

**VII «Мәдениеттер тоғысындағы
тіл, әдебиет, аударматану, журналистика,
экономика және бизнес мәселелері»**

ICBCB

**2015 International Conference
Building Cultural Bridges**

**VII International Conference, Building
Cultural Bridges: Integrating Languages,
Linguistics, Literature, Translation,
Journalism, Economics and Business
into Education**

**ICBCB-2015
APRIL 23-24**

TEM TOUR
www.temtour.kz

**Karlygash
Tourism**

**ALMATY
sema
HOSPITAL**

Print World

SONY

**СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛЬ УНИВЕРСИТЕТІ
АТАТҮРІК-АЛАТОО ХАЛЫҚАРАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ҚР ПРЕЗИДЕНТІ ЖАНЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ АКАДЕМИЯСЫ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КИМЭП УНИВЕРСИТЕТІ**

**«МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ, ӘДЕБИЕТ, АУДАРМАТАНУ,
ЖУРНАЛИСТИКА, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БИЗНЕС МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

атты

VII Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ

23-24 сәуір, 2015 жыл

**“BUILDING CULTURAL BRIDGES: Integrating Languages, Linguistics,
Literature, Translation, Journalism, Economics and Business into Education”**

VII International Conference

PROCEEDINGS BOOK

23-24 April, 2015

Алматы, 2015

УДК 811. 152. 122: 821. 512.122

ББК 81.2 Каз: 83.3 (5 Каз)

М 35

СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛЬ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТТІҢ
ҒЫЛЫМИ КЕҢЕСІ ҰСЫНҒАН

Томның редакциялық алқасы:

Месут Акгюл – Сулейман Демирель атындағы университет ректоры, а-ш.ғ.д., профессор
Давранжан Гаипов – п.ғ.к., ассистент-профессор
Гумбат Алиев – п.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Дандай Ысқақұлы – ф.ғ.д., профессор
Гүлнар Касымова – п.ғ.д., қауымдастырылған профессор
Құралай Мұхамади – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Рахима Жумалиева – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Жанар Темірбекова – PhD., СДУ қауымдастырылған профессоры
Ұлан Еркінбаев – ф.ғ.к., ассистент-профессор
Құрманғазы Садықбеков – ф.ғ.к., ассистент- профессор
Якуп Доғанай – PhD, ассистент-профессор
Мухит Асанбаев – с.ғ.к., ассистент- профессор
Молдияр Ергебеков – PhD, ассистент-профессор
Айсұлу Нұржанова – ф.ғ.к., ассистент-профессор
Сәуле Бурбекова – ф.ғ.к.
Есенгүл Кәпқызы – ф.ғ.к.

Техникалық редактор:

Ташбаев А. – МА

Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет, аударматану, журналистика, экономика және бизнес мәселелері

Алматы., 2015 834-б.

ISBN 9965-792-63-1

Сулеймен Демирель университеті Филология және педогогика ғылымдары факультетінің «Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет, аударматану, журналистика, экономика және бизнес мәселелері» атты дәстүрлі конференция материалдарының кезекті жинағына қазіргі гуманитарлық ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелерді қамтыған мақалалар топтастырылған. Қай кезеңде де ғылым мен білімнің дамуы, белгілі бір деңгейде, халықтар арасындағы келісім мен мәдениеттер арасындағы рухани үйлесімділікке тікелей байланысты. Жинаққа белгілі отандық ғалымдармен қоса Қытай, Үндістан, Оңтүстік Корея, Канада, Түркия, Ресей, Қырғызстан, Өзбекстан секілді алыс-жақын шетелдік ғалымдардың де ғылыми ізденістері тұжырымдары кіргізілген. Ғылыми жинақ жалпы ғылым сүйер қауымға, педагогтар мен ғылыми қызметкерлерге, докторанттар, магистранттар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған.

ISBN 9965-792-62-3

© Сулейман Демирель атындағы университет, 2015

Құрметті қонақтар, қадірменді әріптестер және сүйікті студенттер!

Биыл VII рет ұйымдастырылып отырған дәстүрлі «Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет, аударматану, журналистика, экономика және бизнес мәселелері» атты ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер!

Қазіргі жаһандану дәуірінде өркениетті елдер қатарына қосылуға талпынған кез келген елдің, ұлттың мақсаты – ұлттық рухани құндылықтарды негізге ала отырып, зайырлы қоғам және жоғары руханиятты ұлт қалыптастыру. Осы мақсатқа жету үшін әрбір жеке адамның сапалы білім алуын қамтамасыз ету. Өйткені қай кезеңде де білім мен ғылым адамзат өркениеті тарихында қоғамның ілгері дамуына қызмет етеді. Ал білім мен ғылымның дамуы, белгілі бір деңгейде, халықтар арасындағы келісім мен мәдениеттер арасындағы рухани үйлесімділікке тікелей байланысты. Сондықтан өркениеттердің, халықтардың мәдени диалогын, үйлесімді өзара қатынастарын, сонымен қатар мәдениеттер тоғысындағы білім мен ғылымның жай-күйін зерттеу бүгінгі таңда өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Көпұлттылық, көптілділік және көп мәдениеттілік – кез келген қоғамның байлығы, артықшылығы. Өкінішке орай, қоғамға жөн сілтеп алға сүйреуші, көзі қарақты, көкірегі ояу зиялы қауымның да ұшқары ойлауының әсерінен бұл әртектілікке қатысты қалыптасқан әртүрлі көзқарасы келеңсіз жағдайларға жол ашуда. Кейбір мәселелерді қате жорамалдап, өздеріне төнген қауіп ретінде санаудың салдары радикалды көзқарас пен қозғалыстардың пайда болуына себеп болуда. Бүгінгі таңда әлеуметтік - мәдени келіспеушіліктердің алдын алуға және оны реттеудің жолын іздеуге және табуға қабілетті, шыдамдылық таныта алатын көпмәдениетті тұлға қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр. Сондықтан жоғары оқу орындарында түрлі әлеуметтік топтармен, ұлттармен, діни сенімдері бөлек адамдармен қарым-қатынасқа түсе алатын, диалог жүргізе білетін көп мәдениетті тұлға тәрбиелеуіміз қажет. Себебі тек көпмәдениетті игерген тұлға ғана жаһандану үдерістерін бәсеңдететін фактор әрі жаһанданудың жағымсыз ықпалына қарсы тұрудың тиімді құралы бола алады. Жоғары оқу орындары тек білім мен тәрбие ортасы ғана емес, қоғамдық, тіптен жергілікті мәдениеттен де биік тұратын, кең ауқымды ұжым екенін ескерер болсақ, қоғамдағы сансыз өзекті, түйткіл мәселенің де шешілуінде сіздерге артылар жүк пен міндеттердің маңызы жоғары.

Жоғары оқу орындары көп мәдениетті, көп ұлтты және жан-жақты әмбебаптық сипатын сақтаған жағдайда ғана университет деген атқа лайық болмақ. Көптеген шет мемлекеттен келген ғалымдар мен түрлі мәдениет пен ұлттан құралған студенттердің басын қосып, адамзаттың ортақ мүддесіне жұмыс істету – жоғары оқу орындарының негізгі міндеттерінің бірі. Осы міндеттерді жүзеге асыру жолында ғылым мен білімнің құдірет-күшіне сүйенеді. Міне, бүгінгі өткелі отырған ғылыми конференциямыз ғылым мен білімнің құдірет-күшінің айнасы болып, көздеген мақсатына жетуіне және бүкіл зиялы қауымға пайдалы болуына тілектестігімді білдіремін.

Сулейман Демирель атындағы
университет ректоры,
а-ш.ғ.д., профессор

Месут Акгюл

ҰЙЫМДАСТЫРУ КОМИТЕТІ

Төраға

Месут Акгюл - Сулейман Демирель университетінің ректоры, а-ш.ғ.д., профессор

Тең төраға

Осман Гөкалп - Ататүрік-Алатоо Халықаралық университетінің ректоры, м.ғ.д., профессор

Төраға орынбасарлары

Салтанат Әмірғалиева - С.Демирель университетінің Бірінші проректоры - Оқу ісі жөніндегі проректор, ф-м.ғ.д., профессор

Нұрлыбек Сейітқұлов - С.Демирель университетінің Ғылыми істер жөніндегі проректоры, п.ғ.д., профессор

Ұйымдастыру комитетінің мүшелері

Мехмет Кожаяға - С.Демирель университетінің Тәрбие істері жөніндегі проректор

Давранжан Гаипов - п.ғ.к., ассистент-профессор., Сулейман Демирель университеті

Гумбат Алиев - п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Сулейман Демирель университеті

Гүлпери Адилова – п.ғ.к., доцент, Ататүрік-Алатоо Халықаралық университеті, (Қырғызстан)

Алимжан Закиров – PhD, Ататүрік-Алатоо Халықаралық университеті, (Қырғызстан)

Феруза Шерматова - PhD, Ататүрік-Алатоо Халықаралық университеті, (Қырғызстан)

Сүлейман Шентүрік - п.ғ.к., доцент, Ататүрік-Алатоо Халықаралық университеті, (Қырғызстан)

Зеки Пекташ - п.ғ.к., доцент, Ататүрік-Алатоо Халықаралық университеті, (Қырғызстан)

Сатылмыш Баджак – PhD, Ататүрік-Алатоо Халықаралық университеті, (Қырғызстан)

Мустафа Оджакбеги - ф.ғ.к., доцент, Ататүрік-Алатоо Халықаралық университеті, (Қырғызстан)

Айгуль Садвокасова – с.ғ.д., доцент, ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы (Астана)

Гүлмира Мадиева – ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,

Маганат Шегебаев – PhD, КИМЭП университеті

Ұлан Еркінбаев - ф.ғ.к., ассистент-профессор, Сулейман Демирель университеті

Құрманғазы Садықбеков - ф.ғ.к., ассистент- профессор, Сулейман Демирель университеті

Якуп Доғанай - PhD, ассистент-профессор, Сулейман Демирель университеті

Жанар Темірбекова –э.ғ.к., СДУ ассоц.профессоры, Сулейман Демирель университеті

Мухит Асанбаев – с.ғ.к., ассистент-профессор, Сулейман Демирель университеті

Сәуле Бурбекова –ф.ғ.к., Сулейман Демирель университеті

Есенгүл Кәпқызы - ф.ғ.к., Сулейман Демирель университеті

Айман Ментебаева –ф.ғ.к., Сулейман Демирель университеті

Молдияр Ергебеков - PhD, ассистент-профессор, Сулейман Демирель университеті

Әлібек Зәпір – магистр, аға оқытушы, Сулейман Демирель университеті

Жауапты хатшылар

Айсұлу Нұржанова – ф.ғ.к., ассистент-профессор, Сулейман Демирель университеті

Бердақ Байымбетов – магистр, Сулейман Демирель университеті

Азизжан Ташбаев - магистр, Сулейман Демирель университеті

Бибіш Ашаева – магистр, Сулейман Демирель университеті

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ КОМИТЕТТІҢ МҮШЕЛЕРІ

Анета Павленко, профессор (АҚШ); **Че Хусна Азхари**, профессор (Малазия); **Кристофер Кеннеди**, профессор (Ұлыбритания); **Шерифали Текалан**, профессор (Түркия); **Бирсен Тан Түтүниш**, профессор (Түркия); **Хуан Жуңшяң**, профессор (ҚХР); **Агбо Сез**, қауымд. профессор, (Канада); **Кун Жонг Ли**, қауымд. профессор, (Оңтүстік Корея); **Яхья Мухаммад**, қауымд. профессор, (БАЭ); **Микела Мудуре**, қауымд. профессор, (Румыния); **Ойа Буюкявуз**, қауымд. профессор, (Түркия); **Уйанык Мевлют**, профессор, (Түркия); **Бакари Мухаммад**, профессор, (Түркия); **Айдемир Окай**, профессор, (Түркия); **Дарвиш Ашраф**, PhD, (Египет); **Ву Шин Финг**, профессор (ҚХР); **Волкан Чичек**, PhD, (Солтүстік Ирак); **Уильям Фиермэн**, профессор (АҚШ); **Маркович Лиляна**, профессор (Сербия); **Зейнеп Бағлан Озер**, профессор (Түркия); **Финдли Картер**, профессор (АҚШ); **Жан Диңжин**, профессор (ҚХР); **Наташа Бакич-Мирич**, қауымд. профессор, (Сербия); **Алан Вебер**, қауымд. профессор (Катар), **Бирсел Каракоч**, қауымд. профессор (Швеция); **Френсис Троян**, қауымд. профессор (АҚШ); **Тревор Гримшоу**, қауымд. профессор (Ұлыбритания); **Азамат Акбаров**, қауымд. профессор (Босния); **Ахматалиев Абдилдажан**, ф.ғ.д., академик, (Қырғызстан); **КаримовБахтияр**, филос.ғ.д., академик (Өзбекстан);

7TH INTERNATIONAL CONFERENCE, BUILDING CULTURAL BRIDGES: INTEGRATING LANGUAGES, LINGUISTICS, LITERATURE, TRANSLATION, JOURNALISM, ECONOMICS AND BUSINESS INTO EDUCATION

The ORGANISATION COMMITTEE of Annual International Conference

Chairman

Mesut AKGUL - Prof. Dr., Rector of Suleyman Demirel University,

Osman GOKALP - Prof. Dr., Rector of International Ataturk-Alatoo University,

Deputies of Chairman

Saltanat Amirgalieva - Prof. Dr., Vice Rector for Academic Affairs of Suleyman Demirel University,

Nurlybek Seyitkulov - Prof. Dr., Vice Rector for Scientific Affairs of Suleyman Demirel University,

Members of Organisation Committee

Mehmet Kocaaga - Vice Rector for Social Affairs of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)

Davran Gaipov – Assist. Prof. Dr., Suleyman Demirel University (Almaty)

Gumbat Aliyev – Assoc. Prof. Dr., Suleyman Demirel University (Kazakhstan)

Gulperi Adilova – Assoc. Prof. Dr., International Ataturk-Alatoo University (Kyrgyzstan)

Alymjan Zakirov - Assoc. Prof. Dr., International Ataturk-Alatoo University (Kyrgyzstan)

Feruza Shermatova – PhD, International Ataturk-Alatoo University (Kyrgyzstan)

Suleyman Shenturk - Assoc. Prof. Dr., International Ataturk-Alatoo University (Kyrgyzstan)

Zeki Pektash - Assoc. Prof. Dr., International Ataturk-Alatoo University (Kyrgyzstan)

Satilmish Badjak – PhD, International Ataturk-Alatoo University (Kyrgyzstan)

Mustafa Ojakegi – Assoc. Prof. Dr., International Ataturk-Alatoo University (Kyrgyzstan)

Saule Burbekova – Candidate of philological sciences, Suleyman Demirel University (Kazakhstan)

Ulan Yerkinbayev - Assist. Prof. Dr., Suleyman Demirel University (Kazakhstan)

Kurmangazy Sadybekov - Assist. Prof. Dr., Suleyman Demirel University, (Kazakhstan)

Yakup Doganay - Assist. Prof. Dr., Suleyman Demirel University, (Kazakhstan)

Yessengul Kapkyzy – Candidate of philological sciences, Suleyman Demirel University, (Kazakhstan)

Zhanar Temirbekova - Assist. Prof. Dr., Suleyman Demirel University, (Kazakhstan)

Mukhit Assanbayev – Assist. Prof. Dr., Suleyman Demirel University (Kazakhstan)

Aigul Sadvokassova - Assoc. Prof. Dr., Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Gulmira Madiyeva – Prof. Dr., Al-Farabi, Kazakh National, University, (Kazakhstan)

Maganat Shegebayev – PhD, KIMEP University (Kazakhstan)

Aiman Mentebayeva – Assist. Prof. Dr., Suleyman Demirel University (Kazakhstan)

Moldiyar Yergebekov - PhD, Assist. Prof., Suleyman Demirel University, (Kazakhstan)

Alibek Zapir – Suleyman Demirel University, MA, (Kazakhstan)

Executive secretaries

Aisulu Nurzhanova – Assist. Prof. Dr., Suleyman Demirel University (Kazakhstan)

Berdak Baiymbetov – MA, Suleyman Demirel University,

Azizzhan Tashbayev - MA, Suleyman Demirel University,

Bibish Ashayeva, - MSc, Suleyman Demirel University,

MEMBERS OF THE INTERNATIONAL PROGRAMME COMMITTEE

Aneta Pavlenko, Professor (USA); **Che Husna Azhari**, Professor (Malaysia); **Christopher Kennedy**, Professor (England); **Sherifali Tekalan**, Professor (Turkey); **Birsan Tan Tutinish**, Professor (Turkey); **Xuan Zhushyan**, Professor (China); **Agbo Seth**, Assoc.Prof. (Canada); **Kung Zhong Li**, Assoc.Prof. (South Korea); **Yahya Mukhammad**, Assoc.Prof. (UAE); **Michaela Mudure**, Assoc.Prof. (Romania); **Oya Buyukyavuz**, Assoc.Prof. (Turkey); **Uyanik Mevlut**, professor (Turkey); **Bakari Mukhammad**, Professor (Turkey); **Aydemir Okay**, Professor (Turkey); **Darvish Ashraf**, PhD (Egypt); **Fu Shin Fing**, Professor (China); **Volkan Chichek**, PhD (South Iraq); **William Fierman**, Professor (USA); **Markovich Lilyana**, Professor (Serbia); **Zeynep Baglan Ozer**, Professor (Turkey); **Findley Carter**, Professor (USA); **Zhan Dinzhin**, Professor (China); **Natasa Bakic-Miric**, Assoc.Prof. (Serbia); **Alan Weber**, Assoc. Prof. (Qatar); **Birsel Karakoch**, Assoc.Prof. (Sweden); **Francis Troyan**, Assoc.Prof. (USA); **Trevor Grimshaw**, Assoc. Prof. (England); **Azamat Akbarov**, Assoc.Prof. (Bosnia); **Abdildazhan Akhmataliyev**, Professor (Kyrgyzstan); **Bakhtiyar Karimov**, Professor (Uzbekistan)

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ
ЖАҢА ҮРДІСТЕР
МЕН ДӘСТҮРЛІ
БАҒЫТТАР

BASIC DIMENSIONS
AND NEW
TENDENCIES IN
LINGUISTICS

КЛЮЧЕВЫЕ ИМЕНА КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЫ: АБАЙ

KEY PROPER NAMES OF THE KAZAKH LANGUAGE CULTURE: ABAI

Зауреш АХМЕТЖАНОВА, д.ф.н., проф.

Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

dinaratlezhanova@gmail.com +7 702 789 9740

Резюме

В статье Абай рассматривается как носитель ряда идей, оказавших влияние на развитие казахского народа. В результате имя Абая становится символом нации. Идея формирования национальной общности, когда каждый казах ощущает себя частью общего целого, в настоящее время становится национальной идеей. Вторая идея – доброжелательное, неагрессивное отношение ко всему человечеству. Третья идея – осознанное отношение к самому себе, к своей жизни, выстраивание в сознании ценностных приоритетов. Четвертая идея – полноценный человек (ум, сердце, отвага).

Resume

In the article Abay is seen as a carrier of ideas that have influenced the development of the Kazakh people. As a result the name of Abay becomes a symbol of the nation. The idea of forming a national community when every Kazakh feels as a part of the whole is now becoming a national idea. The second idea – friendly, non-aggressive attitude towards all mankind. The third idea – a conscious attitude to oneself, to one's life, building in the minds value priorities. The fourth idea - a whole person (mind, heart, courage).

Ключевые слова: Абай, казахский язык, казахский народ

В настоящее время в лингвокультурологии утвердилось понимание, что культуру можно интерпретировать через ключевые слова, репрезентирующие культурнозначимые концепты. Изучение культуры через семантический анализ ключевых слов широко используется в современной лингвокультурологии. Так, А.Вежбицка отмечает, что ключевые слова культуры могут анализироваться как центральные точки, вокруг которых организованы целые области культуры [1].

В роли ключевых слов могут выступать антропонимы, но только в том случае, если носители имен оставили определенный след в истории, являлись носителями определенной идеи, оказавшей влияние на развитие целого народа. Имена таких личностей становятся символом нации, государства, олицетворением лучших начал конкретного народа, мощным консолидирующим фактором в периоды этнокультурного развития, стимулом для преодоления кризисных моментов в истории этноса. «Анализ ключевых имен культуры как особых типов языковых знаков позволяет... реконструировать определенный фрагмент национальной картины мира, ...помогает понять, что явилось важным с той или иной точки зрения для носителей данного общества при символическом отборе, уходящем корнями, по-видимому, в глубины коллективного бессознательного», – подчеркивает

Ю.А.Гурская [2, 31]. К числу ключевых имен казахской культуры, несомненно, относится Абай, с чьим именем связано несколько базовых для национального самосознания казахского народа идей. Главная идея, красной нитью проходящая через все творчество великого поэта и нашедшая свое концентрированное выражение в его «Сегіз аяқ», где Абай,

перечисляя и описывая отрицательные явления, наблюдавшиеся в народном быте того времени (лень, зависть, пустословие, угодничанье, ложь, предательство, бахвальство, невежество и др.), призывает к трудолюбию, честности, к знаниям, к упорству, изложена в следующих строках, которые являются актуальными во все времена:

Бірінді, казак, бірің дос
Көрмесен, істің бәрі бос.

Иными словами, мы не станем единым народом, единым организмом, до тех пор, пока каждый из нас не станет относиться к другому как к другу, не будет сочувствовать, сопереживать, помогать, не будет чувствовать себя частицей большого целого. Только так формируется единство народа, которое является залогом большого будущего. Эта идея Абая направлена на формирование чувства национальной общности, когда каждый казах ощущает себя не отдельной особью, во враждебной среде, а частью общего целого, в котором каждый человек связан множеством нитей со всеми, он обязан думать и заботиться не только о себе, но и обо всех других, начиная со своего близкого окружения и заканчивая народом в целом. В понимании народа Абай никогда не идеализировал реальность, он отчетливо видел и невежество, и приверженность казахов таким человеческим порокам, как зависть, расточительство, безделье и др. Поэтому свое жизненное предназначение Абай видел в просвещении народа, в формировании в нем тяги к знаниям, образованию, науке. Не только сам понимай, но и помоги другому казаху понять это, не только сам достигай вершин, но и помоги другому достичь этих вершин. Отсюда ставшее крылатым выражение Абая: «Әке баласы болма, адам баласы бол».

Указанная идея Абая перекликается с пословицей «Қой ақсағымен мың», т.е. при подсчете стада учитываются и здоровые, и больные, и молодые, и старые домашние животные. Переносное значение: ед, халық – эти понятия включают в себя не только лучших представителей этноса, но и инертную, консервативную, малообразованную часть населения. Именно эта часть казахов требует, по мнению Абая, неустанного внимания и воспитания. Поэтому наблюдавшееся уже во времена Абая деление казахского общества на богатых и бедных и усилившееся в наше время деление на образованных и невежественных, на богатых и бедных, состоявшихся, нашедших свое место в жизни и неприкаянных усиливает актуальность идеи Абая.

В приведенном выше двустишии Абая обозначена еще одна идея поэта. Ставя на первое место свой народ, Абай отмечает, что подобное чувство казах должен проявлять и по отношению к другим, имея в виду представителей других этносов народов. Особенно ярко это высказано в следующих строках.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп
Және хақ жолы осы деп әділетті. [Абай, 284]

Поэт-философ утверждает необходимость доброжелательного, неагрессивного отношения ко всему человечеству, именно подобное отношение является справедливым. Отношения между этносами не должны носить оценочный этноцентрический характер, этому Абай посвящает «Второе слово». У каждого народа есть свои качества, традиции, которым нужно учиться, заимствовать, перенимать. Если этого не будет, казахам грозит отставание. Пренебрежительное, высокомерно-брезгливое отношение к другим народам ни к

чему хорошему не приведет. Мудрость, провидческий дар поэта становятся ясным и при сравнении идеи Абая с исследованиями ученых по социальной, культурной антропологии, по межкультурной коммуникации, где мы наблюдаем общность мыслей поэта и результатов научных работ ученых, которые утверждают равенство культур.

Приведем в качестве иллюстрации идею М.Херсковица (американский антрополог), автора концепции «культурного релятивизма как способа понимания ценностей культур». В своей книге «Культурная антропология» М.Херсковиц видел в каждой культуре неповторимо уникальную модель, определяемую постоянной традицией, которая проявляется в присущих каждому народу специфических системах ценностей, часто несопоставимых с системами других языков.

Третья идея, ассоциирующаяся с образом Абая, это идея осознанного отношения человека к самому себе, к своей жизни, к окружающим, идея выстраивания в его сознании ценностных приоритетов, формирования в человеке понимания истинности и ложности, вечного и преходящего, что очень четко выражается в его следующих строках:

Бес нәрсеге асық бол.
Бес нәрседен кашық бол,
Адам болам десеніз –
Тілеуің, өмірің алдында.
Оған қайғы жесеніз –
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым-ойлап қой.
Бес асыл іс, көнсеңіз.

То есть если человек ищет смысл жизни, хочет достичь чего-то в жизни, он должен знать, что его врагами являются: злословие, ложь, бахвальство, лень и расточительство, а главными ценностями человека являются требовательное отношение к самому себе, трудолюбие, ум, умение быть благородным, готовым к оказанию помощи нуждающимся в ней. Ум не дается человеку как раз и навсегда данная реальность, он должен подпитываться знаниями, для умственного развития необходимы знания, поэтому стремление к знаниям, к науке являются лейтмотивом многих произведений Абая. Примечательно, что каждое из перечисленных в стихотворении Абая понятий является отдельным концептом и получает свою репрезентацию в крупных циклах его произведений.

Особый интерес заслуживает концепция полноценного человека (толық адам), которая занимает особое место в творчестве Абая и, по мнению М.М.Мырзахметұлы, ведет начало от аль-Фараби. М.М.Мырзахметұлы считает, что термины и терминосочетания «толық адам» (полноценный человек), «жарым адам» (неполноценный человек), «адам болу» (быть человеком), «адамшылық» (человечность), адамның адамдығы (гуманизм) содержательно восходят к идеям аль-Фараби. [Мырзахметов, 358]

Абай выделяет три компонента: ақыл (ум), жүрек (сердце=чувства, эмоции) қайрат (мужество, отвага). Абай пишет: Ақыл ісін, жүрек бйрығын, қайрат – үшеуін бірдей ұстаған адам ғана толық адам саналады. – Только тот человек может считаться полноценным, если он в своей жизни руководствуется умом, велением сердца и отвагой. Следует обратить

внимание, что каждый из этих компонентов выполняет свою функцию. Ум (ақыл) в казахской лингвокультуре связан с процессом мышления, является его логическим результатом и связан, в представлении казахов, с такими понятиями, как характер, знания, взвешенное отношение к жизни (сабыр). [5] У Абая ум очень часто дается в связке с образованием, знаниями, наукой.

Интерес представляет следующее обобщение высказываний казахских мудрецов: Адамның басшысы – ақыл, болжамшысы – ой, жетекшісі – талап, жолдасы – кәсіп, қорғаны – сабыр, қорғаушысы – мінез болса, адам өзін дұрыс ұстай алады. – Человек сможет правильно прожить жизнь, если руководствуется умом, если мысль позволяет прогнозировать, а стремление ведет по жизни, если в руках есть надежное ремесло, а защитой служит терпение и сдержанный характер. То есть на первое место ставят ум. Абай подчеркивает, что ум обязательно нужно развивать, подпитывать образованием и наукой.

Сердце (жүрек) в концепции Абая занимает главное место. Чувственное познание мира делает человека человеком. В 17 слове Абай пишет о том, что именно сердце не позволяет уму и отваге использовать что-либо во вред человеку, проводит разграничение между плохим и хорошим, полезным и вредным, гуманным и антигуманным.

Идея национального объединения, формирование психологии сопричастности каждого человека к жизни и судьбе всего народа, проблема неагрессивного, доброжелательного отношения казахов к другим этносам, идея осознанного отношения человека к самому себе, выстраивания в своем сознании ценностных приоритетов, концепция полноценного человека – вот неполный перечень идей Абая, актуальных для современной жизни казахов. Идея национальной общности в настоящее время является основой национальной идеи РК, трансформировавшихся в идею единства народов РК. Идея доброжелательного, участливого отношения к другим этносам легла в основу казахстанской модели межкультурной коммуникации. Идея выстраивания в сознании человека ценностных приоритетов стала основой сознательного отношения к своей жизни и реализуется в системе домашнего, школьного и высшего образования, когда уже в подростковом возрасте человек строит планы, а в системе высшего образования уже избирает собственную траекторию профессионального образования.

Концепция полноценного человека начинает актуализироваться в период формирования осознанного отношения и анализа человеком своих действий, мыслей.

Абай стал символом казахской культуры, казахского народа, вся его поэзия превратилась в крылатые слова, а отдельные строки функционируют как прецедентные тексты, зачастую выполняя функцию аргумента в коммуникативной тактике опоры на авторитет, при этом наблюдается явление насыщения антропонима Абай новыми коннотациями в зависимости от контекста употребления.

Все вышесказанное является аргументом в пользу утверждения, что Абай, является символом национальной культуры казахов и выполняет свою особую функцию. Роль Абая бесценна в формировании и развитии рационального, разумного в сознании казахов.

Ключевые слова: национальное самосознание, культурнозначимые концепты, этноцентрический характер, культурная антропология, релятивизм, «толық адам».

Литература:

1. Gurskaya U.A. Kul'turogennyye vozmozhnosti imeni sobstvennogo: semantika, pragmatika, konceptualizatsiya.// Russkoe slovo v mirovoi kul'ture. Konceptosfera russkogo yazika: konstanti i dinamika izmenenii. Sankt-Peterburg, 2003.
2. Abai. Shigarmalar. Almaty, 1994.
3. Herskovits M. Cultural Anthropology. N.Y. 1995.
4. Mirzahmetov M. Abaitanu. I kitap. Astana, 2010zh. – 357-358 bb.
5. Kazaktin etnografiyalik kategoriyalar, ugimdar men ataularinin dasturli zhuiesi. Enciklopediya. I tom. Almaty: DPS, 2011. – 138-139 bb.

**ТЕРМИНЫ РОДСТВА В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ В СВЕТЕ
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ**

**KINSHIP TERMS IN ENGLISH AND KAZAKH IN THE LIGHT OF
LINGUOKULTUROLOGY**

Сакина АХМЕТОВА, проф.

КазНТУ имени К.И.Сатпаева, Алматы, Казахстан
Sakina1930@mail.ru 292-33-59

Резюме

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тіліндегі туыстық атаулар мен мақал-мәтелдерге лингвомәдени талдау жасалады.

Resume

This article gives the comparison of kinship terms in English and Kazakh. Peculiarities of kinship terms are shown in the light of linguokulturology

Ключевые слова: термины родства, лингвокультурология, пословицы

Данная статья рассматривает термины родства, а также пословицы в английском и казахском языках в свете лингвокультурологии. Сравнение родственных отношений, сложившихся в течение многих столетий в английском языке, с родственными отношениями в казахском языке, показывает, что в казахском языке родственные узы распределяются по материнской и отцовской линиям. Казахи предусматривают необходимость знания родственников до седьмого колена. По этому поводу есть пословица: «Жеті атасын білмеген – жетімдіктің белгісі» Кто не знает своих предков до седьмого колена, назови его сиротой.

Как в английском, так и казахском языках есть свой арсенал терминов родства. Здесь речь идёт не о количестве терминов, но о качественном отличии, поскольку оно позволяет выявить дифференциацию в плане лингвокультурологии.

Изучение терминов, отражающих родственные узы в английском и казахском языках в свете лингвокультурологии, представляет особый интерес. Важно сравнивать культурные ценности двух языков, относящихся к разным системам, а именно, к германским и тюркским языкам. Прежде всего следует назвать основополагающий труд С.Г. Тер-Минасовой «Язык и межкультурная коммуникация», где «Язык – сокровищница, кладовая, копилка культуры. Он хранит культурные ценности в лексике, в грамматике, в идиоматике, в пословицах, поговорках, в фольклоре, в художественной и научной литературе, в формах письменной и устной речи». Здесь мы находим богатейший материал связи языка и культуры, который может быть использован преподавателями в практике преподавания языка. (1) Следует также упомянуть труд Т.А. Комовой «Introduction to Comparative Studies of Language and Culture», в которой рассмотрены концепты одного языка, позволяющие проводить сравнительный анализ с концептами другого языка в свете языка и культуры. (2) Учебное пособие В.А. Масловой «Лингвокультурология», которое шаг за шагом показывает, что «лингвокультурология изучает язык как феномен культуры, как определённое видение мира сквозь призму национального языка». В работе представлен также богатейший материал по пословицам, поговоркам, фразеологическим единицам, метафорам, символам, которые исследованы в плане культурно-национального видения мира. (3)

М.Ш. Сарыбаева одной из первых исследовала термины родства в английском, русском и казахском языках, и в своей диссертации на степень кандидата филологических наук

подвергла анализу употребление этих терминов как в отдельном языке, так и в сопоставлении этих языков. (4)

Г.Ю. Аманбаева и Г.Н. Аширбекова в статье: «Ментальная концептосфера как объект сопоставительного исследования» рассматривают 49 универсальных концептов родства, имеющих в русском и казахском языках и приходят к выводу о том, что половая дифференциация в русском языке выражена ярче, в казахском языке ярко выражена линейная дифференциация, в казахском языке более высокая степень обобщения. (5) М.А. Терпак в автореферате «Английский лингвокультурный концепт «семья» и способы его коннотативного содержания в языке (на материале семантического поля «родственные отношения») рассматривает слова и устойчивые словосочетания, которые составляют семантическое поле «родственные отношения». Автор помимо терминов родства привлекает термины, связанные с семьёй, домом. (6)

Исследование количества терминов в том и другом языках показало, что в английском языке, по данным Ағылшынша-қазақша тақырыптық сөздік Т.Т. Тәңірбердіқызы, М. Каплан, Т. Қонысбайқызы тағы басқалар, употреблено 55 терминов родства. Приведём их полным списком. (7)

Термины родства английского языка

Akin туыс родственный, близкий, родной. **Aunt** 1) әкенің қарындасы, шешенің сіңлісі, әпкесі 2) ағасының әйелі (әке-шешенің ағасының әйелі) *тётя*. **Brother** аға, іні, бауыр *брат*. **Brother-consanguinean** қандас аға-іні *единокровный брат*. **Brother-german** бір туған аға, бір туған іні *родной старший брат, родной младший брат*. **Brother-in-law** 1) қайнаға 2) жезде 3) қайын 1) *деверь (старший брат и другие старшие по возрасту мужа родственники мужского пола), шурин (старший брат жены и его старшие по возрасту родственники мужского пола) 2) зять муж сестры 3) родня мужа по отношению к жене, а также родня жены по отношению к мужу*. **Child** бала, ребёнок. **Cousin** кузен, бөле *двоюродный брат, двоюродная сестра, кузен, кузина*. **Daughter** қыз, дочь. **Daughter-in-law** келін, жена сына, невестка, сноха. **Elder** үлкен старший (по возрасту). **Father** әке, отец. **Father-in-law** қайын ата, *свёкор, тесть*. **Firstborn** тұңғыш *первенец*. **Grand aunt** немере әже *двоюродная бабушка*. **Grandchild** немере внук, внучка. **Granddaughter** немере (қыз) *внучка*. **Granddad** ата *дедушка*. **Grandfather** ата *дедушка*. **Grandmamma** әже, *бабушка*. **Grandma** әже *бабушка*. **Grandmother** әже *бабушка*. **Grand-nephew** жиен, немере *внучатый племянник*. **Grandniece** жиен немере *внучатая племянница*. **Grandpa** ата, *дедушка*. **Grandpapa** ата, *дедушка*. **Grandparent** ата немесе әже, *бабушка или дедушка*. **Grandson** немере (ер бала), *внук*. **Granny** әжетай, *бабуля*. **Husband** күйеу, муж. **Kin** туысқан, *родственник*. **Kinship** ағайындық, *туыскандық родство*. **Kinsman** қандас туысқан (ер адам), *кровный родственник*. **Matchmaker** құда *сват*. **Mother** ана, *мать, мама, матушка*. **Mother-in-law** ене, *свекровь, тёща*. **Nephew** жиен (аға-інінің баласы), *племянник*. **Niece** жиен (әпке-сіңлінің баласы), *племянница*. **Parent** әке немесе шеше, *родитель*. **Relation** туыс, *родственник, родственница*. **Relationship** туысқандық, *родство*. **Sibling** аға, іні, қарындас *брат или сестра*. **Sister** қарындас *младшая родная или двоюродная сестра (в отношении брата, но не сестры)*. **Sister-in-law** жеңеше, балдыз, қайын сіңлі невестка (жена брата), золовка, свояченица. **Son** ұл, сын. **Son-in-law** күйеу бала, *муж дочери*. **Spouse** зайып, жұбай, муж, *супруг, жена, супруга*. **Stepbrother** өгей іні – аға, *сводный брат*. **Stepchild** өгей бала, *пасынок или падчерица*. **Stepdaughter** өгей қыз, *падчерица*. **Stepfather** өгей әке, *отчим*. **Stepmother** өгей шеше, *мачеха*. **Stepson** өгей ұл, *приёмный сын*. **Twins** егіз, *близнецы, двойня*. **Twin-brother** егіз-туған ер бала, *брат-близнец*. **Twin-sister** егіз-туған қыз бала, *сестра-близнец*. **Uncle** 1) аға әкенің бауыры, брат отца 2) нағашы, брат матери, дядя. **Wife** зайып, жұбай, *жена*.

В казахском языке нами выявлено 99 терминов родства на основе Казахско-русского словаря (8). Приведём их также списком.

Термины родства казахского языка

Абысын daughter-in-law (elder brother's or his near relation's wife in respect of the other brother or near relation's wife) *невестка (жена старшего брата или его близкого родственника)*

по отношению к жене другого брата или близкого родственника). **Абысын-ажын** собир. daughters-in-law (wives of relations in respect to each-other) невестки (жёны родственников по отношению друг-другу). **Аға** 1) elder brother, *старший брат* 2) the eldest relation *старший по возрасту родственник*; uncle (father's line) *дядя (по линии отца)*. **Ағайын** relation, tribesman, kinsman *родственник, сородич*. **Алыс ағайын** distant relation *дальний родственник*. **Ағайын-ауқым** all the relations (near and distant) *собир. родня, (все) родственники, (близкие и дальние) родичи*. **Ағайын-жұрт** near and distant relations *собир. близкие и дальние родственники*. **Ағайындас** related by blood *родственный*. **Ағайынды** brother *брат*. **Ағайынды-қарындас** relations, kinsmen *собир. родственники*. **Ағайын-туған (ағайын-тума)** near relations and kinsmen *собир. близкие родственники, сородичи*. **Ағайыншыл** the earnest (zealous) person related in kinship (with) *ревнитель родственных связей*. **Ағайыншылық** blood relations *кровное родство, родственные отношения*. **Ағалы-қарындас** brother and sister; brothers and sisters *собир. брат и сестра; братья и сёстры*. **Ана** mother *мать*. **Апа** elder sister, aunt (in the mother line) *старшая сестра, тётя*. **Апа-жезде** elder sister and brother-in-law *собир. старшая сестра и зять*. **Ата** (по отцовской линии) grandfather, granddad *дедушка*. **Ата-ана** parents *собир. родители*. **Ата-баба** forefathers *собир. предки*. **Ата-ене** father-in-law and mother-in-law *свёкор и свекровь, тесть и тёща*. **Әже** grandmother *бабушка*. **Әке** father *отец*. **Әкежан, әкетай** father *папенька, Әкелі-балалы* father and son *отец с сыном*. **Әке-шеше** parents *родители*. **Әпке** elder sister *старшая сестра*. **Баба** grandfather *прадед*. **Бабаның әкесі** grand grandfather *прапрадед*. **Бабаның шешесі** great grandmother *прапрабабушка*. **Бажа** brother-in-law *свояк (муж сестры жены)*. **Балдыз** 1) sister-in-law *свояченица (младшая сестра жены)* 2) brother-in-law *шурин (младший брат или иной младший родственник жены)*. **Балдыздық** kindred relations of sister-in-law, brother-in-law *родственные отношения свояченицы и шурина к зятю*. **Бауыр** blood relation *перен. кровный родственник, родич; younger brother младший брат; the nearest, blood (about relations) ет бауыр самый близкий, кровный (о родственниках)*. **Бөле** own/first cousin *кузен; двоюродный брат; own/first cousin (mother's line) двоюродная сестра*. **Қарын (туған) бөле** own cousin (mother's line) *двоюродный брат или двоюродная сестра (по материнской линии)*. **Ене** mother-in-law *тёща, свекровь*. **Ер** husband *муж, супруг*. **Ерлі-байлы** husband and wife, *муж и жена*, **Ерлі-зайыпты** husband and wife *муж и жена*. **Жамағайын** distant relation *дальний родственник*. **Жан бауыр** kindred *родственный*. **Жезде** son-in-law *зять (муж старшей сестры по отношению ко всем младшим родственникам жены)*. **Жиен** 1) nephew, niece *племянник, племянница (по женской линии)*. **Жиен-келін** nephew's wife (mother's line) *жена племянника (по женской линии)*. **Жиендік** nephew's relationship with relatives *родственные отношения племянника*. **Жиеншар туған** grandchild's nephew *внучатый племянник*. **Келін** daughter-in-law *сноха, невестка (жена сына или младшего брата, жена младшего родственника по отношению к его родителям или к другим старшим родственникам)*. **Кенже** the youngest child (in the family) *младший ребёнок (в семье)*. **Қайнаға (қайын аға)** brother-in-law 1) *деверь (старший брат и другие старшие по возрасту мужа родственники мужского пола)* 2) brother-in-law *шурин (старший брат жены и его старшие по возрасту родственники мужского пола)*. **Қайын** the husband's relations with respect to the wife as well as the wife's relations with respect to the husband *родня мужа по отношению к жене, а также родня жены по отношению к мужу*. **Қайын-сіңлі** sister-in-law, husband's sister *золовка*. **Қайын-іні** brother-in-law *младший брат мужа*. **Қандас** relation, kinsman *родственник*. **Қарындас** the brother's youngest sister *младшая сестра брата*. **Күйеу** husband *муж, супруг*. **Күйеу бала** brother in-law (sister's husband) *муж сестры, son-in-law (daughter's husband) зять (муж дочери)*. **Құда** matchmaker *сват (отец зятя, невестки)*. **Құда-анда** kindred relations in the matchmakers' line *родственные отношения по линии сватов*. **Құда бала** matchmaker's son *сын свата*. **Құдағи** mother of son-(daughter-) in-law, kinswoman, mother (or elderly relation) of one of the spouses in relation to the parents of the other spouse *сватья, мать (или пожилая родственница) одного из супругов по отношению к родителям другого супруга*. **Құда-жегжат** people who are in ties of blood in the matchmakers' line *люди, находящиеся в родственной связи по линии сватов*. **Құдалық** kindred relations between mothers of son-

(daughter-)in-law *родственные отношения между сватьбами*. **Қыз** daughter дочь. **Нағашы** nagashy (relation in mother's line) *родственник по линии матери*. **Нағашы-аға** uncle (mother's line) дядя (по материнской линии). **Нағашы-апа** aunt (mother's line) тетя (по материнской линии). **Нағашы-ата** grandfather (mother's line) дедушка (по материнской линии). **Нағашы-әже** grandmother (mother's line) бабушка (по материнской линии). **Немене** праправнук great grandson, праправнучка great granddaughter (the fifth generation in the father's line *пятое поколение по отцовской линии*). **Немере** 1. grandson, grandchild, granddaughter внук, внучка (по отцовской линии) 2) cousin двоюродный (по отцовской линии). **Немере аға-іні** cousin, двоюродный брат (старший, младший). **Немере апа-қарындас** cousin, двоюродная сестра. **Немерелес** second brother, second sister (father's line) *троюродный брат, троюродная сестра (по отцовской линии)*. **Өбере** great grandson праправнук. **Өгей әке** stepfather отчим. **Өгей шеше** stepmother мачеха. **Өгей іні/ аға** stepbrother сводный брат. **Өгей қыз** stepdaughter падчерица. **Өгей ұл** stepson пасынок. **Сіңлі** 1) younger sister (in respect of elder sister but not a brother) 1) младшая сестра (по отношению к старшей сестре, не к брату) 2) younger relation (in respect of elder relation) младшая родственница (по отношению к старшей). **Төркін** the wife's father, relations, parents отец, родня, родители и все родственники жены. **Туған** 1) own родной 2) relation родич, родственник. **Туғандар** relations, brothers родственники, братья. **Туғанды** having relations имеющий родственников. **Туғандық** relationship родство, родственность. **Туған-тума** relations родные, родственники, родня, родичи. **Туған-туыс** relations родные, родственники, родня, родичи. **Туған-туысқан** relations родные, родственники, родня. **Тұңғыш** firstborn первенец. **Туыс** relation родня. **Туысқан** relation родня. **Туысқан-туған** relation родня. **Туысқаншыл** the one who loves his relations тот, кто любит родственников. **Туысқаншылдық** respect to relations уважение (внимание) к родственникам. **Ұл** son сын. **Шөбере** great-grandson, great-granddaughter правнук, правнучка. **Шөпшек** great grandson, great-grandson's son праправнук, сын правнука. **Іні** 1) younger brother младший брат; **туған іні** own brother родной брат; немере іні cousin двоюродный брат 2) nephew племянник (по мужской линии, если он младше дяди); younger relation младший родственник (по мужской линии) 3) younger relation with respect to elder relations младший родственник мужского пола по отношению к старшим по возрасту. **Іні-қарындас** brothers and sisters собир. братья-сёстры. **Інілік** relationship of the younger brother to the elder brother отношение младшего брата к старшему.

М.М. Молдабаева прекрасно сформулировала взаимоотношения родственников-казахов: «Алысты жақын тұтқан, жақынды бауыр санаған» (Дальних родственников держат за близких, близких родственников считают самыми родными). «Басқа жұртқа ұқсамайтын ерекшелігі қазақи бауырмалдық». (Особым отличием казахов является почтение родственников, радушие, доброта по отношению к родственникам). (9)

Как в английском, так и казахском языках есть свой арсенал терминов родства. Здесь речь идёт не о количестве терминов, но о качественном отличии, поскольку оно позволяет выявить дифференциацию в плане лингвокультурологии. В то время как в казахском языке есть слова для обозначения внука – ‘немере’, правнука – ‘шөбере’, праправнука – ‘шөпшек’, прапраправнука – ‘немене’, ‘жүрежат’ – родство в шестом колене, ‘туажат’ – родство в седьмом колене, в английском языке есть слова, обозначающие внука – grandson, правнука – grand grandson, но специальных слов для обозначения праправнука и прапраправнука в английском языке нет.

1) Сравнение терминов родства английского и казахского языков показывает совпадение терминов родства. К ним относятся: ‘father’ – ‘әке’, ‘отец’, ‘mother’ – ‘шеше’, ‘мать’, ‘child’ ‘бала’, ‘дитя’, ‘ребёнок’, ‘elder’ – ‘үлкен’, ‘старший по возрасту’, ‘first born’ – ‘тұңғыш’, первенец, ‘grandparent’ – ‘ата немесе әже’, ‘бабушка и дедушка’, ‘husband’ – ‘күйеу’, ‘муж’

kin’ ‘туысқан’, ‘родственник’, ‘relation’ – ‘туыс’, ‘родственник’, ‘relationship’ – ‘туысқандық’, ‘родство’.

2) В английском языке есть слова-дериваты: ‘dad’ ‘daddy’, ‘mother’ ‘mommy’, ‘sissy’ амер. ‘сестра’, ‘granny’ ‘бабуля’, ‘ma’ ‘мамуля’, в казахском же языке мы находим: ‘апа’

‘апатай’, ‘эке’ ‘экетай’, ‘экежан’ (ласк. ‘папочка’), ‘аға’ ‘ағай’ (почтительное обращение к старшему мужчине) ‘іні’ ‘інішек’ (ласк. ‘братик’). Ср. с русским ‘мамуля’, ‘папуля’, ‘братик’, ‘браток’, ‘сестричка’, ‘дедуля’. Всё это говорит о тёплых чувствах по отношению к близким (недаром в казахском и русском языках есть слова ‘жақын’ и ‘близкий’ в отношении к родственникам).

3) В казахском языке в отличие от английского большое количество собирательных слов, обозначающих родство: **Абысын-ажын** *соби́р. daughters-in-law (wives of relations in respect to each other)* невестки (жёны родственников по отношению друг-другу). **Ағайын-ауқым** *all the relations (near and distant) собир. родня, (все) родственники, (близкие и дальние) родичи.* **Ағайын-жұрт** *near and distant relations собир. близкие и дальние родственники.* **Ағайынды-қарындас** *relations, kinsmen собир. родственники.* **Ағалы-қарындас** *brother and sister; brothers and sisters собир. брат и сестра; братья и сёстры.* **Ағайын-туған (ағайын-тума)** *near relations and kinsmen собир. близкие родственники, сородичи.* **Ата-ана** *parents собир. родители.* **Апа-жезде** *elder sister and brother-in-law собир. старшая сестра и зять.* **Ата-ене** *father-in-law and mother-in-law свёкор и свекровь, тесть и тёща.* **Әкелі-балалы** *father and son отец с сыном.* **Әке-шеше** *parents родители.* **Жиен-келін** *nephew's wife (mother's line) жена племянника (по женской линии).* **Қайын-сінлі** *sister-in-law, husband's sister золовка.* **Құда-анда** *kindred relations in the line of matchmakers родственные отношения по линии сватов.* **Нағашы-аға** *uncle (mother's line) дядя (по материнской линии).* **Нағашы-апа** *tetya (по материнской линии) aunt (mother's line).* **Нағашы-ата** *grandfather (mother's line) дедушка (по материнской линии).* **Нағашы-әже** *grandmother (mother's line) бабушка (по материнской линии).* **Немере аға-іні** *cousin, двоюродный брат.* **Немере апа-қарындас** *cousin, двоюродная сестра.* **Туған-туыс** *relations родные, родственники, родня, родичи.* **Іні-қарындас** *brothers and sisters собир. братья-сёстры.*

4) В казахском языке есть слово, обозначающее самый младший ребёнок – ‘кенже’ *the youngest child (in the family) младший ребёнок (в семье).* Само выделение этого слова означает особую роль ребёнка, которую отводят в семье, и обычно это дитя вырастает баловнем, в английском языке такого слова нет. В казахском языке есть слово ‘жиендік’ *nephew's relationship with relatives родственные отношения племянника,* в английском языке такого слова нет. ‘Қайын’ *the husband's relations with respect to the wife as well as the wife's relations with respect to the husband родня мужа по отношению к жене, а также родня жены по отношению к мужу.* ‘Інілік’ *relationship of the younger brother to the elder brother отношение младшего брата к старшему.*

5) В английском языке есть слово ‘nepotist’, означающее ‘человек, оказывающий протекцию родственникам’, но в казахском языке есть слова ‘ағайыншыл’ – ‘ревнитель родственных связей, радетель о родственниках’ ‘туысқаншыл’ – ‘тот, кто любит родственников’, это показывает, что помимо оказания протекции у казахов в этих терминах выражено глубокое и более тёплое чувство к родственникам.

6) В казахском языке слову ‘қайнаға’, имеющем два значения ‘деверь’ и ‘шурин’, соответствует в английском языке одно слово ‘brother-in-law’, в то время как в русском языке ему соответствует два слова ‘деверь’ и ‘шурин’.

7) Следует отметить, что в казахском языке слова, обозначающие родственников, отличаются тем, что имеют дополнительные значения, например, слово ‘аға’ имеет кроме значений ‘старший брат’ и ‘старший по возрасту родственник’ ещё и ‘старший по возрасту человек’ и ‘старший (по должности, положению).

Особый интерес представляют пословицы о родственниках в английском и казахском языках.

Английские пословицы о родственниках:

Английские пословицы отражают культуру народа, которая складывалась в течение многих столетий. Эти пословицы свидетельствуют о безграничной любви матери к своему ребёнку, доброе отношение к матери складывается из мелочей, которые в совокупности

выливаются в чувство глубокой любви, для детей родители являются примером, для сына отец подаёт пример, и сын старается оправдать доверие отца и перенимает лучшие черты характера, для дочери мать является примером.

Казахский язык является одним из богатейших языков, в котором нашли глубокое отражение реалии культуры казахского народа. Богатство мысли казахского народа выражено в пословицах и поговорках, пришедших из глубины веков, которые подобно египетским пирамидам, являются памятником народного творчества казахов.

Ключевые слова: лингвокультурология, сравнительный анализ, термины родства, близкие и дальние родственники, английские и казахские пословицы.

Литература:

1. Ter-Minasova S.G. Yazyk i mezhkulturnaiya kommunikatsia: - M.: Slovo, 2000. – 624 s.
2. Komova T.A. Vvedenie v sopostavitelnuiyu lingvokulturologiyu: Velikobritaniya – Rossiya: Kurs lektsiy/ 3-ye izd. Izdatelstvo Krasand 2010 – 128 s.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya: Ucheb. Posobiye dlya vysshykh ucheb. zavedeniy. – M.: Izdatelskiy tsentr “Akademiya”, 2001. – 187 s.
4. Sarybayeva M.Sh. Sistema oboznacheniy rodstva v angliyskom, russkom i kazakhskom yazykakh: avtoref. dis... kand. philol. nauk / Sarybayeva M.Sh.; Kaz.gos. un-t imeni S.M.Kirova – Alma-Ata, 1991. – 31 s.
5. Amanbayeva G. Yu. i Ashirbekova G.N. “Mentalnaiya kontseptosfera kak obiekt sopostavitelnogo issledovaniya” Karaganda: Izd-vo KarGU, 2010. – 145c.
6. Terpak M.A. “Angliyskiy lingvokulturnyi kontsept “semia” i sposoby ego konnotativnogo soderzhania v yazyke (na materiale semanticheskogo polya”rodstvennye otnosheniya”) Dis...kand. philol. nauk/ Terpak M.A.: Samara, 2006. – 31 s.
7. Agylshynsha-kazaksha takyryptyk soezdik Tanirberdikyzy T.T., Kaplan M., Konysbaikyzy T. et al. Suleiman Demirel atyndagy universitet, Almaty – 2002. – 637 s.
8. Kazakhsko-russkiy slovar pod redaktsiei Syzdykovo R.G. i Khusain K.Sh., Almaty Daikpress, 2002. – 1005 s.
9. Moldabayeva M.M., Kazaky ulttyk rukhaniyat, Almaty “Kursiv baspasy”, 2013. – 183 s.

КАЗАХСКАЯ ОНОМАСТИКА: ВАРИАТИВНОСТЬ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ

Акишолокова А.Ж. ¹

Мадиева Г.Б. ²

Хоффманн Э. ³

магистр, ст. преподаватель,

КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы. Д.ф.н., профессор,
КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы. ДокторPhD, доцент,
Венский университет экономики и бизнеса, Австрия, Вена

Резюме

В статье рассматривается проблема адаптации казахских онимов и их вариативность в русской речи, так как длительное употребление казахских онимов в русской устной речи обуславливает функционирование различных их вариантов, в случае которого, возникает проблема нормы, которая несколько по-иному решается для имен собственных в отличие от нарицательной лексики. Проблема вариативности в русистике возникла в связи с развитием нормализаторской деятельности и изучением динамики литературной нормы. Поэтому вопросы вариативности и нормативности изначально изучались параллельно, что получило надежный выход в практическую деятельность по составлению словарей, справочников, в которых необходимы были сведения рекомендательного характера.

Resume

The article considers the problem of adaptation of the Kazakh Onims and their variability in the Russian speech, as long-term use of Kazakh Onims in Russian oral speech leads to the functioning of various variants, in case of which, there is a problem of norm that needs a different solution for proper names in contrast to appellative lexis. The problem of variability in Russian studies arose in connection with the development of normalized activity and the dynamics of the literary norms. Therefore, initially the issues of variability and [standardization](#) are studied in parallel to obtain reliable access to the practical activity on the compiling dictionaries, reference books, in which there was necessary information of recommendatory nature.

Ключевые слова: правильность речи, отклонения от норм, варианты, ортология, адаптация, заимствование, унификация, стандартизация

Изучение проблем вариативности – одна из актуальных и сложных задач в определении активных процессов в языке. Современный русский язык изобилует вариантными парами или, как отмечается, вариантными рядами языковых единиц [1, с. 10]; абсолютная инвариантность норм не соответствует современному состоянию русского литературного языка.

Если символом A1 обозначить старую, первоначальную норму, а конкурирующий вариант – символом A2, то можно определить алгоритм вытеснения одного варианта другим, который может стать нормой в литературном языке. Этот алгоритм представлен пятью этапами (рисунок 1).

Рисунок 1 – Алгоритм становления нормой одного из языковых вариантов

На первом этапе А1 – единственная кодифицированная форма, ее вариант А2 встречается за пределами литературного употребления (в просторечии, территориальной речи и т.д.).

На втором этапе вариант А2 начинает распространяться в устной форме литературного языка (помета *разг.*).

Третий этап характеризуется тем, что А2 употребляется в устной и письменной форме литературного языка наряду с А1, варианты равноправны (помета *и*).

На четвертом этапе норма А1 теряет свою доминирующую роль, окончательно уступает место норме А2 и переходит в разряд устаревших норм.

На пятом этапе А2 становится единственной нормой литературного языка, А1 вытесняется за ее пределы [2, с. 75].

Появление нового и отказ от старого варианта определяет не только норму и узус, но и систему, однако он будет иметь для каждой из этих сфер свои отличительные особенности. Уходящая норма долго остается в пассивном фонде, поддерживается употреблением в ограниченных сферах или ограниченным кругом носителей, например, стремление людей старшего возраста (родившимся в городе Алма-Ата) в своей речи использовать *Алма-Ата*, *Алмата*, и соответственно склонять топоним *Алматы* как в *Алмате*.

Таким образом, соотношение «норма – вариант» имеет следующие степени:

1. Норма обязательна, а вариант (прежде всего разговорный) запрещен. Например, в словаре ударений Ф.Л. Агеенко [3] приведены запретительные пометы с «не»:

Верн Жюль [не жу]

Кайшиядорис [не ша]

2. Норма обязательна, а вариант допустим. В Словаре, предназначенном для работников радио и телевидения [4], произносительные варианты приводятся в круглых скобках:

Алаколь (Алакуль)

Блантаур (Блентаур)

В квадратных скобках приводятся пометы, указывающие на нормативное произношение:

Картер [тэ]

Кальве [вэ]

3. Норма и вариант равноправны. В словарях эти нормы соединены союзом «и».

Понятие вариативности, как нами отмечено, неразрывно связано с понятием нормы языка, поскольку именно наличие в языке вариантов свидетельствует о неустойчивости нормы. Проблема выбора одного из лексических вариантов обусловила проблему нормы.

Явление вариативности в казахской ономастике характерно тем процессам ономастических заимствований в условиях билингвизма, на которые указывает А.В. Суперанская: «При заимствовании национальных собственных имен в русский язык наблюдаются колебания норм, вызванные как стремлением уподобить иноязычное русскому, так и желанием изменить традиционное русское для приближения его к иноязычному» [5, с. 310].

В связи с этим, предметом нашего внимания являются те нарушения нормы употребления онимических единиц, которые:

а) наблюдаются в речи не одного говорящего, а многих;

б) являются постоянными, повторяющимися, устойчивыми.

Подобные нарушения могут встречаться в речи людей, в достаточной степени владеющих литературной нормой, в силу не только внешних, но и различных внутриязыковых явлений, например, сходство онимических единиц, действие аналогии и т.д.

Так, по правилам казахского языка следует произносить *БотА* (ударение падает на последний слог), однако в речи русскоязычных говорящих часто можно услышать *БОта* (ударение на первом слоге) по аналогии с русскими именами *ЛЕНа*, *СвЕта* и т.п. Возникает закономерный вопрос: являются ли подобные нарушения нормы речевыми ошибками? Важно иметь в виду, что эти ошибки повторяющиеся, то есть такие, которые допускает не один человек, они постоянные или, по крайней мере, частые. Это нарушения типичные. Такие нарушения можно наблюдать в речи окружающих людей, а может быть, и в собственной речи.

Рассмотрим следующие таблицы, в которых представлены типичные примеры отклонений от норм казахского языка (таблицы 1, 2):

Таблица 1 – Типичные отклонения от нормы в графическом оформлении ИС

Нормированное написание	Отклонение от нормы
Жанаозен	Жана Озен
Кандыагаш	Канды-Агаш
Коктобе	Кок-Тобе
Ушбиик	Уш-Биик

Область слитного, дефисного или раздельного написания слов характеризуется большей вариативностью, чем любая другая область орфографии. Примеры, представленные в таблице 1, указывают на нерешенность некоторых вопросов орфографической нормы в топонимии. Сложность в правописании казахских онимов в русском языке обусловлена, прежде всего, тем, что казахские топонимы состоят из двух и более компонентов, один из которых может быть определением, и возникает трудность при отнесении следующих компонентов к именам собственным или нарицательным, отсюда и вариативность написания сложных топонимов: раздельного, слитного, раздельного, с прописной или со строчной буквы.

Таблица 2 – Типичные отклонения от нормы в склонении ИС

Нормированное склонение	Отклонение от нормы
(живу) в Алматы	В Алмате
(еду) в Лепсы	В Лепсу
Кызылкум	в Кызылкумах
из Жанаозена	из Жанаузеня
жителя Жуалы	жителя Жуалов
из города Семей	из города Семея

Примеры таблицы 2 подтверждают, что современная норма склонения топонимов не может быть сведена к одному правилу. Колебания нормы в склонении казахских топонимов и топонимов с географическими терминами происходит по разным причинам: неполная кодификация казахских топонимов, степень их адаптации в русской речи, фонетические особенности топонимов и т.д.

Процесс вытеснения вариантов, сокращение их количества происходит, как правило, в результате регламентации, кодификации явлений (унификация написания казахских имен собственных на русском языке в словарях, справочниках, учебниках), т.е. в результате возведения одного из вариантов в ранг литературной нормы.

Необходимо отметить положительную динамику: значительному сокращению вариантов в ономастическом пространстве способствовала унификация орфографических

правил в справочной литературе, в которой отражены варианты, ориентированные на нормы казахского языка.

Список литературы:

- [1] Лещенко В.Л. Вариантность и норма в современном русском языке: практикум. – Гродно: ГрГУ, 2010. - 52 с.
- [2] Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Кашаева Е.Ю. Русский язык и культура речи. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. - 544 с.
- [3] Агеенко Ф.Л. Словарь собственных имён русского языка. Словарь ударений. – М.: НЦ ЭНАС, 2001. - 376 с.
- [4] Агеенко Ф.Л., Зарва М.В. Словарь ударений для работников радио и телевидения / под. ред. Д.Э. Розенталя. – М.: Рус. яз., 1984. - 810 с.
- [5] Суперанская А.В. Общие вопросы ономастики в условиях двуязычия и многоязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М., 1972. - 310 с.

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДЕ ІСҚАҒАЗДАРЫН ЖҮРГІЗДІ ОҚЫТУДЫҢ
ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІTHE TECHNOLOGICAL METHODS OF TEACHING IN THE LANGUAGE OF
DOCUMENT MANAGEMENT

Гульзира АКИМБЕКОВА, ф.ғ.к., доцент,

Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан
gul_shardarbek@mail.ru, +7701 676 20 45**Резюме***Мақалада тілде ісқағаздарын жүргізуді оқытудың технологиялық әдістерін талқылайды.**Автор ісқағаздарын жүргізуді оқытудың жаңа әдістеріне көңіл бөлді.***Resume***The article discusses the technological methods of teaching in the language of document management. Author focuses on new methods of document management teaching.***Кілт сөздер:** ресми стиль, ісқағаздары, құжат, хабарландыру, ақпарат, әдіс, хабарлау.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев «Халықаралық тәжірибелерге сүйене отырып, қазақ тілін оқытудың қазіргі заманғы озық бағдарламалары мен әдістерін әзірлеп, енгізу қажет. Мемлекеттік тілді тиімді меңгерудің ең үздік, инновациялық әдістемелік, тәжірибелік оқу-құралдарын, аудио-бейнематериалдарын әзірлеу керек» деген болатын. Осы айтылған сөзді негізге ала отырып, қазіргі кезде мемлекеттік тілді оқытудың көптеген жаңа бағыттары қолға алынып келеді. Әсіресе жыл сайын әрбір оқу орны мемлекеттік тілді оқытуға арналған тәжірибелік оқу-құралдарын шығарып, іс жүзінде іске асырып жатыр. Әрбір әдіскер өзінше тілді оқытудың жаңа жолдарын көрсетіп, тәжірибелерімен ой бөлісуде. Кітап дүкендерінің сөрелерінен қазақ тілін үйретуге арналған жаңадан шыққан, бірін-бірі қайталамайтын кітаптардың санында шек жоқ.

Қазіргі кезде мемлекеттік тілді үйренушілердің саны да күннен-күнге артып келеді, әрі тілді үйренуге еліміз жағдай жасап, әлбетте, қолдау көрсетіп жатыр. Тілді үйрету жұмыстары тек қана мемлекет тарапынан ғана көрініс таппай, әрбір оқу орны, әрбір мемлекеттік, жеке меншік мекемелер өз жағдайына қарай жұмыстар атқаруда. Яғни мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту үшін жеке тұлға да, заңды тұлға да бір кісідей атсалысу үстінде деп айтсақ қаласпаймыз. Тілді меңгерген адам өзінің ойын еркін сол тілде жеткізе алады. Ал, енді дайын тұрған трафареттік үлгілер немесе шаблондар арқылы тілді үйрету жұмысты жеңілдетеді. Сондай жұмысты жеңілдетуге арналған әдістер арқылы ісқағаздарын үйретуде жоғары оқу орындарында тиімді пайдалануымызға болады.

Сөйлеу, жазу тілдерінің өзіндік ерекшеліктеріне және өзінің құрылымдық күрделілігіне байланысты ісқағаздар тілінің жетіліп, қолданыстық қалыптарының тұрақтауы және үлгілерінің іріктеліп, орнығуы – белгілі бір кезеңді, тәжірибені талап етеді. Ісқағаздары да халықпен бірге дамып, елдің күнделікті тыныс-тіршілігінде, қарым-қатынас ісінде қызмет қажеттілігіне орай жаңа сапаға ие болып, толығып байып отырады. Тіл мемлекеттік тілдің мәртебесіне ие болғандықтан, ресми стильдің аясы кеңейіп, көркейе түсуде. Бұған дәлел ретінде – мекемелер мен ұйымдарда ресми ісқағаздары ана тілімізде толтырылуы.

Жалпы ісқағаздары қоғам өмірінде үлкен қызмет атқарады. Адам өмірі құжаттармен тығыз байланысты. Адам дүниеге келгенде оған алғашқы құжат – туу туралы куәлік жазылады. 16 жасқа келгенде жеке басын растайтын құжат – жеке куәлік алады. Мектеп

бітіргендігі – орта білім туралы аттестатпен расталады. Жоғарғы оқу орнына түсу үшін түрлі үлгідегі іс қағаздарын жазады. Ал еңбек жолын бастағандығы еңбек кітапшасына жазылады. Өмірдің түрлі жағдайында сенімхат, қолхат жазуға, жеделхат, телефонхат жіберуге тура келеді. Бұлар Қазақстан Республикасының ішкі жағдайларын реттеп отыратын құжаттар деп атауға болады.

Ресми ісқағаздар стилі – тілдің ең көлемді функционалды стильдерінің бірі. Оның лексикалық құрамы тек кеңсе сөздерімен және дипломатиялық тұрақты тіркестерімен шектелмейді, сонымен бірге қоғамның экономикалық, ғылыми-техникалық, жеке азаматтық т.б. салалары бар. Олардың әрқайсысының лингвистикалық белгілері де өзіндік сипатқа ие болады.

Ісқағаздарының саяси, тарихи, құқықтық, экономикалық та маңызы өте зор. Мемлекет, республика, қала, кәсіпорын, ұйым, мекеме тарихын жазғанда ісқағаздары ақпараттың табылмас қайнар көзі бола алады. Құжаттар фактілерді, оқиғаларды, қоғам өмірінің құбылыстарын дәлелдейтін айғақ қызметін де атқарады.

Ісқағаздарының лексикалық, синтаксистік ерекшеліктерін айқындау айрықша мәселе болып табылады. Ісқағаздар стилінің синтаксистік құрылымдардың бәрін бірдей пайдалана бермейді. Ісқағаздар жанрларының алуан-түрлілігіне әр түрлі формалары қолданысқа түседі.

Қазіргі ісқағаздар тілінде құрмалас сөйлемдерге қарағанда күрделеген немесе жай сөйлем үлгісінің көбейе түсуі байқалып жүр. Ісқағаздар стилінің негізі, басқа стилдер сияқты жалпы қолданыстағы лексиканы құрайды. Бірақ та ісқағаздарының мазмұнының ерекшелігі лексикалық қорға тікелей әсер етеді. Ісқағаздар тіліне стилистикалық мүмкіндігі шектеулі, әрі қолдану аясы тар сөздер мен сөз тіркестерін қатарын қолдану негізделген. Әйтседе әдеби тілдің нормаларына сүйене отырып, ісқағаздарының да өзіндік тілдік ерекшеліктерін байқауымызға болады. Ісқағаздары қоғам өмірінде үлкен қызмет атқарады. Ісқағаздарын қазақша жүргізуді қалыптастыру үлкен де жауапты іс.

Ісқағаздар стилінің негізі, басқа стилдер сияқты жалпы қолданыстағы лексиканы құрайды. Бірақ та ісқағаздарының мазмұнының ерекшелігі лексикалық қорға тікелей әсер етеді. Ісқағаздар тіліне стилистикалық мүмкіндігі шектеулі, әрі қолдану аясы тар сөздер мен сөз тіркестерін қатарын қолдану негізделген. Әйтседе әдеби тілдің нормаларына сүйене отырып, ісқағаздарының да өзіндік тілдік ерекшеліктерін байқауымызға болады. Мысалы, біріншіден, әр түрлі құжаттардың атауы: акт, аттестат, өмірбаян, диплом, сенімхат, өтініш, хаттама, түйіндеме, туу туралы куәлік және т.б., екіншіден, кейбір құжаттарды жазу барысында белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерінсіз жазуға болмайтыны, мысалы, күн тәртібінде, жауапты тұлға, сеніп тапсырамын, қолды куәландырамын, қатысушылар тізімі және т.б. осы ресми лексика іскери қарым-қатынас саласында алмастыруға келмейтін лексика болып саналады.

Студент ісқағаздарын толтыруда тілді меңгеру барысында үйренген лексика-грамматикалық минимумдарды іске асыруы қажет. Әсіресе ісқағаздарын жазып үйрену ол мүлдем қазақ тілінен тыс жатқан сала деп түсінбеу керек. Себебі ісқағаздар тілі бір қарағанда стандартты, қалыптасқан клише түріндегі тіл сияқты болғанмен, шын мәнінде қазақ тілінің табиғи заңдылықтарына сәйкес сұрыпталған, жіктелген лексикалық-грамматикалық жүйесі бар тұтас құрылым. Дәлірек айтқанда, ресми тілдің кеңсе ісқағаздары сияқты түрлері де, заң құжаттары да, арнаулы бланкіге толтырылатындары да қазақ тілінің тілдік жүйесін, лексикалық-грамматикалық, орфографиялық нормаларын жетік меңгеруді қажет етеді. Сондықтан құжаттың жазылу жағдайларын айтып, лексика-грамматикалық минимумдардың түсіндірілуі міндетті. Әрине ісқағаздарын оқу барысында студент қазақ тілі грамматикасы бойынша, лексика және стилистикадан қосымша мәлімет алатынын да ескеруіміз керек.

Функционалдық стилдің бір түрі ресми ісқағаздар стилін студенттерге түсіндіру барысында ресми ісқағаздар стилі деп жағдайды күрделендірмей, тек ісқағаздарын жазып үйрену деп түсіндірген абзал. Себебі олар әрбір сөйлемнің мағынасын қорытып, жағдайды қиындатқанша, өздерінің лексикалық қорында бар сөздермен түсінгені және түсіндірген

тиімді. Құжаттарды өту барысында көптеген сөздердің мағынасы жағдайға байланысты ашылады.

Құжаттардағы берілетін ақпараттардың мазмұны сол мазмұнды бейнелейтін тұлғалық құрылым құралдарымен сәйкестеніп, шарттасып жатуы керек. Мәтін тұжырымдарының дәлдігі мен толықтығы, қисындылық пен қысқалығы сияқты ісқағаздарына тән заңдылыққа байланысты қолданылатын синтаксистік-семантикалық жақтарының ұштасуынан, түйісуінен туындаған қажеттілік.

Ісқағаздар тілінің заңдылығы бойынша, құжаттардағы негізгі идеяларды баяндау үшін, тек керекті сөздер немесе қажетті құрылымдар ғана теріліп ерекшеленіп қолданылады. Ісқағаздарында ең өзекті мәселе оның терминдерінде екені туралы көптеген тілші-ғалымдарымыз зерделеген болатын. Мысалы, ісқағаздардың бірі басқару, ұйымдастыру қызметіне қатысты құжат – хабарландыру. Бірден қарағанда құжат ешқандай қиындық тудырмайтын, ең оңай жазылатын құжат сияқты көрінуі мүмкін. Әйтсе де алдағы болатын бір мәліметті дәл хабарлау, артық сөздер қоспай нақты жеткізу де жұмыс. Себебі тілді үйреніп жүрген адам үшін, көп сөз қорқыныш тудырады. Көп сөз болған сайын мазмұн да көбейе береді. Ал, хабарландыру құжаты аз сөз арқылы мазмұнды мәлімет жеткізу. Себебі құжат мәтінінің сөздік құрамын, грамматикалық құрылымдарының стилистикалық бірлігін, дәлдігін, толықтығын, қысқалығын, тұжырымның екіұшты болмауы тәрізді қатаң талаптарды қажет етеді. Хабарландыру хабарлайтын жағдайына байланысты әр түрлі болып келеді. Мысалы, хабарландыру құжаты талап ететін деректемелер:

Студентке алдымен осы сұрақтар бойынша кез келген жағдайда ауызша мысалдарды айтуын талап ету керек. Мысалы, студенттердің қазақстандық кәсіпкерлерімен кездесетінін, ректормен кездесетінін, авторлық концерттер болатынын т.б. Бірнеше жауап алынғаннан кейін, студент әбден жаттығады. Хабарландырудың мәтіні еркін, көлемі де әр түрлі болғандықтан, шартты шектеу болғаны дұрыс. Ісқағаздарының тілінде дублет сөздерді немесе бірнеше қатар түзетін мағыналарды беруге болмайды. Бұл жердегі мәселе сөздің аудармасы емес, осы сөздің семантикалық мағынасының көп синонимдік қатар түзілуінде жатыр. Зерттеуші Макешова Жанат «Мысалы, бір ғана резюме сөзі түйін, түйіндеме, тұжырым, тұжырымдама деп аталып жүр. Заттың атауы оның атын қана атап қоймайды, сонымен бірге оны танытады. Яғни ой қозғауда өмір шындығы мен тұрмыс тіршілігіне қатысты сөзбен бейнелеуге тиісті. Оның нақты бір ғана мағыналық қыры ғана есептелуі керек». Әсіресе құжат тіліндегі терминдер ала-құла ретімен беріліп, баламасының көп болуы бір ізділікке әкелмейді. Бұл айтылған жағдайлар біздің талдап жатқан хабарландыру құжатына да қатысты болғандықтан, шартты шектеулерді қолданып отырмыз.

Сонымен әбден жаттыққан студенттерге мына бланкті берсеңіз олар бірден толтырып тастайды. Әрине, бұл жерде грамматиканы қайталап кетсе, артық болмайды. Себебі тілдік единицалардың қызметі ісқағаздарында әр түрлі қоғамдық қажеттіліктерді өтеу барысында

анықталады. Грамматикалық мағына өздігінен болмайды, лексикалық мағынаға негізделіп, соған жалғасып негізін табады.

Хабарландыру!		
_____	_____	_____
(қашан?)	(сағат қаншада?)	(қай жерде?)

(қалай аталады?)		

(не болады?)		

Үйренген құжаттарын пысықтау үшін, күнді көрсетіп тұрған күнтізбесі, уақытты көрсеткен сағаты, белгілі бір мекеменің логотипі және өлең айтып жатқан немесе билеп жатқан қыздар тобы бар суреттерді қойып хабарландыру жаздыруға болады. Жаттыққан студент берілген суреттер арқылы хабарландыру деректемелерін рет-ретімен қойып жаза алады. Суретке қарап мәтін құрастыру жұмысы әрдайым тиімді нәтиже көрсетіп келеді.

Бейнематериалдардың тағы бір ұтымды жері – оның адамға эмоционалды әсер етуі. Сол себепті студенттің назарын бейнематериалға жеке тұлға ретінде аударту керек. Бейнематериалдарды қолданудың басқа да тиімді жақтары бар екені белгілі, әсіресе есте сақтау мен зейін сияқты психикалық қызметінің әртүрлі жағынан дамуы. Бейнематериалды көру барысында дәрісханада бірлескен танымдық қызмет туындайды. Тіпті осы кезде ұқыпсыз студенттің өзі ұқыпты бола бастайды. Себебі бейнематериалды тек көру емес, мазмұнын да түсіну қажет, ол үшін едәуір күш жұмсау керек. Осы кезде ықтиярсыз зейін үйреншікті зейінге айналады да, қарқындылық есте сақтау үдерісіне әсерін тигізеді. Бейнематериалдардың әсерінен болған психологиялық ерекшеліктер студентке оқу үдерісін интенсивтендіруге көмектеседі және студенттің коммуникативтік күзіреттілігін қалыптастыруға арналған қолайлы жағдай туғызады.

Тәжірибе көрсеткендей, бейнематериалдарды іс қағаздарын тек өмірбаян ғана емес, хабарландыру, анықтама сияқты құжаттарды оқытуда қолдану өте нәтижелі көрсеткіш береді.

Тілдік қатынас теориясында тіл үйрету оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім әрекеттері арқылы жүзеге асады. Біз де осы хабарландыру құжатын үйрету барысында осы теорияны негізге алуды ұмытпадық. Көргенін жазып үйренген студентке тыңдағанын да қағаз бетіне түсірткізіп үйреткен дұрыс. Мысалы, ғаламтордан әр түрлі дүкендердің ашылуы, әншілердің концерттері туралы берілген материалды тыңдатып, тыңдаған материалдарына хабарландыру жаздырсақ. Әрине, жазылған материалды тексеру керек. Бір студентке жазғанын оқытқызып, қалған студенттерге сол арқылы жазғандарын тексеруге болады. Аудиоматериалды тыңдап, сол бойынша құжат толтыру барлық құжатқа тән әдіс емес. Сондай әдісті керек ететін құжат болғанда оны пайдаланған жөн деп ойлаймыз.

Хабарландырудың хабарландыратын жағдайдың мазмұнына қарай бірнеше топқа бөлінетінін айтқан болатынбыз. Солардың бірі – бос орындарға хабарландыру. Бос орындарға хабарландыру жаздырмастан бұрын, газетке шыққан хабарландырулармен жұмыс істеуге, оларды аудартуға болады. Берілген жұмыстардан қорытынды шығару үшін, мынадай дайын бланк берсек. Бұл жерде де аудио және видеоматериалдарды пайдаланып, осы дайын бланкті толтыртқызып үйретуге әбден мүмкін. Осы бланке студент аударған жұмысындағы дайын мәліметтерді қойып шығып, жаттығады. Тіпті өз компаниялары, фирмалары туралы

жазуға, армандауға мүмкіндік беріп, қызығушылығын ояту қажет. Сонда студент шын мәнінде образға түсіп, нәтижелі жұмыстарға қол жеткізеді.

Хабарландыру!

_____ жұмысқа шақырады.

Қойылатын талаптар:

Керекті құжаттар:

Біздің мекенжайымыз: _____

Байланыс телефондарымыз _____

Келесі әдісті қолданбастан бұрын, студенттердің бәріне стикер таратып беру қажет. Олар стикерге өздерінің аты-жөндері мен телефон нөмірлерін жазады. Оқытушы олардың бәрін жиналып алып, ішінен бір қағазды алатынын, ондағы жазылған студент жұмыс іздеуші болатынын ескертеді. Оған дейін студенттер қолдарына таратып берген мына дайын диалогпен танысады.

[illegible]

Анықталған жұмыс іздеуші оқытушы қолындағы аты-жөні мен телефон нөмірі жазылған бір қағазды алып, дәрісханадан шығып кетеді. Дәрісханада қалған студенттер жұмыс іздеушінің кімге телефон соғатынын күтіп отырады. Жұмыс беруші, әрі жұмыс іздеушімен диалогқа түсе алатындай дайындықта болуы қажет. Диалог аяқталғаннан кейін студенттер естіген мәліметті қағаз бетіне түсіреді. Міне, осы сияқты рөлдік ойындарды да құжат жазу барысында пайдаланған өте тиімді.

Бейнематериалдардың тағы бір ұтымды жері – оның адамға эмоционалды әсер етуі. Сол себепті студенттің назарын бейнематериалға жеке тұлға ретінде аударту керек. Бейнематериалдарды қолданудың басқа да тиімді жақтары бар екені белгілі, әсіресе есте сақтау мен зейін сияқты психикалық қызметінің әртүрлі жағынан дамуы. Бейнематериалды көру барысында дәрісханада бірлескен танымдық қызмет туындайды. Тіпті осы кезде ұқыпсыз студенттің өзі ұқыпты бола бастайды. Себебі бейнематериалды тек көру емес,

мазмұнын да түсіну қажет, ол үшін едәуір күш жұмсау керек. Осы кезде ықтиярсыз зейін үйреншікті зейінге айналады да, қарқындылық есте сақтау үдерісіне әсерін тигізеді. Бейнематериалдардың әсерінен болған психологиялық ерекшеліктер студентке оқу үдерісін интенсивтендіруге көмектеседі және студенттің коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыруға арналған қолайлы жағдай туғызады.

Тәжірибе көрсеткендей, бейнематериалдарды ісқағаздарын тек өмірбаян ғана емес, хабарландыру, анықтама сияқты құжаттарды оқытуда қолдану өте нәтижелі көрсеткіш береді.

Қорыта айтқанда, хабарландыру құжатының тілі мүмкіндігінше тілдік өңдеуден өтіп барып ғана жариялануы керек. Әсіресе, қысқарған сөздер, мысалы, әр түрлі мекеме атаулары. Күрделі атау сөздердің бір алуандарының әрі қысқартылып, әрі біріктіріліп жұмсалу жолы ісқағаздар тілінде мәтіннің қысқа әрі дәлдігін, ықшамдылығын сақтауға көмектеседі. Соңғы жфлдарф ресми стиль саласында жаңадан жүздеген тіркестер жасалды. Олардың біразы калькалау жолымен, не төлсөз үлгілерін пайдалану арқылы жасалды. Осындай тілдік ерекшеліктер тек хабарландыру құжатын үйрету барысында ғана емес, барлық құжаттарда да ескерілуі қажет.

Сонымен, тәжірибе көрсеткендей, жоғарыда айтылған ісқағаздарын үйрету барысында, қазақ тіліндегі ісқағаздар тілінің мынадай тиімді жақтарын байқауға болады:

- 1) ісқағаздарындағы стандарттық формалар құжат толтырушының уақытын үнемдейді;
- 2) орынды қабылданған лексикалық қор кате мен қосымша толықтыруларға жол бермейді;
- 3) нақты формалардың арқасында құжатты оқитын адамның да жұмысы жеңілдетіледі;
- 4) ең бастысы құжаттың заңдық күші болады. Себебі кез-келген құжаттың стандарттық формасы ол қажетті элементтер қатарынан тұрады, яғни «деректемелерден» (мекенжай, тақырып, мәтін, күні, қолы және т.б.) осылардың біреуін жазылмай кетсе құжат өз күшін жоғалтады. Негізінен қағаз бетіне түскен құжат мәтіні маңызды, себебі мәтіннің мазмұны арқылы құжат жазуға себеп болған жағдай да анықталады.

Ісқағаздарын оқытудың тәрбиелік мәні бар, ісқағаздарымен жұмыс істеуде ұқыптылық, жұмысты ұйымдастырушылық сияқты қабілеттер қалыптасады, сөзді нақты қолдануға деген жауапкершілік сезімі оянады.

Ісқағаздарын оқытудың тәрбиелік мәні бар, ісқағаздарымен жұмыс істеуде ұқыптылық, жұмысты ұйымдастырушылық сияқты қабілеттер қалыптасады, сөзді нақты қолдануға деген жауапкершілік сезімі оянады.

Тіл – халқымыздың айнасы, қалай қарасаң солай көрсетеді. Жер шары мемлекеттеріне өзімізді қазақ тілінде танытып, мәдениетімізді қазақ тілінде көрсеткенде ғана өркениеттің шарықтау шегіне жетеміз. Тамырымыз бен жемісіміз қазақша сайрап тұрса нұр үстіне нұр жауар еді.

**КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ
ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ****TECHNOLOGY OF STUDENTS' CREATIVE ACTIVITY DEVELOPMENT ON THE
BUSINESS KAZAKH LANGUAGE LESSONS**

Шырынхан АБДИЕВА, п.ғ.к.

КИМЭП университеті, Қазақстан Алматы

abdieva@kimep.kz**Резюме**

Қазақ тілі сабағының тиімділігін арттыру факторының бірі ретінде шығармашылықты қарастырамыз. Мұндай сабақтар басқаша дәстүрлі емес жағдайда өтетіні белгілі. Сонымен қатар сабақта шығармашылық тапсырмаларды орындау студенттердің шығармашылық әлеуетін көрсетуге мүмкіндік береді.

Resume

We use creative approach at lessons to improve the effectiveness of Business Kazakh. The classes are conducted in a non traditional way. Doing creative tasks encourage students' interest.

Кілт сөздер: шығармашылық, қалыптастыру, әлеует, қабілет, сыни ойлау,

Қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап дамыған кезінде оқу - білімнің, соның ішінде экономика саласында білім алып жатқан студенттердің жан-жақты шығармашылық дамуы аса маңызды. Еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуына өзіндік үлес қоса алатын, өзіндік ой - пікірі бар қоғамдағы өзгерістерге сыни баға бере білетін, білімді де, білікті шығармашыл тұлғаны қалыптастыру, тәрбиелеу аса құрметті қоғамдық міндет. Себебі ел тұтқасын білімді ұрпақ ұстанған шақта ғана өркениет алға дамымақ. Жастар – мемлекетіміздің болашағы десек, жоғары оқу орнындарындағы білім беру әлеуеті жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Жастардың зияткерлік және шығармашылық әлеуетін дамытуға әсер ететіндей жағдай жасауға басты назар аудара отырып, олардың ғылыми-зерттеу және жобалау жұмыстарымен айналысуына кәсіби бағдар берілуі керек.

Студенттердің оқу әрекетін белсендіруге, жеке тұлға ретінде қалыптасуына олардың өзін-өзі дамытуына - шығармашылығын жүзеге асыруға мүмкіндік беру арқылы қол жеткізуге болады. Инновациялық мақсатты дамытуға бағытталған студенттің жеке тұлғалық зияткерлігін дамыту – бұл стратегиялық бағытталған үрдіс. Студенттердің ақыл әрекеті мен мәдениетін функциональдық жетілдіру арқылы кәсіби бағытталған өзін-өзі басқару механизімін дамыту мәніне ие және ол студенттің шығармашылық ойлау негізінде, яғни талдау, жинақтау қорытындылау, нақтылау қабілетінен көрінеді. Қазіргі кезде ғылымда шығармашылық және шығармашылық мәселелер мен шығармашылық қабілетті қалыптастыру жөнінде көптеген ғылыми зерттеулер жинақталғаны белгілі. Бұл мәселе бойынша философиялық, педагогикалық, психологиялық еңбектердің саны көбейді. Бұл мәселені әлемнің белгілі ғалымдары белсенді түрде зерттеп жатыр. (Баррон Ф., Лозанов Г., Маслоу А., Гилфорд Дж. және т.б.). Кейбір ғалымдар белсенді шығармашыл жеке тұлғаның қалыптасуын пәнаралық байланыста зерттеуде (Андреев В.И., Богоявленская Д.Б., Кудрявцев Т.В., Пономарёв Я.А. және т.б.). Жоғары оқу орындары студенттерінің шығармашылық ойлау қабілетін дамыту мәселелерін қарастырып жатқан ғалымдар да бар (Сумбаев И.С., Шумилин А.Т., Лукашук А.Н. және т.б.), шығармашылық ойлау психологиясын зерттеген ғалымдар (Кудрявцев Т.В., Матюшкин А.М., Смирнов С.Д. және т.б.),

шығармашылық жеке тұлғаның қасиеті түрінде де талданып жатыр (Мэйли Р., Давыдов Г.А. және т.б.).

Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінің құнды екені ешқандай дау тудырмайтынына қарамастан, бұл еңбектердің басым көпшілігі теория-методологиялық сипаттағы еңбектер екенін атап кеткеніміз жөн. Ал қазіргі жоғары оқу орындарында бәсекеге қабілетті, өз бойындағы жасырын қабілеттерін көрсете білуге бейім студенттерді тәрбиелеуде олардың шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған нақты технологияларың жетіспейтіндігін атап кеткеніміз жөн болар. Нәтижесінде студенттердің шығармашылық белсенділігін дамытуға бағытталған еңбектер жеткілікті зерттелмей отыр. Жастардың білім әлеуеті мен алған білімнің сапасы, оның жалпы кәсіби немесе басқа арнайы білімге бағытталғандығымен анықталады. Студенттер үшін дайындалған әзірлемелердің түрінен, әдіс, тәсілінен және студенттердің кәсіби шығармашылық дамуына бағытталғанынан көреміз. Студенттердің шығармашылық әлеуетін олардың білім әлеуетінің ең жоғары дамыған саласы деп түсіндіруге болады. Ал, өзіндік шығармашылығы, өзіндік кәсіби біліктілігі мен дағдысының жетілуі - жаңа білім ізденудің арқасы. Көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша, шығармашылық әлеуеттің даму көрсеткіші деп тұлғаның шығармашылық белсенділігін, өзіндік танымдығын және креативтік қабілетін айтуға болады. Заманауи білім берудің мақсаты – студенттің белсенді көзқарасына қажетті толық жағдай жасау.

Қазақ тілі сабағының тиімділігін арттыру факторының бірі ретінде шығармашылықты қарастырамыз. Мұндай сабақтар басқаша дәстүрлі емес жағдайда өтетіні белгілі. Сонымен қатар сабақта шығармашылық тапсырмаларды орындау студенттердің шығармашылық әлеуетін көрсетуге мүмкіндік береді. Студенттің шығармашылық әлеуеті – жоғары оқу орнында білім алып жүрген кезінде өзін жан-жақты көрсетіп дамытуға бағытталған, олардың жасырын шығармашылық мүмкіндіктері. Студенттердің зияткерлік дамуына ғылыми-зерттеу және жобалық жұмыстарға тарту арқылы қол жеткізуге болады. Мұндай жұмыстарды ұсынарда, олардың шығармашылық әлеуетінің кәсіби салаға бағытталуына баса назар аударылғаны жөн. Дәстүрлі сабақтардан шығармашылықпен өтетін сабақтардың ерекшелігі - сабақта жағымды ахуал тудырып, әдеттегі жағдайда қате жіберіп қоямын ба деген қорқыныштан арылтып, психологиялық кедергіні жояды. Мұндай сабақтарда әдістемелік, педагогикалық және психологиялық сипаттағы әртүрлі мақсаттарға жетуге мүмкіндік туады. Мысалы:

- белгілі бір тақырып бойынша студенттердің білімін, дағдысын және біліктілігін бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді;
- іскери жұмыс атмосферасын, студенттің сабаққа тиянақты қатынасын қамтамасыз етеді;
- қазақ тілін тиянақты, сапалы үйрену үшін келешгі бар технология ретінде шығармашылық оқыту технологиясын қарастыруға болады.

Шығармашылықпен өтетін сабақтар келесі жұмыс түрлері мен әрекеттер арқылы жүзеге асырылады:

- бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық);
- жеке және бірлескен зерттеу жұмыстары;
- жеке жұмыстар;
- жобалық жұмыстар;
- ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (компанияларға, өндіріс орындарына, фирмаларға және цехтарға бару);
- әртүрлі шығармашылық жұмыстар, т.б.

Оқытушының шығармашылық жұмысы - ең бірінші сабаққа даярлықтан басталады, өтілетін сабақтың жоспарын құру, оны өткізу әдістері, студенттердің қабілеттерін, қызуғышылықтарын ескере отырып, қол жеткізген нәтижені талдау арқылы қойылған мақсаттың орындалуын қадағалайды. Оқытушының осы шығармашылық әрекеті арқылы

студенттің шығармашылық қабілеті қалыптасады. Ал, шығармашылық қабілеттер шығармашылық елес, шығармашылық ойлау арқылы жүзеге асады. Студентті шығармашылық ойлауға, жылдамдыққа, икемділікке, тапқырлыққа үйрету ол әр сабақта қалыптасып отыратыны анық. Қазіргі білім берудегі жаңа әдістер студенттің өз бетінше білім алуына, танымдық белсенділігін арттыруға, шығармашылығын қалыптастыруға, кез-келген мәселе жөнінде өз пікірінің болуы және оны дәлелдей алуына ықпал ететіндігі белгілі.

Шығармашылық - студентті қанғаттану, қуану сезіміне бөлеуі тиіс. Жаңаны ойлап табу өзі ойлап тапқан тың дүниесін жүзеге асыру студент үшін шабыт баспалдағы болмақ. Кәсіби қазақ тілі сабағында студенттерді шығармашылық жұмысқа баулудың маңызы зор. Жазба жұмыстар олардың танымдық белсенділіктерін, логикалық ойлау дағдысын қалыптастыруға көмектеседі. Жазба жұмыстарынан әр баланың өзіндік көзқарасын, эстетикалық және адамгершілік танымы, эмоциясы, пікірі, талдау, қорытындылау, салыстыра білу тәрізді жекелік қасиеттері байқалып тұруы қажет деп ойлаймыз.

Студенттердің шығармашылық белсенділігін қалыптастыруда сабақтарды түрлендіріп өткізудің маңызы ерекше. Мұндай сабақтардың тиімділігін атап өтсек: сабақ құрылымының ұйымдастырылуы, дәрісханадағы студенттердің іс - әрекетін бақылауға қолайлылық, оқу - танымдық тапсырмаларды орындаудағы ұжымдық бірлескен әрекеттің жүзеге асуы, оқыту уақытының үнемделуі.

Кәсіби қазақ тілі сабағы студенттің іздемпаздығын, танымдылық белсенділігін арттырып, шығармашылық әлеуетін дамытуында жол ашуы қажет.

Оқыту үрдісі - екі жақты үрдіс болғандықтан, студенттің жобалық жұмысы, дербес іс - әрекеті оқытушының ұйымдастыруымен қатар, олардың іздемпаздығын, белсенділігін, өз ықыласымен жасайтын әрекетін де керек етеді. Осыған байланысты кейбір педагогтармен психологтар студенттердің жобалық жұмыстарының негізгі ерекшеліктері олардың ықыласына және өз еркімен әрекет жасауына байланысты деген пікір айтады. Барлық жұмыстарда студенттердің қалауы, тандауы мен ұсыныстарын ескеру қажет. Студенттердің танымдық іздемпаздығы мен белсенділігін, шығармашылық бағыттылығына негізделген жұмыс түрлерін пайдалану - олардың танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыра алады.

Шығармашылық жоба – бұл оқуға, ойлануға, пікір алмасуға, талдауға ынталандырады. Бұл декорациялар, афишалар, костюмдер, грим, сценарий. Кейбір студенттер режиссер мен сценаристтің рөлін алса, қалғандары басты рөлдерді бөліп алады. Әрқайсысының рөлін басты рөлдей көрсете білу керек. Оқытушы жобаның жетекшісі ретінде бақылап, үйлестіріп, бағыт-бағдар беріп отырғаны жөн.

Шығармашылық жоба студенттердің шығармашылық қабілеттерін және біліктіліктерін қалыптастыруға бағытталған. Сонымен қатар студент шығармашылық жоба арқылы талдау жасап, мәселенің шешімін дұрыс табуға үйренеді. Жоба командада жұмыс істеу дағдысын қалыптастырады, көшбасшы болуға, әртүрлі рөлдер мен міндеттерді орындауға үйретеді.

Студенттердің шығармашылық жобалары бойынша мысалдарға назар аударсақ, олардың әр жұмысқа үлкен жауапкершілікпен қарап, қызығып жұмыс істегенін көруге болады.

Мысалы: «Отандық өнімдерге жарнама» тақырбына дайындаған жұмыстардың әрқайсы терең дайындықты талап еткені байқалады.

Жарнама жасауға дайындық.

- таңдалған өнімді шағын топта талқылау;
- талқылаудан өткен өнімді пайдаланатын тұтынушылардан сауалнама алу;
- аталған өнім туралы жазылған мақалаларды оқып, ол мақалаларға өз пікірлерін жазу;
- сауалнаманың қорытындысы бойынша жарнама тақырыбын дайындау;
- жарнаманың сценарийін дайындау;
- сценарий бойынша рөлдерді бөлу;

- сценарист пен режиссер топта жарнаманы қалай түсіретіндіктерін түсіндірулері тиіс (әрине, келісу, келіспеу, қарсы пікір білдірулері мүмкін) ;
- бір келісімге келгеннен кейін жарнама түсіруге кіріседі.

Сценарий – студенттер мен оқытушының біріккен жұмысының нәтижесі. Студенттер өз беттерінше сценарийді жазып, режиссерге ұсынады, режиссер репетиция кезінде бірнеше рет өзгертуі мүмкін. Әрине, дайын сценарийді пайдалануға болар еді, бірақ жұмыс барысында әр қатысушының пікірін ескеріп, өзгерту арқылы студенттің қол таңбасы мен ерекшелігі көрінуі керек. Әр студентке рөл бөліну кезінде олардың қабілеті мен ерекшелігіне назар аударған дұрыс. Олардың рөлінен өздерінің шығармашылық ерекшеліктері көрініп тұруы тиіс.

Жарнаманы бағалау көрсеткіштері мен талаптары алдын-ала ұсынылады. Бағалауды топтан студенттердің ішінен сарапшылар тағайындап, соларға тапсыруға болады.

Оқытушының міндеті – жұмбақ дүние сырын меңгеру барысында әрдайым дамып жетіле беретін жекелік қасиеттерді студент бойына дарыту - жеке тұлғаның пікірі арқылы адам психологиясы мен қоғам өмірін жақындастыру, студенттің өз жұмысы арқылы өмірмен байланыстыру.

«Пресс-конференция» сабағына студенттер өз беттерінше дайындала бастайды: қажетті ақпараттар жинайды, кімдермен кездесетінін, ақпаратты жеткізу түрін ойластырады, кездесетін мамандарға сұрақтар дайындайды.

Жүргізуші (модератор). Барлық тақырып бойынша хабардар болуы керек, себебі кез келген маман сұраққа жауап беруге қиналған жағдайда жүргізуші қорытынды жасап, жауап беруге дайын болғаны дұрыс.

Маман (тақырыпқа байланысты шақырылған мамандар, сарапшы немесе әкімшіліктен келген шенеуніктер). Ол - талқыланып отырған мәселе бойынша жан-жақты, нақты жауап бере білу, өз көзқарасын тиянақты жеткізіп, пікірінің дұрыстығын дәлелдей білуі керек.

Тілшілер (газет, журнал, теледидар, радио тілшілері) проблемалық, қызық сұрақтар дайындаулары қажет. Семинар жүргізушінің сөзінен басталады. Жүргізуші пресс-конференцияның мақсаты және міндетімен, регламентпен таныстырады. Маман 4-5 минут дәлелдер, айғақтар келтіріп өзінің көзқарасын білдіреді. Сонан соң тілшілер әр маманға кезек-кезек сұрақ қояды.

Бағалау:

- студенттің өз бетінше талқыланып отырған мәселені түсініп, ойын логикалық жүйелікпен жеткізуі;

- ақпараттың мазмұндылығы мен ақпараттылығы;
- жауаптың толықтығы мен түсініктілігі;
- қорытынды жасай білуі;
- қойылып отырған сұрақтың өзектілігі, күрделілігі мен ерекшелігі;
- сөйлеу мәдениеті мен белсенділігі.

Сабақтың бұл түрі шығармашылықпен, өз бетінше жұмыс істеуге, терең ойлауға үйретеді.

Дарын – шығармашылық елес, қиял мен ойлап шығаруға қажеттіліктен туады. Дарынның қозғаушы күші креативтілік деп айтуға болады. Креативтілік қабілет көбінесе ерекше және қалыпты емес жаңаны ашу сәтінде әртүрлі жағдайда білімді пайдалану барысында туатыны белгілі. Сонымен креативтілік деп, дарындылық баспалдағына көтеретін барлық ұлы әрекеттерді жүзеге асыруды айтамыз. Шығармашылық әлеуеті бар, жаңалыққа жаны жақын заманауи білім мен жаңа технология негізінде ойлап табуға қабілетті жас кез-келген елдің капиталы екені белгілі.

Соңғы кездері психологтар адам бойындағы дарындылықтың екі түрін бөліп көрсетті. Оның бірі «туа біткен» деп, ал екіншісі - «жүре қалыптасқан» дарын деп атау негізге алынған екен. «Туа біткен» дарындар өз туындыларына керемет қабілеттілік танытқан. Ал «жүре

қалыптасқан» дарындардың ең үлкен қасиеті - қажымайтын жігер, білуге деген құштарлық, өзіне өзі қоятын қатаң талаптың болуы екен.

Жоғары оқу орындарында данышпандар да, білімділер де, жалқау да оқиды. Ал адам бойындағы дарындылықты нағыз данышпандыққа айналдырудың бір ғана шарты – табиғи талантпен шектеліп қалмай, табандылықпен еңбектену. Демек, табиғи таланттарды ашу, жас талапкердің жарқырап көрінуі үшін оқытушыға жүктелер міндет – студенттердің шығармашылық қабілетін дамыту үшін ерінбей еңбек ету. Сонымен қатар оқытушы студенттердің орындаған жұмыстарын үнемі колпаштап (олардың маман емес, маман болуға дайындалып жүрген студент екенін ұмытпағаныңыз жөн) жақсы жақтарына баса назар аударып отырғаны дұрыс. Рөлдерге еніп ойнаған студенттердің дауыс ырғағына және ойын жеткізе білуіне көңіл аудару керек.

Шығармашылықты тежейтін бірнеше кедергі бар: біреулер «жаза алмаймын, рөлге ене алмаймын, қолымнан келмейді» деп өздерін үрейге, қорқынышқа билетсе, екіншісі өз жазғанына, өз ойнаған рөліне өзі қанағаттанбайды; ал үшінші біреу – жасқаншақ немесе ұяндықтың кесірінен өз талантын танытуға енжар болады; төртіншісі жалқаулыққа жеңдіреді. Міне осындай кедергілердің алдын алып, студенттің талабын ұштау оқытушыға байланысты. Студенттердің шығармашылық әлеуетінің белсенділігін мақсатты әрекеттерінен көрініп тұруы керек. Студенттерді жоспарлы жұмыс істеуге және өз жұмысының нәтижесін өзі тексеруге, оларды тапсырманы орындаудың тәртібі мен әдістерін анықтай білуге, сабақта, бір күнгі, апта ішіндегі, ай ішіндегі өз жұмысын жоспарлай білуге ұсынылған критерийлер негізінде өз жұмысының нәтижесін талдау мен бағалауға, сондай - ақ мұндай критерийлерді өздері жасауға үйретуді көздейді. Шығармашылық сабақтың базалық негізін анықтауда әр жағдайда сабақтың үйлесімді үлгісі таңдап алынады. Шығармашылық сабақтың мақсаты студенттердің өзіндік білімділік нәтижесін құру болып табылады. Сабақтарының шығармашылық сипаты студенттің танымдық белсенділігін оятып оның шығармашылық қабілеттерінің дамуына адамгершілік қасиеттеріне әсер етеді. Ұжымдық сабақтарда өзінің серіктесінің кемшілігін көруге өзгелердің ісінен сабақ алуға танымдық әлеуметтік ұстанымының қалыптасуына өз ортасының пікірінің әсері зор. Мұндай сабақтарда студенттердің ұжымдық ой - пікірлері қалыптасады.

Сабақ үстінде ұжымдық шығармашылық қалыптасуы үшін студенттердің міндеттерін көрсетсек

- өзіндік пікірлерін дәлелдеу;
- пікірталастар мен талқылауларға қатысуы қажет;
- өзінің жолдасына сұрақ қою;
- жолдасының жауабына пікір айту;
- серіктесінің жауабы мен жазбаша жұмысын бағалау;
- танымдық тапсырманың шешімдерін табуда бірнеше нұсқасын көрсету;
- өзіндік бағалауға жағдай туғызу өзінің танымдық және практикалық әрекетін талдау;
- танымдық тапсырмаларды шешуде бұрыннан білетін әдісті қолдану арқылы орындау.

Студенттердің шығармашылық белсенділігін қалыптастыруда сабақтарды түрлендіріп өткізудің маңызы ерекше. Мұндай сабақтардың тиімділігін атап өтсек:

сабақ құрылымының ұйымдастырылуы сыныптағы студенттердің іс - әрекетін бақылауға қолайлылық оқу - танымдық тапсырмаларды орындаудағы ұжымдық бірлескен әрекеттің жүзеге асуы, оқыту уақытының үнемделуі.

Шығармашылық сабақтардың студенттер үшін мынадай маңызды жақтары бар:

- студенттің танымдық іздемпаздығы қалыптасады;
- сұрақтарды, мәселелерді терең талдауға үйренеді;
- шығармашылық ой - өрісі артады;
- кітап, көркем және ғылыми әдебиеттер, баспа материалдармен жұмыс істеу біліктерін қалыптастырады;

- ұжымдық ой - пікірлері жетіледі, топ мүшелерін пікірлерімен ортақ тұжырым жасауға үйренеді;
- оқытушы мен студенттердің қарым - қатынасы ынтымақтастықта болып, сенімділіктері артады;
- оқушы өз ойын еркін айтуға, сөз мәдениетіне үйренеді;
- білімін жүйелі түрде толықтыруға;
- өз әрекетіне сын тұрғысынан қарауға;
- тұжырым жасап қорытындылауға үйренеді;

Шығармашылыққа үйрету тұлғаның зияткерлік аспектісі ғана емес, оның психологиялық, мінез - құлық ерекшеліктерін де көздейді. Оған жігерлілік, жаңа жағдайларға бейімделуге икемділік, қажырлық пен табандылық, тәуелсіздік пен адамгершілік сезімі, ынтымақтастық, қажырлы еңбекке қабілеті, белгісіз жағдайдағы өзіне сенімділік, ақиқатты іздеудегі және қарым - қатынастағы адалдық жатады. Әр топтағы студенттерге байланысты оқытушы өзінің мақсатқа жету жолдарын іздейді. Ол оның үстіне басты шарты аталған қасиеттерді көрсетуге тырысады. Шығармашылыққа үйрету тұлғаның зияткерлік аспектісі ғана емес, оның психологиялық, мінез - құлық ерекшеліктерін де көздейді. Оған жігерлілік, жаңа жағдайларға бейімделуге икемділік, қажырлық пен табандылық, тәуелсіздік пен адамгершілік сезімі, ынтымақтастық, қажырлы еңбекке қабілеті, белгісіз жағдайдағы өзіне сенімділік, ақиқатты іздеудегі және қарым - қатынастағы адалдық жатады. Әр топтағы студенттерге байланысты оқытушы өзінің мақсатқа жету жолдарын іздейді. Ол оның үстіне басты шарты аталған қасиеттерді көрсетуге тырысады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Demchenko Z.A. Nauchno-issledovatel'skaya shkola studenta issledovatelya [Tekst] / Demchenko Z.A. // Vysshee obrazovanie v Rossii, 2010. – № 12.
2. / A.D.Korol, A.V.Khutorskoy. Evristicheskiy praktikum po discipline «Osnovy psikhologii i pedagogiki». Kurs «Osnovy pedagogiki»:uchebnoe posobie – 200 s. GrodnoGrGU imeni Ya.Kupaly, 2013g.
3. Primenenie innovacionnykh metodov inostrannym yazykam *Uchebno-metodicheskoe posobie Orsk 2009g.*
4. Polat E.S., Obuchenie v sotrudnichestve. Inostranniy yazyk v shkole. – 2000g
5. Slastenin V.A., Pedagogika: ucheb.posobie dlya stud. vysshyh ped. ucheb. zavedenii / V.A. Slastenin, I.F.Isayev - M.: Akademiya, 2002

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАРДЫ ҚЫТАЙ ЖӘНЕ МОҢҒОЛИЯ
ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНЕН ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬДІ ЗЕРТТЕУ**

THE EXPERIMENTAL RESEARCH OF OBSOLETE KAZAKH NAMES IN THE
SPEECH OF KAZAKHS (EXPATRIATES) FROM CHINA AND MONGOLIA

Гүлмира ӨТЕМІСОВА, ф.ғ.к., доцент

Алматы Менеджмент Университеті, Алматы.

Gumi_kaz@mail.ru 87011393080

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности использования устаревших слов казахами, проживающими в Китае и Монголии.

Resume

In this article the experimental research of out-of-date names in the Kazakh language, used in word usage Kazakhs is considered.

1. Кіріспе

Сөз мағынасының өзгеруі, ауысуы олардың келтірінді мағынада қолданылуы нәтижесінде жүзеге асады. Бұл өзгеріс сөз мағынасының кеңеюін білдіреді. Ғалым Ө. Болғанбаев: «Сөз мағынасының кеңеюі деп сөздің тұлғасын өзгертпей-ақ, бұрыннан белгілі мағынасының үстіне жаңа қосымша мағыналарға ие болуын айтамыз» [1, 89б.], – дейді.

Көнерген аталымдарды біраз ғалымдар «көнерген сөз» ретінде қарастырса, қазір оны «аталым», «атау» тұрғысынан қарастырып жаңа бағытқа жол салған белгілі ғалымдар (Н. Оралбай, Е. Жанпейісов, Ж. Манкеева, А. Салқынбай, Б. Қасым, Р. Шойбеков) еңбектері басшылыққа алынды. Мақалада аталған ғалымдардың құнды пікірлерін негізге ала отырып, қазақ тіліндегі көнерген сөздер «**көнерген аталым**» ретінде қарастырылды, осы бағытта диссертация да қорғалды [2].

Көнерген аталымдар халық тілінің байлығы, олар жазба әдебиеттерде және әріден келе жатқан ескі мұраларда сақталады. Сондықтан бір өңірде өмір сүрген, жазу бағытында бірізділік бар ақын-жыраулар Ерімбет пен Нұртуған шығармаларынан үзінді келтірілді және сол мысалдардағы көнерген аталымдар Қытай және Моңғолия қазақтары тілінен экспериментальді зерттеу жүргізу арқылы анықталды.

Сонымен қатар көнерген аталымдардың біразы шетелдегі қазақтар тілінде әлі де актив қабатта еркін қолданыста жүргені экспериментальді зерттеу жүргізу кезінде анық байқалды.

**2. Қазақ тіліндегі көнерген аталымдарды Қытай және Моңғолия қазақтары
тілінен экспериментальді зерттеу**

Аталым өмір сүреді, тұрмысқа байланысты көнереді, кейін қайта жаңғыруы әбден мүмкін. Яғни, көнерген аталымдардың қай-қайсысы болса да халықтың тіршілік өміріне, тұрмысына соқпай кетпейді.

Сөздердің пассив және актив қабаттарға бөлінуінде белгілі дәрежеде шарттылық бар. Бір заманда актив қолданған сөздердің бірқатары келесі заманда пассив қабатқа ауысуы ықтимал. Мысалы: жаугершілік заманда жиі қолданылған *атой салу, қорамсақ, адырна, кіреуке, дулыға, сауыт, шерік, қол* т.б. сөздер сол кездегі лексиканың актив қабатында болды. Әлеуметтік құрылысқа байланысты *хан, ханзада, ақсүйек, төлеңгіт, жатақ, қарашы, болыс, майыр, онбасы, елубасы, жүзбасы, барымта, шабарман, малай* т.б. аталымдар XVIII–XIX

ғасырлардағы лексикада жиі қолданылған сөздер. Бірақ бұлардың бәрі де қазіргі қазақ лексикасының пассив қабатындағы аталымдар болып табылады.

Қазақ тілінде пассив қолданылып келген көнерген аталымдардың мағыналарын жаңғыртып, терминдік мағына жүктеу арқылы кәдеге жарату көбінесе кейінгі жылдары көрініс бере бастаған құбылыс. Мысалы, қазіргі тіл қолданысында: *сарбаз, зайыр-зайырлы, қазы-қазылық, байрақ-байрақты, құн, төрелік-төре, жасақ-жасақшы, абат-абаттану, пара* сияқты аталымдардың қолданылу белсенділігі артып, жаңа мағына алып, сөздік құрамдағы терминдік мағынада жұмсала бастағаны соның дәлелі. Аталған көнерген сөздерді Кеңес үкіметі жылдарында халықтың көпшілігі қолданбайтын болды. Кейін республикамыздың тәуелсіздік алуына байланысты бұл сияқты сөздер қайтадан лексиканың актив қабатынан орын ала бастады. Бұл мысалдардан лексиканың актив, пассив қабаттарындағы сөздердің құрамы үнемі қалыпты болмайтынын, оның жылжымалы екенін көреміз. Яғни бір кезде қолданылған белсенді аталым (актив) уақыт өте келе мағынасы күңгірттенеді де, пассив қабатқа өтеді, кейін сөз қолданысының қажеттілігіне байланысты пассив қабаттағы көнерген аталым қайта жаңғырып, қолданысқа енуі әбден мүмкін. Демек, көнерген аталымдарда (тарихи, ескі, мағынасы күңгірт, пассив сөздер) тіл байлығының бір көзі. Бұлар үздіксіз дамып, үнемі толығып өзгерумен болады. Мұндай философиялық заңдылықтар мәңгілік құбылыс болып табылады.

Көнерген аталымдардың жасалуындағы негізгі дерек көздердің бірі метафоралану деп атауға болады. Қолданым қызметіндегі мағына да метафораланудың нәтижесі.

Метафора аталым тұрғысын бейнелік қасиетінен өтіп, тек ұғымға атау беру қызметіне көшеді. Аталым жасаудағы метафораның басқа поэтикалық, яғни көркемдік, бейнелілік метафорадан негізгі ерекшелігі де осында.

Мысалы, Нұртуған шығармасында: *Жауға мінер жарамды аты болмай, ол елдегі жирен сақал Қарағұл дегеннің Теңбілкөгін «майын беремін» деп сұрап мінген* [Н.К.Пт] – деген үзіндідегі поэтикалық метафора «**майын беру**» тіркесі. Бұл жерде «**атты**» **майын беру**», яғни аттың (көліктің) майы дегенде «**аттың күші**» деген ұғым берілетін болса, осы тіркестен келіп қазіргі тіл қолданысындағы *көздің майы, сөздің майы* деген тіркестер туса керек.

Қазіргі тіл қолданысында пассивтенген «**майын беру**» тіркесінің метафоралануы Қытайдан және Моңғолиядан келген қазақтар тілінен экспериментальді зерттеу жасау арқылы анықталды.

Қытай және Моңғолиядағы қазақтар тілінде:	Қазақстандағы қазақтар тілінде:
Пәтерді майлап алу	Пәтерді жалға алу
Атты майлап алу	Атты уақытша міну үшін ақысын төлеп алу
Көлігіңді бір күнге майлайсың ба?	Көлігіңді бір күнге жалға бересің бе?
Қаншаға майлайсың?	Қаншаға жалдайсың?

Яғни жоғарыда мысалдарда көрсетілгендей, Қытай және Моңғолия елдеріндегі қазақтар тілінде кез келген затты уақытша пайдаланғаны үшін оның ақысын төлеу – «**майлау**» сөзімен тіркеседі. Ал қазіргі тіл қолданысындағы «аузы, қолы майланып отыр» деген фразеологизмнің архисемасы осы «майлаудан» шықса керек.

Дегенмен, Қазақстан қазақтары тілінде барлық затқа «**жалдау**» «**жалға беру**» тұлғалары қолданылмайды. Мысалы, көлікті, пәтерді, түрлі ғимараттарды, адамды «**жалдау**», «**жалға алу**» болып қолданылады, дегенмен, «**киімді жалдау**» деген тіркес жоқтың қасы, оның орнына «**киімді пракатқа алу**» активті түрде еркін қолданыста.

Сол сияқты қазір тіл қолданысында пассивтенген «**базбіреу**» көнерген аталымы Алтай, Моңғолия, Қытай қазақтарының тілінде «**кейбіреу, қайсы біреу, кез келген тосын адам**»

мағынасында актив түрде еркін қолданылады. Осы көнерген аталым Нұртуған шығармасында да дәл осы мағынасында берілген:

Керексіз **базбіреуге** тиынға да, Алмайды пұлын беріп бір лакқа. Ойласаң, онікі де жөн сияқты-ау, Мақсаты – мал өсіріп бай болмақта [Н.К.Пт].

Нұртуған шығармаларының тілінде синтетикалық тәсіл негізінде жасалған болымсыз - сыз/-сіз тұлғасының орнына түбірдің алдынан жалғанған парсы тілінен кірген -бей қосымшасымен жасалған сөздер жиі ұшырасады. Мысалы, Қырық мың жығын жау келсе, **Бейқұт** елді бүлдірер [Н.К.Пт]. Ақын шығармасындағы «**бейқұт**»– «тыныш ел» деген мағынаны білдіреді, қазір пассивтенген, бірақ «**бейқұт**» сөзін «құтсыз», яғни «құты қашқан, құт қонбаған» деген сөзбен синонимдік мағынада қарауға болмайды. Ал, Қытай қазақтары тілінде жер сілкінісіне төтеп бере алатын, жаңа заман үлгісімен (заманауи) тұрғызылған үйлер «**бейқұт үй**»деп аталады.

Кейбір көнерген аталымдар Моңғолия, Қытай қазақтарының тілінде сөз тіркесінің құрамында кездеседі. Мысалы, «**ағзам**» сөзі Қытайдағы қазақтары тілінде «**патша ағзам**», яғни сөз тіркесінің құрамында актив қолданыста, яғни оның бір дәлелі қазіргі қытай киноларында осы аталым негізінде «**патша ағзам**» деп аударылып жүр. Патша есімін ұлықтап айту, асырып, мадақтап айту, лауазымы күшті әкім, ең маңызды адам мағынасында. Дегенмен Қазақстан қазақтары үшін пассивтенген сөз. «**Ағзам**» көнерген аталымын шығарма тілінен қарасақ:

Жол еді Бекіш айтса, иә Ешнияз,
Шегебай, иә Аманжол, иә Шораяқ.
Көріп ем мен солардың бәршесін де,
Демеді олар маған «жазба шатпақ».
Түбіне тумай жатып үгіт айтып,

Оң болсын бұл ниетің, **ағзам** болмақ! [Е.К.]Ерімбет шығармасында **ағзам** –1) ұлы (діни ұғымда құдайдың теңеуі), ең зор, әулие; 2) ең үлкен, ұлық, лауазымы күшті әкім; 3) ең маңызды. Парсы тілінен ауысқан, ол тілде а зам – ұлық, ірі дегенді білдіреді [3, 526]. Бұл сөздің қазақша мағынасы да осы парсы тіліндегі ұғымнан қашық кетпейді.

Сол сияқты қазақ тілінде пассивтеніп бара жатқан, көнерген аталым, Моңғолия, Қытай қазақтарының тілінде басқа заттың атауы болып қалыптасқан. Мысалы, сыртын сырып ер адамға арнап тігілген шалбарды «**сырмақ**» деп атасақ, Моңғолия, Қытай, Өзбек қазақтары тілінде киізден әртүрлі ою-өрнекті сырып кестелеген, жерге төсейтін шағын төсенішті «**сырмақ**» деп активті түрде қолданады. Аталым мен уәж бір болғанмен атқаратын қызметі әртүрлі.

Осы секілді,
Кереге бойы қар жауып,
Кере қарыс мұз тоңып,
Бір зымыстан қыс қылды

Үш Еділдің алабын [Н.К.Пт].Ақын қолданып отырған **кере қарыс** – (халық өлшемі) көбіне мандайға, қастың арасына, бет пен жаққа, ауызға, азу тіске, иық, жауырын сүйекке, сондай-ақ, жылқының құлағын т.б. байланысты айтылатын өлшем атауы.

Ал, Моңғолиядағы қазақтар «**кере қарыс**» деген көнерген аталымды «қарсы шығу» (біздің тіл қолданысымызда «кереғар пікір айту» дегенге ұқсас) мағынасында еркін қолданады.

Моңғолия, Қытай қазақтарының тіліне экспериментальді зерттеу жүргізу кезінде қазақ тіліндегі көнерген аталымдарды антонимдік мағынада активті қолданып жүргені анықталды. Қазіргі тіл қолданысындағы «көңілді жүр», «көңілді болып жүр» тіркестері Моңғолия қазақтары тілінде «**пұшайман жүр**», «**пұшайман болып жүр**» түрінде актив қолданылады.

Халыққа патша болды Ғали Арыстан,
Көшкен соң бейопадан ғазиз Оспан.
Айрықша Ғали Шерді қайғы басты,

Марқұмның өлгеніне болып **пұшман!** [Е.К.].

Сиынып Мәулімнияз әруаққа.

Еске алып Едіге мен Мұса ханды,

Сиынды өз әкесі ер Ораққа.

Ісіне өзі қылған **пұшәйман** жеп,

Келе жатыр көп опынып жалғыздыққа [Н.К.Іт.].

Мұндағы **пұшәйман (пұшайман, пұшман)** – қайғы, қасірет, мұң, шер, өкініш. Парсы тілінде пашиман – өкіну, пашимани – өкініш, қайғы дегенді білдіреді [3, 150б]. Өзбек тілінде пушайман – өкінген адам, пұшайман жеу [4, 638б].

Пұшайман болды – қапа болды, жасыды; қатты мұңайды, қатты өкінді.

Ерімбет пен Нұртуған шығармаларының мол сөздік қорын діни ұғымға, ескі түсінікке байланысты туған фразеологизмдер құрайды. Соның бірі қазір кино аудармалары мен тарихи шығармаларда молынан ұшырасып жүрген, бірақ көпшілік түсінгенімен пассив қолданыстағы **«Тәңір жарылқасын!»,** яғни, Аллах тілеуінді берсін! – деген мағынадағы фразеологизм Моңғолиядағы қазақтар тілінде кез келген игі іске «рақмет айту» мақсатында еркін қолданылады.

3. Қорытынды

Көнерген аталымдар тек қана жазба әдебиеттер мен ескі мұраларда немесе түсіндірмелі сөздіктерде өмір сүреді деген тұжырымға, енді көнерген аталымдардың кейбіреулері шет елдегі қазақтар тілінде де өмір сүреді деп айтуға толық негіз бар. Дегенмен бұл мақалада Қазақстанға келген Моңғолия, Қытай қазақтарының тілінен көнерген аталымдарды экспериментальді зерттеу жүргізу нәтижесі көрсетілді. Ал әрі қарай бұл зерттеуді дамыту үшін қазақ қандастарымыз орналасқан шет елге барып, қазақ тілінің көнерген аталымдарына экспериментальді зерттеу жасау керек деп топшылаймыз.

Белгілер мен қысқартулар:

Н.К.Іт. – Кенжеғұлұлы Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші... I том. А: Ғылым, 1992, 224 б.

Н.К.Іт. – Кенжеғұлұлы Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші... II, III том. А: Ғылым, 1994, 444 б.

Е.К. – Қарасақал Ерімбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. А: Маржан, 1995, 313 б.

Әдебиеттер тізімі:

1. Bolganbayuly A., Kaliuly G. Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasy men frazeologiyasy. A: Sanat. 1997, 256 b.
2. Utemissova G. Zh. Syr boiy akyn-zhyraulary tilindegi konergen atalymdardyn funkcionaldy-semantikalyk sipaty (Erimbet pen Nurtugan shygarmalary boiynsha). Filol. gyl.kand. daiyndalghan dissertaciya. A. 2009, 130 b.
3. Persidsko-russliy slovar. M. 1960, 1236 b.
4. Uzbeksko-russkiy slovar. M. 1959, 638 s.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КИНОМОРФИЗМДЕР

KINOMORPHISMS OF KAZAKH LANGUAGE

Сауле БЕКТЕМИРОВА, ф.ғ.к., доцент

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

bektemirova_s77@mail.ru, +77078314333

Резюме

Тілдік бірліктер сол ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа қалдырылған материалдық және рухани мәдениеттерінде ғана сақталған. Көп жағдайда жануарлардың эмпирикалық қабылдауында иттің образы мифологиялық тұрғыдан күрделенеді. Бұл негізгі сөздің семантикалық потенциалын кеңейтіп, мәдени коннотацияны байытады.

Resume

Language units were saved only in the material and spiritual culture transferred from generation to generation. In many cases in empirical perception of animals the image of dog becomes difficult to be defined from the mythological point. It expands semantic potential and enriches a cultural connotation of the main word.

Ит – асыранды жануарлардың ең тұңғышы. Адам оны ерте қолға үйреткен. Қолға үйретілген ит аңға шыққанда алғаш адамдарға жәрдемдесіп, мекенін күзеткен. Қазір иттердің қызмет атқаратын, аңшы және мәдени түрлері мәлім. Итті әртүрлі шаруашылық қажетіне қарай спорт, цирк, әскери іс мақсатына, кеден, шекара, ізші, күзетші, бақташы, көлік ретінде шанаға шегу, аңға салу, қолда ұстау т.б. үшін пайдаланады. Жиналған материалдар негізінде 'ит' семасымен байланысқан тілдік бірліктер мен бейнелі сөздерді 1-кестедегідей етіп топтастырдық (қара. 1-кесте).

1-кесте. Киноморфизмдердің топтастырылуы.

и т атау- лары	фразема	мақал- мәтел	теңеу	терми н	ономатопея
1	2	3	4	5	6
ит и т	ит басына іркіт төгілді; иттің етінен жек көрді	аш иттің ар-тын сұқ ит жалайды; бо- ранды күні бала құтырар, желді күні ит құтырар	аш иттей жа-лаңдады; бұ-ралқы итше, ит пен мысықтай болу	итбүлд ірген, итмұрын, иттабан, итшомырт	абалау, арсылдау, қыңсылау, шаба- лау, шәуілдеу, шәңкілдеу, үру, ұлу, ырылдау
т ө б е т	көк (кара) төбет		арс еткен тө-бетше, қараған қара төбеттей; қасқыр көрген төбеттей	төбетт өбе	абалау, арсылдау, қыңсылау, шәң- кілдеу, шабалау, шәуілдеу, үру, ұлу, ырылдау

тазы	тазы	иттің	«айт»		абалау,
ашуын	ашуын	бәрі тазы	десе ата		арсылдау,
тырнадан	тырнадан	болмас, еттің	жөнелетін та-		қыңсылау, шәң-
алады	алады	бәрі қазы	зыдай; тазы		кілдеу, шабалау,
		болмас	иттей сүмең-		шәуілдеу, үру,
			деу; құмай та-		ұлу, ырылдау
			зыша қағып алу		
қаншық	қаншық		қаншық		абалау,
ит	ит		иттей ырылдау;		арсылдау,
			қаншық иттей		қыңсылау, шәң-
			тақымдау		кілдеу, шабалау,
					шәуілдеу, үру,
					ұлу, ырылдау
кәнде			кәнденде		абалау,
			й кішірею; кән-		қыңсылау,
			ден итше үру		шабалау, шәуіл-
					деу, шәңкілдеу,
					үру
итің	итің				абалау,
итақайы;	итақайы;				қыңсылау,
иттің құлы	иттің құлы				шабалау, шәуіл-
итақай	итақай				деу, шәңкілдеу,
					үру
күшік	күшік	кішкене	ит тиген	күшік	абалау,
асырап ит ету;	асырап ит ету;	ит	кү-шіктей;	жал	қыңсылау,
ит пен қоса	ит пен қоса	қартайғанша	сүтке тиген		шабалау, шәуіл-
таласып	таласып	күшік; итті	күшік-тей;		деу, шәңкілдеу,
жатқан күшік;	жатқан күшік;	күшігім де-	ұялас кү-		үру
суықтың кү-	суықтың кү-	сең, аузынды	шіктердей		
шігі талау	шігі талау	жалайды			
итаршы	итаршы				1)
болу	болу				қыңсылау,
					шәуілдеу,
					шәңкілдеу;
					2) жарамсақ

Кестеде ит атауларының ішіндегі *ит*, *төбет*, *тазы*, *күшік* сөздерімен байланысқан тілдік бірліктер мен бейнелі сөздердің ең ауқымдысы фразема, мақал-мәтел және теңеулердегі ең көп қолданысын байқадық. Соның ішінде ит атауларымен байланысқан тілдік бірліктер мен бейнелі сөздердің ең ауқымдысын теңеулер құрайды екен. Кесте бойынша жиналған материалдарды сұрыптасақ, 'ит' семасымен байланысқан 200-ге жуық фразема, 150-ге жуық мақал-мәтел, 250-ге жуық теңеу, 50-ге жуық термин, 10-ға жуық иттің шығаратын дауысына байланысты сөздер, бәрі 700-ге жуық тілдік бірліктер мен бейнелі сөздер жиналды.

Кинологиялық атауларды лингвотипологиялық жағынан үш типке бөліп

қарастырдық:

- 'Ит' семасы негізінде туындаған лексемалар.
- 'Ит' семасы арқылы туындаған фраземалар.
- 'Ит' семасы арқылы туындаған мақал-мәтелдер⁷

Фраземалардағы 'ит' семасының коннотациялық мағынасы

Қазіргі тіл білімі тілді адаммен, оның ойлау қабілетімен, танымымен, соның негізінде тілдік фактілерді тілдік тұлғамен, олар өмір сүрген ұжыммен, ортамен тығыз байланыста зерттеуге бой ұруда. Осы тұрғыдан келгенде, сол тілде сөйлеуші халықтың тілдік құбылыстарының көріністерін тілдің, тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени нышандарымен тығыз байланыста зерттеу тіл–этнос–мәдениет үштігінің негізін құрайтыны сөзсіз.

Бұған дейін ғылыми еңбектер көлемді тақырыптар негізінде зерттеліп келсе, кейінгі кездері бір ғана тілдік бірлік яғни бір сема арқылы жан-жақты талдау елең алуда. Сондықтан да тіліміздегі киноморфизмдердің тілдегі көрінісі мен бейнесі ерекше деп айтуымызға болады. Бұған себеп қазақ ұлтының итке деген танымдық көзқарасы, ит психологиясын бүгешігесіне дейін білетіндігін және оны ақиқат бағалай алатындығын дәлелдейді.

Тілдік бірліктер қалыптасқан дәстүр бойынша әрбір салалық тұрақты тіркестерді ішінен тақырыптық топтарға жіктеуге болады, яғни бір саладағы тұрақты тіркестердің мазмұны, мағынасы жағынан бірнеше топтарға іштей жіктеп, тақырыпқа орай шоғырландыру, топтастыру. Бұлай топтастыру арқылы біз ит сөзімен байланысты сөздердің рухани-мәдени өмірдің қай саласында көбірек, қай саласында азырақ қолданылуын, оның тарихи этнолингвистикалық себептерін айқындай түсуге мүмкіншілік аламыз.

Ғалым Г. Смағұлова қазақ фразеологиясындағы мағыналас қатарлардың топтарын антропоцентрлік және тілдегі адамдық фактор тұрғысынан 13 түрлі фразеосемантикалық топтарға жіктейді [1, 54-55]. Ғалымның осы топтастыруын басшылыққа ала отырып ит сөзімен байланысқан тіліміздегі фраземаларды тілдегі қолданысына орай, семантикалық тұрғыдан бірнеше топтарға бөліп қарастырдық.

• Адам табиғатына, болмысына қатысты фраземалар

Тілдегі экспрессивті тіркестерге негіз болған 'ит' семасы арқылы жасалған тілдік бірліктер мен бейнелі сөздердің ішінде адамның болмысын, жан дүниесін, сыр-сипатын, мінезін бейнелейтін фразеологизмдер көптеп кездеседі. «Тіпті итке бергісіз өмірде» иттің терең орын алғандығы сондай, күндегі ұрыс пен керіс кезінде әр сөздің арасына ит қосып отырамыз. Адам табиғатына, болмысына қатысты қалыптасқан тұрақты тіркестер – саны жағынан мол мағыналық топтардың бірі. Бұл топты іштей бірнеше тақырыптық топқа бөлуге болады:

⇒ Адамның жеке басына қатысты фраземалар: *байлаулы иттей* “өте кіріптар, тәуелді, лажсыз, бағынышты”. Мысалы: Итаяққа аузы жетпей қыңсылаған *байлаулы иттей*, сілекейі шұбырып отырған Оспан «қатқаныңның басы» деп шіренген байды ішінен келістіріп балағаттап алды да туралап жатқан жамбасқа жабысты (О. Бөкей).

⇒ Адамның іс-әрекетіне қатысты фраземалар: *итаяқтан сары су ішкізді (ішті)* «қорлады, көзіне көк шыбын үймелетті». Мысалы: Тұтқын боп *ит аяқтан сары су ішіп*, Кісенде қол-аяғы жатыр Абақ (С. Бақбергенов).

⇒ Адамның физикалық қалпы және жағдайына қатысты фраземалар: *ит жемі болды, ит жемеде қырылды (кетті, қалды), ит жемиге тастады, ит жемі қылды* «ысырап, рәсуа болды, қор болды, қадірі болмады, азапта, итқорлықта өлді, тастандыға (садақаға) шығарды, қараусыз қалдырды». Мысалы: Қызғанғаны қызыл *итке жем болды* деші... (О. Бөкей).

⇒ Адамның түрлі эмоциясына қатысты фраземалар: *иттің етінен жек (жаман) көрді, иттің к...інен жек көрді, иттің етінде жек көру* «өте қатты жек көрді, ұнатпады, сұқаны сүймеді, тым сөлекет, сүйкімсіз көрді». Мысалы: Аға, сіз оңбай қателестіңіз. Осы отырған ағайынның барлығы қазірден бастап сізді *иттің етінен ары жек көреді* (О. Бөкей).

• Әлеуметтік, қоғамдық, тұрмыс-тіршілігіне қатысты фраземалар

Қоғамдық өмірдің сан алуан саласына, адамдар мен олардың қарым-қатынасына байланысты әлеуметтік мәні бар 'ит' семасымен байланысты туындаған фраземалар баршылық. Диссертацияда ұлттық сана-сезімнің айрықша көрінісі ретінде бейнеленетін байлық, кедейшілік, молшылық, мансапқорлық, үлкенді сыйлау және т.б. фраземаларға топтастырылды:

⇒ Адамның әлеуметтік жағдайы, орны, тұрмысына қатысты фраземалар: *ит басына іркіт төгілді* «ішкені алдында, ішпегені артында болды, молшылық, ауқатты тұрмыс орнады». Мысалы: Аста-төк мол тамақтың қысымдап, шым-шымдап келген сараң аузы сөгіліп, *ит басына іркіт төгілгендей* думанды кеш болды (О. Бөкей).

⇒ Дене тәрбиесіне қатысты фраземалар: *ит жығыс түсті* «бірін-бірі жерге қатар түсірді, жеңісе алмады, тең түсті». Мысалы: Осы елде Батидың шыға алмас *ит жығыс түсетін* жалғыз-ақ адамы бар (О. Бөкей).

• Өлшемге қатысты фраземалар

Қазақ халқының тарихи өмірінде орын алған іс-әрекеттер мен күнделікті тұрмыста тұтынатын заттарына, еңбек құралдарына т.б. өз тұрмыс-тіршілігіне сай өлшемдік ұғымның орнығуына байланысты тілінде өлшемдік мағынасындағы фраземалар қалыптасқан. Қазақ дәстүрінде қалыптасқан осы өлшемдік ұғымдарының ішінде қашықтық, көлемдік негізде туындаған фраземалардың өзі 'ит' семасы арқылы да сипатталады: *аузы итаяқтай* «аузы үлкен». Мысалы: Жалғыз көзі бар, *аузы итаяқтай* (Қазақ әдебиеті); *ит өлген жер* «тым алыс, қашық жер». Мысалы: Шынынайтқанда, сол бір *ит өлген жерге* барғым келмейді, – деді Бақытжан (О. Бөкей) және т.б.

• **Салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа қатысты фраземалар** тобына 'ит' семасымен байланысқан қазақ халқының бай салт-дәстүрі, әдет-ғұрпына қатысты туындаған көне де байырғы ұғымдар жатады. Бұдан туындаған фраземалар – ата-бабаларымыздың табиғатпен біте қайнасып, табиғатты өмір тіршілігінің көзі еткендігінің тағы бір көрінісі: *ит ырылдатар* «ескі салт бойынша, күйеуден алынар кәденің түрі». Мысалы: Кәкенді жеңгелері күйеуіне оңаша жолықтыру керек те, ...көрсетіп күйеуден: кемпір өлді, *ит ырылдар*, бақан аттар, есік ашар, қол ұстатар... сияқты кәделерін алуға тиісті (С. Мұқанов).

• Табиғат құбылыстарына қатысты фраземалар

Суықтың күшігі талау «аяз, ызғар». Мысалы: Әттең-ай, бой мұздатар *суықтың күшігі талап*, жүйкесін кеміріп барады-ау; әйтпесе тырп етпей жүз жыл жатуға шыдар, шыдар... (О. Бөкей).

• Қарғыс, наным-сенімге қатысты фраземалар

Қарғыс мәнді фраземалар жағымсыз көзқарастан туады және адам баласының қоғамдағы немесе үй ішіндегі бір-біріне жасаған дұшпандық, жамандық қарым-қатынасынан, іс-әрекетінен шығады. Жағымсыз іс-әрекеттің иесіне жауап ретінде оған қарсы адамның күшті сезімі пайда болады. 'Ит' семасы арқылы пайда болған қарғыс мәнді фраземалар негізінен ұлттық дәстүрге тән, ғасырлар бойы қалыптасқан қолданыстар. Олар көбінесе, бұйрық рай формасында -қыр,-ғыр,-кір,-гір,-сын,-сін тұлғада алынады: *аулыңнан үрген иттің үні шықпағыр!* «үрерге иттің, сығарға битің болмасын! құр алақан қал!» және т.б.

Ғалым Р.Ә. Авакованың: Халықтың рухани творчествосының жемісі, тілдің ажарын кіргізетін, оның құдіретін арттыра түсетін, ойды бейнелеп, астарлап, өзінің нақышымен жеткізетін, ата-бабадан мұра ретінде келген сөз қазынасының дайын қолданылатын үлкен саласы фразеологизмдер этнос тілінің құрамдас бөлігі болғандықтан, оларға этнолингвистикалық талдаудың ғылым үшін құндылығы ерекше. Адамзат тарихын өз бойына сақтаған халықтың фразеологиялық қорына философиялық ойлары, дүниені танып-білуі, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық мәдениеті көрініс тапқан, – деген [2, 57-58] қағидасын ұстана отырып, этнолингвистика ғылымының негізін қалаған көрнекті ғалым Ә.Қайдардың “Тысяча метких и образных выражений” атты этнолингвистикалық түсініктеме берілген қазақша-орысша фразеологиялық сөздігінің ішінде біздің зерттеп отырған 'ит' семасымен байланысты талданылған бірнеше әсерлі де бейнелі оралымдар бар. [3, 347-367].

Кинеморфизмдердегі мақал-мәтелдердің көрінісі. Кешегі тарихтың куәгері ғана емес, қазіргі тілдің де қаймағы, бейнелі айшығы болып табылатын мақал-мәтелдер – атадан балаға мұра болып жалғасып, келешек ұрпаққа жетіп, сұрыпталып, іріктеліп жетіп отырған асыл қазына. Жалпы түркі, славян сондай-ақ басқа да халықтардың мақал-мәтелдерінің көбі 'ит' семасымен келеді. Мысалы, қазақ тілінде: *ит тойған жеріне, ер туған жеріне*; өзбек тілінде: *отни тепмайди дема, итни қопмайди дема* (атты теппейді дема, итті қаппайды дема); түрікмен тілінде: *итиң азғы ала болса-да, мәжеги гөренде биригер*, (иттің аузы ала болса да, бөріні көргенде бірігер); татар тілінде: *эт өрер, бүре йөрер* (ит үрер, бөрі жүрер); орыс тілінде: *ласковая собака и во сне хвостиком виляет* (жуас ит түсінде де құйрығын бұлғандатады); белорусь тілінде: *добры сабака на вецер не броша* (жақсы итті далаға тастамайды); ауған халқында: *өз көшесінде жаман ит те жолбарыс* және т.б.

Мақал-мәтелдердің жасалуындағы этнолингвистикалық уәждерді ең алдымен ұлттық менталитеттен іздеген жөн. Этнос өмірімен тығыз байланысты бұл аталы сөздерді арнайы зерттеудің, олардың түп негізін ашып-айқындаудың танымдық, тәрбиелік мәні зор. Мысалы: *ауыл иті ала болса да, бөрі көрсе, бірігер*. Тура мағынасы: бір ауылдың иттері әшейінде бірімен-бірі ырылдасып-жұлысып, таласып-тармасып жүргенімен, ауыл шетіне бөрі келсе, бөрі бірдей өре түрегеліп, «бірауыздан» айбат шегіп, қарсы жүгіреді. Ауыспалы мағынасы: Әдеттегі ағайын арасында болатын араз-құраздық, ырду-дырду әңгімелер ел басына күн туған сын сәтте ысырылып қалып, бар қазақтың тілегі бір ниеттің үстінде бірігеді дегенді меңзейді.

М. Қашқаридың еңбегінде түркі халықтарына ортақ мақал-мәтелдері топтастырылған [4, 33-71]. Солардың ішінен 'ит' семасымен байланысқан мақал-мәтелдер: *итқа увут етсә, улдан иемәс* (итке ұят бітсе, өлексе жемес) мақалы ұятты, ізетті болуға үндеп, адамдарды жаман қасиеттерден қашық болуға шақырады. *Қузуғда сув бар, ит бурны тегмәс* (құдықта су бар, иттің тұмсығы тимес) армандаған ісіне қолы жетпейтін, яки біреулердің қолындағы аспен затқа көзі түсіп, құмартса да, өзінің қолына түсіре алмайтын адамдарға арнап айтылған.

Демек, мақал-мәтелдер – өткен дәуірлерде жасаған, өмір-тіршілігі, салт-санасы, дүниетанымы, тілі ұқсас бабаларымыздан ғасырлар аттап, бізге рухани

мұра болып жеткен ортақ дүние.

Компаративті кинеморфизмдер. Компаративтер – кез келген заттың, құбылыстың, ұғымның сапалық белгісін, сапалық мағынасын болмыстағы басқа бір заттың, құбылыстың, ұғымның сапалық белгісімен, сапалық мазмұнымен салыстыру арқылы айқындайтын тілдік құрылым.

Фразеологиялық компаративтердің мәні бір затпен екінші бір затты салыстыруға негізделеді. Бір затқа екінші бір затты салыстыру – осы заттардың екеуіне ортақ, ұқсас белгілерді табу нәтижесінде жүзеге асады. Демек, көркем әдебиеттегі фразеологиялық компаративтер көркем бейне жасайтын бейнелеу құралдарының бірі болып табылады.

Тұңғыш рет теңеу категориясына лингвостилистикалық талдау жасаған ғалым – Т. Қоңыров [5]. Тұрақты теңеулер басқа тұрақты тіркестерден өзінің құрылымы жағынан да өзгеше болады. Мысалы, тұрақты теңеулер міндетті түрде және қайткен күнде де екі (*иттей ұлу, итше ырылдау, күшіктей қыңсылау* т.б) элементтің қосындысынан тұрса, басқа тұрақты тіркестерде мұндай құрылым міндеттілігі болмайды.

Тұрақты теңеулер құрамына кіретін сөздер бір-бірімен міндетті түрде және тек қана - *дай/-дей, -ша/-ше, гұрлы/құрлы, сияқты, тәрізді* көрсеткіштері арқылы (*ұялас күшіктердей, құтырған итше қабу, адасқан күшік секілді* т.б) байланысса, басқа тұрақты тіркестерде мұндай міндеттілік болмайды. Олардың арасындағы байланыс еркін тіркестердегі сияқты сан алуан болып келе береді.

Теңеулер грамматикалық мағыналарына сәйкес әр алуан құрылымдық топтарға жіктеледі.

- Адъективтік теңеулер: *ұялас күшіктердей, ылыққан иттей* т.б.
- Етістікті теңеулер: *төбеттей әуілдеу, иттей ырылдау, итше ұру* т.б.

- Адвербиалды теңеулер: *ит пен мысықтай болу* т.б.
- Есімдік теңеулер: *адасқан күшік секілді, сүтке тиген күшіктей* т.б.
- Есімше теңеулер: *жемтіктің соңында қалған иттердей, қасқыр көрген төбеттей түйілу* т.б.
- Көсемше теңеулер: *ит көрген ешкі көзденіп, құмай тазыша қағып* т.б.

Тұрақты теңеулер узуалдық сипатына орай: бір элементті: *төбеттей, күшіктей, арсылдама, қаңқылдама, шәңкілдеме, ырылдама, қыңсылама, ұлыма, шабаланба, шауілдеме*; екі элементті: *итше тепкілеу, төбеттей әуілдеу, күшіктей шыңғыру*; үш элементті: *жақсы ит өлімтігін көрсетпейді; иттің ішіне сары май жақпайды және* т.б. тұрақты теңеулер болып бөлінеді.

Метафораланған киноморфизм терминдері. Қазіргі кезде терминология саласы – алдыңғы қатардағы, озық ғылымдардың бірі. Себебі ғылым мен техниканың дамуымен, жаңа ғылым салаларының қалыптасуымен, әдеби тілдің дамуымен, қарым-қатынастың күрделенуімен ерекшеленеді.

Терминдердің қалыптасуында негізгі ойды, субъективтік көзқарас пен ұлттық менталитетті білдіруге, айқындауға белсенді рөл атқаратын ол – метафора. Нақты болмысты бейнелеудің ғылыми тәсілдері әрдайым метафора арқылы берілуге ұмтылған.

Метафораны зерттеуде барлық бағыттар мен көзқарастарды біріктіретін семиотикалық концепция бойынша философиялық, семантикалық, әлеуметтік, психологиялық, мәдениеттану секілді аспектілері ескерілуі қажет. Өйткені семиотикалық концепцияның негізгі айырмашылығы – метафора тек атау немесе таным құралы ғана емес, сонымен бірге оларды талдау, түсіндіру құралы ретінде тану, метафораны таңба ретінде қарастыру. Жоғарыдағы ғылымдардың тоғысуынан туындап жатқан жаңа бағыттар метафора проблемасының одан әрі тереңірек зерттелуін көздейді, әрі жалғасын табады.

Атау – белгілі бір затты, нәрсені қоғам мүшелері жақсы білу, тануы үшін, сол затқа тағылған сөздік белгі. Ол белгі қоғам мүшелеріне ортақ болуы керек және заттың ең басты қасиеттерін қамтуы қажет. Демек өсімдік атаулары да кез келген заттың атаулары сияқты қажеттіліктен туған. Адам белгілі бір өсімдікке ат қойғанда оны өзі сияқты басқа өсімдіктермен шатастырмас үшін, басқалардан ажырату үшін олардың әрқайсысына өзінше бөлек-бөлек ат қояды. Сондай өсімдіктердің бірнешеуі біздің қарастырып жүрген 'ит' семасымен тіркесіп келген атаулар: *итбүлдірген* (түсі қызыл, дәмі ащы, жеуге жарамайтын, бұтаның басына түйіндеп шығатын өсімдік); *итжидек* (алқа тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік). Себебі өсімдіктердің басты қасиеттері мен белгілерін дәл басатын атаулар «мен мұндалап» тұрады. Сонымен қатар олар тілімізге берік еніп, қатынас құралы ретінде ауыз екі тілде кеңінен қолданылып жүр. Табиғатпен біте қайнасқан халықта мұндай қасиеттің болуы заңды да. Өйткені адам мен табиғат егіз. Өсімдіктердің қазақша атаулары лингвистикалық жағынан әлі күнге дейін жан-жақты, толық зерттелінген емес.

Өсімдік атауының бірінші сыңары көбінесе халыққа жақсы таныс төрт түлік мал, үй жануарлары, аң, құс, жәндік, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, сондай-ақ ай, күн, түн, тау, тас, құм, жер, су, жел сияқты сөздер және өсімдіктердің айрықша қасиетін, дәмін, ащы-тұщысын, иісін білдіретін май, сүт, бал, шай сияқты сөздер мен сан есімдерден тұрады. Ал екінші сыңарына келсек, екі түбірдің бірігуінен жасалған өсімдік атауларның тек бірінші сыңары ғана емес, екінші сыңары да өздеріне көңіл аударуды қажет етеді. Өйткені екі сөзден тұратын өсімдік атауларының көпшілігі негізінен бір затты екінші бір затпен ұқсастыру, метафоралық теңеу негізінде жасалынады. Өсімдік атауларының екінші сыңары көбінесе оны не нәрсемен салыстырып тұрғанымызды көрсетеді. Ит сөзін бірінші сыңарға қойып, екінші сыңармен бірігуін бірнеше жолмен қарастырып көрейік.

Екінші сыңары *мұрын, құлақ, тіс, құйрық* сөзімен бірігу арқылы *итмұрын, итқұлақ, иттіс, итқұйрық* атаулары. Өсімдіктердің жеміс-жидегіне, олардан алынатын әр түрлі өнімге байланысты қолданылатын *бүлдірген, жидек, жүзім, желек* сөздерінен *итбүлдірген, итжидек, итжүзім, итжелек* атаулары. Өсімдіктердің шаруашылық маңызына

пайдалануына қарай жұмсалатын *сабын* сөзімен келген *итсабын* атауы. Сонымен бірге 'ит' семасымен тіркескен, мағынасы жағынан қызықты болып келетін *итқұсық*, *итшу*, *итемген*, *иттышар* сияқты т.б өсімдік атаулары бар.

Әр өсімдіктің өз басында көптеген ішкі-сыртқы мәнді-мәнді белгілер болады. Белгілі бір өсімдікке ат қоярда сол белгілердің адам санасында берік орнығып қалған ерекше уәжі болып таңдалынады, өсімдікке ат қою үшін, оның ең басты белгісі негізге алынады.

Ғылым саласында қолданылатын атаулар ұлт тілімен, оның ойлау танымымен тығыз байланысты. Әр түрлі типтегі екі тілдің метафора арқылы жасалған терминдерінен ұқсастық табу оңайға соқпайды. Мысалы, *итмұрын* - *шиповник*, *итбүлдірген* - *брусника*, *итғалдақ* - *тюльпан*, *итжидек* - *красавка*, *итжусан* - *амброзия* т.б.

Сондай-ақ бір тілдегі метафора-термин екінші тілде де сол ұғымды білдіретін атаулар болуы мүмкін. Мәселен, *иттіс* - *собачий зуб*, *итсабын* - *собачье мыло*, *итшегіргүл* - *собачья фиалка* т.б.

Киноморфты метафора өсімдіктердің, жансыз объектілердің, жан-жануарлардың адаммен салыстыруына негізделеді. Киноморфизмдер адамның ойлау қабілетінің негізгі ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Адам қоршаған айналадағы заттар мен құбылыстарға өзіне тән қасиеттерді теңейді, оның ой санасы әрдайым жансыз заттарға тіршілік сыйлайды. Терминология саласымен байланыстыра қарастыратын болсақ, киноморфты метафора бірнеше басқаша түрде берілетін сияқты. Біріншіден, құрамына, екіншіден, терминнің өзімен байланысты. Екі немесе одан да көп құранды терминдерде ұғым нақты айқындалады. Демек, киноморфты метафора адаммен байланысты, оның іс-әрекеттері, қасиеттері, белгілерімен байланысты терминдердің барлығын қамтиды. Сондықтан метафораланған киноморфизмдерді лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастырдық:

Өсімдік атаулары: *итжидек*, *итжуа*, *иткендір*, *итқоға*, *итқұйрық*, *итқұлак*, *итошаған*, *итсабын*, *иттабан*, *итшомырт*, *итшегіргүл*, *итшуы* т.б.

- Географиялық атаулар: *Күшікжал*, *Төбеттөбе*, *Итемген*, *Итауыз* т.б.
- Медициналық атаулар: *итемишек*, *итжүн* және т.б.
- Киім-кешек атаулары: *ит көйлект.*б.
- Зооморфтық атаулар: *италақаз*, *ителгі*, *итбалық*, *иткене* т.б.

Сонымен қатар тілде тұрмыстық лексика негізінде жасалған *итарқа*, *ит арба*, *итаяқ*, *итжығыс*, *иткірмес*, *итпек* т.б. лексемалар бар.

Метафора арқылы ойлау тек адамзатқа тән құбылыс. Метафора тек логикалық ойдың нәтижесінде туындайды. Білім мен біліктілік, жоғары деңгейдегі метафораға қойылатын талаптардың негізгісі болып табылады. Сондықтан ит семасымен бірігіп жасалған өсімдік атаулары сан алуан және әр қилы. Олардың әрқайсысының мән-мағыналарын, қыр-сырларын, айырмашылықтарын тани білу, ажырата алу лингвистер үшін ең басты, әрі аса қажетті міндет болып табылады.

Қазақ халқы үй жануарларының түрлі ерекшеліктері мен қасиеттерін көрсететін фраземалар мен мақал-мәтелдерге, теңеулер мен терминдерге басқа халықтардан бай екені белгілі. Алғашқы қолданыс иттің өзіне қатысты айтылғанымен, уақыт өте келе адам бойындағы түрлі қасиеттерге байланысты ауыспалы мағынаға ие болған тілдік бірліктер тілімізде молынан ұшырасады.

Қазақ халқының ұлттық-танымдық болмысымен байланысты ит атауы құрайтын ассоциациялық өріске фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді, мифтік деректерді, табу мен эвфемизмдерді, тыйым сөздерді және т.б. топтастыра отырып, антропоцентристік іліммен шектес философиялық, психологиялық, этнографиялық, мифологиялық қағидалардың қажетті нышандары сабақтастыра көрсетілді.

• Типологиялық әдісті негізге ала отырып *ит*, *төбет*, *тазы*, *күшік*, *итаршы*, *кәнден* атаулары лексикографиялық деректерге сүйене отырып талданылды.

- Фраземалардағы 'ит' семасының коннотациялық мағынасы ашылды. Жинастырған тілдік бірліктер санының ең ауқымдысы фразеологизмдерден ерекше байқалды. Олар лексика-семантикалық топтарға жіктелініп, фраземаларға семантикалық талдау жасалынды.

- Киноморфизмдердің мақал-мәтелдердегі табиғатын саралауда теориялық тұжырымдарды негізге ала отырып, 'ит' семасына қатысты мақал-мәтелдер жүйелі топтастырылды, ұлт танымында қолданылатын мақал-мәтелдерге жеке-жеке тоқталынып, оларға түсініктеме берілді.

- Адам белгілі бір затқа ат қойғанда оны басқа заттардан шатастырмай, ажырату үшін әрқайсысына өзінше ат қояды. Қазақ тіліндегі 'ит' семасымен байланысқан метафораланған терминдерге талдау жасалынды.

Зерттеу жұмысының тұжырымдары мен нәтижелері болашақта қазақ тіліндегі зооморфизмдердің семантикалық сөздігін құрастыруға, сонымен қатар зерттеудің теориялық негізі түркі тілдеріндегі киноморфизмдерді салыстыра зерттеуге жол ашады.

Кілт сөздер: киноморфизм, лексика, сема, семантика, фразеология, лексикография

Әдебиеттер:

1. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 198 б.
2. Авакова Р.Ә. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 150 б.
3. Қайдар Ә. Тысяча метких и образных выражений. – Алматы, 2003. – 368 б.
4. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. Тәрж. Бекетаев Қ., Ибатов Ә. – Алматы, 1993. – 190 б.
5. Қоңыров Т. Қазақ тілінің теңеулер сөздігі. – Алматы, 1990. – 400 б.

**ОҚЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТЕРНЕТ
ЖҮЙЕСІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ****THE IMPORTANCE OF E-BOOKS AND THE INTERNET AS A TEACHING TOOL**

Нұрсауле АЙТБАЕВА, ф. ғ.к., доцент

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Жазира ИСАЕВА, ф. ғ.к., ХҚТУ доценті

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Резюме

Мақалада электронды оқулық даярлаудың тиімділігі сөз етіледі.

Resume

The article discusses the benefits of developing e-books for language learning.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттері атап көрсетілген. Соның бірі: «Білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу» делінген. Бұл міндеттерді шешу үшін, нәтижеге бағытталған білім берудің жаңа жүйесіне көшу үшін әр оқытушы, жеке тұлға күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа тәжірибеге, жаңа ақпараттық технологияларға, әлеуметтік, тұлғалық және жеке құзыреттілікке ие болуы тиіс. Бұл талаптар күнделікті әдістемелік жұмыстың жүйелі түрде ұйымдастырылуы негізінде жүзеге асырылады.

Жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, қашықтықтан оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылату – бүгінгі күннің басты талабы.

Қай заманда да өркениеттің дамуы интеллектуалдық шығармашылық қабілеттіліктің негізінде жасалынған, әлі де солай болып келеді. Шығармашылық адам санасының жасампаздығын және іс-әрекетінің биік белсенділігін көрсетеді. Адам қабілетінің дәрежесі, оның кәсіби іскерлік шеберлігі, бизнес пен кәсіпкерліктің нәтижелілігі, жаңалық ашуы тұлғаның шығармашылық ойлауына қатысты анықталады [1, 126-б.].

Қазақстан Республикасы ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісі болып табылатын қоғамды ақпараттандыру – еліміздің экономикасы мен мәдениетінің, ғылымының дамуының негізгі алғы шарты. Ал осы мәселені шешудегі басты рөл мектепке жүктеледі. Оған дәлел Қазақстан Республикасы Президенті 1997 жылғы қабылданған “Орта білімді ақпараттандырудың мемлекеттік бағдарламасы” [2]. Қазіргі кезеңде еліміздегі орта білім ұйымдары ақпараттандырудың келесі кезеңін басынан кешіруде, яғни мектептер жаңа компьютермен жабдықталуда.

Қоғамдағы жаңа өзгерістер және оның техникалық ақпараттандырылуы мен даму жылдамдығы білім беруге қойылатын талаптарды да түбегейлі өзгертіп, қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін, білім беру саласына төмендегідей міндеттерді қойып отыр:

- Білім сапасын арттыру;
- Әлемдік білім беру кеңістігіне ену;
- Орта білімді ақпараттандыру;
- Интернет жүйесін пайдалану;
- Электрондық оқулықтар;
- Қашықтықтан басқару.

Г.К.Селевко компьютерлік технологияның қолданылуы мен сол арқылы оқытудың жүзеге асырылу жолын үш вариантта болуы мүмкін деп санайды [3].

Қазақ тілін оқытуда автоматтандырылған жүйені қолдану туралы қарастырылған тәжірибелер, онда дыбыстарды меңгерту туралы Ә.Құрышжанованың [4], әріптердің жазылуын меңгерту туралы Г.Бектұрованың [5] әдістерімен шектелетінін көреміз.

С.Дүйсенованың [6] техникалық құралдардың білім беру жүйесінде қолданылуын зерттеген жұмысында компьютерді қолданудың әдіс-тәсілдерін қарастырған.

Толассыз ақпараттар ағымын бүкіләлемдік Интернет жүйесі, спутниктік каналдар, теледидар, ұялы байланыс арқылы көріп, естіп қабылдауға машықтанған ХХІ ғасырдың өкіліне нағыз керегі – сандық бейне, анимация, компьютерлік оқыту ойындары, дыбысты жаңғырту т.б. компьютерлік технологиялар. Осылардың бәрін қолдануға мүмкіндік беретін қазіргі мультимедиялық бағдарламалар тіл үйретуді жеделдетуге, оқу уәждемесін көтеруге, сөйлесім әрекетін дамытуға зор әсерін тигізеді. Сөйлесім әрекетінің кез келген түрінің негізінде көру-есту моторының арасындағы байланыс жататыны белгілі.

Жаңа ақпараттық коммуникативтік технологияда оқыту құралы ретінде электрондық оқулық және интернет жүйесі маңызды орын алады. Осыған сәйкес “оқушы – электронды оқулық” және “Мектеп – интернет” жүйесі бойынша оқушы ағымдағы сабақ бойынша жаңа ақпаратты мектепте отырып, интернет жүйесіне ену арқылы іздеп табады, сондай-ақ “дүниежүзілік интернетке” электронды саяхат жасауға мүмкіндік алады. Электрондық оқулық – оқу пәнінің негізгі ғылыми мазмұнын қамтитын, компьютерлік технологияға негізделген оқыту, бақылау, модельдеу, тестілеу т.б. бағдарламалардың жиынтығы.

Электрондық оқулық жай оқулықтарға қосымша тиімді мүмкіндіктер береді. Әсіресе:

- кері байланысты практика жүзінде тез арада қамтамасыз ету;
- жай оқулықтағы ақпаратты іздеу мүмкіндіктері біраз уақыт алатындықтан электронды оқулық қажетті мәліметті табуға тез мүмкіндік береді;
- гипертексті түсіндірулерге өту барысында уақытты үнемдеу;
- жеке тұлғаға бағдарланған, яғни оның нақты бір бөлімі бойынша білімді тексеру және қысқа мәтінмен қатар оны көрсету, баяндау, модельдеу т.б. мүмкіндіктер тез орындалады.

Қазіргі кезде электронды оқулықтарға төмендегідей талаптар қойылады:

- таңдалған курс бойынша ақпарат жақсы құрылып және саны шектелген, жаңа ұғымдары бар аяқталған курс үзінділері түрінде болғаны дұрыс;
- мәтінмен қатар әрбір үзінді аудио немесе видео түрдегі ақпараттан тұру қажет;
- мәтіндік ақпарат (аудио немесе видео) кейбір бөліктерін қайталауы мүмкін;
- күрделі модельдер мен құрылғыларды көрсететін әрлеу жұмыстары, тез пайда болатын түсіндірмелер болуы керек, олар әрлеу жұмыстарының жеке элементтері (карталар, жоспарлар, сызбалар) бойынша қозғалысына сәйкес пайда болып және сөніп отырғаны жөн;
- керекті ақпаратты іздеу уақытын қысқартуға мүмкіндік беретін көптеген сілтемелермен мәтіндік бөлім қамтамасыз етілуі қажет. Бір пән аумағында арнайы түсіндірме сөздіктің енгізілуі тиіс;
- материалдың әдеттегі мазмұнын түсінуге қиын бөлімдері анимация немесе видеоақпарат түрінде берілгені жөн. Бұл жағдайда дәстүрлі оқулықтармен салыстырғанда пайдаланушыға 5-6 есе аз уақыт жұмсалады. Адамға өзі көрмеген кейбір құбылыстарды (сарқырама, өрт, т.б.) түсіндіру өте қиын. Сондықтан оған видеоклиптер қажет. Ол уақыт масштабын өзгертуге және құбылыстарды демонстрациялауды жылдамдатуға, баяулатуға, немесе үзіндісін таңдап демонстрациялауға мүмкіндік берілуі керек.

Енді, электрондық оқулықтарды даярлауға қажетті құралдар:

- дәстүрлі алгоритмдік тілдер;
- жалпы мақсаттағы инструментальді құралдар;
- мультимедиа құралдары;
- гипертекстік және гипермедиалық құралдары.

Компьютерлік өнімдер, оның ішінде оқыту бағдарламалары мен электронды оқулықтар саны жылдан-жылға көбеюде. Алайда, осы күнге дейін білім беру технологиялары бойынша электронды оқулық қандай болу керек және қандай қызметтер оның міндеттемелеріне айналуы тиіс деген мәселе әлі де толық шешімін таппай отыр.

Мұғалім жеке көзқарасы бар, соны қорғай білетін жігерлі тұлға, зерттеушілік, ойшылдық қасиеті бар маман, білімді де білікті, көп оқитын, білімін күнделікті ісіне қолдана білетін, өзінің оқушысын өз бетінше білім алуға үйрете білуі қажет. Бұл өмір талабы. Мұғалімде ұйымдастырушылық, құрылымдық, бейімділік, сараптамалық қабілеті болуы шарт. Оны, сонымен қоса, ұлттық құндылықтарды яғни, этнопедагогика, этнопсихология негіздерін меңгеруі қажет. Ғаламдасуға байланысты «интернет» жүйесін жетік меңгерген, әлемдік білімге сай, мәдениеті жоғары, жеке тұлға тәрбиелей алатын ұстаз болуы шарт. Осыған қарап ХХІ ғасырда мұғалімге қойылатын талаптар зор екенін көреміз.

ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Бүгінгі білім мазмұны мұғалім мен оқушының арасындағы байланысты субъективті деңгейде көтерілудегі демократиялық бастамалардың барлығы мұғалімдер арқылы тек пән мұғалімдері арқылы қабылдау олқылық көрсетеді. Мұғалім – қоғам айнасы.

Ертеңгі күнімізге аттамас бұрын бүгінгі ұстаздардың кім екендігіне баға беріп көрейік. Бүгінгі мұғалім ата-ана, бала бағбаны, қоғам қайраткері. Мұғалім – оқытушы, мұғалім – ұстаз, мұғалім – оқулық авторы, мұғалім – технолог, мұғалім – жаңалықты дәріптеуші, таратушы.

Қазіргі таңда дәстүрлі оқыту әдістемесінің заман талабына сай толық білім беруге, меңгеруге кепілдік бермейтіндігін мектеп тәжірибесі көрсетіп отыр. Сондықтан жаңартылған әдістемелік жүйенің оқыту процесінде іске асу үшін оны технологияландыру қажеттілігі туады.

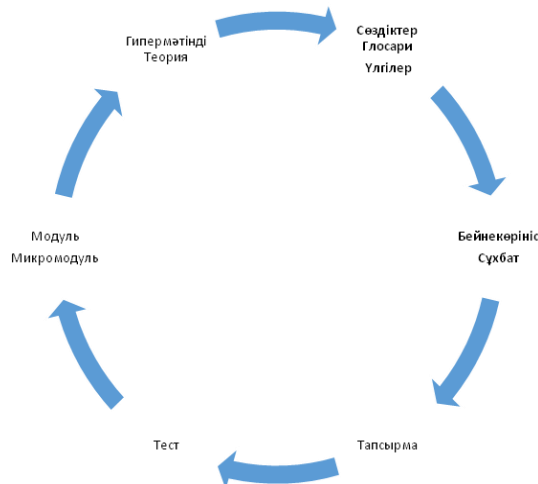
Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Электрондық оқулықпен оқытудың негізгі мақсаты:

Оқыту үрдісін үздіксіз және толық деңгейде бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту.

Электрондық оқулықтар өзінің негізі ерекшеліктері бойынша оқушылардың өз бетінше жұмыстануына ықпал етеді.

Электронды оқулықпен жұмыс маршруты

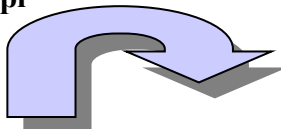
Оқулықтағы әдістемелік жүйенің негіздерін түсіну мұғалімнің пәндік міндеттерді жаңа құрылым талаптарға сай шешу жолдарын табуына көмектеседі. Ол үшін мұғалім алдын ала оқулықпен түгел танысып, теориялық мәліметтер мен практикалық тапсырмаларды ой

елегінен өткізіп, жүйелі жұмыс жасау арқылы белгіленген нәтижелерге қол жеткізетіні сөзсіз. Оқулықтың бәрі талапты толық орындай бермейтіні белгілі. «Қазақ тілі» оқулықтарында кездесетін кемшіліктер.

1. Орфографиялық қателер.
2. «Шешендік сөз мәдениеті» оқулығында №1, №2 тесттер мәтіні бірдей. №1 тестке жауап бергенде бағалауы дұрыс емес.
3. Жекеленген тапсырмаларды орындағанда бағалау қызметі ұпай санын бере алмайды.
4. Тест үлгісінің мазмұны толық па?
5. Шығармашылық бағытта оқулықтан тыс қандай жұмыс түрін ұсынған жөн?
6. Сабақ нәтижесі саралану керек.

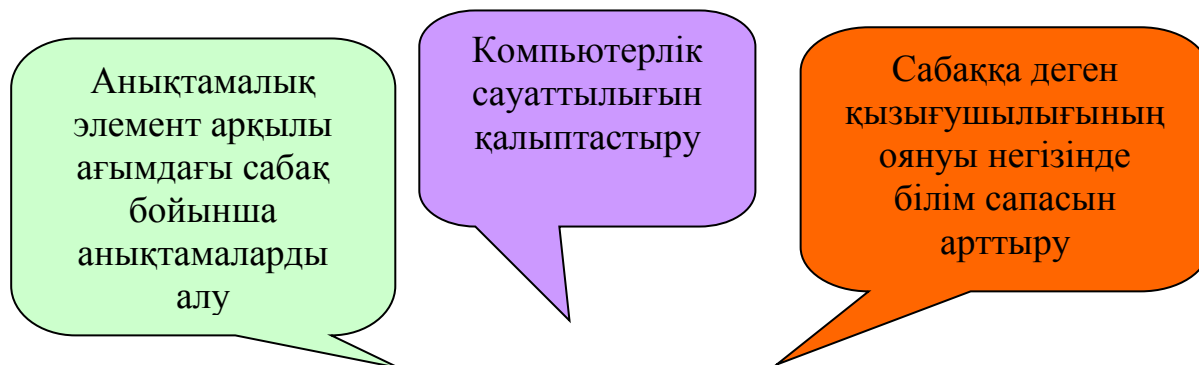
Осы міндетті ескере отырып, электронды оқулық кемшілігін өзіндік тәжірибесімен толықтыруға болады. Сызба арқылы оқулықты толықтыру мақсатындағы өзіндік тәжірибесімен ұсынамын. Ол үшін Front Page бағдарламасы арқылы оқулық құрылымына толықтыру енгізілді.

Электронды оқулық компоненттері

1. Мотивациялық мақсат	2. Мазмұндық	3. Операциялық	4. Нәтижелі бақылау
1.1 Сөз мәдениеті	2.1 Ойбөліс (Дебат)	3.1 Тапсырма	4.1 Тест
1.2 Пікір талас түрлері	2.2 Қосымша мәтін	3.2 Жай №2	4.2 Бағалау
1.3 Ойбөліс		Орта №4	
		Жоғары №3	
	2.3 Глосарий	3.3 Ойбөліс үлгісі	
	2.4 Видео		

Қорыта келгенде, электронды оқулық арқылы оқушы төмендегі кестеде көрсетілген жүйені меңгереді:

Түйіндей айтсақ, ақпараттық технологияның кез-келген түрінің бүгінгі күні қарқындап өсуі, оның тиімділігі сапалы білім берудің бірден-бір қайнар көзі екендігі және оны әсіресе тіл үйретуде пайдалану – тіл үйренушінің ең басты құралы болып отырғандығы шындық. Ендеше келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушының инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі сапалы білімнің жемісі болмақ. Сондықтан қазақ тілін оқытуда дайын өнімдердің жетістіктерін есепке ала отырып, мультимедиялық технологияларды қолданып, ақпараттық оқыту бағдарламаларды әзірлеудің теориялық, әдістемелік мәселелерін терең саралау арқылы оны жетілдіре түсу біздің басты мақсатымыз болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Orazakhynova N.A. Satylai kompleksti taldaу (fonetika, leksika). Oku kuraly. – Almaty: Y.Altynsarin atyndagy kazaktyn bilim akademiya synyn Respublikalyk baspa kabinetі, 1999. – 75b.
2. Kazakstan Respublikasy Presidentinіn «Orta bilimbi akparattandyru memlekettik bagdarlamasy» – Almaty, 1997. – 50b.
3. Selevko G.K. Sovremennye obrazovatelnye tehnologii. – Yaroslavl, 1998. – 260s.
4. Kuryszhanova A. Lingvisticheskoe obespechenie komputernyh program po kazahskomu yazyku. – Almaty, 1999. – 26s.
5. Bekturova G. Obuchenіe orfografii s pomoshu EVM. Diss... k.p.n. 13.00.02. – Almaty, AGU imeni Abaya, 1994. – 191 s.
6. Duisenova S. Zhogary oku oryndarynyn orys bolimderinde kazak tilin okytuda tehnikalyk oku kuraldaryn koldanu. P.g.k. avtoref... – Almaty, Abay atyndagy AlMU, 1999. – 26 b.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ИНТОНАЦИЯНЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ КОМПЬЮТЕРЛІК
БАҒДАРЛАМАНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

EFFECTIVENESS OF COMPUTER PROGRAMME IN STUDY OF KAZAKH
INTONATION

Данель КАРАГОЙШИЕВА, ф.ғ.к., доцент

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
danel.karagoish@mail.ru

Резюме

Мақалада қазақ тіліндегі дайындықсыз жазылған сөйленістердің тоналды акценті қарастырылған. Мақала аясында сөйленістердің интонациялық контурларындағы негізгі тонның жиілігіне жасалынған фонетикалық талдау сипатталған.

Resume

In this article the pitch accent of spontaneous statements in the Kazakh language is considered. Here the phonetic analysis which is carried out on the rate of the main tone in intonational contours of statements is described.

Қазіргі таңда қазақстандық және шетелдік тіл білімінде интонацияның табиғатын анықтауға арналған теориялық материалдар баршылық екені бәрімізге белгілі. Осы құбылысты зерттеу барысында интонацияның кең және тар мағынада қолданыс табылған екі түрлі түсініктемесі анықталды, атап айтсақ, кең (кешенді, көпкомпонентті) мағынада интонация гетерогенді просодикалық құбылыстардың (интонемалардың) комбинациясы ретінде анықталды, яғни әр параметрдің өзіндік бірліктері мен мағыналары бар (тонемалар, хронемалар, акцентемалар және т.б.) просодикалық құбылыстарға негізгі тон, темп, түйіскен жер типтері, интенсивтілік, ритмикалық құрылымдарды жатқызады. Бұл бағыттың өкілдері: А.А. Абдуазизов, В.А. Артемов, Ш. Атенов, З.М. Базарбаева, И.А. Баймуратова, В.А. Богородицкий, В.А. Васильев, Д. Джоунз, В.Н. Всеволодский-Гернгросс, Ж.К. Калиев, М.Г. Каспарова и Ж.А. Аралбаев, Т. Кеншинбаев, Дж. О'Коннор, Д. Кристал, Б.К. Мурзалина, А.Н. Нурмаханова, А.М. Пешковский, Г.П. Торсуев, Н.У. Туркбенбаев, Ж.М. Утесбаева, А.М. Фазылжанова, Л.К. Цеплитис және т.б.. Тар мағынада, интонация – бұл тек тонемалардан тұратын мелодика, яғни К. Жұбанов, А. Хасенов, Р. Сыздық айтқандай *айтылу/ дауыс/сөз сазы* және қазіргі кезде жиі пайдаланып жүрген *әуен* деген атау да осы құбылысқа сай келетінін баса айтпақпыз. Осы пікірді ұстанған ғалымдар мыналар: С. Аманжолов, Л. Армстронг, А. Байтұрсынов, М. Балакаев, Н.А. Баскаков, Д. Болинджер, К. Жубанов, А. Жунисбек, С.К. Кенесбаев, С.В. Кодзасов, М.И. Матусевич, К. Пайк, Г.Е. Палмер, С. Оде, И. Уорд, Л.В. Щерба және т.б..

Шетелдік еңбектерде интонацияны сипаттаудың басқа да жолдары бар. Интонация практикалық емес құбылыс ретінде танылып, оның компоненттері ретінде тек интенсивтілік, ұзақтылық және тембрді ғана жатқызған. Осындай мектептердің бірі Голланд мектебі, яғни интонацияны *сөйлеу әуені* (тоналды акцент) ретінде анықтайды [1, б. 9; 2, б. 218] және осы құбылысты сипаттауда жиі эксперименталды әдісті жүзеге асыру үшін компьютерлі бағдарламаларды қолдана отырып зерттеуде. Әуен немесе мелодика интонацияның ең маңызды компоненті ретінде танылған, себебі сөйленімнің әуендік безендірілуіндегі әртүрлілігі оның қабылдауы мен интерпретациясын анықтайды: сөйлеуші коммуникативті маңызды мәліметті жеткізу үшін сөйленімдегі керек фрагменттерді (сөздерді, синтагмаларды) бөліп көрсетеді, мысалы, тон жоғарылығын көтерілу немесе түсіру арқылы *тоналды акцентті* жүзеге асырады.

Бірінші болып *тональный акцент* терминін Д. Болинджер қолданды, сонымен тоналды акцент дегеніміз: «Егер буындағы акцент тон жоғарылығы арқылы жүзеге асса, онда тон жоғарылығы екі қызмет атқарады. Біріншіден, ол осы буындағы акцент туралы белгі береді. Екіншіден, оның жоғары, төмен немесе оның бағыттарының деңгейі әуен жасайды. Осы контурдың қозғалысы белгілі бір әуенді жүзеге асырады. С. Оде, Д. Болинджердің тоналды акцентін қарастыра отырып, мынаған зер салған: «Тоналды акценттің жүзеге асуы тек айналасындағы сөздердің ішіндегі белгілі бір маңызды сөзді бөліп көрсету ғана емес, сонымен қатар сөйлеу әуенін де жүзеге асырумен де көрінеді» [3].

С. Оде бойынша, «интонация – бұл сөйлеу ағымындағы тон жоғарылығының өзгерісі. Тон жоғарылығының вариациясы – бұл тон қозғалысы, жоғары, төмен, түзу, тон жоғарлығы диапозонындағы жоғарыға немесе төменге секіріс, сондай да басқа тонның қолғалыстары да көрініс тапқан. Тонның белгілі бір қимылы немесе тонның конфигурациясы сөздегі буын *перцептивті проминенттілікке* ие болады. Егер проминенттілік тон жағырылығы арқылы жүзеге асырылса, онда осы буын сөз екпіні бар *тоналды акцентке* ие болады. Сонымен айналадағы сөздермен салыстырғанда сөз тоналды акцент арқылы ерекше бөлініп көрсетіліп, үлкен проминенттілікке ие болады. Сөйлеуші белгілі бір сөздерде тоналды акцентті жүзеге асырып, тыңдаушыға сөздегі маңызды мәлімет ұстанған сөз туралы хабарлайды, сөздің басқа сөздермен байланысын, көңіл-күйді білдіретін сөздерді көрсетеді. Бұл қызметті тек тоналды акцент атқарады деп айта алмаймыз. Сонымен бірге басқа да просодикалық параметрлер, мысалы, интенсивтілік немесе дауыстың ұзақтылығы, сөйлеу қарқынындағы вариация мен ритмика сөзге немесе сөздер тобына проминенттілік бере алады» [4, б. 210], [5; 6].

Қазақ тілінің интонациясын зерттеуге алғаш рет сөйлеу сигналдарын өңдеуге және талдауға арналған *Praat, Doing phonetics by computer* атты компьютерлік бағдарлама қолданыс тапты. *Praat* бағдарламасын қолдана отырып, дикторларға алдын ала дайындалып берілген қазақ тілінің хабарлы сөйленімдері жазылды, қазақ тілінің хабарлы сөйленімдерінің интонациясы фонетикалық әдіс арқылы зерттелді. Бұл бағдарламаны сегменттік және суперсегменттік деңгейдегі кез келген тілдердің дыбыстық жүйесін зерттеуге пайдалануға болады. Сонымен қатар, осы бағдарлама көмегімен диссертациялық зерттеу негізінде дайындалған және дайындықсыз жазылған қазақ тілінің интонациялық бірлігін сипаттауға тырысты [7].

Амстердам университетінің Фонетика институтының қызметкерлері Paul Boersma и David Weenink (2006) өңдеп, ойлап тапқан. *Praat* бағдарламасының ыңғайлылығы ең соңғы нұсқасын интернеттен сақтап алу мүмкіндігі болып табылады (Нидерланды; www.fon.hum.uva.nl/praat). *Praat* бағдарламасының беретін мүмкіндіктері мынадай:

- ***Praat***-сөйлеу сигналын зерттеуге, өлшеуге, модификациялауға және өңдеуге арналған, ол сонымен бірге кез келген табиғи тілдің тон жоғарылығын өлшеуге және интонациясын зерттеуге мүмкіндік береді.
- ***Praat*** бағдарламасын Интернеттен *тегін* сақтап алуға болады.
- ***Praat*** бағдарламасы компьютердің *кез келген түрінде* жұмыс істейді.
- ***Praat*** бағдарламасын *ғылыми* мақсатта және *оқу үдерісінде* пайдалануға болады.

Тоналды акценттердің формасын сипаттау үшін тон жоғарылығы өлшеніп, акценттелген фрагментте көрініс тапқан тон қимылының ең жоғарғы және ең төменгі нүктесі арасындағы аралық көлемі анықталды. Осылай тоналды акцент бір немесе бірнеше тон қимылынан тұратындығы айқындалды.

Аралық (интервал) арақашықтығының логарифмдік шәкілдегі бірлігі ретінде «полутон» алынды (ағылшын. *semitone*, қысқартылғаны ST). Тон қозғалысы герц арқылы өлшенді; аралық көлемі полутон арқылы өлшемін тапты, себебі адамзаттың есту қабілеті тон жоғарылығын сызықты шәкілде емес, логарифмдік шәкілде қабылданады.

Сонымен, біз мелодикалық аралық арасындағы арақашықтықты полутон арқылы сипаттап, логарифмдік шәкілдегі *Praat* бағдарламасының көмегімен контурлардың суреттерін саламыз.

Әр түрлі регистрлі дикторлардың аралығын салыстыру аралықты өлшеуге арналған полутон арқылы өлшенген өлшемдер сипаттауды жеңілдетеді. Мысалы, аралық қабылдау көлемі 12 полутонға тең әйел регистрі 12 полутонға тең еркек регистріне сәйкес келеді. Ал аралық қабылдауы әйел регистріндегі (мысалы, 200-ден 300-ке дейін гц) 100 гц тең еркек регистріндегі (мысалы, 100-ден 200-ке дейін гц) аралық көлеміне сәйкес келмейді (әр түрлі шәкіл сипаттау тәжірибесінен қараңыз. Оде, [5]).

Сонымен әр сөйленімге буын арасындағы арақашықтықты көрнекі көрсететін мәтінді суреттер жасалынған. Барлық сөйленімдердің мәтіндері суретке енгізілген, сондықтан әр суреттегі интонациялық контурлардың әр сөйленім сегментінің орнын анық көруге болады (қараңыз. Төмендегі суреттер).

Сонымен, аталмыш бағдарлама арқылы жазылған қазақ тіліндегі хабарлы сөйленімдердің талдауын бағдарлай аласыздар. Бұл зерттеудің мақсаты - жазылған сөйленімдердегі тоналды акценттің орнын, қызметін анықтап, адресат пен адресант арасында атқарып тұрған қызметін сипаттау болып табылады.

Хабарлы сөйленімдердің кезекті талқылауына назар аударайық.

Нәжіммен бірге Сәлім келді.

Näzhimmen bürge Sälīm keldi

с Нажимом вместе Салим пришел

Вместе с Нажимом пришел Салим.

1 суреттің орны

D6 *Нәжім-мен* деген сөздің соңғы буынында өрлімелі тоналды акцентті жүзеге асырды. D6 үшін *Нәжіммен бірге* Сәлім келгені маңызды.

-*Мен* буынындағы интервал жоғарылауының 155 гц-тен 201 гц-ке тең; полутонмен алғанда екі нүкте арасындағы аралық өлшемі – 5ST. Осы мысалдар өрлімелі тоналды акцент хабарлы сөйленім басынын орын алып, ал сөйленімнің өзі тқмен түсетін немесе түзу тон жоғарылығымен аяқталатынын көрсетіп тұр.

2. Нәжім мен Сәлім келді.

Näzhīm men Sälīm keldi

Нажим и Салим пришли

Нажим и Салим пришли.

2 суреттің орны

Екі түрлі диктор, яғни D6 (2 сурет *Нәжіммен бірге Сәлім келді*) және D3 (3 сурет *Нәжім мен Сәлім келді*), арқылы айтылған сөйленімдердегі тоналды акценттің орындалуын салыстырайық:

екі сөйленімде де бірдей екі ақиқат бар: *Екі адам келді*. Бірінші сөйленімде D6 тоналды акцентті *бірге* деген сөзде орындады, ол үшін Сәлім *Нәжіммен бірге* келгені аса маңызды. Екінші сөйленімде керісінше, басқа мәліметті көрсеткісі келген, яғни *Нәжім мен Сәлім келді*. Бірінші сөйленімде жасырын ақпарат бар, мүмкін Сәлім осы жерге келгісі келмегендіктен, оны Нәжім өзімен бірге ертіп келген шығар. Ал екінші сөйленімде екеуі қатар келді, бұл жерде ешқандай жасырын ақпарат жоқ, бұл жерде екі кейіпкер бір-біріне тәуелсіз, байланыс байқалмайды, айтушы екеуі де келді деген ақпарат беріп отыр. Тоналды акценттің орындалуы маңызды ақпараттың қайда екендігі жайлы хабарлап тұр десек те болады.

екі сөйленімде де тоналды акцент *Нәжім-мен* деген сөздің соңғы буынынан орын тапқан, - *мен* буынындағы аралықтың жоғарылауы 155 гц-тен 201 гц-ке тең; полутонмен екі нүкте арасындағы аралық өлшемі – 5ST. D3-те *Нәжім* сөзінің - *жім* буынындағы аралық жоғарылауы 209 гц-тен 309 гц-ке тең; полутонмен екі нүкте арасындағы аралық өлшемі –

7ST. Екі сөйленімнің сипаттамасы дәстүрлі қазақ тілінің хабарлы сөйленімдерінің мысалы ретінде қарастырыла алады.

екі сөйленімде де өрлімелі тоналды акцент сөйленім басында орындалған, D6-ның орындауында ол түзу сызық болса, D3-ның орындауында оған сөйлем соңында хабарлы сөйленімдердің жалпы суреттеріне тән интонологиялық сызық төмен түскен.

Қазақ тілінің хабарлы сөйленімдеріндегі тоналды акценттерді зерттеу барысында мынадай қорытындыға келдік:

хабарлы сөйленімнің басы өрлімелі тоналды акценттен (жиі бірінші сөздің соңғы буынында) және сөйленім соңы төмен түсетін немесе түзу тон жоғарылығы арқылы жасалған;

өрлімелі тоналды акценттің аралық өлшемі 1ST-дан 3ST-ге дейін (минималды өлшем), 4ST-ден 6ST-ге дейін (орташа өлшем), 7ST-ден 12ST-ге дейін (максималды өлшем) диапазонында байқалды. Аралық өлшемі маңызды ақпарат ұстанған тоналды акценттің орны жайлы хабарлап отырды;

дайындықпен жазылған хабарлы сөйленімдердегі тоналды акценттерді анықтау барысында айтарлықтай маңызды ерекшеліктер байқалмады.

Әдебиеттер:

1. 't Hart J., Collier R. & Cohen A. A perceptual study of intonation: an experimental-phonetic approach to speech melody. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 212 p.
2. Keisper K. O semanticheskikh osnovaniyakh opisanija E.A. Bryzgunovoi russkoiu intonatsii. – M.: Nauka, 1995. – S. 216-227.
3. Ode S. Chto takoe tonalnyi akcent // Zhiuzn jazyka I jazyk v zhizni. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – C. 76-85.
4. Ode S. Experimentalno-phonetitseskii analiz tonov v papuaskom jazyke. – Sankt-Peterburg, 2001. – S. 137-140.
5. Ode S. Pertseptivnyi analiz intonatsii. – V kn.: Problemy fonetiki. – M.: Prometei, 1993. – ts. 1. – 318 s. – S. 199-211.
6. Odé C. Russian intonation: a perceptual description //Studies in Slavic and General Linguistics 13. – Rodopi, Amsterdam, 1989. – 304 p.
7. KaragoishiyevaD.A. Experimentalno-phonetitseskii analiz intonatsii kasahskogo jazyka. – Almaty: CopyLand, 2008. – 232 s.

THE THEORY OF PHONEME IN KAZAKH LINGUISTICS

ҚАЗАҚ ЛИНГВИСТИКАСЫНДАҒЫ ФОНЕМА ТЕОРИЯСЫ

Kuralay KUDERINOVA, Doctor of Philological Sciences, assoc. Prof.

Suleyman Demirel University. Almaty, Kazakhstan

kuderinova_70@mail.ru

Resume

The study aims to describe the phoneme in Kazakh phonology, phonemic sound stock, the variants and variations of phonemes, the stress and the law of synharmonism in Kazakh language. As far as in the phonetics of modern Kazakh language there are many mistakes in distinguishing letters and sounds also phonemes and the sounds. The other goal of this study is to display the role of the stress and the law of synharmonism in Kazakh language.

Key words: the theory of writings; phoneme, sound stock, the variants and variations of phonemes, grapheme and hyperphoneme.

1. Introduction

In order to interpret the degree of any sound writing and for the general theory of writings the phonological basics of language must be defined. At the time academician L.V.Sherba for the theory of writings offered to define the following issues: 1) the sound stock of the language and identifying it's sign writings; 2) identifying significant elements that can be signed; 3) elements of writings: a) elements with the sound significance (letters); b) differentiating elements with the clear and mixed hieroglyphic meaning, semi acoustic and with the semi hieroglyphic meaning (Kuzmina 1981:10).

The sound writing developed by adaptation and improvement of exposed alphabet. Thereat, the sign (symbol) was generally common but its meaning was different in many languages. So it's considered the XX century to be the beginning time of writing monopoly. At first there was raised a problem of letter and sound. Adoption of alphabet by languages without writing, correction of orthography rules, composing, improvement of graphics and spelling by languages with writing were amplified.

Alphabet is not only the list of nominal signs but it also determined as a system of signs that familiarize the sound composition of that language. Except for its basic alphabetical nomination, the letter had other inappropriate contents. It was difficult to assign signs for the main sounds due to the lack of letters. So it wasn't possible to give signs to all sounds. Then the way of fixing one letter for common sounds was discovered. "It'shasbeenamystery how our forefathers succeeded in creating this amazing communication tool, in which each element ofmeaningdiffersfromother common elements by at least one, in itself meaningless brick." (Papanov E.N. 1983:231).

However, the way of sound transmission was long. There was a "crossing" in that way, which filtered the sequence of sound taken from the mouth, then inquired and assorted it. So the only **selected one** (term by Omarov) owned a sign (letter). Then alphabet as a code which changes speaking to writing and writing into speaking and its key abutted to phonological composition of that language. Thus, in the way of searching the basics of orthography, alphabet and graphics, **the concept of phoneme** was found.

1.1 Interpretation of the concept of phoneme. The term **phoneme** was firstly introduced by **Baudouin de Courtenay**. He claimed that verbal and written languages are different at all. The written is a subject of optics or geometry and verbal is considered for acoustics. If we take them both without any connection, of course, there won't be any compliance. "This is quite

understandable in view of the fact that considering all these phenomena in abstraction from human, we forget about them constantly present, living psychic source, what must be considered a human head and a human individual psyche. Undoubtedly the existing relationship between writing and language, we can set only then, if we reduce them to the proper soil, the mental soil” (Istrin 1961: 210) said.

The school of Baudouin de Courtenay founded that not all the sound types but only one limited exists. It's called as “psychophonetical alternant”, “correlative”, “phoneme”, “versatile component of morpheme” (1881), “psychic equivalent” (1894), “unvarying vision in mind”, “a stable unvarying phenomenon on the speakers mind”(Istrin 1961: 63.), morpholization of the sound and semantization. So, the sound was known as a real and phoneme as an existing psychic element in human minds. Then it became apparent that verbal and written languages are connected by human psyche. So phoneme was founded as a category realated to human psyche with audio-visual visions. (Istrin 1961: 212)

The exploration of the concept of phoneme by Baudouin de Courtenay and his introduction it to sience brought new branch in language learning spheres. Especially the raise of writing theory lead to new fundamental researches. Also contributed new viewpoints into identifying orthographic principles. At first it identified the difference between verbal and written language, explored that written text cannot fully interpret the content of the language, also claimed that there are many other sounds which cannot be written. So the asselextation of the concept of phoneme was the abut point for the writing theory. Kuzmina S.M distinguished the formation of the writing theory into two main periods: 1) before the phonology; 2) phonological time. (Kuzmina 1981: 2)

Sherba L.V said that phoneme exists in human minds in the form of submission (presentation). For example, a Russian speaker when says *брат*(*brat*), *о брате*(*o brate*) and even he knows that sound [a] is spelled in two different ways, he has only one submission(presentation) of [a] in on his mind because he has only one psychic presentation(imagine) in his mind answers Sherba (Sherba1983: 16). Therefore with the help of those presentations (imagination) one can recognize sounds. For example a baby who is just starting to speak in pronouncing the phrase “*далага баламын*” (I want to go out) thinks that he spelled it with the sound [p]. And if you ask him *далага баласың ба?*(Would you like to go out?) he immediately becomes irritated and answers in the same way. Because there is [p] phoneme in the baby's mind.

Thus “The decisive role of levels higher than phonetic later forced B.Courtenay to declare that in language only morphologized and semasiologized things have a meaning ” (Toporov V.N. 1960:35). It means that there are many types of sounds, but only specification of distiguishing the meaning compound the sound degree of the language. L.V.Sherba also paid attention on sematization: “ one of the most basic concepts of linguistics: is what makes phenomena as linguistic that do not have any relation to the language ” (Sherba L.V. 1983:17). Paying attention on types of sound while a speech, to obscurity of those differences aswered : “The answer is very simple: because these differences are not semantised” (Sherba1983: 18).

Subsequently the existence of a little sound stock of distiguishing words and meaning in human minds bacame apparent.

Thence, the following remarks by scholars appeared (in original):

a) “Over purely objective system sounds peculiar to a given language and detectable only by diligent phonetic analysis, there is a limited "internal" or "ideal" system, which, although probably as little naive system is perceived as a native speaker, you may still be more clearly represented to his consciousness as a finished model, as an active psychological mechanism ” (Sapir).

b) “ Phoneme-sound "is not just the sound, because it's not all features of the sound, but only known set of features corresponding to a given language "(Reformatsky AA 1970: 245)

c) “The discriminatory capacity phoneme is to discern and distinguish higher linguistic units (morphemes)” (Reformatsky A.A., 1970).

d) “Thus there is uncertainty in the language of many different articulatory-acoustic sounds and a sufficiently certain amount of their associations that are based on the functional identification of material of different sounds ” (Vetvicky V.G., Ivanova V.M., Moiseyev A.I. 1974: 21).

g) Phoneme - is the perfect creation, that “common”, which influenced the actual phonetic factors implemented in various sound options in a separate combinatorial”, “Phoneme – is the socially allocated sounds in such a language, and these sounds in each language has a different, but always strictly limited number. (Reformatorskiy A.A. 1970: 129)

But in the fact that meaning of phoneme is determined by sound was first found by caucasian language researcher P.K. Uslar. (Yakovlev N.F. 1970: 129). R.I. Avanesov Sidorov V.N. 1970). These findings fit to saying of K.Zhubanov, phoneme is needed in order to separate one word from another (Zhubanov K. 1999:501).

So that, phoneme is found as the abstract unit in human knowing. Phoneme – is the category connecting oral and written language.

Phoneme is the constructive, distinctive (Yakovlev N.F. 1970) and small unit of phonology which alone defines meaning. Phoneme specifies the meaning of a word, and improves its sound, separating forms, separating meaning, determines the meaning of a word by limited sound compound.

1.2. Phonemes sound fund. So phoneme performs functions like defining, cognizing, integrating and form separating. There is it in our minds as an invariant. There is letter fund within the boundaries of the written form. For example, <к> got sound fund like [κ], [κ^o], [κⁱ] [κ^{oi}], [x^o], [x^{oi}], [xⁱ], [x], [r], [r^o], [r^{oi}], [rⁱ]]. There is also letter fund like К к, ħ, X x, К к, ħ, X x.

For the problems like, how to define alone sound without meaning while speaking, how to determine by the basic shade of sound, sound expressed in different variations, how to determine the number of phonemes in a language, there are solutions from the point of view of L.W. Scherba's phoneme's meanings. For example, <a> is found as independent sound unit. The <e> vowel in words like, неcy, везу, means present simple (Zinder L.R., Maslov Y.S. L.W.Scherba 1982: 38). If not for our language, we would quite different understand sounds of present simple. Only associations could give us such information. [13, 39p.]. Because of this, in every language sounds are qualified differently. For example, researchers (Zinder L.R., Maslov Y.S. L.W.Scherba 1982: 38) say that there are phonemes like these in some languages : sa, ka, fa, sa. Means that, speech in the physiological, acoustic form is ceaselessly, then sound divisions are only in linguistic form.

And hence by a certain sound joints begin syllables; syllable-boundary and through the end of the different phoneme. and hence by a certain sound joints begin syllables; syllable-boundary and through the end of the different phoneme. For example words like mirror surface (lakes, seas) and open space for street and at the beginning of a syllable word has phoneme <д>. The most important thing that only sound modification affecting the meaning of the word can refer to the concept of the phoneme. For example complex phonographic problem exists in Kazakh literature it sounds like the definition of the status of <y>, <ҫ> <Y>, <u> <i>, <and>, <e>, <e> According to prof. M.Zhusipov. Those are 1) the word narrow vowel sounds like s, i write / not write 2) differential designation sounds ҫ, Y, y; 3) a combination of both sound -ый, -ий designation sign with similar types of problems faced. (Dzhusupov M. 1995)

It all comes from the continuity of speech, from the influence of sounds together in a word. These changes are due to concepts such as invariant (негізгі реңк), option (өздік реңк) variation (бөрте реңк) explained by Moscow Phonological School (Kazakh equivalents in brackets suggested by Professor N.Uali).

According to the theory of MPS invariant phoneme - sound condition in a strong position. This corresponds to the letters in the Kazakh alphabet. As there is an invariant of phonemes, this notion comes above: so many characters should be in the alphabet.

Phoneme discriminating affecting meaning in the word with related sounds begins to change from its core values of hue phoneme discriminating affecting meaning in the word with adjacent

sounds. Then related sounds invariant phonemes temporarily discharging its realisation of sound foundation. There are two types of sound fund: the return shade and indirect shade.

Return shade is a modification of the phoneme in a weak position under other phoneme in a strong position. In general, in this weak position fund sound modification - a phoneme modification. For example: phonemes <к>, <то>, <с>, <н> in the words ақ үй, көк үй, ұзын, түнгі act in pronunciation due to the influence of adjacent sounds change, are similar to the phoneme paradigmaticheskoy axis <т>, <и>, <ү><ң>, hence how they are pronounced. This process is sometimes called neutralization phonemes. т, г, ұ, ң - these sounds are not the phoneme, a modification of the audio phonemes <к>, <то>, <с>, <н>, then there are options, putting them in an independent position, you can see this: [ақ], [көк], [түн], [түндө], [ұзұндұқ]

Indirect shade - lack of implementation of the phoneme on the paradigmatic axis, changing to another sound modification. "The variation is caused by such modifications of the basic positions of the form phonemes, for which there is no coincidence in this one sound phoneme with any other" [167]. For example, N. Uali said in the Kazakh language, when deaf <к>, <к>, hissing <ш>, <с> then <к>, <к> lose their firmness and become similar to the sound [x]. It does not say about [x], which is pronounced on the tongue , it comes from the sound tone pronunciation. then there is shade < к > which is missing on the paradigmatic axis. For example: ақша , бақша , шұқши , көкше, kekse (: ақша, бақша, шұқши, көкше, кексе). Also can be said about the variation of < ш> (atshy , satshy(атшы, сатшы)) <с> (Atsyz , etsiz (атсыз, етсіз)).

A.A.Reformatsky different results are related to weak positions, sometimes the results are defined as a weak position of variation or variant. (Reformat AA 1970: 116) L.V.Scherba. Important not only notice the difference between the difficulty phoneme and its variants but still sound understanding of the language, where it is unnecessary and where it has important feature (Ferdinand Saussure 2000 :1256).

Also the following phonological syntagm pushes back with positional changes. That would go to the chain of phonemes, and writing phoneme should go in the graph. That is, in writing consider ways to shift the letters read . But grapheme spelling guides in the desired order. By the rule of semantic units in the text are written separately. < соңғы гүнінде > . To learn egoizmeneniya need to put it in a strong position : < соңғылары >. According to the researchers, "In particular, the importance of phonological vowel deprived "(Leontiev 1963). " Monosound language without consonants with phonological point of view would be a language without vowels, because the vowel must be mentioned the following after each consonant obviously need to be considered only as a component of the implementation of the consonant that does not have a distinctive feature "(Troubetzkoy NS 1960: 107). To understand the etymology of the word you have to remove all the vowels. (Zhubanov K . , 1999: 55).

1.3 How does form description of the definition of the word phoneme? First of all, the word is perceived human ear canal, so the word is stored as it is heard . For example, the L.W. Scherba said: "If a small child said, "грит "instead of"говорит", and does not know that"грит"is the phonetic structure of the word"говорит"that 's what it is , and it stays in his mind this way. That is the perception of speech sounds, but not the definition of its morphological composition affect language learning . Sounds that during communications remain in the subconscious of the child to remain within the boundaries of the read phonemes defining meaning. Phonemes with a sign, its sounding very easily heard shade. " If you engage in the sound side of speech , there is no reason to go beyond what is naturally perceived by the human ear , so as soon as its natural and direct perception and calculated normal voice message " (Akhmanova OS , Devyatnikova GI 1961 : 248).

When they speak in a language that is familiar to us, we will immediately draw attention to the value of the word, not the sound. Conversely, when we hear the words unfamiliar to us, we try to listen to the pronunciation. But these sounds without meaning become acoustic clatter. Therefore, mankind attaches social importance to hear the sound, thanks to the knowledge of the word. "Phoneme being the expression plane, for the same objective properties remains itself and therefore always are defined" (Selezneva LB 1981: 7).

This limitation founds the theory of limning. Thus, there are the results of phonological researches drawn on for the decision of problems of spelling. News appearing in phonology, show that there are problems in spelling. Sound from side of theoretic phoneme, expressing side of practical hyper phoneme went (Kuzmina S.M. 1981: 60) out. L.V. Zindart said (Zindart L.R. 1979) sound on level of brand phoneme.

Representatives of MFM in orthography gave rate concept of phoneme formed about reform all allied conclusion on convention. Because and what in phonology one investigated the phenomenon graphic in orthography found out.

We know that in the Kazakh language phoneme unit is small. Z.Bazarbaeva cites examples in the Kazakh language phoneme words with the meaning, open and narrow vowels «таc-теc, қаз-қыз, саз-сыз». And in "пыс-піс, тыс-тіс, ал-эл" are determined using sound syllables. (Bazarbaeva Z. 2004: 20-27). Here it is better to rely on the doctrine of the phoneme definition of Ferdinand de Saussure than studying sound better to study a series of sounds, because the future is not consists independent phoneme, and a series of sounds will determine meaning. (Ferdinand de Saussure de1977: 75-86).

In the Kazakh language one word can consist of a single phoneme. Forexample, ө-те, о-та, а-дал, е-діл. One grammatical meaning may consist of a single phoneme. in the Kazakh language has lexical values consisting of a single sound. for example, а - "understood" ә - "not understanding" о - "surprise", й - "disgusted" е - "remembered." it increased the importance of vowels in a syllable. Now on vowels in a syllable, syllable type is determined. and the voice of the main syllable determines the tone minor syllable.

This way, the presence of a single word of hard and soft consonants to pronounce on how to recite the main syllable.

Now users of the Kazakh language 9 vowels (<а>, <ә>, <ы>, <і>, <ү>, <у>, <о>, <ө>, <е>), 19 consonants (<п>, <б>, <м>, <т>, <д>, <н>, <ш>, <ж>, <з>, <с>, <к>, <қ>, <г>, <ғ>, <й>, <у>, <ң>, <р>, <л>). (K.Kemengeruly's saying (Zhubaeva O. 2002) and even if <һ>, <ф> found only among interjections , at this stage of the lexical definition of case values to add there is a separate sound - we believe that a phoneme must manifest . Just as " аһ , уһ , оһ " , in the words " оһолau ", " уһлеu ", " сyф ", " тифә " sounds [һ], [ф] is not subject to change positions. difference between [yһ] and [yқ], [аһ] and [ақ], [суф] and [суп] , associated with the sounds [һ]-[қ], [ф]-[п]. Then recalling the words of L.V. Zinder that the description of the phoneme determines the value can be determined only by the sound. (Zinder L.V. 1979 : 56)

2.1 Sound – phoneme – letter process. After having heard the word sound modification channels send it to the mind. But not all the words are accepted.

For example, when we see the word мұғалим (read about herself) eyes give a signal to the brain immediately after having seen. If the signal is directed to write the vision-system associated with graphs in language grapheme recognize their implementation, or rather reading: phonological word passes through a sieve: мұғалим - <мұғалым>. Now if it verbally speak (N.Ualiuly term), it is divided, and is called the sound shades.

The benefit of this process is created for writing and the writer will use signs letters. For example the phrase [үшкүндүгжолдун//соңғу гүнүнде//шәкіртпала барынсалды//]. . After hearing the information our brain divides into three groups heard semantic segments: Ush , күн , Jol , күн , shәkirt , barynsaldy . Semantic segment helps in various ways to learn spoken audio tones .. So said and spoken language in the beginning of the word pass through phonological sieve , and then converted into phonemes < үshкүндыгzholdyң соңғу гүnynde shәkirtpala barynsaldy >. Variations suitable for alphabetic characters to write phonemes - sound. So sometimes opinion is expressed that, as how the word is pronounced – in that way it should be written.

And writing is pulled forward its rules and system. More precisely if in writing there is no influence of neighboring sounds, then the sound position indicated. The faint sound of having influence from neighboring sounds are not indicated. And now come rules of spelling. For example, in <үшкүндүгжолдун>.

- a) separating the sounds <үшкүндүгжолдун>,
- ә) not writing labial sounds together <үшкүндігжолдың>,
- b) on the phoneme <r> words never end <үшкүндікжолдың>(put in the position in order to check).

But the end of the words harms to the Kazakh spelling phonetic invariance principle of consonants. For example in *қаспыз*, *аразбыз* denoted assimilation said prof. M.Zhysipov (Dzhusupov M. 1995:72).

Also heard that the following phonological syntagm pushes back with positional changes. That would go to the chain of phonemes writing phoneme should go in the graph. That is, in writing consider ways to shift the letters read. But grapheme spelling guides in the desired order. By the rule of semantic units in the text are written separately. <соңғұгүнүнде>.. In order to learn that it is a positional change we to put it in a strong position : <соңғылары>. However in Kazakh language labial sounds in the second syllable the strong position is doubtful: <соңғұ>, <өзөн>. According to the researchers, "In particular, the importance of phonological deprived vowel "(Leontiev 1963). " Monovocal language without consonants clusters with phonological point of view would be a language without vowels, because the vowel must be mentioned the following after each consonant obviously need to be considered only as a component of the implementation of the consonant that does not have a distinctive feature "(Troubetzkoy NS 1960 : 107). To understand the etymology of the word you want to remove the vowels. (Zhubanov Қ . , 1999: 55).

"In particular, phonological vowel is significant, but it doesn't matter "(Leontiev 1963). " Monosound language without consonants clusters with phonological point of view would be a language without vowels , because the vowel must be mentioned the following after each consonant, obviously need to be considered only as a component of the implementation of the consonant that does not have a distinctive feature " (Troubetzkoy NS 1960 : 107). If you want to understand etymology of the word, get rid of all the vowels. (Zhubanov Қ . , 1999: 55).

But somehow by affixation in соңғұ]+[лары] can be seen standing in the vowel syllable. Deconstructing so the rest of the syntagma *Ush күndik zhöldyң соңғұ күninde shәkirt ball baryn saldy/*, /үш күндік жолдың соңғы күнінде шәкірт бала барын салды/ get in this form.

2.2. Hyperphonemes in Kazakh language. In the phonemes that noticed above also some hyperphonemes. Hyperphoneme is invariant in a weak position. In the Kazakh language there are such hyperphonemes like <a-ә>, <б-п>, <н-ң>, <ы-0>, <i-0>.

Hyperphoneme <a-ә> happens in words with soft consonants as *күмән*, *күнә*, *ләzzat*, *іңкәр* (*күмән*, *күнә*, *ләzzat*, *іңкәр*). Between the scholars often there was talking about the opposition and e-than-ә and then there are still people who doubt about the status of background, we <ә>. For example Қ.Zhubanov in Kazakh soft option vowel <a> is considered <a> phoneme <e> Zhұbanov Қ. 1999: 209). W.W.Radloff believed that <ә> has not relation to the Kazakh language. (KS Khousainov WWRadloff. 1984: 74).

But on nowadays language of Kazakh <ә> a sound is sent in 516 words initials on position on phoneme importance. Not and on first steam, that below begins concordantly, separates sense of word: б(87) in a word г(1), д(74), ж(56), з(39), bend(1), к(78), л(17), м(116), н(64), п(53), р(8), с(118), т(191), poison(19), ф(1), ш(48).

In our opinion, coming after soft syllable the <a> phoneme by positional modification turns to [ә] variant. Then in the II syllable <a-ә> hyperphoneme by the phonology theory corresponds to <a> phoneme. So in the modern Kazakh writing the letter а is considered to be the type of <a> phoneme.

In Kazakh phonology <й>, <у> sonoristic consonants by founding hyperphoneme make a wrong understanding of considering letter as a sound. In the modern alphabet, <j>phoneme has two letters (*й*, *у*). Here the *у* letter signs additional sound. E.Omarovom explained the presence of <ы>phoneme in *uas* following: for example we cannot say " the *bin-biūmasōun-bum*"(Isayeva Zh. 2003). <j>phoneme has two different signs due to the Russian graphics influence. Because in

Russian language <j> doesn't have special sign, on one position it's given like **я, ю, е** letters, in others by **у**.

There is a discrepancy for writing <w> phoneme : 1) for the words *may, cay* <w> becomes consonant ;

2) for the words *cy, my* makes [ɣy], [ɣy]. So coming after labial it signs one sound and after labials – additional.

It shows labial features of <ɣ>, <ɣ>, <y> sounds. And is readed like [y], [y']. In the letter to Gregoryev Ilminsky : “Without **й** and **ь** at precisely your diphthong pronunciation is impossible: no one, Russian nor Kirghiz looking at **ай, ей, ий, ой, уу** won't think that these vowels can be pronounced in one word, one syllable, like **ай, ей, ий, ой, уу** and will certainly pronounce them each separately which can cause a trouble to Kyrgyz” (Grigoryev A.A. 1993:169) he claimed the right side of signing two sounds by one letter.

As we think, the Kazakh writing didn't meet any difficulties with **ь** letter. It just caused some problems in differentiating phonemic types, consonant and vowel phonemes as well.

The signing of <п-б> in Kazakh writing comes from Arabic writings. In Arab writing there's no sign for <п> phoneme, they took it from Persian alphabet. So that **п** can fully sign <п> phoneme. Thus nowadays, for **п/б** there's no difference in their sound variations (*бәле/пәле, пейіл/бейіл, паранар/барабар, палуан/балуан, пайымдау/байымдау, шүберек/ шүперек*). It's said that in Kazakh language there's no <б> phoneme at the end of words. But if we add to word with <п> ending a suffix with vowel sound, it changes to <б> without changing the meaning.

In our opinion, in this position there are hyperphonemes for <б-п>. They are presented in the root word. Despite being in old turkic language, phoneme <б> takes the 3rd place by usage in modern Kazakh language (Myrzabekov S. 2003: 59). It means that it can be placed in the end as well. In his time H.Dosmuhameduly didn't agree with writing **б** and **п** letters at the end of the words (H.Dosmuhameduly 1998: 163). In the text of students with photetical transcription the writing of [б] is shown.

In the next hyperphonemic row <н-ң> is related. Hesitation of sounds are presented in the root of the words. For this in 1929 year it evidenced that “ Words must be written in the way as heard with sufficient suffixes (*күңгей, жоңқа*)” (Stenographic report 1930). In modern Kazakh language with **ң** letter many word are written : *шеңгел, қысылтаяң, моңғол, бастаңғы, дүңген, жөпшөңкі, жәрмеңке, әмеңгер, аңқау, аңқаю, аңқию, аңсау, аңсар, қаңғу, қаңқ, қыңсылау, қаңтар, қаңырау, тең, теңбіл, теңге, теңдеу, теңкию, маңдай, қаңғалақтау, қаңбақ, лаңса, лаң, өң, өңгеру, өңез, өңшең, міңгір, маңдай, маңыз, маңай, маңғаз, маңқа, маң, мұңаю, мұң, саңғу, саңдақ, саңқ, саңылау, саңырау, оң, оңай, оңаша, оңаза, оңалу, оңбаған, оңғақ, оңғару, оңдалу, оңдау, оңдыру, оңқа, оңқай, оңтай, оңу, шәңгірлеу, шәңгіш, шеңбер, шеңгел, іңгә, іңкәр, іңір* etc.

Here <қ>, <ғ>, <г>, <к> are suppressed by **н/ң**. We can find **н** synchronically in the following positions: *оңай, теңеу, лаң, шеңбер, жаңбыр*.

Apart from all, **ы, і** have a null meaning in Kazakh writing. In any language there's a stress point with it's own phonetically features and reduction. For example in Russian **о, а, е** often can be reduced, as same as in Kazakh **ы, і, ы, ы**. In Russian language **а, о** phonemes have 7 acoustic types, **е** has 6, in Kazakh **ы, і** have 4 acoustic types.

Conclusion. The exploration of concept of phonemes leads to the consideration of the writing theory. In order to take the theoretical basics of modern Kazakh graphics and orthographics, we consider the writing separate compounded system. The basic degree of that unification – we used graphics to explain the graphical degree, orthography, to identify categories of alphabet we used phoneme as a point of graphical writings. So by corresponding grapheme as the smallest abstract unit of the language, to phoneme as the smallest unit of oral language oral language can be turned to written and written to oral.

References:

1. Аванесов Р.И. Сидоров В.Н. Реформа орфографии в связи с проблемой письменного языка// Из историй отечественной фонологии. М.:Наука, 1970-575 с.
2. Аванесов Р.И., Сидоров В.Н. Система фонем русского языка// Из истории отечественной фонологии, М.Наука, 1970-575 с.
3. Ахманова О.С., Девятникова Г.И. Чем же *enfindecompte* определяется восприятие речи // Исследование языка и речи. М.,1961 т.60
4. Базарбаева З. Фонема теориясы туралы біреп сөз // ҚР ҒА-ның Хабаршысы. Тіл, әдебиет сер. 2004. №3.
5. Ветвицкий В.Г., Иванова В.М., Моисеев А.И. Современное русское письмо. М., 1974.– 144 с.
6. Григорьев А.А. О передаче звуков киргизского языка буквами русской азбуки // Қазақ тілі туралы революциядан бұрынғы зерттеулер. Алматы, 1993, 232 б.
7. Джусупов М. Фонемография А.Байтурсынова и фонология сингорманизма, Ташкент, 1995.–176 с.
8. Досмұхамедұлы Х. Қазақ қырғыз тілініңдегі сингармонизм заңы. Таңдамалы. Алматы:Ана тілі, 1998.-384 б.
9. Жұбаева О. Қ.Кемеңгерұлының тілтанымдық мұрасы мен лингвистикалық тұжырымдамалары: фил.ғыл.канд.дисс. Алматы, 2002-171 б.
10. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
11. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979.-312 с.
12. Зиндер Л.Р., Маслов Ю.С. Л.В.Щерба – лингвист, теоретик и педагог. Л.: Наука, 1982. – 103 с.
13. Исаева Ж. Ауызша әдеби тілдегі стиль, норма мәселелері // Көркем әдебиет тілінің өзекті мәселелері. Алматы, 2003. –283 б.
14. Истрин В.А. Развитие письма. М.: АН СССР, 1961. -394 с.
15. Кузьмина С.М. Теория русской орфографии. М.: Наука, 1981. – 264 с.
16. Леонтьев А.А. Возникновение и первоначальное развитие языка. М., 1963.-136 с.
17. Маслов Ю.С. Введение в языкознание, М.,1987.- 272 с.
18. Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі ұяң дауыссыздар тіркесімі// Сөзтаным. 2003. №3.
19. Омаров Е. Қазақша жазу жайы// Тілтаным. 2002. №3. 103-111 бб.
20. Панов Е.Н. Знаки.Символы. Знаки. М., 1983.-248 с.
21. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М.: Наука, 1970. – 575 с.
22. Реформатский А.А. Проблемы фонемы в американской лингвистике // Из истории отечественной фонологии. М.:Наука, 1970.–575 с.
23. Селезнева Л.Б. Современное русское письмо. Томск, 1981.- 211 с.
24. Соссюр Фердинанд де. Труды по языкознанию. М.:Прогресс, 1977-693 с.
25. Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06. 1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКИКА. Кызылорда, 1930.–482с.
26. Топоров В.Н. И.А.Бодуэн де Куртенэ и развитие фонологии// И.А.Бодуэн де Куртенэ (1845-1929). М.:Изд.АН СССР, 1960. – 118 с.
27. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М.: Иност. Лит., 1960.–372 с.
28. Фердинанд де Соссюр. Заметки по общей лингвистики. М.:Прогресс, 2000.– 280 с.
29. Хусаинов К.Ш. В.В.Радлов и казахский язык. Алматы: Наука, 1984.-171 с.
30. Щерба Л.В. Теория русского письма. Л.: Наука, 1983. –134 с.
31. Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита // Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии, М.:Наука, 1970. – 575 с.
32. Янакиев М. Теория орфографии и речь // Вопросы языкознания. 1964. № 1.

**ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ТІЛДІК САНАДАҒЫ ЗООНИМДЕРДІҢ
АССОЦИАЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ (эксперимент материалы негізінде)**

**ASSOCIATIVE STRUCTURE OF ZONIMS IN THE LANGUAGE
CONSCIOUSNESS OF YOUTH (on the basis of the experimental material)**

Майра ЖОЛШАЕВА, ф.ғ.д. ассоц. Профессор

Сулейман Демирель атындағы университет, Қаскелең қ., Қазақстан
maira.zholshayeva@sdu.edu.kz, +77471104292

Психология және лингвистика ғылымдарының тоғысынан пайда болған психолингвистиканың сала ретінде қалыптасуы өткен ғасырдың екінші жартысынан басталады. Екі түрлі ғылым саласы болып табылатын, бірақ бір біріне жақын лингвистика мен психологияның негізгі ұғымдары тіл және сана сөздерінің тіркесінен жасалған *тілдік сана* термині психолингвистиканың негізгі орталық ұғымдарының қатарына жатады.

Сана – объективті шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға ғана тән ең жоғарғы формасы. Сонымен қатар, бірнеше ауыс мағынада да қолданылады: 2) *білім, парасат*; 3) *ой-өріс, ақыл-ес*; 4) *п с и х. сезім мен ой бейнелерінің жиынтығы*; 5) *ғылым, білім, оқыған-тоқығаны*; 6) *ойлау, қызмет*; 7) *ес, ой, қапер* [1, 635].

Сана термин ретінде бірнеше ғылым саласында – педагогика, психология, логика мен философияда әр ғылымның өзіндік зерттеу ерекшелігіне сәйкес қолданылады. Бірақ барлық салада термин ретінде қолданатын бұл сөз беретін ұғымға тән ортақ түсінік бар, ол – сананың адамның адамның өзі мен өзін қоршаған ортаның мән-жайын, мазмұнын ұғып түсінуде белсенді қызмет атқаратын түйсіну, сезіну мен қабылдау және ойлау сияқты психологиялық процестердің нәтижесі ретінде көрініс беруі.

Ал *тілдік сана* болса, лингвистикалық еңбектердің бірінде «тілдің санада сақталуын және сөйлеудің пайда болу, туындауының психикалық механизмдерінің жиынтығы, басқаша айтқанда сөйлеу хабарламаларында адамның сөйлеу әрекетін қамтамасыз ететін психикалық механизмдер» деп анықталған [2, 47]. Осы мазмұнға жақын келетін тілдік санаға берілген анықтаманы Т.Н.Ушакова еңбегінен [3] де таба аламыз.

Егер тілдік сананы адамның сөйлеу әрекеті үдерісін қамтамасыз ететін менталдық механизмдер деп қабылдасақ, онда индивидтің тілдік санасында сақталып, қызмет атқаратын тілдік жүйе, семантикалық өрістегі сөздердің лексика-семантикалық байланысы психолингвистикадағы *ассоциация* әдісімен анықталады.

Ассоциация психология саласының негізгі ұғымы болғанымен, ғылымдар тоғысынан пайда болған лингвистика ғылымының жаңа парадигмадағы психолингвистика, этнолингвистика мен когнитивті лингвистика салаларында кең қолданысқа ие. Бұл салалар үшін объективті шындықты адамның қабылдауы және оны тіл арқылы санада сақтау мен сыртқа шығару, тілмен жеткізудегі психикалық әрекеттерді қарастыруда осы ассоциациялық әдістің маңызы ерекше.

Тіл қоғамда ғана емес, индивид санасында да өмір сүреді. Сондықтан да ассоциативті эксперимент жүргізу арқылы индивидтің объективтік болмысты тануын, реакциясын, жалпы «менін» бақылауға болады. Ал жеке тұлғаның санасында болатын тілдік жүйе элементтерінің өзара байланысы, қатысы информанттарға арнайы берілген сөзге қатысты ассоциативті өріс негізінде айқындалады.

Ассоциативті эксперименттегі негізгі шарттар *S - стимул* және *R - реакция* болып табылады. Информантқа берілетін сөз *стимул-сөз* болса, сол сөзге қатысты туындайтын ассоциациялар *реакция-сөздер* деп аталады да, олардың жиынтығы ассоциациялық өрісті құрайды.

Ассоциациялық өріс – мазмұн ортақтығына, ұғымдық, заттық және функционалдық ұқсастығына қарай біріккен тілдік бірліктердің жиынтығы. Ол ассоциатив сөздердің жиынтығы арқылы индивидтің санасында белгілі бір сөз-стимулмен ассоциацияланатын білім жүйесін анықтауға болады. Ақиқат болмысты тани отырып, санада қалыптасқан ассоциацияны немесе сол шындық туралы ұғымды тіл арқылы жеткізу үшін адам біліміне, мәдени және рухани танымына сүйенеді де, оның нәтижесі тілдік қордағы лексемалар мен фраземалар, паремеологиялық бірліктер арқылы көрініс табады. Мұндай ассоциативті эксперимент жүргізу арқылы түрлі этномәдени қауымға тән жекелеген әлеуметтік-тұрмыстық ерекшеліктермен қатар, дүние бейнесінің ұлттық санада қалай қабылданатынын да анықтауға болады.

Қазақ халқының тұрмысында, өмір сүру салтында төрт түліктің, оның ішінде *жылқы* малының алатын орны ерекше болып келеді. Қазақ тілінің он бес т н с томдық томдық түсіндірме сөздігінде *жылқы* сөзінің дефинициясы былайша анықталған:

«**ЖЫЛҚЫ** з а т. *Төрт түлік малдың көлік үшін пайдаланылатын тақ тұяқты түрі, ақ мал*» [4, 686] деп бұл сөздің лексикалық мағынасына оның төрт түлік малдың бірі және оның ішінде тақ тұяқты болуымен ерекшеленетін негізгі басты сипаттарын алған. Сонымен қатар, ары қарай жылқы сөзінің жоғарыда көрсетілген лексикалық мағынасына қоса, оның бойындағы мәдени семалар, сол арқылы берілетін басқа да ақпараттарды ескеріліп, мынадай бірнеше мағыналары көрсетілген: «**2.** э т н. *Соғымға, үлкен астарға, тойға, үлкен, қадірлі кісінің өліміне сойылатын, қазы, қарта, жаясы бағаланатын, еті дәмді, кәделі мал*; **3.** з о о л. *Тақ тұяқтылар отрядының бір тұқымдасы*; **4.** *Жылқының үйірі, табыны*; **5.** *Жүйрік ат, бәйгеге қосу, көкпарға міну үшін жаратылатын ат*; **6.** э т н. *Сүті, қымызы үшін қолда ұсталатын үй жануары, мал, бие*; **7.** э т н. *Қазақтың дәстүрлі қоғамында байлығы, үстем тап арасындағы орны, беделі өлшенетін бірлік*; **8.** *Бәйгеге, бас бәйгеге тігілетін құнды сыйлық*; **9.** *Айырбасқа, ақша орнына жүретін бағалы пұл*; **10.** э т н. *Өлтірілген адамның құнына алынатын мал*; **11.** э т н. *Барымталанатын мал*; **12.** э т н. *Қалыңмал ішіндегі бас тоғызға беретін негізгі мал*; **13.** п о э т. *Береке-бірліктің, жайма-шуақ жайлылықтың, байлықтың, тыныштықтың нышаны*» [4, 686-687]. Бұл көрсетілген сөздік мәліметтеріне сүйене отырып, қазақ тіліндегі *жылқы* зоонимінің тек лексикалық мағынаға ғана ие болып келетін лексема емес, сонымен қоса оның бойында толып жатқан мәдени семалардың да бар екендігіне көз жеткізе аламыз.

Н.Уәлиев мәдени сема ұғымына мынадай анықтама береді: мәдени семалар – сөздің мағыналық құрылымындағы мәдени ақпаратқа ие элемент, семантикалық бірлік (единица). Мысалы, *жылқы* – «тақ тұяқты төрт түліктің түрі; өзі көлік, ал еті, сүті азық ретінде пайдаланатын жануар» десек, «еті», «сүті» деген семалар – мәдени ақпарат беретін семантикалық бірлік [5].

Бұл мәдени семалар қазақ тілінде фразеологиялық бірліктер мен паремиологиялық бірліктердің бойында да айқын көрініс тапқан. Біз бұл мақала көлемінде *жылқы* зоониміне қатысты жүргізілген еркін ассоциативтік эксперимент материалдарын талдап, оның нәтижелерін қазақтың дәстүрлі тілдік санасындағы көрінісімен салыстыруды және соңғысының қазіргі жастардың тілдік санасында қалай, қандай түсініктерді қалыптастыратындығын анықтауға тырыстық. Сондай-ақ, мұндай экспериментті жүргізу арқылы сөздер арасындағы «мағыналық жақындықты» да анықтауға болады. «Мағыналық жақындықтың» өлшем бірлігі ретінде сөз-стимулға берілген реакциялар негізге алынады.

Зерттеу әдісінің негізгі тәсілі ретінде *еркін ассоциативті эксперимент* жүргізіліп, нұсқаулық бойынша *жылқы* сөз-стимулға ойға түскен бірінші сөзбен жауап беру талап етілді.

Экспериментке қатысқан информанттардың жалпы саны – 100;

Информанттардың жас мөлшері – 17-33 жас аралығы;

Информанттар - гуманитарлық саладағы білім алушылар;

Эксперименттің жүргізілген уақыты – 2013-2014 жж..

Эксперимент еркін түрде жүргізілетіндіктен, әрбір сөз-стимулдарға берілетін сөз-реакцияларды сандық және сапалық жағынан жиілік кестесі түзілді.

Жылқы сөз-стимулына байланысты ассоциативті өрісті құрайтын жиілік және индивидуалды ассоциациялар кестесі:

№	ЖЫЛҚЫ	Сөз-реакция саны	№	ЖЫЛҚЫ	Сөз-реакция саны
1	Тамақ (ет, қазы-қарта, жал-жая, соғым, сүр ет)	71	28	Адал	3
2	Көлік	23	29	Ақ мал	3
3	Қымыз	22	30	Үйір	3
4	Жүйрік	19	31	Жем-шөп	3
5	Бәйге, көкпар, ат жарысы	15	32	Асау	3
6	Жайлау	14	33	Құлагер	2
7	Төрт түлік мал	13	34	Ат жақты	2
8	Ауыл	12	35	Тайбурыл	2
9	Әдемілік	10	36	Елтаңба	2
10	Ат әбзелдері (ер тоқым, қамшы, жүген, нөқта)	9	37	Ұлттық символ	1
11	Киелі	9	38	Қамбар ата	1
12	Адамның серігі	9	39	Таға	1
13	Арғымақ, тұлпар	9	40	Бие сауын уақыт	1
14	Таза	7	41	Шабандоз	1
15	Күшті	7	42	Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ	1
16	Жеті қазынаның бірі	6	43	Ақылды	1
17	Шыдамды, төзімді	6	44	Арман	1
18	Тау	6	45	Сезімтал, сақ	1
19	Дала	6	46	Жылқышы	1
20	Ерлік, батырлық	5	47	Ипподром	1
21	Жыл атауы	5	48	Төрт аяғымен тұрып мүлгиді	1
22	Тектілік	4	49	Жалы бар	1
23	Жылқы мінезді	4	50	Автокөлік	1
24	Жылқыда өт болмайды	3	51	Асқақ	1
25	Құлын, тай, жабағы, құлын	3	52	Жыл атауы	1
26	Жорға	3	53	Қазақ	1
27	Арба	3	54	Кер құла атты Кендебай	1

Ассоциативті эксперимент материалдарын жинақтай келе, *жылқы* сөз-стимулына қатысты 54 сөз-реакцияның болғандығы анықталды, сонымен қатар сандық әрі сапалық көрсеткіштер бойынша индивидуалды ерекшеліктер біршама көп болды. Экспериментке қатысушылардың кейбіреулері тек 1-2 ассоциация көлемімен әрі кең таралған, жалпыхалыққа таныс мағынасымен шектелсе (*жылқы – төрт түлік мал, қымыз, қазы-қарта, көкпар, бәйге, көлік, жорға*), кейбір информанттар *жылқы* зоониміне қатысты эмоционалды реңкі жоғары, бағалау түрін, яғни «өзі үшін мәнді» деп саналатын индивидуалды ассоциацияларды көрсеткен: *асқақ, әдемілік, арман, тектілік, таза, киелі, адал, сезімтал, асау, шыдамды және т.б.*

Осы эксперимент нәтижелерін жинақтап, *жылқы* сөзіне қатысты сөз-стимулдардың сандық және сапалық жиілігіне қарап, оларды былайша топтастырдық: ең көп көрсетілген сөз реакция бұл сөздің *қазы-қарта, жал-жая, қазақша ет, сүр ет, соғым еті* сөздерімен ассоциациялануы; одан кейінгі орындарда *көлік, қымыз, жүйрік, көкпар, бәйге, төрт түлік мал, жайлау* сөздерімен ассоциациялануын байқаймыз. Бұлардың барлығы да жылқы зоонимінің бірінші кезекте ұлттық санада көрінетін негізгі ұғымдарының да (ұлттық тағам, ұлттық спорт, ұлттық сусын және т.б.) қазіргі жастардың санасында көрініс тапқандығына дәлел бола алады. Ал ассоциацияның индивидуалды ерекшелігі осы жылқы малына қатысты қандай да бір ұғымның санада актуалдануы, біріншіден, субъектінің индивидуалды тәжірибесіне, екіншіден, оның функционалды жағдаятына тікелей байланысты. Жалпы ассоциативті эксперимент негізінде алынған материалдарды талдаудың бірнеше үлгісі бар десек, солардың бірі - **эмоционалды-бағалауыштық ассоциация**. Бұл орайда жылқы зоонимімен байланысты келесі бір сөз-стимулдардың үлкен тобын бағалау, оның ішінде жағымды сипаттарды көрсететін сөздер құрайтынын байқадық: *әдемілік, тектілік, таза, сезімтал, киелі, асқақ, адал*. Жиналған эксперимент нәтижелерінің ішінде жылқы сөзіне қатысты жағымсыз бірде-бір сөз-реакциясы кездеспеді. Сонымен қатар, жылқының өзіндік ерекшеліктері негізінде бұл ұғым «тау – асқақтық», «дала – кеңдік», «батылдық, ерліктің» символы ретінде де көрініс табады. Ал қазіргі жастардың санасында дәстүрлі тілдік санада кездесетін бұрынырақтағы қазақ қоғамы мен мәдениетін танытатын біз жоғарыда қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінен келтірген жылқы ұғымына қатысты оның мәнді белгілері болып табылатын жеті, сегіз, тоғыз, оныншы мағыналарының көмескіленгенін байқаймыз. Қазіргі тілдік санада жылқы сөз-стимулына берілген жауаптардың ішінен жылқы малының етіне қатысты сөз- реакция (71) басымдық көрсетіп отыр.

Қорыта айтқанда, жылқы зоонимінің көптеген мән-мағыналарды иеленетіндігі, оның ортақ әрі индивидуалды саналатын бірнеше ұғымдар жиынтығынан тұратындығы айқындалды. Бұл сөз семантикасының қоғамдағы тарихи-мәдени, әлеуметтік өзгерістерге қатысты өзгеріске түсіп отыратындығының тағы да бір дәлелі болмақ. Сондай-ақ, ассоциативті эксперимент материалдарын талдау нәтижесі жылқы зоонимінің мағынасы танымдық, эмоционалды-бағалауыштық және ассоциациялық қатынастар жиынтығынан тұратын көпқырлы жүйе екендігін көрсетті.

Әдебиеттер:

1. Қазақ әдеби тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігі. 12 том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2010. – 752 б.
2. Стернин И.А. Коммуникативные и когнитивное сознание / С любовью к языку. – Москва-Воронеж, 2002. – С.44-51.
3. Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты. Сб. под ред. Уфимцевой Н.В. – М.-Барнаул, 2004. –С. 6-17.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. VI том, Ж – Ж. –А.: Арыс, 2007. – 752 б.
5. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 2007.

**ЖҰҢҒО ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ АХМЕТ БАЙТҰРСЫН ҮЛГІСІНДЕГІ
ҚАЗАҚИ ЛАТЫН ӘЛІППЕСІ**

ALPHABET FOR LATINIZATION OF CHINESE KAZAKH LANGUAGE DEVELOPED
BY THE METHOD OF AHMET BAITURSIN

Мұрат СОЛТАНШӘРІПҰЛЫ, аға аудармашы (профессор)

ШҰАР Ұлттар тіл-жазу қызметі комитеті, Үрімжі, ЖХР
18999414298@163.COM +8618999414298

Қысқаша мазмұны: бұл тақырыпты Қазақстан, Жұңго қазақтары болып, жап-машахатта талқылағалы 10 неше жыл болды. Автор менің ШҰАР «Тіл Және Аударма» журналының 2003- жылы 4- санында жариялаған «Қазақи латын әліппесінің МСБ жобасы» деген мақалам да дәл осы мазмұнда еді, бұл мақала сол мақала негізінде Қазақ елінің данышпан көсемі Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбайев ақсақалдың осы тақырып жөнінде соңғы жылдарда жасаған нұсқауына сай жалғасып отыр.

Біз бұл әліппені Қазақстан елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбайев ақсақалдың соңғы жылдардағы қатысты нұсқауына сай жасап отырмыз. Ол кісі сол нұсқауында “Түрік ағайындар бір жағынан нүктелер, үтірлер қойып жатыр. Бізде ондай күрделілік болмауға тиіс. Тіпті екі-үш әріпті қосып, бір дыбыс етіп айтатын елдер де бар”, - дей отырып, Ағылшынның 26 таңбасымен ғана Қазақ жазуының латынша жобасын жасаушыларға зор қолдау көрсеткен болатын. Одан қалса, бұл әліппе қазіргі Жұңго Қазақтарының қолданып келе жатқан көне (төте) жазуы негізінде жасалды. Яғни оған Қазақ тілінің 28 төл дыбысы негіз, ф, ч, в, х (f, qx, v, h) сияқты 4 кірме дыбысы қосымша болды. Ал, бұрыннан қолданылып келе жатқан көне (төте) жазудағы h (ʰ) дыбысы (Қазақ тілінде өте аз қолданылады) бұл әліппеде бар мен жоқтың қасында болды, яғни қысқартылды немесе оның міндетін h (ʰ) таңбасы қосымша өтейтін болды, дейміз. Ал Ағылшын жазуының “x” таңбасы бұл әліппеде әрі қос таңбалы әріптерге сүйеу, әрі Қазақ тілінің дауысты дыбыстарын не жіңішкертетін, не жуандататын ерекше дәйекше болып белгіленді. Оның атын түр- сиқына қарап, ашамай деп атасақ та болатындай. Қазіргі Қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс бар, оның төртеуі жуан дауысты дыбыс (а, ы, о, ұ) та, бесеуі жіңішке дауысты дыбыс (ә, е, і, ө, ү) . Бұл әліппенің басты ерекшелігі: Қазақ тіліндегі осы 9 дауысты дыбысты, яғни а, ә, е, ы, і, о, ө, ұ, ү (а, ах, е, с, і, о, ох, u, v) әріптерін Ағылшынның мынадай (а, е, с, і, о, u, v, x) әріптерімен таңбалай береміз дейміз. Емлеге қатысты көп мәселе бұл жобадағы Ағылшынның “x” таңбасымен бір жайлы етілді. Мысалы satcmen, satimen (сатымен, сәтімен) деп жаздық, ондағы “саты, сәті” сөздері “ы мен і” -лерге айырым таңба жасалу себебінен оңай шешілді; baspasoxz, qoyanxoxr (баспасөз, қояншөп) деп жаздық, ондағы “ө” дыбысы үшін, ондағы “о” таңбасының соңына “x” таңбасын қойып, оны жіңішкерттік; Simadil (Сімәділ) деп жаздық, ондағы “ә” дыбысы “а” таңбасымен жазыла берді, өйткені ол – Ахмет Байтұрсын атамыздың Үлгісі, бір буын жіңішкерсе, оған ілескен буындар да жіңішкере береді, деген; isxinaxra, Nursultan Abisxulc Nazarbayev деп жаздық, ондағы “isxinaxra” (ішінара) сөзіндегі әуелі жіңішкеріп, одан кейін жуан дыбысталуға тиісті буындардағы дауысты дыбыстың соңына да “x” таңбасын қойып, оны “ах” деп жазып, “а” деп оқып, оны жуандаттық; “Abisxulc” (Әбішұлы) сөзіндегі “ұ, ы” дыбыстары әліппеде белгіленген таңбалары бойынша қала берді, себебі, әліппеде олардың жіңішке варианты да белгіленген.

Емледегі мұндай мәселелер бұрынғы төте жазу кезіндегі дәйекшенің сөз алдына ғана келетіндігі мен сөз арасына кіріктіруге болмайтындығы себебінен шешілмей келген еді. Байқап отырған боларсыздар, мұндағы жіңішке дыбысталуға тиісті дауысты дыбыстардың соңына “x” таңбасы, жуан дыбысталуға тиісті дауысты дыбыстың соңына да “x” таңбасы қойылып, жіңішке буын жуандап, жуан буын жіңішкеретін болған. Бірақ мұндай жағдай көп

емес, олар тек “а мен ә және о мен ө” маңайында ғана болады. Айтпақшы, мұндағы “х” таңбасы қос таңбалы әріптерге сүйеу, демеу, сыңар болудың сыртында, оны тағы жіңішке буындарды жуандататын, жуан буындарды да жіңішкертетін иқуатқа ие еттік деген сөз.

Бұл әліппеде бұрынғы бірнеше кірме дыбыс сақталып қалды. Ол Қазақ ұлтының болашағы үшін болмақ. Өйткені, бүкіл жер жүзінде реформа жасалып, есік ашылған бүгінгі таңда, информация дәуірінің талабына үйлесіп, әлемдегі әр ел, әр ұлтпен ғылым, білім, тәжірибе ауысу үшін, мұндай ұстанымда болу өте қажетті, әрі ақылдылық есептеледі, дейміз.

Бұл әліппенің артықшылығы – дәйекшенің мәтін жазу қолданысындағы икемділігі жоғарылады. Бұл қазіргі қолданыста тұрған Жұнго Қазақтарының төте жазуы үшін де үлкен жаңалық есептелмек. Бұл, Қазақ латын жазуы үшін оңай қолға келмейтін зор реформа болып табылады.

Бірнеше түсінік:

1) Қазақ тіліндегі 4 жұп дауысты дыбыстың өз лайығында таңбалануы:

(1) С с мен І і (ы мен і)-ның өз лайығында таңбалануы:

Жуанды-жіңішкелі бұл 2 дыбыс Қазақ тілінде ең жиі ұшырайды, Қазақ елінің Кириллше жазуында олар жеке-желе Ы ы және І і түрінде таңбаланады. Егер бұл 2 дыбыс мәтін, сөздерді жазу барысында парықталмаса, сөздің мағынасы мүлдем өзгеріп кетеді. Мысалы:

С с — І і (сы — і)

Scra-sira(сыра-сірә)	Pcstc- pisti(пысты-пісті)	Cs – is(ыс-іс)
Crcnx-irinx (ырың-ірің)	Tcl-til(тыл-тіл)	Tcs-tis(тыс-тіс)

Ескерту: мына 6 жұпмысалға қараңыз, ондағы дауысты дыбыстардың сонына “х” таңбасы қойылған еді, ондағы жуандауысты дыбыстар жіңішкеріп қана қалмастан, сөздердің мағынасы да мүлдем басқаша болып өзгеріп кеткен.

(2) U u мен V v (ү мен ү)-ның өз лайығында таңбалануы:

Жуанды-жіңішкелі бұл 2 дыбыс Қазақ тілінде дәуір жиі ұшырайды, Қазақ елінің Кирилл жазуында олар жеке-желе Ү ү және Ү ү түрінде таңбаланады. Егер бұл 2 дыбыс мәтін, сөздерді жазу барысында парықталмаса, сөздің мағынасы өзгеріп кетеді. Мысалы:

U u — V v (ү — ү)

Tur-tvr (тұр-түр)	Sur-svr (сұр -сүр)	Un-vn (үн-үн)
Tuz-tvz (түз-түз)	Urw-vrw (ұру-үру)	Usx-vsx (ұш-үш)
Tus-tvs (тұс-түс)	Bur-bvr (бұр-бүр)	Uyw-vyw (үю-үю)

Ескерту: мына 9 жұпмысалға қараңыз, ондағы дауысты дыбыстардың сонына “х” таңбасы қойылған еді, ондағы жуандауысты дыбыс жіңішкеріп қана қоймай, сөздердің мағынасы да мүлдем басқаша болып өзгеріп кеткен.

(3) A a мена ах (аменә)-ның және O o мен ох (оменө)-нің өз лайығында таңбалануы:

Қазақ тіліндегі мына 4 жұп дауысты дыбыстың әр жұбы өз алдына жуанды-жіңішкелі болып, жұптасып келеді. Яғни А мен ах (а мен ә) және О о мен ох (о мен ө) деп отырған осы 2 жұп дауысты дыбыстың ішінде, А а мен О о (а мен о) жуан дауысты дыбыс та, ах мен ох (ә мен ө) жіңішке дауысты дыбыс болып келеді. Қазақ елінің Кирилл жазуында а мен о дыбысы А а мен О о түрінде таңбаланады, ал ә мен ө дыбыстары жеке-желе Ә ә және Ө ө түрінде таңбаланады. Егер бұл 2 дыбыс мәтін, сөздерді жазу барысында парықталмаса, сөздің мағынасы өзгеріп кетеді. Мысалы:

A a — ax (а — ә)

San-saxn (сан-сән)	Arc-ari (ары-әрі)	Al-axl (ал-әл)
Barc-bari (бары-бәрі)	Daw-dau (дау-дәу)	Bay-bai (бай-бәй)

Ескерту: мына 6 жұп мысалға қараңыз, ондағы 4 дауысты дыбыстың соына “х” таңбасы қойылған еді, ондағы жуан дауысты дыбыс жіңішкерген. Ал ондағы Daw-dau және Bay-bai деген мысалда, бұл әліппенің емле ережесінде w мен u-ға және y мен i-ге айырым белгілеме жасалғандықтан, олардың жағдайы басқа мысалдарға ұқсамай тұр. Яғни w мен y жуан буынға, u мен i жіңішке буынға селбесіп, қызмет өтейді делінген.

O o — ox (o — o)

Bol-boxl (бол-бөл)	Tol-toxl (тол-төл)	Or-oxr (ор-өр)
Jon-john (жон-жөн)	Tos-toxs (тос-төс)	Onx-ohnx (оң-өң)
Tor-toxr (тор-төр)	Ot-oxt (от-өт)	On-ohn (он-өн)

Ескерту: мына 9 жұп мысалға қараңыз, ондағы дауысты дыбыстардың соына “х” таңбасы қойылған еді, ондағы жуан дауысты дыбыс жіңішкеріп, сөздердің мағынасында мүлдем басқаша болып өзгеріп кеткен.

2) бұл әліппенің Қазақ тіліндегі дауысты дыбыс мәселесін шешудегі алғышарты:

(1) Ағылшынның 26 таңбасын ғана қолдану;

(2) Ағылшын әрпіндегі “х” таңбасының ролын толық сәулелендіру, әрі “х” таңбасынан пайдаланып қостаңбалы әріптерді жасау, әрі “х” таңбасының арқасында Қазақ тіліндегі жуан дауысты дыбыстарды жіңішкерту, ерекше жағдайда, керісінше, Қазақ тіліндегі жіңішке дауысты дыбыстарды да ұқсас әдіспен жуандату.

3) бір неше әріп таңбасын таңдап белгілеу

(1) Q q таңбасын Қазақтың “қ” дыбысына таңдап белгілеу:

Бұл таңбан біз Жұңго Қазақтарының қазіргі қолданып отырған төте жазуындағы қ таңбасы үшін таңдап, белгілеп отырмыз, әрі оны халықаралық дыбыс әліппесі (IPA)-мен бірдей болсын демекпіз. Мысалы: Qazaq дегендей. Қазақ елінің қыруар әліппе жобасында, әуелі 1928-жылдан қолданысқа түскен Қазақ елінің Латыншасымен кейінгі талай Латынша жобаның көбінде осы Q q таңбасы Қазақ тілінің қ дыбысы үшін алынған, мұнда белгілі бір ізділік негіз жатыр, дейміз.

(2) Gx gx таңбасын Қазақтың “ғ” дыбысына таңдап белгілеу: бұл таңбаны біз Латынша 26 таңбаның жүрдектігін толық сәулелендіріп, оларды Қазақ тіл-жазуы үшін мейлінше армансыз қызмететтіру үшін алып отырмыз. Бұл қыруар жобадағы, Ġ, Ĝ, Ğ, Ğ, ğ, Q, q, ġ сияқты қитұрқы таңбалардан мың артық. Әрі жазуға оңай болумен бірге, тануға да оңай, әрі әрқандай жағдайда, әр қандай ақпар жөнелту кеңістігінде еш бөгелмей зымырап отырады.

(3) Nx nx таңбасын Қазақтың “н” дыбысы үшін жасап белгілеу:

Бұл әріптің таңбасын біз мұндай жасаудағы мақсат, әлемдегі көп елдің осы дыбыс үшін қолданып келе жатқан Ng ng таңбасына жақындату. Мысалы осындағы ng таңбасына біз әнтек өзгеріс енгізіп, оны nx түрінде жасайтын болсақ, ол бұны біреулердің «ñ», «п’», «п’», «п’», «ñ», «п», «ñ» сияқты етіп, мың құбылтып жасағанынан немесе басқа жазу жүйесінен барып «п» сияқты қитұрқы бөгде таңбаларды сүйреп әкеп таңғанынан мың артық! Н дыбысының таңбасы осындай жасалғанда ғана, Жұңго Қазақтарының Латынша жаңа жазу қолданған кезіндегі ng таңбасынан туған қыруар әуре мен қолайсыздықтардан ада-күде құтылатын боламыз, соған біз бұны зор ілгерілеушілік санаймыз.

Біздің ng таңбасын н дыбысының орнына қоюға қарсы тұрудағы басты негізіміз мынадай: ① N мен G немесе n мен g таңбалары Қазақ тілі үшін ежелден екі дыбыс, екі таңба. Оларды бірге тіркесеңіз, қашанда ng болып қана оқылады, сол себепті қыруар кісі аттары мен жер-су аттары халықарада да қате оқылып жатады. Мысалы, вашингтон (Washington болып жазылып, уашиңтоун болып оқылады), т.б. Сол сияқты біздің алдымызға Латынша жазумен ange bas, jonge sal, kvnge qara, inge kir сияқты сөздер келіп қалса, біз оған буын айыру белгісін “” қоймай тұра алмаймыз. Мысалы, an’ge bas, jon’ge sal, kvn’ge qara, in’ge kir дегендей. Мұндай белгі қою, бізді әуреке салумен қоймай, мәтіннің көркемдігін де бүлдіреді. Егер біз н дыбысының орнына nx таңбасын қолданған болсақ, онда жоғарыдағы ange bas, jonge sal, kvnge qara, inge kir сияқты сөздер сол күйінде жазыла береді де, оларға буын айыру белгісін қойып әуре болмаймыз. ② н дыбысы Қазақ тілінде недәуір жиі

қолданылады, сондықтан, н дыбысының орнына пх таңбасын қолданатын болсақ, ешқандай жағдайда, жоғарыдағыдай кезігетін п мен g-ның арасын ашу үшін әуре болмаймыз.

Ал, енді қалған “ш, ч” әріптерін де, осы әдістерді қолданып, “sx, qx” сияқты қос таңбалы әріптерді жасауға болады.

Оқырманның пікірлеріне негізделіп, бұл әліппеде f, qx, v, h (ф, ч, в, х) сияқты Қазақ тіліне кірме дыбыстар сақталып қалды. Мұндай болудағы негізгі ойымыз, біз қазір қандай дәуірде жасап жатырмыз, – информация дәуірінде жасап жатырмыз, бүкіл дүние жүзі реформа жасау, есік ашу кезеңінде тұр. Шетелден мәртебелі қонақтарды шақырамыз, өзіміз де шетелге шығып сапарлаймыз, саяхаттаймыз, әр елден, әр халықтан ғылым, білім, тәжірибе ауыстырамыз, сол кезде осы бірнеше Қазақ тіліне кірме дыбыстар артықтығын білдірмейді, бәрімізге қолайлылық әпереді. Жазу мәселесінде алыспай-беріспейтін, барыспай-келіспейтін томаға тұйық ұстанымда болу, ешкімге де тиімділік бағыштай алмайды, дейміз.

Бұл әліппені біз ғаламторда жариялап пікір алдық, қысқа ғана неше күн ішінде неше мың адам-реттің үсiтiнде тораптастар бұл әліппені өз сарабынан өткізiдi, 50 неше адам құнды пікір қатынастырды, жүйелі негіз көрсетіп, қарсы дау айтушылар кезікпеді. Керісінше, бірнеше тораптас батыл қолдайтын көзқарастарын айтты. Жағдай осындай болғандықтан, біз де Жұңгодағы Ұйғұр, Қазақ, Қырғыз жазуларын бірлікке келтіруге ұран шақырып, жан-жаққа шапқылап үрген орталықтағы белгілі мамандарға хабар жеткізуді ойладық, яғни оларға осы әліппемізден пайдалануға болатындығын айтқымыз келді. Оған бұл әліппе Түркияның Түркі тілдес халықтарға арнап дайындаған Латыншасы емес, жасанды, быт-шыт шимайын, яғни сонау қорғасын дәуірінің айтылмыш әліппесін тықпалауынан мың артық, демекшіміз. Кезекте жасалып жатқан Латынша жобалар ғана емес, тіпті қазірдің өзінде қолданыста тұрған Жұңгодағы Ұйғұр, Қазақ, Қырғыз қандастарымыздың өзі, жатырқамаса ғана болғаны, осы әліппеге еліктеп, өздерінің латынша жазу жобаларына пайдалануларына әбден болады, дей аламыз. Соған біз осы әліппеге негізделіп, Жұңгодағы Түркі тілдес ұлттардың Латынша жазу реформасын сәтті де жеңіл жүргізе аламыз дейміз. Сондықтан осы әліппені ең алдымен еліміздегі қатысты министр-комитеттеріндегі өлшемдендіру тарауларының тексеріп бекітуіне ұсынбақпыз.

Міне бұл – біздің Жұңго Қазақтарының Латынша жазу жобасын дайындау барысындағы соңғы жылдардағы зерттеу жемісі.

Кілт сөздер: Қазақи латын әліппесі Ахмет Байтұрсын үлсісі Қазақи төл әріптер саны Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың таңбалануы Қазақ тіліндегі қос таңбалы әріптердің таңбалануы Қазақ тіліні Кірме дыбыстардың шешімі

Жұңго Қазақтарының Дайекшелі Латын Әліппесі Junxgo Qazaqtarcncnx Daieksxeli Latcn Alippesi جوڭگو قازاقتارنىڭ دايدەكشەلى لاتىن الىپپەسى 中国哈萨克人变音式拉丁化方案						
Кир ил	А а	Ә ә	Б б	В в	Г г	Ғ ғ
Лат ын	A a	A ax	B b	V v	G g	Gx gx
Төте	ا	ءا	ب	ف	گ	ع
Д д	Е е	Ж ж	З з	И и	К к	Қ қ
D d	E e	J j	Z z	Y y	K k	Q q
د	ه	ج	ز	ي	ك	ق
Л л	М	Н н	Ң ң	О о	Ө ө	П п

	M					
L l	M m	N n	Nx nx	O o	O ox	P p
ل	م	ن	ئ	و	عو	پ
P p	C c	T t	Y y	Yy	Yy	Ф ф
R r	S s	T t	W w	U u	V v	F f
ر	س	ت	ؤ	ۇ	ؤۇ	ف
X x	Ч ч	Ш ш	Ы ы	İ i	дәй екше	Ки рил
H h	Qx qx	Sx sx	C c	I i	X x	Ла тын
ح	چ	ش	ى	عى	دايد كشده	Төт e
Xx tanxbasc – bul alippede qos tanxbalc aripterger sview bolwmen birge, daieksxe mindetin de atqaradc. Munday daieksxe jwan dawcstc dcbstc jinxisxkertip qna qoymay, qajet bolgxanda, jinxisxke dawcstc dcbstc da jwandatadc. Ol mindetti tvrde ozgeretin bwcndagxc bastawsxc dawcstc dcbstcnx sonxcna tirkeledi. Demek, ereksxe jagxday bolmasa, Ahmet Bayturscn atamecz belgilegeni syaqtc, k, g, e, v, i (κ, γ, e, γ, i) aripterger bar sozderge daieksxe qoymaymcz. M: satcmen, satimen, cnxcrsxaq, inxir sxaq, oxlaxra, oxzaxra, baspasoxz, qoyansxoxp. Cbcraay Altncsaryn, Abay Qunanbaiev, Nursultan Abisxulc Nazarbayev, Muhtar Auezov, Auelqan Qalyulc, Abdikerim, Sultanalı, Qurmanalı, Simadıl Sxvkenulc, t.b. Bul alippede, qos tanxbalc aripten ‘gx, nx, ts, qx’ (Ғ, Һ, Ц, Ч) syaqtc 4 arip qana bar, oncnx ekewi kirme dcbcs ta, ekewi qazaqtcnx toxl dcbcs. Demeksxi, bul alippe oxz artcqsxcclgxcmen-aq, qazaq halqcncnx jazw reformascn odan arc damcta tvsedi dey alamcz.						

Жұңго Қазақтарының Дайекшелі Латын Алппесі Junxgo Qazaqtarcncnx Daieksxeli Latcn Alippesi جوڭگو قازاقتارننڭ دايەكشەلى لاتىن الپپەسى 中国哈萨克人变音式拉丁化方案						
Кирил	А а	Ә ә	Б б	В в	Г г	Ғ ғ
Латын	A a	A ax	B b	V v	G g	Gx gx
Төте	ا	ء	ب	ۆ	گ	ع
Д д	Е е	Ж ж	З з	И и	К к	Қ қ
D d	E e	J j	Z z	Y y	K k	Q q
د	ه	ج	ز	ي	ك	ق
Л л	М м	Н н	Ң ң	О о	Ө ө	П п
L l	M m	N n	Nx nx	O o	O ox	P p
ل	م	ن	ڭ	و	و	پ
Р р	С с	Т т	У у	Ұ ұ	Ү ү	Ф ф
R r	S s	T t	W w	U u	V v	F f
ر	س	ت	ۋ	ۇ	ۇ	ف
Х х	Ч ч	Ш ш	Ы ы	I i	дәйекше	Кирил
H h	Qx qx	Sx sx	C c	I i	X x	Латын
ح	چ	ش	ى	ى	دايەكشە	Төте
Xx tanxbasc – bul alippede qos tanxbalc aripterger sview bolwmen birge, daieksxe mindetin de atqaradc. Munday daieksxe jwan dawcste dcbeste jinxisxkertip qna qoymay, qajet bolgxanda, jinxisxke dawcste dcbeste da jwandatadc. Ol mindetti tvrde ozgeretin bwcndagxc bastawsxc dawcste dcbestcnx sonxcna tirkeledi. Demek, ereksxe jagxday bolmasa, Ahmet Bayturscn atamcz belgilegeni syaqtc, k, g, e, v, i (к, г, е, ү, и) aripteri bar sozderge daieksxe qoymaymcz. M: satcmen, satimen, cnxcrsxaq, inxir sxaq, oxlaxra, oxzaxra, baspasoxz, qoyansxoxp. Cbcraay Altensaryn, Abay Qunanbaiev, Nursultan Abisxulc Nazarbayev, Muhtar Auezov, Auelqan Qalyulc, Abdikerim, Sultanali, Qurmanali, Simadil Sxykenulc, t.b. Bul alippede, qos tanxbalc aripten ‘gx, nx, ts, qx’ (Ғ, Ң, ц, ч) syaqtc 4 arip qana bar, oncnx ekewi kirme dcbcs ta, ekewi qazaqtcnx toxl dcbesc. Demeksxi, bul alippe oxz arteqscxcgxcmen-aq, qazaq halqcncnx jazw reformascn odan arc damcta tvsedi dey alamcz.						

**ЖАЗУШЫ О.СӘРСЕНБАЕВТІҢ «ТАМЫР» ПОВЕСІНДЕГІ
БЕЙНЕЛЕУІШ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ****ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF DESCRIPTIVE VERBS IN O.SARSENBAYEV'S
NOVEL "ROOTS"**

Балтагүл ОСПАНОВА, ф.ғ.к., доцент

Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Резюме*В статье описывается этнолингвистическая характеристика
образоподражательных слов в повести О.Сарсенбаева «Тамыр».***Resume***The article describes the ethnolinguistic Character Of Descriptive Verbs In O.Sarsenbayev 'S
Novel "Roots"*

Жазушы Оразбек Сәрсенбаев – қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар ұлы қаламгерлеріміздің бірі. Оның қаламгерлік лабораториясынан қайнап, пісіп, жетіліп шыққан шымыр шығармаларының оқырмандар жүрегінен орын алып, естен шықпастай әсер беріп тұратыны, тілінің түсінуге жеңілдігі, жинақылығы, оқиғаларының түрлі иірімдерден таңғалдырарлық, ой саларлық, әсер етерлік жолдармен оқырманын соңына ерте отырып, ешқандай тығырыққа тірелмей, оңай шыға білетіндігі де қалың жұртшылыққа ұсынған кітаптарынан әбден таныс.

Жазушының өмірдегі кең жүректілігі мен қарапайымдылығы, аңғарымпаздығы мен дүниетанымының тереңдігі кез-келген шығармасының тілінен көрініп тұрады.

Сыр бойының атақты, сүлей ақыны – Бұдабай Қабылұлының туғанына 170 жыл толуына орай, Қызылорда облысы Шиелі ауданында үлкен той болып, ақындар айтысы өткені, соған байланысты өмір мен өлім, дүние - болмыстың небір сырлары мен қырлары туралы от ауызды, орақ тілді ақынның кезінде өз ойын өлең жолдарына сыйғызып жеткізген дүниесінің жинақталып, «Көніл» деген атпен жарыққа (Алматы «Қайнар» 2012) шығады. Сол жинаққа сыр елінен шыққан жазушы ағамыздың 1980 жылдары жазылған «Тамыр» повесі де («Әйекенің өлімі», «Бұдабайдың жоқтауы», «Әлмәмбеттің наласы» деген бөлімдерден тұрады) енеді.

Шым-шытырық оқиғаға құрылған бұл тарихи повестің тілінің көркемдігі - өз алдына, арнайы, көлемді зерттеуді қажет ететін, алдағы уақыттың жұмысы болар.

Біздің бүгінгі айтарымыз - жазушы ағамыздың халқымыздың басынан өткен өмір-тарихынан бір үзік сыр шертетін «Тамыр» повесінде кездесетін, ұлттық бейнеміз бен болмысымызды аша түсетін, тіліміздің байлығы мен көркемдігін арттыратын, былайынша көбіне ауызекі сөйлеу тілінде көп кездескенмен, онша мән беріліп елене бермейтін, бірақ атқаратын қызметі мен арқалайтын жүгі салмақты бейнелеуіш етістіктердің берілу сипаты жайында болмақ.

Бейнелеуіш етістіктерді - әуел баста этностың ым-ишара тілінен дыбыстық тілге, одан көру, сезу қимыл-әрекетінің нәтижесінде, яғни көзбен көру, қолмен ұстау арқылы көңілдегі түйсікті жеткізу әрекеті деп түсінуге болады.

Қазақ тіл білімінде бұл мәселені ғалымдар имитативтік тұрғыдан арнайы әр қырынан қарастырып зерттеген А.Ысқақов, Ш.Сарыбаев, Ә.Қайдар, К.Ш. Хұсайынов сияқты ғалымдарымызды атауымызға болады.

Ғалым А.Ы.Ысқақов өз еңбегінде осы еліктеуіш сөздер табиғатына қатысты көптеген ерекшеліктерді санамалап көрсеткен[1].

Ғалым Ш.Сарыбаев бұл құбылыстың көптеген өзіндік ерекшеліктерін ашып көрсете отырып, оны жеке сөз табы ретінде қарастырған [2].

Ғалым К.Ш. Хұсайынов болса дыбыс пен мағынаның сәйкестігі имитатив теориясының өзекті бір мәселесі екенін ашып айтады [3].

Академик Ә.Т.Қайдар "Имитатив теориясына жаңаша көзқарас" атты еңбегінде бұл мәселе жөніндегі ғалымдардың зерттеулерінің реальды құбылыс екендігін нақтылай түсіп, өз ой-тұжырымдарын бірнеше мәселе төңірегінде өрбітіп, имитативтердің сөзжасам модельдері арқылы ілкі түбірден таралу процесін жіктеп, жіліктеп көрсетеді [4].

(Бұл күрделі мәселе алдағы уақытта да берері көп екенін, оған арнайы тоқталуды қажет ететінін ерекше айтқымыз келеді).

Осы ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып айтпағымыз-адам баласының қоғам өміріндегі, табиғаттағы көзімен көріп, құлағымен естіген, денесімен сезініп, түйсіктенген құбылыстарын өз даусымен қайталауы, оған еліктеуі, жаңғыртып айтуы, бейнелеу арқылы көз алдына елестетуі, ым-ишара, мимика, имитация мәселелерінің қоғам мен адамның қатыстығылығы нәтижесінде әсіресе жазушы тілінде, яғни көркем шығармада көптеп кездесетіндігі.

Ғалым Б. Уызбаева "Қазақ тіліндегі етістік фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты" еңбегінде: "Дене мүшелерінің медицинада "соматика" деп аталуына байланысты лингвистикада қалыптасқан "соматизм" терминін біз де дәстүр бойынша «дене мүшелерінің атаулары» деген мағынада, ал "соматикалық процестер" деген тіркес арқылы сол дене мүшелеріне, жалпы адам табиғатына тән іс-әрекет, қимыл-қозғалыс, жай-күй, табиғи қарым-қатынастарды белгіледік" - деп атап көрсетеді [5].

Ғалымның зерттеуінде соматикалық етістік фразеологизмдерді топтастыру, лексика грамматикалық ерекшеліктерін қарастыру, олардың этнолингвистикалық сипатын ашу мәселелері қарастырылады. Ең көп қолданылатын дене мүшелері мен ағзалардың атауларынан яғни 83 соматизмнен туындаған 1000 соматикалық етістік фразеологизмдерге талдау жасайды.

Соматикалық зерттеулер адамға, оның іс-әрекетіне, дене мүшелеріне тән қимыл-қозғалыстың бәрі де қоғаммен, табиғатпен, адам өмір сүретін ортамен тығыз байланысты болғандықтан біздің зерттеу нысанымызға да қатысты мәселенің бірі болмақ.

Бұл жөнінде академик Ә. Қайдардың этнолингвистикалық зерттеулеріндегі "Адам-Қоғам-Табиғат" үштігінің мәселесінің мәні зор. Ғалым қоғам өміріндегі этностың балаң тілінен бастау алған ерекше ұлттық жағдаяттарды тіл арқылы, фразеологиялық тіркестер, мақал-мәтелдер арқылы (Адам, қоғам, табиғат) өмірдің реңін ашып тұрғанын ғылыми тұрғыда дәлелдейді [6].

Міне, осыны басшылыққа ала отырып, осы салалар бойынша қалыптасқан сан-алуан имитативтердің ауқымын, қолданыс қызметі мен аясын анықтау үшін мақала тақырыбына сәйкес көркем шығарма тіліндегі имитативтерге үңілуге, талдауға тырыстық.

Көркем шығарманың ішіне үңіліп, жазушының тіл шеберлігіне мән бергенде ғалым Р.Сыздықованың: «Көркем әдебиет үлгілерінің тілін әңгімелеуде зерттеушілер оған «жазушы – мәтін – оқырман» үштігінің қырынан қарау керек, яғни тіл мен білім-таным және коммуникация дегендердің тұтастығын ескеріп, көркем шығарманы түсініп оқу қажеттігі дәлелденіп отыр» - деген сөзі еске түседі. [7]. (Р.С.1»Сөз құдіреті» 192-б)

Адам барша өмір-тіршіліктің қақ ортасында тұрған негізгі атқарушы тұлға болғандықтан, дүниедегі барлық құндылық адамға бағыталады, сол арқылы кейбір болмыс түрлері анықталады. Оның себебі тұрмыс-тіршіліктегі іс-әрекет, қимыл-қозғалыс т.б. динамикалық процестердің басым көпшілігі адам болмысына қатысты болуына байланысты және қоғамдағы, табиғаттағы сан-алуан әрекеттің бейнелі сипаты тура мағынасында болмай, ауыспалы мағынасында болса да «адамға» қатысты болатындығында. Соның нәтижесінде тіліміздегі мыңдаған сөздердің адамға, яғни адам болмысына қатысты қоғаммен, табиғатпен

байланысты көркем шығармадан көрініп жатуының өзі – адам баласының артықшылығын көрсетпек.

Адам өмірі - өзін қоршаған табиғи орта мен қоғамдық қарым-қатынастар сияқты, бір жерде тұрақтап тұрмайтын, ылғи өзгеріп, дамып, алмасып отыратын құбылыс. Демек, адамның өз табиғаты да өзінің барша тіршілігінде қозғалыс, қимыл, іс-әрекет үстінде өтеді.

Тіліміздегі бейнелеуіш етістіктердің барлығы да адамның рухани өміріне, психикалық, этикалық, зиялы болмысына байланысты мәні зор фактор болып табылады.

Адамға қатысты қимыл-әрекеттердің бәрі де күрделі. Адам баласының өмірдегі төрт түрлі статико-динамикалық қалып-күйін білдіретін тұрақты қалып етістіктерінің (отыр, тұр, жат, жүр) барлығы да абстракциялы. Жалпы түрдегі қалып күйді білдірсе, олардың құбылып өзгеруіне орындалуына дыбыс еліктеуіштерімен бейнелеуіш етістіктердің тигізер әсері зор болмақ.

Мысалы, қалып етістігінің бірі-жүру етістігін алсақ, адамның «жүру», «жүгіру» әрекеті қазақ тіліндегі бейнелеуіш етістіктер арқылы былайша құбылады: шалқақтап жүру, бүлкілдеп жүру, бүгжеңдеп жүру, балпандап жүру, апырақтап жүру, тапырақтап жүру, одыраңдап жүру, қодыраңдап жүру т.б. Осының өзінен-ақ жүру процесін жүзеге асыруда адамның қаншалықты мол мүмкіншілігінің, амал-тәсілінің, жағымды-жағымсыз мәнерінің бар екендігін көруге болады.

Қазақ салтында күлкіге ерекше мән беріледі. Абайдың: «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген өлең жолында үлкен философиялық мән бар. Күлкі өмірдің нәрі, сәні болатын ерекше құбылыс. Бірақ күлкінің де орынды, орынсыз түрлері бар. Қазақ қауымында қалыптасқан күлкінің жалпы саны көп емес, бірақ күлудің 50-ден астам түрі бар. Мысалы: орынды күлкі, орынсыз күлкі, сыңғыр күлкі, сыңаржақ күлкі, мысқыл күлкі, залым күлкі, өтірік күлкі т.б. түрлерін санамалап көрсететін болсақ, қарқылдап күлу, тарқылдап күлу, еңкілдеп күлу, селкілдеп күлу, тырқылдап күлу, ыркылдап күлу т.б. жатады. Күлкінің іс жүзінде орындалуы адамның көңіл-күйіне, мінез-құлқына, психологиялық факторларға, адамның жас ерекшеліктеріне т.б. байланысты өзгеріп отырады. Күлу процестерінің атауының соншалықты көптігі де тіліміздегі имитативтерге байланысты деп айтуға болады.

Жазушының көркем-тарихи шығармасында көптеген бейнелеуіш мәнді етістіктердің кездесетінін байқадық. Солардың бірнешеуінен үзінді келтіретін болсақ, қалып етістігінің бір түрі «тұру» етістігі – адамның өмір тіршілігіндегі ең маңызды процестердің бірі. «тұру» етістігі шығармада былайша құбылады:

1. Әйеке, анда...Әлмәмбет келеді!-деп жазғанның ерні-ерніне тимей **әбіржіп тұр.**(112-бет)

- Әйеке базардың у-шуынан ештеңе аңдамады ма, әйтеуір аяғын **маңғаз басып**, шөжелерін ерткен ана қаздай **төсі қайқайып**, ілгері оза берді.(112-бет)

- Әйеке Әлмәмбеттің сайқымазақ сәлемін алған жоқ, кеудесін кере **шалқаятұрып**, айдалаға қарады.(113-бет)

Жаман айғыр үйірінен **жериді**, жаман еркек от басынан **безеді.** (113-бет)

- Сіз, немене, маған ақыл үйретіп тұрғаннан сауымысыз? Полицмейстр бойын тік ұстап, терезе алдында әрлі-берлі теңселіп жүрген бастығына мойын бұруға шамасы келмей, **кегжиді** де қалды.(123-бет)

- Үйез бастығы қарны **шермиген**, аяқ-қолы қысқа, жасы жер ортасынан ауып кеткен, аузы-басын түк басқан полицмейстрге қарады.(123-бет)

- Қос қанат ауыр есікті тырнап ашып, тырна мойын **тыриған** жігіт ішке енген.(126-бет)

- Бірақ **едірендеп** елдің мазасын алмандар!-деп қысқа бұйрық бершген.(131-бет)

Ағыбай кеудесі аяқ қаптай, мойны жуан құла қасқа аттың үстінде тұрып, сәл басын изеп ишарат еткені болмаса, артындағы көп жігіттің көңіл-күйін ескеріп, әзір **елпектей** қойған жоқ-ты (132).

Ағыбай бұл жолы көп бөгелген жоқ, астында манадан бері жер **тарпып**, **тықыршып** тұрған жүйріктің тізгінін босатты (137).

Шапандарының етегіне оратылып, **апалақтап** бұлар жеткенде, атының тізгінін білегіне орап алған кәрі батыр ешкімнің есін жиғызбай, әлденеге көңілді дауыспен санқ етті (137).

Онда жұртым ренжіме... – деп Ағыбай қолындағы тізгінді қасындағы атқосшы жігітіне ұстатып, өзі **талтандап** ақбоз үйдің алдына барды (137).

Осыны айтқан батыр **қайқайып** тұрып, алдындағы ақбоз үйдің босағасына қылышын сілтеді (137).

Екі-үш керегенің көзін де **қақыратып** кеткен еді (137).

..... біраздан бері мұның қасында **жалбақтап** қалмай жүрген жаңа серігі Мұсағұлға қарай мойын бұрды (139).

Бұл қарақан бастың қамынан артылма дегеніңіз емес пе мырзам?-деп ондайда Бұдабай **қитығып** қалады.(142).

Іргеде сүйеулі тұрған домбыраға қолын соза берген Бұдабай **аңтарылып**, әуелі Әлмәмбетке, сонан соң оның қасында отырған Мұсағұлға қарады. (143)

Тік жағалы ақ көйлек сыртына жұқа барқыт шапан жамылған Әлмәмбет еңсесін төмен салып, сыр берер емес, ол жолға шығардай үнемі буынып-түйініп жүретін Мұсағұлдың көзі **жыпылық-жыпылық** етеді (143).

- Ойбай, жоқ! – деп мұндай өнер қонбаған Мұсағұл екі қолын көтеріп, **ыржандап** күле берді. (143)

- Соны айтам-ау! -деп Мұсағұл **қомпаң-қомпаң** етеді.(144)

Бұдабайдың қиналған жері де осы еді... тіпті кеше әруақты батырдың алдына шыққанда да бүйтіп **бүгежектемеген**. (145)

Ентелеп есікке барып қалған Мұсағұл артына жалт бұрылды- дәнеңеге түсінбей, аузы ашылып, **аңырайып** тұр. (146)

Әйтпесе, Әйкемен теңестіруді лайық көрмеген ақынға ет-бауыры **елжіреп** бара жатқан жоқ.. (149)

- Дегенмен ол жақта қыпшақ ақынына ерекше ықылас көрсетілгенге ұқсайды,- деп бірдемені **қоқсыта** бастады. (150)

Арғынның бас көтерерлері Бұдабайды ала жаздай қонақ етіп, жырлатпақ екен... біздің бағымызға орай ұшқалақ неме **шыбжындап** жүріп өзі бүлдіріпті (150)

- Ол бүлік жай жырлап қоя салса жақсы ғой.. Әлгі жесірді аламын деп әуейленген бе, ол арасын анық түсінбедім... Бөрібай Тоқпақ Бұдабай ақын арғыннан әйел алса, онсыз да көңілі күпті адам біржола аналар жағына шығып кетіп, мыналар жағына зиян тигізуге әрекет етеді ғой дегенді осылай **бұқпантайлап** отырып аңғартқан. (150)

Сол жақтан тапа-тал түсте әлдеқандай құрбақаның құрылы естілгенде, елден бұрын Мұсағұл солай қарай **қорбаңдап** тұра жүгірген. (155)

Мұсағұл бұл жолы бекер даурықпапты, шалшық судың түбінде үлкен кісінің жұдырығындай дәу құрбақа **балпынып** отырып алып, желбезегін желге толтырып, жападан-жалғыз аңғарды басына көтеріп құрылдайды келіп (156)

Осы арада Мұсағұл **қопандады**. (158)

Тағы да таңғы ауаны жаңғырықтырып мылтық атылар ма екен? – деп **елегзиді**. (162)

- Сойылыңды сайлай бер, жуық манда зор төбелес болады,- деп Жүсіпназар жаураған кісідей жатқан жерінде қолын жеңіне тығып, **бүрісе түседі**. (162)

- Немене жаманаттан хабар бар ма? – Мұсағұл **елендеп** ауыл жаққа қарайды. (162)

Зәумеж тақымға түскелі тұрған текті малдан бас тартқаны үшін Мұсағұл Әлмәмбетке қатты ренжіп, жас балаша **бұртиды** да қалды. (165)

Қазақ арасындағы айла- шарғыға оншп жетіктігі жоқ Мұсағұл әлі **тоңқылдап** келеді. (166)

- Ау, Әйкені өлтіруші енді **шалқалақтап** оның атына мініп жүрсе сұмдық емес пе? (166)

Бұдабайдың көзі **жылтылдап**, аркаланып жүре берді.

Рас айтасыз, көке! – деп отырған орнында ұшатын құстай **қомпаң- қомпаң** етеді. (171)

Мұны естігенде Әлмәмбет басын шайқап, **кеңк-кеңк** күлді. (172)

- Елдің ішін тыныштандырамыз ба, деп **тыраштансақ**, алакөздік енді өз арамыздан шығып отыр. (172)

Осындағы **«әбіржіп тұру», «маңғаз басу», «төсі қайқаю», «шалқаятұру», «жеру», «безеңдеу», «кегжию», «шермию», «едірендеу», «тырию», «елпектеу», «тарпу, тықыршу», «апалақтау», «талтаңдау», «қайқаю», «қақырату», «жалбақтау», «аңтарылу», «жыпылық-жыпылық», «ыржандау», «компаң-компаң», «бүгежектемеу», «елжіреу», «қоқсыту», «шыбжындау», «бұқпантайлау», «қорбаңдау», «балпию», «қопандау», «елегзу», «бүрісу», «елендеу», «бұртию», «тонқылдау», «шалқалақтау», «жылтылдау», «компаң-компаң ету», «кеңк-кеңк күлу», «тыраштану» сияқты сөздер мен сөз тіркестерінің барлығы дерлік («ыржандау» мен «кеңк – кеңк күлуден» басқасы) бейнелеуіш етістіктер болып табылады. Олардың әрқайсысының өзіне тән мән-мағынасы сөзжасамдық сипаты, атқаратын формасы бар.**

Жоғарыдағы берілген сөйлемдердегі бейнелеуіш етістіктерді талдайтын болсақ, мысалы, **«әбіржу»** - адамның қорыққанынан сасқалақтап, дірдек қағуын көзімізге елестетсе, **«маңғаз басу», «төсі қайқаю»** - бұл жерде үстем тап өкілінің ешкімді елемейтін, ешкімнен қорықпайтын, «өзімнен басқа ешкім жоқ» деп өрекіпген өктем көңілі мен менмендігіне байланысты аяғын асықпай басып, басын артқа шалқайтуы нәтижесінде көкірек тұсының ерекше көтерілген асқақ көрінісі сипатталады. **«шалқая тұру»** - менменсіген байдың «әлем тек менің ғана қолымда» деген таяз ұғымының көрінісін аңғартатын тұрыс, яғни мойнын созып, басын артқа тамандау шалқитып, аяғын талтита өктем тұруы. Қазақ мақалынан әдемі келтірілген «жеру», «безу» сөзі де орынды берілген. «жеру, безу» - синонимдес ұғымдар ретінде, адамның нашарлығын, жауапсыздығын аңғартатын қасиеттер болып табылады. Әрі қарай соза беруді мақала көлемі көтермейді.

Осы сияқты бейнелеуіш етістіктер шығармадағы адам образының көркін ашып, шығарманың тілдік, этнолингвистикалық сипатын байытып тұрғаны белгілі.

Сондықтан да «ым-ишара жарыса жалғаса дами бастаған алғашқы этностық қауымның дыбыстық тілі табиғат құбылыстарына еліктеуден туған рефлексдер негізінде дамып, болашақ сөйлеу тілінің іргетасы болып қалыптасқан. Осы идеяны уағыздаушы «имитатив теориясын» бізде қолдаймыз». (Ә.Қайдар) [8].

Көркем шығармалар тілінде кездесетін бейнелеуіш етістіктердің тілдік сипаты мен этнолингвистикалық маңызы зор.

Әдебиеттер:

1. Yskakov A.Y. Kazak tilinin fonomorfologiyalyk kurylysyn tarihi turgydan saraptau. Almaty, 1999. 3-186-bb.
- 2 . Sarybayev Sh.Sh. Elikteuuish sozder. Metod. Kenes zhane bakylau – pysyktau zhattygulary. Almaty, 1982. 3-56-bb.
3. Khussainov K.Sh. Dybysbeinleuiush negizderdin morfologiyalyk kurylymy // Kazak tili tarihi leksikologiyasynyn maseleleri. Almaty: Gylm, 1988. 40-64-bb.
4. Kaidar A.T. Grammaticheskie indicatory v proizvodnyh osnovah podrazhanii v turkskih yazykah // Kazak tilinin ozekti maseleleri. Almaty: Ana tili, 1998. 100-105.
5. Uyzbayeva B. Kazak tilindegi etistik frazeologizmderdin etnolingvistikalyk sipaty. Avtoref. kand. F.g.k., A., 1994.
6. A.Kaidar. Imitativ teoriyasyna katysty zhanasha kozkaras. // KR BzhGM Habarlary. Filologiya seriyasy. 2003 №5.
7. Orazbek Sarsenbayev

CONCEPTUALIZATION OF THE WORLD'S PICTURES IN KAZAKH FAIRY TALES

ӘЛЕМ БЕЙНЕСІНІҢ ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕ КОНЦЕПТУАЛДАНУЫ

Аяужан ТАУСӨҒАРОВА, ф.ғ.к. доцент

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
aiauzhan@mail.ru**Резюме**

Мақалада көне дәуірлердегі адамның өзін өзі биологиялық субъект ретінде тануының ерекшеліктері қарастырылады. Адамның жаратылуы, адам жаны, адам бойындағы қан туралы халықтың ежелгі танымдары қазақ ертегілеріндегі сюжеттер мазмұнында талданылады.

Resume

Article illustrates the peculiarities of how human being is cognized himself as a biological subject. The article describes how a human borns, his spirit. And an ancient cognition of blood of people is analyzed with the help of Kazakh tales.

Қазіргі антропоцентристік ғылыми парадигма аясына енетін когнитивтік лингвистика қағидаларына сәйкес тілдік деректер арқылы Адам ой-санасы жұмысын зерттеу оның танымы мен білімінің қалыптасу жолдары мен тәсілдерін, адам санасында жаңа ақпараттардың өңделу үдерістері мен механизмдері туралы мәліметтерге қол жеткізуге мүмкіндік беріп отыр. Бұл тұрғыдағы тілдік деректер қатарында ертегілер аса маңызды орын алады.

Әлем ертегілерінен орын алатын кейбір құбылыстар көне дәуірлердегі адамдардың арман-қиялының нәтижесі я табиғат құбылыстарында кие, рух, жанның болатыны туралы сенім-нанымды білдіретін анимизм, адам жаратылысын жануар-өсімдіктермен байланыстыратын тотемизм тұрғысынан түсіндіріледі. Дегенмен ертегілердегі адам жаратылысы туралы таным-түсініктер мен құбылыстардың негізінде жалаң наным-сенім ғана емес, өзін қоршаған әлем объектілері мен ондағы құбылыстарды түсінуге тырысу барысындағы бақылау, зерделеу, салыстыру, сенсорлық түйсіну сияқты түрлі танымдық процестер, яғни концептуалдау әрекеттері жатыр. Ал концептуалдау түсінігі З.Д. Попова, И.А. Стернин тарапынан былай анықталады: «Адам санасы объективті немесе субъективті (ойдағы) болмыста қайсыбір жекелеген аймақты, саланы бөліп алып, оны ойда сараптап, оның ерекше белгілерін ажыратып, оны құбылыстардың анықталған бір класына енгізеді. Осы танымдық үдеріс концептуалдау болып табылады. Концептуалдау нәтижесі – концепті, аталмыш объектідегі көрсетілген белгілердің ойдағы бейнелері» [1, 143].

Қазақ ертегілерінде Адамның өзін өзі тануына байланысты концептуалдау әрекеттерінің нәтижесі Адам концептінің көне дәуірлердегі жүйесін құрайды.

«Лингвомәдени қауымның я этностың, жеке тіл иеленушінің әлем бейнесі немесе ондағы белгілі бір объекті тұрғысындағы таным-білімін, тәжірибесін көрсететін өзара байланысты бірнеше концептілердің жиынтығы» [2, 55] тұрғысынан анықталатын Адам концепт-аясы қазақ ертегілерінде қазақ халқының әлем туралы көне уақыттардағы танымы мен білім-тәжірибесін аңғартатын түрлі концептілердің өзара байланысында құрылымданады. Қазақ ертегілерін адамға орталықтанған парадигмаға енетін когнитивтік лингвистика қағидаларына сәйкес концептуалдық талдау тұрғысынан қарастырғанда, Адам туралы, ертегі кейіпкері болып табылатын Адамның жаратылуы, өсіп-жетілуі, болмысы тұрғысындағы халықтың білімі мен танымының қазіргі ғылыми танымға негізделген

бейнеден өзгешеленетінін байқауға болады. Мысалы, біріншіден, адамның (баланың) жаратылуына, пайда болуына түрткі нәрселер болады және қазіргі әлемнің ғылыми бейнесінен аса ерекшеленетіні – адамның қартайған шағында біткен бала басқа балаларынан ерекше ақылды, батыр болады:...*Сөйтіп, бұлар тәстікті қазанға салады. Тәстікті асып жеп, шал мен кемпір әлденеді. Ұзамай кемпір жүкті болады. Мезгілі толып, босанады. Бір ұл туады, оның атын тәстік жеген соң біткен бала деп, Тәстік қояды (ЕрТәстік ертегісі)* [3, 12].

Қазақ ертегілерінде адам жаратылуына түрткі нәрселер өте көп. «Жылан қабықты жігіт» ертегісінде оның кейіпкері Шаһимардан шешесінің ауырып жатқан кезінде сары жыланның етін жегенінен кейін пайда болса, «Желкілдек» ертегісінің кейіпкері анасының аспаннан күміс табақпен түскен балды жеуінің нәтижесінде туылады, ал «Көкжан батыр мен айдаһар» ертегісінде Көкжан батыр қауыннан пайда болған бала болып есептеледі. Ертегілердегі бұл сияқты сюжеттер адам жаратылуына байланысты көне дәуірлердегі қарапайым, аңғал түсінікті білдіреді. Ғылыми түрде негізделмеген жай ғана күнделікті бақылау, түйсіну барысында қалыптасатын әлемнің қарапайым бейнесіне кейбір адасушылықтардың тән екені белгілі. Адамдар табиғаттағы қайсы бір дән, тұқымнан сол нәрсенің өніп-өсіп шығатынын бақылай келіп, оны адам жаратылуын түсіну үшін де пайдаланса керек. Жоғарыда көрсетілген ертегілерде жылқының тәстігін және балды, қауынды жегеннен кейін пайда болған балалар адам кейпінде болса, жылан етін жегеннен кейін пайда болған баланың түрі адам кейіпті, ал денесі жылан кейіпті болады. Бұған қарағанда, біріншіден, *тәстік, бал, қауын* адамның тек балалы болу қабілетін нығайтатын қасиеті жағынан да алынуы мүмкін, сондай-ақ олардың баланың жаратылуына тікелей қатысты тұқым ретінде де түсінілуі мүмкін. Бұл орайда олардан жаратылған балалардың адам кейпінде туылуы олардың адам бойында дамып-жетілуіне сәйкес қарастырылуы мүмкін. Ал «Жылан қабықты жігіт» ертегісіндегі анасы жылан етін жегеннен кейінгі түрі адам кейіпті, ал денесі жылан кейіпті баланың туылуы көне дәуірлердің өзінде екі түрлі нәрсе буданының өнімі туралы танымды көрсетеді. Сондай-ақ, қазіргі қазақ тілінде өз баласын ата-анасының жаманшылыққа қимауы, оның жағымсыз қылықтарын білсе де, одан бас тарта алмауымен байланысты түрлі стереотипті жағдаяттарда ауыспалы мағынада қолданылатын «іштен шыққан шұбар жылан» фразеологизмінің о баста аталғандай мағыналарда емес, сәйкес оқиға нәтижесінде қалыптасқаны мәлім болады. Және де қазіргі қазақ тілінде тәлім-тәрбие жемісі т.б. тұрғысынан ауыспалы мағыналарда қолданылатын «Не ексең, соны орасың» мақал-мәтелінің түп-тамырының да баланың жаратылуына тікелей түрткі болатын нәрселерге қатысты түсініктермен байланысты болып шығуы да әбден мүмкін.

Қазақ ертегілерінде балаға зар қарттар мола басына түнеп, әулиелерден бала сұрап жалбарынуларының ақырында әулиелердің аян беруімен балалы болады: *Сол бай бәйбішесімен екеуі құдайдан бала тілеп, бірнеше күн, ай, жылдап жүдеп-жадап, әулиеден әулие қоймай сиынады. ... Бір молаға келіп жетсе, моланың көлеңкесінде ақ сәлдесі басында, қарагер аты астында, зікір салып, бір әулие тұр екен. ... Сонда әулие тұрып: «Мен саған екі қыз, бір ұл берейін, қолыңды жай, жылама», - дейді де судырлатып батасын бере бастайды. ... Елге келген соң да бірнеше күндер, айлар өтеді. Күндерде бір күн кемпір арыстанның етіне жерік болады (Әлібек батыр ертегісі)* [3, 79].

Таңға жуық болып, шолпан туған шақта, бір ақ шалмалы қожса жетіп келеді. Келіп кемпірге: «Әй, отыз ұл берейін бе, жоқ бәріне балап бір ұл берейін бе?» - деді Қожса. Кемпір: «Бір-ақ ұл бер», - деді.

Бұл үзінділерден табиғат құбылыстарында кие, рух, жанның болатыны туралы сенім-нанымды білдіретін анимизм, адам жаратылысын жануар-өсімдіктермен байланыстыратын тотемизмді таба алмаймыз. Мұнда балаға зар қарттардың мола басына түнеп, әулиелерден бала сұрап алуы қарапайым, аңғал түсініктерді құрайды. Бұл сюжет адамның балалы болуды қатты қалауы, балалы болатынына өзіндік ішкі сенімінің күшті болуы, соған сәйкес миға

сигналдардың жіберілуі нәтижесінде түс көріп, түсінде өзі я сол қауымдастықта ерекше қадір тұтылатын субъектілердің аян беруі, сөйтіп балалы болуы туралы ғылыми негізде қарастырылса керек.

Сонымен бірге қазақ халқының түсінігінде Құдайдан құдыретті ешкім жоқ екеніне кәміл сенімдері ертегілердегі ойда-жоқтан баланың пайда болуы және оны бақыт құсының әкеліп беруі туралы үзінділерден де көрініс береді:

Бір күні нан пісіру үшін илеген наннан бір баланың бейнесін жасайды да, сырттағы жер ошаққа от жағуға шығады. Отын тамыза алмай, үрлеп жатқанда: «Балаң жылап қалды, балаң жылап қалды», - деген дауыс естіліпті оған. Артына жалт бұрылып қараса, киіз үйдің күлдіреуішінде бір кішкентай құс отырғанын көреді. Әлгі «балаң жылап қалды» деп отырған сол бақыт құсы екен.

Мұның не сұмдық екеніне көзі жетпеген әйел жүгіріп үйге кіреді. Үйіне келсе, әлгі бала ғып жасап кеткен наны жоқ, оның орнында аппақ сазандай бір ұл екі өкшесімен жер тепкілеп жылап отырады. Әлгі нан балаға айналып кетіпті. Әйел: «Құдайдың бергені, бақыт құсым, менің!» - деп баланы бас салады. Сол кезде әйелдің өмірі тамшы тамбаған омырауынан сүт сорғалап қоя береді (Нанбатыр) [3, 162].

Қазақ ертегілері сюжеттеріне қарағанда, төрт түлік малдың әрқайсысынан тек кілең еркек малдарынан құрбандық шалып, құдайдан бала сұрап жалбарынған ерлі-зайыптыға бала береді деп есептеледі: *Үйіне келді, жылқыдан айғыр алды, сиырдан бұқа алды, қойдан қошқар алды, ешкіден теке алды. Айғырды, бұқаны, қошқарды, текені – төртеуін алып мидай далаға кетіп, үлкен шалқар көлдің басында төртеуін сойып жалбарынады баланы. Түнде бай түс көрді. «Бұрыл атты сойсаң қыз болады», - депті (Дудар қыз ертегісі) [3, 150].*

Жалпы қай ертегіде болсын баланың пайда болуы я анасының бойына біту жағдайларында кейбір өзгешеліктер болғанымен, барлығына ортақ құбылыс – баланың зары өткен ерлі-зайыптының көпшілік жерден қол үзіп, жапан даланы кезіп, мидай далаға кету, яғни жеке кеңістікте табылуы міндетті көрінеді. Сондай-ақ, бала сұрап жалбарыну рәсімінде құрбандыққа шалынатын малдардың төрт түліктен тек еркектерінің таңдалып алынуында да белгілі бір таным-түсінік жатса керек. Бұл орайда әйелдің еркек қабырғасынан, яғни ер адамнан жаратылғаны туралы кең таралған діни түсініктің ықпалы байқалады. Яғни, ұрпақ жалғастыруға тікелей мұрындық ретінде еркекті тану, соған сәйкес төрт түліктің әрқайсысынан тек еркек малдардың құрбандыққа шалынуы жөн саналуы тиіс.

Сондай-ақ қазақ халқының Адам болмысы туралы таным-түсінігінің мейлінше табиғатпен байланысты түзілгенін, яғни адамның қайсыбір құбылыстарды табиғат тұрғысынан түсіндіруге тырысқанын байқауға болады, көп жағдайларда табиғатты меже ететінін жоғарыдағы үзінділерден көреміз, мысалы адам мен жануар арасынан баланың пайда болуы, құрсақта бала пайда болғанда аң етіне (арыстанның) жерік болу, адам кейпінен жануарға айналу туралы түсініктері.

Яғни, қазақ ертегілері – көне дәуірлердегі әлем бейнесінде адамның табиғат объектілерін өзімен біртұтастықта түйсінгені туралы таным-білімді өз бойында қамтыған тілдік дерек.

Қазақ ертегілерінде адамның жануарға және керісінше айналу үдерістері туралы сюжеттер кездесіп отырады. Мысалы, Өнерші (сиқыршы) бай көре салып, үйіне қашып бара жатқан тайлақты қуыпты. Тазша бала сонда түлкі болып қашыпты, өнерші бай тазы болып қуыпты. Тазша бала тары болып шашылыпты. Өнерші бай тауық болып шокиын дегенде, Тазша мысық болыпты да, тауық болып жүрген өнерпаз байдың желкесін қиып, үнін өшіріпті (Тазша бала ертегісі). Ал Ертөстік ертегісінде адам кеңістігімен параллель кеңістік – Жылан Бапы елінде жыланның адамға және керісінше айналуы, ал Дудар қыз ертегісінде Дудар қыз күйеуінің қасқыр болып шығатыны айтылады, және мұндағы өзгеру, құбылу үдерістеріне сиқырдың қатысы көрінбейді. Бұл сияқты құбылыстардың негізінде жанның басқа денеге қонып, құбылып бірнеше рет дүниеге қайта келуі тұрғысындағы реинкарнация туралы таным-түсініктер жатыр деп ойлаймыз. Тәңіріге сыйыну ілімінде реинкарнация

танымы орын алғанын зерттеуші А. Мухамбетова көптеген еңбектерден ғылыми деректер келтіре отырып дәлелдейді [4].

Сондай-ақ, А. Мухамбетова Джалаладин Руми өлеңдерінен көрініс берген сопылық түсініктерге сәйкес, жан физикалық денеге (тәнге) эфирден келіп, «метаморфоз баспалдақтары бойынша» – тас – шөп – жануар – адам кейпінде періште тіршілікке айналады, кейін қайтадан бұл дүниелік емес эфирлік күйге түседі, бірақ бұл жолы жаңа эволюция деңгейінде қайта жаңғыратынын айтады [4].

Біздің ойымызша да, қазақ ертегілеріндегі жоғарыда келтірілген деректер мазмұнына қарағанда, көне дәуірлерде адамдар жанның бір денеден екінші денеге қонуы, қайта түрленуі таным-түсініктері негізінде қасқырдың адамға немесе жыланның адамға және керісінше айналу үдерістерін түсінген деп ойлаймыз. Қазіргі қазақ тілінде «шырқ айналған дүние» тіркесі кездеседі. Бұл тіркестің терең семантикасында ұрпақтардың бұл дүниеде бірінің орнын бірі ауыстыруы, өзгеру үстіндегі осы әлемді түсіну ғана емес, тіршілік жаратылысының бір түрден екіншіге өзгеруі, құбылуы, айналуы туралы таным жатқан болуы керек.

Қазақ халқының әлем объектілері туралы қазақ ертегілерінде көрініс тапқан көне дәуірлердегі таным-түсінігі мен Тәңірге сыйыну қағидалары арасындағы үндестікті көруге болады. Бұл үндестік әруақтар туралы түсініктердің орайлас келуінде байқалады. Тәңірі ретінде қабылданатын аспан (көк) туралы және оның Адамға қатысты алғандағы құдіреті туралы шамандықтың өлген адамға байланысты түсінігін Шоқан Уәлиханов мына тұрғыда көрсеткен: «Өлген адамның өзі ерікті құдырет болды, сондықтан көктің ықпалы тек тірі адамға ғана жетті. Ол табиғаттың айрықша жебеуімен ғажайып бейнеде туып, ызасынан өлуі мүмкін, бірақ өлген бойы оған табиғат билігі жүрмейді, ол өзі әруаққа, онгонға, еркін құдіретке айналды. Оның о дүниедегі жағдайы туысқандарының бата оқыту, құдайы ас тарату салттарын қалай орындағандарына байланысты болды. Егер құдайы тамақ түзу болса, ол тыныш болып, барлық туғандарын желеп-жебейді, олай болмаса, ол дұшпанға айналып, зұлымдық көрсетеді. Қырғыздарда әруақтарды қадір тұту қазірге дейін өз күшінде. Олар қиын сәттерде қасиетті мұсылмандары ретінде өз ата-бабаларының аттарын атап шақырады. Әрбір сәттілікті әруақтардың желеп-жебеушілігіне жатқызды» [5, 48].

Бұл көрсетілген Тәңірге сыйыну іліміне сәйкес адамның өлгеннен кейін Тәңірінің билігі жүрмейтін әруағы өз ұрпағын желеп-жебеп, қорғайтыны туралы таным-түсінік Көрұғлы ертегісінде көрініс берген.

Көрұғлы ертегісінде ат сыншысы Бегәлінің жүкті әйелі ол жоқта дүниеден өтеді. Ертегі желісіне қарағанда әйел баласын көрде дүниеге әкеледі: Бір күндері: «Әйелінің қабырынан бала шығып жүр, - деген сөз болады». Ертегіде, шынында, қабірден бала кіріп-шығып жүреді: Бегәлі баланы (қабірден шыққан) ұстай алады, бала бақырып жылайды: «Менің еміп жатқан ақ мамам бар, шешем де, әкем де сен емес», - дейді. Жылап қоймаған соң баланы қайтадан қоя береді. Бала көрге кіріп, қайта шығып: «Ақ мамам бар еді, шешем бар еді, біреуі де жоқ, қу сүйек болып жатыр, әкем сен екенсің», - деді (Көрұғлы ертегісі) [3, 198].

Аталмыш ертегіде әруақ туралы ақпарат тікелей тілдік формада берілмесе де, ол туралы оқиғаның мазмұнында, сөйлемдердің терең семантикалық қабаттарында қамтылады, яғни жүкті кезінде дүниеден өткен әйелдің қабірде босанып, босанғаннан кейін әруаққа айналып, баласын желеп-жебегені я қорғағаны, әруақтың бала әкесі келгеннен кейін ғана қу сүйекке айналғаны баяндалады. Біздің ойымызша, ертегі мәтінінде баяндалған аталмыш оқиғада әруақ туралы тікелей тәтпіштеп айтылмауы сол кездегі тыңдарманның әруақ тұрғысындағы фондық біліміне бағдар жасалуынан болса керек.

Қазақ ертегілерінде Адамның өзін өзі тануы қарапайым әлем бейнесі тұрғысында сипатталатын оның жаратылуы туралы түсініктермен шектелмей, адамның *жаны* туралы да ойларға, сараптауларға дейін барады. Адамның жаны туралы әлем бейнесі мына түрде көріністер береді: «Ағатайым, маған бір ат бер, өліп кетсем менің жаным сенде тұрсын, ақыретте қолыңнан алайын ...», - деді Топайқұлға (Желкілдек ертегісі) [3, 126].

Жоғарыда келтірілген үзіндіде басқа да ертегілерде кездесетін сияқты адамның жаны өз денесінен тыс жерде сақталатыны және жанның қолдан қолға беруге болатын материалдық немесе деректі зат деп түсінген таным-білім орын алған, алайда Ер Төстік ертегісінде *жан* – адамның өмір сүруінің негізі болса, мұнда (Желкілдек ертегісінде) *жан* адамның өмір сүруінің негізі емес. Өйткені адамның өлімі оның басқа жерде сақталған *жанымен* байланысты емес, адам өлгеннен кейін, яғни ақыретте өзіне *жанын* қайтып алады деген түсінік орын алған.

Ертегі үзіндісінен көріп отырғанымыздай, халықтың *жан* тұрғысындағы таным-білімі *ақырет* сөзімен де байланысты анықталады. Бұл діни сипаттағы ұғымға сәйкес адам жанының мәңгіліктігі туралы түсінік ертегіде де көрініс берген: «адамның өлген тәні ақырет күні болғанда тіріліп, біреуге сақтауға берген жанын қайтарып алады».

Ақырет сөзінің мағынасы мына түрде көрсетіледі: «Арабтың әл-Ахира сөзінің мәні — соңы, аяғы, Ислам дінінде — мәңгілік өмір, ахирет, о дүниедегі өмір, бақи өмір, яғни “осы өмірдің” кері мағынасы. Ақыреттің синонимі — миъад (қайта тірілу). Ақырет күні адамдар қайта тіріліп, мәңгі өмір сүреді, сол күні жақсы-жаман іс-әрекеттер таразыланып, әділ жаза беріледі. Ақырет ұғымы — ислам дүниетанымындағы басты ұғымдардың бірі»[6].

Ал Ер Төстік ертегісінде Адам жаны туралы әлем бейнесі өзгешеленеді. Оның мазмұнына сәйкес Адам жаны оның кеудесінде өзімен бірге де сақталады; алайда адам өз жанын өз денесінен тыс қауіпсіз жерде де сақтай алады; адам жаны – деректі, ол Ертөстік ертегісінде тоғыз балапан түрінде берілген; адам өз жанын сақтап беретін жануармен өзара келісімге келеді, олар өзара түсінісе алады (мысалы, қайқы қаракер елік пен Шойынқұлақтың түсінісуі); адамның өлімі оның жанының өлуімен байланысты: «Қараса, балапандар жыбырлап көбейіп қалған екен, мойындарын жұлып-жұлып алғанда, Шойынқұлақ сылқ етіп құлай кетеді. Балапандардың мойны түгел жұлынған соң, Шойынқұлақ та өліп қалған екен» (Ер Төстік ертегісі).

Қазақ ертегілерінде Жанның мекені, орны – адам кеудесі, көкірегі, ал жанның көлемі т.б. сипаттарын түсінуде *шыбын жан* тіркесі қолданылады. Жанның сипаты туралы таным-түсініктен аз да болса хабардар ететін шыбын жан тіркесі жанның көлемін шыбындай-ақ деп елестететінін, жанға қимыл-қозғалыстардың ішінде ұшу қабілеті тән деп түсінетінін көрсетеді:

Көкіректе шыбын жанымды,
Жауға тастап кетпегін.
Өзірейілдей аяңдап,
Ажалдың білдім жеткенін.

(Көрғұлы) [3, 204].

Келтірілген үзінді мазмұнына қарағанда, адам өз өлімі жан алғыш Өзірейілмен, ажалмен байланысты. Бұл тұрғыда адам түсінігінде жан алғыш Өзірейіл де, ажал да деректі түрде көрініс береді, Ажалға қимыл-қозғалыс тән, ол адамға бірқалыпты жүріп отырып, жетеді. Өзірейілдің келуімен жан кеудеден алынып, ажал - өлім де келеді. Осы адам өлімімен байланысты әрекеттердің барлығының кез келген орында өткенін адам қаламайды. Себебі адам жаны өз кеудесінен ұшып шыққан кейін де өз денесінен тыс жерде тірлігін тоқтатпайтынына сенеді. Сондықтан денеден ұшып шыққан Жанының жау жерінде қалғанын қаламайды. Жалпы жанға байланысты бұл түсініктің қазірге дейін сақталғанын көреміз. Адамдар етжақындарының өз отбасында, өз шаңырағында я бала-шағасының ортасында дүниеден өткеніне қазіргі кезде де шүкіршілік етіп жатады.

Адамның өзін-өзі зерделеуінің нәтижесінде қалыптасқан таным-түсінігі қазақ ертегілерінде *қан* сөзімен байланысты контекстерде көрініс береді. Халықтың ертегілердегі әлем бейнесіне сәйкес туыстық, бірге туғандық қарым-қатынасының көрсеткіші, сондай-ақ біріне бірімен хабарласудағы құрал – *қан*. Мысалы, Бала ойлады: «Әкем тұмарымды көріп таныса да, қай елде екенімді біле алмас, бұған бір белгі салайын», - деп өзінің қолын пышақпен қанатты да, қанымен тұмар үстіне жаудың таңбасын салды.

Туыс адамдар бір-бірінен аса шалғайда болса да, біріне төнген қауіпті екіншісі сезе алады. Адамға оның туысқанына төнген қауіпті білдіретін бірден бір нәрсе – қан тамшылау: «Ағасы кетеді. Бір жыл болады, әлі келген жоқ. Бір күні Желім батыр ағасын сағынып, уайымдап отырса, босағадағы қамшыдан қан тамып тұр».

Ертегілерден алынған бұл үзінділердегі қанға байланысты жоғарыдағыдай (қанның туыс адамдар арасындағы дәнекерлік қызметі) таным-түсінік қазіргі тілдік санада да орын алған. Қазақ халқы танымы бойынша қан адам қасиеттерінің гендік берілуін жүзеге асырып, адамның бір біріне жақындығын, туыстығын сездіре алатын қабілетке ие. Мысалы, *қанына тарту, қанмен берілген* тіркестері сол туысына ұқсау, сондай-ақ, өз туысын я қанын біліп тұр деген мағыналарды қамтыса, *қаны қосылмау тіркесі*, керісінше, адамдарға қатынасында бөтен, жат, жатырқау деген мағыналарды білдіреді.

Көне дәуірлердің өзінде-ақ халықтың адам өмірі мен тағдыры түзілуінің аспандағы жұлдыздардың орналасу жайымен байланыстылығы туралы өзіндік таным-түсінігінің болғанын қазақ ертегілерінен көреміз: Сонда жұлдыздың санын білетін кісі: «Жарық жұлдыз ағып түсті. Көкжан батыр дүниеден өтіпті. Енді оның сүйегін іздеп табу керек», - дейді (Көкжан батыр ертегісі). Келтірілген сөйлемдердің мазмұнына қарағанда, «Көкжан батырдың өз жұлдызы бар. Көкжан батырдың өлуімен бірге оның жұлдызы да ағып түсті».

Әлемнің қазіргі ғылыми бейнесінде белгілі бір уақыттағы жұлдыздар мен планеталардың орналасу сәтіне сәйкес дүниеге келген адамның мінез-құлқы, өмірінің қалыптасуына әсері туралы астрологиялық болжам айтылады. Қазақ ертегілерінен көріп отырғанымыздай, жұлдызжорамалдың бастауы көне дәуірлерде жатыр десе болады. Жалпы адам өмірі мен тағдыры және оның аспандағы жұлдыздардың орналасу жайымен байланыстылығы туралы қазақ халқы таным-түсінігінің көне дәуірлерде, көк Тәңірге сыйыну кезінде орын алғаны Ш. Уәлиханов еңбектерінде де айтылады: «Жұлдыздар, кейбір қырғыздардың түсінігінше, біздің планетамыздан кішкентай нүктедей болып көрінетіндей алыс арақашықтықта жатқан, асыл тастардан тұратын үлкен таулар сияқты басқа бір нәрсе. Қырғыздар, сондай-ақ, қарапайым халық арасында айтатындай – планидаға, жұлдыздардың адам тағдырына әсер ететініне сенеді. Басқалардың пікірінше, әрбір жұлдыз жер бетіндегі қандай да бір адамның жанына сәйкес келеді, және адам өлгенде оның жұлдызы да жерге түседі. Қырғыздар құлап келе жатқан жұлдызды көргенде, «Менің жұлдызым жоғары!» деп, бірнеше рет ернін жыбырлатады. Тағдыры жебеген бақытты адамды «ж ұ л д ы з ы ж а н ғ а н а д а м» дейді[7, 55].

Адам өмірі мен тағдыры және оның аспандағы жұлдыздардың орналасу жайымен байланыстылығы туралы қазақ халқының жоғарыда көрсетілгендей көнеден келе жатқан таным-түсінігін білдіретін тұрақты тіркестер қазіргі қазақ тілінде де және индивидтердің тілдік санасында да сақталған. Мысалы, бір бірімен тіл табыса алмайтын өзара кереғар адамдарды жұлдыздары қарсы я жұлдыздары жараспайды десе, жұлдызы ыстық тіркесі «сүйкімді, кісіні өзіне тартатын қасиетке ие» адамды айтады. Біздің ойымызша, соңғы тіркес қайсы бір әсері жақсы жұлдыздың жебеуінде табылғанын да білдіреді. Сондай-ақ, жұлдызы оңынан туу я жұлдызы соңынан туу тұрақты тіркестері де адамның желеп-жебеуші жұлдызының туу мезгілімен оның қолға алған әрекетінің орайлас келуінде жолы болатыны туралы таным-түсінігін білдіреді.

Қазақ халқының Адам жаратылысы, болмысы туралы көне дәуірлердегі таным-түсінігінің жиынтығы бір ғана ертегінің аясында емес, бірнеше ертегінің аясында, сондай-ақ жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің ауқымында ғана емес, бірнеше ертегілердегі тілдік бірліктердің өзара жүйелі сабақтастығының, семантика-логикалық байланысының негізінде анықталып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, әлем объектілерінің көне дәуірлердегі халық санасындағы бейнесін және тілдік бейнесін қарастырғанда басшылыққа алынатын әдіс-тәсілдерді екшелеп алу маңызды. Бұл орайда, әрине, концептуалдық талдауға ерекше орын беріледі.

Зерттеу нысаны концепті болып табылатын концептуалдық талдаудың мәнісі – әлем объектісі тұрғысындағы таным мен білімнің, түсініктердің түрлі дәуірлер бойында немесе бір кезеңдердегі түзілу, құрылу жолдарын бақылау. Ал жалпы когнитивтік лингвистикада концептуалдық талдаудың әр түрлі формалары көрсетіледі. Мысалы, әдеттегі нақты лексика сыртында тұрған концептілер мен пайымдауларды қарастыру, сондай-ақ дәуірдің тірек сөздері мен ұғымдарын зерттеу арқылы да жүзеге асыруға болады. Концептуалдық талдаудың негізін салушы А. Вежбицкаяның айтуынша, фреймдік семантика әдісіне сүйене отырып, сол немесе басқа сөздер тобы сыртында қандай білім құрылымы тұрғанын да анықтауға болады [8, 97].

Ал Е.В. Кларк нәрселер мен құбылыстарды категориялауда қолданылатын сөз-классификаторларға талдау жүргізуді ұсынады [9, 124].

Бұл тұрғыда отандық ғалым Э.Д. Сүлейменованың пікірі өзгеше болып табылады: «Жекелеген сөздер немесе анықталған лексика-семантикалық топтар семантикасының әр алуандығына қарамастан, бұлардың барлығы әлем бейнесінің тек үзінділері, жұғындылары. Әлем бейнесі – бұл танымдық когнитивтік феномен, ол жекелеген сөздердің мағыналарынан я олардың мағыналық жиынтығынан құралмайды. Әлем бейнесі, сондай-ақ бөлініп алынған ірі тілдік бірліктерде де тұтас көріне алмайды. Әлем бейнесі глобалды мәтіндерде, қоғам тарапынан туындайтын және қоғам тарапынан туған барлық мәтіндердің жиынтығында көрініс береді. Әлем бейнесі ұғымы өз мәнісінде тұтастық, бүтіндік сипатты қамтиды, сондықтан ол тілде адамдардың ұзаққа созылған қарым-қатынасы актісі ретінде тек мәтіндер түрінде жүзеге асырылуы мүмкін» [10, 90].

Шындығында, бір-екі қазақ ертегісінің мазмұнында, я ондағы сөздер мен сөз тіркестері, я ондағы антропонимдер семантикасына талдау жасау арқылы халықтың көне дәуірлердегі әлем туралы таным-түсінігін сипаттау мүмкін емес, бір бүтін тұтастық ретіндегі әлемнің объектілерінің өзі түрлі сипаттар мен бөлшектерден тұратын бүтінді құрайды.

Қазақ ертегілерінде адам жанының, жалпы табиғаттағы кейбір объектілердің түрленуі, өзгеріп дүниеге қайта келуі, бір түден екінші түрге я бір нәрседен екінші нәрсеге айналуы туралы таным-түсініктер адамның жаратылуымен байланысты көрініс береді. Қазақ ертегілеріндегі адам жаратылуына байланысты жоғарыда көрсетілген тілдік деректер халықтың өзін қоршаған әлемді және ондағы құбылыстарды бақылаулары барысындағы алғашқы танымдарын, әлемнің қарапайым бейнесін көрсетеді, адамдар жалпы дүниедегі бір түрден екінші түрге я бір құбылыстан екінші құбылысқа айналу үдерістерін метаморфоз я «шырқ айналған дүние» (круговорот) деп түйіндейтін қазақ фразеологизмі тұрғысынан адамға қатысты да түсінген сияқты.

Қазақ ертегілеріндегі Адам концепті баланың жаратылуы, оның тіршілік етуінің негізі – жан туралы, сондай-ақ адам бойындағы қанға байланысты танымдық әрекеттерінің нәтижесінде түзілген білім мен тәжірибені қамтиды.

Кілт сөздер: когнитивтік лингвистика, концептуалдау, әлем бейнесі, қазақ ертегілері, адам жаратылысы, жан, аруақ, ақырет, қан.

Әдебиеттер:

1. Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika. – М.: AST: Vostok-Zapad, 2007. – 314 с.
2. Dem'yankov V. Z., Kubryakov E. S. Kognitivnaya lingvistika // Kratkii slovar' kognitivnykh terminov / Kubryakov E. S., Dem'yankov V. Z., Pankrats Iy. G., Luzina L. G. – М.: Filol. F-t MGU named M. V. Lomonosov, 1996. – KSKT, s. 53-55.
3. Kazak ertegileri (Kurast. E. Duisenbauly). – Almaty: Zhazushy, 2009. – 320 bet.
4. Mukhambetova A. Reinkarnatsiya v Tengrianstve <http://dalaruh.kz>
5. Ualikhanov Sh. Kyrgyzdardagy shamandyktyн kaldygy tusinikteri // Kitapta: Tandamaly shygarmalary. 4 Tom. – Almaty, 1985.

6. Akynet // Wikipediya. <http://kk.wikipedia.org>
7. Ualikhanov Sh. Kyrgyzdardyn kosmologiyalyk tusinikteri // Kitapta: Tandamaly shygarmalary. 4 Tom. – Almaty, 1985.
8. Vezhbitskaya A. Yazyk. Kul'tura. Poznanie. M.: Russkie slovari, 1996.
9. Klark E. V. Universal'nye kategorii: o semantike slov-klassifikatorov I znacheniyakh pervykh slov, usvaivaemykh det'mi // Psikholingvistika. –M.1984.
10. Suleimenova E.D. Znanie yazyka: «yazykovaya kartina mira» // Kazakhskii I russkii yazyki: osnovy kontrastivnoi lingvistiki. – 2-e izdanie – Almaty: «Demeu», 1996. -208 s.

SOCIOLINGUISTIC PROCESSES IN MODERN KYRGYZSTAN: MONITORING AND DYNAMICS OF DEVELOPMENT OF LANGUAGE SYSTEM AFTER GAINING INDEPENDENCE

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ:
МОНИТОРИНГ И ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ ПОСЛЕ
ПРИБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

Alymjan ZAKIROV Associated professor
Ilyas TASHTEMIROV Head Teacher MA

International Ataturk-Alatoo University, Bishkek, KYRGYZSTAN

ali_zakir_50@bk.ru , +996 558380858
ilyas.tashtemirov@iaau.edu.kg , +996551312154

Resume

The article highlights monitoring and dynamics of language development in post-soviet Kyrgyzstan.

Резюме

Данная статья освещает мониторинг и динамику развития языков в постсоветском Кыргызстане.

This article highlights the problems of sociolinguistic processes, which are now in progress in Kyrgyzstan. Since gaining independence in 1991, language policy of Kyrgyz Republic has undergone immense changes. With 85 vernaculars, country has two dominant languages: Kyrgyz, as a state and national, and Russian – as an official. During the last 20 years, the destiny of Russian language causes regular debates and public disputes on mass-media platforms. Being in the status of “de jure” and “de-facto” dominant language for a long time of soviet rule, nowadays its position underwent certain changes (E. Clynn Lewis, 1972). Though Russian language is taught as an obligatory subject in all systems of education, it is not more spoken in the following distant regions, as Naryn, Osh, Jalal-Abad, Talas and Batken (Sociolinguistic poll, 2014).

The aim and objective of this research are:

- To monitor the language situation in Kyrgyzstan from the beginning of sovereignty.
- To research socio-political, ethno-cultural, economic factors which affected Kyrgyz language directly and indirectly within the given period.
- The place and function of Russian language in the soviet time.
- The monitoring of educational system of Kyrgyzstan after gaining an independence and language instruction.
- The possible prognosis of language development for the nearest future. Hierarchy “ladder” of languages including state, official and 85 vernaculars, existing according to domain net of Kyrgyzstan.

During above mentioned period of soviet rule Kyrgyz language has become the language of Low Degree Domains, carrying functional load in: Home; Entertainment and Leisure, Celebrations of holidays; Religious ceremonies; Local job places and local trade activities. Actually this situation has brought Kyrgyz language to the level of colloquiality (colloquialism) in a society (except Kyrgyz literature).

The position of Kyrgyz language is improving slowly and it is gaining force because of some socio-political reasons:

- Thanking to the efforts of many people, striving to revive their national language;

- Thanking to the new laws, defining the status and position of languages and granting some concrete measures for the development of Kyrgyz language.

So, according today's position Kyrgyz language has 3 statuses and works in 20 domains. It holds the 1st place in hierarchical "ladder" in language space of our republic. It works both in High Degree domains such as Diplomacy, Legislation, Administration, Defense, Education, Culture and others; and Low Degree Domains – Works, Home, Entertainment and etc.

The Status of Kyrgyz language is intensively improving linguistically and socially, after 74 years of Russian language dominance and "ideological blanket".

The status of Russian language. The language holds the second position, being official language and lingua-franca. Officially, it is fixed in the constitution as for the lingua-franca.

Position of Russian language, we dare speak, is made of concrete socio-political reason:

1. After gaining independence it was necessary to stabilize the inner situation of the country, taking into account 85 nationalities, residing Kyrgyzstan.
2. It was necessary to give a force to the development of state language.

As we have mentioned at the beginning, the status of Kyrgyz language was low and unclear, not working in High Domains. Being formal on official level, it doesn't work in many social, economic, political fields, yielding its positions to the Russian language.

3. Kyrgyz language lacked the appropriate terminology of science and techniques, fully borrowing all necessary terms from Russian language or from other languages via Russian.

It led to artificially frozen state in the development of Kyrgyz during 70 years

Only 1991 after gaining on independence, the process of restoration (I dare call it as Renaissance) intensively begin and position of Kyrgyz language today is improving due to crucial following factors:

- a) Lessening influence of Russian language in Kyrgyzstan's linguistic space
- b) Also thanking to the efforts of many people (scholars, linguists, sociolinguists, intellectuals) who sincerely strive to revive their national language.

As for the process enriching the vocabulary of Kyrgyz language, we observe the following linguistic factors: Rushing the flow of words from other languages, and, attempts to coin new words, based on genuine roots of Kyrgyz words.

The flow of new words come mainly from English based languages (including American variant) directly or via Russian language. They substitute so-called "sovetisms" ("komsomol", "pioneer", "communist", "soviet system", "communist ideology" and other words, which have gone away with the collapse of communist ideology and soviet system. The new words brought new and sometimes unexpected phenomena, mirroring new notions and challenges in Science, Techniques and Technology, Communication and Internet system. For example, **internet, computers, web-site, communication, browser, industrial nuclear technology, business relations** and many others. The main urgent problem which face us is to codify them according to the grammatical, phonetic, semantic rules of Kyrgyz language. The process is in progress now.

As for the second means of enriching vocabulary, it is certainly, internal means- coinage now words on the basis of Kyrgyz word root. The process is rather weak, because of some reasons:

1. The resistance of those who were educated by Russian schools, university establishments(Also Russian-Kyrgyz joint school)
2. Political Elite who is still under the influence of Russian language, and Russian speaking mass media (60% of mass-media is in Russian language)

Nowadays, Kyrgyz language is occupying more and more domains in linguistic space of Kyrgyzstan: Foreign policy, Diplomacy, Defense, State Administration Documentary, International Relations and Business. These and other domains of social life, such as, Science, Technology, and Communication, were fully occupied by Russian language up to the 1990s. Kyrgyz as considered a state language "de-jure", i.e. had a formal status. After the gaining an independence, some topical changes in the development of state language had been taken place. (Сулейменова, 2005).

Sociolinguistic polling, which was held in December 2014 among the students of 2 universities (International University of Kyrgyzstan and International Ataturk-Alatoo University), resulted in the following: (see diagram #1)

	Statu s			High degree domains																	Low degree Domains					
	National	State	Official	Minority	Religion	Business	TV-	Radio-	Higher	Secondary	Legislatio	Economic	Fiction lit-	Art	Defense	Diplomac	Sports	Periodical	Culture	Trade	Science	Work	Home	Leisure	Scores	Place
KYRGYZ																									3	
RUSSIAN																									1	
ENGLISH																									4	
UZBEK																									3	
TURKISH																									1	
CHINESEE																										

According to the hierarchical disposition of languages in diagram №1, 23 domains of High and Low degree, are taken by Kyrgyz language, granting it the first place, which enforced its position among the population during these 20 years. But the development of Kyrgyz language faces some linguistic problems: Kyrgyz language lacks necessary terminology in many fields: science, high-technologies, medicine, industry, in socio-political sphere, economy, especially, in international business, innovations in the field of communication and etc. For this, we have the following explanations:

- For 70 years the Russian was a retransmitter of the terminology from western languages: English, German, French, Italian and other languages;
- Many Russian words have become inseparable layer of Kyrgyz language vocabulary. They successfully passed the process of codification according to morphemic structure, phonemic shape of the state language and took their places in word-nest of vocabulary.
- They served for the purposes of Kyrgyz language to some extent.

In our opinion, the flow of Russian words and terms to the Kyrgyz language can be divided into 4 (four) waves:

1. Revolutionary lexicon of 1917 – 1924 that came to Turkestan with revolutionary events;
2. A wave of new words connected with so-called “collectivization” and industrialization period of 1925 – 1945;
3. Patriotic lexicon of words during the Second World War. The whole layer of expressions and words of war activities was blended with patriotic slogans, appeals, calls-up for defense of motherland.
4. Post-war period lexicon with the elements of peace-making policy. It is lasted up to the 1990th (1950 - 1991), including Gorbachev’s “perestroika” phenomenon.

Furthermore, we can classify the flow of new-come words from English in two stages:

1. The first year period of Sovereignty (1991 - 2010) with establishing close international ties, relationships with the many countries of East and West (the “Isle” of Democracy)
2. The intensive rush of words, concerning new High-Technologies, Communications, and Internet to our opinion needs codification and standardization. This is modern tendency for all languages borrowing new words from English language, especially from American variant of English (Spolsky 2010).

So, English language goes alongside the new challenges of modernity: globalization processes, the High-technologies development, contain humanistic values of mankind, world-network of information and etc. The flow of new words via and directly from English, have substituted so-called “sovietisms” – the symbols of “soviet life” and “communist ideology”. However, they need concrete corpus codification and assimilation by population. Secondly, the attempts are now taking to coin new words on the basis of Kyrgyz genuine roots. The process of coinage of new words is rather weak, because of nomadic character of Kyrgyz language and resistance of some Russian-speaking communities’, Russian-taught “white-collars”, who occupy high-ranking position in a society; the influence of Russian language broadcasting systems (Radio and TV channels). Christina Bratt Paulston once made a remark: “Major language legislation in the area of language policy is evidence within certain political contexts of contrasts, conflicts and inequalities among languages used with in the same territory (Turi 1994, p. 111).

Nevertheless, at present situation when an acute problem arises to improve the status of state language, the borrowing the necessary words from Russian is not satisfactory.

So, the language policy of a state is in brinkmanship between those who strive to activate the efforts of improving the linguistic properties of Kyrgyz language and those who propose not to be in a hurry. They claim that for the time being Kyrgyz language should be the first and Russian the second, granting the latter the status of lingua-franca inside and outside of the country. Moreover the Russian is a working language in CIS, Shanghai Organization of Cooperation, WTO, ОДКБ (Организация договора о коллективной безопасности – Organization of Treaty on Collective Security OTCS) and other international organizations.

In hierarchical map of languages, in Kyrgyzstan English has become the third, undeclared semi-official language. According to the results of sociolinguistic poll, in forthcoming decade English may take the second position in language map of Kyrgyzstan, leaving Russian and Uzbek languages behind. Easy visa regime, some possibilities to go abroad to study, to work and to see the world is the main reasons to study English.

The position of Uzbek language underwent some changes after the events of 1990 and 2010. It is still the language of approximately 220 secondary schools with the total amount of 150 000 pupils; 2 universities in Osh and Jalal-Abat cities; 2 newspapers and radio-broadcasting (Osh Sadosy) which meets the social, educational and spiritual demand of Uzbek population, numbering 858 000 people. But after the 2010 year events, when some leaders of Uzbek community demanded autonomy for the southern region, one university was closed and many schools in urban and rural areas have changed their subject syllabuses, increasing the number of subjects in Kyrgyz at the expense of Uzbek ones.

We speak positively on the development of Turkish language in the country. More than 500 Turkish companies (National statistic committee’s report 2014, December); educational network Sebat, Secom and others (Mevlana Exchange Program) give good job possibilities to the graduates of 2 Turkish universities (Kyrgyz-Turk Manas and International Ataturk-Alatoo Universities). More than 20 Turkish lyceums and gymnasiums, located in all regions of Kyrgyzstan take active part in educational process of the country. Psychologically and positively the people turn to the Turkish educational system, although the fee for education is rather high.

One more language, which appeared in the language map of the country is Chinese. Supported by the Ministry of language of China, it is coming to Kyrgyzstan “peacefully”, escalating its efforts under the slogans and ideas of Confucius. Chinese language providers importunately try to open language schools, faculties, courses of intensive studies. The basic centers of Chinese

culture and education are Bishkek Humanities Universities and Confucius institutes, affiliated to the National University. At the same time, some obstacles are on the way of Chinese language study:

1. The Chinese ABC
2. Limited job possibilities after the graduating from Chinese Faculties of Higher Educational establishment.

In concluding this article, we come to the following results of our investigation:

Firstly, The language map of Kyrgyzstan presents rather complexity scope of concrete changes.

Secondly, Kyrgyz language is forcing to take all the domains of language - net of the country, but faces some sociopolitical and linguistic problems.

Thirdly, Kyrgyz and Russian have changed their places in the hierarchical ladder - Kyrgyz holds the first and Russian the second position at the beginning of 2014. Russian is still Lingua Franca for 85 vernaculars, but in two decades, Kyrgyz will take the status of lingua franca, leaving outside activities for the Russian language.

Fourthly, Dynamic development of English and Turkish languages in Kyrgyzstan may change the language situation, especially for English, which may take the second position.

Fifthly, Uzbek language, losing some priorities, takes the fourth place.

References

- Christina Bratt Paulston and G. Richard Tucker Sociolinguistics the Essential Reading
Blackwell Publishing 2006. Massachusetts USA
- E. Clynn Lewis: Multilingualism in the Soviet Union, Mouton, 1972
 - Janet Holmes. An Introduction to sociolinguistics, London 1992
 - John J. Gumperz. Languages and Social Identity Cambridge University Press 1982
 - Joshua A. Fishman. Alma-Lopez and Andrew W. Conrad (eds.): Post-imperial English: Status Changes in former British and American Colonies. 1994 – 1999. Mouton de Gruyter, 1996
 - Ralph Fasold: The Sociolinguistics of language Blackwell 1990
 - Robert L. Cooper: language planning and language Change Cambridge University Press, 1989 pp. 118-119
 - Spolsky Bernard. Sociolinguistics Oxford University. Press, 1998
 - Белл Р. Т. Социолингвистика М., 1980
 - Сулейменова Э. Д. и Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. Алматы «Казак университет», 2005
 - Швейцер А. Д., Никольский Л. Б., Введение в Социолингвистику М., 1978

ТІЛ ҮЙРЕТУДЕ ӘНГІМЕЛЕУ МӘТІНІН ОҚЫТУ

TEXT STORY A LANGUAGE ON TEACHES TO TEACH

Ақмарал ҚҰРМАНӘЛИЕВА, ф.ғ.к.

КИМЭП Университеті, Қазақстан
akmaral@kimep.kz 87072505154**Резюме**

Әңгіме жанры сөз өнерінің қомақты саласы болғандықтан, сөйлеу шеберлігін қажет ететін жанр. Сондықтан әңгіме жанрын меңгерту арқылы студенттердің танымдық, тарих жөнінде ақпараттандырумен қатар, оларды талдай білуге, сараптай алу қабілетін қалыптасытырумен қатар, сөйлеу іскерлігін қалыптастыруға ықпалы зор.

Resume

Because was genre of conversation massive industry art of word, genre, in that needs to talk able therefore conversation genre masters through student cognitive, history direction informs hardens, me discusses knows, estimates coulisse ability to form hardens, talks efficiency forms influence is superiority.

Тіл оқытудың қазіргі кезде алуан түрлі әдістер, оның ішінде интербелсенді әдіс, коммуникативтік құзыреттілікті дамытуға бағытталған әдіс, сыни ойлау арқылы жазу мен оқуды үйрету бағыттары сөйлесім әрекеттерінің төрт түрін де қамтиды. Қазіргі кезде әдістердің дерлік түгелінде жазылым, оқылым, сөйлесім, тыңдалым әрекеттердің қамтылмауы кемде-кем. Тыңдау арқылы жазылым мен сөйлесімді, сөйлесім арқылы оқылым әрекетімен байланысты тапсырмаларын өрбітіп, тіл үйренушінің бойында іскерлік дағдыларын қамтуға болады.

Тілді үйретуге кешенді түрде қарауға мүмкіншілік беріп, жан-жақты қамтылған әдістемелерді бойына сіңірген мәтін көмегінің орны зор болатын болса, дәл осы мәтін де тіл үйренушінің бойында іскерлік қабілеттер мен дағдыларды қалыптастыруда атқаратын міндеттерді тоғыстырған. Міне осындай міндеттерді өзіне әңгімелеу мәтіні де жүктеген.

Стилистикалық, грамматикалық ерекшеліктеріне қарай ғылымда мәтіннің негізгі үш түрі бар екені айтылады. Олар суреттеу мәтіні, әңгімелеу мәтіні мен ой-талқы мәтіні. Әңгімелеу мәтінге тән тілдік стилистикалық ерекшеліктерді анықтап алып, тіл үйретуде әдістемелік тұрғыдан ұштай түсетін стратегия мен тапсырма, жаттығуларды тоғыстырып, бір-бірімен үйлесімді байланысын, қисынын келтіретін жаттығулармен таратсақ, үйренушінің бойында тілдің заңдылығын, әңгімелеу мәтінін толық игерген іскерлікті қалыптастыруымызға болады. Әңгімелеу мәтінін тіл үйренушінің бойында тек мәтіннің грамматикалық, құрылымдық, стилистикалық ерекшеліктерін анықтауды, қолдануды, қажет жағдайда жазылыммен байланысты түрлі мәтіндерді жазып берумен шектелмейді. Оның аясы кеңірек екенін де еске салғымыз келеді. Әңгімелеу мәтінімен байланысты меңгерілген дағдылар ақылым, айтылым, тыңдалым әрекеттерімен ұштасып, себелесіп жатыр.

Әңгімелеу мәтінінің өзіндік заңдылығына тоқалатын болсақ, мәтіннің бұл түріне мағыналық тұтастық, байласымдық, мағыналық аяқталғандық, ақпарат беру тәрізді белгілер тән. Ерекше белгілердің қатарына суреттелетін оқиғалардың дамуы, іс-әрекеттегі оқиғалардың даму, өрбу реті, сюжет желісінің дамуына қарай кезеңдердің реті, қозғалыс кезеңдерінің тәртібі сақталады. Әңгімелеу мәтініне тән негізгі белгілер: іс әрекеттің басталуы, дамуы, шиеленісуі, шарықтау шегі, тарқатылуы, аяқталуы, қорытынды.

Әңгімелеу қайда кездеседі деген сұраққа келер болсақ, ғылыми, көпшілікке арналған мақала мен публицистикалық стильдегі мақалаларда, көркем проза, саяси, әлеуметтік, қоғамдық мақалаларда кездесіп, қолданылады. Ахмет Байтұрсынов осы тұрғыда әңгімелеудің түрлеріне “ Шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме, тарихи әңгіме” секілді түрлерін атайды. (А.Байтұрсынов).

Әңгімелеу мәтіннің тілдік-құрылымдық ерекшелігі синтаксистік байланысында ол өз кезегінде: параллельдік және тізбектік болып келеді де, қарама-қарсы қою, шартты, анықтап-нақтылау, себеп-салдарлық, жалпыдан жекеге ассоциациялық логика-семантикалық қатынас түрлерімен сараланады. Әңгімелеу мәтіндерінің бірліктері бір-бірімен мағыналық – құрылымдық және композициялық тұтастықта болуымен ерекшеленеді.

Әңгімелеу мәтініне тән грамматикалық категориялар мәтіннің тұтастығын, бірнен-бірі өрбитін оқиғалардың тізбегін құруға, байланыстыруға көмектесіп, мақсатын орындауға көмектеседі. Мысалы, әңгімелеудегі есімдіктер мен үстеу сөздер оқиғаның уақытқа қатысты дамуын бейнелеуге қатысып отырады. Мәтінге тән есімдік сөздер: жіктеу, сілтеу, жалпылауыш мәнді, өздік есімдіктері. Осы сияқты «осы кезде», «осы уақытта», «сол заматта», «бұл уақытта» т.б. есімдік + үстеу сөздері арқылы жасалған тіркестер шартты синтаксистік қатынас жасауға қатысады. Шарттылық мән іс-әрекеттің, оқиғаның уақытқа қатысынан көрінеді. Үстеулер: кенеттен, осы уақытта, осы мезетте, бірден, кенеттен, лезде, қас қағым сәтте, қас пен көздің арасында, сонымен бірге, осыдан кейін, уақыт өте келе, уақытты оздыра, тағат таппай, қол созым уақытта, т.б. Әңгімелеудегі оқиға желісінің дамуына, кейіпкердің іс-әрекетін, қимылын баяндауда етістік ең жиі қолданылатын лексика-грамматикалық категория болып табылады. Әңгімелеу мәтіндерінде оқиғаның өтуін бірізділікпен сипаттау үшін етістіктің -ды/-ді, -ты/-ті жедел өткен шақ тұлғалары жиі қолданылып, бірінен соң бірі болған әрекетті жеткізуге бейім болып келеді.

Жедел өткен шақ өтіп жатқан оқиғаны деталь арқылы нақтылап суреттеу мақсатында көркем шығармада стилистикалық мақсатта жиі қолданылады.

Ал есімшенің -ған/-ген, -қан/-кен тұлғалары шығармада баяндалып отырған оқиға уақытынан бұрын болған оқиғаны жеткізуде басымырақ қолданылады. Мысалы: Оның әкесі Тілеміс, Еснейдің сұлтан-правитель кезінде тілмашы екен. Бұл қызметті Тілеміс байлықпен немесе бектікпен алмаған, өз басының өнерімен алған. Оның әкесі Сапақ, қазақша «Стоп» орысша Пресногорьковка аталатын казак-орыс станицасына жалшы боп шошқасын бағады екен (С.Мұқанов).

Әңгімелеу мәтіндерінің жасалуына жалғаулық шылаулар, қыстырма конструкциялар, синтаксистік параллельді құрылымдар, сөздердің орын тәртібі негіз болады. Жалғаулық шылаулар алдыңғы сөйлемде айтылған пікірге, оқиғаға қарсы мән тудыру мақсатында жұмсалады.

Қыстырма сөздер, айқындауыш мүшелер сияқты мәтін оқиғасына, кейіпкер іс-әрекетіне қатысты субъективтік қарама-қарсы, ыңғайлас, толықтырушы көзқарасты, ойды, бағалауды көрсету үшін қолданылады.

Анафора, эпифора, дамыту, қайталау т.б. және троп түрлері де сөйлемдерді, КСБ-ларды синтаксистік жағынан байланыстырып, оларға белгілі бір стилистикалық мағына, реңк үстеп тұрады.

Әңгімелеу мәтінін сабақта дайын ұсынылған мәтін болуымен қатар, ойдан шығарылған шағын әңгіме, репортаж (мысалы, елді мекенді топан судан құтқарған адамның әңгімесі, өрт сөндірушінің әңгімесі), аңыз -эпсана, шығарма (мамандықты таңдау туралы әңгіме, жер судың атауына байланысты оқиға, болашақ жарымды қалай таңдадым, менің жұмысым, демалысы қалай өтті, менің үйім т.б.), шығарма, мақала, очерк болуы мүмкін.

Шығармаға қойылатын талаптар: шығарманың бірінен-бірі өрбитін оқиғалар, әрекеттер реті, кіріспе, мақсат, кедергі, шешім, қорытынды болуы керек.

Әңгімелеу мәтінін үйретпес бұрын әлбетте, әдістемелік тұрғыдан үш кезеңге бөліп алғанымыз дұрыс. Бірінші кезең әңгімелеу мәтінін үйреткенге дейінгі кезең, яғни дайындық,

қызығушылықты ояту кезеңі. Бұл кезеңге әңгімелеу сюжетін анықтау, мәтінге тән белгілерді айқындау, үйретумен байланысты тапсырмалар енеді.

Шығарманың тақырыбы мен сюжеттің қайдан алуымызға болады? деген сауалға жауап іздеу барысында біз оны төменде ұсынған бағыт бағдар беретін тірек болатын тақырыптық

бағаналарды айқындадық. Атап айтқанда,

- Аудио, радио бағдарламасы (тыңдау).
- Көркем шығарма (кейіпкер, оқиға, сюжет желісі) .
- Фильм (кейіпкер, идея, сюжет).
- Бағдарлама.
- Бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген материал (мақала, публицистикалық очерк, сыни мақала, т.б).
- Әлеуметтік қоғамдық құбылыс.
- Саяси құбылыс, оқиға.
- Қоғамдық әлеуметтік проблема.
- Сурет, фотосурет, пейзаж, портрет.
- Пікірталас.

Екінші кезең ол тікелей жазу кезеңі, әңгімелеу мәтін жазу, тіл үйренуші еркін жазуға қалдыру да, немесе әңгімемен байланысты тапсырмаларды орындау үдерісі.

Мысалы:

- Бір әңгімеге әр түрлі кіріспе беру.
- Әңгіменің мазмұнына сәйкес тиісті кіріспені (бірнеше сөйлемдердің ішінен) табу.
- Кіріспеге сәйкес келетін әңгімені құрастырып, айтып беру.
- Әңгімені қалай атауға болады?
- Әңгімеге жүктелген ақпараттық міндетті анықтау. Дәлелдеу.
- Әңгімеге жүктелген тәрбиелік міндетті анықтау. Дәлелдеу.
- Әңгіменің жанрын анықтау. Дәлелдеу.
- Оқиғалар тізбегін қалай өзгертер едіңіз.
- Танымдық мақсатты айқындап, оқиға тізбегін құру.
- Естіген әңгіменің жоспарын құру.
- Әңгіме бойынша сурет салу.
- Сурет бойынша әңгіме құрастыру.
- Әңгіме бойынша ойтолғау жазу.
- Әңгіме бойынша тезис түрлерін ұсыну.
- Әңгімеден негізгі оқиғаны анықтау.
- Әңгіменің субъективті, объективтілігін анықтау.
- Бейтарап әңгіме құру.
- Әңгіменің ретін ауыстырып, өзгерісін байқаңыз.
- Даму, шарықтау шегі, реті, өрбу, тарқату кезеңдерімен түрлі жұмыстар атқаруға болады.

Үшінші ол жазудан кейінгі кезең: талдау, пікірлесу, толықтыру (автор орындығы, оқырмандар конференциясы,) мәтінмен жұмыс, іріктеу, жазбаша тапсырмалар мен жаттығулар, мағыналық бөліктерге бөлу, әрекеттердің ретін анықтау, дұрыс орналастыру, жинақтау, талдау, қажеттісін алу, тиісті шегендеуіш сөздерді пайдалану дағдысын меңгерту. Үшінші кезеңде кіріспе мен оқиғаның даму бағытын, жағдайдың шиеленісуі мен мақсатын, кейіпкердің әрекеті мен шешімін, әңгіменің қорытындысын талдап, бағалау, сараптау, зерттеу жүргізу тәрізді әрекеттерді қолдануға әбден болады. Жазылыммен байланысты қойылатын талаптарды естен шығармаған дұрыс. Ол абзац құру, сөйлемдердің байланысы, лексика –семантикалық құрылым, логикалық құрылым

,грамматика, лексика, графика, орфография секілді сауаттылықпен байланысты дағдыларды да меңгерту.

Әңгімелеу мәтінімен астарласып жатқан жанр фольклорда ауызекі әңгіме жанры деп аталады. Әңгіме жанры сөйлеу формасының көнеден келе жатқан сөз өнеріне жататын категория. Әңгіме жанрын да әдістемелік тұрғыдан шындалып, іскерлік дағдыны қалыптастыруға тигізер әсері зор. Айта кету керек, әңгімелеу жанрының бірнеше атап айтқанда, тәрбиелік, ақпараттық, мәлімет беруші, танымдық мақсаты болуының студенттердің танымдық, тарих жөнінде білім аясын кеңейтуі өз алдына бір төбе болса, екіншіден тілдік қабілеттерін дамытуға тигізер ықпалы молынан. Мысалы, ауыз әдебиетіндегі әңгіме жанры тарихи, тарихи –топонимикалық, аңыз-әпсана болып бөлінеді де әрқайсысына сабақта жеке –жеке қолдануымызға, тіл үйретуден әдістемемен үйлесімді пайдалануға болады. Әңгіме жанрын сыни ойлау тұрғысынан оқыту бағытында да

әбден болады. Жоғарыда аталып өткен сабаққа дейінгі кезең, негізгі кезең, сабақтан кейінгі кезең деп бөліп алып, ұсынылған тапсырмаларды / *танымдық мақсатты айқындап, оқиге тізбегін құру, естіген әңгіменің жоспарын құру, әңгіме бойынша сурет салу, сурет бойынша әңгіме құрастыру, әңгіме бойынша ойтолғау жазу, әңгіме бойынша тезис түрлерін ұсыну, әңгімеден негізгі оқиганы анықтау, әңгіменің субъективті, объективтілігін анықтау, бейтарап әңгіме құру т.б.* / ұсынуымызға болады. Әңгіме жанры сөз өнерінің қомақты саласы болғандықтан, сөйлеу шеберлігін қажет ететін жанр. Сондықтан әңгіме жанрын меңгерту арқылы студенттердің танымдық, тарих жөнінде ақпараттандырумен қатар, оларды талдай білуге, сараптай алу қабілетін қалыптасытырумен қатар, сөйлеу іскерлігін қалыптастыруға ықпалы зор.

Пайдаланған әдебиеттер:

- Ahmetova M.K. (2008). *Matin lingvistikasi* (10-22 better), Oral.
- Chalabaev B. (2008). *Korkem matindi taldau adictemesi men tajirbiesi* (30-35 better), Almaty.
- Kaskabasov C. (2008). *Elzerde* (504 bet), Almaty.
- Auesbaeva P.T. (2001). *Kazakh folklorindagi angime janri* (143 bet), Almaty.
- Maretbaeva M. (2008). *Angimeleu matininin tildik- stilistikalik sipati*. Cand. diss. (24 bet) Almaty.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ҒАЛАМТОРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

USING INTERNET EFFECTIVELY IN KAZAKH LANGUAGE CLASSROOM

Райхан АБНАСЫРОВА, ф.ғ.к., ассист.проф.

Сулейман Демирель атындағы университет, Қаскелең қ., Қазақстан
abnasyrova@mail.ru

Резюме

В статье рассматривается эффективное использование инновационных технологий и интернет ресурсов при обучении в профессиональном языке.

Resume

Input a word effective use of innovative technology in teaching in professional language.

Кілт сөздер: жаңа технология, ақпарат көзі, ғаламтор, инновациялық бағыт, ақпараттық құрал, ойын сабақ.

Қазіргі заман талабы – оқытудың жаңа технологияларын меңгеру. Көптеген әдіскерлер видеофильм, электрондық пошта (e-mail), мультимедиялық презентация, анимациялық суреттер және т.б. көмегімен өзге тілде монолог және диалог түрінде сөйлеу қабілетін қалыптастыратын жаттығуларды құрастырумен айналысып жатыр. Қазақ тілін үйретуші оқытушылар жақсы жетістікке жету үшін қазақ тілі сабағында жаңа технологиялардың түрлі амалдарын қолдана отырып, сөйлеудің шын ситуацияларын құрулары қажет. Кез келген сабақта электрондық оқулықты пайдалану, ғаламтор арқылы жұмыс жасату, пәнге қатысты түрлі тапсырмаларды компьютерден орындату студенттердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылық еңбек етуіне жағдай жасайды.

Білім беруде жаңа оқыту технологияларын қолдану, инновациялық бағытта жұмыс жасау заман талабына сай талап етілуде. Оқу процесінде ғаламторды тиімді пайдалану және қолдану қазіргі талапқа сай болып тұр. Атап айтсақ, білім алушылардың өз бетімен ізденісі, пәндерге деген қызығушылықты арттырады және оқу қызметінің мәдениетін қалыптастыруға, дербес жұмыстарын ұйымдастыруға ерекше қолайлы жағдай туғызады. Инновациялық білім беру – білім сапасын жақсартудың негізгі тетігі. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар үстемдік құрған дәуірде таптырмас көмекші құрал міндетін атқара алатын ақпараттың жаңа түрі ол – ғаламтор. Қазіргі кезде әрбір Қазақстандық ғаламтор желісін тиімді пайдалануда. Ғаламторды пайдаланып Онлайн сабақ жүргізу де жүзеге асырылуда.

«Ғаламтор» деген термин ағылшынның «internationalliet» деген сөзінен шыққан, «халықаралық байланыс» деген мағынаны береді. Ғаламтор жүйесі арқылы тіл үйренуші тіл өкілімен тура, тікелей байланысқа түсе алады, қазақ тілі сабағында ғаламторға қосылу арқылы шынайы қарым-қатынас үлгісін жасауға болады. Заман ағымына сай күнделікті сабаққа бейне, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беретіні анық. Бұндай әдістер тіл үйренушілердің, студенттердің қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауымен қатар, түсінбей қалған сәттерін қайталап көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді. Оқытушылардың өздері де алынған ақпаратты көшіріп алып, онымен өз ыңғайына қарай жұмыс істей алады.

Жалпы қазақ тілін оқытуда ғаламтордың беретін мүмкіндіктері мен қызметтеріне тоқталатын болсақ, мәселен, студенттер ғаламтор тораптарында берілетін тапсырмалар мен

жаттығуларды орындай алады, үйреніп жүрген тілінде электронды пошта арқылы хат алысып, виртуалды қатынас клубтарына – телеконференцияларға қатыса алады және нақты уақыт тәртібінде мәтіндік хабарламалармен алмасуға, радиобағдарламалар тыңдауға, бейнероликтер көруге, яғни ақпараттың қандай да түрлерін қолдануға мүмкіндіктері бар.

Ғаламтор тіл үйренушілерге жазба мәтіндерді қолдануға, тіл тасушыларын тыңдап, олармен қарым-қатынас жасауға қайталанбас мүмкіндіктер береді, яғни ол табиғи тілдік ортаны қалыптастырады.

Тілді үйретуде оқытушылар ғаламторды пайдалану арқылы тілді үйренушілердің ойлану дәрежесіне, материалды қабылдау ерекшелігіне байланысты әрбір студент үшін жеке-жеке компьютерде бағдарлама құрып, оқушылармен дербес жұмыс жасауына болады.

Сондай-ақ сабақ барысында компьютерлік ойындардың да тигізер пайдасы зор. Компьютерлік ойындар жаттықтыру, оқыту және дамыту сипаттарын ескере отырып жасалынса, олардың әрбір оқушының білім сапасын арттыруға тигізер пайдасы зор. Сабақ барысында ойын элементтерін тиімді пайдалану олардың сабаққа деген қызығушылығын арттыра түседі, әрі баланың бойындағы қабілеттерді, ойлау мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Мақалада С.Демирель атындағы университеттің инженер факультетінің «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету» мен «Ақпараттық жүйелер» бөлімінің 3-курс студенттері «Кәсіби қазақ тілі» сабағында қолданылған кейбір ойын түрлерінен үзінділер келтірілген және берілген ойындарда сабақ барысында ғаламторды пайдаланудың тәсілдері айтылған.

Жарнама құрастыру ойыны. Бұл ойынды *«Дербес компьютер»* немесе *«Дербес компьютердің негізгі құрылғылары»* туралы тақырыпты өткеннен кейін қорытынды сабақ ретінде ойнатқан тиімді. Ойынға оқытушы алдын ала тауар атауларын жазып қойған паракшаларды дайындап келуі керек. Студенттер шағын топқа бөлінеді, топ басшылары заттың аты жазылып қойған қағазды таңдап алады. Ойында студенттер шағын топтарға бөлініп, тауар жарнамалау ісімен айналысады. Топ мүшелері осы аталған затқа жарнама (мәтін, ұран, плакат, т.б., егер үйге берілетін болса видео да жасағандары дұрыс) құрастырып, оны қалайша қолдануға болатындығын, артықшылығын жарнамалауы қажет (5-6 минут). Студенттер сабақ барысында жарнамаға қатысты бар материалдарды ғаламтордан алады.

Жарнамалау кезінде студенттердің ойды жеткізу шеберлігіне, тіл тазалығына, сөйлеу мәнеріне баса назар аударғанымыз жөн. Жарнаманы төмендегідей тәртіппен келтірген дұрыс:

1. Тауардың сипаттары;
2. Тауардың артықшылығы;
3. Тауарды тұтынудың пайдасы.

Инженер факультеті студенттеріне «Кәсіби қазақ тілін» оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолданудың тиімділігі жоғары. Компьютер студентке ақпаратты игеру тұрғысында өз басының жеке біліктері мен дағдыларын дамыту мүмкіншілігін береді. Сонымен бірге, студенттердің үнемі өздері қолданатын әлеуметтік желілерін сабақ барысында қолдандыру студенттердің сабаққа, пәнге деген қызығушылығын арттырады. Ғаламторды практикалық сабақта қолданғанда студенттерге келесі тапсырмалар берген орынды: қарастырылатын мәселе бойынша ғаламтордан қосымша материалдар іздеу және оларды таңдап, бір жүйеге келтіру (классификациялау): ол үшін студент ақпаратты бөлімдер немесе тақырыптар бойынша жіктеуі керек. Осы ғаламтормен байланысты ойынның бір түрі – топтық зерттеу.

Топтық зерттеу (Бірлескен жұмыс) – практикалық сабақта студенттердің бірлесе отырып белгілі бір проблеманы графикалы түрде шешу тәсілі.

Оқытушы тақырып бойынша шешуді талап ететін проблеманы студенттерге ұсынады. Мәселен, *«Ғаламтордың пайдасы мен зияны»*, *«Вирус және антивирус бағдарламасы»*,

«Компьютерге немесе ғаламторға тәуелділік», «Қазақстандағы ғаламтордың жағдайы» тақырыптарын ұсынуға болады. Студенттер шағын топтарға бөлініп, аталмыш проблеманы шешу жолдарын талқылап, өздерінің шешімін маркерлермен плакатқа түсіреді (15-30 минут ішінде). Студенттер өздігімен сол жерде отырып ақпарат жинастырады, оларды талдап бағалайды. Тапсырманы плакатқа қалай жасау керектігін әр топ өздері таңдайды. Жұмысқа берілген уақыт аяқталғаннан кейін әр топтың спикері шығып, өз жұмыстарын қорғайды. Қорғау соңында топ мүшелері басқа топтың сұрақтарына жауап береді. Жұмыс барысында төмендегідей ережелерді ұстану керек:

- Спикердің қорғауына алдын ала нақты уақыт белгіленуі қажет;
- Спикер сөйлегенде сөзін бөлмеуі керек;
- Студенттер тек сұрақтар ғана қоюлары шарт.

Ғаламторда дұрыс жұмыс жасауды үйрету мақсатымен бір елге немесе бір компанияға саяхат жасату да өте ыңғайлы. Мысалы, инженер факультетіне тақырыпты «Google компаниясына саяхат» деп алайық. Сабақ үстінде ғаламтордан осы тақырыпқа қатысты материал жинауға белгілі уақыт беріледі. Әр студент 4-5-тен бірігіп осы тақырыпта материал жинастыруы оны оқып, мағлұмат алуы керек. Google компаниясының тарихы, жұмысы, қызметкерлері, қазіргі жағдайы және т.б. Уақыт аяқталған соң әр студент төмендегідей кестені толтырады.

Кілт сөз немесе іздеу жүйесі	Мақсат	Нәтижесі

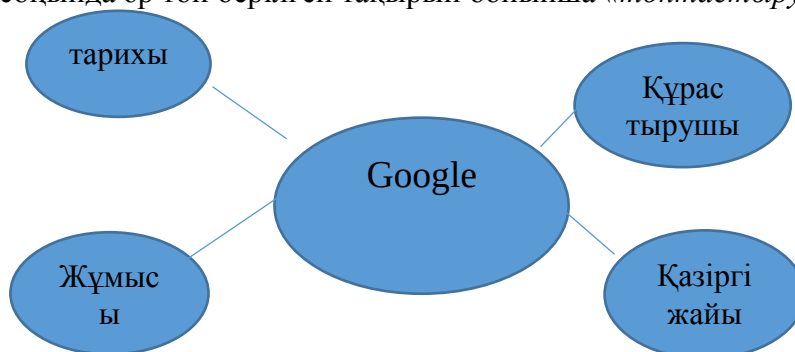
Осы кесте арқылы ғаламтордан берілген тақырыпқа қатысты қандай кілт сөздер жазды, не мақсатпен және оның нәтижесінде қандай мағлұмат алды. Осы кесте бойынша дәптерлеріне өз жұмысын қысқаша жазып өтеді.

Жұмыс нәтижесі

Ақпарат көзі (сайт)	Не туралы	Мағлұматтың пайдалылығы

Жоғарыдағы кестені толтыру арқылы студент кейінгі диплом жұмысына да мағлұмат жинауды оны қалай жинақтауды үйренеді. Берілген кестеде біріншіге нақты мағлұмат алған сайтты, екіншіге ол жерде компания туралы қандай ақпараттар бар және үшіншіге ол мағлұматтың берілген тақырыпқа қатысты пайдалы жағы қаншалықты, не алуға болады деген сұраққа толық жауап жазады.

Жұмыс соңында әр топ берілген тақырып бойынша «топтастыру әдісін» жасайды.

Жұмыс аяқталған соң әр топтың студенттері жеке-жеке шығып, өз жасаған жұмыстарын қорғайды.

Осы тақырып бойынша үйге слайд жасап келуге тапсырма берген де дұрыс, ол әр оқытушының өз қалауына байланысты.

Келесі сабақта осы өткен тақырыппен байланыстырып, *Google* мен *Mail-ru* компанияларына салыстырмалы жұмыс жасатуға да болады. Бұл жолы да алдыңғы сабақтағыдай ғаламторды толық қолданады, осы ғаламтордан алған мәлімет бойынша екі компанияның ұқсастығын, ерекшелігін, негізгі жұмысын толық кестеге толтырып шығады.

Google	Mail-ru	Ұқсастығы	Айырмашылығы	Қазіргі жағдайы

Осы тапсырмалар негізінде студенттер сабақ үстінде ғаламтор арқылы бір-бір ойындар ұйымдастыруына да болады немесе оқытушының өзі де алдын-ала өтетін тақырыбы бойынша «Кахут» әдісі бойынша тесттер дайындап келіп, сол жерде орындатса мұның өзі білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Ғаламтор қорларын пайдалана отырып оқытуды жаңа педагогикалық технологияларға жатқызуға болады. Ғаламтордың ең басты ерекшелігі жаңа ақпараттар алуда (мысалы жаңа оқиғалар, атақты адамдар, компаниялар туралы қызықты деректер және әр тақырып бойынша оқу-бағдарламалық бейнероликтер, аудиожазбалар) материалдың көптігі.

Тілді меңгеруде де ғаламторды пайдалану оқытушы мен тіл үйренушілердің ізденушілік және шығармашылық қабілеттерінің дамуына, білім алушылардың тілдік біліктілігінің, тыңдау дағдыларының, сөйлеудің қалыптасуы мен дамуына, жазу әрекетін жетілдіруге, тұлғаның шығармашылық тұрғыдан шыңдалуына зор әсерін тигізеді.

Оқытушы – ақпараттанушы емес, білім алушының жеке тұлғалық және интеллектуальды дамуын жобалаушы. Ал бұл оқытушыдан ақпараттық құзырлықты, ұйымдастырушылық қабілеттілікті, студенттерді қазіргі қоғамның түбегейлі өзгерістеріне лайық бейімдеу, олардың зерттеушілік дағдыларын дамыту бағыттарын талап етеді.

Әдебиеттер:

1. Asmus N.G. Lingvisticheskie osobennosty virtualnogo kommunikativnogo prostranstva. Cheliabinsky GU, 2005. 265 s. (Асмыс Н.Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства. Челябинский ГУ, 2005. 265 с.)
2. Avramova A.G. . Lingvisticheskie osobennosty elektronnoy obsheniya: na mat.francusckogo, angliskogo i ruskogo iazykov. Moskva, 2005. (Аврамова А.Г. Лингвистические особенности электронного общения: на мат.французского, английского и русского языков. Москва, 2005.)
3. Ermenbaeva L. Kazak tilin tehnologiyalar arkili okitu ozektiligi. KMEBI. (Ерменбаева Л. Қазақ тілін технологиялары арқылы оқыту өзектілігі. ҚМЭБИ)
4. Smirnov S.A. Tehnologiya kak sredstvo obucheniya vtorogo pokoleniya / S.A.Smirnov – M., 2001. (Смирнов С.А. Технология как средство обучения второго поколения / С.А.Смирнов – М. 2001.)
5. Fedorova G.I. Kompiuteri i Internet v obucheni inostrannim iazykam. // Uchitel – 2003. №1. (Фёдорова Г.И. Компьютеры и Интернет в обучении иностранным языкам. // Учитель. - 2003. - №1.)

TO THE PROBLEM OF SYNTACTICAL INTERFERENCE AND ITS TYPES

СИНТАКСИСТІК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Saule TULEPOVA, candidate of philological sciences, assist.prof.

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Almaty, Kazakhstan.

tulepova_73@mail.ru

Резюме

Бұл мақалада белгілі топтамалар негізінде қазақ студенттерінің ағылшын тіліндегі сөйлемдерінде табылған интерференциялық және интерференциялық емес қателердің түрлері қарастырылады

Resume

In the article on the basis of well-known classifications types of interference and non-interference errors found in English speech of Kazakh students are determined.

Key words: syntactical interference, error types, interlingual, intralingual errors.

This article deals with the study of syntactical interference of L1 (mother tongue) into L2 (target language - English) and types of interference (interlingual) and non-interference (intralingual, developmental) errors as presented in the works of such well-known linguists as P.Corder (1967), J. Richards (1994), R.Ellis (1995), J. Edge (1990). In the article we are making an attempt to reveal and classify these errors according to various factors. In applied linguistics there are two points of view concerning error sources: according to the first a bilingual's mother tongue or a dominant language is a basic source of errors that prevents mastering a foreign language. "It is absolutely obvious, that interference of the mother tongue presents one of the main difficulties in the study of a new language"(J.Catford, 1989:367). When writing or speaking the target language (L2), foreign language learners tend to rely on their native language (L1) structures to produce a response. If the structures of the two languages are distinctly different, then one could expect a relatively high frequency of errors to occur in L2, thus indicating an interference of L1 on L2. In our understanding interference is a result of the conflict of two language systems, when a dominant language system consciously or unconsciously "imposes" its own rules. J. Richards (1994) suggests the term interlingual errors to denote interference errors.

Supporters of the second position claim, that the leading role belongs to the strategy of education and the degree of language competence. In fact, the importance of mother tongue and its influence on L2 is considerably reduced, while the attention is paid to the peculiarities of second language acquisition. Thus, errors of this type are considered to be intralingual or developmental.

In the present article both interference and non-interference errors are described in brief, being illustrated by the examples from my research paper, devoted to Kazakh-English syntactical interference and interlingual\intralingual error types, found in university students English speech in their first and last years of study (Tulepova S., 2010).

In scientific literature we can find different error typologies. One of the earliest classifications was suggested by Hanna Y. Touchie (1986). The scientist emphasizes the significance of learners' errors in second language acquisition and states, that there are mainly two major sources of errors in second language learning. The first source is interference from the native language while the second source can be attributed to intralingual and developmental factors. According to his classification, intralingual error types are: 1) simplification - choosing simple forms and constructions instead of more complex ones; 2) overgeneralization - the use of one form or construction in one context and extending its application to other contexts where it should not

apply; 3) hypercorrection – when students commit errors in otherwise correct forms; 4) faulty teaching - caused by the teacher, teaching materials, or the order of presentation; 5) fossilization – errors, which are difficult to cope with; 6) avoidance – similar to simplification; 7) inadequate learning - ignorance of rule restrictions or underdifferentiation and incomplete learning; 8) false concepts hypothesized - errors that can be attributed to wrong hypotheses formed by learners about the target language.

In addition, the author presents some views of researchers in the field of applied linguistics concerning two types of errors: performance errors and competence errors. Performance errors are those errors made by learners when they are tired or hurried. Such lapses in performance are referred to as **mistakes**, which can be overcome with little effort by the learner. Competence errors, on the other hand, are more serious than performance errors since competence errors reflect inadequate competence and gaps in knowledge. Some linguists (Burt and Kiparsky, (1974:73), Marianne Celce-Murcia et al (1988:20)) state, that foreign language learners' errors are hierarchical, i.e. some errors make a sentence more difficult to understand than others. According to them, errors should be divided into global and local. "Global mistakes are those that violate rules, involving the overall structure of a sentence, the relations among constituent clauses ...Local mistakes cause trouble in a particular constituent or in a clause of a complex sentence."

Nada Abi Samra (2003) in his work "An Analysis of Errors in Arabic Speakers' English Writings" presents classifications suggested by Richards and Simpson in 1974, where they exposed seven sources of errors:

1. Language transfer, to which one third of the deviant sentences from second language learners could be attributed.

2. Intralingual interference: a) overgeneralization: it is associated with redundancy reduction. It covers instances where the learner creates a deviant structure on the basis of his experience of other structures in the target language; b) ignorance of rule restrictions: i.e. applying rules to contexts to which they do not apply; c) incomplete application of rules; d) semantic errors such as building false concepts/systems: i.e. faulty comprehension of distinctions in the TL.

3. Sociolinguistic situation: motivation (instrumental or integrative) and settings for language learning (compound or co-ordinate bilingualism) may affect second language learning.

4. Modality: modality of exposure to the TL and modality of production.

5. Age: learning capacities vary with age.

6. Successions of approximative systems: since the circumstances of language learning vary from a person to another, so does the acquisition of new lexical, phonological, and syntactic items.

7. Universal hierarchy of difficulty: this factor has received little attention in the literature of second language acquisition. It is concerned with the inherent difficulty for man of certain phonological, syntactic, or semantic items or structures. Some forms may be inherently difficult to learn no matter what the background of the learner.

J.Edge (1990) examines four factors, conducting the occurrence of errors in the production of speech in L2: 1) influence of L1; 2) misapplication of rules; 3) absolute ignorance of rules; 4) human factor (or emotional), which leads to making mistakes under the state of tiredness, haste, tension, excitement (such errors are known to the teachers of foreign languages as slips of the tongue or performance errors).

James (1998:178 in Nada Abi Samra, 2003) exposed three main diagnosis-based categories of error:

I. Interlingual: interference errors;

II. Intralingual: 1. Learning strategy-based errors: a) false analogy; b) misanalysis; c) incomplete rule application; d) exploiting redundancy; e) overlooking cooccurrence restrictions; f) hypercorrection (monitor overuse); g) overgeneralization or system simplification.

III. Communication strategy-based errors: a) holistic strategies: e.g. approximation, language switch, calque; b) analytic strategies: circumlocution (expressing the concept indirectly, by allusion rather than by direct reference).

IV. Induced errors: they “result more from the classroom situation than from either the student’s incomplete competence in English grammar (intralingual errors) or first language interference (interlingual errors): a) material induced errors; b) teacher-talk induced errors; c) exercise-based induced errors; d) errors induced by pedagogical priorities; e) Look-up errors.

It should be pointed out, that in all these classifications, considered above, the detailed description of the intralingual errors is made whereas interlingual errors are simply referred to as errors, originating from L1 interference and are given little attention. As our study is related to the syntactical interference, the attempt is made to reveal error types, which can be attributed to the influence of mother tongue. Although interference is the term adopted from the sphere of exact sciences (Alimov V., 2005), in linguistics it also means encroachment, intrusion, negative influence. As language interference is a result of language interaction, this phenomenon must be treated in terms of bilingualism and theory of language contacts. The most detailed study of language contacts theory is presented by A.E.Karlinski (1990) in his fundamental work "The basics of language contacts theory", which reveals and characterizes the directions of language influences, resulting in changes in speech and in the language as well. The scientist conducts differentiation of results of language interaction which can be manifested in two ways: either in a bilingual’s speech on any of two languages he uses (speech mutation) or due to the influence of certain reasons - in the language system (language diffusion). The former deals with purely synchronous interaction without affecting the language system, the latter leads to a language change, connected with penetration of foreign elements into the language system, that can finally result in its alteration. In "Linguistic encyclopedic dictionary" edited by V.Yartseva (1998:197) interference is defined as "an interaction of language systems in the conditions of bilingualism, which arises either in language contacts or while the individual mastering of a foreign language", but more exact interpretation is given - «it can be expressed by deviations from the norms and systems of the second language under the influence of the mother tongue".

Though R. Ellis (1995: 29) considers, that in fact, to distinguish interference errors from non-interference is rather difficult, taking into account various opinions, expressed by researchers in this sphere, we tried to determine major types of interference and non-interference errors. It has become possible after the contrastive analysis of English and Kazakh simple positive, negative and interrogative sentence structures, according to which the potential interference was calculated (Tulepova, 2010).

I. Interference errors. Thus, having analyzed various classifications, the following major types of Kazakh language interference into English were revealed: 1) disordering (replacement); 2) omission; 3) addition; 4) misinterpretation.

1) Replacement errors. The structure of Kazakh simple sentence is quite different from the English sentence. The stylistically neutral positive sentence can be represented by the form SOV (subject-object-verb), while in English the form SVO (subject-verb-object) is accepted. As a result of negative transfer, learners are supposed to replace the position of the verb, but in fact, it rarely takes place. Most of the replacements are made in the use of adverbs, as in the example from the student’s answer: **He very liked it (He liked it very much)*. The error is committed under the influence of Kazakh language, according to which adverb *өме (very)* (as well as other parts of speech) must be placed before the verb *ұнатты (like)* - **very (much) liked*. As in Kazakh language *өме* has two equivalents in English: *very much* and *very*, it results in their under-differentiation and omission of *much*.

2) omission errors also arise due to the structural differences in the two languages. For example:

- **Where... you live? (Where do you live?)*
- **I am ... student (I am a student)*

The omission of the auxiliary verb *do* was done due to its absence in L1 question forms. The second example is similar to the first, i.e. the absence of the articles in L1 results in its omission in L2 sentences.

3) Addition errors. **I never don't drink coffee (I don't drink coffee, I never drink coffee)*. The addition errors arise due to the difference in expressing negation in two languages. It is known, that in English there is only one negation in a sentence, whereas in Kazakh language the use of two negatives is possible.

4) Misinterpretation error: ** I read psychology (I study psychology)*. In Kazakh language the verb "to read" has two meanings – to read and to study (to learn). The error was committed due to the confusion of these meanings.

II. Non-interference errors. "Our data related to the mastering of L2 syntactical structures confirmed that interference is not an only problem in this sphere" (Richards J., 1994:174]. As we have mentioned above, foreign language learners commit errors which are not connected with their mother tongue and arise due to the difficulty of the target language and the peculiarities of second (foreign) language acquisition. Such errors are considered intralingual, or developmental errors, because they indicate the learner's progress in mastering a foreign language and are connected with the specifics of the target language. On the basis of some classifications, considered above, the following typology of non-interference errors found in Kazakh students' answers in English was compiled: 1) Overgeneralization - the use of one form or construction in one context and extending its application to other contexts where it should not be applied. Examples of overgeneralization include the use of **goed* as the past tense form of the verb *togo* and the omission of the third person singular -s in Present Simple under the heavy pressure of all other endless forms as in **he play (he plays)*. 2) Incomplete application of L2 rules **It is more cold today (It is colder today)*; 3) Ignorance of rule restrictions **She made me to do it (She made me do it)*, **I must to go (I must go)*; 4) Simplification (avoidance of complicated structures) ** I live here 5 years (I have been living here for 5 years)*; 5) Building false concepts ** It was happened last year (It happened last year)*; 6) Ambiguous **Our citizens became are really serious (Our citizens became really serious)*; 7) Psychological (emotional, in spontaneous speech) ** It's depend on situation (It depends on situation)*.

The study of interlingual and intralingual errors in English speech of Kazakh students showed that the majority of students errors related to their mother tongue are committed at the beginning stage of foreign language acquisition. The dynamics of interference reduces dramatically till the last year of study. To sum up it should be noted that inaccessibility of the problem of interference and non-interference errors is apparent. In fact every teacher of English encounters these error types produced by their students and tries to cope with them. But it is impossible to overcome these difficulties without considering their sources. That is why the thorough analysis of learners' errors enables linguists to reveal the causes and then to supply a teacher of English with methodological suggestions as to how to avoid the problems most effectively.

References

1. Alimov V.V. (2005) Интерференция в переводе. – М.: Ком Книга. – 232 с.
2. Burt M. and C. Kiparsky (1974) "Global and local mistakes". New Frontiers in second language learning. Rowley, MA: Newbury house.
3. Catford J. (1989) Обучение английскому языку как иностранному // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс. – Вып. 25. – С. 366-385.
4. Celce-Murcia Marianne and Sh. Hilles (1988) Techniques and resources in teaching grammar. Oxford University Press. – 189 p.
5. Corder, P. (1967). The significance of learners' errors. Reprinted in J.C. Richards (ed.) (1974, 1984) Error Analysis: Perspectives on Second Language Acquisition. London: Longman, pp. 19 - 27 (Originally in International Review of Applied Linguistics, 5 (4)).
6. Edge J. (1990) Mistakes and correction. – Longman. – 70 p.
7. Ellis Rod (1995) Understanding Second Language Acquisition. – Oxford University Press. – 327 p.

8. Hanna Y. Touchie (1986) Second language learning errors. Their types, causes, and treatment jalt-publications.org/files/pdf-article/art5_8.pdf
9. Karlinski A.E. (1990) Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 181с.
10. Nada AbiSamra (2003) An Analysis of Errors in Arabic Speakers' English Writings // <http://www.nadasisland.com/languageacq-erroranalysis.html>
11. Richards J.C. (1994) A Non-Contrastive Approach to Error Analysis // Error Analysis. – Longman. – P. 172-188.
12. Tulepova S. (2010) The influence of Kazakh language on the production of English simple sentences by bilinguals. Thesis for the scientific degree of the Candidate of Philological sciences. Almaty.- 153p.
13. Yartseva V.N. (1998) Большой энциклопедический словарь. Языкознание. -2-е изд. –М.: Большая Российская энциклопедия. –685с.

NOUN-FORMING SUFFIX –SHI IN SOME ALTAIC LANGUAGES

ЗАТ ЕСІМ ТУДЫРУШЫ «–ШЫ» ЖҰРНАҒЫНЫҢ КЕЙБІР
АЛТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ.

Бота ХАСЕН, аға оқытушы
Сулейман Демирель атындағы университет, Қаскелең, Қазақстан.
bota.hasen.78@mail.ru. +77022184107

Резюме

Мақалада қазақ және моңғол тілдеріндегі зат есім тудырушы «-шы», «-шы», «-ч-» жұрнақтарының ерекшеліктері туралы айтылған. Бұл жұрнақтардың екі тілге ортақ өте көне жұрнақ екендігі дәлелденген.

Resume

The article discusses noun-formation features by suffixes «-shi», «-shy», «-ch» of both Kazakh and Mongol languages. It has been proven that these suffixes are coming from the old times

Кілт сөздер: Алтай тілдері, сөзжасам, зат есім, есім, етістік, сөз тудырушы жұрнақ, өнімді жұрнақ, өнімсіз жұрнақ, түбір, синтетикалық тәсіл.

Кеңес тұсында тілдік зерттеулердің дені тіл құрылымын зерттеуге яғни структуралық лингвистикаға бағытталып құрылды. Оның өзінде қазақ тілінің грамматикасын зерттеуде орыс тіл білімінің жүйесін негіз етіп алдық та, белгіленген шеңбердің аумағынан қара үзіп шыға алмадық. Тіліміздің тегіне, табиғатына негіздеп заңдылықтар тағайындамай, құрылған дайын заңға тілімізді құрықтап беріп отырдық. Кеңестік дәуірді басынан кешкен түркі тілдерінің дыбыстық жүйелері күні бүгінге дейін мұның зардабын шегіп отыр. Бір-бірімізді ауызша жақсы түсінісек те, жазба дүниелерімізді ауысып оқығанда кібіртктеп қаламыз. Кеңес кезеңіндегі «кіші тілдерге салынған мұндай тұсауларға» қарамастан түркі тіл білімі іргелі еңбектерді дүниеге әкеліп, зерделі зерттеулер жасады деп сеніммен айта аламыз. Алайда түркі тіл білімінің бүгінгі күн тәртібінде сол кезеңдердегі айтылмаған, айта алмаған мәселелердің орнын толтыру тұр. Қазір туыстас түркі тілдерін бір-бірімен салыстыра, сабақтастыра саралауға толық мүмкіндігіміз бар. Тек түркі тектес тілдер ғана емес туыстас, түбі бір, тамыры кіндіктес алтай тілдерінің материалдарын да өзара салыстыра қарастыру тіліміздегі көнеленіп, жігі жабысқан кейбір тілдік бірліктердің болмысын ашып, туыстас екі елдің бір-бірінің тілін жақсы тануға жол ашары сөзсіз. Ол өз кезегінде тіліміздің кейбір шешілмеген мәселелерінің де күрмеуін шешуге ықпал етеді деген үміттеміз.

Алтай тілдері жалғамалы (агглютинативті) тілдер болғандықтан сөзжасамда синтетикалық тәсіл өте өнімді болып келеді. Сөзжасамның ішінде зат есімдік сөзжасамның орны ерекше. Себебі зат есім сөзжасамы жеке сөздер мен жұрнақтардың саны өте молдығымен ерекшеленеді. Тіл білімінде зат есім аффиксациясын талдауда етістіктен және есім сөздерден зат есім тудыратын жұрнақтар деп екі топқа бөлу жалпы дәстүрге айналған. Дегенмен, аффикстер тарихына көз жүгірткенде, олардың кейбіреулері тілдердің даму барысында есімнен де, етістіктен де зат есім жасайтындығын айта кеткен жөн. Алтай тілдеріндегі зат есім жасайтын ең өнімді жұрнақтың бірі *-шы*, *-ші* жұрнағы да есімнен де, етістіктен де зат есім тудыруға қабілетті. Сөз тудырушы *-шы*, *-ші* жұрнағын генетикалық жағынан Н.Ф.Катанов *-шық/-шік* формантымен, Н.А.Баскаков *-са/-се* тұлғалығымен, Г.Рамстедт, Ф.А.Ганиев қытай-корей тіліндегі «*са*» сөзімен байланыстырады (1;68).

Ал көне түркі тілінде кездесетін *-чы*, *-чі*, *-чү*, *-чу* жұрнақтары төмендегідей мағыналар берген:

1. Белгілі кәсіп иесін не нақтылы іс істеушіні білдіреді: *Табғач қағандан бедіз-чі келүртім, бедізітім* – Табғаш халқынан бедершіні әкелдірдім, бедерлеттім.

2. Құрал не әлде бір жабдық атауы ретінде қолданатын сөзге жалғанып, іс иесін білдіреді: Мысалы: *Он оқ оғлым түргеш қағантан Макрач тамға-чы оғуз Білге тамға-чы келті* – Он оқ баламның атынан түргеш хандығынан мөр ұстаушы Макрач және оғыз Білгенің мөр ұстаушысы келді (2;57-58).

Ал қазақ ғалымы А.Ысқақов *-шы, -ші* жұрнағы арқылы жасалатын төмендегідей зат есім мағыналарын ұсынады:

1. Кәсіп иелерінің я мамандықтардың атауларын, белгілі бір кәсіппен шұғылданатын адамды білдіреді. Мысалы: *қой-шы, тіл-ші, әдебиет-ші, тарих-шы*, т.б.

2. Адамның белгілі бір дағдыға айналған іс-әрекеті мен қабілет-қасиеттерінің аттарын білдіреді. Мысалы: *аңду-шы, бастау-шы, барлау-шы, тергеу-ші*, т.б.

3. Қоғамдағы ағымды я көзқарасты (идеяны) жақтаушының және белгілі бір ұйымға қатысушының атын білдіреді. Мысалы: *спорт-шы, жақаев-шы, иванов-шы*, т.б. (3;197).

Ал қырғыз тілінде бұл жұрнақтың *-чы, -чи, -чу, -чү* нұсқалары бар. Бұл жұрнақтар да кәсіп иесін білдіретін зат есімдар жасайды. Мысалы: *малчы, койчу, дүкөнчү* (4;317).

Зерттеулерден *-шы, -ші* жұрнағының адамға қатысты көптеп сөз тудыратындығы байқалады. Бұл жұрнақ туралы Э.В.Севортян «Существительные на *-чы* означают по профессиям, занятиям, привычкам и т.д. значение профессии (занятия), все остальные представляют собой его дальнейшее развитие», - деген еді (5). Ғалымның бұл пікірін қазіргі түркі тілдерінің төмендегі материалдары дәлелдей түседі:

Өзбек тілінде: *-чи*: балиқ-чи, этик-чи;

Түрікмен тілінде: *-чы/-чи*: езув-чи, демир-чи;

Түрік тілінде: *-джы/-джи, -чы/-чи*: санат-чы, паста-джы.

Қашқари сөздігінде де *-чы/-чиота-чы* (тәуіп), *эт-чи* (қасапшы), *этүк-чи* (етікші) сияқты сөздерде сақталып, кәсіп иесін білдірген.

Ал монғол тілінде қазақ тіліндегі *-шы, -ші* жұрнағымен тұлғалас әрі мазмұндас *-ч/-чин* жұрнақтары бар. Монғол тіліндегі бұл жұрнақтар да белгілі бір кәсіппен шұғылданатын адамды білдіреді. Мысалы: *зураг-ч* (суретші), *жолоо-ч* (жүргізуші), *тэмээ-ч* (түйеші), *хонь-чин* (қойшы), т.б. Сонымен қатар бұл жұрнақтың моңғолдың жазба ескерткіштерінде де жиі кездесетіндігі айтылады (6;161-162).

И.Е.Маманов: «Тіліміздегі тергеуші, оқушы, оқытушы, жазушы, сатушы сияқты сөздер *-шы, -ші* қосымшасының сөз тудыру қызметінен пайда болған сөздер емес, олар белгілі бір ұғымды қолдану нәтижесінде қимыл иесі формасынан семантикалық тәсілмен зат есімге айналған сөздер» - дейді (7). Бұл орайда ғалым етістіктің тұйық рай формасына жұрнақ үстелген сөздер жайлы айтып отыр. *-шы/-ші* формасы есімге де, етістікке де теліне беретіндігін біз жоғарыда ескерткен болатынбыз.

Барлық алтай тілдерінде өнімді болып келетін бұл жұрнақ басқа алтайтанушылардың да назарынан тыс қалған жоқ. Г.Д.Санжеев: «...производные слова с аффиксом *-ша* относят к категории предметных имен, выражающих в основном деятелей» деп ой түйсе (8;36), Н.П.Дыренкова: «...Аффикс *-чы/-чи* образует имена, обозначающие производственную функцию человека, профессию, занятие, занимающиеся тем, что выражено первичной основой, или имеющее вообще отношение к тому, что выражено этой основой» – деген пікір білдіреді (9; 45-46). Бұл тақылеттес пікірлерді құмық тілін зерттеген Н.К.Димитриевтің (10;83-84), өзбек тілін зерттеген А.Н.Кононовтың (11;94), (12;62-63), қарақалпақ тілін зерттеген Н.А.Баскаковтың (13;189) еңбектерінен кездестіреміз.

Қырғыз ғалымы Б.О.Орузбаева да сөзтудырушы жұрнақтарға жан-жақты тоқтала отырып, былай дейді: «*-чы* структурно и функционально соотносительна с монгольским *-чин//-ч*. Продуктивный именной аффикс, образующий существительные, указывающие на занятие, профессию (малчы – скотовод, тракторчу- тракторист, жазуучу – писатель, окуучу -

учащийся), склонность (сайроочу чымчык – певчая птица), название предметов (топчу – пуговица, упчу – рожок, карыпчы – нарукавник, тамчы – капля) (14;285).

Монғол тіліндегі –чин формасымен тұлғалас қазақ тілінде шын жұрнағы бар. Қазақ және қырғыз тілінде *-шын* жұрнағы өнімсіз жұрнақтардың сапында. Ал монғол тіліндегі –чин тұлғасы керісінше өнімді. Мысалы: *ав-чин* (аңшы), *айраг-чин* (қымызшы), *жуул-чин* (саяхатшы), *оедол-чин* (тігінші). Бұл жұрнақ арқылы қазақ және қырғыз тілдерінде *құлақ-шын* (кулакшын), *буыр-шын* сияқты санаулы сөздер ғана жасалады. Мысалы: *Буыршының бұта шайнар азуы, Бидайықтың көл шайқаған жалғызы*. Мұндағы *буыршын* сөзі төрт жастағы еркек түйені білдіреді. *Буырбурыл* сөзімен түбірлес, яғни түбірі «*бур*». Түркі тілдеріндегі *боз* сөзі бұрын *бор* тұлғасында да қолданылған. Тақтаға жазу жазатын ақ балшықты да *бор* дейміз. Мұнда конверсиялық сөзжасам тәсілі қолданылған. Ал монғол тілінде сұрғылт түсті *борогчин* дейді. Буыршын сөзі *бур* түбіріне *-шын* жұрнағының қосылуының нәтижесінде жасалған. –*шын* жұрнағы туралы нақты болжам айту қиын. Дегенмен де *-сын/-сін* жұрнағының (бұл да өнімсіз жұрнақ) варианты болуы мүмкін. *Су-сын, қауыр-сын, самыр-сын* сөздері бар. *Самырсын* сөзін біз бүтін тұлға ретінде қарастырып жүрміз. Оның түбірі самыр монғол тілінде «*самар*» түрінде кездеседі, мағынасы – майқарағайда өсетін жаңғақ. Салыстыра зерттеудің тиімділігі сол кейбір көмескіленген түбірлердің мағынасын ажыратуға болады. Бұл тілдерді салыстырып, неғұрлым жан-жақты зерттей түскен сайын олардың арасындағы ұқсастық, ортақ жайттар молынан табылып отырады.

Қазақ тілінде –шы формантында кездесетін жұрнақтың өте көне, барлық алтай тілдеріне ортақ жұрнақ екендігі ешқандай дау тудырмайды. Оған мына мысалдар арқылы көз жеткізуге болады:

қазақша: *-шы/-ші*;

қырғызша: *-чы, (-чи, -чу, -чү)*;

монғолша: *-ч, -чин*;

бурятша: *-ша (-шэ, -шо), -шан/-шэн*;

түрікше: *-жы (-жі, -жұ, -жү), -чы (-чі, -чұ, -чү)*;

өзбекше: *-чи*;

құмықша: *-чы/-чи*;

башқұртша: *-сы (-со, -сэ, -се)*;

алтайша: *-чы (-чі, -чи)*;

шорша: *-чы (-чи, -чу, -чү)*.

Алтай тілдеріндегі мағыналас бұл жұрнақтардың аздаған фонетикалық ерекшеліктері ғана болмаса, қызметтері ұқсас, көне жазба ескерткіштерде кездесетін *-чы, -чі* жұрнақтарынан айырмашылығы жоқ.

Әдебиеттер:

1. Ganiyev F.A. Suffiksálnoe slovoobrazovanie v sovremennom tatarskom literaturnom yazyke. –Kazan: Tatknigoizdat, 1974. -231 b.
2. Esenkulov A. Orhon-Enisei, Talas eskertkishterindegi soz tudyrushy zhurnaktar. Kand.dis. – Almaty, 1969. -272 b.
3. Yskakov A. Kazirgi kazak tili. –Almaty,1974. -208b.
4. Azyrky Kyrgyz adabi tili. –Bishkek, 2009. -928b.
5. Sevvortyan E.V. Affiksy imennogo slovoobrazovaniyav azerbaidzhanskom yazyke. – Moskva: Nauka, 1966. -434str.
6. Luvsanvandan Sh. Orchin cagiin mongol hel. – Beezhin, 1962.;161-162
7. Mamanov Y. Kazirgi kazak tili. – Almaty,1996. -156b.
8. Sanzheev G.D. Sravnitel'naya grammatika mongolskih yazykov. – Moskva - Leningrad, 1953.

9. Dyrenkova N.P. Grammatika shorskogo yazyka. – Abakan,1941, -307 s.
10. Dmitriyev N.K. Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazyka. – Moskva:Nauka, 1961. -205s.
11. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. – Moskva – Leningrad, 1960. -284 s.
12. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo yazyka. – Moskva - Leningrad, 1941.
13. Baskakov N.A. karakalpakskiy yazyk. – Moskva: Nauka, 1952. T№I ch.1. -540s.
14. Oruzbayeva B.O. Slovoobrazovanie v kirgizskom yazyke.- Frunze:Ilim, 1964. -313 str.

THE MEANING OF THE WORD «QUT» IN THE KAZAKH MENTALITY

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ҚҰТ» СӨЗІНІҢ ҰҒЫМДЫҚ МАҒЫНАСЫ

Nazgul ABDRAKHYNova, MA

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

nazgul.nazgul.1979@mail.ru, 87019133503

Resume

The article addresses the origin and meaning of life values and commonly used congratulatory “Kutty bolsyn” expressions in everyday life of Kazakh people. The object of the article is to uncover the meaning of those expressions, their origin and use.

Резюме

Мақалада қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде жиі қолданылатын «Құтты болсын» сөзінің мағынасы мен шығу тарихы, өмірлік құндылықтармен байланысы туралы сөз болады. Ол үшін «Құтты болсын» сөзінің пайдаланылатын орыны мен шығу тәркіні, одан туындайтын тіркестер мәнін ашып түсіндіру қажеттілігі бар.

Key words: “kut” prosperity, tradition, wish, present.

Our hospitable people wished for the fertility of their table and visit of guests since ancient times. They based this wish on such believes as “Visit of a guest is luck”, “the honoured guest’s visit leads to the birth of twins in the cattle” and kept the most delicious food for their guests. Having taught such tradition of hospitality to next generations, our nation has respected its guests and gave them special attention. When, on one hand a hosting side oblige themselves to honour their guests, the visiting side wish the hosts fertility and goodness. The semantic power of the wish “Qutty Bolsyn!” (Grace be upon you!) is very high for Kazakhs for it has a wide range of use in wishing happiness and fertility in almost any significant life occasions. For example, with the bride’s new arriving at the husband’s family it is wished as “Kelinning ajagy qutty bolsyn!” (Let the bride be gracious in this family!) that is interpreted as great goodness.

It is obvious that one wonders what to wish on a ceremony on the way to the event. Every other Kazakh who understands and appreciates the value of a good speech delivered at any sort of wedding, anniversary or other types of ceremonies prepares the most heartfelt wish he/she would say long beforehand and tries to embellish it in any possible artistic form. Nowadays our people aim to start their congratulating speeches with the artistic patterns of Kazakh language.

One of the most frequently used wishes at such cheerful events and ceremonies (especially at the family events) is the wish “Qutty bolsyn!” whose closest English translation sounds as “Grace be upon you!” but also may extend the meaning to many other expressions of good wishes such as “Bless you!”, “All the luck!” etc. To wish “qutty bolsyn” in Kazakh implies the readiness to share the same joy and happiness and is one of traditional courteous wishes. [6.1576]

Therefore explaining the meaning of this powerful wish to the Russian-speaking audience is one of the ways to involve the latter into the process of learning Kazakh, the Kazakh culture and traditions. Thus, the basic aim of this article is to open the semantic and functional essence of such phrases as “qutty bolsyn!” to the Russian-speaking audience.

No doubt, it would be a good tutorial not only to the representatives of other ethnicities and Russian-speaking Kazakhs but also to Kazakhs who do not grasp the word properly. In some Russian sources, the meaning of the phrase “qutty bolsyn!” is interpreted in the following way: “To wish qutty bolsyn is a congratulation. It is an ancient tradition to congratulate by wishing grace and blessing on such occasional family events as childbirth. It is a traditional wish of fertility and wealth

supported with the expression of good feelings and ability to share the joy. ” Although it is stated that the wish is an ancient tradition it is still widely used among ordinary Kazakh families. We will try to study the broad meaning of this wish more thoroughly.

Generally, the phrase “Qutty bolsyn” implies huge power. It takes its power from the root-word “*qut*” that has different meanings in lexis of diverse Turkic ethnicities. For instance, *qut* means soul of a person in Khakass language. In ancient Turkic languages soul was known as *qut*. There is a phrase in Kazakh “*Qutym qashty*” which literally means “my soul left me” and is equivalent to English “to jump out of skin”. Thus we can see that in Kazakh the word has the meaning of “soul” too. Ancient Turks divided the *qut* into three: *awa qut* (the spirit of air), *jer qut* (the spirit of ground), *iyе qut* (the Host spirit)

The Turkic-speaking Yakuts in their understanding divide the word *qut* into three as well. They are: *buor qut* – ground spirit, *salgyn qut* – air spirit, *ija qut* – the Host spirit. Usually one of the phrases that an ordinary yakut person says in pain before he or she dies is “*qutum*”, “*surum*” which means “My soul!” It is probably the same in meaning with the Kazakh “*zare qut*”. [4, 72 б.].

The word *Qut* is defined in a Kazakh-Russian dictionary as following:

1. Wealth; property; мал – халықтың құты cattle is the wealth of nation
2. Grace; good; fertility; prosperity; Қаратауқұтдарығанжер → Qaratau is the land of prosperity
 - құттөрденкірсе, жүтесіктеншығады → once grace enters the misery leaves
 - құт болу → become gracious
 - құтқону → be prosperous; құтыкету → to scare;(jump out of the skin); figuratively – to become miserable; құтықашу → to become pale; figuratively – to become psychologically disbalanced
 - құты ұшу → become confused

In other dictionaries the word *qut* is given as happiness, survival, happy (*qutty*), greeting (*quttyqtamaq*).

The usage of the word *qut* in various collocations and idiomatic and phraseological expressions is as following:

Құттыболды. (*qutty boldy*) became gracious and fertile, brought luck and prosperity

Құттыболсын! (*qutty bolsyn*) Grace upon you! Let it be good for you! – it is a wish mixed with congratulating on some good news

Құттыболсынайты. (*qutty bolsyn aitty*) Wished all the prosperity and grace (must be interpreted as one wanted to share your joy about some good news with you)

Құттыжеріне (орнына, қонысына) қондырды. (*qutty jerge qondyrdy*) Meaning 1. – gave their daughter in marriage to a good family. 2. – buried

Құттыжерге (орнына) қонды. (*qutty jerge qondy*) - married (for females)

Құттықонақ. (*qutty qonaq*) – quest bringing luck and prosperity together with him/her

Құттықонақболды. (*qutty qonaq boldy*) – person with the arrival of whom the hosts relate the start of their prosperity/ richness/ luck/ or any other kind of good goings-on

As a matter of fact, quest is a person who brings richness whatsoever in Kazakh mentality. It is important to give shelter to a quest and invite him/her to stay for at least one night in the family.

Құттықонысетсін. Let the move to a new location be beneficial and comfortable

Құттымекен (қоныс). A safe haven

Құттықта - Congratulations to someone, wishing good

Құттықтас- Good wish, to share the joy.

Құттықтаухат – A greeting postcard, a wish addressed in a written text form.

Құттылық - a state of being gracious and prosperous

Құтхана- 1. One's own house, land, settlement. 2. A private place of cultural and community services of certain specialty owners. [2.856 б.]

Qut is a holy conception in the Kazakh traditional worldview. It is noticed in the ancient monument writings of Orkhon – With God's order I became the gracious kaghan, Kulteegin. The word *qut* in ancient Turkic meant 1. Spirit, soul, life power; 2. Happiness, goodness; 3. Luck, benefit. 4. Greatness, title 5. To apprehend the truth, get enlightened, to become genuinely happy

Therefore, all living things in ancient Turkic worldview are in pursuit for *qut* (prosperity and grace) bestowed by the Koek Tangri (Heavens). Especially the state leaders and rulers, or monarchs have to be marked as the noble people who have been blessed with *qut*. The reason for it is that the grace (*qut*) sent down on rulers (as a belief) is spread on the whole nation. Although the concept of sin and sinfulness did not develop systematically in tengriism (set of beliefs of ancient Turkic peoples), the idea of grace and disgrace (*qut* and *qutsyzdyk*) was tightly related to the private ethic norms of person. Yet, it is clear that the notion of *qut* in non-Muslim Turkic peoples like Altay and Siberian Turks is still associated with worshipping nature, on the level of archaic naturalism and animalism.

Mainly, *qut* was viewed in the aspects of people's and animals' birth, gender growth and output, natural strength, encouragement, as well as in terms of material wealth and prosperity. The understanding of the origins of *qut* remained vague set of superstitions; in most cases it would lead to vulgar superstitions, magic or even fetishism. Being former part of the ancient Turkic religious-mythological world, syncretic blessed concept of *qut* later developed under the influence of the Turkic Muslim Sufi teachings and was spiritualized not only in the boundaries of private natural preferences but also in terms of an entire civilization. The origins of notion of *qut*, hence, were traced back to Allah's holy light; the power source of all goodness and abundance of Allah, and it is distributed by the prophets and righteous saints. Saints blessing, given as response to the willingly gifted items (Kazakh national robe, scepter, tank, etc.) give people *qut* (happiness); whereas it is inherited from the Prophet Muhammad to caliphs and from caliphs to the saints according to the Sufi worldview. Besides, the notion of *qut* in Islamic tradition does not only mean the happiness and prosperity in this world but also implies the eternal goodness in hereafter. One of the proofs of such a metamorphosis of ancient Tengri notion of *qut* into a later Islamic understanding under the Sufi influence is Kutadgu Bilig (Gracious Knowledge), the 11th-century poem by Yusuf Balasaguni.

The notion of *qut* is straightly related with faith and intellectual search. The power of *qut* is not viewed as the ultimate source of natural birth, growth and reproduction together with material enrichment but as the source of power that moves you from earthy characteristic towards the spiritual and divine strength. In a traditional knowledge of Kazakhs and their culture idea of *qut* inextricably links with mythological, tengrist and Sufi conceptions. The influence of the idea of *qut*, as the source of happiness and goodness, is reflected in variety of Kazakh national customs.

For instance, family's growth and grace, the fertility of cattle and harvest, promotion of social status, pure reputation and other forms of success are associated with the direct impact of *qut*. Thus, *qut* is considered a sort of happiness bird that sits down on one's head. Moreover, the supernatural effect of *qut* is not attributed only to high-class elites, royal dynasties or simply wealthy people but also to the ordinary or poor people. Kazakh proverbs like "with the stick of a shepherd and with the feet of the daughter-in-law", "Khydyr Ilyas is wandering around, looking for somebody to deliver grace" indicate to the recognition of the gift of the *qut* by the means of ordinary people and Khydyr the Saint. Consequently, the ordinary people who retain the charm and power *qut* (grace, prosperity and fertility) bestowed upon themselves and their families are believed to be gracious and holy personalities for the entire nation and land. Such partially superstitious rituals as asking for blessing prayer from the gracious or *qutty* person, to make one's children take the seats of that person, to accept any token from him/her etc. has taken wide place in Kazakh culture. One more important aspect to mention is that the notion of *qut* as the notion grace and happiness was considered to be inherited from gracious ancestors to the next descendants. Thus, the way the gracious ancestors lived is supposed to be obediently followed, both in its legislative and cultural terms, by the descendants. Those descendants who live in accordance with the gracious and

blessed ancestors' cultural, social and religious lifestyle are believed to continue to hold the same grace and prosperity and live without suffer. As for those people who, by committing such wrongdoings and crimes as abuse, lust, oblivion of content and justice, use of the forbidden, theft, forsaking God and forsaking gratitude to Him, libeling, gossiping, lying, disrespect of parents and honored authorities, women's disregard of men and men's violence against women, the violence of the rich against the poor and the orphans etc. are potentially believed to dispossess the *qut* (prosperity and grace) in actions. The *qut* then simply moves to other families, peoples or nations. In the traditional Kazakh belief the withdraw of *qut* (grace and prosperity) from people is attributed to the third party's curse, black magic, or jinx; whereas Islamic scholars and clergy seek the reason of its appearance or disappearance in the strength of faith (iman). Thus, faithful people are under protection of Allah and no jinx or curse will affect the grace and prosperity of those people.

The antonymous meaning of the word "Qut" is accident, sorrow, mass death of castle, starvation, disaster, captivity, severity and the growth of various diseases, the infertility of land (As it is written in Shangerei version "with the lake depriving of its swan and with the land losing its fertility"), the shrivel of lakes and the destroy of everything.

Kazakh thinkers clearly said about the hard period of the Kazakh nation, whenever the religion come into awful conditions, lost its soul and light i.e. the power and ability to change people and society, it saved only its outer appearance because the Sufis and other Muslim scholars (scientists) were spoilt. (As Murat said, the prosperity of pot was lost and the azan lost its power)

The works of Kazakh poets and writers, who lived in the second half of 19th century and in the beginning of the 20th century, reflect either their craving about peace and prosperity days and totally shattered Kazakh community.

The importance of tradition that derived from word "Qut" was the reason for coming up of many belief and customs. Let us try to review the traditional meaning of usage of word "Quttyq" in the different parts of Kazakhstan as an example.

"Quttyq" – from "Quttyqtau - Congratulate"

After the wedding and the departure of matchmakers, big girls from the village of the groom come to the house of her father with congratulations and a special treat and asking for "quttyq", i.e. jewelry, rings, earrings and cute household items. Sometimes, guests would specially come afar to congratulate. The gifts to visitors were usually expensive things, clothes, and even cattle. Of course, only wealthy people could give the rich congratulating gifts. In any case, this custom figures the generosity of Kazakhs. [3;50]

There are plenty of such homogenous words and collocations in Kazakh. I think that our understanding of the properties of such powerful and necessary words and wishes, rites and traditions through its language will be able to awaken the interest of other nationalities to be introduced with Kazakh language and culture.

References

1. "Kazakhstan": The National Encyclopedia / Editor-in-chief noted. Nysanbaev - "Kazakh Encyclopedia" edition, 1998, ISBN 5-89800-123-9, I vol
2. "Kazakh Dictionary". Almaty-2013
3. "Customs and Traditions of Kazakh people" / "Traditions and Customs Kazakh people", S.Kenjeaxmetuli. Almatykitap-2007
4. "Kazakh-KHAKASS knowledge of ancient Turkic peoples of common understanding" N. Y. Bogenbayev
5. "Grace upon your weddings" - Design and development - B. Saparalın.
6. "Kazakh ethnographic categories: traditional concepts and the names of the system". Encyclopedia. Almaty: "Elephant", 2013

МӘДЕНИЕТТЕР
ТОҒЫСЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТТАНУ
ҒЫЛЫМЫ: ӨТКЕНІ,
БҮГІНІ, КЕЛЕШЕГІ

CONTEMPORARY
CULTURAL
ISSUES IN LITERARY
STUDIES:
PAST, PRESENT AND
FUTURE

**МӘДЕНИ ТАНЫМ КЕҢІСТІГІНДЕГІ КӨРКЕМ СӨЗДІҢ СПЕЦИФИКАЛЫҚ
ОРНЫ****SPECIFICITY OF ARTISTIC EXPRESSION AND PROBLEMS OF THE STUDY OF
LITERATURE**

Ұлан ЕРКІНБАЕВ, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Сүлейман Демирел атындағы университет. Алматы қ, Қазақстан

ulan.yerkinbayev@sdu.edu.kz

Resume

There are certain differences between the contemporary system of teaching literature and philology and the system of 1920-1930th years. Thus, the need of a comparative research of the traditional approach's achievements and the present-day progressive methodological techniques is being rather genuine.

Резюме

В статье в контексте межкультурного диалога рассматривается специфика литературного произведения, в целом. Суть предметности литературного произведения, главным образом анализируется в соответствии с теоретическими положениями художественного слова.

Көркем сөздің спецификасын зерделеу аса кең танымдық жетістіктерді жүйелей отырып, оларды нақты категориялар негізінде қарастырады. Ал қазіргі кең ауқымдағы мәдениетаралық диалог мәселесі әлемдік гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі күрделі әдіснамалық өзгерістердің орын алуына сеп болуда. Мұның іс-тәжірбиелік жағымен қоса, теориялық жағы да бар. Сонымен қатар, көркем сөздің пәндік міндеті бүгінде өзіндік бесаспап гуманитарлық маңызға ие болып отыр. Себебі, көркем сөзді жеке құбылыс ретінде қарастырудың теориялық байламдары – діндер тарихы, философия, мәдениеттану, антропология, эстетика, логика, өнер теориясы мен тарихи процесс, құрылымдық лингвистика мен математикалық логика секілді ғылым салаларымен тікелей байланысты.

Асылында кез келген диалогтың, мейлі ол ұлтаралық, мейлі ол дінаралық, мейлі ол мәдениеттер тоғысындағы жаңа бір құндылықтарға негізделсін – барлығының бас түйістірер жері, яғни негізі – сөз. Сөз болғанда да жай сөз емес, көркем сөз. Егер біз әдебиет теориясының пәндік міндетін жалпы көркем сөз атаулының арғы бергі тарихы мен құрылымдық сыпатына үңіле отырып, терең тәпсірлейтін ғылым ретінде қарайтын болсақ, онда мұның мүмкіндігінше ауқымы кең жүйелі әрі нақты теориялық пайымдарды талап ететіні түсінікті.

Сол себепті де әдебиетті зерттеу тәсілдерін қарастырмас бұрын сол әдебиеттің тікелей өзіне қатысты бірер тұжырымдарға тоқталып өткеніміз жөн болар. Бүгінгі әдебиеттану ғылымында көркем әдебиеттің спецификалық шегарасы мен күрделі бітім болмысын айқындау – едәуір ғылыми пікірталас тудыруда. Қандай мәтінді көркем әдебиет деп, ал қандай мәтіннің көркем әдебиетке жатпайтындығы тұрғысында үзілді-кесілді тұжырым жасау кімде де болса, біршама тығырыққа тірері анық. Мұнымен қоса, әдебиеттің болмысын – ойдан шығарылған әңгіме, сұлу сөз, суреттеп ойлау деген шартты анықтамалармен де айқындай алмаймыз. XX ғасыр басында Р.О. Якобсон: «Әдебиет теориясының зерттеу аясы әдебиет емес, әдебиет болуы керек» ("предметом теории литературы должна быть не литература, а литературность") деген тұжырымды алға тартты. Якобсонның тұжырымын басшылыққа алған Зенкин әдебиет ұғымын ауыспалы категория ретінде қарастырады: «Литературность исторически переменчива: для одних текстов она

концентрируется в чем-то одном, а для других — в другом. Такая подвижность критерия как раз и создает теоретическую предпосылку для борьбы вокруг литературы, для постоянных попыток отнести то или иное явление к литературе или не литературе». Осы тұжырымды Якобсоннан тарататын Ж.Женетт те өз кезегінде әдебиеттің түрін «мәніне қарай» және «жағдайына қарай» (литературность "по сущности" и литературность "по обстоятельствам") деп екіге бөліп зерделеуді ұсынды. Бұл пікірлердің қай қайсысы болса да көркем сөздің міндеті мен шынайы болмысына қатысты тұшымды пікір деуге келмейді.

Кейіннен мұның соңы мәтінге қатысты құрылымдық тартыстарға ұласып мәтіннің мазмұндық болмысы ұмыт қалды. Ал бүгінгі әдебиеттің теориялық мәселелеріне байланысты айтылып, жазылып жүрген жұмыстардың дені әдебиет ұғымының түпкі міндетін ашып бере алмай отырған жайы бар. Түпкі міндет дегенде біз – сөздің мағыналық һәм құрылымдық шарттарының бірлігін айтып отырмыз.

Ал, әдебиеттің ғылыми анықтамасына қатысты пікір жарыстардың барлығы да оның әу бастағы түпкі міндетінен гөрі екінші кезектегі міндетін негізге алатын секілді. Бұл ретте біз көркем сөздің (әдебиеттің) болмысын анықтауда оның генезисіне үңілуге тура келетінін, яғни бүгінгі теоретиктердің алдында әдебиеттің болмысында эстетикалық һәм көркемдік шарттылықтардың қай кезеңдерден, және қандай өзгешеліктермен жүзеге асқанын айқындау міндеті тұрғанын меңзеп отырмыз. Көне мәтіндерден бүгінгі мәтіннің еншісіне не тиді? Көркем сөз неден ұтып, неден ұтылды? Қай жерде қай мәтіннің өрісі тарылып, қайсысының көкжиегі кеңейді? Әлбетте, бұл сұрақтардың жауабы арнайы, ыждаһатты зерттеуді қажет ететіні түсінікті. Біз бұл жерде сол үлкен зерттеуге кіріспе тұрғысынан ғана сөз қозғап отырмыз. Мәселен, көне мәтіннің үлгісі ретінде алып, «Әрбір нәпсі өлімнің дәмін татады» /Құран аяты/ деген тіркесті алсақ, төмендегі мәтінді оның көркемдік әрі кезеңдік жемісі ретінде қарастыруға болады:

«Оның өте сүйкімді қызы болған еді. Басқаға сүйкімді болмаса да өзіне сүйкімді. Оның бар күшін салып жұмыс жасайтын себебі де қызы бақытты өмір сүру үшін барлық жағдайды жасауды ойлаған. Оның өмірге құштарлығы мен өмірлік мақсаты қызына деген әкелік махаббаты болды. Бірақ қызы айықпас ауруға шалдығып, жұлдызы ерте өшті. Ол қызы бұл дүниемен қоштасты дегенге сене алмай дел-сал болып ұзақ жүрді. Қайтып қалыпты өмір сүру қиын секілді көрінді. Бір күні ол түс көрді. Түсінде жұмаққа барып, онда жас періштелер шырақ жағып, салтанат құрып жүргенін көреді. Кенет сол періштелердің арасында бір періштені көзі шалып қалады. «Құдай-ау менің қызыма ұқсайды екен», деп жақындай береді. Қыз баланың қолына ұстаған шырағы сөніп қала береді екен. «Басқа періштелердің шырағы сөнбей жанып тұр» деп ішінен ойлайды. Бір кезде жақындап, періштеге анықтап қараған сәтте өзінің қызы екенін таниды. Қызына жақындап барып, құшағына қатты қысып сұрайды:

«-Не болды қызым? Неге сенің шырағың жанбайды? – деді.

Бұл сұрағына қызы:

«-Әке, шырағымды жағайын десем сөніп қала береді. Шырағымды жаққан сайын сенің көз жасың тамып кетеді, сондықтан шырағым сөніп қала береді», - деді. Ұйқыдан шошып оянған әкесі қызының шырағын ешқашан сөндірмеуге өз-өзіне іштей уәде берді». («Сөне беретін шырақ» (1995), корей жазушысы И. Дохуан). Жазушы Құранда айтылған ақиқатты (өлімнің хақ әрі мәңгілік екендігі жөнінде) сәбидің аузымен жеткізеді.

Бұдан шығатын қорытынды ең алдымен мәтінге классикалық сыпат беретін оның мәңгілік мәселелерді баяндауды басты мақсат етіп алуы болып табылмақ. Әлбетте, көне мәтін бұл шарттарға сай бола тұра, классикалық деген анықтамаға мұқтаж емес (немесе мұндай анықтамадан әрдайым биік). Олай болмаған жағдайда біз әдебиеттің түпкі міндетінен гөрі (салыстырмалы түрде алғанда) көркемдік бірлік тұрғысынан ғана, яғни әдебиетті «әдебиет» ететін шартты белгілер тұрғысынан ғана қарастырумен шектеліп қаламыз.

Мәселен, әдебиеттің екі бірдей (әдебиет дегеніміз ойдан шығарылған сөз, бұл оның алғашқы құрылымдық анықтамасы – а; екінші құрылымдық анықтамасы - әдебиет жүйелі реттілік тілі - б) негіз қасиетін талдап келіп семиотик ғалым Ц.Тодоров, олардың пәннің қасиетін беруде тікелей біржақтылыққа ұрындырып келгенін айтады [3, а, б] Сөйтеді де, бұл екі қасиеттің де жүгін арқалайды деп дискурс (француз тілінен мағыналық жағынан аударғанда, дискурс – сөйлеу, пікір алмасу дегенге саяды) сөзіне басымдық береді. «...необходимо ввести родовое по отношению к понятию литературы понятие дискурса (discours). Это - структурная пара к функциональному концепту "употребления" (языкового) (usage). ... Специфика дискурса определяется тем, что он располагается по ту сторону языка, но по эту сторону высказывания, т. е. дан после языка, но до высказывания» [3, 366]. Мұнда да ғалым ұсынып отырған дискурстық жүйе көркем сөздің спецификалық өзгешелігіне қан жүгірткенімен, оның кең мағынасындағы рухани талғам тұрғысынан келіп шығатын спецификалық мәніне жауап береді дей алмаймыз. Себебі бұған бүгінгі семиотикалық зерттеулердің стратегиялық ұстанымдары әлсіздік танытады. Егер нақтырақ айтсақ, мәселе нені зерттеуде емес нені зерттегісі келуде болып тұр. Дәлірегі сөздің әу бастағы мағыналық қасиетіне көпе көрнеу көзжұмбайлық жасап, жалаң көркемдіктің белгілеріне қатысты сан алуан теориялар ойлап тапқаннан ұтатынымыз шамалы.

Қазақ әдебиетінің басты теориялық еңбегі «Әдебиет танытқыштышта» да әдебиет түсінігіне анықтама беріледі: «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып көбінесе шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады. Шығарманың түрлері толып жатыр. Оның бәрін шумақтап бір-ақ атағанда арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз» [1,170]. Бұл жерде А. Байтұрсынұлы сөз өнерінің бір парасы болып табылатын әдебиет сөзінің ауқымын кең шеңберде ашып беріп отыр. Яғни, «Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады» дейді. Ал біз білетін көп қолданыстағы әдебиет (litteratura – жазылған, littera – әріп сөзінен келіп шығады) түсінігінің «ақындық өнер», «поэзия» түсініктерінің орнын алмастырып келгені белгілі. Байтұрсынұлының бұл жерде асыл сөздің баламасы ретінде айтқан «арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз» деуі де тегін емес. Себебі, бұл терминдердің таза мағыналық өлшемін таразылағанда, асыл сөзге жақын болып шығатыны латын тілінен келгенінен гөрі араб тілінен келгені (түбірі ادب әдеп, көркем мінезді иемдену, әдептілік, әдепті сөйлеу, сұлу сөйлеу т.б. мағыналарды білдіреді, осы мағыналардың барып тірелер шыңы – асыл сөзден тіптен де алыс емес). Мағыналық жағынан соңғысының шеңбері кең болып тұр. Оқырманға қажеттісі – сөздің (көркем сөздің) асылы ғана дегенге саяды. Байтұрсынұлы түсінігіндегі асыл сөз бен жоғарыда келтірілген дискурстың түсінігі мүлдем кереғар ұғымдар. Бірі асыл сөздің асыл болатын белгілері болады десе, бірі әдебиетте олай болуы шарт емес, барлығы да пікір алысу болады дейді. Яғни, былапыт сөзбен екі адам ұрысып қалса ол да пікір алысу; пікір алысу болғаннан кейін ол да әдебиет. Яғни әдебиет сөздерінің ешқандай түрі, өз сүйкімі, шекарасы болмайды. Бұл енді қисындық синтездің (техногендік һәм пәлсафалық ойдың синтезінен) жетістігі. Дискурс соны әдебиетке ұтымды қолдана білген. Ал енді мұның шешімі қалай болары уақыт еншісінде. Жалпы біз білетін көркемдік дүние тарихында (егер ол көркемдікті бүтіндей қамтығысы келген жағдайда) дискурс тектес қаншама эксперименттердің ғұмыры келте болып келгендігі басы ашық мәселе. Қазақ әдебиеті теориясының негізін қалаған ғалым Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде әдеби шығарма құрылымының алғышарттары берілгені белгілі. Өңгіме аталмыш еңбектің көлемі шағын «Шығарма сөз» тараушасы жайында өрбіп отыр. Ең алдымен әдебиет түсінігінің өзіне анықтама беріледі: «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып көбінесе шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады. Шығарманың түрлері толып жатыр. Оның бәрін шумақтап бір-ақ атағанда арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз» [1,170]. Бұл жерде А. Байтұрсынұлы сөз өнерінің бір парасы

болып табылатын әдебиет сөзінің ауқымын кең шеңберде ашып беріп отыр. Яғни, «*Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады*» дейді. Ал біз білетін көп қолданыстағы әдебиет (*litteratura – жазылған, littera – әріп* сөзінен келіп шығады) түсінігінің «ақындық өнер», «поэзия» түсініктерінің орнын алмастырып келгені белгілі. Байтұрсынұлының бұл жерде асыл сөздің баламасы ретінде айтқан «арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз» деуі де жай емес. Себебі, бұл терминдердің таза мағыналық өлшемін тааразылағанда, асыл сөзге жақын болып шығатыны латын тілінен келгенінен гөрі араб тілінен келгені (түбірі *أدب* әдеп, көркем мінезді иемдену, әдептілік, әдепті сөйлеу, сұлу сөйлеу т.б. мағыналарды білдіреді, осы мағыналардың барып тірелер шыңы – асыл сөзден тіптен де алыс емес). Мағыналық жағынан соңғысының шеңбері кең болып тұр. Адамға рухани қажеттілік – сөздің асылы ғана дегенге саяды. Ал, асыл сөздің ғылыми анықтамасына келсек оған қазіргі әдебиеттану да нақты жауабын бере алмай отыр. Мәселен, аудармашы, теоретик ғалым С. Зенкин бұл мәселеге орай келесі пікірді алға тартады: «Затруднительными оказываются и попытки дать научное определение литературы, описать круг объектов, которые к ней относятся. "Литература — это вымышленное повествование", "литература — это изящная речь", "литература — это мышление в словесных образах": вот уже ряд определений, каждое из которых раскрывает нечто существенное, некую реальную сторону литературного факта, но все они не удовлетворяют критерию полноты, а порой и непротиворечивости» [2,16]. Әдебиеттің екі бірдей (әдебиет дегеніміз *ойдан шығарылған сөз*, бұл оның алғашқы құрылымдық анықтамасы – а; екінші құрылымдық анықтамасы - әдебиет жүйелі реттілік тілі - b) негіз қасиетін талдап келіп семиотик ғалым Ц.Тодоров, олардың пәннің қасиетін беруде тікелей біржақтылыққа ұрындырып келгенін айтады [3, а, b] Сөйтеді де, бұл екі қасиеттің де жүгін арқалайды деп дискурс (француз тілінен мағыналық жағынан аударғанда, дискурс – *сөйлеу, пікір алмасу* дегенге саяды) сөзіне басымдық береді. «...необходимо ввести родовое по отношению к понятию литературы понятие *дискурса* (discours). Это - структурная пара к функциональному концепту "употребления" (языкового) (usage). ... *Специфика дискурса определяется тем, что он располагается по ту сторону языка, но по эту сторону высказывания, т. е. дан после языка, но до высказывания*» [3, 366]. Алайда, ғалым ұсынып отырған дискурстық жүйе асыл сөздің спецификалық өзгешелігіне қан жүгірткенімен, оның кең мағынасындағы рухани талғам тұрғысынан келіп шығатын спецификалық мәніне жауап береді дей алмаймыз. Әрине, бұл жерде біз дискурс табиғатын ашып беруді мақсат тұтпадық. Тек, сөз өнеріне деген жаңа талап тұрғысынан жазылып жүрген дәйекті, дәйек ретінде айта кетуді ғана ойладық. Немесе, Байтұрсынұлы түсінігіндегі асыл сөз бен жоғарыда келтірілген дискурстың түсінігі мүлдем кереғар ұғымдар. Бірі асыл сөздің асыл болатын белгілері болады десе, бірі әдебиетте олай болуы шарт емес, барлығы да пікір алысу болады дейді. Яғни, былапыт сөзбен екі адам ұрысып қалса ол да пікір алысу; пікір алысу болғаннан кейін ол да әдебиет. Яғни әдебиет сөздерінің ешқандай түрі, өз сүйкімі, шекарасы болмайды. Бұл енді қисындық синтездің (техногендік һәм пәлсафалық ойдың синтезінен) жетістігі. Дискурс тек соны әдебиетке ұтымды қолданып тұр. Ал енді мұның шешімі қалай болары уақыт еншісінде. Жалпы көркемдік дүние тарихында (егер ол көркемдікті бүтіндей құшағына алғысы келген жағдайда) дискурс тектес қаншама эксперименттердің ғұмыры келте болып келгендігі басы ашық мәселе.

Әдебиеттің тарихы мыңдаған жылдармен өлшене тұрса да, негізінен он бесінші ғасырдың орта шеніне дөп келетін кітап баспа ісіне байланысты ғұмырын бастаған бұл термин бертің келе болмысты көркемдікке орап беруде негізгі ұғым жүйесіне айналды. Және мағыналық жағынан да әдебиет термині уақыт өте келе синкреттік сыпат иеленіп бесаспаптық қасиетке ие болды. А. Байтұрсынұлы болса әдебиеттің яғни шығарма сөздің мазмұнын түсіндіргенде оның тарихи жолын да ескергені байқалады. «Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын» деп нақтылап айтқанына қарағанда, әдебиетке (егер

оның тек сөздік түп мағынасына сай) тек таңбаланған туындылар ғана жатады деп қарамағандығы анық. Олай болғанда ғалым, әдебиеттің ең алдымен сөз өнері жүйесіндегі құндылығы өз алдына, сонымен бірге әдебиеттің сол сөз өнерінің бастапқы озық үлгілеріннен өсіп шыққандығын да ескергені көрінеді. Бұл да жоғарыда айтқан сөз өнерінің жүріп өткен тарихи жолы мен синкреттік қасиетіне тікелей қатысты.

Жалпы тақырып сөзін термин ретінде қарастыратын болсақ, әдебиеттану ғылымында оның мағынасы әрқалай. Бір ғалымдар тақырыпты өмірдің шынайы материалы деп көрсе, келесі бері тақырып деп – негізгі қоғамдық проблемаларды айтады. Осылардың ішіндегі салмақтысы деп, яғни әдеби шығарманың фундаменті болатын тұжырым деп авторлық пікірлеуді айтады. Мұны бүгінгі әдебиеттану тілімен айтқанда – автордың бастапқы мақсұты, ой талғамының озығы. А. Байтұрсынұлы да барар жолын ашып айтпағанымен, тоқ етерін дөп басып айтқан «әңгімедегі пікір не нәрсе туралы болса, сол нәрсе тақырыбы болады». Б. В. Томашевский пікірі де осыған саяды, ол шығарманың басты тақырыбы деп сол жоғарыда айтқан авторлық талғамды айтады. Сол талғам пікір тудырады. Ал шығармадағы сол пікірлер жиынтығы шығарма тақырыбын құрайды әрі әрқайсысы өз алдына оқырманды тарта біледі. Және де, Томашевскийдің ойынша, сол пікірлер көркемдік құрылымындағы компоненттерді де біріктіріп тұр. Махаббат, өлім, төңкеріс сияқты жиынтық ұғымдарды ғалым содан шығарады [4, 176-178]. Бірақ, осы қисынды пікірдің алғышартын айтқанда орыс ғалымы Байтұрсынұлыдан алшақ кетеді. Яғни, қазақ ғалымы тақырып анықтамасына қатысты ә дегеннен «пікір» сөзін қолданып, мәселенің мағына шеңберін кеңейтіп жіберсе, Томашевскийде ол былай өрбиді: «В художественном выражении отдельные предложения, сочетаясь между собой по их значению, дают в результате некоторую конструкцию, объединенную общностью мысли или темы» [4, 176]. М.М.Бахтин болса, тақырыпқа қатысты ғалымның бұл анықтамасына үзілді-кесілді қарсы шықты. М.М.Бахтиннің пікірінше, тақырыпты пікірлеудің табиғатымен бірлікте түсіну керек. Ал кез-келген пікірлеу әлеуметтік һәм тарихи жағдаяттан хабар береді. Ал Томашевский айтатын тілдік түсініктер тақырыпқа әсер ете алмайды, олар жекелеген сөздер мен сөйлемдерге ғана ықпал етуі мүмкін. Мұнан шығатын түйін тақырып лингвистикалық бірліктермен қаншалықты ажырамас ұғым болса, пікірлеудің семантикасымен де соншалықты ажырамыс ұғым [5, 147].

Әрине мұның пәлсафалық негізі көп жазылды («Әдебиет танытқыштағы» теориялық тұжырымға дейін де), өнерге қатысты, әсіресе оның берілу тәсілінің арақатынасы туралы да еңбектер болмады деуге келмес. Бірақ оның әдеби шығарма теориясына қатыстылығы жөнінде Байтұрсынұлы жаңаша қырынан келген: *«Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз. Я тұлға, тұрпатын; кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлейміз. Осыған қарай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не байымдама болып шығады»* [1,175].

Осындай ғылыми тартыстар мен бел-белестерден өткен шығарма сөздің табиғатын зерделеу бүгінгі күнде де өте өзекті болып отыр. Сол себептен де қазіргі әдебиеттану ғылымының алдындағы міндеттердің ішінде әдеби шығарманың болмысына баға беруге арналған көптеген теоретик ғалымдардың жұмысы белгілі. Мәселенің мұндай үлкен маңызға ие болуының бір себебі пән (әдеби шығарма) шеңберінің кеңдігі мен жалпы әдеби шығарманың негіз түсініктерінен (шығарма құрылымы, мазмұны, өзгешелігі т.б.) бастап, жекелеген әдеби мәтінді зерделеуге (талдау, интерпретация т.б.) дейінгі мәселелерден туындайды. Ә, дегенде, әдебиет туралы ғылымда басты орын алатын «әдеби шығарма» терминіне анықтама беру өте жеңіл іс көрінетіні рас. Алайда, оның қыр-сырына үңілген сайын бастапқы пікіріңізді өзгертуге тура келеді. Бүгінгі күннің әдебиеттанушы ғалымы В.Е.Хализев әдеби шығарманың екі жағын бөліп қарайды. Оның бірі, эстетикалық нысан, яғни жекелеген шығарманың көркемдік қасиеттері болса, келесі бір жағы өнер туындысының

сыртқы материалдық сипаты. Соңғысын түсіндіргенде ғалым «артефакт» деген терминді қолданады. Артефакт (лат. сөзі *ars-ремесло* кәсіп, *factum-жасалынған*) әдебиет туралы ғылымға қазіргі эстетикадан келген, онда бұл термин адам қолымен жасалған кез-келген заттың мағынасын береді. Ал көркемдік контекстте бұл термин қазіргі заман өнер туындыларының жалпылама атауы ретінде қолданылады (көбіне дәстүрлі жанрлар мен түрлердің шеңберінен шығып кеткен постструктуралистік дүниелерге қатысты). Осыдан келіп эстетикалық нысан мен артефакт бірлігінің кез-келген өнер туындысының мәнін түсіндіретін қасиеті шығады. Яғни, «эстетический объект сосредоточивает в себе художественного творения, а артефакт делает его доступным для восприятия» [11, 171]. Ал әдеби шығарманың көркемдік бірлігіне қатысты тұжырымдар да шығарманың эстетикалық қасиетінен өрбіп жатады. Бірақ мұның біз айтып отырған жері (яғни, шығарманың көркемдік бірлігінің эстетикалық ұғымына қатыстылығы) – көркем шығарма ұғымын өте кең шеңберде түсінгенде ғана жүзеге асатын жағдай. Себебі, (бұл жерде американдық эстетиканың көшбасшысы М. Бердслиге (1915-1985) сүйеніп отырмыз) кез-келген затты эстетикалық тұрғыдан қарауға болады. Ал мұның шығармадағы трактовкасы, егер шығарма шынайы өмірдің жаршысы болғанда өз-өздігінен түсінікті болып тұр [12, 175-178]. Канттан бастау алатын эстетиканың классикалық ұғымын, беріректе Роман Ингарден, Ян Мукаржовскийлер дамытты. Аталмыш эстеттерді бүгінгі күннің теоретиктерінің әдеби шығарманың трактовкасына қатысты ойларына негіз болып жүрген жерлері де жоқ емес. М. Берслиге қатысты мысалда, біз оның объективті жағын ғана айтып өткен болдық. Ал әдеби шығарманы оншалықты кең мағынада емес, белгілі бір тақырып аясындағы мәтін ретінде ұғынсақ, ол кезде мәтіннің эстетикаға деген ара-қатынасы да барынша төмендеп кететіні түсінікті. Бұл тақырыпқа қатысты бірқанша тереңдеп барған деп А.А. Мейердің 1927 жылы жарық көрген «Эстетический подход» еңбегін айтуға болады [13, 103]. Себебі, А. Мейердің эстетикалық тұжырымдарының көпшілігін әдеби шығармадағы адам ұғымына, дәлірегі мәтіндегі кейіпкерлер арасындағы қатынасқа байланысты тәпсірлеуге болады (бұл мәселеде де Бердслидің ойы Мейерден алыс емес).

Әдебиеттер:

1. «Әдебиет танытқыш» (1926) // Байтұрсынұлы А. 5 томдық шығармалар жинағы. Т. 1, – Алматы: Алаш, 2003. - 408 б.
2. Зенкин С.Н. Введение в литературоведение. Теория литературы. М., 2000.
3. Тодоров Цв. Понятие литературы // Семиотика. М., 1983.
4. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. М., 2003.
5. Медведев П.Н. (Бахтин М.М.). Формальный метод в литературоведении. М., 1993.
6. Тюпа В.И. Анализ художественного текста. М., Академия, 2006.
7. Бахтин М.М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Вопросы литературы и эстетики. М., 1975.
8. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. М., Искусство. 1963; Бахтин М.М. Проблемы творчества / поэтики Достоевского. Киев, 1994.
9. Шкловский В. Б. Сюжет у Достоевского // Летопись Дома литераторов. 1921. No 4. С. 4—5; Шкловский В. Б. «Тристрам Шенди» Стерна и теория романа. Пг., 1921; Эйхенбаум Б. М. О. Генри и теория новеллы // Звезда. 1925. № 6. С. 291—308; Эйхенбаум Б. М. Поэт-журналист // Некрасов: К 50-летию смерти. Л., 1928. С. 25—33; Jacobson R. O. Na okraj Eugena Onegina // Puskin A. S. Vybrane spisy. Praha. 1937. Sv. 3. S. 257-265; Jacobson R. O. Na okraj lyrick^ch bdsnf Puskinovych // Puskin A. S. Vybrane spisy. Praha, 1936. Sv. 1. S. 259—267; Jacobson R. O. Randbemerkingen zur Prosa des Dichters Paster -nak // Slavische Rundschau. 1935. No. 7. S. 357—374; Jacobson R. O. Socha v symbolice PuSkinove // Slovo a slovesnost. 1937. No. 3. S. 2-24;

10. Ісімақова А.С. Бүгінгі компаративистика: жаһандану – интертекст – мәдениеттер диалогы // Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері. (Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары) Алматы, 2006.
11. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник. – 4-е испр. И доп. – М.: Высшая школа, 2005.
12. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. Спб., 2000; *Лотман Ю.М.* Анализ поэтического текста. Л., 1972; *Эко У.* Имя розы. М., 1989; *Колридж С.Т.* Избранные труды. М., 1987; *Бочаров С.Г.* О художественных мирах. М., 1985; *Есаулов И.А.* Спектр адекватности в истолковании литературного произведения («Миргород» Н.В. Гоголя). М., 1995; *Фуксон Л.Ю.* Ценностная структура литературного произведения. Кемерово, 1993; *Тюпа В.И.* Аналитика художественного. Введение в литературоведческий анализ. М., 2001; Бердсли М. Эстетическая точка зрения // Американская философия искусства. Екатеринбург, 1997.
13. Мейер А.А. Эстетический подход (1927) // Мейер А.А. Философские соч. Paris, 1982.

**ИННОВАЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ “КОЗЫ КОРПЕШ-БАЯН СУЛУ”
ЖЫРЫН ЗЕРТТЕУШІЛЕРІМЕН БАЙЛАНЫСТЫРА ОҚЫТУ**

**INTEGRATING EXPLORERS OF “KOZY KORPESH BAYAN SULU” BALLAD TO THE
INNOVATIVE TEACHING**

Қоңыр МУХАТАЕВА, ф. ғ. к, доцент

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
e-mail tantal.km@mail.ru

Резюме

Түркі халықтарына ортақ асыл мұра- “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” жыры мың жарым жыл тарихы бар танымал эпос. Қазақ эпосының шоқтығы болып саналатын бұл жыр – елге кең тараған әрі хатқа ерте түскен жәдігер. Бұл мақалада осылай әлемдік биіктен көрінген шығарманы зерттеуге өз үлестерін қосқан, ол турасында құнды еңбектер жазған қазақ қаламгерлері мен ғалымдарының еңбектері сөз болады. Сонымен қоса, белгілі фольклортанушылардың да пікірлері қарастырылған.

Ұлттық фольклордың асыл маржаны “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” жырының қазақ даласында қашаннан ауызекі айтылып, “өлең” түрінде жырланып келгеніне қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов ең алғашқылардың бірі болып мән бере қараған. Ол бұл асыл мұраның сан алуан нұсқаларының ішінен Жанақ ақын жырлаған ең көркем нұсқасын жазып алған. Алайда ол мұның алғашқы нұсқаларының профессор Әрдман жариялауымен парсы тілінде жариялануы себепті оны өзінің оқи алмағанына өкініш білдіреді. Шоқан “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” жырының бізден тыс, көптеген Орта Азиялық татар, монғол руларында ертегі түрінде айтылатын атап өтеді. Бізде бұл жырдың сан алуан поэзиялық нұсқалары үзбей-салыстырыла зерттеліп ғылыми өз бағасын алып келді. Осы орайда зерттеуші-ғалым Ы.Т.Дүйсенбаев еңбектерін бөліп атаған жөн. Айталық, ұлы ғалым Мұхтар Әуезов “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” жырының сол кездегі белгілі болған 16 нұсқасының мән-жайын баяндай келіп, орыс зерттеушілерінен тыс, бұл асыл мұраны жариялап, аударып, зерттеуде Ы.Дүйсенбаевтың жырдың зерттелуіне теңдесі жоқ игі жұмыстар атқарғанын атап көрсетіп, оның ертелі-соңды бар варианттарын түгел тізіп, толық талдап, шолып өткенін елеулі үлес тұрғысында баяндайды.[1]

Сөйтіп, Ы.Т.Дүйсенбаев асыл мұраның мазмұндық, көркемдік шешімінің әр алуан болып келетініне орай, сол алуан-алуан нұсқаларды өзара салыстырып, оның өзге ел үлгілерімен бірліктерін де ашып қарастыруды ғылым алдына міндет етіп қойды.

Осы тұста «Қозы Көрпеш –Баян сұлу» жырын жариялап зерттеуде ірі ғалым М.Әуезовтің кезінде алғашқылардың бірі болып елеулі үлес қосқанын айтуға тиіспіз. Ол 1948 жылы жарық көрген Қазақ әдебиет тарихының фольклорға арналған I томында [2] аталған поэманы «Ғашықтық жырлар» тобына жатқызып, оның әр алуан нұсқаларының мазмұндық, құрамдық, көркемдік ерекшеліктерін әңгімелеуден тыс бұлардың жариялану тарихын да келелі сөз етеді. Әсіресе, Шоқан, Г.Н.Потаниннің, В.В. Радлов, Саблуковтардың бұл жырды жазып алып, жариялаудағы еңбектерін аса жоғары бағалайды. Қазақ зерттеушілерінен С.Мұқанов пен Х.Бекхожиннің 1939 жылы орта мектеп оқулығында жырдың үзінділер бастырғанын да арнайы атайды. Бұдан тыс 1925 жылы осы жырдың Мәскеуде жеке жинақ болып жарияланғанын, сонымен бірге Қазан қаласында дүркін-дүркін басылғаны туралы құнды мәліметтер келтіреді. Осыған орай ғалым «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының И.Н.Березин, А.Фролов, Шөже, Жанақ нұсқаларының құндылығын да баса көрсетеді.

М.О.Әуезов бұл аталған зерттеуінде аталған жырдың жиналу, жариялану тарихынан тыс, оның мазмұндық ерекшеліктері мен адам бейнелерінің өзара салыстырулар арқылы сомдалу, даму сипаттарына да елеулі орын береді. Ғалым Қозы мен Баянның бір-біріне деген сүйіспеншілігінің іштен туа болғанына орай, бұл жырды Шығыстағы әйгілі Ләйлі мен Мәжнүн, Жүсіп пен Зылиха махаббаттарына ұқсайды деп жазады. Осыған орай ол Қозы мен Баян бейнелерінің жасалу жолдарын саралап, талдау үстінде аталған шығыстың жырлардағы өз ара ұқсастықтар мен үндестіктерге мән бере үңіледі. Зерттеуші мұндай астасқан бірліктерді жоғарыда аталған жырлардың құрылысы мен дамуынан да іздестіреді. Сөйтіп, бұлардағы романтикалық сарынның трагедияға ұштасуының сыр-сипатына зер салады.

М.О.Әуезов Қазақ әдебиеті тарихының бірінші томындағы «Қозы Көрпеш – Баян сұлуға» арнап жазған зерттеуінде бұл жырды, ең алдымен «Лиро-эпос» ретінде алып қарастырады. [3] Автор бұл соңғы зерттеуінде аталған жырдың Шығыстағы «Таһир-Зухра» мен «Ата Қорқыт», өзіміздегі «Алпамыс» дастандарымен тамырлас екеніне көңіл аударады. Зерттеуші бұл күрделі мәселені игеру жолдарына орай: «Бұл айтылған жайлардың бәрі (Шығыс туындыларымен ұқсастықтарды айтады – М.Қ.) тегінде «Қозы Көрпеш» тәрізді қазақтың ең көрнекті, көп түрлі дастанын, ғашықтық жырын бір ғана қазақтағы варианттарымен салыстырып тексерумен қанағаттану керек емес екенін аңғартады. Бірақ ол түрдегі салыстыра тексерулер арнаулы монографиялық іздену, шолудың нәтижесінде туады» [3,525] – деп көрсетеді. Бұл М.Әуезов айтқан мәселе Ы.Дүйсенбаевтың Шығыстан ауысқан бір алуан қисса, хикаяларды біздегі лиро-эпикалық жырлармен салыстыра отырып, солардағы бірлік-ұқсастықтардың белгі-сипаттарын саралап ашуға бағыт-бағдар бергенін аңғарамыз.

Келесі бір «Қозы Көрпеш» жыры туралы елеулі зерттеулердің иесі белгілі ғалым Әлкей Марғұлан. Бұл тақырыпқа арнап ол «Қозы Көрпеш – Баян сұлу жыры» және «Қозы-Көрпеш Баян сұлу жырының варианттары» атты көлемді зерттеулер жазды. [4] Алғашқысында автор Аягөздегі Қозы мен Баян күмбезі мен тас мүсіндердің алғаш жариялаған зерттеушілерін тізбелей айтудан бұрын қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уалихановтың бұл кешенді пирамида үлгісі түрінде құрылған деген пікіріне, ішіндегі алқамен әшекейленген үш мүсіннің бар екенін, ал тағы біреуі Қодардың бейнесі екенін жазып қалдырғанын атайды. Шоқан кейінірек арнай келіп түсірген суреттер, неге екені белгісіз, ұшты-күйлі жоғалған. Ғалым бұдан соң орыс ориенталистері Е.Баранов, Н.И.Пантусов, М.Путинцев, Г.Н.Потанин, И.А.Костанье жазуларынан мәлімет келтіріп, құрылыстың сыр-сымбатын келелі сөз етеді. Бұл сипаттамалар әр түрлі аңыз, әңгімелер мен сан алуан жырлардан алынған үзінділермен салыстырылып, нақтылана түскен. Сол арқылы бұл үзінділердің этнографиялық мәліметтерімен үндесу мүмкіндіктері қарастырылады.

Ә.Марғұлан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын көне замандағы түркі-монғол тайпаларының арасында көп тараған ғажайып оқиғаның сюжеті, ол біздің эрамыздан III ғасыр бұрын туған деген болжам айтып, бұған Эрмитажда тұрған «Шоқтерек» пен соның түбіндегі қыз бен жігіттің соғылған бейнесін дәлел ретінде ұсынады. Кейінгі тарау аталған жырдың сан алуан варианттарын өз ара салыстырып, олардың ұқсастықтары мен өзгешелік белгілерін байыппен талдайды. Бұл тұста Ә.Марғұлан жырды арнайы зерттеген Ы.Дүйсенбаевтың жазған тұжырым, ой-пікірлерін дұрыс бағалайды [4,301-305]

Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақтың «Қозы Көрпеш» жыры туралы» атты еңбегі [5] өзінің құрылысы мен мазмұны жағынан көлемді де елеулі туынды болып табылады. Зерттеуші аталған жырдың жанры мен генезисін, сюжеттік түзілімі мен тілі, сондағы образдар жүйесін арнайы қарастырып, Шығыстан ауысқан «Мақпал қыз», «Құл мен қыз», «Есім сері -Зылиха» секілді жырлардың табиғи бірліктері мен өзгешелік сипаттарына арнайы тоқталады. Жырдың жанрлық белгілерін сөз еткенде, осы топқа жататын туындыларды «лиро-эпос», енді бірде «тұрмыс-салт» жырлары делініп келгеніне мән бере отырып, өзі соның алғашқысы – «лиро-эпос» деген атауды дұрыс санайды, біздегі «лиро-эпос» жырларының «Ләйлә-Мәжнүн»,

«Фархад-Шырын» секілді шығыстың ортағасырлық реалистік роман этностарымен сабақтас, тақырыптас екенін атап өтеді. Осыған орай лиро-эпос пен эпикалық жырлардағы бірліктер мен өздеріне тән қайталанбас белгі-сипаттарын салыстыра отырып талдайды. Ал, аталған жырдың генезисін сөз еткенде, автор: «Қозы Көрпеш» жырының негізгі идеясы әйелдің, жастардың бас бостандығын, еркіндігін аңсау... Бұл жыр біздегі сан алуан жырлардың ішіндегі ең ерте заманнан бері келе жатқан, идеясы терең, рухы мейлінше халықтық, мазмұны шыншыл, ең көркем үлгісінің бірі [5,13]- деп бағалайды. Сондай-ақ ол «Қозы Көрпеш» жырын жинап жариялау ісіне орыс зерттеушілерімен қатар, ұлы ғалым Шоқанның қосқан елеулі еңбектерін бөліп атайды, аталған лиро-эпостың әр алуан нұсқаларының ерекшеліктері мен тіліне, әр образдың бітімі мен көркемдік сипаттарына жеке-жеке тоқталады.

Қазақ зерттеушілерінен бұл жыр туралы пікір айтпағандары кем де кем. Мәселен, С.Сейфуллин жырдың көнелігі мен таптық сипатына мән береді, ал, С.Мұқанов жырдың халықтың сипатына ерекше мән береді. Қ. Жұмалиев те осы пікірді толығымен қуаттайды. Бұл жырдың сыр-сипаты мән-маңызы белгілі фольклортанушы ғалым С.А.Қасқабасовтың «Қазақ эпикасының шыңы» деген еңбегінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының өзге түрік тектес елдер әдебиетінде көп кездескенімен, Г.Н.Потанин пікірін негізге ала отырып, аталған туындыны қазақтан өзге түркі елдерінің бірі де дәл біздегідей оны биік те көркемдік тұғырға көтере алмағанына назар аударады [6]. Сондай-ақ белгілі фольклортанушы Н.С.Смирнованың «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының алғашқы нұсқаларын XII-XIV ғасырдағы қыпшақ руларының, сондай-ақ Жошы ұлысы дәуірінің желісі деген пікірінің дұрыстығына зер салады. Зерттеуші қазақ пен Алтай халықтары нұсқаларын өзара салыстырып, Алтай жырының архаикалық, эпикалық сипатын айта отырып, қазақ жырының көне мифологиялық әуенінің жоқтығын баса көрсетеді. Осы пікірді тиісті салыстырулар арқылы ашып дәлелдейді.

С.Қасқабасов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры мазмұнының көнелік сипатына қарап (VIII-X ғ.ғ.), оның туып жырлану кезеңін шамамен Қазақ хандығының құрылу мерзімінен кейінірек болды деген пікір ұсынады. Осыған орай автор: «Қозы туралы ертегінің алғашқы бөлшек-бөлімдерінің тууы бұдан ертеректе-ақ жырлануы да мүмкін. Бұл жерде сөз тұтас, жүйелі көркем жыр туралы, оның романдық эпосқа тән барлық белгілері жөнінде болып отыр... Өкінішке қарай Қозы мен Баян туралы романдық эпостың осы үлгісі XVIII-XIX ғасырда жасаған орындаушылардан тым кеш жазып алынды» [6,634] – деп жазады.

Зерттеуші жырдағы басты кейіпкерлерді талдағанда да көбіне-көп тың бағыт, жаңа байлам ұстанып отырады. Әсіресе, жырда Қозының өмір жолына байланысты алғаш оны «айдай Қозы» деп сипаттаса, сапарға аттануынан бастап эпостың соңына дейін «ер Қозы» деп жырлануына алғаш рет назар аударады. Дәл осы ерекшеліктерді автор Баян сұлу бейнесін жасаудағы жырлаушы ақындардың амал-тәсілдері мен шеберліктеріне де дәл баға береді. Айталық, зерттеуші сұлу Баянның бейнесін беруде жыршылардың әуелі қыз, кейін қалыңдық, ақырында жар тұрғысында сипатталатынын атап көрсетеді. Бұлай жіктеп талдаудың Баян бейнесін кеңірек ашуға ұтымды тәсіл екенін бөліп атаған жөн. Мәселеге осылайша жаңа бір қырынан келіп бағалау өзге бейнелерді талдауда да кең орын алған. Бұл орайда автордың Баянды Ақжүніспен, Қарлыға мен Ай, Таңсықпен өз ара салыстыра отырып сөз етуін бөліп айта аламыз. Тіпті, зерттеуші Қодар бейнесінен әңгіме еткенде, оның Қозыға жолыққанға дейін шаруаны білетін еңбек адамы болып көрініп, Қозы келгеннен кейін, оның бірден жағымсыз, жауыз тұлғаға айналатынын екі жүзділігіне зер салады. Мұндай өзгешелік, белгі-сипаттардың орын алуын С.Қасқабасов аталған жырға жазба әдебиеттің әсер-ықпалының молдығынан деген қорытынды пікір айтады.

Әдебиеттер

1. Ч.Ч.Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. Том I. Главная редакция казахской советской энциклопедии. Алма-Ата, 1984.- 430 с.

2. М.Әуезов. “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу”. Кітапта; Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. Бірінші кітап. Алматы, 1960,- 737 б.
3. Әуезов М. Қыз Жібек /Кітапта: Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.1.
4. Фольклор. – Алматы, 1948. –439 б.
5. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985.-368 б.
6. Қоңыратбаев Ә. «Қазақтың «Қозы Көрпеш» жыры туралы» /Кітапта:
7. Қазақ әдебиетінің тарихы.Т.1 – Алматы, 1948. –440 с.
8. 6. Қозы Көрпеш – Баян Сұлу (Жолдасбеков М., Қасқабасов С.) – Астана:
9. Фолиант, 2002. – 692 б.

ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІTHE METHODOLOGY OF POETIC WORKS TEACHING BY MEANS OF INNOVATIVE
TECHNOLOGIES

Баян КЕРІМБЕКОВА ф.ғ.к., ассист.проф.

Сулейман Демирель атындағы университет, Алматы, Қазақстан
muza_bayan@mail.ru, 87013642454**Резюме**

«Инновация» термині ғылымға XIX ғасырда антропология және этнография салалары арқылы енді. Мұнда ол «дәстүр» терминінің антонимі ретінде мәдениеттегі өзгерістер үрдісін зерттеуде қолданылды. 70 жылдардағы дағдарыстан соң менеджерлер арасында «фирманың инновациялық саясаты» термині кең қолданылды. Білімнің теориялық саласын қалыптастырушы Г. Тардтың алғашқы еңбектерінде инновация көп функциялы ұғым ретінде түсіндірілді. Бүгінгі күні «инновация» терминінің білім жүйесіне дендеп енгені соншалық, кешегі де бүгінгі деп инновация деп аталуда. Ал шын мәнінде қалай? Әдебиет пәнін оқытуда қандай инновациялық технологияны пайдаланған тиімді? Мақала авторы осы сұрақтарға жауап іздейді.

Resume

Article "The Methodology of poetic works teaching by means of innovative technologies" is dedicated to the questions of literature training. What types of methods and means of educating are exist. How productively do we use these methods? What case will knowledge that we give to the students be in effective: when lesson is "interesting", or when its "necessary"? The author of the article will make an effort to find answers for these questions. To interest and teach are two identical processes. Presently for perfection of educational process, the efficiency of education by innovative technologies is well-proven. The author made sure on his practice that teaching of poetic works is more difficult, than teaching of prose.

Кілт сөздер: инновациялық технология, поэзияны оқыту әдістемесі, әдіс-тәсілдер

Қызықтыру мен үйрету – егіз. Ылғи дайын термин, дайын ереже қуып, сабақты мәнсіз, қажеті кем нәрселермен шырғап алатын мұғалімді Я. А. Коменский «басқа құстардың қанатын байлап алған Эзоп қарғасына» ұқсататын. Бүгінгі таңда оқу үрдісін жетілдіру үшін инновациялық білім беру технологиясын пайдаланудың тиімділігін уақыт өзі дәлелдеп отыр. «Инновация» термині ғылымға XIX ғасырда оның антропология және этнография салалары арқылы енді. Мұнда ол «дәстүр» терминінің антонимі ретінде мәдениеттегі өзгерістер үрдісін зерттеуде қолданылды» [1, 11]. «Инновация» түсінігін ағылшын тілінен аударғанда «жаңалық енгізу», «жаңашылдық» деген ұғымды білдірсе, латын тілінің «жаңару», «өзгеру» сөздерімен баламаланады, «бұдан бұрын болмаған жаңалық», «қоғамдық қажеттіктерді қанағаттандырудың жаңа әдісі» деген түсініктерді білдіреді. Технология - өнерпаздық, шеберлік, іскерлік десек, әр пәннің мұғалімі өз ісінің шебері болуға тиіс.

Поэзиялық шығармаларды оқытудың прозалық шығармаларды оқытуға қарағанда әлдеқайда қиын екендігін күнделікті сабағымыздан байқаймыз. Себебі, лирикалық шығармаларда ақынның өз ойы- сезімі, көңіл-күйі алдыңғы орынға шығады. Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың бірі – оқушылардың поэзиялық шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім – болмысымен түсіне білулері. Ақын мен өлеңді мәнерлеп орындаушының үндесігі лирикаға жан бітіреді. «Өлеңді жатқа оқу, оның

маңызы мен мұратын ұғу – тек отбасы тәрбиесі мен ұстаздың үздіксіз ізденістің нәтижесінде болатын үрдіс» [2, 192]. Поэзияны оқыту күрделілігі оның жанрлық ерекшелігінде ғана емес, ең бастысы, оқушылардың оған деген көзқарасы, қарым - қатынасында. Әсіресе, оқушылардың көбі поэзиядан гөрі қызықты мазмұны бар, айтайын деген ойының бәрі айқындалып тұратын прозалық шығармаларды ұнатады.

«Лирикалық шығармаларды құлақпен емес, жүрекпен, сезіммен қабылдау керек. Осыларды бала қалай меңгерді, нені сезінді, неге тебіренді, қандай көңіл-күйде болды, оны тексеру мұғалімге де оңай емес. Бірақ осыларды дөп басып, нәтижеге жеткенде ғана көздеген мақсат орындалады» [3, 87]. Өлеңнің ішкі құрылымына, стильдік ішкі бітіміне үңілуге үндесе, біз де оқушылардың таным ынтасын қалыптастыру жолында танымдық қызығушылықтарын арттыруға, оқу оларды өзінен-өзі қызықтыратындай жағдайға, олардың белсенділігін оятуға, оқытуды ғылыми негізге сүйенетіндей, оқушы сабақтан эстетикалық ләззат алатындай жағдай жасаймыз. Сонда ғана соңғы нәтижеге жетеміз. [4,11]

Поэзиялық шығарманы оқытуда тәжірибемізде жиі қолданылатын әдіс-тәсілдердің кейбіреуін атап өтейік. Ең алдымен, поэзияға арналған сабақтарда тиімді, көңілді оқу жағдайын туғызу, жағымды ахуал жасау. Мысалы, табиғатқа шығу немесе табиғаттың әсем көріністерін пайдалану немесе сынып ішіндегі парталарды өзгеше қою, т.б. «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» еңбегінің авторы әдіскер-ұстаз Қ. Бітібаева: «Поэзиялық сабақтарда сабақты бастамас бұрын көңілді, назды музыка қойып қою, өткелі отырған өлеңнің әні болса әнімен қойып қоюдың оқушыны сабаққа әзірлеуде маңызы зор» /5, 87/, - дейді. Тақырыпқа сай музыканы, бейнелеу өнерін, басқа да өнер туындыларын, көрнекілікті үйлесімді, тиімді пайдалану. Мәселен, өтіліп отырған автордың сөзіне жазылған әндер болса, оқытушының өзі орындап берсе болады, немесе студентке орындатуға болады, болмаса ұнтаспаларды пайдалануға болады. Одан кейін «миға шабуыл» әдісі арқылы сұрақтар арқылы «шабуылдар» жасаймыз. **«Ми шабуылы»** («мозговой штурм»)– туындаған мәселені шешу үшін аз уақыт ішінде жеткілікті ұсыныстар жинау. «Ми шабуылы» әдісін қолдану барысында мына ережелер есте болуы қажет:

- Оқушылардың айтқан пікірлері сыналмайды, талқыға салынбайды;
- Басқарушылар мен бағынушылар болмайды;
- Әртүрлі мазмұндағы пікірлер неғұрлым көп болса, соғұрлым мақсатқа жақындау мүмкіндігі мол болады;
- Қатысушыларды, олардың пікірлерін, идеяларын мадақтап, мақтап отыру қажет;
- Айтар пікірлер қысқа және жүйелі түрде жеткізілуі керек.

Өлеңді мұғалімнің мәнерлеп оқуы. Әдебиетті оқыту әдістемесі ғылымында классикалық әдістердің бірі саналатын шығармашылық оқыту әдісінің бір тәсілі – көркем мәтінді мәнерлеп оқу болып есептеледі. Көркем мәтінді мәнерлеп оқу, сахна шеберлерінің оқуы т.б. Көркем мәтінді мәнерлеп оқуда дауыс ырғағы, әуезі, қарқыны, екпіні – барлығы да өлеңді қабылдауда жағымды жағдай туғызушы компоненттер болып есептеледі. Өлеңдегі ой кідірістері, психологиялық кідірістердің де өзіндік ықпалы болады. Өлең мағынасының таянышы болып тұрған сөздерді белгілеу, олардың мәнін әркімнің өз ұғым-түсінігі бойынша пайымдату, өлеңдегі ерекше мәнді танытатын сөздерді саралау, жүйелеу, кластер түздіру, өлең құрылымын таныту оқушылардың ой белсенділігін арттыратын тапсырмалар болып есептеледі. Бұндай тапсырмалар оқушылардың танымдық белсенділігімен қатар, шығармашылық мүмкіндігін дамыта түседі. Сонда ғана оқушы білімді түсіну арқылы талдау, қорыту, өз білімін бағалау кезеңдеріне өте алады. Өлең мәтініндегі ойды айқындау, жинақтау, жүйелеу, қорыту үшін түрлі тапсырмалар ұсынуға болады. Өлеңді нақышына келтіріп оқу арқылы студенттің ойын оятуға болады. Студент бей-жай қала алмайды. Егер, оқытушы өзі өлеңді ойдағыдай оқи алмаймын деп ойласа, ақын өлеңдерінің ұнтаспаға жазылған нұсқаларын пайланануға болады. Немесе біреуге оқытып, диктофонға жазып алуға болады. Осыдан кейін барып **студенттердің өздеріне шумакпен, сонан соң түгелімен мәнерлеп оқытуға болады.** Демек, өлеңді әуенімен, сазымен мәнерлеп оқуға, жатқа оқуға,

ерекше көңіл бөлу. Өлеңдегі ақынның көңіл күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезімі, өлеңнің әсеріне де назар аудару. Шығармашылық лабораториясына барлау жасау, сол өлеңнің жазылуына себеп болған ойтүрткіні табу. Ақынның күнделіктерін, берген сұхбаттарын, қолжазбаларын пайдалану. Ол туралы айтылған сын мақалалар мен ғылыми-зерттеу еңбектер туралы мағлұмат беру.

Поэзиялық шығарманы оқытуда ең алдымен, оқуға ұсынылып отырған өлеңді мұғалімнің өзінің мәнерлеп оқи білуі алдыңғы кезекте тұруы керек. Өйткені, көп жағдайда бала – мұғалімнің көшірмесі. Әсіресе, төменгі сынып балалары көркем шығарманы дауыстап қалай оқу керектігін ең алдымен әдебиет пәні мұғалімінен үйренеді. Мұғалімнің өлеңді нақышына келтіре оқуы – баланың поэзияға деген құштарлығын оятып, ынтасын арттырудың ең ұтымды тәсілі. Одан кейін барып оқушылардың өздеріне кезектестіріп, мүмкін болса рөлге бөліп оқытқан жөн. Оқушының өлеңді оқуы да зудыратып оқу емес, өлеңнің ішкі сырына, ақынның айтпақ ойына мән бере тереңдей оқу болуы керек. Ақынның сол кездегі жан-күйіне, жүрек сырына бала назарын аударта білу қажет. Образға еніп, автормен бірге күйініп, қатар қуанған оқушы ғана өлең табиғаты толық түсінбек. Сол үшін поэзиялық шығарманы оқыту барысында пән мұғалімінің мынадай жайттар үнемі есте ұстағаны абзал:

- ең алдымен, оқушы түсінігіне, жас ерекшелігіне сай өлең табиғаты туралы білім беру;
- өлеңді мұғалімнің өзінің нақышына келтіре, мәнерлеп оқуы;
- оқушылардың мәнерлеп оқуына, мәнерлеп жатқа айтуына баса назар аудару;
- өлең ішінде кездесетін оқушыға түсініксіз сөздердің мағынасын ашып түсіндіру, яғни сөздіктермен жұмыс істеу;
- оқушыны ақын-жазушының шығармашылық шеберханасымен (автордың күнделігі, баспасөз бетіндегі сұхбаты, ол туралы естеліктер, т.б.) таныстыра отырып, қызықты мәліметтер ұсыну.

Әдебиет теориясымен жұмыс істеу. Поэзиялық шығармаларды оқытуда өлең сөздің құрылымдық элементтерінің (өлшем, ырғақ, ұйқас, шумақ) мән-мағынасын, негізгі ұғымдарын білуі және оларды практикалық қолданыста ажырата алуы сабақ барысында жүзеге асырылатын құбылыс. Шығарманың мәнерлеп оқытудың барлық элементтерін (дауыс ырғағы мен екпіні, олардың бірде жоғары, бірде бәсең болуы) білуін жаңа технологиялық әдіс үлгілерін басшылыққа алу арқылы үйрету. Біріншіден, мазмұндық - тақырыптық талдау, шығарманы тұтастай ала отырып, бөлім бойынша мазмұнын, тақырыбын таныта отырып талдау. Екіншіден, тілдік эстетикалық талдауға көңіл бөлу. Шығарманың тілдік ерекшелігін, сөз өрнегін, суреттемелік шеберлігін, көркемдігін, сөздер табиғатын, стилдік айырмашылықтарын таныту. Үшіншіден, кейіпкерлік-бейнелік талдау. Шығармадағы кейіпкерлерге талдау, олардың өзара сабақтастығын шығарма тақырыбы мен оқиға желісіне қатысын айқындата отырып, ажырату әрі салыстыру.

Шығарманың тіл ерекшелігін талдау. Лирикалық шығармаға поэтикалық тіл қызмет етеді. Поэтикалық тіл ақынның жан тебіренісін, биік сезімін жарыққа шығарады. Көркем шығарманың тууы мен оқырманын санасына сәулеленуінде үштік одақтың бірлігі болуы керектігі кейінгі зерттеулерде жиі айтылып жүр. Сонда таным, дискурс автор → көркем шығарма → оқушы арасында қалыптасады. Автор өмір сүрген уақыт, орта, кезең, таным-түсінік, құндылықтың көркем шығармадағы бейнесін оқушының қабылдауы, түсінуі, зерделеуі, бағалауы көптеген факторларға қатысты. Егер көркем шығарманың тілі деп автордың тілі мен кейіпкердің тілін ұғатын болсақ, бұл образ – характерлерді танытуда, шығарманың идеясын ашып түсінуде басты қызмет атқарады. Әрбір ақын, жазушының өзіне тән, даралық сипаты бар стиль, тіл өзгешеліктері болады. Бұл ерекшеліктер оның лексикасынан, қолданған троптары мен фигурасының түрлерінен көрініп тұрады (тенеу, эпитет, метафора, әсірелеу, метонимия, арнау, қайталау, шендестіру, дамыту т.б.). Шығарманың тілін талдағанда, көркемдік өзгешеліктерін әңгімелегенде, осылардың бәрі қарастырылуы керек.

Сызба арқылы өлеңнің мазмұнын ашу. Тірек сызбалар, жинақтау әдісі арқылы. Вени диаграммасы арқылы салыстыра талдау. Өзге ақындардың сол тақырыптағы шығармаларымен салыстыру. Мысалы, Мағжан мен Блок; Абай мен Шаһкерім, Мағжан мен Бернияз, Мұқағали мен Есенин, т.б.

Сөздікпен жұмыс. Ақын тілінде кездесетін көнерген сөздер, дербес сөз тіркестері, диалектизм, т.б. Ақынның **аударма саласындағы еңбектері** мен ақын поэзиясының өзге тілдерге аударылуына көңіл аударту.

Өлең мазмұнын жазбаша жаздыру әдісі. Яғни, поэзияны прозаға айналдыру. Студенттің не сезінгендігі маңызды. Әдеби шығарма бойынша (кейіпкерлер мінездемесі, кейіпкерлерге салыстырмалы мінездеме) сондай-ақ сол шығармалар бойынша салынған иллюстрациялар мен суреттерге негіздеп өз толғамын, көзқарасын білдіре отырып, шығарма жазу арқылы да оқушының әдебиетке деген қызығушылығын арттыруға болады.

Өлең мазмұнын ауызша айтқызу. Туындының мазмұнын, кейбір стилдік ерекшеліктерін сақтай отырып толық немесе қысқаша және іріктеп мазмұндап айтып беруге дағдыландырамыз. Оқылған, зерделенген мәтіннің, өзінің сөйлейтін сөзінің, шығарма жұмысының жай және күрделі жоспарын құра білуге үйрету керек.

Көркем шығарманы оқып үйретудің тиімді жолдарының бірі - **проблемалық сұрақ қою**. Мұндай әдісті көтеріп отырған мәселе проблемалық деңгейде болған жағдайда қолдануға болады. Мәселен, «Аққулар ұйықтағанда» поэмасындағы әйел-ана әрекетін алуға болады. Осындай жағдайда **«Сот әдісін»** қолдануға болады. Кейіпкерді соттайтындар, ақтайтындар екі топқа бөлініп, өз пікірлерін дәлелдеуі тиіс.

Буриме әдісі. Студенттерге тақтаға өзара ұйқасқан бірнеше сөздерді тігінен жазады. Сол шумақтарды пайдаланып, студенттер 1 шумақ өлең жазуы керек. Уақыт 1-1,5 минут. Өлеңдер топ ішінде оқылады.

Бес жол өлең әдісін де пайдалануға болады. Бес зат есім, бес сын есім, бес есімдік, бес етістік жазғызып, соған бес жол өлең құрастыртуға болады. Бұл тәсіл – студенттердің шығармашылығын ұштайды.

ДЖИКСО әдісі, яғни ұжымдық оқыту. Топ мүшелеріне еріктілік, өзінше жұмыс істеуге мүмкіндік беріледі. Оқытушы жүйелердегідей тек ұйымдастырушы ғана емес, басқалар сияқты өзі де сол топтың мүшесі болады. Ол тек өзара қатынас процесін байланыстырушы, оны қалыптастыруға мұрындық болатын адам. Дегенмен, оқытушының орны ерекше. Себебі, ол алдын-ала сценарий дайындайды, топ жұмысына жанама түрде әсер етеді, топтың алған бағытына баға береді, топта сенімділік пен ашық эмоционалдық ортаның қалыптасуына ықпал етеді.

Топтық жұмыс жеке тұлғаны қалыптастырумен қатар, мынадай мақсаттарды қояды: басқалардың сырттай баға беруін ескере отырып, өзін-өзі тану, топтық үрдістің әсерін сезіну, дауыс интонациясын, мимика, қалып-күйін, иісін, т.б. бервальды емес әрекеттер арқылы басқалардың іс-әрекетін, мінез-құлқын түсіне білу, топқа әсер ететін факторларды анықтай алу, топтың іс-әрекетіне тиімді, жақсы әсер ету [6, 36]. Студенттер 4 топқа бөлініп, ақынның 4 өлеңін алып топ ішінде талдайды. Содан кейін оны 1 студент басқа топтарға барып түсіндіреді. Студенттерді топқа бөліп жұмыс істетуде әр студентке бір өлең жолы (тармағы) жазылған карточка беріледі. Студенттер аудиторияны аралап, тармақтардан шумақ құрап, сол құрамда топқа бөлінуі керек. Берілген шумақтар саны топтардың санымен бірдей болуы керек. Мысалы, 16 студентті 4 адамдық 4 топқа бөлуге болады. Мұқағали Мақатаевтың 3 шумақты «Қазақ жері» өлеңін әр студентке бір жолдан таратып беруге болады.

Студенттерге автор туралы кластер жасату.

«Сократ» әдісін қолдану арқылы, яғни тек қана сұрақ қою арқылы бір шешімге келу. Мысалы: Сіз қай ақынның өлеңдерін жиі айтып жүресіз? Неге? Ақынның мына бір өлеңіне сіздер қалай деп ат қояр едіңіздер? , т.б. Бәрі өз нұсқаларын айтады, студенттер ішінен ең жақсысын тандап алады.

Бумеранг – өзгелерді сөйлету, яғни педагогке сұрақ қойылса, педагог ол сұрақты оқушының өзіне бағыттайды. Мысалы, Сіз өзіңіз қалай ойлайсыз? Осы сұраққа қалай жауап берер едіңіз? деген сияқты.

Көзі тірі ақындармен кездесулер ұйымдастыру немесе ақынның ұрпақтарымен, зерттеушілерімен, шәкірттерімен кездесулерді студенттердің өздеріне ұйымдастырту, соған ұйытқы болу. **Шығармашылық тұлға қалыптастыру.**

Ұстаздық тәжірибемізде байқалғандай, шәкірттердің ойын, танымдық көкжиегін дамытып, тілін ұстартып, сауатты жазуға дағдыландыратын сабақтың бір түрі – **ойтолғау жаздырту**. Шағын ойтолғаулар қатарына «Хат жаздым, қалам алып», «Өзіңе ғана арнадым», «Мен кіммін осы?», «Құлдыраған бауырым, өзіме ғана жүгірген», «Бәрі де, ана, бір өзіңнен басталды», «Замандастарымның рухани келбеті», «Дат, тақсыр!», «Мен не деймін, домбырам не дейді?», «Балалық шаққа саяхат» сияқты тақырыптарды жатқызуға болады. Аталған ойтолғаулар жеке сабақта жазылуы шарт емес, өтілген тақырыпқа байланысты, сабақтың идеясын түйіндеу мақсатында кейде ауызша да беруге болады. Кей сәттерде «Арнаймын сізге сөзімді» деген тақырыпта оқушының өз пікірлері, толғандырып жүрген проблемалары, айта алмай жүрген қиын сырлары болса, ол мұғалімге жазбаша табысталады, ол ой толғау ешкімге жария етілмей, құпия түрде сақталады.

Дискуссия – өте ертеден белгілі, әсіресе орта ғасырда ақиқатқа жетудің бір формасы ретінде кеңінен таралған әдіс болған. Поэзиялық шығармаларды оқытуда пайдалануға болады. Дискуссияның элементтерін (көзқарастар қайшылығы, дау, т.б.) оқытудың кезкелген формасында, тіпті лекцияларда да қолдануға болады. Оқушылар арасында өткен дискуссияда олардың топ мүддесін қорғағаны дұрыс. Сол арқылы ұжымдық бірлікті сақтау, топта жұмыс істей білу дағдылары қалыптасады. Дискуссияның тақырыптары тек пәнге ғана қатысты проблема емес, сонымен қатар, адамгершілік құндылықтарға байланысты, топ мүшелерінің өзара қарым-қатынас мәселелері болуы мүмкін. **Ең негізгі шарты** – алынған тақырып әртүрлі көзқараста пікірталас тудыратындай болуы керек. Егер оқушыларда тақырыпқа қатысты білім қоры болмаса, пікірталас жүргізудің ешбір мәні болмайды. **Бұл әдісті білімді бекіту кезеңінде қолданған өте тиімді.**

Ойын әдісі – оқушыларға білім беру мақсатында және оқу үрдісінде қалыптасқан проблемаларды шешу үшін қолданылады. Ойынның мынадай түрлері бар: оқу, имитациялық, рөлдік, ұйымдастырушылық-қызметтік, іскерлік басқарушылық, әскери, инновациялық, т.б. **Іскерлік ойын** алғаш рет 1930 жылы Ленинградта өткізілген, бірақ әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты жалғасын таппаған. 1950 жылы АҚШ-та қайтадан енгізілді. Қазір іскерлік және оқу ойындарының 100-ден астам түрлері бар. А.А. Вербицкий іскерлік ойындарды маманның болашақ кәсіби қызметінің пәндік және әлеуметтік мазмұнын ашатын форма деп көрсетеді. Іскерлік ойын кезінде оқушы ойын ішіндегі ситуацияға толығымен енеді, өзара қарым-қатынас дами түседі, эмоциялары (ойын кезіндегі қуану, ренжу) айқын көрінеді [7, 3]. Бұл әдістің басқа әдістерден ерекшелігі – оқушының ойын түрінде берілген тапсырманы орындау үшін ең тиімді құралдармен қамтамасыз етілуіне мүмкіндік туады. Бұл ойын түрінде жүргізілгенімен, оның негізінде болашақ маманның маңызды элементтері жатады.

Аталған әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, ұстаз шәкіртін терең ойлануға, ақпаратты өздігімен түсініп, оны таразылап, екшеп, оның ішінен керектісін тандап алуға, ақпаратты жан-жақты талдауға, өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыруға, пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеуге, басқа да балама пікірлерді ескеруге, шешім қабылдауға және қиын мәселелерді шешуге, жауапкершілікке (өз біліміне, өміріне), басқалармен тиімді қарым-қатынас құруға үйретсе – ұстаздың мақсатына жеткені.

Әдебиет пәні резеңке жіп сияқты. Одан түрлі пішіндегі тамаша заттар жасауға болады. Тек үзіп алмасаңыз болғаны!

References

- 1 Abuov A.E. Mekteptegi innovatsionalik texnologialar. // Qazaq tili men adebieti. Adistemelik jurnal. Almaty, 2005. №3.
- 2 Vzaimosv'яз vospriyatia hudojestvennykh proizvedeni v processe izucheniia literatury v shkole // Pod. Red. O.Y. Bogdanovoi. – Moskva, 1984.
- 3 Mader R.D. Analiz poeticheskogo teksta na urokah literatury. analiz poëticheskogo teksta na urokah literatury. – Moskva, 1979.
- 4 Poetika hudojestvennogo teksta na urokah literatury // Pod. red. Bogdanova O.Y. . – Moskva, 1997.
- 5 Bitibatva Q. Qazak adebietin otytu adistemesi. – Almaty: Rauan, 1997.
- 6 Naubatva H. T. Interaktivnie metodi obucheni // Vestnik APN Kazakistana. 2009ж. №1.
- 7 Usova A.V. Formirovanie u shkolnikov nauchnykh poniaty v processe obucheniia. - Moskva: Pedagogika, 1986.

**ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ
ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕСІН АРТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ****PROPERTIES OF INCULCATING IN STUDENTS A TASTE FOR KAZAKH POETRY
THROUGH AESTHETIC UPBRINGING DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCY**

Ақбота АБИЙР, аға оқытушы

Сулейман Демирель атындағы университет, Қаскелең қ., Қазақстан
akbota.abiyr@sdu.edu.kz**Resume**

In the article consideration has been given to the poetry of the young poets, innovation and novelty of the modern Kazakh poetry has been analyzed. Apart from that, special features of poetry by the young Kazakh poets, their contribution to the Kazakh poetry development and poetic peculiarities of Kazakh poems and verses have been revealed.

Адамдардың эстетикалық сезімдері өмірде ерекше роль атқарады. Әсемдікті көре, түсіне, жасай білу адамның рухани өмірін байытады, оған ең жоғары рухани ләззатануға мүмкіндік береді.

Эстетикалық тәрбиенің басты құралдарының бірі көркемөнер туындылары. Сөз – көркем әдебиет тұрғысынан алғанда, ақынның әсем шеберлігінің материалы, ол – көркем суреттің, образ жасаудың сырлы бояуы. Оны сөз суреткері таңдап, талғап пайдаланбаса, әдебиеттің эстетикалық қасиеті, тәрбиелік әсері барынша солғын, көркемдік сапасы төмен болады. Өсіп келе жатқан жас буындарға көркемдік тәрбие беру ілкі заманнан тұлғаның санасына ой қонып, қоршаған ортаның құндылығын рухани құндылық ретінде бағалай бастаған кезден орын алған және оның дамуына тарихи дәлелдер жеткілікті.

Педагогика ғылымында «эстетикалық тәрбие беру» ұғымы – өсіп келе жатқан жас буындардың өнер мен өмірдегі көркемдік қабылдау, түсіну қабілеттерін, талғам мәдениетін, эстетикалық іс-әрекет нышандарын ары қарай дамыту деп анықталған. Бұл мәселе жөнінде профессор Б. Лихачев эстетикалық сананы қалыптастыруда, эстетикалық тәрбиенің мақсаты мен міндетін айқындау тұрғысынан қарастырып, өмір құбылыстары мен көркемөнер туындыларын дұрыс қабылдап әсерлене алатын, оларды сезініп бағалай білетін «эстетикалық – көркемдік заңдылықтарды» терең түсінетін шығармашылық белсенді тұлға даярлау үдерісі екендігін атар көрсеткен болатын. Эстетикалық қабылдау барысында санаға келіп түскен көптеген мәліметтердің ішінен адам эстетикалық мазмұндысына мін береді. Осында» мәліметтер негізінде эмоционалды-сезімін қозғау қуатына ие құбылыстар мен заттардың суреті бейнеленеді, одан соң белгілі бір көңіл-күйіне түрткі беріп қуаныш, күйеніш, рахат не қасірет секілді жағдайлар туындайды.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік тәсілдер мен бейнелеу құралдарының қолданулыындағы ерекшелігі, олардың барлығына ортақ сипат – неғұрлым күрделілік интеллектуалдық поэзияға тән көпқырлылықпен өлшенеді. Қазіргі қазақ өлеңдеріндегі көркемдік құралдардың бір - бірімен араласып және бір мақсатқа қызмет ету сипатымен ерекшеленеді.

Әдебиеттің ауқымды кезеңдерінің бірі ретінде танылатын тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының да поэтикалық тұлғасын жасайтын әдеби көркемдіктердің тұтастығы ақындарымыздың өзіндік өзіндік сөз қолдану, түрлендіру, құбылту, ауыстырудағы жетістіктермен ерекшеленетінін айту керек.

Эстетикалық тәрбие берудің басты құралдарының бірі, көркем әдебиет оның ішінде поэзия – өлең өнері.

Сөз – көркем әдебиет тұрғысынан алғанда, ақынның әсем шеберлігінің материалы, ол – көркем суреттің, образ жасаудың сырлы бояуы. Оны сөз суреткері таңдап, талғап

пайдаланбаса, әдебиеттің эстетикалық қасиеті, тәрбиелік әсері барынша солғын, көркемдік сапасы төмен болады. Поэзияда сөз байлығы мол, жаңа сөздермен толыққан жаңа сөздерді ақындар әкелуге тырысады. Поэтикалық тіл – жалпыға ортақ халық тілі болумен қатар, эстетикалық сезімнің, бейнелі ойдың да тілі, сондықтан оған ерекше талғам қажет-ақ.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік тәсілдер мен бейнелеу құралдарының қолдануындағы ерекшелігі, олардың барлығына ортақ сипат – неғұрлым күрделілік интеллектуалдық поэзияға тән көпқырлылықпен өлшенеді. Қазіргі қазақ өлеңдеріндегі көркемдік құралдардың бір - бірімен араласып және бір мақсатқа қызмет ету сипатымен ерекшеленеді.

Әдебиеттің ауқымды кезеңдерінің бірі ретінде танылатын тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының да поэтикалық тұлғасын жасайтын әдеби көркемдіктердің тұтастығы ақындарымыздың өзіндік өзіндік сөз қолдану, түрлендіру, құбылту, ауыстырудағы жетістіктермен ерекшеленетінін айту керек.

Табиғат – бұл қоршаған әлемнің әр алуан туындысы. Ақын табиғаттың ашық-айқын тұстарымен бірге әдеттегі адамдар көре алмайтын, көрсе де көркемдеп айта алмайтын құбылыстарын сөзбен суреттеп бейнелейді. Табиғат көркемдігін жырламаған ақын, сияпттамаған жазушы жоқ. Олар табиғаттың сөз түріндегі бейнесі арқылы адамның сезім қозғауды көздеген.

XXI ғасырда поэзияға ағалары салған бағытты одан әрі дамыта бастаған, жаңа серпін, серпіле екпін бере алатын жас шайырлар келіп енді. Лирикада адам мен табиғат арасын кіріктіру, шендестіре бейнелеу үлкен поэтикалық зерделеуді қажет етеді. Қазіргі қазақ поэзиясындағы табиғат лирикасы жаңа дәуірлеу кезеңінде. Табиғатты сананың призмасы арқылы адам мінезінің қыр-сырымен салыстыра суреттеу, адамның жақсы-жаман іс-әрекеттері арқылы көрсету, тұлғалық деңгейдегі көрінісі дәрежесінде беру бүгінгі жастар поэзиясында жақсы игеріліп келеді.

Жел жүгірді етекте батылдана,

Үнсіз жатыр жер деген ақылды ана.

Ақ көрпеге оранған бәйбішедей,

Аппақ қарды жамылып жатыр дала. (2, 15)

Б. Сарыбайдың «Ай сығалап аспаннан» өлеңінде түр беріп тұрған және оның көркемдігін өңіне келтіріп тұрған сөздер, «жер жеген ақылды ана, ақ көрпеге оранған бәйбіше». Осы өлеңнің бүкіл эстетикалық маңызын көз алдына алып келетін көріністер жаңа жауған аппақ қар мен қара жер.

А. Блок тұжырымына сүйенсек, жай адамның көзі ажырата алмайтын қырларды шалса, табиғаттың бергі қабатын ғана көрмей, оның әр жағындағы сырды ұғып, сезінсе, сол адам – суреткер. (3.123) Жоғарыда келтірілген өлеңдерден мезгіл көрінісін түйсінудегі асқан сезімталдығына, сезінгенін бейнеге айналдырудағы шеберлігіне ерекше назар саламыз. Уақыттың бір мезетін суреттегенде ақын табиғаты танып қана қоймай, оны өз әлеміне қарай икемдеп, бойына сіңірді. Қазіргі қазақ поэзиясында Алмас Темірбайдың табиғат лирикасына жазған өлеңдерінің ішінен, Ай бейнесіне тоқталсақ. Ақында табиғат Алманың көңіл-күйімен, толғаныс- шерімен бірге өріліп кете барады, яғни тақырып негізі – адам бейнесі де, оның образын ашуда табиғат элементі, көбінесе ай, күн, түн символикалары беріледі.

Айға байланысты образдарды қазіргі ақындардың поэзиясынан жиі ұшырасатынын атап айту керек. Ай лирикалық субъект ретінде қабылданады. Ай, әрине бірінші ақиқат өмірде түнде көрінетін, сәуле шашатын, шағылысатын, өз формасын, фазасын өзгерте алатын аспан денесі. Айдың концептуалдық мағыналары:

- ай адамазат баласына тән эмоцияларды сезінетін тіршілік иесі;
- ай уақыттың қозғалысымен байланысты;
- ай күнге қарама- қарсы;

Интерпретациялық мәнде «Ай» эмоционалды және эстетикалық мағынадағы компоненттер. Эмоционалдық концепт тұрғысынан Ай лирикалық субъектің эмоционалдық көңіл-күйіне

жағымсыз әсер етеді. Айдың доминантты эмоциялары: мұң, қайғы, жалғыздық, күйзеліс, шарасыздық, жан ауыруы. Кейбір ақиқат дүниелер адам санасындағы эмоционалды, аффективті көңіл-күй арқылы, ішкі сезім арқылы танылады.

Эстетикалық концепт тұрғысынан Ай- көркем танымда сезімдік бейнелеу әрекеттерінде белсенді қызмет атқарады. Айдың сәулесі, шуағы, сыршылдығы, жұмбақтығы, сұлулығы эстетикалық категорияда ерекше бейнелі. Маралтай Райымбекұлының өлеңдерінде Ай ақынның эмоционалдық көңіл -күйіне ерекше әсер ететіні көреміз.

Ай толғанда басым байлап пәлеге,
Жан ауырып, жалғыз қалдым және де.
Толған Айдың толқынынан көрдің ғой,
Менің демім өрт шарпып тұр әуеге (4, 32)

Алмат Исаділдің «Мұңайыс» өлеңінде:
Көктегі Айға ұмсынып,
Айтып ем, сеніп сырымды,
Жұлдыздар және күрсініп,
«Мұңдығой» - деді, жырымды. (5, 17)
Алмас Темірбай «Ай туардағы жыр» өлеңінде:
Есірке, ескі Айым,
Жарылқа, жаңа Айым.
Қызарып батсыншы кеш дәйім,
Аңарып атсыншы таң ләйім, - (6, 20)

Қазақтардың ұлттық болмысында Жаңа Ай туған кезде айға сәлемдесу, яғни бір айдан екінші айға аман есен жеткеніне амандасу арқылы Аймен диалог, тілдесуі исламға дейінгі дәуірден келе жатқан дәстүр екені белгілі. Ай – мұсылмандық салтымыздың символикасы. Ақындардың Айға «дұға оқытып» қоюы кездейсоқтық емес.

Табиғат көркемдігі мен ондағы құбылыстар адамның эстетикалық сезімі мен байқағыштығын дамытып, көңілде ой жүргізіп қиалдануына азыя болатыны белгілі. Табиғат құбылыстарын бақылап қскен адам әдебиет туындалары, соның ішінде поэзия және басқа көркем өнре туындыларын қабылдауға бейімді жде бейілді болып өсетіні туралы педагог ғалымдар айтып келеді. Табиғат көркемдігінен адамдар шығармашылыққа шабыт алып, эстетикалық талғамы кеңейе береді.

Табиғат – сұлулықтың қайнар бұлағы болғандықтан эстетикалық тәрбиедегі оның орнын басқа ешқандай жасанды туындылармен теңестіру мүмкін емес. Табиғатты бақылау арқылы қиялдануға жол ашылады, сөйтіп эстетикалық сезімнің дамуына ықпал етеді.

Қазіргі қазақ поэзиясында ай образы тұтас типтік бейнеге айналып, жас ақындар шығармаларында еркеше орын алады. Ақындар Айды адам ретінде қабылдап, ақын ретінде өзінің сырын бөліседі, мұң-шерін тарқатады.

Нән қалада көп адастым қайғырып,
Қылығымды қызықтады Ай күліп
(А. Исаділ «Ібілісте іріткі сап іргемде...») (5,30)

Толған айдың толқынынан көрдің ғой,
Менің демім өрт шарпып тұр әуенге
(М. Райымбекұлы) (4,12)

Кейіптеу тәсілі лирикалық поэзияда әр түрімен, сан қырымен қолданылып келеді. Адамның көңіл күйін, әрбір сәттегі толқуы мен толғанысын, қуанышы мен мұңын табиғат құбылыстары арқылы бейнелеп көрсетуде кейіптеу тәсілі жетекші орын алады десе де болады. Осы жерде адамның ішкі жан дүниесі мен сыртық іс-қимылы арасындағы байланысы табиғатпен астарласа келіп заман, қоғам, әлем секілді дүниеге араласып, ұштасып жатқанын көреміз.

Айдың поэтикалық кейіптеу түрінде бейнеленуі Маралтай Райымбекұлы лирикасындағы әр түрлі жолдармен көрінеді. М. Райымбекұлының «Ай» атты өлеңдер жинағының алғысөзінде Н. Оразалин былай дейді: «Маралтай ақын мұңға, қасіретке, қара түске жақын. Онысы біреулерге ұнамай қалуы да кәдік емес. өз басым оны мін санамаймын. Мұң мен қасіреттің сиясына малынбаған қаламнан шындықты арқау етер жырлар тумайды... Маралтай өзінің ертеңгі күнінің биіктері мен асуларына дайындағысы келсе, поэзияның кеңістігі мен тереңіне жетелер алуан-алуан үрдістерге, ізденістерге батыл баруы керек». (4,5) Бұл жерде ақын ізденісінің нәтижесі, талант қуаты алдыңғы орынға шығады. Ақынның «Ай» атты өлеңінде:

Ай толғанда басым байлап пәлеге,
Жан ауырып, жалғыз қалдым және де.
Толған айдың толқынынан көрдің ғой,
Менің демім өрт шарпып тұр әуеге (4.10) –

болып өрілген жол лирикалық кейіпкер көңіл күйін танытып тұр. Сол сияқты кейіптеу тәсілімен суреттелген түн, жұлдыз сияқты табиғат құбылысы мен уақыт мезгілі ақын өлеңіне тән бейнеліліктің бірден-бір сипаты. Адамның әлеуметтік –психологиялық ахуалын табиғатпен қатарластыра суреттеу ақын шығармашылығының басты ерекшеліктерінің бірі деуге болады.

Жастар поэзиясындағы табиғат туралы өлеңдерін талдағанда олардың тек табиғат көркемдігі емес, сонымен бірге аданың көңіл күйі мен әлеуметтік ахуалын да өлең сөзбен сипаттау ақын шығармашылығының ерекшеліктерінің бірі деуге болады. Оның эстетикалық мәне де осында, мысалы, ай образының табиғи көркемдігі – «Ай, мені естисің бе, сыбырласам», «Қылығымды қызықтады Ай күліп», «Көктегі Айға ұмсынып, Айтып ем, сеніп сырымды», «Ай толғанда басым байлап пәлеге» т.б. тіркестер адамзат баласының табиғаттан тысқары, жат еместігін, яғни ішкі психологиялық хал-ахуалы табиғатпен астасып, үндесіп жататындығын көреміз.

Поэзия адамның ішкі жан-дүниесіне тартымды сөз ұйқасы, тенеулер, әсерлеу, бейнелеу т.б. сөз қолдану тәсілдерінің тиімділігімен әсері. Ақын эстетикасы этикамен ұштасқандықтан адам мінез-құлқын әдепті, мінезді, мейірімді, рақымды деп бағалайды.

Ақынның «Жас жуар» өлеңі тұтасымен кейіптеу тәсілімен жазылған. «Үздіге қарау» тіркесі эспрессивті-эмоционалды мәні арқылы адамның аспан әлеміні, жұлдызға қимастығын танытады. Жұлдызға айналуын арман еткен ақынның ішкі толғаныстарын, келесі жолдағы құсаға толы кеудесін «дүр» деген айқындаумен беріп, қуанышын, шаттығын «көміліп қалған күлкімен» ұластырады.

Өмірдің өзекті өртер өткіншілігі, табиғаттың тамаша сәттердің тұрлаусыздығы аталмыш өлеңнің өзегіне алынған. Өлең мазмұнына тереңірек үңілгенде тебіреніспен суреттелген жұлдыз бейнесі, оның іс-әрекеті көрінеді

Үздіге қарап Үркерге...

(Жұлдыз боп кетсем, шіркін-ай!)

Құсаға толы дүр кеуде,

Көміліп қалған күлкім-ай (4.57)

Өлеңнің өн бойында мұңлы леп бар. Адам өзін табиғаттан бөлмеген көне замандарда қалыптасқан түсінік кейіннен бейнелеуіштік сипат алғанына С. Қасқабасов миф туралы зерттеуінде тоқталып өтеді. Табиғатты тірі рух түрінде қабылдаған ұғым олармен тілдесуге, мұңдасуға болады деген сенімді тудырса, уақыт өте бұл түсінік көркемдік ойлау жүйесінде маңызды қызмет атқарады. Халықтық поэзияда көп ұшырасатын психологиялық егіздеу, ауыстыру, үлгілері де сол сенімнен бастау алып, кейіптеу тәсілімен сабақтасып жатады. Сондай –ақ лирикалық кейіпкер айға қарата сөйлеп, адаммен тілдескендей тілдеседі:

Сен мені жатырқама, жарық Айым,

Бұлттан шық, ақ нұрыңды жамылайын (4.69)–

«Сөзді әлденедей бір жансыз нәрсеге, затқа қаратып айту да жиі қолданылатын тәсіл. Осындай арнау сөздің әсерлілігі сезімнің күшінде деп білу керек. Тілсіз дүниеге, затқа, құбылысқа қаратып сөз айтушы адам солар сөзін тындап, ден қойып тұрғандай, солармен тілдескендей тебірене сөйлейді. Ал мұның өзі адамның толғанған, ой-сезімге берілген шағын танытады», - деп жазады теоретик ғалым З. Ахметов (7, 56)

Оқу үрдісінде студенттерге эстетикалық тәрбие беруде табиғат лирикасы адамға жан-жақты әсер етудің басты құралдары ретінде эмоционалды сезімді дамытуға ықпал ететінін байқадық. Табиғат көркемдігі мен ондағы құбылыстар адамның эстетикалық сезімі мен байқағыштығын дамытып, көңілде ой жүргізіп қиялдануына азық болатыны белгілі. Табиғат құбылыстарын бақылап, одан сабақ алу өнер туындыларын танып-білу, бағалау және қабылдап түсінуге негіз болады. Табиғат көркемдігінен адамдар шығармашылыққа шабыт алады, ойлау іс-әрекетіне қор жинайды.

Әдебиеттер:

1. Lihachev B. Teoriya esteticheskogo vospitaniya sholnikov- M, 1985-178 s. (Лихачев Б. Теория эстетического воспитания школьников. – М.: 1985. – 178 с.)
2. Sarybay B. Ayna. Almaty, 2003 (Б. Сарыбай Айна. Алматы, 2003)
3. Blok.A. Adebiet turali. M., 1980 -153 (А. Блок Әдебиет туралы. М., 1980- 153 б.)
4. Rayimbekuli M. Ay. A., 2011 -215 b. (Маралтай Райымбекұлы Ай. А.: 2011 - 215 б.)
5. Isadil A. Konil alan . A., 2008 -46 b.A. (Исаділ Көңіл алаң. – А.: 2008. – 46 б.)
6. Temirbay A. Min bir mun. A., 2008 -125 b. (Темірбай А. Мың бір мұң. А., 2008 ж.)
7. Ahmetov Z. Poezya shini – danalik. A., 2008 (Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. Астана: Фолиант, 2002 ж.)
8. Zhas akindar zzirlarinin antologiyasi A., Olke, 200-320 b. (Жас ақындар жырларының антологиясы. Алматы: Өлке, 2000-320б.)

ОҒЫЗ ҚАҒАН ДАСТАНЫНЫҢ ТАРИХИ ТҰРҒЫДАН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

THE HISTORICAL VALUE OF A POEM OGUZ KAGAN

Перизат БЕРІКБОЛОВА, СДУ PhD докторанты

Сүлейман Демирел атындағы университет, Алматы, Қазақстан

semey1992@mail.ru**Резюме**

Қазақ халқы тәуелсіздігін алғаннан бері әдебиет саласында ескі әдебиетіміз туралы көптеген зерттеулер жасалып жүр. Осы маңызды тақырыптардың бірі Оғыз Қаған дастаны. Оғыз Қаған дастаны түркі халықтарының ең көлемді, сюжеті жағынан ең бай дастандарының бірі.

Бұл дастан тарихи дерек ретінде де өте маңызды. Мақалада Оғыз қағанның тарихтағы портативі туралы әр түрлі пікірлерге жүгіне отырып, өз тұжырымымызды да ортаға салдық. Оғыз атауының этимологиялық төркіні де зерттелді. Оғыз Қаған дастанының түрік халқының ұлттық ой санасы туралы берген мағлұматтары сараланды. Осы мәселені күн тәртібіне алып келу арқылы оның маңыздылығына көңіл аудартуға тырыстық.

Кілт сөздер: Дастан, тарих, ғұн, Мете, қылыш

Оғыз Қағанның б.з.б 209 жылы әкесін өлтіріп таққа отырған ұлы ғұн қағаны Мете екендігін көптеген ғалымдар айтып жүр. Ол 35 жыл мемлекетті билегеннен кейін шекараны Каспий теңізінен Үлкен Океанға дейін, Тибеттен Сибирияға дейін созылып жатқан, орталығы Байкал көлі маңайларында болған ұлы Ғұн империясын құрды. Қытайлықтарды бірнеше рет жеңіп салық төлетті. «Оғыз Қаған» дастанын Метенің қаһармандықтары туралы жыр десек те болады.

Оғыз түріктерінің ержүректігін жырлайтын бұл дастан ғұн билеушісі Метенің өмірімен және соғыстарымен бірігіп кеткен. Бұл дастан ескі деректерде Оғызнама деп те аталады. Ауыз әдебиетінің ең ескі нұсқаларынан болып есептелетін Оғыз дастанының Исламнан бұрынғы ұйғыр жазуымен жазылған көшірмесі қазіргі таңда Париждің ұлттық кітапханасында тұр. Бұл дастанның жазуға түскеннен 1500 жыл бұрын ауызша айтылғанын айтып жүргендер бар. Бұл дастан түркі руларының көбінің қайдан келгендігін аңғартады және де ата бабаларымыздың тұрмыс салтына байланысты мотивтері жағынан құны арта түседі. Ішінде қара сөзбен жазылған жерлері де бар осы дастанды 1936 жылы В.Банг пен профессор Р.Р.Арат түрік тіліне аударды. Бұл дастан түркі ұлтының тарихи дамуын, ұлттық тұтастығын ашып береді. Ғұн империясының құрылуы туралы маңызды мағлұматтар беретін осы дастанның толық нұсқасы табылған жоқ [1,56].

Оғыз сөзінің этимологиясы туралы да көптеген пікірлер айтылып жүр. Оғыз атауының Оқ-Уз деген сөзден келген болуы мүмкін дегенді Наметс айтады. Бұл сөздің рулар бірлестігі деген мағнаға келетіндігін пайымдайды. Сонымен бірге бұл сөздің Уыз сөзінен келуі де мүмкін дегендер бар [2,117].

Орта Азияда Кореядан Еділге дейін түрік руларының басын қосып түрік тарихында ең мықты түрік мемлекетін құрғандар осы ғұндар. Сонымен бірге тарихта ғұндар туралы мағлұмат та көбірек. Мұның себебі қытайлықтармен ұзын сонар жорықтар жасаулары және оның тарихына жазылып қалғандығы. Тіпті қытайлықтар атақты Қытай қамалын осы ғұндардың шабуылынан қорғану мақсатында салған. Ғұндар Метенің тұсында (б.з.б 209-174) алтын ғасырларын кешкен. Осы мемлекетті құрған түріктер көшпелі мәдениетпен өмір сүрген еді. Кейін ғұн мемлекетін құрғаннан кейін жорықтарға шығып көптеген жерлерді басып алғаннан кейін үлкен әдемі қалалар сала бастады. Кереметтіктері соншалықты

европалықтар Атиллаға «Тәңірдің қамшысы» деген. Әр жерде әр түрлі қаһармандықтармен бай түскен ғұн оғыз дастаны осы мемлекетті құрған жаужүректердің дастаны [3,17].

Бұл дастан түрік салтының құрылуын, түрік мемлекеті мен ұлтының жүйесі мен оның жұмыс істеуін көрсетеді [4,5].

Бұл дастанда ғұндардың билеушісі Оғыз Қағанның тууы, үйленуі, қаған болуы, Орта азияда түрік бірлігін құруы, өлер алдында императорлықты ұлдарына бөліп беруі туралы айтылады [5,98].

Оғыз Қаған дастаны түрік халқының ұлттық ой санасы туралы ашық мағлұмат береді. Осы ой сананың негіздерін былайша топтастыруға болады:

1. Оғыз Қағаннан осы шығарма жазылғанға дейін түрік ұлысында мынадай тайпалар болған: Оғыз (Түркмен), ұйғыр, Қыпшақ, Қаңлы, Қарлұқ, Қалаш.
2. Түріктердің де ескіде өмір сүрген Моңғолдардың Шыңғысханы сияқты билеушісі болған, бұл билеушінің аты Оғыз қаған.
3. Түрік әлемі Оғыз қағанның жорықтарының нәтижесінде пайда болған. Яғни түрік тайпаларының Бес-балық жерінен Қаратеңіздің солтүстігіне және Анадолының Адалар теңізіне дейін жайылуларының себебі осы Оғыз қағанның жорықтарының арқасында болған.
4. Оғыздар Оғыз қағанның 24 немересінен тарайды. Ұйғырлар Оғыз қағанның билігіне кірген түріктер. Қыпшақ, Қаңлы, Қарлұқ және Қалаштар да Оғыз ханның бойларынан тараған.

Оғыз хан халқын хақ дінге шақыру үшін тәңір тарапынан жіберілген билеуші ретінде де көрсетіледі. Осылайша әрі халқын хақ дінге шақыру үшін әрі ұлы жорықтар жасаған билеуші болып суреттеледі [6,364].

Оғыз қағанның тарихта кім болғандығы туралы да әр түрлі көзқарастар бар. Бахаеддин Өгел оның Метеден көп бұрын Орта азияда өмір сүргенін айтса да [5,98], Азия тарихындағы ұлы билеуші Мете екендігін айтқандар да бар. Сонымен бірге Оғыз қағанның Алып Ер Тоңға екендігін айтушылар да бар.

Оғыз Қағанның тарихтағы орнын зерттегенде оның б.з.б Искиттер кезінде Искиттердің билеушісі ретінде б.з.б 625 жылы өлтірілгенін көреміз. Дастан ерекшелігі бар деректерде болса А.Баһадүр хан, Решидуддин және Бейзавидің деректерінде б.з.б мыңыншы жылдарда өмір сүргендігін жазады. Решидуддин Оғыз Қағанды өзінен (1310) екі мың жыл бұрын өмір сүрген дейді, яғни оны б.з.б 700 жылдарға дейін апарады. Бұл кез Искиттердің Ираннан өтіп алдыңғы азияға үкім жүргізген кездеріне дәл келеді. Решидуддин ескі Израиль тарихын жақсы білгеніне қарағанда бұл айтқандары дұрыс болуы мүмкін [7].

Сақтардың Орташығысқа және Иранға б.з.б 700 жылдары билік құрғанын ескерсек, Оғыз Қаған дастанының тарихи негізін қалайды.

Оғыз Қағанның билігіндегі негізгі халық ұйғырлар. Оғыз сөзімен ұйғыр сөзінің этникалық жағынан бір екендігін айтып өткен болатынбыз. Ұйғыр, Көктүрік, ғұн және қарлұқ руларының да Тиктерден келетірілігі және бұлардың әр түрлі деректерде сақ атымен жазылып жүргендігін көрдік. Оғыз Қаған, Алып Ер Тоңға, Афрасияб және ұйғырлардың дастан және тарихи деректері Оғыз Қағанның азияға билік жүргізген кезі мен сақтардың азияға билік жүргізген кездерінің ерекшеліктері бір біріне ұқсас келеді [8,124].

Оғыз Қаған дастанында ұйғырлардан басқа қарлұқ, қаңлы, қыпшақ, қалаш, бесұйғырлардың б.з.б 7 мыңжылдықта азияға билік жүргізген сақ қоғамындағы негізгі рулар ретінде білінеді [7].

Дастан ерекшелігі білдіретін деректерде А.Баһадүр хан, Решидуддин, Бейзави, Дагиги және Еседи Туси Оғыз Қағанды б.з.б 1000-3000 жылдар аралығында өмір сүрген дейді. А. Баһадүр хан ауызша және жазбаша деректерге сүйене отырып жазған «Теракима шежіресі» атты еңбегінде Оғызды Иран билеушісі Кейүмеспен замандас деп көрсетіп, 116 жыл, ұйғыр, қарлұқ, қыпшақ, қалаш және қаңлыларға қаған болған десе Решидуддин 100 жыл, Әбубәкір Тахрани 60 жыл билік құрған дейді. Дегиуигнес болса шығыс деректеріне сүйеніп, б.з.б 2000 жылдарында билік жүргізген дейді [8,125].

Ұйғырша дастанда Оғыз қағанның ордасы ретінде Жетісу, Талас және Сайрам көрсетіледі [8].

Оғыз Қаған Аму суынан өтіп, Иранға қарай жылжиды. Осы жағдайды А. Баһадүр хан былай деп түсіндіреді: «Оғыз Қаған Тала Бұқараға келіп, Аму суынан өтіп Хорасанға барады. Бұл кезде Иранда мықты билеуші жоқ еді. Кейхумерс өлді, Хушинки әлі такқа отыра қоймаған еді. Мұндай жағдайға араптар «мүлүкүл таваиф» дейді. Мағнасы да әр ауылға бір басшы болып келеді. Түріктер мұндай жағдайға «үй басына Қарахан» дейді. Мағнасы әр үйге қара кісі хан болыпты деген сөз. Ол кезде Иранда жағдай осындай еді. Оғыз Қаған Хорасанды алды, ол жерден өтіп Иранды, Аджемді және Иракты, Әзірбайжанды, Әрмянды, Шамды, Мысырды алды. Осы жерлердің бәрін соғысу арқылы билігіне қосып алды» [7].

Осы оқиғалар ұйғырша дастанда негізгі тақырып болып өзгерместен беріледі. Баһадүр ханның дерегіне қарағанда Оғыз Шамда болғанда ұлдары шөлде алтын садақ пен күміс оқтар тауып алады. Ұйғырша дастанда болса Сирияны (Шамның Сирияда екендігін ұмытпау керек) алғаннан кейін Сирияның оңтүстігінде қатты ыстықтан және халқының түсі де қап қара болған бұл өлкенің билеушісі Масар (Мысыр) Қағанмен соғысып, оны жеңеді. Масар қағанның Мысыр екендігі әрине түсінікті. Бұл жағдай Решидуддинде де осылай жазылған [9,855].

Фирдоусидің Шаһнамасында болса Туран билеушісі Афрасияб Неврез бен Кейхұсраудың кезінде Иранда бастан аяқ билеп, Иран тағына отырған, тіпті Иранды араптардың басқыншылығынан құтқарып қалғандығы айтылады. Оғыз Қаған Атил, Дербент, Муган жолымен Иранға және басқа да Орта шығыс мемлекеттеріне келіп, соғысып біткеннен кейін Демавент және Нишабур жолымен еліне қайтады. Фирдоуси, Оғыз дастанындағыдай, Афрасиябтың дәл сол жолдармен Муган және Иранға келгендігін және Дамдан мен Демавент жолымен Туранға қайтқанын айтады. Дастандардағы осы ұқсастық, бірдей тарихи оқиғалардың Иран мен түрік дастандарында жазылғандығын көрсетеді [8,125].

Иран Туран соғысында Афрасиябтың елі ретінде Жейхунның шығысы көрсетіледі. Ирандықтар осы Жейхуннан өтіп Туранға шабуылдайды. Осы шабуылдарға қарсы тұрғанда Афрасиябтың әмірінде болған және Шаһнамада падишаһ атағымен аталатын батырлар Оғыз қағанның билігіндегі ру басылары болса керек. Сонымен бірге Иран-Туран арасындағы соғыстардың нәтижесінде кеңейген жерлер Оғыз дастанындағы жерлерге меңзейді. Афрасиябтың Шаһнамадағы билік жүргізген жерлері мен Оғыз қағанның билік жүргізген жерлері бірдей [8,126].

М.Ф. Көпрілі бұл дастанның Алып Ер Тоңғадан кейінгі ең ескі дастан екендігін айтады. Қазіргі дастан бөліктері негізінде Оғызнама деп аталатын үлкен дастанның бөліктері сияқты. Қорқыт Ата кітабы да осы дастанның бір бөлігі. Қорқыт ата әңгімелерінің 13 ғасырда немесе 14 ғасырдың алғашқы жартысында «Оғызнама» деген атпен кітап ретінде бар болғандығын, Иран мен Анадолы түріктері арасында оқылып келгендігі бәрімізге белгілі. Дастан 13 ғасырда ұйғыр әріптерімен қара сөзбен жазылған. Арасында өлең жолдары да бар.

Оғызнама сөзінің төрт мағынасы бар:

1. Оғыздардың мифологиялық және этникалық аңыздары
2. Селчуклылар кезінде түркімен тегінен келгендердің ортағасырдың соңына қарай алғашқы османлы билеушілері кезіндегі батыс түріктерінің аңыз әңгімелері.
3. Оғыздардың батырлықтары туралы әңгімелер.

Кейде түрік мақал мәтелі деген мағнаға да келеді [10,13].

Оғыз дастанын құрылысы жағынан былай талдауға болады:

1. Табиғи оқиғалардың көп болуы және Оғыздың тұлғасының қалыптасқан бірінші бөлім.
2. Үстемдік пікірінің дамып, тарихи оқиғалардың ерекшеленген екінші бөлім.
3. Даму процесінің бітіп, мемлекет жүйесінің орнығуы туралы үшінші бөлім [8,136].

Оғыздың жастық шағы мен Қорқыт атадағы Басаттың жастық шағы арасында аз да болса ұқсастық бар. Бұл ұқсастықтар мынадай; қырық күнде сөйлеп кету, шикі ет жеп атқа

міну, мүйізтұмсықты аулау үшін бірде бұғы бірде аюды жем етіп тұзақ құруы, мүйізтұмсықтың өлексесін жеген сұңқарды өлтіріп басын кесіп алуы [8,136].

Басқа түрік дастандарындағы сияқты Оғыз дастанында да тарихи мағлұматтар бар. Мысал үшін;

Мен сендерге хан болдым,
Береке таңбамыз болсын.
Көк бөрі ұранымыз болсын,
Темір найза тоғай болсын.
Аулағанымыз құлан болсын,
Теңіз шалқып, өзен ағып жатсын.
Көк Тәңірі қорғанымыз болсын,

Қолдарыңа найза алып, қалқан ұстандар! [11,131].

Көріп отырғандай Оғыздың қаған болуы, соғыс құралы ретінде найза қолданғандықтары, әлемге үкім жүргізу пікірі де көзге оттай басылады.

Ескі түріктердің немесе Оғыздардың тарихи жорықтарын жырлаған Оғызнамаға қарағанда әлемге әмір жүргізу пікірі осы Оғыз Қаған тарапынан қалыптастырылған. Түріктердің алғашқы жеңімпаз атасы, барлық ұлттық жүйенің құрушысы Оғыз Қаған шабытын көктен алған керемет ерекшеліктерімен туған [12,143].

Қазіргі мағлұматтарға қарағанда Оғыз Қаған дастаны б.з.б 2 ғасырда туып, б.з. 13 ғасырда хатқа түскен. Осы уақыт аралығында дастанның ұмытылып қалмауы дастанның маңыздылығын артыра түседі. Әрине уақыт өткен сайын дастанға әртүрлі өзгешеліктер кірген. Бұлардың ең маңыздысы Ислами мотивтері болған нұсқасы. Бұл нұсқаға қарағанда түрік ұлтының ең ескі атасы «Түрік». Нұқ пайғамбардың Яфес атты ұлының баласы болған Түрік, Ыстық көлдің маңайына орналасады. Кигіз үйде тұрады. Баста мұсылман болған халық Қара хан атты билеуші келген соң пұтқа табына бастайды. Қара ханның ұлы Оғыз туа сала мұсылман болады. Өскенде әкесі Қара ханмен соғысып оны жеңеді [3,21].

Оғыз Қаған тарихта Мете хан болуы да мүмкін деушілер аз емес. Метенің де әкесін өлтіруі, оның алғашқы мұрагері Күн ханның мемлекетті 24ке бөліп билеуі де осы пікірдің басымдылығын көрсетеді. Бірақ дастандағы қыпшақ, қарлұқ, қаңлы шындығында адам аттары емес ру аттары болып келеді.

Оғыз дастанындағы маңызды ерекшеліктерден бірі де басқа түрік дастандарындағы сияқты әлемді билеу пікірі. Жазба әдебиетінің алғашқы нұсқасы көктүрік жазуларында болсын, Исламнан кейін жазылған шығармалардан Диуан Лұғат Түрікте болсын «Түріктің басқа ұлттарды билеу үшін жаратылғанына» деген сенім осы ойдың жалғасы сияқты [3,22].

Османлы мемлекетінің құрылуында және билік жүйесінде де осы пікір қатты орныққан болса керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi, Karaalioğlu Seyit Kemal, 1. cilt – Başlangıçtan Tanzimata, İnkılap ve Aka Kitabevleri Koll.Şti, İstanbul 1980,
2. Öztürk Ali, Çağlar içinde türk destanları, Emek Matbaacılık, Erzurum, 1980,
3. Банарлы, Н.С. Ресімді түрік әдебиеті тарихы, 1 том, Стамбул, 1971,
4. Bahaeddin Ögel, Türk mitölöjisi, C2, Türk tarih kurumu basımevi, Ankara 1995,
5. «Destan» Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi,
6. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) İstanbul, 1999,
7. Z.V.Togan Oğuz Destanı , 128, İstanbul 1972,
8. Ali Öztürk, Çağlar içinde Türk Destanları, alioğlu yayınevi, İstanbul 2000,
9. Z.V.Togan On mübarek Şah Guhri, Belleten 4,
10. Mustafa Miyasoğlu, Dede Korkut kitabı üzerine, Ankara, 1999,
11. Жолдасбеков М. Асыл арналар.- Алматы: Жазушы, 1986,
12. Osman Turan, Türk cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi, c1,2., İstanbul 1978,

**ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ РУХАНИ ДАМУЫ – ХАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТІНІҢ
КЕМЕЛ КӨКЖИЕГІ**
THE DEVELOPMENT – SCIENCE OF LITERATURE IS THE HORIZON OF PEOPLE'S
CIVILIZATION

Айжан АЛДАБЕРГЕНОВА

Маңғыстау облысы, Қаракия ауданы, Мұнайшыселосы, №7 орта мектеп

Aizhan.aldabergenova@mail.ru

Резюме

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта тарихымызға қайта үңілу қажеттілігі артып келеді. Бүгінде тарих қойнауына енген XX ғасырдағы әдебиеттану ғылымы туралы зерттеулердің де өзектілігі күн өткен сайын байқалуда. Қазіргі ұлттық әдебиеттану ғылымының жеткен биігін көрсету үшін ол қандай белестерден өтті, оның өткен жолы қандай еді деген сауалдың астарына үңілген жөн.

Қазақ халқының руханияттық дамуында осындай толағай өзгерістер мен ерекше серпілістердің көзге айрықша шалынар сәті - XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Абай феномені - қазақ ұлтының өркениеттік болмысындағы орны айтып болмас ұлы құбылыс. Қоғам өмірінде XX ғасырда 70 жылдан аса кеңестік идеологияның үстемдік алғанын ескеретін болсақ, бұл дәуір әдебиетін де, әдебиеттану ғылымын да сол қоғамнан бөлек сөз етуге болмайды. Олай болса, кеңестік дәуір тұсындағы әдебиеттану ғылымының қалыптасуы мен дамуын сөз ету – бүгінгі тәуелсіздік тұсындағы әдебиеттану ғылымының негізгі өзекті мәселелерінің бірі. Соңғы жылдары рухани мұраларымызға қамқорлық жасау мемлекет тарапынан қолға алынып, сол негізде мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы жүзеге аса бастағаны белгілі. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасына байланысты: «... ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау- «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуы тиіс», - деген пікірі осы тақырыптың да өзектілігін айғақтайды. XX ғасырдың бірінші жартысындағы ел басына түскен аумалы-төкпелі ауыр жағдайлар әдебиеттану ғылымының да өсіп-өркендеуіне өз кесірін тигізіп бақты. Қазан төңкерісінен Ұлы Отан соғысы біткенге дейінгі аралықта қазақ әдебиеттану ғылымы қалыптасу кезеңін басынан өткізді. Оның өсіп-өркендеуі, дамуы мен әлемдік деңгейге көтерілуі XX ғасырдың екінші жартысы екендігін әдебиеттанушы ғалымдар ғылыми түрде дәлелдеп берді. Ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасуына А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин сынды аға буын өкілдері көп еңбек сіңірді. Қалыптасқан осы үрдісті Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин, М.Қаратаев, Ы.Дүйсенбаев, Х.Сүйіншалиев, М.С.Сильченко, Н.С.Смирнова сынды ірі ғалымдармен бірге З.Ахметов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Р.Бердібаев, Е.В.Лизунова, М.Базарбаев, А.Нұрқатов, С.Ордалиев, Ә.Дербісалин, Ш.Сәтбаева, Н.Ғабдуллин, Б.Уахатов, М.Дүйсенов, О.Нұрмағамбетова, Б.Наурызбаев, М.Хасенов, Т.Кәкішев, Ә.Нарымбетов сынды жас буын өкілдері жалғастырды. Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасуы, өсіп-өркендеуі, қарыштап дамуы мен ұлттық әдебиетіміздің жекелеген жанрлар негізінде қарқынды дамуын жүйелі зерттеу нысанына алған еңбектерді де жаңаша саралайтын уақыт жетті. Ұлттық әдебиеттің тарихын егемен елдің талап-тілектеріне сай қайта жазу қажеттігі туған тұста С.Қирабаев: «Қазақстанның тәуелсіз, егеменді ел болуы – біздің жаңа тарихымыздың басы. Ендігі жерде біз өз тарихымызды бұрынғыдай көп ұлтты мемлекеттің құрамында емес, дербес зерттеп, ұлтымыздың тарихтың ұзақ жолында ұтқаны мен ұтылғанын, жеткені мен жете алмаған тұстарын кең ашып, бүгінгі егемендікке жетуіміздің заңды жолын көрсетуге тиіспіз» - деген

болатын. Одан бергі уақытта мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» мен екі томдық «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» зерттелді. Ал, ұлттық әдебиеттану ғылымына еңбек сіңірген жекелеген ғалымдардың зерттеу еңбектерін саралау барысында қазақ әдебиеті тарихының зерттелу жолдары, ұлттық әдебиеттану ғылымының өткен жолы сарапқа түсері даусыз. Әдебиеттану ғылымына үлес қосқан әдебиеттанушы ғалымдардың өмірі мен зерттеулерін жеке зерттеу нысанасына алу, олардың ұлттық мұрамызға жасаған қамқорлығын көрсету, ұлттық ғылымның дамуына қосқан үлесін саралау – егемендік алған тәуелсіз еліміздің алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі.

Қазіргі таңда қазақ әдебиеті мен ұлттық әдебиеттану ғылымына еңбегі сіңген қалам қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығы жекелеген мәселелер төңірегінде зерттеліп жүр.

Кеңестік дәуір тұсында Одақтың құрамына енген халықтардың барлығы «кеңес халқы» ретінде танылғандықтан, олардың әдебиеті де кеңес әдебиетінің талап-тілектерінен шыға алмады. «Тілі басқа, тілегі бір» халықтар әдебиетінде ұлттық құндылықтан гөрі, кеңестік мүдде алғашқы орынға шығып, әдебиетте таптық көзқарас орын алды.

Бұл кезең әдебиетінің негізгі жетістіктерінің бірі – ұлттық құндылықтарға қарай бет бұру. Қаламгерлер бұл жылдары өз халқының ұлттық ерекшеліктері мен әдет-ғұрпына, салт-дәстүрлеріне, ана тіліне көңіл бөле бастады. Соңғы жиырма жылда астам уақыттың туындыларын саралап шыққанда қаламгерлердің барлығы дерлік ұлттық құндылықтарға баса назар аударғанына көзіміз жетті. Әдебиет ұлттық құндылықтарды насихаттау арқылы адамзат баласына ортақ өзекті мәселелерді көтере алатынын көрсетті.

Әр халық өз жоғын түгендеудің нәтижесінде өткен тарихымызды бүгінгі күн тұрғысынан қайта бағалау мүмкіндігі туды. Аталған кезең әдебиетін зерттеу барысында қаламгерлердің кеңестік дәуір тұсында бара алмаған, кең тоқтай алмаған тақырыптарына еркін барғанына көзіміз жетті. Бұл жылдардағы әдебиеттің басты ерекшелігінің бірі – қазақстандық халықтардың сан ғасырлық тарихының көркем шежіресі жасалуы. Сонымен бірге, ерекше назар аударуды қажет ететін тақырыптың бірі – кеше ғана тарих қойнауына енген, XX ғасырдағы сан алуан тарихи оқиғаларға жан бітіру. Бұлардың барлығы кез келген халықтың өзінің тарихын тереңірек білуге деген құштарлығынан туындап отырғаны анық. Тәуелсіздік тарихы біздің әдеби зерттеулеріміздің әрқашан негізгі назарында тұратыны хақ. Ендігі зерттеулер осы екі кітапқа сүйеніп, олардың көтерген мәселелерін қайталамай, тереңдете қарап жалғастыратын болады.

Осы тұрғыдан қарағанда, жаңа кезең әдебиетінде болған құбылыстар мен назар аударуға, тереңдете қарауға болатын шығармалар, қаламгерлер тобы әлі де жеткілікті. Қазақ әдебиеті сияқты тез өсіп, қанатын кеңге жайып кеткен, әлемдік әдеби дамуға өз үлесін қосып жатқан әдебиеттің мол деректерін толық игеру мүмкін де еместігі анық. Бұл зерттеу авторы, сондықтан, әдебиетімізде осы дәуірде айрықша көзге түскен, бұрын да аты белгілі, бірақ бағасын толық алып болмаған авторлар шоғырына ерекше назар аударуды қажет санайды. Әрине, олардың барлық жазғандарын емес, ондағы өзімізге қажет тақырыптың игерілуі жолын қараймыз.

Бұл дәуірдегі саяси-әлеуметтік оқиғалар, ондағы өзгерістер, ескі қоғамдық жүйенің ыдырауымен байланысты туған ел жағдайының шындығы, адам психологиясындағы өзгерістер аталған кезеңдегі көркем әдебиеттің негізгі көңіл бөлген мәселелері еді.

Ұлттың азаттығы мен рухын сақтап дамыту мәселелері – қазақ әдебиетінің бүкіл даму жолында үзілмей келе жатқан тақырып. Олар отарлаушы мемлекеттердің ыңғайымен бірде көтеріліп, бірде басылып, әйтеуір үзіліп қалмай, халықтың арманы мен тілегі болып өмір сүріп келген еді. XX ғасырдың басында Алаш ақын-жазушыларының шығармаларында ол кең қойылып, ұлт-азаттық қозғалыстарымен тығыз байланыста көтерілді.

Бұл жылдары қазақ повесін көрнекті жазушы Қ.Жұмаділов «Тозақ оты» (2009), «Ақтұманың Ханшайымы» (2009), «Көкжал» (2011) тәрізді тарихи хикаяттарымен байытты. Жазушы

«Тозақ оты» хикаятында өзі жақсы білетін тарихи оқиғаларға тағы да қалам тартқан. Мұнда жеке адамнан бастап, адамзат баласының бастан кешкен және кеше бермек қасіреттері баяндалған. Бір кездегі өзгенің тарапынан көрген қорлықтар мен зорлықтардың үнемі еске алына беруі, оның әділетсіз екенін әшкерелейді. Тарихи уақыт жеке адамның санасынан сол сәттерді әртүрлі айла-амалдарымен өшіріп жіберуге тырысса да, бәрібір қазақ мінез-құлқын жамаған жағымсыз таңбалары қалады және қорқынышпен еске алынатыны да шындық.

Шын мәніндегі асыл сөз біраз уақыт дағдарысты бастан өткергені жасырын емес. Не туралы, қалай жазу керек екенін ақындар ұзақ ойланды. Шығармашылық қауым тәуелсіздіктің ең бірінші, қуатты жаршысына айналса да, замана оларды арқадан қақпады. Бұрынғыдай қаламақы, табыс ентелеп тұрмады. Қандай қиындық арқаласа да, дәл осы жазушы деген мәрт халық туған жұртының азаттығын барлық тілек-мұраттан жоғары бағалады. Нарық экономикасы бізге тұрпайы түрде, айналасын жайпап жетті. Зиялы қауым өмірден өз орнын бірден таба алмай әлекке түсті. Дүниеден торығушылық сарыны да естілмей қалған жоқ. «Қазақ әдебиеті тарихының» он томдығына 1991-2001 жылдардағы қазақ лирикасы туралы жазған Ә.Қайырбеков Иран-Ғайыптың «Қонақ тәуелсіздіктен Қала көрме айырылып» деген жолдарына назар аударады. Мағжан Жұмабаев «Бостандық» атты өлеңінде бұл ізгіліктің қайта ұшып кету мүмкіндігінен қауіптенетін. Расында да, кеңестік дәуір қазақ елі үшін шын мәніндегі еркіндік боп табылған жоқ.

Қазіргі өлеңде елдік, патриотизм деген ұран сөздер аз кездеседі. Оның есесіне, ақындар күнде көріп көзіміз үйренген қарапайым шындықты бейнелеп, содан сурет салып, сол арқылы өмір сырын терең танырлық оймен көмкеруді әдетке айналдырған. Ең бастысы – қазіргі қазақ қоғамында ұлттық рухтың, намыстың оянуы, біздің қазақтығымыз, ұлттық тарихымыздың барлығы деректі шындыққа сүйеніп айтыла бастады.

Қазіргі қазақ лирикасында рух тәуелсіздігінің ақыны – Н. Оразалин, елбасы бейнесін танытуда Т. Медетбек, С. Ақсұңқарұлы, Н. Айтов,

С. Досанов, Ж. Дәрібаева, М. Неталиев, М. Айтхожина, Н. Рафаэль өлеңдері оқырман жүректеріне жол табуда. Адамзатқа ортақ бостандық мәселесінің қазақ халқы үшін де орны ерекше. Бұл мәселені ақындар тарихи тақырыптарға жан бітіру, қазіргі қоғамда өмір сүріп жатқан замандасдастарымыздың тағдырын көркем бейнелеу арқылы шешуге тырысты. Олардың қатарында Қ. Мырза-Әли, К. Салықов, М. Рәш, Н. Ораз, Н. Айтұлы, А. Егеубаев, Т. Әбдірахманқызы, К. Ахметова сынды ақындарды атауға болады.

Тәуелсіздік дәуірі кезіндегі романның тұлғалық, ұлттық, адамзаттық мүдделерге көзқарасы қарастырылғанда, алдымен, тақырыпты құраушы элементтердің, сөз-ұғымдардың терминологиялық жай-жапсарын анықтап алу қажеттілігі байқалады. Тәуелсіздік дәуір романдары рухани өмірімізді байытқан үстіне байыта түсуде. Ұлттық тарихымыздың арғы қайнарларың ашып қалпына келтіруде. Тұлғалық, ұлттық, адамзаттық мүдделердің қыр-сырына қанықтыруда. Не тақырыпқа қалам тербетсе де, бәріне «тәуелсіздік көзімен» қарауда. Ендігі абзал міндеттің бірі, заманауи проблемаларын шешісуге ат салысу болмақ. Дүние жүзінде басталған үшінші индустриалық революция күллі адамзат өмірін түбірінен өзгертейін деп отыр. Үшінші индустриалық революция экономиканы ғана емес, күнбе-күнгі тұрмысымызды жаңаламақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Орда Г. (2010.) Мүслім Базарбаев зерттеулері және әдебиеттану ғылымының мәселелері(3-бет)
2. Ақыш Н. Б. (2014.) Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар(42,61,131,209-беттер)
3. Қирабаев С. С. (2011.) XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі(41,445,473,553-беттер)
4. Майтанов Б. Қ. (2011.) ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті 2001-2011 ж (8,99,168,213-беттер)

МӘДЕНИАРАЛЫҚ
КОММУНИКАЦИЯ
АСПЕКТІСІНДЕГІ
ҚАЗІРГІ АУДАРМАТАНУ

CONTEMPORARY
TOPICAL PROBLEMS OF
TRANSLATION STUDIES

**PROBLEM OF TRANSFER OF CONCEPTS IN INTERCULTURAL
TRANSLATION (ON THE BASIS OF CONCEPT OF "TRAVELING" IN RUSSIAN AND
ENGLISH LANGUAGES)**

ПРОБЛЕМА ПЕРЕДАЧИ КОНЦЕПТОВ В МЕЖКУЛЬТУРНОМ ПЕРЕВОДЕ (НА
ПРИМЕРЕ КОНЦЕПТА «ПУТЕШЕСТВИЕ» В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ)

Айгуль ЖУМАБЕКОВА, доктор филологических наук, профессор
Чингиз ОРДАБАЕВ, магистрант специальности «Переводческое дело»

КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан
aigzhum@mail.ru, chinga_kz@mail.ru

На современном этапе языкознание носит антропоцентрический и междисциплинарный характер. Особое внимание уделяется универсальному и специфическому в языке и картине мира разных народов. В силу этого актуальным для переводоведения является вопрос о межкультурном переводе, т.е. о переводе концептов, а не отдельных слов, предложений или текстов.

Переводчик сталкивается с рядом проблем, обусловленных национальной спецификой некоторых явлений, а также их индивидуальным восприятием. Двуязычный перевод является в тоже время «двукультурным» интерпретативным переводом (Ю.А.Сорокин, 2003). При переводе осуществляется перенос культурных концептов из текста оригинала в другую социокультурную и языковую среду. Своеобразный диалог культур возникает в рамках заданного в тексте оригинала коммуникационного фона, который тоже следует перенести в текст перевода.

В современной лингвистике исследования, посвященные лингвокультурным концептам, приобретают все большую актуальность (работы Ю.С. Степанова, Ю.Д. Апресяна, Н.Д. Арутюновой, А. Вежбицкой, А. Зализняк, И.Б. Левонтиной, Е.В. Рахилиной, А.Д. Шмелева, Е.С. Яковлевой, Н.Ф. Алефиренко, З.К. Ахметжановой, Ш.К. Жаркынбековой и др.). За более чем два десятилетия существования данной науки значительно возросло число публикаций содержащих в себе термин «концепт». Различные концепты рассматриваются в огромном количестве монографий, докторских диссертаций, магистерских диссертаций, статей и т.д.

Однако в переводческом аспекте эта проблема мало разработана, особенно в нашей стране.

Проанализировав разные определения концепта в научной литературе (С.Г. Воркачев, 2007, 2011; Ю.С. Степанов, 1997 и др.), будем использовать следующее определение, сохраняющее наиболее значимые дифференциальные признаки этого явления: *концепт* – это сложное ментальное образование, отмеченное культурной спецификой и имеющее имя, выраженное в языке.

Термин «концепт» начал использоваться в 80–е годы XX века, до этого были предпочтительны термины: «понятие», «смысловые элементы». Он занимает очень важное место в лингвистической науке, так как он способен отправлять к семантическому содержанию не одной какой-либо языковой единицы, а к совокупной семантике определенного множества этих единиц.

Концепт отражается в языке через слово, которое в свою очередь получает статус имени концепта – языкового знака, в наибольшей полноте передающего содержание концепта.

Перевод с опорой на аппарат когнитивной лингвистики становится не просто средством передачи и понимания культур, но и местом их пересечения. Перевод концептов

создает условия для сопоставления культур и определения национальной специфики различных явлений.

С.Г. Воркачев выделяет следующие признаки концепта, которые четко прослеживаются в структуре и содержании рассматриваемого нами имени концепта «Путешествие»:

1) «*Переживаемость*» – концепты не только мыслятся, но и эмоционально переживаются, будучи предметом симпатий и антипатий – и способность интенсифицировать духовную жизнь человека: менять ее ритм при попадании в фокус мысли – то, что психологи называют «сентимент» (С.Г. Воркачев, 2005).

Посредством концепта происходит сближение между объективным миром и внутренней ментальностью человека. Концепт является единицей структурированного и неструктурированного знания, образующей когнитивность всей культуры в целом и каждого отдельного человека, имеющей языковое выражение в виде имени этого концепта. Концепт является ментальным, семантически неразложимым, погруженным в культурно–языковую среду образованием (Е.М. Коваленко, 2005).

Путешествие – это один из способов выражения поведения человека: постоянное движение, перемещение с одного места на другое. Путешествие имеет большую биологическую значимость, а все биологическое приобретает социальное значение для человека. Поэтому мы можем наблюдать отражение данного концепта в культурах разных народов.

2) *Семиотическая («номинативная») плотность* – представленность в плане выражения целым рядом языковых единиц: синонимов (слов и словосочетаний), тематических рядов и полей, пословиц, поговорок, фольклорных и литературных сюжетов и синонимизированных символов (произведений искусства, ритуалов, поведенческих стереотипов, предметов материальной культуры), что напрямую связано с релевантностью, важностью этого концепта в глазах лингвокультурного социума, аксиологической либо теоретической ценностью явления, отраженного в его содержании (С.Г. Воркачев, 2005);

Существует ряд репрезентантов имени концепта «путешествие»: «поездка», «путь», «дорога», «путь–дорога», «турне», «круиз», «поход», «туризм», «шествие», «пилигримство», «паломничество», «странствие», «поездка», «хождение», «экскурсия», и др.

3) *Ориентированность на план выражения* – включенность имени концепта в ассоциативные парадигматические и синтагматические связи, сложившиеся в лексической системе языка, в семиотическом «теле» которого этот концепт опредмечивается, а также включенность этого имени в ассоциативную сеть «вещных коннотаций» – наличие специфической языковой метафоры (С.Г. Воркачев, 2005).

Трудности перевода концепта *путешествие* обуславливаются тем, что в английской лингвокультуре концепт «путешествие» более значим, чем в русской, что подтверждается его более многочисленной репрезентацией в языке и его глубоким историко–культурным содержанием. Концепт «дом» несет сильную ценностную составляющую для представителей русской лингвокультуры: дом является очень личным, собственным и родным понятием, русский человек привязан к дому, очагу; дом – святое. В английской лингвокультуре, также как и в русской, положительно оценивается закрытость дома, гармония и целостность, но прохождение пути и достижение конечной цели куда более значимо. Для русского человека путешествие – это выход за пределы постоянного места жительства, чаще всего с намерением вернуться обратно. Для англичанина путешествие обуславливается достижением какой либо цели и может характеризоваться способом жизнедеятельности.

Проанализируем конкретные примеры из романа Джерома К. Джерома «Трое в лодке, не считая собаки» и двух его переводов. Первый перевод выполнен М. Салье (в дальнейшем «Перевод 1»), второй – М. Донской, Э. Линецкой (в дальнейшем «Перевод 2»).

Джером К. Джером – английский писатель–юморист, постоянный сотрудник "Punch", редактировал с 1892–1897 журналы "Лентяй" (Idler) и "Сегодня" (Today). Роман «Трое в

лодке, не считая собаки» в достаточной степени отображает поведение, стиль жизни, характер жителей Великобритании в призме юмористического дискурса. Произведение датируется 1889 годом. Отрезок времени, разделяющий современную реальность XXI века с реальностью XIX века велик, но популярность и актуальность Джерома остаются на прежнем высоком уровне.

Известно, что книга задумывалась изначально как путеводитель, причем серьезный, без стилизации под юмористический текст, с акцентом на исторические места. Что и делает этот роман отличным источником для рассмотрения концепта "путешествие". В итоге юмористических элементов оказалось более чем достаточно, а стиль, жанр соответственно поменялись. В своих мемуарах Джером сообщает: «Книге нужны были «юмористические подпорки», а вообще–то говоря, ей надлежало вылиться в «Рассказ о Темзе» с пейзажами и историей реки...И вот, сделав уже добрую половину работы, я наконец попал в самую точку – «Трое в лодке»: любое название, кроме этого, казалось неподходящим» (Вступ. ст. С. Маркиша) (Dzherom Dzh K., 2005).

В данном произведении особое место имеет концептуальная связка «путешествие–отдых», в которой прослеживается один из основных аспектов концепта «путешествие»–поездка с целью отдыха, перемены обстановки. Речь идет о «надежде на счастливый исход». Человек надеется, что перемена обстановки (change of air) благоприятно повлияет как на физическое, так и на ментальное состояние. Отдых определяется одним из важных понятий в корреляции с путешествием, как в англоязычной, так и в русскоязычной лингвокультурах.

Оригинал: «What we want is rest», said Harris.«Rest and a complete change», said George. «The overstrain upon our brains has produced a general depression throughout the system. Change of scene, and absence of the necessity for thought, will restore the mental equilibrium» (K. J. Jerome, 2005).

Перевод 1:– Все, что нам нужно, – это отдых, – заявил Гаррис. Отдых и полная перемена обстановки, – сказал Джордж. – Перенапряжение мозга вызвало общее ослабление нервной системы. Перемена среды и отсутствие необходимости думать восстановят умственное равновесие (Джером К. Джером, 2005).

Перевод 2:– Нам просто–напросто нужен отдых, – сказал Гаррис. Отдых и перемена обстановки, – добавил Джордж. – Умственное переутомление вызвало упадок деятельности всего организма. Перемена образа жизни и освобождение от необходимости думать восстановят психическое равновесие (Дж.К. Джером, 2003).

Употребление «нужно» и «необходимо» в вариантах перевода «1» («все, что нам нужно...») и «2» («нам просто–напросто нужен...») соответственно вместо буквального значения глагола «хотеть» (to want) гармонично сочетается с идеей потребности, надобности. Частица «просто–напросто» в переводе «2» отсылает к более легкому, непринужденному разговорному стилю. Герои как будто на определенном отрезке времени своего разговора уже «заочно» приняли решение о том, что они нуждаются в отдыхе, просто не озвучили его. Эмфатическое «полная перемена» (a complete change) сохранено в переводе «1», но утеряно в «2».

Согласно Оксфордскому словарю английское выражение «change of scene, air» (дословно: перемена места, воздуха) означает «перемена обстановки» (Paul Falla, Colin Howlett, 1999). Варианты перевода предлагают: «1» «перемена среды» и «2» «перемена образа жизни». При переводе выражения «change of scene» (перемена места) можно было придерживаться оригинала и сделать перевод более буквально, словосочетанием «смена/перемена обстановки». В русском языке слово «перемена» означает «изменение, поворот к чему–нибудь новому» (С.И. Ожегов, 2003). В обоих рассматриваемых переводах употреблено существительное «перемена», которое предлагается в словарях, но возможно оно относит к более радикальным в той или иной степени переменам вообще. В тексте речь идет о смене обстановки, о том, чтобы развеяться. Таким образом, уместным стал бы вариант перевода «смена обстановки». Не совсем корректным представляется перевод «перемена

образа жизни» (Перевод «2»), ведь герои не собираются этого делать – высказывается лишь желание отдохнуть и «восстановить равновесие» (to restore equilibrium).

Во второй части первой главы романа автор сосредоточивается на морской поездке, круизе, представляя читателю несколько зарисовок на тему морской болезни:

Оригинал: So I set my face against the sea trip. (К. J. Jerome, 2005).

Перевод 1: Поэтому я восстал против морского путешествия (Джером К. Джером, 2005).

Перевод 2: Итак, я решительно воспротивился прогулке по морю (Дж.К. Джером, 2003).

Английское существительное «trip» согласно словарям английского языка это «journey or excursion, especially for pleasure» (путешествие или экскурсия, особенно для развлечения), «поездка, путешествие, прогулка» (С.И. Ожегов, 2003). Как видим, английское существительное «trip» подразумевает путешествие на небольшое расстояние, в отличие, например, от существительного «journey», где подразумевается длительность поездки (преимущественно сухопутной). Морское путешествие, плавание скорее будет соответствовать английскому существительному «voyage» – journey made by water (путешествие по воде) (Paul Falla, Colin Howlett, 1999). Варианты перевода предлагают «sea trip»: «1» «морское путешествие», «2» «прогулка по морю». Вариант перевода «2» представляется наиболее приемлемым. Согласно ситуации герои собираются отправиться на лодке в недлительное плавание, что соответствует прогулке, тем более с целью отдыха. Путешествие же предполагает наличие определенной доли приключений, открытия чего-либо нового, обогащение знаний. Однако заметим, что путешествие также может являться целью отдыха и этот вариант может стать вторым по степени адекватности.

Оригинал: George said: "Let's go up the river." (К. J. Jerome, 2005).

Перевод 1: Джордж сказал: – Поедем вверх по реке (Джером К. Джером, 2005).

Перевод 2: Джордж сказал:– Давайте махнем на лодке вверх по реке. (Дж.К. Джером, 2003).

Английское выражение «let's go» (давайте поедем) уже предполагает положительный настрой, подбадривание. Варианты перевода предлагают «let's go»: «1» «поедем»; «2» «давайте махнем». Выражение «давайте махнем» часто употребляется в разговорном русском языке. В толковом словаре русского языка слово «махнуть» имеет следующие значения: а) «броситься, ринуться» (простореч.), «прыгнуть» (разг.); б) «неожиданно отправиться, пойти, поехать» (разг., фам.). Таким образом, перевод «2» («давайте махнем») является более ярким и удачным в плане передачи содержания чем перевод «1».

Наш вариант перевода:

Перевод 3: Джордж предложил: – А почему бы нам не рвануть вверх по реке?

Этот вариант передает веселость и положительный настрой, быстроту как фактор принятия решений.

Оригинал: Then we run our little boat into some quiet nook, and the tent is pitched, and the frugal supper cooked and eaten (К. J. Jerome, 2005).

Перевод 1: Мы укрыли нашу лодку в тихой бухточке, поставили палатку, сварили скромный ужин и поели (Джером К. Джером, 2005).

Перевод 2: И тогда мы причаливаем нашу лодку в какой-нибудь тихой заводи, и вот уже поставлена палатка, а скромный ужин приготовлен и съеден (Дж.К. Джером, 2003).

Различным образом передано английское «to run into» во всех рассматриваемых переводах «1» – «укрыли», «2» – «причаливаем». Обладающий полисемией фразовый глагол «to run into» в данном контексте, может рассматриваться согласно оксфордскому толковому словарю во втором значении как «to go smoothly or swiftly; flow» (Paul Falla, Colin Howlett, 1999). Наиболее близким к оригиналу является перевод «2» («причаливать»). В русском языке слово «причаливать» означает «подведя к берегу (к земле), привязать судно (С.И. Ожегов, 2003). Вариант перевода «2» («причаливаем нашу лодку») представляется наиболее

подходящим, так как совпадает со словарным значением «to run into» – достигать чего-либо и полностью находиться в рамках водной тематики.

Английское выражение «quiet pook» предлагается читателю в переводе как: «1» – «бухточка»; «2» – «заводь». Согласно оксфордскому толковому словарю существительное «a pook» – secluded place; recess (уединенное место, перерыв) (Paul Falla, Colin Howlett, 1999). Как видим, существительное «a pook» включает в себе понятия скрытности, уюта.

Оба варианта «заводь» и «бухточка» подходят по морской тематике и отражают суть текста. Заводь – небольшой залив, часть водоёма (реки, озера и т. п.) около берега с замедленным течением. Бухта – геогр., морск. небольшой залив, участок водоёма, вдающийся в сушу, защищённый от ветра, открытый к морю с одной какой-либо стороны и удобный для стоянки судов

Концепт "путешествие" представляет собой ментально-когнитивное образование с высокой социальной значимостью, включающие в себя определенный структурированный набор представлений и понятий. Концепт широко представлен в русской и английской лингвокультурах. Анализ примеров из романа Джерома. К. Джерома «Трое в лодке, не считая собаки» показал, что при передаче культурного компонента переводчик может столкнуться с определенными трудностями, обусловленными особенностями культуры народов. При сравнении двух переводов романа мы видим, что перевод М. Донской, Э. Линецкой является более адекватным, в большей степени отражая английские лингвокультурные особенности и юмористический стиль автора, которым и славится Джером К. Джером.

Ключевые слова: лингвокультурный концепт, межкультурный перевод, концепт, лингвоконцептология, когнитивное переводоведение.

Список использованной литературы

1. Sorokin Yu.A. (2003) Perevodovedenie: status perevodchika i psihogermenevticheskie procedury.– М.
2. Vorkachev S.G. (2007) Postulaty lingvokonceptologii //Antologijakonceptov.pod red. I. A. Sternina, V. I. Karasika – М.: Gnozis, – P. 10–11.
3. Vorkachev S.G. (2011) Rossijskaja lingvokul'turnaja konceptologija: sovremennoe sostojanie, problemy, vektorrazvitija. – IzvestijaRAN. Serija literatury i jazyka., tom 70, № 5, p. 64–74.
4. Stepanov Ju.S. (1997) Konstanty. Slovar' russko jkul'tury.– М.: Jazyk irusskoj kul'tury. – 824 p.
5. Vorkachev S.G. (2005) Lingvokonceptologijaimezhkul'turnajakommunikacija: istokiiceli – Filologicheskienauki.– P. 76–83.
6. Kovalenko E.M. (2008) Problemakonceptual'nogoanaliza v kognitivnojkul'turologii // Gumanitarnyeisocial'nyenauki:– Rostov n/D
7. Jerome K. J. (2005) Three Men in a Boat: To Say Nothing of the Dog. New York, 250 p.
8. Dzherom K. Dzherom (2005) Troe v odnojlodke, ne schitajasobaki. Troenachetyrehkolesah. Rasskazy/perevod s anglijskogo. – М. izd. JeKSMO. – P. 42–46
9. Dzherom Dzh.K. (2003) Troe v lodke, ne schitajasobaki. Troenachetyrehkolesah. Kak my pisali roman: Romany. Rasskazy; Per. s angl./Dzh. K. Dzherom. – М.: NF «Pushkinskajabiblioteka», ООО Izdatel'stvo ACT – P. 27–31
10. Paul Falla, Colin Howlett (1999) The Oxford Russian Dictionary. Oxford – Moscow,–734 p.
11. Ozhegov S.I. (2003) Tolkovyjslovar' russkogojazyka: 80 000 slovifrazeologicheskivyrazhenij/ Rossijskajaakademijanauk. Institutrusskogojazykaimeni V. V. Vinogradova / S.I. Ozhegov, N.Ju. Shvedova. – 4–e izd., dopolnennoe. –М: ООО ITI Tehnologii – 944 p.
12. Dzherom Dzh K. (2005) Troe v lodke, ne schitaja sobaki. Troe na chetyreh kolesah. Rasskazy: Povesti, rasskazy/ Per. s angl.; Vstup. st. S. Markisha / Dzh. K. Dzherom. - М.: Izd-vo Jeksмо - 800 p.

К ВОПРОСУ О ВОССОЗДАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВИДЕНИЯ МИРА В РУССКО-ТУРЕЦКОМ ПЕРЕВОДЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРЕВОДА ПОВЕСТИ Ч. АЙТМАТОВА «ЛИЦОМ К ЛИЦУ»)

PROBLEMS OF NATIONAL WORLD VIEW RENDERING IN COURSE OF RUSSIAN-TURKISH TRANSLATION (ON THE MATERIAL OF CH. AYTMATOV'S NOVEL "FACE TO FACE" AND ITS TURKISH VERSION)

Лейла МИРЗОЕВА, ассоц.проф., д.ф.н.; Асем КУАНЫШБАЕВА, МА

Университет имени С. Демиреля, Каскелен, Казахстан
leyla.mirzoyeva@sdu.edu.kz, asem.kuanishbayeva@sdu.edu.kz

Проблема воссоздания национальной картины мира является одной из ключевых проблем художественного перевода. Безусловно, в этой тонкой сфере, где тесно сплетены факторы, отражающие как национально-специфичное видение мира, так и индивидуально-авторское его восприятие, сложно говорить о точности воссоздания семантической, и в особенности – прагматической специфики текста. В нашем же случае работу переводчика осложняет и то обстоятельство, что Чингиз Айтматов, издававший свои произведения на русском языке, в то же время является носителем оригинальной кыргызской культуры, воссоздает через призму русского языка национальное мировидение.

В рамках поставленного нами вопроса необходимо затронуть также проблемы, связанные с развитием русско-турецкого перевода. В настоящее время можно сказать о том, что большая часть русской классической литературы (в частности, произведения Л. Толстого, А.П. Чехова, Ф.М. Достоевского и др.) воссозданы в переводах на турецкий язык. Как отмечает Хюлья Арслан, «...несмотря на вовлечение перевода и, прежде всего, художественного, в сложные социально-политические процессы, он по-прежнему понимается турецким обществом как эстетическое явление, призванное осуществлять культурные контакты между странами, и тем самым дать возможность Турции занять свое собственное место в мировом культурном пространстве» [1]. Актуальным остается знакомство турецкого читателя с современной русскоязычной прозой, и в этом плане переводы произведений Чингиза Айтматова, несомненно, являются значительным вкладом в развитие русско-турецких литературных и – шире – культурных взаимосвязей.

Нами были проанализированы те особенности перевода повести Ч. Айтматова «Лицом к лицу» на турецкий язык (перевод осуществлен Рефиком Оздеком), которые отражают существующие различия в национальной языковой картине мира; при этом основное внимание в нашей статье мы акцентируем на лексико-семантических особенностях перевода в сопоставлении с оригиналом. Так, можно с уверенностью утверждать, что в турецкой версии айтматовского текста, точнее, в ее лингвокультурном пространстве, гораздо большее место занимает понятие родственной близости, ср. в частности:

... с жалостью и страхом поглядывает на	...kızarmış ve sulu gözleriyle, acıyarak ve
Исмаила слезящимися красноватыми глазами	korkarak oğluna bakıyor
... боится остаться одна с больной	...kucakında küçük bir çocukla ve ihtiyar
старухой и сыном на руках.	kaynanasıyla yalnız kalmaktan korkuyordu.

В первом случае переводчик заменяет собственное имя героя – *Исмаил* – на более «теплое» эмоционально *сын*; в оригинале же эта информация о родственных отношениях, конечно, представлена, но в данном фрагменте текста отношения родства не находятся на первом плане, а представлены имплицитно. Во втором из приведенных случаев вместо *больная старуха* в оригинальном тексте в турецкой версии видим *старая свекровь*, что также

свидетельствует о подчеркивании именно эмоциональной близости понятия родственной связи для турецкого реципиента.

В процессе сопоставительного анализа оригинального текста Ч. Айтматова и его турецкой версии нами был выявлен также ряд примеров, демонстрирующих несходство коммуникативного и информативного потенциала жестов в русской и турецкой культуре. Этот фактор также обуславливает необходимость адаптации текста, ср.:

Курману было жалко их, босоногих глупышей, и обидно за себя. Ну, что ты им скажешь?

- Или вы думаете, родненькие мои, что я спрятал ваше письмо? бормотал он и в доказательство лез к себе *за пазуху* и потом показывал пустую руку. Не верите, что ли? Да если б моя власть, я заставил бы его писать каждый день по три раза - все лучше, чем смотреть сейчас в ваши глаза... Сегодня нет, зато в другой раз обязательно будет. Бог даст, привезу в базарный день... Сон такой видел... А теперь бегите... Да передайте Сейде: для неё тоже нет письма, в базарный день привезу...

Kurman bu çıplak ayaklı çocuklara çok acır ve üzülürdü. Ne diyebilirdi onlara?

‘Mektuplarınızı sakladığımı mı sanıyorsunuz çocuklar?’ diye elini *ceplerine (карманы)* sokar, sonra çıkarıp boş avuçlarını gösterirdi: ‘Bakın yok işte. Elimde olsa, sizin bu acı bakışlarınızı görmektense, onu günde üç mektup yazmaya mecbur ederdim... Bugün yok, ama gelecek sefer getireceğim. Allah kısmet ederse Pazar günü (pazarın kurulduğu gün) gelecek mektup.. rüyamda gördüm bunu... Hadi şimdi gidin, Seyde’ye de söyleyin pazara ona da bir mektup getireceğim...’

В жестовой культуре носителей русского языка *за пазуху* можно положить либо материальную ценность, либо то, что дорого сердцу, т.е. то, что имеет высокую эмотивную и духовную значимость. Однако для турецкой культуры данный жест является инородным, практически не используется (возможно, это связано и с различиями в национальной одежде и ее функциях). Поэтому в переводе мы встречаем конструкцию *ceplerine (карманы) soktu*. Большая степень нейтральности турецкой версии подчеркивается также и различным словесным сопровождением кинемы: в русском тексте мы видим коммуникативную тактику утешения, подкрепленного обещанием (*Сегодня нет, зато в другой раз обязательно будет*); в турецком варианте отсутствует субъективная оценка – выражение уверенности (*обязательно*), которая играет значительную роль в создании эмотивного колорита данного текстового фрагмента. Переводчик упростил структуру предложения, тем самым выведя эмоциональную единицу, позволяющую соотнести слова и действия персонажа с позитивной частью шкалы оценок. С другой стороны, в сфере кинесики и сенсорики весьма важным является выбор трансформации, который осуществил переводчик в следующем фрагменте:

Да если б моя власть, я заставил бы его писать каждый день по три раза - все лучше, *чем смотреть сейчас в ваши глаза...*

Elimde olsa, *sizin bu acı bakışlarınızı görmektense*, onu günde üç mektup yazmaya mecbur ederdim...

Сенсорика турецкого текста также несколько иная (глаза – взгляд); турецкий текст эксплицитно выражает то, что имплицитно заложено в оригинале; переводчик прибегнул к конкретизации (*горький* взгляд; эпитет отсутствует в оригинальном тексте, т.к. горе, несбывшаяся надежда является у Айтматова имплицатурой, чем-то подразумеваемым и очевидным для участников данного коммуникативного акта).

Множество деталей, свидетельствующих об ориентированности перевода на национальную специфику мировосприятия, можно увидеть в переводной версии айтматовского текста. Ср.:

...от мужа писем нет, всякое может подумать, вон как *побелела*...

...kocasından uzun zamandır mektup alamayan kadının aklına kimbilir ne kötü gelmiştir, yüzü

sapsarı oldu diye düşünmüştü.

Для турецкого мировосприятия не характерна такая деталь сенсорики, как *бледность* (*побелеть/побледнеть*), символизирующая страх, волнение и тому подобные эмоции негативного спектра. Именно поэтому в переводном тексте мы видим *yüzü sapsarı oldu* (букв. – *пожелтела*), что является знаком аналогичных эмоций в турецкой картине мира.

Символика жестов, деталей одежды и поведенческая культура также подверглась трансформации в турецкой версии повести Ч. Айтматова:

Возле ее дома тоже будет толпиться народ, она тоже будет голосить и раздирать лицо ногтями, **а ее малыши обязаны, как настоящие мужчины, крепко повязаться кушаками**, выйти во двор и, опираясь на палки, встречать мужчин громким плачем...

İnsanlar onun kapısı önünde toplanıyorlardı. O da dövüne dövüne, yüzünü gözünü tırnaklaya ağlayacak, **küçük çocuklar büyük adamlar gibi saçlarını başlarını yolacak**, avluya çıkıp, bastonlarına dayanarak gelenleri karşılayacak ve 'Atam-oy! Ezil kayran, atam oy!' diye dövüneceklerdi.

Характерный для киргизов, казахов жест (повязать кушаками область печени, ср.: «лица мужского пола в это время подпоясывались кушаками из темной ситцевой ткани и становились в ряд у юрты, соответственно возрасту, занимаемому в семейном клане положению, для встречи с теми, кто решил разделить горе утраты» [3], символизирующий горе, утрату дорогого человека (жест связан с соматизмом *бауыр*) и гендерно ограниченный (выполняемый только мужчинами и заменяющий плач) не воспроизведен в турецком тексте; оставлена лишь кинема, характерная для женщин в турецкой культуре для выражения горя. О мальчиках – детях овдовевшей Тотой – говорится лишь, что они должны вести себя подобно взрослым; в то же время их поведение наделено в переводе женской кинесикой, описанной выше.

Одним из интереснейших примеров замены, основанной на разнице лингвокультурных символов, является следующий случай:

Ты что болтаешь, не тебе меня учить! **Если жизнь волчья, то и сам будь волком!** Всяк для себя!.. Лишь бы самому нажраться... Какое твое дело до других? Хоть подыхай с голоду, никто тебе и ложки ко рту не поднесет. Всяк для себя! Кто рвет, тот и ест!

'Ne diyorsun sen aptal! Ne yapacağımı bana sen mi öğreteceksin? Madem ki **hayvan** gibi yaşıyorum, yapılacak tek şey kalıyor, o da **hayvan** gibi hareket etmek! Herkes kendi canını düşünür. Ben de önce kendi karnımı doyurmalıyım. Başkalarından sana ne! Açlıktan gebersen kimse lokmasını vermez. Herkes kendini düşünür. Herkes ancak dişleyebildiğini, koparabildiğini yer!'

Замена в данном случае органично сочетается с генерализацией; замена гипонима (*волк*) гиперонимом (*зверь*) обусловлена необходимостью передать амбивалентную оценку, которая закреплена за образом волка в русской культуре, у русскоязычных авторов (а языком оригинала является русский, и сам Ч. Айтматов не раз заявлял о своей сопричастности к русскому языку и культуре), так как в турецкой лингвокультуре символ волка имеет принципиально иное, глубокое и конституирующее значение. Так, русских текстах волк может представлять «вечно голодным, глупым и жадным. Он часто становится жертвой обмана, например, со стороны лисы»; с другой стороны, русские могут называть волком или обращаться к образу волка для характеристики «опытного, много испытавшего, много знающего человека (...); гордого, независимого и свободолюбивого человека, отказывающегося подчиняться чьей-либо власти»[.]. Как утверждает Ю.Г. Хазанкович, «координата-пословица – «с волками жить, по-волчьи выть» определила концепцию повести (речь идет о повести В.Г. Распутина «Живи и помни», сюжет которой схож с - Л.М., А.К.). Пословица в тексте «материализуется» через образ человека-«волка»...Образ волка

выступает в повести В. Распутина как образ-символ, вобравший в себя архетипическое содержание из фольклорных источников. Он предстает в тексте как алчный хищник и лютый враг человека. Ему подобен и человек, предавший Родину и дом» [4, с. 187]. Не случайно Ч. Айтматов вкладывает практически ту же самую пословицу, лишь слегка видоизмененную, в уста дезертира Исмаила, усиливая негативную оценку его поступков и личности в целом. Для турецкой культуры и турецкого языка, как уже говорилось выше, это глубокий и сложный символ, который «вбирает в себя много положительных качеств, и, бесспорно, поэтому, он издревле является тотемом у тюркских народов: волк — это, в первую очередь, высший символ свободы в животном мире, символ самостоятельности. Волк — это и символ бесстрашия. В любой схватке волк борется до победы или до смерти. Волк — это и символ высокой нравственности, преданности семье. Волк — символ справедливости и честлюбия. В обычных условиях волк не допустит, со своей стороны, обидеть более слабого» [5] <https://turkeyua.wordpress.com/category/%D1%82%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8%D1%8F/page/6/>. Именно поэтому переводчик в целях национальной адаптации использует более общее понятие, которое может быть соотнесено с негативной оценкой в турецком языке — понятие *зверь* в противоположность *человеку*.

В некоторых случаях переводчик счел необходимым изменение угла зрения, преподнесение ситуации с позиции другого участника событий, сместив тем самым акцент в ходе повествования в целом. Это, в свою очередь, повлекло за собой изменения в лексико-фразеологическом строе текста:

Казалось бы, ничего подозрительного не было в его голосе, но Сейде в один миг насторожилась, ожидая самого страшного, и быстро прикрыла платком задрожавшие губы. Мырзакул подъехал к ней на рыси, нагнулся с седла и пристально всмотрелся в лицо. "Узнал! - ужаснулась Сейде.- Так и есть? Чего тянешь? Да говори же!" - чуть было не крикнула она. Так мучительно долго, так **каменно-спокойно** смотрел на нее Мырзакул.

'Seyde, bekle biraz!' diye seslendi. Sesinden bir şey öğrenmek mümkün değildi ama Seyde, en kötü ihtimali düşünerek ve büyük bir korkuya kapılarak durdu. Titreyen dudaklarını göstermemek için şalıyla örtebilmişti. Mirzakul yanına geldi ve eğilip onun gözlerinin içine baktı. Seyde, içinden, 'biliyor' diye geçirdi. Çok korktu. 'Yaa, söyle bakalım!' diye bağırarak geçti aklından. Mirzakul'un bakışları **bir ok gibi** saplanmıştı yüreğine. Onu eziyordu.

В оригинале мы видим сцену с позиции как Мырзакула, так и Сейде; мы слышим внутреннюю речь Сейде и в то же время живем эмоциями Мырзакула и чувствуем ситуацию и с той, и с другой позиции (напомним, что Мырзакул думает лишь о том, как преподнести Сейде то, что их семья в этот раз не получит зерна, которое выдают семьям фронтовиков); Сейде же кажется, что Мырзакулу известно о дезертирстве Исмаила. В турецкой версии текста акцент смещается с субъекта на объект негативной эмоции (осуждение), и реципиент видит ситуацию в том фокусе, который характерен для Сейде, т.к. осуждающий (как ей представляется) взгляд Мырзакула «как стрела, пронзил ей сердце». Ср. также:

Сердечный ты мой, да сбудутся твои желания! - растроганная Сейде привлекла его к себе, поцеловала в глаза. Seyde pek duygulandı. Onu kucaklayıp gözlerinden öptü.

Если в тексте повести Ч. Айтматова мы слышим голос героини и видим ситуацию одновременно через призму ее взгляда и через призму взгляда автора-повествователя, то в турецкой версии «Лицом к лицу» речь передается только повествователю, что также свидетельствует об изменении «угла зрения».

Выше говорилось о том, что в центре нашего внимания находятся в основном лексико-семантические характеристики оригинала и перевода. Однако в ряде случаев лингвокультурная специфика реализуется и в грамматическом строе текста. В частности, в турецком тексте в связи с различным грамматическим строем языков невозможно было

воссоздать экспрессивный потенциал тех случаев использования императива в функции сослагательного наклонения, которые встречаются в айтматовском тексте, ср.:

- Ах ты, чертова кляча! Чтоб копытам твоим не ступать по земле! Поганный конь - дурные вести возит... *Да будь у меня письмо, я и сам пустил бы тебя вскачь...*

Да если б моя власть, я заставил бы его писать каждый день по три раза

‘Lanet hayvan, senin ayak seslerinden bıktım artık, hiç duymak istemiyorum, hep kötü haber getiriyorsun... *Oraya mektup gelse, seni dörtlüğe koşturup götürmez miyim ben!*’

Elimde olsa, sizin bu acı bakışlarınızı görmektense, onu günde üç mektup yazmaya mecbur ederdim...

В турецкой версии мы отмечаем использование типичной формы условного наклонения, характеризующейся значительно меньшей степенью экспрессии именно за счет своей нормативности, тогда как эмоциональный колорит оригинала создается отклонением от нормы, маркированностью данной синтаксической конструкции. Осуществление грамматической замены сделало текст более нейтральным и эмотивно «сглаженным».

Передача характерных для киргизской (и для казахской) культуры уважительных форм антропонимов (*Исмаке, Курмаке* вместо *Исмаил, Курман*) также не находит адекватного воссоздания в тексте перевода. Ср.:

- Сейде-джене, от *Исмаке* опять нет писем, и нам тоже нет,- сообщил Асантай со своей неизменной, чуть виноватой улыбкой и потуже запахивал телогрейку, мешком висящую на его шуплых плечах.- *Курмаке* сказал, что привезёт письмо в базарный день. Он сон такой видел!

Asantay Seyde’ye sokulur, çekingen bir tavırla ‘Seyde yenge, *İsmail*’den mektup yok, bize de gelmedi, ama *Kurman-ake* pazara bir tane getirecekmiş, düşünde görmüş bunu’ derdi. Böyle derken sıska omuzlarından çuval gibi sarkan ceketini toplamaya çalışırdı.

В то же время в турецком варианте находим форму Курман-аке, нетипичную как для исходной, так и для принимающей культуры. В переводческом комментарии также не находим объяснения этой формы, наделенной весьма высокой информативностью с позиций лингвокультуры: так обращаются лишь младшие к старшим. Что интересно, для русского читателя, не знакомого с данной формой, дано послетекстовое примечание, позволяющее воспринять особенности отношений в возрастной вертикали в киргизской лингвокультуре. Возможно, стоило пойти по данному пути и при воссоздании «Лицом к лицу» на турецком языке.

Безусловно, в рамках одной статьи невозможно представить все трансформации, которым подвергся оригинальный текст повести Ч. Айтматова в ходе его воссоздания на турецком языке. Однако представляется возможным говорить о вышеприведенных особенностях, таких, как трансформация оценочного знака символа и необходимость генерализации (волк – зверь), трансформация кинесики и сенсорики, смена «угла зрения», широкое использование терминов родства, заменяющих собственные имена, и пр. - как о типичных. Как отмечено в работе Г.М. Алтынбаевой [2, с.1], русско-турецкие литературные и культурные связи усилились на протяжении XX века; при этом особого внимания как в процессе изучения, так и в процессе перевода литературного текста требует специфика национального менталитета, что можно расценивать как важную методологическую предпосылку в ходе сопоставительного анализа русского текста и его турецкой версии.

Ключевые слова: русско-турецкий перевод, национальное мировидение, прагматические особенности текста

Литература

1. Hulya Arslan. Obzor perevodov russkoy literature v Turcii (<http://institutperevoda.ru/upfiles/phpIW6xEI.doc>)

2. Altynbayeva G.M. Russko-tureckiye literaturniye svyazi v XX veke I ih izucheniye v Saratovskom universitete // Concept: nauchno-metodicheskiy elektronniy jurnal. – Aprel, 2012, ART 1241. (<http://cyberleninka.ru/article/n/russko-turetskie-literaturnye-svyazi-v-hh-veke>)
3. Obichayi i poverya kazahov (<http://www.kazakhstanhistory.ru/post9.php>)
4. Hazankovich Yu.G. Obraz “volka” v folklоре I literature: k problem arhetipa // Izvestiya Sankt-Peterburgskogo universiteta ekonomiki Ii finansov. - № 2. – 2009. – С. 186-188.
5. <https://turkeyua.wordpress.com/category>

КАЧЕСТВЕННОЕ СООТВЕТСТВИЕ КОМПЕТЕНТНОСТНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ПЕРЕВОДЧИКОВ СОЦИАЛЬНЫМ ПРИОРИТЕТАМ И ПОТРЕБНОСТЯМ: ПУТИ РЕШЕНИЯ ОБНОВЛЕННЫХ ЗАДАЧ

TRANSLATORS' COMPETENT-PROFESSIONAL TRAINING DUE TO SOCIAL PRIORITIES AND NECESSITIES: WAYS OF ACHIEVING NEW TASKS

Рахима Зайдулловна ЖУМАЛИЕВА, Ассоциированный профессор, PhD

Университет им. Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан

rakhima.zhumaliyeva@sdu.edu.kz

Высокоэффективная система образования является одним из основных факторов обеспечения устойчивого роста и развития экономики и общества любой страны, в том числе и Республики Казахстан. Интеграция Казахстана в мировое образовательное пространство, смена парадигмы образования и формирование его новой национальной модели не оставляют без внимания и вопросы качества подготовки переводческих кадров. Подготовка переводчика относится к числу проблем, которые всегда актуальны: меняются социально-экономические задачи общества, развивается международное сотрудничество и это естественным образом отражается во взглядах на систему профессиональной подготовки переводчиков. В связи с этим, в результате начавшейся на кафедре переводческого дела Университета им. Сулеймана Демиреля (СДУ) реализации инновационной модели профессионально-переводческой компетентности специалиста 050207 – *Переводческое дело* создается эффективная модульная система подготовки переводческих кадров, обеспечивающая формирование профессионально-компетентностной личности, конкурентоспособного специалиста, способного самостоятельно и творчески решать профессиональные задачи, сознавать личностную и общественную значимость профессиональной деятельности, нести ответственность за ее результаты. **Модульный принцип построения образовательной программы видится компромиссным шагом в сторону европеизации Казахстанской системы образования.** В СДУ используется **кредитно-модульная система, которая объединяет два понятия – кредитную систему и модульный принцип построения образовательных программ.** Кредитная система в настоящее время широко обсуждается как внедрение прогрессивной асинхронной организации учебного процесса. Кредитно-модульная система, прежде всего, важна как инструмент обеспечения международной академической мобильности студентов, в рамках происходящей в мире интеграции. Её внедрение открывает широкие возможности индивидуализации образовательных траекторий в мировом образовательном пространстве. К самым общим свойствам модулей относят: их **логическую завершенность и, как следствие, относительную обособленность** содержания обучения модуля от остального учебного материала; **детально разработанное методическое обеспечение**, адресованное и студенту, и преподавателю. Нельзя не отметить, что понятие модуля в действительности может толковаться достаточно широко: и как более или менее обособленной части отдельной учебной дисциплины, и как модуля образовательных программ, включающего несколько дисциплин, совокупность родственных по содержанию дисциплин, совокупность дисциплин, изучаемых в одном семестре параллельно. Предполагается, что модуль ориентирован на достижение определённого запланированного результата обучения (иначе, формирования определённой профессиональной компетенции). Известно, что модули на основе содержательного единства дисциплин могут быть построены по «горизонтальной» или по «вертикальной» схеме. В «горизонтальном» модуле все составляющие дисциплины вносят приблизительно равный и относительно независимый вклад в образовательный результат; их можно изучать параллельно, последовательность изучения жёстко не задана.

Образовательная программа по обучению будущих переводчиков в СДУ составлена в соответствии с «вертикальным» модулем, куда включены последовательно изучаемые дисциплины, формирующие определенный набор компетенций, и нацеленные на достижение определённого образовательного результата, от фундаментальных и общих профессиональных до специальных узкоприкладных. Таким образом, инновационная модель профессионально-переводческой компетентности специалиста в обобщенном виде представляет определенный комплекс социально-личностных, межкультурно-коммуникативных, общепрофессиональных и специально-профессиональных компетенций, которые в целом образуют полиструктурную и многофункциональную профессиональную компетентность будущего специалиста. В данной модели определены требования к специалистам в зависимости от выполняемых профессиональных компетенций: социально-личностной (аксиологической, общекультурной, самообразовательной, информационно-аналитической, межличностно-коммуникативной субкомпетенций и т.д.); межкультурно-коммуникативной (лингвистической, когнитивной, лингвокультурологической, социолингвистической, дискурсивной, стратегической, лингвосамообразовательной субкомпетенций и т.д.); обще-профессиональной (иноязычной, аналитико-систематизирующей иноязычной, креативной, иноязычно-профессиональной, проективной иноязычно-профессиональной, информационно-технологической и научно-исследовательской субкомпетенций и т.д.). Каждая из этих компетенций и субкомпетенций решает свои конкретные цели и задачи, определяется уровнем сформированности необходимых для профессиональной деятельности знаний, умений, навыков и качеств специалиста при условии их полной и частичной интеграции в общеобразовательном обязательном, базовом и профилирующем модулях. В этой связи необходимо отметить, что социально-личностная компетенция интегрируется во всех образовательных модулях. Таким образом, исходя из перечня межкультурно-коммуникативной компетенции, формируемых у студентов в процессе обучения, подготовка переводчика строится в соответствии с дисциплинами базового модуля (Основы профессиональной деятельности переводчика, Основы теории изучаемого языка, Теория перевода, Базовый иностранный язык в контексте межкультурной коммуникации и т.п.), т.е. развитие межкультурно-коммуникативной компетенции в совокупности с социально-личностной компетенцией приводит к тому, что обучающийся способен:

- оперировать системой теоретических знаний иностранного языка и ее коммуникативного использования в переводческой деятельности;
- распознавать и использовать иноязычные понятийно-когнитивные комплексы, а также понятия (скрытые знания), приобретенных на основе практики (знание как понимание);
- аккумулировать и синтезировать профессионально-значимую и лингвокультурологическую информации;
- насыщать содержание языкового материала социокультурной информацией, обуславливающей интерактивное включение в иноязычную коммуникацию на основе гибкого использования форм, методов и приемов контекстно-коммуникативного общения;
- гибко использовать стратегии иноязычного коммуникативного поведения в переводческой деятельности для установления и поддержания контакта с представителями иноязычной культуры;
- быть креативным, творчески самостоятельным, активным, владеть реальной самооценкой индивидуальной инновационной деятельности;
- синтезировать предметные знания с системой общечеловеческих и собственных ценностей;
- адекватно взаимодействовать с другими людьми, группами людей и коллективом, а также выражать свою гражданскую позицию в профессиональной деятельности в соответствии с нормами и правилами переводческой этики.

Исходя из комплекса обще-профессиональной компетенции, подготовка будущего специалиста также осуществляется в соответствии с дисциплинами базового модуля, т.е. в результате развития и формирования обще-профессиональной компетенции в совокупности с социально-личностной компетенцией обучающийся способен:

- осуществлять мыслительные операции, связанные с анализом и синтезом иноязычных знаний, осуществлять реферирование и аннотирование иноязычного материала;
- активизировать креативные иноязычные метазнания, связанные с обобщением, систематизацией и оценкой результата деятельности;
- реализовывать сочетаемость лингвистических, аналитико-синтезирующих и креативных иноязычных умений, способствующих в целом проекции будущей профессиональной деятельности;
- использовать навыки поиска, анализа и отбора необходимой информации, применяя массмедийные и мультимедийные технологии, а также приемы владения компьютерной грамотностью, электронной и Интернет технологиями;
- осуществлять научно- исследовательский поиск, учитывая стандарты научной коммуникации с дальнейшей апробацией научно-исследовательских проектов;
- синтезировать предметные знания с системой общечеловеческих и собственных ценностей;
- адекватно взаимодействовать с другими людьми, группами людей и коллективом, а также выражать свою гражданскую позицию в профессиональной деятельности в соответствии с нормами и правилами переводческой этики.

Исходя из комплекса специально-профессиональной компетенции, подготовка будущего специалиста осуществляется в соответствии со следующими дисциплинами профилирующего модуля: «практика устного перевода», «перевод общественно-политических текстов», «практика письменного перевода», «практика художественного перевода», «перевод технических текстов», «информативный перевод» и т.д. Развитие и формирование специально-профессиональной компетенции в совокупности с социально-личностной компетенцией в профилирующем модуле приводит к тому, что обучающийся способен:

по дисциплине «Практика информативного перевода»

- осуществлять переводческий анализ медицинских и научных текстов;
- развивать навыки редактирования;
- формировать индивидуальный переводческий тезаурус, включающий глубокие знания о системах родного и иностранного языков;
- формировать знания о роли контекста и внеязыковых ситуаций при переводе;
- анализировать исходный текст (ИТ) на предпереводческом этапе;
- владеть навыками и техникой перевода;
- корректировать и редактировать перевод;
- выявлять смысловые и функционально-стилистические нюансы и максимально адекватно передать их в тексте перевода;
- реферировать и аннотировать тексты;
- вести сравнительный анализ исходных и переводных текстов в процессе перевода для выявления несоответствий с целью их корректировки;
- определять единицы перевода (штампы, термины, терминологические словосочетания);
- применять лексические, грамматические трансформации;
- соблюдать единство терминологии;
- быстро осмыслить оригинал на основе хорошего владения лексикой и грамматикой;
- систематически и перманентно пополнять терминологию;
- умение выделить главную мысль и основные пункты первоисточника;

по дисциплине «Перевод технических текстов»:

- пользоваться рабочими источниками информации (словари и справочные материалы, интернет-источники);
- владеть навыками и техникой перевода технических текстов;
- корректировать и редактировать перевод;
- выявлять смысловые и функционально-стилистические нюансы и максимально адекватно передать их в техническом тексте перевода;
- вести сравнительный анализ исходных и переводных текстов в процессе перевода для выявления несоответствий с целью их корректировки;
- определять единицы перевода (штампы, клише, термины);
- применять лексические, грамматические и стилистические трансформации.

по дисциплине «Практика устного перевода»:

- определять наиболее частотные переводческие соответствия в режиме автоматизированного навыка их употребления;
- применять переводческие трансформации;
- осуществлять быструю последовательную межъязыковую трансляцию со скоростью перевода, равной скорости речи оратора;
- быстро переключаться с одного языка на другой, как в плане восприятия текста, так и в плане репродуцирования;
- интонационно правильно оформлять высказывания в соответствии с нормами целевого языка;
- эффективно использовать технику переводческой записи для осуществления последовательного перевода;
- преодолевать психолого-эмоциональное напряжение при работе с аудиторией;

по дисциплине «Практика двустороннего перевода»:

- воспринимать исходный текст с учетом индивидуальных особенностей речи; предъявителя текста и специфику языка интервью, переговоров, дискуссий;
- осуществлять быструю межъязыковую трансляцию текста (последовательную и синхронную);
- использовать УПС (Универсальную Переводческую Скоропись) для осуществления последовательного перевода;
- осуществлять компрессию текста и его вероятностное прогнозирование;
- регулировать темп своей речи в переводе в зависимости от темпа речи оратора
- владеть техникой устной речи, обладать хорошей дикцией, интонационно правильно оформлять высказывания, владеть голосом и дыханием;
- сохранять психофизиологическую устойчивость в напряженных и стрессовых ситуациях синхронного перевода.

по дисциплине «Практика перевода публичных выступлений»:

- воспринимать исходный текст с учетом индивидуальных особенностей речи предъявителя текста и специфику языка публичных выступлений;
- осуществлять быструю межъязыковую последовательную (и синхронную) трансляцию текста;
- использовать УПС для осуществления последовательного перевода;
- применять навык осуществления вероятностного прогнозирования и оправданной компрессии текста;
- уметь регулировать темп собственной речи (в переводе) в зависимости от темпа речи оратора;
- сохранять психо-физиологическую устойчивость в напряжённых и стрессовых ситуациях синхронного перевода;
- работать на персональном компьютере с использованием программ текстовых редакторов, электронных словарей и т.п.;

- владеть техникой устной речи, обладать хорошей дикцией, интонационно правильно оформлять высказывания, владеть голосом и дыханием;
- по дисциплине «Перевод общественно-политических текстов»:
- пользоваться рабочими источниками информации (словари и справочные материалы, интернет-источники);
- владеть навыками и техникой перевода общественно-политических текстов;
- корректировать и редактировать перевод;
- выявлять смысловые и функционально-стилистические нюансы и максимально адекватно передать их в общественно-политическом тексте;
- вести сравнительный анализ исходных и переводных текстов в процессе перевода для выявления несоответствий с целью их корректировки;
- определять единицы перевода (штампы, клише, термины);
- применять лексические, грамматические и стилистические трансформации;
- определять диапазон вариативности: подбирать контекстуально-зависимые варианты соответствия;
- соблюдать единство терминологии;
- быстро осмыслить оригинал на основе хорошего владения лексикой и грамматикой;
- расширять и углублять знания в различных областях, к которым относятся переводимые материалы и т.д.

Таким образом, развитие профессиональной компетентности переводчика посредством межкультурно-коммуникативной и обще-профессиональной компетенций структурно и содержательно включают цикл дисциплин, охватывающих практически все семестры подготовки бакалавра по переводческому делу. Успешная активация специально-профессионально-ориентирующей компетенции осуществляется лишь при условии сформированной и развитой системы межкультурно-коммуникативной и обще-профессиональной компетенций обучающегося. Иными словами, реализация интегративной модели профессионально-переводческой компетентности специалиста идет по нарастающей линии, т. е. от модуля к модулю, от семестра к семестру, из урока в урок, у студента формируется полноценная система профессиональных компетенций и субкомпетенций.

В настоящее время на кафедре «Переводческое дело» идет работа по внедрению в рабочие учебные программы дисциплин всего комплекса межкультурно-коммуникативной, обще-профессиональной, специально-профессиональной, социально-личностной компетенций инновационной модели профессионально-переводческой компетентности специалиста. Непосредственно же в процессе обучения данные компетенции реализуются не только через традиционные методы обучения, но так называемые активные методы обучения, например, проектный; творческо-проблемный; метод обратной связи через интенсивное социальное взаимодействие (взаимодействие с внешним миром); деловые и ролевые игры; презентации идей, видеозапись уроков и т.п. Кроме этого, формирование межкультурно-коммуникативной, обще-профессиональной и специально-профессионально-ориентирующей компетенций осуществляется при помощи комплекса таких стимулов, как: эффект результативности, достигаемый при органичном включении студентов в поисковую деятельность, приобретающую субъективный инновационный характер. В данном случае возможна ориентация студентов не только на усвоение полученной информации, но и на творческое применение полученных знаний на практике. При этом студентам предлагается выполнение специальных творческо-поисковых заданий разного типа, побуждающих их к исследовательской деятельности по проверке результативности внедрения новой информации в образовательный процесс; использование новых информационных технологий; поиск «переводческого идеала». Эта деятельность организована на лекционных, семинарских и практических занятиях, целью которых является восприятие, осмысление новой информации с позиции тактических и стратегических задач обучения; упрочение

полученных знаний и формирование умений и навыков перевода, формирование позиции, выработка личного отношения к изучаемой проблеме. Достижению этой цели способствует чтение и обсуждение широкого круга научной литературы, написание сочинений (эссе), сбор материала об инновационных и информационных технологиях, используемых в переводе, а также выполнение различного рода типовых стандартных и прагмо-профессиональных задач, способствующих проекции переводческой деятельности и т.п.

Выполнение подобного рода форм и методов учебной работы позволяют расширить профессиональный кругозор студентов, погрузиться в творческую лабораторию переводчика, осмыслить свой практический опыт, сформировать умение вступать в профессиональный диалог с мастерами перевода и, главное, сформировать ценностное отношение к переводческой профессии и осознать свою субъектную позицию. При этом предметное знание не исчезает из структуры образованности, а выполняет в ней подчиненную, ориентировочную роль. Обусловлено это, прежде всего тем, что обычное знание предназначено для запоминания или воспроизведения, в лучшем случае — для получения другого знания логическим или эмпирическим путем, а обучить при таком подходе компетентности студента нельзя. Таковым он может стать лишь сам, найдя и апробировав различные модели поведения в данной предметной области, выбрав из них те, которые в наибольшей степени соответствуют его стилю и притязаниям.

Модернизация профессионального образования на переводческом факультете на основе «Инновационной модели профессионально-переводческой компетентности специалиста 050207 – Переводческое дело» в условиях модульно-кредитного принципа организации образовательной программы позволит:

- перейти в профессиональном образовании от его ориентации на воспроизведение знания к организации и применению знания;
- поставить во главу угла междисциплинарно-интегрированные требования к результату образовательного процесса;
- привить обучающимся умение самостоятельно добывать, анализировать, структурировать и эффективно использовать информацию для максимальной реализации компетенций и субкомпетенций в профессиональной деятельности;
- ориентировать профессиональную деятельность на бесконечное разнообразие профессиональных и жизненных ситуаций.

Таким образом, при перестройке образовательной программы по подготовке будущих переводчиков СДУ на компетентностную основу по модульному принципу приоритетным становится ориентация на такие векторы образования, как обучаемость, самоопределение, самоактуализация, социализация и развитие индивидуальности, при этом в качестве инструментальных средств достижения этих целей выступают следующие образовательные конструкты: инновационная модель переводчика, вертикальный модуль, компетентность, компетенции и субкомпетенции.

Список использованных источников

1. Zhumaliyeva R.Z. (2014) Teoreticheskiye osnovy razrabotki innovatsionnoy kompetentnostnoy modeli spetsialista v usloviyakh poliyazychnogo obrazovaniya, Materialy 10 mezhdunarodnoy nauchno-practicheskoy konferentsii “Novosti peredovoy nauki-2014” (ss.17-22). Sofiya: Tom 13, Pedagogicheskije nauki.
2. Zhumaliyeva R.Z. (2012) Osnovnyje printsypy razrabotki kompetentnostnoy modeli vypusknika tehnikeskogo vuza, Materialy 4 mezhdunarodnoy nauchno-practicheskoy konferentsii KBTU (ss.314-319). Almaty: KBTU

TRANSLATION AS A MEANS OF INTERACTION OF CULTURES

АУДАРМА ІСІ МӘДЕНИЕТТЕР АРАЛЫҚ ҚАРЫМ ҚАТЫНАС ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Lyaila TURUMBETOVA, PhD, Associate Professor

Al-Farabi University, Almaty, Kazakhstan
t.lyaila@mail.ru

The problem of interaction of language, literature and culture is one of the central problems in modern linguistics. Language is a kind of reflection of culture of the nation. It is a national cultural code of people. Kazakhstan is a land of ancient civilizations of the Eurasian continent, where for centuries powerful empires and states arose, died, and resurrected from the ashes again. Here there were the most important trade routes linking East and West. Kazakhstan as a multi-ethnic, multicultural state, is a communicative space of interaction between different ethnic, social and cultural communities and is characterized by continuous contact of ethnic groups and a process of transformation of cultures occurs permanently in this space.

Dialogue of cultures involves determining the identity of each of the national and cultural systems on the basis of analysis and comparison. As a means of human communication, and therefore social and national in nature, language bears the imprints of features of worldview, ethical and cultural values and norms of behavior specific to this language of community. This reveals, on the one hand, the universal content of each national culture, on the other hand, the "national picture of the world" and especially the peculiarities of philosophy and worldview. Through the difference and diversity of languages the richness of the world is opened. Man is able to understand the world and himself through language, which gives the social and historical experience. The whole system of creative thinking, aesthetic ideas of people depends on the system of customs, traditions, developed according to the peculiarities of life. Mentality and national character are manifested in the national art and literature in the form of original features of national culture, which often takes the form of customs and traditions. Originality of the lifestyle of the ethnicity largely determines the uniqueness of the artistic thinking of the nation. "Culture is based on the national mentality, the way of thinking of the language community, the world view of the people, as reflected in the language. Mentality is the deep structure of consciousness of the people, defining the ethnic identity and is characterized by relative stability"[1,23].

National- cultural semantics of the language is a product of history and culture. And the richer the history of the people the more meaningful the units of language which reflect, transmit features of nature, the social structure of the state, folklore, literature, art, science, and traditions from generation to generation. In our country there has long been a positive mutual influence of ethnic groups on each other. Language is an integral part of culture, it is really the spirit, the face of culture: it expresses the specific features of national mentality. The full acquaintance with any culture involves not only the study of the material components of this culture, not only knowledge of its historical, geographical and economic determinants, but also an attempt to penetrate into the nation's way of thinking, an attempt to look at the world through the eyes of native speakers of that culture.

The mentality of Kazakhs has been formed over thousands of years by the nomadic lifestyle and general cultural spiritual complex. The identity of the Kazakh culture is manifested in the fact that the core of mentality is the ancient Kazakh traditions, customs and rituals, along with assimilated cognitive forms of Western culture. Kazakh national character includes the following main features: loyalty to tradition; respect for the memory of ancestors, the eldest in the family and children; careful observance of the laws of hospitality; tolerance towards other cultures and religions. Awareness of the value of national languages as derivatives of national mentalities and important and cultural categories inevitably entails the desire to interpret fully and

comprehensively. Traditional spiritual culture of Kazakh people was formed during centuries, it is the heritage of centuries and is composed of many historical layers.

A word as the basic unit of language that reflects the relationship of language, thought and extralinguistic reality, possessing linguistic meaning, is also a manifestation of the respective culture. The element in the semantic structure of the word is defined as a cultural component of the word. The extra-linguistic content of the word is its national and cultural background. For an adequate perception of the text it is essential to master the national-cultural background of the word, knowing how one or the other thing is denoted in that particular language, what elements of the objective reality are displayed in the meanings of words, as inequality of seeing the world of representatives of different nations is shown in the semantics of the word. Sometimes in description of some natural phenomena there are no such lexical units in the language, it is necessary to borrow them from other cultures to describe the inherent realities. Due to the socio - cultural differences of peoples the same work of literature can cause a disproportionate reaction. Each ethnic group has its own view of the world in all its four areas (material, spiritual, organizational and behavioral). One ethnic culture may not have all the elements available in the other culture and the attitude to different objects that exist in the universal culture may be different. These objects can cause different associations. People see the world differently through the prism of their own language. Language is the basis of the picture of the world, objects and phenomena of the world around us.

The changes in the language policy, in the economic and socio-political life of the Republic of Kazakhstan, the rapid development of cultural and economic ties between states contributes to the development of translation. At present translation as a special kind of speech activity is a fundamental and universally accepted means of intercultural communication. Translation is the multifaceted phenomenon and some aspects of it can be the subjects of the research of different sciences. In intercultural communication most problems occur when transferring information from one language to another. It is obvious that absolutely accurate translation in such cases is not possible because of the different pictures of the world, created by different languages. The most common case of this linguistic discrepancy appears when there is no exact equivalent for the expression of a particular concept and even the absence of the concept itself. This is because the concepts and objects designated by such words are unique in this culture, and therefore, there is no term for this expression in the other culture.

In the frames of the science of translation psychological, literature critical, ethnographical and other points of translation as well as the history of translation in one or other country are being studied now. According to the subject of the research we use the knowledge of psychology of translation, the theory of literary translation, ethnographical science of translation, historical science of translation and so on. The main place in the modern translation belongs to linguistic translation, which studies the translation as the linguistic phenomenon. One of the most important problems of translation is the problem of equivalence in relation to each particular text. There are a number of views on this issue. Some authors consider that the translator must follow two requirements: to transfer all the essential elements of the content of the source text and to follow the norms of the translation language. In this case, the equivalence is interpreted as the equilibrium ratio of completeness of information transmission and the norms of the target language. The authors of the concept of adequate translation consider the accurate translation and a paraphrase of the text to be completely different activities. They believe that the translation should strive to the exhaustive transfer of the semantic content of the text, and to ensure that the process of information transmission is implemented by the equivalent means that are in the original text. The reasons for non-equivalence at the lexical level are:

- 1) the lack of an object or phenomenon in the life of the people;
- 2) the absence of identical concepts;
- 3) The difference between lexical and stylistic characteristics.

The theory of translation puts forward the following tasks:

1. To describe the common linguistic basis of translation, that is to show which peculiarities of linguistic systems and regularities of the language operation are the basis of the translating process, make this process possible and determine its character and borders;
2. To determine the translation as the subject of the linguistic research, to show its difference from the other kinds of linguistic mediation;
3. To work out the basis of classification of kinds of the translating activity;
4. To open the essence of the translating equivalence as the basis of the communicative identity of the original texts and the translation;
5. To work out the common principles and the peculiarities of construction of the peculiar and special translation theories for the different combinations of languages;
6. To work out the common principles of the description of the translation process as actions of a translator of transforming the original text to the translating text.

Each type of translation and the type of translation stage of perception has its own features and characteristics. "The process of developing automatic actions in translation is durable, and it comes to automatism only when through numerous efforts you understand each stage of translation and at the same time plunge deeply into the conceptual-categorical apparatus of the profession in its linguistic and inter-concept comparison"[2,25]. Literary translation is divided at least into two phases: in the first phase when there is the perception of a work of art in the first reading when the translator tries to understand the work, to realize its artistic value and determine its stylistic originality and the actual, direct perception of specific words, sentences, phrases, paragraphs, and so on. In the second phase of perception, when there is a reception of foreign text in front of its reestablishment in another language translator operates by analysis and synthesis, perceiving the meaning of the individual elements (words and phrases) of the message and the meaning of each phrase of the source language.

Psychologists and linguists, researchers of speech process argue that a person learns the meaning of ideas and concepts in the perception and understanding of a text, not the words themselves, but it is possible because the absorption of that formation of the concept has already passed the verbal stage. It is important for the translator not only to understand the text of literature in this phase of perception, but also have the vision of "painted" images and situations. It is known that the word always generalizes. It is filled with the concrete content only if the participants of the communication process are talking about specific objects or objects visible or well-known to them. Then the sender and recipient have a particular representation of speech and images. The perception of the reader of actual objects that are familiar to him described in the text will be the same. In the other cases, the perception of the reader of the verbal content is always somewhat abstract. In fiction a writer often details the description of the object, drawing an image of the character, environment, event, and so on. Any description of characters, scene, scenery, natural phenomena, and so on are the means of specification and individualization, which creates an imaginative perception of the text in the mind of the receptor. When the meaning of the sentence of a literary work is received, and it exists not only in the material verbal form, but also in the "ideal" form, in the form of unit of thought - concepts, judgments, and in the form of visual images, ideas and emotions, then there is a transition to the second stage of the translation process, the reconstruction of the target language, perceived phrases of the original. And again, in the mind of the interpreter the complex processes of analysis and synthesis are carried out related to the transformation of the meaning in a different material form of words. The second stage also consists of two phases: paraphrasing and identification. In the phase of identification the comparison of translated phrases, paragraphs, with the text of the original takes place. The duration of this period depends on the volume, linguistic and literary complexity of the original text, as well as the talent and experience of the interpreter. "Every translation is an interpretation; you can even say that it is the end of this interpretation. Everyone will agree that the translation of the text is a text in a new light, in the light of the other language."[3,425]. Of course, every translator has its own style, skills of work. It is also important to consider the genre of the text for understanding its artistic design and aesthetic

value. Understanding of the genre of the work gives rise to the mastery of the artistic idea, helps to make the step from understanding of its contents to the meaning. So as to understand the text, the literary work, it is advisable to know the cultural and historical situation in which the text has been written, customs of people, all the particular circumstances of culture, as well as other literary sources that have been made in this historical period. Understanding of the text is largely influenced by the personal experience of the reader and his knowledge of the world. For understanding of the text it is important to have experienced reader, his readiness to accept the information. Each reader forms his own image of the text according to his personal world view, his education, emotional state, and so on.

Translation is a complex process which requires solid training. To become a truly qualified interpreter it is not enough to have practical knowledge of the language, an interpreter must have extensive knowledge about the culture of the target language. This is a prerequisite for achieving intercultural competence.

The modern concept of higher linguistic education suggests that the study of a foreign language and culture becomes urgent, it is an integral part of the process of teaching a foreign language and training qualified translators. "The expansion of cross-cultural communication and dissemination of scientific and technical knowledge urgently require the development of the theory of translation, and improving the training of professional translators; in this regard throughout the world there is a need for a new approach to training interpreters [4,9] . The formation of intercultural competence of future translators is one of the key learning objectives. The translation competence is based on communicative competence and intercultural competence. "Today, there is need to organize and summarize the scientific results of the vast practical experience in translation activities as well as data of critical thinking of writers and scholars of the past and the present"[5,36]. Preparation of professional translators require the development of curricula, which combine general and specific disciplines. As a mediator between cultures translator plays a crucial role. The translation process "crosses" not only the boundaries of language, but also the borders of cultures.

Key words: *translation studies, traditions, interaction of cultures, language, mentality, national character, transformation, intercultural competence.*

Literature:

1. Sabitova Z. K. The past in the Present. Russian-Turkic cultural and linguistic contacts. Almaty. Kazakh University.2007, p.318.
2. Tatarinov V.A. Methodology of scientific translation. M, Moscow Lyceum, 2007, p.383.
3. Gadamer G.G. Wahrheit und Methode .M., 1988, p.449.
4. Douglas Robinson. How to become a translator: an introduction to the theory and practice of translation. Moscow. Kudits press. 2007, p.315
5. Kazybek G.K. Literary translation, the convergence factor of countries and continents. Literature in the context of modernity. // Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 75th anniversary of the Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, 2009.

THE MAIN COMPONENTS OF THE TRANSLATION COMPETENCE

ОСНОВНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Гульнара АБДРАХИМОВА, к.ф.н., доцент

КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

gulnara-agb@mail.ru

Глобальные финансовые и товарные рынки, средства информации и миграционные потоки привели к бурному росту культурных обменов. Бесспорным в настоящее время является тот факт, что основным посредником в установлении контактов между представителями различных стран является переводчик. При этом он выступает не только в качестве простого посредника, а как языковой консультант, специалист, хорошо знающий язык, культуру, экономику соответствующей страны и способный создать такой текст (письменный и устный), который нужен для успешной деятельности с представителями этой страны.

Проблемы формирования профессиональной переводческой компетенции должны рассматриваться в тесной взаимосвязи с переориентацией целей иноязычного образования на формирование субъекта межкультурной коммуникации и избранием в качестве содержания иноязычного образования «культуры через язык». В переводоведческой литературе по различным проблемам формирования профессиональной компетенции переводчика наиболее часто упоминаются: языковая (как в родном, так и в иностранном языках), коммуникативная, межкультурная, культурная (или культурологическая), прагматическая, социокультурная, поисковая, текстообразующая (или текстовая), предметная и стратегическая компетенции.

Бесспорным является тезис о том, что языковая компетенция переводчика как в родном, так и в иностранном языках должна быть на высоком уровне. В Германии, где специальная подготовка переводчиков ведется в специализированных вузах начиная с 60- годов XX века, на отделения по подготовке переводчиков принимают только тех, кто обладает такой компетенцией. Но в наших условиях, к сожалению, такие требования к поступающим на переводческий факультет не предъявляются. По отношению к языковой компетенции в родном языке существует ошибочное мнение о том, что любой человек, владеющий двумя языками может выполнять функции переводчика. И зачастую в нашей практике встречаются студенты, которые не всегда корректно могут излагать свои мысли даже на родном языке. В связи с этим можно считать вполне оправданным представление учебных модулей в программах переводческих отделений Германии в виде отдельных компетенций: коммуникативной, культурологической, поисковой, предметной (1, 34).

Общение людей с помощью языка осуществляется весьма своеобразным, сложным путем, и достаточное владение как родным, так и иностранным языком – это лишь одно из условий успешной коммуникации. Говорящий строит высказывание в расчете, что слушающий (в переводе – переводчик) интерпретирует его надлежащим образом на основе учета обстановки и фоновых знаний. Во всех случаях характер подобных знаний и, следовательно, возможность интерпретировать и понимать речевые высказывания определяются историей, условиями жизни, традициями, системой образования, литературой, государственной и общественной структурами и другими сторонами жизни языкового коллектива, которые в совокупности составляют его культуру. Принадлежность к одной культуре во многом обуславливает успешность коммуникации между членами данного языкового коллектива. Способность человека к формированию правильных выводов из речевых высказываний партнера на основе фоновых знаний – составляет его коммуникативную компетенцию. Коммуникативная компетенция адресата – это

совокупность умений, навыков и знаний, определяющих его способность адекватно воспринимать и интерпретировать текст. Коммуникативные компетенции адресатов, воспринимающих оригинал, и адресатов, воспринимающих перевод, должны быть во многом равноценны. Существенно различаться они могут только в лингвоэтнической части, т.е. в том, что касается языка, культуры и актуальной общественной информации. Именно такие различия помогает преодолеть переводчик. Что касается коммуникативных компетенций адресатов в остальном (профессиональных знаний, общей культуры, возрастных особенностей и т.д.), то они должны быть относительно одинаковы. Поскольку мы имеем дело с формированием профессиональной компетенции переводчика, который является посредником в межкультурной коммуникации, то правомерно называть такую компетенцию переводчика межкультурной коммуникативной компетенцией. Это еще раз подтверждает правомерность компетентностного подхода, который открывает возможности для более качественной подготовки специалистов к реальной жизни, включая знание предмета, осуществление продуктивной деятельности и актуализацию своих личностных ресурсов.

Переводческая деятельность означает не только взаимодействие двух языков, но и контакт между двумя культурами. Следовательно, формирование у будущих переводчиков как культурологической, так и межкультурной компетенций является бесспорным, поскольку не всякий представитель какой-либо культуры в силу своей социальной принадлежности к определенной культуре автоматически должен быть специалистом по созданию текстов для данной культуры. Эту роль должны выполнять переводчики, которые являются экспертами по созданию текстов для рецепторов определенной культуры.

Наряду с уникальными особенностями, характеризующими каждую отдельную культуру, существуют факторы, общие для многих или некоторых культур. Следовательно, формирование у будущих переводчиков как культурологической, так и межкультурной компетенций является бесспорным. При этом практика показывает, что формирование этих компетенций само по себе не осуществимо. Что необходимо знать будущему переводчику об отношении между родной и иноязычной культурами для развития адекватной межкультурной компетенции? В качестве наиболее релевантных межкультурных навыков и умений отмечаются:

- способность соотносить свою собственную и иноязычную культуры;
- восприимчивость к различным культурам;
- умение гибко использовать разнообразные стратегии для установления контакта с представителями иных культур;
- умение выступать в роли посредника между представителями своей и иноязычной культуры и эффективно устранять недопонимание и конфликтные ситуации, вызванные межкультурными различиями.

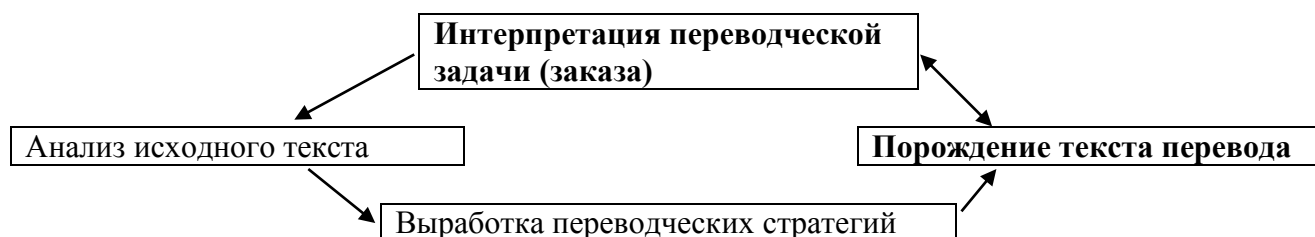
Следующей по важности для процесса перевода является текстовая (или текстообразующая) компетенция, т.к. текст является основной единицей как устного, так и письменного перевода.

Перевод связного текста предполагает комплексное использование переводческих методов и приемов с учетом того, что текст представляет собой единое целое в смысловом и структурном планах.

Что же понимается под термином «текстовая компетенция»? Мы склонны согласиться с мнением известного российского переводоведа В.Н. Комиссарова по данному поводу: «Умение создавать тексты различного типа в соответствии с коммуникативной задачей и ситуацией общения, обеспечивать надлежащую структуру текста, использовать языковые единицы текста по правилам построения речевых единиц в языке, оценивать место и соотношение отдельных частей текста и воспринимать текст как связное речевое целое» (2, 330).

Какие проблемы могут возникнуть при формировании текстовой компетенции переводчика? Для удобства в прослеживании логической последовательности работы над

текстом, наиболее удобной моделью переводческого процесса представляется круговая модель, данная западногерманским переводоведом Кристианой Норд (3, 145).

Как мы видим, процесс перевода начинается с интерпретации переводческого заказа. Поскольку именно от заказчика зависит, какой текст, с какой функцией, для каких рецепторов должен быть переведен. Это три основных фактора, лежащих в основе процесса перевода и создающих конкретную переводческую ситуацию. Для учебных целей, такого рода «заказы» должен придумывать для конкретных целей урока сам преподаватель. При этом помимо воспроизведения текста оригинала, создание текста перевода может иметь целью достижение какой-либо иной прагматической цели – коммерческой, пропагандистской, политической и т. д.

Учитывая первостепенную роль текста в переводе, теоретики перевода пытаются разработать переводческую типологию текстов, которая отражала бы различие в общей стратегии переводчика, разную степень воспроизведения отдельных элементов или функций оригинала и роль переводчика как создателя текста перевода. Примером попытки связать классификацию текстов оригинала со стратегией переводчика может служить концепция немецкой исследовательницы К.Райс (4, 256). Она исходит из теории основных функций языка, предложенной известным австрийским лингвистом К.Бюлером. Переноса эту классификацию функций языка на содержание текста, К.Райс предлагает различать три типа текстов: информативные, экспрессивные и апеллятивные.

В информативных текстах доминирует функция описания, в экспрессивных – функция выражения, в апеллятивных – функция обращения.

Второй этап – это предпереводческий анализ текста. Необходимость проведения такого анализа является неоспоримым требованием, т.к. процесс восприятия и понимания текста является необходимым условием успешности процесса перевода при выработке переводческих стратегий и создания текста перевода.

При создании данной схемы анализа автор систематизировала ранее предложенные другими переводоведами виды анализа, в основу которых легла так называемая «формула Ласвелла», которая представлена в виде вопросов: «Кто говорит, что, через какой канал, кому, с каким эффектом». Схема К. Норд применима к любым видам текста, для любых целей перевода. Хотя для удобства анализа факторы разделены на внетекстовые и внутритекстовые, они действуют в тесной взаимосвязи друг с другом. К внетекстовым факторам относятся: отправитель текста, интенция отправителя, адресат, канал передачи информации, место написания или место, где будет прочитан текст, время написания текста или время получения его адресатом, функция текста.

К внутритекстовым факторам относятся: тема или тематика, содержание текста, пресуппозиция текста, композиция текста, невербальные элементы, выбор лексики, синтаксис текста, супraseгментные средства, прагматический эффект. Учет каждого из этих факторов помогает переводчику глубже понять текст, а это может обеспечить надежную основу для выработки правильных переводческих стратегий в том или ином конкретном случае. Для выработки правильных переводческих стратегий необходимы также теоретические знания, включающие наиболее общие правила, приемы и методы перевода. Поэтому на данном этапе возникает необходимость подключения стратегической, поисковой, предметной компетенций, поскольку не всякий представитель какой-либо

культуры в силу своей социальной принадлежности к определенной культуре автоматически должен быть специалистом по созданию текстов для данной культуры. Эту роль должны выполнять переводчики, которые являются экспертами по созданию текстов для рецепторов определенной культуры. Названные выше аспекты текстовой компетенции создают всего лишь стратегическую базу для создания текста перевода, а важным моментом является сам процесс создания (написания) текста перевода, на который делают особый акцент методисты. В качестве приемов, упражнений для формирования навыков создания текста для рецепторов иной культуры предлагаются такие виды работ, как создание текста с измененной функцией на родном языке, для другого канала передачи информации, для других коммуникативных целей, а также написание резюме, аннотаций или других видов языкового сотрудничества (5, 127).

Не менее важной составляющей переводческой компетенции является социокультурная компетенция, которая предполагает овладение будущими переводчиками умениями и навыками оперировать необходимыми знаниями – концептами и адаптировать свое поведение к поведению, близкому к носителям того или иного языка. Социокультурный компонент неразрывно связан с культурной (культурологической) и межкультурной компетенциями.

Необходимость рассмотрения стратегической компетенции для будущих переводчиков обусловлена тем, что выработка стратегии перевода является одной из самых важных и необходимых этапов в процессе перевода. Даже самое простое перечисление вопросов, на которые должен найти правильный ответ переводчик, указывает на то, что от выработки правильных стратегий зависит успех перевода.

Многие переводоведы рассматривают в качестве неотъемлемого компонента переводческой компетенции – предметную, которая предполагает овладение будущими переводчиками необходимыми знаниями в определенных отраслях знаний (медицина, техника, юриспруденция и т.д.). Формирование предметной компетенции требует также и от преподавателя перевода более творческого подхода при подборе текстов, а также при выработке переводческих стратегий.

Основой всех вышеназванных компетенций является поисковая компетенция, которая предполагает формирование у будущих переводчиков не только способности переводить отдельные тексты, но и выработку умений и навыков поиска необходимой информации для осуществления адекватного перевода с одного языка на другой в соответствии с требованиями конкретной ситуации.

Таким образом, компетентностный подход в подготовке будущих профессиональных переводчиков необходим как для создания программ, так и для правильной организации учебного процесса по теории и практике перевода.

Ключевые слова: профессиональная переводческая компетенция, иноязычное образование, межкультурная коммуникация, компетентностный подход, составляющие переводческой компетенции.

Литература

1. Н. Salevsky (Hrsg.) (1996) Dolmetscher- und Übersetzer Ausbildung: Gestern, Heute und Morgen. Berliner Beiträge zur Translationswissenschaft; Peter Lang.
2. Komissarow, W.N. (2004). Sovremennoje perevodovedenije. Isdatelstvo «ETS» Moskva, pp. 420 (Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Изд-во «ЭТС» Москва, 2004, 420 с.)
3. Christiane Nord. (2011) Funktionsgerechtigkeit und Loyalität. Theorie, Methode und Didaktik des funktionalen Übersetzens. Frank & Timme: Berlin.
4. Katharina Reiss (1976) Texttyp und Übersetzungsmethode. Der operative Text. Heidelberg: Julius Groos.

5. Abdrachimova, G.B. (2007). Problemy formirovanija tekstovoi kompetenziji perevodchika / Mejkulturnaja kommunikatsija i perevod; Materijaly respublikanskoj nauchno-prakticheskoy konferenziji KasUMO i Mia imeni Abylai khana. Almaty. (Абдрахимова Г.Б. Проблемы формирования текстовой компетенции переводчика/ Материалы респ. Науч.-практ. конф., КазУМОиМЯ им. Абылай хана).

LINGUA-CULTURAL ANALYSIS OF KYRGYZ-TURKISH POLITICAL DISCOURSE

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КЫРГЫЗСКОГО И ТУРЕЦКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Кызжибек БАКЗАЙЛУ, к. ф. н., доцент

Бишкекский филиал Международного Славянского Института, Бишкек, Кыргызстан
kpaksoylu@gmail.com

Настоящая работа призвана исследовать актуальную, но совсем не достаточно изученную проблему. Лингвокультурологический подход к изучению дискурса, позволит нам выявить языковые единицы, слова – выраженные специфически чертами народа, пользующимися языком (эмоционально-оценочными окрасками), слова-обороты, имеющие характер для человека [3, 162 с.].

Политический дискурс, это совокупность политических дискуссий социума, власти, контрдискурсии, публичной риторики. По мнению Т. Ванн Дейка дискурс, это сложное единство языковой формы, значения и действия в контексте коммуникативного акта [5, 121–122 с.]. Ю.С.Степанов утверждает, что эта внутренняя форма языка, существующая в текстах и раскрывающая особый мир, как определенную сферу деятельности [10, 44 с.].

Итак, мы можем дать значение дискурса, что это – непосредственно связанное с деятельностью человека его коммуникативное явление, имеющее разные виды и жанры в рамках ее деятельностей. Для короткой интерпретации мы можем сформулировать ее по виду политический дискурс (ПД), кыргызский политический дискурс (КПД), а турецкий политический дискурс (ТПД).

В ПД отражается концептуальная картина мира соответствующего языка в целом и подязыка в частности. ПД имеет свою когнитивную базу, в которой существуют базовые ментефакты, представляющиеся как единицы содержания. Ментефакты образуют несколько крупных классов единиц: знания-понятия или же концепты – представления.

Если с такой позиции рассматривать единицу «мамлекет», то оказывается, что «мамлекет» - это имя понятия, терминологическое, использующее в определенных сферах, контекстах ситуациях, дискурсах, в правовой сфере, в сфере административного управления, в политическом устройстве и т.д. В лингвистической парадигме, имена понятий вступают в синонимические отношения с именами концептов (например: «мамлекет», «өлкө», «ата-журт», «ата-мекен», «Кыргызстан», и т.п.). Также мы можем выявить образно-содержательную специфику, предопределяющую особенности метафорики той или иной единицы, но здесь особое значение имеет эксперимент, который фиксирует запреты на замену, т. е. определяет границы сочетаемости различных единиц (ср.: «мамлекет башчысы», «өлкө башчысы», но нельзя употребить «ата-журт башчысы» или «мекен башчысы», можно употребить «Кыргызстан өкүлү» но нельзя употребить «ата-журт өкүлү»).

Из ТПД для исследования возьмем единицу «devlet», которая имеет синонимы («ülke», «Türkiye», «cumhuriyet», «yurt»). При анализе мы выявили что можно использовать выражение («devlet başçısı», «ülke başçısı», но нельзя употребить «Türkiye başçısı», «cumhuriyet başçısı», «yurt başçısı»), (нельзя сказать «devlet kanunu» или «ülke kanunu», правильнее будет «Türkiye kanunu», «cumhuriyet kanunu», или же «Türkiye Cumhuriyeti Kanunu»).

Анализ любой единицы, любого феномена с позиций лингвокультуры предполагает и проверку данной единицы, данного феномена на воспроизводимость, так как это требование, которое предъявляет своим единицам лингвокультура и которому должны удовлетворять феномены, претендующие на статус знака языка культуры. Если с точки зрения рассматривать понятие (как один из ментефактов), то воспроизводиться будет образно-

метафорическая, эмоциональная составляющая под концепт понятия. А если это так, то понятие может рассматриваться в рамках метафорической подсистемы лингвокультуры, т.е. с точки зрения базовых метафор.

Исследуя единицы КПД и ТПД мы видим однозначное сходство единиц кыргызской единицы «мамлекет» и турецкой «memleket», но хотим утвердить что значение слова «мамлекет» в кыргызском языке означает государство, когда же турецкое слово «memleket» в словарях значится как страна или место рождения. В 1. значение с араб. مملكة что означает (bir devletin egemenliği altındaki bütünü, ülke), дословно – целое, независимое государство. "Memleketin dahilinde iktidara sahip olanlar, gaflet ve dalalet ve hatta hıyanet içinde olabilirler" - Atatürk [19, 1005], дословно - Те, кто находятся во власти, могут найти себя в беспечности, ересей и даже в измене. – Bu memleket tarihte Türktü. bugün de Türktür ve ebediyet Türk olarak kalacaktır [20], дословно - Этот народ в истории был турком, сегодня он то же турок и до конца останется турком. 2 значение: Bir kimsenin doğup büyüdüğü yer, yurt – родина, место в которой родился и вырос человек. Memleket isterim, ne başta dert ne gönülde hasret olsun – C.S.Tarancı [19, 1005], дословно – Хотел бы я (родину) землю, без суеты и без тоски в груди. Как мы видим, что первое значение слова ушло из употребления, и в правовом ТПД используют devlet, ülke, Türkiye, cumhuriyet, а слово «memleket» пользуется популярностью в обществе и в быту как односельчанин, который имеет синоним «hemşerim». К примеру: hemşerim benim, memleketlim (земляк мой, односельчанин) или ауну memleketten (сородич).

Специфический ментефект «devlet», который тоже заим. с араб. دولة вмещает в себя следующие признаки: yönetim (управление), hükümet (государство), toprak (земля), siyaset (политика), millet (народ), topluluk (общество), halk (народ), hukuk (закон), kanun (закон). Когда в кыргызском языке сходная по фонологии единица «дөөлөт», имеет совсем-таки другие значения, как: байлык (богатство), белек (дар), белги (знак), ишенүү (вера), сүйүнчү (радость) и т.п.

Интересным представляется сравнительный анализ фольклорных метафор, в котором существуют сходства, которые приводят к одному и тому же смыслу (дөөлөт кушу консун – пусть сядет на голову птица-счастья), а в турецкой пословице звучит – (onun başına devlet küşü kondu (на голову села птица-счастья), т.е. получил находку. Сходство использований фольклорных метафор приводит к выводам о том, что они исторически взаимосвязаны.

Интерес, проявляемый к изучению ПД обусловлен тем, что в нем в наибольшей степени отражается концептуальная картина мира соответствующего языка. ПД имеет свою когнитивную базу, охватывая совокупность знаний и представлений, которыми обладают все представители того или иного лингвокультурного сообщества, причем особенностью является наличие когнитивных схем политических терминов, что делает доступным ПД для аудитории и присутствие в ней других дискурсов.

Объектом ПД является аудитория, требующая учитывать повседневно-разговорный дискурс. Он должен быть доступным для понимания широкими массами, так как в значительной степени в данной функции используется для выполнения задачи пропаганды. ПД имеет свою среду реализации, в политических переговорах, на конференциях, общение с народом. Имеет особое значение степенью открытости, которое обеспечивает потребности деятельности во всех планах реализации. Активно вовлеченное в деятельность СМИ, является практически единственным дискурсом к которому СМИ тяготеют сами.

Необходимую основу для формирования системы предпочтений контекст для ПД обеспечивает выбор актуальных лексических единиц. Для выражения и передачи внеязыковой информации, необходима единица для включения в акт коммуникации, которая производится путем актуализации значения. Совокупность систем актуальных лексических предпочтений обеспечивает смысловую направленность ПД.

Лексико-семантическая дифференциация способов выражения актуальных единиц в ПД проявляется в следующем: тексты, созданные в его рамках, также в значительной степени носят оценочный характер, образуемый элементами субъективной модальности. В

КПД и ТПД оценочно-регулятивной функции активно используются значимые лексические единицы, например:

-модальность значимости: чоң маанилүүлүк (большая оценка), зор маанилүүлүк (хорошая оценка), керектүүлүк (важность), баалулук (ценность); *kıymetini bilmek* (знать ценность); *ehemmiyet vermek* (придать важность, иметь в виду);

-модальность одобрения: кабыл алуу (принять или же одобрить решение), макулдук (одобрение); *beğendiğini belirtmek* (одобрять), *alkışlamak* (аплодировать), *takdirname* (одобрение);

- модальность озабоченности, огорчения, идущая от объекта оценки: тынчсыздануу (беспокоиться), чочулоо (пугаться), кабатырлануу (озабоченность); *endişe duymak* (беспокоиться), *tasa içinde olmak* (озабоченный), *kaugı yaratmak* (создавать озабоченность) и т.д.;

- модальность удовлетворения: канааттандыруу (удовлетворение), зор канааттануу менен (с большим удовлетворением), терең ыраазычылык билдируу (огромная благодарность); *memnuniyet* (удовлетворение), *sevinç içinde olmak* (чувствовать радость),

Политическим терминам кыргызского и турецкого происхождения и их синонимам из числа заимствований присуща разная степень функциональной синонимии:

- равное использование исконного и заимствованного: мамлекет - өлкө (государство, страна), жамаат - общество, элчи - консул, эл - улут (нация), саясат - политика, мекеме - учреждение, жаранды - гражданин, салык - налог, аймак - область.

В ТПД существуют много заимствованных слов например: *hükümet* араб. حکمت (правительство); *siyaset* араб. السياسة (политика); *millet* араб. ملّة (народ); *vatan* араб. هَواطن (гражданин); *iktidar* араб. اِقْتِدَار (мощность); *hürriyet* араб. حُرِّيَّة (свобода); *refah* араб. رِفَاح (процветание); *medeniyet* араб. مَدَنِيَّة (цивилизация). Также очень много используются неологизмы, которые заимствованы с французского языка, например: *faktör* - *facteur* (фактор), *politika* - *politique* или же с ит.яз. – *politica* (политика), *sistem* – *système* (система), *finans* – *finance* (финансы), *risk* – *risque* (риск), *legal* – *légal* (законный), *liberal* – *libéral* (либеральный) *teknoloji* – *technologie* (технология), также слова *jeopolitik* (геополитика), *jeoekonomik* (геоэкономика), *jeokültürel* (геокультура) и т.д.

- активное замещение заимствований без коннотаций: “лидер” вместо “жол башчысы”, “агитациялоо” вместо “үгүтөө” (агитировать), “демократия” вместо “эл эрки, эл таануу” и т.д.; “legal” вместо “kanunî” (законный), “spekülyasyon” вместо “saptırma” (спекуляция), “pozisyon” вместо “konum” (позиция), “demokrasi” вместо “el erki”, “kriz” вместо “çöküntü, güç dönemi” (кризис) и т.д.;

- ситуативное замещение термина заимствованием с привнесением дополнительных коннотаций: “*Seçimle iktidara gelmiş değil de darbeyle iktidara gasp edenlerin arkasında duran bir uluslararası düzen insanlara özgür bir gelecek vaat edemez*” [21] - дословно: Международная сила, стоявшая за властью, которая пришла не в результате выборов, а через переворот, не может обещать народу грядущее будущее). Однако вместо варианта “zorla” ситуативно уместно в контексте удара с компонентом используется экспрессивно-окрашенный арабизм غَاسَب “gasp” или “*Biz bu uluslararası düzenin değişmesi için her platformda sesimizi yükseltiyoruz*” [21], - дословно: Мы на каждой платформе провозглашаем свой голос, чтобы исправить этот беспорядок (вместо вариантов “düşünce” или “düşüncelerin tümüne” – мысль, использовано французское слово *plate-forme*. Правда здесь не точно ясно, какое именно выражение он имел ввиду, возможно президент Турции хотел сказать под словом *platform* (место, где-бы только я не был, или куда-бы я не пошел – *her platformda, her yerde, nerelerde olsak da*), ведь под значением этого слова существует и геологическое положение места.

Что касается заимствований с коннотативной окраской в КПД, то можно привести такие примеры: “Кыргыз бермети – касиетүү Ысык-Көлдүн боюнда тарыхта биринчи жолу өтүп жаткан Дүйнөлүк Көчмөндөрүн оюндары – бул зор окуя” [22], - дословно: Позвольте приветствовать вас на берегу прекрасного озера Иссык-Куль и поздравить с открытием

Первых Всемирных Игр Кочевников!), здесь вместо “зор” можно было использовать исконно кыргызское слово “сонун, укмуш или эн жакшы”; *“Көчмөндөрдүн оюндарынын тушоосу кыргыз жеринде кесилгени бекеринен эмес”* [22], – дословно: Недаром открытие Игр Кочевников проводится на кыргызской земле, здесь вместо “ачылышы, башталышы” (открытие, начало), алгач кадамы” (первые шаги) использовалось слово “тушоосу”. Это слово излагается как “тушоо кесүү”, которое имеет значение (обычай) перерезать ниточку, которой предварительно связывают ноги начинающего ходить ребёнка. В данной ситуации целесообразно использовано, ведь Всемирные Игры Кочевников впервые начинались именно у нас в Кыргызстане. Ведь не секрет, что многие виды спортивных единоборств родились из древних воинских состязаний, игр.

-использование религиозных цитат из Корана: Президент А.Атамбаев при поздравлении женщин с праздником 8-марта, использовал эту цитату - “Бейиш – эненин таманы алдында деп бекеринен айтылган эмес” [22], (недаром говорят рай под ногами матерей). – Мухаммед пайгамбарыбыз (СAB): *“Бир саат илим алуу бир түн ибадаттан артык”* деген, дословно – Пророк Музаммед (СAB) говорил, один час занятий науки больше одной ночи поклонений. В турецких политических дискурсах можно встретить фразу - *“Ya âlim ol, ya talebe ol, ya dinleyen ol, ya bunları seven ol, beşincisi olma, helak olursun(ölürsün)”* diyor ya Resulü Ekrem (SAV) ; дословно – Пророк Мухаммед (СAB) говорил “Будь или ученым, или учеником, или слушателем, или любящим эти все, но не пятым, погибнешь (умрешь)”.

- использование пословиц-поговорок: *“Жерин сүйбөс эл болбойт, элин сүйбөс эр болбойт”* - (нет народа, не чтящего землю свою, нет джигита, не чтящего свой народ). *“Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт”* – (джигит то восседает на верблюде, то пешком ходит). - *“Başbakan sensin, ister asar, ister kesersin”* [21], (ты глава, захочешь повесишь, захочешь порежешь); *“bir elin nesi var, iki elin sesi var”* (в одной руке глухо, а в двух руках звонко); *“ayakların başları yönettiği yerde kıyamet kopar”* (конец свету когда вместо головы руководят ноги) и т.д.

- использование цитат из литературных произведений (или их интерпретаций) и произведений устного народного творчества, паремических лексических единиц: Президент А.Атамбаев обратился: - *“Курама жыыйп журт кылдым” деп Манас атабыз айткандай, башка улуттар боордош элдер менен ширелишип турмуш куралы!* [22], – дословно: как сказано в Манасе, собрал я разноплеменных людей и сделал из них народ, давайте же соединимся с соседями и другими нациями и будем жить в дружбе. Президент Турции Р.Т. Эрдоган читал стихотворение З.Гёкальпа: - *“minareler süngü, kübbeler miğfer. camiler kaşlamız, mumınler asker, bu ilahi ordu dinimi bekler, allahu ekber, allahu ekber”* [21], дословно - «мечети – наши казармы, минареты – наши мечи, купола – наши шлемы, а верующие – наши солдаты». Так же он прочитал стихотворение Бахтияра Вахабаде «Азербайджан – Турция» - *“Bir millətlik, iki dövlət, Eyni arzu, eyni niyyət, Hər ikisi Cümhuriyyət, Azərbaycan-Türkiyə”* [21], дословно – Мы были единым народ, два государства, одно желание, одна цель, обе они республики Азербайджан-Турция. Мы хотим выделить, что связь между этими государствами имеют большую историю. Общие корни, язык, религиозное единство, обычай и традиции, все они обуславливают связь факторов.

- цитирование известных в истории политических и государственных деятелей: *“Биз курал албай, билим алышыбыз керек”* [22], – Мы должны брать науку, а не оружие (Равиль Гайнутдин); *“Ayakta ölmek, diz üstü yaşamaktan daha iyidir”* - Умереть стоя лучше, чем жить стоя на коленях (Франклин Д. Рузвельт);

-использование прецедентной лексики, несущей дополнительную смысловую нагрузку через актуализацию фоновых знаний человека, концентрирующихся в широком когнитивном поле различных реалий как общекультурологического характера: *“Сиздерди залкар манасчы, «XX кылымдын Гомери» Саякбай Каралаевдин 120 жылдык мааракеси менен чын жүрөктөн куттуктайм!* [22], дословно- Я поздравляю вас с 120 летием манасчы «Гомером XX века» Саякбаева Каралаева!; - интерпретация лозунговой фразы первого

президента Турции М.К.Ататюрка, отражающей принцип национального самосознания: “*Ne mutlu Türküm diyene*”, дословно - Как счастлив тот, кто может сказать “Я - турок”.

Неотъемлемой частью ПД являются словесные дуэли между политической элитой и оппозицией, где ведущую роль играют выразительные лексические единицы, такие как фразеологизмы, метафоры, жаргоны, афоризмы и даже арг. Для актуализации компонента «свой» при обращении к широкой аудитории, как для дружеских отношений или же уничижительного значения, а также для указания на непринужденность используются просторечия и лексические формы повседневного разговорного языка.

Таким образом, знание сущности лексико-семантической дифференциации способов выражения актуальных смыслов формирует важный технологический компонент организации речевой деятельности в пределах общественно-политического дискурса с учетом особенностей каждого конкретного языка и может быть продуктивно использовано в рамках профессионального общения в условиях межкультурной коммуникации, в том числе через перевод для повышения качества результатов данной деятельности.

При исследовании мы выявили что в ТПД многочисленными заимствованиями являются слова из французского и арабского языков. И это зависит от того, что с X по XVI век турецкий язык находился под сильным влиянием арабской и персидской культур. До середины XIX века из-за отсутствия контроля над турецким языком, в науку и литературу вошло очень много иностранных слов. При Османской империи в период Танзимата (реформы модернизма) привели к новому пониманию лингвистических норм. Но, ранее находившееся под влиянием восточной культуры общество, оказалось под воздействием Запада, которое длится до сих пор времени, что и является доказательством активного использования заимствований и неологизмов. Выводя итоги исследования КПД, мы пришли к тому, что он тоже включает в себя много заимствованных слов. И это наследственное заимствование перешло нам с периода советских времен, так как официальные документы писались и пишутся до сих пор на русском языке. Но с помощью новых слов и калькирования, синтаксических и морфологических форм, образуются новые кыргызские слова. И доказательством этого являются многочисленные сведения в сфере политического дискурса, который развивается с каждым днем и обогащается новыми словами.

Политическая сфера, как часть важной национальной культуры, представляет собой сложные объединения ментальных единиц, относящихся к политическому дискурсу. Большинство таких единиц, зафиксированы в вышеизложенных нами слов и составных наименований, которые в реализации выявляют определенное видение мира того или иного исследуемого политического дискурса.

Каждый язык сам по себе представляет оригинальную оценку политической реальности. И как сказал Э. Жороев – Слова и речи и есть вся суть нашей политической реальности – слова и есть реальность [7]. В кыргызском политическом дискурсе выявлена ментальность кыргызского народа. Где высокую роль играет эпос «Манаса», как одной из важнейших основ сохранения кыргызского этноса и великой объединяющей народ силы. Кыргызскому народу присущи характеры гостеприимство, уважение и почет к старшим, покорное принятие взлетов и падения, и изменчивости жизни, характерна философия оптимизма и чувства патриотизма.

Национальный характер турецкого политического дискурса представляется в важнейших элементах национального политического сознания. К совокупностям которых относятся такие как: современный цивилизованный народ с религиозными предписаниями, эмоциональный и жестикулирующий, носит принцип национального самосознания, просторечив и реален по отношению к себе и к окружающим, Находясь на высоком уровне экономического развития по сравнению с Кыргызстаном, подчеркивает у себя качества деловитости и предприимчивости. Исторические корни связаны с духом соревнования и утверждения своих позиций в обществе, что привело к высокой репутации как в среднеазиатских, так и в западных странах.

Заканчивая исследование политического дискурса исследуемых государств, необходимо отметить что речь выражается в духе народа, который в полной мере может соответствовать к изучению политических дискурсов. Можно отметить что только в нем выражаются глубокие исторические корни и трансформируются с социально-политическими изменениями.

Ключевые слова: дискурс, политическая лексика, лексема, лингвокультура, интерпретация, менталитет, ментефекты.

Литература

1. Абдувалиева Г. Коомдук саясий лексика жана анын өзгөчөлүктөрү. Вестник БГУ № 3, - Бишкек, 2013 г. - 18-22 с.
2. Байымбетова Г. Эл аралык мамилелер жана дипломатия тармагындагы аталыштардын жана айтылыштардын орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек, 2010 г.
3. Бакзайлу К.Ш. Лингвокультурные аспекты бытовой лексики кыргызского, русского и турецкого языков. Материалы III традиционной Международной научно-практической интернет-конференции «Актуальные проблемы профессионального обучения в условиях новой формации». III Том, – Туркестан - Москва, 2015 г. -504 с.
4. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики.- Москва, 2008, -272 с.
5. Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка. Монография. – Бишкек, 2012 г. – 404 с.
6. Дейк Т.А., Ванн. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989.
7. Жороев Э. Суть политической реальности или Дискурс по-киргизски. "Фергана. Ру", – Бишкек, 12.04.2007. –<http://www.centasya.ru/newsA.php?st=1176411300>.
8. Зарипова М.Э., Шаршенбаев А.К. Азыркы кыргыз тилиндеги дипломатиялык лексика. Вестник КНУ им. Ж.Баласагна № 2. – Бишкек, 2011 г. - 85-91 с.
9. Павлова Е.К. Лексические проблемы глобального политического дискурса / Е.К. Павлова // Вестник Московского ун-та. Сер. 19, Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. - № 2 – С. 98-112.
10. Преображенский И.С. Политические дискурсы постсоветских государств: на примере Киргизии, Украины и России. Дисс. на соискание док. п.н. – Москва, 2009 г.
11. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности //Язык и наука конца XX в. М., 1995. 14
12. Ташиева М.З. Особенности развития политической системы Кыргызской Республики в контексте процесса. Дисс. на соискание ученой степени к.п.н.- Москва, 2013 г.
13. Третьякова Г.Н. Ментальная схема «свой мир» / Г.Н. Третьякова // Методология исследования политического дискурса: Актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов: сб. науч. трудов / Белгосуниверситет; под общ. ред. И.Ф. Ухвановой-Шмыговой. – Вып. 1. – Минск, 1998. – 145-150 с.
14. Ухванова-Шмыгова И.Ф. Дискурс-анализ в контексте современных исследований / И.Ф. Ухванова-Шмыгова // Методология исследования политического дискурса: Актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов: сб. науч. трудов / Белгосуниверситет; И.Ф. Ухванова-Шмыгова, А.А. Маркович, В.Н. Ухванов; под общ. ред. И.Ф. Ухвановой-Шмыговой. – Вып. 3. – Минск, 2002. – 6-28 с.
15. Штанов А.В. Лексико-грамматические особенности политического дискурса в современном турецком языке. / А.В.Штанов // мир ислама: история, общество, культура. – М.: Марджани, 2010. -188-190 с.
16. Gökçe Yoğurtçu. Тил жана этикалык байланыш: медиа тили жана дискурс боюнча сын-пикир. Вестник № 2 Кыргызского Национального Университета им. Ж.Баласагына. – Бишкек, 2011 г. - 69-75 с.

17. Saparaliyev D. Kırgız-Türk Kültürel ve siyasi İlişkilerinin Tarihi. Казахстан Мамлекеттик Борбордук Архиви, Ф.44, Оп.2, Д.4429. - 26-27 с.
18. Saparaliyev D. Kırgız-Türk Kültürel ve siyasi İlişkilerinin Tarihi. Российский Государственный Исторический Архив. Ф, 1405, Оп.530, Д.863, -125 с.
19. Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Basım Evi – Ankara, 1988.
20. http://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/me_ata_soz.htm
21. <http://www.haberler.com/milliyet-gazetesi/>
22. <http://www.president.kg/>

**ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ
ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУ ЕРЕЖЕСІ****THEORETICAL-SCHOLARLY BASIS FOR TRANSLITERATING KAZAKH
ONOMASTIC NAMES IN THE ENGLISH LANGUAGE**

Нурсауле РСАЛИЕВА, ассист. проф., ф.ғ.к.

*Сүлейман Демирел университеті, Алматы, Қазақстан
nursauler@mail.ru*

Бұл зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялау болғандықтан, алдымен, мынадай екі мәселенің басын ашып алуымыз керек. Латын қарпіне көшу мәселесі мен қазақ есімдерін (яғни сөздерін) ағылшын мәтінінде графикалаудың арақатынасы қандай? Бұл осы тұста туындайтын заңды сұрақ. Жауапты бұл шаралардың алға қойған міндетінен іздеуіміз керек. Латын қарпіне көшудің міндеті – қазақ тілінің табиғи болмыс-бітімін сол қалпында сақтай отырып, қазақ фонемаларын таңбалайтын латын қаріптерін бекіту. Бұл үдеріс барысында үстеме (диакритикалық) белгілер молынан қолданылуы мүмкін. Ал біздің жұмысымыздың алға қойып отырған қазақ есімдерін ағылшын тілінде графикалауды біріздендіру мақсаты – ағылшын тілінің жазу жүйесін, яғни орфографиялық принципі мен емлесін негізге ала отырып, қазақ тілінің фонемалар жүйесінде тіркелген бірліктерге сай келеді деп табылған графемаларды бекіту. Бұл практикалық транскрипцияға өте жақын, бірақ мұның транслитерация болып аталуының себебі, мұнда кейбір ағылшын орфографиясының аясынан шыққан бірлі-екілі шартты графемаларға, дәлірек айтсақ, әріптіркестерге жол беріледі. Мүмкіндіктің сарқа пайдаланылғанына қарамастан, транслитерацияда қазақ тілінің түркі тілдеріне ортақ, әрі ең басты «қасиеті» – сингармонизмді сақтау мүмкін болмайды. Ал латын қарпіне көшкенде үндестік заңының «жеті нотасы» түгел сақталуға тиіс. Латын қарпіне жазу өз алдына үлкен мәселе, ал біз басты мақсатымызға көшсек...

1997ж. қабылданған “Қазақстан Республикасындағы тіл туралы” Заңның 19-бабында: “Елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың, сондай-ақ басқа да физико-географиялық объектілердің дәстүрлі, тарихи қалыптасқан қазақша атаулары басқа тілдерде транслитерация ережелеріне сәйкес берілуге тиіс” делінген. Заңда көрсетілген баптың орындалуы қазақшадан орысшаға транскрипциялау барысында ғана іске аса бастады да, басқа шетел тілдерінде қазақ атауларын транслитерациялаудың осы уақытқа дейін қабылданған ережесі болмағандықтан, басшылыққа алынатын “құжат” болмай, оның келеңсіз салдары қазақ ұлтының шетел тілдеріндегі жазба жұмыстарында өз залалын келтіріп келеді. Бұл жөнінде ғылыми жинақтарда, ағымдағы баспасөз беттерінде бірнеше рет мәселе көтеріп, оның тығырықтан шығу жолдарын қарастырдық.

Қазіргі ғаламдық тенденцияға сәйкес, қандай тілде болмасын экзонимдер беруші тілдегі түпнұсқасына мейлінше жақын айтылымы қамтамасыз етілген формада жазылуға тиіс.

Бұл мәселеге орай БҰҰ құжаттарында: “The best method to achieve international standardization is through strong programs of national standardization”, яғни „халықаралық стандарттауға тек қатаң ұлттық стандарттау бағдарламалары арқылы қол жеткізуге болады“ делінеді [1].

Цезарь, Эрмитаж, Шекспир сөздерінің *Caesar, the Hermitage, Shakespeare* дегеннен басқа жазылуы жоқ. Демек, ағылшын тілінде біркелкі дұрыс жазылуы үшін есімнің ағылшын сөзі болуы міндетті емес, жаңадан қосылып жатқан онимдерді есепке алмағанда жалқы есім атауының әлемдік деңгейде тұрақтанып болғаны әлдеқашан. Қазақ халқының да *Абылай*

хандай тарихи тұлғалары мен Абайдай ғұламаларының есімдері ағылшын тілінде (өзге де шетел тілдерінде) бірізді жазылып қалыптасуы тиіс.

Эксонимдерді (тілде қолданылатын өзге тілдердің атауларын) жазудың жалпы ұстанымын А.А. Реформатский «Орфография собственных имен» атты мақаласында «Надо сохранить своеобразие чужого языка и норму родного» дейтін Гердердің сөзімен келтіреді. Ғалымның (А.А. Реформатскийдің) осы мақаласында айтқан «өзге атаулар өз лексиканың ортасында қанша дегенмен «варваризмдер» болғандықтан, олардың өзгелік жазылуы да сақтала берсін, сол себепті де *Тводл* демей, *Тводделл* (Twaddell), *Новый Сад* демей, *Нови-Сад* деп жазамыз» [2] деген пікірімен келісуге болады, тек ондай «варваризмдердің» графикасы тіл өкіліне тым қиындық тудырмағаны ақылға сыйымды болған болар еді. Қолданыстағы тілдің орфографиялық нормаларынан өзге тілдің атауларының жазылуы аз-кем шығып кететініне көнуге тура келеді. Бұл тұрғыдан қазақ тіліндегі **дж** диграфының қолданылып жүргенін айтып кетуге болады, қазақ тілінің орфографиялық нормаларына мүлдем жат екендігіне қарамастан *Джорж Буш*, *Майкл Джексон* деп жазып жүрміз. Бұл туралы академик Ә. Қайдар: «**дж** графемасын әліпбиге енгізу керек» деген пікірін айтады [3]. Сол сияқты қазақ және орыс онимдерін жазғанда спираント /ж/ фонемасын таңбалауға ағылшын тілінде де жасанды **zh** диграммасының қолданылып жүргенін айтуға болады. Десек те, мұндай тұжырымдарды жасаудың қандай да бір негізі бар ма? Бұл тәрізді әрдайым бірауыздан мақұлдана бермейтін тоқтамдарға қандай негіздерге арқа сүйей келеміз? Жұмысымыздың барысында осындай сұрақтар төңірегінде ізденіс жасалады.

Ғаламтор желісінде 1971ж.-дан 1995ж.-ға дейінгі BGN, PCGN, ISO 9, т.б. стандарттау ұйымдарының «Kazakh Transliteration» латын қарпімен берілген транслитерациялау кестесі бар [4; 5, 199 б.]. Бірақ мұны практикалық қолданысқа икемсіз, ағылшын мәтінінде тек қиғаш қаріппен және “Transliteration Notes” арқылы беруге болатын диакритикалық үстемелер жиынтығы деуге болады. Сондықтан да болар, біздің ағылшын тілі өкілдерімен жүргізген аудиторлық тәжірибеміз барысында репортерларымыздың бірі Charles Weller «Notes/Ескертпелер» бағанасында: “*Транслитерациялау барысында қалай болғанда да ағылшын тілді оқырманға атауларды мейлінше дұрыс дыбыстауына көмек болатын жолды қарастырдым, сондықтан транслитерациялаудың стандартты жүйесіне көп жүгінген жоқпын (I normally transliterate according to whatever I feel help the English reader best pronounce the term. Therefore, I do not follow a standardized system for transliteration too closely)*” дейді.

Бұл аудиторлық тәжірибеміздің жүргізілу барысы жөнінде қысқаша мәлімет бере кетелік. «Қазақ ономастикасының кей атаулары» деген атпен Қазақстанда уақытша қызметте, оқуда жүрген ағылшын және американдық тіл өкілдерімен тәжірибе жүргізу мақсатында антропоним, топоним, этнонимдерден құралған 70 атау негізінен ағылшын графикасында қиындық тудыратын, екіұдай жәйттерге шешім табу мақсатында іріктелген. Онимдерден алдын 42 әріп тізімі ұсынылады. 1) “*How would you spell?*” (Қалай жазар едіңіз?) моделі бойынша қазақ тілінен хабары бар, хабары жоқ бірнеше американдық және (British Council-дан) британдық тіл өкілдері ұсынылған тізім бойынша, алдымен, “*When hearing*” (естігенде), одан соң “*When seeing*” (көргенде), одан соң “*When hearing and seeing*” (естіп, көргенде) осы сөздерді «Ағылшынша қалай жазған болар едіңіз?» деген бағаналарды толтырады; 2) бірінші саты нәтижесін тексеру үшін “*How would you read?*” (“Қалай оқыр едіңіз?”) деген кері әдіс қолданылады. Тәжірибеге қатысушы репортерлар “*How would you spell?*” (“Қалай жазар едіңіз?”) моделі бойынша жазылған есімдерді дауыстап оқиды, нәтижесі қазақ жазуымен транскрипцияланып, атауларды жазғанда қазақ дыбыстарын жеткізудің ең ұтымды нұсқалары іріктеледі. Оларға онимдерді жазу барысында пайда болған ой-пікірлерін түсіріп отыру үшін „Notes“ («Ескертпелер») бағанасы ұсынылады.

Үдеріске қатысушылар: **Guy Chapman** (27 жаста, британдық, филолог, қазақ тілін білмейді, әліпбимен таныс, *British Council*-да жұмыс істейді), **John Waite** (39 жаста, британдық, филолог, қазақ тілінен аз ғана хабары бар, КБТУ-да жұмыс істейді), **Sarah**

Dobseavage (32 жаста, американдық, филолог, орыс тілін біледі, қазақша білмейді), **Brent M. Davis** (50 жаста, американдық, қазақ, орыс, неміс тілдерін біледі, қытай тілінен хабары бар, «Сенім» көмек көрсету ұйымында істейді), **Charles Weller** (44 жаста, американдық, тарихшы, теолог, қазақ тілін жақсы біледі), **Ymiko Weller** (40 жаста, жапон текті американдық, журналист, жапон, қазақ тілдерін жақсы біледі, орыс тілінен хабары бар), **Erik Aasland** (42 жаста, американдық, социолог, қазақ тілін біледі), **Laura Aasland** (14 жаста, американдық, Қазақстанда орыс мектебінде оқиды, қазақ тілін білмейді, әліпбимен таныс), **Nate Aasland** (10 жаста, американдық, Қазақстанда орыс мектебінде оқиды, қазақ тілін білмейді, әліпбимен таныс).

“*When hearing*” негізінен транскрипция тәсілімен жүзеге асса, “*When seeing*” барысында транслитерация белгілері орын алады, сондай-ақ транслитерация белгілері “*When hearing and seeing*” барысында да байқалуы мүмкін деп күткен болатынбыз, нәтиже солай болды (толығырақ мәлімет алу үшін қараңыз: 5, 123-128 бб.).

Транслитерациялау ережесін жасау алдында оған қойылатын талаптар мен жалпы ұстанымдарды белгілеп алу шарт. «<http://dbserve.ihep.su/~pubs/trans-e.htm>» сайтында кезіккен жоба авторлары орыс есімдерін транслитерациялауда өз нұсқаларын ұсынарда төмендегі ұстанымдарды алға тартатындығын айтқан:

1. бір есімнің тек бір нұсқада транслитерациялануын қамтамасыз ету;
2. ағылшын оқу ережелеріне сәйкес оқылуды (readability) қамтамасыз ету;
3. тұрақты қалыптасқан транслитерациялау үлгілерін ескеру;
4. авторлардың тәжірибесіне жүгіну.

Біз аталған ұстанымдарды толығымен мақұлдай отырып, тағы бірқатар толықтырулар арқылы тізімді жалғастырамыз:

5. қолдануға жеңіл, қарапайымдылықты қамтамасыз ету;
6. үнемділікті қамтамасыз ету;
7. диакритикалық үстемелерді қолданбау;
8. (орфографияның дифференциалдық принципіне орай) мүмкіндігінше таңбаға таңба принципін сақтау;
9. респонденттермен жасалған аудиторлық тәжірибе нәтижелерімен санасу.

Ұстанымдарға үстеме түсіндірме беруге аса қажеттілік көрінбейді, дегенмен, оларды нақтылайтын мағлұмат маңызды:

1. транслитерация ережелерінің ұқыпты сақталуы жағдайында бір есімнің тек бір ғана нұсқада графикалануы өздігінен шешім табатын мәселе екені даусыз, бірақ бұл үшін түпнұсқада бір есімнің бірнеше нұсқада жазылуы орын алмауға тиіс;

2. ұстаным бойынша транслитерацияланатын сөз негізінен өзінің фонологиялық транскрипциясы бойынша қабылдаушы тілдің орфографиялық ерекшеліктеріне орай таңбаланады, бұл ең басты шарттардың бірі;

3. ұстаным халықаралық қолданысқа етене еніп кеткен атаулармен санасуды, оларды мүмкіндігінше сақтап қалуды меңзейді;

4. авторлардың тәжірибесіне жүгіну үшін бір-екі, екі-үш автордың емес, біздің зерттеу нысанымызға алынған 20-ға жуық ағылшын тіліндегі әдебиет көздеріндегі авторлардың қазақ онимдерін графикалауда басым көпшілігінде көрініс алған қандай да бір ұстанымдар бар болатын болса, ондай жағдайлар ескерусіз қалмауға тиіс.

5. ұстаным бұған дейінгі тәжірибеде орын алып келген полиграфтардан, яғни 3 немесе 4 таңбадан тұратын графемалардан арылуды қамтамасыз етеді;

6. ұстаным ағылшын тілінің орфографиясында молынан кездесетін басы артық оқылмайтын әріптерді мүмкіндігінше қолданбауды меңзейді;

7. ұстаным бойынша «диакритикалық үстемелерді аса қажеттілік жағдайында бірлі-екілі полифониядан (әр түрлі фонемалардың репрезентанттарын бірдей графемамен таңбалаудан, мыс, /к/ және /к/ фонемаларын бір ғана к графемасы арқылы белгілуден) арылу үшін қолдануға болмас па еді?» деген тәрізді пікірлер туып жатқан жағдайда, ондай

пікірлердің алдын алу мақсатында мынаны ескерте кетуге тура келеді: диакритикалық таңбалар негізінен латын қарпіне көшу үдерісінде қажетінше орын алатын құбылыс. Ал ағылшын мәтінінде онимдерді жазуда үстемелер, көбінесе техникалық себептерге байланысты баспалардан шықпай қалып жатады, шыққан күнде де оқырманға қиындық тудырады. Тәжірибеде мұндай жағдайдың тым қолайсыздығы талайдан дәлелденіп келеді.

8. мүмкіндігінше бір инвариант-фонеманы таңбалауға жұмсалған графеманың өзге инвариант-фонеманы таңбалауға жұмсалмағаны абзал, әйтсе де, лажсыздық жағдайында полифонияға жол беріледі;

9. американдық/британдық тіл өкілдерімен жүргізілген «Қалай жазар едіңіз?» «Қалай оқыр едіңіз?» деген екі сатылы тәжірибеге жасалған лингвистикалық талдау қорытындыларымен санасуды да маңызды санаймыз.

Ұстанымдарды негізге ала отырып жасалған ізденіс нәтижесін жинақтап көрсететін кестені былайша түзуге болады:

Қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялау ережесі (жоба) / (a draft of) Kazakh Transliteration to English

Қазақ әліпбиі/ The Kazakh Alphabet	Ағылшынша транслитерациясы /English Transliteration	Мысалдар /Examples	Ескертпелер /Notes
1	2	3	4
А	A	Abai	(Abay емес)
Ә	A	Aigerim	
Б	B	Bogembai	
В	V	Vladimir	қаз. төл сөздерінде кездеспейді
Г	G	Gulbarshyn	
Ғ	Gh / G	Ghabdulin / Gabdulin	Ghabdulin Gabdulin
Д	D	Derbisali	
Е	Ye 1. сөз басында 2. дауыстыдан соң 3. и әрпінен (<ий> дифтонгынан) соң	Yesenberlin Mengbayeva Sembiyev, Shiyeli	
	Е дауыссыздан соң	Temir	

	eh сөз соңында екпінді жағдайда (Ақтөбе, Кене)	Aktob eh , Ken eh Tole h Bi	ағ. т.-нде шартты ашық буын жасау мақсатында сөз соңында келіп, өзі оқылмай қалатын е әрпінің толық оқылуын қамтамасыз ету үшін одан соң h әрпін жалғау дәстүрі бар
Ё	Yo	Semyonov	қаз. төл сөздерінде кездеспейді
Ж	Zh	Zhetisu	(Semirechye емес)
З	Z	Zeinulla	
И	I	Ibragim	
Й	I	Baitursynuly	(Baytursynuly емес) қаз.т. сөз басында жұмсалмайды
К	K	Kenesary	
Қ	K	Kasym Khan	
Л	L	Laili-Mazhnun	
М	M	Makhmud Kashkari	
Н	N	Nurbikeh	
Ң	Ng	Zhangaozen	қаз.т. сөз басында жұмсалмайды
О	O	Ordabasy	
Ө	O	Omirezak	(Umirzak емес)
П	P	Pernebek	
Р	R	Rakhmankul	
С	S	Syrdaria	
Т	T	Taldykorghan	
У	U	Uak, Ualichan	
Ү	U	Ulykbek	
Ү	U	Ushbulak	
Ф	F	al-Farabi	қаз. төл сөздерінде кездеспейді
Х	Kh	Khan	
Һ	H	Gauhar	қаз.т. сөз басында жұмсалмайды
Ц	Ts	Yeltsin	қаз. төл сөздерінде кездеспейді
Ч	Ch	Chorakayev	қаз. төл сөздерінде кездеспейді
Ш	Sh	Shymkent	(Chymkent, Chimkent емес)
*Щ	*Sh	*Shuchinsk	(*Щучинск) қаз. төл сөздерінде кездеспейді
*Ъ	–	–	қаз.т. бұл таңба мағына бермейді, сондықтан ор.т.-нен ағ.т.-не транслитерациялауда кездесетін (') – апостроф белгісін колдамаймыз.
Ы	I сөз басында	Irghyz	Yrghyz емес, себебі сөз басында у әрпі тек қана [j] болып оқылады
	Ү сөз ортасы және соңында	Kyz Zhibek Ordabasy	
І	I	Ileh	(Іле өзені)
*Ь	–	–	қаз. т.-нде бұл таңба мағына

			бермейді, сондықтан ор.т.-нен ағ.т.-не транслитерациялауда кездесетін (') – апостроф белгісін қолдамаймыз.
Э	E	Mels	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Ю	Yu	Yury	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Я	Ya	Yasawi	
<i>Ескерту: Щучинск – Шортанды қаласының орысша бұрмаланған нұсқасы.</i>			

Зерттеу жұмыстарымыздың барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі баламалы деп табылған графемалар (а–a, б–b, в–v, г–g, д–d, з–z, и–i, к–k, л–l, м–m, н–n, ң–ng, о–o, п–p, р–r, с–s, т–t, у–u, ф–f, h–h, ч–ch, ш–sh, э–e) тиісінше қиындықсыз таңбаланады. Графемалар жұбы абсолютті универсалияны құрайтын болса, таңбалар сәйкестігі жөнінде екіұдай пікір болмауға тиіс. Олай болса, бірден-бір екіұдай пікір тудыру мүмкіндігі бар <ф> фонемасының репрезентантын беруде қолданылып жүрген **f**, **ph** аллографтарынан (ағ.т. *allograph*) монограф **f**-ке тоқтайтын себебіміз: *біріншіден*, **ph** диграфы ағылшын тілінің өзінде көбіне кірме сөздерде, терминдерде кездеседі; *екіншіден*, қандай да болмасын дыбыстық жазуда диграммадан гөрі, бір таңбалы графема қолайлы келеді. Ағылшын орфографиясының диграмма, триграммалардың, тетраграмма, полиграммалардың жиі ұшырасатын ерекшелігін ескергеннің өзінде қарапайымдылық және үнемділік принциптері тұрғысынан таңбаның мейлінше есте сақтауға оңай, қолданысқа қолайлы нұсқасына табан тірейміз.

Ng графемасы **ң** және **г** әріптері қатар келетін *теңге*, *жеңге* сияқты сөздерде **ң** әрпін **n** деп таңбалап, *tengeh*, *zhengeh* түрінде жазамыз, *tengge*, *zhengge* деп жазу тиімсіз. *Теңге* сөзінің этимологиясында этимон сөздің *деньги* болуы, не болмаса керісінше, *деньги*-дің *теңгеден* шығуының да мүмкін екендігін ескерсек, оның орысша дыбысталуының өзі <деңги> екендігін байқау қиын емес. Сондықтан, ағылшын тілінде оны және осындай **ң** және **г** әріптері қатар келетін өзге де сөздерді жазғанда жазуды да, оқуды да қиындататын геминат **gg**-нің қатар келуіне жол берілмегені жөн деп санаймыз. Бұл жөнінде белсенді репортерларымыздың бірі *Sarah Dobseva*-дың жүргізілген эксперименттен соңғы «Notes» («Ескертпелер») бетінде берген пікіріне де жүгінуге болады [5, 125 б.]

Ағылшын тілінде баламасы жоқ *ə, ɜ, e, ɛ, ж, қ, ө, ұ, ү, x, ц, и, ь, ы, i, ь, ю, я* қазақ графемаларының кестеде бекітілген таңбаларына негіз қандай? Баламасыз қазақ графемаларының ішінде ағылшын графикасында таңбалауға аса қиындық тудырмайтындар ретінде *e, ɛ, ж, x, ц, ю, я, i* таңбаларын қарастырғанбыз. Көпшілігі орыс тілінен енген таңбалар болғандықтан, орысшадан ағылшынға транслитерациялау тәжірибесінде, батыс зерттеушілерінің, ғаламтор сайттарының тәжірибесінде бұл әріптер арқылы таңбаланатын инвариант-фонемалардың ағылшын тіліндегі таңбалары біздің кестеде көрсетілгендей бірауызды қалыптасқан деуге болады. Репортерларымыздың қолжазбасында да бұл таңбалар жөнінде әркелкілік көп байқалмайды. Аздаған талқы спирант <ж> дыбысы және **e** әрпі төңірегінде кездесті. Бұған қоса, таңба бекітуде қиындық тудыратын деп танылған *ə, ɜ, қ, ө, ұ, ү, и, ь, ы, ь* баламасыз монографтардың таңбалары арнайы талдауды талап етеді.

<ж> фонемасының репрезентантын **zh** деп таңбалауға негіз болатын дәйектер: кейбір IPA, BBC Accent фонетикалық транскрипциясы қолданылмайтын, көбіне АҚШ-та шығатын сөздіктерде бұл **zh** диграфы ағылшын тіліндегі *pleasure, treasure* деген сөздерде келетін [Z] дыбысын таңбалау мақсатында фонетикалық транскрипцияда қолданылып келеді. Мыс, АҚШ-та “The Riverside Publishing Company” шығарған *Webster’s II Riverside Children’s Dictionary*: [**zh**] -**ge, -s, -si, -z** *garage, measure, vision, azure* десе, [6, p. 138, B–19], әлем Альманағы бұдан бұрын болған бір жағдаяттың қайталанып жатқаны тәрізді сезімді (“*the sensation that something happening has happened before*”) білдіретін *déjà vu* деген ағылшын тіліне еніп кеткен француз сөзінің фонетикалық транскрипциясында осы диграфты таңбалау үшін қолданады: DAY-zhah VOON [7, p. 297]; CCTV9 (06.01.2007) спутникті телеарнасының

жаңалықтары арасында әрдайым *Hangzhou* демалыс орнына жарнама беріліп келеді. *Hangzhou* экранда жазылып қана қоймайды, [hXNZH] деп дыбысталады. Бұл ағылшын тіліндегі телеарнаның Қытай онимдерін беруде тілдегі қазақ тіліндегі спирант <ж>-ға ұқсас дыбысты бірізділікпен **zh** деп таңбалайтынын байқауға болады. Ал біздің респонденттердің қолжазбасында бірде **j**, бірде **zh**, бірде (*John Waite, Sara Dobseavage*) **jh** болып таңбаланған бұл фонеманың «Қалай оқыр едіңіз?» сатысында **zh** таңбасының <ж> болып оқылуы басымдыққа ие. Сонымен қатар, авторлар тәжірибесінде **zh** таңбасының спирант <ж> үшін жұмсалуды біршама орнығып қалған (қараңыз: 5, 159-160 бб.).

Е әрпі – **Ә**. Жүнісбек зерттеулерінде <йе> дифтонгының таңбасы. Дифтонг әріптің анлаут позициясында, дауыстыдан және <йй> дифтонгынан соң орналасу жағдайында айқын байқалады. Сондықтан, бұл позицияларда **ye** (*Yerbolat, Nazarbayev, Shiyeli*), инлаут позициясында **e** болып таңбалануы (*Bekbolat*) жөнінде біршама бірізді ұстанымдар орнығып келеді. Ал екпінді ауслаут позициясында **eh** (*Aktobeh, Keneh*) таңбасын қабылдау себебіміз не? Бұл орайда репортер “British Council” кітапханасының өкілі *Guy Chapman* берген түсіндірмені негізді деп таптық (қараңыз: 5, 126-127 бб.). Қазақ атауларымен таныс емес ағылшын/американдық көрсетілген атауларды [ˈaktəub], [ˈkɒktəub], [təul bi] деп оқитынын айта келе, *Guy Chapman* тығырықтан шығудың екі жолын ұсынады. Оның “as in French *Aktobé*” нұсқасы біздің негізгі ұстанымдарымыздың біріне – диакритикалық үстемелерді қолданбау принципіне қайшы келеді. Сондықтан “Adding an **h** to the ends of words such as *Aktobeh, Kok Tobeh or Toleh Bi*” нұсқасы біздің ұстанымдарымызды дөп басады. *Көбеев, Шиели* атауларын жазғанда дауысты алдындағы <е> репортерлар қолжазбасында көбіне **ye** арқылы таңбаланған: *Kobeyev, Shiyeli*. Бұл авторлар тәжірибесінде де дағдыға айналып келе жатыр.

Е әрпінің аталған позицияларында ережедегіше таңбалануы авторлардың тәжірибесіне жүгіну үшін біздің зерттеу нысанымызға алынған 20-ға жуық ағылшын тіліндегі әдебиет көздерінің басым көпшілігінде, мысалы солардың бірі ретінде тіркелген Қазақстанның спутникті телеарнасы «Caspionet»-те де қалыптасып келе жатқанға ұқсайды: *Nursultan Nazarbayev Zhanseit Tuimebayev, Sauat Mynbayev, Bakytzhan Yertayev, Akhmetzhan Yesimov, Nurzhan Yeginbayev, Akylbek Kurishbayev*, т.б.

<і> фонемасының репрезентантын таңбалауда осы уақытқа дейінгі тәжірибеде айтарлықтай әркелкілік байқалмайды, ереже жобасында бекітілген **i** монографы ивариант <і> фонемасының барлық позициясында қиындықсыз қолданылады: *Iztileu, Amangeldi*, т.б.

<ы> фонемасының репрезентантын анлаут позициясында **i** деп, инлаут және ауслаут позицияларында **y** арқылы таңбалау түсінік беруді қажет етеді. Жоғарыда көрсетілген жеңіл оқылу (“readability”) принципі тұрғысынан, яғни **y** әрпі ағылшын тілінде анлаут позициясында әрдайым біржақты [**j**] дыбысын беретін болғандықтан, инициал позициясында оның орнына **i** графемасын жұмсаймыз. Бұл үлкен жүйесіздікке алып бармайды: *Istykkol, Irghyz*, т.б. Ал екі <ы>, <і> фонемалары репрезентантарына ортақ барлық позициясында бірдей **i** әрпін қолдана беруге орфографияның дифференциалдық принципі мүмкіндік бермейді, өйткені инвариант-фонемалардың бір-бірінен айырмыс белгісі болғаны жөн.

<ә> фонемасының репрезентантын таңбалауда кейбір латын қарпімен алмастыру тәжірибелерінен **æ** лигатурасының немесе үстеме белгісі бар **ā** таңбасының қолданылуын кездестіруге болады. Бірақ бұл біздің ұстанымдарымызға сай келмейтін болғандықтан, қазақ тілінің пантүркілік басты сипатына – үндестік заңына нұқсан келетіндігіне қарамастан полифонияға жол бере, **a** монофтонгына тоқтауымызға тура келеді. Ал сингармонизмнің «жеті нотасын» түгел сақтау міндетін латын қарпіне көшу шарасының үлесіне қалдырамыз.

<ғ> фонемасының репрезентантын таңбалауда біздің респонденттердің қолжазбасында негізінен **gh** диграммасы басымдылық алады. *Erik Aasland* фонеманың дыбыстық қоршаудан оқшау қолданысында «when seeing» бағанасында **gh**, «when hearing» бағанасында **rh** деп 2 түрлі таңбалаған. Бірақ дыбыстық қоршауда, яғни сөз ішілік қолданыста *Qojaghululi Birjan Sal, Saghirbayuuli Quurmanghazy, Begeldinov Talghat*, т.б. деп

жазып, өзінің алдындағы «диллеманы» **gh**-ны таңдау арқылы шешеді. Репортер *Sarah Dobseavage Kurmanrhaliev Rharifulla, Sarhyrbaiuly Kurmanrhazy* тәрізді есімдерді жазуға **rh** таңбаларын жұмсайды, бірақ өз ұстанымында бірізділік сақтай алмай *Begel'dinov Talghat* дегенде **gh**-ке көшіп кетеді. *Guy Chapman*: “**gh** – usually pronounced as simple [g] in words like Afghanistan” деп жазады, расында, жұмыстың «Қалай оқыр едіңіз?» сатысында <г> фонемасының дыбысталуы кездеспейді. Бұлай болуы, әрине, табиғи құбылыс, бірақ бұл транслитерацияда фонеманың графикалық тұрпатын сақтау үшін қажет. *Zhumagul – Жұмагүл ме, Жұмагүл ма?* Белгісіз. Сондықтан *Zhumagul – Жұмагүл, Жұмагүл – Zhumaghul* болып жазылып, орфографияның дифференциалдық принципіне орай, таңбаға таңба принципін сақтау мүмкіндіктерін сарқа пайдалануға тиіспіз.

<й>, <и> фонемаларының репрезентантын таңбалауда лажсыз полифонияға жол беріледі. Респонденттердің жазбасында (және түрлі әдебиет көздерінде) *бай* сөзі: *by, bai, bi, bigh, buy, bie, bhy, bu; бу* сөзі: *bee, bi, bih, be, biy*, т.б. жазу нұсқаларында кездеседі. Дұрыс нұсқаны таңдау жауапкершілігі өзімізде. *Би* сөзіне де, *бай* сөзіне ұсынылған кейбір ортақ нұсқалардың болу себептері, *біріншіден*, ағылшын тіліндегі **i** әрпінің қазақ тіліндегі **и, й** графемаларына балама болатындығы, *екіншіден*, ағылшын тіліндегі **i** әрпінің оқу ережесі бойынша ашық буында **[ai]** болып оқылуы, *үшіншіден*, ағылшын тілінде **[bai]** болып оқылатын *by, buy* және **[bJ]** болып оқылатын *bee, be* лексемаларының өзара омоним болатындығы. Ең қиыны сол, мұнда көрсетілген нұсқалардың қай-қайсысына да ағылшын тілінің әдеби нормасына сай келетін дұрысы мынау деп көрсетудің мүмкін еместігі. Сондықтан біз ең қарапайым *би* сөзіне – *bi*, *бай* сөзіне – *bai* нұсқаларына табан тірейміз. Себебі, ағылшын сөздіктерінде бұл нұсқаларға графикалық тұрпаты сәйкес келетін лексемалар кездеспейді. Бұған қоса, ағылшын графикасында қалыптасқан ғаламдық атаулар тізімінде *Missouri, Miami, Nairobi, Leonardo Da Vinci, Sri Lanca, Bali, Tbilisi* сияқты **i** әрпінің ашық буында **[ai]** емес, **[i]** болып оқылатын жағдайлары да көптеп кездеседі. Ал *Aisha Bibi, Toleh Bi* есімдерінің <айша байбай>, <толе бай> болып оқылуына жол бермеудің жолы біреу-ақ, ол – ережеге сай транслитерацияланған, фонетикалық транскрипциясымен дұрыс айтылым нормалары көрсетілген қазақ онимдерінің сөздіктерін түзу.

<к> фонемасының репрезентантын таңбалауға не себепті **k** әрпі бекітіледі? Респондент *Guy Chapman*: “where *kh* appears in English through ‘naturalised’ foreign words such as *Khan*, it is often pronounced simply as [k]» дейді, яғни *Khan* тәрізді шетел тілдерінен енген сөздерде кездесетін *kh* бәрібір жәй ғана [k] болып оқылатынын айтады. <к> орнына да <қ> орнына да **k** әрпі қолданылғанмен қазақ тілінің ішкі үндесім (сингармонизм) жүйесі олардың дифференциалдық функциясының жойылуына мүмкіндік бермейді. Мыс: *Күміс – Kumis*, *қымыз – kumyz*, т.б. Тек мұнда <i> орнына **i**, <y> орнына **y** таңбалары мұқият сақталып отыру керек.

<ө>, <ү>, <у> фонемаларының репрезентанттарын таңбалау респонденттерді ең бір тығырыққа тіреген жағдай болды. <ө> – *o, weuh, ü, u, wu, wuh*; <ү> – *oo, o, y, u, uu, eu, oh*; <у> – *oo, euh, uh, y, u, ü* арқылы берілген. Мұндағы *weuh, wuh, wu, oh* нұсқалары «when hearing» сатысында көрсетілген. Дегенмен, біздің ереже жобасында жасалған <ө> – **o**; <ү> – **u**; <у> – **u** деген тоқтамдарымыз репортерлардың жазбасында кездесіп қана қоймайды, (кестені жасау алдында көрсетілген) ұстанымдарымыздың бірқатарымен үндес келеді.

Щ әрпі қазақ тілінде тек орыс тілінен енген сөздерде қолданылады, қосарланып келген **/ш/** фонемасын таңбалайды. **Щ** әрпін таңбалауға «<http://ourworld>» беттерінде: «...читать ведь транслит очень не легко, особенно, если текст немаленький, ... не желают “ломать глаза” и просто пропускают такое сообщение: «ya lyublyu zaschischayuschichsya» я люблю защищающихся». Мұнда орыс тіліндегі **щ** әрпі ағылшын тіліндегі **sch** триграммасы арқылы беріліп тұр. Ал орыс сөздерін ағылшын тілінде транслитерациялау тәжірибесінде **щ** әрпінің орнына **shch** полиграфын қолдану жиі ұшырасады (қараңыз: 5, 119-122 бб.). Бұл бойынша „защищающихся“ деген сөз көзге мүлдем қабылданбайтын „zashchishchayushchichsya“ болып жазылған болар еді. Дегенмен, тек мұндай мәтін жазуда

ғана емес, орыс тілінен ағылшын тіліне онимдерді транслитерациялау тәжірибелерінде **ш** әрпінің орнына осы тетраграф қолданылып келеді. Белгілі лингвист Л.В. Щерба есімі Мәскеуден шыққан „*English Phonetics: A Theoretical Course*» оқулығында *L.V. Shcherba* болып жазылады [8, с. 43]. «*Австралия и Новая Зеландия*» (*Dictionary of Australia and New Zealand*) лингвоелтану сөздігінің жалпы редакциясын басқарған ғалымдардың бірі В.В. Ощепкова есімі ағылшынша транслитерациясында *V.V. Oshchepkova* болып беріледі [9, р. 4]. Алайда, біз **ш** әрпін таңбалауға **sch** триграфы мен **shch** полиграфтарының екеуін де қолдануды тиімді санамаймыз, біздің ережеде дербес таңба бекітілмейді. Оған мынадай себептер бар, *біріншіден*, полиграмманы қолдану жазу-сызуда әрдайым қиындық тудыратын, қарапайымдылық принципіне қайшы келетін құбылыс; *екіншіден*, **ш** әрпі қосарланған /ш/, яғни /шш/ дыбысын беретін болғандықтан, қазақ тілінде бар болғаны *ащы*, *тұщы*, *кеще* деген үш-төрт сөзде ғана кездесетін **ш** әрпінің орны аса қажеттілік жағдайында **шш** геминатымен оңай алмастырылады. Сондықтан бұл орынға **sh** диграфын сақтап қалдырамыз. Бұған тағы төмендегі түсіндірмені қосуға болады.

Транслитерациялау ережесін жасау барысында қазіргі қазақ әліпбиіндегі 42 әріптің кейбіреулері – **ь**, **ъ** әріптері қолданыс таппайды, **ш** әрпіне де жеке таңба бекітілмейді. *Ащы* сөзі *есікті аишы* деген сөйлемдегі *аишы* сөзімен омоним болады. *Ащысай* деген топонимді жазуда бізге тіпті геминат **шш**-ны да қолдануға қажеттілік жоқ: *Ashysai* деген графикалық тұрпаттан қазақ есіміне нұқсан келеді деу қиын. Сондай-ақ, қазіргі қолданыстағы қазақ әліпбиінде тікелей орыс тілінен келген сөздердің графикасында ғана жұмсалып келе жатқан басы артық (екеніне талас туғызбайтын) **ь**, **ъ** әріптеріне де таңба берілмейді де, бұл таңбалар қолданыстан автоматты түрде түсіп қалады (**ъ** әрпінің орыс тілі үшін де мағынасы аса терең дей алмаймыз. 1917ж. орыс тілінің орфографиясына өзгерістер енгізілген уақытта **ъ** әрпін әліпбиден мүлдем алып тастап, оның орнына барлық жағдайда тек қана **ь** әрпін қолданып, *оъявить*, *адъютант*, *подъезд*, т.б. деп жазу бекерден бекер қарастырылмаған болатын [10, с. 262]). Репортерлармен жасалған тәжірибеде, яғни шынайы қолданыста **ш** орнына **shch** полиграфының жұмсалуды мүлдем кездеспейді, ал **ь**, **ъ** әріптерінің «'» арқылы таңбалануы тек орыс тіліне жетік *Sarah Dobseavage*-дың қолжазбасында байқалады.

«<http://ru.wikipedia.org/wiki/>» интернет желісінде берілген транслитерацияның **ama**, **боса**, **кейтілген** деп аталатын 3 түрі көрсетіледі: *қатаң (тәртіппен құралған) транслитерацияда* (строгая транслитерация) әрбір әріп жеке таңбамен ауыстырылады. *Босаң транслитерацияда* (ослабленная транслитерация) кей әріптер өзге әліпбидің екі немесе одан көп әріптіркестерімен алмастырылады. *Кеңейтілген транслитерацияда* (расширенная транслитерация) кей әріптіркестер ерекше жолмен беріледі. Біздің ереже жобасы **боса** түріне жатады деуге болады.

Ұялы байланыстың SMS, интернеттің *chat* жүйелерінде қысқа, әрі жедел ақпарат алмасу барысында транслитерация ережелерінің толықтай сақталуына мән беріле бермейді: *Aijan, jinalis bitti me?* Мұнда әрбір лексеманың дұрыс жазылуынан гөрі оқылуына көбірек ден қойылатын болғандықтан, көбіне транскрипциялық принциппен <й>, <и>, <ы>, <і> орындарына ағылшынның **i** графемасы, ал спирант <ж> фонемасының орнына толық фонема құқығына ие болмайтын, оның варианты саналатын <дж> афrikатына сәйкес келетін **j** таңбасының жұмсалып жататыны заңдылық. Біз әзірлеген транслитерациялау ережесі (жобасы) онимдерді жазуда оңтайлы келгенмен, мәтін көшіруге аса қолайлы саналмайды. Мәтін көшіруге *босаң* емес, *кеңейтілген* емес, *қатаң транслитерация* керек, мұны латын қарпіне көшіру шарасымен тең санауға болады.

Ұсынылған транслитерациялау ережесі ағылшын мәтінінде онимдерді графикалауға мейлінше ыңғайлы, еске сақтау үшін жатталуға тиіс амалдар көп емес. Солай бола тұрғанмен, бұл жасалған тоқтамның кемшін тұстары жоқ деген пікір туғызбайды. Сондықтан, жасалған ереже жобасының *позитивті* және *негативті* жақтарын жіктеп өтеміз.

Позитивті жақтары:

Жоғарыда 9 бағаннан тұратын ұстанымдар топтамасы түгелімен дерлік ереженің позитивті жағын құрайтыны сөзсіз. Оған қоса:

1. Зерттеу қорытындыларының графикалық лингвистиканың, грамматология ғылымының дамуына қосатын өзіндік аз-кем үлесі болады.
2. Аудармашыларға, ағылшын тілінде жазатын отандық авторларға, Қазақстанды зерттеуші батыс ғалымдарының еңбектеріне, картографияда, энциклопедия жұмыстарында, библиография жасауда, редакцияларда, интернет желісінде, тарихшы, экономист, заңгер, т.б. мамандар үшін, яғни адамзат тіршілігінің барлық саласында практикалық қолданыста қазақ онимдерін біркелкі, түпнұсқасына мейлінше жақын жазуда арқа сүйейтін бірден-бір дерек құрал болады.
3. Болашақта қазақ онимдерінің (антропоним, топоним, т.б. салалары мен *реалийлердің* дербес) қазақша-ағылшынша сөздіктерін жасауға мүмкіндік туады, оның нәтижелері компьютерлік лингвистиканың қалыптасып, дамуына: машиналық аударма жасауда; электрондық сөздіктер, тезаурустар, жасауда; таңбаны, сөзді автоматты түрде тануда, деректерді автоматты түрде шығаруда, т.с.с. тілді автоматтандыру жұмыстарында пайдалы.
4. Екі тілді мәдениетаралық қарым-қатынасты жеңілдетеді.
5. Қазақ онимдерін ағылшын мәтінінде графикалауда бұған дейін орын алып келген көпнұсқалық мен шектен шыққан бұрмалаушылыққа жол бермейді.
6. Графикада бірізділік орнығып, қалыптану (кодификациялану) үдерісі жүреді.
7. Қазіргі қолданыстағы қазақ әліпбиіндегі тікелей орыс тілінен келген сөздердің графикасында ғана жұмсалып келе жатқан басы артық (екеніне талас тудырмайтын) **Ь, Ъ, Щ** әріптеріне таңба берілмейді де, бұл әріптер қолданыстан автоматты түрде түсіп қалады.

Басқаша айтқанда, онимдердің нақты ережеге негізделіп біркелкі қалыптануына адами тіршіліктің барлық саласында мұқтаждық бар.

Негативті жақтары:

1. Біздің транслитерациялау жобамызда, жоғарыда атап өткеніміздей, ағылшын тілі орфографиясы мен графикасының барлық мүмкіндігін сарқа пайдаланғанның өзінде қазақ жалқы есімдерінің жазылуында сингармопринцип бойынша сақталуға тиісті А. Байтұрсынұлының екі әуезге немесе Ә. Жүнісбектің төрт әуезге негізделген үндестігінің сақталуы мүмкін болмайды. Сингармонизмді сақтау қазақ жазуын латын қарпіне көшіру міндетіне қалдырылады.
2. Қазақ тілінен хабарсыздық жағдайында кейбір атаулардың ағылшын тілінің оқу ережелеріне бейімделе оқылуы мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз:
 - а) қазақ тіліндегі бір дауыстыдан тұратын жалаң буындағы дауыстылар ағылшын тіліндегі графикалық тұрпаты жағынан сәйкес дауыстылардың ашық буындағы оқылуы бойынша дыбысталуы мүмкін. Мыс, **Asem, Abai, Omar** (*Әсем, Абай, Омар*) деген есімдер *Эйсем, Эйбай, Оумар* болып оқылуы мүмкін;
 - ә) ағылшын тіліндегі **u** әрпінің бітеу буында бірде **[u]** (мыс, **put**), бірде **[A]** (мыс, **nut**) болып оқылатын тілдің өз табиғатында шешімін таппаған жағдаяттың әсерінен кейбір **Kundyz** (*Құндыз*), **Kunsulu** (*Күнсұлу*) тәрізді есімдердің *Кундызбен* қоса *Кандыз, Кунсулумен* қоса *Кансулу* болып оқылуы ықтимал;
 - б) **a** әрпінің бітеу буында тілдің GA нұсқасында **[x]**, BE нұсқасында **[R]** болып оқылуына орай, бұл графема арқылы таңбаланған фонемалардың дыбысталуында **[x]** және **[R]** аралығында ауытқу болуы мүмкін. **O** әрпінің GA **[R]**, BE нұсқасында **[O]** болып оқылуына орай орын алатын британдық пен американдықтың транслитерацияланған атауды оқуында өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін екендігін айта кету керек. Мұндай құбылыстарды тілдің негізгі стандарттары арасындағы өзге де бірқатар фонетикалық айырмашылықтарға қатысты атап өтуге болар еді, бірақ тілдің негізгі отанындағы негізгі

стандарты саналатын BBC ағылшынының негізге алынып отырғанын еске салу жеткілікті деп ойлаймыз;

в) **r** әрпінің **a, o, u, e, i, y** әріптерімен тіркесі ағылшын тілінің BE нұсқасында **[R], [L]**, (соңғы төртеуі) **[W]** болып оқылатындықтан, бұл ереженің тиісінше **Narynkol, Taldykorgha, Nursultan, Bakbergen, Birzhan, Syrdarya** сияқты атаулардың дыбысталуында көрініс табуы мүмкін. Ал тілдің GA нұсқасында **[r]**-ның дыбысталуына орай мұндай керағар құбылыс орын алмайды;

г) ағылшын тіліндегі геминаттардың бір ғана фонеманы графикалауға жұмсалатын ерекшелігіне қарай, қазақ тіліндегі қосарланып келетін дыбыстардың біреуі ғана дыбысталуы мүмкін. Мыс, **Absattar** деп жазылғанымен *Әбсәтә(p)* болып оқылуы ықтимал;

д) бөгде тілдің сөзін буынға бөле білмеу салдарынан **zh, ng, gh** диграфтарының біз дйттеген мақсаттан өзгеше оқылу қаупі бар. Мәселен, **Gulzhan, Tengiz, Baghlan** сияқты есімдердің *Гулзһан* (немесе *Галзһан*), *Тенгіз*, *Бағһлан* (немесе **gh**-тің оқылмай қалатын ережесіне орай *Балан*) болып оқылуы мүмкін. Дегенмен, бұл диграфтардың ережеде бекітілуі барысында олардың ағылшын тілінде қолданылу мүмкіндігі мұқият қарастырылып, **ng, gh** ағылшын тілінде ең жиі қолданылатын таңбалар екендігін және **zh**-тің де аса қажеттілік жағдайында ағылшын мәтінінде жұмсалуға болатын жағдайларын ескерген болатынбыз. Сондықтан, бұл диграфтардың қолданылуының біз дйттеген мақсатқа керағар келер қаупі мардымды емес.

3. Полифонияға (мыс, /**к**/ және /**қ**/ фонемаларының репрезентанттары бір ғана **к** графемасы арқылы белгіленуіне) жол беріледі.
4. Ағылшын әліпбиіндегі **q, w, x** әріптері қолданысқа түспей қалады.
5. Тек қазақ тілінен ағылшын тіліне транслитерациялау барысында емес, кез-келген тілден тілге онимдерді транслитерация және транскрипция тәсілдерімен көшіру барысында орын алатын жағдаят:

Мағынасына аса үлкен мән беріле қойылатын Бекболат, Нұрдәулет, Бақытжан, Жазира, Ақжарқын, т.с.с. қазақ есімдері қандай тілге өткенде де мағынасын сақтай алмайды. Өз кезегінде ағылшын тіліндегі ономастикалық атаулар да өзге тілдерге өткенде номинативті мағынасын жоғалтады (ағылшын тілінде де антропонимдердің көпшілігінде түпкі мағына болады).

6. Гетерогенді (әртекті) тілдердің сөз екпініндегі сәйкессіздіктерге байланысты атаулардың дыбысталуында аз-кем ауытқулардың орын алуы мүмкін:

а) ағылшын тілінде екпіннің (көбіне қысқа сөздерде) алғашқы екі буынға түсуіне орай, қазақ тілінде әдетте сөз соңында жүретін екпіннің алдыңғы орындарға қарай жылжып кетуі мүмкін. Бірақ қазақ онимдерінің басым көпшілігі көп буынды болып келетіндіктен, ағылшын тілінің ішкі заңдылықтарына орай мұндайда сөздің бас жағында бір, соңғы жағында бір екпін болатын болғандықтан, бұл құбылысты да аса «қауіпті» санамауға болады;

ә) ағылшын тілінде екпін түспеген буындардағы дауыстылардың редукцияға түсуінен атаулардың дыбысталуында өзгерістер болуы мүмкін. Қазақ тілінде екпін соңғы буында болады дегеннен хабары бар американдықтар мен британдықтардың Жұмағалиды /*жұмығыли*/, Жолдасбекті /*жылдысбек*/, Шолпанды /*шылпан*/ деп екпінсіз буындардағы дауыстыларды толық дыбыстамауын кездестіруге болады. Біздің репортерлармен жүргізген зерттеуіміздің «Қалай оқыр едіңіз?» бөлімінде мұндай көрініс молынан кезікті.

Ереже жобасының пікірталас тудыруы мүмкін тұстары төмендегіше бірлі-екілі сұрақтар төңірегінде өрбуі мүмкін деп ойлаймыз:

1. Ағылшын тілінің екпінді буындағы қысқа дауыстыны сақтау ережесіне орай, дауыссыздарды қосарлап, Әсемді **Assem**, Абайды **Abbai** деп жазуымыз керек дейтін пікір тууы мүмкін. Бірден айта кету керек, бұл пікір негізді емес, жаңсақ. Себебі түсінікті: қазақ тілінде сөз басында екпін жоқ (сөз түбіріне қандай жалғау, жұрнақ жалғасақ та, екпін сөз соңына қарай жылжи береді). “Caspionet” спутникті телеарнасында Премьер-министрдің есімі *Karim Massimov* болып жазылып жүр, аталған ұстаным бойынша бірізділік сақталған

болса, *Karim* есімінде де *Karrim* болып **r** әрпі де қосарлану керек болатын, демек, мұның өзі геминатқа қажеттіліктің жоқ екендігін көрсетсе керек.

Дауыссыздарды екі еселеу жөніндегі мұндай екіұдай пікірлердің жаңсақтығын «*Ағылшын жазуын түсіну*» (“*Understanding English Spelling*”) [11] кітабының авторы Masha Bell-дің төмендегідей мағлұматын келтіру арқылы да оңай делелдеуге болады [12]: «Екпінді буындағы қысқа дауысты дыбыстан соң келген дауыссыз қосарлану керек деген негізгі ережеге ағылшын тілінде 1000-ға жуық сөз бағынса: **cabbage, gallery, stammer, dilemma, sorry**; тағы 1000-ға жуық сөз бағынбайды: **cabin, galaxy, camera, lemon, forest**; немесе қос әріпті қысқа екпінді дауыстыны сақтауға қатысы жоқ жағдайда да жаза беруге болады: **abbreviate, allege, ammunition, arrive, correct**». Нақ осындай көріністі онимдердің мысалымен де қиындықсыз келтіруге болар еді, қажеттілік қанша? Сондықтан, ереже дейтін ереже жоқ болғандықтан, қарапайымдылық принципімен біз жазудың мейлінше оңай жағын таңдаймыз.

2. **Q** әрпінің /**к**/ фонемасын таңбалау жұмсалы-жұмсалмауы туралы мәселеде біз әзірге бұл әріптің дербес графемдік мәртебесіне ие болып үлгермеген қалпын алға тарттық. Репортерлардың бірі Erik Aasland өз қолжазбасында “*Kuran* деген жазу *Quran* болып өзгерді” (“*Kuran has shifted into Quran*”) деп көрсетеді. Бірақ Құранның *Quran* нұсқасында **q** әрпі **u** әрпімен қатар келетін болғандықтан (**qu**) көзге оғаш көрінбейді. Тіл динамикасы **q** әрпінің графемдік статусын тұғырлы қалыптастыратын болса, /**к**/ фонемасының репрезентантын **q** арқылы таңбалау жөніндегі шешімді болашақтың еншісіне қалдырамыз.

Бұл таңба қазақ онимдерін ағылшын мәтінінде графикалауда емес, қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіруде еркін қолданыс таба алады.

3. Егер үнемділік және оқуға жеңіл, қарапайымдылық принциптерінің салмағы дифференциалдық принципінен артық келіп жатса, <**г**> фонемасының репрезентантын таңбалауға біз ұсынып отырған **gh** диграммасын **g** монографы арқылы таңбалау мәселесі көтерілуі мүмкін. Бұл мәселені тек қана бір нұсқаға табан тіреуге келісу арқылы шешуге болады.

Қандай болғанда да, мақсат та, міндет те – бірізділікті қалыптастырып, қазақ жалқы есімдерінің графикалық тұрпатын ағылшын тілінде бірқалыптандыру (кодификациялау), бұл арқылы қазақтың даңқты есімдерімен қоса, ел-ру, жер-су аттарын және ұлттық реалий атауларын ғаламдық айналымға енгізу.

Жасалған ереже жобасы зерттеу жұмыстарымыздың барысында I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының ағылшын тіліндегі аудармасындағы әркелкі жазылған онимдерді бірізділікке түсіру арқылы өз тәжірибемізде алғашқы сынақтан өткізілді.

Ағылшын тіліне қазақ жазба жұмыстарының аударылуы немесе тікелей ағылшын тілінде қандай да болмасын мәтіннің жазылуы барысында қазақ жалқы есімдерінің графикасын қадағалап, бұрысына жол бермей, дұрысын талап етіп отыру – бүгінгі күннің басты міндеті. Себебі қазақтың батыры, ханы, ақын-жазушысы, ғұлама ғалымы, жер-суы, сондай-ақ, өзге тілдерде баламасы жоқ *домбыра, қобыз, көкпар* сияқты қазақизмдері ғаламдық айналымға мейлінше түпнұсқадағы айтылымына жақын нұсқада енуі керек. Оның лингвистикалық тұрғыдан шешім табуы кешіктіруге болмайтын мәселе екенін, ал мәселенің шешімі қазақ онимдерін ағылшын тілінде (өзге де әлемнің алдымен *Lingua Franca* статусына ие жетекші тілдерінде) транслитерациялаудың ғылыми негізделген ережесін бекітіп, заңдастыруға келіп тірелетіні дәлелдеуді қажет етпейді, “*Елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың, сондай-ақ басқа да физико-географиялық объектілердің дәстүрлі, тарихи қалыптасқан □аза□ша атаулары бас□а тілдерде транслитерация ережелеріне с□йкес берілуге тиіс*” делінетін 1997ж. қабылданған, 13 жылдан бері өмір сүріп келе жатқан “қазақстан республикасындағы тіл туралы” заңның 19-бабы арқылы талап етіледі. Басқа сөзбен айтқанда, **қазақ ономастикалық атауларын ағылшын тілінде транслитерациялаудың ережесі қабылданып, заңмен бекітілуге тиіс.**

Мұның нәтижесін ғаламдық қолданысқа асыру үшін қазақ ономастикасының арнайы сайты жұмыс істеу керек. Сайттың арнайы тармақтары географиялық атаулар мен антропонимдердің жазылу ережесін көрсетіп тұруы тиіс. Онда онимдер тіпті нақты сөздік

түрінде енгізіліп, қажеттілік жағдайында, дамыған елдер тәжірибесіндегідей, жаңаланып тұрады.

Кілт сөздер: *транскрипция, транслитерация, экзоним, графема, монограф, диграф (диграмма), триграф (триграмма), тетраграф, полиграф (полиграмма), полифония, орфограмма, аллографа (аллограмма) аллофон, диакритические знаки, дислексия*

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <http://geonames.usgs.gov/>
2. Реформатский А.А. Орфография собственных имен // Орфография собственных имен. Гл. ред. А.А. Реформатский. М.: Наука, 1965. – С.10
3. Бизақов С. Варианттылық және әдеби норма // Монография. – Алматы: 133-157 б.
4. <http://transliteration.eki.ee/pdf/Kazakh.pdf>
5. Рсалиева Н.М. Қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялаудың ғылыми-теориялық негіздері. Филол. ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. 10.02.20 – салыстырмалы-тарихи, типологиялық және салғастырмалы тіл білімі. – Алматы, 2008. – 199 б (диссертация ғаламтордан «іздеу» амалы арқылы да қолжетімді).
6. Webster`s II Riverside Children`s Dictionary. Printed in USA.: “The Riverside Publishing Company”1984, – p. B-4–B-20.
7. 6 The WORLD ALMANAC and Book of Facts 2001. #1New York Times Bestseller. World Almanac Books. – 2001.-1008p.
8. Соколова М.А., Гинтовт К.П., Тихонова И.С., Тихонова Р.М. English Phonetics. A Theoretical Course. Теоретическая фонетика английского языка: Учеб. для студ. ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1991. – 240 с.
9. Dictionary of AUSTRALIA and NEW ZEALAND. Австралия и Новая Зеландия. Лингвострановедческий словарь // Под рук. В.В.Ощепковой и А.С. Петриковской. 2-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 2001. – 216 с.
10. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ред. Зиндер Л.Р., Матусеевич М.И. – Л.: Изд-во «Наука», 1974. – С. 244-264.
11. www.amazon.co.uk
12. <http://www.spellingsociety.org/aboutsss/leaflets/whyenglish.pdf>

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ РАБОТЫ С МУЗЫКОВЕДЧЕСКИМИ ТЕКСТАМИ НА
ЗАНЯТИЯХ ПО ПЕРЕВОДУ****METHODOLOGICAL APPLICATION OF MUSICOLOGICAL TEXTS AT THE
LESSONS OF TRANSLATION**

Бужумова Памяля Зайдуллоевна, Ассоциированный профессор

Западно-Казахстанский инженерно-гуманитарный университет, Уральск, Казахстан
p.traviata@mail.ru

Возрастающая роль изучения иностранных языков и процесса перевода в современном обществе даёт нам основания полагать, что исследования в области преподавания языков и переводоведения имеют высокую научную, социальную и культурную ценность. Изучение иностранных языков в условиях стремительно меняющегося мира базируется на традиционных методах и приёмах, однако, помимо этого, активно осуществляется внедрение приёмов, апеллирующих к творческому мышлению обучающегося, нацеленных на его личные интересы, вкусы, привычки.

В условиях экономического и политического реформирования казахстанского общества существенно меняется социокультурная жизнь молодого поколения – будущих профессионалов. Являясь одним из факторов социализации личности, образование представляет собой процесс, через который общество передает нравственные и духовные ценности (художественные, музыкальные), умения и знания.

Кардинальные изменения в казахстанской высшей школе способствуют необходимости по-новому осмыслить проблему обучения будущих переводчиков, формированию их духовного и творческого потенциала. Этот потенциал развивается на основе современных тенденций в обучении иностранным языкам и переводоведению.

Вопросы методической подготовки студентов иностранным языкам и переводоведению приобретают огромное значение в наше время глобального взаимодействия культуры и языка, особенно проявляющейся в музыкальной сфере. В век грандиозного развития музыкальной культуры, когда современный человек обложен со всех сторон музыкальными средствами: музыкальные диски, музыкальные программы по телевидению, телевизионные записи камерных концертов, фильмов-опер, а также записи зарубежных и отечественных оперных спектаклей, конкурсы вокалистов – оперных певцов международного значения, как например «Большая опера», которая проходит ежегодно в России в городе Москве. Вот почему нам представляется важным всесторонне исследовать большой потенциал возможностей, предоставляемых использованием на занятиях по переводоведению музыковедческого материала.

Настоящий переводчик должен обладать суммой знаний в эстетическом плане, быть носителем культуры страны изучаемого языка, а также быть очень сведущим в культурной жизни своей страны, поэтому проблемы перевода музыковедческих текстов должны не только освещаться в рамках обучения иностранному языку, но и на занятиях по переводоведению в вузе.

В многообразии текстов по иностранным языкам музыковедческие тексты занимают особое место, и их восприятие требует пристального внимания со стороны будущих переводчиков.

Музыковедческие тексты по пониманию ведущих музыковедов, исследующих их – И.А. Барсова, М.Г. Арановский, Н.С. Гуляницкая, Т.Ч. Лойе, Ю.Н. Холопов, Е.В. Вязкова, В.Б. Валькова, А.С. Соколов, П.В. Луцкер и другие представляют собой тексты, посвященные теории и истории музыки, музыкальному творчеству и анализу отдельных музыкальных произведений, исполнительскому мастерству выдающихся вокалистов мирового масштаба и творчеству популярных исполнителей вокального искусства. В музыковедческих текстах

находят отражение проявление интереса к феномену музыкальной исполнительской интерпретации.

В связи с тем, что музыковедческие тексты меньше всего подвергнуты как лингвистическому, культурологическому, так и переводческому анализу в ракурсе методики преподавания иностранных языков и переводоведения, музыковедческий текст, музыкальное произведение как результат творчества композитора- музыковеда должны стать предметом специального исследования.

К использованию этого учебного материала нас побудили недостаточное рассмотрение и малоизученность в методическом плане музыковедческих текстов в переводоведении. В методической литературе и методических статьях, как нам представляется, не очень полно освещены и мало опубликованы музыковедческие тексты с описанием конкретных методических приемов по работе с этими текстами.

В данном научном докладе описываются методические приемы использования музыковедческих текстов в качестве первой ступени в иерархии базисных методических категорий. Свободное речевое владение иностранным языком на старших курсах языковых вузов, в нашем случае английским, предполагает широкий спектр знаний не только в области бытовой лексики, экономической и политической сферы, но также и востребованность в плане эстетической тематики в языковом аспекте, в частности в текстах музыковедческой тематики.

У студентов старших курсов должно быть сформировано умение говорить на музыковедческую тему, получать необходимые информативные знания, умение разбираться в классической музыке, а не только интересоваться темой современной поп музыки, которая очень часто освещается во всех иностранных изданиях, учебниках и справочниках, предназначенных для обучения студентов.

Методические приемы использования музыковедческих текстов на занятиях на старших курсах языковых вузов направлены на решение конкретной задачи в процессе подачи и изучения музыковедческого материала. Методические приемы также способствуют овладению старшекурсниками пониманием содержания музыковедческих текстов, а также выполнению тренировочных заданий, относящихся к музыковедческой тематике.

По каждой музыковедческой теме в процессе учебных занятий на старших курсах языковых вузов, где изучают переводоведение, студенты выполняют различные виды работ, способствующих овладению лексикой данной тематики.

Ознакомительный или предварительный этап работы над музыковедческими текстами состоит из различных приемов работы, которые предполагают:

- 1) ознакомление с текстом языковедческого характера;
- 2) работа со справочной литературой, относящейся к музыковедческой тематике.

Основной этап работы состоит из: 1) выполнения тренировочных упражнений, где преподавателем применяется методический прием систематизации активного вокабуляра из предложенного музыковедческого текста; 2) применение преподавателем методического приема при изучении музыковедческого текста, заключающегося в подготовке устной речи студентов на базе этого текста.

Заключительный этап работы основывается на использовании методического приема, состоящего из: 1) прослушивании записей мастеров мирового вокального искусства или же известных певцов оперной или камерной музыки изучаемого языка и Казахстана.

Чтобы студенты старших курсов достаточно хорошо изучили и усвоили музыковедческую тематику, используются некоторые фрагменты из музыковедческих текстов, описывающих исполнительское мастерство выдающихся и ведущих мировых вокалистов.

Для примера рассмотрим творческий портрет одной из выдающихся мировых исполнительниц Марии Каллас, оперной певицы, обладающей уникальным и прекрасным сопрано.

Maria Callas was an American-born Greek soprano and one of the most renowned and influential opera singers of the 20th century. Critics praised her bel canto technique, wide-ranging voice and dramatic gifts. Her repertoire ranged from classical opera seria to the bel canto operas of Donizetti, Bellini and Rossini and further, to the works of Verdi and Puccini; and, in her early career, to the music dramas of Wagner. Her musical and dramatic talents led to her being hailed as La Divina.

But it is not just the range of roles she was capable of singing, but how she sang them that makes her special. Maria Callas defined what it meant to be a diva. And Callas remains one of the towering figures of opera. Her life was full of experiences, but also full of sorrow and pain. And as a typical Greek in her soul, she was also deeply affected by the loss of a great love. And then, even this Diva got to know decline.

Maria Callas' renown as La Divina is of course legendary. Her legacy, however, is equally clearly controversial. Walter Legge, producer of many of her recordings, describes her vocal assets as part of a larger section on the same in Jürgen Kesting's *Maria Callas*. Her three octave range, distinctive timbre, sizable voice, a potential darkness in the middle range, easy coloratura, and access, if not security in the top notes. Perhaps even more of note is Kesting's description of the dichotomy between "good" voices, lacking in naturally effortless technique but with great artistry, and "beautiful" voices whose effortless technique seems to be the end in itself. Kesting asserts that Callas fell into the former category. Kesting repeatedly addresses issues of style in relation to this categorization, noting Callas' abilities to execute pianissimi, portamenti, true Bel Canto coloratura, and emotional shading. He notes, however, that the core voice seemed flawed in some significant ways, seeming shrill, sometimes harsh, insecure and wobbly in the top, and sometimes lacking in power at the very bottom.

Callas's first performance at La Scala in Milan was in *Aida*, in April of 1950, as a stand-in, a replacement for famed soprano Renata Tibaldi. On December 7, 1951, she made her official debut at the noted Italian opera house as Elena in *I Vespri Siciliani*. She went on to perform there for ten years, a total of nearly 200 performances. She interpreted nearly two dozen roles, including her most famous, *Norma*.

During the peak of her career Callas easily fit the stereotype of a portly and highly emotional diva, but in 1952 she experienced a dramatic weight loss. By 1954 she was 65 pounds lighter. She continued to perform, and her career exploded into greatness. She added new operas to her repertoire, including *Madame Butterfly*, which she had previously avoided because she felt awkward and ungraceful.

After the mid-1950s Callas successfully resurrected the macabre operas, including Cherubini's *Medea*, Verdi's *Macbeth*, and Donizetti's *Anna Bolena*, each of which required exceptional vocal range and acting talent. Will Crutchfield commented of her unique ability in *New Yorker*, "Callas presented to the ... public a phenomenon of sheer capacity, ... she revived a repertory based on capacity. High notes and low, power in full cry and delicacy in pianissimo, fast passagework and sustained legato had not been completely present in one soprano in generations."

Callas had stunned the opera world with the extraordinary range of her voice. She was performing Brunnhilde in Wagner's *Die Walkure*, a heavy, challenging role that played to her strengths. Then, on very short notice, she was asked to step into the part of Elvira in Bellini's *I Puritani*. James Jorden, editor of the online opera site *Parterre Box*, says no one thought a dramatic soprano like Callas could sing the role of Elvira.

The list of Callas's performances is lengthy: *Tosca*, *La Traviata*, *Abduction from the Seraglio*, *Parsifal*, *Aida*, *Nabucco*, *Il Trovatore*, and many more. In 1951 she performed the world premiere of Hayden's *Orfeo ed Euridice*. Surviving tapes and recordings of Callas include her 1952 *La Gioconda*, the complete opera, with *Fedora Barbieri*. Miscellaneous tapes also remain from a series of master classes she gave at the Juilliard School of Music in New York, where Callas taught briefly before her death.

При ознакомительном этапе работы над музыковедческим текстом преподаватель обеспечивает студентов изучаемым текстом и дает возможность им прочитать

предполагаемый текст и обратить внимание на лексику, относящуюся к вокалу, к особенностям голоса певицы Марии Каллас и на манеру исполнения, т.е. исполнительское мастерство.

К основному этапу работы над этим языковедческим текстом относится выполнение тренировочных упражнений, где применяется методический прием систематизации активного вокабуляра из данного текста.

Exercise 1. Pick up from the text words and expressions, pertaining to creative execution.

1) opera singer; 2) operatic singer; 3) naturally effortless technique; 4) persistent artistic perfection;

Exercise 2. Point out expressions from the text referring to voice peculiarities of an interpreter.

1) coloratura soprano; 2) wide-ranging voice; 3) exceptional vocal range; 4) sustained legato; 5) three octave range; 6) distinctive timbre; 7) sizable voice; 8) a potential darkness in the middle range 9) easy coloratura; 10) pianissimo; 11) portamenti; 12) true Bel Canto coloratura; 13) power in full cry; 14) fast passagework; 15) dramatic soprano.

В связи с тем, что в музыковедческих текстах встречается довольно большое количество эмоционально-оценочных слов, эпитетов, пассивных конструкций, можно применить методический прием, основанный на их нахождении в предоставленном тексте и последовательный перевод.

Exercise 3. Point out and translate expressions from the text referring to emotional-evaluative words.

- 1) the most renowned and influential opera singers (одна из величайших и влиятельных оперных певиц);
- 2) the towering figures of opera (одной из влиятельных фигур оперы);
- 3) a portly and highly emotional diva (величественная и крайне эмоциональная дива);
- 4) exceptional vocal range (исключительный вокальный диапазон);
- 5) the extraordinary range of her voice (необычайный диапазон голоса).

Следующим этапом работы над текстом является применение преподавателем методического приема подготовки устной речи студентов на базе предложенного текста, где студенты раскрывают понимание содержания музыковедческого текста.

Заключительный этап работы основывается на применении методического приема прослушивания камерного исполнения выдающейся оперной певицы Марии Каллас, таких произведений как: ария Нормы из оперы Винченцо Беллини и партия Виолетты из «Травиаты» Верди.

Особого внимания при работе с музыковедческими текстами требует изучение музыкальной терминологии как особого типа лексических единиц, передающих специальную музыкальную информацию. Можно выделить несколько методических приемов работы с музыкальной терминологией на занятии по переводу.

Выделяют следующие основные категории музыкальных терминов:

1. Исполнительские:

экспрессивные – «*agitato*» - аджитато, взволнованно, «*dreamily*» - задумчиво мечтательно; артикуляционные – «*slur*» - знак легато, исполнять группу звуков, «*tie*» - лига, указывающая на продолжение длительности ноты, «*breath mark*» - цезура, знак для дыхания; темповые – «*slow*» - медленно, «*deliberate*» - неторопливо, «*double quick*» - очень быстро; динамические – «*crescendo*» - крещендо, с нарастанием громкости, «*piano*» - пиано, тихо; термины метода звукоизвлечения – «*downstroke*» - движение смычком вниз, «*with the frog*» - играть у колодочки, «*open string*» - аккомпанирующая струна.

2. Термины теоретических понятий:

«*Abbreviation*» - сокращение, «*battery*» - ударная группа оркестра, «*auxiliary note*» - вспомогательная нота, «*clef*» - ключ тональности, «*root*» - основной тон аккорда, «*Neapolitanian chord*» - неаполитанский аккорд, «*minor triad*» - минорное трезвучие, «*dominant seventh chord*» - доминантсептаккорд (D7); почти у каждого термина этой группы есть свой графический эквивалент.

3. Термины анализа формы:

«Cadence» - каданс, понижение голоса, «counterpoint» - многоплановость, «entrance» - вступление, «inversion» - инверса, обращение, «ternary» - трехчастный.

4. Жанровые термины:

вокальные – «aria» - ария, «cavatina» - каватина; инструментальные – «etude» - этюд, «symphony» - симфония; вокально-инструментальные – «absolute music» - абсолютная музыка, род абстрактной музыки, «extravaganza» - жанр оперетты в США.

5. Термины наименований музыкальных инструментов:

«violin» - скрипка, «grand piano» - рояль, «drum-station» - барабанная установка, «guitar» - гитара; их частей – «crook» - боковой вырез у смычковых инструментов, крона общего строя у медного духового инструмента, «bow» - смычок, «reed» - трость смычка; всевозможных приспособлений для изменения звука – «cup mute» - чашечная сурдина для медного духового инструмента, «echo attachment» - приспособление для получения эффекта эхо на медных духовых инструментах.

Для лучшего закрепления новых музыкальных терминов из музыковедческого текста мы предлагаем применить следующие методические приемы работы, основанные на нахождении и переводе определений некоторых слов, сопоставлении слов и их определений, а также создании кроссворда из новых слов. В качестве примера используются следующие упражнения:

Exercise 1. Find definitions for the following words and translate them. Put the words into sentences.

- 1) Libretto - Italian for 'little book', the text accompanying the music. (От итальянского «маленькая книга», текст, сопровождающий музыку.)
- 2) Surtitle - The translated text of the opera. (Перевод текста оперы)
- 3) Overture - The instrumental beginning to the opera that introduces the opera's main themes. (Инструментальное начало оперы, которое представляет главные ее темы.)
- 4) Aria - From the Italian word for 'air'. This is a song for a solo voice and is used to communicate the emotion of a character. (От итальянского «воздух». Это песня для исполнения соло, которая используется для передачи эмоций персонажа.)
- 5) Operetta - Light-hearted musical entertainment containing dance, spoken dialogue and practical jokes. A musical. (Веселое музыкальное представление с танцами, разговорами и шутками. Мюзикл.)
- 6) Chorus - 20 men, and 20 women, singing Soprano, Mezzo, Tenor and Bass, performing ensemble. (20 мужчин и 20 женщин в ансамбле поющие голосами сопрано, меццо сопрано, тенор и бас).
- 7) Diva - A female opera star. Translated as 'goddess; may imply a demanding or highly-strung star. (Оперная звезда. Переводится как «богиня», может обозначать требовательную и чувствительную звезду)
- 8) Bravo! - The Italian word of approval that is often shouted by the audience at the end of a performance. (Итальянское слово одобрения, которое публика обычно кричит в конце представления.)
- 9) Vibrato - The wavering tone added by a singer while sustaining a note. (Колебания звука, которые певец добавляет во время долгого исполнения ноты.)
- 10) Coloratura - A very high-pitched soprano that has extreme vocal agility and can perform highly elaborate fast and high singing with accompanying trills. (Очень высокое сопрано с резкой голосовой подвижностью, которое может исполнять многоступенчатое быстрое и высокое пение с вибрацией.)

Exercise 2. Match words 1-10 with their definitions A-J.

- 1) Libretto
- 2) Surtitle
- 3) Overture

- 4) Aria
- 5) Operetta
- 6) Chorus
- 7) Diva
- 8) Bravo
- 9) Vibrato
- 10) Coloratura
- A) Light-hearted musical entertainment containing dance, spoken dialogue and practical jokes. A musical
- B) The wavering tone added by a singer while sustaining a note
- C) Italian for 'little book', the text accompanying the music.
- D) From the Italian work for 'air'. This is a song for a solo voice and is used to communicate the emotion of a character.
- E) 20 men, and 20 women, singing Soprano, Mezzo, Tenor and Bass, performing ensemble.
- F) A female opera star. Translated as 'goddess'; may imply a demanding or highly-strung star.
- G) The instrumental beginning to the opera that introduces the opera's main themes.
- H) A very high-pitched soprano that has extreme vocal agility and can perform highly elaborate fast and high singing with accompanying trills.
- I) The translated text of the opera.
- J) - The Italian word of approval that is often shouted by the audience at the end of a performance.

Exercise 3. Make a crossword using new words.

Первый методический прием работы с музыкальной терминологией основан на освоении правильного произношения этих терминов. Это такая музыкальная терминология, которая в какой – то мере вполне известна как меломанам, так и любителям музыки. В первую очередь следует обратить внимание на правильное произношение этих слов и выражений, относящихся к музыке, то есть к музыкальной терминологии, которую студентам надо запомнить, а также знать, что они итальянского происхождения.

Второй методический прием нацелен на то, чтобы определить слова музыкального характера и дать им перифраз. Музыкальная терминология «aria» требует перифразы в таком смысле «a solo singing»; “solo” - one person who performs a song, “duet” - two persons who perform a song, “trio” – three persons who perform a song.

Следующим приемом работы при работе с музыковедческим текстом, считается работа с музыкальной справочной литературой, содержащей музыкальную терминологию. Студент может использовать Интернет – источники или же изучить книжный справочник – словарь музыкальных терминов, зарубежные и отечественные журналы, посвященные музыковедению.

Большое значение имеет отбор и систематизация активного вокабуляра из музыковедческого текста. В нашем случае это слова: libretto, synopsis, docile librettist, operatic singer, violins, violas and cellos, operatic cast. Нельзя оставлять без внимания голосовые данные исполнителей – вокалистов: soprano, coloratura soprano, mezzo soprano, bass, baritone, tenor, lyrical tenor, lyrico – dramatic tenor, dramatic tenor.

И наконец, заключительный этап при изучении музыкальной терминологии состоит в том, что студенты после овладения активной лексикой, в том числе музыкальной терминологией, пытаются овладеть искусством музыкального комментария как высшей формой работы над музыковедческими текстами. Они описывают краткое содержание (либретто оперы), называют главных персонажей оперы и их исполнителей, дают описание тембральной характеристики голосовых данных вокалистов, интерпретируют лексику, содержащуюся в тексте, изучают названия известных оперных театров мирового масштаба. The Royal Theatre (London), The Covent Garden Theatre (London), The Metropolitan Theatre (the USA), La Scala

(Italy), The Barselona Theatre (Spain), Grand Opera (Paris). Как завершающий этап можно предложить студентам старших курсов прослушивание фрагментов из оперы.

Из всего вышеизложенного можно заключить, что музыковедческие тексты обладают рядом специфических особенностей, которые следует учитывать при работе над ними на занятиях по переводу:

- 1) музыкальные термины передаются однозначными эквивалентными соответствиями. Особенное внимание обучаемые при переводе музыковедческих текстов должны обратить на интернациональную музыкальную терминологию итальянского происхождения, которая переносится из оригинального текста-подлинника;
- 2) пассивные конструкции, неличные формы глагола, неличная семантика подлежащего воспроизводятся в переводе функционально соответствующими средствами;
- 3) архаичная окраска общего фона музыковедческого текста передается вариантными соответствиями, имеющими ту же стилистическую окраску или позиционной компенсацией;
- 4) эмоционально- оценочная лексика: эпитеты, метафоры, гиперболы, сравнения передаются вариантными эквивалентами и трансформациями с учетом индивидуально-авторских особенностей каждого средства;
- 5) риторические вопросы, синтаксический параллелизм, лексические повторы передаются грамматическими и лексическими соответствиями с сохранением стилистического приема.

При изучении музыковедческих текстов студентов надо обучать тому, чтобы они при переводе таких текстов понимали с чем связаны все эти характерные особенности.

Главными проблемами музыковедческих текстов при переводе являются прежде всего:

- 1) передача заголовков; 2) уточнение и передача музыкальных терминов; 3) передача смысла, так как необходимо стремиться к наиболее точной и полной передаче содержания; 4) определение и выявление эмоционально- оценочной лексики; 5) сохранение емкости текста оригинала и языка перевода.

Указанные проблемы являются основой изучения любого музыковедческого текста при работе с ними.

Таким образом, студенты старших курсов в процессе обучения работе с музыковедческими текстами приобретают несомненные умения реципиента, так как для их восприятия в них содержится большой объем музыкальных и языковых средств, передающих эмоциональную и эстетическую информацию. Методические приемы работы с музыкальной терминологией хорошо оправдывают себя, возбуждают интерес у студентов, расширяют их музыкальный кругозор. Работа с музыковедческими текстами развивает личностно-информативную подготовку студентов, повышает мотивацию обучаемых, учит разбираться в красоте человеческого голоса, правильно понимать, что такое вокальное искусство «bel canto»- прекрасное пение, учит различать настоящий классический музыкальный жанр.

Ссылки на источники

1. Alekseeva, I. S. (2001). Professional'noe obuchenie perevodchika, Uchebnoe posobie po ustnomu i pis'mennomu perevodu dlja perevodchikov i prepodavatelej (ss. 219-224). SPb.: Izdatel'stvo «Sojuz».
2. Bisembaeva, A.A., Ibraeva, K.E. (2012). Muzykal'naja kul'tura kak faktor formirovaniya professional'noj kompetentnosti budushego uchitelja (ss. 78-86). Almaty: Vestnik KazUMO i MYa im. Abylaj hana.
3. Kurmangozhina, G. Zh. (2010). Mnogoobrazie putej i sredstv razvitija tvorcheskih sposobnostej uchashhihsja. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferentsii "Effektivnyje strategii, sovremenyje puti i novejsije metody prepodavaniya yazykov"(ss. 77-81). Almaty:Kambridzh Yuniversiti Press, Studi In.

4. Petrovskaja, O.S. (2008). Specifika muzykal'nogo termina, 1-aja Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferentsija TGTU "Integracija nauki i proizvodstva" (ss. 91-99). Tambov: TGTU.
5. Jakomul'skaja, Alisa (2012). Problemy perevoda muzykal'nogo proizvedenija dlja raznyh postanovok: <http://www.fandom.narod.ru>

К ПРОБЛЕМЕ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ И АДЕКВАТНОСТИ ПЕРЕВОДИМОГО ТЕКСТА (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРЕВОДОВ ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МАХТУМКУЛИ ФРАГИ)

TO THE PROBLEM OF EQUIVALENCE AND ADEQUACY OF THE TRANSLATED TEXT
(BASED ON THE TRANSLATIONS OF MAKHTUMKULY FRAGY POETIC WORKS)

Галия АБДИЛОВА, кандидат филологических наук

*Кафедра иностранных языков, Каспийский государственный университет технологий и
инжиниринга им.Ш.Есенова, г.Актау, Казахстан*

doubleg@rambler.ru

Проблема эквивалентности по-разному трактовалась в истории перевода. В своей книге «К науке переводить» Найда Ю.Я. говорит о том, что принципы соответствий в переводе не должны быть рассмотрены без учета того, что перевод может быть различных типов. Три основных фактора объясняют различия в видах перевода. Это -

- 1) характер сообщения;
- 2) намерение автора;
- 3) тип аудитории. (Naida, 1978)

Рассматривая первый фактор, т.е. характер сообщения, можно сказать, что тексты различаются по функции переводимого текста как литературные и информативные. (Komissarov, 1990) В нашем случае мы рассматриваем переводы поэтических произведений знаменитого туркменского поэта Махтумкули (псевдоним Фраги), который жил и творил в XVIII веке. Его поэтический язык изменил туркменский поэтический язык, он был приближен к народной речи, заменил Аруз (система стихосложения, возникающая в арабской поэзии и распространившаяся в ряде стран Ближнего и Среднего Востока) народной силлабической системой. Прекрасные стихи Махтумкули, звучащие в устах как песня и несущие людям человеческую мудрость бытия, были переведены и переводятся на десятки языков мира.

Намерение автора оригинального текста имеет важную роль в теории эквивалентности. Все зависит от того, каким образом, в какой форме должен быть передан текст на другой язык, кто получатели переводимого текста. Брайан Олдис (Brian Aldiss) известный английский писатель, получивший всемирную известность благодаря своим произведениям в жанре научной фантастики, переводчик стихов Махтумкули с туркменского на английский отмечает, что получателем его переводов является англоговорящая аудитория, которая ничего не знает о тюркских языках. Он опасается и сожалеет о том, что эти переводы могут раскрыть свои недостатки туркменам, которые, вероятно, знают эти стихотворения с рождения. (Brian Aldiss, 1997)

Эквивалентность – сохранение относительного равенства смысловой, семантической, стилистической и функциональной – коммуникативной информации. В теории перевода рассматривают два основных типа эквивалентности: формальную и динамическую. Когда внимание сосредоточено непосредственно на сообщении, имеют в виду формальную эквивалентность. При формальном виде перевода часто форма и содержание исходного текста воспроизводятся буквально. Примером этому могут быть следующие строки Махтумкули Фраги, переведенные на английский язык:

Gundogardan gunbatar	From east to west
Tersa, zhohit hem tatar	Christians, Jews and Tatars (reign).
Shaherleri hatar-hatar	Their towns are set out in rows
Magribistana sari.	Facing west. (Magtymguly, 2012)

При динамической эквивалентности наблюдается как бы динамическая связь между исходным текстом и получателем исходного текста с переводимым текстом и получателем

переводимого текста. Реакция получателя переводимого текста должна быть такой же, как и у получателя исходного текста. Брайан Олдис сравнивает перевод с решением задач кроссворда. Увидев первый перевод фразы, выражающий волнение сердца, “my heart boiled with enthusiasm”, по его мнению, звучащий слишком кулинарно (sounds too culinary to be English), заменяет на другой перевод, при этом вместо «кипело с энтузиазмом» он использует фразу «пылало от волнения» “my heart burned with excitement”. (Brian Aldus, 1997) Здесь переводчик использует обще употребляемые на переводимом языке фразы для достижения динамической эквивалентности.

Требование коммуникативно-прагматической эквивалентности является главнейшим из требований, предъявляемых к переводу, ибо оно предусматривает передачу коммуникативного эффекта исходного текста и поэтому предполагает выделение того его аспекта, который является ведущим в условиях данного коммуникативного акта. Отсюда был сделан вывод об иерархии уровней эквивалентности, согласно которому прагматический уровень, включающий такие важные для перевода элементы, как коммуникативная интенция, коммуникативный эффект и установка на адресата, управляет другими уровнями, является неотъемлемой частью эквивалентности вообще и наслаивается на другие ее уровни.

Важнейшую часть содержания текста составляет семантика слов предложения. В словах выражается вся информация, которую передает автор оригинального текста. Эта информация состоит из различных компонентов, любой из которых, можно передать на другой язык, но различными способами. Ее можно передать способом «слово в слово», то есть высоким уровнем эквивалентности. В случаях, когда невозможно одновременно передать всю информацию, составляющую семантику слова, эквивалентность текста воспроизводится путем передачи наиболее важных частей смысла для того, чтобы межкультурная коммуникация состоялась без потерь. Поэтому эквивалентность переводов отличается уровнем эквивалентности: высокой и низкой.

Эквивалентность перевода соотносится с концептом адекватный перевод. Значение адекватного перевода несколько шире понятия эквивалентный перевод. Адекватная передача текста включает в себя семантически и прагматически оформленный эквивалент сообщения.

Понятия адекватный перевод и эквивалентный перевод в научных теориях анализируются в их отношении к типу, особенности текста, который по форме и содержанию не должен отличаться от оригинального. При этом, «эквивалентность» характеризуется количественными параметрами, а «адекватность» - качественной стороной отношения рецептора к тексту. «Эквивалентность» оценивает перевод по пропозиции, логико-семантическому содержанию, «адекватность» - по иллюкативной цели, по экспрессивной функции. «Соответствие структуре»- главная цель при создании эквивалентного текста, «соответствие цели» - главное для адекватности. Современное переводоведение относит данные концепты к серьезным фундаментальным проблемам теории перевода. В действительности и адекватность и эквивалентность преследуют одну цель - межкультурное тождество. В поисках тождества исследователи перевода исходят либо из интенции «соответствовать структуре», либо «соответствовать цели». Если опираются на понятие эквивалентности, то сущность текста выражают базовой метафорой «текст – это система». «Адекватность» обычно вводит в когнитивное пространство, определенное концептуальной метафорой «текст – живой организм». (Voskoboïnik, 2002)

Адекватный перевод текста может быть представлен, как процесс последовательной подстановки вместо каких-то единиц оригинала эквивалентных единиц переводимого языка, т.е. соответствий. Реальность межкультурных соответствий получает свое подтверждение в переводческой практике. Переводчикам хорошо известно, насколько сильное давление оказывают на них подчас межкультурные соответствия: его порождением являются различного рода буквализмы, которые встречаются даже у достаточно опытных переводчиков. Русский поэт, переводчик, критик, филолог и литературовед Георгий Аркадьевич Шенгели – один из переводчиков Махтумкули Фраги, внесший большой вклад в

дело ознакомления русскоязычного читателя с творчеством великого туркменского поэта. Основой методологии перевода с малознакомого ему языка явился подстрочный перевод, который очень часто ведет к буквальному переводу. Изменив какой-то один из эквивалентов в русском переводе, можно увидеть, как по-другому уже звучит перевод, весьма ощутимо меняется сама форма перевода. Яркий тому пример – отдельные переводы стихотворения Махтумкули на тюркоязычные диалекты и русский язык:

на туркменском:

Şekerlikden zäher boldy sözlerim,
Zagpyran dek sargarypdyr ýüzlerim,
Kuwwat gitdi, gubarlandy gözlerim,
Münberim azany — Azadym kany?

На каракалпакском:

Şekerlikten zahar boldy sozlerim,
Zapyrandaý sargaýyp tur žuzlerim,
Kuat ketti, greulendi kozlerim,
Minberim azany – Azadym kane?

На узбекском:

Şakar edi, zahar buldi suzlarim,
Zaʼfarondek sargaʼibdir yuzlarim,
Kuwwat ketdi, hiralandi kuzlarim,
Minbarim azoni – Ozodim kani?

На татарском:

Шикәрдән агу булды сүзләрем
Зәгъфран кебек сары йөзләрем,
Куәтем бетте, сүнде күзләрем,
Күнелем азаны Азадым кая?

На русском:

Стали речи мои словно горький дурман,
Пожелтело лицо у меня, как шафран,
Пал на очи мои непроглядный туман,
Где алтарь мой, где мой образец – Азади? (Taganova, 2013)

В переводе на родственные языки в отличие от русского перевода сохраняется максимальная соотнесенность соответствий оригинального и переводимых текстов, полная общность основных частей оригинального текста, когда каждое слово имеет свой эквивалент или соответствие в тексте перевода.

Основной целью перевода является адекватность перевода текста. Адекватность переводимого текста исходному или эквивалентность текста осуществляется на различных уровнях в зависимости от норм выражения языка. Адекватным перевод называется в том случае, когда процесс передачи информации происходит на необходимом и должном уровне с соблюдением норм переводящего языка. По определению А.В. Федорова, адекватность – это соответствие подлиннику по эстетической функции: переводной текст сам по себе содержит ту же художественную ценность, что и подлинник. То есть, принцип адекватности предполагает способность текста перевода оказывать такое же эмоциональное воздействие на получателей переводимого текста, какое имел оригинальный текст. (Fedorov, 1983) Адекватность перевода осуществляется по правилам, сведенным в коммуникант произведения. Здесь к конструктивной организации текста подключаются вещественные элементы в виде содержания и речевых личностей коммуникантов. Неправильный подбор значения слова на переводимом языке, то есть, неправильного эквивалента может привести к катастрофическим последствиям. Для примера, рассмотрим перевод Брайана Олдиса следующих строк стихотворения Махтумкули Фраги «Gözlemeýin bolarmy» на английский язык:

Kürresi elinden gitse eşegin,
 Telmuryp tört ýana, gözlär uşagyn,
 Akamaýa aldyrsa elden köşegin,
 Bagryn bozup, bozlamaýyn bolarmy? (Magtymguly, 2012)

Сначала переводчик находит эквиваленты слов и выполняет подстрочный перевод:

If a donkey loses its young foal
 It will run frantic in the search.
 If a camel loses its young foal
 Can it do other than cry and moan? (Brian Aldus, 1997)

Сравнивая исходный и черновой переводной тексты, мы непроизвольно замечаем, что некоторые части оригинального текста переданы без отступлений. Однако, необходимо помнить, что и слова живут своей разной словесной жизнью в разных языках, имеют разную сочетаемость, разные стилистические и социокультурные коннотации. В данном случае переводчик должен правильно в стихотворной форме передать образы ослицы и верблюдицы, потерявших своих детенышей. «Сохранение образности оригинала может быть обязательным условием достижения эквивалентности». (Komissarov V.N., 1990) Все, что для себя уяснил переводчик, это то, что a donkey - ослица женского рода, и это - a jenny; а что касается верблюдицы, то необходимо заметить, что западные читатели не часто встречают верблюдов, а если и видели, то только в зоопарках, и они не могут представить себе, как эти животные могут плакать. Слова кричать и плакать заменены на более понятные для английского читателя: свернуться и стонать. После такого всестороннего анализа автор перевода приходит к следующему:

If a jenny loses her young foal
 What can she do but run and search, alone?
 And equally if camels lose their young
 What can they do but roll about and moan? (Brian Aldus, 1997)

Здесь некоторые части перевода несут информацию со словами значительно отличающихся от эквивалентов слов исходного текста. В результате этого переводной текст по своим языковым средствам становится совершенно не похожим на исходный. И это привлекает внимание для анализа. Следовательно, в языковом сознании переводчика появляются межъязыковые соответствия, которые могут помочь ему передать правильно содержание оригинального текста, используя различные текстовые преобразования или переводческие межъязыковые трансформации.

Таким образом, сравнивая переводы произведений Махтумкули на разные языки необходимо отметить, что переводчики стремились следовать главному требованию в переводе: выполнение адекватного перевода с правильным подбором эквивалентов. Это сложный процесс, в котором производится передача сообщения с одного языка на другой с учетом особенностей грамматической системы языка, стиля общения, а также экстралингвистических факторов. При переводе на родственные языки – тюркские диалекты – прослеживается максимальная соотнесенность соответствий оригинального и переводимых текстов, а при передаче на английский и русский языки адекватность перевода достигается путем различных переводческих преобразований на переводимом языке. Причем уровни эквивалентности могут быть разными: от самого низкого до высокого. Творчески одаренные переводчики, имеющие четкое представление о фундаментальных проблемах и художественных канонах современного искусства перевода, смогли донести до сознания многих народов мира бессмертные поэтические творения великого туркменского поэта Махтумкули Фраги, отстаивающего правду, верного национальным и духовным ценностям, проповедующего толерантность и милосердие, щедрость и бесстрашие.

Ключевые слова: перевод, эквивалентность, адекватность, соответствия, свободный перевод, буквальный перевод.

Литература

- 1.Naida Yu. Ya. (1978) K nauke perevodit //Voprosy teorii perevoda v zarubezhnoi lingvistike. (p.115) Sbornik statei. Moskva: Mezhdunarodniie otnosheniia.
- 2.Komissarov V.N. (1990) Teoriia perevoda (lingvisticheskiie aspekti). (pp.95, 87). Moskva: Visshaia shkola.
- 3.Brian Aldiss. (1997) Summoning the literal into life. The Journal of Makhtumkuli Studies. Volume 1. (pp.5-6) // http://www.magtymguly.com/Magtymguly_English.htm
- 4.Magtymguly. (2012) Eserler ýgyndysy I jilt. (p.365). Aşgabat MGI: Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty,
- 5.Voskoboinik G.D. (2002) Kognitivnii dissonans kak problema teorii i praktiki perevoda: Osnovniie kontseptualniie položeniia. (pp.16-27). Irkutsk.
- 6.Taganova M. (2013) Russkoyazichniie perevody stikhotvorenii Makhtumkuli. Dialog kultur. 290-letiiie Makhtumkuli Fragy. http://www.medeni_yet.gov.tm/index.php/ru/2013-06-02-17-50-58/228-2013-08-24-01-42-07
- 7.Fedorov A.V. (1983) Osnovi obschei teorii perevoda (Lingvisticheskie problemi). (p.97). Moskva: Visshaia shkola.

ISSUES OF DOMESTICATION AND FOREIGNIZATION IN THE TRANSLATION OF THE NOVEL “JAMILA” BY CHYNGYZ AITMATOV INTO ENGLISH

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ - ОДОМАШНИВАНИЯ И
ОТЧУЖДЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ПЕРЕВОДЕ ПОВЕСТИ «ДЖАМИЛА» Ч. АЙТМАТОВА

Feruza SHERMATOVA, PhD

*Department of Simultaneous Translation, Faculty of Humanities and Social Sciences, International
Ataturk-Ala Too university, Bishkek, Kyrgyz Republic
Feruz.shermatova@iaau.edu.kg*

1. Introduction

The establishment of Translation Studies in Kyrgyzstan dates back to the foundation of the literary Kyrgyz language in the early 20th century. The Literary Translation laid the basis for the development of Translation Studies as the academic interdisciplinary field in Kyrgyzstan. “Literary Translation had faced with lots of obstacles in its early stages, as there was no Translation genre in the Kyrgyz literature itself, as well as the theoretical and practical aspects of translation”(Joldosheva,1981).

Russian served as the mediator language for all translations of literary works from many languages into Kyrgyz. The first translators were poets and writers as Alykul Osmonov, Mukay Elebaev and Oljobay Orozbaev.

Kyrgyz scholar Joldosheva (1981) states that the first translations from English via Russian into Kyrgyz experienced lots of losses and omissions in terms of linguistic, pragmatic and cultural aspects (Joldosheva, 1981). Despite this fact the role of the first translations is enormous for Kyrgyz readers, they introduced the best masterpieces of the World literature to the Kyrgyz people in their native language.

O. Orozbaev translated “Mowgli” by R. Kipling, S. Bektursunov translated “The Headless Horseman” by M. Reid; G. Jamankulova rendered “Robinson Crusoe” by D. Defoe, K. Ukaev translated “Gulliver's Travels” by J. Swift.

Sh. Kelgenbaev rendered the novel “Farewell to Arms” by E. Hemingway, “Islands in the ocean” was translated by K.Ogoev; J. Abaev rendered “Jennie Gerhardt” by T. Dreiser, J. Sultanaliev rendered “Martin Eden” by J. London.

Direct translations from English into Kyrgyz and vice versa started in post-soviet Kyrgyzstan. There were no departments on Translation Studies in Kyrgyzstani universities in soviet time. Perhaps this fact was justified by absence of necessity in translators and interpreters in Kyrgyzstan. Now, many universities train students in theoretical and practical aspects of Translation Studies. However, the lack of theoretical literature on English-Kyrgyz, Kyrgyz-English Translation theory, Translation criticism, Simultaneous interpretation, requires new researches in Kyrgyzstan. There is a new academic school on Translation Studies and Semiotics under the superstition of professor, brilliant translator Z. Karaeva, (2006) who work on linguistic, literary and semiotic aspects of translation issues. And new direct translations of fiction from English into Kyrgyz, vice versa are being done by young professionals, who take into consideration linguistic, pragmatic and cultural aspects of Literary Translation.

2. Theoretical perspectives of the research

This paper will have insight to the English translation of Chyngyz Aitmatov’s novel “Jamila”, done by Fainna Glagoleva in application of domestication and foreignization strategies.

The Kyrgyz literature saw its exuberant growth in the 80ties of the 20th century. Aitmatov was an internationally renowned writer of Kyrgyzstan and beyond, and his works were the most translated works into English and other languages.

As the American scholar Mozur (1994) argues, he was not the writer of Village prose trend, he did not belong to neither Youth prose trend, nor Urban prose trend of Soviet literature. He had his own style of writing which portrayed eternal human issues against a background of Central Asian ethnic color and folklore.

The quite special feature of his genre was the apocalyptic mood of his books in depicting juxtaposition of historical Central Asian values with Soviet moral relativism, need to protect nature and national cultures, fight against ills of life (Mozur, 1994).

His books were translated into English by Olga Sharts, Fainna Glagoleva and the British translator James Riordan. However, there are very few academic works on translation criticism on those English translations. Thus, Ryskulova critically evaluated some translations of the novels in her book “Восприятие творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах” (Ryskulova, 1987). Though there are numerous works on the literary criticism of the novels of Aitmatov, only some scholars review translation problems through prism of linguistic and cultural patterns. The purpose of this study is to identify how the translator applies domestication and foreignization in translation issues of the Kyrgyz national color into English in the novel “Jamila” by Aitmatov. Venuti distinguishes two strategies “domesticating” (from Schleiermacher’s “einbürgernde”) and “foreignising” (Schleiermacher’s “verfremdende”) translations to describe ‘the question of how much a translation assimilates a foreign text to the target language and culture, and how much it rather signals the differences of that text’ (Venuti, 1998). Nida is the scholar who advocates domestication, that makes the text closely conform to the culture of the target language; it may cause the loss of information of the original text. Venuti (1998) is in attitude of liking foreignization, that retains the information from the source text to preserve its meaning; it may involve deliberate deviation of the target language rules (Venuti, 1998). Therefore, “the message has to be tailored to the receptor’s linguistic needs and cultural expectations” (Munday, 2006).

3. Translation criticism issues on the English translation of novel “Jamila” by Ch. Aitmatov

The paper reviews in what degree both domestication and foreignization influence the translation quality. But, the work limits the analysis with the first chapter only. The two strategies in translation will help to re-encode the particular national and cultural qualities in the target language. The translation was done via Russian, therefore this exotic work which was unknown for English audience required much skills and habits of the translator.

a) Source text features

The story takes place in one of Kyrgyz villages during World War II.

The compositional form of the novel comprises blending of description, narration and some elements of dialogue. The novel begins with Seyt’s introduction, how his childhood recollections were captivated in that painting. This kind of compositional pattern is quite characteristic to Aitmatov. Further on the narration passes over to the description of the village, Kyrgyz household, and way of life. Author also mentions the war time, hard manual labor of his village contemporaries. This way of description makes the rhythm of the story a bit sad and sorrowful, but bravery and endurance of the people would have no end. Author pays special attention to Jamila. She is an embodiment of Kyrgyz young woman, whose husband is at war. Jamila meets Daniar, who had returned from the war. Love comes for both of them, despite their status, time conditions and patriarchal rules. The novel ends with their union to be together. One must know that the early books of Aitmatov present his biography and they are abundant in vivid national color. Thus, a great number of culture specific vocabulary, idioms, and clichés, figures of speech have enormous poetic function. Syntax of the novel is not complicated and

nevertheless inversions, interesting parallel constructions, repetitions, rhetorical questions make the novel emotional and unforgettable.

b) Target text analysis

We cannot deny the role of this translation, that target audience could have some information about Kyrgyz people and culture, for which we should thank Glagoleva. This novel was retranslated into English by Riordan, however, we have had no access to that new version of translation. This paper analyzes the first chapter of the novel only, as it is impossible to include all translation criticism in one paper.

There are the following examples of ethnographic vocabulary as *айыл* (village), *ак тилек бата* (blessing), *чоң үй* (big house- usually the Kyrgyz lived together with the tribe, the big house is the house where the leader of the family resided with the first wife); *кичине үй* (small house-the house where the second wife lived, according to the tradition each wife had her own yurt), *элечек* (national headwear of the Kyrgyz women, which was worn only by married and senior women), *ээк алгыч* (the part of *eleчек*, that covers the ears and chin), *айран* (ayran- sour cream), *байтал* (mare), *саратан* (the hottest 40 days of summer), *агайын-туугандар* (relatives) and others.

Above mentioned words have significance in terms of reflecting pastoral nomad life of the Kyrgyz people, that especially the use of kinship terms : *агайын-туугандар*-relatives, *кайниси* (her brother in law), *жене* (sister in law), *байбиче*-mother, *кичи апам*- second mother,, *эки-уч ата* (relatives by blood) etc inform that tribal kinship relations, gender relations (elements of polygamy, rights of nomad women) still had great significance for the Kyrgyz people during World War Second II.

The translator tries to manage with problems related to the ethnographic vocabulary using domestication or foreignization.

The culture related word “ак тилек бата” (blessing) is domesticated as “a piece of advice” though the source text records it as a very emotional unit: the English reader would hardly be able to know that the Kyrgyz always pay special attention for blessing, there is a word (*бата менен эл көгөрөт*-blessing will do the life better).

Another case of domestication occurs with the word “*малыбыз, жаныбыз*” that does not collocate with the word “cattle” in English, because these two words coming together do not only mean “cattle”, these two words, coming together as a word phrase, drift to the meaning of “the whole household”.

The word phrase “Кичине уйдун ээси” is rendered as “the master of the Small House”, the word “master” seems stylistically a bit “cold” and the translator can just operate the word “owner” or “landlord” which pragmatically might be quite interesting.

Also the translator uses cases of foreignization to reflect the national color applying transliteration and transcription in practicing the words as “Kichine, djene, djigit, baibiche” etc. This is quite adequate choice to render the national color, at the same time there is a mismatch on the phonetic level in the words: *djene, djigit*. Kyrgyz does not operate sounds [ʒ], and this is the vivid evidence of translation via Russian.

Another task for the translator is to interpret the idioms which are the bulk of the national color: Aitmatov has a great craft to imply idioms in the text of the novel: There is an idiom in Kyrgyz “жакшы көрүү” – which is translated as “to love” in the sentence”: *I loved Jamila dearly*. This version is faithful to the original, because the continuation of the passage has another sentence: “*And she loved me*” which is quite effective, so chiasmus (reversed parallelism) is practiced for the sake of adequacy.

The idiom “*төрт мүчөлүм соо*” is transmitted as “if I had a leg instead of this stump?” which does not give the color of the idiom. We would suggest the another idiom “safe and sound” – for “төрт мүчөлүм соо”.

Figures of speech make the text rich and artistic, there is an euphemism: “*ментиген арам*” which is operated as the pet word of Kyrgyz mother towards her child in order not to cause the evil eye. Therefore, this kind of superstition is the reason of taboos and euphemisms in Kyrgyz

culture. But, pragmatically, target reader does not understand this subtle nuance of Kyrgyz culture: translator just domesticates the meaning using the word “tramp”.

Author frequently applies metaphors and epithets which are quite characteristic to the expressive Kyrgyz language. Some idioms function as metaphors in the example as “көз тийип” but it is omitted, thus English reader does not understand the real value of the context.

There is another trite metaphor “шамал айдап бара жатат” is well domesticated as metaphor “wind chasing” so, translation equivalence is operated by the translator. There is an interesting use of irony “ата ийиш”- is also translated as irony “Your father's a fine one”.

There is an interesting case of repetition at the end of the each simple sentence in the source text which was transferred very subtly as repetition at the beginning of each sentence in the target text : *Эки үйдүн тең козу-улагын жайган да ошол, тезек терип отун алган да ошол, балдарынан кабар албаган апамдын кайгы-муңун алаксыткан да ошол.* In the English version translator applies antonymic translation: *It was she who took the lambs and calves of both houses to pasture; it was she who gathered dung and dry branches, to always have a supply of fuel in the house. It was she, my snub-nosed little sister, who brightened my mother's days of loneliness, distracting her from the gloomy thoughts of her sons who were missing in action.*

I argue that domestication usually benefits for the target text expressiveness, while foreignization assists to preserve culture and identity of the source text. The author pays much attention to the personality of Jamila, she is characterized as brave, full of energy and likes to sing and play. The word “секембаи” is rendered as “naughty village ditties” which gives perfect connotation in English. According to the Kyrgyz traditions, a married woman should not address to the in law relatives by their names. She must use some euphemism or genderlect (a phrase used by female or male); so, Jamila does not name her brother in law, she uses the euphemism “кичине бала” which means “little brother”. This aspect of culture is rendered by means of foreignization.

The action happens during Soviet time and World War II, there are some historical sovietisms as *бригадир, колхоз, станция (станса)*, the connotation of these words can't be seen in translation. All of them are domesticated. The word *коруш* (war) is foreignized as “front” from Russian “фронт”.

Customary repeated action in the past in English can be presented by use of the auxiliary verb “would”. In the sentence “Өзгөчө эгин-жыйын келгенде аптасы менен үй бетин көрбөй, күнү -түнү кырманда, же болбосо эгин төгүп станцияда, жолдо бозуп жүрчүбүз”, the ending of the verb “жүрчүбүз” implies to the repeated action in the past. In translation English reader does not know that those boys “would be away” from home, English version runs as “We were away from home.....”.

Another item to be discussed in the text is the frequent omission of the subject of the sentence, expressed by the pronouns. This linguistic rule does apply to many Turkic languages. The translator copes with this feature of Kyrgyz syntax as following: *Таңдан намазын окуп устаканасына кетет да, күн бата келет (менин атам)-* After, saying his mourning prayer at dawn he went to work in the carpentry shop in the common yard, where he stayed till late in the evening. In this case, the translation is accurate, because copy of Kyrgyz syntax would make English reader questioned. Translation uses pronoun “he” according to the structure of the English sentence. Omission of subject in English would be inappropriate. Use of foreignization and domestication implies certain purposes in translation. The amount of domestication prevails foreignization in the target text, because the translator attempts to set the plot well, using the expressive and emotional potential of English.

4. Conclusion: Translation evaluation

In general, the translation of the first chapter introduces the Kyrgyz village and the heroes of the novel as the exposition. Compositional form and style are rendered appropriately. There are really well done passages and sentences that may create real picture of Kyrgyz life in

English. Also, there are some linguistic, pragmatic and cultural mismatches. However, they do not devalue the worth of the translation.

The relation between the author and the target readers are established by the translator Glagoleva, she is presenting herself as the mediator between original text and target audience. There is a big social distance between English reader and Kyrgyz culture, it is felt in the translation, so this translation is overt translation, as it is marked pragmatically. Because the text has been translated from Russian. English reader does not read it as his own; the text itself drifts to the thought that it is translated from other language.

Together with Bassnett, Levefere (1995) states that "neither the word, nor the text, but the culture becomes the operational 'unit' of translation" (Bassnett, et al., 1995). In this aspect culture is marked in the translation. Nida's look on the personal factors in translation, has a great function here, because the translator does not know Kyrgyz, therefore there are some mismatches in the target text. The communication between the sender of the information and readers is indirect, and form of communication is written, and communicative situation was not initially planned, it occurs in the space of time. There are some elements of cannibalism, where translator omits or goes into detail, where source text does not contain it.

Anyway, this translation can be evaluated as significant. English readers could know read "the best love story in the world". This analysis does not pretend to be the full translation criticism; it will be extended up to the level of whole research paper in future.

Key words: *source language, target language, culture, domestication, foreignization, national color, matches, mismatches.*

References

1. Aitmatov, Ch. (2002) Jamila. Translated by Fainna Glagoleva. Prepared for the Internet by Iraj Bashiri, 2002.
2. Aitmatov, Ch. (2014). Chygarmalardyn segiz tomduk jyinagy (in Kyrgyz). Volume 1. Bishkek: Uluu Toolor pp.
3. Bassnett, S., Lefevere, A. (eds), (1995) Translation History and Culture. London: Cassell pp.113-115.
4. Joldosheva, Ch.T. (1981) Sovremennaya kirgizskaya povest i problemy perevoda. Frunze: Kyrgyzstan. pp. 5-7.
5. Kalieva, K.A. (2013) Көркөм сөз өнөрү: поэзия жана котормо. Bishkek: Ayat Press, -2013.
6. Karaeva, Z.K. (2006) Perevod i semiotika: Mnogoyazychnoe bytie eposa "Manas" i teoretiko-metodologicheskie problemy perevodovedeniya. Bishkek.
7. Mozur, Joseph P. (1994) Parables from the Past: The Prose Fiction of Chingiz Aitmatov. University of Pittsburgh Press. pp. 5-10.
8. Munday, J. (2006) Introducing Translation Studies:Theories and Applications. New York: Routledge.
9. Ryskulova, J. (1987) Vosriyatie tvorchestva Chingiza Aitmatova v angloyazychnyh stranah. Frunze.
10. Venuti, L. (1995). The Translator's Invisibility: A history of Translation, London & New York, Routledge.
11. Venuti, L. (1998) "The Scandals of Translation: Towards an ethics of difference", London: Routledge pp. 25-30.
12. Venuti, L (2000). 'Translation, Community, Utopia'. Venuti (ed) The Translation Studies Reader, London: Routledge, pp. 1-5.
13. (Parables from the Past: The Prose Fiction of Chingiz Aitmatov, by Joseph P. Mozur).

**TERCÜMENİN MİLLETLERİN MODERNLEŞMESİNDE OYNADIĞI ROL,
MÜTERCİME DÜŞEN GÖREVLER VE TECRÜBE PAYLAŞIMININ ÖNEMİ**

"THE ROLE, TRANSLATION PLAYED in MODERNIZATION of NATIONS,
INTERPRETERS' DUTIES and IMPORTANCE of EXPERIENCE SHARING"

Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU, Türk Dili ve Edebiyatı Candidate PhD

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
mehmedomer@gmail.com

Giriş

Meseleyi bir başka dilde anlatmak anlamına gelen tercüme dilimize Arapçadan girmiştir. Tercüme lugat anlamı olarak bir dilden başka bir dile çevirme anlamı taşımaktadır (Türkçe Sözlük, 2005).

Bilgi akışının hızlanmasıyla küçülen dünyamız, bize önceki dönemlere oranla çevirinin önemini daha da hissettirmektedir. Çeviriyi en geniş anlamıyla, farklı dillerden duyguyu, düşünceyi, kültürü ve istekleri erek dile aktarma olarak tanımlayabiliriz (Zengin, 2013).

Teknoloji alanında son yıllarda yaşanan gelişmeler, ülkemizin teknoloji transferi, ithalat ve dışa açılmada yoğun çabalara girmesiyle özellikle kaliteli çeviriye duyulan ihtiyaç katlanarak artmıştır. Özellikle yeni kavramlar ve terimleri gerektiren, sürekli gelişim içinde olan teknik ve hukuk alanlarında çeviri ihtiyacı gözle görülür bir şekilde artmaktadır. Hızla ve sürekli artan çeviri ihtiyacı, özel ve resmi kurumların bünyelerinde, istihdam ettikleri çevirmenler, serbest çevirmenler, çeviri büroları ve çeviri firmaları tarafından karşılanmaya çalışılmaktadır (Küçükyavaş, Avcı, 2003). Tercüme bir dilden alınan cümlelerin karşılığını bulup çevrilen dildeki kelimelerle cümle kurmak değildir. Tercüme eserin yazıldığı muhitin, medeniyetin çevrilen dile aktarılmasıdır. Tercüme birçok ilim sahasıyla etkileşim içerisindedir.

Çeviribilimin araştırma alanlarından biri olan ve çeviriden sıkça yararlanan filoloji ve yabancı dil eğitimindeki uygulamalardan daha kapsamlı biçimde ele alınması gereken çeviri eğitimi; çeviri eleştirisi, çeviri tarihi ve kuramına oranla daha çok uygulamaya yönelik bir niteliğe sahiptir. Çeviri eğitimi kuramsal bir düzlemde irdelemek ve bir yöntem oluşturabilmek için çeviribilimin diğer araştırma alanlarından yararlanması kaçınılmazdır. Bu aynı zamanda çeviri eğitiminde bilimsel bir yaklaşımın geliştirilmesi için de gereklidir. Ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısında bilimsel anlamda kendi sınırlarını belirlemeye çalışan çeviribilim içerisinde çeviri eğitiminin yeri ve işlevi hala belirsizliğini korumaktadır. Bunun başlıca nedeni, uzun bir süre çeviri edincinin başta yabancı dil olmak üzere filoloji eğitiminde çevirinin dilsel aktarıma odaklanan bir araç konumuna indirgenmesidir (Yücel, 2007).

Mütercim dili iyi kullanmasının bilmesinin yanında aynı zamanda sosyoloji, kültür, psikoloji, edebiyat, sosyal psikoloji, müzik gibi birçok alanda bilgi sahibi olmalıdır. Bu bilgi sahibi olma durumu daha çok hangi alanda çeviri yaptığıyla alakalıdır. Edebiyat sahasından çeviri yapanlar yukarıda zikredilen alanlarda bilgi sahibi olmalıdır. Çünkü edebî eserlerde kültürle alakalı birçok unsur yer almaktadır. Bunları anlaması için mutlaka o kültürel unsurların ana dilinde karşılığını bulmak zorundadır.

Tercüme ve tercümanlık-mütercimlik eğitiminin tarihi gelişimi

Tercüme yani çeviri milletlerin sosyolojik gelişimini etkileyen en önemli etkidir. Dünya üzerinde bilim ve teknolojiyle alakalı çıkmış kitapların tercüme edilmesi ilmin ve fikrin gelişmesini başka milletlerin tecrübelerinden istifade edilmesini sağlamaktadır. O milletin çağın gerisinde kalmasını engellemektedir.

Kaşgarlı Mahmut, Dîvanü Luğâtî't Türk adlı sözlüğünde Araplara Türk dilini öğretmek için Türkçe kelimeleri Arap usullerine göre sıralayıp tercüme etmiştir. Bundan sonra, XIX. yüzyıla kadarki dönemlerde ise; genellikle Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye ve belli bir ölçüde de Türkçeden

Arapçaya ve Farsçaya çeviriler yapılmıştır. XVIII-XIX. Yüzyıllarda ise daha çok Batı dillerinden Türkçeye ve belli bir ölçüde de Türkçeden Batı dillerine çeviri söz konusu olmuştur. Gerek Arap-Fars ve Türkçe çeviri çalışmalarının yoğun olduğu dönemlerde, gerekse devam eden Batı dilleri Türkçe (genellikle İngilizce-Türkçe, Fransızca-Türkçe, Almanca-Türkçe ve Rusça-Türkçe vb.) çeviri aşamasında; Türkçenin yabancı dillerden hem dil-kullanım, hem de dil-kültür etkileşimi düzeylerindeki olumlu ve olumsuz bir şekilde etkilenmesi söz konusudur (Musaoğlu, 2003)

Osmanlı'da Batı kaynaklı ilk çeviriler 18. yüzyılın sonlarına doğru başlar. Tanzimat'ın ilanını izleyen yıllarda, önce askerlik, hukuk, tarih, fen bilimleri gibi konularda, 1860'lardan itibaren de edebiyat, felsefe, kültür alanlarında artarak devam eder (Semercioğlu, 2010).

Tercüme işlerini yürütmek amacıyla Mühendishâne hocalarından Bulgarîzâde Yahyâ Nâci Efendi ile oğlu Rûhuddin Mehmed Efendi Bâbîâlî'ye getirildi ve Divan Kalemi'nden alınan kâtipler bunların hazırladığı Rumca ve Fransızca yazıları temize çekmekle görevlendirildi. Kısa süren bu deneme de Yahyâ Efendi'nin Fransızca'sının siyasî metinler için yeterli olmadığı anlaşıncı divan ve sadâret kethüdâsı kalemlerinden seçilen kâtipler Yahyâ Efendi'den Rumca ve Fransızca dersleri almaya başladı. Tercüman yetiştirmek için ders verilmeye başlanması ile Tercüme Odası kurulmuş oldu. Yahyâ Efendi'nin ölümü üzerine 14 Temmuz 1824'te bazı Avrupa dillerinden başka Grekçe ve Latince de bilen Başhoca İshak Efendi, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'daki hocalığı yanında tercümanlığa ve Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi kâtiplerinden damadı Halil Esrar Efendi yardımcılığına getirildi. Tercüme Odası bu dönemde biri dil öğrenecek memurların devam ettiği Lisan Odası, diğeri buradan mezun olan mütercimlerin çalıştığı Tercüman Odası şeklinde iki kısımdan meydana geliyordu. Kâtiplerin birbirleriyle Fransızca konuşup pratiklerini ilerletmeleri ve Tercüman Odası'ndan ayrılan bir memurun yerine Lisan Odası'ndan birinin alınması kararlaştırıldı (İslam Ansiklopedisi, 2011).

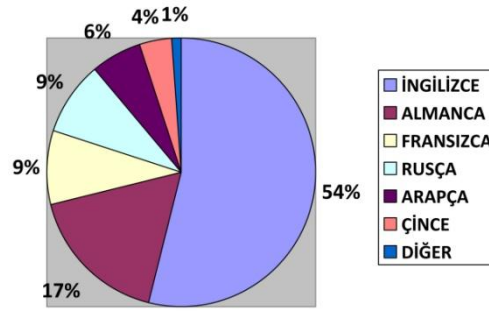
Osmanlı'da o dönemde başlayan tercüme hareketleri dilimize roman edebî türünün girmesini ve birçok yenilikle buluşmamızı sağladı. Bir insanın ilim hayatında yazdığı eserini tercüme etmek aynı zamanda o tecrübe ve yeniliğe de sahip olmak demektir. Eğer tercüme yapılmazsa o zaman kendi milletimiz içinden o manaya, o yeniliğe birinin ulaşmasını beklemek durumunda kalacağız. Matematik, fizik, sosyal bilimler, edebiyat, sinema, bilgisayar vb. alanlarda bu durumu genişletebiliriz.

Eski Yunan'ın Arapçadan, Farsların Araplardan, Türklerin Arap ve Farsçadan, Rusların Fransızca ve Batı dillerinden yaptığı tercümeler o milletlerin kendi gelişimlerine büyük katkı sağlamıştır.

Günümüzde Türkçeye İngilizce, Fransızca, Arapça, Almanca, Kazakça, İspanyolca, Çince, Rusça, Farsça vb. dillerden tercümeler yapılmaktadır. Bilgisayar, bilişim, yazılım, tasarım, endüstriyel tasarım, edebiyat, matematik, fizik, tarih kısaca her alanda eserler Türkçeye tercüme edilmektedir. Türkçe bu çeviriler vasıtasıyla o alanlarda ortaya konan eserleri, tecrübeleri elde etmekte ve dünyadaki gelişmelerden kopmamaktadır.

Türkiye'de Başbakanlık'ta görevli uzmanlar tarafından 2011 yılında "Türkiye'de Çevirmenlik Mesleği" adıyla bir araştırma raporu hazırlanmıştır. Bu raporda Türkiye'de çevirmenlikte eğitim yapılan dillerin istatistiksel dağılımları verilmiştir. Üniversiteler fakülteler ve bölümler hepsi ayrı tablolarda gösterilmiştir. Burada yukarıda bahsettiğimiz eserin 15. sayfasında "Türkiye'de Çevirmenlikte Eğitim Yapılan Dillerin Dağılımı" tablosunda önemli bilgilere rastladık. Bu tabloyu aşağıda sizlerle paylaşıyoruz. Sadece analiz tablosunu verdik; diğer bilgilere ulaşmak isteyen akademisyenler kaynakçada verilen künyeden esere ulaşabilirler.

Türkiye’de Çevirmenlikte Eğitim Yapılan Dillerin

Dağılımı(%)

Bir yazarın yapıtını çevirerek kendi dilinde yeniden yaratma isteği, çevirmen olan yazarın kaynak dildeki yazara ve kendi okurlarına karşı duyduğu saygının dışavurumu olarak kabul edilebilir. Çevirmen, kaynak metnin okurlarının sahip olduğu okuma deneyimini kendi okurlarına sunarak çevirdiği yazarı yeni okurlarla buluşturmaktadır (Yücel, 2009).

Mütercim ikinci yazardır. Orijinal dildeki eseri kendi dilinde yeniden yazmaktadır. Eserin yazıldığı dili iyi bilmek anlamak tek başına yeterli değildir. En önemlisi mütercimin ana dilinde sanat yapma, dili bütün incelikleriyle kullanma kabiliyetine sahip olmasıdır. Bu yüzden mütercime büyük görev düşmektedir. Mütercim taşıdığı mesuliyetin bilincinde olmalı ve buna göre hareket etmelidir. Hangi dilden tercüme yapılıyorsa o dilin sosyal, kültürel hayatı, sosyal psikolojisi ve eserin ait olduğu milletin tarihi okunmalı öğrenilmelidir. Bunların yapılması eserin içinde tarihe atıflarda, telmihlerde mütercimin doğru anlamasını ve eseri doğru tercüme etmesini kolaylaştıracaktır.

Mütercim çevireceği eseri mutlaka iki üç defa okumalı iyice anlamalı bilmediği kelimelerin altını çizerek anlamlarını bulup eserde sayfa kenarına yazmalıdır. Eseri çevirirken sözlüğe bakmak hayal dünyasını kısıtlayacağı için tercüme yapılırken sadece eserin içine konsantre olunmalıdır. Hikâye, roman vb. edebî eserlerin içerisinde karakterler vardır. Bu karakterleri mütercim iyi anlamalı tercüme ederken hayal dünyasına mutlaka başvurmalı, eserde geçen çevreyi hayal dünyasında canlandırmalıdır. Bunu yapması kelimelere ana dilinde hayat vermesini, çeviride anlamı güçlendirmesini sağlayacaktır.

Ayrıca eserin orijinal dildeki yazarın üslubu ve eser içindeki vurguları iyi analiz edilmelidir. Bu analizler düzgün olmazsa yine anlamsal bütünlük sağlansa da üslup bütünlüğü sağlanmaz. Eserin terminolojisi de çok büyük önem arz etmektedir. Bilgisayarın, tıbbın, matematiğin bir dili olduğu gibi eserin içindeki kahramanların da dili vardır. Bir doktorun gazeteciyle yaptığı konuşma çevri yapılan dilde uygun bir terminolojiyle, üslupla verilmelidir. Sokak konuşması veya bir edebiyatçının konuşması ile diyalog verilmemeli, o olayın veya konuşmanın geçtiği yer ve duruma göre, şahıslara göre diyalog tercüme edilmelidir. Bunu gerçekleştiren mütercimin eserin ruhunu anladığını söyleyebiliriz.

Tecrübe paylaşımları çok önemlidir. Usta mütercimlerle yapılmış röportajlar, onların varsa yazdığı kitaplar, tercüme sanatıyla ilgili makalelerin okunması da çevirmenin bakış açısını zenginleştirecektir. Ayrıca mümkünse usta mütercimlerle tanışmak ve birebir tercüme üzerine yapılacak sohbetler de çevirmen için ayrıca motivasyon sağlayacaktır.

Mütercim eseri çevirirken birçok problemle karşılaşmaktadır. Eserin içinde karşılaşılan deyim ve atasözlerin, kalıplaşmış ifadelerin o dildeki orijinalliği bozulmadan çevri yapılan dilde anlam bütünlüğünü veren şekilde tercüme edilmesi esastır. Mütercimin araştırmacı bir ruha sahip olması, yaptığı işin hakkını vermesi, vicdani sorumluluk taşıması önem arz etmektedir.

Alman edebiyatından Türkçeye sayısız eser kazandırmış Ahmet Cemal çeviriye başlamasıyla ilgili görüşlerini okuyucularla paylaşmıştır.

Özellikle Almanca öğrendikten sonra, dilimize henüz kazandırılmamış olan önemli yazarların ve eserlerin çokluğu ilgimi çekti. Çeviriye başlamamın, daha doğrusu çeviriyi sürekli bir uğraşa döndürmemin en önemli nedeni sanırım bu oldu. (Türk Dili, 1978)

Tercüme eserlerin edebî değerlerine ve estetik yönlerine bakılarak ona bir sanat dense de bir ihtiyacı gidermek gibi bir fonksiyon da yüklendiği için ona bir meslek, bir zanaat olarak da bakmak mümkündür (Gürbüz, 2010).

Mütercim aynı zamanda çeviri işinden para da kazanmaktadır. Bu işi bir meslek olarak yapan çevirmenler de bulunmaktadır. Tercümeyle profesyonel uğraşan çevirmenler yayınevlerine ve resmî kültür kurumlarına projeler üretmekte bu işten para kazanmaktadır. Amatör olarak yapanlarsa para kazanamamakta sadece çevirdikleri eserleri bastırmakla tatmin olmaktadırlar. Mütercim çeviri işinden para kazanmalı mıdır? Evet kazanmalıdır. Her işin, emeğin bir karşılığı olduğu gibi bu işin de mutlaka bir karşılığı olmalıdır. Kültüre ve sanata önem veren devlet ve milletler mütercimin emeğinin karşılığını fazlasıyla vermektedir. Üçüncü dünya ülkelerinde kültürün ve sanatın hiçbir öneminin olmadığı herkesçe malumdur.

Tecrübe paylaşımı konusuna gelirsek bu mütercimi ilgilendiren, mütercimin kendini geliştirmesi için önemlidir. Mütercim çeviriyle ilgili yayımlanmış makale, sempozyum bildirileri, özel sayıları mutlaka temin etmeli ve okumalıdır. Medyada çıkan usta mütercimlerle yapılmış röportajları okumak da bu alanda mütercime yeni ufuklar kazandırmaktadır. Cengiz Aytmatov, Dostoyevski gibi büyük yazarlarından ilk başlarda tercüme işleriyle uğraştığı, daha sonra kendi eserlerini yazdıkları mütercim için ayrı bir güdülenme oluşturabilir.

Türkiye’de Türk Dil Kurumu Yayınları arasında yayımlanan Türk Dil Dergisi’nin 322. sayısı “Çeviri Sorunları Özel Sayısı” olarak basılmıştır. Bu sayıda Batı ve Doğu edebiyatlarından Türkçeye hangi eserlerin tercüme edildiği alanlarında kendilerini ispat etmiş usta mütercimlerin görüş ve önerileri yer almaktadır. Her mütercimin mutlaka okuması gereken önemli bir sayıdır.

Kısaca Kazak edebiyatından Türkçeye çevrilen birkaç eserden bahsetmek de istiyorum. Son yıllarda Kazak edebiyatından Türkçeye edebî çeviriler arttı. Yard. Doç. Dr. Aşur Özdemir’in “Kazak Edebiyatında Hikâye” adlı çalışmasında Kazak edebiyatından 41 yazarın hikâyeleri yer almaktadır. Ayrıca Hece Yayınları arasında çıkan ve beş mütercimin imzasıyla yayımlanan “Çağdaş Kazak Öyküsü” adlı eser de bu konuda yapılmış çalışmalardandır. Bu eserleri çoğaltabiliriz. Türkiye’de Kazakçayı iyi bilen Türkologların yetişmesi bu alandaki çalışmaların hız kazanmasındaki en önemli etkidir. Kazak edebiyatından sadece yukarıda söylediğimiz iki eser çevrilmedi. Daha onlarca eser çevrildi. Bu konuyla ilgili bildiri ve makaleler hazırlanınca verileri daha rahat görebilme imkanına sahip olacağız.

Sonuç

Tercümeyle alakalı özel sempozyumların düzenlenmesi, usta mütercimlerle bu işe emek veren diğer mütercimlerin bir araya gelerek tecrübe alışverişinde bulunması önemlidir.

Bildiride tercümenin kültürlerin etkileşiminde, milletlerin modernleşmesinde oynadığı rol, mütercimin eseri tercüme ederken karşılaştığı problemler, tecrübe aktarımı ve çözümler üzerinde durmaya çalıştık. Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın başında başlayan tercüme hareketinin günümüzde çok daha gelişmiş seviyede devam ettiğine şahit olduk. Milletlerin birbirlerinden tecrübe, bilgi, kültür ve teknoloji aktarımında en önemli vasıtalarda biri olduğunu, tercümenin milletlerin sosyolojik gelişimini etkilediğini, modern dünyayı takip etmek için mutlaka tercüme mekteplerinin kurulması gerektiğini belirttik. Bu alanda yapılacak incelemeler ve eleştiriler çevribiliminin gelişmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: *Tercüme, sosyoloji, kültür, modernleşme.*

Kaynakça

1. Editör: Toparlı, R. (2005). Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları. (s.1958.), Ankara.
2. Semercioglu, U. (2010). Osmanlı’da İlk Çeviri Eleştirileri. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi. (s. 30.). İzmir.
3. Yücel, F. (2007). Etkili Bir Çeviri Eğitimi. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. (s.145) Sayı 144. Denizli.
4. Gürbüz, F. (2010). Tercümenin Bir Başkalaşım Boyutu: Metamorfizme. Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volume

- 5/3 Summer. (p.1453). Turkey.
5. Cemal, A. (1978). Soruşturma. Türk Dili Çeviri Özel Sayısı. (s.160). Ankara.
6. Musaoğlu, M. (2003), Türkçede Çeviri ve Aktarma, Bilig Dergisi, (s.4.), Türkistan.
7. Yücel, F. (2009), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayı: 23, (s.68.), Sakarya.
8. Küçükyavaş, N., Avcı, B., (2011) Türkiye’de Çevirmenlik Mesleği, Başbakanlık Araştırma Raporu, (s.4-15.), Ankara.
9. Akyıldız, A. (2011). Tercüme Odası. Türk Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. Cilt: 40, (504 s.)
10. Zengin, E. (2013). Çeviri Motorlarının Günümüzdeki Rolü. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt :11. Sayı :2. (69 s.)

THE LINGUISTIC ASPECTS OF FOREIGNIZING TRANSLATION: EUGENE ONEGIN IN ENGLISH

ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН АУДАРМАСЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ:
ШЕТЕЛДІК ҰҒЫМДАР

Anna PONOMAREVA, MPhil, Teaching Fellow

CenTras, University College London, London, UK

anna.ponomareva.13@ucl.ac.uk

Introductory and Structure Remarks

Domestication and foreignization as terms have been introduced by Laurence Venuti (1995), an American scholar and translator, in the 1990s. However, the types of translations they stand for have been recognized for a long time. With reference to Friedrich Schleiermacher (1768-1834), a German philosopher, classicist and theologian, Venuti describes below two methods which are responsible for two types of translation:

Admitting (with qualifications like “as much as possible”) that translation can never be completely adequate to the foreign text, Schleiermacher allowed the translator to choose between a domesticating method, an ethnocentric reduction of the foreign text to target-language cultural values, bringing the author back home, and a foreignizing method, an ethnodeviant pressure on those values to register the linguistic and cultural difference of the foreign text, sending the reader abroad (1995: 20).

Venuti (1995) looks at domestication and foreignization from different angles: among them being politics, linguistics, publishing business and ethics. The aim of this article is far less encompassing since it focuses only on the linguistic aspects of foreignization. In order to illustrate them, five translations of Pushkin’s novel in verse *Eugene Onegin* into English are chosen: Arndt (1963), Falen (1990), Elton/Briggs (1995), Hofstadter (1999), and Emmet and Makourenkova (1999). They manifest various degrees of using the foreignizing method by their translators. In this article, these translations are not looked at in their entirety: only Stanza 32 of Chapter 5 is lexically and semantically analysed. This small sample from the novel provides a reasonable number of data to illustrate several points related to foreignization.

Firstly, there will be a brief description of the text of Stanza 32. It will be followed by the analysis of its lexis and semantics. Then the findings will be compared against the reviews of the five chosen translations published in the scholarly journals. A brief conclusion will appear at the end.

Stanza 32 of Chapter 5

Its text is descriptive and analytical. Here the focus is on ethnographic details and in particular provincial eating habits in Russia in 1820s. The stanza also provides a few examples of Pushkin’s light humour.

The first of these is food. In spite of the fact that everybody, not only Eugene, managed to see that something was wrong with Tatyana, her guests were more interested in the birthday meal. It had been planned to be a big feast: a fat and rich pie (traditionally a meat or cabbage pie), a kind of roast meat, blancmange but different from the contemporary type in that this was a colourful stripy jelly made from almond milk, and Tsimlyanskoe, a sparkling wine produced in a village in Dagestan in the North Caucasus. Pushkin creates this list of dishes and wine with the intention of describing in detail the Larins’ social rank and wealth. He uses codes and symbols understood by his contemporaries in order to emphasise that the Larins are a very traditional family - local landlords with a modest income and conservative ideas. For example, in comparison with Onegin, who often drinks champagne, a more expensive wine produced in France, the Larins are able to afford only

Tsimlyanskoe. Their pie and jelly are traditional name-day celebration dishes as well as they being evidence of their simplicity and stratened financial cuircumstances.

Pushkin then entertains his readers with a few confessions related to his youth and romantic liaisons. Thus, the second half of the stanza is Pushkin's recollections of his former girl-friend Zizi. Zizi is a nickname for Evpraksiya Nikolaevna Vul'f (1810-1883). Pushkin creates polyphony in his story by adding something personal, romantic and tender as well as humorous that is associated with Zizi's image. For instance, she was not a tall and slim girl at all, but quite the opposite in that she was small and plump. By immortalising her in his novel, Pushkin confirms that Zizi occupies a special place in his heart. He compares her with a sparkling crystal as for him her image is pure and radiates light. Pushkin also makes another confession: Zizi has been the subject of his idealistic and naïve experiments in poetry. In his opinion, she is the symbol of a beautiful goblet full of *l'elisir d'amore*. The taste of the drink is so exquisite that there is no chance to control one's drinking and eventually the person who consumes it will be completely drunk.

Texts below are Pushkin's Stanza32 of Chapter Five and its five translations (some texts have comments and are marked with special symbols, but there are listed at the very end of the article after the references):

Конечно, не один Евгений
Смятение Тани видеть мог;
Но целью взоров и суждений
В то время жирный был пирог
(К несчастью, пересоленный);
Да вот в бутылке засмоленной,
Между жарким и блан-манже,
Цимлянское несут уже;
За ним строй рюмок узких, длинных,
Подобно талии твоей,
Зизи, кристалл души моей,
Предмет стихов моих невинных,
Любви приманчивый фиал,
Ты, от кого я пьян бывал! [Pushkin]

Tatyana's plight, of course, was noted
Not by Eugene alone; but now
Their scrutiny was all devoted
To a plump pie that made its bow
(But proved too salt, alas!). Already
In pitch-sealed flasks arrives the heady
Champagne 'twixt meat-course and
blancmange,
And in its wake, in serried range,
The glass that slimly, trimly tapers,
So like your slender waist, Zizi,
Heart's crystal, you that used to be
Game for my first poetic capers,
Allurement's phial that I adored,
Drunk with the wine of love you poured!
[Arndt]

And others, too, could well have noted
Tanya's dismay; but every eye
And all attention was devoted
To judging of a fat, rich pie
(Which was too salt, and we regret it).
They bring Caucasian wine, and set it
In tar-rimmed bottle, as it meet,
After the roast, before the sweet;
Then rows of glasses long and slender;
Like your trim waist, Zizi, ¹ they seem,
O crystal of my soul, the theme
Of my verse innocent and tender,
The phial of love which charmingly,
Time was, Intoxicated me. [Elton/Briggs]

Some others too might well have noted
Poor Tanya's plight; but every eye
Was at the time in full devoted
To sizing up a lavish pie+
(Alas, too salty); now they're bringing,
In bottle with the pitch still changing,
Between the meat and *blancmanger*,
Tsimlyánsky wine... a whole array
Of long-stemmed glasses... (quite as slender
As your dear waist, my sweet Zizi,++
Fair crystal of my soul and key
To all my youthful verses tender,
Love's luring phial, you who once
Made me a drunken, love-filled dunce!)
[Falen]

Of course, Tatyana's teary blinking
Was well in range of many eyes;
The focus of folks' looks and thinking,
However, was the rich meat pies
(Which, sad to say, were salted doubly);
And now they're bringing Russian bubbly,
Before the flan but after flesh,
In flasks that sticky pitch keeps fresh;
Then rounds of wine in fine, thin glasses
Whose shape to me recalls your waist,
Zizi*, thou crystal to my taste,
To whom trite verse I wrote in masses,
Thou vial of punch in whom I'd sunk,
In whom I drowned of love, punch-drunk.
[Hofstadter]

Of course, Eugene was not the sole
Observer of Tanya's confusion;
But at that moment the prime goal
Of every gaze and all attention
Was greasy pie (that had one fault,
Alas, a trifle too much salt);
Already, between meat and sweet,
Pitch-sealed Tsimlyanskoy wine is brought;
And pinched-waist glasses, tall and slender,
Just like you, Zizi, my dear
My soul's crystal, brilliant and clear,
And for my verse, subject most tender,
Love's phial, alluring, delicate
For whom I was inebriate! [Emmet & Makourenkova]

Analysing Lexical Classes

The concept of lexical classes exists in many languages; however, the number of classes and their categories are varied across the languages, except for the main ones - nouns and verbs. My choice was to use English lexical classes, the eight categories named above as well as determiners rather than the Russian categories of the class. They are different but similar in many ways. It is difficult, however, to sort out words into their word classes following the English system as it has either gaps or the contradictory explanation of classes, in particular on pronouns, adverbs and determiners. The table below shows the results of my classification:

	Pushkin		Arndt		Falen		Elton/Briggs		Hofstadter		Emmet&Makourenkova	
Total Words	58	%	79	%	81	%	84	%	92	%	72	%
Verb	4	6.90	9	11.39	4	4.94	10	11.90	10	10.87	5	6.94
Noun	23	39.66	25	31.65	23	28.40	22	26.19	28	30.43	26	36.11
Pronoun	8	13.79	12	15.19	9	11.11	11	13.10	14	15.22	7	9.72
Adjective	8	13.79	8	10.13	14	17.28	9	10.71	8	8.70	12	16.67
Adverb	2	3.45	4	5.06	9	11.11	5	5.95	5	5.43	4	5.56
Preposition	6	10.34	8	10.13	8	9.88	9	10.71	15	16.30	5	6.94
Conjunction	4	6.90	5	6.33	5	6.17	10	11.90	6	6.52	5	6.94
Determiner	2	3.45	6	7.59	8	9.88	7	8.33	5	5.43	6	8.33
Interjection	1	1.72	2	2.53	1	1.23	1	1.19	1	1.09	2	2.78

Assuming that Pushkin's text is the Russian norm, it will be salutary to look in detail at its English translations in order to find out how they preserve the lexical structure of Stanza 32.

In comparison with other four translations, Hofstadter's work has the greatest number of word classes and also 1.6 times more than the original. According to the data, prepositions are largely responsible for the lexical addition here followed by verbs, determiners, and minor additions from pronoun and adverbs groups. In the case of pronouns, their enlarged number might be described by their function, replacing nouns, as the number of nouns is reduced in Hofstadter's translation. His decision to use more prepositions can be qualified as being part of a domesticating translation as prepositions are largely used in English in order to maintain relationships between nouns; English nouns do not have cases as in Russian. The dependence on using determiners is also evidence of following domesticating rather than foreignizing conventions: for instance, articles are a significant subgroup of determiners, this group is absolutely absent in Russian. Relative pronouns such as *whose*, *which*, *whom*, as well as demonstrative pronouns, *this* and *that*, are also more used in English as they help to maintain coherence between sentences which is the important issue in English.

Emmet and Makourenkova are not as generous as Hofstadter as they have managed to enlarge the original stanza by only 1.2 times. Their additions come from the following lexical classes: adjectives, adverbs and determiners. The move of using proportionally more determiners signifies

domestication; however, the use of extra adjectives and adverbs is evidence of a swing to foreignization. They reduced slightly the number of nouns, pronouns and prepositions in their work. The reduction of nouns might be due to the extra use of adjectives as many nouns in English are part of compound nouns, all noun grammatical constructions where some nouns maintain their function similar to adjectives. The slightly reduced number of prepositions and pronouns stand for foreignizing rather than domesticating choices.

The work of Arndt, Falen and Elton/Briggs enlarges the Pushkin text by approximately 1.4 times. All these translators reduced the number of nouns and, except for Falen, added more verbs to their work. Extra verbs might be needed as English does not like non-verbal constructions as does Russian; for instance 'to be' is one of these verbs. Arndt, Falen and Elton/Briggs also included determiners; again this is evidence of their domesticating choices. Adverbs are another lexical class which extends Arndt's work, however, he reduces the number of adjectives. Falen also adds adverbs and this is his most significant adjustment. Contrary to Arndt, Falen uses adjectives to expand his arguments. If determiners are the biggest additional group in Elton/Briggs' work, verbs and conjunctions are included too; they share the second place in expanding the original. It is difficult to identify any domesticating or foreignizing moves in the pair of adverbs and adjectives, but the decision of adding more conjunctions can be qualified as having a domesticating rationale behind it as has been underlined before, the issue of cohesion is paramount in English. Falen's use of adjectives signifies his move to foreignization.

My findings highlight a move to foreignization in using lexical classes in the translations of Falen and Emmet/Makourenkova. Other translations more or less demonstrate their domestication choices of lexical classes.

Analysing Semantics

This section focuses on polylingual experiments conducted by the translators in order to express in depth a number of realia related to Russian eating and drinking habits. The examples are not analysed from the grammatical point of view but from the style of language they use. According to Venuti, these peculiar language expressions might signal the foreignness of translation and also contribute to broadening horizons of the reader.

One of these groups is archaisms. The following archaic expressions are found in Stanza 32: 'dunce' (Falen), 'before the flan but after flesh' and 'thou' (Hofstadter). If Falen's 'dunce' might be easily understood by contemporary readers, Hofstadter's expression is more complicated to grasp. In my opinion, his 'thou', however, adds a period flavor that is perhaps slightly older than any other 19th century English word.

The introduction of foreign words to the reader is another way to maintain foreignness. Here translators usually borrow and use them unchanged in their texts. For instance, *blancmange*, a French word for a dessert, appears in the original and is introduced to translations. Thus, Arndt and Falen preserve the word in their descriptions of the Larins dinner. Other translators are happy to use non-specific words that are neutral and familiar to all English speakers explaining the meaning of *blancmange* which they assume is unknown to their readers.

Another example of foreign words in the translations is *Tsimlyanskoe*, a special wine. Falen and Emmet/Makourenkova preserve the Russian name in their texts but try to make it as close as possible to its original spelling. Falen puts a stress in his spelling, *Tsimlyánsky*, helping English speaking readers to pronounce it correctly, and adds his clarification: it is a wine. Emmet/Makourenkova's choice is to keep the neutral gender of the Russian word, *Tsimlyanskoe*, as it corresponds to 'wine'. They also add 'wine' for clarification.

Three other translators emphasise the foreign origin of the wine and use various suggestions. For instance, Elton and Briggs describe the wine using another adjective *Caucasian*. Their choice is to give readers more general ideas on to the origin of the wine rather than the specific; the Caucasus is a large geographical district where vineries produce this type of wine, Dagestan being part of this region. Arndt's choice of the name is champagne. To a large extent, he is absolutely right as this type of wine has been called champagne until recently in Russia. Hofstadter's idea to call this wine

‘Russian bubbly’ reflects a more contemporary way of naming wines; Russian people are now aware that champagne is only produced in the Champagne district of France.

Stanza 32 also provides some interesting examples of polylingual experiments in translation into English. Hofstadter’s translation is an example of one of these rich “stews” which Venuti praises in his work (Venuti 1995: 123). In addition to archaic English, it has colloquialisms such as ‘folks’ and ‘bubbly’; formal register (and not a modern one) ‘to whom’; ‘sad to say’, and ‘teary blinking’ as an example of fairy-tale or metaphor creation. There is also a chance to identify ‘remainders’ there. They are ‘thou crystal to my soul’ and ‘thou vial of punch in whom I’d sunk’. They are expressed in English but consist of Russian embroideries; Hofstadter’s readers, however, are destined to figure out meanings themselves.

Arndt also uses a variety of different types of English in his translation. Foreignness (‘blancmange’) manifests itself next to his slightly colloquial expression (‘slimly trimly tapers’) and old-fashioned ‘twixt. Two ‘remainders’ make Arndt’s text a more interesting reading such as ‘in serried range the glass’ and ‘game for poetic capers’. The first expression beautifully reflects Pushkin’s sarcastically militaristic ideas of glasses as soldiers ready to serve and follow orders. The second ‘remainder’ is an attempt to identify the themes of Pushkin’s first poetic experiments as being energetic, joyful and childish. Again, it reflects and preserves the meaning of the original line.

To his list of foreign words and a slight archaic ‘dunce’ Falen adds one ‘remainder’, ‘a whole array of glasses’. Similar to Arndt his intention is to find relevant words in English to match Pushkin’s *стпой пюмок*. His words stand for ‘there are plenty of glasses’ and ‘these glasses are ready for a battle’.

Emmet and Makourenkova introduce two examples of formal language register to their translation: ‘for whom’ and ‘I was inebriate’, as well as they are responsible for one ‘remainder’, ‘Alas, that had one fault, a trifle too much salt’. The purpose of this unusual phrasing in English might be their intention to emphasise that guests are so hungry that they do not mind if the pie has too much salt in it. It also has another connotation; Russians believe that if food is too salty in one’s house, there is a person there who might be in love with somebody. Usually it is the one who is involved in the cooking. So, using ‘fault’ to describe a salty pie, Emmet and Makourenkova have the intention of emphasizing that there is a fault indeed and that is being in love.

Some translations also provide examples of strange English usage that are not necessarily grammatically correct. For instance, articles are not used in Emmet/Makourenkova’s work. These examples are an unlikely part of Venuti’s class of desirable ‘remainders’.

Pushkin’s text, rich and open to various interpretations, provides unique opportunities of translating into English, especially for those translators who are happy to enrich the language and experience of their readers. As my semantic analysis shows, there are attempts of ‘foreign intervention’, both elegant and not so elegant, in the chosen five translations. The translators have the intention and abilities to deliver something new into their target culture in order to expand one’s knowledge of Russian culture. It will now be interesting to see how well their novelties are perceived by various audiences.

The Translations: Reviews and Publications

The biggest test of any translation is the number of its publications. According to Leighton’s bibliography at the end of his review of Falen’s translation (1997: 666), Elton’s *Onegin* is the most popular translation as it has been published at least six times () before being edited and published by Briggs in 1995 in London: 1936 in New York; 1937, 1941¹, 1943, 1946, 1948 in London, and in 1939 in Glasgow. Arndt’s work has two editions, the first edition: the 1963 Bollingen Prize winning translation, and the second revised edition of 1981. These were, however, three publications as his second edition has also been published in 1992 in the US. The translation of Emmet and Makourenkova, which includes Puskin’s parallel text, has also been published three times but in

¹ It might be even seven times but Leighton is not sure and he puts a question mark next to its possible publication in 1941.

Russia: 1999, 2007 and 2009. Falen's work was published twice in the US in 1990 and 1995. Hofstadter's *Onegin* appeared once in 1999 in the US. These figures illustrate the popularity of different translations and the general public interest in Pushkin *Onegin* in English. However, they might not be perceived as evidence of the quality of these translations. So far the link between the number of editions and the quality of translation work has not been established, and it is known that the publishing business has its own agendas and aims that are invariably different from scholarly parameters of excellence.

Reviews published in professional journals are responsible for informing readers about the quality of published translations. Some of them are biased as literary translation is a competitive area in which people are influenced by their own beliefs and attitudes. Meanwhile, reviews reflect the general perception of one's translation work in academia. Unfortunately, the current reviews of *Eugene Onegin* reflect the tendency described by Venuti (1995): fluent and accurate translation is still the most favourable one in the English speaking world. For instance, Bethea (1984: 113) makes the following comments on Arndt's revised translation comparing it with Johnston's work (1977): "His [Arndt –AP] rendering of the dialogue, for example, is more natural, yet accurate than Johnston's..." To Bethea, it is important that Arndt "suggests economically an English equivalent of the stammering *lixoradka* of Tatyana's love" (1984: 113). Leighton (1997: 662) also advocates "a more natural syntax and "sound fine in English". Contrary to Venuti, he is not happy with the variety of Arndt's linguistic choices:

Where Arndt and Johnston have here risked slightly awkward syntax for the opportunity to achieve compelling rhymes, Falen achieves a better effect by fitting Arndt's rhyme to a more natural syntax. It is not immediately apparent what is meant by Arndt's epithet "public sigh," and although the colloquialism "deuce take you" is apt to both the original and the language of Pushkin's time, the colloquialism "step on it" is an anachronistic Americanism. It is also difficult to understand what is meant by Johnston's phrase "asks oneself all through," the prolixity of which is clearly a consequence of an effort to reconcile syntax with rhyme. With Falen on the other hand, "thinking under every sigh" and "devil make you die" sound fine in English and are equivalent to Pushkin's Russian diction. (1997: 662)

The majority of reviewers are not comfortable with Hofstadter's versification of the Pushkin novel. His work is far beyond any canons of translation recognized so far. They are trying to maintain their opinions in the framework of political correctness as Hofstadter is a recipient of the 1980 Pulitzer prize (non-fiction) for his another work, *Gödel, Escher, Bach: an Eternal Golden Braid* (1979). For example, McMillin makes the following confession in his review of the translation: "The present reviewer found pleasure as well as aggravation in the work of the latest, to use Nabokov's intolerant coining, 'paraphrast'. On the downside is the transatlantic flippancy which seems remote from Pushkin'd dry irony, but to be admired are some happy solutions, particularly in the later chapters." (2001: 315)

Wanner, another reviewer of Hofstadter's translation, writes: "Overall, Pushkin's seemingly effortless colloquial elegance comes across better in Falen's version than in Hofstadter's "jazzy" burlesque. But this is not to say that reading Hofstadter's translation is not a rewarding experience in its own right." (2000: 84)

With the use of new technologies for communication it also became possible to expand the information exchange between scholars. Web 2.0 is a recent addition to journal publications. It provides opportunities for an immediate publication and addresses global audiences in less formal settings than journals. In the twenty firstst century, some of its online entries are rapidly acquiring the status of recognized scholarly publications and have been cited in academic hard copy sources. Professional "blogs" are occupying a special place in Web 2.0. For instance, *The Lectern*, a "blogspot" on literature and translation, has recently published the review of five English translations of *Onegin* under the pseudonym of Murr (2010): Nabokov (1964), Johnston (1977),

Falen (1990), Hofstadter (1999) and Mitchell (2008). At the end of that review, there is a paragraph which prodigiously praises the Falen work:

Falen's translation is how one might imagine the work to have been written in English if Pushkin had been an Englishman. It has the elegiac lyricism of Keats, the political anger of Shelley, the clarity of Wordsworth's metaphysical meditations, Blake's mysticism and prophetic power, the detailed (but highly derivative from the French) pastoralism of Grey and Thomson, spiced throughout with Byron's satirical élan and verbal wit. Moreover, it manages to echo these various intonations without ever succumbing to parody. Falen's version situates the work firmly within the English Romantic tradition, as is only right for a work composed in the 1820s, and turns Pushkin's Russian into a song of equal beauty in English.

This quotation might be also suggest that the Falen work is the vivid example of great linguistic "stews" so much admired by Venuti (1995).

Concluding Remarks

The article is my modest contribution to ongoing discussions on foreignizing translation. It highlights the linguistic aspects of foreignization using five English translations of one of Pushkin's stanzas from *Eugene Onegin* as a sample. The findings from my research point to the complicated character of foreignization but confirm that foreignizing translation has emerged, struggled and maintained itself gradually in the body of literary translation work from Russian into English over the period of sixty years. They also show that this type of translation expands the reader's experience by introducing to them new cultural concepts.

References

1. Pushkin, A.S. (1949 [1837]) *Sochineniya. Redaktsiya teksta i kommentarii* M.A. Tsyavlovsky i S.M. Petrov. Moskva: izd-vo khudozhestvennoi literatury.
2. Arndt (2002 [1963]) Alexander Pushkin, *Eugene Onegin: A novel in verse*. The Bollingen prize translation in the *Onegin Stanza* by Walter Arndt [1916-]. 2nd edition, revised. Critical Essays by Roman Jakobson, D.J. Richards, J. Thomas Shaw and Sona Stephan Hoisington. New York, NY: Dutton.
3. Elton/Briggs (1995) Alexander Pushkin, *Yevgeny Onegin*. Edited with revised translation by A. D. P. Briggs based on a translation by Oliver Elton [1861-1945]. Illustrated by M. V. Dobujinsky. London: J. M. Dent and Rutland, VT: Charles E. Tuttle.
4. Emmet/Makourenkov (2009 [1999]) Pushkin A.S. *Evgenii Onegin*. Na angl. i ruusk. yaz. 3-e izdanie./Perevod na angl. Olivii Emmet, Svetlany Makourenkovoi. Moskva: Reka vremen.
5. Falen (1995 [1990]) Alexander Pushkin, *Eugene Onegin: A Novel in Verse*. Translated and with an introduction by James E. Falen. Oxford and New York: Oxford University Press.
6. Hofstadter (1999) *Eugene Onegin: A novel in verse* by Alexander Sergeevich Pushkin. A novel versification by Douglas Hofstadter [1945-]. New York: Basic Books.
7. Johnston (1977) Alexander Pushkin, *Eugene Onegin*. Translated by [Sir] Charles [Heburn-Johnston [1912-1986]]. London: Scolar Press.
8. Nabokov (1964) *Eugene Onegin*. A novel in verse by Aleksandr Pushkin. Translated from the Russian with a Commentary by Vladimir [Vladimirovich] Nabokov [1899-1977]. London: Routledge & Kegan Paul.
9. Bethea, David (1984) "Eugene Onegin by Alexander Pushkin; Walter Arndt". In: *The Slavic and East European Journal* 28(1), 112-114.
10. Leighton, Lauren (1997) "A New Onegin". In: *The Slavic and East European Journal* 41(4), 661-666.

11. McMillin, Arnold (2001) "Eugene Onegin: A Novel in Verse. A Novel Versification by Alexander Sergeevich Pushkin; Douglas Hofstadter." In: *The Slavic and East European Review* 79(2), 313-315.
12. Murr [pseudonym] (2010) " 'Eugene Onegin' 5 Translations and A Commentary Part 1". Available at <http://thelectern.blogspot.com/2010/01/eugene-onegin-5-translations-and.html>. Visited 1 May 2011.
13. Venuti, Lawrence (1995, 2008) *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London and New York: Routledge.
14. Wanner, Adrian (2000) "Eugene Onegin. A Novel in Verse by Alexander Sergeevich Pushkin by Douglas Hofstadter." In: *Comparative Literature Studies* 37(1), 83-86.

EVALUATING AN ELECTIVE JUNIOR COURSE FOR TRANSLATION STUDIES MAJOR SULEYMAN DEMIREL UNIVERSITY: PRACTICE OF ENGLISH-TURKISH TRANSLATION

СУЛЕЙМАН ДЕМІРЕЛ УНІВЕРСИТЕТІНДЕГІ АУДАРМА ІСІ СТУДЕНТТЕРІНІҢ
ТАҢДАУ КУРСЫН БАҒАЛАУ: АҒЫЛШЫН-ТҮРІК АУДАРМАСЫ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Kymbat SMAKOVA, MA
Gaukhar MAXIMOVA, Junior Student

*Translation Studies, Faculty of Philology and Educational Sciences,
Suleyman Demirel University, Kazakhstan*
kymbat.smakova@sdu.edu.kz

The elective junior course - *Practice of English-Turkish Translation* at the Department of Translation Studies at Suleyman Demirel University (henceforth SDU) seems to be a unique course that is available to translation & interpretation students of a bachelor's program in Kazakhstan. This paper aims to evaluate the extent to which the course meets the expectations of students and departmental criteria. The authors firstly investigated the background conditions that can explain why this elective course has been added to the program. Then they described the course and its place compared to the other translation courses in usual translation studies curricula in terms of current students' knowledge and skills to achieve learning objectives.

The Department of Translation Studies at Suleyman Demirel University (henceforth SDU) has been offering a bachelor's degree, which can be deserved upon completing a program of theoretical and practical courses of general translation between the first language (Kazakh or Russian) and English as the target language. Such a program requires trainees with an advanced (C1 or C2) level of English as well as an academic level of their native language. Considering the fact that most people in Kazakhstan are bilingual speakers of Russian and Kazakh languages, and that they learn Kazakh or Russian as a second language through a grammar-translation method at school, the Kazakh – Russian programs of translation studies at some universities and colleges seem to be less challenging than English – Russian (or English – Kazakh) programs since they include English just as a foreign language instead of a language as the medium of most of the curricular instruction. Translation Studies at SDU, then, is supposed to be already a challenging program by its own description even without the inclusion of a second foreign language into the curriculum. This second foreign language is naturally Turkish because there are authentic means of communication easily available at SDU, which was founded and has been run by a Kazakh-Turkish board of administration.

The university's language policy promotes English as the medium of most instruction, Kazakh and Russian languages as the medium of humanities and social sciences that concern and require local perspectives in course reading lists, Turkish as the language that would best build cultural bridges among Turkic nations and as an additional language that could contribute to sharing common values of Kazakhstan and Turkey with the rest of the world. SDU may not be unique in

A familiar name of Pushkin's for Yevpraksiya N. Wolff, sister of his friend A.N. Wolff. – This is Elton's/Briggs's commentary.

+ *a lavish pie*: the Russian *pirog*, a meat- or cabbage-pie. – This is Falen's commentary.

++ *Zizi*: Evpraksia Wulf (1809-83), who as a young girl lived near Pushkin's family estate at Mikhailovskoe and with whom he flirted when confined there in 1824. Pushkin became her lover briefly in 1829. Writing to a friend in 1836 from Mikhailovskoe on his last visit there, he recalls her as 'a formerly half-ethereal maiden, now a well-fed wife, big with child for the fifth time'. – This is Falen's commentary.

**Zizi*: This is Evpraksia Nikolaevna Wulf (1809-1883), the youngest daughter of Pushkin's neighbours, the Osipov family, in Mikhailovskoe (where Pushkin lived when banished from Saint Petersburg in the years 1824 to 1826). Pushkin courted nearly every female in the family, but Zizi perhaps the most ardently, when she was twenty or so. She and one of her sisters dined with the poet on the eve of his fatal duel in January, 1837. – This is Hofstadter's commentary.

offering optional and additional Turkish language courses in all of its bachelor's programs since there are (at least) two other universities operated by Turkish entrepreneurs in Kazakhstan.

However, perhaps it is the only higher educational institution, which started a course of English-Turkish translation in the country. Also, it is probably very rare for a translation and interpretation department at a university to offer a course, which requires developing skills of translation between two foreign languages as both the source and target languages.

Before the English – Turkish Translation course was placed into the curriculum; it would be wise to review if such a translation course of translation between non-native languages existed in the curriculum of an undergraduate degree program at a university. Searching the websites of some universities in Turkey and Kazakhstan, the authors failed to find any examples of such a translation course. There are indeed two approaches on translation into a non-native language. According to the traditional view, 'translation into a non-mother tongue or inverse translation, especially of literary texts, has always been frowned upon within Translation Studies in Western cultures and regarded by literary scholars and linguists as an activity of dubious worth, doomed to fail.' [1] However, Nike K. Pokorn also challenged the traditional view and stated that the quality of the translation, its fluency and acceptability in the target language environment depend primarily on the as yet undetermined individual abilities of the particular translator, his/her translation strategy and knowledge of the source and target cultures, and not on his/her mother tongue or the direction in which s/he is translating.' Therefore, the elective junior course - *Practice of English-Turkish Translation* at the Department of Translation Studies at SDU seems to be a unique course, which deserves the attention of researchers, translation educators and administrators in translation services and education.

When the course instructor was asked to take up the English – Turkish Translation course, the chair of the Department of Translation Studies explained that several Turkish companies and local entrepreneurs doing business internationally with Turkish counterparts asked for English-Turkish translator-interpreter staff who would help them with their international oral communication and written correspondence. The demand for translation between English and Turkish has been increasing as more Turkish companies begin to work in Kazakhstan and decide to participate into international fairs and exhibitions. On the other hand, Turkish universities have been going more international in recent years as a result of government policies of higher education. Mevlana Academic Mobility Program has been started in order to fulfill financial support for students and academicians who may wish to share experience by exchange programs [2]. Thus, Kazakh-Turkish higher educational institutions are more interested in international cooperation and participating into academic events, which primarily attract participants from Turkey [3]. Known as a Kazakh-Turkish higher educational institution, Suleyman Demirel University is probably the first place believed to provide English-Turkish translation services in Almaty. The Department of Translation Studies could not ignore such demands and decided to open the course as an elective component of the curriculum. However, if a sufficient number of students had not selected the course by preferring it to Kazakh-Turkish or Russian-Turkish Translation, the decision would not be activated. By their choice of elective translation course, students of translation studies also seemed to have realized the significance of English-Turkish translation at SDU to meet the needs of translation services in Almaty.

The following figure shows student preferences of elective translation courses to and from Turkish in 2014-2015 academic year according to the office registrar at this university.

Total number of juniors at Translation Department	: 28
Number of students who selected Russian-Turkish Translation course	: 7
Number of students who selected Kazakh-Turkish Translation course	: 9
Number of students who selected English-Turkish Translation course	: 12

The Practice of English-Turkish Translation course was included in the curriculum as a two-credit elective course for two semesters in each of the fall and spring semesters of juniors. During

the fall semester, they focused on sentence level translations by comparing the structures of English and Turkish languages. The spring semester included practice of translation at discourse level. The most typical written texts for translation tasks have been mainly selected from among legal documents such as passports, certificates of marriage or birth, diplomas, official letters of application, recommendation, invitation and congratulation, news stories as well as short stories, jokes and fairy tales. Some of the oral translation tasks involved preparing English subtitles for original short films in Turkish, translating commercials on TV channels and welcome speeches or congratulations in international conferences.

Initially, a survey was conducted about learners' background for and attitudes to the course of English-Turkish translation. Another survey, which contained the same questions selected from the initial survey, was conducted towards the end of the course in addition to a semi-structured interview with three volunteers to enquire if there are changes in learners' attitudes.

The following questions had been prepared for the initial survey:

- Compared to the other students who selected Kazakh-Turkish and Russian-Turkish, what is their language background? In other words, what is their first language and how were their previous scores in Turkish and English courses and GPAs?
- Did participants choose the course by themselves, or by some other source of influence such as their parents or academic advisors?
- Did they believe that their Turkish and English levels were adequate?
- *What did they expect to be able to achieve upon completing this course in general?*
- *Would they find it easier to translate from English to Turkish or from Turkish to English?*

While the course was conducted, the authors wondered what would happen to the quality of translation when the source and target languages are non native languages. So, they gave the course participants three texts to translate in order to explore which translation seems easier for them. The first task was to translate from Russian into Turkish and English. The second one was from English into Turkish and Russian, and the third from Turkish into Russian and English.

The final survey questions, which are designed to elicit valuable information on the course content and instruction as well as its implications for the curriculum, are as follows:

- *What kind of expectations about the course outcomes would be not realistic in general?*
- Did participants believe that they have gained valuable knowledge and information in general?
- Did participants believe that they have improved their communication skills in Turkish and English? In which language was the improvement more significant?
- Did they believe that their Turkish and English levels had been adequate before they started the course?
- *Did they find it easier to translate from English to Turkish or from Turkish to English?*
- *What was particularly difficult in the course? What might be the reasons for the difficulties?*

The three voluntary participants were directed the same pre-course and post-course questions during the interview. They provided detailed information helped interpret the survey data appropriately.

The initial survey results showed that all participants have significantly better scores in English language courses (82.3% to 71.8%), slightly better in Turkish language courses (80.4 % to 79.6%) and the average of their GPAs is higher (2.82 to 2.53) than the other students who selected Kazakh-Turkish and Russian-Turkish courses.

Moreover, the survey revealed that all participants selected the course by their own free will despite their advisor's different opinion. They thought their language levels were almost sufficient, though one third of them chose the course to improve their Turkish. More than three quarters of them believed that they would equally find translating from Turkish to English easy or difficult. All had known that the translation tasks would be more challenging than those that involve the native tongue as one of the languages in translation.

During the process of instructional mini experiment, most students easily coped with the translation into their mother tongue, which took them less time to translate. The translated text was also adequate and easy to understand. The reason was probably that they were more naturally equipped with both linguistic and cultural knowledge of the target language, which was their first language. But unfortunately, some students failed to translate the text into Turkish. They found it too hard to translate, and explained it due to the lack of knowledge of the vocabulary in Turkish. The translations into English were obviously not perfect either, but they were more accurate than the Turkish versions. Even though Practical Turkish is provided for all students of SDU, they weren't enough for students of the translation studies department who take the Practical Course of English-Turkish Translation. Participants suggested that adding more hours of Turkish lessons and extending this course for another year could lead to better practice and higher quality of translation.

The results of final survey indicate that more than half of the participants had overestimated their level of Turkish initially. Almost all of them found translation from English to Turkish more difficult than from Turkish to English. They believed that the course content and tasks have been relevant, meaningful, and necessary as they practiced translation through authentic materials and situations. Nevertheless, they seem to have realized that translation between two foreign languages is far more challenging than they had initially guessed especially when they practiced translation at discourse level. Based on observation, evaluation and reflection upon participants' learning process, the course instructor explains the reasons that account for the difficulties. Turkish-English translators find most tasks difficult because they lack the knowledge of both source and target cultures since neither of them is as familiar as their native language. Moreover, their vocabulary is too limited to describe and explain phenomena in both source and target languages. Another difficulty arises from differences between English and Turkish languages. Some of these differences such as English being an isolating and SVO language but Turkish being an agglutinative and SOV language have been the source of most challenges in translation particularly between English and Turkish at sentence level.

In conclusion, findings confirmed that translating from a non-native language to another non-native language is a very challenging task. For junior students of the department of translation, the task is far more challenging and it requires more time and effort when they translate from English into Turkish. Although, it is challenging students need this course (particularly translating from non native to non native) because of the increasing demands. On the other hand, speaking is a very important skill for translators in addition to being aware of cultural elements comparatively. Therefore, sending students of translation departments to internship and exchange programs to Turkey will be helpful for broadening their minds and improving their skills. As soon as SDU is expected to offer advanced level translators, the courses need to be more effective and cover all possible areas in translation.

Key words: *teaching, English-Turkish translation, non-native language, foreign language,*

References:

1. Pokorn, Nike K. (2005) Challenging the traditional axioms: translation into a non-mother tongue , John Benjamins Publishing, Amsterdam-Philadelphia: p. xii
2. <http://www.yok.gov.tr/documents/757816/1685286/Programme+Requirements+Mevlana+Website.pdf/7c759317-ae5e-4cef-b10f-f00265141266>
3. The International Conference "Eurasian Forum on Social Sciences" Organized by A. Yesewi International Kazakh-Turkish University, 15-16 November 2014.
(<http://www.ayu.edu.tr/index.php/news/208-iii-avasya-sosyal-bilimler-forumu-almati-da-yapildi>)

GENERAL APPROACHES TO CREATIVE TRANSLATION OF SHORT STORIES FROM ENGLISH INTO RUSSIAN IN TERMS OF AMERICAN MYSTERY STORY” THE IDENTITY CLUB” BY RICHARD BURGIN

ӘҢГІМЕЛЕРДІ АҒЫЛШЫН-ОРЫС КРЕАТИВ АУДАРУДЫҢ НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕРІ:
РИЧАРД БЕРГИННИҢ “IDENTITY CLUB” ӘҢГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ

Yekaterina AGEYEVA, Senior Lecturer

*Translation Studies, Faculty of Philology and Educational Sciences,
Suleyman Demirel University, Kazakhstan
ageyeva_kate@mail.ru*

Literary translation is an artistic creation and to be successful it must be accepted by the language speakers' community of the target language as a piece of literary prose in their native language. That's why in literary translation

- The translator is to render mental images and trigger emotions similar to those initiated by the source text in its readers;
 - The images and emotions are known to be extremely subjective;
 - The words causing similar images and emotions may be different in different languages
- (Basics of Translation, 2006)

Practically all words in the Belles-Lettres style are used in their contextual meaning, they are **context bound words**.

All words have meanings of their own which are defined in dictionaries but the context may specify or modify the word's meaning, neutralize or emphasize some part of semantics.

And before looking for an equivalent, the translator has to make a careful study of the context to identify the contextual meaning of the word that should be rendered in translation.

Most of the words are polysemantic, that is, they have several meanings. As a rule, the word is used in the sentence in one of its meanings and the context shows what meaning has been selected by the speaker and cut off all other meanings irrelevant for the particular act of communication.

(Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) М.1990:61)

The analysis of translation difficulties and ways of their solution was performed on the example of American mystery story “The Identity Club”(by Richard Burgin) literary translation completed by Azizova S.M.

Every language has its specific way of expressing things, a way that may be quite alien to other languages. That is why a literal (word-for-word) translation of a foreign text may turn out clumsy in target language. To avoid it the translator has to resort to special devices worked out by the theory of translation and known as lexical transformations (or contextual substitution).

In translation of the referred story the following types of lexical transformations were used most frequently:

Specification –the type of lexical transformation which is used in translating words with wide and non-differentiated meaning. The essence of this transformation lies in translating words of source language by words with specified concrete meaning in target language.

Generalization- is the second type of transformation when the word with concrete meaning is translated into target language by a word with generalized meaning.

Modulation – is the type of transformation based on logical connection between two phenomena (usually it is a cause-and-effect type of connection), one of which is named in the original text and the other used as its translated version. This transformation presupposes semantic and logical analysis of the situation described in the text and consists in semantic development of this situation.

Antonymic translation – is the next type of transformation based on antonymy. It means that a certain word is translated not by the corresponding word of target language but by its antonym and at the same time negation is added.

Compensation- is the fifth type of transformation which presents a general principle of rendering stylistic peculiarities of a text when there is no direct correspondence between stylistic means of source language and target language.

This transformation is widely used to render speech peculiarities of characters, to translate puns, rhyming words, etc. There should be kept a general stylistic balance based on compensating some inevitable stylistic losses by introducing stylistically similar elements in some other utterances or by employing different linguistic means playing a similar role in target language. (Перцова О.В. Введение в теорию и практику перевода: 22-23)

In addition to lexical transformations the translators used also grammatical transformations such as: *Partitioning* is either replacing in translation of a source sentence by two or more target ones or converting a simple into a compound or complex target one.

Integration is the opposite of partitioning; it implies combining two or more source sentences into one target language.

Transposition is a peculiar variety of inner partitioning in translation meaning a change in the order of the target sentence syntactic elements (Subject, Predicate, Object, etc.) as compared with that of the source sentence dictated either by peculiarities of the target language syntax or by the communication intent.

Functional Replacement is any change in the target text at the morphological, lexical and syntactic levels of the language when the elements of certain source paradigms are replaced by different elements of target paradigms.

Addition in translation is a device intended for the compensation of structural elements implicitly present in the source text or paradigm forms of missing in the target language.

Omission is reduction of the elements of the source text considered redundant from the viewpoint of the target language structural patterns and stylistics. Omission is the opposite of addition.

Conclusion.

“The Identity Club” is a deeply psychological and somewhat mysterious story, which gives a reader the opportunity for thinking. The members of the club, believing in reincarnation, accept on themselves the identities of well-known but dead famous people: writers, poets, musicians, scriptwriters, etc. They accept their behavior, the way they dressed, their way of thinking... and the age of their death. A young professional Remy by name joins the club and soon realizes that he has done a mistake, because Identity Club is the club of suiciders. He makes his mind to escape.

While translating the story the translator used the following lexical and grammatical translation devices:

- specification
- generalization
- compensation
- modulation
- logical development
- replacement of grammatical forms
- addition
- omission
- partitioning
- integration

Specification is the most frequent method of translation which points to the fact that the volumes of word meaning in two languages do not coincide. These are the following Examples of specification: He judged his French to be authentic. -Он счел егофранцузский правильным.

Members were not allowed to discuss their former identities with each other once they committed to a new one. -Членам клуба не разрешалось обсуждать свои прежние личности друг с другом, после того как они брали на себя обязательства в отношении новых.

Generalization is also one of the most frequent applied transformation :

In the Club Remy suspected that members assumed their identities with varying degrees of intensity. - В клубе, как оказалось Реми, все перевоплощались в свои персонажи кто как мог.

The cases of **modulation** are quiet frequent:

The New Evan's touch was not as elegant as the first one's. -Манеры нового Эванса не были столь элегантны, как манеры предыдущего.

I was solo gig. Я дал сольный концерт.

Some English expressions contain in a volume able cluster of information which must be developed in translation need the method of **antonymous** translation:

...and could see that the new Evan's immersion into his identity was thorough. - Он не мог не отметить, что все движения тела нового Эванса были идентичны.

He could hardly remember that in the past he had always prided himself on being neat, on time amiable. - Он почти забыл, что в прошлом всегда гордился собой, поскольку всегда был аккуратным, пунктуальным и дружелюбным.

Functional replacements were also used in the following cases:

Remy could not remember seeing any photographs of the French composer. -Реми не помнил, видел ли он когда нибудь фотографии этого французского композитора.

Addition is also used for stylistic reasons: Since my illness I am nothing but pills, my kingdom for a pill. Из-за своей болезни я живу на таблетках. Отдал бы целое царство за одну таблетку.

Omission:

When it ended Remy found himself applauding vigorously as well and becoming even more curious about the former life of the new Evans. - После того как игра закончилась, Реми энергично аплодировал и еще больше заинтересовался жизнью покойного Эванса.

In some cases the translator used **partitioning**:

From the small sofa- the only in the room, Eric Satie shouted " Bravo! Encore!" -Эрик Сати сидел на диване. В комнате больше ни кого не было. Реми услышал как Сати воскликнул: «Браво! На бис!»

The following method was less common:

Logical development:

It was Poe calling to remind him about the Identity Club meeting that night. - Это был По который звонил, чтобы напомнить ему о заседании, которое должно было состояться в тот вечер.

Literature:

1. Burgin R. "The Identity Club". N-Y., 2005
2. Proshina Z. "Theory of Translation" (English and Russian). V., 2008
3. Md. Ziaul Haque. Translating Literary Prose: Problems and Solutions. International Journal of English Linguistics; Vol. 2, No. 6; 2012 Published by Canadian Center of Science and Education
4. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. М., 2000
www.ccsenet.org/journal/index.php/ijel/article/download/.

TRANSLATION ISSUES OF GRAMMATICAL CATEGORY CASE FROM RUSSIAN
INTO CHINESE

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ПАДЕЖЕЙ С РУССКОГО ЯЗЫКА НА КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК

Бакыт КЕРИМКУЛОВА, старший преподаватель китайского языка

*Международный университет Атамюрк-Алатоо, факультет гуманитарных знаний,
Бишкек, Кыргызстан*

bakyt.kerimkulova@iaau.edu.kg

Китайский язык является представителем аморфных групп языков. Аморфная группа языков отличается морфологическими свойствами. Слова в максимально изолирующем языке будут состоять только из одной морфемы — корня, не образуя ни составных слов, ни сочетаний с суффиксами, префиксами и т. д.

В изучении иностранного языка мы часто применяем метод сравнения. К примеру, русскоязычная аудитория изучает методом сравнения грамматику русского языка и иностранного языка, в нашем случае китайского. Но, грамматика китайского языка в сравнении с грамматикой русского языка имеет, скорее всего, больше отличий, чем схожести. Как выше упоминалось, китайский язык входит в аморфную группу языков, а русский язык во флективную группу языков. И как аморфный язык, в китайском языке нет падежей (но это легче, их нет и в английском, к примеру). В китайском языке нет склонений, нет суффиксов и окончаний в понимании других языков.

Если, к примеру, взять местоимение «ты», при выражении действия в отношении ко второму лицу, слово склоняется в четвертом винительном падеже на «тебя». Например: я (ты → тебя) тебя люблю. В китайском языке местоимение остается неизменным, не склоняется ни в каком падеже. Например: я тебя люблю – 我爱你. В переводе будет: я любить ты.

Конечно, казалось бы, если в китайском языке нет падежей, окончаний и суффиксов как в русском языке, это облегчает нам задачу в изучении языка. Поскольку это морфологическое свойство китайского языка чаще объясняется сложным грамматическим языком, чаще при переводе с китайского языка на русский язык изучающие китайский язык сталкиваются с барьером морфологической особенности грамматики китайского языка. Особенно этот барьер проявляется в переводе с русского языка на китайский – неродной язык. С помощью данного сравнительного исследования мы решим проблемы перевода падежей с русского языка на китайский язык.

В русском языке имена существительные изменяются. Их форма зависит от того, какую роль они играют в предложении. Эти формы изменения существительных называются падежами. Всего в русском языке 6 падежей существительных, каждый падеж имеет свой вопрос для одушевленных и неодушевленных существительных, свои окончания, свои значения и функции в предложении (speak-russian.cie.ru).

Выделяются следующие падежи:

№	паде́ж	вопро́сы	он		она́		оно́
			кто?	что?	кто?	что?	что?
1	Именительный паде́ж	кто? что?	друг	стол	подр ^у га	вод ^а	яблоко
2	Родительный паде́ж	кого? чего?	дру ^г а	стола́	подр ^у ги	вод ^ы	яблока
3	Дательный паде́ж	кому? чему?	дру ^г у	стола́	подр ^у ге	вод ^е	яблоку
4	Винительный паде́ж	кого? что?	дру ^г а	стол	подр ^у гу	вод ^у	яблоко
5	Творительный паде́ж	кем? чем?	дру ^г ом	стола́м	подр ^у гой	вод ^{ой}	яблоком
6	Предложный паде́ж	ком? чём?	дру ^г е	стола́е	подр ^у ге	вод ^е	яблоке

Падеж – это неоднородная (смешанная) семантико-синтаксическая категория: падежные формы в русском языке участвуют в выражении семантических, синтаксических и коммуникативных отношений. При этом падеж занимает уникальное положение среди других категорий. Падежу в целом трудно приписать не только общую, но даже главную синтаксическую функцию: для косвенных падежей главной можно признать функцию выражения зависимости существительного от другого слова (т.е. подчинительную), но именительный падеж подлежащего синтаксически подчиненным обычно не считается (по крайней мере, в традиционной грамматике). Не удастся сформулировать и общего значения ни для падежа в целом, ни для каждого отдельного падежа (Якобсон Р.О., 1985). Поэтому в определениях падежа обычно прибегают к нейтральной формулировке «выражает отношение имени к...».

Падежам в русском языке соответствуют фиксированные морфемы - предлоги и притяжательная частица в китайском языке.

Например:

Я ему позвоню.

Имя существительное «ему» – начальная форма слова «он». В русском языке, когда выражается действие в отношении имени существительному во втором лице в единственном числе «он», падежное окончание имени существительного слова «он» слагается в третьем дательном падеже.

В китайском языке, как было ранее сказано, нет падежной системы, имя существительное не слагается, это означает, что в китайском слове нет ни суффиксов, ни окончаний как в русском языке. Падежные окончания в русском языке (также в других флективных и агглютинативных языках) при переводе на китайский язык выражаем при помощи фиксированных предлогов.

Например:

我给他打电话。

Предлог «给» выражает направление действия к имени существительному во втором лице в единственном числе. Порядок слов в предложении на китайском языке: подлежащее+предлог+дополнение+глагол.

Я закрыл книгу.

我把书合上了。

В первом предложении имя существительное «книгу» складывается в четвертом винительном падеже. Падежное окончание винительного падежа в китайском языке можно передать предлогом 把. Порядок слов в предложении на китайском языке: подлежащее+предлог把+дополнение+ глагол.

В переводе падежей с русского языка на китайский язык можно пользоваться следующей таблицей.

Таблица падежей в русском языке и предлогов и притяжательной частицы в китайском языке

	Падежи в русском языке		Предлоги в китайском языке	
1	Именительный	Кто? Что?	第一个, 主格	谁? 什么?
2	Родительный	Кого? Чего?	第二格, 属格	的 - 谁的? 什么的?
3	Дательный	Кому? Чему?	第三格, 与格	给 - 给谁? 给什么?
4	Винительный	Кого? Что?	第四格, 宾格	把 - 把谁? 把什么?
5	Творительный	Кем? Чем?	第五格, 造格	被 - 被谁? 被什么?
6	Предложный	О ком? О чем?	第六格, 前置格	关于 - 关于谁? 关于什么?

Как строить предложения в китайском языке с помощью предлогов, выражающих падежные окончания в русском языке?

Для построения предложений в китайском языке с помощью предлогов и притяжательной частицы мы предлагаем очень простую конструкцию строения предложения.

1. Второй родительный падеж, его в китайском языке выражает притяжательная частица «的». Притяжательная частица идет после существительного или местоимения, которому принадлежит кто-то или что-то.

Конструкция: местоимение / имя существительное + 的.

Чей? Мой – 我的, сумка мамы - 妈妈的, мышка компьютера - 电脑的, их - 他们的.

2. Третий дательный падеж в переводе на китайский язык передаем с помощью предлога «给».

Конструкция: 给 + местоимение / имя существительное.

Дать кому? Чему? Мне – 给我, им – 给他们, университету – 给大学.

Дай мне книгу - 给我书. Сказать им - 给他们说. Позвонить университету - 给大学打电话.

3. Четвертый винительный падеж при переводе на китайский язык передаем с помощью предлога «把» (樊平, 1998).

Конструкция: 把 + местоимение / имя существительное.

Винить кого? Что? Студента – 把学生, книгу – 把书, текст – 把课文.

Раскритиковать студента – 把学生批评. Закрыть книгу – 把书合上. Закончить читать текст – 把课文读完.

4. Падежное окончание пятого творительного падежа в китайском языке выражает предлог «被».

Конструкция: 被 + местоимение / имя существительное.

Сотворен, сделано кем? Творить, сделать чем?

Тобой – 被你, ветром – 被风, машиной – 被汽车.

Был открыт тобой - 被你打开了. Ветром был сдут на землю - 被风刮到地上了. Был сбит машиной - 被汽车撞倒.

5. Окончание шестого предложного падежа в русском языке при переводе на китайский язык переводим с помощью предлога «关于».

Конструкция: 关于 + местоимение / имя существительное.

Думать о ком? Рассказать о чем?

О родине – 关于祖国, о родителях – 关于父母, о договоре – 关于合同.

Фильм о родине - 关于祖国的电影. Я расскажу тебе о родителях - 我给你讲关于父母.

Обсудить об условиях договора - 洽谈关于合同的条件.

В китайском языке нет падежей. К каждому суффиксу и окончанию, слагаемым глаголам по падежам в китайском языке есть фиксированные морфемы. Выше в таблице и примерах мы провели сравнительное исследование падежных окончаний в русском языке и предлогов (морфем) в китайском языке.

Надеемся, что исследование в данной статье будет хорошим методическим материалом в обучении изучающих китайский язык «падежной грамматике». Также, изучающие китайский язык могут самостоятельно пользоваться вышеприведенными примерами и конструкциями в строении и переводе предложений с китайского на русский язык и обратно.

Ключевые слова: *грамматика, падеж, морфология, предлог, китайский язык.*

Литература:

1. Якобсон Р.О. К общему учению о падеже. // Якобсон Р.О. Избранные работы. Пер. с англ., нем., франц. М. 1985.
2. Кирюхина Л.В. Иркутск, Россия «Magister Dixit» - научно-педагогический журнал Восточной Сибири №4 (12). Декабрь 2011 (<http://md.islu.ru/>)
3. 樊平。现代汉语进修教程：语法篇。 - 北京：北京语言文化大学出版社，1998.
4. http://speak-russian.cie.ru/time_new/rus/grammar/

CONCEPTS “HOME” AND “HOUSE” AS CONTEMPORARY TOPICAL PROBLEMS OF TRANSLATION STUDIES (FROM KYRGYZ AND AMERICAN LINGUA-CULTURAL PERSPECTIVES)

АУДАРМА ІСІНДЕ “HOME” ЖӘНЕ “HOUSE” КОНЦЕПТЕРІ ҚАЗІРГІ ЗАМАННЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ РЕТІНДЕ: ҚЫРҒЫЗ ЖӘНЕ АМЕРИКАНДЫҚ
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Meerbek KUDAIBERGENOV, BA (Translation and Interpretation)

*Teaching Assistant, Simultaneous Interpretation, Faculty of Humanities and Social Sciences,
International Ataturk Alatau University, Bishkek, Kyrgyzstan*

Meerbekkudaibergenov@gmail.com

1. Introduction.

Nowadays, it has become undoubtedly evident that we are all surrounded by a myriad of concepts. Even though they only exist in our mental world, these mental structures are reflected in every aspect of our life (Fodor, 1998:297). We attach meanings, notions, and ideas to them to differentiate things around us, be it a concrete object or an abstract phenomenon we encounter in the daily life. However, due to comprehensiveness of concepts, there have emerged various views on what a concept is. A quick click on the search bar on this phenomenon will give a myriad of definitions of concepts. Obviously, to the extent that concepts generate a huge interest among researchers not only in the field of psychology and philosophy but also in linguistics, scholars have tried to define concepts as follows.

2. Theoretical Background.

According to Stepanov YU.S., “Concept exists in the mental world of a human being not as exact notions, but as a “bunch” of conceptions, notions, knowledge, associations, experiences which accompany a word; the complex structure of concept also comprises what belongs to the structure of a notion and what makes it a factor of culture. A concept is an accumulation of culture in the human mind, something through which culture becomes part of mental world of a human, and on the other hand, it is something through which a human becomes part of culture” (Smith and Medin, 1981:1). Following V.V. Krasnykh, we draw that “A concept is the most general, maximally abstracted, but completely representable to (linguistic) conciseness idea of an “object” which is involved in cognitive processing together with all valent nationally and culturally marked joints” (Sergeeva, 2009: 72). Therefore, we can come to judge that concepts represent themselves as words and word combinations that comprise their lexical meanings, combine with feelings and states of humans, tighten up with empirical experiences and root back to our mental world (Maslova, 2004: 36).

According to Jerry Fodor, “Concepts are complex mental entities that exhibit both representational and causal properties” (Fodor 1994:96). The representational properties are the so-called semantic properties of a human mind which carry information about the character of its environment. As for the causal properties, they are also mental properties which are responsible for the course of mental processes and determining the character of its behavior. Edward Smith and Douglas Medin share their understanding of concept stating: “Without concepts, life would be chaotic”. From psychological perspective this is entirely true because otherwise our communication would be extremely complex and virtually impossible, as they again continue: “If we perceived each entity as unique, we would be overwhelmed by the sheer diversity of what we experience and unable to remember more than a minute fraction of what we encounter” (Smith and Medin, 1981:25).

In Kyrgyzstan, there has not yet been done much work into concepts. This is due to the fact that the Kyrgyz academia is more engaged in the overall Kyrgyz language policy rather than cognitive aspects of the language. According to Z. Derbisheva, “After the collapse of the Soviet Union, the

state of the Kyrgyz language was similar to that of a child with a number of health-related issues, the child who needed treatment and upbringing”, a big scholarly concentration was given to rehabilitation of the language in the early 1990’s (Derbisheva, 2012:29). However, as many other Kyrgyz scholars claim, the Kyrgyz language, even now, lacks academic support. The number of those scholars who are engaged in psychological effects of the Kyrgyz language is relatively small. We can only name several scholars: Z. Derbisheva, K. Samatov, M. Tumonbaeva, E. Jolamanova, S. Ibragimov and a few others. These scholars have been trying to understand the nature of concepts and their connection with culture.

Nevertheless, there are concepts that represent themselves as interesting phenomena both for American and Kyrgyz academia. What makes these concepts, “Home” and “House”, interesting is that they can function as mirrors of people’s consciousness. In order to witness how they reflect culture (American and Kyrgyz being compared), we will have a comparative overview of the concepts being discussed.

3. Methodology.

3.1. Data collection

In the course of the research, we attempted to come up with a bunch of information regarding definitions of *house* and *home*, their origin, their use within phrase units, and differences as well as similarities that exist between them. Dictionaries and etymological encyclopedias were used when collecting data.

3.2. Surveying

In order to determine whether native speakers of English attach the same meaning to these concepts or, on the contrary, differentiate the concepts from one another by attaching dissimilar meanings, we have conducted a mini-survey. Sixty four native speakers living around the world, including those that do not reside in their home countries, took part in the survey. They were asked to say where their house was, and where their home was. The key to these questions was to see if the participants of the survey would name one and the same place for both *house* and *home*.

3.3. Translation analyses

Since the study touches upon concepts within the translation context, it was necessary to investigate how these two concepts translate in literary works. Therefore, the modernist novel “The Great Gatsby” by S. Fitzgerald was analyzed for the presence of the concepts “Home” and “House” and the ways they were transmitted into Russian by E. Kalashnikova. Due to the unavailability of Kyrgyz translation of the novel, the study also attempted to suggest such translation of sentence structures with the mentioned concepts and thus present them from Kyrgyz perspectives.

4. Results and Discussion.

The Concept “House”. The Oxford dictionary defines the lexical unit “house” as follows:

1. A building for human habitation, especially one that is lived in by a family or small group of people.
2. A building in which people meet for a particular activity (*A house of prayer*)
3. A legislative or deliberative assembly (*The sixty-member National Council, the country’s upper house*)

From the definitions provided it becomes clear that the notion *house* represents a material building, construction or shelter where a group of people can live or inhabit. The construction can also be used for different purposes, such as holding meetings or business correspondences. It is not abstract; on the contrary, it is very concrete and tangible.

The notion, however, can also be used as a verb. In this case, *house* will be followed by an object and have the following meanings:

1. Provide (a person or animal) with shelter or living quarters (*Attempts by the government to house the poor*)
2. Provide space for; accommodate (*The museum houses a collection of Roman sculpture*)

The function of *house* as a verb gives the idea of providing with what it stands for as a noun: building, construction. For example, “*A new facility has been built that houses fifty orphans*” states that fifty orphans have a shelter to live in; they have a house they can live in.

In discourse “House” is also used as an adjective:

1. (Of an animal or plant) kept in, frequenting, or infesting buildings.
2. Of or relating to a business, institution, or society. (*A house journal*)

Here, the adjective *house* serves as an attributive and modifies the nouns it is followed by. A strong connection between the adjective and the noun can be observed. For instance, “*House lemon tree*”, “*House pet*”, “*House TV*” show the degree to which the components (attributive & noun) are interrelated. It is somewhat impossible to separate them from each other, since “lemon tree” would be just a regular lemon tree grown outside a house, “pet” would not be bound by a specific house environment, and “TV” would not necessarily focus on things pertaining to household.

The etymology of the word goes back to the Old English *hus* and *husan* from Proto-Germanic. *Hus* was used to mean “dwelling, shelter, house”, whereas *husan* is supposed to be connected to the root of *hide*. For example, in the Gothic language *gudhus* (gud+hus) means *temple* (god house) where people could hide from the Bad and pray for the Good. Another word related to the origin of “house” is *huske* (late 14c), of unknown origin, which was used in order to refer to dry, outer skin of certain fruits and seeds. It is thought that *huske* originates from the Middle Dutch *huuskyn* (little house, core of fruit, case), diminutive of *hus*. As a verb it was attested in 1560 (*Husked; husking*).

As the concept “House” itself is very broad, it is used in different contexts. For instance, if we look at its poly-semantic environment we can observe a variety of word combinations with the participation of “house”:

The proverb, for instance, “*A house divided cannot stand*” gives the idea of a group or organization weakened by internal dissensions not able to withstand external pressures. “*House of cards*” which pertains to insubstantial or insecure situation or scheme can be used in discourse like “Mehr’s academic standing was a house of cards until he pulled his socks up in his junior year”. In the economic context *house* can be used as follows: “*On the house*” (of a drink or meal in a bar or restaurant). The phrase connotes that a drink or meal served is at the management’s expense or free. For instance: “The food and drinks served are all on the house”. “*To keep house*” relates to an activity centered on running a house and taking care of house affairs.

The Kyrgyz equivalent for this lexical unit would be “*ram*” which has exactly the same denotative meaning. However, in Kyrgyz traditions *mam* is not used for holding meetings or business events as *house* is. It is more of a family sense rather than a sheltering construction. Not only that, but also it is somewhat never used as a verb or adjective and can only function as a noun.

From the above shown representations of the concept *house* we can make an inference that *house* is a building for people to live in or carry out some activity (administrative, religious, etc). However, the closest association, of all those possible, of the item being discussed is *home* which also represents itself as a complex concept.

The Concept “Home”. It is accepted that a home is a dwelling place of a family, tribe or household. It is often viewed as a house, apartment or other building. However, for nomads, it might be a portable house, such as yurt, a mobile home, houseboat, etc. Home is always associated with feelings of comfort and peace. Not only that, but also it is related to geographical areas, such as neighborhood, town, city, homeland, etc.

To give a clear definition of “home” we referred to the Oxford dictionary and the etymology of the word [6].

The Oxford dictionary <http://oxforddictionaries.com/> defines the lexical unit “home” as follows:

1. The place where one lives permanently, especially as a member of a family or household.
2. An institution for people needing professional care or supervision (An old peoples home)

The definitions above provide an explanation of the concept *home* as a place NOT as a building to live in. Although it is still some place or institution, as given in definition 2, in fact, it is much

more abstract rather than a house. To prove it, let us consider functions performed by *house* as an attributive.

1. Made, done, or intended for use in the home (*Traditional home cooking*)
2. Relating to one's own country (*We need to stimulate demand within the UK home market*)
3. Belonging to the country or locality in which a sporting event takes place (*The home side*)

Home, as an attributive, is followed by a noun to which it gives a color of some homely sense. For example, in *Traditional home cooking* the noun "cooking" is given a specific flavor without which it would be just any cooking, not bound with any home. In *We need to stimulate demand within the UK home market*, the noun following "home" is, again, very "own", "relative", "native". The same can be said for "side" in *The home side*. It refers to a sport party or place which represents one's country, homeland, home.

Thus, to see and understand the nature of the item of our investigation a look at its origin is needed.

The word "home" roots back in Old English *ham* in the meaning of "dwelling", "house", "house", "estate", "village" taken from Proto-Germanic *haimaz* (Old Frisian *hem*, Old Norse *heimr*, Danish *hjem*, Gothic *haims*) with the root from Proto Indo European root *tkei*, meaning "to lie", "to settle down". However, in the Modern English "home" is more of an idea that refers to some place, not necessarily a building or residence, where one "belongs to", feels comfortable, relaxed. In this regard, Buck Carl Darling once stated: "'Home' in the full range and feeling of {Modern English} *home* is a conception that belongs distinctively to the word *home* and some of its cognates and is not covered by any single word in most of the IE languages"

In different pieces of discourse, "home" often goes within phrases, mostly not denoting anything concrete or physical. The poly-semantic field of the item shows the following representations: e.g. "*Bring something home to*" is used in order to make someone realize the full significance of something: "Her first-hand account brought home to me the pain of the experience". "*Close (or near) home*" refers to a remark or topic of discussion. It denotes whether a remark or topic is relevant or accurate to the point that one feels uncomfortable or embarrassed. "*Home sweet home*" is used as an expression of one's pleasure or relief at being in or returning to one's own home.

The Kyrgyz equivalent for this concept is "үй" which corresponds to *home* in the way that it is a place of not only dwelling but also of complete comfort. In Kyrgyz culture, it is often associated with *бозүй*, which is a kind of portable round house. This easy in use house was actively used in the time when the Kyrgyz led nomadic way of living. As for the present time, it is often used in spiritual, festive as well as public holidays and some other events. *Home* is also closely connected with such concepts as *family*, *neighborhood*, *homeland*, and *country*, which implies that *home* is more about a sense of belonging rather than a building. The Kyrgyz, therefore, often refer to their families as *home* (үй) or *people at home* (үйдөгүлөр).

Now, going back to English *home* and *house*, an attempt was made to see if these distinctions are recognized by speakers of English (Americans in this case), and a relevant survey was conducted in which 64 native speakers around the world were asked two basic questions:

- Where is your house?
- Where is your home?

All of the surveyed people could easily differentiate between the two items, *home* and *house*. Some of them indicated that their house and home were in different cities.

Here are some examples of the answers given by the surveyed:

A college student in Bishkek: "Interesting! I would say I have three houses. My apartment that I live in during the school year is in Madison Wisconsin, my dad's house is out in the countryside in the township of Franklin, and my mom's house is in the town of Melrose. I would then say that my home is wherever I am that I feel the most comfortable, safe and loved, it's like the one place where I can relax and be myself and not worry and just get away from the world for a while. So my home would be both my mom's and dad's house."

A college student in Norway: “My house is in St. Paul, Minnesota, USA - in a pretty big city. Hm, that's much more difficult. The college where I study has sort of become my home for the past three years, and it's hard to think that I'll be saying goodbye to it in a year. But I also view my house as my home because I grew up there and lived there my whole life until going to college, so I have a lot of memories there.”

A college student in the USA: “My house is in Washington State in the US. My home is about 20 minutes away from my house, where my parents live.”

From the answers given by the 64 surveyed native speakers of English, we can infer that there is a reasonable difference between a house and a home. A house is a structure, built with material objects, serving as a dwelling place. It requires a technical knowledge and some money to build one. We can keep our possessions in it; that's what houses serve for. However, a home is quite different. Home is more abstract. It has much to do with our feelings. It is, in fact, some place where we feel good, we feel “at home”, at peace. A home reflects our personality as it is a relationship between us and our house. Namely for this reason a house should never be confused for a home.

On the other hand, when “Home” and “House” should be translated, one will have to deal with a very difficult task. To be able to render them properly, one should be well aware of not only their denotata or connotata but also cultural peculiarities the languages possess. Thus, to identify what kind of differences may appear in the course of such translation, it was deemed necessary to have a look at the ways these concepts were translated from English into Russian. To do so, S. Fitzgerald's modernist novel “The Great Gatsby” was chosen as an object of the research. Ten sentence structures with participation of *home* and *house* were analyzed to see possible modifications, omissions or absolute proximity in translation done by E. Kalashnikova, the translator. Apart from this, suggested Kyrgyz translation is provided.

1) There was music from my neighbor's house through the summer nights. (p.43) – Летними вечерами на вилле у моего соседа звучала музыка. (p.18)

Suggested Kyrgyz translation: Жайкы кечте коңшумдун үйүнөн музыка угулаар эле.

Analysis: *house* (Eng) : *вилле* (Ru) : *үйүнөн* (Kg)

The English lexical unit *house* in the sentence above represents the dwelling place that belongs to Gatsby – a big, beautiful and thoroughly planned construction. Everybody around Gatsby is thrilled by how big and magnificent the house is. In the Russian translation this lexical unit has been given as a villa, which makes exactly the same sense as *house* does in the original in its context. Probably, the translator deemed it right to specify Gatsby's house as a villa. However, the Kyrgyz suggested translation does not specify the construction anyhow. It absolutely corresponds with the original.

2) It was on that same house party that we had a curious conversation about driving a car. (p.64) – Именно тогда, в Уорике, у нас вышел любопытный разговор насчет поведения за рулем. (p.27)

Suggested Kyrgyz translation: Бул конокто жүргөн убак так ошол биз унаа айдоо жөнүндө талашып-тартышкан убак эле.

Analysis: *house party* (Eng) : в Уорике (Ru) : *конокто* (Kg)

House party implies a reception in York; it does not refer to any building or shelter, in fact, it refers to an event that took place in a house in York. For this reason the Russian translation omits the word *house*, since it is obvious that the discourse took place in somebody's house. Nor does the Kyrgyz translation include the same word *house*; it only gives the denoted event – the party, *конок*, in Kyrgyz.

3) On Sunday morning while church bells rang in the villages along shore the world and its mistress returned to Gatsby's house and twinkled hilariously on his lawn. (p.66) – По воскресеньям с утра, когда в церквах прибрежных поселков еще шел колокольный перезвон, весь большой и средний свет съезжался к Гэтсби и веселым роем заполнял его усадьбу. (p.27-28)

Suggested Kyrgyz translation: Жекшемби күнү таңга маал чиркөөдөн чыккан алп жылаажындын коңур үнүнө жээктеги айыл бөлөнүп турганда тегеректеги элге төбөсү көрүнгөндөрдүн баары чогулуп, Гэтсбинин бакчасы шарактаган шайыр күлкүгө толуп тураар эле.

Analysis: *To Gatsby's house* (Eng) : *к Гэтсби* (Ru) : *Гэтсбинин бакчасы* (Kg)

To Gatsby's house has been translated as *к Гэтсби*, which we believe is a quite successful translation decision. *К Гэтсби* in this context implies to Gatsby's house which is a total correspondence to the original. As for the Kyrgyz translation, we suggest using *Гэтсбинин бакчасы* as it implies both the house and the territory of the house. As known, parties were held both inside Gatsby's house and in the yard.

4) The largest of the banners and the largest of the lawns belonged to Daisy Fay's house. (p.80) – *Самый большой флаг и самый широкий газон были у дома, где жила Дэйзи Фэй.* (p.34)

Suggested Kyrgyz translation: Эң чон желек менен эң чон газон Дэйзи Фэйдин үйүнө таандык болгон.

Analysis: *Daisy Fay's house* (Eng) : *у дома, где жила Дэйзи Фэй* (Ru) : *Дэйзи Фэйдин үйү* (Kg)

All the three units are absolute equivalents. *House* has been translated with no modifications and the representations of the concepts are the same in both Russian and Kyrgyz.

5) So I didn't know whether or not Gatsby went to Coney Island or for how many hours he 'glanced into rooms' while his house blazed gaudily on. (p.89) – *Поэтому я так и не знаю, ездил ли Гэтсби на Кони-Айленд или, может быть, до рассвета «прохаживался по комнатам», озаряя округу праздничным сиянием огней.* (p.38)

Suggested Kyrgyz translation: Ошентип Гэтсбинин Кони-Айлендде болгон-болбогонун же тегеректи салтанаттуу жаркыраткан тамынын бөлмөлөрүнө канча саат баш багып басып жүрдүгөнүн анык биле алган жокмун.

Analysis: *his house* (Eng) : ---- (Ru) : *тамынын* (Kgg)

As seen in the above translation, *his house* has been omitted in the Russian version. This is probably due to the syntactic structure of the Russian sentence which already gives the sense of the house being present and blazing gaudily; however, it might not have Gatsby's house be the central item of this piece of discourse. As for the Kyrgyz translation, we suggest to use the lexical unit *там* so that the house itself becomes central to this sentence.

6) Then they sauntered over to my house and sat on the steps for half an hour while at her request I remained watchfully in the garden: 'In case there's a fire or a flood,' she explained, 'or any act of God.' (p.113) – *Потом они потихоньку перебрались на мой участок и с полчаса сидели вдвоем на ступеньках крыльца, а я в это время, по просьбе Дэйзи, сторожил в саду. «А то вдруг пожар или потоп, – сказала она в пояснение. – Или еще какая-нибудь божья кара».* (p. 48)

Suggested Kyrgyz translation: Анан алар акырын менин бакчама келип, тепкичтердин үстүндө жарым сааттай отурушту. Мен болсо Дэйзинин: «Капыстан өрт же суу каптап, Кудайдын каарына калбайлы» - деген суранычы менен бакчада сакмалда калдым.

Analysis: *my house* (Eng) : *мой участок* (Ru) : *менин бакчама* (Kg)

Here neither the Russian translation unit nor the Kyrgyz is equivalent to the English *my house*. Since the action of sitting on the steps took place not inside the house but in the yard or its territory, it might have seemed more accurate for the translator to substitute the *my house* with the *мой участок*. We fully agree with such a decision and therefore use *менин бакчама* to better illustrate the setting.

7) I think the home influence will be very good for her. (p.22) – *Я считаю, что атмосфера семейного дома должна оказать на нее благотворное влияние.* (p.10)

Suggested Kyrgyz Translation: Менин оюмча үйдө отурганы бир топ пайдалуу болот.

Analysis: *home influence* (Eng) : *атмосфера семейного дома* (Ru) : *үйдө* (Kg)

The English word combination *home influence* refers to family, constant interaction with family members and everything that goes with living in a family. Therefore, the Russian *атмосфера*

семейного дома very successfully transmits the idea of the TT sentence. It translates *home* as *дом* but also adds the attributive form of *семья*. As for the Kyrgyz translation, we used the word-for-word equivalent of *house*, *үй*, since it creates a sufficient number of mental associations to give the meaning of family influence.

8) ‘You two ***start on home***, Daisy,’ said Tom. ‘In Mr. Gatsby’s car.’ (p.144) – *Ты поезжай с мистером Гэтсби, Дэзи, – сказал Том. – В его машине.* (p.61)

Suggested Kyrgyz translation: Сен экөөн ***үйгө баргыла***, Гэтсби мырзанын машинесинде-деди Том.

Analysis: *start on home* (Eng) : --- (Ru) : *үйгө баргыла* (Kg)

The Russian translation does not contain *home*; it only gives the idea of setting off. To determine where the movement is directed to, one should look at its broader context. The translator probably did not consider it to be necessary to use *домой* or whatsoever and must have considered it to be either redundant or unnatural to the Russian language. However, we assume to use *үйгө баргыла*, which is almost a word-for-word translation of *start on home*, inasmuch as the fact that the characters are setting off home, but nowhere else, is important here and worth being transmitted accurately.

9) ‘I’ll telephone for a taxi to ***take you home***, and while you’re waiting you and Jordan better go in the kitchen and have them get you some supper - if you want any.’ (p.152) – *Сейчас я по телефону вызову тебе такси, а пока вы с Джордан ступайте на кухню, и пусть вам дадут поужинать – если вы голодны.* (p. 65)

Suggested Kyrgyz translation: «Мен таксиге чалып коеюн, силерди жеткирип койсун. Такси келгиче, сен Жордан экөөн ашканага барып, түшкү тамагынарды биерден ичип алгыла».

Analysis: *take you home* (Eng) : --- (Ru) : --- (Kg)

Neither the Russian translation nor the Kyrgyz suggestion have a lexical unit equivalent to *home*. Situationally, taxi is deemed to take them home any way. So there is no need to indicate where exactly they would be taken by a taxi in both translations.

10) Of course we were broke up when he ran ***off from home*** but I see now there was a reason for it. (p. 184) – *Оно конечно, нам нелегко пришлось, когда он сбежал ***из семьи***, но я теперь вижу, что он был прав.* (p.78)

Suggested Kyrgyz translation: Албетте ***үйдөн*** качып кеткенде биз да кыйналдык, бирок анын себеби бар экенине эми көзүбүз жетип отурат.

Analysis: *off from home* (Eng) : *из семьи* (Ru) : *үйдөн* (Kg)

In the original text, *home* denotes a family, it is not necessarily a house. So running off from home literally means running away from family and living apart from family members. Therefore, the Russian translation uses *family* in stead of *home*, since it seems to be the most appropriate translation unit of all possible. As for the Kyrgyz version, *үйдөн* is preferred. There is somewhat no difference between *үй* as *house* and *үй* as *home* or *family* in Kyrgyz culture. Hence, *үйдөн* is deemed to fit the given context.

5. Conclusion

1. Concepts are mental entities that build not just separate words, but our consciousness as a whole.

2. Concepts “Home” and “House” are viewed as separate notions within American culture (might be true for English culture too). In Kyrgyz culture, they are seen as *үй* and *там* accordingly; however, *үй* can often serve as an equivalent to both *home* and *house*.

3. In translation into Russian, the two concepts were transmitted with great lexical modifications; the most frequent being *вила* and *усадыба*. As for the suggested Kyrgyz translation, *үй*, *там*, and *бакча* as well as other units were recommended.

Key words: *concept, mental structure, notion, representation, association*

References:

1. Derbisheva Z.K., Klyuchevye kontsepty kyrgyzskoi kultury. Monografiya.-Bishkek, 2012:29;
2. Fitzgerald S., The Great Gatsby, 1993;
3. Fodor J., Concepts Where Cognitive Science Went Wrong, 1998:297;
4. Fodor J., The Elm and the Expert, 1994:96;
5. Maslova V.A. , Kognitivnaya lingvistika: uchebnoe posobie, Minsk: TetraSistems, 2004: 36-70;
6. Oxford Dictionary of English, Oxford University Press, 2010.
7. Sergeeva E.N., Ponyatie kontsepta i aspekty ego izucheniya v sovremennoi lingvistike, Vestnik VEGU №3 (41) 2009: 72;
8. Smith E. and Medin D., Categories and Concepts, 1981:1-25;
9. Stepanov YU.S., Konstanty: Slovar' russkoi kultury, Moskva: Akademicheskii proekt, 1997:41;

THE PROBLEMS OF TRANSLATION IN ENGLISH – KAZAKH LANGUAGES PAIR

АҒЫЛШЫН АУДАРМАЛАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Balzhan TUYAKBAYEVA, MA

English language department, Suleyman Demirel College, Almaty, Kazakhstanbalzhanka88@gmail.com

This paper is a call for present and future specialists of Kazakh and English languages to increase the image of Kazakh language in interstate cooperation.

This paper addresses to a number of issues: 1) the role of Kazakh language in interstate cooperation 2) an overview of translators in English – Kazakh languages pair 3) analysis of the need for the single English – Kazakh/ Kazakh – English dictionary 4) analysis of the need for theoretical books on English – Kazakh simultaneous interpreting 5) an overview of the simultaneous interpreting departments at universities in Kazakhstan.

Globalization of the economy and culture erases the boundaries between countries, but language barriers remain, consequently the demand for translation services is raising. The world market for remittances continues to grow despite the recession and crises, as even reduction of the number of trading often requires intensification of negotiations between partners. Among the main factors contributing to the development of the translation market in Kazakhstan, except globalization, are the active involvement of Western investment, economic growth and the number of export-import operations, development of IT-technologies, strengthening the role and increasing the scope of the state language, as well as increased activity of Kazakhstan in the international arena.

If the company or organization, conducting the event, has a good budget, it prefers simultaneous interpretation, which significantly saves time of the participants, even though it is more expensive than consequent interpretation. This is due to the fact that it is necessary to use special equipment, the cost of the simultaneous interpretation is more expensive, and it is necessary to attract at least two, and sometimes three or four interpreters who change every 20-30 minutes. Consecutive interpreting can often be provided by one person. This translation is expedient, for example, when it comes to training seminar, during which there are questions that need interactive communication with audience. It is suitable when a group of participants events are few, and the hall is small and it can be done without equipment. Also, consecutive interpreting is sometimes used for such large events like the Olympics or World Championships in Athletics, where speakers prepare a short speech.

Dozens of major political and economic events at the highest level are held in Kazakhstan per year such as the summits, forums and international conferences. And they all require highly skilled professionals for simultaneous interpreting. And when you consider that we are expecting such a major event as the World "Expo-2017", the need for high-level translators become even more urgent. Meanwhile it is not easy to prepare such specialists, as it is not enough to master only the technique of simultaneous translation. It's a fast-paced job that requires natural ability, a great deal of attention and energy, and it's difficult for any interpreter, even the best in the industry, to maintain high-quality interpreting over extended periods of time. Work of simultaneous interpreter associated with stress, so such a translator needs psychological stability, excellent memory and an understanding of the economies of different countries, a good cultural background, moreover to be aware of the country and the world events. Good simultaneous interpreter conveys not only the meaning but also emotionally charged speech. If the translation is wrong, then, depending on the level of activity the image of organizer and the country may suffer.

Demand for interpreters has been raising day by day. However, due to lack of translators in English – Kazakh languages pair, there is no way but to translate firstly into Russian and only then

into Kazakh which makes translation much more expensive and leads to the loss of meaning of the source text.

Almost 50 universities in Kazakhstan prepare interpreters and in only Almaty there are 16 higher education institutions with translation offices. [1] Almost all of them specialize in the preparation and translation from English into Kazakh and back. But here again there is a question of quality of preparation, since, despite the abundance of universities, their management notes the lack of teaching aids and theoretical literature on translation in the Kazakh language, and lack of qualified teachers. Because in the Soviet Union time there was no much need for the interpreters and teaching personnel in this field as the country was closed. And only in the independent Kazakhstan, whose economy is actively integrating into the world community, and international cooperation is strengthened, translators got a lot of new opportunities for the application of their knowledge and skills. There is also a need for English-Kazakh simultaneous translation, but these experts - an even larger deficit.

Speaking of translations into the Kazakh language, experts often point out the problem of quality, since, despite the large number of Kazakhs speak the state language, not all of them possess a good literary Kazakh. The Kazakh language is bright, image and rich in synonyms, but this is the main difficulty, since five different experts may have five different opinions about exactly how to translate a particular text. There is also the problem of the lack of a common vocabulary that would lead translators work to a common denominator, and help to resolve contentious issues. Also, there is a problem as a lack of well-established and developed system of reducing long names. Many abbreviated terms easier to pronounce, and they are better perceived, but in the Kazakh language, the terms are abbreviated simply leaving initial letters of them, resulting a difficult abbreviation. For example, it is difficult to say for speakers in Kazakh OSCE, especially considering that the Kazakh name of this organization is inflected. If you want to say, "appealed to the OSCE", the announcer says ЕҚҰҰҒа, although the abbreviation could be more harmonious.

Basically all our simultaneous interpreters of high level - are individual entrepreneurs working on short-term contracts. In this case, the work of these professionals is irregular - the event can take place several times a week, followed by a pause, and then the next event. Market translation agency or translation agencies in Kazakhstan is saturated enough, but still very undeveloped. Demand for translation is growing, so that all agencies receive orders, even if most of them come from individuals to translate the personal documents. In addition, agencies are the kind of intermediaries, but almost all of them work with freelance translators who collaborate with not one, but with several translation agencies.

Meanwhile, the scope of the Kazakh language has been steadily expanding and will continue to grow, as it was approved in June 2011. The program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, the main concept of which is to increase the competitiveness of the Kazakh language and its prestige[2]. Already, the agency noted a constant increase in orders for translation into Kazakh language of tender documents. All products in supermarkets and shops of the country should appear with labels in the Kazakh language, which also forms a certain segment of the standing orders of translation agencies. Also the legal documents, financial records are being translated into Kazakh and the volume of broadcasting in the state language is increasing, which requires translation and dubbing of films, broadcasts, and international news. There are such a niche as large government contracts. For example, in his address the President instructed to make a list of at least a hundred modern books for their translation into the official language, and to announce a competition among young people, which must be active, interesting and useful. Youth are voting actively on sites forming the list, but they are also expressing concerns about the fact if our translators can qualitatively perform such a volume of work. Especially if the book is translated from the original language, which makes the translation more accurate and true to the cultural context of the work. When the Fund "Altynbek Sarsenbayev" held a conference in connection with the presentation of the book of Alma Sultangalieva "The Return of Islam" in Kazakhstan ", they organized a simultaneous Kazakh-

Russian translation. And it was very effective [3]. After all, with so many specialists we must have at least one book with quality content that was originally created in the Kazakh language, this will lead to more widespread profession of translator from Kazakh into Russian and English.

First and foremost, we need a sufficient number of interpreters of English language not only into Russian, but also into the Kazakh language, which according to our legislation, would be absolutely correct and logical. Also, if there are 10-12 good interpreters working with the English - Kazakh language pair, the translators who are capable of conducting simultaneous translations from the Kazakh language to English and vice versa, must be hundreds, if not thousands. The government must invest in training interpreters specializing in English – Kazakh in terms of strategy of the country [4]. It is a practical way to spread the Kazakh language, by improving its understanding.

Since Kazakhstan gained its independence all the international conferences and negotiations have been held in Russian language. In my opinion (and not only on mine) time to conduct all the major events in Kazakh language providing them with high quality simultaneous interpreting has come. State language should be used in interstate practice of cooperation requirement, in the preparation and conclusion of international contracts and official activities in order to increase the image of Kazakh language.

“We have all the conditions for development of the state language. Today we can freely talk in our native Kazakh language, and nobody can forbid”, - said the Head of State Nursultan Nazarbayev in an interview. We have excellent translators of written texts. But when you need simultaneous interpreting of speech from Kazakh into Russian or English (or vice versa) and even with the knowledge of economic and technical terms, we are lack of qualified specialists. Four local administrations in Almaty have the most modern equipment for simultaneous translation, but it is not used for the same reason.

Taking into consideration both language and translation problems, propaganda of the profession of simultaneous interpreting (English-Kazakh languages pairs) throughout Kazakhstan could be the best solution. We would be able to choose the most capable undergraduate applicants by holding university admission examinations (apart from national tests after high school) which would include creation of professional simultaneous interpreters (for example, of English-Russian languages pairs) commission and testing their Kazakh and English languages proficiency (it could be simultaneous interpreting of the video into target and source languages; sight and written translation of the text in target or source languages; writing an essay). Interviewing undergraduate applicants is also important. By doing so, exams will be highly stricter which will allow to collect excellent ones.

The other not less significant activity that should be implemented is creating single normalized Kazakh – English/ English – Kazakh dictionary which will also include business terms and production business (which is important for any kind of translators and interpreters).

Unfortunately, there are no any theoretical books which could show some techniques and strategies that are supposed to be used in English – Kazakh languages pair, as the grammar structures of these two languages are completely different. Therefore creating theoretical books would guide the beginner interpreters.

Moreover the universities teaching simultaneous interpreting could exchange with specialists from abroad in order to improve and develop methods of teaching then return to the country to teach students by right ways. Here we are demonstrating the improvisation of Kazakhstan and other countries through education and bringing all the educational advantages into Kazakhstan and teaching them in the right and best way.

Creating simultaneous interpretation communities is also a good idea. So that interpreters could exchange experiences. So we can hold seminars or lessons in universities where experienced interpreters give advice show and teach easy, effective ways of simultaneous interpreting. Furthermore to check up implementation of government orders about allocating scholarship to universities. In our country government allocate a lot of grants to this profession so we must use control this system.

By doing so we will improve the level of education and make people be aware of the advantages of simultaneous interpreting and the essentiality of it in Kazakhstan, on the other hand we can motivate undergraduate applicants and provide opportunities for the capable ones. *Even last year, Kazakhstan mojaraplata.kz portal on the basis of the rating agencies made a rating of the most popular professions in Kazakhstan, where one of the leaders was the Kazakh language translator. In general, the need for interpreters with different languages will only increase, especially considering that Kazakhstan is expecting to enter the WTO.*

Keywords: translation, simultaneous interpreting, interstate cooperation

References:

- 1) <http://inform.kz/rus/article/2703963>
- 2) <http://www.adilet.gov.kz/ru/node/20985>
- 3) http://www.akorda.kz/ru/page/page_218341_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-11-noyabrya-2014-g
- 4) http://almaty.gov.kz/page.php?page_id=950&lang=1&article_id=9087

ТІЛДІ МӘДЕНИАРАЛЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС
АЯСЫНДА ОҚЫТУ:
ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ
МЕН КЕЛЕШЕГІ

TEACHING LANGUAGES
FOR INTERCULTURAL
COMMUNICATION:
PERSPECTIVES AND
OPPORTUNITIES

SOME ISSUES ON DEVELOPING AND ASSESSING OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS' INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE

БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛІ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН
АРТТЫРУДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Gulnara M.KASSYMOVA, Doctor of Pedagogy

SuleymanDemirel University, Almaty, Republic of Kazakhstan
guln-k@mail.ru, +87017876534

Resume

This article is devoted to revealing the ways of developing and assessing the future foreign language teachers' intercultural communicative competence on the base of defining the notion and structure of ICC. A special attention was payed to analysis of curriculum, used teaching sources, techniques and methods which served for working out recommendations for developing and assessing the future foreign language teachers' ICC.

Keywords: Lingua franca, communicative competence, intercultural communicative competence

Introduction. The rapid economic and technique development on a global scale, the growth of international tourism have caused the continued expansion of English as a global language. One quarter of the world population, it's between 1.2 and 1.5 billion people are already fluent or competent in English, more over, English language becomes a "lingua franca" for the people who belong to different nationalities and languages, needed to use English as a single accessible means of communication in the educational and professional environment, and it would be right to cite the well-known statements of Crystal D.: "There never has been a time when so many nations needed to talk to each other so much. There never has been a time when so many people wished to travel to so many places. There never has been a more urgent need for a global language" (Crystal D., 1997).

But it doesn't mean that non-native speakers of English are successful in English language communication with native speakers, they often come across the problems mostly connected with the partner's culture. All these conditions make us to reconsider the existing practice of teaching and acquiring a foreign language, just English language, at educational institutions, define its goal and objectives, determined by current international policy. The goal of foreign language education has been changing as much as the model of competence has been developing.

The subject of study. As it is known, theory of competence is originally derives from Chomsky's distinction between competence and performance, definition of "linguistic competence" supposed to be achieved while learning language (Chomsky, N. 1965). Later on Hymes finds the Chomsky's definition of competence too narrow to describe language behavior as a whole (Hymes, D. 1972). Hymes deems it necessary to distinguish two kinds of competence "linguistic competence" that deals with producing and understanding grammatically correct sentences (Chomsky, N. 1965), and "communicative competence" that deals with producing and understanding sentences that appropriate and acceptable to a particular situation. Thus, Hymes coins a term "communicative competence" and defines it as knowledge of the rules for understanding and producing both the referential and social meaning of language.

Along with N.Chomsky's and D. Hymes' contributions to the theory of competence it's necessary to point to the further development of notion and structure of communicative competence by Widdowson, H.G. (1972), Canale M. and Swain M.(1980), Van Ek (1986). The importance of VanEk's idea to include "socio cultural", "social" sub competences into the content of

communicative competence underlines a necessity of introducing culture into foreign language learning and teaching.

Thus, inclusion of socio cultural component into communicative competence, and then its transformation into intercultural communicative competence as a goal of learning and teaching foreign languages reflected the real needs of modern society. Existing for over than three decades a dominant methodological strategy of forming communicative competence aimed at simple acquisition of purely functional use of language didn't satisfy the needs of teachers as well as learners, there appeared a need for cultural content of foreign language education. But it doesn't mean a full refuse from forming foreign language communicative competence because these two notions are correlated with one another as the achievement of intercultural communicative competence is possible only in the condition of developing learners' communicative competence.

So, the spread of intercultural communication studies all over the world (1970-1990), appearance of two terms connected with this study: "intercultural competence" and "intercultural communicative competence", influenced the need to reveal the difference between them, develop the notion, structure and content of intercultural communicative competence.

In spite the term of ICC was introduced first in 1983 by Baxter (Baxter, 1983), it was Michael Byram who has most extensively developed the concept and the applications of Intercultural communicative competence - ICC since the mid-1990s (Byram, Michael, 1997).

Byram introduces the possibility of distinguishing between both competences:

- in Intercultural competence individuals have the ability to interact in their own language with people from another country and culture, drawing upon their knowledge about intercultural communication, their attitudes of interest in otherness and their skills in interpreting, relating and discovering; whereas
- in Intercultural communicative competence, interaction takes place between people from different cultures and countries in a foreign language, the knowledge of the participants of another culture is linked to their language competence through their ability to use language appropriately and their awareness of the specific meaning, values and connotations of the language (Byram, 1997, pp.70-71).

Byram gave not only definition and distinction between two mostly confused terms, but developed six factors or "saviors" to be acquired and developed by the learner while learning foreign language. All these dimensions of Intercultural communicative competence concerned with attitudes and values, knowledge, skills of interpreting and relating, skills of discovery and interaction, and critical cultural awareness. A thorough study of the "saviors" presents an Intercultural communicative competence (ICC) as an integrative quality based on social, cultural, psychological, linguistic knowledge and skills, personal characteristics (Byram, "Acquiring" 57-66, "Teaching" 31-54).

Nowadays an intercultural communicative competence is defined by scholars as a capability, which allows a language personality to overcome the borders of his native culture and get a quality of cultures mediator without losing his native cultural identity. This approach proves the idea of forming a second language personality while learning a foreign language.

So, the above given survey of foreign language goal at current stage made us to search the answers to the following questions: What place does the ICC take in Kazakhstani foreign language education at higher school (Concept, curriculum, syllabus)? How are the future foreign language teachers trained to intercultural communicative competence? What methods of developing and assessing the level of intercultural communicative competence are used at higher school?

All these questions are very crucial in designing the system of developing and assessing future teachers' intercultural communicative competence? So, let's consider them. While answering these questions we applied to the world experience and also the experience of Suleiman Demirel University in this field.

The formation of intercultural communicative competence in FLT defined by Concept of Kazakhstani Foreign Language Education (2010) as a criteria of developed person's ability to

participate in foreign language communication on intercultural level. In the context of intercultural paradigm a learner becomes a subject of academic process and subject of intercultural communication on the base of foreign language education within the frame of following levels: A1-C2. Further analysis of State compulsory educational standard of specialty “5B011900 - Foreign language: two foreign languages” (2010) has revealed the requirements to the future foreign language teacher’s ICC in accordance with Dublin descriptors agreed with European framework of qualification, where a bachelor must:

- have an imagination of connection of language and culture, communicative nature of language, role of foreign language in modern multi-cultural world;
- know the specifics of communication as a special kind of activity, the essence of notion “Intercultural communication” and its main kinds, the country studies, cultural and lingua cultural material of foreign language country;
- be able to compare and contrast, reveal the similarities and differences in native and foreign culture, present native culture in the conditions of intercultural communication;
- be skilled to use properly language material in all kinds of communicative and speech activities, keep the speech and behavior ethics in accordance with norms adopted in the countries of learned language;
- be competent in technology of communication, strategies of communication, have skills and habits of constructive dialogue, communication in multicultural and multiethnic society.

In spite of these requirements to the future foreign language teacher’s ICC, the Kazakhstani curriculum of higher professional education on specialty “5B011900 - Foreign language: two foreign languages” doesn’t include any obligatory disciplines with cultural components, as it was done on specialty “5B020700 – Translation studies”, where we find the following obligatory disciplines: “Basic foreign language in the context of intercultural communication B1, B2”, “Special professional language in the context of intercultural communication”.

The lack of foreign culture oriented disciplines in the content of educational program can be easily covered (compensated) by introducing elective disciplines with cultural content into curriculum. In the practice of Suleiman Demirel University we may find only in senior courses the following disciplines: “Teaching foreign language for intercultural communication” and “Media Discourse and Culture - C1” (3d year of study, 6 term), “Introduction to Multilingual Education” (4th year of study, 7 term) within the frame of bachelor degree program, and as for master degree program - the discipline “Intercultural communication” (1 st year of study). Unfortunately there is no language discipline with cultural content in 1st and 2d year of study.

All obligatory or elective disciplines if they have directly or indirectly any cultural content connected with intercultural communicative competence should be arranged to develop, first, students’ knowledge, skills and habits, and personal attitudes toward the formation of intercultural communicative competence as a goal of their professional development and as a goal of teaching foreign languages in educational institutions, just in schools, lyceum, colleges, and etc.

Thus, the design of curriculum and syllabus with cultural content appear to be strongly influential and determinative issues in developing ICC. In addition to these it’s necessary to call the interculturally loaded foreign/second language textbooks, foreign/second language methodology undertaken by teachers’ stuff and students, the level of teachers’ experience in intercultural communication as the determinative factors.

The issue of authenticity, so important in TFL, is provided by using authentic teaching sources and inviting native speakers as foreign language instructors. Authentic materials not only motivate the learners, but also provoke teachers to better handle the foreign/second language culture they are teaching.

According to Byram and Esarte-Sarries (1991) the textbooks should be loaded not only with the culture of target language but with native language culture as well.

As for the interculturally loaded foreign/second language textbooks used by Kazakhstani learners they are characterized mostly as one-sided, because they contain the information of culture of target language but lack of native language culture, which influences the opportunity of becoming a real intercultural speaker. Only the last years the Ministry of Education and Science took into account this problem and nowadays such international editions as Macmillian and Cambridge University Press began intensively work on the adapting their English language textbooks for Kazakhstani learning environment. Thus, in 2013-2014 academic year the following textbooks developed by Cambridge University Press were included into the List of textbooks recommended by Ministry of Education and Science of RK:

- Primary Colours for Kazakhstan (for 1-4 grades);
- Messages for Kazakhstan (for 5-8 grades);
- English in Mind for Kazakhstan (9-11 grades).

All these sources are in the process of approbation in 87 experimental schools, where English language is taught since the 1-st grade. An analysis of these textbooks have revealed a superficial level of adaptation as mostly english names, titles and others have been changed into kazakh ones and that's all.

The teaching sources of English language used in Kazakhstani educational institutions should be adapted and changed by foreign language teachers themselves while the process of learning. That's why a great attention should be paid to their intercultural communicative competence and here we have to reconsider our point of view toward the teacher of foreign language, just English.

The idea of authenticity presented by native speaker in the role of language instructor is peculiar to communicative approach but not to intercultural approach aimed to formation of ICC, because it doesn't take the learners' own culture in learning process and as it was said it won't contribute to the forming an intercultural speaker.

The replacement of native speaker as a reference point for foreign language learner by the intercultural speaker, a mediator of both languages and cultures was introduced by Byram and Zarate(1994). But being a mediator implies building bridges between languages and cultures, therefore in the process of learning a new foreign language and becoming an intercultural speaker, the first language cannot be suppressed. Competence of native speaker and intercultural speaker is not the same linguistically or culturally. That's why a serious attention should be paid to the quality of native language and culture learning while future teachers' professional training. The better the learner knows his native language the easier he will be aware of difference of foreign language and culture.

So, an "intercultural teacher", a curious, open-minded, widely travelled teacher can help students see connections between their own and other cultures, as well as awaken their curiosity about difference and otherness, develop tolerance and sympathy toward foreign culture.

As it was early mentioned, one of the crucial issue for developing and assessing future foreign language ICC is a methodology undertaken by teachers' stuff and students. We've already touched some of them, but let's consider the learner-centered methodology, directed to develop learners, just, future foreign language teachers potentials of understanding, interpreting and relating intercultural experience, skills of discovery, interaction and critical cultural awareness, which can't be formed only in the classroom. ICC has to be integrated in the curriculum: classroom, fieldwork and independent learning environment. So, students could get necessary knowledge, develop skills of interpreting and relating different linguacultural phenomena in the classroom, while the skills of discovery, interaction and critical cultural awareness, while doing fieldwork and independent learning environment.

Along with teaching to intercultural communicative competence there is a problem of assessing this quality. While assessing intercultural communicative competence there are main questions to answer: What to assess? And how to assess? When to assess? In order to answer these questions we have analysed the methodical sources and university experience in this field. So, while answering the question: "What to assess?" we based on Byram's dimensions of ICC: attitudes and values,

knowledge, skills of interpreting and relating, skills of discovery and interaction, and critical cultural awareness. As for the question: “How to assess?” we suppose that they should be proper to subject of assessing, i.e. be reliable. In order to answer the question “When to assess?” we should take into account that the acquisition of ICC is never complete, since it is not possible to anticipate all the knowledge the learner might need at all times and in all situations (Byram), that’s why it’s lifelong activity and the learner has to be assessed during the learning process: in the beginning of the course, during the study of the course and at the end of the course.

Table 1. - System of measuring and assessing the ICC

What to assess?		How to assess?
Components	Content	
<i>Intercultural attitudes/values</i>	Learners’ cultural awareness. Reflecting on their own values, customs, behaviours and attitudes.	- Essay, Questionary (Self-evaluation; Surveys on attitudes); -Students’ portfolio.
<i>Intercultural knowledge:</i>	Ways of living of other culture (daily life, lifestyles, traditions, customs, norms, stereotypes); major values, beliefs.	Testing procedures, Oral quiz
<i>Intercultural skills</i>	Skills: skills of interpreting and relating; skills interaction; skills of discovery; skills of critical cultural awareness: (accepting and interpreting self knowledge, self identity and values from others and other cultures.	Tasks performance: Case study; Role plays; training; Ethnographic tasks and project research idea; Essay

The more spread and used method of assessing ICC is testing procedure, case studies and problem solving. The least used method is project research which is very important to develop student’s skills of discovery and critical cultural awareness.

Along with the traditional methods of assessing ICC there are new ones, for example: the students’ portfolio, culture log, profile diagram.

One of the methods that has been considered as most appropriate to assess ICC is a portfolio that the learner has to build throughout the learning period. The concept of the portfolio has been developed within the context of the Common European Framework of Reference for Languages. Byram defends the idea of using a portfolio for several reasons: first, because it allows a combination “atomised and holistic” assessment, that is, objective by objective, “savoir” by “savoir” or ICC as a whole; second, because it allows keeping a close relationship between testing and teaching; and, finally, because it permits a combination of criterion-referenced documentation with objective, norm-referenced tests (Teaching107). The contents of the portfolio will obviously depend on the course the learner is following, but it should always contain an element of critical reflection and, if possible, this should be discussed between the student and the teacher.

The student's portfolio may include the following structure:

- Language passport – records of language competences(Common European Framework) and intercultural learning experiences. Information about time, place, recording person.

- Biography of students intercultural background describes personal history, cultural background, human life style, religious influences, intercultural and linguistic experiences.
- Dossier where evidence of personal intercultural communicative competence (Audio or video recordings).

Conclusion:

The process of developing the future teachers' intercultural communicative competence is a very complex phenomena and multi aspect activity, depends first of all on strategy of foreign language education, curriculum with intercultural content, proper teaching sources, intercultural competence of language instructors, and used methods and techniques in teaching ICC as well as assessing this quality. That's why it requires a systematic approach to its decision.

References:

- 1 Crystal D.: English as a global language. Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- 2 Chomsky, N. Aspects of the theory of syntax. Cambridge, Mass.: MIT Press., 1965
- 3 Hymes, D. 'On communicative competence'. In J.B. Pride and J. Holman, eds. Sociolinguistics. Harmondsworth, England: Penguin Books, 1972
- 4 Widdowson, H.G. "The Teaching of English as Communication" in Brumfit and Johnson 1972
- 5 Canale Michael and Swain Merrill. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. // Applied linguistics, Vol.1, No.1, Pp1-47
6. Van Ek Objectives for Foreign Language Learning. Strasbourg: Council of Europe, 1986
7. Baxter J.(1983). "English for Intercultural Competence: An Approach to Intercultural Communication Training." Handbook of Intercultural Training: Issues in Training Methodology. Vol. 2. Ed. Dan Landis and Richard W. Brislin. New York: Pergamon, 1983. 290-324.
8. Byram, Michael. Teaching & Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997.
9. Byram, Michael (1995). "Acquiring Intercultural Competence: A Review of Learning Theories." Intercultural Competence: The Secondary School. Vol 1. Ed. Lies Sercu. Aalborg: Aalborg UP, 1995. 53-69.
10. Ter-Minassova S.G. Jazyk I mezhkulturnaiakommunikatsia [Language and intercultural communication] - Slovo. Izdanie, 2000.
11. Kontsepsii razvitiia i noiia zychnogo obrazovaniia RK [Concept of foreign language education of Republic Kazakhstan] – Almaty, 2006 r.
12. Gosudarstvennyi obshcheobiazatelnyi standart obrazovaniia [State compulsory educational standard on specialty "5B011900 - Foreign language: two foreign languages"] – Astana, 2010
13. Byram & Esarte-Sarries (1991). Investigating cultural studies in foreign language teaching. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
14. Byram and Zarate (1994). Definitions, Objectives and Assessment of Socio-cultural Competence. Strasbourg: Council of Europe.

ENGLISH MEDIUM LECTURE AND INTERCULTURAL COMPETENCIES: A PRACTICE-BASED STUDY FROM SOUTH KOREA

Bradley TATAR, PhD

Ulsan National Institute of Science and Technology, Korea
bradleytatar@gmail.com, +821077117892

Resume

This paper is devoted to examining the creation of "spaces of intercultural communication" (Lie 2002) ongoing at a Korean university which is recruiting large numbers of international students and professors to carry out an official policy of internationalization. The data from social science and business administration classes taught in UNIST, Ulsan National Institute of Science and Technology, focusing in particular on the policy of English-medium lecture are presented.

Keywords: English-medium lecture, higher education, internationalization, intercultural competency, international students

Introduction

When Batyr from Kazakhstan steps off of the airplane in Incheon, he is excited to begin his four years of study in science and technology in South Korea, a country famous for high technology products and economic miracles. Batyr is also happy because the Korean university in which he has enrolled provides 100% English lectures, halal food and a prayer room for Muslim students. Hence, when Batyr arrives, he does not expect any difficulties in adjustment to life in Korea. However, what will he actually find when he arrives? Will he study on an English-speaking campus, even though Korea is not primarily an English speaking country?

The adoption of English in higher education is part of the Korean government's program to develop human resources and improve Korea's economic competitiveness (Byun, Jon and Kim 2013). Students from the Central Asian republics are coming to Korea as part of a far-reaching plan to upgrade the competitiveness of Korea's national economy through the restructuring of higher education. The plan to create a new tier of global research universities (GRUs), also known as world class universities (WCUs) provides support for Korean universities to become globally competitive, and requires internationalization of curricula, students, faculty and research (Dou and Knight 2014; T. Kim 2008; Byun and Kim 2011; Suh and Park 2014; Kwon 2013; Park and Song 2013; Shin and Jang 2013). It represents major changes in Korea's economic location and political status in the world system, and the country's attempt to produce a coherent strategy forward to a sustainable position in the global knowledge economy.

In this research, I present UNIST [Ulsan National Institute of Science and Technology] as a case study of Korean policy for the internationalization of academic, research and economic programs. The success of these policies will depend partly on the successful integration of the international students to the university and academic culture of Korea. The key policy in this respect is English-medium Instruction [EMI], which enables students from around the world to study in Korea without learning the Korean language. EMI is also useful to Korean students, because success in the career fields of science and technology requires proficiency in the use of academic English (Hwang 2005). However, the provision of lectures in English is not by itself adequate to establish the use of English as a lingua franca on the campus. Students may prefer to associate with speakers of their own native languages instead of using English.

As the case study of UNIST shows, EMI is an important building block for the construction of a university campus culture which includes the use of English as a lingua franca. The use of pedagogies which encourage intercultural competencies inside of the classroom are crucial in overcoming the barriers which can otherwise block the communication and social integration of

students belonging to different language groups. This investigation identifies some of the reasons why students are reluctant to speak English with peers, and I document some of the efforts made by the university to overcome these barriers to communication. Finally, I present some of the efforts the students themselves have made, as a response to the intercultural learning environment provided in the university.

Research Methods

Data were collected on the student interactions outside of the classroom for three months (April-June 2013) and included both qualitative interviews and participant observation. This phase of research was sponsored by the UNIST International Center. It included focus groups and also one-on-one interviews with international students from many countries, as well as with Korean students. Subsequent to the interviews, a survey was administered to students, with 191 survey responses that revealed some of the patterns of opinion in the student population. The data on interactions within the classroom was collected independently by the author over a two-year period (2012-2014), in the form of a logbook in which classroom outcomes were recorded. The class I teach is an introduction to social science called “Society and Culture,” in the required liberal arts curriculum. However, students contributed their verbal descriptions of other courses, including “Leadership and Teamwork” and “Entrepreneurship and Innovation,” both of which are taught by the UNIST Business Administration School.

Theoretical Framework

In the field of comparative education, one of the critical issues is sojourner adjustment. In addition to visiting a host country temporarily, the international student lives in a special environment which does not require full integration into the local culture (Pedersen et al. 2011). Measurements of sojourner adjustment include: social interaction with host nationals, cultural understanding and participation, language development (Pedersen et al. 2011). Also important for student sojourners is adjustment to pedagogy and locally appropriate student/faculty interaction, as well as coping with daily issues such as adjustment to locally available foods and being able to fulfill one’s religious obligations (Gu and Schweisfurth 2006). These factors are important measures of the sojourners’ likelihood of success in study abroad, and can be used for evaluating the capacity of a host institution to receive international students (Gu, Schweisfurth and Day 2010).

This investigation also draws upon the published literature on learning environments (LE), a field of research focused on the relationship between the learner and the context (Alonso-Tapia and Pardo 2006; Dart, et al. 1999; Fraser 1998; Kim et al 2000). A classroom or any other learning environment can produce different learning outcomes, depending on the social and cultural structure of the environment (Struyven et al. 2006; Taylor and Fraser 2013). A learning environment (LE) can be defined as “the social, physical, psychological, and pedagogical contexts in which learning occurs and which affect student achievement and attitudes” (Fraser 1998).

In the university LE, openness to other cultures is critical for producing a “culture of learning” which will facilitate communication between students and faculty (Kato 2001). I adopt the term “intercultural” to refer to environments which are conducive to communication between members of different cultures. Intercultural understanding refers to cognitive and affective responses to other cultures, while intercultural competence refers to “the ability to interact effectively and appropriately with people from other cultures” (Perry and Southwell 2011).

The UNIST Case Study

UNIST is a new university, founded in 2009 with the goal of becoming a top-ranked global university for technology-related fields of knowledge production. Located in the city of Ulsan, UNIST has adopted policies intended to fast-track the institution to global status, including the use of English for all educational purposes.

Although English is mandatory in academic subjects, many of the Korean students studying in UNIST express discomfort with using English in conversation or other interactions. To address this problem, the university’s Language Education Center [LEC] has developed the English Commons, a space where students can socialize informally using English. International students are

employed as assistants, and students are free to drop in any time to practice English or to socialize. However, Korean students often feel uncomfortable in the English Commons because the idea of mingling with foreigners makes many of them feel awkward. For example, one Korean student described his discomfort with English in this manner:

Researcher (Tatar): When do you feel comfortable using English?

Korean student: Not comfortable! Because it is not my mother language. Always I have to be ready before I speak English.

Researcher (Tatar): How about...did you ever have to talk to foreign students?

Korean student: Once...occasionally. [Tatar: Where?] In the campus. [Tatar: Where in the campus?] In the square. Accidentally...for example...Oh, I can't explain.

Nevertheless, there are Korean students who frequent the English Commons. One explained how she adapted to the environment.

Korean student: Last year, I was afraid to visit the English Commons. But I'm okay now because I have made some friends and I realize that I don't need to feel afraid when I'm speaking in English, there's nothing different from when I meet my Korean friends.

This interviewee and some others indicated that to talk to others in the English Commons is not a simple matter of language skill. It is also a matter of social adaptation. To enter the English Commons requires more than English grammar or vocabulary. It requires knowing how to mingle with people who do not know the Korean cultural rules.

Hence, the interviews suggested that some of the Korean students avoid speaking English, and some of the reasons for this avoidance. Based on the interviews, I developed a hypothesis: "Korean students' avoidance of English conversation is a result of their lack of social relationships with non-Koreans." Inversely, I also hypothesize: "Korean students' comfort with English conversation is a result of developing social familiarity with non-Koreans." To test the hypotheses, a survey was administered in the classroom. A total of 191 students completed the survey, and it was completed anonymously. I did not separate the Korean and international respondents, but simply segregated students according to their answer to the first question, "Have you ever been to English Commons on the UNIST campus?" Those who answered "yes," were asked to complete a separate survey with different questions from those who answered "no."

Among the 165 students who answered "no," I asked them why they did not visit the Commons. Their answers were tabulated in this manner:

Lack of interest 38% (62 students)
Lack of information 37% (61 students)
Lack of physical access 1% (2 students)
Lack of social relationships 16% (26 students)
Lack of confidence in English 7% (12 students)
No response 1% (2 students)

The response pattern suggests additional evidence for avoidance of situations in which English must be spoken. It also points toward two challenges for the construction of a learning environment in which English can function as a lingua franca. First, it suggests that a large proportion of UNIST students are satisfied with using only using English for academic purposes, and do not want to spend time practicing English conversation. Second, it suggests that a large proportion of UNIST students are interested in going to English Commons to practice English conversation, but they are blocked by lack of confidence or else by social barriers (not having friends in that setting). Lack of confidence can also be understood as a feeling of social insecurity, because the fear of making mistakes in speaking a foreign language is based on the feeling that a mistake will lead to a loss of face or social status. Adding survey responses for "lack of confidence" to "lack of social relationships," the total survey responses were 23% of the total.

Hence, to encourage the use of English for everyday conversation, the students should be situated in an LE in which they feel social acceptance, in order to develop comfort in an intercultural setting. Although the sample size of the survey was not representative of the student population and cannot conclusively support the hypothesis, the survey does suggest that the LE must provide opportunities for the Korean and international students to form social relationships, or they will not be able to form a basis for intercultural communication.

English Medium Instruction as a Space of Intercultural Communication

The question to be addressed here is whether English Medium Lecture can provide an LE that encourages students' acquisition of intercultural competencies. Can the EMI classroom function as a "space of intercultural communication?" (Lie 2002). Research carried out in Australia and New Zealand suggested that native English speakers were reluctant to work in small groups together with international students, because the language barrier prevents effective communication and they fear the possibility of receiving lower marks for the group project (Colvin et al. 2015; Strauss et al. 2014). However, in UNIST the outcomes of mixed Korean and international students working together in project groups contrasts with the outcomes observed in the English-speaking countries.

Since 2012, students in my "Society and Culture" course have been assigned to carry out a three-week group project in groups of three or four students. Their task is to analyze an artifact from the human waste stream. This variant of the "Garbage Project" (Dowell 2006) requires students to analyze an item of rubbish in terms of its social costs and the social aspects of the product's life cycle, as well as the material properties and engineering of the waste product. Although the international students were not numerous enough to assign one for each team, nevertheless the teams having international student members carried out all of their discussions in English. In contrast, the teams having only Korean members can discuss the work among themselves in Korean. Upon completion of the project, each team presents its findings in English and receives oral criticism and feedback from other members of the class. All team members receive the same grade, so their cooperation is essential. The method has been remarkably successful in mixed groups of Korean and international students, because these groups used English effectively without any problematic conflicts.

An even more spectacular example of success comes from a class taught in the Business Administration School of UNIST, "Leadership and Teamwork." In this class, a team of five students developed an app for the smartphone to tackle the problems faced by international students in adjusting to life in Korea. Team members include two students from Kazakhstan, Rauan Berdaliev and Sakhen Kenzhegulov, and three from Korea, Soojin Kim, Junhyeong Jeong and Sangwon Lee.

The inspiration for the team project came from Berdaliev, who suggested that students who practice the Islamic faith have the biggest difficulty in finding food which is permissible to eat in their religion. In particular, it is a big problem for those who cannot read or speak Korean, and hence cannot ascertain the nature of the food product. In response to this problem, the team developed a smartphone app called "Hello Halal," for identifying the haram and non-haram foods in the Korean grocery store.

The team that developed Hello Halal represents a clear example of UNIST students who have developed a high degree of intercultural competencies. They recognized that the university itself cannot provide a fully intercultural environment within Korea. Hence, the students themselves evaluated the limitations, and developed their own idea about how to make life in UNIST less difficult for Muslim students. In doing so, the students transformed UNIST into a "space for intercultural communication." In other words, the students responded to the university's policies by creating their own independently conceived technological solutions to the problem of adapting international students to Korea.

Conclusion

The UNIST case study shows the importance of pedagogies that provide opportunities for students to work in cooperative groups in order to develop intercultural competencies. The results of the research suggest that EMI is one of the methods which can be utilized to increase students' intercultural competencies. In comparison to the LE outside of the classroom (English Commons), UNIST students in class seemed to feel fewer social barriers to interaction. The most likely explanation is that in the classroom LE the interaction was based on projects and assignments, which the students were obligated to complete in a collaborative manner. Hence, the students were motivated and focused in using English for communication. In contrast, the LE outside of the classroom is less structured, and students seemed to exhibit more discomfort with unstructured interactions (e.g., “mingling” or “free conversation”) with others from a different culture.

Nevertheless, both forms of LE seem to be necessary. English Medium Instruction is not by itself sufficient to establish English as a lingua franca in Korea, which is not a primarily English-speaking country (Byun et al. 2011). However, in combination with LEs outside of the classroom to promote the use of English for communication, EMI is one of the foundations for creating a university campus culture in which English emerges as a common medium of communication. The result of this study suggests that the emergence of students with a high degree of cultural competency—represented by the “Hello Halal” project group—is attributable to the combination of LEs inside and outside of the classroom, which provide different types of interaction opportunities.

References

1. Alonso-Tapia, J., and Pardo, A. (2006). Assessment of learning environment motivational quality from the point of view of secondary and high school learners. *Learning and Instruction* 16 (4): 295-309.
2. Altbach, P.G. and J. Balán. (2007). *World Class Worldwide: Transforming Research Universities in Asia and Latin America*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
3. Byun, Kiyong and Minjung Kim. (2011). Shifting patterns of the government's policies for the internationalization of Korean higher education. *Journal of Studies in International Education* 15 (5): 467-486.
4. Byun, Kiyong Huijung Chu, Minjung Kim, Innwoo Park, Suhong Kim, Juyoung Jung. (2011). English-medium teaching in Korean higher education: Policy debates and reality. *Higher Education* 62(4): 431-449.
5. Byun, Kiyong, Jae-Eun Jon, and Dongbin Kim. (2013). Quest for building world-class universities in South Korea: outcomes and consequences. *Higher Education* 65(5): 645-659.
6. Colvin, C., Fozdar, F., & Volet, S. (2015). Intercultural interactions of mono-cultural, mono-lingual local students in small group learning activities: a Bourdieusian analysis. *British Journal of Sociology of Education* 36 (3): 414-433.
7. Dart, B., Burnett, P., Boulton-Lewis, G., Campbell, J., Smith, D., and McCrindle, A. (1999). Classroom learning environments and students' approaches to learning. *Learning Environments Research* 2 (2): 137-156.
8. Dowell, William. (2006). Throwing the sociological imagination into the garbage: Using students' waste disposal habits to illustrate C. Wright Mills's concept. *Teaching Sociology* 34(2): 150-155.
9. Dou, Lois and Jane Knight. (2014). Emerging Hubs: South Korea, Sri Lanka, Mauritius, and Bahrain. In Jane Knight (ed.), *International Education Hubs: Student, Talent, Knowledge-Innovation Models*, pp. 165-182. Dordrecht: Springer.
10. Fraser, B. J. (1998). The birth of a new journal: Editor's introduction. *Learning Environments Research* 1(1): 1-5.

11. Gu, Quing and Michele Schweisfurth. (2006). Who adapts? Beyond cultural models of 'the' Chinese learner. *Language, Culture and Curriculum* 19(1): 74-89.
12. Gu, Q., M. Schweisfurth, C. Day. (2010). Learning and growing in a 'foreign' context: Intercultural experiences of international students. *Compare: A Journal of Comparative and International Education* 40 (1): 7-23.
13. Hwang, Kumju. (2005). Effects of the language barrier on processes and performance of international scientific collaboration, collaborators' participation, organizational integrity, and interorganizational relationships. *Science Communication* 35(1): 3-31.
14. Kato, Kumi. (2001). Exploring 'cultures of learning': A case of Japanese and Australian classrooms. *Journal of Intercultural Studies* 22(1): 51-67.
15. Kim, H. B., Fisher, D. L., and Fraser, B. J. (2000). Classroom environment and teacher interpersonal behaviour in secondary science classes in Korea. *Evaluation & Research in Education* 14 (1): 3-22.
16. Kim, Terri. (2008). Higher education reforms in South Korea: Public-private problems in internationalising and incorporating universities. *Policy Futures in Education* (6) 5: 558-568.
17. Kwon, Ki-Seok. (2013). Government policy and internationalisation of universities: The case of international student mobility in South Korea. *Journal of Contemporary Eastern Asia* 12(1): 35-47.
18. Lie, Rico. (2002). *Spaces of intercultural communication: An interdisciplinary introduction to communication, culture and globalizing/localizing identities*. New York: Hampton, Press, Inc.
19. Park, Sung-Hoon and Yoocheul Song. (2013). Internationalizing higher education in Korea: University and government responses. *Koreanische Zeitschrift für Wirtschaftswissenschaften* 31 (2): 29-43.
20. Pedersen, Eric R., Clayton Neighbors, Mary E. Larimer, Christine M. Lee. (2011). Measuring sojourner adjustment among American students studying abroad. *International Journal of Intercultural Relations* 35: 881-889.
21. Perry, Laura B. and Leonie Southwell. (2011). Developing intercultural understanding and skills: models and approaches. *Intercultural Education* 22 (6): 453-466.
22. Shin, Jung Cheol and Yong Suk Jang. (2013). World-class university in Korea: Proactive government, responsive university and procrastinating academics. In Michele Rostan, Flavio A. Ceravolo, Amy Scott Metcalfe (eds.), *Institutionalization of World-Class University in Global Competition*, pp. 275-286. Dordrecht: Springer.
23. Strauss, P., U-Mackey, A., & Crothers, C. (2014). 'They drag my marks down!'—challenges faced by lecturers in the allocation of marks for multicultural group projects. *Intercultural Education* 25(3), 229-241.
24. Struyven, K., Dochy, F., Janssens, S., and Gielen, S. 2006. On the dynamics of students' approaches to learning: The effects of the teaching/learning environment. *Learning and Instruction* 16 (4): 279-294.
25. Suh, Geo-Suk and Sang-June Park. (2014). The Korean government's policies and strategies to foster world-class universities. In Ying Cheng, Qi Wang and Nian Cai Liu (eds.), *How world-class universities affect higher education: Influences and responses*, pp. 65-83. Rotterdam: Sense Publishers.
26. Taylor, B. A., and Fraser, B. J. (2013). Relationships between learning environment and mathematics anxiety. *Learning Environments Research* 16 (2): 297-313.

MULTICULTURAL CHILDREN'S SHORT STORIES

КӨП МӘДЕНИЕТТІ БАЛАЛАРДЫҢ ҚЫСҚА ӘҢГІМЕЛЕРІ

Reima AL-JARF, PhD

King Saud University, Riyadh, Saudi Arabia
reima.al.jarf@gmail.com, +966555122845

Resume

This study proposes a model for integrating multicultural children's short stories as a supplement to in-class instruction to develop college students' reading and speaking skills in English as a foreign language (EFL), together with cultural awareness.

Keywords: multicultural, short stories, children's stories, children's literature, reading, listening, EFL

1. Introduction

Multicultural literature is of special value for first and second language teachers and students, as it offers students opportunities for reading about cultural themes, characters and issues from a variety of cultures, lands, and backgrounds (Napoli, 2007). It enables students to see a wide range of perspectives and gain insight into cultural and global issues and helps them to discern stereotypes, prejudices and misunderstandings by revealing biases and intolerance.

A review of the literature has shown numerous studies that proposed curricular and instructional activities or investigated the integration of multicultural literature in the first and second language classroom. For example, in Greek state schools, English teaching has been repositioned from a foreign language orientation towards a multicultural one. The English (MATE) paradigm is being used to develop students' multicultural awareness (Fay, Lytra and Ntavalagkou, 2010). In a study by Louie (2006), 4th grade students were taught four versions of the Mulan story and the Walt Disney's "Mulan" video to help build their schema; check the story's authenticity; help them understand the characters' world; relate themselves to the story; critique character portrayal and talk, respond and write while reading multicultural stories. This teaching strategy resulted in critical, empathetic, and conceptual understanding of the stories by the students. Another study by Bui & Fagan (2013) found that 4th grade students' word recognition, reading comprehension, and story retelling significantly improved as a result of exposure to the Integrated Reading Comprehension Strategy, multicultural literature and cooperative learning. In a third study, Goughnour (2013) found that the inclusion of more multicultural literature, along with more discussion about diversity, allowed students in English classes to feel more connected to what they were reading in the classroom, to each other, and to the instructor. Furthermore, undergraduate students exposed to multicultural literature were better able to conceptualize ways for improving multicultural social justice (Gibson and Parks, 2014).

Despite the importance of integrating multicultural literature in language teaching and learning, there is a dearth of studies that investigate the effect of integrating multicultural children's short stories in second language learning environments in Saudi Arabia. Therefore the present study proposes a model for integrating multicultural children's short stories as an extension activity to develop college students' reading and speaking skills in English, together with multicultural awareness. Specifically, the study aims at: (i) giving the advantages of using multicultural children's short stories in EFL classrooms; (ii) listing criteria for selecting multicultural children's short stories; (iii) giving some examples of multicultural children's short stories; (iv) showing instructional stages with multicultural children's short stories; (v) defining the reading and speaking

skills that can be developed; (vi) showing the instructor's role; and (vii) how reading and speaking skills can be tested and multicultural awareness assessed.

The model will be of special importance for EFL college instructors at COLT who do not know much about multicultural literature and how to teach it, as it gives guidelines for selecting, teaching and assessing multicultural children's short stories. Reading and responding to multicultural children's short stories will help the students connect to the multicultural world they live in, help them accept and respect diversity and appreciate their own cultural heritage better. Kelley (2008) pointed out that multicultural literature is a passport to foreign cultures. It introduces the students to social life and customs of other societies. It is a vehicle for developing an understanding of complex concepts related to multicultural issues (Davis, Brown, Liedel-Rice and Soeder 2005). The stories can be read anywhere, anytime and as many times as the students wish. Students will be motivated to read them and will not find them tedious and frustrating to read, because they are short and can they can finish reading them in a short time.

2. Subjects

The model targets EFL freshman students majoring in translation at the College of Languages and Translation (COLT), King Saud University, in Riyadh, Saudi Arabia who are enrolled in their first reading and speaking courses of the translation program (4 hours each).

3. Materials and tasks

The instructor and/or the students can search Google, Google Play, Apple Store and eBook libraries such as Wattapad, Kobo, Aldiko Book Reads or free-ebooks.net for multicultural short stories by using "*multicultural short stories*" "*multicultural literature*" or "*multicultural children's literature*" as search terms. They can also search specialized websites such as:

- *Multicultural children's literature:*
https://www.youtube.com/results?search_query=multicultural+children%27s+literature
- *10 Great Multicultural Children's Books:*
https://www.youtube.com/results?search_query=multicultural+children%27s+literature
- *Indian short stories:*
<http://www.induswomanwriting.com/Indian-Short-Stories.html>
- *Activity village from China:*
<http://www.activityvillage.co.uk/stories-from-china>
- *African fables:*
<https://mamaafrika.wordpress.com/category/fables-and-folktales/>

The students can download selected short stories from the internet, read them online or on their smart phone. They can also print them for later reading.

4. Criteria for Selecting Multicultural Children's Short stories

Both simplified and authentic multicultural children's short stories can be used depending on the students' proficiency level and culture of interest to them. Vocabulary difficulty, grammatical structures, sentence length and complexity of the story structure should be taken into consideration. The instructor can read the short story or parts of it before assigning it to them. Stories should be characterized by economy of words, stunning illustrations, intriguing and quickly moving plots, and global themes can be selected (Smallwood, 1998).

If a story is translated from a foreign language into English, the instructor should make sure that the story uses correct English grammatical structures and usage.

As for the content of multicultural short stories, (Kelley, 2008) and Louie (2006) and Salas, Lucido & Canales (2002) set several criteria such as: (i) Using realistic picture storybooks that depict social life, customs and current ideology of a particular culture. (ii) using different versions to help the students build schema; (iii) The short story should provide accurate and authentic

descriptions of the culture it represents. (iv) The characters should be authentic and balanced in their physical, emotional and social qualities. (v) The themes and values should be consistent with the target culture. (vi) The story setting should be consistent with a past or present time frame. (vii) The illustrations, gender roles, and information about the culture should be accurate.

5. Instructional strategy with multicultural children's short stories

5.1 Pre-reading Phase

The instructor divides the students into small groups of 3 or 4, and assigns them the same story or different stories from the same culture. The instructor sets goals for reading the story, tells the students what they need to do and focus on, and gives pre-questions to help them focus on the story element (characters, theme, setting, plot) and cultural elements (themes) they need to explore. She/he sets a time limit or deadline for completing the tasks.

5.2 Reading Phase

The students read the selected story out of class, on their own. First they skim through the story to find out the title, author and publication date. Second, they skim the whole story for its general theme. Third, they read in detail paying attention to its elements: Main theme, characters, setting, plot, style and tone and figurative language. They look up the meanings of difficult words from the dictionary, highlight or underline place names, cultural elements and may prepare questions while reading.

5.3 Post-reading Phase:

In class, the students perform speaking tasks such as giving an oral presentation consisting of a summary of the story individually, in pairs or in small groups where each student talks about part of the story, another one talks about the next part and so on. They can also dramatize the story with costumes, pictures, video clips and accessories, if needed. Following the presentation or dramatization, their classmates ask clarification questions about the story elements.

Presentations should be concise. Students should be well-prepared and everything should move on fast and smoothly. Some students can present a story in one class session, others can present another story in the next class session and so on, but they should all feel that they can be called upon to present any time.

At first the students might be shy and hesitant to speak, but gradually, they will gain confidence with encouragement, public speaking tips, contests among the groups, and allowing them to speak freely without picking on their mistakes in public.

The instructor posts questions in an online discussion forum, blog or Facebook page. For each story, different threads or entries can be created. Pre-questions that require/help the students to identify the main theme and events, setting, characters, style and tone, and understand figurative language can be posted. The students post short summaries of the story. They post answers to the questions, comment on each other's' responses, discuss the story elements in class and/or in the online discussion forum, blog or Facebook. They talk about, write about, reflect on, respond to the story and explore the cultural events in it. They respond to gender, feminism, and gender equity, war, terrorism, justice, freedom, violence, prejudice, abuse, challenging situations, disabilities, and child labor (Gopalakrishnan, 2010). They identify the values underlying the characters' conflict resolution strategies. They relate themselves to the story and critique how the characters are depicted (Louie, 2006). They compare the cultural elements in the story with their own and compare the cultural elements of the different stories under study with each other.

The instructor encourages the students to read and complete the tasks. She/he gives feedback and comments on their performance. She/he should tolerate the students' mistakes and encourage them to use the language for communication and to express their views. As the students proceed further in the semester and as they learn more about the language and see correct examples posted by more proficient students they will be able to correct their own mistakes. The instructor can correct mistakes indirectly by rephrasing faulty answers.

5.4 Sample questions that can be asked about each short story

To identify the author, date, culture, ask:

- o Who is the author? Where is the author from?
- o When was the short story written?
- o Which culture does it represent?

To identify the main themes, ask:

- o What is the theme, i.e., main idea of the story?
- o What does the story's theme say about the world, human experience or human values?
- o What message, moral or lesson do you learn or understand from the story?

To identify the characters:

- o Make a list of all the characters in the story.
- o Who is the main character in the story?

To identify the setting ask:

- o Where does the story take place?
- o What is the time period?

To identify the plot, ask:

- o What are main events in the story?
- o What is the main conflict and turning point of the story?

To identify the point of view of the narrator, ask:

- o Is it a subjective or objective?
- o Does the narrator use the words "I" and "me"? Is it in the third person?

To analyze style and tone of the story, ask:

- o Is the style formal or informal?
- o Does the writer use slang, or standard language?
- o What types of sentences does the writer use (fragments, simple, complex, or rhetorical)?
- o Is the tone sarcastic, humorous, sad...etc.?

To identify any figurative language, ask:

- o Give some examples of similes, metaphors, personification...etc.?
- o Is there symbolism? Give examples?

To identify the cultural elements of the story, ask:

- o What does the story tell you about the customs and social life of India, China ...etc.?
- o Which issues does the story tackle (gender equity, feminism, war, terrorism, refugees...etc.?)
- o What are the main values, beliefs, and attitudes in it?
- o Compare the cultural elements in this story with your own?
- o Compare the characters in story A with those in story B?
- o Compare theme in story A with that in story B?

All, most or some of the above questions can be asked, as they may not apply to each and every story. The teacher can ask additional questions, if needed.

Moreover, the aims of the instructional activity and the above questions is not to make a profound literary analysis of the story under study, but to help the students comprehend its elements and have a feel for the cultural aspects in it. There is no need to focus on each and every word.

4.5 Further Instructional Guidelines

The story/stories selected should focus on one culture at a time. However, a single story or several stories from the same culture may be assigned to accommodate the different proficiency levels, needs and interests of the students. Questions posted should focus on the story under study only, not all the stories to be covered together, as this will be confusing to the students and the bulk of tasks will be overwhelming to them. Students should not be left on their own and should not read the short story passively without having to perform a task specified by the instructor and without a deadline for finishing the tasks. They should be actively involved in reading, retelling, summarizing the short story in their own words, reflecting on the events and characters, asking questions, commenting on their classmates' responses, stating their opinions, comparing and contrasting different short stories from different cultures under study.

6. Role of the instructor

The instructor serves as a facilitator. She/he encourages the students to propose short stories of interest to them. She/he follows the students up to make sure they are reading and performing the required tasks. She/he welcomes and responds to inquiries while interacting with the students and should encourage them to fully participate in learning. His/her guidance is crucial in facilitating comprehension of short stories. She/he encourages and models the skills that the students need to acquire or practice. To encourage the students to read the short story and perform the tasks orally or in writing, the instructor can give extra credit and include the short story content on tests.

7. Assessment of the Instructional Strategy

Reading and speaking tests can be used to assess students' skill level before and after instruction. Whether the same version or different versions are used for the pre- and post-test, the test should consist of a short story that the students have never read before. Questions about the characters, theme, plot, setting, tone and style, figurative language and cultural elements should be asked. The students read the text and answer the questions in writing. Two hours can be allocated to the reading test. An answer key can be used to grade the students' answers. Students' reading pre- and post-test scores can be compared using a T-test to find out if there is a significant difference in reading skill as a result of reading the multicultural children's short stories.

A speaking pre- and post-test should be also given. It should consist of a short story that the students have never seen before with questions that require the students to summarize the story and talk about its content. The students take the speaking test in the language lab. They read the text, answer the questions, give a summary or re-tell the story orally. They record their responses using their MP3 players. To score the speaking test, the instructor listens to the recordings one by one, gives marks to each question using a scoring rubric. Students' speaking pre- and post-test scores can be compared using a T-test to find out if there is a significant difference in speaking skill level, as a result of reading and talking about the stories.

In addition, a questionnaire-survey can be used to assess the students' multicultural awareness before instruction. The same or a different questionnaire-survey can be used at the end of the semester to assess any increase in multicultural awareness as a result of using multicultural short stories. The students can be given open ended questions such as, but not limited, to the following:

- Which story did you like the best and why?
- What did you learn about the Chinese, Japanese, Indian, Turkish, native American or Spanish culture from the story that you have read.
- What are the similarities and differences between Chinese, Japanese, Indian, Turkish, native American or Spanish culture and Arabic Saudi culture/ Islamic culture?

- What did you learn about the Indian/Chinese/Mexican/African...etc. culture from the story that you have read.
- Did you like the short story? Why/why not?
- Which sort story did you like the best? Why?
- Which stories do you recommend for other students? Why?

Students' responses before and after instruction can be compared to find out what they have acquired, which multicultural short stories they have liked and which they have not.

8. Effect of the Proposed Model on Skill Development and Cultural Awareness

Findings of prior research studies by the author indicated that freshman students at COLT, who read supplementary American stories of their choice, with their instructor, where each student read a different story and gave an oral summary of it and posted a summary in an online course made higher gains in reading comprehension than those who did not (Al-Jarf, 2009). The same significant results were repeatedly obtained with different groups of freshman students, over several semesters, whenever the students read supplementary American stories of their choice, posted summaries and answered questions on the content of the stories in an online course. Likewise, sophomore students at COLT who received in-class instruction about British culture and performed online activities about British culture exhibited higher levels of cultural awareness than those who received in-class instruction only (Al-Jarf, 2006).

9. Conclusion

The present study proposed a model for integrating multicultural children's short stories in the EFL classroom at COLT. The model gives guidelines for selecting, teaching and assessing multicultural children's short stories. EFL instructors at COLT may not be familiar with the multicultural children's short stories they want to teach. In this case they need, as Dressel (2005) indicated, to become co-learners where the students' voices are dominant in the classroom environments. They can increase their own multicultural knowledge and teaching skills by following the guidelines herein, while teaching those stories to the students. Instructors are also advised to proceed slowly from one story to another, try to identify the elements of the story and cultural aspects before going to class.

Other multicultural genres such as poetry, longer novels, movies, audiobooks and mobile Apps can be used to develop EFL students' listening, speaking, reading and writing skills. Students can share an online course, online discussion forum, a web-conference or a Facebook page with students from another country. Both groups can be engaged in collaborative cultural exchanges and discussions about their mainstream cultures. Such activities, collaborations and interactions between Saudi students and students from other countries are still open for further investigations by other researchers in the future.

• References

1. Al-Jarf, R. (2006). Impact Of Online Instruction On EFL Students' Cultural Awareness. ERIC No. ED497400.
2. Al-Jarf, R. (2009). Promoting EFL secondary students' extensive reading skills. In Andrzej Cirocki (Ed.). *Extensive Reading in English Language Teaching*. Pp. 603-611. Lincom Europa: Munic, Germany.
3. Bui, Y., Fagan, Y. (2013). The Effects Of An Integrated Reading Comprehension Strategy: A Culturally Responsive Teaching Approach For Fifth-Grade Students' Reading Comprehension. *Preventing School Failure*, 57(2), pp. 59-69.

4. Davis, K., Brown, B., Liedel-Rice, A., Soeder, P. (2005). Experiencing Diversity Through Children's Multicultural Literature. *Kappa Delta Pi Record*, 41(4), pp. 176-179.
5. Dressel, J. (2005). Personal Response And Social Responsibility: Responses Of Middle School Students To Multicultural Literature. *Reading Teacher*, 58(8), pp. 750-764.
6. Fay, R., Lytra, V., Ntavaliagkou, M. (2010). Multicultural Awareness Through English: A Potential Contribution Of TESOL In Greek Schools. *Intercultural Education*, 21(6), pp. 581-595.
7. Gibson, K., Parks, M. (2014). Toward Social Justice: Literature To Promote Multiple Perspectives. *Multicultural Education*, 21(2), pp. 41-50.
8. Gopalakrishnan, A. (2010). Multicultural Children's Literature: A Critical Issues Approach. SAGE Publications, CA.
9. Goughnour, M. (2013). Analysis Of Diversity Related Issues In A Regular Level Sophomore English Class. ERIC No. ED541475.
10. Kelley, J. (2008). Harmony, Empathy, Loyalty, And Patience In Japanese Children's Literature. *Social Studies*, 99(2), pp. 61-70.
11. Louie, B. (2006). Guiding Principles For Teaching Multicultural Literature. *Reading Teacher*, 59(5), pp. 438-448.
12. Napoli, M. (2007). Opening Children's Eyes To The World In Which They Live--One Book At A Time: A Conversation With Deborah Ellis. *Journal of Children's Literature*, 33(1), pp. 55-58.
13. Salas, R., Lucido, F., Canales, J. (2002). Multicultural Literature: Broadening Young Children's Experiences. ERIC Number No. ED468866.
14. Smallwood, B. (1998). Using Multicultural Children's Literature In Adult ESL Classes. ERIC No. ED427557.

PERCEPTION OF COLORS BY TURKISH LEARNERS OF ENGLISH

ТҮРІК СТУДЕНТТЕРІНІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕ ТҮР-ТҮСТЕРДІ ҚАБЫЛДАУ
МӘСЕЛЕСІ

Saule ABDRAMANOVA, assistant professor

KIMEP University, Almaty, Kazakhstan
saule.abdramanova@kimep.kz +77772452189

Resume

The article addresses the issue of processing English idioms with color components and perception of colors by Turkish learners. The experiment with the assignment of guessing the meaning of English idioms revealed that their comprehension and the perception of colors are mostly related to learners' mother tongue and are based on culturally motivated connotations

Key words: colors, idioms, Turkish, learners, perception

1. Introduction

The aim of this article is to investigate the way Turkish learners of English comprehend English idioms with color components and how they perceive colors in the structure of English idioms. Lucy (1997) does not consider colors to be “central to any semantic organization of any language”, unlike categories of agency, time and number. He echoes Wierzbicka’ belief that “the notion of color is not only far from universal but that its role in human discourse is, relatively speaking, quite limited” (Wierzbicka, 1996: 288). Still, colors play an important role in life of human beings, in the formation of their lifestyle and their perception of the surrounding world.

Idioms are difficult for recognition, comprehension and acquisition, especially for L2 learners due to internal semantic transformations within them. At the same time, it is argued (Liu, 2008) that L2 learners can define the meaning of idioms by using their semantic opaqueness and fixed structure as the criteria. It is assumed that colors denote specific connotative meanings, peculiar to a certain language. For example, the meaning of the English idiom “to be in someone’s black books” is motivated by the image of ‘books’, which implies the existence of the container. This container keeps all the information that a human being wants to memorize and use in appropriate situations. Such kind of a container may be the human’s head/ mind. “To be in someone’s black books” means that the information about a subject or an object has been ‘downloaded’ to the memory; the “black” component adds the connotation of ‘bad’; then the information that is kept in the mind/ memory about a person or a thing is of the negative kind. Moreover, this information may be obtained from some unpleasant experience, which then may be forgotten but the perception/ opinion of the thing / person will be memorized and retrieved in case of necessity. The idiom is motivated by metaphors: ‘Knowledge is a container’ and ‘Knowledge is stored in the head’. The image and the metaphors provide the link between the idiom and its meaning: ‘to be disregarded, to be blacklisted’. The meaning of the Turkish idiom “kara listeye almak” is also motivated by the image and metaphors. The ‘list’ implies an object – ‘a piece of paper, a notebook, a book’ – that contains some information about a person/ a thing. This kind of information may be of a negative/ positive character (‘bad/ good’ concepts); “kara/ black” attaches the ‘bad’ concept to the image of the ‘list’. Metaphors - ‘Knowledge is a container’ and ‘Knowledge is stored in the container’ - together with the image, link the idiom to the meaning. Thus, the metaphors motivating the English and Turkish idioms are the same; but there is a slight difference in their image schemas which may not hinder the perception of the English idiom by learners.

2. Related studies

Color perception is in the domain of the human mind, which is shaped mostly by its nurturing culture; culture in its turn affects the language of human beings. In the language, culture is reflected in the form of concepts, or 'fundamental conceptual models', 'potentially intelligible and communicable' among human beings belonging to one community, as far as these concepts are the heritage based on the common experience. One of studies showed that Americans and Japanese similarly rate colors on the Activity and Potency factors, but differently on Evaluation factor: "To explain the difference in ratings here, the investigators suggested that Americans may have a greater tendency than Japanese to prefer primary colors" (Sharpe, 1974: 41). Another study of North American Caucasians and Blacks, Germans, Danes and East Indians showed similar results by groups. "Most cultures are filled with examples of the use of black to symbolize evil and wickedness and white to symbolize goodness and purity. Early childhood experiments of fears of darkness, black (dirty) face and hands and the rewards of cleaning them are universal experiences" (47).

Liu (2008) gives a list of factors that affect idiom comprehension, they are: familiarity (use frequency), transparency in meaning and semantic analyzability (decomposability), syntactic analyzability and use of context. For the aim of the present study the second factor, i.e. transparency in meaning and semantic analyzability, presents some interest. Liu names two more factors that are peculiar to L2 idioms comprehension; they are L2 learner's native language and L2 proficiency. For L2 learners, it is easier to guess the L1 idioms' meaning if there are similar idioms (in form and meaning) in both languages. The role of the second factor is not clearly defined; results of different studies range from a big to limited one. Having analyzed those results, Liu comes to the conclusion that "it is possible that students with a high figurative language competence in L1 but a relatively low L2 proficiency may actually perform better in the comprehension of metaphorical idioms than those who have a lower L1 competence but a higher L2 proficiency" (88). Thus, the role of the native language in comprehending L2 idioms is emphasized.

At the same time, few studies show little influence of the native language on the process of comprehending of the target language idioms. In the study by Cooper (1999), some idioms of the native language identical or similar to English ones were used (4 Portuguese, 3 Spanish, 2 Japanese, and 1 Russian idiom out of 20 idioms); as a result, L1 strategy in the process of idiom comprehension accounted only for 5 % of the time of the experiment. Irujo (1986) in her study used three groups of English idioms: identical, similar and substantially different from Spanish idioms (the mother tongue of the participants). The finding of the experiment was that English idioms identical to their Spanish equivalents were the easiest to comprehend and produce. Generally, Irujo (1986) concludes, that "the participants comprehended and produced most easily and correctly the idioms that were frequently used in everyday speech, had simple vocabulary and structure, and were metaphorically transparent in that their literal meanings were closely related to their figurative meanings" (237). Liu (2008), in a detailed analysis of his research findings, states: "While some studies show that looking for L1 equivalents is usually the first strategy L2 learners employ in dealing with a new idiom, the extent of the influence of L1 has been shown to vary depending on whether the L2 idiom has a comparable counterpart in L1 and on the degree of its similarity to or difference from the counterpart" (66-67). He also exemplifies studies which resulted in the opposite findings - similar idioms were more difficult to comprehend "than those that were totally different between the two languages or absent in learners' L1" (69). Thus, as research findings show, there is no clear understanding of the role of the L1 idioms in the comprehension process of identical and similar L2 idioms by L2 learners.

Different studies were conducted to identify the strategies that L2 learners use to comprehend L2 idioms. In the research by Cooper (1999) 18 nonnative speakers of English from 17 to 44 years were asked to give orally the meanings of 20 frequently used idioms incorporated into a one- or two-sentence context, each typed on a separate note and given in sequence; think-aloud protocols were consequently used. Among the strategies used by participants, the most frequent strategies were (1) guessing the meaning of idioms from context (28% of the time assigned for the

experiment) and (2) discussing and analyzing idioms (24%). Another research, conducted by Cieslicka (2006), employed a cross modal lexical priming paradigm technique. In the experiment, 43 Polish participants were asked to find out the meaning of 40 English idioms. As a result, predominance of literal over figurative strategy was demonstrated in L2 idiom processing, i.e., the comprehension of idioms was mostly based on the meaning of idioms' components.

3. Data collection

An experiment was conducted in a group of 22 subjects, but the answers of 20 respondents (50% males and 50% females) who identified their native language as Turkish were considered. The subjects are 1st year students at Preparatory School of Middle East Technical University, Turkey. The level of instruction is elementary; the age of participants is between 18 and 19. The participants were asked to fill in questionnaires which, first, comprised questions to reveal the background of respondents (gender, the native language, the family language(s), and a period of studying English. Second, five English idioms with the color component in their structure were presented in the questionnaire. The task for the respondents was to guess the meaning of the English idioms and to write it in Turkish. Idioms taken from bilingual English-Turkish dictionaries are the following: "To be in someone's black books", "To feel blue", "To give someone green light", "To paint the town red", "To show the white feather". The respondents revealed the following comprehension of idioms' meaning:

(1) "To give someone green light" – this English idiom has an equivalent Turkish idiom: "yeşil ışık yakmak". The comparative analysis of these idioms shows that their syntactic structure coincide, they are both verbal ones. As for the semantic structure, there is a different representation of the verb component in the idioms: in English - 'to give', in Turkish - 'yakmak' 'to light'. The Turkish verb 'yakmak' semantically corresponds to the word 'ışık', and literally the expression is translated as 'to burn green light'. In the English idiom there is a semantic mismatch in the combination of words due to the metaphoric interpretation of the situation: instead of 'to burn light' there is 'to give green light' (cf. 'to give permission'). This is the case of "partial equivalents", i.e. idioms of L1 and L2 which have identical or near-identical meanings, but do not fully correspond in syntactic and lexical structure, or imagery basis" (Dobrovol'skij & Piirainen, 2005: 61). Dobrovol'skij & Piirainen (2005) suggest one more property of idioms to be considered when conducting a contrastive analysis – the pragmatic one. According to them, "some idioms of L1 and L2 may be "full equivalent" in traditional terms, but if, for example, they differ with regard to the degree of the familiarity and textual frequency or the possibility to modify their structure according to relevant contextual conditions, they are not functionally equivalent to each other" (62).

(2) "To be in someone's black books" – this English idiom has got an analogous Turkish idiom: "kara listeye almak". As it was stated above, 'black/ kara' component has the most number of similar connotations in English and Turkish idioms. The meaning of 'black/ kara' in the idioms "to be in someone's black books" and "kara listeye almak" is 'disregarded'. 'Liste' and "books" are not synonyms, thus the mental image component is not the same. Nevertheless, these words denote the same concept – 'someone's name is written into the book' and 'someone's name enters the list/ is included into the list/ is written in the list'. Both idioms are verbally structured, and have the same actual meaning.

(3) "To show the white feather" – 'to display/ to reveal cowardice'. The "white/ ak" color as a component of idioms has mostly positive connotations. The negative meaning of 'cowardice' in the English idiom can be associated with the white flag – a symbol of truce and surrender. This kind of hint may be helpful when guessing the meaning of the idiom.

(4) "To paint the town red" means 'to go out and enjoy yourself in the evening, often drinking a lot of alcohol and dancing'. There are no matches in the connotational meaning of "red/ kırmızı" in

English and Turkish idioms, except their reference to the primary meaning of color. In Turkish the meaning of “kıızıl” as ‘rage, anger’ is associated with ‘blood’ – the face and eyes become red when a person is angry. In English the association with ‘blood’ brings to more serious consequences: ‘murder’. The positive meaning of English “red” is linked to calendar red-marked events.

(5) “To feel blue” ‘to feel sad and depressed, perhaps where there is no particular reason for this feeling’. In Turkish there are few idioms with “mavi/ blue” component, and the existing ones do not have the meaning of ‘miserable’, which is the most typical connotation of “blue” in English idioms.

4. Data Analysis

The data collected during the experiment displays a wide variety of answers which were analyzed by qualitative method. The idioms used in the questionnaire were labeled according to the color component in their structure. The answers of respondents showed the following:

(1) To give someone green light – to give permission for someone or for something to happen (often, to do something)

This English idiom has an equivalent in the Turkish language: yeşil ışık yakmak - to give someone the green light to do something. Five respondents gave this equivalent in Turkish: yeşil yakmak/yeşil ışık yakmak. Among them three respondents found it necessary to clarify the meaning by adding some additional information, such as: umut vermek/ birisinin teklifini kabul etmek/ olumlu yaklaşmak – to give hope/ to accept somebody’s offer/ to be welcoming. Five respondents are quite aware of the meaning of the Turkish idiom and give the explanation to the English one correspondingly: izin vermek/ birine olumlu cevap vermek/ bir olay için izin verilmesi/ birinin bir şey yapmasına izin vermek – to give permission/ to give a positive answer to someone/ a permission is given for an event/ to give permission to someone, so he can do something. One respondent out of these five gave one more meaning, along with the correct one (birisinin yaptığı davranışı onaylamak - to affirm someone’s behaviour). Other respondents gave various answers, ranging from different actions to the exposure of different feelings/ emotions: to approve/ to confirm/ to show (to open) the way/ to help/ to give hope/ to display tolerance to someone/ to display your positive characteristics/ to display positive attitude/ to treat well someone whom you do not know/ to love someone.

(2) To be in someone’s black books – if you are in someone’s black/bad books, they are annoyed with you.

Its Turkish analogue is “kara listeye almak”. Almost all respondents (15) gave a correct answer to that question, only one respondent failed. She identified this idiom as “to listen to someone’s bad memories/stories”. The majority of respondents (75 %) wrote the analogous idiom in the Turkish language “(birine) kara listeye almak” (9) or its grammatical (birisi tarafından kara listeye alınmak - 1) and lexical variations: birinin kötü listesinde olmak/ kara listede olmak/ kara listede bulunmak/ kara listeye yazmak. Two participants out of these 15 contextualized the meaning of the Turkish idiom by giving extended answer: 1) birinin seni kara listeye alması, yanı senden nefret etmesi, hoşlanmaması – to put into a black list, i.e. to hate somebody, to dislike somebody; (2) kara listeye almak, sevmemek – to take somebody to a black list, to dislike. The remaining four respondents gave the corresponding meaning to the English idiom: birilerinin sevmediği kişi olmak – to be someone whom others dislike; birinin senin için kötü düşünmesi – someone has a bad opinion about you; birinin sevmediği insanlar arasında yer almak, senin hakkında kötü görüşlerinin olması – you are one whom someone else dislikes and he has got negative opinions about you; birinin senin hakkında kötü düşüncelere sahip olması, o kişiye karşı önyargılı davranması – someone has bad opinion about you; he displays prejudice against someone.

(3) To feel blue – to feel sad and depressed, perhaps when there is no particular reason for this feeling.

No respondents managed to answer correctly. Some respondents associated the meaning of the idiom with the sky: kendini bulutlarda hissetmek – to feel yourself among clouds; kuş gibi uçuyor hissetmek – to feel like flying as a bird; gökyüzünde dolaşmak – to roam in the sky. Other participants described the idiom as a human's positive state ranging from neutral to extremely wonderful one: özgür hissetmek - to feel free; kendini rahat hissetmek/ rahatlamak - to feel (become) at ease/ relieved; huzurlu his etmek - to feel peaceful; iyi hissetmek/ iyi durumda hissetmek - to feel good/ well; kendini (çok) mutlu hissetmek/ olumlu hissetmek/ mutlu olmak/ çok mutlu olunan zamanlarda mutluluğu ifade etmek için kullanılır - to feel (very) happy/ to feel positive/ it is used to express happiness when you are very happy. Thus, participants of the experiment applied a positive connotation to the English idiom, which is quite opposite in English. The reason for this is that Turkish learners associate the word “blue” with the sky, and when the sky is blue, it is usually warm and sunny, and people feel really happy and relieved.

(4) To paint the town red – to go out and enjoy yourself in the evening, often drinking a lot of alcohol and dancing.

Eight respondents associated the red color with blood, their answers varied from the extreme ones (to kill everybody, to massacre; to smear with/ in blood) to neutral one (dehset saçmak - to spread terror). Another part of participants (6 respondents) associated “red” with anger, presumably because in this state the face and eyes of an angry person get red: küplere binmek, (çok) sinirlenmek/ kızmak/ sinir küpü olmak, küplere birmek/ kendi kendine kızmak - to be/ to get/ to become (very) angry/ nervous/ to get angry by himself (all alone). One respondent identified the idiom as “hiddetli ve kırıcı konuşmak” – to speak heartbreakingly, supposedly in the association with the state of anger: when people are angry, they usually do not care of the kind of words being uttered, which may be very offensive. Three participants connected the meaning of the idiom with some social disorder, their answers seem to be very close to the meaning but not completely: toplumsal anlaşmazlıklar kavga, dövüş – social disagreement's fight; toplumsal kargaşa – social disorder; bir yerin ya da bir olayın kütü gitmesi – a place or event is getting worse.

(5) To show the white feather – to reveal cowardice, to display fear, to be scared.

Respondents associated the meaning of the idiom with “concern, peace and good characteristics”: ilgi göstermek - to show concern of someone (1); birini affetmek/ pes etmek - to forgive someone, to surrender (2); arayı dizeltmek - to reconcile (1); barış içinde yaşamak/ insanlarla barış içinde olmak/ barışçı davranış sergilemek/ biriyle iyi geçinmek, barış yapmak/ dost olduğunu gistermek/ barışı simgelemede kullanılır/ birine dostluk ilan etmek, barış içinde davranmak/ barış istemek - to live in peace/ to be in peace with other people/ to display peaceful (conciliatory) attitude/ to be in good terms with someone, to make piece/ to show that you are a friend/ it is used to symbolize peace/ to declare someone friendship, to treat someone friendly, to make friends/ to demand peace; iyiliğini göstermek/ iyi yönünü göstermek/ olumlu yönlerini sergilemek, iyi yönlerini göstermek - to display goodness/ to show/ display (your) good characteristics; iç dünyayı göstermek - to show your inner world.

After the questionnaire session respondents were asked to explain their answers to the questionnaire regarding the meaning of idioms. They said that when guessing the meaning of English idioms, they made associations based on the colour component of idioms. For example, ‘green’ was associated with the the way which should be shown, or a problem which should be solved. ‘Red’ had connections to fear and blood; ‘white’ - to peace or weak people, a loss, the lost war, and white flag. Blue was mentioned in association with happiness and relaxation, or being boring, alone, and missing father/ mother. It is obvious that the process of guessing the meaning of idioms was mostly based on the associations related to colour component and the elicited meanings of idioms are totally dependent on the kind of these associations.

5. Conclusion

The data obtained from the revealed a variety of learners' answers but common tendencies can be also defined. When guessing the meaning of the idiom “to give someone green light”, 50% of

respondents referred to its Turkish equivalent "yeşil ışık yakmak", and the remaining answers ranged from *approving, helping and giving hope* to *displaying tolerance, a positive attitude and even love to somebody*; on the whole, the answers bear a positive connotation of 'green' color. The data in relation to the idiom with the "black" component (to be in someones's black books) shows that the majority of respondents (75%) related to its Turkish analogue "kara listeye almak", and the remaining ones gave a description of the idiom's meaning; generally, 'black' color was assigned a negative connotation. *Blue* in the idiom 'To feel blue' was mostly associated with *the sky, freedom, peace, and even happiness*. *Red* in the idiom 'To paint the town red' had a negative connotation in learners' answers (*murder, massacre, terror, disorder and anger*). *White* in the idiom 'To show the white feather' was associated with a white flag – a sign of truce, ceasefire, a request for negotiation or surrender, and an emblem of peace; the respondents' answers range from *forgiving/surrendering to living in peace*, then from *displaying peaceful attitude/ goodness to showing inner world*. The latter implies that someone's being peaceful predisposes displaying inner world. In general, the *white* color revealed a positive connotational meaning. The data gathered from the experiment has shown that the perception of English idioms by Turkish learners of English is mostly based on the idioms of their mother tongue, and it is culturally motivated.

References:

1. Cieslicka, A. (2006). Literal Salience in On-line Processing of Idiomatic Expressions by Second Language Learners. *Second Language Research* 22: 115-144.
2. Cooper, Th.C. (1999). Processing of Idioms by L2 Learners of English. *TESOL Quarterly*, Vol. 33, 2: 233-262.
3. Dobrovol'skij, D. & E. Piirainen. (2005). *Figurative language. Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Amsterdam, Netherlands: Elsevier Ltd.
4. Irujo, S. (1986). Don't put your leg in your mouth: Transfer in the acquisition of idioms in a second language. *TESOL Quarterly* 20: 287-304.
5. Liu, D. (2008). *Idioms. Description, comprehension, acquisition, and pedagogy*. New York, NY: Routledge.
6. Lucy, J.A. (1997). *The linguistics of "color". Color categories in thought and language*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Sharpe, D.T. (1974). *The psychology of color and design*. Chicago, IL: Nelson Hall Publishers.
8. Wierzbicka, A. (1996). *Semantics. Primes and universals*. Oxford: Oxford University Press.

A FEW INSIGHTS INTO CONSCIOUSNESS-RAISING INSTRUCTION IN ESL/EFL CLASSROOMS

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА КОГНИТИВТІ ОҚЫТУДЫ ДАМУ

Yelena GREBENNIKOVA-HOWE, MA TESOL
Ziash SULEIMENOVA, MA TESOL

KIMEP University, Almaty, Kazakhstan
gelena@kimep.kz; 7-777-6405312

Resume

In this article we will present a brief description of the nature of consciousness-raising activities, look at the aspects of language that can be highlighted in these activities, and the types of activities that are used in the current English course books and by the researchers.

Key words: consciousness-raising tasks, active learning, a foreign language, EFL

Introduction. In the search for an effective approach to teaching English, some researchers advocate application of consciousness-raising instruction in ESL/EFL classrooms. One of their reasons is that “Language is so vast and varied that we can never provide learners with a viable and comprehensive description of the language as a whole. We can, however, provide them with guidelines and, more important, we can provide them with activities which encourage them to think about samples of language and to draw their own conclusions about how the language works” (Willis and Willis, 1996, p 1).

The nature of consciousness-raising tasks or activities

Ellis (1993, 2002) contributed a lot to understanding the nature of consciousness-raising (CR). Considering application of CR within the context of grammar teaching, Ellis (2002) identified its main features and explained that to acquire the implicit knowledge students have to go through three processes:

1. “noticing (the learner becomes conscious of the presence of a linguistic feature in the input, whereas previously she had ignored it)
2. comparing (the learner compares the linguistic feature noticed in the input with her own mental grammar, registering to what extent there is a ‘gap’ between the input and her grammar)
3. integrating (the learner integrates a representation of the new linguistic feature into her mental grammar)” (p.171).

Some of the possible outcomes of going through these three stages can be EFL students’ “increased awareness of and sensitivity to a foreign language” (Willis & Willis, 1996, p. 7), involvement in doing certain operations with the language samples from written and spoken texts, and thinking about the things they are doing.

In addition, Ellis (2002) and Willis and Willis (1996) view CR activities as a “process of discovery through problem-solving tasks” (Ellis, 2002, p. 173).

• The language data in CR activities

Analysis of publications on CR indicates that these activities are used in teaching English grammar in contrast to such popular approach as presentation-practice-production (Amirian & Abbasi, 2014; Ellis, 2002; Mohamed, 2004; Nitta & Gardner, 2005). This can be explained by the

fact that some aspects of grammar cannot be easily explained by rules and to understand them students have to search for the rules themselves through observation and analysis of the language data. However, Willis and Willis (1996) do not restrict application of CR activities to grammar and suggest that frequent words, text structure (cohesion, coherence, and genre analysis), metaphors, and language skills should be “highlighted” in these activities.

• Typology of CR tasks

Review of studies has resulted in identification of the main types of CR tasks and activities and efficient ways to employ them in teaching grammar, reading, writing, in error-correction and for giving feedback (Amirian & Abbasi, 2014; McNicoll & Lee, 2011; Mohamed, 2004; Naeini, 2008; Nosratinia & Roustayi, 2014).

In the frame of teaching grammar, CR implies use of a) consciousness-raising tasks, b) interpretation tasks, c) focused communication tasks. The grammar CR tasks draw attention of EFL learners to the features of target language items, for example, tenses. The kinds of questions in the task are as follows:

“When is used?

Which of the following sentences are ungrammatical? Why?

Try and make up a rule to explain when are used?

Make up one sentence about yourself and use the grammar you learned.” (Mohamed, ..p. 254).

The second type of grammar CR tasks, interpretation tasks, encourages EFL learners to compare similar language items and to find a match between a form and the meaning. Nitta and Gardner (2005) gave examples of these tasks in *Clockwise Classbook* and in *Inside Out Student's Book*. The first one was formulated as “Match the pictures to sentences 1 to 4”, and the other one was “Look at these two sentences and answer the questions.

1. Kathy and Tom had an e-mail relationship for six months.

2 Joel and Lisa have been together for one year.

a Do Kathy and Tom still communicate by e-mail?

b Are Joel and Lisa still together?

c Which tenses are the two sentences in?” (Nitta & Gardner, 2005, p.).

Doing the third type of grammar CR tasks, focused communication tasks, EFL learners observe and analyze a target language form while communicating with peers and produce this target language.

These types of CR tasks were identified by Nitta and Gardner (2005) after analysis of the nature of grammar tasks in nine contemporary intermediate-level ELT coursebooks (*New Headway*, *Inside Out*, *Reward*, *Cutting Edg*, etc.). They are used in addition to grammar exercises, and grammar practice activities. The researchers noticed that grammar CR tasks are the most popular of all task types and are found in eight of the nine coursebooks, the interpretation tasks are employed less and are only in six of the nine coursebooks. The least used CR tasks are focused communication tasks; this situation Nitta and Gardner (2005) explained by the difficulties of integrating them in the popular ‘presentation-practice-production’ paradigm. They also claimed that “a C-R approach seems to be rejected in many contemporary coursebooks, particularly in terms of grammar consciousness-raising tasks, but also in terms of interpretation tasks” (p.).

The findings of the research of Amirian and Abbasi (2014) on employment of CR tasks in Iranian ESL/ EFL classrooms indicate their potential for learning and teaching. They stated that “CR also increases the learner’s responsibility and autonomy because they themselves are responsible for distinguishing and making the rules” (p. 252). In addition, exploring the target language to solve a grammar problem students interact with each other. Moreover, teachers become facilitators rather than ‘being the sole-source of knowledge’ (Amirian & Abbasi, 2014).

The researchers also suggested some limitations of CR tasks. Ellis (2002) thinks that these tasks “may not be appropriate for young learners. Some learners (e.g., those who like to learn by

‘doing’ rather than ‘studying’ may dislike it” (p. 173). The results of the Mohamed’s (2004) research done with adult ESL learners in New Zealand in a tertiary institution support this idea. Mohamed noted that preference to CR tasks depends on students’ learning styles, “the more analytically oriented learners tending to prefer inductive tasks” (p. 232) and “learners’ proficiency does not seem to affect task preference” (p. 233). The researcher sees application of CR tasks in “conjunction with other varieties of tasks in order to cater for all learning styles and needs of the learners” (p. 233). According to Amirian and Abbasi (2014), CR takes are more suitable for more proficient learners and teachers should select other ways of teaching grammar for less proficient learners.

Feedback and error-correction

Andrews (2007) claims that consciousness-raising requires significant demands on the teacher’s target language awareness. Accordingly, consciousness-raising tasks are designed to cater primarily to explicit learning. In other words, they are intended to develop awareness at the level of understanding (Ellis 2003, p. 162). The designed outcome of a consciousness-raising task is to know how some language features work. The rationale for the use of consciousness-raising tasks draws on the role of explicit knowledge as a facilitator for the acquisition of implicit knowledge.

Learning in general is supported by the whole range of processes, feedback being one of them. It is a crucial feature of teaching/learning processes. There have been found different ways of providing feedback. One of the ways which has been found effective in consciousness-raising is error correction.

Any kinds of corrective feedback are effective. However, the language instructors might be responsive to the learner’s personality traits and attempt to adjust their feedback kinds with the language learners. According to Ellis (1994), feedback serves as a general cover term for the information provided by listeners on the reception and comprehension of messages. He points out that given the amount of research that has been devoted to error treatment; the lack of studies that have investigated its effect on acquisition is disappointing.

Effective learning involves several processes, like making connections about what has been learnt in different contexts, reflecting on one’s own learning strategies, exploring how the learning contexts have played a part in making the learning effective, and setting further learning goals. Therefore, effective learning requires feedback, and the mere repetition of tasks by students is not likely to lead to improved skills. Learning often takes place best when students have opportunities to express ideas and get feedback from their peers. But for feedback to be most helpful to learners, it must consist of more than the provision of correct answers. Feedback ought to be analytical, to be suggestive, and to come at a time when students are interested in it. And then there must be time for students to reflect on the feedback they receive, to make adjustments and to try again.

Ellis (1994) emphasizes that in consciousness-raising activities the learners are not expected to produce the target structure, only to understand it by formulating some kind of cognitive representation of how it works. Practice is aimed at developing implicit knowledge of the rule.

Loewen (2007) offers a method to provide error correction *while* learners are using the language to communicate. Thus, form and meaning come into play at the moments when they need to use the forms to convey their intended meaning. Doughty (2001) argues that such timing is optimal for learners to learn to use the language fluently and accurately.

Generally, two kinds of feedback have been identified: Explicit corrective feedback, which can prompt learners to notice the gap by directly and overtly drawing their attention to the incorrect form they have made; and implicit corrective feedback (e.g., confirmation checks, clarification requests, and recasts) which aims at making learners detect the disparity between their inter-language and the target language. Different techniques are used in explicit and implicit feedback.

Recast, is a method that has been given considerable attention recently. A recast, to Lightbown and Spada (2006), an utterance while maintaining the central meaning of the utterance. Let us provide the following example:

Student: I didn't pay attention *on* your remark

Teacher: and why didn't you?

Student: because I thought it was not important

Student: just thought so

Teacher: and what did you pay your attention *to*

Here, the teacher and student are talking about home-task marked by the teacher; the student uses the wrong preposition. The teacher provides the correct form (a recast), and the student repeats the correct form. After this brief attention to grammatical form, the conversation returns to the primary goal of communication. There are several reasons why recasts are favored by some researchers. First, they are relatively implicit, and thus do not generally interrupt the flow of communication. In fact, recasts often serve the dual purpose of a clarification request and a correction, and thus fit quite naturally into the conversation. In prompting, the teacher does not provide the correct form but rather attempts to get the student to self-correct. The following example shows how prompt is used for the purpose of corrective feedback:

Student: he went to doctor, and the doctor said it *is* a serious disease

Teacher: not it is, the doctor said it ...

Student: doctor said, uh, it w-, it *was* a serious

Teacher: right

The teacher, instead of providing the correct form in a recast, draws attention to the error and then attempts to elicit the correct form. In this instance, the student is able to self-correct and provides the correct verb form. Lightbown and Spada (2006) argue that trying to get students to correct themselves involves them in deeper mental processing and thus may have a greater impact on learning. While such a claim may be true, it is also necessary for learners to have some latent knowledge of the structure for them to be able to self-correct. If the grammatical structure is entirely new or the vocabulary word is unknown, no amount of prompting will draw out the structure.

Another type of error correction:

The student makes an error; the teacher tells the student what type of word is needed. The student repeats the error and this time the teacher provides a recast, which is then adopted by the student. Several recent studies have found that such explicit attention to form can be beneficial for learning. With this method it is more certain that the learners will notice the correction; however, there is also the risk that the communicative nature of the class will be disrupted.

Consciousness-raising in reading and writing

When it comes to second language reading, the role of grammar turns to be more complex. We can typically talk about representations of two types: (i.e., text-model) based on text-based information and a situation-model, when the content of the text is integrated into the reader's conceptual structure. The reader's knowledge of grammar constrains the entire reading process. Even though reading comprehension is mostly conceptual, it is affected directly or indirectly by the knowledge of grammar.

Reading is an active, fluent process which involves the reader and the reading materials in building meaning. Meaning does not reside on the printed page, nor is it only in the reader (Anderson, as cited in Ueta, 2005). A reader needs at least six types of knowledge to make sense of a text: genre knowledge, topic knowledge, socio-cultural knowledge, general world knowledge, morphological knowledge, and syntactic knowledge (Hedge, 2003).

Consciousness-raising tasks constitute a form of discovery learning in reading (Weisi, 2012). It helps learners to discover syntactic relations among the words and to find how they are supposed to be understood in each context. This enables learners to take in and store words together so that basic grammatical information can be extracted to support clause level meaning (Lopez, 2008). Syntactic knowledge or sentence-structure knowledge helps a reader to see relations between ideas, including relationships between main ideas and details and also relations among each part of

the components of a sentence in order to have a better analysis of the text and sentences, and hence a better understanding of them.

In addition to be effective readers, L2 learners need guidance to become effective writers (Chin, 2000). A good essay is characterized by unity, by which we mean relevance of ideas to the topic; coherence, the continuity and link between the paragraphs and between sentences; and completeness, which refers to the conclusive development of a point either in the paragraph or in the essay. Of the above three points, coherence can hardly be taught or achieved without some knowledge of grammar. This means that in order to communicate successfully in written form, learners need grammatical knowledge of concepts to put their ideas into intelligible sentences and teachers should focus on the grammatical concepts that are essential for the clear communication of meaning.

Improvement in the reading comprehension and writing ability is said to be due to the introduction of a specific variable which is the technique of grammar consciousness-raising tasks. That is to say, teaching grammatical points through grammar consciousness-raising tasks significantly increases learners' reading comprehension and writing performance.

Conclusion

This paper may encourage teachers to reconsider the importance of consciousness-raising tasks in current English course books and refresh their own collections of teaching tools.

• References:

1. Amirian, S. & Abassi, S. (2014). The effect of grammatical consciousness-raising tasks on Iranian EFL learners' knowledge of grammar. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 98, 251-257.
2. Ellis, R. (2002). Grammar teaching-practice or consciousness raising. In Richards, J.C. & Renandya, W.A (Eds.), *Methodology in Language Teaching*. Cambridge University Press.
3. McNicoll, J. & Lee, J.H. (2011). Collaborative consciousness-raising tasks in EAL classrooms. *English Teaching: Practice and Critique*, 10 (4), 127-138.
4. Mohamed, N. (2004). Consciousness-raising tasks: a learner perspective. *ELT Journal*, 58(3), 228-236.
5. Naeini, J. (2008). Error correction: an indication of consciousness-raising. *Novitas-Royal*, 2 (2), 120-137.
6. Nitta, R. & Gardner, S. (2005). Consciousness-raising and practice in ELT coursebooks. *ELT Journal*, 59 (1), 3-13.
7. Nosratinia, M. & Roustayi, S. (2014). The effect of grammar consciousness-raising tasks on EFL learners' reading comprehension and writing ability. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*, 19 (3), Ver. II (Mar. 2014), 203-216.

IS ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES THE TRUE LINGUA FRANCA OF TODAY?

ЛИНГВА ФРАНКА ТӘРІЗДЭС КӘСІБИ АҒЫЛШЫН ТІЛІ

Nadežda STOJKOVIĆ, PhD

University of Niš, Niš, Serbia
Nadezda.Stojkovic@elfak.ni.ac.rs

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ, PhD

University of Montenegro, Podgorica, Montenegro
alexmontenegro@t-com.me

Resume

This paper has a twofold focus. First, it argues for the acknowledging (neutrally, without advocating) the fact that among the adult speakers of English as a foreign language, beginning with students population further on with age, the 'form' of English that is most widely used and needed is English for Specific Purposes (ESP). The second main argument of this paper is that paradoxically enough, this is not yet obvious only due to the minute segmentation and in-depth material design required in ESP. Such material is needed for enhancing the work performance of the students in their targeted professional/scientific areas.

Key words: English for Specific Purposes, lingua franca, professional domain language, material design

1. WHAT IS LINGUA FRANCA?

Lingua franca is a functional term for a second language² for communication among groups otherwise having different native languages³. It is also known as a bridge language, trade language, or vehicular language. The etymology of the term, the use and its history are well known and are beyond the focus of the paper. The phenomenon of lingua franca has long been known throughout history. A language would serve as a mediatory communication channel for the purposes of trade, diplomacy, exchange of information. Actually, it can well be said, that the phenomenon has existed ever since the appearance of the diversity of languages, of the 'Babylonian curse' (Steiner 1975). History has recorded various languages serving this purpose, Akkadian, Arameic, Latin, Greek, that famous 'Frankish language' or the 'Bastard Spanish'⁴ that branded the term. Today, a number of languages serve as lingua franca in various parts of the world, so besides English there are Arabic, Chinese, Russian, Spanish, Swahili, and others (pidgins and creoles also serve this purpose). There are also examples when a lingua franca is used as a national language, e.g. Urdu in Pakistan. An important aspect of this is that each lingua franca always undergoes substantial changes reflected in all its strata (phonetics, morphology, lexis, sentence structure, ...) due to the influences brought in by the speakers of other national languages who use it. Because of this interaction, lingua

² [Intro Sociolinguistics](#) - Pidgin and Creole Languages: Origins and Relationships - Notes for LG102, - University of Essex, Prof. Peter L. Patrick - Week 11, Autumn term. <http://privatewww.essex.ac.uk/~patrickp/Courses/PCs/IntroPidginsCreoles.htm>
 Retrieved January, 26th, 2015

³ Viacheslav A. Chirikba, "The problem of the Caucasian Sprachbund" in Pieter Muysken, ed., *From Linguistic Areas to Areal Linguistics*, 2008, p. 31. [ISBN 90-272-3100-1](#)

⁴ [Douglas Harper Etymology Dictionary \(2001\)](#)

franca is inseparable from the phenomenon of language contact, which tells of language change of various kinds: vocabulary borrowing, language shift, strata influence, creation of new languages, mutual and non-mutual influence, and significantly enough – linguistic hegemony.

The second half of the 20th century saw the rise of English as a lingua franca (Crystal 2003). At the same time diverse social and linguistic theoretical strands started dwelling upon the phenomenon of English. Unlike in previous ages, with previous vehicular languages, we are now having acute language awareness. The 20th century saw not only the rise of English as a lingua franca, but the critical theory of the late decades and early 21st century has witnessed a proliferation of discussions of a pro et contra type. The arguments range from asking the basic question, whether it is English that is lingua franca since it is not the language used by the largest number of people (taking into consideration Chinese or Spanish), to questions related to very serious issues of the impact of English onto other national languages, linguisticism (Davis 1996), linguistic hegemony (Phillipson 1992, Phillipson 2000, Holborow 1999, Pennycook 1998, Pennycook 2006, Sontag 2003), ensuing questions of possible new forms of identity (Pavlenko & Blackledge, eds. 2004).

At the end of this chapter three issues stand out for further observation:

1. There has always been a lingua franca.
2. Lingua franca serves trade, diplomacy, exchange of information.
3. It is not a 'pure' national language, but becomes a mixture of influences on the part of speakers of different nationalities using it.

2. ENGLISH AS THE LINGUA FRANCA OF TODAY – MAJOR ISSUES

There is a debate going on for decades about whether it is English that is the lingua franca, the real question being whether it is hegemonic in nature. However, here we will not elaborate on this question, but acknowledge that English in truth is a lingua franca, whether the most dominant or not. We shall focus on its most relevant characteristics required for the question form thesis we put forward – whether it is English for Specific Purposes (ESP) that is the true lingua franca.

According to the Vienna Oxford International Corpus of English [VOICE]⁵, English as a lingua franca (ELF) is the use of the [English language](https://www.univie.ac.at/voice/) “as a common means of communication for speakers of different first languages”. What makes English stand out among all the present and past languages that served this purpose is its almost unlimited functional use and geographical presence. At this point a clear delineation needs to be made between English as a lingua franca (ELF) and English as a foreign language (EFL). The first is focused on *functional use of language in intercultural communication, rather at the expense of formalities of the native-speaker norms* (Hülmbauer, Cornelia et al. 2008). This means that what matters most in using English as a bridge language is to get the meaning across regardless of the grammatical, phonetic, or any other correctness (Cogo 2008, Cogo and Dewey 2006). While due to all this ELF is prone to being *highly hybrid*, English as a foreign language is devoted to meeting native speaker language norms to as high degree as possible. Yet, ELF is focused on *functional use of language in intercultural communication, rather at the expense of formalities of the native-speaker norms* (Hülmbauer, Cornelia et al. 2008). This means that what matters most in using English as a bridge language is to get the meaning across regardless of the grammatical, phonetic, or any other correctness (Cogo 2008, Cogo and Dewey 2006). While due to all this ELF is prone to being *highly hybrid*, dedicated to achieving intelligibility, the most effective communication with speakers of other linguistic backgrounds.

This last issue further invokes argumentation which makes ELF problematic and detrimental to other national languages, but perhaps surprisingly, to English language itself. The preferred and striven for intelligibility of ELF to the expense of correctness may pose a comprehensiveness issue

⁵ <https://www.univie.ac.at/voice/>

for speakers whose mother tongue is English. Closely related to this is the notion of ‘correctness’ or the ‘ownership’ of English. If English is the global bridge language, then the natives of English form the minority of interlocutors. The speakers of ELF are users of English in their own right, meaning that there are no impositions other than successful exchange of information, forcing them to adhere to the native speakers’ norms of English (Björkman 2008, Adolphs 2005).

This situation paves the way for the related phenomenon termed International English, also known as Global English, World English(es) – referring to the array of varieties of English spoken throughout the world, Common English, Globish, (McCrum 2006). It is a movement towards an international standard for English language as a conglomerate of numerous national dialects that influence the English spoken by the worldwide community (Spichtinger 2000).

Yet another relevant issue associated and much disputed is the one regarding the ‘neutrality’ of ELF. The open questions range from linguistics (Hülmbauer 2007), identity (including online influences) (Spichtinger 2000), to inherent ideology (Stojković, Živković 2013), the interactants bring into or take from ELF. All these questions – linguistic and identity changes, possible impact of ideology, are interrelated, mutually dependent and inseparable. For the purpose of further elaboration of our initial thesis, we will deal with the issue of ideology a bit more at this point. The ideology that is spread through the use of ELF is the concept of ‘performativity’ that Lyotard (1984) so strongly criticized in the *Postmodern Condition*.

3. OR IS ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES THE LINGUA FRANCA OF TODAY?

With the adult learners of English as a Foreign Language, starting from faculties onwards (in whatever circumstances - to include employed professionals in need of further training or retraining, specialization, etc.), General English courses are most often than not out of place. English language has already gained the status of a second language, and not a foreign one (Quirk 1981). The reason for this situation is that English language is taught worldwide starting with elementary school. When students reach university or afterwards they already possess a significant and adequate knowledge of General English. At that stage, what they do need, and what has not been taught in their previous education is English they need for their profession or academic research. This has led to a rapid growth in English courses aimed at specific disciplines instead of General English courses. These are English for Specific Purposes courses which are not limited at any certain age group. The term specific stands for the specialized aim the teaching/learning is undertaken. This specialized aim refers to the purpose for which learners learn a language, not the nature of the language they learn (Mackay & Mountford 1978).

The reasons why adult population, beginning with students at universities, learns English language are the requirements of their profession. That implies all the characteristics of the ‘globalized nature’ of most of business and scientific research strands. There are linguistic abilities that are crucial for business and scientific communication in this setting. The first ability required in order to successfully communicate in an occupational setting is the ability to use the particular jargon characteristic of that specific occupational context. The second is the ability to use a more generalized set of academic skills, such as conducting research and responding to memoranda. The third is the ability to use the language of everyday informal talk to communicate effectively, regardless of occupational context (Stojković 2005). It is obvious that the first two directly relate to the area of ESP, proving that ESP needed instruction prevails. Therefore, ESP has a recognizable, and the author claims, undeniable role in the performative education that aims towards efficiency, skills and function (Stojković, Živković 2013). Because of that, ESP training is devoted to creating linguistic simulations in terms of language content and the required language skills for the specific professional situation. In other words, communicative simulation tasks are always purpose related. In this act of creating the conventions of reality, by embodying performativity theory, English for Specific Purposes can be seen as a tool that enhances skills and knowledge attained for both professional development and career advancement to comply with the needs of the global economy.

4. ESP CONTENT DESIGN – MAJOR ISSUES

In hope we have established that the current situation regarding the scope of the need for and the presence of ESP prevails over General English, and before attempting to speak of the perspectives of this situation, a huge paradox related to ESP needs to be presented.

English for Specific Purposes is the most performativity oriented form of ELT. As we tried to prove, it is the most present and needed form of ELT among the adult population. Yet, we need to stress here another of its major characteristics – minute segmentation as a consequence of its basic premises – the content design according to the specific need of a student/students. Some of the most outstanding characteristics of ESP are: a thorough needs analysis of the student(s), the design of content material so as to simulate the target professional/academic situation, and finally, that an ESP course is tailored specifically for usually a small group of students. The first characteristic implies making a selection of linguistic traits in terms of specific lexis, semantic structures, morphology, and the like, that are most present in the targeted professional jargon. The latter results from the fact that there is usually no ready-made teaching/learning material that can be used for a group of students whose needs may be unique. For example, if dealing with a group of employees from a company which specializes in maintenance of the latest medical equipment, the ESP lecturer will have to first themselves explore the linguistic material of manuals, instructions for mounting, maintenance and operation, warranties of that equipment, and based on that create the teaching and practice material. This example also illustrates the most frequent situation with ESP learners who come in small groups with their own, specific needs, sometimes, even up to the point of being idiosyncratic. This is also the case with university students, for whom the courses need to be tailored according to the exact profile of the faculty that is their major.

Although ESP is the most widely needed form of adult ELT worldwide (as we hope we have adequately argued for), due to this very specific situation regarding the design of teaching/learning materials aimed for a highly limited target audience, publishing houses have little if any interest in publishing ESP material other than very general, introductory, the one that can be subsumed under the category of general scientific education, and that as such, therefore cannot be used in real ESP teaching environment.

This leaves the lecturers of ESP (and we claim it to be one of the most demanding form of ELT) completely on their own as regards the development of teaching material and teaching units. The lecturers need to rely on the information on the subject gained from colleagues whose major it is. The absence of ready-made, published material, today more than ever, justifies all the basic premises of ESP. Dudley-Evans and St John (1998) identified five key roles of ESP practitioners, those being: teacher, course designer and material provider, collaborator, researcher, evaluator. Along the same line, Nunan (1987) elaborated on the ESP lecturer as a curriculum designer of content language acquisition.

Tentative perspective of this situation is that for long to come ESP will not admittedly become the main stream of adult ELT precisely because publishing houses will not acknowledge this phenomenon as ESP goes against the grain when it comes to the number of textbook copies sold. Yet, ESP will only become ever more present as a response to the ever growing demands of the worldwide economics and science. This, in turn, means that the need for ESP material will only grow to an unprecedented scale. At present, there are numerous websites that serve as collections of ESP material. In accordance with the difficult and pressing situation ESP practitioners are faced when designing the material, those websites are open, their main purpose being to share the collected and accumulated material. The author is of an opinion that as a result of primarily this situation, ESP material repositories will shift from the traditional hard copies textbooks onto virtual, online platforms, hopefully of the open kind.

References:

1. Adolphs, Svenja. 2005. “‘I don’t think I should learn all this.’ – A Longitudinal View of Attitudes Towards ‘Native Speaker’ English”. In: Gnutzmann, Claus; Intemann, Frauke.

- (eds.) *The Globalisation of English and the English language classroom*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 118-131
2. Björkman, Beyza. 2008. "So where we are?" Spoken lingua franca English at a technical university in Sweden." *English Today* 94 (2), 35-41.
 3. Cogo, Alessia and Dewey, Martin. 2006. "Efficiency in ELF communication. From pragmatic motives to lexico-grammatical innovation." *Nordic Journal of English Studies*. <http://gupea.ub.gu.se/handle/2077/3148>
 4. Cogo, Alessia. 2008. "English as a Lingua Franca. Form follows function." *English Today* 95 (3), 58-61.
 5. Crystal, David. 2003. *English as a Global Language*. 2nd ed., Cambridge University Press.
 6. Davies, Alan. 1996. *Review Article: ironising the Myth of Linguicism*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 17/6: 485-596.
 7. Douglas Harper Etymology Dictionary <http://www.etymonline.com/index.php>
 8. Dudley-Evans, Tony, & St John, Maggie. 1998. *Developments in ESP: A multi-disciplinary approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
 9. Holborow, Marnie. 1999. *Politics of English*. Sage Publications.
 10. Hülmbauer, Cornelia et al. 2008 "Introducing English as a lingua franca (ELF): Precursor and partner in intercultural communication." *Synergies Europe* 3, 25-36. p.27 <http://ressources-cla.univ-fcomte.fr/gerflint/Europe3/hulmbauer.pdf>
 11. Hülmbauer, Cornelia. 2007. "You moved, aren't?" The relationship between lexicogrammatical correctness and communicative effectiveness in English as a lingua franca." *Views* 16: 2, 3-36. http://anglistik.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/dep_anglist/weitere_Uploads/Views/Views_0702.pdf
 12. *Intro Sociolinguistics- Pidgin and Creole Languages: Origins and Relationships* - Notes for LG102, - University of Essex, Prof. Peter L. Patrick - Week 11, Autumn term.
 13. Lyotard, Jean Francois. 1994. *The Postmodern Condition: a report on knowledge*. Geoff Bennington and Brian Massumi (trans.), Minneapolis: University of Minnesota Press.
 14. MacKay, Ronald, Mountford Alan. 1978. *English for Specific Purposes: A Case Study Approach*. Longman.
 15. McCrum, Robert. 'So, What's This Globish Revolution?'. *The Observer*, Sunday 3 December 2006. <http://www.theguardian.com/theobserver/2006/dec/03/features.review37>
 16. Nadežda Stojković, Slađana Živković. 2013. 'The Impact of English for Specific Purposes in the Age of Globalization'. In *Building Cultural Bridges in Education*. Ed. Nataša Bakić-Mirić and Davronzhon Erkinovich Gaipov. Cambridge: Cambridge University Press. p. 77 – 85.
 17. Nunan, David. 1987. *The teacher as curriculum developer: An investigation of curriculum processes within the Adult Migrant Education Program*. South Australia: National Curriculum Resource Centre.
 18. Pavlenko, Aneta, Blackledge, Adrian [ed.] 2004. *Negotiations of Identity*. Multilingual matters LTD.
 19. Pennycook, Alastair. 1998. *English and the Discourses of Colonialism*. Routledge.
 20. Pennycook, Alastair. 2006. *Global Englishes and Transcultural Flows*. Routledge.
 21. Phillipson, Robert [ed.] 2000. *Rights to Language*. Lawrence Erlbaum Associates.
 22. Phillipson, Robert, 1992. *Linguistic Imperialism*. Oxford University Press.
 23. Quirk, Randolph. 1981. "International Communication and the Concept of Nuclear English", in: Smith, Larry E. (ed.), *English for Cross-Cultural Communication*, 151–165, London:

- Macmillan, and Stein, Gabriele. 1979. "Nuclear English: Reflections on the Structure of Its Vocabulary", *Poetica* (Tokyo) 10: 64–76.
24. Sonntag, Selma. 2003. *The Local Politics of Global English*. Lexington Books.
25. Spichtinger, Daniel. 2000. *The Spread of English and its Appropriation*. University of Vienna, Vienna.
26. Steiner, George. 1975. *After Babel, Aspects of Language and Translation*. Oxford University Press.
27. Stojković, Nadežda. 2005. *Written and Spoken Communications in English for Science and Technology*. Faculty of Electronic Engineering. University of Niš.
28. Viacheslav A. Chirikba. 2008. "The problem of the Caucasian Sprachbund" in Pieter Muysken, ed., *From Linguistic Areas to Areal Linguistics*. p. 31.
29. Vienna Oxford International Corpus of English [VOICE] <https://www.univie.ac.at/voice/>

**PROMOTING STUDENTS ENGAGEMENT ACTIVELY IN LEARNING PROCESS BY
MULTIPLE INTELLIGENCE INSTRUCTIONAL STRATEGIES****СТУДЕНТТЕРДІ ОҚУ ПРОЦЕСІНЕ ҮНТАЛАНДЫРУ
СТРАТЕГИЯЛАРЫ**

Suleyman CELIK, PhD

Ishik University Erbil, Iraq
suleyman.celik@ishik.edu/iq**Resume**

This study examines how sophomore students in English Language Teaching department at Ishik University were engaged actively to the reading classes by the implementation of multiple intelligence teaching activities. Providing multiple intelligence teaching activities have been found beneficial to the small groups that had been formed regarding their dominant intelligence. The conclusion also be drawn that using multiple intelligence strategies correlates positively with the students' actively engagement in learning.

Key words: reading, multiple intelligence, actively engagement, learning groups, learning process

1. Introduction

One of the key behaviors of the students' success in the classroom is to engage actively to the learning process, which means that students should devote optimum and quality time in the learning process. The main primary focus of the student engagement is upon to increase the students' achievements, positive behaviors, and students' belonging to the class or school. As Gilbert pointed out "Nowadays the main focus of the student engagement is to enhance students' abilities to learn how to learn or to become lifelong learners in a knowledge- based society" (Gilbert, 2007, p1). So far, the literature reviews have shown that research on student engagement pointed at middle schools and high schools where disengagements have been really a big problem and concern. However, in the higher education students' engagement is also a big problem (Willms, Frisen & Milton, 2009). As the time passed, student engagement had been seen and implemented as a way of classroom management. Obviously, in a peaceful and positive classroom environment teaching and learning process will be better than those chaotic ones.

As the literature has been reviewed, it has been seen that many researches had been done about the student engagement. Nevertheless, there was no consensus on what the student engagement is. Within some types of definition, the primary focus was on academic success, cognitive and intellectual development, institutional belongings and emotional and psychological circumstances. (Taylor & Parsons, 2011). One of the best and relevant description of the student engagement is "the amount of time students devote in the learning process" (Borich, p.12). He also states that "Student engagement in the learning process is the time that students are actively engaged in learning the material" (Borich, p.12). Students' engagement to learning is when the students are actually on task, engaged with the instructional material and benefitting from those activities being presented.

Although the teachers may be task oriented and try to provide maximum content coverage, students might be disengaged due to lack of motivation, interest or needs. Disengaging means that they are not thinking about, working with, or paying interest and attention to what is being taught. In these circumstances the quality and the level of the learning process will be down and there will

be classroom problems. It has been seen that disengaged students cannot stay stable and cause disciplinary problems.

It is obvious that the consequences of student engagement will improve the level and the quality of the teaching and learning process. Thus, educators must endure to explore specific, well-considered, and effective strategies that support student engagement in the learning process.

2. Theoretical Background

However, it is clear that we are living in a technology and information era, and everything is changing rapidly. Students live in a world, which is totally different from that of their parents' lived in, and which affects their engagement. (Taylor & Parsons, 2011). As a result of the technology development and other developments tied with the technology, students' needs, interests, goals and learning preferences and the ways of teaching have shifted. The impact of those changes should be taken into consideration and *students' voice* and *students' perspectives* must be noted to determine how to best engage them in learning (Carlson, 2005; Young & Carnival, 2006). By saying students' perspective it is meant that to gain the students motivation, implying attractive instructions which arouse the students' curiosity and activities which are in their field of interests. If the students can be focused on the content by applying attractive instructional strategies students can be engaged more than usual and ordinary lessons.

One of the best ways to engage students in learning process is to use multiple intelligence teaching strategies. Gardner (1983, 2000) proposes that all humans have different types of intelligence, which are different from the ordinary concept of IQ, with different degrees. Multiple intelligence theory is a new and different idea from the unitary concept of intelligence. Instead of general intelligence he claims that intelligence has a plurality concept. In 1983, he first claimed that there were seven types of intelligence, later he added an eighth one and now he is talking about the ninth. Growing in the number shows that intelligence has got a plurality meaning. Those nine intelligences are:

Linguistic Intelligence, Logical-mathematical intelligence, Musical intelligence, Spatial Intelligence, Bodily-Kinesthetic intelligence, Interpersonal Intelligence, Intrapersonal Intelligence, Naturalistic Intelligence, and Existential intelligence

Since all the learners have each intelligence with varying levels, they learn in different ways because their learning system is different from each other. The implementation of Gardner's multiple intelligence theory to the education field gives many opportunities to the individuals to use their abilities to be successful, and to minimize their weakness in some areas and emphasize their strengths in others. His theory gives a better chance for teaching at-risk learners and students with special needs, some whom really cannot engage to the learning process in the traditional classroom setting use the traditional teaching ways. Gregory&Chapman (2006) indicate that teaching methods can be differentiated according to multiple intelligence theory. Multiple intelligence instruction strategies allow students to engage more often to the learning process, thus allow students to display their best performance.

3. Methodology

3.1 Method of the Study

In this study qualitative research method was used. Since this study was aiming to improve the level of the students' assumptions towards reading, an action research approach preferred. To find out concrete and reliable data open ended questions were asked; to provide quotations just qualitative research, which is different from the quantitative research that provides data by objective methods, could be used.

Besides, this study aims to get deeper understanding from the perspectives of different instructional strategies not attempt to generalize the result. Moreover, this study does not attempt to

generalize the results, but aims to obtain deeper understanding of experience from the perspectives of the teachers.

3.2 Participants of the study

The subjects of this study were sophomore students of Ishik University where I have been teaching for seven years. Those students were at the adequate level of English. During the experiment two Reading classes, one experimental and one control group, took part with the size of 21 students in each, and gender differences haven't been taken into consideration as a variable.

3.3 Data Analysis Process

In my research I used a paper-pencil based MI survey -MI Inventory - was copyrighted by Walter McKenzie and gained from the internet web site: [//surfaquarium.com/MI/inventory.htm](http://surfaquarium.com/MI/inventory.htm). to find out the students' dominant intelligences in the experimental group. In addition to that survey I also carried out some different techniques to assess the learners' MI. Those techniques were observations, interviewing with other teachers, and interviewing parents.

The subjects' overall MI distributions according to McKenzie's test in the experimental groups were analyzed by SPSS 19.0. The analytical results of SPSS 19.0 showed the Cronbach's Alpha is 0.748, and p is <0.0001 . Therefore the results of the survey were acceptable.

The total participants of the intermediate level of English Language experimental group was 21, and 12 of them were female, 9 of them – male. As Gardner states (1983), individuals can have more than one dominant intelligence; generally females showed the Intrapersonal Intelligences dominantly in the first or second rank among their Multiple Intelligence. Male participants also showed their dominant strength as Intrapersonal Intelligence, but not as much as the female subjects did. Below the table gives the general statistical information about the frequencies of distribution of the MI in the intermediate experimental group

Table 1.1 MI survey statistics for intermediate experimental group (McKenzie's test)

		NATURAL ISTIC	MUSICAL	LOGICAL	INTER PERSONAL	KINESTHET IC	VERBAL	INTRA PERSONAL	VISUAL
N	Valid	21	21	21	21	21	21	21	21
	Missing	0	0	0	0	0	0	0	0
Mean		63.2	60.8	69.2	57.2	61.6	58.4	74.8	62
Mode		60	60	60	60	50	60	80	70
Std. Deviation		14.1	19.1	15.25	17.45	22.49	19.72	20.6	18.93
Minimum		40	30	50	30	10	10	10	20
Maximum		90	100	100	90	100	90	100	90
Percentiles	21	55	40	60	40	50	45	65	50
	50	60	60	70	60	60	60	80	60
	75	70	75	80	70	80	70	90	70

All 21 participants responded all the items in the questionnaire in different ratios. According to this result among the 21 participants, Intrapersonal Intelligence ($m=74.8$) and Logical-Mathematical Intelligence ($m=69.2$) were the most dominant traits. The less dominant ones were Interpersonal ($m=57.2$) and Linguistic-Verbal (58.4) Intelligences. 2 students scored all the 10 items relevant to the Intrapersonal intelligence, 5 students marked 9 items and interestingly 11(44%) students marked

7 items of the Intrapersonal intelligence in this questionnaire. And the other students marked 1 item which illustrates the Intrapersonal intelligence. By the effect of the culture, generally all the students at the university seemed to be Intrapersonal both in their school lives and in their social lives. Many of them, also including the male students, were very shy. It was also observed that many of the participants liked working alone or with just one friend who, too, liked to work alone.

After having decided on the students' dominant intelligence types (see table 1.1) and holding the reading pretest I created for experimental groups four different Learning Centers (sections in the room), each of them to represent one type of intelligence in the classroom. This kind of classroom arrangement still permitted the students to take part in all kind of activities, but created a special "climate" for holding the activities according to their type of intelligence. I hoped that restructuring the classroom to create "intelligence-friendly" activity centers could greatly expand students' reading comprehension as well as develop the parameters for student exploration in each center. In the control group traditional teaching activities has been used to find out if there will be any differences at the end of the experiment.

Table 1. 2. Reading and reading-based activities and contributing to the development of intelligences

A large cross (X) stands for dominant intelligence, while a small one (x) – for accompanying intelligences

<i>Intelligences/ activities</i>	<i>Verbal - linguis tic</i>	<i>Logica l- mathe matica l</i>	<i>Spati al</i>	<i>Bodil y- kinest hetic</i>	<i>Musi cal</i>	<i>Inter person al</i>	<i>Intr a pers onal</i>	<i>Natu ralis tic</i>
Storytelling	X		x			x		
Brainstorming	X	X				x		
tape recording	X					x		
journal writing	X	X					X	
Publishing	X	X					X	
classification and categorization	x	X						x
Socratic questioning	x	X				x		
Heuristics	x	X					X	
Jigsaw	x	X				x	X	
Visualization	x		X					
color cues	x		X					
graphic symbols	x	x	X					
idea sketching	x		X					
role play	x			X		x		

Miming	x			X				
moving while reading	x			X				
rhythms, songs, raps, and chants	x			x	X			
rhythms, songs, raps, and chants	X			x	X			
musical background	X				X			
sharing the contents	X					X		
Projects	X			x		X		
one-minute reflection	X						X	(x)
personal connections	X						X	
choice time	X						X	

After teaching reading skills based on MI activities for experimental groups an interview, in which qualitative data was collected, was conducted to all experiment participants. In the interviews the researchers can speak directly with the participants and can understand the answers by observing the students moods and feelings. In this research, students reflected their ideas about Multiple Intelligence teaching activities in reading classes.

4. Findings and discussion

During the experiment held in 2011/2012 academic year all the students involved in the study were taught reading with the Multiple Intelligence teaching strategies and activities. After implying MI strategies their scores were improved, the classroom problems were minimized, the students participated and so on. To clarify how satisfied the students were I applied an interview to the students. By applying this interview I tried to explore the reasons behind the significant gain in the reading courses within the whole year. There were about 18 volunteer students from the experimental group. Most of the students who were interviewed in the group expressed an enjoyment for active participation, change, variety of different activities, self-correction and self-reflection which were all integrated into reading lessons through the use of very wide range activities that incorporated different intelligences in the experimental classes. After decoding the interview, the typical comments were that many of the students were shy and lack of confidence, but after implementing the MI teaching activities they became more self-esteem and motivated thus, they engaged more than ever. Some of the students told that group works made them so happy and they got really satisfied and they were more engaged. Some said that multiple intelligence activities provide opportunities to work together and share their ideas. Again this resulted a positive environment in the classroom and made them more engaged.

The important thing was that the interview was open and these comments were voluntary. From this perspective many students may have answered in this way if they were asked a specific question. All participants appreciated the dynamic atmosphere inside the classroom in the reading classes. The use of the MI teaching activities seems to be important. Besides, many students recognized that using different teaching strategies to different learners with individual work has an important role to improve the understanding of reading. It is very valuable. Students' comments to those interview questions support the results of the questionnaire findings.

Conclusions and recommendation

The teacher-centered education has already left its place to the learner-based education. Thus, by today the most important variable in teaching a language (including reading) is the individual approach in the classroom.

The rationale of my research was to apply the findings of this theory to teaching reading in order to increase the engagement of the students in learning process, the quality of reading skills and the motivation of reading. An experiment (accompanied by questionnaires and interviews) was held, with one group taught with an MI treatment. The dominant intelligences of the students in the experimental group were diagnosed; the students were grouped according to them and offered corresponding classroom tasks and homework.

The study showed that today's learners want to connect, communicate and feel free constantly in the learning environment. Besides the learning environment should increase the engagement of the students. During the experiment, the students learn from each other and with each other. While learning from and with each other they had more opportunity to have more dialogues, more conversation and more self-esteem. All those factors ended up with the actively engagement of the students.

Multiple intelligence teaching activities were effective learning and teaching experiences and they were shaped by student-teacher interaction that support the development of the young peoples' social and emotional competencies. When students had opportunities to express themselves, especially the introvert individuals, they made a unique contribution to the lessons with adaptive capacity, self-sufficiency, confidence and knowledge of themselves as learners.

To conclude that, there are many ways to improve the students' engagement in the learning process such as embedded collaboration, inquiry-based learning, assessment for learning and etc. One of the most effective ways of engaging students to learning process is to motivate and arouse their interests toward the content. By implying multiple intelligence teaching strategies teachers can attract the students' interest where they can find something from themselves. Multiple intelligence provides opportunities to have pleasure, to adapt and to have fun while learning.

References

1. Borich, G. (2011). *Effective Teaching Methods: research-based practice* (seventh edition). Boston. Allyn & Bacon
2. Carlson, S.(2000). The net generation goes to college. *The chronicle of higher education*. Section: information technology, 52(7), A34.
3. Carnivale, D. & J.R. Young. (2006). The challenges and benefits of requiring students to buy laptops: *The chronicle of higher education*, May26.
4. Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
5. Gardner, H. (1993). *Frames of Mind: The theory of multiple intelligences*. 10th Anniversary Edition. New York: Basic Books.
6. Gardner, H. (2000). *Intelligence reframed: Multiple Intelligences for the 21st century*. New York: Basic Books.

7. Gilbert, J. (2007). *Catching the Knowledge Wave: Redefining knowledge for the post-industrial age*. Education Canada, 47(3), 4-8. Canadian Education Association. www.cea-ace.ca
8. Gregory, G., & Chapman, C. (2006). *Differentiated instruction: one size does not fit all*. Thousand Oaks, CA:Corwin
9. McKenzie, W. (2005). *Multiple Intelligences and Instructional technologies* (2nd ed.). Washington, DC: International Society for Technology in Education
10. Taylor, L & Parsons, J. (2011). Improving Student Engagement. *Current Issues in Education*, 14(1). www.cie.asu.edu
11. Willms, J. D., Friesen. S & Milton, P.(2009) *What did you do in school today? Transforming classrooms through social, academic and intellectual engagement*. (First National report) Toronto: Canadian Education Association

FALSE COGNATES, FALSE FRIENDS AND THEIR CLASSIFICATION

ЖАЛҒАН КОГНАТТАР, АУДАРМАШЫНЫҢ ЖАЛҒАН ДОСТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Arman ARGYNBAYEV, MA
Zauresh AKHMETZHANOVA, PhD

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Almaty, Kazakhstan
arman.argynbayev@sdu.edu.kz

Resume

Research on false friends and false cognates is not abundant. Thus, this paper makes an attempt to present alternative definitions of false friends and false cognates, and clarify the differences between them. Another objective of the article was to systematize false friends classification made by Western and Russian scholars.

Резюме

Аудармашының жалған достары мен жалған когнаттар жөніндегі ғылыми-зерттеу мол емес. Осылайша, бұл мақалада аудармашының жалған достары мен жалған когнаттардың әр түрлі анықтамаларын және олардың арасындағы айырмашылықтарды көрсету үшін талпыныс жасалынады. Жұмыстың тағы бір мақсаты батыс және орыс ғалымдарының аудармашының жалған достарына жасаған классификациясын жүйеге салу болып табылады.

First defined by French linguists M.Koessler and J.Derocquigny (1928) *false friends* (*faux amis du traducteur*) are the words in two languages that have similar phonetic and/or orthographic form but different meanings. Lado (1974) gave this phenomenon a different term such as a *deceptive cognate*. Akulenko (1969:372), however, finds the latter coining less successful, as *cognates* in linguistics are traditionally referred to the words of the common origin in related languages, while *false friends* are identified and studied regardless of their etymology. In a similar way, the Electronic Glossary of Linguistic Terms defines *cognates* as: “Two words or other structures in related languages are cognate if they come from the same original word or other structure. Generally, cognates will have similar, though often not identical, phonological and semantic structures (sounds and meanings). For instance, according to Bickford, J.A. and Tuggy, D. Latin *tu*, Spanish *tu*, Greek *su*, German *du*, and English *thou* are all cognates; all mean ‘second person singular’, but they differ in form and in whether they mean specifically ‘familiar’ (non-honorific).

Following the definitions above it can be stated that *false friends* and *deceptive (false) cognates* are not identical as they are traditionally assumed. A more accurate definition of *false cognates* could be “the words that are similar in their modern forms despite having different etymologies. This is regardless of whether the contemporary meanings are similar or different.” For instance, Turkish word *kravat* (a tie) and Russian word *кровать* (bed) are both *false cognates* and *false friends*. The Turkish word *kravat* (a tie) is believed to take its origin from the French word *cravate*, while Russian *кровать* (bed) takes its roots from Russian *кров* (shelter) and Old Greek *κράββατος*.

Based on the definitions of *false friends* and *true cognates* above, we can give a definition to *true friends* as the words in two different languages that have similar form and meaning regardless of their origin. Instances of *true cognates* and *true friends* in different languages are many and can be found in loan words from engineering, computer sciences, medicine, economy, education, army and other fields. For example, technical terms and words such as *motor*, *starter*, *pixel*, *mouse*,

notebook, dentist, crisis, student, and university have the same meaning and a similar form in many languages worldwide as they were borrowed with their initial semantics.

A good example of *true cognates* but *false friends* is *smoking* (an act of smoking a cigarette) in English and *смокинг* (tuxedo) in Russian. *Embarrassed* (being ashamed in a social situation) in English and *embarazado* (pregnant) in Spanish are also classified as *true cognates* but *false friends*. *Sushi* (dish containing sushi rice) in Japanese and *sushi* (prepared raw fish) in colloquial English are another example in this category.

Similarly, in their works Akulenko (1969) and Potanina (2006) single out *interlingual homonyms* in a different category and define them as the words which have similar or the same spelling and pronunciation but have different meanings in spite of their common origin. In other words, the combination of *false friends* and *true cognates* is referred to as *interlingual homonyms*. *Intralinguistic homonyms*, however, might also be the cause of some errors within the language even among native speakers of English who occasionally confuse *specially* and *especially* or *concert* and *concerto*.

It should be kept in mind, however, that *false friends* have been named differently (apart from false friends and deceptive cognates) by different scientists. These are *misleading cognates* (Taylor, 1976), *interlingual homonyms* (Akulenko, 1969) *interlingual homographs* (Klein and Doctor, 1992), *deceptively transparent words* (Laufer, 1997), *homographic noncognates* (Gerard and Scarborough, 1989), *pseudocognates* (de Gueot and Comijs, 1995 cited in Yetin N, 2011), *false pairs*, *false equivalents*, *deceptive words*, *treacherous twins* and *belles infideles*.

Significance of false friends and educational studies

According to Akulenko (1969) *false friends* occur as a result of interaction and influence of languages. In some instances they may appear due to pure coincidence. In related languages *false friends* emerge from cognate words and the language of their origin. The number of false friends differs according to the language contact and historical interaction of the two nations. In line with A. Veisbergs (1996:628), even in non-related languages deceptive cognates may reach the proportion of 10 to 20%. It is much higher in terminological corpora where there is a high percentage of international (neoclassical) words. Considerable share of these lexemes are false friends. Similarly, Gouws et al (2004:797). state:

For a given language pair it may happen that false friends play a minor role, whereas in another language pair the occurrence of false friends could be of such an extent that special dictionaries of false friends can be compiled.

In English and Russian false friends are usually indirect or direct loan words from the common third source language. They are usually international or pseudo-international lexis or derivatives of the borrowings. The fact that both English and Russian were under the influence of the French language which was popular among the Russian aristocracy in the 18-19th centuries should also be taken into account as a common source of loan words and calques.

A common misconception that false friends are mostly used by beginners and those who have not mastered the target language yet was rebutted by Derocquigny, J. (1931) who claimed that upper-level learners are the main users of deceptive cognates because such learners tend to rely on language transfer, namely calques. As Akulenko (1969) states the main source of these mistakes is the similarity and near-identity in form and function of false friends. As a result, not only interpreters do occasionally commit such errors but also professional translators, lexicographers and teachers of foreign languages. There are several thousand *false friends* in Russian and English which are usually four parts of speech: nouns, adjectives, verbs and adverbs.

An experiment carried out by Veisbergs A. (1996) with rather advanced students, who were given a connected text and instructed to supply the English translation, but were not informed about the problem, (were told to pay special attention to grammar) showed that in 60% of the likely cases *pseudo false friends* were created. Furthermore, Talamas et al. (1999) noted that less proficient learners produced more mistakes in *phonetic false friends* and *graphic false friends*, while fluent

learners made errors mostly in *semantic false friends*. Relatedly, Lerchundi and Moreno (2009) found that most errors committed by their learners were caused by incorrect interpretation of false friends. Similarly, Escribano (2004) affirmed that similar spelling of false friends creates a misleading visual stimulus which reaches the brain of learners and results in wrong interpretation. As a result, the presence of false friends in proficient language users such as interpreters, translators, journalists, language teachers, etc. should not be underestimated because this phenomenon is often difficult to identify.

On the other hand, researches conducted by Ringbom (1992) and Malabonga (2008) indicate that if the target language is closely related to the mother tongue, the language learner usually benefits from the existence of *true cognates*, as recognition and retention of these words is less demanding than completely different words. In this respect Lobo (1966) suggested that there are approximately 3,000 English-Spanish cognates, while Seguin and Treville (1992) estimated 6,500 graphic English-French cognates and 17,000 non-graphic ones.

Other researchers such as Cenoz (2003), (2001) and Kellerman (1983) also assert that cross-linguistic influence tends to be present in language learners production when L1 and L2 are typologically related. Ringbom (1992) introduced the idea of *potential knowledge* to refer to the learners' knowledge of word and grammar construction of L1 that he can apply to L2 before studying it. The more languages are related, the more chances are that *potential knowledge* will be applied, at least with receptive skills, i.e., listening and reading. While absence of true cognates in L1 and L2 considerably reduces the amount of 'familiar' vocabulary that the language learner can use, and the range between active and passive vocabulary diminishes considerably.

Similarly, De Groot (1992) claims that students perform better in translation tasks when they can refer to true cognates rather than non-cognates. The scientists asserts that bilinguals translate cognates faster, give more responses to cognates and provide correct answers to cognates more often than to non-cognates when the learners are asked to translate from their L1 to L2. Cognates also showed advantage over non-cognates in translation recognition tasks, where the participants had to match the cognate pairs in both languages, because the objects made more correct and faster decisions for cognate pairs than for non-cognate ones (De Groot and Comijs, 1995).

Classification of false cognates

Unlike phenomenon such as bilingualism, classification of *false friends* has not been done in depth so far. Nevertheless, a number of scientists, namely Postigo Pinazo (1997); Andrejs Veisbergs (1996); Al-Wahy (2009); Beltran (2006) have made an attempt to categorize them according to several criteria. In this paper we will make an attempt to integrate the works of the scientists named above and develop our classification based on their research.

From semantic point of view, false friends are classified into total and partial. **Total false friends**, which are also referred to as *complete* or *absolute false friends*, are pairs of words that are usually monosemantic in one language, and this meaning is different from its counterpart(s) in the other language. For example, “интеллигентный” in Russian and “*intelligent*” in English are total false friends. In Russian “интеллигентный” is monosemantic which means “good-mannered, well-educated, civilized or someone who behaves in such manner”, while “intelligent” in English means:

- 1) good at learning, understanding and thinking in a logical way about things; showing this ability: a highly intelligent child * to ask an intelligent question;
- 2) (of an animal, a being, etc.) able to understand and learn things: *a search for intelligent life on other planets*;
- 3) (computing) (of a computer, program, etc.) able to store information and use it in new situations: *intelligent software / systems*.

As a result, language learners might erroneously assume that “*intelligent*” in English means “well-mannered and civilized” but not “clever”, and use this word in the wrong context.

Partial false friends are polysemantic words in two languages that look and sound similarly but do not overlap in all meanings. In other words, *partial false friends* refer to polysemantic words,

which share at least one meaning but differ in the other meanings. For example, “*кодуктор*” in Russian has two meanings:

- 1) a person whose job is to collect money from passengers on a bus or check their tickets;
- 2) (physics) a substance that allows electricity or heat to pass along it or through it;

while “*conductor*” in English means:

- 1) a person who stands in front of an orchestra, a group of singers etc., and directs their performance, especially somebody who does this as a profession;
- 2) (BrE also guard) a person who is in charge of a train and travels with it, but does not drive it;
- 3) (BrE) a person whose job is to collect money from passengers on a bus or check their tickets;
- 4) (physics) a substance that allows electricity or heat to pass along it or through it: *Wood is a poor conductor.*

As we see here the Russian equivalent matches with the English “conductor” in the third and fourth meaning, while the first and second meanings do not overlap.

Another example of partial false friends is “*фрагмент*” in Russian and “*fragment*” in English. “*Фрагмент*” in Russian means: 1) a short extract or scene in a book or a film; 2) a broken piece of ancient art pieces, while “fragment” in English means 1) a small part of something that has broken off or comes from something larger.

Partial false friends are believed to be the most dangerous for language learners as they are polysemantic and some meanings are true friends, while the others are false friends. Thus, the students are apt to use this lexis incorrectly, with a wrong assumption that all meanings are identical in both languages.

In addition to generally accepted semantic classification of false friends, Al-Wahy (2009) suggested that false friends can also be applicable to multiword units such as idioms, and came up with a new term **idiomatic false friends**. According to the researcher *idiomatic false friends* are defined as set phrases in two languages that have the same literal meaning but differ as regards their idiomatic meaning or their sociolinguistic and stylistic features. For example, calling someone a *snake* is regarded to be very rude and offensive in Kazakh and Russian culture, as this creature is associated with a treacherous or ungrateful person, while in Chinese society it is quite probable to compliment a woman on her appearance by saying: ‘You are as beautiful as a snake’. An English idiom “can of worms”, which means “a source of many unpredictable or unexpected problems”, for example, “*Buying a company we know nothing about would be opening up a whole new can of worms*” might be interpreted by a Kazakh or Russian-speaking learner of English as *an overcrowded place*, unless s/he has a good context to infer the meaning from.

As far as the form is concerned, false friends are classified into graphic and phonetic. **Graphic false friends** are defined as a pair of words which have a similar written form. In other words, they are spelled similarly, but have different meanings, and in many cases different pronunciation. For example, a Russian-speaking learner of English can falsely assume that *receipt* means *рецепт* (*recipe*) in Russian because of the form, i.e. spelling of the English counterpart. The same is true for the words such as *mayor* – *майор* (*major*), *specially* – *специально*, *назло* (*on purpose, to spite somebody*), *fragment* – *фрагмент из фильма* (*scene in a film*), and *intelligent* – *интеллигентный* (*well-educated; well-mannered*).

Phonetic false friends are referred to the words in two languages which sound similarly but have different meanings. In this case the pronunciation of a word in L2 evokes the pronunciation of the word in L1 but the meanings of the words differ utterly. For example, *family* – *фамилия* (*surname*), *accurate* – *аккуратный* (*neat*), *physician* – *физик* (*physicists*) and *concrete* – *конкретный* (*exact*) are exemplary samples of phonetic false friends.

From semantic point of view, both phonetic and graphic false friends can be either partial or total false friends. For instance, the pair *accurate* – *аккуратный* (*neat*) is both total and phonetic

false friends. In a similar manner Beltran (2006) classifies *false friends* and *true cognates* in one context into the following types:

- 1 = True Cognates: Phonetic
- 2 = True Cognates: Graphic
- 3 = Partial False Friends: Phonetic
- 4 = Total False Friends: Phonetic
- 5 = Partial False Friends: Graphic
- 6 = Partial False Friends: Graphic.

As we see here, both *true cognates* and all types of *false friends* can be either phonetic or graphic, as far as the form is concerned. The researcher, however, makes emphasis on semantics and claims that partial false friends, regardless of their form, are the most difficult for language learners. In line with other scientists, who claim that partial false friends are the most difficult, Beltran (2006) singles out *Graphic Partial False Friends* as the most complicated, and gives detailed analysis of cognate word difficulty in Table 1 below.

Table 1. Cognate word difficulty.

Type	Meaning	Spelling	Pronunciation	Degree of difficulty
1	+	+	+	Nil
2	+	+	–	Low
3	+ / –	+	+	High
4	–	+	+	Medium
5	+ / –	+	–	Very high
6	–	+	–	Medium

Beltran (2006) notes that type 3 and 5 are the most difficult for students due to the lack of semantic equivalence between mother tongue and a foreign language. Moreover, in type 5 a serious difficulty arises in the oral identification and production of the word.

Based on the origin, false friends can be classified into *occasional (accidental/chance) false friends*, *pseudo false friends* and *loan words*. **Occasional false friends**, as their name suggests, are word pairs that are graphically or/and phonetically similar by pure coincidence, not by common etymology. These pairs are always *false cognates* and *total false friends* at the same time and normally belong to a different logical-subject group as they don't have the same etymology. For example, “*kravat*” (*a tie*) in Turkish and “*кровать*” /kra'vat/ in Russian are false friends that have no common roots. Turkish “*kravat*” (*a tie*) takes its origin from French, while Russian “*кровать*” (*shelter*) is derived from Greek.

Pseudo false friends are pairs of words that in fact do not exist in the language. Language learners construct a non-existent word on the basis of the word in L1, assuming that the word in the mother tongue have a corresponding identical foreign word. These words are also usually created on a false belief that the lexeme must have a similar or the same use in the foreign language. For example, Russian-speaking learners of English can produce “*narcoman*” (*drug addict*), “*autoban*” (*motorway*), “*bankomat*” (*automatic teller machine*) or “*alpinism*” (*mountaineering*) on the basis of their L1, falsely assuming that these words sound similar in English. An experiment carried out by Veisbergs (1996) with even rather advanced students, who were given texts to translate, showed that in 60% of the likely cases the *pseudo false friends* were created. This might be due to the fact that the participants were purposefully instructed to pay special attention on grammar in order to create an authentic environment for students in which the language learners tend to believe that in communication grammar is more important than lexis.

Pseudo false friends are usually not represented in coursebooks or dictionaries, thus, making it more difficult to identify them. In practice, however, their number is rather limited, while in theory their number might be dramatically high.

According to Newmark (1988), **loanwords**, which are created from borrowing, are a frequent source of partial and total false friends, as they are adapted to the pronunciation and morphology of the recipient language. In other sources, however, a loan word is referred to a word adopted from a foreign language with little or no modification and without translation. For example, *menu* (French), *hotdog* (Am.Eng.), *marmalade* (Portuguese), *vodka* (Russian). Nevertheless, some loanwords can be adopted with a different meaning or make a shift in semantics over time. For instance, *smoking* was directly borrowed from English into Russian not as the activity or habit of smoking cigarettes but as *tuxedo* (смокинг). Similarly, the word *магазин* (*shop*) was borrowed into Russian from Arabic *makhazin*, which means *warehouse, depot, store*. In English, however, the word *magazine* came from middle French which meant "place for storing goods, especially military ammunition". In 1731, however, there was a shift in semantics when a printed list of military stores and information "*Gentleman's Magazine*" was first published.

In this part an attempt was made to find the difference between false friends and false cognates, classify false friends according to their origin, semantics and form and explore the most difficult types of false friends that cause serious problems to language learners. It is believed, though, that more research is needed in classification of false friends and false cognates as this phenomenon has not been studied in detail so far.

Dictionaries of false friends

Dictionaries of false friends might be a very useful tool for teaching and learning interlingual homonyms. For this reason, the need for distinguishing false friends in the target language led lexicographers to compile special dictionaries of this type. One of the prominent works in this field is *Dictionary of False Friends* by Hill (1982). Hills' work might be considered not only as a dictionary of false friends but also as a multilingual dictionary as it gives examples of interlingual homonyms between English and fourteen foreign languages, such as German, French, Spanish, Italian, Portuguese, Dutch, Danish, Japanese, Swedish, Norwegian, Arabic, Turkish, Swiss and modern Greek. False friends in the dictionary are listed in alphabetical order. The dictionary also illustrates on the right margin the languages in which the word pairs do not overlap identically.

Veisbergs (1996) classifies false friends dictionaries into four types: *basic*, *more expanded*, *detailed* and *learners' dictionary of false friends*. According to the scholar the *basic false friends dictionary* (Muravyev, 1969; Hill, 1982) focuses only on drawing learners' attention to the difference in meaning of false friends without giving definitions or any explanation. Limitation of such dictionaries is that learners have to use supplementary materials, which is in this case another dictionary or even dictionaries, that offer explanation or definition. As a result, the only advantage of this kind of dictionary is that it raises awareness of existence of false friends in different languages.

The second type according to Veisbergs is classified as *more expanded false friend dictionary* (Browne, 1987; Labarre, 1989; Schwarz, 1993). These dictionaries illustrate the main meanings of the false friend pair and some even give examples or translations, though of limited scope. Nevertheless, this kind of dictionaries offer their users to judge by themselves the difference between semantics of false friends, thus raise the learners' awareness of interlingual homonyms on a better level.

The third type by Veisbergs is a *detailed false friends dictionary* (Akulenko, 1969; Gottlieb, 1985; Thody, 1985). These dictionaries make in-depth analysis of false friends and often illustrate extracts from original materials, such as texts and translations. The dictionaries cover all meanings of the word pairs and also demonstrate incorrect use of interlingual homonyms. Such kind of dictionaries might be of great value for advanced translators or lexicographers when doing a research.

The fourth and the last type of false friends dictionaries is *Learners' Dictionary of False Friends* (Breitkreuz, 1991, 1992). This kind of dictionaries focuses only on the most frequent and common false friends pairs. The dictionaries analyze interlingual homonyms and provide different

types of exercises that raise students' awareness of false friends and their correct usage. In some cases the learners' dictionary of false friends dictionary may be designed in a form of a textbook as in the work of Dretzke (1990).

We should bear in mind, however, that this classification is not precise and that dictionaries might use different mixed ways of demonstrating the semantics of false friends. There is a tendency nowadays to include practical exercises in the appendixes which may be considered as a positive trend in dictionary compiling. Modern electronic dictionaries pride themselves for including practical exercises and word-building activities in its software. The appearance of such kind of electronic false friends dictionaries might be considered as a matter of time.

Another aspect that should be kept in mind is that dictionaries have to provide correct equivalents of false friend pairs in addition to the practical exercises. For this reason, we believe that second and fourth type of dictionaries are preferable for the foreign language learners, who will not struggle to find the correct answer and waste their precious time. In addition, learners might find incorrect equivalents and learn the wrong words in the wrong context which might be of more hindrance than help in FL learning.

Last but not least, dictionaries of false friends need regular updating due to the fact that semantic shift might occur at specific periods of time, leading to the total or partial change in meaning of the words as they are loaned from other languages.

Literature:

1. Al-Wahy, A. S. (2009). Idiomatic false friends in English and modern standard Arabic. *Babel*, 55(2), 101-123.
2. Beltrán, R. C. (2006). Towards a typological classification of false friends (Spanish-English). *Revista española de lingüística aplicada*, (19), 29-40.
3. Bickford, J. A., & Tuggy, D. H. (2002). Glosario electrónico de términos lingüísticos (con los términos equivalentes en el inglés)= Electronic glossary of linguistic terms (with equivalent terms in Spanish). Mexico, Retrieved from <http://www-01.sil.org/mexico/ling/glosario/e005ai-glossary.htm> January 20th, 2012.
4. Breitzkreuz, H. (1991). *False Friends*. Rowohlt.
5. Breitzkreuz, H. (1992). *More False Friends. Tückische Fallen des deutsch-englischen Wortschatzes*.
6. Browne, V. (1987). Odd Pairs and False Friends. *Bologna, Zanichelli*.
7. Cenoz, J. 2003. "The role of typology in the organization of the multilingual lexicon". *The Multilingual Lexicon*. Eds. J. Cenoz, B. Hufeisen, and U. Jessner. Kluwer Academia Publishers. 103-116.
8. Cenoz, J. 2001. "The effect of linguistic distance, L2 status and age on cross-linguistic influence in third language acquisition". *Cross-linguistic Influence in Third Language Acquisition*. Eds. J. Cenoz, B. Hufeisen, and U. Jessner. Clevedon: Multilingual Matters. 8-20.
9. De Groot, A., & Nas, G. L. (1991). Lexical representation of cognates and noncognates in compound bilinguals. *Journal of memory and language*, 30(1), 90-123.
10. De Groot, A. M. (1992). Determinants of word translation. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 18(5), 1001.
11. De Groot, A., & Comijs, H. (1995). Translation recognition and translation production: Comparing a new and an old tool in the study of bilingualism. *Language Learning*, 45(3), 467-509.
12. Derocquigny, J. *Autres mots anglais perfidies*, Paris, 1931, p. X-XI.
13. Dretzke, B., & Nester, M. I. (2001). *Student's Guide to false friends, old friends and new friends*. Cornelsen.
14. Escribano, P. D. (2004). Exploring cognition processes in second language acquisition: the case of cognates and false-friends in EST. *Ibérica*, 7, 87-106.

15. Gerard, L. D. & Scarborough, D. L. (1989). Language-specific lexical access of homographs by bilinguals. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 15, 305-315.
16. Gouws R, Prinsoloo D, de Schryver G. «Friends will be friends – true or false. Lexicographic approaches to the treatment of false friends» in Williams G. and Vessier (eds), // Euralex 2004 Proceedings of the 11th EURALEX international congress, 797-806, France: Universite de Bretagne Sud.
17. Kellerman, E. 1983 “Now you see it, now you don’t”. *Language Transfer in Language Learning*. Eds. S. Glass and L. Selinker. Rowley, MA: Newbury House.
18. Klein, D. & Doctor, E. A. (1992). Homography and polysemy as factors in bilingual word recognition. *South African Journal of Psychology*, 22, 10-16.
19. Koessler, M., & Derocquigny, J. (1928). *Les faux amis: ou, Les trahisons du vocabulaire anglais (conseils aux traducteurs)*. Vuibert.
20. Labarre, C., & Bossuyt, L. (1988). *Cut the chat: faux amis et mots perfides anglais-français*. De Boeck.
21. Lado, R. linguistics Across Cultures. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1974
22. Laufer, B. (1997). The lexical plight in second language reading: Words you don't know, words you think you know and words you can't guess. In *Second language vocabulary acquisition: A rationale for pedagogy* (pp. 20-34).
23. Lerchundi, M. Á., & Moreno, P. (1999). Los falsos amigos en los textos técnicos. *Ana Bocanegra Valle et al*, 309-312.
24. Lobo, F. (1966). A 10,000 word Spanish vocabulary expanded from 3,000 English cognates. *Unpublished PhD dissertation, Georgetown University, Washington*.
25. Malabonga, V., D.M. Kenyon, M. Carla, D. August and M. Louquit. 2008. “Development of a cognate awareness measure for Spanish-speaking English language learners”. *Language Testing* 25(4). 495–519
26. Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. New York: Prentice-Hall International.
27. Postigo Pinazo, E. (1997). Estudio contrastivo de los falsos amigos en inglés y en español. *Málaga: Servicio de Publicaciones Universidad de Málaga.[Microficha]*.
28. Ringbom, H. 1992. “On L1 transfer in L2 comprehension and L2 production”. *Language Learning*. Clevedon: Multilingual Matters.
29. Schwarz, H. (1993). *False friends: lumske ligheder-dansk-engelsk*. Samfundslitteratur.
30. Seguin, H., & Treville, M. C. (1992). Les Congénères Interlinguaux: Un Atout pour Accélérer l’Acquisition du Vocabulaire et Faciliter la Compréhension des Textes?. *Comprehension Based Second Language Teaching*.
31. Talamas, A., J.F. Kroll and R. Dufour. 1999. “From form to meaning: Stages in the acquisition of second-language vocabulary”.
32. Taylor, I. (1976). Similarity between French and English words: a factor to be considered in bilingual language behavior? *Journal of Psycholinguistic Research*, 5, 85-94.
33. Thody, Ph. & Evans, H. (1985). *Faux Amis and Key Words*. London, Athlone Press.
34. Uzun, L., & Salihoglu, U. (2009). English-Turkish cognates and false cognates: Compiling a corpus and testing how they are translated by computer programs. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics*, 45(4), 569-593.
35. Veisbergs, A. (1996). False friends dictionaries: A tool for translators or learners or both. *M. Gellerstam et al*, 627-34.
36. Yetkin, N. (2011). Partial false friends in English-Turkish translations: diplomatic texts. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1).
37. Акуленко, В. В. (1969). О «ложных друзьях переводчика». *Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика*, 371-384.

38. Потанина, А. В. (2006). РУССКО-НЕМЕЦКИЕ ПАРОНИМЫ В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ И КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ. *Вестник Оренбургского государственного университета*, 61(11), 179-184
39. Готлиб, К. Г. М. (1985). *Словарь "ложных друзей переводчика": Русско-немецкий, немецко-русский. Около 400 слов.* Рус. яз..
40. Муравьев, В. Л. (1969). *Faux amis, или «Ложные друзья переводчика».* М.: Просвещение.

FILMS AS A TOOL TO ENHANCE LISTENING COMPREHENSION IN ESL CLASSES.**ФИЛЬМДЕР АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТЫҢДАП
ТҮСІНУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ**

Yildiz AKHMEDOVA, MA

Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan
yildiz.akhmed@gmail.com +77016459994**Resume**

In this study, movies are an approach that is used as a teaching tool for studying listening comprehension. Film is a medium in which students are able to concentrate on verbal, contextual and non verbal information while watching.

Key words: listening comprehension, listening fluency, listening skills, linguistic decoding, films

When I first started teaching English the first question I received from my students was: Why is listening in English so hard? For beginner students of English, the main reason why listening comprehension is difficult is that there are simply too many new and unfamiliar words. However, this isn't the only problem Kazakh students of English face, and often it isn't the main one. Even students who have studied for years - and who know hundreds or thousands of English words - often still find listening comprehension quite difficult. Why?

For Kazakhstani students, the problem is often that "knowing" words means they recognize them when they read them, or can remember what they mean - if they have enough time to think. The problem with listening comprehension is that when you listen to an English speaker, you not only have to recognize words by hearing them instead of by reading them, you also have to recognize the words very quickly. Unlike reading, where you can pause to think about what a word means, listening usually doesn't allow you to pause at all. You must be able to recognize and understand words very quickly because, if you pause to think, the English speaker will keep right on going and you will miss much of what he/she says. So it is very important to build "listening fluency," in other words, the ability to recognize and understand English words and phrases very quickly when you hear them - without pausing to try to remember. Obviously, this is a skill that is built mainly through practice - lots and lots of practice.

What is the best kind of listening practice? There are many good ways to practice - listening to the radio, to CDs, to native English speakers, and even to non-native speakers of English what is now available everywhere and for everyone. The most important thing is to find listening practice material that has the right level of difficulty. If you listen to something that is very easy to understand, it will not challenge your listening skills to improve, and you will probably also become bored. But if you listen to material that is too difficult, you will not be able to understand it even if you listen many times, and you will become discouraged or frustrated. Up to now, listening comprehension activity in foreign or second language classrooms was limited to testing listening comprehension. The underlying rationale was that if students are successfully learning the target language, they should automatically be able to decode the aural version of structures and vocabulary they learn in their textbooks. Success at this decoding was measured by correct responses to WH (information) questions. Answers to such questions tagged successful retrieval of information from an aural text. Knowledge of target language syntax and lexis was deemed sufficient to enable this retrieval. Listening is now treated as a much more complex activity and one that is the cornerstone of language acquisition (Krashen, 1994).

Recognition of listening as complex activity and of its critical role in the language acquisition process has greatly influenced contemporary language teaching practice. The view that listening as

an active and interactive process has, for example, cast the learner in a role other than the passive receiver of aural input (Rost, 1993). Classroom emphasis is now on aural intake through active negotiation of meaning with others. This mutual negotiation of meaning between speakers activates the cognitive and sociocognitive processes necessary for language acquisition to occur (Breen & Candlin, 1980; Pica & Doughty, 1985). In short, listening has been alternated as an activity central to the L2 acquisition process (Dunkel, 1991; Krashen, 1985; Rost, 1993), and a skill integral to overall communicative competence (Brown, 1994; Savignon, 1991).

Including visuals for listening skills development also finds support when rates of spoken language and the human ability to process incoming aural information are considered. We process what we hear much more quickly than the time to infer and elaborate. When the language is our own first language, there is sufficient time and opportunity to mentally act upon the incoming stream by creating connections, making transformation, interpretations, and mental images. The information contained in pictures can mean that less cognitive energy gets expended on linguistic decoding, energy that can be channeled to other critical processes—predication and elaboration, for example—of the input. In sum, aural processing can be viewed as supported and facilitated by visuals. Visuals support provides the learner hooks on which to hang meaning and make sense of the aural stream. Arguments on multi-modal processing suggest that multi-media can serve as a powerful tool for an individual's listening skills development. The forms that visual and aural material takes and how these are keyed and supported within the instructional environment are, of course, critical. Individual interaction with aural, visual, and textual information can serve the learner's needs up to a point, but cannot provide opportunity for fully negotiated interaction. Pairing learners with the goal of their conversing, while carrying some intuitive appeal, does not insure that negotiated discourse and accompanying listening practice will result. The information contained in pictures can mean that less cognitive energy gets expended on linguistic decoding, energy that can be channeled to other critical processes—predication and elaboration, for example—of the input. In sum, aural processing can be viewed as supported and facilitated by visuals. Visuals support provides the learner hooks on which to hang meaning and make sense of the aural stream. Arguments on multi-modal processing suggest that multi-media can serve as a powerful tool for an individual's listening skills development. The forms that visual and aural material takes and how these are keyed and supported within the instructional environment are, of course, critical. Individual interaction with aural, visual, and textual information can serve the learner's needs up to a point, but cannot provide opportunity for fully negotiated interaction. Pairing learners with the goal of their conversing, while carrying some intuitive appeal, does not insure that negotiated discourse and accompanying listening practice will result.

In addition to already mentioned Armstrong, Stokoe, and Wilcox, 1995; Fidelman, 1994, 1997; Hurley, 1992; Kellerman, 1992 also contribute that with increasingly more sophisticated visual media, a perception is emerging of the intimate relationship between viewing comprehension (VC) and LC.

This applies particularly in L2 and foreign language (FL) learning, where teachers are focusing on the meanings conveyed by gesture, expression, and body language. Since the introduction of video players or compact disk players into L2 language classrooms, and more recently with the advent of interactive multimedia applications for L2 learning, paralinguistic features have been receiving more attention in teaching and in learning applications. Issues of the value of video as a teaching tool are often questioned.

A question result shows that the majority of the class prefers films as listening tool as it facilitates listening process and provides pictures with the context. Body language, gestures and mimes help learner comprehend the language. The disagreement with the question might be a difficulty of understanding the language. As it seemed this misunderstanding was caused by dialect of the current language and new vocabulary.

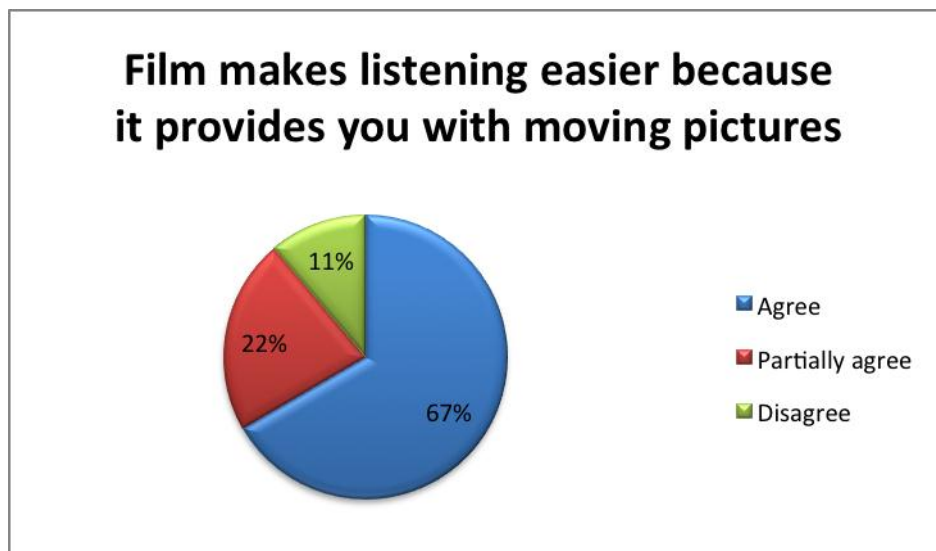

Figure 1: Films ease listening skills

Source: Author

Given graph shows students attitudes toward current issue. As it turned out students' positive attitudes are the highest. So, it is confirmed that listening should take longer period of time to enhance learners' listening abilities. Their cause of negative perspective might be the lack of interest or lack of vocabulary.

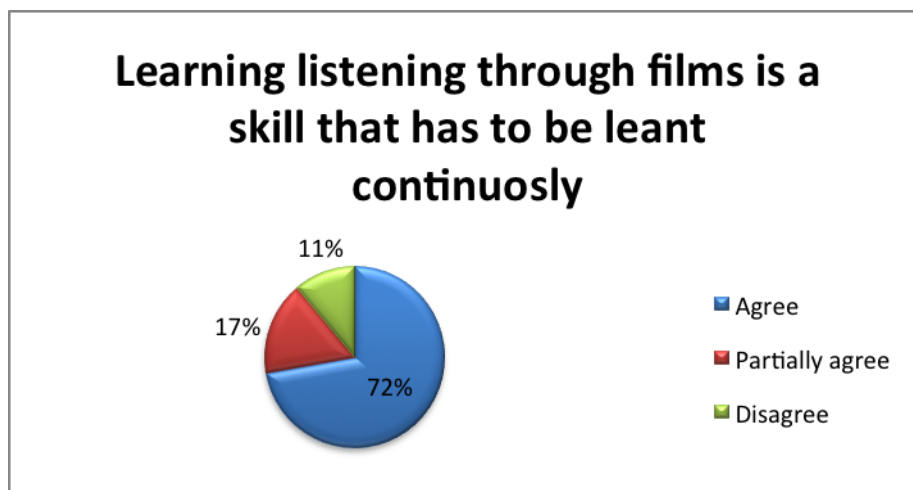

Figure 2: listening skill should take longer time, Source: Author

The statistics shows that the greater number of the learners feel more relaxed while watching film in the class rather than wathing at home. During an observation in the class I have noticed that students try to concentrate in order to understand. The film viewed was provided with some activities and exercises what helped students fix their comprehensin up and reassure their doubts.

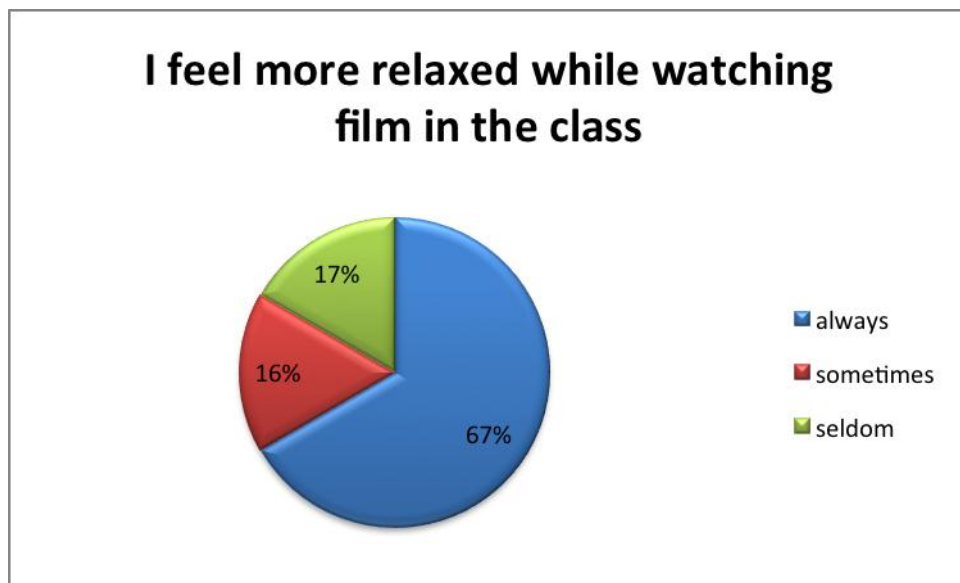

Figure 3: Feeling more relaxed watching films in the class

Source: Author

Teacher functioned as a facilitator in the class, clarified and explained some unclear features. Some of the students did not enjoy watching film because they had to do the exercises and discuss somethings. The cause of this might be pausing, rewinding and questioning learners during viewing film. As it is shown students support the idea to use films as a listening tool. After some processing learners see the development and the progress in listening comprehension. Even some students who did not appreciate the method improved subconsciously. Nonetheless, they still do not agree with the idea to use films to develop listening ability.

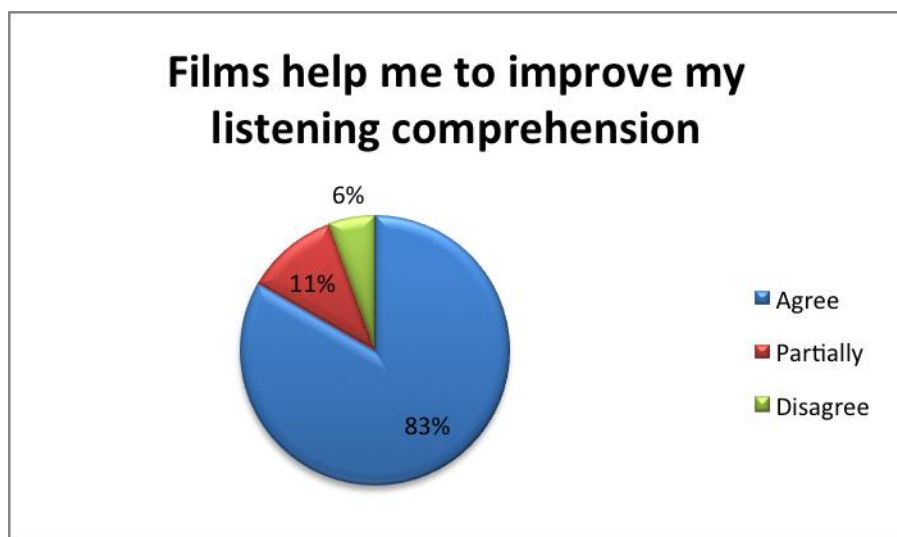

Figure 4: Films improve listening comprehension

Source: Author

Also students state that not only listening skills can be improved by the help of films but vocabulary comprehension too. The majority agrees with that films provide much new vocabulary as slang what is necessary to be aware of ,idioms,and correct pronunciation. Most of the English movies have some English phrases or idioms as dialogue, the best part is that you come to know how to use that particular Idiom or phrase and in which context. During the listening learners seem to make the following kinds of decisions: What kind of situation is this? What is my intention for

listening? What are the significant words and units of meaning? Does the message make sense? These types of questions may occur in the mind of students who agree and who disagree with the sentence above. However, they would probably have different responses as it is shown.

It was found that leaning skill through movies, as able to increase students' listening abilities significantly. This may imply that the movies as teaching tool for helping students enhance listening abilities. This is consistent with King (2002) who supported that movies have several advantages. One is that they contain visual elements. That might be the main factor to help student increase listening abilities. It means students perceived information, via both their eyes and ears, this helped them gain most of the presented information, not only verbal but also non-verbal features and culture as well. With the visual elements, they could quickly and easily understand what the information was. The content through the movie is authentic material, real-life language and also provides some enjoyable listening. These advantages may be supported by the potential use gained listening abilities.

We remain extremely concerned about the misuse of movies in the classroom. I would like to maintain that teaching listening skills is one of the most difficult tasks for any ESL teacher. This is because successful listening skills are acquired over time and with lots of practice. It's frustrating for students because there are no rules as in grammar teaching. Speaking and writing also have very specific exercises that can lead to improved skills. This is not to say that there are not ways of improving listening skills; however they are difficult to quantify. One of the largest inhibitors for students is often mental block. While listening, a student suddenly decides that he or she doesn't understand what is being said. At this point, many students just tune out or get caught up in an internal dialogue trying translating a specific word. Some students convince themselves that they are not able to understand spoken English well and create problems for themselves. However having listened huge amount of English listening learners consider that they could comprehend just a little. So that when they tackle with new vocabulary it is easy to give it up. We figure out that through the listening learners cover meanings of a new vocabulary by the context they have seen or heard. The key to helping students improve their listening skills is to convince them that not understanding is OK. Even native speakers may sometimes misunderstand a language which is used. There are many learning strategies that can help students. For this paper, I have implemented films as a teaching tool. Since movies are rich resources in real life context and provide a wealth of contextualized linguistic, paralinguistic and authentic cross-cultural information, including different native speaker voices, slang, reduced speeches, stress, accent, and dialects. Moreover, feature films are more motivating for learning (King, 2002; Shea, 1995; Kusumarasdyati, 2004; Gebhardt, 2004; Hasting, and Murphy, 1997; Clark and Linden.1997).

References:

1. King, J.2002."Motivating learning through multimedia film projects". Unpublished paper. Request at jane@mail.scu.edu.tw
2. Ur, P. (1984). Teaching listening comprehension. Cambridge: Cambridge University Press
3. Rubin,J. (1994) " A review of second language listening comprehension research". The Modern Language Journal 78(2), 199-221.
4. Nunan, D. (1997). Listening in Language Learning, The language Teacher Online. [Article Online], from <http://jalt-publications.org/tlt/files/97/sep/nunan.html>
5. Rost, M. (1991). Listening in Action Activities for developing listening in language teaching.

TEACHING READING FOR DEVELOPING INTERACTING

ҚАРЫМ – ҚАТЫНАСТЫ ДАМУҒА ҮШІН ОҚИТУДЫ ҮЙРЕТУ

Assiya U. AKATOVA, MES

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Almaty, Kazakhstan

Assiya_akatova@mail.ru**Resume**

This article is dedicated to the improving of skills in reading as one of the shortest ways to acquire English as a Foreign Language (EFL). Foreign language as a subject is demanded by the time and English became the mean of interaction. So the importance of teaching reading to interact successfully and making this process effective is underlined in the work. The article examines impact of reading on the whole process of acquiring EFL. It focuses the importance of reading in the process of teaching English, which techniques to use to get the most effect in this activity. This article will help you identify the ways in which your teaching skills can be adapted for teaching reading.

Резюме

Бұл мақала ағылшын тілін шет тілі ретінде меңгерудің бірден бір ең тиімді жолдары ретінде оқылым дағдыларын жақсартуға арналған. Шет тілі уақыт талабына сәйкес, қарым-қатынас құралы болып табылады. Ғылыми мақалада қарым-қатынасты жетілдіру үшін оқылымды оқытудың маңыздылығы және осы процесті тиімді жасау мүмкіндігі жайлы айтылады. Екінші шет тілі ретінде Ағылшын тілін меңгеруде оқылымның әсерін, маңызын зерттейді. Жұмыстың нәтижелі болуы үшін қандай әдіс қолданылатыны көрсетіледі.

Бұл мақала сізге оқу дағдыларыңыздың мүмкіндігінше бейімделу түрлерін анықтауға көмектеседі

Key words: various levels, intensive reading, extensive reading, cognitive skills, decoding, patterns of text organization, context clues, skimming, scanning, analogy, analysis.

The global boardless world brings the colossal changes in all spheres of our life. Our country successfully integrated into the world community. Problems which were considered local, regional today became multinational, so their solution is possible with the help of the worldwide efforts. Such vision of the world scene in the young generations' consciousness, supposes the concept of education which is directed to form humanistic, planetary ideas, which means unity and diversity of cultures of the world nations, understanding of general and private factors in their history, current and future life. English as a second language (ESL) is demanded by time. It becomes a real factor of social, economic, scientific and cultural progress of the society. English is quite necessary in the globalization process. Our president in his message tells "...It's useless to speak about competitiveness of our nation without deep knowledge of English." Success in teaching foreign language is defined mostly by the proper educational process, teacher's competence to provide different activities by means of using modern tools and different organizational forms of work at the lesson, which motivate teaching process. Desire to teach brings search, the search to study skills in making reading efficient for acquiring foreign language and further developing interacting.

Reading is the primary channel through which your students will progress in English after your course is over. A good reading program provides instruction in the skills required at various levels of reading, along with plenty of practice in this skill, which can only be developed through extensive and continual practice.

Two types of skills are needed in reading: simple identification skills, (decoding) and higher level cognitive skills such as analyzing, and synthesizing, and predicting. Your reading program should work on two levels to develop both types of skill.

In order to do this, your program should incorporate two types of reading tasks: intensive and extensive. Intensive reading is close analysis of a short passage and can be used to develop vocabulary, grammar skills, and comprehension. Extensive reading is faster reading of longer passages to develop understanding of writers' organizational strategies, to improve reading speed, and to focus on main ideas.

Fluent reading depends primarily on knowledge of vocabulary and subject matter, and secondarily on knowledge of grammatical structure and familiarity with the ways that writers organize texts in English. Vocabulary development, then, is a vital aspect of reading development. Your students will need to develop a good vocabulary in English in order to be efficient readers and listeners. You will probably find that they already know quite a lot of technical vocabulary in English in their fields. You can help them to expand their technical vocabulary and develop the additional vocabulary they need for further study.

Vocabulary should be taught only in context, never in word lists to be memorized with dictionary definitions. Use real objects or pictures whenever possible to introduce new words. The vocabulary you teach should be words which are useful for the students in the situations in which they encounter English. Do not give long lists of words each week; instead, focus on useful words that are present in the reading and listening passages students are working with.

Grammar is best taught in connection with writing, but exercises related to the reading and listening passages the students have worked with can also help them to increase their reading comprehension. Help students focus on grammatical structures which appear in reading texts, such as verb forms, possessives, adjectives and adverbs, and comparative forms [1].

Higher level cognitive skills necessary for good reading depend on knowledge of the subject matter of the texts and knowledge of the way that information is organized in writing. Your students already bring their knowledge of the subject matter to the reading task, and their backgrounds in their fields will help make the reading materials more comprehensible to them. Students' higher level cognitive skills can be tapped by giving them advance information about the texts they are asked to read, and by teaching them to preview texts before beginning to read. Previewing is a quick reading for general familiarity, in which students a) read the introductory paragraph; b) read the first sentence of each of the body paragraphs; and c) read the entire concluding paragraph. This should take students only a few minutes, and will enhance their reading comprehension [7].

The SQ3R technique is commonly used to help students get the most from their reading. SQ3R means Survey, Question, Read, Recite, and Review. Students are asked to complete these five activities:

1. To survey; looking over headings, reading introductory and concluding paragraphs, and identifying the core ideas of the passage.
2. To formulate questions from text headings.
3. To make a conscious effort to find the answers in the text as they read.
4. Having read the first section, to look away from the book and try to recite the answers to their questions, using their own words and trying to give an example.
5. To take notes, and, when they have finished reading, to review their notes.

Training in this procedure will help students to read more efficiently.

Students should receive practice in reading for different purposes, such as finding main ideas, finding specific information, or discovering the author's point of view. Students should have a clear idea of the purpose of their reading before they begin. Background information is very helpful in understanding texts. Students need advance guidelines for approaching each assignment. Knowing the purpose of the assignment will help students get the most from their reading effort. From the tittle, for instance, they can be asked to predict what the text is about. It is also helpful to

give students some questions to think about as they read. The way they approach the reading task will depend on the purpose for which they are reading.

Use different texts for different reading tasks. Teach the skills of skimming and scanning. Skimming is quick reading to get the general drift of a passage. Students can be asked to skim a text to discover the author's purpose. Scanning is a focused search for specific information. Students can be asked to scan a text to answer a specific question [8].

Comprehension checks can be built into reading as well as listening exercises. Is an example of how a reading exercise can incorporate comprehension checks. Students read part of the passage, then mark statements as "true" or "false" based on what they have read, and then continue reading. You can also teach them to read the questions about the text first, and then read the text itself.

Use long articles as well as short passages. Students need practice with long blocks of the text which they read for main ideas as well as intensive work with paragraphs and short passages. Long articles can be read outside of class to provide background for the work that will be done during the class period [2]. You can make long passages more accessible to students by dividing the text into sections and adding appropriate sub-headings.

Train students to recognize patterns of organization of texts. These include the following:

Description: Descriptions include physical descriptions of persons, places, or objects, or descriptions of processes, such as step-by-step explanations of how something is done or directions for doing something.

Example paragraph: Description by enumeration of steps in a process.

In his will, Alfred Nobel left specific instructions as to how the winners of the science awards he endowed are to be selected. First, each year the Swedish Academy of Science (physics and chemistry) and the Caroline Medical Institute (physiology and medicine) solicit nearly two thousand recommendations from past laureates, university professors, and other experts from all over the world. The second step is the review of recommendations received and the selections of preliminary candidates by special committees within the two Swedish Institutions. The committee members are specifically instructed that those chosen "shall have conferred the greatest benefit on mankind," and that no consideration be given to the candidates nationalities. Next, after lengthy investigation and discussion, the final choices are made for each discipline. Finally, telegrams informing them of their awards are sent to the new Nobel laureates about one month prior to the award ceremony.

*From Paragraph Development by Martin L. Arnaudet
and Mary Ellen Barrett.*

Copyright 2004 by Prentice-Hall, Inc.

Used by permission

1. Engineering Materials

• Reading and Comprehension [6]

Engineers have to know the best and most economical materials to use.

Engineers must also understand the properties of these materials and how they can be worked. There are two kinds of materials used in engineering-metals and non metals. We can divide metals into ferrous and non-ferrous metals. The former contain iron and the latter do not contain iron. Cast iron and steel, which are both alloys, or mixtures of iron and carbon, are the two most important ferrous metals. Steel contains a smaller proportion of carbon than cast iron contains. Certain elements can improve the properties of steel and are therefore added to it. For example, chromium may be included to resist corrosion and tungsten to increase hardness. Aluminum, copper, and the alloys, bronze and brass, are common non-ferrous metals.

Study the following statements carefully and write down whether they are true or not true according to the information expressed above. Then check your answers by referring to solutions at the end of the passage.

- a) Non-metals are used by engineers
- b) Cast iron contains more carbon than steel
- c) Chromium improves the properties of steel
- d) Copper contains iron
- e) Bronze is an alloy

Plastics and ceramics are non-metals; however, plastics may be machined like metals. Plastics are classified into two types – thermoplastics and thermosets. Thermoplastics can be shaped and reshaped by heat and

• The following symbols are used in the solutions:

= equals, means the same as

≠ does not equal, mean the same as

i.e that is to say

∴ therefore

Figure 1. From English in Mechanical Engineering by Eric H. Glendenning. Copyright 2006 by Oxford University Press, Inc. Reprinted by permission.

Comparison and Contrast: In this pattern the main idea is developed through comparison and contrast with other things. Often examples are used to illustrate. Definitions and descriptions are often included in this pattern.

Example paragraph: Comparison and Contrast

In studying the phenomenon usually referred to as sleep, we are actually dealing with more than one phenomenon. In point of fact, we spend the night alternating between two different types of sleep, each with different brain mechanisms and different purposes. As a person falls asleep, his brain waves develop a slower and less regular pattern than in a waking state. This is called orthodox sleep. In this state the brain is apparently resting. Its blood supply is reduced, and its temperature falls slightly. Breathing and heart rate are regular. The muscles remain slightly tensed. After about an hour in this state, however, the brain waves begin to show a more active pattern again, even though the person is apparently asleep very deeply. This is called paradoxical sleep because it has much in common with being awake. Paradoxical (active) sleep is marked by irregular breathing and heart rate, increased blood supply to the brain, and increased brain temperature. Most of the muscles are relaxed. There are various jerky movements of the body and face, including short bursts of rapid eye

movement (REM's), which indicate that we are dreaming. Thus, we spend the night alternating between these two vital "restoration jobs": working on the brain (paradoxical sleep) and working on the body (orthodox sleep).

From Paragraph Development by Martin L. Arnaudet

Copyright 2005 by Prentice-Hall, Inc.

Used by permission

Other patterns of organization of texts include:

Analysis: In this pattern, a topic is broken down into causes, effects, reasons, methods, purposes, or other categories that support the main idea.

Analogy: In this pattern the main idea is implied by the use of analogy. This organizing principle is often used to make complex concept easier to understand by relating them to better known ones.

Definition: The purpose of a text in this pattern to define, explain, or clarify the meaning of something. It may involve analysis, comparison or contrast, description, or even analogy. Help students to become adept at recognizing implied and explicit definitions.

Do not ask students to read aloud in class to test their comprehension. When reading aloud, the reader focuses on pronunciation, not comprehension. In any case, listening to other students' inaccurate reading is boring and counterproductive. Students should read silently when reading is to be done in class. Students will appreciate hearing natives read aloud, however, because listening to native speakers is one way they accustom themselves to the sound patterns of English.

Students often believe they must understand every word in order to read English. In fact, good reading means the ability to process chunks of language larger than single words, so striving for word-for-word recognition will actually slow students down and interfere with their overall comprehension. Encourage them to use the context of the passage to understand it, rather than reaching for the dictionary every time they do not recognize a word. Context clues include use of functional definitions, as in "The scientist used a caliper to measure the thickness of the paper" where the meaning of "caliper" can be inferred from the description of the function of a caliper. Using context clues also includes noting grammatical clues, such as recognizing that a word is an adjective because of its position in the sentence, or noting past tense endings or possessive forms.

Context clues also include understanding the meaning of the other words in the sentence and applying such understanding to infer the meaning of an unknown word or phrase. For example, students can be taught to infer the meaning of the word "drought" in the sentence "Because of the drought, many communities in the Sahel region of Africa are having to leave their homes to search for water."

Be sure to get the most out of any reading passage you assign, using it in various ways so that students work with familiar material that they understand well in doing various types of reading and study skills exercises.

Objectives for Teaching Reading

1. Students will demonstrate their understanding of authentic material in their content area, including stating the main points of the text and giving the author's point of view.
2. Students will be able to scan a passage quickly to find specific information.
3. Students will use an increasing large vocabulary in the subject area and in general academic language.

Activities for Development of Reading skills

1. Use fill-in-the-blank vocabulary exercises to develop students' vocabulary. This type of exercise also doubles as a listening comprehension exercise if you read the sentence aloud and ask students to write in the missing vocabulary word.

2. Vocabulary can also be developed through instruction about prefixes and suffixes that carry meaning in English. These include:

- a) Prefixes which convey negative meaning, such as un-; in-; non-; a-; dis-; anti-; de-; counter-; contra-; mis-; mal-; under-; over-;. Examples:
Like/dislike; understand/misunderstand.
- b) Noun-agent suffixes such as -er; -or; -ent; -ant; -ist; -ian. Examples: teach/teacher; science/scientist.
- c) Verb-forming suffixes such as -ize; -ify; -ate. Examples: organize; specify.
- d) Noun-forming suffixes such as -ation; -cation; -tion. Examples: organization, specification.
3. Have students use what they read in order to perform a task.
4. Exercises can be developed which help make explicit the organizational pattern and/or main idea of the author.
5. Encourage students to read extensively by asking them to report on material they have read outside of class which is relevant to the topic under consideration.
6. If time permits, incorporate some time for silent reading into your instructional program.

In practice all types of activities recommended in the article assist tutors in teaching and developing interacting.

The tutors face the task not only to achieve results in reading, but try to use the acquired knowledge for improving the process of interacting, developing skills in forming and formulating ideas through foreign language.

We live in the time of accelerating the globalization processes in all spheres of the human activity, which is followed by reconsideration of priorities in education, put global tasks. We all have to solve them successfully, for that it is necessary to improve methods, means and procedures of teaching.

References

1. Beck I.L.(2005) " Reading and reasoning " Reading Teacher 42(9) 676-82 EJ 388672
2. Neisen A.R. (2006) " Critical thinking and reading" Bloomington Social Studies, 81(2) 59-64 EJ 413991
3. Carver,R & Liebert, R (2004)
The effect of reading library books for gaining success in reading ability
Reading research quarterly 30, 26-48
4. Cho, K.S.& Krashen,S (1999) Becoming a dragon: progress in English as a second language through free voluntary reading. California reader, 29 9-10
5. Constantino,R (2005) Pleasure reading helps, even if students believe it.
Journal of Reading, 37, 504-505
6. Elley,W (2001) Acquiring literacy in a second language: the effect of book-based programs. Language Learning, 41, 375-411
7. Forum, Volume 35 No.3 July 2005
8. Inostranniy Yazyk v shkole No.01, 2004, No.02 2004
9. Grellet, F. Developing reading skills-Cambridge University Press,1999
10. Harmer, J. The practice of English Language teaching Longman,200

**ОБУЧЕНИЕ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ЦЕЛЯХ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ
КОММУНИКАЦИИ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ**

**TEACHING CHINESE LANGUAGE FOR CROSS-CULTURAL COMMUNICATIONS:
PERSPECTIVES AND OPPORTUNITIES**

Айпери АБЫКЕЕВА, преподаватель Китайского языка,

Международный Университет Ататюрк-Алатоо, Бишкек, Кыргызстан
aiperi.abikeeva@iaau.edu.kg +996 555 202036

Resume

This paper is devoted to considering the role of teaching Chinese language for cross-cultural communication at different levels: policy, economy, science and education.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, китайский язык, английский язык, перспективы, возможности, изучение, обучение, экономика КНР, экономико-политическое сотрудничество, строительство, иероглифика, язык.

Межкультурная коммуникация является неотъемлемой категорией человеческой жизни. Эта социальная необходимость требует знания иностранного языка. Только благодаря знанию языка у людей появляется возможность к связи и общению между собой. И владение иностранным языком говорит о высокой квалификации сотрудника, о его дисциплинированности и старательности. И любой сотрудник, который знает иностранные языки будет цениться намного выше, что существенно отразится на его заработной плате и репутации.

Вопрос об изучении иностранного языка с одной стороны кажется лёгким, но если подойти к нему углубленно, то достаточно сложный. К примеру, Китай и Кыргызстан испокон веков являются соседними странами, но несмотря на это, знание китайского языка в сравнении со знанием других иностранных языков имеет более низкие показатели. Поскольку во время коммунистического строя было популярным изучение мировых языков, таких как английский, немецкий и французский, но к сожалению по политическим, и экономическим соображениям китайский язык не входил в их состав, из-за чего язык является чуждым ещё новой дисциплиной в нашей Республике. Республика
[ria.ru/spravka/20140515/1007631495.html];
[smartnews.ru/articles/11749.html]

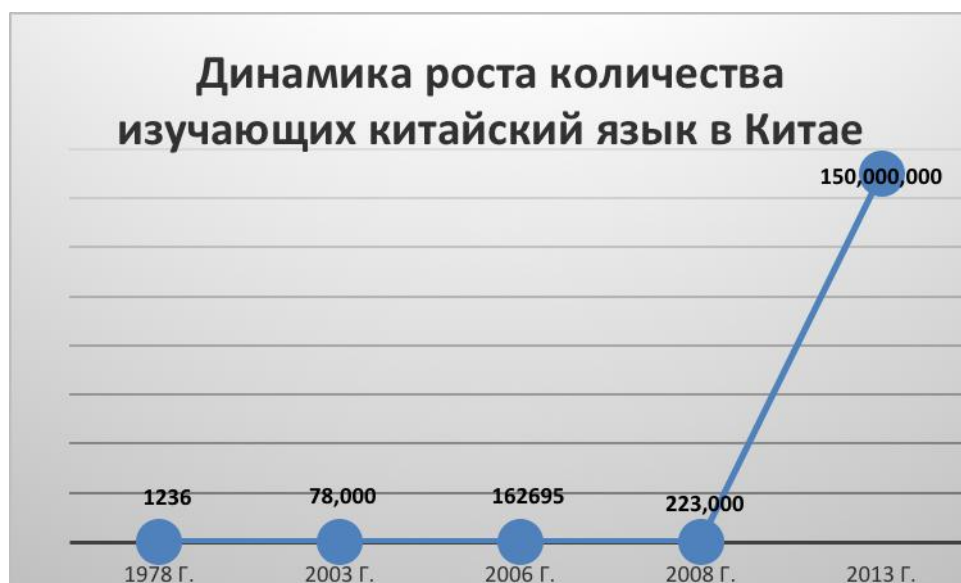
Но несмотря на вышеуказанные сведения, китайский язык постепенно сближается к тем же английскому, немецкому и французскому языку. Количество людей изучающих данный язык резко возросло. Согласно статистике, в последние несколько лет данное количество ежегодно увеличивается на 50%, и даже больше. [см. рис.1]

[http://www.socioprognoz.ru/files/File/publ/Kitajskij_yazyk.pdf] [<http://eduabroad.ru/chinese>]

В разных уголках планеты наблюдается «бум» китайского языка: в США после испанского языка, китайский язык стал вторым крупным иностранным языком; в Австралии китайский и вовсе стал первым иностранным языком; в Канаде, китайский язык – третий официальный язык в стране; в Республике Корея, Франции, Великобритании, Германии и Новой Зеландии китайский язык очень популярный, говорить на китайском стало модным.

В связи с этим с каждым годом число иностранных студентов, которые учатся в Китае, только увеличивается. Китай вошёл в пятерку стран, лидирующих по количеству принимаемых иностранных студентов [см. рис.2]

И на сегодня знание китайского языка позволяет найти престижную работу, и требование знания данного языка является одним из основных при приеме на работу. Что интересно в государствах Восточной и Юго-Восточной Азии некоторые экспортно-импортные компании ввели знание китайского языка в качестве критерия, необходимого при приеме на работу. В связи с чем, руководители компаний в последнее время становятся активными слушателями курсов китайского языка, изучают культуру и традиции Китая, и, разумеется, стараются выучить язык в объеме, достаточном для применения на деловых переговорах с китайскими партнерами.

Это связано со значительным ростом экономики Китая, который с каждым годом демонстрирует положительную динамику. И в последнее время КНР превратился в одного из лидеров мирового рынка образовательных услуг. Тесное сотрудничество стран мира с КНР с каждым годом активно развивается. Возьмём к примеру экономические отношения Кыргызстана и КНР за последние годы: строение дороги Бишкек-Торугарт осуществляется китайской строительной фирмой, нефтеперерабатывающий завод в Кара-Балте построен китайской компанией, бумажный завод в городе Токмоке, строительство южных дорог Балыкчы-Джалалабад, также восстановление дорог внутри города Бишкека тоже Китай взял под свою ответственность. И это - крупные строительные объекты.

Наряду с этим, другие наши соседние страны бурно развивают экономико-политическое сотрудничество с КНР. К примеру, совместный крупнейший проект Газпрома и Китая от 55 млрд до 70 млрд. долларов США, проект «Сила Сибири» - проведение нефтегазового трубопровода [www.gazprom.ru]; также соседние страны- Казахстан и Узбекистан- на этапе строения крупных объектов и компаний. Количество данных компаний и коммерческие связи непрерывно растут с каждым годом. А вместе с этим больше востребованы специалисты со знанием китайского языка.

Значительную роль в распространении данного языка и культуры за рубежом играет активная политика руководства КНР, прежде всего, развитие системы институтов Конфуция и различных культурных и научно-исследовательских центров. Глобальной сетью институтов Конфуция охвачены многие страны мира, в том числе и Кыргызстан. На сегодня в 96 странах мира существует 400 институтов Конфуция, 600 классов.

Многие считают, что у китайского языка есть шанс стать инструментом международного общения. Все растущая популярность данного языка стала причиной увеличения спроса и на переводчиков, преподавателей по китайскому языку. Согласно статистическим данным, на сегодняшний день не хватает свыше 5 млн. преподавателей китайского языка. [<http://russian.people.com.cn/31517/7453872.html>].

Предприниматели с каждым днём всё больше сталкиваются с проблемами перевода и составления разных юридических документов, начиная с частных фирм до государственного уровня. Со временем ведёт к нехватке квалифицированных переводчиков китайского языка. Также часто сталкиваются со случаями допущения ошибок в письменных переводах документов. Это тоже в свою очередь для нас определяет необходимость изучения как устной речи, так и письменности данного языка. Письменностью китайского языка является иероглифика. Китайское иероглифическое письмо в упрощённом виде на сегодня является для учащихся самым трудным препятствием на пути к овладению грамотой. Хотя иероглифика - особенность и богатство данного языка, тому, кто его изучает, открывает для себя много нового и интересного, а самое главное, возможностей и перспектив. Язык не только перспективный, но и очень красивый, музыкальный. История и культура Китая является самой древней и богатой, философия очень глубокой, что тоже является одной из причин людей, желание и стремление изучать китайский язык.

Литература:

1. “Китайский язык. Перспективы современной экономики” Н. А. Демина Саппорт СТ; 2007 г
2. Готлиб, О. М. Основы грамматики китайской письменности [Текст] / О. М. Готлиб. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. – 288 с
3. Готлиб, О. М. О принципах и моделях организации работы по составлению учебно-методических комплексов по обучению китайскому языку [Текст] / О. М. Готлиб, Е. В. Кремнёв, Т. Е. Шишмарёва // Китайский язык: создание учебных пособий, стандарты преподавания и нормативы оценки знаний : сб. тезисов докладов участников российско-китайской конференции (Москва, 12 декабря 2012 г.) / Национальный исследовательский

университет «Высшая школа экономики». Отделение востоковедения; отв. ред. А. И. Янишевская; сост. : Ю. А. Селиверстова, Т. В. Пересадько. – М. : Грифон, 2013. – С. 7-8.

4. [ria.ru/spravka/20140515/1007631495.html];

5. [smartnews.ru/articles/11749.html]

6. [http://www.socioprognoz.ru/files/File/publ/Kitajskij_yazyk.pdf]

7. [<http://eduabroad.ru/chinese>]

8. [<http://russian.people.com.cn/31517/7453872.html>]

9. [http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=2388#top]

THE IMPACT OF TEACHING PROFESSIONAL ORIENTED ENGLISH IN STUDENTS' FUTURE PROFESSIONAL LIVES

КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ БОЛАШАҚ
ӨМІРІНЕ ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ

Ainur ALIYEVA, MA student
Yakup DOGANAY, PhD

SuleymanDemirel University, Almaty, Kazakhstan
ainur.aliyeva@sdu.edu.kz 8 747 790 72 21
yakup.doganay@sdu.edu.kz 8 701 755 66 63

Resume

The aim of this article is to investigate and display the importance of teaching Professional-Oriented English for further career of the students. In this paper, we will discuss the importance of content-based instruction in Professional Oriented Foreign Language Teaching and analyze its three models.

Keywords: Professional English, content based instruction, multilingual society, globalization

Introduction

1. Place of foreign language in professional lives of students.

Nowadays nobody is surprised with anybody's knowledge of a foreign language in Kazakhstan. There is an opinion that every successful person must know a foreign language (especially English). On the one hand, there are comments from economists, engineers, and lawyers that 'to be a linguist is very easy and even not precious job and it is not necessary to devote yourself to language but on the other hand there is another dominant idea that foreign language and also professional oriented foreign language learning should not be underestimated, and considered as an easy work. Beside their own subjects, professional oriented foreign language teachers teach a part of another specialization.

Here we tried to focus on professional oriented foreign language competence development, as one of the most important ways for a student, to live a successful professional life. We think, to make the study process more attractive by using special concepts or scientific terms, involving the students' needs, study process that is more creative and hopefully successful in developing their professional learning and competence would be the more standard in teaching methodologies. The acquired pedagogically integrated complex of language skills and the basis of professional language competence thus acquired skills provide students the motivation for further study and this makes their professional development much more possible and enriches their personal lives. The subject of cognitive activity of students in studying a foreign language must be typical of the situation and contextual. We are discussing about the situations of business cooperation, strategies of professional communicative impact. At the same time we should not underestimate the possibility and necessity of knowledge of foreign language of students in technical specialties. It is also necessary to take into account the needs of professional and personal interests of students (professionally significant topic and situations used in language learning, authentic tasks, problem texts, debate topical issues related to the future professional activities, etc.) that contribute to the motivation of the study of a foreign language and professionally oriented foreign language. In any specialized language there can be identified nationwide, professionally-oriented (speech patterns and clichés, used in specific areas of activity), and specialized, terminological lexicons. The communicative-humanitarian environment is created thanks to going out of students' professional

framework, in the process of foreign language education and professional oriented foreign language education as well.

2. *New trends in teaching Professional oriented foreign language teaching*

Professionally-oriented foreign language learning/teaching is now recognized as a priority in the renewal of education. Professional oriented foreign language learning refers to learning, based on the needs of students in learning a foreign language, and dictated by the characteristics of their future profession or specialty. It is normal that teaching professional oriented English is differently from teaching just the English language. Thus, that this direction needs new methods gets rather clear. As a result it could be said that Professional Oriented English is closely linked to content based instruction or could be taught efficiently by using this mentioned instruction method. Learning special concepts or scientific terms would be the beginning of using content-based instruction. Scientific concepts and terms are words or phrases, especially one from a specific area of knowledge for the events and objects and they carry wide, specific and deep meaning (<http://www.seslisozluk.net/?word=term&lang=tr-en>). Herron J.D. (1996) expresses the concept as the name given to a class of entities. Hunt E. (1962) explains concept as a thought, an opinion and a mental image of a thing formed by a generalization from particulars in philosophy. Content-based language teaching is an important and new field that provides a precise balance between teaching scientific content of knowledge and language education. Reading and writing activities for the language learners, at intermediate or advanced level, cause better academic skills and success in scientific fields. We think the use of content-based instruction in teaching the terms of natural sciences could help students studying in different fields of natural sciences; develop understanding and thinking the meanings of scientific terms and concepts. Creese (2005) pointed out this problem for second language learners and that the approach of content based language teaching (CBLT) is about importance of content based instruction. She persisted that 'in the CBLT literature, the argument is that a language can best be learned through subject content, while the second language acquisition (SLA) literature carries a warning that communicative classrooms, such as content-focused classrooms, allow few opportunities for a focus on form. Now, we could discuss about content-based instruction deeper to get the idea of what it is.

When we talk about professionally oriented foreign language teaching, we can say that we focus on content-based instruction. Because the focus of a lesson, in which the Content-based instruction is used, is topic or subject matter. This could be anything that interests the students from science to their favorite pop star or even topical news story or film. They learn any subject using the language they are trying to learn, rather than their native language, as a tool for developing knowledge and so they develop their linguistic ability in the target language. Content-based instruction lends itself to cooperative learning, which has been shown to result in improved learning (Slavin, 1995; Crandall, 1993). It is a teaching method, which emphasizes learning language and content together (Richards, J.C. & Rodgers, T.S., 2001). Natural language acquisition occurs in context. Natural language is never learned apart from meaning, and content-based instruction provides a context for meaningful communication to occur (Curtain, 1995; Met, 1991). Second language acquisition also increases with content-based language instruction, because students learn language best when there is an emphasis on relevant, meaningful content rather than on the language itself. "People do not learn languages and then use them, but learn languages by using them" (GUGD website) [see Georgetown stats]; however, both form and meaning are important and are not readily separable in language learning (e.g., Lightbown & Spada, 1993; Met, 1991; Wells, 1994). According to this method, subject and language are to be taught at the same time and subject is implemented as a tool in foreign language teaching (Yılmaz S., Doganay Y., Guvercin S., Islam A.). This teaching method, especially in the last decade has also attracted an increasing interest. Although CBI is not new, there has been an increased interest in it over the last ten years, particularly in the USA and Canada where it has proven very effective in ESL immersion programs. This interest has now spread to EFL classrooms around the world where teachers are discovering that their students like CBI and are excited to learn English this way (Davies S.).

Content-based approach is a way to return the language learning needs and knowledge acquisitions of students (Richards and Rodgers, 2001:206). This provides students' professional skills of their fields. This approach is to teach academic subjects and second language skills simultaneously. It has two purposes: the first is learning target language while the second is learning the academic content (Yılmaz S., Doganay Y., Guvercin S., Islam A.). The aim of teaching by using content-based instruction is to develop comprehension skills, academic competence, and the language skills of learners. In using Content Based instruction the class activities such as speaking, reading, writing and making comments on academic texts help students develop language skills and provide new words, terms, and some language patterns. Therefore, learners have an opportunity to improve both subject knowledge and their language skills.

There are three content-based language education models: theme-based, adjunct and sheltered.

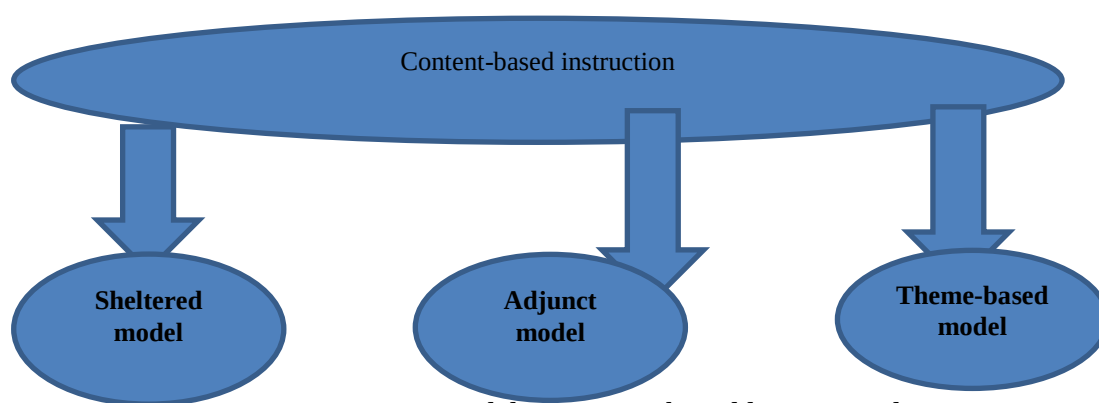

Figure 1- Model of content-based language education

The goal of teachers using sheltered and adjunct content-based instruction is to enable their ESL students to study the same content material as regular English L1 students. Sheltered CBI is called "sheltered" because learners are given special assistance to help them understand regular classes. Two teachers can work together to give instruction in a specific subject. One of the teachers is a content specialist and the other an ESL specialist. They may teach the class together or the class time may be divided between the two of them. For example, the content specialist will give a short lecture and then the English teacher will check that the students have understood the important words by reviewing them later. In **sheltered model**, a sheltered content-based course is taught in a second language by a content specialist to a group of learners who have been segregated or sheltered from native-language speakers (Brinton, Snow, Wesche, 1989). In this model second language is simplified in accordance with the competency level of students. Sheltered model is known as a means that helps learners understand the lessons given with a special support, provided regularly. In this approach two teachers work; one of them is content/subject expert and the other one is a specialist in a second language teaching (Brinton, Snow, Wesche, 1989:15). 2. Some linguists such as D. M. Brinton & A. Snow (1988), Richards, J.C. & Rodgers, T.S. (2001), Davies, S. (2003) and Met M. (1999) explain **adjunct model** as two coordinated courses: a content/subject course and a language course. In this model language and subject/content are taught separately, but coordinated care is provided. This model is applied and tested in practice in many universities to Second Foreign Language (SFL) students (Snow, M. A., Brinton D.M, 1988). To increase the academic success of SFL students at the university, it is aimed to establish the coordination between language and academic courses. It requires a special effort to ensure compliance with equal measure of responsibility. Both programs are of particular importance and both are stressed separately by the teacher. In this model, the content/subject is the same as the instruction, but it is different from the focal point. Content/subject teacher focuses on the traditional academic topics and concepts; the language teacher emphasizes language skills such as academic

reading and writing (D. M. Brinton & A. Snow, 1988). In these courses, some activities are of crucial importance to provide the ability to work with the students in collaboration. Another benefit of the courses is that it helps provide convenience to the understanding of the topics and issues in addition to developing academic writing skills and learning academic concepts and terms (D. M. Brinton & A. Snow, 1988). Some adjunct courses can begin in summer before regular university courses take place to reach the same level at normal lessons.

One of the most interesting models is **theme based model**. This model is widely used in foreign language teaching. The theme-based model is widely used in foreign language teaching. Advantage of this model is that, scientific subjects in other disciplines are taught in foreign language, content expert foreign language teachers train teachers or teams. In teaching with this model, we select interesting topics. Theme based CBI is found in EFL contexts. Theme based CBI can be taught by an EFL teacher or team taught with a content specialist. The teacher(s) can create a course of study designed to unlock and build on their own students' interests and the content can be chosen from an enormous number of diverse topics. The topics must be interesting and attract the students' attention and allow the implementation of various language skills and also provide the cases to talk about the chosen subjects. So, these topics can be quite common and universal for almost everybody like urban violence, marriage, cross-cultural contrasts and broader issues such as the world's natural wonders (ibid., p. 186). Therefore, language pre-dominates the content and there is no need for a teacher accompany. Because this model is student centered rather than teacher centered. But even if the students had greater influence, "the teacher's role is not diminished, but changed" (Mumford, 2000, p. 4). The role of teacher is facilitator in learning process and integration of topics, with scientific terms and concepts.

Conclusion

Nowadays with the impact of globalization all over the world the knowledge of a foreign language (mostly English) and the use of it effectively is of crucial importance in all fields of life especially business life is no exception. Thus professional oriented foreign language teaching/learning has gained great importance. It is admitted by almost all professional in language studies that teaching foreign language varies from professional oriented foreign language teaching. So, in professional oriented foreign language teaching, implementation of new trends, methods becomes necessary. We think that in professional foreign language teaching the content-based instruction can be used successfully among them. Language teachers could work in coordination with other departments and teachers specialized in other disciplines in institutions. It would be better if rich materials, including integrated language skills and content knowledge with disciplines of natural sciences, are increased to be applied in the lessons.

References

1. Aleschanova I. V. Frolova N.A. Professionally oriented approach to foreign language in technical higher educational establishment. Kamyshin technological institute (branch) of the federal state budgetary educational institution of higher professional education "Volgograd state technical university". Retrieved December 10, 2014 from the World Wide Web: <http://www.science-education.ru/en/106-7959>
2. Brinton, D. M., Snow, M.A., & Wesche, M. (1989) Content-based second language instruction. New York: Newbury House.
3. Chamot, A.U. & O'Malley J.M. (1986) A Cognitive Academic Learning Approach : An ESL Content- Based Curriculum. National Clearinghouse for Bilingual Education, Report Paper. – Washington.
4. Creese A. (2005) Is this content-based language teaching? *Linguistics and Education* (16) 188–204
5. Davies, S. (2003). Content Based Instruction in EFL Contexts. *The Internet TESL Journal*, 9 (2). Retrieved from <http://iteslj.org/>.

6. D.B. Akynova(2012). Functioning of the English language in the educational space of Kazakhstan
(ФункционированиеанглийскогоязыкавобразовательномпространствеКазахстана)Retrieved November 17, 2014 from the World Wide Web:<http://articlekz.com/article/6459>
7. Hunt, E.B. (1962). Concept Learning: An Information Processing Problem. WileyPublishing. NewYork, p.1.
8. Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
9. Mumford, D. (2000). Planning a theme based unit. Retrieved July 23rd 2012 from the World Wide
10. Moldabaeyeva K.E. Professionally oriented learning a foreign language as a priority in renewal of education. senior teacher of English language Kazakhstan, Almaty. Retrieved December 10, 2014 from the World Wide Web:http://www.rusnauka.com/28_WP_2014/Philologia/1_177417.doc.htm
11. Oren E. Moffett. How to teach career-oriented foreign language courses. Weber State College. pp.1-6Retrieved December25, 2014 from the World WideWeb:<https://journals.lib.byu.edu/spc/index.php/DLLS/article/viewFile/31010/29469>
12. R. Zagidullin. A. Zagidullina. Modern approach to foreign language education in Kazakhstan as a socially-oriented process. ¹Kazakh British Technical University (Kazakhstan)Kazakh University of International Relations and World Languages (Kazakhstan)
13. Richards, J.C. & Rodgers, T.S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: CambridgeUniversityPress.
14. SarmīteBremze. Professional Foreign Language Competence Acquisition through Outcome Oriented Professional Language Study. Latvia University of Agriculture (Latvia) Email: sarma325@cs.ltu.lvRetrieved February 10, 2015 from the World Wide Web:http://www.pixel-online.org/ICT4LL2010/common/download/Abstract_pdf/pdf/CLIL07-Sarmite_Bremze.pdf
15. Stephen Davies(2003).Content Based Instruction in EFL Contexts. Retrieved December25, 2014 from the World Wide Web:<http://iteslj.org/Articles/Davies-CBI.html>
16. Yılmaz Satılmış. DoganayYakup, GuvercinSelim. Islam Aybarsha. Teaching Concepts of Natural Sciences to Foreigners through Content-Based Instruction: The Adjunct Model. Faculty of Philology & Educational Sciences, SuleymanDemirel University, Almaty, Kazakhstan. Faculty of Philology, Abylaikhan University, Almaty, Kazakhstan.

**ШЕТЕЛ ТІЛІН МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ
ТАЛАПТАРЫ МЕН ТИІМДІЛІГІ**

**THE REQUIREMENTS AND EFFECTIVENESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGE AS A
MEANS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

Эльнара АДИБАЕВА, магистр

*Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасы, Әлем тілдері факультеті,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, 212, Қазақстан Республикасы
elnara_1311@mail.ru +7 702 167 86 77*

Резюме: В данной статье рассматриваются требования и эффективность обучения иностранному языку как средство межкультурной коммуникации в учебной деятельности студентов. Также определены основы понятий «межкультурная коммуникация» и «межкультурная коммуникативная компетенция».

Resume: This article deals with the requirements and effectiveness of teaching foreign language as a means of intercultural communication at universities. Also sets out a framework of concepts "Intercultural Communication" and "intercultural communicative competence".

Қазақстан Республикасы шет елдермен өзара қоян-қолтық экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдениетаралық қарым-қатынас жасау үстінде. Бұл өз кезегінде біздердің халықаралық деңгейде баршамен қарым-қатынас жасауымызға мүмкіндік береді. Яғни шетел тілін интенсивті түрде меңгеруге деген жаңа қажеттілік туындап отыр. Жаңа ғасырда қоғамдық сұраныс білім беру әдістемесі парадигмасының өзгеруінің алғышарты болып табылады. Шетел тілдерін оқытудың сонымен қатар білім беру жүйесінің түп негізінің өзге сипатқа ие болуына серпіліс беруі хақ. Мұндай жаңашылдық контекстегі шетел тілін оқыту мәдениетаралық қатысым құзыреттілігін қалыптастырудың өзектілігін түсіндіреді. Аталған үрдістің барлығы өзара байланысты. Бұдан өздігінен келіп зерттеу мәселесіне байланысты заңды бірқатар сұрақтар туындайды. Мәселен, «мәдениетаралық қарым-қатынас» және «мәдениетаралық қатысым» дегеніміз не? Қатысымдық құзыреттілік дегеніміз не? Оның сипаттары қандай? Мәдениетаралық қатысым құзыреттілігі дегеніміз не? Мәдениетаралық қатысым құзыреттілігі тіркесі мен шетел тілін үйретудегі арақатынасы мен өзара байланысы қандай? және т.с.с.

XXI ғасырдағы жаңа әлеуметтік сұраныстың талабы - тілді мәдениетаралық қатысым құралы ретінде оқыту болып саналады. Осыған сәйкес, шеттілдік білім берудің соңғы нәтижесі – мәдениетаралық қатысымдық құзіреттілікті көздейді. Сондықтан осы ұғымды кең көлемде анықтап алуымызға тура келеді.

Мәдениетаралық қатысым құзыреттілігін дамытуда мәдениет «мәдениетаралық қатысым» ұғымының негізі болып табылады. Тілдік білік мәдениет үлгілерін меңгеру арқылы келеді. «Мәдениет» түрлі контекстте қолданылады. Атақты Кеңес ғалымдары Е.М.Верещагин және В.Г.Костомаров берген келесі анықтамалары негізінде біз тіл мен мәдениет ұғымдарын байланыстыра аламыз:

- мәдениет – қоғамның мәдени, өндірістік, қоғамдық, материалдық және рухани дамуындағы жеткен жетістіктер жиынтығы.

Сонымен қатар,

- мәдениет – мақсаты, бағыты, өмір сүру стилі бір, ұстанымы, салт-дәстүрі, көзқарастар тізбегі бар белгілі бір топ, адамдар тобыры.

- мәдениет – жеке тұлғаның бойына сіңісті дін, құлық, діл, тіл, сенім мен наным, мінез, тәрбиелілігі, өзін-өзі ұстауы, жүріс-тұрысы, тұр-сипаты ретінде адамның мәдениеттілігі тұрпатында қолданылады.

Дәл осы анықтама адамзат түрлі мәдениетке бөлінетінін және де ол түрліше, сол мәдениет туындысы ретінде адам да өзгеше жетілетінін, өзіндік даму эволюциясының болатынын анықтайды. Яғни, адам да белгілі бір мәдениет өкілі ретінде сол мәдениеттің туындысы болып табылады. Өйткені адам болмысы мәдени ортада қалыптасады. Ал адам өз кезегінде саналы түрде мақсатқа бағытталған өзара сөйлеу әрекетін (коммуникативтік акт) жүзеге асырады. Ұқсас мәндегі пікірді өз еңбегінде П.В.Сысоевте келтіреді: «Человеческая культура, социальное поведение и мышление его как известно не могут существовать вне языка» - дейді ол. Яғни адамзаттың мәдениеті, әлеуметтік мінез-құлқы мен ойлауы тілсіз қалыптасуы мүмкін емес.

Мәдениетаралық қарым-қатынас бұл тіл мен мәдениеттің интеграциялық түрде дүниежүзілік жаһандану жағдайында коммуникациялық жағдай құруы іспеттес. Адам мәдениеттің және де тілдің де сақтаушысы ретінде адамдар өзара коммуникация барысында екі мәдениет диалогына жетелейді. Нәтижесінде мәдениеттер диалогы орын алады. Мұнда мәдениеттер қалыптасуы емес олардың өзара түрде тоғысуы оң нәтижеге жетелейді. Сондықтан да шетел тілін оқыту барысында мәдениетаралық түсіністік, тіл үйрену процесі мен мәдени түсінік қалыптастыру міндетін алға қояды. Бүгінгі таңда мәдениетаралық құзыреттіліктің түрлі мәдениет өкілдерінің арасындағы қарым-қатынастың маңызды бөлігі екенін дәлелдеп жатудың қажеті бола қоймас.

«Қарым-қатынас» ұғымы онтогенезде тарихи тұрғыдан мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде өзінің ғылыми интерпретациялық анықтамасына кеш қол жеткізді, өйткені мәдениетаралық қатысым теориясы дербес ғылыми сала ретінде Америкада XX-ғасырдың ортасында ғана көрсетіле бастады. «Мәдениетаралық қатысым» деп аталатын білім аспектісінің пайда болуы мемлекеттер арасындағы байланыстың артуына, көші-қон қатарының ұлғаюына байланысты әлеуметтік-тарихи тұрғыдан негізделеді. «Мәдениетаралық қатысым» қалыптасу тарихын талдаудан көретініміз, осы кезеңдерде «мәдениетаралық қарым-қатынас» «тіл-сана-мәдениет» деп аталатын бірлескен зерттеу нысаны, жеке әдіснамалық негізі бар ғылым саласы екенін дәлелдейді, соның арқасында мәдениетаралық қатысымның жаңа психологиялық бағыты анықталды және мәдениетаралық қарым-қатынасты зерттеуде психоллингвистикалық әдіс тұжырымдамасына нұсқалар енгізілді (М.Коул, У.Ли, Ю.С.Сорокин, Е.Ф.Тарасов, Н.В.Привалова).

«Мәдениетаралық қатысым» теориясы мәніне жасалған психоллингвистикалық интерпретациямен қатар, басқа да ғылым саласының тұғырнамалары осы жаңа ғылым саласының негізі ретінде жасала бастады. Отандық ғылымда мәдениетаралық қарым-қатынастың кеңінен танылған анықтамасы ретінде «түрлі ұлттық мәдениетке жататын қатысымдық актіге қатысушылардың бір-бірін дұрыс түсінуі» ұсынылады (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров). «Мәдениетаралық қатысым» ұғымын академик С.С.Құнанбаева өз еңбегінде екі түрлі түсіндіреді:

1) «қарым-қатынас» және «қатысым» ұғымдарының бірдей мағынадағы ұғымдар ретінде қарастырылуы (А.А.Леонтьев, Б.Ф.Ломов, И.А.Зимняя, С.Г.Тер-Минасова және тағы басқа ғалымдар). Бірдей мағыналық олардың байланысты тудырудағы қызметтеріне сай, тура және кері байланысты қамтамасыз етудегі әріптестердің ортақ кодтарына сай, яғни қатысым құрылымында міндетті түрде хабарлама көзі, хабарламаны қабылдау, хабарламаны кодпен белгілеу және кодтан ашу үшін қажетті ұғымның жалпы жүйесі, яғни сөзбен қатысымның жалпы жүйесі болуы тиіс;

2) Тек қарым-қатынаста, әсіресе мәдениетаралық қарым-қатынаста қатысым кезіндегідей мағына берілмейді, керісінше, жаңа жалпы мағына туындайды деп көрсетіледі (Г.В.Елизарова, Е.И.Пассов, М.С.Каган), соған сәйкес, осы жерден «қарым-қатынас» пен «қатысымның» өзара айырмашылығын байқауға болады, сондықтан оларды бірдей

мағыналы деп санауға болмайды. Егер, екінші ұсынысқа сай «мәдениетаралық қарым-қатынас» ұғымын қарастыратын болсақ, ол барлық қатысушылар үшін қабылдайтын және тудыратын әрекет пен мотивтің жаңа мағынасын бірге жасау үрдісі ретінде анықталады.

Шеттілдік білім берудің оқу шартындағы қол жеткізуге болатын соңғы нәтижесі - «мәдениетаралық қатысым субъектісін» қалыптастыру нысанаға алынады, яғни студенттердің құзыреттілігін қалыптастыруды, олардың дара тұлғалық сапасын дамытуды талап етіп отыр. Осы жағдай, бұл мәселе бойынша кең және қызығушылықпен пікір таластыруға жетелей отырып, ең басты «құзыреттілік», «құзырлық» ұғымдарының негізгі мағынасын түсінуді, анықтауды қажет етеді.

«Competent» сөзі французша «компетентті» яғни заңға сай, латынша «сай болу», «қабілетті», «талап қою», «жарамды», ағылшынша «қабілетті» деген мағынаны білдіреді. Ал психологиялық сөздікте «компетенттілік», «құзыреттілік – жеке тұлғаның қоршаған ортадағы адамдармен тиімді қарым-қатынас жасай алу қабілеттері» делінген. Профессор Мильруд Р.П. құзыреттілік анықтамасын былайша негіздейді: «Компетентность – это комплексный личностный ресурс, обеспечивающий возможность эффективного взаимодействия с окружающим миром в той или иной области и зависящий от необходимых для этого компетенций». Демек құзыреттілік дегеніміз адамның бір мәселені шешу барысында немесе белгілі бір құзыретті талап ететін жағдайда талаптарға, критерийлер мен стандарттарға сай эффективті әрекет етуі.

Лингвистикаға «құзыреттілік» (competence) терминін алғаш енгізген американ ғалымы Н. Хомский (Noam Chomsky) болатын және ол тілдесудің (performance) нақты жағдаяттарында қолдана білуге қарағанда тіл жүйесін білу деген мағынаны берді. Ол: «Тілдік құзыреттілік – балалық шақтан бастап қалыптасқан көзқарас, білік, білім, интеллектуалды қабілеттіліктердің жүйесі»-деді.

Құзырет пен құзыреттілік – бір-бірімен тығыз байланысты екі ұғым.

Ғалымдардың пайымдауынша, «құзырет» адамның жұмысының аспектісі ретінде танылса, «құзыреттілік» осы аспектіні орындай алу деңгейімен анықталады. Құзырет студенттің білуі қажет нәрсе болса, құзыреттілік осы нәрсені жақсы істеуі, өзін-өзі танытуы, білімі, білігі, өзін-өзі бағалауы т.б. мәселелерді қамтиды. Жұмыста студенттің білімі мен білігін өз қажетіне қарай ұштастыруға, сөйлеу қабілетін жетілдіруге, танымдық көзқарасын қалыптастыруға, студенттің шығармашылық қабілетін дамытуға т.б. көмектеседі. Жалпы білім беру жүйесіне құзыреттілік бағытты енгізу мәселесі бойынша көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері жарыққа шықты (Е.И. Пассов, А.К.Маркова, А.А.Леонтьев, Е.С.Полат, В.Л.Скалкин, В.А.Болотов, Г.К.Селевко, В.В.Сериков, Л.В.Трубайчук, А.В.Хуторской, М.Ж.Жадрина, Ф.Ш.Оразбаева, С.Д.Мұқанова, Ж.Т.Дәулетбекова, Б.А.Әрінова және т.б.)

Алғашында шетелде, кейін отандық әдістемеде Хомскийдің лингвистикалық құзыреттілігіне қарама-қарсы әдістемелік термин «қатысымдық құзыреттілік» (communicative competence) пайда болды. Оны XX ғасырдың 60 жылдарында Д.Хаймс (Dell Hathaway Hymes) енгізген болатын [18, 269-6]. Ғалым Д. Хаймс коммуникативтік құзыреттілік дегеніміз жағдаяттарға сәйкестендіріп тілді қолдана білу деп қарастырды. Оқушыларды екінші тілге оқытуда Д.Хаймс теориясының маңызы зор болды. 1980-жылдары Д. Хаймс теориясын ілгері жалғастырушы, оның кең таралуына себін тигізуші ғалымдар М.Канейл (M.Canale) мен М.Свейн (M. Swain) болды. Бірақ тілдік жүйе мен тілдік қатысты тұңғыш айшықтаған ғалым Фердинанд де Соссюр (Ferdinand de Saussure) еді. Тілдік жүйе деп ол жаттанды тілді айтса, қарым-қатынастық тілге сөйлеуші әрекетін жатқызды.

Сонымен, қатысымдық құзыреттілік дегеніміз – студенттің тіл арқылы түрлі жағдаятта тең дәрежеде қарым-қатынас жасау қабілеттілігі, яғни өзге тілдесуге қатысушылармен өзара әрекет кезінде тілдік жүйені және тілдік нормаларды дұрыс қолдана отырып және қарым-қатынас тәртібін сақтай отырып, тілдесудің адекваттық аутенттік

жағдаяттарында ой бөлісу деп түсіндірілді. Студенттің қатысымдық құзыреттілігі ауызша және жазбаша коммуникацияны меңгеруі мен әлеуметтік өміріне қажетті қабілеттерді игеруінен көрінеді. Студенттің жеке мінездемесі қарастырылмайды; тілдік бірліктерді дискурс пен пікір білдіруде шығармашылықпен қолдана білуі және дара тұлға ретінде кез келген жағдаятта ойын еркін, жүйелі жеткізуінен байқалады. Ал қазіргі кредиттік оқу жүйесінде студент өзінің оқуын жоспарлап, өзіне қажетті пәндерді таңдап, өз жұмысын бағалап үйренуі шарт.

М.Канейл мен М.Свейн қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыратын негізгі 4 компонент деп ажыратты:

- 1) грамматикалық немесе формалдық (grammatical competence) немесе лингвистикалық (linguistic) құзыреттілік – грамматикалық ережелердің, сөздік бірліктерінің және фонологияның жүйелілік білімі, лексикалық бірліктерді мағыналы сөздерге айналдырады;
- 2) социолингвистикалық құзыреттілік (sociolinguistic competence) – адекваттық тілдік тұлғалар мен құралдарды тілдесудің мақсаты мен жағдаятына, сол сияқты қарым-қатынасқа қатысушылардың, яғни тілдесуге түскен серіктесінің әлеуметтік рөліне сәйкес таңдай білуі және пайдалана алу қабілеті;
- 3) дискурстық құзыреттілік (discourse competence) – оқу мен ұнтаспалау кезінде әр түрлі мәтіндердің негізгі түсінігін біртұтас, байланысқан және қисынды сөздер арқылы, әр түрлі функционалық стильдерде, ауызекі және жазбаша түрде құрастыра білу қабілеті; лингвистикалық құралдарды сөздердің типіне сәйкес таңдау ұйғарылады.
- 4) әлеуметтік-мәдени құзыреттілік (socio-cultural competence) – тіл иесінің мәдениетінің ерекшеліктерін, салт-дәстүрін, тәртіп пен әдеп нормаларын білу және өзге мәдениеттің өкілі бола тұрып тілдесу кезінде соған сәйкес қолдану, түсіне білу. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру әлемдік және ұлттық мәдениет жүйесінде жеке тұлғаның ықпалдастығын түзеді.

Қатысымдық құзыреттілік мәселесімен қазіргі кезеңде шетел ғалымдары Дж.Уилкинс (Jennifer D. Wilkins), А.Хардинг (A. Harding), П.Хартман (P. Hartman), Д.Джонсон (D. Johnson), Н.Керр (N. Kerr), Дж.Хилл (J. Hill), М.Лонг (M. Long), П.Поттер (P. Potter) және тағы басқалары айналысуда.

Шетел тілін оқытудың негізгі және басты мақсаты мәдени қарым-қатынас болып табылады. Біз студенттерді қарым-қатынас жасауға үйретуіміз керек. Қарым-қатынас – бұл белгілі бір мақсатқа бағытталған немесе сол мақсатқа жетудегі ақпарат алмасу ғана емес, осы үрдіске қатысушылардың іс-әрекеті. Оқытудың негізгі мақсатына жетудің өзі студенттердің бойында мәдениетаралық қатысым құзыреттілігін қалыптастыруда жатыр. Сондықтан әрбір тіл үйренуші тек қана жаңа жүйемен ғана емес, сондай-ақ басқа елдің мәдениетіне тән үлкен ерекшелікке жолығады.

Шетел тілінің әрбір сабағы – бұл мәдениеттер тоғысы, мәдениетаралық қарым-қатынастың тәжірибесі, себебі әрбір шетел тілінің сөзі басқа әлем мен басқа мәдениетті көрсетеді. Әрбір сөздің мағынасында сол елге тән ұлттық сана бар. Мәдениетаралық қатысым ұлттар мен мәдениет арасындағы өзара байланысты түсіну болып табылады. Бір сөзбен айтқанда мәдениетаралық қарым-қатынасқа үйрету – жат мәдениетті түсініп, өз мәдениетін меңгеру, басқа мәдениет өкілдерінің әрекеттері мен сөздерін түсіне білу. Ол үшін өз мәдениеті мен басқа мәдениетті салыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көре білу қажет. Екі мәдениет өкілі арасында белгілі бір дәрежеде қиындықтар болуы мүмкін. Ол, әрине, тілдегі ерекшеліктер ғана емес, мәдениетке де байланысты.

Адамдарды өзге тілде қарым-қатынасқа түсуге, шетел тілін түсініп қана қоймай, сол тілде өз ойын жеткізе алуға үйрету өте қиын нәрсе. Оның тиімділігі тек тілді үйренуден ғана емес, басқа да көптеген факторлардан тұрады: қарым-қатынас мәдениеті мен шарты, этикет ережесі, қарым-қатынастың вербальді емес формасын білу (ым, ишара, жест) қажет. Сөздік қарым-қатынас әдеттегідей сөзсіз әрекеттермен бірге қолданылады, олар тілдік, сөздік мәтіндерді түсінуге көмектеседі. Әр мәдениеттің өзіне тән тілдік жүйесі бар, сол арқылы

оның өкілдері қарым-қатынас жасайды, мұны ғылымда «қарым-қатынастың вербальді құралдары» деп атайды.

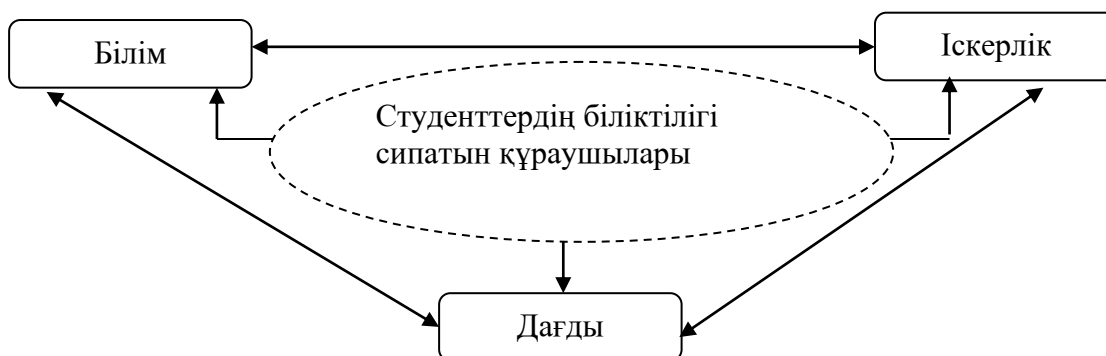
Шетел тілін оқыту процесінде мәдениетаралық қарым-қатынасқа студенттерді үйрету мынадай деңгейде болуы шарт:

- үйренушінің жеке тұлғасына бағытталуы;
- үйренушінің өз-өзіне көп жұмыс жасауды талап ететін процестің болуы;
- тілді жақсы меңгеруге бағытталуы;
- үйренушінің жеке тұлға болып дамуына бағытталуы;
- жат мәдениет өкілдерімен қарым-қатынасқа түсуден ләззат алу;
- оқытудың шарттарын еске алу және өз мәдениеті мен өзге мәдениет арасындағы айырмашылықты тану;
- тілді үйрету, мәдениетаралық қарым-қатынасқа түсуді қалыптастыру.

Бүгінгі таңда шетел тілін оқытудың негізгі міндеті – тілді шынайы және толыққанды қарым-қатынас құралы ретінде үйрету. Яғни нақты мәдениетаралық қарым-қатынас барысында жеке дара индивид бойында болуға тиісті біліктер сәйкес деңгейде дамыған жағдайда ғана нәтижелі коммуникациялық әрекет жүзеге асады, біз оған қол жеткізе аламыз. Егер де құзыреттілік белгілі бір деңгейде көрініс беруі керек делінсе, онда құзыреттіліктің қалыптасу деңгейі мәдениетаралық қатысым қабілеттерін қалыптастырып, дамытуда өте тиімді болып табылады.

Нәтижелі іс-әрекеттің көрінісі осы біліктіліктің белгілі бір деңгейіне байланысты деп пайымдаймыз. Өйткені біліктілік қандай дәрежеде дамыса сондай нәтиже көрінісін аламыз. Тіпті мәдениетаралық қатысым біліктілігін алсақ, ертеңгі күні өзге ел өкілімен қатысымдық әрекет барысында дәл осы біліктілік дәрежесі маңызды роль ойнайды.

Мәдени қарым-қатынас біліктілігі аясында коммуникант бойында нақты білімдер қоры, яғни әлемдік бейненің анық түсінігі (мұнда өзге мәдениет туралы нақты білім), психологиялық (өзге ел бейнесіне қатысты эмоция, толеранттық сезім, зейін, төзім, т.с.с. психологиялық көріністер), антропологиялық (өзге ел өкілінің қалыптасу ерекшелігі, жалпы бейне ерекшелігі, түр-сипаты, т.с.с.), социологиялық (қоғамдық өмір сүру стилі, критерийлер ерекшелігі, түрлі табу, т.б. ерекшеліктері) тұрғыда нақты бір деңгейде іскерлікті дәрежеде дамыса, онда тиімді нәтиже болары хақ. Сонымен біліктілік ең алдымен іскерлікпен байланысты. Әрине 1-суретте көрсетілгендей іскерлік ұғымын білім, дағды, іскерлік парадигмасынан бөліп жарып қарастыруға болмайды.

Сурет 1- Студенттердің біліктілігі сипатын құраушылар

Сондықтан белгілі ғалым Н.Д.Хмель анықтамаларын негізге ала отырып білім, іскерлік, дағды ұғымдарына келесідей түсініктеме береміз:

Білім – бұл адамдарда объективтік ақиқаттың факторлар, түсініктер және ғылым нысанында бейнеленуі. Ол адамзат баласының ұжымдық тәжірибесі объективтік ақиқатты танудың нәтижесі болып табылады. Бұл дегеніміз оқушылар бойына өзге мәдениет туралы объективтік фактілерді, түсініктер жинағын және де ақиқат ақпараттарды нақты, түсінікті түрде сіңірілуін қадағалау.

Дағды – қажетті іс-әрекетті орындау кезінде көрініс табатын, сан рет толассыз жаттығулар жасау жолымен мейлінше жетілдірілген практикалық іс-әрекеттің құрамдас бөліктерінің автоматтандырылуы. Мәселелі жағдаят кезінде білім алушы қажетті білімді (мәдени түсініктер мен ұғымдар жинағын) орындай, дәл қолдана білу деп ұғамыз.

Іскерлік – игерілген білімдердің, өмірлік тәжірибенің және бойға сіңген дағдылардың негізінде практикалық және теориялық іс-қимылдардың саналы әрі дербес түрде орындауға даярлық немесе қабілеттілікті айтады. Адам іскерлігі нәтижесінде көздеген мақсатына жете алады. Шынайы мақсатқа бағытталған мәдениетаралық қатысымды орната алу үшін мәдениетаралық қатысым біліктілігін дамыту қажет. Яғни білім алушыны өзі меңгерген білім, дағдыларды іс жүзінде дұрыс және нәтижелі қолдана алуды үйретуіміз қажет.

Жас маманды мәдениетаралық қатысым контекстінде еңбек нарығына дайындау ертеңгі күні одан нақты міндеттерді орындауды, мәселелердің шешімін табуды талап етеді. Мұндайда мәдениетаралық қатысым субъектісіне белгілі бір дәрежеде іскерлік қажет болады. Білім алушылар бойында сәйкес қабілеттердің дұрыс қалыптасуы үшін мәдениетаралық қатысым біліктілігін дамытуда ескерілуі тиіс талаптарын анықтап алуымыз қажет. Мәдениетаралық қарым-қатынас негізінде құрылған шетел тілдерін оқыту мынадай талаптарға сай болуы тиіс:

1) Мәдениетаралық қарым-қатынасты үйрету барысында оқытылатын тақырыптар студенттердің өмір тәжірибесіне сай іріктеліп, жат елдегі өз құрбыларының ұқсас өмір тәжірибесімен байланысты болуы тиіс.

2) Тілін оқып жүрген ел немесе жат әлем оны қоршап тұрған жоқ. Ол бұл әлеммен тек мұғалім айтуы мен оқу құралдары арқылы ғана байланыса алады. Сондықтан сол елдің мәдениетін, тілін түсініп, қарым-қатынасқа түсу үшін ықпал ететін әдіс-тәсілдерді қолданған жөн.

3) Мәдениетаралық қатысымға түсуге үйрету болғандықтан, тек күнделікті тұрмысқа қатысты ғана емес, басқа да мәдени, әдеби дискурстағы мәтіндерді оқып, оларды салыстырып, саралап, талқылауға көп көңіл бөлген жөн.

4) Тілді үйренуде мәдени құбылыстарға көңіл аудармау қателік болып табылады және ол фонетикалық, грамматикалық, лексикалық құбылыстарға тәуелді. Сондықтан тілдік механизмдерді меңгеріп, тілдік модельдерге, жаттығуларға баса назар аударған жөн.

5) Мәдениетаралық қатысымға үйретудің негізгі тәсілі өз мәдениетінің элементтері мен бірліктерін, тілін оқып жатқан елдің мәдениетімен салыстыру болып табылады. Егер білім алушы өз салт-дәстүрі, мәдениеті мен менталитетін өзге ел мәдениеті, салт-дәстүрімен салыстыра отырып меңгерсе ғана мәдениетаралық қатысым іске асады.

Қорытындылай келе, қазіргі үздік технологиялар ғасырында жастарға шетел тілін меңгерту ғана емес, сонымен бірге мәдениетке де үйретуіміз керек. Тілін үйреніп жатқан елдің мәдениетін меңгеру арқылы оған өз мәдениетін де үйрету, соның негізінде мәдениетаралық қатысым субъектісін қалыптастырып, оны мәдениеттер диалогына қатыстыру бүгінгі шеттілдік білім берудің басты мақсаты.

Кілттік сөздер тізімі: тіл, мәдениет, құзырет, мәдениетаралық қатысым, мәдениетаралық қатысым құзыреттілігі.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Nazarbaev N.Ä. (2010). Ékonomika ilimine innovaciýalar men bilim arqılı. L.N.Gwmilev atındaǵı Evraziya ultıq wnıversitetiniń on jıldıǵına arnalǵan lekcıyası (10 bb.) Astana. (Экономика іліміне инновациялар мен білім арқылы. - Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің он жылдығына арналған лекциясы. Астана)
2. Qunanbaeva S.S. (2010). Qazirgi şettildik bilim berwdiń teorıyası men praktıkası . (324 bb.) Almatı , QazXQjÄTW (Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. -Алматы: ҚазХҚжӘТУ, 324 б.)

3. Ter Mīnasova S.G. (2004). Yazık ĭ mejkwltwrnaya kommwnīkaciya . Moskva : Vısşaya škola,(352 bb.)(Язык и межкультурная коммуникация. – Москва: Высшая школа, 352 б.)
4. Vereşçağın E.M., Kostomarov V.G. (2005). Yazık ĭ kwltwra. Moskva : İndrīk . (248 bb.) (Язык и культура. – Москва: Индрик, 248 б.)
5. Sısoev P.V. (2001). Yazık ĭ kwltwra v poıskaı novogo napravlenīya v prepodavanīi kwltwrı strani ĭzwçaemogo yazıka. İYaŞ ., №4. (13-20 bb.) (Язык и культура в поисках нового направления в преподавании культуры страны изучаемого языка.ИЯШ.№4.-13-20 бб.)
6. Qozıbaeva A.K. (2011). Joğarı oqw orındarında oqıtıwşılardıñ ädistemelik qızırettiligin qalıptastırw . Magīstrlik dīssertaciya. Öskemen . (120 bb.) (Жоғары оқу орындарында оқытушылардың әдістемелік қызыреттілігін қалыптастыру. Магистрлік диссертация. Өскемен, 120 б.)
7. Mīlrwd R.P. (2004). Kompetentnost v ĭzwçenīi yazıka . Moskva : İnostrannıe yazıkı v škole. №7 (33-37 bb.) (Компетентность в изучении языка. Москва:Иностранные языки в школе. №7, 33-37 бб.)
8. Xomskiy N. (1972). Yazık ĭ mışlenīe. Moskva : İzd- vo, Mosk . wn- ta. (122 bb.) (Язык и мышление, Москва: Изд-во Моск. ун-та. 122 б.)
9. Xayms D. (1972). Kommwnīkatīvti qızırılıqtar . Al JBPrıde J.Holmes (red .), Älewmettik līngvīstika. Harmondsworth : Penguin. (269 bb.) (On Communicative Competence. In J.B.Pride and J.Holmes (eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, pp. 269.)
10. Canale M. Swain M. (1980). Ekinşı til oqıtıw jāne testilew üşin qatısımдық teorīyalıq negizderi. Qoldanbalı līngvīstika. (225-227 bb.) (Theoretical Bases of CommunicativeApproaches toSecond Language Teaching and Testing. Applied LinguisticsVol. -225,227pp.)

МӘДЕНИЕТТЕР
ТОҒЫСЫНДАҒЫ
ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ:
ЖЕТІСТІКТЕРІ, ЖАҢА
КӨЗҚАРАСТАР

TURKIC STUDIES IN THE
CONTEXT OF
INTERCULTURAL
DIALOGUE:
ACCOMPLISHMENTS
AND NEW CONCEPTS

KARAHANLI DÖNEMİ ESERLERİNDE KUR'AN VE HADİS ETKİSİ ÜZERİNE
OVER THE IMPACT OF KORAN AND HADITH IN THE WORKS OF KARAHAN

Ergün KOCA, Doç. Dr.
Ayşen KOCA, Doç. Dr.
Zirve Üniversitesi, Gaziantep, Türkiye
e.koca06@gmail.com
aysen_koca71@hotmail.com

Özet

Karluğ, Yağma ve Çiğil Türkleri tarafından kurulduğuna inanılan Karahanlıların X. yüzyılın ortalarında tamamen müslüman olmalarından sonra Türk tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Türk toplumunu yeniden yapılandıran bir ahlak ve inanç düzeni oluşturan İslamiyet bu haliyle Türk toplumunun yapısını meydana getiren bir medeniyetin de temelini atmıştır. Bu medeniyetin şekillenmesinde katkı sağlayan en önemli unsurlardan biri de o dönemin üç önemli eseri olan Kutadgu Bilig (bundan sonra, KB), Atebetü'l-Hakayık (bundan sonra, AH) ve Dîvânü Lügati't-Türk'tür (bundan sonra, DLT).

Anahtar Kelimeler: Karahanlılar, Karahanlı Türkçesi, KB, AH, DLT, ayet ve hadisler vb.

Giriş:

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri, yeni inanç sistemini ve büyük bir kültür değişimini beraberinde getirmiştir. İslamiyet'ten önce yaygın olan Şamanizm, Budizm, Maniheizm, Gök Tanrı inancı vb. din ve inanışların yerini Müslümanlık almıştır. Malumdur ki, herhangi bir toplumun bir inanç sisteminden başka bir inanç sistemine geçmesiyle birlikte köklü bir kültür değişimine uğraması doğal bir olgudur. Çünkü bir din ya da bir inanış sistemi, toplumun tüm bireylerinin dünyayabakış açısını, yaşama biçimini, değer yargılarını ve toplumsal ilişkilerini etkiler.

Karahanlı dönemi, Türklerin bu inanç değişimini yaşadıkları ilk dönemdir. İslami kültür içerisinde yazılmış ve günümüze ulaşmış ilk Türkçe eserler olan DLT, KB ve AH'te bu dönemden kalmadır. Gerek dönemin kültürel, ekonomik, sosyal, tarihi, coğrafi ve dil yapısını ortaya koyan ansiklopedik bir eser olan DLT, gerek insanı dünya ve ahirette huzura ulaştıracak erdem ve fazilet öğretileriyle dolu, binlerce beyitlik KB, gerekse hakikatlerin kapısını aralayan AH, İslamiyetin ne denli toplum yaşamına girdiğinin, yeni kavramların ve yeni algılayış biçimlerinin toplumu kapsadığının apaçık delilidir. İslamın ve İslami anlayışın fert ve toplum üzerindeki artan etkisine paralel yazılan eserlerin içeriklerinin şekillenmesinde de Müslümanlığın en temel kaynaklardan kabul edilen Kur'an ayetlerinin ve peygamber hadislerinin belirleyici rol üstlenmesi dönem itibarıyla doğal bir süreç kabul edilebilir. İşte bahsi geçen üç eserimizi incelediğimizde İslamın tesiriyle ayet ve hadisin ya direkt ya da dolaylı olarak anlatımı desteklediği görülmüştür. Biz bu çalışmamızda, ayet ve hadisi kısaca açıklayıp, bu üç eserimizin şekillenmesindeki etkilerini ve izlerini takip edip, tespit edeceğiz.

İslam Ansiklopedisinde terim anlamı itibarıyla ayet şöyle tanımlanır: "Allah'ın varlığına, peygamberlerin doğruluğuna işaret eden, delil ve mucize anlamında, ayrıca Kur'an-ı Kerim sûrelerinin belli bölümlerinden her biri için kullanılan bir terim (C.4:242-244)." Kur'an-ı Kerimde Allah'ın varlığını ispat etmeyi amaçlayan delillerden çoğunlukla ayet diye söz edilir. Ayetler Allah'ın gücüne, kudretine, ilmine ve hikmetine; Allah'ın elçisi olan peygamberin doğruluğuna birer delil ve burhandırlar. Ayet Arapça kelime olarak delil, veri veya işaret anlamına gelmektedir. Türkçe olarak "Ayet-i Kerîme" ya da "Yüksek delil" şeklinde kullanım yaygındır. Ayetlerin daha iyi anlaşılması için onları yorumlayan "Tefsir" dediğimiz disiplin, çok önemli bir ilahiyat çalışma sahasıdır.

Hadis (Hadis-i Şerif) ise, yine İslam ansiklopedisinde şöyle tanımlanır: "Allah'ın elçisi olup örnek yaşantısıyla insanlara Allah'ın emir ve yasaklarını aktaran peygamberin sözlerini, fiillerini ve

tasviplerinin ifade eden terim (C. 15: 27-64).” Hadisler de tıpkı ayetler gibi Müslümanlar için önemlidir.Çünkü onlarda Allah’ın kelimelerinden esintiler vardır.Allah’ın peygamberi Allah’ın emir ve yasaklarını gerek yaşantısıyla gerekse söylemleriyle uygulamalı olarak ümmetine bizzat göstermiştir. Bu gün itibariyle İslam adına anlaşılamayan bir çok hususta hadislere başvurulmaktadır. Peygamberimizin hadislerinitesbit, nakil ve anlamaya yönelik ilim olan “Hadis İlmi” ilahiyatın önemli alanlarından biri haline gelmiştir.

Dîvânü Lügatî’t- Türk’te Kur’an ve Hadis Etkisi

DLT yazarı Kaşgarlı Mahmut, yıllarca emek vererek hazırladığı bu eseriyle Araplara Türk Dilini öğretmeyi ve Türkçenin ne kadar zengin bir dil olduğunu, hatta Arapça’dan bile daha zengin olduğunu, ispatlamayı amaçlamıştır.Bu ansiklopedik eser bugün bir çok disiplin tarafından önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Tarihçiler, coğrafyacılar, halk bilimciler, sözlük bilimciler, dil bilimciler, toplum bilimciler, budun bilimciler, köken bilimciler vb. bir çok uzmanlık alanı bu esere ilgi göstermiştir. Yazıldığı dönem itibariyle bu denli içerik zengini başka bir eserin olmaması onun değerini ziyadesiyle artırmaktadır.Eserde Kâşgarlı bütün Türk boylarından büyük bir titizlik ve özveriyle topladığı dil malzemelerini bir düzen içinde sözlüğüne koymuş ve eserini oluştururken okuyucunun ilgisini sürekli canlı tutmak için çeşitli materyaller kullanmıştır.Eserde kullandığı malzemelerden biri de ayet ve hadislerdir.

Araplara Türkçeyi öğretmek murat olunca Kaşgarlı, İslamiyet’in Arap coğrafyasında doğduğunu ve İslamın her iki ulus için de değerini düşünerek, çok önemli kavramlar olan ayet ve hadislerden yararlanarak eserinin etkisini artırmayı amaçlamıştır. Eserine, Arapların dikkatini toplamak için, Allah’ın adıyla yani Kur’an-ı Kerim’den bir ayetle, besmeleyle başlamış ve iki hadisle Türk dilinin değerini muhatap gözlerde ve zihinlerde artırmayı hedeflemiştir. Şimdi bu ayet ve hadislerle ilgili bulguları inceleyelim.Bulgu deyince Kaşgarlı’nın Türk dili ve Türklük için öne sürdüğü (sahihliği tartışılabilir) şu hadisleri hemen hatırlamak mümkündür.

Birinci hadis, “Türklerin lisanını öğrenin; çünkü onların saltanatı uzun sürecek”. Bu hadisin dayanağı olarak dönem itibariyle önemli ilim-irfan merkezlerinden olan Buhara ve Nişaburlu imamları öne çıkarmıştır. Hemen şu ifadeyi de eklemiştir: “Bu hadis sahih ise - vebali boyunlarına- Türkçeyi öğrenmek dini bir vecibedir. Eğer sahih değilse, Ma’rifet bunu gerektirir. (DLT (çev. Yurteser- Erdi, 2007: 11)

İkincisi ise, “Türk” kavramı açıklanırken kullanılan hadistir. Türk adının Allah tarafından bir kavme verildiğini anlatan hadis, müslümanların Türklere ve Türk diline ilgisini ve eserin etkileycilik bakımından işlevini artıracaktır. Bu hadis Türkler için başka kavimlere karşı bir üstünlük ifadesidir.Allah, bu kudsî hadiste Türklere “kendi ordum” şeklinde seslenmiş ve onları yüceltmıştır. Kaşgarlı da bu denli önem arzeden hadisi rivayet edenini açıklarken çok hassas davranmış ve detaylayarak yazmıştır. Şöyle yazar: “Bize ehli mübarekten Şeyh ve İmam el-Hüseyin ibn Halef el- Kaşgari dedi, ona da İbn el-Gargi demiş: İbn Ebi’ d- el-Dünya diye tanınan Şeyh Ebu Bekr el- Mugide’l-Cercerani’nin Ahir Zamana Dair adlı kitabında aktardığı ve isnat zinciri Peygambere (s.a.v.) dayanan bir hadistir.”Hadise göre Allahü Teala,şöyle buyumuştur:“Benim bir ordum vardır, Ona Türk adını verdim. Onları Doğu’ya yerleştirdim.Bir halka kızsam, Türkleri o halk üzerine musallat kılarım.” (DLT (çev. Yurteser- Erdi, 2007: 606)

Bu iki hadis dışında bazı madde başı sözcükler açıklanırken de hadislere göndermelerde bulunulmuştur. Örneğin “saçrattı / sıçrattı” sözcüğü.Bu sözcüğün anlamı verilirken bir atasözü örnek cümle olarak kullanılmış ve bu atasözünün Peygamberimizin bir hadisini hatırlattığı vurgulanmıştır. Atasözü ve hadis şöyledir: “ saçratgudın qorqmış quş kırq yıl adrı yıgaç üze qonmas/ Bir kez kapana yakalanan kuş kırk yıl çatallı çalı üzerine konmaz. Bu, anlam olarak, Peygamber’inşu hadisine benzer: “Mümin, kertenkelenin yatağında iki kez ısırılmaz.” (DLT(çev. Yurteser-Erdi), 2007: 461).

Kaşgarlı kutsal ayetlere de birçok sözcük açıklamalarında atıfta bulunulmuştur.Arapçaya, gramerine ve tabiki Kur’an-ı Kerim’e son derece hakim olan yazar, birçok madde başı sözcüğün izahında ses olaylarını karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele almıştır. Yine niyet bellidir. Arapların ilgisini çekmek,artırmak ve eserinin maksatına ulaşmasını sağlamaktır.

Bu sözcüklerden birisi “angar- / ant içmek, yemin etmek” sözüdür. Kaşgarlı sözcükteki ses olayını Kur’an-ı Kerim’e atıfla açıklamıştır. Şöyleki:ol anı angardı: O, ona yemin ettirdi. Kök biçimi andgardı’dır. –dal (d) hafifletme amacıyla atılmıştır. Buradaki değişim Allah’ın şu kelamındaki (Vakia Suresi) kullanıma benzer: fezalatum tefekkahuna “... sızlanıp durdunuz” [K. 56: 65] -Kök biçimi fezalaltum’dur, (l’lerin biri) hafifletme amacıyla atılmıştır (DLT(çev. Yurteser-Erdi), 2007: 143).

Bir diğeri ise, “emgek / emek, zahmet” sözüdür.Kaşgarlı yine kutsal kitaba (İnşirah Suresi) atıfta bulunmuştur. Şu atasözünde de geçer, “emgek eğinde qalmas: Zorluklar yoksunların ve eziyet çekenlerin omuzlarına yüklenmiş kalmaz.” Bu atasözü Cenab-ı Hakk’ın ayetine benzer: “Evet, her güçlükler beraber bir kolaylık vardır / inne maa’l-usri yusra” [K. 94: 6] (DLT(çev. Yurteser-Erdi), 2007: 256).

“ülüş / pay, halk arasında payların dağıtılması” sözünde yine bir ses olayı anlatılırken, Meryem suresine atıf yapılır. Kaşgarlı şöyle açıklar: “şın (ş) kef’le (g) yer değiştirmiştir; tıpkı şu değişik okumada “rabbuki” ve “tahtaki” sözcükleri yerine “qad ca’ale rabbuşi tahtaşi seriyye / Rabbin alt tarafında bir su arkı var etti.” [K. 19: 24] denmesi gibi (DLT(çev. Yurteser-Erdi), 2007: 636).

Kaşgarlı “sogu / havan” sözündeki çift ünsüz kullanımının nasıl sadeleştirilip, bir ünsüzün düşürülmesini anlatırken de Vakia suresinde gerçekleşen aynı ses olayını örnek olarak vermiştir. “Kök biçimi iki kaf’ladır [q-soqqu] sadeleştirilmiştir; böylesi bir değişme baqu: tepe – özgün hali iki kaf’lardır [q-baqqu] – ve kök biçimi yaqu olan yaqu: yağmurluk sözcüklerinde de rastlanır. Bu sadeleşme Cenab-ı Hakk’ın şu ayetlerinde de söz konusudur: “fezeltüm tefekkahun /... sızlanıp dururdunuz”[K. 56: 65]. Kök biçimi fezaliltum’dur, hafifletilip fezeltüm olarak kullanılır. Aynı durum bu sözcük içinde geçerlidir (DLT(çev. Yurteser-Erdi), 2007: 501).

Eserde “anda / orada” sözünde zamanla meydana gelen ses değişmesini Suara ve Alak surelerindeki örnek kullanımlarla karşılaştırmalı anlatmıştır. Kaşgarlı’nın çok uzun bir şekilde izahını yaptığı tespit şöyledir: “Orada” anlamına gelen bir ilgeç. Oguzlar “sonra” anlamında kullandıkları zaman sondaki elif’i (a) nun’a (n) dönüştürür [ve andan der]; ancak “orada” anlamında kullandıkları zaman diğer Türklere uyarlar. elif’in nun’a dönüşmesine Arapçada da rastlanır; örneğin Allah’ın, Musa’nın hikayesinin anlatıldığı “vema rabbu’l-alemin / Alemlerin Rabbi nedir?” [K. 26: 23]ayetinde elif, nun’la yer değiştirir, çünkü akıl sahibi varlıklar hakkında soru sorarken men “Kim?” yerine mahaze “Bu ne?” ifadesinin kullanılması uygun değildir; aynı zamanda Allah’ın “la nesfean bin nasiye / ... (onu) perçem(in)den yakalar (ateşe sürükler)iz ...” [K. 96:15] ayetinde elif, nun’la yer değiştirir [yani tenvin yerine nun’la la nesfean denir].(DLT(çev. Yurteser-Erdi), 2007: 142).

“eşgek / eşek (eşyek)” sözünde lehçeler arasındaki sesletim değişikliğini anlatırken, karşılaştırmalı bir dil bilim uzmanı gibi bu durumun Arapçada olduğunu ve hatta Kıyamet suresinde de örneğinin geçtiğini açıklar. “İki lehçesel değişik sesletimden biri; diğeri eşyek’tir. ye (y), katmerlenmiş yazaçlardan birinden dönüşür. Bu tür değişime Arapçada da müsaade edilir; örneğin tegadda’l-bazi ifadesi –kök biçimi tegaddadi’dır / şahin aniden saldırdı- ya da Rabbin şu ayetlerinde : “sümme zehebe ile ehlihi yetemetta’ / Sonra çalım satarak ailesine gitti.” [K. 75:33] -kök – biçimi yetemettatu’dur; “ ve gad habe men dessaha / (Yaratıklara taparak) Onu alçaltan da ziyana uğramıştır.” [K. 91:10] -kök- biçim dessasaha.

Kaşgarlı Türk sözcüğünü açıklarken hem ayetlerden hem de hadisten destek almıştır. Yukarıda Allah’ın kendi ordusuna Türk adını verdiğini hadiste açıklamıştık. Eserde çok net bir dilbilgisel izahla Türk sözcüğü ayetlere de atıf yapılarak geniş bir şekilde izah edilmiştir. Açıklama şöyledir: Allah’ın selamı üzerine olsun Nuh’un oğlunun adı. “hel etâ ale’l-insâni hinun mine’d-dehr / İnsanın üzerinden, (henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı) uzun bir süre geçmedi mi”[K. 76: 1] ayetinde (İnsan suresi) Âdem’in (s.a.v.) adı nasıl, “insan” olarak geçiyorsa, Allah, Nuh’un oğlu Türk’ün evlatlarına seslenirken de bu adı kullanır. Bu ayette genel bir ad (ism) bir kişi (vahid) için kullanılmıştır; “leqad halaqnê’l-insâne fi ahseni taqvimin sümme radadnahu esfele safilin ille’l-lezine amenü ve amilü’s-salihat / Biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağılarının aşağısına çevirdik. Yalnız inanıp iyi işler yapanlar hariç.” [K. 95: 4-6] ayetindeki (Tin Suresi)

kullanımında bir topluluk adıdır (ism-i cem'), zira kimse bu sözcüğün kapsamı dışında değildir. Aynı şekilde Türk, Nuh'un oğlunun adı olduğunda bir tek kişiyi bildirir. Oğullarının adı olduğunda, "insan" (el-beşer) sözcüğü gibi bir topluluğu ifade eder; çoğul veya tekil olarak kullanılır. Aynı şekilde Rûm adı İshak'ın (s.a.v.) oğlu Esav oğlu Rûm'un adıdır. Oğulları da bu adla anılmıştır (DLT(çev. Yurteser-Erdi), 2007: 606).

Yazar aynı maddeyi açıklarken kullandığı şu övgüleri de ayet ve hadis gibi kutsal değerlerin yanına ekleyerek Türk diline ve Türklüğe nazarları toplamayı amaçlamıştır. "Bunun yanında güzellik, zarıflık, incelik, terbiye, hürmet, büyüklere saygı, sadakat, tevazu, haysiyet ve cesaret gibi sayısız methi mazur gösterecek erdemlerini zikretmeye gerek yoktur."

Kâşgarlı ayetlerden ve hadislerden yararlanarak hem Arapların Türk diline sempati duymalarını amaçlamış hem örnekleri çoğaltarak madde başı sözcüklerin daha iyi anlaşılmasını sağlamış hem de farklı kaynaklarla anlatım çeşitlendirmiştir.

Atebetü'l-Hakayık'ta Kur'an ve Hadis Etkisi

İslami Türk Edebiyatının ilk örneklerinden biri olması bakımından dikkate şayan bir eser olan Atebetü'l-Hakayık, İslam inanç ve ahlak ilkelerini manzum bir hâlde ortaya koymuştur. İşlediği konuları itibarıyla, dinî-ahlaki didaktik bir eser olarak kabul edilebilecek olan Atebetü'l-Hakayık, Türk İslam Edebiyatı tarihinin elde bulunan ikinci eseri olmak bakımından başta Türk dili tarihi olmak üzere tarih ve edebiyat tarihi araştırmaları için büyük önemi haiz bir eserdir (Banarlı, 1998: 243). Orta Asya'da Hakaniye lehçesiyle yazılmış olan Atebetü'l-Hakayık'ın, tam olarak hangi yılda kaleme alındığı bilinmese de Kutadgu Bilig'den tahminen elli sene sonra yazıldığı söylenebilir.

Eserin tamamı 484, eklemelerle birlikte 518 dizeden oluşmuştur. Asıl metin bölümünde işlenen konular, müstakil başlıklar altında verilir. Genel olarak bu başlıklarda, ilim öğrenmek ve faydaları, cehaletin zararı, dünyanın faniliği ve vefasızlığı, cömertlik, kanaat ve alçakgönüllülüğün methi, cimrilik ve hırsın kötülüğü gibi konular işlenir. Bu konular işlenirken de Edip Ahmet söylemlerine, öğretilerine daha fazla dikkat çekmek ve değerini artırmak adına birçok ayet ve hadisten yararlanır. AH'nin içeriğini oluşturan genel başlıkların birçok hadis, kudsi hadis ve ayetten damlalar olduğunu görüyoruz. Şimdi eserde geçen başlıklardaki ayet ve hadislerin tespit edelim. İncelememizde R.R. Arat'ın farklı nüshalarını karşılaştırarak günümüz Türkçesine aktardığı ve 1992 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılan eserinden yararlanacağız.

İlk olarak belirtmemiz gereken, Türk Milletinin İslamı kabuletmesinden bu yana, yazılan eserlere gelenek olarak besmeleyle başlandığıdır. AH'ta da "Allah'ın Methi" başlığından önce "Besmele" yerini almış "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla" eser başlamıştır.

Edip Ahmet, "**Tanrının Methi Hakkında**" bölümünde Rum suresinin 19. ayetini hem metne eklemiş hem de ayetin mealinden hareketle iki mısra oluşturmuştur. Ayet, nüshaların tamamında yer almıştır. Allah'a (C.C.) methiye düzerken onun kudretinin göstergelerinden biri olan yaratma, ölüden diri, diriden ölü çıkarma gücünü ifade eden ayetle anlatımına değer katmıştır. Meal "Yüce Tanrının buyurduğu gibi, ölüden diri ve diriden ölü çıkarır." anlamındaki ayet 17 ve 18. mısraları da oluşturmuştur.

17 ölüden tirig hem tirigdin ölüg

18 çıkarur körür sen munı ked anga (O dirileri öldürdüğü gibi, ölüleri de diriltir / görürsün; bunu iyi bil)

"**Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında**" başlığının 104. mısrasından sonra anlatımı pekiştirme, öğretinin etkili olması adına peygamberimizin "Bilgiyi Çin'de bile olsa, arayınız." hadisi kullanılmıştır. Hadis aynı zamanda 103 ve 104. mısraları da şekillendirmiştir.

103 bilig yind usanma bil ol hak resul

104 bilig çinde erse siz arkang tidi (bilgiyi ara, usanma; bil ki, hak resul:- "Bilgiyi , Çin'de bile olsa, arayınız"- dedi.)

Yine aynı başlıkta 112. mısradan sonra bilgili ve cahil kişileri karşılaştırırken de Peygamberimizin şu hadisine başvurulmuştur: "Tanrı hiç bir zaman cehil (cehalet) dolayısıyla izaz etmemiştir."

Yükneki, 119 ve 120. mısralarda bilgisiz insanın söylediklerinin bir kıymeti olmadığını, boş konuştuğunu, düşünmeden konuştuğunu ve dilini kontrol edememenin cezasını yine kendisinin

çektğini, kendi başını yediğini ifade eder. Yaklaşımını Peygamberimizin “ İnsanın ölümü iki çenesi arasındadır.” mealindeki hadisi ile güçlendirir.

“Dilin Muhafazası Hakkında” başlığı işlenirken üç adet hadis mısra aralarına yerleştirilmiş ve aynı zamanda mısralar için de ilham kaynağı olmuştur. Dilin muhafazası gerçekten zordur. Edip Ahmet’e göre iyilik de kötülük de dildendir. Öyleyse bu denli önemli bir öğreti Peygamberimizin söylemleri ve fiilleriyle, bu husustaki net yaklaşımlarıyla desteklenmeli ve esere taşınmalıdır.

Bu hadislerden birisi şudur: “ Ademoğlu sabah uyandığı zaman, azaları dile secde eder.” Dilim dilim senden çektiğim zulüm, sözünü de düşünerek diline sahip çıkmanın dünya ve ahirette kazandıracağı ve kaybettireceği, eserde, 148.mısradan sonra yazılan hadis yardımıyla net bir şekilde anlatılmıştır.

160. mısrada dilini sıkı tutmanın insanı ateşten yani cehennemden koruyacağı anlatılırken, Peygamberimizin “ Halkı yüz üstü ateşe yıkan, yalnız dillerinin mahsülleridir.” hadisi konunun ehemmiyetini muhataplarına göstermiştir.

Eserde geçen 163.mısrayı “bu yalغان söz ig teg köni söz şifa (Yalan söz, hastalık ve doğru söz, şifa gibidir)” meydana getiren de 164. mısradan sonra verilen şu hadistir: “ Yalan – dert ; doğruluk şifadır.”

“Dünyanın Dönekliği Hakkında” başlığında Yükeki, dünyanın faniliğini, dönekliğini, iki yüzlülüğünü, dünyaya aşırı bağlanmamak gerektiğini anlatırken iki hadis ve bir ayetten yararlanmış ve iletilerinin değerini artırmıştır. Dünyanın yaratılmışlar için ahiret hayatına bir hazırlık evresi olduğu, dünyada yapıp edilenlerin ceza ve mükafatının ahirette verileceği anlatılırken “ Dünya ahiretin tarlasıdır.” hadisi eserde yerini almış 191 ve 192. mısralar hadisin bir açılımı olarak yazılmıştır.

191 tarıgılık tip aymış ajunni resul

192 tarıgılıkta katlan tarı edgölük (Resul, dünya için, tarladır demiş; tarlada çalış-çabala ve iyilik et.)

Dünyanın insanları kendine bağlayan güzelliğinin geçişi olduğu, gönül bağlamanın sonunun hüsrana olacağı 219 ve 220. mısralarda anlatılır ve “Dünya sevgisi her hatanın başıdır.” hadisi son noktayı koyar.

Yükeki yalnız hadislerle yetinmemiş mesajının daha da iyi anlaşılması için Kur’an- Kerim’e başvurmuştur. Yüce Allah’ın Al-i İmran suresi 185.ayetinde buyurduğu (mealen) “ Şu yakın hayat, aldatma metaından başka bir şey değildir.” mesajı söylemek istetiklerinin daha iyi algılanmasına ortam hazırlamıştır.

“Cömertliğin Medhi ve Hasisliğin Zemmi Hakkında” başlığında verilmek istenen öğretiler de iki hadisle taçlandırılmıştır. 234. mısradan sonra yazılan şu hadis comer insan için müjde niteliğindedir. “ Cömerdin günahından korkun; zira her ayağı sürçtükçe, Tanrı elinden tutar.”

Cimriler için ise Allah Resulünün cimriliği en şiddetli dert gördüğü o güzel hadis uyarı mahiyetindedir. “ Hangi dert cimrilikten daha şiddetlidir.” 257 ve 258.mısralarda cömertlik ve cömert insan övülürken arakasından bu hadisin tercih edilmesi anlatımı bütünlemiştir.

“Tevazu ve Kibir Hakkında” başlığında alçak gönüllük yüceltilip, kibir – gurur yerin dibine batırılırken bu sefer hadislerle yetinilmemiş, bir “Kudsi Hadis” bu bölüme dikkatleri toplamıştır. Kudsi hadis nedir?Kudsî hadîs, Hz. Peygamber (s.a.s)’in Rabbine izafe ettiği veya Hz. Peygamberden Rabbine izafe edilerek rivayet edilmiş olan hadîslerdir.Kudsi hadîse rabbani, ilâhî hadis de denir.Kudsî hadis söz olarak Hz. Peygambere aittir.Ne var ki manası Cenâb-ı Hak’tandır.Yüce Allah Hz. Peygamber (s.a.s)’in kalbine bir fikir ilham etmiş, o da kalbine ilham edilen fikri dile getirmiştir. Şu hale göre kudsî hadis manası Allah’tan, sözleri Hz. Peygamberden olan hadislerdir.

272. mısradan sonra yazılan kudsi hadis şöyledir: “ Azamet – dış elbisem ve kibirlilik – iç elbisemdir; bu ikisi hususunda benim ile münâzaa edeni (bana karşı geleni) ateşe sokarım.” Bu bölüm dikkatle irdelenirse bu kudsi hadis halkın dikkatini bahsi geçen öğretilere yoğunlaştırma adına güzel bir seçimdir. Kibir ve gururun sonunun ateşle cezalandırılacağı düşüncesi konunun önemini gözler önüne serer.

Bu bölümde 284. mısradan sonra verilen “Tevazu eyleyeni Tanrı yükseltir, tekebbür edenleri rezil eder.” mealindeki hadis de net bir şekilde Peygamberimizin bakış açısını ortaya koymuş ve kudsi hadisten sonra bu hadisle bir müslümanın sıfatı olamayacak bu iki husus öğreti olarak işlenmiştir. Bu bölümde yer alan 7 dörtlüğün tamamı incelendiğinde anlatımın üzerinde durduğumuz hadisler doğrultusunda şekillendiğini de görmekteyiz. 281 ve 282.mısralarda sanki hadis tekrarlanmış gibidir:

281 tevazu kılıglını kötrür idi

282 tekebbür tutar erni kemşür kodı (Tevazu göstereni Tanrı yükselir, kibirli olanı aşağı atar.)

Eserde “**Harislik (Aç gözlülük) Hakkında**” konusu işlenirken Kur’an-ı Kerim’de geçen bir ayet ve peygamberimizin iki hadisi bölümün anlatım temelini oluşturmuştur. Yükneki 304. mısradan sonra anlatımını pekiştirmek için şu hadisi kullanmıştır. Hadisten önceki dörtlük (3001-304. mısralar) hadiste geçen “mahrumiyet” sözcüğünün açıklaması gibidir. Hadis şöyledir: “Haris – mahrumiyettir”. Harislik sonucunda hangi mahrumiyetler yaşanabilir, bu dörtlükte ele alınmıştır.

301 harislik ma erke yavuz haslet ol

302 harislik songı gam ökünç hasret ol

303 bu baylık çıgaylık idi kismet

304 harislik tek erke kurug zahmet ol (Harislik de insan için kötü huydur, harisliğin sonu gam, pişmanlık ve hasrettir; zenginlik fakirlik Tanrının kısmetidir; harislik insan için sadece boş bir zahmettir.)

Yine açgözlülüğün, dünya hırsının yerildiği, inananların uyarıldığı ve insanoğlunun hırsının boyutlarının anlatıldığı “Adem oğlunun altın dolu iki vadisi olsa idi, muhakkak ki, üçüncüsünü isterdi.” hadisi, hem esere alınmış hem de hadise atıfta bulunularak 309-312. mısralardan oluşan dörtlük oluşturulmuştur. Hatta 311 ve 312.mısralar hadisin atıftan öte aynen tekrarıdır.

311 haber var birilse eger ademi

312 iki kol dinar ma ol üç kol kolur (Bir söz vardır: Eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilse, o muhakkak üç vadi ister.)

Zuhur suresinin 32.ayeti de eserde 316. mısradan sonra verilerek, açgözlülüğün bir anlamının olmadığı dünyalık ne varsa herşeyin Allah tarafından taksim edildiği hatırlatılmış ve harisliğin boşuna çabadan öte bir şey olmadığı vurgulanmıştır. Böylelikle tüm bölümde verilmek istenen iletiyi “(Meal) Biz onların maiyetlerini şu yakın hayatta taksim ettik” ayetibütünlemiştir. “**Kerem, Hilm ve Diğer İyilikler Hakkında**” başlığı eserde, içerik olarak geniş ele alınmış bir bölümdür. Toplam 16 dörtlükten oluşur ve iyilikten – kötülüğe, şefkat ve merhamete, fakirlere yardım etmekten-kusurları affetmeye, hiddet ve düşmalıktan-dosluk ve arkadaşlığa, hak-hukuk gözetmekten, sabırlı olmaya kadar daha birçok konu ele alınır. Müslümanların kalıcı sıfat olarak üzerlerinde taşıması gerektiğine inanılan bu özelliklerin önemi vurgulanmak için de eserde iki ayet ve üç hadis kullanılmıştır.

Al-i İmran suresinin 134.ayeti ve İnşirah suresinin 5-6. ayetleri ve üç hadis affetici olmak, iyilik yapmak, hiddetten uzak urmak, sabırlı olmak, dostluğun değeri gibi erdemleri öne çıkarmak adına tercih edilmiş ve bu bölümün anlatımına katkı sağlamışlardır. Örneğin 340. mısradan sonra verilen ayet ve hadisten hareketle 341-344. mısralarının oluşturduğu dörtlük meydana gelmiştir. Dörtlükte affetici olmaktan, yumuşak davranışlardan, düşmalığın ve hiddetli davranmanın kötülüğünden bahsedilir. Ayet ve hadisin mealı aynen şöyledir: “... hiddetlerini yenen, halkın cürümlerini affedenleri ... Tanrı iyilik edenleri sever. (3/ 134)”, “hiddetini, icraya muktedir olduğu halde, yenen kimsenin kalbini Tanrı iman ve emn ile doldurur.”

Yine 349- 352 arası mısralarda sabırdan, sabrın sonunun felah olduğundan bahsedilirken hemen bu dörtlükten sonra eserde yer verilen şu ayet ve hadis de sabra ve sabrın kazanımlarına değinmişlerdir. Ayet ve hadis mealen şöyledir: “Tanrı sabredenleri sever; zira güçlülükle beraber kolaylık var, evet güçlülükle beraber kolaylık var. (94 / 5-6)”, “sabrederek, kurtuluşu beklemek – ibadettir.”

“**Zamanenin Bozukluğu Hakkında**” başlığı eserde, içerik olarak engin ele alınmış bölümdür. Toplam 21 dörtlükten oluşur ve Yükneki bu uzun bölümde vefa, emanate sahip çıkma, ibadetin ve kulluğun önemi, kötülükten uzak durup iyiliğe yönelmeyi, iki yüzlülüğü, helal ve haramı, dünyanın

geçiciliğini, kader ve kazayı, ahlaklı olmayı vb. konu olarak işler. Bu denli önemli konular işlenirken verilmek istenen mesajı kuvvetlendirmek, halkın dikkatini çekmek için üç hadis ve bir ayet tamamlayıcı, pekiştirici, destekleyici göreviyle eserde yerini almıştır. Hatta bazı mısralar örneğin 397. mısra hadisin aynen tekrarından ibarettir. 400. mısradan sonra yazılan “İslamiyet garib başladı ve garib dönecektir.” mealindeki hadis “garib erdi islam garib boldı baz / İslam garip idi, tekrar garip oldu (397)” mısrasında görüldüğü gibi tekrarlanmıştır.

İnsanın fani, dünyadaki mal ve mülkünün geçici olduğu ancak Allah’ın ise baki olduğunun anlatıldığı 429 ile 436 arasındaki mısralar Nahl suresinin 96. ayetiyle tamamlanmıştır. Allah şöyle buyurur: “Sizdeki biter, Tanrıdaki bakidir.”

Yine gerçek dostların ve arkadaşların seçiminin ele alındığı bu bölümün ilk dördlüğünü “Bir zalim ile birlikte yürüyen onun cürmüne iştirak etmiş olur.” mealindeki hadis anlamca bütünlemiştir.

Eserde bizzat yazılan ayet ve hadisleri tek tek konu başlıklarının altında ele almış olduk. Bu ayet ve hadisler dördlük aralarına, sayfa kenarlarına direk anlatımla ilişkilendirilerek yazılmıştır. Görünen o ki, Edib Ahmet kutsal değerlerden kendi söylemlerini bütünlemesi, tamamlaması, desteklemesi vb. adına sıklıkla yararlanmıştı.

AH’ta eserde yazılan ayet ve hadislerin dışında, bazı ayet ve hadislerin içeriklerine telmihler, göndermeler vardır. Bunlar da yine diğer İslami malzemelerle birlikte, didaktik bir eser olan AH’a hem dil ve anlatım zenginliği katmış hem öğretisini desteklemiş hem de İslami bir kimlik katmıştır. Birkaç örnek verecek olursak:

Örneğin 15 ve 16. mısralarda bakacak olursak, Hacc suresinin 61. ayetine direk gönderme vardır diyebiliriz. Hatta ayetin manzum hale getirilmesi desek de hata yapmış olmayız. Ayet mealen, “... Çünkü Allah, geceyi gündüze katar, gündüzü geceye katar.” böyle, mısralar ise şöyledir:

15 tünètür tününgni kününg kiterip

16 tününg kiterip baz yaratur tanga (Günüğü giderip, geceni getirir, geceni giderip, tekrar tanı aydınlatır.)

Aşağıdaki dördlükte de hadis izlerini görmek mümkündür. Nitekim harisin kendisinin ihtiyarladığı halde, harisliğin ihtiyarlamadığını belirten şu hadise telmih vardır. “Ademoğlu ihtiyarladıkça onda iki şey gençleşir: Mala karşı hırs ve hayata karşı hırs.” (Buhari, 1992)

305 “Haris todmaz ajun nengini tirip

306 Harislik karıamaz idisi karıp

307 Harislikni kodur haris er kaçan

308 Ölüp yatsa toprak içinge kirip (Haris, dünya malını toplamakla doymaz, sahibi ihtiyarladığı hâlde, harislik ihtiyarlamaz; haris adam harisliği ancak ölüp, toprak altına girdikten sonra bırakır.)

Edib Ahmed aşağıdaki dördlüğünde de Hz. Peygamberin, “Veren el, alan elden üstündür.” (Buhari, 1992) hadisine telmih yapmıştır.

249 Tabi’atta yigi ‘adet ‘aybsuzı

250 Akılık erür bil buhul körksüzü

251 Eliglerde kutlug birigli elig

252 Alıp birmegen ol elig kutsuzı (Tabiatların en iyisi ve âdetlerin ayıplanmayan cömertliktir; bil ki, hasislik bunların en çirkinidir. Ellerin en kutlusu, veren eldir: Alıp da vermeyen el, ellerin kutsuzudur.)

Daha birçok örnek bulmak mümkün ancak meseleye yeteri kadar değindiğimize inanıyoruz. Sonuç olarak Edip Ahmet, yazdığı bu islami öğreti dolu eserinde birçok ayet ve hadisten yararlanmış, bu destekle eserine zenginlik katmış, öğretinin kuvvetlendirilip dikkatlerin çekilmesin sağlanmış, değerini artırmıştır.

Kutadgu Bilig’de Kur’an ve Hadis İzleri

KB, İslâmî-Türk edebiyatının günümüze intikal eden ilk ve önemli eserlerinden biridir. KB, adından da anlaşıldığı gibi, insana dünya ve ahir hayatında mutlu olması için gerekli olan olan yolu göstermek için yazılmış (Arat 1979: XXV) olmakla birlikte aynı zamanda Türklerdeki devlet düzenini de ortaya koyan önemli bir eser niteliğindedir.

Yetmiş üç fasıldan oluşan bu manzum eserin aslı 6425 beyit olup eklemelerle birlikte 6645 beyite ulaşmaktadır.

Klasik İslâmî eserler gibi, Cenâb-ı Hakk'a, Hz. Peygamber'e, Dört Halife'ye ve sonra da Buğra Han'a hitaben yazılmış parçaları ihtiva eden Kutadgu Bilig, "siyasetnâme" türünden bir eserdir. Şâir, insanın melekelerini "adâlet, devlet, akıl ve kanâat" olmak üzere başlıca dört unsura ayırıyor ve bunların somut göstergesi olarak da adâleti, Gündoğdu adlı bir pâdişah; devleti, Aytoldı adında bir vezir; akılı, Öğdölmüş namında vezirin oğlu ve kanâati de Odgurmuş isimli vezirin kardeşi temsil ediyor.

Kitap baştan sona, bunların karşılıklı konuşmaları ile tartışma ve münâzaralarından ibarettir. Bütün bu konuşma ve tartışmalarda şâir, çeşitli konularda felsefî ve sosyal düşüncelerini ortaya koyuyor, öğütler veriyor; ayrıca toplumun çeşitli sınıf ve zümrelerinin mâhiyeti ile değerlerini, onlara karşı hükümdârın bakışını da aksettiriyor. Böylece devrinin sosyal hayatı ve olayları hakkında da bize ilgi çekici bilgiler veriyor. (Sofuoğlu, 1989:127)

Hem şair, hem devlet adamı, hem de önemli bir İslami düşünür olan Yusuf Has Hacib'in, eseri KB'de yukarıda işlediği belirtilen konuların bir çoğunda Kur'an-ı Kerim ve hadislerin izlerini görmek mümkündür. Birçok mısra, anlatılmak istenenler bazen bir ayetten, bazen de bir hadisten ilham alınarak, onlara atıfta bulunularak ya da telmihler kullanılarak şekillendirilmiştir. Çünkü Arat'ın ifadesiyle "Yusuf inanmış bir Müslümandır. O Allah'ın varlığına ve birliğine, akla müracaat etmeden, gönülden inanıyor. Allah insanı seçerek yaratmış ve ona en büyük faziletleri vermiştir... İbadet lazımdır, fakat bu tek başına bir gaye değildir. İnsanın iyiliği onun cemiyet içinde faydalı olup olmaması ile ölçülür (Arat, 1979: XXIV)." İslamla ilgili bu kadar net yaklaşımları olan ve iki cihan mutluluğu adına bir eser meydana getiren kişinin İslamın en temel iki kaynağına ilgisiz kalması mümkün olmasa gerek.

KB'de ayet ve hadis izlerini bulma adına bu zamana kadar üç ayrı çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda Kur'an-ı Kerim ayetlerinin ve hadislerin anlamlarının ya doğrudan ya da dolaylı olarak verildiği belirtilmektedir. Halil Ersoylu yaptığı çalışmada, KB'nin manzum mukaddimesinin ilk sekiz beyitiyle asıl metnin ilk otuz beyitinde, ayrıca sekiz beyitinde Kur'an-ı Kerim'den ilhamlara örnekler vermiştir (Ersoylu 1981:17- 41). Sofuoğlu (1989:127-180)'nun çalışmasında altmış üç ayetten ilham alındığını belirtmiştir. Bu konuda son çalışma olduğunu bildiğimiz Mehmet Kara'nın "Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig" adlı kitabı en kapsamlı inceleme olarak öne çıkmaktadır. Kara, "Manasını ayetlerden, hadislerden ve hem ayet hem de hadislerden alan beyitler şeklinde bir sınıflama yapmış ve yaklaşık altmış beyite doğrudan atıf yapıldığını belirtmiştir (Kara, 2012).

Biz de bu çalışmamızda fazla tekrara düşmeden en belirgin örnekleri belirlemeye çalışacağız. DLT ve AH'te bizzat yazılan ayet ve hadislerin tespitlerine öncelik verdik. KB'de ise bizzat şu ayette ya da şu hadiste olduğu gibi şeklinde bir yaklaşım olmadığı için, gönderme, atıf, telmih ya da ilham alınma ne dersek diyelim yukarıdaki çalışmalardaki farklı tespitleri de düşünerek net bulguların zor olduğunu yadsıyamayız. Binlerce beyitlik didaktik bir eserde İslami öğretinin ayet ve hadislerden beslenmesi de gayet normal bir durum olsa gerek. Yöneticiniz Müslüman, halk Müslüman en önemlisi eserin sahibi çok iyi bir Müslüman.

Birkaç örnekle KB'ye göz atalım:

Önce besmele. Müslümanlıkla beraber her şeye, her işe besmeleyle başlamak bugün olduğu gibi o gün de alışkanlık olsa gerek. Malum besmele belki de Müslümanların en sık tekrar ettiği ayetlerden biridir. Yusuf Has Hacib de eserine "Besmele" ile başlayan Müslüman-Türk yazarların ilki olması dolayısıyla bu alanda öncü olma şansını yakalamıştır.

Hiz. Musa ve Firavun arasında geçen Kur'an-ı Kerim kıssasına (Taha Suresi, 20 / 17-20) bir çok telmih vardır. Örneğin 94. beyitte geçen "Kanı ol bayat men tığüçi otun / Tengizde kodı ıdtı tegri töbün (Ben Tanrıyım diyen ve sonunda Tanrı'nın denizen dibine gönderdiği insan nerede" ifadeler güzel bir örnektir.

Enbiyasuresinin 33.ayetinde Yüce Allah şöyle buyurur: "O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedirler." Bu ayete şu beyitte çok net atıf vardır. "Yagız

yir yaşıl kök kün ay birle tün törütti halayık öd ödle bu kün (Yağız yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamâne ve mahlukları o yarattı).” (KB,3)

Yasin Suresi’nin 82. Ayeti mealen “Bir şeyi dilediği zaman, O’nun 335mir o şeye ancak “Ol!” demektir. O da hemen olurur.” şeklindedir. KB’deki şu beyit bu ayetin nerdeyse aynısıdır. Tek eksik “Ayette olduğu gibi.” söylemidir. İlhamdan, atıftan öte bir durumdur. “Tiledi törütti bu bolmış kamug bir ök bol tidi boldı kolmış kamug (Diledi ve bütün varlıkları yarattı; bir kere “ol” dedi, bütün diledikleri oldu).” (KB, 4)

İbrahim suresinin 7. Ayeti şükretmeyi anlatır: “ Verdiğim nimetlere şükretmesini onu artırırım, amma nimetlerime karşı nankörlük ederseniz azabım elbette cetin olacaktır.” Şimdi KB’deki şu beyite bakalım, bize ayeti hatırlatıyor mu? “ Şükür kıl ay nimet idisi unur / Şükür kılsa nimet bayat arturur (Ey nimet sahibi olan muktedir kimse, şükür et; şükür edersen, Tanrı nimetini artırır.” (KB, 756)

İhlas suresinin 4. ayeti mealen “ Hiçbir şey O’na denk ve benzer değildir.” Şeklindedir. Bu ayetin aşağıdaki beyite ilham olduğu apaçık ortadadır.

“Ulugluk sana ol bedüklük saňa / Seniñdin adın yok saňa tuş teñge (Ululuk ve büyüklük sana özgüdür; sana eş ve denk olan başka biri yoktur).” (KB,7)

Bunların dışında, eserde şu beyitler ile ayetlerin arasında da paralellik olduğu görülmektedir: KB,7:(İhlâs,4); KB,8:(Hadid,3); KB,9:(Bakara,2; Tegâbun,1; Mâide,40); KB,11:(Ra’d,9; Tegâbun,4); KB,14:(Zümer,62; Kasa,88); KB,16:(Şûrâ,11); KB, 17: (Bakara,255); KB, 20:(Furkân,6); KB, 22:(Sâffât,6); KB, 23:(Hûd,6;En’âm,38); KB, 24: (Muhammed,38); KB,29:(Fâtîha,4 ve 5); KB, 32:(Hûd,3; Mutaffîfîn,5); KB, 1200, KB, 1201, KB, 1202, KB, 1213:(Enbiya,34; Zümer,30; Rahman,26; A’raf,34); KB, 4179:(El-isra,23); KB, 3729, KB, 3901:(Nahl,40); KB, 4452,KB, 4453:(Araf,199); KB, 3649,KB, 3674,KB, 5122: (Zümer,53); KB, 5927,KB, 5930:(Enam,32;Ankebut,64; Muhammed,36; Hadid, 20) vb. (Batur- Gölcü, 2013: 186)

KB’nin 58. beytinde “cemaat bile kıl fariza namaz / cıgaylar hacı kıl adına namaz (Farz namazları cemaat ile kıl, fakirler haccı olan Cuma namazını eda et)” farz namazlarının cemaatla kılınmasının faydalarına değinilmektedir. Bu yaklaşım peygamberimizin şu hadislerinden beslenmiştir. Birincisi ,“Kişinin cemaat ile kılacağı bir namaz, evinde veya çarşıda yalnız başına kılacağı namazın sevabından yirmi küsur derece daha fazladır.” ikicisi ise Cuma namazı üzerinedir. “ Cuma namazı fakirlerin haccetmesidir.” (Sofuoğlu, 1989:127-180)

Peygamberimizin “Özür dilemeni gerektirecek bir sözü söyleme. (Batur- Gölcü, 2013: 187)” mealindeki hadisinden Has Hacıp, ilham alarak şu beyitleri yazmıştır: “ yuva sözlese söz neçe yas kılur / eger sözleyü bilse asgı bolur (Söz boş yere söylenirse çok zarar getirir; söz yerşnde söylenirse faydalı olur. (KB, 987)”

İslâmianlayışta başa gelen felâketlerin, bilhassa hastalıkların, kişinin günâhlarına kefâret olacağı fikri yaygındır. Bu fikir paygamberimizin şu hadisinden kaynaklanmaktadır: “Müslümanın başına gelen hiçbir musibet veya hastalık yoktur ki, onun günahlarının kefareti olmasın; hatta bir diken batmış olsa bile.(Sofuoğlu, 1989:127-180)”

KB’deki 21. beyit yukarıdaki hadisten damlamıştır. “ilig aydı ay toldı ivme serin / ig ol bu yazuklarka yulğı yarın (Ey Ay toldı, acele etme, sabırlı ol; hastalık yarın günâhların kefareti olacaktır.” (KB,21)

Yusuf Has Hacıp eserinde geçen 40 ve 42. beyitleri yine hadislerden ilham alarak yazmıştır. Beyitler ve hadisler şöyledir:

"Kişi iki türlü kişi atanur / Biri öğretigli biri öğrenür (İki türlü insana insan derler: Biri öğreten, biri öğrenen)".(KB,40) ve "İkide naru barça yıldı sanı / Tilese munı tut tilese anı (Bu ikisinden başkasını hep hayvan olarak kabul et; hangisini istersen onu seç)" (KB, 42).

Peygamber (s.a.v.) şöyle demiştir: “ İnsanlar, alimler (bilenler) ve öğrenenler olmak üzere ikiye ayrılır. Bunun dışındakiler ahmadır ve onlarda hayır yoktur”. Yine bu konuda şöyle demiştir: “ Ya âlim ol, ya öğrenen. Ya dinleyen ol, ya da ilmi ve âlimi seven.Sakın beşincisi olma, helâk olursun”.(Sofuoğlu, 1989: 127-180)

Bunların dışında, eserde daha birçok beyit ile hadisler arasında da paralellik kurmak, ilişkilendirmek mümkündür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi tekrara düşmemek için birkaç örnekle yetinildi.

Görüldüğü gibi Yusuf Has Hacıb, eserinde okuyucusunu etkilemek için her türlü malzemedenyararlanmıştır ki ayetler ve hadisler bu materyaller arasında hem en dikkat çekenidir. Müslüman bir yönetici ve halka hitaben yazılanbu eserde İslami kaynakları referans almak en etkili olabilecek yöntem olarak düşünülebilir.Çünkü ayet, Allah'ın kelamı; hadis ise onun elçisi olan peygamberin sözleridir.Bu nedenle eserde doğrudan veya dolaylı yoldan atfedilerek verilen ayet ve hadisler, okuyanlar açısından söylenenleri benimsemek, sahiplenmek noktasında çok büyük bir etkiye sahiptir.

Sonuç olarak,her üç eserde de azımsanmayacak ölçüde ayet, kudsî hadis ve hadislerin içerik belirlemede etkili olduğunu söyleyebiliriz. Her üç kişinin de olabildiğince İslamın bu temel kaynaklarını, öğretilerini desteklemek, halkın ilgisini toplamak, eserlerinin değerini artırmak, görüşlerini bol örnekle anlatmak, estetik güzellik katmak vb. düşüncelerle kendilerine ilham kaynağı olarak seçtiklerini söylersek hata yapmış olmayız.

İslamın ve İslami anlayışın fert ve toplum üzerindeki artan etkisine paralel yazılan eserlerin içeriklerinin şekillenmesinde de Müslümanlığın en temel kaynaklardan kabul edilen Kur'an ayetlerinin ve peygamber hadislerinin belirleyici rol üstlenmesi dönem itibarıyla doğal bir süreç kabul edilebilir. İşte bahsi geçen üç eserimizi incelediğimizde İslamın tesiriyle ayet ve hadisin ya direk ya da dolaylı olarak anlatımı desteklediği görülmüştür.DLT'te diğer iki esere göre atıf, gönderme, telmih, ilham daha azdır. AH'ta ayet ve hadisler hem direk olarak dörtlükler arasına alınmış hem de birçok mısraya ilham kaynağı olmuştur. KB'de ayet ve hadisleri beyitlerin içeriğinde arayarak bulmak mümkündür. Çünkü direk bir bağlantıdan öte paralellik ve ilhamlar görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Kaşgarlı Mahmud, (2007). Divânü Lügat-it-Türk (Türkçe çeviri ve Düzenleme: Seçkin Erdi – Serap Tuğba Yurteser), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Banarlı, N. S., (1998). ResimliTürk Edebiyatı Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Arat, R. R., (1992). Atebetü'l-Hakayık, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, (1992).El-Câmi'u's-Sahîh, Çağrı Yay.,İstanbul. Reşit Rahmeti Arat: Arat, R. R., Kutadgu Bilig, I. Metin, Türk Dil Kurumu 1947; II. Tercüme, Türk Tarih Kurumu, 1957; Indeks (Yayıma Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman. F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1979.
- Sofuoğlu, C., (1989).Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki İzleri, Dokuz Eylül Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, V, 127-180.
- Ersoylu, H., (1981) Kutadgu Bilig'de Kur'a-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 15, 17-41.
- Kara, M., (2012). Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig, Nesil yayınları, İstanbul.
- Batur, Z., Gölcü, İ., (2013). Kutadgu Bilig'de Anlatımı Güçlendiren Materyaller: İkna Etme Teknikleri, TSA / 17S:2.
- Eker, S., (2006). Kutadgu Bilig'de Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, bilig, 38, 103-122.
- Çatak, A., (2012).Atebetü'l-Hakayık'ta Dünya Algısı, Turkish Studies, Volume 7 /4, p. 1177-1202, Ankara.
- Batur, Z., Alevli, O., Kuru, H., (2013). Kültürel Bir Miras Olarak Divânü Lügat-it-Türk'te Dil ve Kültür Öğretimi Materyalleri, The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 6 Issue 1, p. 403-423.
- <http://www.islam-tr.com/forum/konu/sahih-i-buhari-muhtasar-pdf-indir.30684/> adresinden yararlanılmıştır.
- <http://www.islamansiklopedisi.info/kullanım.phpadresinden> yararlanılmıştır.
- http://kuran.diyaret.gov.tr/kuran_meal.pdf adresinden yararlanılmıştır.

KIRGIZ HALK ŞİİRİNDE DİN VE KUR'AN
RELIGION AND KORAN IN KYRGYZ FOLK POETRY

Ayşen KOCA Doç. Dr.
Ergün KOCA Doç. Dr.

Zirve Üniversitesi, Gaziantep, Türkiye
aysen_koca71@hotmail.com / e.koca06@gmail.com

ÖZET

Kırgızların halk edebiyatında, dünya folklorunda olduğu gibi dini şiirler özel bir yere sahiptir. Bu yönüyle dini şiirler; halkın poetik ürünleri, din felsefesi, tarihi hakkındaki araştırmalar için temel kaynak niteliğindedir.

Halk şiirlerinde saklanan dini motiflere bakıldığında Kırgızlar; Fetişizm, Animizm, Totemizm, Şamanizm, Zorostrizm, Budizm ve İslam dininine inanmışlardır. Bu dinlerin her biri birbiriyle yoğrulup kırgızların adetleriyle birleşip ırım-cırimolarak adlandırdıkları tavır ve davranışlar şeklinde, söz meclislerinde şiir formunda günümüze kadar saklanagelmıştır.

Anahtar kelimeler: Kırgız Halk Edebiyatı, din, şiir, Kur'an

Giriş:

Din temalı şiirleri karşılaştırarak yapacağımız herhangi bir seyahatte o şiirlerin yaratıcısı olan halk hangi dine inanmışsa o dinle beraber yaşanan tarihi devirlere ait bilgi almak mümkün olacaktır. Bu yönüyle dini şiirler, poetik olduğu kadar sosyo-kültürel araştırmalar için de temel kaynak niteliğindedir.

Kırgız halkının dini şiirlerinin çoğunda, eski dini formlara ait inanışlar günümüze kadar ulaşmıştır. İslam öncesi inanışlar; birbiriyle yoğrulup adetlerle birleşerek ırım-cırim⁶ olarak adlandırılan tavır ve davranışlar şeklinde, söz meclislerinde şiir formunda günümüze kadar saklanagelirken İslam sonrası dini inanışlar da özellikle 19. yüzyıl halk şiirlerinde açıkça yer almaktadır. Bu bağlamda Kırgız halk şiirindeki dini söylemleri iki kategoride ele almayı uygun gördük.

1. Kırgızların İslam Öncesi Dini İnanışları ve Halk Şiirine Yansımaları

Fetişizm, Animizm, Totemizm, inanışındaki kırgızlarda sözün gücü ve bu yolla kainattaki bütün nesnelerin, olayların ruhuna, tesir edip onların insan iradesine bağlanabileceği düşüncesi hakimdi. Bu inanış *darım ırları* denensifa niyetli şiirlerinde de çok iyi saklanabilmiştir. İyileştirme niyetiyle şiir okuyanlara da *darımçı* adı verilmiştir. Bu kişiler kendi dönemlerinin hem akını hem de kanaat önderi olup, tabiattaki canlı cansız türlü zatları insan hüviyetinde görerek nesnelerle insanlarla konuşuyormuş gibi konuşurlar, hasta kişiyi tedavi ederlerdi. Örneğin yılan sokmuş birini tedavi edebilmek için *darımçı* yılanın inini bularak, yılanı çağırır, yılanla adeta bireysel bir mücadeleye girerdi.

*Kılıçtın kını keldi,
Miltenin cıtı keldi,
Alabatanın cayımının,
Ak bolottun kurçumun.
Kerney baştuu ker cılan,
Sunray baştuu sur cılan,
Tez töbödön tiybey çık,
Kum töbödön kuup çık,
Çatırındı buzbasam,
Tanabındı üzböşöm.
Altı atanda doom bar*

⁶İrim-cırım: Batıl inanç

Aytışamın beri çık.

Tuu beenin kazısın

Tuurap cesem toyboymun,

Kapır seni koyboymun.

Omurtkadan ondop çık,

Kabırgadan kaday çık,

Menden emes kудaydan,

Azireti Sulaymandın demi menen(K. A. T.,1T, 2004:339)

Şıfa şiirlerinin içinde bakışların *görüm(görme)* şiirlerinin ayrı bir yeri vardır. Tabiattaki varlıkların sahibi gibi hastalıkların da sahipleri vardır. Bu sebeple bakış cinlerinin yardımı ile her türlü hastalığın sahiplerini kendine çağırarak hasta kişiyi iyileştirmiş olurdu.

Kırgızlarda hava şartlarını değiştirdiği düşünülen *cay taş* ile ilgili mitolojik bir inanış mevcuttur.Kırgızlar *Cay Taşı'nı* ineğin veya koyunun kırkbayırından (cumurundan) bulup dualayarak suya salarlar ve hava durumuna etkili olacağına inanırlardı. Bu alanda ustalaşmış kişiler de *Cayçı* olarak adlandırılmıştır. “Manas” destanında da *cayçılık* yeteneği ile ilgili malumatlar yer almaktadır. Destanın baş kahramanlarından Almambet’in bir yeteneği de cayçılıktır. Destanda 38 mısralık bölümde Almambet’in bu yeteneğine yer verilmektedir.

Sandıraluu Almambet,

Cay taşın suuga bayladı.

Tegerete ters okup,

Tekeri dua neçe okup,

Kalmakka dua neçe okup,

...alaken cayımına bul:

.....(Manas,S.O. Varyantı1982,IV: 158)

Halkın tabiatın (özellikle yağmur yağıp şimşek çaktığı zaman) olağanüstü güçlerinin olduğunu düşündüğünü dini şiirlerden hareketle söyleyebiliriz. Bu inanışa göre gök gürültüsü, şimşekKök Tanrı'nın iş ve hareketleridir.İlkbaharda ilk defa gök gürlediği zaman Kırgız halkı tabak çanak vb. takırdatıp boz üyün etrafında koşarak “*dambır taş*” ırını söyleyerek dileklerini söylerdi.

Dambır, dambır, dambır taş,

Dambır atkan kızıl taş

Camgır caadı küküröp,

Çelek tuga kaldar taş.

Kün küküröp köp caa.

Cer carılıp çöp çık,

Celin ayrılıp süt çık(Cusupov K., Kırgızdar, 1996:510).

Bu şekildeki ırım cırımlardan da anlaşılacağı üzere Kırgız halkı gök gürültüsü, yağmur, şimşek gibi hava olaylarına mitolojik gözle bakmış, olağanüstülük yüklemiştir. G.V. Plahanov “mitoloji Animizm ile tamamlanır, Animizm mitoloji ile tamamlanır. Bunu her bir dinde görmemiz mümkündür.”(1) der. Kırgızların geleneksel inanışlarında da durum aynıdır. Politeizm’in en önemli teması Animizm ruhun veya canın yaşayışı yönündeki inanışları oluşturur. Fakat Animizm kendi başına değil Totemizm, Fetişizm, mitoloji ile sarmaş dolaş yaşar. Aşağıda yer alan akbata “dua-alkış” bunun örneğini teşkil etmektedir:

Kökö tenir car bolsun,

Küldür ata kol koldosun.

Kambar ata un çaçsın,

Kündün piri kün tenir,

Carık menen nur bersin!

Umay ene ak çaçsın,

Ürkör ata togotsun,

Kızır ata darısın,

Calpı pirlər koldosun!

Oomin aldoo akbar!(Sitata T. Tananevdin Kırgız Folklorundaki Lirikalık Janırlar, 1998:150)

Sözün gücüne inanılarak söylenen bu mitolojik batada tabiattaki cansız nesneleri canlandıran Animizm ve onları kutsayan yönüyle Fetişizm; Animizm'e meyleden Totemizm, Şamanizm ve İslam kültürleri karışık kullanılmıştır.

Bazı halklarda kerametine inanılan kültürlerin idolleri de oluşmuştur. Kırgızlar, fiziki görünüşü ile farklılaşan ağaçları, taşları, suları, dağları kutsal görüp her türlü sırlı gücün sahibi olarak görmüşlerdir. Özellikle dut ağacı Oş bölgesinde hala kutsal sayılmaktadır. Kırgızlar, olayları mitolojik öğelere bağlamakla beraber bazı tabiat varlıklarının dağın, gölün, ırmakların ruhi sezgilerinin var olduğunu düşünürler. Bu tabiat varlıkları insani özelliklere sahiptir. Bunlar insanı anlar, iyilik ve kötülük yapabilirler. Fetişizme ait algılar gerçek nesnel güce sahip olup özel mesleklerin idollerini oluşturmuş, o idolleri kutsamanın da belirli prensipleri ortaya çıkmıştır. Kırgızlar'da bazı ağaçları, taşları, pınarları kutsal sayıp türbe misali saygı duyma günümüze kadar süregelmektedir. (2) Fetişizm düşüncesine göre; insanlar nesnelere gösterdiği saygıya göre iyilik ve kötülük yaşar. Mesela akımı çok güçlü bir suyun yanına varıp aşağıdaki ır-şiiir söylene suyun insana yol vereceğine inanılırdı.

*Agını katuu dayradan,
Caratkan özü koldosun,
Suu içinde cetelep
Ilyas pirim coldoşum.
Şaşırbay solgun keçirgin,
Şeytan naadan cogolsun.
Caa pirlirim, şar suudan,*

Çımın candı koldogun(K. Cusupov, Kırgızdar, 1996:510)

Kırgız halkında cansız varlıkların, insanların, her türlü kavramın ve mesleğin bir ustası –piri var düşüncesi mevcuttu. Kırgız halkının inanışına göre bu pirlerin adları bellidir. Çiftçiliğin *baba diykan*, talihin *kıdır(hızır)*, aşkın *yusuf ve züleyha*, ustanın *döötü*, tabibin *ulukman*, akının *asan kaygı* veya *cayır sarı kız*, balanın *umay ene*, yiğitinki *şaymerden(şah-ı merdan)*, kuşunki *buudaydık*, köpeğin *kumayık*, vb.dir. Kırgızlar bu pirlere şiiir türündeki sözlerle, mitolojik unsurlarla yardım isterler. Örneğin tohum sepilirken buğdayın güzel ürün vermesi için *baba diykandan(çiftçi babadan)* yardım isteme mahiyetinde şu şiiir söylenir:

*Mına septim uçtap.-
Cıluu cerden konuş tap,
Bu- cetim cesirge,
Munu- karı miskinge,
Bu- aç arıkka,
Munusu- alsız karıpka,
Buları- kurt kumursgaga,
Munusu- suramçıga,
A bul- tilemçıge,
Buları- salamçıga,
Kalgandarı-
Sizge, bizge, mana!
Baba diykan coldoşum,
Bardık işti ondosun,
Bardık cerde koldosun,
Car bolup cıloolosun,
Emi bu yağın men bilemin,
Sugatın öksü bolbosun,
Öngöndö aram çöp konbosun,
Arığın kenen çabılat,
Korukçun arbyn tabılat,*

Tilegim cön,

Ön, ürönüm ön,

Berek bek baylasın,

Berdik baba diykanga,

Birin mindep çaylasın(K. Cusupov, Kırgızdar, 1991:150)

Kırgız halkı kült olarak gök cisimlerine de sığınmıştır. Hatta onlara özel isimler de verilmiştir: *Ürkör, toltoyyun oku, uç arkar, cetigen, kiçi cetigen, altın kazık, koşoktolu koş muzoo, sarı cıldız, çolpon(balbildak cıldız), çıkıluu cıldız, ay, güneş vb.* bunların kerametine dair her türlü mitoloji, destan günümüze kadar süregelmiştir. Mesela; cıldız onopa göre (aya göre -yıldızın yerine göre) yola çıkış veya önemlibir işe başlama ırımı. Gök cisimleri çoğunlukla antropomorfuk evli, çoluk çocuk sahibi olarak düşünülmüştür. Örneğin *ürkör* ile ilgili şiirde:

Ürkör ürkör ülpüldök,

Ürküp kayda barasın?şeklindeki soruya;

Coo celimge baramın.

Aştık aydar uulum bar,

Cibek sozor kızım bar, diye cevap verir.

Gök cisimleri içinde ay kültüne daha fazla yer verilir. Ay parladığında şu şiir söylenir:

Ay kördüm aman kördüm,

Aydın munarınan,

Cerdin kucagınan,

Cegilik dan,

Bir kıltık saman gördüm.

Cerge cemiş,

Cetimge ceniş,

Cöögö uloo,

Calkogo meenet,

Calgızga ermek,

İştermanga kut,

... barına kayıl zaman gördüm.

Aydan aman,

Cıldan esen bololu,

Kelerki oşol küngö,

Östüp önüp tololu.

Kapırğa-tar,

Bakırğa- bay ay bol.

Oomiyn, aldo akbar!(K. Cusupov, Kırgızdar, 1991:514-515)

Fantastik unsurlar önceki zamanlarda sadece yaratılışın gizli sırlarını yansıtsa da sosyolojik yönü de işin içine girince tarihi gücü ortaya çıkmış oldu. Bu iki yönlülük sonraları tanrıların gücü olarak algılandı.(3) Tanrı gökyüzünün sahibi, ilahı olarak eski animistik inanışlar çevresinde kalıplaşmıştır. Eski türklerin efsanelerinde insanlar halklarının, memleketlerinin kaderleriyle ilgili olarak baş ilaha başvurmuşlardır. İslam'laşan Türk halklarında kırgızlarda "*kuday*" "*alda*" terimleri bunların yerine kullanılıp politeistik düşünceden monoteistik düşünceye dönüşmüştür. Dini, sosyal, lirik şiirlerde ve destanlarda bunların adları sıkça geçmektedir. Örneğin ant verirken, "*töböşü açık kök ursun, döşü tüktüü cer ursun!*" şeklinde kullanılması, kargışların ve alkışların: "*tenir ursun-Allah cezani versin*", "*tenir calgasın gibi-Allah esirgesin*" gibi mısralar ile sona ermesi gibi.

Kırgızlarda *umay ene, cer, su, kök tenir, ata-babanın arvagı kültü* de son derece önemli bir yere sahiptir. Ata-babanın arvahı öldükten sonra diri kalıp, akrabalarının başına bir iş geldiğinde onları korur. Örneğin, usta manasçı Tınıbek Capıy Uulu manasçı olmasıyla ilgili olaral gördüğü düşü şiirle şöyle anlatır.

Kalın curtun Manası,

Arbagı tirüü baatırdı

Abdan baykap karaçı!

Veya:

Aytsan oozun tolgondoy

Arbagı tirüü alaken,

Ar kaçan cardam bolgondoy(K. Cusupov, Kırgızdar, 1991:522)

Folklorik eserlerde Manas'ın ruhu bütün Kırgız halkının koruyucusu olup herhangi bir iş başlangıcında dua mahiyetinde “*Manas koldo-Manas koru!*” şeklinde söylenmektedir. Hayattayken halk tarafından tanınıp sevilmiş yetenek sahibi kişiler: destan söyleyicileri, akınlar, komuzcular, tabipler vb. de halkın koruyucusu genel ruhlardır. Bu ruhlar sevdikleri insanın düşüne girerek o adamın o meslek dalında ustalaşmasını da sağlarlar.

Kırgızlarda *ata-babaların kültüne* sığınmanın eski türk dönemlerine kadar dayanan miraslaşmış hali vardır. Eski türkler ata-babaya duyulan saygının göstergesi olaraktaştan ikonografik bir çok türde heykeller yapmışlardır. Taş heykellerin bu şekilde çok çeşitliliği genelleştirilen bir ata-baba kültünün değil reel bir ata-baba kültünün varlığının habercisidir.(4)

Kırgızlar Zorastriзм dinini de bir dönem kabul etmişlerdir. İrim-cırım olarak ritüellerinde ateşi bir kült olarak kutsal görme, ateşin vasıflarını günlük hayatta bir adet hükmünde hala kullanımlarına şahit olmaktayız. Örneğin eski zamanlarda ölünün yakılması(her türlü günahı arındırılması), ölünün başına çıra yakılması buna bir örnek teşkil etmektedir.

İnsanoğlu kendini saran dünyanın sırlarına henüz vakıf olamadığı dönemlerde her bir varlığın, olayın bir sahibi olduğunu, sözlerinin gücüyle de onlardan her türlü yardımı göreceğini zannediyordu. Bu sepeple *ırım-cırım* türünde dilek dileyen pek çok şiir ortaya çıkmıştır. Bir nesnenin sahibine, pirine dilek dileme şeklinde onlara sığınma manasındaki bu şiirlerin bazıları o kadar gelişmiştir ki kendi başına bir tür haline gelmiştir. Dilek dileyen ırım- cırım şiirlerinin içinde günümüze kadar gücünü kaybetmeden gelen en büyük grup *batalardır*.

Bak karasın,

Kıdır daarısın,

Celen uzarsın,

Cergen köböysün,

Örüşün cayık bolsun,

Ömürün uzun bolsun,

Önün kızıl bolsun,

Kudayım mal bersin,

Baş bersin,

Uzun ömür çaş bersin(KRUİA.MKMUB.KCF. İnb. No:463, s.7).

Batalaramanaca en yakını *ant verme* şiirleridir. Antlaşan kişilere sözlerinden cayarsa tabiattaki kutsal güçler adına; “*töbösü açık kök*”, “*töşü tüktüü cer*”, “*asmandagı ay, karangı tün ursun!*” şeklinde sözleşirler.

Caramazantüründeki din şiirleri de geniş yer tutmakta ve hala süregelmektedir. Caramazan şiirleri ramazanın ortasında başlayıp, sonuna kadar söylenmektedir. Ramazan şiirleri oruçların kabul olmasını dilemekte, ev halkının iyiliklerini dile getirmektedir.

On iki ayda bir kelgen oroza can,

Orozon kabil bolsun tutkan adam,

Caramazan ayta keldik caprasına,

Ornosun kut bereke baştarına,

Caramazan aytkan menen kim tougon bar,

Nuskasın bayırkının kim koygon bar,

Car Mukamet aytıp ötkön caramazan,

Appak üyün aküyün çatır bolsun,

Uşul üydö bir bala batır bolsun.

Batırlıktın paydası kayda bolsun,

Kıl köpürö kıyamət payda bolsun (K. A. T.,1 T., 2004:346)

2.İslami İnanışların Halk Şiirine Yansımaları

Orta Asya'nın merkezinde bulunan Kırgızistan coğrafyasına İslamiyet, 751 yılındaki Talas Savaşı ile ulaşmıştır. İlk Müslüman Türk devleti olarak bilinen Karahanlıların yaşadığı ve merkez kabul ettiği yer de bu bölgedir. Bu tarihi merkezler bağlamında Kırgızistan coğrafyasındaki Kırgızlar arasında İslamiyet'in yayılmasında bazı tarikatların ve tarikat liderlerinin (Baabedin, Nakşibendî (Vahabidin), Hoca (Koco) Ahmed, Suffi Alla- yar (Sopoldayar), Bakırgani) çok önemli rol üstlendiği bu konudaki araştırmalardan da anlaşılmaktadır. Bu yönüyle İslamiyet Kırgız toplumunda *Sufizm* yoluyla yayılmıştır dersek yerinde olur.(5)

Kırgız halkının İslamiyetle tanışma, İslamiyeti benimseme sürecinde 13. Yüzyıldaki Moğol baskınları önemli bir aşama olmuştur. Dinin yayılma merkezleri olan bir çok şehrin (mescitlerin, medreselerin) talan edilmesi halkın İslam dinine sarılmasına sebep olmuştur. 19. yüzyıldan başlayarak Moğollar tarafından yakılıp yıkılan şehirlerin yeniden imar edilmesiyle İslam dini yeniden yayılma ve yerleşme imkanı bulmuştur.

XIX. yüzyıl Kırgızistan tarihine ve edebiyatına derin izlerle yansımıştır. Hokand hakimiyeti ile Rus çarlığının Kırgızlara reva gördüğü ezaların neticesinde halk şairlerinin başlattığı fikirler Kırgız edebiyatında büyük bir dönüşüm başlatmıştır. Bu tarihi süreçle beraber XIX. yüzyıl, Kırgız halkının düşünce yapısında başlayan yeni algıların ve dini söylemlerin; *Kalıgul Bay uulu (1785-1855)*, *Moldo Niyaz (1823 - 1886)*, *Moldo Kılıç Şamırkan uulu (1876-1930)*, *Moldo Bağış Sarıbay uulu (1866-1937)*, *Aldaş Moldo Ceenike uulu (1874-1930)*, ve *Nurmoldo (1838-1920)* gibi halk şairlerinin dilinden dökülmeye başladığı bir dönem olmuştur. Kırgız klasik halk akınları eserlerinde dini düşüncelerini yansıtmışlardır. İslami inanışların halk şiirine yansımaları hususunda Kalıgul, Moldo Niyaz, Nurmoldo'nun, şiirlerini incelemeyi uygun gördük.

Kırgızların nostradamusu olarak adlandırılan (A. Kakaev) **Kalıgul**, kendine kadarki akın, hicivci söz ustalarının fikirlerini çok iyi bilmektedir. O mescit ve medreslerdeki ulema söyleşilerini veciz ifadelerle yapmıştır. Üretken bir kişidir. Kalıgul kafiyeyi koruyarak sehl-i mümteni tarzında şiirler yazmıştır. Kalıgul'dan başka mesel söyleyen olmadığı için sözleri atasözü gibi kabul görüp halk arasında *oluya* lakabıyla tanınmıştır. Vecizeleri ile Kırgız halkının kanaat önderi olmuştur.

Kalıgul, İslam'ın prensiplerini değerlendirip şiirlerinde "*bu dünya yalan dünya*" sonucuna ulaşır. Kalıgul Bay uulu; "*Terme Sanat Irları*", "*Nasıyat - Sanat Irları*" şiirlerinde ortaya koyduğu Kırgız halkının ezilmişlik psikolojisini ve sosyal yozlaşmayı, "*Akır Zaman*" ve "*Ömür Cönündö*" şiirleriyle zamandan şikayetlerini ve dini-didaktik öğretilerini, *vecizeleriyle* de Kırgız halkının etik, estetik algılarını felsefi bir atmosferde dile getirir.

"*Akır Zaman*" konulu şiirleriyle sergilediği *zamanın getirilerinden şikayet* ve bu buhranlardan kurtulmanın yolu olarak gördüğü dini-didaktik öğretiler Kalıgul'un şiirlerindeki din temasının göstergesidir. "*Terme Sanat Irları*"nda yer alan *ezilmişlik ve kültürel yozlaşmanın çarelerini* "*Akır Zaman*" konulu şiirleriyle ortaya koymuştur.

Kalıgul Bay uulu XIX. asırda Kırgız edebiyatında dini konuları ele alan ilk şairdir diyebiliriz. Kalıgul Bay uulu yedi yaşında Sopa Baba'dan namaz oruç gibi sadece temel dini bilgileri öğrenmiştir.⁷ Şairin dini tahsilinin ileri derecede olmamasına rağmen eserlerinde dini yaşam prensipleri görülmekte, halkın sosyal bütünlüğünün dini-ahlaki düsturlara bağlı olmakla sağlanabileceğine inanmaktadır.

Zaman temalı şu şiirinin,

.....

Түн ичинде уктабас,

Батыр болот ошолор.

Бысылданы айтпаган

⁷Kazakova Nurzat, Kırgız Oozeki Çıkarmaçılığı, Adabiyat Kündörü Samınarı, E. A. A. U., Bişkek, 2012.

Каапыр болот ошолор (Kalıgul Bay uulu “E. K. T. I. J.” 1992: 25)

(Eğer çok isterlerse hazır olur onlar, gece bile uyumayıp yiğit olur onlar, bismilda-besmeleyi bilmeyen kafir olur onlar.)

.....
Дин кыскарган бир заман.

Орозо – намаз окубай,

Дин кыскарган бир заман.

Ошол жакишы , биз жаман,

Өтүп барат бир заман.

Биз жүргөн жер тар заман,

Кийин келер зар заман. (Kalıgul Bay uulu “E. K. T. I. J.” 1992: 25-26)

(Dinin kısaldığı bir zaman olur, hoca-molla yok olur, oruç, namaz bilinmez, onlar güzel biz kötü, ömür geçer bir zaman, bizim yaşayacağımız dar zaman, bir gün mutlaka gelir) gibimırsralarıyla şair; “dinin kısalmış olduğu günlerin” S.S.C.B döneminde Türkistan topraklarında yaşanacak hem dini hem de kültürel dejenerasyonun habercisi olmuştur.

Акыр Заман

Азиздер айтып кетиптир,

Акыр заман болжоолун,

Ак азирети пайгамбар,

Адам ата баш болуп,

...

Адеби жок с□йл□г□н,

Кошуна болот деп айткан.

Конушу такыр, чөбү жок,

Ташка колот деп айткан.

...

Андан кийин замана,

Акыр болот деп айткан.

Акыр заман адамы,

Алым болот деп айткан.

Аяттык сөзүн бек тутпай,

Залим болот деп айткан.

Аганын тилин уни албай,

Кыйын болот деп айткан.

...

Капыр менен аралаш,

Ошондо, айыл колот деп айткан,

Замананын адамы,

Молдо болот деп айткан. (Kalıgul Bay uulu “E. K. T. I. J.” 1992: 26)

Şair şiirinde ahir zaman insanını bedenlen küçük, edeb yoksulu, ahlaken zayıf, sözünü tutmayan, zalimce davranan, kardeşini dinlemeyen bir kişilik olarak tasvir etmektedir.

“Акыр Заман-Akır Zaman- Ahir Zaman” şiiriyle birlikte “zamana-zaman” temasını Kırgız şairler arasında ilk olarak Kalıgul’un kalemіyle tanımaktayız. Kalıgul’un zaman konulu şiirlerinde son zaman, zor zaman fikri, ahir zaman felsefesine bürünerek dini bir mahiyet kazanmaktadır.

Şiirdeki peygamber, Hazreti Adem, ahir zaman, edeb, alim, kafir, molla gibi tenasüblü dini-tasavvufi terimler de metindeki mistik havayı güçlendirmektedir.

Şairin “*Kalıgul’dun Ömür Cönündö Aytkanı*” şiirinde;

Bulut minseñ cetpeysiñ,

Muruñku ötkön çaşıña.

Muunu ketip karısa,

Acal kelet başıña. (Kayıpov, 2005: 251) (Buluta binsen yetişemezsin geçip giden yaşına. Güç tükenip yaşlanırsa, ecel gelir başına.)

*Oylop tursak zamana,
Tegerenip kün catkan,
Cer titirep, taş kulap,
Minday zaman bir ötkön.*

... (Kayıpov, 2005:251)

(Düşünürsen zaman dönüp gün duruyor.Yer titreyip, taş yuvarlandı. Zaman geçti. Birbirlerini parçalayıp ertesi gün buluşup, nice sağlam er geçti.)

Şair bu mıralarında yer alan zaman algısı da ahir zaman konulu şiirlerini tamamlar niteliktedir.

Şairin yukarıda söylediğimiz “*Akır Zaman*” ve “*Ömür Cönündö*” şiirlerinde sade bir dille tasavvufidüşüncelere yer vermektedir. Dönemin siyasi ve kültürel arka planını göz önüne aldığımızda Kalıgul’un şiirlerindeki tasavvufi yaklaşımları önemli bir çıkış olarak değerlendirebiliriz. O, Kırgız şairleri arasında dini-tasavvufi motifleri, ilk kullanan şairlerden biri olarak meseleye halkın içinden yetişmiş sade bir müslüman edasıyla yaklaşmaktadır.

Bu fikri desteklemek için tanınmış kırgız akını **Nur Moldo**’nun(1838-1920) eserlerine de bakmak gerekmektedir. Nurmoldo Namangan şehrindeki Molla Kırgız medresesinde ders vermiştir. O,“*alemdaki her şeyi Allah yarattı, kainattaki her türlü iş onun buyruğu ile olur*” düşüncesinde olup ilmiyle de diğer şairlerden ayrılmıştır.

Nurmoldo halk içine büyük bir *moldo-molla* olarak tanınmıştır. O’nun Sovyet hükümeti döneminde din, şeriat, inanç, ahlak, peygamberler gibi konularda söylemlerde bulunup, kıssalar anlattığı bilinmekle beraber, dini şahsi hayatında yaşayan bir kişi olarak aktarılmaktadır.

Kırgız şairleri hakkında araştırmalar yapan Caki Taştımirov’un 1973 yılında basılmış olan “*Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmaçılık Tarihinin Oçerki*” adlı eserin “*Atışmalar*” adlı bölümündeki: Narkbübü ile Cenicok arasındaki ünlü atışmada Narkbübü’nün Cenicok’a şu şekilde karşılık vermektedir.

Aksıdan kelgen Nurmoldo,

Şariyat menen sençilep,

Aytışıp körgön bir coldo. (Alahan, 2004:31)

Narkbübü onun Kırgızistan’ın güney tarafındaki Aksı’dan geldiğini, şeriat ile haşır neşir olup, içinde dolup taşan ilahi aşkı aytışlarla dile getiren bir derviş olduğunu ifade etmektedir.

Bu tarihi süreçte Nurmoldo’nun şiirlerinde iki temanın ağır bastığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi “*zaman, zamandan şikayet*” ikincisi de *dini- tasavvufi* öğretiler.

O da zaman ve zamandan şikayet konularına takılıp kalmamış zor zamandan çıkmanın yollarını aramıştır.

Bu arayışı O’nu dini-tasavvufi bir yola çıkarmış ve şiirlerini dini tasavvufi ifadelerle süslemiştir.

Şiirlerindeki alıntılar ve göndermeler O’nun İslami bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Kur’an kıssalarını mesnet alarak dini-didaktik şiirler yazmıştır. “*Adam Ata- Adem Baba*” adlı şiiri bunlardan biridir. Nurmoldo

“*Adam Ata*” şiirinde;

Aylanayın miñ bulak

Agıp atat şıldırap.

Appak, kızıl, kök, çaşıl

Açılıptır gül burap.

Bulbul sayrap bağında

Oturup alıp canında,

Düyüm cemiş: alma, örük,

Möltüröp cüzüm şagında.

Adam ata, Obo ene

Akırın basıp beyişte,

Arı beri cürüşör

Astı tüşpöy keyişke. (Alahan, 2004:38) derken cenneti ve cennet nimetlerinin güzelliklerini tasvir etmektedir. Şiirinin devamında da Hz. Adem ile Hz. Hava'nın Allah tarafından yasak edilmiş meyveyi şeytanın vesvesesi ile yemesinden ve Allah tarafında cezalandırılıp cennetten kovulmalarından bahsetmektedir.

Şairin "*Naadan Menen Paygambar*" adlı bir şiirinde ise dinin ve dini temsil eden kişinin sosyal hayattaki misyonundan bahsetmektedir.

Şair "*Nasıyat Irları-Nasihât Şiirleri*" adlı şiirinde

Şariyat aytpa cunupka ,

Nasaat sözdü unupka,

...

Azezilge aldatsañ,

Tüştüm dep oylon kudukka.

...

Musulmandın balası,

Kalbasın eger tozokto." (Kayıpov, 2005:294)

(Haram nedir bilmeyene şeriatı anlatma, nasihatleri unutma, şeytana kanarsan kuyunun dibine düşmüş gibi olursun, eğer müslüman çocuğu ise o cehennemde kalsın), derkenşariat, cunup, azezil, musulman gibi terimlerle düşüncelerini anlatmaktadır.

Car Çakırui-Duyuru Yapmak (Çığırkan Türküsü) adlı şiirinde;

Bismilla iraim

Bir Allah kılıp ırayım

Kırılıştan saktaştın

Kıyırın ayttı, ulayın.

...

Taazim kılât salamnı. (Kayıpov, 2005: 295)mısralarıyla insanın rızkının doğumuyla beraber yaratıldığını, insanın ömrünü bu rızkı aramakla geçirdiğini, zavallı insanoğlunun hayatın gayesinin ne olduğunu anlayamadığını dile getirmektedir.

Aynı şiirin devamında ise;

Aksakaldar gep ayttı,

...

Nurmoldo özüñ kabarlap

"Car çakırğın" - dep ayttı.

...

Eşitpey kaldım debeñer

Ezilip kaygı cebeñer. (Kayıpov, 2005:296)

(İhtiyarlar şimdi dinle diye söz söyledi, Nurmoldo tüm memleketi dolaşp, kendin haberdar edip, "duyur" diye söyledi. İştmedik diyerek ezilip üzölmeyin), şeklindeki beyanından derviş akını Nurmoldo'nun islami söylemlerle açık açık tebliğde bulunmaktadır.

Nurmoldo'nun "*Oylonçu*", "*Nasip Buyruk*", "*Ömür Cana Ölüm*", "*Bolboso*" adlı şiirleri de hayattan olayları yansıtan didaktik ve tasavvufi örgülerle işlenmiş eserlerdir.

Nurmoldo'nun şiirlerinde dini-tasavvuf terimlerin bilinçli olarak kullandığını görmekteyiz. Şariat, Allah, kul, rızık, alem, mübarek nasihat, azazil-şeytan, müslüman, cehennem, niyet, bereket, cin, can, kabir, ecel, dedikodu, dünya malı, zalim gibi kelimelere irşad vazifesi gördürdüğü açıktır.

Bu konuda tanınmış kırgız şairi **Moldo Niyaz**'ın şiirleride manidar bilgiler verir. Oİslamın önemli bir savunucusu olmuş, "*bu dünya yalan dünya, bu dünyaya kanılırsacehenneme götürür*" düşüncesinidillendirmiştir..

Şairin dini bilgisinin derinliği yazdığı şiirleirinden fark edilmektedir. Şiirlerinde dini-tasavvufi terimleri çok sık kullanmaktadır.

I Sanat şiirinde;

Бисмиллеалрахманалрахим.

.....
*Бейнасип кылды худайым
 Йакишылардын баарынан
 Жаратты бизди кыр жерге
 Жамаат намаз окубай
 Жашыбыз жетти бир жерге
 Узатса жетип хар жерге
 Узун кылып худайым*

.....
*Кантип таап кетебиз
 Ахреттин жолуну ?
 Сапарың каттык ыраакка
 Бу жалганчы дүнүйөдөн
 Өлүп барсаң бир күнү
 Паришта кирет суракка.
 Жообуну бербесең*

Жаның калар фиракка (Moldo Niyaz “Sanat Digarasttar” 1993: 25)diyerek söze,“bismillah” ile başlamaktadır. Namaz kılmadan geçirilen ömrün nasipsiz bir hayat olduğunu ızdırapla söylemektedir. Bu yaştan sonra ahiret yolunu nasıl bulacağınız diye endişelenmektedir. Meleklerin sorguya çekeceğini ve cevapsız davranışlarımızın bizi cehenneme sokacağını, ahiret hazırlığı yapılması gerektiğini ifade etmektedir.

Bismillah, Allah, nasip, cemaat, namaz, ahiret, yalan, dünya, melek, ölüm, sorguya çekilme, cehennem gibi kelimelerle şair, ahirete imanı işlemektedir.

*Жан эгем койгон хасыл жан
 Бир күн(дөрү) кас кылар,
 Эгиз боюң пас кылар.
 Этиңди куртка аш кылар.*

.....
*Жан эгем өзү жараткан
Он сегиз миң ааламды.
 Асманда азиз жаратты
Арши күрс, лаухукалемды.
Өзү халкка жаратты :
Ауал Адам атаны
Сабап болуп Азизил
 Билип туруп өлүмдү
 Бандалар кылар катаны
 Үмүт кылат бандаси
 Худайымдын бир аты
Гаффар деп кылар атаны.
 Банданин иши хатарлик
 Хакийкат падиша худайым
Кылар бекен саттарлик ?
 Арзынча болсо гүнахи
 Азап кылат худайым
Магфират кылса гүнахни
 Азат кылат худайым*

.....
*Жан эгемнин бир аты
Жаббар деп үмүт кылабыз.*

**Хатарлуу банда кұнахкар
Гаффар деп үмүт кылабыз.**

Хакыйкат мариз – касалга
Табып деп үмүт кылабыз.

Өз нурудан жараткан
Хабиб деп үмүт кылабыз

Масала кылган моллолор

Макүрү дейт каманды

Жазыктуу банда кұнахкар

Жан эгем берсин ыйманды

.....

Шайтан жолдон азгырат

Кам сүт эмген бандани.

Пайгамбарым үммөт деп

Аси, жафи,гамрахни

Кыяматтын хафики

Ыйман жолдош – хамрахни.

.....

Жаннати кылсын худайым.

Жамалыны көрсөтүп.

Жалакасын барчаны.

Азабы каттык дозоктон

Аман кылсын худайым .

Ара жолго таштабай

Аси,жафи – барчани (Moldo Niyaz “Sanat Digarasttar”, 1993:26 – 27)

Şiirinde;can, yaratmak, on sekiz bin alem, aziz, arş, kürs, levh ü kalem, Hz. Adem, Azrail, ölüm, mümin, ümit, Gaffar, hakikat, Settar, günah, mağfiret, azad, Cebbar, habib, nur, molla, mekruh, iman, şeytan, ümmet, Cennet, Cehennem gibi dini terimleri kullanılmıştır

Şiirin yukardaki bölümünde Allah’ın Gaffar, Settar, Cabbar isimlerini kullanmaktadır.Şiirdeki mağfiret, habib, arş, kürs, kalem gibi dini-tasavvufi terimler ilk olarak Moldo Niyazın şiirlerinde geçmektedir. Moldo Niyazın kullandığı terimler ve şiirinin manası önceki şairlerden daha derin ve tasavvufidir.

Хабибин худай жаратты.

Шариат жарый болсун деп

Аалымдарды жаратты.

Харам аамий желмогуз

Залымларды жаратты.

Эл ичинде жок эмес

Эминдерди жаратты

Мойну салык бечара

Момундарды жаратты.

Түрлүк немат бандага

Лазиздарди жаратты. (Moldo Niyaz “Sanat Digarasttar” 1993:27 -29)

Şair bu şiirinde Habib, Allah, şeriat, alim, haram, zalim, mümin, nimet, lezzet gibi dini terimleri kullanarak Allahın herşeyi hikmetle yarattığına işaret etmiştir. Canlı, cansız bütün mevcudat hikmetle yaratan Allahın Hakim isminin yansımasıdır, düşüncesi, şiirin genel esprisidir.

“I Sanat Digarast” şiirinde;

Кыямат күнү коллогон

.....

Масала,маани кураан.

Башкасы баары жүзйат.

.....

Нур мааниси немине ?

Бейиштин гулман зыйнаты

Үр маниси немине ?

Билбеген шайтан сөзү дейт.

Kıyamet, sohbet, Kuran-ı Kerim, nur, cennet, şeytan gibi dini terimlerin yardımı ile didaktik öğretilersergilenmektedir.

.....

Азраил алганда

Аршка карап жан кетет.

Кыяматтын бир эшиги

Көрүстөн карап тан кетет.

Сапарың каттык ыраака

Мардана болгон гарып баи

Фаришта кирет суракка

Асан кылса худайым

Арытаар баштан туманын

Атаа кылар ыйманын

Ар бандани илахим

Йаумулжаза махшарда

Салых кылып амалин

Насип кылсын жамалын

Азирети Аалы жайлары

Хавзу каусар шарбатта.

Азали тагдыр, албатта,

Асий, жафий, гамрахни

Жалакасын жан эгем

Жайына кылып жанатта. (Moldo Niyaz “Sanat Digarasttar” 1993:33 –36)

Şiirde; aziz, kul, edebli, Azrail, arş, can, kıyamet, garip, melek, iman, ilah, mahşer, salih, amel, nasip, Hz. Ali, kevser havuzu, şerbet, kader, cennet terimleri ile ahiret hayatını tasvir edilmekle beraber ahiret korkusu da vurgulanmaktadır.

Албарс кафир заманы

Арзан болбойт галлабыз.

Адепти билбейт балабыз,

Акыретти бербесе.

.....

Орус кафир жок болуп

Качан чыгат дардибиз.

Имам Махди келсе экен

Ит кафир бары өлсө экен

.....

Бузуктун бары өлсө экен .

Шарият жаарый болсо экен ,

.....

Кыздар каалайт кызылды

Мусулман пейли бузуду

Шариаттан танабы (Moldo Niyaz “Sanat Digarasttar” Bışkek 1993:58 – 59)

Sanat Digaras'ta geçen bu şiirde zamanın şeriattan uzaklaşmasını dile getirmiştir.

Eserlerinde dini düşünceleri yansıtmaya fikri olan şairlerin derdi Rus hakimiyeti ile daha da büyümüştür. Şair kafır, edeb, ahiret, derd, Mehdi, şariat, müsülman gibi dini terimlerin yardımı ile

ішіндегі дердині калеме ашмıштыр. Шайр динин бозгуна ұғрадығын аналтыркен Мехди'нин гелмесини бекледігін диле гетирмектедир.

Рахим айласа .

Кечар кұнахни

Рахим айласа,рахаттасан,

Кахар айласа лахнаттасан

Гарып башың азаптасан.

Ахыретдин азабыдасаң

Жайың болса жаннатдасан

Хурлар бирла хурматдасан

Хаузи кавсар шарбатдасаң

Дидар көрүп давлатдасан.

Ашығларға кошулуп

Арш үстүндасан

Макомдасан

Йашазайн сраттасан

Авазы даин парандасан

Махшар күнү рахаттасан. (Moldo Niyaz “Sanat Digarasttar” 1993: 77 – 79)

Бу парçada; Rahim, günah, Kahhar, lanet, azab, ahiret, huri, kevser havuzu, makam, didar, aşık, sırat, arş, mahşer, gibi tasvvufi terimleri kullanarak ahiret hayatını betimlenmiştir.

Азраил алганда

Аршқа карап жан кетет .

Көрүстөн карап тан кетет

Мардана бол гарып баш

Фаришта кирет суракка

.....

Ар бандани илахим

Кабул кылып амалин

Насип кылсын жамалин ! (Moldo Niyaz “Sanat Digarasttar” 1993:86 – 88)

Azrail, arş, melek, ilah, amel, cernal gibi tasavvufi terimlerin yer aldığı şiirde Azrail adlı meleğin can alması ile arşa canın yükseleceği sonrasorgu için meleklerin geleceği, kulların günahlarının af olup amellerinin kabul olunması ve Allah'ın cernalini görmeyi dilemesi betimlenmektedir.

Алла наамин хурмати.

Сарсан кылма мискинни

Саттар наамин хурмати

Гамкин кылма жумлани

Гаффар наамин хурмати

...

Пайгамбарлар хурмати

Сарсан кылма гарыпни.

Имазам хурмати.

Шафи имам Мухаммад

Имами Малик хурмати

Азиз бизниң ол эрдур.

.....

Худайдан илхам болбосо

...

Пайгамбарым батынан

Шариатын бербесе

..... (Moldo Niyaz “Sanat Digarasttar” 1993:98 – 99)

Şiirin yukarıdaki bölümünde Allah'ın Settar, Gaffar, Cemalisimleri, İmam-ı Azam, İmam-ı Şafi, İmam-ı Malik gibi din büyükleri, ilham, şeriat, amel gibi terimler yer almaktadır. Şair Peygamberlerin ve İmam-ı Şafi, İmam-ı Malik, İmam-ı Azam gibi büyük zatların hürmetine kullarını bağışlamasını istemektedir. İnsanoğlunun güçsüzlüğünü ve acizliğini dile getirmektedir.

Moldo Niyaz eserlerinde tasavvufi motif ve mefhumları oldukça fazla kullanmıştır. İman, ahiret yurdu konuları üzerinde çokça durmuştur. Kullandığı dini terimler tasavvuf ehlinin kullandığı tasavvufi terimlerdir. Moldo Niyazın eserlerinden çıkardığımız sonucun Rusların gelişini *müslümanlar kafirlerle beraber yaşayamaz* düşüncesiyle karşı çıkmasıyla örtüştüğünü görmekteyiz. Bunu zamanın bozuluşu olarak ele alıp İslam'daki, ahir zaman, düşüncesiyle yoğurarak kaygılı şiirler söylemiştir.

SONUÇ

İslamiyet öncesi dini inanışları; darım, görüm, cay taş, dambır taş şiirlerinde, kerametine inanılmış tabiat kültlerine atfedilmiş şiirlerde, kavramların piri şiirlerinde, gök cisimlerine ırım cırım şiirlerinde, umay ene, yer, su, kök tanrı, ata-baba ruhu kültleri şiirlerinde, nesnelerin sahiplerinden dilek dileme şiirlerinde, batalarda, ant verme ve caramazan şiirlerinde görmekteyiz.

Bazı şiir türlerinde İslam öncesi inanışlarla İslam inancının sarmaş dolaş olduğunu görülmektedir. Özellikle batalardaki cansız nesneleri canlandıran Animizm ve onları kutsayan Fetişizm; Animizm'e meyleden Totemizm, Şamanizm ve İslam kültürleri birarada kullanılmıştır.

İslam dininin kırgızlar arasında yayılmaya başlamasıyla beraber, önceki Fetişizm, Animizm, Totemizm, Şamanizm kültürlerinin yerini, müslümanlığın kutsalları (Kıdır, İlyas, Süleyman gibi peygamber adları ile Kuday, Alda) almaya başlamıştır.

Karahanlıların merkezi olması vesilesiyle Talas savaşından sonraki dönemde İslamiyet Kırgızlara ulaşmıştır.

13. yüzyıldaki Moğol baskıları ve sonrası halk İslamiyete yeniden sarılmıştır.

Hokand hanlığı, Çarlık Rusyası dönemleri Kırgızlar için zor zamanlardır. Maddie zilmişik düşüncesi dini söylemler şeklinde bu dönemde halk şairlerinin kalemlerinden dökülmeye başlamıştır. Allah'ın müslümanlara gönderdiği, emir ve yasaklara uyulmayı sonucunda zamanın ve halkın bozulacağı fikri bu şiirlerde İslami ve Kurani ifadelerle geniş olarak işlenmiştir.

İslam dininin halk arasında yayılmaya başlamasıyla beraber Kur'an ayetleri yüzeysel düşünen halk arasında mistik, yer yer dogmatik manada algılanıp bir taraftan günlük işlere eşlik eden kurallar olarak bir taraftan da siyasi, ideolojik bir güce dönüşmüştür.

Ateist Rusya döneminde ise halk şairleri tekrar dini söylemlere sarılsa da bu eserlerin pek çoğu yok edilmiştir.

Kırgız folklorunda İslam dinine bağlı fikirler ve İslami söylemler, atasözlerinde, bilmeceelerde, efsanelerde, tarihi anekdotlarda, sancıralarda, masallarda, lirik şiirlerde, destanlarda sentez halinde yer almaktadır.

19. Yüzyıl halk şiirlerinde ise doğrudan dini temalı şiirler şeklinde görülmektedir.

Değişik türlerin içinde dolaylı veya direk yer alan İslami düşünceler ve söylemler İslam, sufizm ideolojisinin görevini yapmıştır.

İslamiyet öncesi halk şiirlerinde inanışları yansıtan kelimeler; kuday, Azreti Sulayman, Kökö Tenir, Kambar Ata, kündün piri, Kün Tenir, Umay Ene, ürkör ata, Kıdır ata, calpı pirlar, caratkan, İlyas pir, şeytan, Manas arbağı, nur, oomin, aldoo ekber sözcükleridir.

İslami inanışlar ise şiirlerde; bismilâda, kapır, din, orozo, namaz, tar zaman (ahir zaman) Azreti Paygambar, Adem Ata, Obo Ene, ayattık söz, moldo, acal, şariyat, cunup, azezil, musulman, bismillairaim, huda, ahiret, yalan, dünya, melek, ölüm, sorgu, cennet, cehennem, can, yaratmak, onsekiz min aalam, aziz, arş, kürs, levh-ü kalem, Mehdi, ölüm, Kahhar, Rahim, lanet, azab, ahiret, huri, kevser, makam, didar, aşık, sırat, mahşer, mü'min, Gaffar, Settar, Cabbar, Cemal, günah, mağfîret, azat, mekruh, iman, ümmet vb. kelimelerle betimlenmektedir.

KAYNAKLAR

1. Plehanov G.B.O. Religin Tserkiv, M., 1957, s.294.

- 2.Zeland, Kirgızı, 1984, s.32.
- 3.Engels F., Anti Dyoring, M., 1951,s. 299.
- 4.Bayalieva T., Religiozniye Perejitki u Kirgizov ı Ih Proodeleniye, Frunze 1981, İlim, s.15.
- 5.Abdikulova, Roza, Kirgız Toplumunda Sufizm Gelenegİ: Örf-adetlere ve Edebiyata Yansımaları, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s: 513, 532

TÜRKİYE’DE ETNİK YAPI BAĞLAMINDA KÜLTÜRLERARASI ETKİLEŞİM VE İLETİŞİM (DOĞU VE BATI İLLERİ ÖRNEKLEMLERİ İLE)

CROSS-CULTURAL INTERACTION AND COMMUNICATION IN TURKEY IN THE
CONTEXT OF ETHNICITY (WITH EASTERN AND WESTERN CITY SAMPLES)

Mustafa YAĞBASAN, Prof. Dr.
Fırat Üniversitesi, Elazığ, Turkey
myagbasan@firat.edu.tr +90 505 723 7446

İsmail DEMİRBAĞ, Assist. Prof. Dr.
Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, Turkey
demirbag@cumhuriyet.edu.tr +90 546 240 0365

Aydin KARABULUT, Phd Student
Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Turkey
a.karabulut@windowslive.com +90 536 410 4149

Özet

Anadolu, tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de farklı etnik yapıların yaşamalarını sürdürdüğü bir coğrafya olmuştur. Özellikle Avrupa ve diğer bazı gelişmiş ülkeler dışındaki (Afrika ve Ortadoğu gibi) coğrafyalarda aynı devlet içerisinde farklı etnik yapıların birbirleri ile olan diyalog ve iletişimlerinde sürekli sorunlar ve çatışmalar yaşandığı gözlemlenmektedir. Buna karşın aynı durumun Anadolu coğrafyası için aynı düzeyde ve şiddette olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Kısmi de olsa Anadolu coğrafyasında tarihten günümüze yaşanan sorunların ve çatışmaların temel nüvesinin ise siyasal ve ideolojik gibi tali nedenlere dayandığı, ancak bin yılı aşkın birliktelik süreci içerisinde etnik (ve mezhepsel) yapılar arasında bireylerarası diyalogun ve iletişimin genel hatlarıyla sindirilebilir boyutta olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: kültürlerarası etkileşim, kültürlerarası iletişim, etnik, Türkiye
Summarize

Turkey consists of different ethnical groups and it means a multicultural society. Turkey, and its geographical parts at the same time, is not composed of just one ethnic structure. This scattered flow of population may be caused by inappropriate economical conditions and terror events. Much as the multicultural structure of population makes the learning easier, it is seen that there are some man-made in fight sharpening throughout history. When culture is considered as a process that can be learned by experiences, it can be estimated that the experimental analyzes of different cultures in the same society will certainly destroy the prejudgments and contribute people to internalize the discrepancies. In this research which was supported by a questionnaire based on Survey model, a city from East Anatolian and a city West Anatolian Region (Van and Muğla) were determined as samples with random method (luck-lot). The questionnaire was envisaged to be conducted to at least 384 people in the frame of the envisaged conditions (envisaged for places populated between 75 thousand and 1 million) and with the aim of according the number present it was tried to reach to 192 people simultaneously from every region by exceeding the envisaged number of samples. The questionnaire was conducted on the dates between 09.02.2015 - 13.02.201. Important findings were come up out of the data gathered as a result of conducting the questionnaire on just volunteers from the samples chosen among the 18-year-olds by random sampling method.

Keywords: intercultural interaction, intercultural communication, ethnicity, Turkey

GİRİŞ

Kültürü oluşturan birçok parametreden (farklılıklardan) söz etmek mümkündür. (Gay'dan aktaran Çırık, 2008:31-32). Aslında bu tür farklılıkların veya multi-kültürel ortamların; bireylerarası iletişimde “zenginlikler” olarak addedilmesi gerekir. Ancak çoğu zaman bu hususların ayrıştırıcı unsurlar olarak öne çıktığı görülmektedir. Sözü edilen bu ayrılıklar veya farklılıklar; *“toplumların kutuplaşmasına, insanların birbirleriyle etkileşimlerinin kesilmesine ve toplumdaki uzaklaşmalarına neden olmaktadır”* (age., 2008:31-32).Türkiye'nin farklı etnik yapılardan oluşması multi-kültürel bir topluma tekabül etmektedir ve Türkiye coğrafyası tek bir kültürden diğer bir anlatımla bölgeler salt bir etnik yapıdan oluşmamaktadır. Bu oluşumu etnik sirkülasyonlara, olumsuz ekonomik koşullara veya teröre dayandırmak mümkündür. Türkiye'nin demografik yapısının çokkültürlü olması, kültürel öğrenmeyi kolaylaştırır da tarihsel süreç içerisinde bazen yapay kültürel çatışmaların vuku bulduğu görülmektedir.

Kültürün deneyimlenerek öğrenilen bir süreç olduğu göz önünde bulundurulduğunda; *“... farklı kültürlerin analiz edilip değerlendirilmesinin, bireyin gelişimine önemli oranda katkı sağlayacağı söylenebilir”* (Çırık, 2008:31-32). Örneğin, Kültür çatışması kuramına göre, kültür çatışmasının içinde yaşayan göçmenler, yabancı işçiler, etnik azınlıklar suç işlemeye daha yatkındır (Karasu, 2008:261). Bu konuda ilk kuramsal çalışmalar Chicago Okulu'na yapılmıştır. Kent ve suç ilişkisine yönelik sosyolojik kuramları; Chicago Okulu'nun geliştirdiği “ekolojik yaklaşım”, “anomi kuramı” ve “kültür çatışması” kuram şeklinde sıralamak mümkündür (Karasu, 2008:259). Ancak bu çalışmaya dayanak oluşturan temel kuramsal yaklaşım “kültürle dışlanma”dır. Kültürel dışlanma; ekonomik nedenlerden bağımsız olarak, toplumsal ve kültürel hayata dilediğince katılamama durumudur. Bu boyutun izdüşümleri toplumsal statü ve kimlik farklarının ne denli dışlamalar getirmekte olduğunda cisimleşir (Adaman ve Keyder, ...:10). Çarkoğlu ve Toprak'ın tespitlerine göre; *“örneğin, komşular arasında en istenmeyenler eşcinsellerdir (2006:95-96). Bu bağlamda etnik kimliğin beklenildiği gibi baskın olmadığını söylemek mümkündür.*

Buna bağlantılı olarak, kültür çatışmasının sadece farklı kültürlere sahip topluluklar arasında olduğunu söylemek yanlış olur. Çarkoğlu ve Toprak'a göre (age.); *“Türkiye’de de “biz” ve “ötekiler” türü bir ayrışmanın mevcudiyetinden söz etmek mümkündür. Bu ayrışma toplumun içe dönüklüğünün de bir göstergesidir Kişiler çok kültürlü bir toplum yapısı dâhilinde ortak değerler geliştirmeye hevesli gözükmemektedirler. Burada “biz” Türk-Müslüman-Sünni, “öteki” ise Kürt, Alevi ve gayr-ı Müslim olarak nitelendirilebilir”.* Sosyal dışlanmanın günümüz Türkiye'sinde kökünü yalnızca yoksulluktan değil ayrıca etnik ayrımcılık ve damgalamadan aldığını ve son olarak, sosyal dışlanmanın kaçınılmaz olarak mekânsal ayrımcılıkla bir arada bulunduğunu göstermektedir. Ancak sosyal, kültürel ve politik süreçlerde, Kürtler başta olmak üzere, etnik kökenli gruplara yönelik dışlanmaların yaşandığına dair hem veriler hem de bu yönde ifade edilmiş olan rahatsızlıkların mevcut olduğu (Adaman ve Keyder,...:131) sıkça ifade edilmektedir .

Türkiye’de terörden dolayı kırsaldan şehirlere ve özellikle de Batıya yoğun bir göç yaşandığı bilinmektedir. Bu bağlamda oluşan gettoların bazen ürkütücü boyutlara ulaştığı görülebilmektedir. Dolayısıyla, zorunlu göç mağdurlarının kentlerin kenar bölgelerinde yoğunlaşmaları dışlanmalarını artıran bir etken olarak görülebilir (age, ...:51). Göç mekânsal anlamda yer değiştirmenin ötesinde, toplumsal ve kültürel bir değişimdir ve gerek toplum, gerekse bireyler üzerinde neden olduğu değişimin bir sonucu olarak suç araştırmalarında önemli bir değişken olarak ele alınmaktadır. (Karasu, 2008:260-274). Ancak etnik yapılar arasındaki (özellikle Batı illerinde) münferit bazı vakaların Türkiye'nin tamamını kapsayıcı bir sorunuymuş gibi yansıtıldığı ve algı oluşturulduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma etnik anlamda “dışlanmanın” ve “ötekileştirilme”nin reel anlamda olmadığı temel hipotezi üzerine kuruludur ve bu varsayımları test etmeye yöneliktir.

ARAŞTIRMA

Problem Durumu

Son günlerde Türkiye'nin muhtelif bölgelerinde etnik eylemlerin meydana geldiği medya sıkça yansımaktadır. Referanslarının terör örgütüne dayandığı kabul edilen bu tür olayların zaman içerisinde etnik çatışmaları körükleyeceği endişesi sıkça dile getirilmektedir. Farklı etnik yapıların

lokalize olmayıp Türkiye'nin farklı bölgelerine dağılmış olmaları ise kaygıları daha da arttırmaktadır. Ancak şu ana kadar bazı münferit olayların dışında etnik çatışmaya dayalı eylemlerin olmayışı olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Yalnız farklı nedenlerle Doğu veya Batıda yerleşik olarak yaşamak durumunda kalanlara karşı her an negatif bir refleksin potansiyel olarak mevcut olduğu sıkça dile getirilmektedir.

Amaç, Önem ve Hipotez

Yukarıda bahsi geçen hususların bilimsel verilere dayalı olarak ortaya konulması bu araştırmanın temel amacıdır. Sosyolojik bir vaka ve kaygı olarak Türkiye gündemini aralıklarla meşgul eden ve sadece bir varsayım veya öngörü olarak dillendirilen hususların muhataplarına ulaşarak ve yine bilimsel bulgulara dayalı olarak ortaya konulması araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Etnik anlamda “dışlanmanın” ve “ötekileştirilme”nin Doğu (Kürt) ve Batı (Türk) düzleminde reel anlamda olup olmadığı (olmadığı) temel hipotezi üzerine kurulan araştırmada 13 adet alt hipotez belirlenmiştir. Hipotezlerin neler olduğuna ve doğrulanıp doğrulanmadıklarına dair bilgilere araştırmanın “Sonuç” kısmında yer verilmiştir.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu araştırmada bilimsel bir metot olan Survey modeli uygulanmış ve modelin öngördüğü şekli ile anket tekniğine başvurulmuştur (Kaptan 1993: 150). Anket, öngörülen koşullar çerçevesinde (75 bin kişi ile 1 milyon nüfuslu yerleşim yerleri için öngörülen en az 384 kişiye uygulanması koşulu) 384 deneye uygulanmıştır (Krejcieand Morgan 1970: 607-610). Bu yöntem ile Doğu ve Batı illeri arasındaki etnik çatışma ve ötekileştirme kaygıları ve korelasyonu bilimsel verilere dayalı olarak ölçülmeye ve test edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın örneklem gruplarını, şehir merkezleri oluşturmaktadır. Anket uygulaması için Random (şans-kura) yöntemi uygun bulunmuş ve tabakalama yöntemi gereğince katılımcılar rasgele seçilmiştir (Kaptan 1993:120-122).

Evren ve Örneklem ve Sınırlılıklar

Araştırmanın evreni Türkiye'dir. Çalışmanın bilimsel yöntemlerle yürütülmüş olması genellenebilirlik ilkesi açısından Türkiye'nin evren olarak kabul edilmesine imkân tanıyabileceği düşünülmüştür. Araştırma için Doğudan Van, Batıdan ise Muğla illeri örneklem olarak seçilmiştir. Van ili Türkiye'nin en Doğusunda, Muğla'nın ise en Batıda yer alması hem coğrafik hem de demografik açıdan bu illerin örneklem olarak seçilmesinin nedenidir. Anket uygulaması için daha ziyade gençlerin yoğunlaştığı yerlerin seçilmesinin nedenietnik olaylara daha duyarlı olan genç nüfusun kanaatini ortaya koymaktır. Bu çalışmada, anketin seçilen örneklem grubu içerisinde 18 yaş ve üstü deneklere uygulanması, sadece Van ve Muğla illerinin şehir merkeziyle sınırlı tutulması, uygulamanın bu illerde eş zamanlı olarak yürütülmesi araştırmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

Anket Uygulaması ve Verilerin Toplanması

Anket, 09.02.2015 - 13.02.2015 tarihleri arasında Van ve Muğla şehir merkezlerinde anket sayısı eşit şekilde ikiye bölünerek (192+192=384 şeklinde) uygulanmıştır. Söz konusu sayısı ile yöntem için öngörülen rakam aşılmaya çalışılmıştır. Örneklem gruplarına, çalışmanın temsil niteliğini arttırması açısından kota yöntemi uygulanarak sorular yöneltmiştir. Deneklere dağıtılan anketler doldurulduktan sonra anında toplanmıştır. Yüz yüze görüşme tekniğiyle daha sağlıklı veriler elde edileceğinden, soruların net anlaşılmasını sağlamak amacıyla gerekli görülen yerlerde deneklere herhangi bir yönlendirme olmaksızın sondajlama yapılmıştır. Katılımcıların, anketi objektif ve kuşkudan uzak bir şekilde cevaplamalarını sağlamak için kimlik bilgilerini belirtmemeleri özellikle istenmiştir.

Verilerin Analizi Yöntemi

Araştırma, Basit Rasgele Örneklem yöntemi kullanılarak ulaşılan 500 denek üzerinde yapılmıştır. Bu yöntemle ulaşılan deneklere anket uygulanmıştır. Elde edilen veriler bilgisayar ortamında SPSS 15.0 versiyonu kullanılarak değerlendirilmiştir. Deneklere yöneltilen sorulara bağlı olarak beşli likert ölçeği kullanılmıştır. Verilen cevaplar kategorize edilerek SPSS altında değerlendirilmiştir. Hataların engellenebilmesi ve soruların anlaşılabilirliğinin test edilmesi amacıyla, anket, öncelikle 20 kişilik bir denek gruba uygulanarak, ön test yapılmış ve tespit edilen hatalar düzeltilerek genele uygulanmıştır.

BULGULARIN ANALİZİ

Ankete katılan deneklerin cinsiyetlere göre dağılımında hem Van hem de Muğla ilinde bir paralellik görülmektedir (Erkek % 51.8, Bayan % 48.2). Yaş oranlarında ise “genç nüfus” olarak değerlendirilebilecek bir dağılıma ulaşılmıştır (18-25 yaş arası % 50.0 ve 26-35 yaş arası % 22.9). Katılımcıların eğitim durumu verilerinde ise genç nüfusa paralel olarak ağırlıkla üniversite mezunlarından oluştuğu gözlemlenmektedir (Üniversite % 45.1, Lise % 32.6). Ulaşılan deneklerin hangi etnik kökenden geldikleri şeklindeki sorunun genel dağılımı; % 48.2 “Türk” ve % 50.3 “Kürt” şeklindedir. Aynı bulguların illere göre dağılımına bakıldığında ise; Van ilindeki deneklerin % 94.3’ünün “Kürt”, % 5.2’sinin ise “Türk” kökenli olduğu, aynı şekilde Muğla ilinde ise oranın % 91.2 “Türk” ve % 6.2 “Kürt” şeklinde sıralandığı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir birine yakın bu demografik verilerin kıyaslama ve korelasyon açısından uygunluk arz ettiği söylenebilir. Ankete katılan deneklerin demografik özelliklerindeki cinsiyet ve etnik köken parametrelerinde simetrik oranın elde edilmiş olması araştırmanın nesnelliğine önemli katkı sağlamıştır. Zira bir birine yakın bu demografik veriler kıyaslama ve korelasyon açısından uygunluk arz etmektedir. Yaş aralığı ve eğitim durumlarındaki dağılımların da genç nüfusun kanaatini ortaya koyma amacını sağladığı söylenebilir.

Van ilinde deneklerin kendilerini geldikleri kökenlerine bakmaksızın (Kürt kökenli olmalarına rağmen kendilerini oransal olarak az da olsa “Türk” olarak tanımlamaları anlamlı bir veri olarak değerlendirilebilir (%14.1). Deneklerin geldikleri kökenin kültürünü bilip bilmediklerine ve yaşayıp yaşayamadıklarına ilişkin bulgulara ağırlıklı olarak “olumlu” sayılabilecek bulgulara ulaşılmıştır (Kısmen yanıtları ile birlikte Van ilinde % 82.3 ve Muğla ilinde %92.7). Ancak bu oranın Van ilinde az da olsa düşük çıkması anlamlı bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Deneklerin farklı kökenlilerle ilişkileri olup olmadığına ilişkin verilerde ise yine müspet verilere ulaşılmıştır (Evet ve Kısmen yanıtları ile birlikte Van ilinde bu oran % 83.4 ve Muğla ilinde ise % 65.5 şeklindedir). Ancak bu oranın Van iline oranla Muğla özelinde düşük olması manidardır bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Bu sonuçlara göre; Muğla ilindeki deneklerin Kürt kökenliler hakkında genelde olumlu kanaate sahip oldukları ancak Van ilindeki deneklere oranla daha müspet düşünmedikleri söylenebilir.

Van ilindeki deneklerin % 79.2’si farklı kökenlilerle ilişki içerisinde olduklarını ve iletişime açık olduklarını ifade etmişlerdir. “Kısmen” yanıtı ile bu oranın % 84.4’e ulaştığı görülmektedir. Buna karşın aynı verilerin Muğla ilinde % 65.5’e düşmesi manidar bir bulgudur. Diğer bir ifade ile Van ilindeki deneklerin Muğla ilindekilere oranla farklı kökenlilerle daha fazla ilişki içerisinde olmaları sonucuna ulaşılmışının anlamlı bir bulgu olarak değerlendirilmesi gerekir. Buna karşın genel verilerde “Kısmen” yanıtları ile birlikte deneklerin büyük oranının farklı kökenlilerle ilişki içerisinde oldukları görülmektedir. Deneklerin farklı kökenlilerle ilişkilerinin olmadığını beyan eden deneklerin bu sorunun altındaki açık uçlu bölümünde verdikleri yanıtlarda Van ilindeki deneklerin sırasıyla Türk, Arap, Azeri ve Laz, Muğla ilinde ise yine ağırlıklı sıralamaya göre Kürt, Çerkez ve Laz kökenlilerle ilişkilerinin olduklarını ifade ettikleri görülmüştür. Her iki bölgede karşıtlık arz eden (Türk-Kürt) seçeneklerin öncelikli olması bu açıdan “olumlu” olarak değerlendirilebilir.

Deneklerin farklı kökenlilerle olumsuzluk yaşayıp yaşamadıklarına ilişkin bulguların genel olarak olumlu olduğu söylenebilir (% 66.7). Sonuçların bölgelere göre dağılımında ise; Van ilindeki deneklerin % 57.8’inin “Hayır olumsuzluk yaşamıyorum” yanıtına karşın Muğla ilinde bu oranın % 75.5’e ulaşması manidar bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Van ilindeki deneklerin farklı

kökenlilerle ağırlıklı sıralamaya göre; ırk, dil ve mezhep temelli, buna karşın Muğla ilindeki katılımcıların ise daha ziyade dil ve etnik yapıdan kaynaklanan olumsuzluklar yaşadıkları tespit edilmiştir.

Anket uygulaması sonucunda Van ilindeki katılımcıların farklı kökenliler ile komşuluk veya arkadaşlık ilişkileri olup olmadığı ilişkin soruyu deneklerin % 74.5'i "Evet", % 10.9'u "Hayır" ve % 7.3'ü "Kısmen" şeklinde yanıtlarken, Muğla ilinde aynı soruyu % 51.0'ı "Evet", % 23.4'ü "Hayır" ve % 11.5'i ise "Kısmen" şeklinde cevaplandırıdıkları tespit edilmiştir. Elde edilen bulguların genel verileri ankete katılan deneklerin farklı kökenliler ile komşuluk veya arkadaşlık ilişkileri içerisinde olduklarını göstermektedir. Ancak söz konusu ilişkilerin Muğla iline karşın Van ilinde yüksek oranda çıkması anlamlı bir veri olarak değerlendirilebilir. Anketin bu soruya ilişkin açık uçlu bölümünde Van ilindeki deneklerin yaşanan olumsuzlukları ağırlıklı sıralamaya göre daha ziyade dil, mezhep ve etnik köken, Muğla ilinde ise dil ve etnik yapı şeklinde ifade ettikleri tespit edilmiştir. Bu durum kültürün taşıyıcısı olan dilin aynı zamanda farklılıklara ve anlaşmazlıklara da dayanak oluşturduğu sonucunu çıkarması açısından manidar bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Yapılan çalışmada Van ilindeki katılımcıların Türkiye'nin farklı bölgelerine gittiklerinde ötekileştirilme hissine kapılıp kapılmadığına dair soruya deneklerin % 43.2'si, "Evet", % 31.3'ü "Hayır", Muğla ilinde ise % 19.8'i "Evet", % 56.8'i ise "Hayır" şeklinde cevaplandırmışlardır. Bu veriler Van ilindeki deneklerin Muğla ilindekilerine oranla çok daha fazla oranda "ötekileştirildikleri" sonucu ortaya koymaktadır. Yine bu sorunun açık uçlu sütununda Van ilindeki deneklerin yaşanan olumsuzlukları Marmara, Ege ve Akdeniz bölgeleri, Muğla ilinde ise Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yaşadıkları şeklinde öncelikli olarak sıraladıkları tespit edilmiştir.

Araştırma sonucunda elde edilen verilere göre Van ilindeki katılımcıların devlet tarafından kendilerine ayrımcılık yapıp yapılmadığı ve buna göre hizmet alıp almadıklarını test etmeye yönelik yöneltilen soruya; deneklerin % 58.9'u "Evet", % 20.3'ü ise "Hayır", şeklinde yanıtlamışlardır. Aynı soruya Muğla ilindeki deneklerin ise %37.5 'i "Evet", % 51'i ise "Hayır" cevabı verdikleri tespit edilmiştir. Toplamda oranların % 48.2 "Evet" ve % 35.7 "Hayır" şeklinde olması çok anlamlı olmazsa da Van ilindeki deneklerin Muğla ilindekilerine oranla devletin etnik yapıya göre hizmet verdiğini ve ayrımcılık yaptığını düşünüyor olmaları manidar bir veri olarak değerlendirilmesi gerekir. Van ilindeki denekler yaşanan olumsuzlukları daha ziyade T.C. Devletin bölgesel ve etnik ayrımcılık yapmasına dayandırdıkları ve özellikle ayrımcılığın Doğu - Batı düzleminde olduğunu vurgulamışlardır. Açık uçlu aynı soruya Muğla ilindeki deneklerin ise ayrımın siyasi çıkar sağlamak amacıyla yapıldığını ifade etmişlerdir.

Yapılan anket uygulaması sonucunda deneklerin farklı etnik yapıdan gelenler olarak Türkiye coğrafyası içerisinde sorun yaşayıp yaşamadıklarına dair bulgulara bakıldığında; Van ilindeki deneklerin bu soruyu % 57.8 oranında "Evet" ve % 21.4 oranında ise "Hayır" şeklinde cevaplandırıdıkları tespit edilmiştir. Aynı soruya Muğla ilindeki denekler ise % 21.9 "Evet" ve % 60.9 "Hayır" şeklinde cevap vermişlerdir. Toplamda; % 41.1 oranında "Hayır" ve % 39.8 oranında "Evet" sonuçlarına ulaşılmış olması yakın veriler olarak değerlendirilebilir. Ancak Van ilindeki deneklerin Muğla ilindekilerine oranla çok daha fazla etnik anlamda sorun yaşadıklarını beyan etmeleri ("Kısmen" yanıtı ile bu oran 70.8'e ulaşmaktadır) manidar bir bulgudur. Van ilindeki denekler yaşanan olumsuzlukların ağırlıklı sıralamaya göre daha ziyade etnik yapı, kültür ve din temeline, Muğla ilinde ise benzer bir yaklaşımla kültür, din, dil ve ırk gibi sebeplere dayandırdıkları tespit edilmiştir.

Anket uygulaması sonucunda deneklerin "Kısmen" yanıtı ile birlikte % 66.6 oranında birlikte yaşamının mümkün olduğunu düşünüyor olmaları anlamlı bir bulgudur. Farklı etnik yapıdaki bireylerin Anadolu coğrafyası içerisinde sürekli birlikte yaşayabileceklerine dair "Kısmen" yanıtı ile birlikte Van ili ile (% 68.7) Muğla ilinin (% 63.6) paralellik arz etmesi birlikte yaşam arzusunun güçlülüğüne dair bir veri olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda "Hayır" diyenler özelindeki açık uçlu bu sorunun yanıtlarına bakıldığında gerek Van ve gerekse Muğla illerindeki olumsuzlukların

nedenlerinin paralel şekilde daha ziyade farklı “etnik yapı” ve “kültür” başlıkları altında toplandığı ve “farklı düşünme” biçiminin ön plana çıktığı belirlenmiştir.

Yapılan çalışmada Van ilindeki deneklerin Türkiye’deki etnik toplulukların iyi ilişkiler (kardeşlik) içerisinde olduklarına inanıp inanmadıklarına ilişkin soruyu % 41.4 oranında “Hayır” şeklinde cevaplandırmaları anlamlı veri olarak değerlendirilebilir. Bulguların illere göre dağılımlarında da yine yakın sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür. Ancak “kardeşlik” parametresinin olumlu verilerinde her iki ildeki deneklerin (“Kısmen” yüzdeleri birlikte incelendiğinde) yakın oranlarda pozitif görüş beyan etmeleri “*Türkiye’deki etnik grupların iyi ilişkiler (kardeşlik) içerisinde oldukları*” şeklinde de değerlendirilebilir. Van ve Muğla ilindeki deneklerin farklı etnik topluluklarla kardeşlik içerisinde olmadıklarına dair görüşlerin; “din”, “dil”, “ırk” ve “hoşgörüsüzlük” şeklinde olduğu görülmüştür.

Yapılan anket uygulaması sonucunda etnik toplulukların sadece belli bir coğrafyada yaşamalarının sorunlarının çözümüne katkıda bulunup bulunmayacağına ilişkin görüşlerine bakıldığında % 52.3 oranında “Hayır” oranına ulaşılması coğrafik etnik ayrışmaya olumlu bakılmadığı şeklinde yorumlanabilir. Değerlerin iller arasında da yakınlık arz ettiği görülmektedir. Bu veriler ışığında katılımcıların her iki şehirde de belli bir coğrafyada yaşamının sorunların çözümüne katkı sağlamayacağını düşündükleri sonucunu ortaya koyduğu görülmektedir. “Hayır” özelindeki açık uçlu verilere göre Van ilindeki deneklerin “ortak anlayış”, “eşitlik” ve “kardeşlik” gibi çözüm önerileri sundukları, Muğla ilinde ise önerilerin “tek millet”, “tek bayrak” ve “kardeşlik” şeklinde sıraladıkları tespit edilmiştir.

Yapılan çalışmada etnik toplulukların bundan sonraki süreçlerden sorun yaşayacaklarına dair deneklerin kaygı taşıyıp taşımadıklarına ilişkin verilerin “Kısmen” yanıtı ile birlikte düşünüldüğünde % 59.3 oranında olumsuz oluğu görülmektedir. Deneklerin aynı soruya ilişkin kaygı oranlarının yine “Kısmen” yanıtı ile birlikte Muğla ilindeki % 48.2’lik oranına karşın Van ilindeki oranın % 71.4’e ulaşması anlamlı bir bulgu olarak dikkat çekmektedir. Bu veriler ışığında Van ilindeki katılımcıların farklı etnik yapıların ileriki süreçlerde sorun yaşayacaklarına ilişkin ciddi kaygı duydukları, Muğla ilindeki katılımcıların ise yaklaşık yarsının kaygı duymadığı tespit edilmiştir. Van ilindeki deneklerin bundan sonraki süreçlerde sorunların; “din”, “dil”, “ırk”, “siyasal yapı” ve “kutuplaşma” şeklinde özetlenebilecek nedenlerle, Muğla ilindeki deneklerin ise “etnik yapı farklılığı”, “farklı bir devlet talebi” ve “gidişatın olumsuzluğu” gibi nedenlerle “kaygı” verici boyutlara taşınacağına dair öngörülerini dikkat çekmektedir.

Anket uygulamasında Türkiye Cumhuriyeti içerisinde “Türk/Türkiye” ifadesinin bir üst kimlik olmasından deneklerin rahatsızlık duyup duymadıklarına ilişkin verilerden genel anlamda rahatsızlık duyulmadığı görülmektedir (“Kısmen” yanıtı ile birlikte % 65.9). Ancak Muğla iline oranla (%13.0) Van ilindeki deneklerin Türkiye Cumhuriyeti içerisinde “Türk/Türkiye” ifadesinin bir üst kimlik olmasından çok fazla oranda rahatsızlık duydukları (% 60.1) sonucu manidar bir bulgu olarak dikkat çekmektedir. Bu soruyu Van ilinde “Evet” şeklinde cevaplandıran deneklerin rahatsızlıklarına getirdikleri önerilerin açıklamaların; “etnik eşitsizlik”, devletin isminin “*Anadolu Cumhuriyeti*” şeklinde olması, “*kimlik eşitliği*” şeklinde sıralandığı görülmüştür.

Türkiye’de yaşayan etnik topluluklar arasında kültürel anlamda büyük farklılık olup olmadığına ilişkin verilere bakıldığında; “Kısmen” cevabı ile birlikte deneklerin % 54.4 oranında etnik topluluklar arasında kültürel anlamda büyük farklılık olduğunu düşündükleri sonucuna ulaşılmıştır. İller arasındaki korelasyona bakıldığında ise Muğla iline oranla (% 44.8) Van ilindeki verilerin (% 64.1) daha manidar olduğu görülmektedir. Van ilindeki deneklerin kültürel farklılıkları; “örf”, “adet”, “gelenek”, “kültür” ve “dil” gibi benzer kavramlarla ifade ettikleri, buna karşın Muğla ilindekilerin ise “*yaşam biçimi*”, “*geleneksel farklılıklar*” ve “*kültürel farklılıklar*” gibi özellikleri ön plana çıkardıkları tespit edilmiştir.

SONUÇ

Etnik anlamda “dışlanmanın” ve “ötekileştirilme”nin Doğu (Kürt) ve Batı (Türk) düzleminde reel anlamda olup olmadığı (olmadığı) temel hipotezi üzerine kurulan bu araştırmada doğrulan hipotezleri şu şekildedir:

- Denekler geldikleri kökenin dilini konuşabiliyor ve kültürlerini yaşaya biliyorlardır,
- Deneklerin farklı kökenliler ile (komşuluk veya arkadaşlık gibi) ilişkileri olmuştur,
- Farklı kökenliler ile ilişkileri olanlar herhangi bir olumsuzluk yaşamamışlardır,
- Farklı kökenlilerle komşuluk veya arkadaşlık ilişkisi (olursa) olanlar ilişkiyi devam ettirmek isterler,
- Sadece belli bir coğrafyada yaşamalarının sorunları çözeceği fikrine katılmıyorlardır,
- Etnik gurupların Anadolu coğrafyası içerisinde birlikte yaşayabileceklerine inanıyorlardır.

Ancak aşağıdaki hipotezlerin ise doğrulanmış olmasına rağmen özellikle Van ili özelinde yanlışlandığı sonucuna ulaşılmıştır:

- Denekler Türkiye’nin farklı bölgelerine gittiklerinde ötekileştirildikleri hissine kapılmazlar (Van ili denekleri ötekileştirildikleri hissine kapılıyorlar),
- Denekler T.C. devletinin etnik yapıya göre hizmet verdiğine ve ayrımcılık yaptığına inanmıyorlardır (Van ili denekleri T.C. devletinin ayrımcılık yaptığına inanıyorlar),
- Denekler farklı etnik yapıdan gelen toplulukların Türkiye içerisinde sorun yaşadıklarına inanıyorlardır (Van ilindeki denekler Türkiye’de sorun yaşadıklarına inanıyorlar),
- Denekler etnik toplulukların iyi ilişkiler (kardeşlik) içerisinde yaşadıklarına inanıyorlardır (Van ilindeki denekler etnik yapıların iyi ilişkiler içerisinde yaşadıklarına inanmıyorlar),
- Farklı etnik yapıların bundan sonraki süreçlerde Türkiye’de sorun yaşayacaklarına dair kaygı taşıyorlardır (Van ilindeki denekler etnik yapıların bundan sonraki süreçlerde Türkiye’de sorun yaşayacaklarına dair kaygı taşıyorlar),
- Türkiye Cumhuriyeti içerisinde “Türk/Türkiye” ifadesinin bir üst kimlik olması denekleri rahatsız etmemektedir (Van ilindeki denekler bu ifadede rahatsızlık duyuyorlar),
- Türkiye’de yaşayan tüm etnik yapılar arasında kültürel anlamda büyük farklılıklar olduğunu düşünülmemektedir (Van ilindeki denekler etnik yapılar arasında kültürel anlamda büyük farklılıklar olduğunu düşünüyorlar).

Test edilen hipotezlerin sonuçları değerlendirildiğinde; genel olarak bulguların “etnik yapı” anlamında olumlu olduğu ve etnik gruplar (Türk-Kürt) arasında endişe verici bir dışlanmanın ve ötekileştirmenin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak yanlışlanan hipotezlerle sınırlı kalmak kaydı ile Van ilindeki deneklerin kısmi olarak endişeli oldukları ve sıra dışı sayılabilecek düşüncelere ve endişelere sahip oldukları söylenebilir.

KAYNAKÇA

Adaman F.,Keyder Ç. (...), “Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşayan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma”, http://www.hic-mena.org/documents/study_turkey_tr.pdf, 29.01.2015 tarihinde indirilmiştir.

Çarkoğlu A., Toprak B. (2006), Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset, Tesev Yayınları, ISBN: 975-8112-80-5, İstanbul.

Güneş Sadık, (2001), Medya ve Kültür: Sesiz Yığınların Kültürel İntiharı, Vadi Yayınları, Ankara

Cırık İ. (2008), “Çok Kültürlü Eğitim ve Yansımaları (Multicultural Education and its Reflections)”, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education), Ankara.

Karasu M. A. (2008), Türkiye’de Kentleşme Dinamiklerinin Suça Etkisi (The Effect of Turkey’s Urbanization Dynamics on Crime), AÜHFD, C.57 Sa.4, Ankara.

Kaptan, Saim (1993), Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri, G.Ü. Eğitim Bilimleri, Ankara.

Kodish, B. I. (2003). What we do with language-what it does with us. ETC: A review of general semantics, 60 (1), 383-384. 06 Ocak 2008 tarihinde EBSCO host veri tabanından alınmıştır.

Krejcie and Morgan (1970), “Determining Sample Size For Research Activities”, Educational and Psychological Measurement, USA.

**KÜLTÜR SOSYOLOJİSİ BAĞLAMINDA SEMBOLLER: KOÇ BAŞI SEMBOLÜNÜN
GÜNÜMÜZ KURUMSAL KİMLİK ÇALIŞMALARINDA KULLANIMI****SYMBOLS IN THE CONTEXT OF SOCIOLOGY OF CULTURE: USE OF THE SYMBOL OF A
RAM'S HEAD IN TODAY'S CORPORATE IDENTITY PRACTICES**

Tamer KAVURAN, Yrd. Doç.Dr.
Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye
tkavuran@firat.edu.tr, +90 424 237 00 00 (4485)

Ali ÇETİNKAYA
Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye
alicetinkaya23@hotmail.com, +90 532 408 65 52

Özet

Görsel tasarım unsurları sadece kurumların değil aynı zamanda toplumların sosyal ve kültürel yapılarına ilişkin veriler içeren öğelerden oluşur. Bu öğeler bir toplumun yaşantısından, ahlaki değerlerine kadar birçok şeyi içinde barındırır. Tarihsel süreç boyunca toplumsal gelişmelerle birlikte görsel unsurlarında gelişim gösterdikleri ve günümüz modern görsel iletişim tasarımı oluşturduğu bilinmektedir. Gelenekler ve kültürel değerler, tarihten günümüze kadar pek çok alanda aynı şeylerin yaşanması veya tekrar tekrar dile getirilmesidir. Ancak, bu tekrarlar her zaman aynı şekilde olmayıp, bazen sosyo-kültürel değişimin gereği olarak farklı biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Uluslar, tarih içinde bazı değişimler yaşamıştır.

Anahtar Kelimeler: Koç Başı, Orta Asya, Anadolu, Görsel İletişim, Sembol.

Abstract

Visual design elements consist of elements containing data related not only to institutions but also to the social and cultural structure of societies. These elements contain in it self many things from a community's life to its moral values. It is known, through out history, that visual elements have made progress along with social developments and that they have formed today's modern visual communication design. Traditions and cultural values are the same things experienced from past to present in many areas, or their repeated utterance. However, they are not always repeated in the same way, and can some times appear in different forms as required by the sociocultural change. Nations have experienced some changes in history. For all these changes extending to wards transformations from time to time, nations have cultural values that they bring from their past and roots. There are depths, bridges, similarities and synergies between Central Asian Turkish Republics and Anatolian culture and art. One of the areas where they are most evidently observed is visual design products. This interaction can be seen in many works of visual communication from architectural works to the ethnographic objects, and from weaving to clothing and tombstones. The start of the study is formed by the use of the symbol of "a ram's head" in the graphic design field today, which -in the historical process- is seen in a large geographic area from the Altai Mountains to Anatolia. The hypothesis of the study is the idea that the symbols that have an important place in today's corporate identity practices are inspired by symbols and patterns belonging to the Central Asian civilizations. The similarities and differences between historical symbols and patterns, and first samples of their use in today's corporate identity practices constitute the problem of this research. An answer has been sought for the relationship of these similarities and differences with corporate identity, corporate vision and corporate mission. The research is mainly composed of theory and application parts. In the theoretical part, the descriptive modelling technique was used in the general screening model. Relevant literature was collected by the screening technique. In the application part of the study, the use of the symbol of "a Ram's Head" in today's corporate identity

practices was given place to. In addition, the first use of these visual elements and their use stylized by today's modern graphical designs were also analyzed. The study was completed by presenting conclusions and recommendations in the light of the data obtained.

KeyWords:Ram'shead, Central Asia, Anatolia, Visual Communication, Symbol.

GİRİŞ

Kurumsal tasarımın önemli bir unsuru olan semboller tarihten günümüze kadar önemli bir tanıtıcı, bilgilendirici misyona sahip olmuştur. Günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında tarihi simge, sembol ve desenlere rastlamak mümkündür. Tarihi sembollerin modern grafik tasarım sanatı vasıtasıyla günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında kullanılmaktadır. Bu tarihi sembollerden bir tanesi ise kaynaklarda tarihi “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri” coğrafyasından “Anadolu” ya kadar gelmiş olan ve halen varlığını sürdüren “Koç Başı” sembolüdür.

Gittikçe gelişen sanayi kuruluşları giderek artan rekabet ortamında farklılıklarını ve üstünlüklerini ortaya koyarak rakiplerinden bir adım öne geçmek için, çeşitli görsel ifadelerle ihtiyaç duymaktadırlar. Kuruluşlar görsel ifadeler sayesinde pazardaki rakiplerinden ayrılırlar ve hedef gruplarının akıllarında kalarak, kendilerinin hatırlanmalarını sağlamaktadırlar. İşletmenin tanınmasında ve markanın tüketicinin hafızasında etkili bir şekilde kalmasında önemli bir paya sahip olan görsel kimlik ise kurum kimliğinin önemli bir parçasıdır (Okay, 2013:47).

Kültür sosyolojisi bağlamında Türk kültüründe önemli bir sembol olan “Koç Başı” sembolünün günümüz kurumsal kimlik çalışmalarına yansımaları incelendiği bu çalışma teorik ve uygulama kısımlarından oluşmaktadır. Teorik kısımda görsel iletişim, grafik tasarım, kurumsal kimlik, kurumsal tasarım ve kurumsal tasarım öğelerinden logo ve amblemler ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Uygulama kısmına zemin hazırlaması için konu ile ilgili teorik bilgilere yer verilmiştir. İlgili bilimsel materyaller incelenmiştir. Çalışmanın uygulama kısmında ise “Koç Başı” sembolünün günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında kullanımı araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre kullanılan logo ve amblemler görsel iletişim bağlamında grafik tasarım ilke ve elemanları bakımından analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucu çalışmanın problemine ilişkin öneriler sunulurak çalışma tamamlanmıştır.

1. Görsel İletişim ve Grafik Tasarım

Görsel iletişim tasarımı, sözsöz olarak açıklayamadığımız düşünceleri ve duyguları ortaya koymada en önemli bir iletişim aracıdır (Öztuna, 2007:11).Grafiktasarım, görsel iletişim sanatıdır. En önemli işlevi ise, bir mesaj iletmek, bir ürün veya hizmeti tanıtmaktır. Grafik, görsel olarak algılanan şeylerle, ilgili bir kavramdır. İletişim ise her türlü bilginin insanlar arasındaki alışverişidir. Bu bağlamda grafiktasarım, görüntülerden oluşan bilgilerin değiş – tokuşu olarak tanımlanmaktadır (Becer, 2009:33).

Görsel iletişim, konuşma dili ne oranla daha net anlaşılabilir ve yanlış anlamaya izin vermeyen kodlara sahiptir. Dolayısıyla görsel iletişimin evrensel bir değeri vardır (Aydın, 2004:23). Görsel iletişim, 150’ ye yakın dil ve 6000’ e yakın diyalektiğin kullanıldığı yeryüzünde yaşayanlar arasında, en hızlı ve kolay iletişim biçimidir. İnsanoğlunun çevresi ile olan ilişkilerin önemli bir bölümünü görsel yolla sağladığını İngiliz filozof ve araştırmacı John Locke şöyle ortaya koymuştur. John Locke’ göreinsan; % 1 deneyerek, % 2 okuyarak, % 4 koklayarak, % 10 duyarak, % 83 ise çevresini gözlemleyerek öğrenmektedir. Bu % 83’ lük oranın görsel iletişimde günlük yaşamımızda en etkini letişim yöntemi olduğunu belirtmektedir (Ketenci&Bilgili, 2006:274).

Grafiktasarım, bir mesajı görsel olarak belirli bir hedef kitleye ulaştırmak amacıyla afiş, el ilanı, billboard, ambalaj, kitap, dergi gibi yazılı ve görsel elemanlarla sanatsal ölçütler içinde tasarlayan ve çizen kişileri yetiştiren eğitim dalıdır (İncearık, 2012:5).Fikirleri, kavramları, metin ve görselleri alarak onları baskı, elektronik veya diğer süreçlerden geçirip görsel anlamda çarpıcı bir biçimde sunar. Birtasarım, felsefi, estetik, duyumsal, duygusal veya siyasi bir doğaya sahip olabilir (Ambrose&Harris, 2012:10).

1.1. Grafik Tasarım İlke ve Elemanları

Artut'a göre hiçbir sanat yapıtı rasgele oluşmaz (Artut, 2009:149).Grafik tasarım sürecinde tasarımcı tasarım elemanlarını tasarım ilkelerinin kurallarına göre kullanarak grafik yüzeyde düzenlemesini kurgular (Arıkan, 2008:10).

Grafik tasarımın temel amacı görsel iletişim kurabilmektir.Grafik tasarım imgeleme sürekliliğinin yaratıldığı bir döngüdür. Bu süreklilikte olan tasarım elemanları, denge, renk, orantı, görsel devamlılık, vurgulama, bütünlüktür (Tuksal, 2008:23). Öztuna'ya göre, grafik tasarımı iyi bir şekilde özümseyebilmek ve daha etkili, vurgulu bir tasarım yaratabilmek için, tasarımın temel öğelerini ve ilkelerini kavrayabilmek ve anlayabilmek gerekir (Öztuna, 2007:2).

Bir grafik tasarım ürününün oluşturulmasında kullanılan elemanları şöyle sıralayabiliriz; Çizgiler, Ton, Renk, Doku, Biçim, Ölçü, Yön (Ketenci&Bilgili, 2006:282).Grafik tasarım elemanlarının bir tasarım içinde nasıl kullanılacağını belirleyen bazı ilkeler bulunmaktadır. Bunlar, aslında bütün görsel sanat ve tasarım dallarında geçerli olan ortak ilkelerdir. Bu ilkelerin sayısı, üslup ve anlatım biçimine bağlı olarak değişir. Bir yazar için dilin gramer kuralları ne kadar önemliyse, bir tasarımcı için de tasarım ilkeleri o düzeyde önemlidir (Becer, 2009:62). Bu ilkeleri, Bütünlük ve Uygunluk, Oran ve Görsel Hiyerarşi, Ritim ve Görsel Devamlılık, Denge, Vurgu ilkesi olarak sıralayabiliriz.

Arıkan'ın aktarımıyla Öztuna'ya göre, görsel sanatların hemen hemen tüm alanlarında tasarım ilkeleri etkin rol oynamaktadır. Tasarım ilkeleri, düşüncenin görselleşmesinde kullanılan tüm elemanların düzenlenmesinde yardımcı olmaktadır (Arıkan, 2008:16).

1.2. Grafik Tasarım Ürünlerinden Semboller

Semboller bir şeyi temsil eden ama onunla doğrudan ya da doğal bir ilişkisi olmayan bir sinyaldir. Örnek olarak siyah rengin yas simgesi olması gibi (Mutlu, 2008:225).

Sembol sözcüğü bir kavramı temsil eden somut bir şekil, bir nesne, bir işaret, bir söz ya da bir hareket olarak tanımlanır. Türkçede “simge” ile eş anlamlı olmak üzere “sembol” sözcüğü de kullanılır (Uçar, 2004:24).

Sembol sözcüğünün kökeni, eski Mısır dilindeki “symbolon” sözcüğünün Grekçe'ye geçmiş hali olan “symballein” fiilidir ve “birlikte tartışmak, birlikte birleştirmek, bir arada toparlayıp bağlamak” anlamlarına gelir. Latince'de “symbolum” biçimine dönüşmüştür. Sembol, kimi sözlüklerde “daha soyut bir şeyi anlatmaya yarayan daha somut şey” ya da “evrensel yasa, ilke, bilgi ve fikirleri açıklayan işaretler” olarak tanımlanır. Sembolizm kısaca, “evrensel bilgi ve hakikatlerin basit ve sade öğelere indirgenerek ifade edilmesi” olarak tanımlanabilir. Bir sembol, anlatmak istediği şeyi en kesin, en belirli, en sade, en doğal şekilde ifade eden işaretlerdir. Sembolizm evrensel ve insanlar için en önemli ortak bir dildir; çünkü semboller farklı dil ve yazı sistemlerine sahip tüm insanlara aynı dilden hitap eder (Salt, 2010:5).

Ketenci ve Bilgili'ye göre, günlük hayatımızın her anında önemli yer tutan en etkin iletişim araçları, işaret ve sembollerdir. Bu işaret ve semboller kimi zaman bir işaret panosunda, kimi zaman bir duvarda, kimi zaman bir kişinin üzerindeki giyside, markette, havaalanında, ambalaj tasarımında, bina içi yönlendirmelerde karşımıza çıkmaktadır. İşaret ve semboller insan yaşamını kolaylaştıran ve çevresiyle iletişim kurmasını sağlayan en önemli öğelerdir (Ketenci&Bilgili, 2006:269). Semboller kullanılarak yapılan iletişim, diğer doğrudan iletişim biçimlerine göre çok daha farklı, derin ve algılama seviyelerine göre şekillenen zengin bir boyutta gerçekleşir (Uçar, 2004:25).

Sembol ve işaretlerle gerçekleştirilen iletişimin, yazı ile gerçekleştirilen iletişimle kıyaslandığında aşağıdaki belirgin farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir.

- Akılda kalıcılığı,
- Kolay öğrenilebilirliği, hızlı anlamlandırılabilmesi,
- Evrensel anlam ve algı boyutlarına sahip olmasıdır (Ketenci&Bilgili, 2006:269).

1.3. Kurumsal Kimlik Tasarımı ve Semboller

Kurumsal kimlik, bir firmanın, bir ürün veya hizmetin, taşıt araçlarının dizaynından, firma binasının genel görünümüne, iç dekorasyonuna, resepsiyondaki sekreterin kıyafetinden, satış elamanlarının davranışlarına, firmanın yönetim biçiminden, işletmesine, çalıştırdığı yöneticilerin kalitesinden,

üretimine, hizmet ve servis anlayışına, reklam ve halkla ilişkiler çalışmalarında kullandıkları her türlü görüntü, stil ve mesajlara kadar uzanan bir "yelpaze" dir (Ak, 1998:18).

Kurum kimliği kavramı bir kuruluşun, işletmenin, organizasyonun kimliğini ifade eder. Bu kimlik, kuruluştaki çalışanların davranışları, kuruluşun iletişim biçimleri, felsefesi ve görsel unsurlarından oluşur (Okay, 2013:25). Kurumsal kimlik kavramı, bir kurumun hatırlanabilir karakteristik özelliklerinin ve onu diğerlerinden ayıran yeteneklerinin tasarlanması, yansıtılması, kurumun somut kişiliğinin ortaya konulması olarak tanımlanmaktadır (Tuna&Tuna, 2007:6).

Kurum işareti; kurumu ifade eden harf, kelime veya rakamlardan meydana gelen logo (logotype); renkli veya renksiz iki veya üç boyutlu grafik olarak temsil edilebilen amblem (sembol) ya da her ikisinden oluşan imzadan meydana gelir (Tuna&Tuna, 2007:85).

Okay, günümüzde "kurum kimliği oluşturmak" denildiğinde akla ilk gelen logo, isim, renk ve sembol seçimi olduğunun eksik bir düşünce olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü bunlar kurumsal tasarım unsurlarından bazılarıdır ve bir kimlik oluşturmak için yeterli değildir. Kurumsal tasarım, kurum kimliğinin önemli bir unsurudur, tümü değildir (Okay, 2013:109).

Kurumsal tasarım faaliyetleri, yönetimin etkinlik ve verimlilik prensiplerine aykırı olmamalıdır. Bu prensiplere çerçevesinde, kurumsal kimlik tasarlanırken, aşağıda sıralanan ilkelere uyulması gerekir;

- Kullanımın kolay olması,
- Kullanma ve uygulamasının güvenilir olması,
- Kullanımının düşük maliyetlerle gerçekleşmesi,
- Estetik olması,
- Verdiği mesajlarla amaca hizmet edebilmesidir (Tuna&Tuna, 2007:74).

Amblem, ürün ya da hizmet üreten kuruluşlara görsel kimlik kazandıran, sözcük özelliği göstermeyen, soyut ya da nesnel görüntülerle ya da harflerle oluşturulan simgelerdir (Becer, 2009:194). Amblemler, kurumların kendilerini dış dünyaya tanıtmada ve dış dünya ile görsel iletişim kurmada önemli bir işleve sahiptir. Bu bağlamda, kurumsallaşmanın görülen yüzü olan amblemler, kurum imajının oluşmasına olanak sağlar. Ayrıca amblemler kurum felsefesinin ve kurumsal kimliğin kurum içi personel ve kurum dışındakiler tarafından görsel olarak algılanmasını ve kurum imajının kalıcı olmasını da sağlamaktadır (Teker, 2009:88).

Amblemler, kurumların hedef kitlelerinin aklında kalan ve tanınırlığını sağlayan en önemli bir unsurdur. Bu yüzden amblemlerin kurum kimliğine uygun ve zaman içinde anlamını yitirmeyecek bir görünüme sahip olmaları gerekmektedir (Tuna&Tuna, 2007:85).

2. Araştırma

2.1. Önem

Bu araştırma, kurumsal kimlik oluşturma çabalarına giren kurumların tarihi sembol, simge ve desenler kullanımı üzerine farkındalık yaratması bakımından önemlidir. Araştırma tarihi ve kültürel değerlerin logo ve amblemlere grafik tasarım ilke ve elemanlarınca yansıtılması gerekliliği bakımından önem arz etmektedir.

Görsel iletişim tasarımı ve kurumsal kimlik kavramlarının ayrı ayrı incelendiği birçok araştırma olmasına rağmen bu iki kavramın bir arada incelendiği, özellikle tarihi sembollerin kurumsal kimlik kavramı ile birlikte kullanımına ilişkin bir çalışma bulunmamaktadır. Bu yüzden çalışma kendi alanında özgün bir çalışmadır.

Araştırma sonucunda elde edilen verilerin özellikle:

1. Tarihi sembollerin günümüz modern grafik tasarımı sayesinde özünden kopmayıp gelecek nesillere nasıl aktarılması gerektiği;
2. Görsel iletişim tasarımında stilizasyon kavramına dikkati çekeceği;
3. Tarihi sembollerin stilizasyonuna ve günümüz modern grafik tasarımına nasıl yansımaları gerekliliğine dikkat çekerek, üzerinde tartışma, düşünme ve yeni araştırma olanakları yaratacağı;

4. Bu konudaki yeni araştırmalara temel oluşturabileceği ve yol gösterebileceği için önemli olduğu düşünülmektedir.

2.2. Amaç

Bu araştırmanın amacı, günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında görsel materyal olarak kullanılan tarihi sembol, simge ve desenlerin izlerini aramaktır. Bu izlerin günümüz modern grafik tasarım vasıtasıyla kurumların görsel kimliğine nasıl yansıdığını ortaya koyarak grafik tasarım ilkeleri doğrultusunda incelemektir.

Araştırma ile elde edilecek sonuçların özellikle, aşağıdaki amaçlara yardımcı olacağı beklenilmektedir.

1. Kurumsal kimlik çalışmalarında tarihi sembol, simge ve desenlerdeki geçmiş kültür birikiminin farkındalığını yaratacağı,
2. Medeniyet sembollerinin sürekliliğinin sağlanması ve gelecek nesillere aktarılması bakımından orijinalinden kopmayıp nasıl kullanımları gerektiği,
3. Grafik tasarım ilkeleri doğrultusunda kurumsal kimlik çalışmalarında tarihi sembol, simge ve desenlerin kullanımında başarılı bulunan ve ayrıca yetersiz bulunan kurumlara örnekler verileceği.

2.3. Problem

Araştırmanın başlangıcını tarihi ve kültürel sembol, simge ve desenlere ait grafik unsurların günümüzde kullanıldığına yönelik öngörüler oluşturmuştur. Günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında, tarihi ve kültürel simge, sembol ve desenlere rastlanılmıştır. Tarihi sembol, simge ve desenlerin günümüz kurumsal iletişim çalışmalarında kullanımlarının ilk örnekleriyle benzerlikleri bu çalışmanın problemi oluşturmaktadır. Bu benzerliklerin kurum kimliği, kurum vizyon ve misyonu ile ilişkisine cevap aranmıştır.

2.4. Hipotezler

Kültür sosyolojisi bağlamında koç başı sembolünün günümüz kurumsal kimlik çalışmalarına yansımalarına ilişkin hipotezler şöyledir:

H 1. Tarihi ve kültürel görsel unsurlar, günümüz görsel tasarım unsurlarının temel ayaklarını oluşturmuştur.

H 2. Günümüz sembollerinin kullanımı tarihi sembollerinin devamıdır. Tarihi sembol, simge ve desenler günümüz kurumsal kimlik çalışmalarını etkilemektedir.

H 3. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Anadolu kültürü ve sanatı arasında derin bağlar, köprüler ve benzerlikler ve birliktelikler bulunmaktadır.

H 4. Günümüzde kullanılan sembol, simge ve desenler tarihsel olarak bir görsel süreklilik oluşturmaktadır.

H 5. Günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında misyon ve vizyonunu tarihi kültürel değerler ile ilişkilendiren kurum ve kuruluşlar logo ve amblemlerini tarihsel öğelerle ilintili olarak dizayn ettirmişlerdir.

3. Yöntem

Araştırma genel olarak teorik ve uygulama kısımlarından oluşmaktadır. Teorik kısımda, genel tarama modeli çerçevesinde ilgili literatür, tarama tekniği ile toplanmıştır. Bu kapsamda konuyla ilgili kitap ve makaleler taranmıştır. Araştırmanın uygulama kısmında ise, “Koç Başı” sembolünün günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında logo ve amblem olarak kullanımları grafik tasarım ilke ve elemanlarınca (Orantı – Doku – Renk – Işık – Biçim, Şekil – Tipografi – Denge – Bütünlük ve Uygunluk) çözümlenmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre öneriler sunularak araştırma tamamlanmıştır.

3.1. Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini tarihi ve kültürel sembol, simge ve desenler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemi ise: “Koç Başı” sembolü oluşturmaktadır. Günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında

“Koç Başı” sembolü ile benzerlik gösteren amblem ve logolar ile karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Yapılan araştırma sonucundakurumsal kimlik tasarımında şekil bakımından “Koç Başı” sembolünü anımsatacak şekilde pek çok amblem ve logoya rastlanılmıştır. Bu nedenle bu logo ve amblemlerden modern grafik tasarım ilkeleri bakımından stilize edilmiş olanlar seçilmiştir.

3.2. Sınırlılıklar

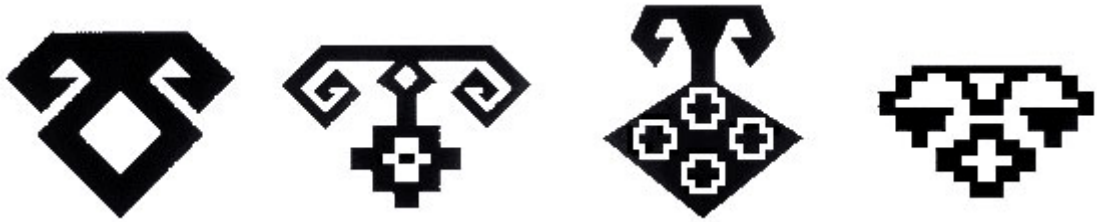
Çalışma “Koç Başı” sembolünün günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında stilize edilmiş kullanımları ile sınırlıdır. Birebir kullanımları çalışmanın kapsamı dışındadır. Ayrıca “Koç Başı” sembolünün günümüz kurumsal kimlik çalışmaları dışında kullanımı da çalışmanın kapsamına dâhil değildir.

4. Bulgular ve Yorumlama

Resim 1. Koç Başı Sembolü Örnekleri

Kaynak: <http://igdirdogusgazetesi.tr.gg/cakirtas-koyundeki-kocbasili-mezarlar-korunmali.htm>,
Erişim Tarihi:11.07.14, <http://forum.hunturk.net/koc-basi-damgasinin-sosyo-kulturel-onemi-3936.html>, Erişim Tarihi:11.07.14.

Resim 2. Koç Başı Sembolü Örnekleri

Kaynak:<https://uqusturk.files.wordpress.com/2011/05/koc3a7boynuzu-32.gif>, Erişim Tarihi: 26.02.15.

Türk halı ve kilimlerinin genel karakteristik özelliğini “Koç Başı” damgasının oluşturduğu düşünülmektedir. Bu damga en canlı ve farklı üsluplarla bütün Türk dünyasında görülmektedir. Koç başı damgalarını Türk hayvan üslubunun en güzel karakteristik üslubu olarak en yalın biçimiyle Japonya’dan Anadolu’ya kadar olan Türk mezar taşlarında görmek mümkündür (Çay, 1983:34, aktaran, Aksoy, 2008:1). Aynı zamanda günümüzde kurumsal kimlik çalışmalarında “Koç Başı” sembolünün modern halini kullanan kurumlara da rastlanılmaktadır. Bu bağlamda aşağıda “Koç Başı” sembolünden esinlenerek kurumsal kimlik çalışmalarında yer veren kurumlar yer almaktadır.

Resim 3. Koç Holding Logo ve Amblemi

Kaynak: <http://www.koc.com.tr/tr-tr>, Erişim Tarihi:11.07.14.

Kurum Kimliği (Amblem – Logo):Koç Topluluğu, Türkiye’de başta enerji, dayanıklı tüketim, finans, otomotiv sektörü olmak üzere çeşitli alanlarda faaliyetlerini sürdürmektedir. Koç Holding, kurum kimliği yapısı olarak, desteklenmiş kimlik yapısını tercih etmektedir. Desteklenmiş kimlik yapısını tercih eden kuruluşlarda hem ana firmanın, hem de yan kuruluşların kendi kimlikleri vardır. Koç Topluluğunun logo ve amblemi Resim 3’de görülmektedir.

Grafiksel Çözümleme ve Yorum (Oranti – Doku – Renk – Işık – Biçim, Şekil – Tipografi – Denge – Bütünlük ve Uygunluk): Koç Holding’in sembolü ailenin isminden gelmektedir. 1971 yılında Chermayeff&Geismar - New York tarafından tasarlanmış ve Koç Holding’in ana sembolü olmuştur. Koç Sembolü, genellikle Koç yazısı ile birlikte kullanılmaktadır. Koç yazısı, Koç sembolüne uyum sağlayacak şekilde, HelveticaBoldInserat fontu ile tasarlanmış ve üzerinde minimal değişiklik -ç harfinin çengelinin değiştirilmesi gibi- yapılarak uygulanmıştır. Koç sembolü ve Koç yazısının birlikte kullanımından Koç logotayı oluşmaktadır. Koç sembolünün temel kullanım rengi koç kırmızısıdır (PantoneWarmRed). Koç sembolü, kurumsal kimlik kılavuzunda belirlenmiş siyah, beyaz, gri, metalik gri (gümüş yıldız) ve metalik sarı (altın yıldız) dışında başka hiçbir renkte kullanılmamaktadır (<http://www.vkv.org.tr/uploads/basingorselleri/kockurumsalkimlik.pdf>, 2014). “Koç Başı” sembolü Türk mitolojisinde, doğurganlık, verimlilik, kahramanlık, liderlik ve gücü simgelemektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ihtiyaç duyulan ekonomik kalkınmada Koç Holding Grubu büyük katkılar sağlamıştır. Koç Holding Grubu’nun Türkiye’nin kalkınmasında büyük etkileri olmuştur. Türkiye’de çoğu sektörün öncüleri olmuşturlar. Holding sahip olduğu bu başarıları, “Koç Başı” sembolünün ifade ettiği doğurganlık, liderlik ve güç olgularıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Resim 4. Kamil Koç Turizm Şirketi Amblemi

Kaynak: <http://otogardayim.com/otobus-firmalari/kamil-koc>, Erişim Tarihi:06.07.2014.

Kurum Kimliği (Amblem – Logo):1926 yılında kurulan Kâmil Koç Otobüsleri A.Ş. Türkiye’nin ilk otobüs şirketi olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Kâmil Koç Otobüsleri A.Ş. bugün Türkiye’nin en büyük 500 firması arasında yer almaktadır. Kurucusu Kâmil Koç’un ilkeleri ışığında 100. Yılına yaklaşan Kâmil Koç Otobüsleri A.Ş. 3 kıtada marka olmayı hedeflemektedir. Kâmil Koç Otobüsleri A.Ş. firması kurumsal kimliğinde “Yol Arkadaşım” sloganını kullanmaktadır (<http://www.kamilkoc.com.tr/hakkimizda>, 2014).

Grafiksel Çözümleme ve Yorum (Orantı – Doku – Renk – Işık – Biçim, Şekil – Tipografi – Denge – Bütünlük ve Uygunluk): Kurum amblemi kurum sahibinin soy ismi ile orantılı olarak tasarlanmıştır. Amblem “Koç Başı” sembolünden esinlenerek tasarlanmıştır. “Koç Başı” sembolünün kurum ile alakalı olacak şekilde stilize edilmiş haline yer verilmiştir. Amblem bir koç başının yan profilden görünüşü izlenimini vermektedir. Amblemde, “Koç Başı” sembolü ile güçlülük ve sağlamlık hissi uyandırılmak istenmiştir. Başın arkasında kullanılan çizgilerle ise bir akım veya hareket duygusu uyandırılarak seyahat firması anlamı pekiştirilmiştir. Seçilen lacivert renk ise insanlarda güven hissi uyandırmaktadır. Koçun arkasındaki çizgiler kanat edası uyandırmakta ve bu da hızlı seyahat anlamını çağrıştırmaktadır. Kanatların renginde açık mavi renkten koyu mavi renge doğru bir değişim gözükmemektedir. Bunu kurumun seyahat faaliyetlerinde yolcularını varacakları noktaya güvenle ulaştırma olabileceği düşünülmektedir. “Koç Başı” sembolü tarihi dönemlerde kale kapılarını açmakta kullanılmıştır. Kurum ile ilişkili bu benzetmesi ise zorlukların üstesinden gelme, engelleri aşma olarak da tanımlanabilir. Amblem dikdörtgen form içerisine dizayn edilmiştir. Amblemın hemen altına ise amblem renkleriyle uyumlu bir şekilde tipografik unsurlarla kurum logosu oluşturulmuştur. Amblem, “Koç Başı” sembolünü, kurumun vizyon ve misyonu ile paralellik gösterecek şekilde, modern grafik tasarım ilkeleri kullanılarak tasarlanmıştır.

Resim 5. Erzincan Üniversitesi Amblemi

Kaynak: <http://www.erkzincan.edu.tr/>, Erişim Tarihi:11.07.14.

Kurum Kimliği (Amblem – Logo): Üniversite adını kurulduğu coğrafyadaki şehrin isminden almaktadır. Resim 5’de üniversitenin amblemi görülmektedir. Üniversitenin kurumsal kimliğinde, ambleminin atfettiği anlamlar şu şekilde sıralanmaktadır.

1. Selçuklu motifi çift başlı kartal,
2. Akkoyunlu motifi koçbaşı figürü,
3. Fırat’ı (Karasu) simgeleyen su damlası,
4. Bal peteği,
5. Üzüm Salkımı bulunmaktadır.
6. Amblem, çift başlı kartal kısmı aşağı gelecek şekilde çevrildiğinde yukarı gelen en üst kısmın yuvarlak ve uzantısı Göktürk Alfabesindeki “B” harfini vermektedir. Aynı zamanda bu simge “ebtamga” yani “ev”, “yurt” anlamına gelmektedir.
7. Amblem içerisinde altıgen yapıdan dairesel yapıya geçen motifler Erzincan Üniversitesi’nin yöresellikten dünyaya açılan vizyonla hareket eden bir üniversite olduğunu ifade etmektedir.
8. Amblemde kullanılan renklerde ise devlete ait akademik bir kuruluş olan üniversitenin bilimsel niteliğini yansıtabilmek ve universal etki için ultra marin mavi, ayrıca amblemin konturunda ise altın yıldız kullanılmıştır (<http://www.erkzincan.edu.tr/icsablon.php?git=57>, 2014).

Grafiksel Çözümleme ve Yorum (Orantı – Doku – Renk – Işık – Biçim, Şekil – Tipografi – Denge – Bütünlük ve Uygunluk): Erzincan Üniversitesi’nin amblemi içerisinde tarihi değerlerden, Selçuklu sanat ve kültür yaşantısına kadar bir çok öğeyi barındırmaktadır. Bu öğeler modern grafik tasarım ilkeleri bakımından stilize edilerek oluşturulmuş ve bir kompozisyon dahilinde amblemden yer bulmuştur. Amblem dairesel form içerisine dizayn edilmiştir. Amblem etrafında yer alan dış çerçevede ise üniversitenin ismi ve kuruluş tarihi yer almaktadır. Amblem mavi zemin üzerinde

beyaz ile şekiller oluşturularak tasarlanmıştır. Bu şekiller başta Selçuklu motifi olan “Çift Başlı Kartal”, bir Akkoyunlu motifi “Koç Başı” figürü, bal peteği ve üzüm salkımının modern grafik tasarım araçları ile stilize edilmiş tasarımlarıdır. Amblemde grafik tasarım elemanlarında denge unsuru göze çarpmaktadır. Kullanılan şekiller birbirleri ile orantılı şekilde dizayn edilmiştir. İçerisinde birçok tarihi, kültürel ve sanatsal değerleri taşımaktadır. Amblemen, tarihi, kültürel ve sanatsal değerleri modern grafik tasarım ilke ve elemanları kullanılarak özünü kaybetmeden günümüzde bu değerleri yaşatıp, gelecek kuşaklara aktarması bakımından önemli bir görevi gördüğü düşünülmektedir.

Resim 6. Ardahan Üniversitesi Amblemi

Kaynak: <https://www.ardahan.edu.tr/>, Erişim Tarihi:11.07.14.

Kurum Kimliği (Amblem – Logo): Bilimin ve bilginin izinde, bilgiyi arayarak, öğrenerek, üretmek ve paylaşarak bölgenin ve ülkenin sorunlarıyla birlikte uluslararası toplumun da sorunlarını bir ışık gibi aydınlatmak amacıyla her geçen gün gelişerek yoluna devam eden Ardahan Üniversitesinin logo ve amblemi Resim 6’da görülmektedir (<https://www.ardahan.edu.tr/?id=17&baslik=Tarihce#arubaslik>, 2014). Üniversitenin sloganı ise şöyledir: “İşığa Karışın”.

Grafiksel Çözümleme ve Yorum (Orantı – Doku – Renk – Işık – Biçim, Şekil – Tipografi – Denge – Bütünlük ve Uygunluk): Ardahan Üniversitesi’nin amblemi, Kafkasya ve Orta Asya halklarınca sıkça kullanılan koçbaşı figüründen kompoze edilen, ortasında insan figürü bulunan bir kar tanesidir. Koçbaşı, halı, kilim gibi dokumalarda, bina süslemelerinde Kafkasya ve Orta Asya Turanî kavimlerinin kullandığı temel bir simgedir. Ölüme karşı yaşamın dinginliğini ve esenliğini simgeler. Muhataba ölüm varsa ona karşı merdane durmak gerekir, mesajını verir. Ayrıca, bir efsaneye göre cenazede baskına uğrayan Türk kaviminden geriye bir kız ve bir erkek çocuk kalır, onları düşmandan kaçırarak maral ana onları göle getirir ve burada yaşayın der ölümün eşiğinden yaşama açılmayı ifade eder. İnsanın kendi gibi yaşama azmini ifade eder. Orhun yazıtlarındaki “Ra, Re” harfi Oğuz boyunun ana damgasıdır ve birliği, birleştiriciliği ifade eder. Farklılıkların özündeki temel birliğe işaret eder. Kar tanesi tek başınlığı, biricikliği, safiyeti, başkasına benzememeyi simgeler. Bireyselliğin korunarak toplumsal oluşumun temel dinamiği olmayı da simgeler. İnsan figürü ve yanındaki nokta, bildiklerimizin bilmediklerimiz yanında bir nokta olduğuna; ama her şeyin de bir noktadan başladığına işaret eder. Koçbaşı motifli insan figürü, bilim yolundaki temel noktanın insan olduğuna işaret eder. Dört ana yön, dünyaya açılmayı ve onu sistematik olarak anlamayı ve Hümanizmi ifade eder. Mavi renk göksel bir kutsiyeti özgürlük, sonsuzluk ve umudu, beyaz renk şeffaflığa ve bilimin mutlak egemenliğine inancına vurgu yapar (https://www.ardahan.edu.tr/?id=16&baslik=Logo_Tanitimi#arubaslik, 2014). Amblem dairesel form içerisine dizayn edilmiştir. Amblem içerisinde tarihi değerlerden, sanat ve kültür yaşantısına kadar bir çok öge bulunmaktadır. Amblemde zemin rengi olarak mavi tercih edilmiştir. Mavi rengin sakinlik, saygıdeğer, otoriter, iletişim, sınırsızlık ve sonsuzluk gibi anlamlara sahip olduğu için kullanıldığı düşünülmektedir. Amblem, içerisinde bir çok değeri barındırmakla beraber, modern grafik tasarım ilkelerini bünyesinde taşıyacak şekilde tasarlanmıştır.

Resim 7. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Logo ve Amblemi

Kaynak:<http://manas.edu.kg/index.php/tr/kurumsal/manas-logosu>, Erişim Tarihi: 23.02.15.

Kurum Kimliği (Amblem – Logo):30 Eylül 1995 tarihinde İzmir’de imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti hükümeti arasında Kırgızistan’ın başkenti Bişkek şehrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmasına dair anlaşma”nın her iki ülke yetkili makamlarınca onaylanmasına müteakip 1997-1998 öğretim yılında öğretime başlayan “Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi”nin logo ve amblemi Resim 7’de görülmektedir(<http://manas.edu.kg/index.php/tr/tarih%C3%A7e>, 2015).

Grafiksel Çözümleme ve Yorum (Orantı – Doku – Renk – Işık – Biçim, Şekil – Tipografi – Denge – Bütünlük ve Uygunluk):Üniversiteye 3 ana kaynaktan öğrenci kabul edilmektedir. Bu kaynaklar, Kırgızistan, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri ile Akraba Topluluklar başta olmak üzere diğer ülkelerdir. Üniversitenin logo ve amblem tasarımı da sahip olduğu bu misyonla paralellik göstermektedir. Amblemden “Koç Başı” sembolü ile merkezinde ise insan bedeni stilizasyonu yer almaktadır. Ayrıca amblemin üst tarafında Türkiye Cumhuriyeti İle Kırgızistan Devletlerinin bayrakları yer almaktadır. Amblemi çevreleyen dış çerçevede ise kurum logosu bulunmaktadır. Amblem dairesel form içerisine dizayn edilmiştir. Amblemden sarı, kırmızı ve mavi renk kullanılmıştır. Amblem Orta Asya Türk kültürü değerlerini yansıtacak şekilde grafik tasarım ilke ve elemanlarınca uyumlu bir biçimde tasarlanmıştır.

5. Sonuç ve Öneriler

Tarih boyunca insanlar kendilerini ifade etmek, ortak bir ruh oluşturmak, bütünleşmek ya da aidiyet duygusu yaratmak için sembol ya da işaretleri; ülke bayraklarında, dinsel işaretlerde, üniforma ve kıyafetlerinde kullanmışlardır. Aynı durum günümüzde kurumlar için de söz konusu olmaktadır. Kurumlar diğerlerinden farklılıklarını vurgulamak ve kimliklerini ifade edebilmek için amblem ve logo kullanmaktadırlar.

On binlerce yıl hiç kaybolmadan günümüze kadar sembollerin ilk ortaya çıktığı toplumlarda bilgi birikimlerinin nasıl oluştuğunu bilemesek de, toplumsal hafızalarının onları ısrarla, yeniden üretmiş oldukları açıkça görülmektedir (Ateş, 2012:228). Bu bağlamda günümüzde kullanılan sembol, simge ve desenler tarihsel olarak bir görsel süreklilik oluşturmaktadır. Bir iletişim türü olan görsel iletişim, tarihi sembol, simge ve desenleri günümüze ulaştırma bakımından önemli bir görev görmektedir. İnsanoğlu görsel iletişim sayesinde tarihi görsel materyallere ulaşabilmektedir. Mustafa Kemal ATATÜRK’ün “Bir vatana sahibi olmanın yolu, o topraklarda yaşanmış tarihi olayları bilmek, doğmuş uygarlıkları tanıma ve sahip olmaktan geçer” sözü bu bağlamda önemli bir noktaya vurgu yapmaktadır. Tarihi olayları okuyarak ancak tarihimizde kullanılan sembol, simge ve desenleri görselileşim tasarımı vasıtasıyla öğrenebiliriz. Bu nedenle görsel iletişim tarihi değerlerimizi öğrenebilme, yaşatma ve gelecek nesillere aktarma misyonunu üstlenmiştir.

Amblem ve logolar kurumların kimliğini yansıtan önemli görsel öğelerdendir. Bu bakımdan amblem ve logo bir kurumun vizyonu açısından oldukça önem taşımaktadır. Amblem ve logolar kurumların dış görünüşüdür. Kurumlar insanların hafızasında amblem ve logoları ile hatırlanmaktadır. Günümüzde şirketlerin sayısı ve farkındalık yaratma olgusu her geçen gün artmaya başlamış dolayısıyla amblem ve logo tasarımına verilen önem de artmıştır. Artan rekabet

şartlarından dolayı kurumlar rakiplerinden bir adım önde olmayı ve tercih edilmeyi istemektedirler. Bu farklılığın olabileceği alanlardan biri ise kurumsal kimlik çalışmalarıdır. Günümüzde kurumsal kimlik çalışmaları kurumların rakiplerinden farklı olabileceği alanlardan biri olmaktadır. Modern şirketler artık misyon kadar vizyonun yani dış görünümünün de önemli olduğunu fark etmişlerdir. Bu bağlamda tarihi ve kültürel değerlerden sembol, simge ve desenler de kurumların amblem ve logosu için bir kaynak olmuştur. Kurumlar tarihi değerlerin farkına varıp, tarihi görsel öğeleri kurumsal vizyonları ile ilintili olarak tasarlatıp, günümüzde yaşatarak, gelecek kuşaklara aktarma görevini üstlenmişlerdir. Ancak bu değerlerin modern grafik tasarım ilke ve elemanlarınca, günümüz şartlarına göre dizayn edilmesi önemlidir.

KAYNAKÇA

- Ak, M. (1998). Firma, Markalarda Kurumsal Kimlik ve İmaj. İstanbul: Işıl Ofset Yayıncılık.
- Aksoy, M. (2008). "Koç Başı Damgasının Sosyo - Kültürel Önemi", <http://www.yenidenergenekon.com/181-koc-basi-damgasinin-sosyo-kulturel-onemi/>, Erişim Tarihi:20.07.2014.
- Ambrose, G., & Harris, P. (2012). Grafik Tasarımın Temelleri. (M. E. Uslu, Çev.) İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Arıkan, A. (2008). Grafik Tasarımda Görsel Algı. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Artut, K. (2009). Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ateş, M. (2012). Mitolojiler ve Semboller "Ana Tanrıça ve Doğurganlık". İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Aydın, E. D. (2004). Temel Tasarıma Çağdaş Yaklaşımlar. İstanbul: Mor Ajans Reklam ve Tanıtım.
- Becer, E. (2009). İletişim ve Grafik Tasarım. Ankara: Dost Kitabevi.
- İncearık, M. E. (2012). Grafik - Tasarım Rehberi. İstanbul: Kodlab Yayın Dağıtım.
- Ketenci, H. F., & Bilgili, C. (2006). Yongaların 10 000 Yıllık Gizemli Dansı Görsel İletişim & Grafik Tasarım. İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- Mutlu, E. (2008). İletişim Sözlüğü. Ankara: Ayraç Kitabevi.
- Okay, A. (2013). Kurum Kimliği. İstanbul: Derin Yayınları.
- Öztuna, H. Y. (2007). Görsel İletişimde Temel Tasarım. İstanbul: Tibyan Yayıncılık.
- Salt, A. (2010). Ansiklopedi Neo-Spiritüalist Yaklaşımlarda Ezoterik Bilgilerin Işığında Semboller. İstanbul: Ruh ve Madde Yayıncılık.
- Teker, U. (2009). Grafik Tasarım ve Reklam. İstanbul: Yorum Sanat Yayınevi.
- Tuksal, M. (2008). Grafikerin El Kitabı. İstanbul: Pusula Yayınevi.
- Tuna, M., & Tuna, A. A. (2007). Kurumsal Kimlik Yönetimi. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Uçar, T. F. (2004). Görsel İletişim ve Grafik Tasarım. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

**KÜLTÜRLERARASI ETKİLEŞİM BAĞLAMINDA POSTMODERN EDEBİYATIN YERİ
VE ÖNEMİ****ROLE AND IMPORTANCE OF POSTMODERN LITERATURE WITH REGARDS TO
INTERCULTURAL INTERACTION**

Tülin KARTAL GÜNGÖR, Öğr. Gör. Dr.

Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye

tulingungor@gazi.edu.tr; +905062816969

Özet

Küreselleşmeyle beraber, bireyler ve ülkeler arasındaki mesafeler kısalmış, bağlantılar güçlenmiştir. Bunun sonucu olarak, “öz” ve “öteki arasındaki etkileşim sağlanmış ve çok kültürlü mekânlar yaratılmıştır. Kültür bilim çalışmalarıyla başlayan ve 1980’lerde daha çok Avrupa’da tartışılmaya başlanan kültürlerarasılık kavramı, kültürlerarası duyarlılığın gelişiminde aktif rol üstlenen edebiyatla, özellikle de Postmodern edebiyatla yakından ilişkilidir. Nitekim Postmodern yapıtlarda görülen ve çeşitli yazınsal türlerin bir kesişim yeri olarak nitelendirilen metinlerarasılıkta ayrışıklık ve çokluk ilkesinin varlığı söz konusudur. Kültürlerarası edebiyat, evrensel yerelin buluşmasında yerel olana kendini ifade etme şansı tanır. Yabancı bir kültüre ait kodlarla yazılmış bir edebi yapıtını okumak “öteki”ni anlamak için önemli olmakta birlikte, kendini tanımak ve kendine dair eleştirel yaklaşımlar sunmak açısından da önemlidir.

Anahtar sözcükler: Kültür, Edebiyat, Kültürlerarasılık, Postmodernizm, Metinlerarasılık,

ABSTRACT: With the globalization rising, distances between individuals and countries have shortened, connections have strengthened. As a result, the interaction between “self” and “other” has been ensured and multi-cultural environments were created. The concept of interculturality beginning with culture and science works and being discussed in mainly Europe in 1980s has a close relationship with literature, which takes active role in development of intercultural sensitivity, especially with Postmodern literature. As a matter of fact, heterogeneity and pluralism principle exists in the intertextuality which is seen in Postmodern works and considered as the intersection of variety of literary styles. Intercultural literature gives the local one to have a say in the meeting of universal and local. Reading a literary work written based on the codes of a foreign culture is significant in understanding the “other”, and it is also important to know oneself and provide critical approaches for oneself. Postmodernity, in which decomposition, dividedness, diversity and uniqueness are promoted, affirms the polyphony and ever-changing identities. Meeting of cultures in Postmodern literature may sometimes appear as synthesis and harmony, while it sometimes looks like conflict. The fact that postmodernism provides literary works being open to cultural interaction and focuses on all different cultures as well as ethnic, social, religious components is because it bases on such resources. As Orhan Pamuk says “Creating any kind of hero beyond culture, history, class, gender differences –the desire to see the whole to research beyond our mind- is as much an impulse to write a novel as “understanding” the human and knowing the limits”. The urge of postmodernism to present polyphonic, multi-layer works is an opposition against a kind of monistic and authoritarian behavior. The purpose in here isn’t to promote a truth or values of a society, but to create a polyphonic and multi-cultural democratic environment. Analyzing a literary work and understanding the message coded by the writer significantly requires the socio-cultural knowledge and experience of the reader.

We will touch upon in this study the role of literature, writer and the work in understanding the problems stemming from intercultural differences, how Postmodern narratives play a role in understanding the other and accepting the differences with regards to cultural conveyance of stories and how cultural codes are transferred into other cultures through literature products.

Keywords : Culture, Literature And Interculturalty , Postmodernism, Intertextuality.

Küreselleşmeyle beraber, bireyler ve ülkeler arasındaki mesafeler kısalmış, ilişkiler güçlenmiştir. Bunun sonucu olarak , “öz” ve “öteki” arasındaki etkileşim artmış çok kültürlü mekânlar oluşmuştur. Ülkeler arası ekonomik, politik, sosyo-kültürel ilişkilerin ve karşılıklı bağımlılıkların artmasıyla beraber birçok kavram gibi geleneksel kültür kavramı da sorgulanarak yeniden tanımlanmaya çalışılmış, kültürlerin birbirleriyle sağlıklı diyalog kurmaları hiçbir zaman olmadığı kadar önem arz etmeye başlamıştır. Amerika’da başlayan kültür çalışmalarıyla birlikte, transkültür, çok kültürlülük, kültürlerarasılık ve melezleşme gibi kavramlar ortaya çıkmış, bunlar arasında en çok kabul gören ise daha barışçıl ve etkileşime açık olan kültürlerarasılık kavramı olmuştur. Sınırların hareketliliği ile beraber oluşan, çok kutuplu yapılanma olan nitelendirebileceğimiz kültür kavramı sürekli bir gelişim, değişim ve etkileşim içindedir. Kültürlerarasılık ise farklı kültürlerin veya nüfusun, özgürleştirici bir bakış açısıyla kabulünü, yönlendirme ve yargıya maruz kalmadan temsilini içerir. Esselborn’a göre Kültürlerarasılık kavramı, “birbirinden farklı, birbirine “yabancı” olan iki ya da daha çok kültür arasındaki dinamik bir ara durum ya da kesişim durumu”, “kültürlerarası yazın ” kavramını da, “farklı kültür ve yazınların birbirleriyle etkileşim alanında ortaya çıkan ve bunlarla (...) ilişkili olan bir yazın”dır.⁸

Kültürlerarasılık başta sosyal bilimler, sanat ve edebiyat olmak üzere birçok disiplinin araştırma konusu olmuş, çoğu zaman da disiplinler arası çalışmayı gerekli kılmıştır. Kültürlerarasılık kavramının günümüz toplumunun barış ve hoşgörü arayışını hayatın her alanına yansıtma ihtiyacından doğduğu söylenebilir. Kültür-bilim çalışmalarıyla başlayan ve 1980’lerde daha çok Avrupa’da tartışılmaya başlanan kültürlerarasılık kavramı, kültürlerarası duyarlılığın gelişiminde aktif rol üstlenen edebiyatla, özellikle de Postmodern edebiyatla yakından ilişkilidir. Edebiyatta kültürlerarasılık kavramı özellikle karşılaştırmalı edebiyat alanında önemli çalışmaların yapılmasına, yeni araştırma ve yorum olanak sağlar. Günümüzde iletişimden, edebiyata, yabancı dil öğretiminden, ilköğretim müfredatlarına, dinler arası diyalogdan, ekonomiye kadar birçok alan kültürlerarasılık boyutuyla incelenir. Farklı kültürlere açık ve yakın olduğumuz oranda kendimizi ve kendi kültürümüzü aktarabileceğimiz gerçeği tüm dünyada kabul görür.

Mecklenburg’ a göre “kültürlerarası edebiyat, kültürel sınırların ve farklılıkların kendisini metinlerin içeriğinde kültürel çatışmalar ve kültürel karşılaşmalar olarak; biçimsel anlamda da tür adaptasyonları, dil çeşitliliği, metinlerarasılık ve melezlik olarak göstermesidir.”⁹ Kültürlerarası edebiyat, evrensel yerelin karşılaşmasında yerele kendisini ifade etme şansı tanır ve kimliğinin kabulü konusunda hareket alanı açar. Yabancı bir kültüre ait işaretlerle yazılmış bir edebi yapıtı okumak “öteki”ni anlamak için önemli olmakta birlikte, kendini tanımak ve kendine dair eleştirel yaklaşımlar sunmak açısından da önemlidir. Orhan Pamuk’un belirttiği gibi “Kültür, tarih, sınıf, cinsiyet farklılıklarını aşır her türlü kahramanı yaratabilmek –kendi dışımıza çıkıp bütünü görme, araştırma isteği – roman yazmayı ve okumayı çekici yapan temel bir özgürleşme dürtüsü olduğu kadar, insanın insanı “anlama” sınırlarının farkına da varmaktır.”¹⁰

Bauman’a göre yaşam dünyalarının çoğullaşmasıyla nitelenen postmodern toplumun en göze batan özellikleri: “Çeşitlilik, olumsuzluk ve muğlaklık, kültürlerin, komünal geleneklerinin, ideolojilerin, yaşam biçimlerinin sürekli ve indirgenemez çoğulculuğunun yanı sıra “modern” dönemi niteleyen birçok hedefin itibarının düşürülmesi, onlarla alay etmesi ya da bunları toptan reddetmesidir.”¹¹ Turner’e göre ise Postmodernite; “globalleşme süreçlerinin bir sonucu olarak,

⁸ESSELBORN, Karl (2007), “Interkulturelle Literatur-Entwicklungen und Tendenzen”, Dialoge zwischen den Kulturen, Interkulturelle Literatur und ihre Didaktik, Diskussionsforum Deutsch, Schneider Yay. Hohengehren.s.10

⁹MECKLENBURG, Norbert, (2008), Das Mädchen aus der Fremde-Germanistik als interkulturelle Literaturwissenschaft, IUDICIUM Yayınevi, Münih, s.15

¹⁰Pamuk, Orhan, Saf ve Düşünceli Romancı, s.56-57

¹¹ Bauman, 2000, s.223

kültürel çeşitlilik ve karmaşıklığı, üst kültürün otoritesinin kaybını, kentsel çok kültürlülüğün gelişmesini ve kültürde taklitçilik, parodi ve ironi gibi belli stilistik aygıtların yaygınlaşmasını içermektedir”¹².Günümüzde, ortak bir ilgi alanı etrafında toplanan ve sosyal medya ve ağlar üzerinden bir araya gelen insanların ortak hareket etmesi sonucunda “postmodern kabileleşme” olarak da tanımlanan dijital birliktelikler ve yeni kültürel biçimler oluşmuştur. Postmodernizm, arkaik ve teknolojik gelişmelerin buluşması ve güç birliği yapmasıdır. Diğer bir deyişle, kültürlerin özellikle modernizmin baskın tutumuyla kendisine yer bulamamış, unutulmuş yerel kültürlerin uyumlu ve eş zamanlı olarak ortaya çıkan güç ya da eylemlerini birleştirme çabasıdır. Modernitenin ulus, devlet, kurum, ideolojik sistem gibi büyük temalarının yerini postmodernite de yerel olan, kabile kültürü (cemaat)ve mitolojiyi alır.Parçalanmışlık, bölünmüşlük, farklılığın ve özgün olmanın yüceltildiği postmodernite çok sesliliği, durmadan değişen kimlikleri olumlar.Postmodern düşüncede saflık biter, ben yiter, kurallar bozulur ve melezleşme (hybridité) başlar.Bugün içinde bulunduğumuz toplumu melez bir toplum olarak değerlendirebiliriz.Burada kastedilen melezleşmeye açıklık getirmek için farklı alanlardaki tanımına bakmak yararlı olacaktır. Melezleşme, epistemolojik olarak, iki karşıt gruba bölünme olmayıp tıpkı rizomlar (köksaplar) gibi bir kesişme, enine şekil alma eğilimidir.Teorik ve metodolojik olarak, farklı disiplinler ile çalışma kapasitesi; Kültürel olarak, farklı etnik gurupların birlikte yaşadıkları, kimliklerini müzakere yaptıkları, farklılıklarını ortaya koydukları, bir üçüncü alan oluşturmalarıdır.Günlük hayatta karşılaşılan melezleşme ise farklı yönetim sistemlerinin, üretimlerin ve hizmetlerin bir arada ve çeşitlenerek sunulmasıdır. Örneğin günümüzde süpermarkette aynı anda farklı kültüre ait ürünlere (Kebap, Alman Pastası, Suşi, İtalyan Pizzası gibi) ulaşabilir, kendi kurduğumuz bir internet sitesinden tüm dünyaya seslenebilir, binlerce kilometre uzaklıktaki bir çevre kampanyasına imza atabiliriz.

Edebiyat yapıtı, içinde bulunduğu koşulların ürününü yansıttığına göre postmodern edebiyat da içinde yaşadığı melez toplumun yarattığı düşünsel yanıtlara koşut olarak oluşan estetik değerlerle biçimlenmiştir.Nitekim Postmodern yapıtlarda görülen ve çeşitli yazınsal türlerin bir kesişim yeri olarak nitelendirilen metinlerarasılıkta ayrışıklık ve çokluk ilkesinin varlığı söz konusudur.¹³ Postmodern felsefenin öncülerinden olan çağdaş Fransız düşünürü ve edebiyat eleştirmeni François Lyotard ‘ın “*Gelin bütünlüğe karşı bir savaş başlatalım, gelin sunulamayana tanıklık edelim, farklılıkları etkin kılalım*”¹⁴ sözü, meta-anlatıların totaliter düşünce biçiminin reddine ve postmodern anlatıların farklılıkları etkin kılma çabasına yönelik bir bildirge niteliğindedir.Yapı sökümcülük olarak bilinen eleştirel düşünce yönteminin kurucularından Derrida ise, “yapıbozuma” uğratma yönteminin en başına “saygıyı” koyar ve farklılığı saygı gösterilmesi gereken bir niteliğe yükseltmeyi amaçlar”¹⁵.

Toplumu farklılıklar temelinde algılayan, kültürel ve kimlikel farklılıkların özgün nitelikleriyle varlıklarını sürdürmelerini savunan postmodernistler söylemlerinde genellikle gerçeğin çoğul karakterine dikkat çekerler. Kesin tanımlar ve sınıflamalar yapmaktan kaçınan postmodern düşünce saygıya dayanan bir etik anlayışı önerir. Toptancı yaklaşımların çeşitliliği,zenginliği, özgürlüğü tehlikeye atarak insanları kalıplaştıracağını savunurlar.Postmodern anlatılar sonsuz yorumun mümkün olduğu düşüncesinden hareket ederler.During’in deyişiyle postmodern düşünce, “öteki’ni “aynısı”na dönüştürmeyi reddeden düşünce “¹⁶şeklidir. Bilindiği gibi postmodern anlatılarda dil oyunları oldukça sık rastlanan bir durumdur. Her şeyin bir oyun olduğunun farkında olan

¹²Turner, Bryan S. 2002. Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm, (Cev.İbrahim Kapaklıkaya), Anka Yayınları, İstanbul.

¹³AKTULUM, Kubilay, “Metinlerarasılık, Çokseslilik, Söyleşimcilik”, Edebiyat ve Eleştiri, s.36 (1998), s.47-56.

¹⁴Lyotard, s.159

¹⁵ Sayın 1994: s.41, Sayın Zeynep 1994. KotulukTekilcilikPostmodernizm, Mitos Yayınları,İstanbul..

¹⁶During 2000, .s.106 During, Simon 2000. “GunumuzdePostmodernizm Ya da Post-Kolonyalizm” (Cev. Yavuz Alogan), Postmodenist Burjuva Liberalizmi, Mavi Ada Yayıncılık, İstanbul. s. 105-128.

okuyucuyla dil oyunları üzerinden meşru bir egemenlik kurmaya kalkışılmaz. Sadece o kültüre kendini ifade etme fırsat verecek alanı oluşturur. Her türlü hâkimiyete karşı çıkan, bütünleştirici teorileri reddeden, toplumda çoğulculuğu ve yorumu önceleyen postmodern anlayış gerçeğin öznel yönüne vurgu yapar. Doğayı ve insanı akılla, bilimle anlamlandırma çabasının buyruk altına alınmak olduğunu ve bu tür sınıflandırmaya dayalı yaklaşımların insanın doğasına zarar vererek yabancılaşmaya yol açacağı varsayımında bulunurlar. Foucault'a göre modernlik sorunu; daha klasik kültürde, iki kutuplu, antikçağ kutbu ile modernlik kutbunun var olduğu bir eksenle ortaya atılmış; ayrıca ya kabul edilecek veya reddedilecek bir otorite çerçevesinde ya da karşılaştırmalı bir değer biçme şeklinde formüle edilmiştir.¹⁷ Postmodern düşünce tam olarak bu iki kutuplu otoriteye karşı çıkmıştır. Kirshan Kumar'ın ifadesiyle, postmodernlik fikri, toplumdaki politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel ayırım çizgilerini adeta çökertir.¹⁸

Postmodern anlatılar genellikle farklı kültürlerden, dinlerden, edebiyatlardan malzemeler toplar, bunları harmanlar, kimi zaman da çarpıştırır. Bu durum ikili karşıtlıklar arasındaki keskin sınır çizgilerini bulanıklaştırarak karşıtlıkların buluşmasını sağlar. Postmodernizmin kültürel etkileşime açık edebiyat yapıtlar sunması, farklı kültürleri, etnik, sosyal, dini tüm bileşenleri konu alması bu kaynaklardan besleniyor olmasındandır. Burada amaç kimliklerin ya da insanların birbirinden ne kadar uzak ya da yakın olduğunu ifade etmek için değil, bu sorunsalın ötesine geçmek ve bu kalıplaşmış imgeleri yok saymaktır. Orhan Pamuk'un yapıtlarında sıklıkla doğu ve batı kültürünün öğelerini kullanması onun çok sesli, çok katmanlı yapıtlar sunmasında etkili olmuştur. Yazarın birçok konuyu karşıtlıklar çerçevesinde ele alması çok sesli çok kültürlü demokratik bir ortam yaratma isteğinden kaynaklanır. Kendi ifadesiyle yapıtlarında *"insanlardan, eşyalardan, hikâyelerden, görüntülerden, durumlardan, inançlardan, tarihten ve bütün bunların yan yana gelmesinden oluşan bir doku vardır."* Postmodern bir yazın incelenirken metnin derin yapısına nüfuz etmeli ve ona göre çözümleme yapılmalıdır. Umberto Eco'nun da ifade ettiği gibi, *"metnin niyeti metnin yüzeyince sergilenmez."*¹⁹ Postmodern anlatılar okuyucuyu ayrıntılara dikkat etmeye çağırır çünkü estetik ayrıntılarda gizlidir. Orhan Pamuk'un dediği gibi: *"Tek bir merkez olmadığını, edebi romanları okuya okuya, dünyayı birbirleriyle çatışan kahramanların gözünden göre göre öğrendim. Roman okumak, bütün bir manzarayı mantıkla yargılamaktan çok, manzaranın her köşesini, her kişisini, her rengini hissetme işidir önce."*²⁰

Postmodern anlatılar gerçekliği parçalayarak düşsel dünyalar yaratma ve okuyucuyu buraya çekme eğilimindedir. Postmodern yazarlar bir anlamda metnin okumalarını çoğaltırlar. Yazar tarafından kodlanan mesajı anlamak okuyucunun gerçek anlamda sosyokültürel bilgi ve birikimini gerektirir böylece her okur kendi deneyiminden yola çıkarak metne farklı yorumlar getirir. *"Çoğulculuk postmodernizmin tek felsefesidir; akıl ve düşün, bilim ve ezoteriğin, teknoloji ve mitosun, burjuva dünya görüşü ile toplum dışı bir marjinalliğin yan yana / eş zamanlı var olduğu bir yaşam biçiminin adıdır."*²¹ Umberto Eco : *"Yaşamın, demokrasinin ve kültürün tadı tuzu olan çoğulculuk, kendi içlerine kapanmış ve birbirini tanımayan dünyalardan değil, bir araya gelmekten, diyalogdan ve karşılaştırmadan oluşur"* der. Postmodernistler, modernistler gibi "hayatı kapalı sistemlerde incelemek yerine sistemlerin açılımına, aşırılığına veya değişkenliğine; dillerin organizmaların, kültürlerin ve politik sistemlerin kaçınılmaz olarak değişim geçirme ve oluş şekline bakmışlardır."²²

Postmodern Anlatılarda Birey ve Kimlik

¹⁷ Michel Foucault, Özne ve İktidar, Çev.: Işık Ergüden, Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 164-165.

¹⁸ Kirshan Kumar, Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 127.

¹⁹ Umberto Eco, Yorum ve Aşırı Yorum, (Çev. Kemal Atakay), Can Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1997, s. 74

²⁰ Pamuk, Orhan, Saf ve Düşünceli Romancı, s. 131

²¹ Yıldız, Ecevit, Türk Romanında Postmodernist Açılımlar, İletişim yayınları, 2001, S. 66

²² Claire Colebrook, Gilles Deleuze, Çev.: Cem Soydemir, Doğubaki Yayınları, 2009, s. 12.

Amin Maalouf kimliğin, “Sokrates’in “Kendini Tanı !”sından başlayarak, nice ustalardan geçip Freud’a gelinceye kadar felsefenin en öncelikli sorunu” olduğunu belirterek “günümüzde bunu yeniden çözmeye girişmenin çok daha fazla ustalık ve gözü peklik gerektirdiğini”²³belirtir. Bu konuda haksız da sayılmaz çünkü moderniteden postmoderniteye geçişle birlikte kolektif aidiyetler sorunu belirginleşmiş, toplumsal yapıdaki gelişmişlik kimliksele tercihleri çeşitlendirmiştir. Kimlik her ne kadar ırk, din, dil, kültür, gelenek, yaşayış tarzı gibi birçok unsurdan oluşsa da kişiden kişiye farklılık gösterir ve süreklilik arz etmez. Kimliğimiz bizi başka hiç kimseye benzemez kılan şeydir. Aynı kültürden, dinden coğrafyadan gelse de iki farklı insanda aynı bileşenleri bulmak imkânsızdır. Kimlik politikalarıyla ilgili tartışmalara çok önemli katkılarda bulunan Kanadalı yazar ve “cemaatçi” (communitarian) akımının mensuplarından Charles Taylor, kimlik politikalarının temelindeki iki ilkeye, “eşit saygınlık” ve “farklılık” ilkelerine vurgu yapar. Ona göre etnik, dini, cinsiyet ve cinsiyet tercihleriyle ilgili ayırıcı uygulamalara karşı, herkese eşit vatandaşlar olarak toplumsal hayata katılma hakkı tanınması ve insanların topluma kendileri olarak katılabilmeleri için, kültürel farklılıkların korunması gerekir.²⁴

Postmodernist düşünce öznenin kimliksele sürekliliğini kabul etmezler. Postmodern anlatılarda öznenin yerini benlik iddiasında olmayan birey alır. Rosenau’nun tanımıyla “Kendi toplumsal gerçekliğini kuran, kişisel bir anlam arayışını sürdüren ama arayışında ortaya çıkan şeyin hakikat olduğu iddiasında bulunmayan aktif bir insandır”. Bu insan, geçici, planlanmamış, sıra dışı olana ilgi duyar; anlık arzularının tatmini güdüsüyle hareket ettiğinden genel ve emredici kurallar çerçevesinde işleyen ailesel, dinsel ve ulusal bağlılıkları önemsemez²⁵.”Postmodernizmde kimlik, bütünlüğü olmayan, gelişigüzel bir araya getirilmiş parçalardan meydana gelen bütün hiyerarşik düzenleri reddeden bir kimlik olarak karşımıza çıkar.

Postmodern düşünce temel değerlerin çoğulculuk, özgürlük, farklılıklar olduğundan hareketle anlatılarında farklı, olağandışı, dışlanmış olanı merkeze alır ve var olan değer sistemiyle eleştirel, hatta çatışmacı bir ilişki geliştirir. Yaşamı karşıtlıklar çevresinde ele alan postmodern anlatılar betimleyici bir yaklaşım sergileyerek tarafsızlıklarını korumaya çalışırlar. Moderniteden postmoderniteye geçişle birlikte kimlik bağlamında sınıf ve ulus gibi kapsayıcı tanımlamalar yerini cemaatlere, cinsel tercihleriyle öne çıkan guruplara, aşırı dincilere, feministlere, sanal ve alternatif guruplara bırakır. Postmodernizm, tüm farklılıkları tek bir kapta eriterek yeni karışımlar ortaya çıkarır ve bunlardan oluşan yapay, kurgusal bir evren kurar. Edebiyatın merkezinde artık kahramanlar ve karakterler yoktur. Burada önemli olan bu çoğul karakterlerden ortaya çıkan yeni karışımın nasıl görüldüğü ve nasıl yansıtıldığıdır. Orhan Pamuk’un da dediği gibi: “Roman sanatının belirleyici sorusu, roman kahramanlarının kişilikleri, karakterleri değil, romandaki âlemin onlara nasıl görüldüğüdür. Bir kişiyi anlamak, ahlaki yargıdan önce, dünyanın o kişinin bakış açısından nasıl görüldüğüdür.”²⁶ Klasik romanlarda kişiye tanınan ayrıcalık postmodern romanda olabildiğince indirgenmiş belirsiz, karmaşık kişiliklere bürünmüş hatta çoğu zaman yadsınıştır. Postmodern yazar kendi hayal dünyasında özgürce kurduğu farklı kişilik birleşimleri oluşturur. Buna karşın romanın merkezinde metnin kendisi, dil ve kurgu vardır. Foucault’nun da belirttiği gibi özneyi, tarihi ve bilgiyi bütünleştiren kavram söylemdir. “Her söylemin evreni kendisidir, kendi anlam dizgesini kurar ve kendini yansıtır”²⁷. Postmodern anlatı karakterleri kendilerini sınırlandıracak toplumsal, ahlaki kurallarla, değer yargılarıyla ilgilenmezler. Okuyucuyla eşzamanlı içsel yolculuklara çıkar, keşifler yapar, yeni algılar oluştururlar. Postmodern

²³MAALOUF, Amin, Ölümçül Kimlikler, Yapı kredi Yayınları, 2000, s.15

²⁴C. Taylor, “Politics of Recognition”, A. Gutmann (ed.), Multiculturalism, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994

²⁵Rosenau 1998, s.97-98, Rosenau, Pauline Marie 1998. Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri, (Cev. Tuncay Birkan), Bilim ve Sanat Yayınlar/ Ark, Ankara.

²⁶PAMUK, Orhan, Saf ve Düşünceli Romancı, İletişim yay, 2011, s.55

²⁷DOLTAŞ, Dilek, Postmodernizm ve Eleştirisi, İnkılap Yayınları, İstanbul 2003, s. 73

anlatı karakterleri dar aidiyetler ve kimlik kalıplarına sıkıştırılmaz. Maalouf' un dediği gibi: *"Başkalarını çoğu zaman en dar aidiyetleri içine sıkıştıran bizim bakışımız ve onları özgür kılacak da gene bizim bakışımızdır."*²⁸ Edebiyat gerçekleri altüst edip kendi gerçeklerimizi yaratmaya çalışan ve bizi değişik birleşimlerinde olabileceğini gösteren bir araçtır.Çoğulcu ve bütünlük içermeyen yapısı ile postmodern yapıtlar okuru sözcüklerin dünyasında gezintiye çıkarır böylece metinler, benlikler, kimlikler de yeni göstergelere dönüşürler.

Edebiyatta sınırların olmadığını,en güzel evrensel yapıtların, farklı kültürel kaynaktan beslenen ve dönemini en iyi yansıtan yazarlar tarafından verildiğini gösteren çok sayıda örnek vardır. Örneğin *"Yabancı"* adlı romanıyla tüm dünyayı etkileyen Albert Camus Cezayir asıllı bir Fransız'dır. *"Godot'yu Beklerken"* adlı karmaşık ve zengin yapıtıyla Fransa'ya Nobel edebiyat ödülü kazandıran Samuel Beckett İrlanda asıllıdır. Son günlerde İngilizce yapıtlarıyla uluslararası edebiyatta kendisinden sıkça bahsettiren Vikram Seth Hindistan'lı ve ana dili Hindu'ca olan bir yazardır. Bu yazarlar sadece imgelem boyutunda değil, yazın boyutunda da sınırların yapay olduğu gösteren binlerce örnekten sadece bir kaçıdır. Nobel edebiyat ödüllü yazarımız Orhan Pamuk'un ifade ettiği gibi: *"İnsanın kendi sesini duyması demek aslında iki değişik kaynaktan beslendiğini fark edip, aptalca birisini seçme telaşına düşmeden, bütün gücüyle iki kimliğe de, iki kaynağa da daha çok sarılarak bir yeni üçüncü sesi çıkarmaya çalışmasıdır."*²⁹

Edebiyat zenginliktir, karşılaşmadır, çatışmadır. Vargas Llosa'nın dediği gibi: *"Edebiyat, yazgılarına boyun eğen, yaşadıkları yaşamdan hoşnut olan insanlara hiçbir şey söylemez. Edebiyat, asi ruhu besler, uyumsuzluk yayar; hayatta çok fazla şeyi ya da çok az şeyi olanların sığınağıdır. İnsan mutsuz olmamak ve bütünlenmek için edebiyata sığınır"*.³⁰

Sonuç olarak, edebiyat kimlik sorunsalının ve sınırların çok daha ötesinde insana, hayata, dünyaya ilişkin tüm tatları, renkleri içselleştiren bir yaşam biçimini olumlar. Postmodern edebiyatın çoğulcu-yenilikçi karakteri ve duygusal potansiyeli iletişimi kolaylaştırmakta, diğer kültür ve geleneklerle karşılaşılmasına destek sunmakta, karşılıklı kabul etmeyi güçlendirmektedir. Kendisini her hangi bir kimliğin kalıbına sokmadan özgürleştirmek isteyen Postmodern anlatılar bütün seslerin, bütün renklerin çatıştığı özel ve çok renkli bir bölge oluşturarak okuru çok sayıda gerçeğin, çok sayıda kimliğin olduğu bir uzamda kurgusal yolculuğa çıkarır. Kültür zenginliğine uyum sağlamak, bize dayatılan tek tip kimlikler ve hayatlar yerine küresel hoşgörüyü içselleştirmek gerekir. Farklı kültürlerin özünü koruduğu ancak kültürler arasındaki kaynaşmanın sağlandığı bir düzen öngören,çok katmanlı ve metinlerarası ilişkiye açık olan postmodern anlatılar, günümüz insanının karmaşık dünyasının algılanmasında, dünyanın kültürel, edebi, sosyal, siyasi ve ekonomik atmosferinin anlaşılmasında etkin bir rol üstlenmektedir.

KAYNAKÇA

- AKTULUM, Kubilay, "Metinlerarasılık, Çokseslilik, Söyleşimcilik", Edebiyat ve Eleştiri, 1998
BAUMAN, Zygmunt, 2000, Siyaset Arayışı, Çev: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul.
ESSELBORN, Karl, 2007, "Interkulturelle Literatur-Entwicklungen und Tendenzen", Dialoge zwischen den Kulturen, Interkulturelle Literatur und ihre Didaktik, Diskussionsforum Deutsch, Schneider Yay. Hohengehren.
C.TAYLOR, "Politics of Recognition", A.Gutmann (ed.), Multiculturalism, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994
CLAIRE, Colebrook, Gilles Deleuze, Çev. Cem Soydemir, Doğubatı Yayınları, 2009
DOLTAŞ, Dilek, Postmodernizm ve Eleştirisi, İnkılap Yayınları, İstanbul ,2003

²⁸ MAALOUF, Amin, Ölümçül Kimlikler, Yapı kredi Yayınları ,2000,s.24

²⁹ PAMUK, Öteki Renkler, s.338

³⁰ LLOSA Vargas Mario- Carlos Fuentes , Edebiyata Övgü ,2014, Çev.: Celâl Üster , Notos Kitap

- DURİNG, Simon, “Gönümüzde Postmodernizm Ya da Post-Kolonyalizm”, Çev. Yavuz Alogan, 2000, Postmodernist Burjuva Liberalizmi, Mavi Ada Yayıncılık, İstanbul.
- ECO, Umberto, Yorum ve Aşırı Yorum, (Çev. Kemal Atakay), Can Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1997
- FOUCAULT, Michel, Özne ve İktidar, Çev. :Işık Ergüden, Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005
- KİRSHAN, Kumar, Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004
- LLOSA VargasMario- Carlos Fuentes , Edebiyata Övgü ,Çev.CelâlÜster , Notos Kitap,2014
- LYOTARD, Jean-François, Postmodern Durum, Çev.: Ahmet Çiğdem, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- MAALOUF, Amin, Ölümçül Kimlikler, Yapı Kredi Yayınları, 2000
- MECKLENBURG, Norbert, (2008), DasMädchen aus der Fremde-Germanistik alsin ter kulturelle Literatur wissenschaft, IUDICIUM Yayınevi, Münih
- PAMUK, Orhan, Saf ve Düşünceli Romancı, İletişim, İstanbul, 2011
- PAMUK, Öteki Renkler, Seçme Yazılar ve Bir Hikâye, İstanbul, İletişim, 1999
- ROSENAU, Pauline Marie, 1998, Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri, (Cev. Tuncay Birkan), Bilim ve Sanat Yayınlar/ Ark, Ankara.
- SAYIN, Zeynep, Kötülük Tekilcilik Postmodernizm, Mitos Yayınları, İstanbul, 1994
- TURNER, Bryan S. 2002, Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm, (Cev. İbrahim Kapaklıkaya), Anka Yayınları, İstanbul.
- YILDIZ, Ecevit, Türk Romanında Postmodernist Açılımlar, İletişim yayınları, 2001

KAZAK VE TÜRK DİLLERİNDE YANSIMA SÖZCÜKLERİN ÖĞRETİMİNDE MİLLİ OYUNLARI KULLANMA**THE USE OF NATIONAL GAMES' ELEMENTS WHEN TEACHING ONOMATOPOEIC WORDS IN KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES**

Şınar AUELBEKOVA, PhD
Süleyman Demirel Üniversitesi, Kaskelen,
/Kazakistan
auelbekova.shynar@mail.ru 87019972260

Resume

The possibility of achieving positive results through the application of national games when teaching foreign subjects is discussed in this article. The examples of National Games, which play a special role in conducting the lessons fascinatingly, and in increasing the interest of students to learn.

Keywords: national games, onomatopoeic words, sounding, the Turkish language, vocabulary.

Kazak veya Türk dilini yabancı dil olarak öğrettiğimizde Milli oyunları kullanarak başarıya ulaşabiliriz. Öğretmen daima bilim ve terbiye içeriğine tesir edebilir ve onları yenileme yöntemlerini belirleyebilir, öğretim sürecini yararlı organize etme yolları tespit edebilir. Dersin verimli, eğlenceli olması ve öğrencilerin öğrenmeye isteğini artırmada milli oyunların rolü büyüktür.

Yüzyıllar boyunca devamedegelen halkımızın milli mirasını yaşatmak bu kültürü, iyi gelenekleri, destürlerini genç nesle tanıtmak ve benimsetmekle gerçekleşecektir. Öğrencileri bilgili, görgülü insan olarak yetiştirmede milli oyunların ibret verici, tanıtıcı, öğretici yönü bulunmaktadır.

Derslerde milli oyunları kullanmak öğrencilerin ders programını kavramasına, derse ilgi duymasına, derste başarıya ulaşmasına yardım edecek yöntemlerden biridir. Özellikle, yabancı dil öğreniminde konuşma yeteneğinin gelişmesinde, kelime hazinesinin artmasında yardımcı olacaktır.

Dil öğretiminde yerinde kullanılan milli oyunları kullanma yöntemi öğrencilere yeni ders materyallerini kavrama, yeni konuyu anlama, yeni kelimeleri öğrenmede başarıya ulaştırmanın bir yoludur.

Türkçe'yi yabancı dil olarak öğretiminde veya kazak dilini yabancı dil olarak öğrettiğimizde yansıma sözcükleri öğretmenin kendine has zorlukları bulunmaktadır. Çünkü yansıma ses her dilde farklı, ses özelliklerine sahiptir. Her halk farklı seslerle taklit ederler. Aynı ses olsa bile, farklı taklit edilir, dolayısıyla farklı kelimeler ortaya çıkar. Yansıma sözcükler etrafımızdaki türlü olayların seslerine, hareketlerine taklit etmek veya onların yansımalarından ortaya çıkan sözcükler. Çalışmamızda, hayvanlara ait yansıma sesleri anlatımında oyun türlerin dersimize kullanma yöntemini araştıracağız. Mesela, kazakça koyun “ma” dese, türkçe “me” der. Hayvanların nasıl ses çıkardıklarını öğretmede o dilde milli oyunları kullanma eğlenceli ve kolay olur. Kazakçada bu konuyla ilgili “Nasıl Söylenir Bilirim?”, “Hayvanlar Nasıl Seslenir?” milli oyunları bulunmaktadır. Mesela, bahşi hayvanlar ve kuşlar nasıl ses çıkarır diye soru-cevap oyununu derste kullanabiliriz.

Kim hangi ses çıkarır sorusunu öğrenci cevaplıyor.

Bu oyunları kullanarak :

Kazakça-Türkiye Türkçesi

Arıstan aqıradı-aslan kükrer

At kisineydi-at kişner

ayuv aqıradı-ayı homurdanır, bağırır

qustar sayraydı-bıldırıcın, bülbül, horaz, saksağan, çulluk öter

qasqır ulıdı-kurt ulur

Tüye bozdaydı-deve bozlar
Esek aqıradı-eşek anırır
Siyır, buqa, ögiz mönireydi-inek, boğa, öküz böğürür.
Qarğa qanqıldaydı-karga gaklar
Qaz qanqıldaydı-qaz bağırır
Eşki, qoy, qoşqar manıraydı-keçi, koyun, koç meler
Mısıq miyaulaydı-kedi miyavlar
İt üredi-köpek havlar
Jolbarıs kürkireydi-kaplan kükrer, hırlar
Baqa baqıldaydı-Kurbağa vıraklar
Torgayı şiqıldaydı-serçe cik-cik eder
Tauıq qıtqıldaydı-tavuk gıdaklar, gurk-gurk eder
Jılan ısıldaydı-yılan ısılk çalar

Oyunun kazakçasını söyleriz, öğrenci türkçesini cevap olarak tekrarlar. Aynı oyunu tersine de organize edebiliriz. Türkçesini söyleriz öğrenci cevap olarak kazakçasını tekrar eder.

Türkçe dersinde öğrencilerin Türk dili aracılığıyla halkın kültürünü de tanıma, öğrenme fırsatını yakalayacaktır. Dil kültürü halkın asırlarca devamedegelen kelime zenginliğini kapsıyor. Dil aracılığıyla o kültürü yakından tanıyarak , ana dili ile karşılaştırarak öğrenmek başarıya ulaştırmanın denenmiş yoludur.

Türkiye Türkçesinde de Kazak dilinde de hayvanların çıkardığı yansıma sözcükleri kullanarak yapılan şiirler bulunmaktadır. Bu şiirler yansıma sözcükleri öğretmede dersi hem eğlenceli, hem de tanıtıcı hale getirecektir.

Türkiye Türkçesi

Kazakça

KUZU Dede bak minik kuzu. Me me diye meliyor. Önüne ot koymuşsun. Oysa meme istiyor. Cici kuzu meleme . Nine mama yapıyor. Yo yo korkma inekten. Tosuna mö mö diyor	Қозы Ата, қара, кішкене қозы. Мә, мә, деп маңырайды. Алдына шөп қойыпсың. Ол болса, мама сұрайды. Сүйкімді қозы ма ☐ ырама Әже ботқа жасайды. Шәугім, шәугім, қорықпа сиырдан. Бұзауға мә, мә, дейді.
Көpek Benim cici köpeğim hav...hav...diyerek durur, Kapı önünde oturur kuyruğunu sallıyor, Evimizi kolluyor. Uzun kulakları var, kulübesi biraz dar. Geceleri orda yatar, yabancıyı hemen tutar. Tanıyorsa ses çıkarmaz, Başkasını eve sokmaz, Nerde olsam beni arar, Benim cici köpeğim var. www.dersimiz.com/siir	Күшік Менің сүйкімді күшігім ав...ав... деп тұрады, Есік алдында отырады құйрығын бұлғақтатады, Үйімізді қорғайды. Ұзын құлақтары бар, үйшігі біраз тар. Түндері сонда жатады, бөтенді бірден ұстайды. Таныса дауыс шығармайды, Басқаны үйге кіргізбес, Қайда болсам мені іздейді, Менің сүйкімді күшігім бар.

Eşek Eşek yürür köy yollarında Dört ayağında dört nalin. Acıkınca susayınca, Özleyince dostlarını <i>Hıçkırır ince, Anırır kalın kalın</i> Eski bir semer Taşlı dağ yollarında Odun taşır saman taşır Kasabaya bir günde, kente bir haftada ulaşır. Horaz bizim gülibik horaz Geceleri nöbetçidir Öter tan ağırırken Okur yazarlığı mı var Nasıl bilir sabah olduğunu Saatine mi bakar. Ali Yüce. www.dersimiz.com/siir	Есек Есек жүреді ауыл жолында Төрт аяғында төрт таға. Ашыққанда шөлдегенде Сағынғанда достарын <i>Шы□□ырар нәзік, а□ырды жуан-жуан.</i> Ескі бір жүгің Тасты тау жолдарында, Отын тасиды саман тасиды, Ауылға бір күнде, Қалаға бір аптада жетеді. Қораз біздің әдемі қораз Түндерде кезекші Шақырады таң ағарғанда Оқу жазу біле ма Қалай біледі таң атқанын Сағатына қарайды ма?
Aslan Kaplan Aslan amcasıdır, onun kedi halasının oğlu, sırtlanla komşu kendileri, ölçülü yaklaşır tilkiye şırmadan şakalaşır, Görüşmez kurtla çakalla arasıra selamlaşır Ne de olsa ormandaşlar, ormandır onun vatanı, Dışarıda sıkılır canı Tüyleri yumuşak huyu sert Çizgi çizgi güzel postu Nakış nakış benek benek Gürültü yaparsa maymunlar Öfkeyle yürür üzerlerine Gök gibi gürleyerek. Ali Yüce. www.dersimiz.com/siir	Арыстан Қабылан арыстан көкесі, оның мысық тәтесінің баласы, сырттанмен көрші өздері, өлшеммен жақындайды түлкіге есірмей әзілдеседі. Көріспейді қасқырға шибөріге Кейде ғана сәлемдеседі. Не де болса ормандастар, Орман оның отаны. Сыртта іші пысады Қылы жұмсақ мінезі қатты. Сызық сызық сұлу терісі Нақыш-нақыш мең-мең Шу шығарса, маймылдар Ашумен шабады оларға Көк сияқты к□ркірейді.
Ат Motor bulunmadan önce Canlı bir motordu at Arabaya koşulurdu Tozlu yollar karlı dağlar Her onunla aşılrdı Üç çeşit yürüyüşü var	Ат Матор табылмай тұрып Жанды матор еді ат Арбаға жегіледі Шанды жолдар қарлы тауларды Үнемі ол асар Үш түрлі жүрісі бар

Biri tırıs biri rahvan Dağda rüzgar gibi geçer at Dörtnala gider ovada Kanatlanıp uçar at Acıkınca koca karnı Otla samanla doyurur Konuşamaz bizler gibi Sevincini, acısını <i>Kışneyerek</i> duyurur. Ali Yüce. www.dersimiz.com/siir	Біреуі жорға, біреуі жүйрік Тауда желдей есер ат Төрт аякпен шабар жазықта Қанаттанып ұшар ат Ашыққанда үлкен қарнын Шөппен, саманмен тойдырады Сөйлесе алмайды біз сияқты Қуанышын, қайғысын <i>кісінен</i> естіртеді.
ARI Dağdan gelir hop hop, Ayağında altın top. <i>Vızır vızır vızıldar,</i> Petek petek bal yapar. Arıcık toplar getirir, Kendi yemez yedirir.	Ара Таудан келер хоп –хоп Аяғында алтын доп. <i>Быз-быз бызылдайды,</i> Петек-петек бал жасар Ара жинап әкелер Өзі жемес жегізеді.
KEDİ Üşüdü, dondu soğuktan, Fare tuttu kovuktan. Bizim <i>mırnav</i> kedi, Serilip yatar şimdi. <i>Horul horul</i> uyur, Mırıl mırıl konuşur	Мысық Үсіді, тонды суықтан, Тышқан ұстады тесіктен. Бізін <i>мырылда</i> □ мысық Керіліп жатар қазір □ <i>ор-</i> □ <i>ор</i> ұйықтайды <i>Мыр-мыр</i> сөйлейді.
TAVUK Pazara gidelim, Bir tavuk alalım, Pazara gidip, Bir tavuk alıp ne yapalım? <i>Gıt gıdak</i> diyelim.	Тауық Базарға барайық, Бір тауық алайық, Базарға барып, Бір тауық алып не істейік? Қыт-қыт, дейік.
KEÇİLER Ayşe Hanımın keçileri, <i>Hop hop</i> hopluyor, Arpa, saman istiyor, Arpa, saman yok, Kilimcide çok. Kilimci kilim dokur, İçinde bülbül okur. İki kardeşim olsa, Biri ay, biri yıldız, Biri oğlan, biri kız,	Ешкілер Айша ханымның ешкілері, <i>Он-он</i> секіреді, Арпа, saman сұрайды, Арпа, saman жоқ, Кілемшіде көп. Ішінде бұлбұл оқиды. Екі бауырым болса, Бірі ай, бірі жұлдыз, Бірі ұл, бірі қыз Оп шеколад, шеколад,

Hop çikolata çikolata, Akşam yedim salata, Seni gidi kerata.	Ақшам жедім салат, Қап, сені балақан.
LEYLEK Leylek leylek lekirdek İki dirhem bir çekirdek. Lak lak eder kuş dilince Göçüp gider güz gelince. Yedi iklim dört bucak Gezip tozar şen şakrak.	Тырна Тырна-тырна тырналар Екі дирқам бір шекірге Ла□-ла□ етеді құс тілінде Көшіп кетер күз келгенде Жеті құрлық төрт құшақ Қыдырып жүреді күліп-ойнап.
VAK-VAK Vak vak kardeş vak dedi . Kurbağa vırak dedi. Bunu duyan avcılar. Ördeğe tak tak dedi.	бақ-бақ бақ-бақ бауырым бақ, деді Құрбақа бақ-бақ, деді Мұны естіген аңшылар. Үйрекке тақ-тақ, деді.
Karga Karga karga "gak" dedi, "Çık şu dala bak" dedi, Karga İki kardeşim olsa Biri ay biri yıldız olsa Bir oğlan biri kız Hop çikolata çikolata Akşam yedim salata Seni gidi kerata.	Қарға Қарға-қарға «қарқ» деді, «Шық бұл талға қара», деді. Қарға Екі бауырым болса, Бірі ай, бірі жұлдыз болса, Бірі ұл, бірі қыз Оп, шоколад, шоколад, Ақшам жедім салат Қап, сені ме, балақан.
Ördek Çık çıkalım Çayıra Yem verelim Ördeğe Ördek yemi yemeden Çiyak miyak Demeden Aldım baktım Kimi çıkardım Vayı vayı miyav	Үйрек Шық шық шығайық Жасыл алаңға Жем берейік Үйрекке Барқ, барқ Деместен Алдым қарадым Кімді шығардым Мый-мый мияу.

Оyun çocuklar için ortamı tanıma yöntemidir. Çocuklar oynadığında hep konuşurlar. Tek başına olsa bile oyun oynadığında konuşurlar. Oyunda konuşma var. Oyun esnasında çocuklar bir biryle konuşur, sohbet eder, konuşma kabiliyetleri gelişir. Çocuk oyunlarını dil öğretme derslerinde

kullanarak konuşma yeteneğini geliştirebiliriz. Çocuk oyunlarını derslerde kullanarak dersi eğlence haline getirebiliriz. Dil öğrenimde faydalı yöntem olarak kullanabiliriz. Yeni kelime öğrenme ve kelime hazinesinin artmasında öğretmene yardımcı olabilecek metodlardan biridir.

Kaynaklar:

1. Ali Yüce. www.dersimiz.com/siir
2. <http://www.tekerlemelerimiz.com/hayvan-tekerlemeleri.htm>
3. Tötenov B. Kazaktın ulttık oyundarı, Almatı, 1994
4. Sağındıkov E. Ulttık oyındardı tarbiye isine paydalanu, Almatı, 1993
5. Balğımbayev M. Kazaktın ulttık sport oyun türleri, Almatı 1985
6. Bürkitbayev A. Sporttık ulttık oyun türleri jane onın tarbiyelik mani, Almatı, 1985

**TÜRK DÜNYASINDA KÜLTÜR, SOSYAL DAYANIŞMA VE BİRLİK KÖPRÜSÜ
OLARAK AHİLİK TEŞKİLATI VE BU BAĞLAMDA TÜRK DEVLETLERİNE
ÖNERİLER****AHI COMMUNITY IN TURKISH CULTURE AS A BRIDGE OF CULTURAL, SOCIAL
COOPERATION AND UNITY AND SUGGESTIONS TO TURKISH STATES**

Abdullah TURAN, Öğr. Gör.
Aksaray Üniversitesi, Şereflikoçhisar, Ankara, Türkiye
aturan68@aksaray.edu.tr , +9005437947880

Kudret Safa GÜMÜŞ, Okt.
Aksaray Üniversitesi, Şereflikoçhisar, Ankara, Türkiye
kudretsafaqumus@aksaray.edu.tr , +9005373429690

Özet

Bu çalışmanın amacı; Türk dünyası üzerindeki kültür, sosyal dayanışma ve birliğin sağlanmasında Ahilik teşkilatının öneminden bahsederek toplumun temeline etki eden noktalarını irdelemek ve örnek alınması gereken yönlerine dikkat çekmek, Türk devletlerine bu konuda önerilerde bulunmaktadır. Ahilik teşkilatının işsizlik, karaborsacılık, enflasyon, yoksulluk ve cahillik gibi sosyal sorunları ortadan kaldıran ve bunların yerine toplumu ahlaki olarak güzelleştiren, halk arasında güven tesis eden; vatanseverlik, kalite, saygı, sivilleşme, mesleki uzmanlaşma ve üretim artışını sağlama gibi kabiliyetlerle toplumu zenginleştiren bir sistem olması bu çalışmayı daha da önemli hale getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahilik Teşkilatı, Türk Dünyası, Türk Devletleri, Kültür Köprüsü.

1.GİRİŞ

Ahilik basit bir esnaf teşkilatı olmaktan çok öte, insan hayatının bütününe yönelik temel ilkelerini bünyesinde barındıran, toplumu besleyen, uyulması gereken toplumsal kuralları kendine has eğitim yöntemleriyle ve uygulama yöntemleriyle aktaran toplumsal birleştirici, dayanıştırmacı bir kültür harcıdır. Anadolu'ya gelen Türkler üzerindeki mükemmel tesirlerini incelediğimizde sağladığı toplumsal dönüşümle Dünya üzerinde söz sahibi ve takdir gören bir hali almamızı sağlaması bir yana 13. Asırdaki yöntemlerinin bile farklı adlar altında Dünya da uygulanıyor olması 21. Yüzyılda Ahiliği unutmamıza ilişkin ayıbımızı yüzümüze vurmaktadır.

Dünya üzerinde Türk devletlerine baktığımızda bir toparlanma çabası içerisinde olduklarını görürüz. Türkiye dışındaki birçok Türk devletinin yüzyıllarca yaşadığı esaret halkın dinamizmini kırmıştır. İnsan unsurundaki birçok yönlü eksiklikler toplumu birlik, dayanışma ve kültürel bağlılık noktasında sendelemektedir. Türk dünyasının üzerinde bulunduğu doğal kaynakları hesaba kattığımızda çelişkinin bu denli can sıkıcı olması bizi bu çalışmayı yapmaya zorlamıştır.

Türkler atalarının kanlarını taşımakla Ahilik toplumsal dönüşümünü tekrar uyandırması ve güncellenmiş olarak bu methodları gündeme getirmesi toplumu düşünmeye sürükleyecek ve toplumsal yüceliş hızlanacaktır. Toplum olarak en büyük eksikimiz insan unsurumuzu yetiştiremememizdir. Ahi ocakları bu gelişimin dini ve ilmi temsilcileri olarak sivil toplumu güçlendirme mantığıyla toplumsal irkilişi sağlayacaktır. İnsan unsurunun iyileştirmesi bir kelebek etkisiyle tüm toplumu iyileştirecek ve insanlarımız üzerine düşen görevleri yapmaya başlayacaklardır.

Literatürde incelediğimizde Ahiliğin kültürel yapısı, uygulamaları ve toplumsal dönüşüme katkılarının çok sayıda mevcut olduğunu görürüz. İlgili çalışmalara baktığımızda birçoğu ahiliği üstünlükleriyle tanıtmaya ve önemi ortaya koymaya eğilimindedir. Bu çalışmayı önemli hale getiren ise bu uygulamanın tüm Türk Dünyasında aynı anda, omuz omuza, birlik, dayanışma ve kültür köprüsü

oluşturma yönünde uygulanmasının birlikteliği tetikleyeceği ve ortaya koyduğumuz güçle kendimize olan güvenimizi artıracak kanaatindeyiz. Ayrıca çalışmanın öneriler bölümünde de fikirler sunularak bu açıdan bir ışık tutulmaktadır.

Çalışmada literatür taranmış ve ulaşılan ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır. İlgili internet sayfalarından esnaf oluşumları incelenmiş, İnternet üzerinden elde edilen kitap, dergi ve makalelerden elde edilen bilgiler ve Ahi Evran Üniversitesi, Ahilik Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi'nden elde edilen dokümanlar incelenmiş ve yeterli doküman bir araya getirilerek hazırlanmıştır.

Türk devletlerinin durumu ve ahilik teşkilatının çözüm getirici yönü üzerinde durularak öncelikle ahiliğin gelişimi ve önemi üzerinde durulmuş, ardından birlik, kültür ve dayanışma eksenli ahiliğin yarattığı kültürel dönüşüm ve Türklere bu konuda sağladıkları ifade edilmiştir. Türk devletlerinin mevcut sıkıntılı durumları kısa bir şekilde dile getirildikten sonra Türk Dünyasına öneriler sunularak çalışma tamamlanmıştır.

2.AHİLİK TEŞKİLATI, GELİŞİMİ VE ÖNEMİ

Ahilik teşkilatının gelişimi Türklerin birlik ve dayanışması için çok önemli görülmüştür. Bu bölümde ahilik teşkilatının yapısı ve fütüvvetçilikle ilişkisi ortaya konmaya çalışılmış ve Ahiliği önemli kılan gerekçeler ön plana çıkarılmıştır

2.1. Ahilik Teşkilatının Gelişimi ve Fütüvvetçilik

Ahilik, Ahi Evran tarafından Anadolu'da 13'ncü yüzyılda kurulan(Palandöken ET:2015:2), başlangıçta sadece Anadolu topraklarında, daha sonraları ise, Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafına yayılan (Ceylan, 2014:131) XIX. yüzyıla dek Anadolu'da Balkanlarda ve Türkistan'da yaşamış olan Türklerin sanat ve meslek alanlarında yetişmelerini, ahlaki yönden gelişmelerini sağlayan (Öztürk, 2002:3)belli kurallara bağlı olarak faaliyet gösteren esnaf ve sanatkârlar birliğini (Palandöken, ET:2015:2) yani siyasi, sosyal, iktisadi ve dini ahlaki bir kurumu ifade etmektedir.(Ceylan, 2014:131) Ahi kelimesinin Türkçe de cömert, eli açık, yiğit anlamına gelen "akı" sözcüğünden geldiği, Anadolu'da Türk kurum ve terimlerinin fazlalaştığı bir dönemde ise "akı"nın, Arapça "kardeşim" anlamına gelen "ahi"ye dönüştüğü sanılmaktadır (Palandöken, ET:2015:2) Bu sebeple bir kurum olarak Ahiliğin, Türkistan Türklerinin "akı" yani cömertlik felsefesinin İslami fütüvvet geleneğiyle kaynaşması ile ortaya çıkmış ve yaygınlaşmış bir dünya görüşü ve kurumu ifade ettiği görülmektedir (Solak, 2009:1). Ahilik; Türk kültürünün Ortaçağ İslâm Fütüvveti, töre ve gelenekleriyle beslenmesi ve Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Anadolu'daki sosyal, kültürel, sınıai şartların etkisiyle gelişmiş bir kurum olarak öne çıkmaktadır (Şanal ve Güçlü, 2007:383-384).

Fütüvvet kelimesi Arapça kökenli bir sözcük olan feta'dan türetilmiş olup gençlik, ergenlik ve cömertlik anlamına gelmekte(Turan, 2007:153) ve bu haliyle Türk kültüründeki "alplik" kavramıyla' aynı anlamı ifade etmektedir (Mahiroğulları, 2008:141). Ayrıca Fütüvvet, karşılık beklemeksizin başkalarına yardım, iyilik, toplum ve fertlerinin mutluluğu için kendini adama, emaneti koruma, nefsi yenme, cömert ve konuksever olma, din ve mezhep ayrımı gözetmeme gibi anlamları içermektedir. (Çakmak, 2014:147) Bu erdemleri bünyesinde taşıyan kişilere "fütüvvet ehli"denilirken; fütüvvet adabı ile ilgili olarak yazılan eserlere de "fütüvvetname" adı verilmiştir (Solak, 2009:3) Türklerin fütüvvet kültürünü kolaylıkla benimsemesinde, söz konusu kültürün İslam dininin temel prensiplerini benimsemesi yanısıra, kendi kültüründeki benzerlikler de etkili olmuştur(Mahiroğulları, 2008:141). Fütüvvetnâmeler kaynağını Kur'an ve sünnetten almaktadır. Ahi Teşkilatına girenlerin öncelikle fütüvvetnâmelerde yer alan kural ve kaideleri kabul edip onlara uyması gerekmektedir.(Kaya, 2013:551) Ahlâk konusuna çok önem veren ahilerin temel tüzükleri olan fütüvvetnâmeler dini-tasavvufi eserlerdir. Onlara göre fütüvvet iyi davranışların toplamından ibaret olan bir hayat tarzıdır. Bu hayat tarzı peygamberlerin ve İslâm büyüklerinin yüksek vasıflarıyla belirginleşmiştir (Ceylan, 2014:140) Fütüvvetnamelerde en çok vurgulanan ilkeler; sosyal dayanışma ve hizmet, samimiyet, cömertlik, Allah'tan başkasına kul olmama, insan sevgisi,

iyi niyet, irade, bencillikten ve kibirden uzaklaşma; hürriyet ve kanaat, dürüstlük, sürekli gelişme ve yenilenme, tevazu, geçimli olma, hürmet, merhamet, dürüstlük, iyi kalpliliktir (Solak, 2009:5)

Sosyal karakteri doğruluk ve dayanışma noktalarında toplanmış(Şen, 2002:26) olan Ahilik, İslam inancıyla Türk örf ve adetlerinin sentezi sonucu oluşmuş bir düşünce sistemidir. Ahilik bir sosyal kurum olarak Asya'dan Anadolu'ya gelip yerleşen Müslüman Türklerin, yeni topraklarda hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli maddi ve manevi ortamı oluşturacak bir teşkilatlanma tarzı olarak, fütüvvet teşkilatını yeniden canlandırmıştır (Durak ve Yücel, 2010:152).

Ahilik, Fütüvvet Teşkilatından farklı olarak Anadolu da sınaî ve ticari bir mahiyet kazanmıştır. Bu kuruluş, mensubu olanların, işyeri, atölye, tekke ve zaviyelerinde mesleki eğitim ve öğretimin sürdürüldüğü bir ocak olma özelliği kazanmıştır. Ahiliğin, Fütüvvet hareketi gibi bütün İslâm dünyasına ait bir kurulu bulunmamaktadır. Sadece Anadolu da ve Türk muhitinde görülmektedir. Ayrıca Fütüvvet hareketi Abbasi Halifeliği'nin sona ermesinden sonra tamamen ortadan kalkmışken; Ahilik, Osmanlı toplumu içerisinde varlığını 18. yüzyıla kadar devam ettirmiş (Şanal ve Güçlü, 2007:380) ve hatta günümüzde farklı uygulama alanlarında farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

İslâm inancıyla Türk örf ve adetlerini kaynaştıran bir düşünce olan ahilikte “insan” sistemin merkezine konulmuş; her şey insanın dünya ve ahiret mutluluğu için düzenlenmiştir (Şanal ve Güçlü, 2007:382). Binlerce yıllık Türk medeniyetinin, İslam kültürüyle uyum içerisinde kaynaşmasından doğan yeni bir kültür kuruluşu olan ahilik;(Akça, 2003:214) imanının amele dönüştüğü; Anadolu'nun vatanlaşmasını, Osmanlı'nın Cihan Devleti olmasını sağlayan dünyevi ve uhrevi bir sistemdir.(Ceylan, 2014:132) Ahilik, çalışma hayatında usta-çırak-kalfa ilişkilerini düzenlemiş ve Türk örfi hukukuyla İslam hukukunu çalışma hayatının düzenlenmesinde kaynak olarak almıştır(Mahiroğulları, 2008:146).

Moğol tehlikesinin Anadolu'da baş göstermesiyle Ahi Evren, Baba İlyas, Hacı Bektaş ve Mevlana Celaleddin Rumi gibi önemli bazı kimselerin, değişik sahalarda birtakım faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Ahilik de bu faaliyetlerden biridir. Ahi Evran, esnaf ve sanatkârları bir birlik etrafında toplayarak sanat ve ticaret ahlakını, üretici ve tüketici menfaatlarını güven altına almayı ve bu vesile ile kötü politik ve ekonomik atmosfer içinde, onlara yaşama ve direnme gücünü vermeyi amaçlamıştır. İlk olarak Kırşehir'de XIII. asırda Şeyh Nasıruddin Ahi Evran tarafından kurulan "Ahilik Teşkilatı", kısa bir zaman sonra Anadolu'nun hemen her tarafına yayılmıştır(Kazıcı, 1978:253)

Bir Ahi'nin eli açık (cömert) , misafire kapısı açık ve sofrası açık olmalıyken; kimseye kötü bakmaması ve kimsenin ayıbını görmemesi için gözü kapalı, kimseye kötü söz söylemeyecek şekilde dili bağlı, kimsenin ırzına, namusuna, haysiyet ve şerefine göz dikmeyecek şekilde beli bağlı olmalıdır(Atçeken, 2012:10). Ahi Teşkilatının kurucusu olan Ahi Evren sanatın gelişmesini medeniyetin gelişmesi olarak gören bir eğitimci ve halk filozofu olarak kabul görmektedir(Es, 2008:37). Bu gelişimi sağlamak adına kurulan Ahi Birlikleri'nin Yapısına bakıldığında ise Ahi Şeyhi “Kırşehir Ahi Evran Tekkesi Şeyhi”; Ahi Baba “Her bir ildeki tüm ahilerin başı”; Ahi “İldeki her bir zanaat şubesinin başı” ve Yiğitbaşı (Server) “Ahi'nin yardımcısı ve esnaf arasındaki inzibatı sağlayan kişi” olarak isimlendirilmiştir(Durak ve Yücel, 2010:156)

Osmanlı'ya özgü milli bir kuruluş olarak ortaya çıkan Ahilik; tüketicilerin korunması yanında, Türklerin Anadolu'da kök salması ve tutunmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu yapı 17. yüzyıla kadar sürmüştür ancak, Devlet'in egemenlik alanı genişledikçe, çeşitli dindeki kişiler arasında çalışma zorunluluğu doğmuştur. Bu şekilde, din ayırımı yapılmadan kurulan, eski niteliğinden bir şey kaybetmeyen yeni organizasyona “Gedik” denilmiştir. Gedik kelimesi Türkçedir. Tekel ve imtiyaz anlamına gelmektedir. Bu şekilde esnaf ve sanatkârlık, 1860 yılına kadar devam etmiştir. 18.yüzyıla kadar esnaf ve sanatkârlık, Osmanlı Devletinde altın çağını yaşamıştır (Gündüz ve diğ, 2012:41) Osmanlı Devleti'nde dini ve tasavvufi etkilerini yavaş yavaş yitirerek yerlerini esnaf loncalarına bırakmıştır. Esnaf loncaları, bir taraftan kendi içlerinde örgütlenerek faaliyet alanlarında tekelleşmişler, diğer taraftan da fiili durumlarını yasal düzenlemelerle daha da güçlendirmişlerdir(Bayam, 2012:111). Osmanlı Devletinin çöküş sürecinde ahilik teşkilatı

yoğlaşmış ve sonuçta loncalar bozulmuş, töreye göre değil, iltimasa göre atamalar yapılmaya başlanmıştır. Nihayetinde Loncalar 1912 yılında tamamen ortadan kaldırılmıştır. Böylece 700 yıl boyunca yaşamış ve Anadolu halkının ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamında belirleyici bir rol üstlenmiş olan Ahilik sistemi tarihe karışmıştır (Gündüz ve diğ., 2012:41).

2.2.Ahilik Teşkilatının Önemi

Her medeniyetin karşılaştığı problemleri, kendi yönetme algısı ve kültürü içerisinde, kendilerine has yöntemlerle çözmesi sosyolojik bir kuralı ifade etmektedir. Bu sebeple Türkler, yeni dahil oldukları İslâm dini içerisinde, onun kurallarını da esas alarak, kendi tarihi tecrübelerini Anadolu'nun şartlarıyla uyuşturarak yeni bir sistem oluşturmak durumunda kalmışlardır. Böyle bir sürecin sonucunda Ahilik ortaya çıkmıştır(Ceylan, 2014:2). Böylece siyasi, sosyal, ekonomik şartların olgunlaşmasıyla Ahilik teşkilatlanmaya başlamıştır. Bu eğitim yuvası hem o zor şartlarda insanları eğitmiş hem de onlara aş ve iş vermiştir. Anadolu'nun vatanlaşmasını ve Osmanlı'nın bir cihan devleti olmasını bir Alperen ruhuyla gerçekleştirmiş olan bu teşkilat; bir yandan yeni bir sistem kurarken, diğer taraftan da siyasi, sosyal, kültürel, dinî, idarî, iktisadî sistemleri oluşturmuş; böylece hem “dünyevî” hem de “uhrevî” olarak insan hayatını düzenlemeyi başarmıştır(Ceylan, 2014:6).

Ahi birliklerinde dayanışmanın en güzel örneği Orta Sandıkları'nda görülmüştür. Teşkilat üyesi olan esnaf ve sanatkârın kazancı bütünüyle kendine ait değildir. Bu kazanç şahsi olmaktan çok teşkilata ait genel sermayeyi meydana getirmektedir. Teşkilatın Orta Sandığında toplanan bu sermaye ile tezgâhlar kurulmakta, tereddütlü fertlere teşebbüs cesareti verilmekte, herkese dağıtılacak şekilde alet ve hammadde alınmakta, bir yandan da ihtiyacı olanlara yardım edilmekteydi. Orta Sandıkları, kooperatifçilik ilkeleri ile büyük bir yakınlık göstermesi sebebiyle İngiliz John B.Higgins bu benzerlikler üzerinde durmuş ve dünya kooperatifçiliğinin oluşmasında Ahi birliklerinin önemli etkileri olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca sendikacılığın da ilk temellerinin Ahi birliklerinde olduğunu ve gerçek sendikacılığın bu müessesede yüzyıllarca yaşadığını savunan görüşler de mevcuttur(Öztürk, 2002:7).

Ahilik, yayıldığı yerlerde verimliliği artırarak huzurlu toplumların oluşmasını sağlamış(Kaya, 2013:551) ve insanların her yönden yetişmelerini sağlayan (mesleki) bir “Ahlak Mektebi”halini almıştır. İlim sahasına yönelip, ilim yapmayı, meslek hayatına yönelip sanat öğrenmeyi ifade eden Ahilik;(Öztürk, 2002:4) gerek uygulamaya koymuş olduğu prensipler neticesi ve gerekse çırak adaylarında, sözü yerli yerinde söylemek, vefa yolunda sabitkadem durmak, ehli kerem ve cömert, güler yüzlü ve tatlı dilli olmak, kimse hakkında dedikodu etmemek ve kibirli olmamak ve benzeri üstün özelliklerin aranması, hataya düşmeye ve günah işlemeye gayet müsait olan genç nesli her türlü kötü akımların tesirinden ve başıboş kalmaktan kurtarmıştır. Bireylerin iyiye, güzele doğru yönelmelerine ve toplumun saadet ve sükûn içerisinde bir hayat sürmesine yardımcı olmuştur(Hülagü, 2012:2)

Türklerin Anadolu'ya gelmesinde, burada yer yurt sahibi olmasında çok önemli rol oynayan Ahiler, Anadolu'ya gelen Türkleri, önce misafir etmişler, sonra bir sanatı olanlara işyeri açmışlar, kurdukları zaviye ve onun yanında inşa ettikleri evler ile mahalle ve sokaklar oluşturmuşlar, işyerleri, siteler, çarşılar ve şehirler kurmuşlardır(Öztürk, 2002:3). Küreselleşen dünyada, Ahilik, üretici-varlıklı kesimin, yoksul ve zayıf kesimleri koruyup kollayan sosyal organizasyonlara yönelmesi eğilimini bin yıl önce hayata geçirmeyi başarmıştır. Ülkemizde yeni yeni kurumsallaşan Rekabet Kurulu, Patent Enstitüsü, KOSGEB, Reklâm Kurulu yanında Ticaret ve Sanayi Odaları, İşçi ve İşveren Sendikaları, Kooperatifler, Esnaf Odaları, Belediye, BAĞ-KUR gibi sosyal hizmet veren kurumlar Ahilik sisteminden günümüze yansıyan kuruluşlardır(Sarıkaya, 2008:5) Ayrıca Dünya Kalite standartlarını ilk kez tespit ederek uygulayan ülke Osmanlılardır demek hiç yanlış olmayacaktır(Öztürk, 2002:8).

3-AHİLİĞİN KÜLTÜR, SOSYAL DAYANIŞMA VE BİRLİĞE ETKİSİ BAĞLAMINDA YARATTIĞI TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM VE TÜRLERE KATKILARI

Ahilik kendine özgü kimliğiyle Türk toplumları için sosyal dayanışma, birlik ve kültür alanında güçlü kılarak güçlü bir toplum yaratmak suretiyle Türklere çok katkı sağlamıştır. Bu kısımda Ahiliğin kültür, sosyal dayanışma ve birliğe etkisi, ardından yarattığı toplumsal dönüşüm ve devamında Türklere katkıları ifade edilmiştir.

3.1. Ahiliğin Kültür, Sosyal Dayanışma ve Birliğe Etkisi

Kültür ve medeniyetimizi şekillendiren önemli kurum ve kavramlardan birisi olarak Ahilik, (Çakmak, 2014:143) Müslüman Türklerin Anadolu'daki uğradığı dini, sosyal, siyasi, kültürel değişim ve dönüşümlerin bir sonucu olarak görülmektedir(Günay, 1998:70).

Ahiler, kurdukları vakıflarla, yapmış oldukları şifahane, hamam, çeşme, han, medrese ve hayır kurumları ile Anadolu'nun vatanlaşmasında, İslâmlaşmasında ve Türkleşmesinde, alınan o belde Müslüman-Türk hayat tarzını inşa etmede, insanları ötekileştirmeden bir dayanışma ve kardeşlik modeli ortaya koymada çok başarılı hareket etmişlerdir(Ceylan, 2014:143-144) Ahilik birliği, millî birliği ve bütünlüğü, sosyal dayanışmayı, dostluk ve kardeşliği, toplumsal ahlâk kurallarına sıkı sıkıya bağlılığı namus bilmiş; millî bir toplum kurmayı amaçlayan, yurt ekonomisinde temel ihtiyaç maddelerini en kaliteli, en ucuz biçimde üretmeyi öngören millî bir örgüt biçimi olarak işlev görmektedir(Gündüz ve diğ., 2012:39). Türk Milleti Anadolu'da, Balkanlarda, Kırım'da imparatorluk halinde gelmeden; ahilik teşkilatı her şehirde aynı örf, töre, inanç ve anlayışla insanları ruhen birbirine kenetleyerek, büyük birliğe hazırlamıştır(Ceylan, 2014:131).

Kadınların üretimde ve sosyal hayatta organize olmasını sağlayan bir teşkilat olarak Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacıları); Anadolu'daki Ahilik teşkilatının kurucusu olan Ahi Evren "in eşi Fatma Bacı tarafından kurulmuş, dokumacılık ve örgücülük yapmanın dışında uç bölgelerde savaşımlara da katılmışlardır. Ahilere ait tekke ve zaviyelerde misafir edilenlerle ilgilenmişler ve kızlarımızı yetiştirerek "aşına-eşine-işine sahip ol" öğüdünü yüzyıllarca yaşatmışlardır. Çadircılık, keçecilik, boyacılık, halı ve kilimcilik, dokuma ve örgücülük, nakışçılık ve çeşitli kumaşların imal edilmesi gibi işlerle meşgul olarak Ahilerin kadınlar kolu olarak sadece meslekî alanda çalışmamış yetim ve kimsesiz genç kızları himayesine almış, onların eğitimlerinden, ev-bark sahibi olmalarından sorumlu olmuşlardır. Bunun dışında kimsesiz ihtiyar kadınların bakımı, genç kızların evlendirilmesi gibi birtakım sosyal hizmetlerde bulunmuşlar. O dönemde kadının toplumdaki yeri tartışılırken bacılar teşkilatı olarak bilinen bu teşkilat kadınların belirli bir eğitimden geçmeleri ve sosyal hayatta rol almalarına imkan sağlamıştır. Böylece Anadolu coğrafyasında Türk ailesi temel alınarak sağlam bir cemiyet hayatı oluşturulmuştur(Gündüz, 2012:142-144).

Ahiliğin işyeri dışındaki merkezleri zaviyelerdir.Bu çok işlevli mekânlar, eğitimve mesleki sorunları çözüme kavuşturma işleviyle birlikte, her gün aş kaynayan, fakirlerin, yolcuların, yolda kalmışların, kimsesizlerin yedirilip içirildiği konaklama yerleri olarak günümüzdeki "sosyal yardım kuruluşları"nın devlet dışında ve devletin katkısı olmaksızın sivil toplum örgütü mantığıyla işlev gördüğü yerler olmuşlardır(Mahiroğulları, 2008:148). Kendi mesleklerinin dışındaki sosyal problemlere de ilgi gösteren ahiler, evlenecek yaşa gelmiş, kimsesiz veya yoksul kızların masraflarını karşılayan Çeyiz Vakfı, kışın buzda kayıp düşmeyi engellemek için yollara kül dökülmesini sağlayan Kül Vakfı, kimsesizleri bedelsiz tedavi eden GurabaHastaneleri ile evsiz kalanları barındırmak için hazırda boş bekletilen evler yapan Harik-Zegedan Vakfı gibi hizmet vakıfları kurmuşlardır (Yıldız, 2012:3).

Zaviyelerde, okur-yazarlık, dini, ilmi, edebi bilgilerle, Kur-an-ı Kerim okuma ve Türkçe, Arapça vb. diller öğretilir; kabiliyetli ve istekli olanlara güzel yazı ve musiki gibi dersler de verilir ve bu sayede ahi esnaf ve sanatkârları, ilmi eserleri okuyabilir ve ilmi mevzular üzerinde fikir yürütebilir hale gelirlerdi. Dini, tarihi ve ilmi eserleri takip ederler, şiirler ve destanlar yazarlardı. Tüm bunları yaparaktoplumda bir okuma geleneği oluşturmuş ve böylece kültürel alanda büyük katkı sağlamışlardır. Ahiliğin yaygın olduğu dönemlerde ahi dergâhlarında, kışlalarda, misafirhane ve kervansaraylarda seri ve sesli olarak Sıyer-i Nebi, Hamza name, Battal name, fütüvvet name gibi eserler okunması toplumun kültürlü olduğunun da bir göstergesiydi (Demirpolat ve Akça, 2004:368). Zaviyeler yetişenler, henüz fethedilmemiş topraklara gider gönülleri fetheder, buralara Türk'ün adaletli, dürüst yasayışının hasletini duyururlar ve böylece Türk ordularının işini

kolaylaştırırlardı. Bu teşkilatlar insanları ruhen birbirine kenetlemiş ve büyük birliğe hazırlamıştır. Bu yüzden Türk orduları girdikleri yerlerde sevinçle karşılanmış, halktan tepki ve nefret görmemişlerdir(Kaya, 2013:558).

Ahiliğe girişte yapılan törenlerde “şerbet içme” ile adına içilen kişiye bağlılık; “şalvar giyme” ile iffete sahiplik ve “şedd bağlamak” suretiyle de eline, beline ve diline hakim olmayı söze bağlamışlardır (Akça, 2003:216). İlkbaharda düzenlenen ahilik törenine herkes katılır, usta olanlara ahilik törelerine göre peştamal bağlanırdı(Güdüz ve diğ., 2012:41). Ahiler giyinişlerinde yerel şartlara uygun, mütevazı, din büyüklerini taklidi içeren ve din düşmanlarına benzemeyen bir yöntem izlemişlerdir(Akça, 2003:216). İnsanların sosyal statüsü maddi varlıklarıyla değil saygınlıklarıyla ölçülen bu teşkilatta hiyerarşik bir yapı mevcuttu ve çırak olarak girilen bu kapıda kalfalık, ustalık, kâhyalık ve şeyhlik gibi makamlara yükselmek mümkündü(Yıldız, 2012:2).

Ahilik, Anadolu’nun her köşesine uzanan zaviyelerle Anadolu’nun imar ve iskânı ile meşgul olan dini-sosyal bir kurum(Çakmak, 2014:153) olmanın yanında Dünyada ilk toplu sözleşmenin yapıldığı kurum olarak da öne çıkmış ve sınıfsız, imtiyazsız bir toplum ortaya çıkarmak için de çaba sarf edilmiştir (Bayram, 2012:110-111).

Ahiler Selçuklular dönemindeki uygulamanın bir devamı olarak Osmanlı Devletinde de ordu sefere çıktığında askeri görevler üslenmekle yükümlü olmuşlardır. Nitekim kasap, arpacı, ekmekçi, nalbant, bakkal, semerci, berber, aşçı vb. "orducu esnafı"nın sefer esnasında orduya katılarak görevlerini sürdürmüşlerdir (Bayram, 2012:100).

Ahi kurumlarının birer kültür ocağı olarak her sınıftaki kişinin eğitilmesini sağlamaları Anadolu Türk toplumunun hem dini hem ahlaki kurallarına bağlılıklarını kuvvetlendirirken, aynı zamanda insanların toplumsal hayatını düzenleyen bu kurallara nasıl uyacaklarını öğretmiş ve göstermişlerdir. Böylece toplum halinde yaşayan insanlar, birbirleri arasındaki uyumu nasıl tesis edeceklerini, huzur içinde nasıl yaşayacaklarını da bu kurum sayesinde öğrenmişlerdir (Şanal ve Güçlü, 2007:381).

Dini sahada ahiler, belirli bir dindarlık kültürünün oluşumu ve yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Ahiler, dindarlık anlayışının Türk Milleti içinde yaygınlık kazanmasını sağlayarak, biçimci, dışlayıcı ve marjinal olmayan bir dindarlık kültürünün oluşumuna destek oldukları gibi, ince bir misafir ağırlama kültürünün oluşmasına ve yaygınlaşmasına da katkıda bulunmuşlardır (Demirpolat ve Akça, 2004:370-371).

Ahi birlikleri, “orta sandıkları” vasıtasıyla kişiye sosyal güvenlik ortamı temin etmişlerdir. Kişiye maluliyet, ölüm, doğal afet hallerinde, iş kurma, malzeme sağlama ve işi öğrenmede karşılaştığı sıkıntılarda maddi ve manevi destekte bulunarak, kişiyi yalnızlıktan kurtarmış; dayanışma ortamıyla moral destek sağlamış; böylece kişinin ve toplumun refah düzeyine katkı sağlayan bir sosyal hizmet görevi ifa ederek(Demirpolat ve Akça, 2004:367) kişiyi güvence altına alma ve sosyal bakımdan kişiyi koruma ilkesini ilk kez gerçekleştiren kurum Ahilik olarak (Öztürk, 2002:6) tarihe geçmiştir.

Anadolu’yu vatan yaparken, çeşitli ırklardan, değişik gruplardan meydana gelen ahalinin zamanla tehlike oluşturabileceğini öngörerek fevkalâde güçlü, şuurlu bir birlik şuuru sunarak Anadolu’nunvatanlaşmasına mükemmel katkılar sağlamışlardır. Devlet zayıf düştüğü ve beyliklere bölündüğü zamanlarda bile, ahilik birlik ve beraberliğin devamı için büyük katkılar sağlayarak(Öksüz, 1993:31) yönetime el koyarak karışıklık ve anarşinin önüne geçmiş, halkın huzurunu sağlamışlardır (Soysal, 2013:9).

İsrafla mücadele ve kaliteli üretim sayesinde hammadde ve yan mamül mallarda meydana getirilen tasarruf ve Türk mallarına duyulan güven ihracatın esasını teşkil etmiştir (Öksüz, 1993:28). Ahiler bozuk ve sakat malı asla satmazlar, satanlar ise meslekten men edilirler ve böylece kendi aralarında bir oto kontrol sistemleri oluşturlar ve aslayüksek fiyata mal satmazlardı(Atçeken, 2012:4).

Ahi teşkilâtı Anadolu Selçukluları zamanında çok güçlüydü. Sanat ve ticaret ahlâkının oluşması ve korunması için birçok fütüvvetnâmeler kaleme alınmıştır. Bu fütüvvetnâmeler tamamen Türklere hastır. Bunlar Türk dili, Türk edebiyatı ve Türk tarihi için çok önemli kaynaklardır. Ahi teşkilâtına mensup bir kısım ilim ve fikir adamı medrese, zaviye, mescit gibi müesseseler kurarak ilim, din ve

kültür sahalarında hizmet verirken, bir kısmı da bizzat kaleme aldıkları eserleriyle topluma ışık tutmuşlardır (Karasoy, 2003:16).

Ahi birlikleri gençleri, İslami ve sufi müeyyidelerle güçlendirilmiş, sosyal etik kuralları yardımıyla terbiye etmiş ve işinde mahir, dini ve milli geleneklerine bağlı, toplumla uyumlu ve başıbozukluktan uzak, sorumluluk sahibi kişiler olarak yetiştirilmeye çalışarak topluma kazandırmışlardır (Demirpolat ve Akça, 2004:367). Bir gencin ahiliğe kabulü büyük bir araştırma ve ölçü ile olmaktadır. Usta çırağın bütün haklarını gözetir ve onu asla sömürmezdi. Usta yetiştirdiği kalfa için sınavdan geçerd. Ahilik teşkilatında her Ahinin yeteneğine uygun seçtiği bir mesleği vardı ve o işte sebat eder, uzmanlaşır ve zaruret olmadıkça iş değiştirmesi iyi karşılanmazdı. Çıraklar ve Kalfalar gelecek kaygısından arındırılarak işlerine odaklandırılırdı (Durak ve Yücel, 2010:154). Bu yöntemle gençler ve yetişkinler devlete külfet olmadan eğitilmiş ve topluma kazandırılmıştı. Birliğin beraberliğin ve paylaşmanın sembolü olarak senede bir defa Ahi birlikleri şehrin dışındaki mesire yerlerinden birinde ziyafet toplantısı yaparlar ve yine senede bir defa büyük meclis tarafından mesire yerinde düzenlenen, üç gün ve üç gece süren ‘üç günler toplantısı’ gerçekleştirilirdi (Durak ve Yücel, 2010:161).

Ahilerin yaren sohbetleriyle eğitimlerini her daim sürdürmüş, fevkalade bir iş ahlakının oluşumunu topluma kazandırmış, köylerde dahi açılan yaren odalarında eğlendirici, dinlendirici ve eğitici sohbetler yapılarak bölgesel sorunları tartışmışlardır (Durak ve Yücel, 2010:162). Günümüz Toplam Kalite Yöntemi ve otokontrol sisteminin ilk hayata geçirilişini yaşatmıştır. Rekabet anlayışlarının iş disiplini ve işyerinde saygı temelli ilişkilerle müşteriye daha kaliteli mal ve hizmet sunmak olması da ayrıca öneme sahiptir. Çalışanların yetiştirilmesi ve iletişimi çok önemsenmekte; uzun süreli istihdam, yavaş değerlendirme, terfi ve uzmanlaşmaya dayalı iş bölümü kurumda esas alınmaktadır. Ahiler zaviyelerde eğitici kitaplar okur, çeşitli eğlenceler düzenler ve stres atarlardı. Diğer taraftan ahilikte danışma, soru sorma ve herkesin fikrine saygı vardı. İş hayatı ve sosyal hayatta kontrolü sürdürerek; çalışanlar, hem ustalarının hem de bütün örgütün koruması altına alınmakta, dolayısıyla usta-çırak ilişkisi sosyal bir dayanışma ve kollama anlayışı içinde düzenlenmekteydi. Ustaların üretecekleri ürün ve yetiştirecekleri çırak sayısı standartlara bağlanarak eğitim de etkinlik sağlanmaktaydı (Durak ve Yücel, 2010:157-158).

İslam ve Osmanlı toplum yapısında toplumculuk, yani toplum çıkarlarının şahıs çıkarlarından üstün olması esas alınmıştır (Solak, 2009:8). Toplumsal örgütlenme, dayanışma ve kurumların oluşumunda her toplumun kültürel değerleri (gelenek, töre, din, ahlak ve hukuk) temel bir işleve sahiptir. Türk toplumunun tarihsel ve toplumsal varoluşunda, sivil toplum örgütlerinin son derece önemli fonksiyonları olmuş ve toplumsal yaşamı derinden etkilemişlerdir ki “Ahilik” bunların en önemlisidir. Ahiliğin toplumsal vizyonu “hep birlikte büyük hedeflere yürümek” anlayışına gelmektedir (Özerkmen, 2004:60).

Ahinin kazancının, geçiminden arda kalanını bütünüyle fakirlere ve işsizlere yardım için kullanmaları ahlak kuralı halini almış ve (Öztürk, 2002:7) çatışmacılık, vurgunculuk, serbest rekabet ve aşırı kazancı reddetmiş, uzlaşmacı sosyal ve ekonomik münasebetlerin kurulmasını hedeflemiştir. Buna bağlı olarak da sosyal adalet, din ve ahlak kuralları ile geleneklere bağlı iş ahlakıyla toplumda uyumlu bir düzen meydana getirmeyi başarmıştır. Ahiler, hammadde temininde karşılaşılan sorunların çözülmesine ve üretilen malların herhangi bir aracının devreye sokulmaksızın tüketiciye ulaşmasına katkı sağlamışlardır (Hülagü, 2012:3-4).

Ahilikte insan, dayanışmacı bir ruh yapısına sahiptir. Birlik ve beraberlik içinde büyük hedeflere yürümek mantığına dayanır. Toplumun bütün fert ve kurumları arasında iyi ilişkiler ve denge kurarak herkesin huzur içerisinde yaşaması hedeflenmiştir. Ahiliğin bir diğer amacı, anayurtlarından Anadolu’ya gelen Türklerin kendi sanat ve ticaretlerine yeni bir yaşama ve çalışma kültürü oluşturmak, bunları ahlaki, mesleki ve askeri bir eğitimden geçirerek Türklerin kent hayatının benimsenmesini sağlamaktır. Her ne kadar devlet otoritesinin dışında kurulmuş ve çalışıyor olsalar da devlet ve milletin bekasının devamlılığının sağlanmasında, kalkınmada, bilimde, sanatta ve hatta askerlikte Ahi Teşkilatları önemli bir rol oynamaktaydılar. Bu sebeple Ahilik

teşkilatına sadece tüccar, esnaf ve sanatkârlar değil, aynı zamanda bilim adamları ve hatta hükümdarlar da üye olabilmekteydiler (Durak ve Yücel, 2010:152-153).

3.2.Ahiliğin Yarattığı Toplumsal Dönüşüm

İslâm ile Türk geleneklerinin buluşmasıyla “özgün” bir teşkilât olarak tarihteki yerini alan Ahilik her toplumda olduğu gibi kendine özgü yönleriyle farklılaşmıştır(Tekin, 2004:232). Anadolu'nun Türkleşmesinde, Türk kültürü ve medeniyetinin, Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde, gelenek ve törelerin yerleşmesi ve korunmasında, Türk sanat ve ticaret ahlakının oluşması ve yaygınlaşması (Tatlıoğlu, 2013:2) yönünde büyük başarı sağlamıştır. Ahi Birlikleri, köklü kültür değişmelerinin olduğu bir dönemde, çatışmacı grupları uzlaştırmış, parçalanmış aşiret bağlarının yerine yerleşik hayat tarzına uygun, koruyucu değerler meydana getirmiştir. Bizanslılara karşı Müslüman-Türk menfaatlerini korumaları, toplum huzurunu sağlamaları ekonomiyi, insana hizmet eden bir araç konumunda tutmayı başarmaları, ülke kaynaklarını en rasyonel bir biçimde harekete geçirmelerinin yanında, adil bir gelir dağılımı sağlamış, sosyal dayanışma, barış ve kardeşlik duygularını oluşturmuş, dengeli ve verimli bir iktisadi-sosyal ve siyasi model olarak tarihteki yerini almıştır. Ayrıca toplumu en genç nesilden düzeltmeyi planlayan Ahi birliklerinde gençlere ahlak ve sanat eğitimi öğretilerek, sanatkârlar yetiştirilmesi (Tatlıoğlu, 2013:11) ve İslâm'ın sancağını yüzyıllarca dalgalandıran Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde oldukça önemli roller oynamışlardır(Hülagü, 2012:3).

Ahiliğe ahlâk ve görgü kurallarına baktığımızda yarattığı toplumsal dönüşümü daha da net görmekteyiz. Bu görgü kuralları; iyi huylu ve güzel ahlâklı olmak, ahdinde, sözünde ve sevgisinde vefalı olmak, cömertlik, ikram ve kerem sahibi olmak, küçüklere sevgi, büyüklere karşı edepli ve saygılı olmak, hataları yüze vurmamak, dost ve arkadaşlara tatlı sözlü, samimi, güler yüzlü ve güvenilir olmak, gelmeye gitmek, dost ve akrabayı ziyaret etmek, daima iyi komşulukta bulunmak, zenginlere zenginliğinden dolayı itibardan kaçınmak, açıkta ve gizlide Allah'ın emirlerine uymak, örf, âdet ve törelere uymak, sofrada iken sağ dizi yukarıya dikmek, lokmaları çiğnemek, ağzında lokma varken konuşmamak, ağzını şapırdatmamak, yemekten sonra ellerini yıkamak ve silmek, elbise giymeye sağdan başlamak, yürürken kimsenin ardınca bakmamak, büyüğünün önünde yürümek, birisiyle giderken bir işle meşgul olup onu bekletmemek, mahallede açık kapı ve pencerelerden bakmamak, çocuklara uymamak, pazarda kahkaha ile gülmek, alışverişte az almak, eve bir şey getirmede açıktan getirmemek, eve girerken haber vermek, sağ ayakla girmek, selâm vermek, besmele ile eve girmek, oturmada kendi yerini bilmek, hasta ziyaretinde güler yüzlü olmak, hastanın sağ yanına oturmak, çok oturmamak ve Fâtiha okumaktır (Tekin, 2004:227-228).

Ahiliğe sert hiyerarşik yapıda en üst seviyeden en alt dereceye kadar herkesin uyması gereken kurallar en ince ayrıntısına kadar belirlenmiş olması bir toplumun yeniden inşası anlamını taşımaktadır(Sarıkaya, 2008:3). Türklerde görülen “İmece”müessesesinin doğup gelişmesinde de müessir olmuş olan Ahiler, “birlikte iş görme ve dayanışma” ruhunu bu ve benzeri organizasyonlar ile daha da güçlendirmiştir(Öksüz, 1993:31).

Ahi teşkilatında erkân ve adaba uymayanların çeşitli yaptırımlara maruz kaldığı görülmektedir (Sarıkaya, 2008:4). Ahilik teşkilatında standartların altında mal üreten ve tüketiciyi zarara sokan kişiler öncelikle ikaz edilir, ikazlara uyulmadığı takdirde dükkânları esnaf idarecileri veya ilgili kurumlar tarafından kapatılır; daha ileri gittiklerinde ise esnaflıktan ihraç edilmeye kadar varan yaptırımlar uygulanabilmekteydi(Öztürk, 2002:8). Ahilerden alçakgönüllü olmaları beklenir, Beylerin ve zenginlerin kapısına gidilmemesi gerektiği ve hatta Padişahın bile onların kapısına gelmesinin daha yerinde olacağı düşüncesi hakimdi(Solak, 2009:6). Ahiliğin sosyal dayanışma ruhu sayesinde, devletin hiçbir etkisi ve yardımına ihtiyaçları olmadan; şehir esnafı ve halkı, kendi kendisini idare etmiş ve asla suistimal, yolsuzluk ve geleneğe aykırı davranışa fırsat verilmemiştir (Özerkmen, 2004:73).Dürüstlükten ayrılan ve kuralları çiğneyenler ne kadar zengin olsalar da asla bu müessesede barındırılmamışlardır (Yıldız, 2012:2). Küfredenler, ikiyüzlü ve ortalığı karıştıranlar; yalan söyleyenler, sözünü tutmayanlar, kan dökenler, başkalarına tuzak kuranlar,

sattığı malda hile yapanları Ahi yapmadıkları (Gündüz, 2013:2) gibi; bir sınıfın, bir zümrenin veya bir ferdin bir diğeri üzerinde egemenlik kurmasına, insanlar arasında imtiyazlılığın olmasına mani olarak temel insan haklarında eşitliği savunmuşlardır (Hülagü, 2012:1).

Ahilik'te iş bölümüne önem verilmesinin yanın da ikinci bir işte çalışılması yasaklanmıştır. Birlik mensupları kabiliyetlerine en uygun işte çalıştırılmışlardır (Öztürk, 2002:6). Ahi teşkilatında üretimin, ihtiyaca göre ayarlanmasının yanı sıra israfı önlemek adına gerektiğinde üretim kısıtlamalarına gidildiği görülmüştür.(Durak ve Yücel, 2010:160). Ahilik, yüksek ve spekülatif kazanç yollarını fiyat tespit yöntemiyle engellemiş; bir taraftan da tüketicinin ucuza mal edinmesini sağlamıştır(Mahiroğulları, 2008:150). Ahilikteki kalite denetimi ve standardizasyona dayalı üretim ilkesi, hem üreticilerin, hem de tüketicilerin uzun vadeli çıkarlarının korunmasını sağlamış olmalarının yanında; kadı sicillerine kaydedilen ürün standartları sayesinde günümüzdeki gerek "patent/standart enstitüsü kurumlan"nı, gerekse "toplam kalite" ve "insan kaynakları" yönetimini çağrıştırmıştır (Mahiroğulları, 2008:152). Ahilikteki eğitim, işyerlerinde çırakların yetiştirilmesine yönelik mesleki eğitim ve zaviyelerde tüm ahilere verilen ahlak eğitimi şeklinde birbirini tamamlar nitelikte oluşturulmuştur(Mahiroğulları, 2008:145).

Anadolu'ya gelen Türklerin çoğunluğu geleneksel hayvancılıkla uğraşmaktayken zamanla Ahîlerin katkısıyla zanaat erbabı, esnaf, nakliyeciler, işçi olarak ekonomik hayata katılmışlardır. Bunun sonucunda günümüzde Türkçe adlar taşıyan birçok şehir Türkler tarafından kurulmuştur. Yol, emniyet ve medeniyetimizin kurulmasında büyük roller üstlenerek kurdukları köy, mahalle, mezra, camii, mescid, tekke, zaviye ve çeşitli vakıf eserlerine kendi adlarını vermişlerdir. Bazı Türk kitleleri yerleşik hayata uyum sağlayamamış ve İslâmiyeti bir çeşit Şamanizm olarak benimsemişlerdi. Ahî teşkilatları, İslâm inancıyla Türk örf ve âdetlerini kaynaştıran orijinal bir sentez oluşturmak suretiyle Türk insanının sağlam, millî ve dinî bünyeye kavuşmasına yardımcı olmuştur(Kaya, 2013:554-557).

Gayrimüslimlere kapalı olan Ahilik, müslüman meslek erbabına bir nevi imtiyaz sağlamaktaydı. Bu yöntem Ahi zaviyesine giremeyen hristiyanları İslamiyet'e girmeye teşvik etmesiyle İslamiyet Anadolu'da hızla yayılmıştır (Atçeken, 2012:4). Ortaçağ Türkiye'sinde dini yardım müesseselerinin yaygınlığı Müslüman ve Hristiyan seyyahları hayranlık içerisinde bırakmış ve bu sebeple meşhur Arap seyyahı İbn-i Battuta, Anadolu'yu "şefkat diyarı" olarak vasıflandırırken; hiçbir memlekette göremediği cömertliğin burada mevcut olduğunu ifade ederken, EI-Omari de Türk memleketinin Selçukluların son zamanlarına kadar cennet gibi olduğunu ve halkının çok mesut yaşadığını, Anadolu'nun zenginliğini, bolluğunu ve ticaretin genişliğini uzun uzadıya anlatmıştır (Atçeken, 2012:16). Türkler, Anadolu'ya bölünmüş boylar halinde geliyorlardı. Ahîler, bunları bir potada toplayarak kaynaşmalarını ve kabile esasına dayanan hayat tarzı yerine, bir bayrak altında millet şuuruna sahip olmalarını sağlamıştır(Kaya, 2013:553).

3.3.Ahiliğin Türklere Getirileri

Ahilik müessesesi, yeni yöneticilerin seçiminde ve meşruluk kazanmasında, Moğol istilası döneminde Anadolu'nun savunmasında ve sosyal düzenin devamında büyük rol oynamışlardır(Solak, 2009:21;Ceylan, 2014:144). Toplumun kültürel ve sosyal olarak düzeyinin yükseltilmesinde önemli hizmetler sunmuş(Tekin, 2004:222) olan Ahiler, bizi biz yapan dilimizi, koruyup geliştirmişlerdir. Dönemin büyük Türk düşünür ve gönül adamları hem İslamiyet'i hem de milli özelliklerimizi ve değerlerimizi Türkçe ile anlatmışlar, yazmışlar ve yayınlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Türkçeyi devletin resmi dili kabul etmesi, bu dili cihan şümül bir konuma getirmesinde, Ahilerin büyük katkısı olmuştur (Tathioğlu, 2013:12). Ayrıca Osmanlı Ülkesi, o günkü dünyada en fazla ihracat yapan ve malları en fazla tercih edilen ülke olmuştur. Yabancıların en çok öğrenmek istedikleri dil de Türkçe olmuştur(Öksüz, 1993:29). Ahilik teşkilatı, Türk dilinin ve kültürünün koruyucusu olarak Anadolu'daki diğer dillere, özellikle Arap, Acem, Bizans kültürlerine karşı Türk kültürünü koruyup, Türkçe konuşan ve Türkçe yazan ozanları ve düşünürleri bir şemsiye altında toplamıştır(<http://esnafim.org>, 2013:1).

Ahilik teşkilatı Hindistan'dan Doğu Türkistan'a, Doğu Türkistan'dan Sibiryaya, Kazan'dan Yemen'e, Saraybosna'ya kadar geniş mekânlarda insan kitlelerine saadet bahşetmiş (Ceylan, 2014:131) 13. yüzyıldan itibaren orta Asya'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Müslüman Türklerin yeni topraklarda hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli ortamı oluşturmuşlardır (Şanal ve Güçlü, 2007:383).

Teşkilat, idarecilerle işbirliği içinde malların işlenmesi ve alınıp satılmasını kanunlarla, tüzüklerle düzenleyip denetleyerek malların kalitesi belli bir standarda bağlanmış ve tüketicileri korumuşlardır. Ayrıca ihtiyaca göre üretim yapılması ve pazarlanması denetim altında tutularak esnafın mağduriyeti gözetilmiştir (Yıldız, 2012:2).

Ahi Birlikleri Türk iktisâdî hayatında önemli bir rol oynamışlardır. Bu dönemde İstanbul'daki devlet büyüklerinden Anadolu'nun en yoksul insanına kadar bütün ihtiyaçlar yerli malla karşılanmıştır (Bayram, 2012:96). Çalışmayı, emek ve sermaye barışını, çevreyi temiz tutmayı üstlenmiştir (Öztürk, 2002:4).

Türk çalışma hayatında, iş ahlakının oluşmasını ve kültürleşmesini sağlamışlar (Demirpolat ve Akça, 2004:374) ve sosyal alandaki bir diğer katkıları olarak, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük yerleşim merkezleriyle hükümet merkezi arasındaki iletişimi sağlamışlardır. Ülke çapındaki haberleşmeye de önemli katkılarda bulunan Ahi Teşkilatında bu iletişim genelde zaviye ve zaviye şeyhleri arasında cereyan etmekteydi. Ayrıca, gezginleri zaviyelerinde konukladıkları neticesinde dünyada olup bitenlerden herkesten önce haberdar oluyorlardı (Demirpolat ve Akça, 2004:367).

Selçuklu ve Osmanlıdaki birlik şuuru, teşkilâtçılık, güç ve kudreti koruma, ahilerin düşman üzerindeki propaganda ve ikna kabiliyetleri, adalet anlayışı vb. sebepler, yabancıların Türklere hayranlık duyarak bağlılık göstermelerine, çözülüp dağılmalarına ve büyük çapta Anadolu'yu boşaltmalarına sebep oldukları görülmektedir (Öksüz, 1993:32).

Ahi birliklerinin Türklere sağladıkları bir diğer katkı, Doğu Türk İllerinden göçenler arasındaki kültürce yüksek ve sanatında mahir insanların korunmasını ve sanatlarını icra etme imkânlarının sağlanmasını temin etmeleri olmuştur. Böylece Türk sosyal ve kültür hayatına önemli bir katkı sağlamışlardır (Demirpolat ve Akça, 2004:365). Ahi birlikleri yeni fetih ve iskân alanlarında Türkmen kitlelerinin iskânlarını sosyal dokuya zarar vermeden sağlamışlardır. Birlikler, farklı kültür değerlerine sahip kitlelerin birbirine karşı çatışmacı tavır sergilemelerini önleyerek uzlaştırmışlar ve böylece Anadolu'nun sosyal nizamının korunmasını sağlamışlardır (Demirpolat ve Akça, 2004:365).

Ahilik teşkilatının yüksek ahlâki değerleriyle yetişen Osmanlı esnaf, sanatkâr ve tüccarının Batılı devletlerin gözünde çok önemli bir yeri vardır. Alman Başbakanı Bismark "Türkler, Asya'nın centilmenleridir" sözüyle hayranlığını dillendirirken İngiliz Ticaret Odalarının birinde asılı bulunan levhada "Her zaman Türk tüccarları ile alışveriş et" sözünün yer alması Türk esnafının, tüccarının ve sanayicisinin dün sahip olduğu ve bugün terk ettiği Ahilik kültürünü ifade etmektedir (Tatlıoğlu, 2013:8).

Ahi Evren'in yetiştirdiği talebeler gittikleri yerlerde zaviyeler kurarak, bilhassa esnafı bir çatı altında toplayıp teşkilatlandırmaya ve dışarıdan gelen misafirleri ağırlamaya başlayarak Moğol tehlikesine karşı halkı uyandırıp, kaçıp gelen göçmenleri barındırmak için ellerinden gelen gayreti göstermeye çalışmışlardır. İnsanların milli ve manevi duygularını sağlam, zinde ve morallerini yüksek tutmak için büyük gayretler göstermişlerdir. Ahiler, sadece halka değil, sultanlara da nasihatlerde bulunup, güzel ahlak ile yetişmelerine yardım etmişlerdir. Ahilik İslamiyet'in gaza hamlelerini kolaylaştırmıştır. Askeri, sanat erbabını himaye altında tutan, imalatı kontrol eden, iktisadi ve manevi ihtiyaçları cevaplandıran, tasavvufî yönleri ile dini, iktisadi, askeri ve ahlaki vasıfları taşıyan, çok cepheli bir tarikat haline geldi (Atçeken, 2012:3-4).

Ahi teşkilâtının, ticaret ve sanayinin Türklerin eline geçmesinde büyük bir rol oynayarak Hristiyan meslektaşları karşısında ezilmemeleri için birlik ve dayanışma mekanizması kurmuşlardır (Gündüz, 2013:2) Türk Milleti Anadolu'da, Balkanlarda, Kırım'da tek bir devlet ve imparatorluk halinde teşkilatlanmadan önce ahiler bu yerlerde insanları ruhen birbirine kenetlemiş, büyük birliğe hazırlamıştır (Ceylan, 2014:1). Ahilik teşkilatı Anadolu'nun Türkleşmesinde; Türk kültürü ve

medeniyetinin, Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde, gelenek ve törelerin yerleşmesi ve korunmasında, Türk sanat ve ticaret ahlâkının oluşması ve yaygınlaşmasında çok önemli hizmetler sunarak (Karasoy, 2003:15) kurdukları vakıf ve zaviyeler aracılığı ile Anadolu'nun Türkleşmesine mimari açıdan da katkı sağlamışlardır(Kaya, 2013:556). Ahiler, Türklerin Anadolu'da kök salması ve tutunmasında önemli bir rol oynamıştır(Palandöken, ET:2015:6). Ahiler, Anadolu'nun vatanlaşmasında, İslamlaşmasında ve Türkleşmesinde kurdukları vakıflarla, yapmış oldukları şifahane, hamam, çeşme, han, medrese ve hayır kurumları ile kültürel olarak etkili olmuşlardır. Çünkü bir şehir alındığında hemen orada ahi teşkilâtı kuruluyorlar ve o beldede Müslüman-Türk hayat tarzını inşa etmeye başlıyorlardı(Ceylan, 2014:10).

Türk dünyası açısından Ahi Evran ve Ahilik düşüncesinin büyük anlamları vardır. Geçmişte Türkistan topraklarında yakılan meşale, Ahi Evran'ın ortaya koyduğu ilke ve prensiplerle Anadolu'nun aydınlanmasına öncülük etmiştir. Bu sebeple Kırşehir ve Ahi Evran, Türk dünyası için önemli bir merkez konumundadır(Zorlu, 2013:1).

Ahilik cesaret, ahlak ve sanatı bir araya getirerek örgütsel yapıyı sağlamlaştırmış, personeli eğitim ve yetenekli olmaya teşvik etmiştir(Karasoy, 2003:1). Türklerin Rönesans'ı olarak kabul edilen ahilik kurumu, Anadolu Türk'üne helal yolla kazanmayı, alın teriyle elde etmeyi, yüzü ak, başı dik olmayı ve minnetsiz yaşamayı öğretmesi bakımından insanlar arasındaki sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkilerde karşılıklı saygı ve dürüstlüğü şart koşan; meslek ahlakını ve hakkaniyeti, cömertliği ve güler yüzlülüğü esas alan bir sistemdir. İnsanlık tarihiyle yaşıt olan Türk kültürünün ürettiği, dünya insanlığının hizmetine sunduğu ahilik sisteminin sosyal, siyasal ve ekonomik bir değerler bütünü olması, bugün de kullanılması gereken bir etik anlayışı barındırması bakımından oldukça önemli ve hem bugüne hem de geleceğe ışık tutabilecek yetkinlikte olması sebebiyle de dikkate değerdir(Bakır, 2014:407). Özellikle batı dünyasında yönetim ve çalışma hayatında etik konusu yeni olmasına karşın, yaklaşık 1000 yıl önce Ahilik teşkilatında fütüvvetname denen değişmez ahlaki kurallarla 'eline, diline ve beline sahip' olgun insan yetiştirmeyi hedeflemiş olması çok önemlidir(Durak ve Yücel, 2010:165).

Ahilik kurumunun günümüzdeki sigorta şirketleri, kooperatif ve sendika gibi kurumlarla eşdeğer görevde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu yönüyle de sosyal düzen kurulmasına aracılık etmekte; çıkabilecek olası sorunları ise güçlü İslami yönleriyle çözmekte ve İslami iş ahlakını yaymaya çalışmaktadır(Bakır, 2014:407). Toplam Kalite Yönetimi ve oto kontrol sisteminin ilk hayata geçiriliş örneklerini Ahiliğin kaliteli bir üretim ve kaliteli mal için geliştirilen yöntem ve kurallarında bulmak mümkündür (Durak ve Yücel, 2010:165).

Ahilik; daha fazla kazanmak, spekülasyon ve rekabet yapmak yerine karşılıklı yardım ve sosyal dayanışma esaslarına bağlı kalmayı tercih etmiş, "hırs" ve "tamah"(azla yetinmemek)dan uzaklaşmak bir yapı sürdürmüştür. Sanatını mutlaka bir üstadından öğrenmek ve birliğin, beraberliğin korunması için dayanışma içerisinde bulunmak ahiliğin olmazsa olmaz kurallarıdır. Ahiler yeniliğe açık insanlar olup, halka sanat, meslek ve genel bilgileri öğretmek için var güçleriyle çalışmaları insanlığa ışık tutmaktadır. Ahilik sisteminde işyerinde çalışanlar ile çalıştıranlar arasında baba-oğul ilişkisi ve eşitlik vardı. İşyerleri aynı zamanda sanatın ve ahlakın öğretildiği birer okuldu(Gündüz ve diğ., 2012:40). Ahilik, Esnaf ve sanatkârlara işyerlerinde yamak, çırak, kalfa ve usta hiyerarşisine göre mesleğin incelikleri öğretilmiş, kabiliyetli çırak, kalfa ve ustaların elinden tutularak medreselerde eğitim görmeleri sağlanmışlardır. Teşkilata mensup üyelere muhtemel bir savaşa hazırlıklı bulunmaları için binicilik ve cirit atma konularında eğitim verilmiştir. Bâciyân-ı Rum örgütüne üye olan kadınlar da, savaş sırasında Osmanlı ordusunda hizmet görmüşler, erkeklerle omuz omuza çarpışmışlardır(Hülagü, 2012:2-3).

4-TÜRK DÜNYASININ GENEL GÖRÜNÜMÜ VE DÜNYA ÖLÇEĞİNDE ÖNEMİ

Türk dünyası yayıldığı geniş coğrafyası ve bünyesinde barındırdığı yeraltı zenginlikleriyle Dünya için ekonomik değer ifade eden ve bu değerleri kendi lehine kullanamayan bir portre çizmektedir. Genel görünümü itibarıyla çıkar unsurlarından kendini tam anlamıyla koruyamamaktadır. Bu

bölümde Türk Dünyasının genel görünümü ve Dünya ülkeleri için önemi kısaca ifade edilmeye çalışılacaktır.

4.1.Türk Dünyasının Genel Görünümü

21. yüzyıla girmeden kısa bir süre önce aniden Rus yönetimine dâhil Türk kardeşlerimiz birer birer bağımsızlıklarına kavuşmuşlar ve aralarında dil ve kültürce pek ayrılık olmayan 150-200 milyona yakın bir Türk topluluğu, Avrupa'dan Amerika'ya kadar, dünya nüfusunun önemli bir kısmını meydana getirir hale gelmişlerdir. Cumhuriyetlerin ortaya çıkışı sırasında, ne yazık ki Türkiye pek çok şeyde olduğu gibi bu konuda da hazırlıksız yakalandığından, Türkiye ile irtibat noktasında da eksiklikler gözükmemektedir(Gömeç, 2007:115).

Günümüz Türk Cumhuriyetlerinin ilişkilerinin, esasında kültürel ağırlıklı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu işin lokomotifini de Türkiye üstlenmiştir. Buna balı olarak, bağımsızlığın hemen ardından her Türk cumhuriyeti Türkiye'ye öğrenci göndermiş ve aldıkları eğitimin ardından ülkelerine dönen bu gençlerle ileriki yıllarda daha geniş çaplı ilişkiler sürdüreceğimiz ortadadır. Türkiye-Türk Cumhuriyetlerinin eğitim ve kültür alanındaki bu işbirliğinin öncülüğünü esasında bir teknik yardım kurulu olan ve 1992'de kurulan TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Bakanlığı), TÜRKSOY (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi) ve AhmedYesevi Türk-Kazak Üniversitesi yapmış ve ardından, devlet ve özel teşebbüse ait pek çok girişimde de bulunulduğunu görülmektedir(Gömeç, 2007:119).

Türk devletleri 21 yüzyılın başından itibaren sürdürülebilir bir ekonomik büyüme performansı yakalamış; kişi başına gelir reel olarak arttıkça bu ülkelerin birbirleri ile olan ticareti de reel bir artış göstermektedir. Türk devletleri içinde Türkiye'nin ekonomik gücü net olarak görülmektedir. Aynı şekilde Türkiye ve Kazakistan kişi başına milli gelir düzeyleri ile diğer ülkelerin önündedir. Azerbaycan hızla büyüyen ekonomisi ile bu iki ülkeye yaklaşmaktadır. 2008 krizinde bile Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan reel ekonomik büyüme rakamları ile ön plana çıkmışlardır. Dış ticaret kapasitesi açısından Türkiye sahip olduğu ekonomik gücüne bağlı olarak oldukça ileridedir(Yereli, 2014:62).

Türk Dünyası'nın birlik olması zorunluluk haline gelmiştir. Birleşmenin olmaması sebebiyle Türk devletleri tek tek başkaları tarafından ezilmektedir. Hala bağımsızlığını kazanamamış topluluklarımız da bunun eziyetini çekmek zorunda kalmaktadır. Nasıl ki, günümüzde Doğu Türkistan'da, Tataristan'da, Başkurdistan'da, Batı Trakya'da, Borçalı'da, Güney Azerbaycan'da, Bulgaristan ve bu gibi çoğu Türk yurtlarında Türk milleti işgalci güçlerin baskıları altında yaşamak zorundadır. Tataristan'da olup bitenler, Doğu Türkistan'daki olayları, Türkleri'ninMüslüman köylerine haç dikilmesi veya caminin yerinde kilise dikme çabaları, Türk konsoloslarını bölgeden çıkarma çabaları, Bulgaristan'da Türkçe haber yayınına yasak getirme çabaları, Eski sovyet diktatörü Stalin'in bir zamanlar göçe tabi tuttuğu Ahıska, Kırım, Karaçay ve Malkar Türkleri'nin çektiği çileler, Irak'taki aziz kardeşlerimiz Türkmenler'in neredeyse görmezlikten gelerek haklarının çiğnenmesi, Kerkük'ün, başka Türkmen şehir ve köylerinin nüfusunun Arap veya Kürt gibi kayıtlara geçirilme çabaları, Güney Azerbaycan'daki 30 milyonu aşkın Türkler'in ana dilinde bir tane bile okulunun yokluğu Türk Dünyasının ortak sorunlarını oluşturmaktadır(Hasret, 2009:1).

Geçmişlerine bakıldığında Rus yönetimi altındaki Türklerin, siyasi idareden, iktisadi idareden, askeri idareden, uzak kalması için Lenin'in yazılı özel emriyle, Türkler sadece ve sadece kültür ve sanat dallarında eğitime tabi tutulmuşlar ve şarkıcı, tiyatrocu, dansöz, ressam, romancı, şair, opera artisti, hikâyeci olmaları sağlanmıştır. Ama aslına baktığımızda uçaklardan füzelere kadar, silahların her çeşidinde, yeni maddelerde özellikle kompozit maddelerin üretilmesinde hep Türk beyinleri çalışmış olduğu ve Türk beyinlerinin başarılarıyla Sovyetlerin Amerika'yla yarışmış olduğu görülmektedir. Uzaya ilk giden bir Çuvaş Türkü ve masa üstü bilgisayar icat edenin Azerbaycanlı bir Türk âlimi olduğu bilinmektedir. Sovyetlerin Türkleri kanla, Kiril Alfabesine geçirmesi Türkleri parçalamak suretiyle başkalaştırma politikasıyla otuz çeşit Türk yaratıldığı görülmektedir. Bugün atom denemelerinin Türklerin yaşadığı bölgelerde yapıldığı görülmektedir (Yazgan, 2013:16-19).

Türk Dünyası'nın dil ve kültür açısından çözümünü bekleyen sorunları vardır. Bunlardan en önde geleni alfabe sorunudur. 1926'da Bakü'de yapılan Türkoloji Kurultayında Türk halklarının Arap

alfabesinden Latin alfabesine geçmesi kararı alınması ve Latin harflerinin kullanılmaya başlanılmasının hemen ardından Stalin döneminde, doğru Türk halklarının Latin alfabesi kullanımı yasaklanmıştır. Türkler Kiril alfabesi kullanmaya zorlanmış ve hatta Türk milletinin birlik ve bütünlüğünü tam olarak yıpratmak amacıyla farklı bölgelerinde yaşayan Türkler için Kiril alfabesi farklı şekilde tatbik edilmeğe başlanmıştır(Hasret, 2009:3).

Türk dünyasının en önemli halkası Kafkasya ve Azerbaycan'dır. Bunlar ortak kültür, ortak sosyal ekonomi ve politikalarının köprüsü durumundadır. Ekonomik, siyasi ve kültürel açılarından Türk birliğinin kurulması, gerçekçi siyasi ve ekonomik politikaların cesaretle uygulanması, büyük güçlerin değil Türk dünyasının çıkarlarına göre hareket eden bağımsız politikalar üretilmesi ve eğitimden enerjiye her alanda Türk birliğini güçlendirecek yeni bir vizyon sağlanması Türk Dünyasının genel görünümünü değiştirecektir(Yılmaz, 201x:13). Bugün sözde bağımsız olmalarına rağmen, Türk Cumhuriyetlerinin bir kısmının hudutlarını Rusların koruyor olması ve dış tehditlerde bu kardeşlerimizin Rusya Federasyonuna başvuruyor(Gömeç, 2007:118) olmalarının önüne geçilmesi Türk dünyasının gelişimi için çok önemlidir.

Dünya Türklüğü'nün büyük bir bölümü bağımsızlığa kavuşmuştur. 250 milyonluk Türk dünyasının yapması gereken bağımsız ve egemen bir ulus-devlet olarak kendi yolunu çizmesi, ulusal gücünü geliştirmesi ve Atatürk'ün ilkelerini uygulamasıdır (Yılmaz, 201x:14). Bağımsızlıklarına kavuşmuş Türk Cumhuriyetleri ile hala işgal altında tutulan Türk topluluklarının yaşadığı coğrafya 10 milyon km²'yi geçmektedir(Aynural ve Kesici, 2005:614).

Türk devletlerinin kendi aralarındaki iktisadi işbirliği güçlendirilerek, Türk coğrafyasında güçlü bir iktisadi blok oluşturabilmesi çok önemlidir. Esnaf odaları, ticaret odaları, sanayi odaları ve sair tüm piyasa oluşumları, kendi aralarındaki ilişkileri en üst düzeyde geliştirmelidir. Özellikle enerji alanındaki işbirliği ile katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesi ve teknoloji geliştirmeye yönelik teknik bilgi paylaşımının geliştirilmesi zaruret olarak karşımıza çıkmaktadır(Yereli, 2014:64).

4.2.Türk Dünyasının Dünya Ölçeğinde Önemi

Asırlarca Türklere vatan olan bu topraklarda yeraltı zenginlikleri hiç de küçümsenmeyecek boyutlardadır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra önemi gittikçe artan petrol ve 20. yüzyılın sonlarından itibaren kullanımı oldukça yaygınlaşan doğal gaz bakımından Türk Dünyası hayli zenginliğe sahiptir(Aynural ve Kesici, 2005:614). “Petrol-gaz” çok kritik bir madde türü olarak dünyaya hakim olacak devletleri tayin etmektedir. Bu kaynaklara sahip olmak hakimiyeti elde etmek için yeterli değildir. Asıl önemli olan bu kaynakları kontrol gücüne sahip olabilmektir (Yazgan, 2013:3). Bugün bu maddeler Türk coğrafyasında dünya rezervlerinin aşağı yukarı yüzde altmışı nispetinde mevcut bulunmaktadır. Ve 20. asrın başından beri bizim kontrolümüz mümkün olmamaktadır (Yazgan, 2013:14). Türk Dünyası İran da dâhil olmak üzere dünya petrol rezervlerinin %20, dünya doğal gaz rezervlerinin ise %50'sinden fazlasına sahiptir. Buna karşılık dünya petrol üretiminin %18'e, doğal gaz üretiminin ise %30'una yakın kısmı gerek bağımsız gerekse başka milletlerin hegemonyası altında olan Türk topraklarında gerçekleşmektedir(Aynural ve Kesici, 2005:639).

Abdulhamit Han'ın Türkistan coğrafyasına subaylar göndermesi, M.Kemal Atatürk'ün bize “hazırlanın” diye vasiyet etmesi, İsmail Gaspıralı'nın “Dil birliğine gidin, fikir birliğine gidin, iş birliğini gidin” demesi “Dil”in “Türkçe” olduğunu, “Fikir Birliği” ile kastedilenin, eğer bir yerde bir Türk'ün burnu kanıyorsa bütün Türkler aynı anda aynı sesi çıkaracak demektir. “İşbirliği” ise; Allah'ın Türk coğrafyasına bahsettiği kritik kaynakların tamamının Türkler tarafından, Türkler için, Türklerle birlikte kullanılması demektir(Yazgan, 2013:23-24).

Türk coğrafyasındaki iç sorunlar tarih boyunca dış güçler tarafından istismar aracı olarak kullanılmak suretiyle Türklerin gelişmesinin önüne geçilmiştir(Yılmaz, 201x:1). Türk ulusunun geleceğini dün olduğu gibi bugün de bulunduğu coğrafyanın şartları belirlemektedir. Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu'daki coğrafi ve jeopolitik koşullar Türk Dünyasının tamamı için çok zorlayıcıdır. Türkiye'nin ise kırılma noktalarının başında Avrupa Birliği sürecinde çürütülmekte olan ulus-devlet yapısı gelmektedir (Yılmaz, 201x:12). Türklerin Anadolu içlerinde ilk görülmeleri 1018-1040 tarihleri arasında olmuşsa da geniş kitlelerin bölgeye yerleşmeleri 1071 sonrası

gerçekleşmiş (Turan, 2007:160)olmasına rağmen geçen 1000 yılda hep bir mücadele içinde varlığını sürdürmüştür.

16. yüzyılın "Türk Yüzyılı" diye adlandırılmasının sebebi bu yüzyılda dört ayrı devlet çatısı altında örgütlenmiş olan Türklerin, 85 milyon km2 olan eski dünyanın 40 milyon km2'sini kontrol altında tutmasındandır. Otoyol ve hızlı demiryolları şebekeleriyle Avrupa, Asya ve Afrika ülkeleri arasında iyi bir kara ulaştırma imkânı sağlayan Türkiye, boru hatları vasıtasıyla Asya'daki zengin enerji kaynakları ile büyük tüketicilerin yer aldığı Avrupa'yı birbirine bağlamakla da önemini korumaktadır(10:13).

Sovyet Devleti'nin dağılması sonrası Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi ülkelerde Sovyet sonrası dönemde bütün ekonomik ilişkilerin köklü şekilde yeniden kurulması süreci başlamıştır. Egemenlik, bu cumhuriyetlere dünya pazarına bağımsız çıkış ve kendi dış ekonomik ilişkilerini yeni prensipler temelinde kurma olanağı tanımıştır. Ancak, karmaşık ve sert kanunlara sahip olan dünya pazarı ile ilk ilişkilerin ciddi problemler yaşattığı ortadadır. Sovyet dönemindeki bölge sistemi ve geleneksel pazarların kaybı, ortak para alanının ortadan kalkması ve bunların yanında dünya pazarına hammaddeyi başka rekabet edebilecek ürün çıkarılamaması bu ülkelerin ekonomisini uzun süreli ve derin sosyal, ekonomik buhrana sokmuştur. Sovyet sonrası Türk Cumhuriyetleri hayati önem taşıyan birçok iktisadi mesele bakımından dünyanın yakın ve uzak, büyük ve küçük devletlerinin, uluslararası ve bölgesel örgütlerinin ilgisini çeken doğal bir merkeze dönüşmüştür. Enerji rezervlerinin bolluğu sebebiyle bu jeopolitik coğrafyada dünyanın birçok devletinin çıkarları çatışmaktadır ve ciddi nüfuz kurma mücadelesi verilmektedir(Veliyev, 2009:104).

Aynı tarihe, dine ve dil grubuna sahip olan bu halkların yakın coğrafi arazide yerleşmiş olmaları, onların bölgesel ekonomik entegrasyonu için oldukça elverişli ortam yaratmıştır. 20.yüzyıl deneyimi, Avrupa Birliği gibi coğrafi ve kültürel birliğin temel alındığı bölgesel ekonomik entegrasyonların, halkların ekonomik açıdan daha hızlı kalkınmasını sağladığını kanıtlamıştır. Türk Cumhuriyetleri'nin coğrafi ve ekonomik koşulları birbirlerini tamamlamakla, ellerindeki zengin doğal kaynakları daha verimli kullanmalarına ve bu yolla genel refah düzeylerinin yükselmesine olanak tanımaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla kurulan Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık yıllarında emperyalist güçler onları kendi etki alanlarında tutmak istemişlerdir. Bu ülkelerin bağımsız bir şekilde gelişmelerini önlemek için askeri, siyasal ve ekonomik faktörleri ve etnik çatışmaları kullanmaya çalışmaktadırlar (Veliyev, 2009:106). Son dönemlerde Türk dünyasında birbirine yakınlaşma ve birleşme çabaları ekonomik ve kültürel ilişkiler hızlı artma eğilimi göstermesi, Türk dünyası Meclisi yaratılmasının gündemde olması, Türk Cumhuriyetlerinde İslami değerlerin daha da güçlenmesi, her yerde Osmanlı ruhu ve Türk ruhunun yükselmesini sağlayacağı öngörülmektedir (Veliyev, 2009:109).

Günümüzde bölgesel kutuplaşma ve buna bağlı küresel politikaların üretilmesi yaygınlaşmaktadır. Bölgesel bloklar kendi işbirliği imkânlarını geliştirirken iktisadi bütünleşmelere gitmektedirler. İşte Türk dünyası da bu blokların belki de en güçlülerinden biri olabilme potansiyeline sahiptir. Bu potansiyellerden bazıları şöyledir:

- Türklerin bulunduğu coğrafya, tüm ticaret yollarının ve enerji koridorlarının üzerindedir,
- Türkler İpek yolu ve Baharat Yolu üzerinde 2.000 yıllık bir idare tecrübesine sahiptir,
- Türklerin binlerce yıla yayılan ve farklı coğrafyalarda bulunan güçlü devletler kurup uzun yıllar yönetebilme başarısı, geleceği daha sağlıklı planlayabilmeleri açısından muazzam bir servettir,
- Türkler verimli arazilerde organik tarım yapılabilecek geniş topraklara sahiptir,
- Türkler kendi medeniyetlerinin tarihi kalıntıları üzerinde ve eşsiz doğaya sahip bir turizm coğrafyasında yaşamaktadırlar,
- Türklerin bulunduğu arazilerde mevcut doğal kaynak rezervlerinin önemli bir kısmı henüz yeryüzüne çıkarılmamıştır,
- Türkler oldukça genç ve dinamik bir nüfusa sahiptir(Yereli, 2014:62).

Türkiye Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerine millî ve batılı bir devlet olarak kurulan ve Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen radikal değişimlerle bulunduğu noktadaki zenginliklerini ve birikimini Türk dünyasının yararına sunması beklenen bir ülke konumundadır. Tarihî ve kültürel yakınlık, ekonomik tamamlayıcılık ulusal ve uluslararası ortak çıkarlar Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve akraba toplulukları arasındaki işbirliğinin temelini teşkil etmektedir. Bu nedenle karşılıklı çıkarlara dayalı, egemenliklere saygılı, iç işlerine karışmama gibi ilkeler çerçevesinde dayanışma ve iş birliği Türk milletinin hem tarihî, hem kardeşlik hem de millî çıkarları gereği olarak görülmektedir(Yılmaz, 2002:240).

5-TÜRK DEVLETLERİNE AHİLİK EKSENİNDE ÖNERİLER

Ahi örgütünde sanatkârlara iş yerinde yamak, çıрак, kalfa ve usta hiyerarşisi ile mesleğin incelikleri ve sırları öğretilmesi, akşamları toplanarak ahlak eğitimi verilmesi, haftanın belli günlerinde silah talimleri yaptırılması ve ata binme eğitimi verilmesi ve ayrıca esnaf çıraqlarının okuyup yazmalarına itina gösterilmesi(Solak, 2009:11) sisteminin Türk devletlerinde örnek içermesi gerekmektedir.

Ahiliğin dini inanç ve sembollerle belirlendiği sosyal fonksiyonu, kendi aralarında kin ve düşmanlık tohumlarının atılmasını engellemiştir. Üyelerine bir meslek ve ortak davranışlar kazandırmayı hedeflemişlerdir. Geleceği iyi bir vizyonla görebilmek için geçmişe bakıp anlamak, geleceği bu anlayışlar üzerine kurmak ve yeni sentezler yapmak gerekmektedir(Özerkmen, 2004:73-74).

Günümüzde, üretici ile tüketici, devlet ile halk, emek ile sermayenin barışık olması sağlam bir ekonomik yapı için gerekli bir koşuldur. Bu ortamın Ahilik teşkilatının var olduğu dönemlerde Anadolu'da sağlandığı görülmektedir. Aynı barışık iş ortamının tekrar sağlanması bugün de mümkün görülmektedir. Ekonomik kalkınmanın ön koşulu sağlam bir iş ahlakıdır. İş ahlakı konusunda çalışmalar yapılırken Ahilik teşkilatında yüzyıllarca geçerli olmuş iş ahlakının değerlendirmeye alınmasında yarar vardır. Ahilik teşkilatı konusunda oldukça doyurucu düzeyde akademik çalışmalar yapılmış olmasına rağmen bunların uygulamaya geçirilmemesi büyük kayıptır. Ahilik prensipleri ve Ahilik sosyal yapısı incelenerek toplumumuza yararlı olacak sonuçların günümüz şartlarına uyarlanabilir olarak ortaya konmasının yararlı olacağı kanaatindeyiz(Öztürk, 2002:10-11). Bugün dünyada küresel iş hayatında ahlaki değerler ve ölçüler giderek daha büyük bir önem kazanmakta ve büyük firmalar kendi ahlaki kurallarını listeleyerek çalışanlarını buna uygun davranmaya yönlendirmektedirler. Bu kuralların yaygınlaştırılması işletmelerin ahlaki bir biçimde sorgulanmasını sağlayacak, insanlık zararına faaliyet gösterenlerin kamu vicdanından başlayarak yargılanmasına ve zararlı faaliyetlerin önünü alacak yaptırımların uygulamaya konulmasına fırsat verecektir. Ahiliğin dünya görüşü, felsefesi, dünyamızda ilerleyen toplumların modeli olmakta ve kalkınmış birçok ülkenin çalışma hayatında Ahilik prensiplerinin izlerini görmekteyiz. Ayrıca paylaşmanın ve bir arada yaşamanın kültürel kodlarını verecek ipuçlarını da Ahilik ilkelerin bulmamız mümkün olacaktır(Sarıkaya, 2008:5).

Türk Ahi dervişleri gerçek bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla olacağına inanmış, bu yaklaşımları ile de Orta Çağ iktisadî hayatında, günümüz karma ekonomi uygulamasına benzer, yeni bir dönem meydana getirmişlerdir. Bu sistemle sermayeyi atıl bırakmayıp işletmek suretiyle iktisadi hayata canlılık kazandıran Ahilikte özel teşebbüs ve mülkiyet kabul edilmiş, devletin rolü, özel teşebbüsün yeterli olmadığı alanlarda amme hizmetlerini yerine getirmek biçiminde değerlendirilmiştir. Türk sanatkârların Müslüman olmayan tüccarlara karşı rekabette bulunabilmeleri ve varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli ortamı oluşturarak Türk esnaf ve sanatkârları, gerek aralarında sağladıkları karşılıklı dayanışma ve yardımlaşma sayesinde ve gerekse tekeldi bir anlayışla faaliyet göstermeleri neticesinde sanat ve ticaret hayatında imtiyazlı bir konuma gelmişler, iktisadî alanda söz sahibi olmuşlardır. Esnafa kredi olarak verilmesi, onlara hammadde sağlanması ve çeşitli sosyal risklerin meydana getirdiği zararların giderilmesi, karaborsanın ve farklı fiyat belirlemelerinin bertaraf edilmesi gibi fonksiyonlar icra etmekte olan "Orta Sandıkları" sistemi üretim, tüketim, tasarruf ve yatırım gibi ekonominin temel unsurlarının düzenlenmesinde çok önemli bir araç olarak kullanılmış, müteşebbislere teşebbüs cesareti verirken, tüccarların hırs ve

nefsanî davranışlarını frenleyerek kendilerini kanaatkârlığa yöneltmiştir. Orta Sandıkları ihtiva ettiği prensipler bakımından modern kooperatifçiliğin temellerini teşkil ettiği görülmektedir. Dünya kooperatifçiliğinin oluşmasında Ahi Birliklerinin tespit etmiş olduğu esasların önemli tesirleri olduğu neticesine varılmıştır. Ayrıca günümüz modern sendikacılığı üzerinde Ahiliğin tesirleri görülmüştür. Alman sendikacılık felsefesi ve yönetim şeklinin Ahiliğin bu yöndeki prensipleri gölgesinde geliştiği belirtilmiştir(Hülagü, 2012:4-5).

Küreselleşme olgusu, toplumumuzun temellerini oluşturan kurumların fonksiyonsuzlaşması, meslek ahlakının çökmesi, bireyi koruyan doğal grupların(aile) işlevlerini yerine getiremeyişi ile beraber toplumumuzdaki adalet duygusunun zedelenmesi toplumu yıpratmıştır. Ahilik gibi iş, istihdam ve dayanışma kurumları, bozulmuş olan adalet duygusunun, gelir dağılımının çözümü olarak, işsizliği ortadan kaldırarak, toplumsal enerjiyi ortaya çıkaracak amaç ve anlayışla yeniden harekete geçirecektir. Ülkemizin içindeki dar boğazlar ve sıkıntıların, dışarıdan empoze edilen reçetelerle çözülemeyeceği anlaşılmalıdır. Kendi gücümüze, yardımlaşma ve dayanışma ahlakımıza dayanmadıkça da köklü çözümler üretilemeyeceğimizi bilmemiz gerekmektedir(Özerkmen, 2004:75).

Ahilik, yönetim-halk bütünleşmesini en ileri düzeyde gerçekleştirecek kurumdur. Sivil bir kurumun, karşılaşılan problemlerin çözümünde gösterebileceği yararlılığın farkına varmalı ve bu tür sivil yapıların Dünyanın günümüzde üzerine daha çok düştüğünü görmeliyiz(Solak, 2009:23).

Ahi teşkilatlarında iş yerlerinde çırağın yetiştirilmesine yönelik uygulamaya yönelik mesleki eğitim verilirken, ahi ziyaretlerinde de ahlaki eğitim verilmesi insanı en yaş halindeyken şekillendirmenin ve toplumu güçlendirmenin simgesiydi. Bu sistem de bilgi saklamak yoktu ve her usta çırağına, sanatını en ince ayrıntısına kadar öğretmek zorundaydı. Ahlaki eğitimde de toplumsal ahlâk ve erdemleri, insanlık, dürüstlük, edebiyat, Kur'an okumak, yemek pişirmek, tarih, musiki, tasavvuf dersleri ile güzel yazı ve tezhip sanatlarıyla ilgili dersler verilmesi muhtaciyetten uzak bir nesil yetiştirmenin en güzel örneğiydi (Bakır, 2014:407-408). Ahilikte eğitim, gençlikten başlayıp bütün yaşamı kapsayan bir sürekliliğe dayanır. Eğitimin henüz kamunun sorumluluğunda değilken bu görevi Ahiler yürütmüştür. Ahiler gündüzleri işyerlerinde, geceleri zaviyelerde toplanıp ilim, irfan ve birazda eğlence içeren sohbetlere katılmayı ve(Durak ve Yücel, 2010:153-154) mükemmel insan ile mükemmel toplum hedeflenmişlerdir. Ahi Birlikleri geliştirmiş oldukları ahlaki, sosyal ve ekonomik ilke ve erdemlerle günümüzün çeşitli örgütlerine, sendikalarına, gençlik ve meslek kuruluşlarına, eğitim kurumlarına, pek çok yönden örnek olabilecek bir yapıya sahiptir. Ahilik kurumunun mesleki, ticari ve toplumsal ahlaki ön planda tutan gelenekleri hatırlanarak ihtiyaç duyulan alanlarda modern sentezlerin yapılarak günümüz şartlarına uyarlanması son derece önemlidir. İş ve sosyal yaşamla ilgili düzenlemeler yapılırken Ahilik ilke ve kurallarından yararlanılması, okul müfredatlarında yer alması,(Durak ve Yücel, 2010:166) kaliteli insan ve kaliteli toplum olma konusunda önemli katkılar sağlayacaktır.

Ahiliğin Anadolu'daki izleri günümüzde hala görülmektedir. Ülkemizin gerek ticarî gerekse sosyal hayatının bir bütün olarak yozlaşmasının önüne geçmek için, Ahiliğin sosyal kontrol sisteminin, temel toplumsal dinamiklerimizden beslenerek örnek alınması büyük önem taşımaktadır(Tekin, 2004:234). Ahilik teşkilâtından, her kademededen sorunun yerinde ve zamanında çözümlenmesi esastır. Sadece çözümü bulunamayan konular bir üst kademeye sunulurdu (Ceylan, 2014:8).

Ahiler, madde ve mana dengesini kurmaya çalışmışlar ve bunu büyük ölçüde başarmışlardır(Öksüz, 1993:29). Ahilik prensipleri ve Ahilik sosyal yapısı incelenerek günümüz toplumuna uyarlanmalıdır (Gündüz, 2013:3). Ahilik felsefesinin, sofrada adabından, su içmeye, yürümeye kadar ince kurallar koyduğunu ve yapılan her işin mükemmel yapılmasını hayat felsefesi haline getirdiğini söylemek hiç de abartı değildir. Ahiliği Devlet eliyle tanıtmak, Özel sektör için de bir farkındalık oluşturma gerekmektedir. Ayrıca Ahilik düşüncesinin üniversitelerin tüm bölümlerinde seçmeli ders olarak okutulması, hayati bir proje olarak karşımızda durmaktadır (Zorlu, 2013:1).

Ahiler Türkçe konuşmaya, Türkçe yazmaya ve Türkçe'yi diğer milletlere yaymaya özel önem vermişlerdir. Türkçe'yi öğrenip-öğretmekle kalmayıp; dil yönünde kabiliyetli insanları,

edebiyatçıları, şairleri yetiştirerek onlara ciddi sorumluluklar yüklemişlerdir. Böylece Türkçe'nin günümüze kadar çok ileri bir seviyede gelmesini sağlamışlardır(<http://esnafim.org>, 2013:1).

Ahiler Osmanlı'nın gururu şeref ve haysiyeti hileli mal satmayarak her zaman korumuşlardır. Bugün ise yoksulluk ve yolsuzluk ekonomisinin ne tür sosyal yaralara yol açtığına hep beraber tanık olmaktayız. Her geçen gün ahlaki olarak biraz daha kirlenmekteyiz. Bu amansız hastalığa karşı ise bir aşı, bir panzehir lazımdır. Bu panzehir ise, Ahilik kurumu aracılığıyla ecdadımızın bizlere hediye ettiği düsturlarda görebilmekteyiz(Tatlıoğlu, 2013:12). Ayrıca bir milletin sürekliliği, tarihi süreçte geliştirdiği temel idealler ve müesseseleriyle olan bağlarını sürdürmesine ve gelişimini bu idealler ve müesseseler üzerine bina edebilmesine bağlıdır demek hiç de yanlış olmayacaktır(Demirpolat ve Akça, 2004:355).

Batılılaşma, değerlerimizi erozyona uğratmıştır. Sosyal diyalogun sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi, her şeyden önce insanî ilişkilerin temelinde yatan yapısal faktörlere yeniden gözden geçirmemize, iktisâdi-kültür değerlerimize dönmemize ve tarihî mirasımızla barışık duruma gelmemizle mümkün olabilecektir(Bayram, 2012:111-112).

Ahi sözcüğündeki "kardeş" anlamı, Türk kültür hayatında önemli bir yeri olan yardımlaşma, dayanışma, kanaat ve hoşgörünün kökleşmesini sağlamıştır. Böylece Türk toplum yapısında birleştirici harç işlevi görmüştür(Mahiroğulları, 2008:152).

Bir kadın örgütü olan Bacıyan grubu, Anadolu'ya yeni gelenlerin hanımlarına İslamiyet'i öğretip, din-i İslâmı bihakkın yaşamaları için gayret etmişlerdir. Elde ettikleri yüce İslam kültürünü bacıdan bacıya nakletmişler ve böylece üç kıtada altı asır at koşturacak istikbalin Osmanlı neslinin temelini kurmakta yardımcı olmuşlardır (Atçeken, 2012:5). Türk kadınına hem toplum hem de devlet içerisinde büyük değer verilmiştir. Kadınlar doğrudan toplum içerisinde faal bir şekilde hayatını devam ettirmektedirler. Kız çocukları erkek çocukları gibi silah kullanabilmekte ve gerektiğinde elde silah savaşabilmektedir. Ahilik teşkilatındaki haliyle kadınıma tekrar aynı değeri vermek toplumumuzun yükselmesini sağlayacaktır(Gündüz, 2012:144).

Türklerin tarih boyunca pek çok devlet kurmaları, onların ne kadar teşkilatçı bir yapıya sahip olduklarını göstermesi bakımından dikkat çekici iken, kurulan devletlerin yıkılış sebepleri de o kadar vahimdir. Türk tarihinin geneli göz önüne alındığında çoğu devletin iç çekişmelerle veya başka bir Türk boyu tarafından yıkıldığı görülmektedir. Türklerin "ilsiz" ve "kağansız" kalmalarının en büyük sebebi, aslında kendilerini illi ve kağanlı yapan "Türk töresi"nden kopmaları olmuştur (Bulduk, 2008:52). İslamiyet'ten sonra 600 yıl hüküm süren Osmanlı Ahi teşkilatıyla birleştirici güç kullanımının doğurduğu olumlu neticeyle imparatorluk yaşam sürecini uzatmıştır. O sebeple Türk dünyasının bir araya gelip güçlendirilmesinde Ahiliğin bir performans artırıcı olarak uygulanması aciliyetle gerekmektedir. Ayrıca birer birer bağımsızlığını ilan eden Türk Cumhuriyetlerinin en önemli problemlerinden biri lider sorunudur. Nereye bakarsanız bakın Türk cumhuriyetlerinde ve topluluklarında halkı peşinden sürükleyecek karizmatik insanların noksanlığı göze çarpmaktadır (Gömeç, 2007:117). Buradaki boşluğu dolduracak olan da Ahi zihniyetinde eğitim almış nesil yetiştirerek bu soruna çözüm bulmak mümkün olacaktır. Ahilerin Moğol hâkimiyetine karşı çıkarak halkı örgütleyip önemli mücadeleler verdiğini görmek, Osmanlı Beyliğinin kuruluş ve gelişmesine doğrudan katkı sağladığını bilmek, siyasi istikrarsızlık döneminde bir joker yardımcı gibi dirliği sağlamak(Sarıkaya, 2008:2) gerektiğini görmemiz aciliyetle gerekmektedir.

6.SONUÇ

Türk dünyası tüm dünyaya hakim olabilmek için yeterli güce sahiptir. Ancak Türklerin talihsizliği hep bir liderin olmayışıdır. Liderlik eksiği de bizi insan yetiştirememeye sorunumuza götürmektedir. Ahilik teşkilatının Dünyaca farklı isimler halinde devam ettirilen yönleriyle Türk ülkelerinde uygulanması insan unsurumuzun gelişmesini sağlayacak ve bu durum beraberinde aklı ve bilgiyi kullanmayı, yani teknolojiyi getirecektir. Toplumsal olarak çöküntü içinde yaşamını sürdüren insan kitlelerimiz bilinçlenecek ve toplum içerisinde üzerine düşeni yerine getirmeye başlayacaktır.

İslam dininin layıkıyla öğrenilip yaşamımıza işlenmesi gerekmektedir. İslam dini akli ve bilimi destekleyerek bizi Kaf dağının ardındaki ilme ve bilgiye dahi götürecektir enerjiyi verecektir. Hz. Peygamberimizin sünnetini ve Kur'an'ın düzenleyici ve uyarıcı kurallarını hayatımıza dâhil etmemiz bizi Müslüman olmamızdan dolayı sorumlu hissettirecektir.

Yer altı kaynağımız ve genç nüfusumuz Dünya ölçeğinde bizi daha avantajlı hale getirmektedir. Tarihteki kabiliyetlerimiz bize düşmanlığını sürdüren toplumları şu anda güçlü olmalarına rağmen bile tedirgin etmektedir. Uyanmış bir Türk milletinin bizi Dünya lideri olabileceğini çok iyi bilmekte ve bu süreçte bizlerin ülkelerinde hep bir kargaşa ortamı yaratmakta ve bizi birbirimize düşürmektedirler. Ahilik uyanmaktır. İslam düsturlarını bizi biz yapan değerlerimizle kaynaştırmaktır. Bunu yapmak ve coğrafyamızda yaşanan sorunları anında çözmemiz kaynaklarımızı daha bereketli hale getirecektir.

Dünya'da eskiden beri düşman olan toplumların bile birleşme eğiliminde olduklarını görürüz. Ancak Dünya'da parçalanmış olarak bulunan iki millettten biri Türkler, diğeri ise Araplardır. Burada ortak payda İslâm'dır. Akan kan hep bu coğrafyadadır. Buna rağmen terörist olarak adlandırılan yine masum Müslümanlardır. Bu sebeple Dünya'da akan kanı durdurmak daha önce de olduğu gibi Türklerin görevi olmalıdır. Yurtta barış ve Dünya'da barışı aciliyetle sağlamalıyız. Kardeşlik teşkilatı olan Ahilik teşkilatını bir an önce Türk dünyasında yaşatmalıyız...

KAYNAKÇA

- Akça, G. (2003). Ahilik Geleneği Ve Günümüz Fethiye Esnafı, Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 14, S:209-219.
- Atçeken, Z. (2012). Ahiliğin Kültürümüze Etkileri Ve Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Ahi Teşkilatı
https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=340490985970712&id=180111382008674, (ET:30.01.2015).
- Aynural S. ve Kesici, A. (2005). Türk Dünyasının Petrol Ve Doğal Gaz Zenginliği, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı:49, S:613:642.
- Bakır, S. (2014). Bir Eğitim Kurumu Olarak Ahilik Ve Hülya Taş'ın "Günümüz Bursa Esnafında Ahilik Kültüründen İzler" Adlı Eseri, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 3/1 2014 S: 406-415.
- Bayram, S. (2012).Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı ve Esnaf Loncaları, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 21, S:81-115.
- Bulduk, Ü. (2008). Yaşayış Ve Kültür Açısından Eski Türk Devletlerinin Kuruluş Ve Yıkılış Nedenleri, Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007), Sakarya Üniversitesi Basımevi: Sakarya, S:47-55.
- Ceylan, K. (2014). Türk-İslâm Medeniyetinin Öncülerinden Ahi Evran Velî Ve Medeniyetimize Etkileri, Türk Dünyası Bilgiler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir, S:131-144.
- Çakmak, M. (2014). Ahiliğin Tasavvufi Temelleri ve Ahilik-Fütüvvet İlişkisi, Hikmet Yurdu, Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, Ocak – Haziran 2014/1, S: 143-158.
- Demirpolat, A. ve Akça, G. (2004). "Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları", Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı: 15, Bahar 2004, Konya, S:355-376.
- Durak, İ. ve Yücel, A. (2010). Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Etkileri Ve Günümüze Yansımaları, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:15, Sayı: 2, S:151-168.
- Erbaşı, A. (2012). Ahi Teşkilatında Yönetim Fonksiyonlarıyla İlgili Uygulamalar, TurkishStudies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 7/2 Spring 2012, P.1321-1331 , Ankara/Turkey.
- Es, M. (2008). Ahilik Ve Yerel Yönetimler, Yerel Siyaset Dergisi, Sayı: 28, Nisan, <http://www.yerelsiyaset.com/pdf/nisan2008/9.pdf>, (ET: 28.01.2015). S:34-39.

- Gömeç, S. (2007). Türkiye-Türk Cumhuriyeti İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research Volume 1/1 Fall 2007, S:114-131
- Gündüz, A. (2012). Tarihî Süreç İçerisinde Türk Toplumunda Ve Devletlerinde Kadının Yeri Ve Önemi, International Journal of Social Science, Volume 5 Issue 5, p. 129-148.
- Gündüz, A. Y., Kaya, M. ve Aydemir, C. (2012). Ahilik Teşkilatında Ve Günümüzde Tüketicilerin Korunmasına Yönelik Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İibf Dergisi, Cilt:14, Sayı:2, 2012, S.37-54.
- Günay, Ü. (1998). Dini Sosyal Bir Kurum Olarak Ahilik, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:10, S:69-77.
- Gündüz, V. (2013). Ahiliğin önemi, Kardelen Dergisi, <http://www.kardelendergisi.com/yazi.php?yazi=1566>, (ET:25.01.2015). Sayı: 77.
- Hasret, A. (2009). Günümüzde Türk Dünyası'nın Ortak Sorunları, <http://www.azerhasret.com/?p=611>, (ET:15.01.2015). S:1-4.
- Hülagü, M. M. (2012). Ahi Evran Ve Ahilik, http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20120302110400_0.pdf, (ET:21.01.2015).
- Http://esnafim.org/ahiligin-turk-diline-verdigi-onem/, (2013), Ahiliğin Türk Diline verdiği Önem, Esnafın Dünyası E-Dergi, EsnafimAHİLİK0, (ET:27:01.2015)
- Karasoy, Y. (2003). Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 14(1-15). S:1-23.
- Kaya, A. (2013) Anadolu'nun Türk Ve İslâm Yurdu Haline Gelişinde Ahîlerin Rolü Ve Önemi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 29, S:547-561.
- Kazıcı, Z. (1978). Esnaf Teşkilatı Ahilik, Diyanet Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 3, S:250-255.
- Mahiroğulları, A. (2008). Selçuklu / Osmanlı Döneminde Kurumsal Bir Yapı: Ahilik/Gedik Teşkilatı Ve Sosyo-Ekonomik İşlevleri, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı:54, S:139-154.
- Öksüz, E. (1993). Ahilik Müessesesinin Sosyal Gelişmedeki Yeri ve Önemi, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, Cilt:24, Sayı:1, S:28-35
- Özerkmen, N. (2004). Ahiliğin Tarihsele – Toplumsal Temelleri Ve Temel Toplumsal Fonksiyonları – Sosyolojik Yaklaşım, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 44, 2 (2004), S: 57-78.
- Öztürk, N. (2002). Ahilik Teşkilatı Ve Günümüz Ekonomisi, Çalışma Hayatı Ve İş Ahlakı Açısından Değerlendirilmesi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:7, S:43-56.
- Palandöken, B. (ET:22.01.2015). Ahilik Kültürü, Türkiye Esnaflar ve Sanatkarlar Konfederasyonu, <http://www.tesk.org.tr/tr/yayin/123.pdf>.
- Sarıkaya, M. S. (2008). Ahilik Kültürü Üzerine,, “Ahilik Kültürü Üzerine“, Yenises Dergisi, Yıl: 12, Sayı: 154, Osmaniye, Ekim 2008. S:24-27.
- Solak, F. (2009). Ahilik Kuruluşu, İlkeleri Ve Fonksiyonları, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul.
- Soysal, A. (2013). İşletmelerin Başarısında Ahilik İlke Ve Uygulamalarının Önemi: Bir Değerlendirme, Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası, Cilt: 27, Sayı: 2, Mart 2013, S:6-19.
- Şanal, M. ve Güçlü, M.(2007). Bir Toplumsallaştırma Aracı Olarak Ahilik, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 23 Yıl: 2007/2, S:379-390.
- Şen, M. (2002). Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik: Ahi Birlikleri, Loncalar Ve Vakıflar, Çimento İşveren Dergisi, Kasım 2002, Sayı: 6, Cilt:16, S:18-40.
- Tatlıhoğlu, K. (2013). Ahilik Teşkilatında İş Ve Meslek Ahlakının Bireylerin Kişilik, Karakter Ve Sosyal Gelişimine Etkisi, III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu "İş Ahlâkı", S:1-15.
- Tekin, M. (2004). “Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Ahilik ve Toplumsal Dinamikleri”, I. Ahilik Araştırmaları Sempozyumu- 12-14 Ekim 2004, Kırşehir, S:219-235.
- Turan, N. S. (2007). Selçuklu Ve Osmanlı Anadolu'sunda Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Gelişim Süreci, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı:52, S:151-187.
- Veliyev, D. (2009). Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyası, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2009, Sayı:19, S:103-110.

- Yazgan, T. (2013). Türk Dünyası (Dünü- Bugünü, Dertler-Çareler), Anamur Sedir Aylık Fikir Kültür Sanat Dergisi, <http://anamursedir.com/sayfa.asp?sayfaID=57>, (ET:02.02.2015).
- Yereli, A. B. (2014). Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasında İktisadi İşbirlikçinin Önemi, Türk Yurdu Dergisi, Sayı: 322, Haziran 2014, S:61-64.
- Yıldız, N. B. (2012). Anadolu'yu Vatan Yapanlar: Ahiler, İslami Hayat Aile Dergisi, Sayı: 7 / Eylül 2012, <http://islamihayatdergisi.com/konular/detay/anadoluyu-vatan-yapanlar-ahiler> (ET:17.02.2015).
- Yılmaz, M. (2002). Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme, Çağdaş Türklük Araştırma Sempozyumu, S:240-261.
- Yılmaz, S. (201x). Jeopolitik Ve Türkiye, http://usam.aydin.edu.tr/analiz/TURKIYE_ICIN_JEOPOLTK.pdf, (ET:17.01.2015), S:1-15.
- Zorlu, K. (2013). Ahiliği Türk Dünyasına Yaymak, Gazete 2023, <http://www.gazete2023.com/article.php?id=56>, (ET:20.01.2015)..

**AÇ BARS HİKÂYESİNDE BÜTÜN, HEPSİ, TAM ANLAMLARINA GELEN
KELİMELEERİNİN EŞ ANLAMLILIK DİZİLİMİ**SYNONYMY ARRANGEMENT OF THE WORDS *ALL, WHOLE, ENTİRE* İN AÇ BARS
STORY

Melike UÇAR Arş. Gör.

Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye
ucarmelike85@gmail.com +9005426719240**Özet**

Eski Uygur metinlerinin Turfan, Hoço, Kızıl, Miran, Dunhuang ve çevresinde bulunmasından hemen sonra bu metinler üzerinde çalışmalar da başlamıştır. Prof. Dr. Mehmet Ölmez'in danışmanlığında Zemire Gulcalı tarafından 2013 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışılmış olan Altun Yaruk Sudur'un 26. bölümünde yer alan Aç Bars hikâyesinin aslı Sanskritçe olup 8. yüzyılda Çinceye, 11. yüzyılda da Şingko Şeli Tutung tarafından Uygurcaya çevrilmiştir. Aç Bars hikâyesinde alku, barça, birtem, bütürü, çak, egsüksüz, imerigme, kalısız, kamag, kamagun, kop, soka, tetrü, tolp, tolu, tükel, tükellig, tüketi, tüpüre, tüzü, ugrayu, yumgı kelimeleri "bütün, tam, tamamıyla, hepsi" anlamlarında olduğu dizinde kaydedilmiş ve bu anlamlar ile metnin çevirisi yapılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda bu kelimelerin anlamlarında bazı farklılıkların bulunduğu, her ne kadar eş anlamlı olsalar da soyut ve somut, nesnel ve öznel düzeyde birbirinden ayrıldıkları tespit edilmiştir.

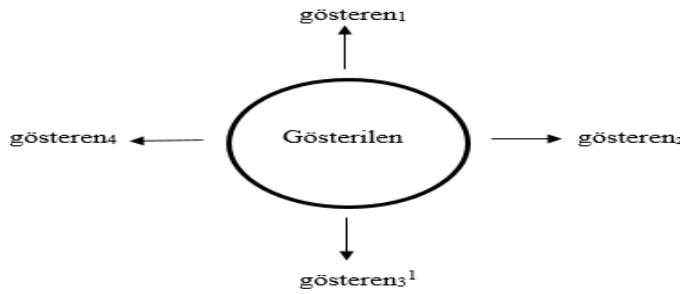
Resume

Turfan texts of ancient Uygur, Hoço, Red, Miran, immediately after the discovery of Dunhuang and the surrounding area have also started work on this text. Prof. Dr. Mehmet Ölmez counseling in Zemir by the Gulcal who worked as a master's thesis in 2013, Golden Light Sutra Sudur 26 in section is the original Sanskrit of the Open Bars story in the 8th century Chinese have been translated in the 11th century in Şingko Shelah by Tutung Uighur. In Aç Bars story, alku, barça, birtem, bütürü, çak, egsüksüz, imerigme, kalısız, kamag, kamagun, kop, soka, tetrü, tolp, tolu, tükel, tükellig, tüketi, tüpüre, tüzü, ugrayu, yumgı the words "whole, complete, completely, all the" saved in the directory it is in this sense and has been translated text meanings. The results of the investigation that there were some differences in the meaning of these words, even if they are synonyms although abstract and concrete, objective and subjective level has been determined that separated from each other.

Anahtar kelimeler: Eski Uygurca, anlam bilim, metin bağlamli dizin**Giriş**

Eski Uygur metinlerinin Turfan, Hoço, Kızıl, Miran, Dunhuang ve çevresinde bulunmasından hemen sonra bu metinler üzerinde çalışmalar da başlamıştır. Prof. Dr. Mehmet Ölmez'in danışmanlığında Zemire Gulcalı tarafından 2013 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışılmış olan Altun Yaruk Sudur'un 26. bölümünde yer alan Aç Bars hikâyesinin aslı Sanskritçe olup 8. yüzyılda Çinceye, 11. yüzyılda da Şingko Şeli Tutung tarafından Uygurcaya çevrilmiştir. Aç Bars hikâyesinde alku, barça, birtem, bütürü, çak, egsüksüz, imerigme, kalısız, kamag, kamagun, kop, soka, tetrü, tolp, tolu, tükel, tükellig, tüketi, tüpüre, tüzü, ugrayu, yumgı kelimeleri "bütün, tam, tamamıyla, hepsi" anlamlarında olduğu dizinde kaydedilmiş ve bu anlamlar ile metnin çevirisi yapılmıştır.

Yapılan incelemede *Aç Bars* hikâyesinin dizini genellikle sözlüklerde verilen anlamları aktardığı için, kelimelerin farklı bağlamlardaki anlamlarını tespit etmekte yetersiz kaldığı görülmektedir. Sözcüklerin anlamları yoktur, kullanımları vardır. Bu sebeple konuşmada veya söylemde konuşucuya iletmeye çalışılan anlam sözcüğün aynı bağlam ve dizilimdeki diğer sözcüklerle kurmuş olduğu ilişkilere bağlı olarak anlam kazanır (Guiraud, 1984: 19). Dizinlerde bağlama göre değişiklik gösteren farklı anlamların kaydedilmesi şart görüldüğü fikrinden yola çıkarak kelimelerin metinde hangi cümlede kaç kere geçtiği, bu kelimelerin hangi anlamda kullanıldığı gösterilerek dizinde yapılan bazı hatalarda düzeltilmek suretiyle kelimelerin eş anlamlılık düzeyi tespit edilmeye çalışılacaktır. Kelimelerde anlam aynılığını ifade etmek için eş anlamlılık terimi kullanılmaktadır. Eş anlamlılık, bir gösterilenin birden fazla gösteren ile ifade edildiği bir dizilimdir. Bu dizilim şemada şöyle gösterilebilir:

Dilbilimciler, anlam bakımından birbiriyle tamamen örtüşen kelimelerin eş zamanlı biçimde bulunmasının çok zor olduğu kanaatinde dirler (Aksan, 2009). Anlamları aynı veya birbirine yakın olan veya iki ya da daha çok sayıda göstergenin aynı anlama gelme, ayrı göstergelerin aynı gösterileni belirtme özelliği gösteren kelimeler şeklinde de ifade imkânı bulaneş anlamlılık dilbilimi açısından incelendiğinde aslında anlamca birbirine tıpya tıpya denk düşen çok az kelime var olduğu görülür. (Korkmaz 1992: 56, Vardar, 1998: 356). Tam anlamıyla birbirine denk gelen kelimeler çok nadirdir. Bu tarz kelimeler daha çok anlamca yakınlık göstergeler de mutlaka araya soyut, somut, canlı, cansız, nitelik, nicelik açısından bir farklılık gösterir. Bu yüzden anlamsal boyutta kesin örtüşen kelimeler yoktur. Her kelimenin anlamı veya anlamları, taşıdığı göstergeyle değil, içinde bulundukları bağlantıların tümüyle tanımlanabilir ve açıklanabilir. Kelimelerin anlam düzeyinin metin bağlamından çıkarılması gerekmektedir (Sarica, 2005; Yaylagül, 2004). Kelimeler başlangıç itibarıyla aynı anlamı göstergeler bile zamanla kullanıldıkları yere göre farklı ve daha ayrıntılı bir anlam kazanabilirler. Bu sebeple her yerde eş görülen kelimeler birbirinin yerine kullanılmayabilir. Dil bir konvansiyondur. Bu sebeple eş anlamlısıyla yedeklenen kelime bazen yadırganabilir veya kabul görmeyebilir (Demirci, 2014: 203). Bu düşünceden yola çıkarak eş anlamlılık düzeyinde verilen bazı kelimeler dizilimde esasen eş anlamlı mıdır ve eş anlamlı olarak kabul edilen kelimeler birbirinin yerine kullanılabilir mi sorularına *Aç Bars* hikâyesindeki bütün, tam, hepsi anlamalarına gelen kelimeler üzerinden cevap vermeye çalışılacaktır:

❖ **alku, egsüksüz, kamag, tolu tükkel, tükellig, tüzü tüketi**

1.**tolu tükkel** bışrunmaklık edgüg **egsüksüz** bütürgülük yüz buyanlığı etiğın etingülük **tolu tükkel** bilge biligig tüpergülük **alku** burhanlar üze ögitmiş idok nomlug etözüg tanuklaguluk **kamag** beş azun tınlıklar oğlanın nom buşılığ meri üze meriletgölüg... “Mükemmel, eğitim almalı ve iyiliği eksiksiz şekilde tamamlamalı. Bütün bilgililerin aslını araştırmalı; bütün budaların övdüğü zarif ilahî vücudu tanıklamalı, bütün beş dünya canlılarının çocuklarını dua ve hayır saadetiyle sevindirmelidir.” (230-237)

2. ...ol yme maharate elig han ertirü ulug bay barımlıg tsarları ağılıgları ı tarı ed tavar üze **tolu** alp atım süülüg küçire **tükellig**... “O, Maharatha hükümdar son derece zengin idi ambarları tahıl ve mal mülk ile dolu olup mükemmel bir kahraman ve nişancı askeri gücü vardı.” (61-65)

3. ...bodisatav tegin etözin buşı berip neteg kılmış işlerin eyin kesigçe **tüzü tüketi** ötündi...“Bodisattva prensin vücudunu feda ederek neler yaptığını sırasıyla tam olarak, mükemmel arz etti.” (458-460).

- ❖ Dizinde **tolu** kelimesinin *dolu, hep, bütün* anlamları verildiği halde, 7 yerde geçen bu kelimenin *hep* ve *bütün* anlamları tek başına tespit edilememektedir. Ayrıca **tolu tükel** şeklinde ikileme olarak kullanılan bu yapı, *tam, muhteşem* anlamına gelmiş olup, *tolu* kelimesinin geçtiği diğer 6 yerde de sadece *dolu* anlamında kullanıldığı görülmektedir.
- ❖ Yapılan inceleme neticesinde *tükel* yapısının kelime anlamının *mükemmel, tam* olduğu tespit edilmektedir. *Tükel* daha çok Buddhaların özelliklerini ifade etmede kullanılır. *tükel bilge bilig* “tam bilgi, muhteşem bilgi”, Tolu tükel: Çin. 圓滿 İng. to complete, tolu tükel bilge bilig : Çin. 微妙法 İng. marvelous dharma Çin. 一切智 *yī iè zhī*, Skr. *sarvajña* “Buddha bilgisi, muhteşem bilgi, her şeyi bilme” anlamlarına gelen terim, *sarva* “tam, bütün” sözü ile *jña* “bilgi” sözünden oluşmaktadır (SH 2b). *Sarvajña*, “Buddha alanına girdiği zaman Śākyamuni’nin muhteşem bilgisi”ni ifade eder (SH 468a) (Tokyürek, 2011:247). Cümlesinde de görüldüğü gibi üstün, muhteşem bilgilere ancak Buddha aracılığıyla ulaşılmaktadır. Bu sebeple diğer bütün, tam anlamlarına gelen kelimelerden farklı olarak *tükel* kelimesinin ayrı bir yerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. *tolu tükel* yapısı madde başına *mükemmel, tam* şeklinde dizine eklenmesi gerekmektedir.
- ❖ **Alku** kelimesi Çin. 一切諸佛 *yīqiè zhū fú*, Skr. *sarvabuddha*, İng. All şeklindedir. Metinde *bütün* anlamında kullanılmaktadır. Fakat diğer kelimelerden farklı olarak burada *alku alku* şeklinde Çince metinde 一切 ve 諸 iki kere yazılmasıdır. Bu durumda *alku* kelimesinde pekiştirme anlamı söz konusudur denilebilir.
- ❖ **Tükellig** kelimesine de dizinde *tamam, dolu, eksiksiz* anlamları verilmiştir. Metinde sadece bir yerde geçen bu kelimenin metin bağlamında mükemmelliği, eksiksiz olmayı ifade etmektedir. Ayrıca dizinde **tüzü** kelimesi ayrı bir madde başı olarak *bütün, hep, tamamıyla* anlamları verildiği halde bu kelime, **tüzü tüketi** şeklinde ikileme olarak dizinde verilip *tam olarak, mükemmel* şeklinde de anlamlandırılması gerekmektedir.
- ❖ **Egsüksüz** kelimesinin metinde yarım olmayan yani tam anlamında kullanılmıştır. Burada Budhaların mükemmelliği söz konusu olduğu için eksiksiz olan bilgi ve eğitimden bahsedilmektedir. Dizinde bütün anlamının da verildiği bu kelimenin bütün anlamıyla bir ilgisinin olmadığı görülmektedir. Dizinde **egsüksüz** kelimesinin *kâmil* anlamı da verildiği halde sadece bir yerde geçen kelimenin bu anlamı tespit edilememektedir.

❖ kamagun, kamag, kamagun yumgı, yumgı, imerigme

- 4...tözünüm a sen ner busma busrulma, men amtı **kamagun** ünüp amrak ögüklerimin tileyin barın yokın bileyin tep...“Ey azizim! Sen hiç üzülme, ben şimdi hepsiyle beraber çıkıp sevgili çocuklarımı arayayım, varlığını yokluğunu bileyim, deyip.” (409-412)
5. ...**kamag** kurtlarınr koruzlarınr tergini kannır yirinin ornağı siririn tamırın yörgelmiş sürökler ulağı üze tutuşmış...“Bütün böceklerin yığıldığı, kanın irinin toplandığı yeri, damarlarla sarılmış kemikler ile bağlanmış.” (219-222)
6. ...ey eçilerim a, biz **kamagun** amtı isig özümüke etözümüzke ertirü ilinmiş yapşınmış biz...“Ey ağabeylerim! Biz hepimiz şimdi canımıza, vücudumuza son derece bağlanmışız.” (152-155)
7. ...burhan kutın tileyür men kim **kamag** bilgelerke sevgülük taplaguluk...“Budalığı dilerim, ki Buda kutsiyeti bütün bilginlerce sevilen, seçilendir.” (258-260)
8. ...üç ögüklerim birgerü, tapıgçıları birle **kamagunyumgı** bartılar arıgka, ilinçü meri kılgaı, **kamagta** kiçigi sever amrak, oğulum yalaruz kalıpkelmeser, bolmış bolgay oğgurak, adırıluluk alp ada tep onçulayı siriledi... “Üç yavrum, hizmetçilerle birlikte hepsi beraber ormana gittiler eğlenmek için, hepsinde küçüğü, sevgili oğlum yalnız kalıp gelmezse, mutlaka olacak ayrılık tehlikesi, diye böylece feryat etti.” (435-440)
9. ...sığtaşı ketermeyük yeviglig tizikligin **kamag** begler birle **yumgı** bodisatnır kalmış şarırın evdidiler...“Ziynetlerini çıkarmadan dizilen bütün beyler ile hepsi Bodhisattva’nın geri kalmış kemiklerini topladılar.” (519-522)
- 10....terkin buryukları inançları birle **yumgı** balıktın taşgaru ünüp öri öri yadılıp... “Derhâl kumandanları ile birlikte hepsi şehirden dışarıya çıkıp her tarafa dağılıp.” (412-414)

- **Kamag** kelimesi kamag [beş azun] tınılıklar: Çin. 一切衆生 all sentient beings, 一切衆生 All sentient beings Çin. 一切 Skr. sarva, İng. All, the whole şeklinde ifade edilmektedir. Çince metinde 一切 yine “bütün” anlamında kullanılır ve ikinci bir “bütün” sözü kullanılmaz. Dolayısıyla burada pekiştirme söz konusu değildir. Böylece *alku* sözü daha kapsamlı ifadeyi karşılarken *kamag* sözü daha dar anlamda kullanılmış olabilir. Bir sözcüğün anlam alanını incelenmesinde bu sözcüğün bütün kullanımlarını incelemek gerekir.(Kıran, 1986: 203,204). Metinde tolu tükel, alku, kamag kelimelerinin sadece canlılardan önce kullanılmış olduğu görülmektedir.
- **Kamagun yumgı** ifadesi metinde ikileme olarak kullanılmıştır. **Kamagun yumgı**: Çin. 并 İng. to put together (ping) **Yumgı bodisatavlar**: Çin. 共收 İng. in common with (gòng), to collect (shōu). **Yumgı** kelimesinin Çince ve İngilizce anlamlarından da yola çıkarak diyebiliriz ki bu kelime birliktelik ifade etmektedir.

11....köni nomça töröçe başladaçı **imerigmekamag** bodunun karasın aşmış üklitmiş **koptın** sırar yagısız yavıaksız erti...“Doğru kanun ve öğretiler ihsan edilen halkına önderlik edip, çevresindeki bütün halkını çoğaltmış, her tarafı düşmandan arındırmış idi.” (67-70)

- **İmerigme kamag**: Çin. 施化 İng. to bestow the teachings (shīhuà). Dizinde *imerigme* kelimesine bütün, hep, hepsi, etraftaki, çevredeki anlamları verildiği halde bu kelime, sadece *etraftaki, çevredeki* anlamında kullanılmıştır. Ayrıca metinde *imerigme kamag* (s.68) şeklinde ikileme olduğu kaydedildiği halde bu anlam metinde tespit edilememektedir. Kop kelimesinin de kavram alanındaki bütüncül yapı söz konusudur. Somut ama cansız durumlar için kullanım alanı vardır. Kelimeyi *her taraf, her yan* olarak anlamlandırmak mümkündür.

❖ **barça, bütürü, kalısız**

12....apam birök bo etözümün titser men ötrü ülgüsüz sansız mün kadaglarıg kartıg bezig yiririg kanıg igig agrıgıg korkınnıçig ayıncıg **barçanı** titmiş ıdalamış bolur...“Eğer (şimdi) bu vücudumu feda edersem, sonra sayısız günahları, çıbanı,irini, kanı, hastalığı, korkuyu hepsini terk etmiş olurum.” (211-215)

13....bulur yırak **barça bütürü**karardı; kara tuman üze ürtüldü...“Bütün etraf tamamıyla karardı, kara dumanla örtüldü.” (286-287)

14. ötrü ol kanıg yalgayı etin **barça** yep koödü...“Sonra o kanı yalayıp etinin hepsini yiyip bitirdi.” (311-312)

15. ...yagız yer **bütürü** tepreyür ügüzler taglar birle **kalısız** bulur yırak kararıp, ölez boltı...“Kara toprak bütünüyle titriyor, ırmaklar dağlar ile her taraf kararıp ışsız oldu.”(316-318)

- Metinden alınan her iki cümlede barça ve bütürü kelimeleri incelendiğinde *barça bütürü* ifadesinin ikileme olarak kullanıldığı görülmektedir. **barça**: Çin. 皆 İng. All; **bütürü**: Çin. 皆 İng. All, şeklindedir. Burada kelimenin daha çok somut ama cansız varlıklar için kullanıldığı tespit edilmektedir. Her iki kelimenin kavram alanları birebir örtüşmektedir. **kalısız** kelimesi ise Çin. 諸 İng. The diverse kinds, many, the many, all, every; on, at, in regard to; a final interrogative particle, also a rhythmic ending; used for sarva şeklinde tanımlanmaktadır. Burada *kalısız* kelimesinin de kavram alanının somut ve cansız varlıklar olduğunu söylemek mümkündür. Yalnız kelime *bütün, hep* şeklinde değil *bütün, her* şeklinde anlamlandırılmalı ve dizine bu şekilde eklenmelidir.

❖ **birtem**

16....nirvanıg tilegülük busuş sakınç emgek tolgalık **birtem** tarkarguluk...“Nirvana’yı istemeli; keder, düşünce ve eziyeti sonsuza kadar uzaklaştırmalı.” (226-227)

- **birtem**: Çin. 永 İng. Forever şeklinde anlamlandırılan kelimedizinde *tamamen, birden, büsbütün, uzun müddet* anlamları verildiği halde kelimenin sadece sonsuza kadar, uzun müddet anlamı bulunmaktadır. Böylelikle anlamlandırma hatası söz konusu olan kelime, metin bağlamında *bütün, hep, tamamıyla* anlamlarına gelen kelimelerin eş anlamlılık dizilimi konusunun dışında yer almaktadır.

❖ **çak, amtı, ugrayu**

17....**çak** amtı mara **ugrayu** etözümün isig özümün titgülük ıdalaguluk üø kolu **soka** kelti... “İşte şimdi tam o an bütün vücudumu,hayatımı adayacak zaman çıka geldi.” (184-186)

18....kim erti erki ölürdeçi, ögükk(i)yem **çak** seni, tegürdeçi monı teg...“Kim idi o acaba öldüren sevgili yavrum seni, veren bunun gibi...” (501-503)

- Metinde *çak* kelimesi kuvvetlendirme işlevi gösteren bir kelimedir. Dizinde *doğru olarak, tam, tamamıyla* anlamları verildiği halde kelimenin bu anlamları taşımadığı tespit edilmiştir. **çak amtı**: Çin.

爾時 İng. at that time şeklinde ifade edilen kelime dizine çak amtı şeklinde madde başı olarak verilmelidir.

- **Soka** kelimesi de **üç kolu soka**: Çin. **今正是時** İng. now is the right time şekline tanımlanmaktadır. Dizinde **soka** kelimesi *mutlak, kesin; tamamıyla, özellikle* anlamlarıyla kullanıldığı halde metinde sadece bir yerde geçen bu kelime, çak kelimesi gibi kuvvetlendirme, pekiştirme anlamını katmış *işte tam o (an)* şeklinde bir anlatım düzeyi sunmaktadır. Ayrıca dizine **üç kolu soka** şeklinde madde başı olarak eklenmelidir. **Ugrayu** kelimesi metinde somut ve canlılığı ifade etmektedir. Ayrıca kelime beden ve hayatın bütününe ifade etmek adına genel bir kavram alanı söz konusudur.

❖ **tolp**

19. ...men amtı **tolp** sansartakı tınlıklar için üzeliksi üşdüñki yeg burhan kutı küşüşin teprençsiz yayılmaksız ulug yarlıkançuçı körül turgurup bo menir sever amrak etözümün titer men ıdayur men buzulmaksız...“Ben şimdi bütün dünyadaki canlılar için en üstteki mükemmel Budalık arzusuyla, tereddütsüz büyük bir merhametle bu benim sevdiğim vücudumu terk ederim, bozulmaz.” (253-259)

20...**tolp** etözüm titreyür ençimidi belgürmez...“İzdirapla; bütün vücudum titriyor, huzurum hiç kalmadı.” (379-780)

- **Tolp**: Çin. 遍 İng. everywhere (biàn), **tolp etöz** Çin. 身 İng. body (shēn) Çincesi ve İngilizcesi kaydedilen bu kelimenin canlı ve somut varlıklar için daha çok kullanıldığı görülmektedir. Her yer, her taraf şeklinde de anlamlandırılabilen bu kelime dizinde *bütün, hep* anlamlarının olduğu kaydedilmiştir. Yalnız *her taraf, her yerde* şeklinde anlam alanına sahip bu kelime kavram alanı olarak *tamamı* anlamını karşılamaktadır. Hep ifadesine de karşılık gelen bu kelime dizinde doğru anlamlandırılmıştır.

❖ **tetrü**

21. ...oların arasında ağılatı takı mahasatve tegin ol barsnır açın torokın emgekin tolgakın **tetrü** körüp tegre tegzinip közin idi andıran keterü umatın ür keç **tetrü** körü turup ötrü... “Fakat onların arasında özellikle de Mahasattva prens o kaplanın açlığını, zayıflığını, eziyetini tam olarak izleyip, etrafında dönüp dolaşıp gözünü ondan hiç ayırmadan uzun süre dikkatlice bakıp durup.” (177-181)

- **Tetrü**: Çin. 不暫移 (sabit, hareketsiz), Çin. 不 İng. not (bù), Çin. 暫 İng. momentarily (zhàn), Çin. 移 İng. to move (yí). **Ür keç tetrü körü turup** ifadesinin uzun süre dikkatlice bakıp şekline çevrildiğini görmekteyiz. Kelimenin kavram alanında bir zaman ifadesi yer almaktadır. Bu zaman ifadesinde daimilik söz konusudur.

❖ **tüpüre**

22. ...iki emiğim birgerü, **tüpüre** bıçılır tüşedim...“İki mememin birden tamamen kesildiğini gördüm.” (507-508)

23...emiği **tüpüre**bıçılır bolur.. “Memesi tamamen bıçılıyor.” (364)

- **Tüpüre** kelimesinin dizinde *tamamen* anlamı verildiği halde metin derinden, dibinden anlamları verilerek çevrilmiştir. Bizce kelimenin geçtiği cümlelerin “tamamen” kelimesiyle anlamlandırılması daha doğrudur. **Tüpüre**: Çin. 被 İng. to incur “uğramak, rüzgar etkisiyle savrulmak” şeklinde anlam bulan kelimenin metin bağlamında böyle bir anlamı yoktur.

Sonuç

1. Eş anlamlı kelimeler arasında anlam nüansı oluştuğunun, yüzde yüz eş anlamlılık mümkün olmadığının görüldüğü çalışmadan şu sonuçları elde etmek mümkündür. Sözcükler, bir dilsel bağlamda dizesel ve dizimsel olmak üzere iki tür ilişkiye girer. Bu ilişki semantik düzlemde ilerler. Semantik düzlemde ilerleyen bu kelimeler veya kavramlar arasında her zaman aynı derecede semantik örtüşme olmak zorunda değildir. Bazen yüksek bazen de düşük derecede uyuşma söz konusudur.

2. Aç Bars hikâyesinde de “bütün, tam, tamamıyla” anlamlarına gelen kelimelerin semantik düzlemde ne kadar örtüştüğü tartışılmıştır. Bu kelimelerin anlamlarında bazı farklılıkların bulunduğu, her ne kadar eş anlamlı olsalar da *soyut* ve *somut*, *nesnel* ve *öznel* düzeyde birbirinden ayrıldıkları tespit edilmiştir.

3. İncelenen kelimelerin eş anlamlılık düzeyi ve anlam farkları verilmiş, bu bağlamda bu kelimelerin geçtiği cümleler yeniden değerlendirilmiştir. Bugün eş veya yakın anlamlı kelimelerin anlam

dünyalarını tespit etmek için art zamanlı anlam bilimi çalışmalarına ihtiyaç vardır. Art zamanlı anlam bilim çalışmalarında özellikle sözcük anlam bilimi gibi konularda anlam farklarının tespiti için, incelenen kelimelerin geçtiği bağlamın göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

4. Aç Bars hikâyesinin dizini genellikle sözlüklerde verilen anlamları aktardığı için, kelimelerin farklı bağlamlardaki anlamlarını tespit etmekte yetersiz kalmıştır. Dizinlerde bağlama göre değişiklik gösteren farklı anlamların kaydedilmesi şart görünmektedir.

Dizinde verilen anlam ile metin bağlamında tespit edilen anlam ve incelenen kelimelerin metinde kaç kere geçtiği tablo hâlinde şu şekilde gösterilebilir:

Kelimeler	Dizinde verilen anlamalar	Tespit edilen anlamlar	Kullanılma sayısı
Alku	bütün, hep, hepsi	bütün, pekiştirme görevi de bulunmaktadır.	1
Barça	bütün, hepsi, bütünüyle, büsbütün	bütün	3
Birtem	tamamen, birde, büsbütün, uzun müddet	sonsuz kadar	2
Bütürü	tamamıyla	barça bütürü: tamamıyla	2
Çak	doğru olarak, tamamıyla, tam	kuvvetlendirme görevindedir	2
Egsüksüz	eksiksiz, tam, mükemmel, kâmil	tam, eksiksiz	1
İmerigme	bütün, hep, hepsi, etraftaki, çevredeki	etraftaki, çevredeki	1
Kalısız	bütün, hep	bütün, her	1
Kamag	tamamı, hepsi, bütün, hep, toplam	bütün	6
Kamagun	bütün, hep, toplam, hep birlikte	bütün	3
Kop	bütün, hep, bütünüyle, her türlü	her taraf, her yan	1
Soka	mutlak, kesin, tamamıyla, özellikle	kuvvetlendirme görevindedir	1
Tetrü	tam, dikkatli	sabit, hareketsiz	2
Tolp	bütün, hep	her taraf, her yer	2
Tolu	dolu, hep, bütün	tolu tükel: tamamıyla	7
Tükel	tamamen, büsbütün, tam, tamam	mükemmel, tam	2
Tükellig	tamam, dolu, eksiksiz	mükemmel, tam	1
Tüketi	bütünüyle, tamamen, hep, hepsi	mükemmel, tam	1
Tüpüre	tamamen	tamamen	2

Tüzü	bütün, hep, tamamıyla	tüzü tüketi: tam olarak, mükemmel	1
Ugrayu	tamamen, tam olarak	bürün	1
Yumgi	büsbütün, bütün, hep, hepsi	birlikte	3

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2009). *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*, Engin Yayınevi, 4. baskı, Ankara.
- DEMİRCİ, Kerim (2014). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*, Anı Yay., Ankara.
- GUIRAUD, Pierre (1984). *Anlambilim*, (çev. Berke Vardar), Kuzey Yay., Ankara.
- GULCALI, Zemire (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*, TDK Yay., Ankara.
- KIRAN, Zeynel (1986). *Dilbilim Akımları*, Orun Dizgievi, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- SARICA, Mustafa (2005). *Yeni Dilbilim Işığında Sözlü Dil Yapısı*, Multilingual Yay., İstanbul, 2005.
- TOKYÜREK, Hacer (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- VARDAR, Berke (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Yay., İstanbul.
- YAYLAGÜL, Özen (2004). "Türk Dilinde Çok Anlamlılık ve Nedenleri", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-26 Eylül, s. 3175-3186, TDK Yay., Ankara.
- <http://www.msxslabs.org/forum/soru-cevap/332169-ogut-nedir-ne-anlama-gelir.html> (Erişim Tarihi: 01.02.2015)
- <http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/ddb-bdk-sat2.php?lang=en> (Erişim Tarihi: 02.03.2015)

Kısaltmalar**Çin.:** Çince**İng.:** İngilizce**SH:** Soothill, William Edward ve Lewis Hadout, A Dictionary OF Chinese Buddhist Terms, London, 1937.**Skr.:** Sanskritçe

**TÜRKÇE DERSLERİNDE DİL BİLGİSİNİN ÖĞRETİMİNDE
OYUNLARDAN YARARLANMA****USING GAMES IN TEACHING GRAMMAR IN TURKISH CLASSES**

Altınşas KURMANALI ÇAKIROĞLU Doç.Dr.

Süleyman Demirel Üniversitesi, Kaskelen, Kazakhstan
altynshash777@hotmail.com

Tuncay BAYSARI

Süleyman Demirel Üniversitesi, Kaskelen, Kazakhstan
tuncaybaysari@hotmail.com

Resume

The paper deals with the importance of using games in teaching grammar in the process of teaching Turkish as a Foreign Language. In addition, the examples of grammar games which were used during the research in the Turkish classes are given, and some suggestions about using the games are offered.

Резюме

Мақалада түрік тілін шетел тілі ретінде оқыту үрдісінде грамматиканы меңгертуде ойындардың маңыздылығы туралы баяндалады. Сонымен қатар, шетел тілі ретінде түрік тілі дәрістерінде зерттеу нысаны ретінде пайдаланылған грамматикалық ойындардың үлгілері беріліп, ойындарды пайдалануға байланысты кеңестер беріледі.

Giriş

Günümüzde yabancı dil öğrenimi ve öğretimi meselesi daha fazla önem kazanmış durumdadır. Özellikle bir dünya dili olan Türkçenin öğrenimine duyulan talep dikkate değer bir şekilde artmıştır. Bundan dolayı pek çok ülkede gerek özel eğitim kurumlarında, gerekse üniversitelerin çeşitli bölümlerinde Türkçen’ın yabancı dil olarak öğretimi programları uygulanmaktadır. Yabancı dil olarak Türkçe derslerinde dilbilgisi öğretiminin yeri ve önemi yadsınamaz. Çünkü dil bilgisi öğretimi, anlama ve anlatma becerilerinin öğrencilere etkili bir şekilde kazandırılması için yardımcı ve destekleyici bir alan niteliğindedir. Bir dili kelime yönünden ne kadar öğrenirseniz öğrenin, eğer dil bilgisini iyi bilmiyorsanız, o dilin kurallarını uygun yazamaz ve konuşamazsınız.

Dil bilgisi, dilin yapısını ve işleyiş düzenini inceler. Dilbilgisi kuralları dilin doğru kullanılmasına yardımcı olur. Prof.Dr. Zeynep Korkmaz dil bilgisini şöyle tanımlamaktadır: “Dil bilgisi; bir dili ses, şekil ve cümle yapılarıyla dilin çeşitli öğeleri arasındaki anlam ilişkileri açısından inceleyerek bunlarla ilgili kuralları ve işleyiş özelliklerini ortaya koyan bilim dalıdır” (1, s.75).

Hengirmen’e göre, “Dil bilgisi, dilin yapısını ve işleyiş düzenini inceler. Dil bilgisi kuralları dilin doğru kullanılmasına yardımcı olur” (2, s.15).

Dil bilgisi öğretiminin niteliği, hedef kitleye göre değişmektedir. Bir dilin yabancılara öğretimiyle ana dili öğrencilerine öğretimi arasında farklılıklar olması kaçınılmazdır. Ana dili olarak öğrenenler önce dili öğrenmekte, sonra kurallarını fark etmektedirler, oysa yabancılar dili kurallara göre öğrenirler. Yabancılara Türkçe dil bilgisi öğretimi meselesi her zaman konuşulan bir mevzu olmuştur. Konuşma aktivitelerine ağırlık veren bir öğretmen dil bilgisi konularına fazla önem vermemiştir veya tam tersi,

dil bilgisi dersine daha fazla önem veren bir öğretmen de konuşma ve diğer etkinliklere fazla yer vermemiştir. Dil bilgisi öğretimindeki temel amaç, öğrencilerin dili daha doğru, düzgün, kurallarına göre konuşmalarını sağlamaktır.

Demirel, dil bilgisi öğretiminin amaçlarını şöyle açıklamaktadır: “Anlama-anlatmada ve dil düzeninin korunmasında önemli bir yeri olan dil bilgisi öğretiminin amaçları: öğrencilerin bilinçaltı yapılarını bilinç düzeyine çıkarma ve bunları kullanım alanına getirme, dilin işleyiş düzenini öğrencilere kavratma, öğrencilerin bir iletişim aracı olarak dili doğru, güzel ve etkili bir şekilde kullanmalarını sağlama olarak belirlenmiştir” (3, s.114).

Hudson, dil bilgisi öğretiminin amaçlarını “dile ilişkin saygıyı ve özgüveni oluşturmak, dil başarısını arttırmaya yardımcı olmak, yabancı dil öğretimini kolaylaştırmak, dil ve kültüre ilişkin farklılıklara yönelik hoşgörüyü arttırmak, bilimsel yöntemi ve analitik düşünmeyi öğretmek, dili kötüye kullananlara karşı dili korumak, dilin sorunlarını anlamaya yardımcı olmak, dil hakkındaki genel bilgiyi derinleştirmek” şeklinde açıklamaktadır (4, s.277).

Göğüş ise, dil bilgisi öğretimi ile görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “Dil bilgisi kuralları, sözden ve yazıdan ayrı hazır sonuçlar olarak öğretilemez, böyle bir öğretim, dil kurallarını ezberlemeye alıştıırır, uygulama gücü kazandırmaz” (5, s.3).

Dil bilgisinin öğretiminde oyunların önemi

Günümüzde yapılandırmacı yaklaşımla birlikte dil bilgisi öğretiminin amaçları ile süreçleri yeniden belirlenmiştir. Bu yaklaşıma göre, dil bilgisi öğretimi anlamak ve anlamı aktarmak için yapılmalıdır. Bu anlayış, dil bilgisi öğretiminin bir amaç değil, çeşitli becerileri geliştirmek için bir araç olması anlamına gelir. Dil bilgisi dil öğrenmede matematikte problem çözmedeki formüller gibidirler. Formülsüz, matematiksel işlemlerin çözülmesi mümkün olmadığı gibi, yeteri kadar dil bilgisine sahip olmayan bireylerin de bir dili etkili bir biçimde kullanması, konuşması pek mümkün değildir. Öğrenilecek dil bilgisi konularını iletişimsel amaçlar için kullanılması gerekir. Dil bilgisi konuları, öğrencinin dil becerilerinin geliştirilmesinde bir etkinlik alanı olarak düşünülmeli, dil bilgisi öğretimi, yabancı dil öğretiminde amaç değil, amaca ulaşmada önemli bir araç olmalıdır. Dil bilgisi öğretimi, kuramsal bilgilere değil, uygulamaya dayanmalıdır. Bir dil bilgisi kuralı kişiye ne kadar zengin yöntemlerle öğretilirse o kuralın dönüşü ya da geri gelmesi daha kolay olmakta, unutma azalmakta ve öğrenme hızlı olmaktadır.

Öğrenci için ilgi çekici, heyecan verici, coşkulu ve derse aktif katılımı sağlayıcı sınıf içi uygulamalardan biri oyundur. Oyun aynı zamanda çocuklarla iletişim kurmanın ve onların dünyasını anlamının en doğal ve en etkili yoludur (6, s.195).

Meltem İzgören “Oyunlarla dil öğretimi” kitabında dil öğretiminde oyunun önemini vurgulamakta ve sınıfta oynanan oyunların farkına varmadan öğrenme şeklinde gerçekleştiğini belirtmektedir (7, s.5).

Oyunlar, dil bilgisi öğretimi esnasında kullanılması gereken yararlı ve etkili araçlardır. Öğrenciler oyun etkinlikleri sayesinde dil bilgisini farkında olmadan ve fazla efor sarf etmeden öğrenirler. Ayrıca oyunlar eğlenceli bir öğretim ortamı sağlamanın yanında öğrencilerde girişimcilik, işbirliği ve başarı duygusu da yaratır. Dil bilgisi öğretiminde oyunlar kullanma, öğrencilerin derse olan ilgilerini artırmakta ve öğrencilerin yaparak, yaşayarak öğrenmelerini sağlamaktadır. Öğrenciler, oyun ortamında uzun bir sürede öğrenecekleri grameri kısa bir zamanda ve kalıcı öğrenirler.

Dil bilgisi oyunlarının kullanılması dersleri daha ilginç, daha, zevkli ve etkili hale getirmek için iyi bir yoldur. Oyunlarla dil bilgisi öğretimi eğlenceli bir öğretim ortamı sağlamanın yanında öğrencilerde girişimcilik, işbirliği ve başarı duygusu da yaratır. Oyun etkinlikleriyle dil öğrenenler dil bilgisini farkında olmadan ve fazla efor sarf etmeden öğrenirler. Ayrıca oyunlarla dil bilgisi öğretimi, öğrencilerin derse olan ilgilerini artırmakta ve öğrencilerin yaparak, yaşayarak öğrenmelerini sağlamaktadır.

Dil bilgisi öğretiminde oyunların uygulamaları

Araştırmamızda Türkçe derslerinde temel ve orta seviyedeki öğrencilere dil bilgisi öğretiminde çeşitli oyunlar uygulanmış ve oyunların dil bilgisi öğretiminde etkili olduğu anket ve görüşme çalışmalarıyla ispatlanmıştır. Uygulama 4 hafta sürmüştür. Şimdi de uygulamada kullanılan dil bilgisi oyunlarından bazılarını ele alalım.

Benim mesleğim ne?

Bir öğrenci tahtaya çıkar ve öğretmenin önceden kartlara yazıp hazırlamış olduğu 10-15 meslekten birini seçer ve tahtaya ters yapıştırır. Tahtadaki gizli meslek onun mesleği sayılacak ve o öğrenci sınıf arkadaşlarına “Benim mesleğim ne?” diye sorar. Sınıf iki gruba ayrılır ve her gruptan öğrenciler çeşitli sorular sorarak onun mesleğini bulmaya çalışacaklar. Örneğin: Üniforma giyer misiniz? Dışarıda mı çalışırsınız, içeride mi? Haftada kaç gün işe gidersiniz? Günde kaç saat çalışırsınız? Akşamları çalışır mısınız? Çok maaş alır mısınız? Patronunuz var mı? Müşterilerle çalışır mısınız? Mesleğinizde hesap makinesi / bilgisayar vs. kullanıyor musunuz? Çok seyahat eder misiniz? Kaç dil bilirsiniz? vs. Her soruya bir puan verilecektir. Önemli olan mesleği bulmak değil, meslekle ilgili çok soru sormaktır. Çok soru soran grup kazanır. Bu oyun geniş zamanın veya şimdiki zamanın öğretiminde kullanılabilir.

Röportajlar

Sınıf üç veya dört gruba bölünür. Her gruptan bir öğrenci yaşayan ünlü bir kişiyi temsil eder. Diğer öğrenci de onunla röportaj yapar. Gruplara röportajlarının provalarını yapmak için 10 dakika verilir. Röportajlar bittikten sonra her öğrenci kendi katıldığı röportaj dışındaki en zevkli ve en ilginç bir röportaja oy verir. En çok oy alan grup oyunun galibi olur.

Tercüman oyunu

Tahtaya beş öğrenci ve tercümanlarıyla çıkar ve sırasıyla dün neler yaptığını anlatırlar. Tercümanları söz konusu kişilerin dün neler yaptığını Dolaylı geçmiş zaman şekliyle aktarır. Örneğin:

Gülbakıt: Ben dün yarışmaya katıldım.

Tercüman: Gülbakıt dün yarışmaya katılmış.

Madina: Ben dün sinemaya gittim.

Tercüman: Madina dün sinemaya gitmiş.

Kümis: Ben dün iki kitap okudum.

Tercüman: Kümis dün iki kitap okumuş.

Nazerke: Ben dün Aknur’u gördüm.

Tercüman: Nazerke dün Aknur’u görmüş.

Altınay: Biz dün yurda geç geldik.

Tercüman: Altınay’lar dün yurda geç gelmişler.

Bu oyun öğrenciler için zorluk teşkil eden Dolaylı geçmiş zamanın ve fiil zamanlarının rivayetlerinin öğretiminde çok elverişlidir. Dolaylı anlatımın öğretiminde de kullanmak mümkündür.

Örneğin:

Gülbakıt: Ben dün yarışmaya katıldım.

Tercüman: O dün yarışmaya katıldığını söylüyor.

Madina: Ben dün sinemaya gittim.

Tercüman: O dün sinemaya gittiğini söylüyor.

Kümis: Ben dün iki kitap okudum.

Tercüman: O dün iki kitap okuduğunu söylüyor.

Nazerke: Ben dün Aknur’u gördüm.

Tercüman: O dün Aknur’u gördüğünü söylüyor.

Altınay: Biz dün yurda geç geldik.

Tercüman: Onlar dün yurda geç geldiklerini söylüyorlar.

Olaylar zinciri

Sınıf iki veya üç gruba ayrılır. Her gruba 5-6 veya 7-10 sözcük yazılan bir kart verilir. Bu kartlarda cadde, olay, alışveriş merkezi, merdiven, mahsur kalmak, kurtarmak, seyyar satıcı, telefon kulübesi, itfaiye ekibi, yangın çıkmak gibi sözcükler yazılmaktadır. Gruplar bu sözcükleri kullanarak olaylar zinciri tasarlamalıdır. Örneğin: Seyyar satıcı caddede meyve satmaktadır. Alışveriş merkezinde yangın çıkmıştır. Üst katlarda mahsur kalan insanlar ‘İmdat!’ diye bağırılmaktadırlar. Olayı gören seyyar satıcı, hemen telefon kulübesine gidip itfaiyeyi çağırır. Beş dakika sonra itfaiye ekibi gelerek olaya müdahale eder. İtfaiyeciler, itfaiye aracının merdivenini kullanarak üst katlarda mahsur kalan insanları kurtarırlar.

Anlamli cümle kur

Sınıf üç veya dört gruba ayrılır. Her gruba 5-6 veya 7-10 sözcük yazılan bir kart verilir. Gruplar bu sözcüklerle farklı fiil zamanlarını kullanarak anlamli cümleler kurmalıdır. İlk doğru cümle kuran grup oyunu kazanır.

Dün neler yaptın?

Öğretmen kartlara pekiştirmek istediği fiillerin yalın halini yazar ve masanın üzerine kapalı bir şekilde bırakır. Öğretmen öğrencilere “dün ne yaptın?” diye sorarak oyunu başlatır. Soru sorulan kişi kartlardan birini çekerek, o kartta yazılı olan fiille ilgili cümle kurar. Örneğin, “katılmak” fiilini çeken öğrenci ‘Ben dün öğrenci konferansına katıldım’ şeklinde cümle kurar. Bu oyun fiil çekimini pekiştirdiği gibi, cümle oluşturulmasına da katkı sağlar. Oyun, ‘yarın neler yapacaksın?’ sorusuyla da oynanabilir.

Zaman makinesi

Bu etkinlik öğrencilerin hayal güçlerini kullanarak konuşmalarını sağlamaya yönelik bir oyundur. Öğretmen öğrencilere, bir zaman makinesinin icat edildiğini, bu zaman makinesi yardımıyla geçmişe ve geleceğe gidilebilmelerinin mümkün olduğunu belirtmelidir. Öğrencilere, ‘şimdi sizler de bu zaman makinesi aracılığıyla geçmişe gidebilirsiniz’ şeklinde onları oyuna motive etmelidir. Öğrencilere biraz süre vererek, zaman makinesiyle geçmişe gittiklerini hayal etmelerini sağlamalıdır. Süre tamamlandıktan sonra öğrenciler, kurguladıkları hayallerini anlatmalıdırlar. Bu aşamada öğretmen aşağıdaki benzer soruları öğrencilere yöneltmelidir. Örneğin:

Nereye gittiniz?

Hangi yıla gittiniz?

Kimlerle görüştiniz?

Gittiğiniz yer nasıl bir yerdi?

Hiç ünlü birisine rastladınız mı?

Nerede, ne yapacaksın?

İlk öğrenci “a” ile başlayan bir yere gittiğini belirtir ve bir sonraki öğrenciye orada ne yapacağını sorar. Soru sorulan öğrenci “a” ile başlayan bir fiille cevap verir. Örneğin: “Sen bu hafta Avustralya’ya gideceksin, orada ne yapacaksın?” diye sorulduğunda, diğer öğrenci “Orada balık avlayacağım” diye bir cevap verebilir ve devam eder. “Ali bu hafta İngiltere’ye gidecek, orada ne yapacak?” diye bir sonraki öğrenci “Orada okula başlayacak” der ve oyun “C” harfiyle devam eder. Bu oyunda öğrenci sırası geldiğinde aynı harfle başlayan bir fiil, bir de yer ismi bulmak durumundadır.

Topu al, cevabı ver

Bu oyun, sınıftaki öğrencileri etkin kılma adına yapılabilecek oyunlardan biridir. Öğretmen bir soru sorar ve elindeki topu bir öğrenciye atar. Topu alan öğrenci soruya cevap söyleyip yeni bir soru

sorarak elindeki topu başka bir öğrenciye atar ve oyun devam eder. Mesela, bir öğrenci: “Nerede oturuyorsun?” diye sorar. Diğer öğrenci “Almatı’da oturuyorum” diye cevap verir. Bir öğrenci “Ne zaman üniversiteden mezun olacaksın? ” Diğer öğrenci “Üniversiteden 2017 yılında mezun olacağım” diye cevap verir. Bir öğrenci “Ne zaman ve nerede doğdun? ” Diğer öğrenci “1996 yılında Şımkent’te doğdum” diye cevap verir. Bu uygulama, öğretmenin inisiyatifinde 5 dakikayı geçmemek üzere planlanmalıdır. Bu oyun özellikle fiil zamanlarının ve kiplerinin tekrarında çok elverişlidir.

Boşluk Doldurma Etkinliği

Boşluk doldurma dil bilgisini pekiştirmek için iyi etkinliklerdir. Boşluk doldurma hazırlarken olumlu cümlelerden ziyade soru cümleleri kullanmak gerekir. Öğrenciler boşlukları doldurduktan sonra öğrencilerden arkadaşıyla kontrol edip, cevaplarını karşılaştırmalarını isteyiniz. Tabloya bakarak Aygerim’in bir haftalık planını anlatınız:

1 Mayıs Perşembe 18:00 – Astana’ya uçuş 21:00 – Bayterek Oteli	4 Mayıs Cumartesi 10:00 - 16:00 – Konferans 17:00 – Bilim adamlarıyla akşam yemeği
3 Mayıs Cuma 10:00-16:00 – Konferans 17:00 – Büyük anne-babasını ziyaret etme 19:00 – Konser	5 Mayıs Pazar 10:00 – Astana gezi, alışveriş 18:00 –Hanşatırında arkadaşlarıyla buluşma 21:00 – Almatı’ya uçuş

Aygerim perşeme günü saat altıda nereye uçacak?

Astana’da nerede kalacak?

Cuma günü nerelere gidecek?

Cumartesi neler yapacak?

Pazar günü neler yapacak?

Yabancılar Türkçenin öğretimi sırasında öğrencilerde dil öğrenmeye karşı merak uyandırma, onları yaptıkları işin önemli ve değerli olduğuna inandırma, dil öğrenme sürecinden öğrencilerin zevk almasını sağlama ve ders sırasında dikkat sürelerini en üst düzeye çıkarma, ancak onları iyi motive edebilmekle mümkündür. Dolayısıyla, genel olarak dil öğretimi ve özel olarak da yabancılar Türkçe öğretiminde motivasyonu sağlamak çok önemlidir. Bunun için hem dil öğretim anlayışımızın öğrenciyi merkez alan ve onu iyi motive edecek materyal zenginliğine kavuşturulması hem de dil öğrencilerinin bu anlayışla yetiştirilmesi gerekmektedir’ [8, s.15].

Sonuç

Dil bilgisi öğretimi ezbere dayalı bir şekilde yapıldığı için yeterince kalıcı olmadığı bilinmektedir. Oysa oyunlarla dil bilgisi öğretimi sayesinde öğrencilerin ezber bilgiden kurtulup kalıcı bilgiye ulaştığı, dil bilgisini oyunlarla daha hızlı, daha kalıcı öğrendiklerini ve en önemlisi iletişimde akıcı kullandıkları ve derslere severek ve isteyerek katıldıkları gözlemlenmektedir. Bir dil bilgisi kuralı kişiye ne kadar zengin yöntemlerle verirse veya öğretilirse o kuralın dönüşü ya da geri gelmesi daha kolay olmakta, unutma azalmakta ve öğrenme hızlı olmaktadır. Eğer dil bilgisi öğretimi oyunlar ve çeşitli yöntemleri kullanarak planlı olarak geliştirilirse, dil bilgisi öğretimi konusunda daha hızlı mesafe katedilmiş olacaktır.

Dil bilgisi dersinin amacı, kuramsal bilgi öğretme yerine, öğrencilerin yabancı dil olarak öğrenecekleri Türkçenin anlam ve anlatma zorluklarına yardım etmek, dili kullanabilme yetisi kazandırmaktır. Dolayısıyla öğretimde kullanılacak yöntem ve tekniklerin de bu becerileri kazandıracak nitelikte olmasına dikkat edilmelidir [9, s.99].

Bir şeyi iyi öğrenmek için, onu duymak, görmek, onunla ilgili sorular sormak, başkaları ile görüş alış verişinde bulunmak gerekir. Biliyoruz ki, öğrenciler en iyi yaparak öğrenirler. ‘İşitirsem unutmurum, görürsem hatırlarım, yaparsam öğrenirim’ diye Çin atasözünde ifade edildiği gibi,

oyunlarla yabancı dil öğretimi, öğrencilerin derse olan ilgilerini artırmakta ve yabancı dili yaparak, yaşayarak öğrenmelerini sağlamaktadır.

Tarafımızdan yapılan araştırma (uygulama, anket ve görüşme) sonucunda oyunların dilbilgisi öğretiminde kullanımının yararlı ve etkili olduğu ve oyunlarla dil bilgisi öğretimi sayesinde öğrencilerin ezber bilgiden kurtulup kalıcı bilgiye ulaştıkları, dil bilgisi kurallarını daha hızlı, daha kalıcı öğrendikleri ve en önemlisi iletişimde akıcı kullandıkları tespit edilmiştir. Söz konusu araştırma doğrultusunda ulaşılan sonuçlara göre konuyla ilgili öneriler şöyle sıralanabilir:

- ✓ Öğrenciler, oyun oynarken kendini rahat hissettiği için keyif almakta ve farkına varmadan birçok şeyi oyunlarla öğrenmektedir. Oyunlar, ayrıca öğrenilen bilgilerin pekiştirilmesini ve daha rahat bir ortamda tekrar edilmesini sağlar. Bu yüzden dil bilgisi öğretiminde oyunlardan yararlanılmalıdır.
- ✓ Dil bilgisi oyunlarını uygulamadan önce öğrencilerin yaş ve ilgi düzeylerine göre bir ihtiyaç analizi yapılmalıdır.
- ✓ Dil bilgisi öğretimi, amaç doğrultusunda planlı olarak ve uygun oyunlarla geliştirilmelidir.
- ✓ Bir oyun başladığında, öğretmen öğrencilerin yaptıkları hataları düzeltmek için araya girmemeli ve öğrencilerin konuşmalarını kesmemelidir.
- ✓ Oyunlar, bütün öğrenenlerin rahatça anlayıp etkin katılımlarını sağlayacak düzeyde kolay ve ilginç olmalıdır. Bu nedenle seçilen oyunlar öğrenenlerin farklı düzey ve yeteneklerine uyarlanabilecek bir esneklikte olmalıdır.
- ✓ Oyundan önce öğrencilere oyunun nasıl oynanacağını ve öğrencilerin neler yapması gerektiğini net bir şekilde açıklanması gerekmektedir.
- ✓ Bir ders boyunca oyunlar için ayrılan süre en fazla on beş dakika olmalıdır.
- ✓ Oyunlara, daha çok dersin ortasında veya sonunda yer verilmelidir.

Kaynaklar:

1. Korkmaz Z. Grammer Terimleri Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
2. Hengirmen M. Türkçe Dil bilgisi. – Ankara: Engin Yayınevi, 1998.
3. Demirel Ö. Türkçe Programı ve Öğretimi. – Ankara: Usem Yayınları, 2003.
4. Hudson R. “Language Education: Grammar”, Encyclopedia of Language and Linguistics, Elsevier, 2006.
5. Göğüş B. Orta Dereceli Okullarda Türkçe ve Yazın Eğitimi. – Ankara: Gül Yayınevi, 1978.
6. Kurmanali A. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Sözcük Öğretimi Teknikleri// International Conference on Innovations in Education and Science. – Almaty, SDU Press, 2011.
7. İzgören M. Oyunlarla Dil Öğretimi. –Ankara: Academyplus Yayınları, 1999.
8. Barın E. Yabancılar Türkçe Öğretiminde İlkeler // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 16. – Ankara, 2004.
9. Taşdemir E. ve diğerleri. Pratik Türkçe Öğretim Teknikleri. – İzmir: Dilset Yayınları, 2003.

BİR HAREZM ESERİ MU'İNÜ'L-MÜRİD VE ESERDEKİ OĞUZ-KIPÇAK UNSURLARI

A HAREZM WORK MU'İNÜ'L – MÜRİD AND OGUZ - KIPCHAK ELEMENTS OF THE WORK

Muhammed DORUK

Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye
mdoruk209@gmail.com +905319368076**Özet**

Harezmi dönemi eserlerinden olan Mu'inü'l-Mürîd, (bundan sonra MM olarak kısaltılacaktır) İslam mahlaslı bir şair tarafından 1313 (H. 731) yılında telif edilmiştir (Toparlı, Argunşah 2008: 17-19).

Eserin bilinen tek nüshası vardır. Teknüsha bugün, Bursa Yazma ve Basma

Eski Eserler Kütüphanesinde genel no. 1605/18, tasnif no. 297.3'te kayıtlı Mecmu'atü'r-resâil adlı yazmanın içinde 177a-202b yaprakları arasında bulunmaktadır. 17,5 x 12,8 ve 12,8 x 9,8 cm.

ölçülerinde talik hatla yazılmış olan MM, toplam 26 sayfadan meydana gelmektedir. Eser üzerinde en kapsamlı çalışmayı yapan Zeki Velidi Togan'dır (Eckmann, 1988). MM'nin kenarlarında, Türkçe dörtlükler, beyitler ve mensur bir de rivayet bulunmaktadır. 407 dörtlükten meydana gelen MM, konar-göçer yaşayan Türkmenlere İslam fıkıhını ve tarikat unsurlarını öğretmek amacıyla yazılmış olup sade bir dile sahiptir. Aruzun, Fe'ülün/ Fe'ülün/ Fe'ül vezniyle yazılan eser, aaxa şeklinde kafiye düzenine sahiptir.

Abstract

Harezmi period of Mu'inü'l-Mürîd of the works, (Hereinafter abbreviated as then MM.) by a poet of Islam dubbed 1313 (H. 731) In copyrighted (Toparlı, Argunşah 2008: 17-19). There is only one copy of the work known. Single copies today, Bursa Writing and Printing in the Library of Antiquities general no. 1605 / 18, are classified no. 297.3't registered Mecmu'atü'r-resail in writing from the 177-202b between the leaves. 17.5 x 12.8 and 12.8 x 9.8 cm. Measure MM written in italics line is composed of a total of 26 pages. Parents who were clever work is the most comprehensive study on Togan (Eckmann, 1988). The MM's edge, Turkish quatrains, couplets and prose There is also a rumor. 407 quatrains formed from MM Turkmen nomads living Islam and Islamic law is written in order to teach the elements has a simple wish. Arus's, Fe'ül'/ Fe'ül'/ Fe'ül meter with written work has shaped aaxa rhyme scheme. For the purposes of this paper, Oguz and Kipchak Turkish mm will focus on sound and shape features. In particular, to assess the impact on the in MM will be ranked in the historical dialects and their agents. Oguz-Kipchak sound elements and answer the question as written for any of the other Turkish tribes to work or to be seen frequently in the work of the Oguz Turks dual use will be sought. It is still remarkable that the dual use in mm and is also very important to show the properties of the mouth (Ata, 2002). It is possible to show them an example of a few of them:

Anahtar kelimeler: Mu'inü'l- Mürîd, Oğuzca, Kıpçakça, ses bilgisi, ikili kullanım.

1. Harezmi Türkçesi ve Mui'nü'l- Mürîd

Harezmi, Aral Gölü'ne dökülen Ceyhun nehrinin her iki tarafında uzanan bölgeye verilen addır. Bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalmaktadır. Bölgenin Araplar tarafından fethinden sonra yalnızca ülke adı olarak kullanılmış, burada yaşayan halka da Harezmî (=Harezmli) denilmiştir (Kaçalin, vd; 2011: 83).

Harezmi Türkçesi, 11. ve 13. yüzyılları arasında gelişen, temelinde Karahanlı Türkçesi bulunan, Oğuz, Kanglı, Kıpçak ve diğer Türk boylarının da ağız özelliklerini barındıran yazı diline verilen addır. Harezmi'nin hızla Türkleşmesi bu bölgeye kısa sürede diğer Türk boylarının da yerleşmesini

sağlamıştır. Özellikle konar-göçer hayat sürdüren Türk boyları bölgenin hem Türkleşmesini hem de kendine özgü bir lehçesinin oluşmasını sağlamışlardır. Ali Şir Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâ'is adlı eserinde Harezmlî Bilgin Hüseyin Harezmi'nin Kaside-yi Bürde'yi şerh ettiğini yazar: “Mevlânâ Hüseyin Hârezmî... Mevlânâ Celâlü'd-dîn-i Rûmî (k.s) Meşnevâ'sığa şerh bitibdür. Ve kaçîde-yi Bürde'ga dağı Hârezmîçe Türkî tili bile şerh bitibdür.” (Ayan vd; 1995: 6). Harezmi Türkçesi/dili ifadesi ilk defa Ali Şir Nevayî tarafından kullanılmaktadır.

Harezmi Türkçesinin ilk defa bir yazı dili olduğunu ve Türkçe'nin tarihî dönemini teşkil ettiğini Rus Türkolog Samoyleviç tespit etmiştir. Harezmi'nin Muhabbetname'si ve Kutb'un Hüsrev vü Şirin'inden yola çıkarak bu devreyi üçe ayırmıştır:

1. Karahanlı (Hakaniye Türkçesi)(XI-XII. yy),
2. Oğuz-Kıpçak Dönemi (XIII-XIV. yy),
3. Çağatayca Dönemi (XV-XX. yy. başları) (Samoyloviç, 1928:26).

Harezmi Türkçesi coğrafi konumun sağladığı olanaklar neticesinde gelişimini hızla sürdürmüştür. Altyapısını güçlü Kıpçak ve Oğuz Türkçesi desteklemiş, 14. Yüzyılın başlarına kadar varlığını devam ettirmiştir. Çağatay Türkçesinin güçlü bir yazı dili olmasını sağlamıştır.

2. Mü'inü'l-Mürîd

2.1. MM'nin Yazarı

Eserin yazarı hakkında birçok farklı görüş mevcuttur. Eserin 402. Dörtlüğünde yazar, mahlasını ve seçeresini söylemektedir.

bu kaç söz ayıtğan atı islam ol
tileki ahîr vaqt imân islam ol
atam baba islâm veliyyü'l-verâ
özi zikri dilde tümen alsam ol (26a/402)

“Bu birkaç sözü söyleyen kişinin adı İslâm'dır. Onun dileği ömrünün sonunda iman ve İslâm'dır. Babam (Şeyhim) İslâm adında ermiş bir kişidir. Onun sözleri dillerde büyük bir kazançtır.” Fakat Zeki Velidi Togan bu dizelerde geçen isimlerden müellifin ismini tayin etmenin kendisine biraz müşkül görüldüğünü belirtmiştir (Togan, 1928: 319). J. Eckmann, eserin yazarını İslâm olarak kabul etmektedir.(Eckmann, 1988:176) Mehmed Fuad Köprülü ise eserin yazarını tayin etmede tereddütlerini dile getirir ve “İslâm” mahlası üzerinde durur. (Köprülü, 2003:310) Diğer taraftan Ebulgazi Bahadır Han'ın Seçere-yi Terâkime'sinde MM'nin yazarının adı Şeyh Şeref olarak geçer (Ölmez, 1996:220). Ahmet Bican Ercilasun Köprülü ile aynı görüştedir.(Ercilasun 2004:376) Son olarak Ali Fehmi Karamanlıoğlu diğerlerinin aksine eserin müellifini Şeyh Şeref kabul eder. Bu durum, MM'nin kime ait olduğu konusunda yapılan araştırmalarda zorluk çıkarmıştır.

2.2. MM'ni Te'lif Tarihi ve Nüshası

MM'yi ilim âlemine tanıtan ve üzerinde ilk kapsamlı çalışmayı yapan kişi Zeki Velidi Togan'dır(Togan, 1928:315-330). MM, Hicrî 713,Miladî 1313/1314 yıllarında yazılmıştır. Müellif, eserin son dörtlüğünde bize telif tarihini vermektedir.

ıdı bërdi tevfiķ bu birkaç kelâm
oruç ayı içre bitildi tamâm
tarîh yetti yüz on üç erdi yılı
selâm 'aleyküm 'aleyküm selâm

Eserin bugün bilinen tek nüshası vardır. Bilinen tek yazma, Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesi Genel no.1605/18,tasnif no.297.3'te kayıtlı Mecmu'atü'r-resâil yazmanın içinde 177a-202b yaprakları arasında bulunmaktadır. MM toplam 26 sayfadır. 17.5 x 12,8 ve 12,8 x 9,8 cm. ölçülerinde, talik hatla yazılmıştır(Toparlı; Argunşah, 2008:13).

2.2. MM'nin Özelliği

MM'nin kenarlarında, Türkçe dörtlükler, beyitler ve mensur bir rivayet bulunmaktadır. Metin harekesiz olmasına rağmen kimi yerlerinde okuyucuya kolaylık sağlamak üzere hareke konulmuştur. Fakat bu konuda bir istikrardan bahsetmek zordur. 407 dörtlükten meydana gelmektedir. (Toparlı; Argunşah, 2008:13). MM, Harezmi Türkçesi ile yazılmış olup 407 dörtlükten oluşan manzum bir eserdir. MM, aruzun “Fe’ülün/Fe’ülün/Fe’ülün/Fe’ül” vezni ile kaleme alınmıştır. Eser, didaktik bir eser olduğu için edebî bir nitelik taşımamaktadır. Konar-göçer bir hayat sürdüren Oğuz Türkleri için yazıldığı ihtimali oldukça güçlüdür. Eserin karışık dil hususiyetleri bunu göstermektedir. Metnin kenar kısımlarına yazılmış bir kıssa mevcuttur. *Cevahirü'l-Esrâr*'dan alınmış 7 tane dörtlük vardır. Ayrıca *Cevahirü'l-Esrâr*'dan olup olmadığı tam tayin edilemeyen bazı mısralar vardır. (Toparlı; Argunşah, (2008: 23).

MM, İman, Marifetü'l-Hak ve Hz. Peygamber, Nasihat, Zekât, İradat, Edep, İktida, Sohbet, Şeriat-Tarikat, Nefis ve Kalp, Sülûk, Şükür ve Zikir bölümlerinden meydana gelmektedir.

2.3. MM Üzerine Yapılan Yayınlar

MM üzerine Türkiye’de çeşitli yayınlar yapılmıştır. Bunlardan ilki Ali Fehmi Karamanlıoğlu’nun profesörlük takdim tezi hazırladığı yayındır. Eseri yayınlamadan vefat ettiği için eşi Suzan Karamanlıoğlu tarafından vefatının 32. yılında (2006)³¹ hazırlanıp yayınlanmıştır. Bu yayından önce 1988 yılında Recep Toparlı, MM üzerinde çalışmış ve yayınlamıştır.³² Ardından Recep Toparlı ve Mustafa Argunşah, 2008 yılında Mu’inü’l- Mürîd’in son yayını yapmışlardır.³³

3. MM’de Oğuz ve Kıpçak Unsurları

Harezmi Türkçesi bir geniş dönemini arz ettiği için, bu dönemde yazılan eserlerde hem Karahanlı Türkçesinin hem de Kıpçak, Oğuz ve diğer tarihî Türk lehçelerinin etkilerini görmek mümkündür. Bu dönemde yazılan eserlerin hangi döneme ait olduğu konusunda birçok tartışma mevcuttur. Bizim üzerinde duracağımız MM, bu karışık döneme denk gelmektedir. Eserde özellikle Oğuz ve Kıpçak Türkçesinin ses özelliklerini görmek mümkündür. Özellikle ikili kullanımlar MM’yi hangi döneme koyacağımız konusundaki tereddütleri de beraberinde getirmektedir. Eserde tespit edilen Oğuz ve Kıpçak unsurlarını ve ikili kullanımları şöyle sıralayabiliriz. Osman Fikri Sertkaya eserin Kıpçak sahasına dâhil edilmesi gerektiği görüşündedir (Sertkaya, 2006: 4). MM’de Oğuz Türkçesi ses ve şekil özellikleri üzerinde daha önce Bilal Aktan bir makale yayınlamıştır.³⁴ Biz, Oğuz Türkçesi MM’de geçen Oğuz Türkçesi ses özelliklerinin yanı sıra Kıpçak Türkçesi ses ve şekil özelliklerine de değineceğiz. MM’de tespit edilen Oğuz ve Kıpçak unsurlarını şöyle ifade edebiliriz.

➤ i > ü değişmesi

MM’de *i* düz ünlüsünün kendinden sonra gelen *w* ünsüzünün etkisiyle yuvarlak olan *ü* ünlüsüne dönüştüğünü görülmektedir. Ayrıca “*yöri*”-“fiilindeki *i* ünlüsünün kendinden sonra gelen *ü* ünlüsünün ilerleyici etkisiyle yuvarlaklaştığı da görülmektedir. MM’de bu değişime çokça rastlanması eserin geçiş dönemi özelliği taşımasının yanı sıra Oğuz Türkçesi özelliklerini de bünyesinde barındırdığını göstermesi bakımından önemlidir.

ebir- >ewür- “çevirmek, döndürmek” (145/4,44/4,299/2,44/3,) eb(i)ril- > ew(ü)rül- “dönmek” (188/1,378/3) kibir- > kiwür- “giydirmek, sokmak” (301/1,39/4) sabul->savul- “yana çekilmek” (131/2)

³¹ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Şeyh Şeref Hâce, Mu’ inü’l-Mürîd, Beşir Kitabevi, İstanbul,2006.

³² Recep Toparlı, Mu’inü’-l Mürîd, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Yay. No: 15, Erzurum,1988.

³³ Toparlı, Recep; Argunşah, Mustafa, Mu’inü’l-Mürîd TDK Yay.,Ankara, 2008.

³⁴ Daha fazla bilgi için bkz. AKTAN Bilal, (2012), “Mu’inü’l-Mürîd’de Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri”, *DPUJSS*, S. 32, Nisan. Kütahya.

➤ **d>ɖ>y değişimi**

Eski Türkçe'deki -d/-ɖ'ler Karahanlı ve Harezmi döneminde ê ve y'ye dönüşür (Argunşah vd; 2010: 114). Türkçe'nin hemen her sahasında bu değişimi görebiliriz. Harezmi Türkçesi, Karahanlı ve Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş dönemi olduğu için özellikle bu dönemde yazılan eserlerde kelimelerin ikili kullanımını görebilmekteyiz. MM'de yukarıda belirttiğimiz d>ɖ>y değişiminin her iki şekline de rastlanmaktadır. Bu değişimler ve ikili kullanımlar Oğuz ve Kıpçak unsurları olarak değerlendirilebilir.

adağ > aɖağ (88/3,92/3,240/1,301/1,309/2) ~ adağ > aɖağ > ayak (198/2,276/3)

idi > iɖi "tanrı, sahip, rab" (12/4,31/3,35/3,41/4,44/4) ~ idi > iɖi > iye > eye "sahip" (221/2)

ıd->ıɖ- "göndermek, yollamak" (41/1,9/1,10/3) ~ ıd-> ıɖ-> ıy- (238/2,236/1,237/1)

kaɖu > kaɖu "kaygı, düşünce" (373/3,374/1)

ked->keɖ- "giymek, giyinmek" (398/2,368/4,396/2,282/4) ~ kêy- (322/2)

ked > kêê "iyi, iyice" (34/4,110/4)

kedik > keɖik "yabanî av hayvanı" (233/2,234/1,235/2,243/1)

yad->yɖ- "yaymak" (401/4) ud->uɖ->uy- "uymak" (273/2)

➤ **r düşmesi**

Bazı kelimelerin yapısındaki r'nin düştüğünü görmekteyiz. Belirttiğimiz üzere ikili kullanımlar da mevcuttur. Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde *ḡurtar*-(Gabain, (2007:284) fili yerine Oğuzca'ya özgü olan *ḡutar*-fiilinin kullanılması MM'deki bir başka Oğuzca ses özelliğidir.

➤ **g,ḡ düşmesi**

Türkçede birden fazla heceli bazı kelimelerin yapısında bulunan -G düşmektedir (Toparlı; Argunşah, 2008: 35). MM'deki birçok kelimede bu değişime rastlamak mümkündür. Özellikle Eski Türkçedeki *kergek* ve *kergek*-(Gabain,2007:279)şekli MM'de hiç kullanılmamış; *kerek* ve *kerek*-şekilleri kullanılmıştır. -G düşmesini Oğuz ve Kıpçak tesiri olarak değerlendirmekteyiz. Ayrıca kelimelerin ikili kullanımları da mevcuttur.

bêlḡurt- > bêlurt- "belirtmek, göstermek" (39/1) ~ bêlḡurt- (51/4)

arıḡ > arı "temiz, arı" (10/2,39/4,94/2,257/4) ~ arıḡ (1/3,2/4,6/1)

êlig > êl "el" (1/3,97/1,105/4,100/2) ~ êlig (84/1,27/2,86/2,298/3,309/2)

toluḡ > tolu "dolu" (78/1) ~ toluḡ (78/2,241/3)

türlüḡ > türlü "türlü, çeşitli" (326/1,404/1) ~ türlüḡ (72/4,384/2,385/2,386/4)

Kergek > kerek "gerek" (3/2,15/1,19/1... 71 yerde daha) kergek->kerek- "gerekli olmak, gerekmek" (21/2,370/3)

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki *yariḡ*, *sariḡ*, *yazuḡluḡ* MM'de kullanılmamış; bunların yerine *yarı*, *sarı*, *yazuklu* şekilleri kullanılmıştır. Bu da Oğuzca ve Kıpçak ses unsurunun bir özelliğidir.

yariḡ > yarı "yarı, yarım" (201/2,218/1,239/4)

sariḡ > sarı "sarı" (76/3,79/2) yazuḡluḡ > yazuklu "günakâr, suçlu" (290/3)

➤ **I düşmesi**

Eski ve Orta Türkçedeki *oltur*-, *kêltür*- gibi kelimelerin Harezmi Türkçesinde özellikle MM'de *otur*-, *kêtür*- şeklinde sıkça kullanıldığını görmekteyiz. Bu kullanım yazım özelliğinin yanı sıra bir ağız özelliği mahiyeti de göstermektedir. Mm'de sıkça bu kelimelerin ikili kullanımlarının olması Oğuz ve Kıpçak özelliğini göstermektedir.

oltur- > otur- "oturmak" (109/1,128/1,127/3,77/3,124/4) ~ otur- (127/2,182/4,296/2)

kêltür->kêtür- "getirmek" (86/1,112/4,126/2,128/4,283/1,283/2) kêltür- ~ (296/4,294/4)

➤ **Yönelme Durum Eki +A**

Yönelme hâli eki Eski Türkçede isimlerden sonra +KA, teklik birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra +A ve üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra iyelik eki ve hâl ekinin arasına zamir n'si girmesiyle +nA şeklinde kullanılmıştır (Tekin 2000: 111). Uygur dönemi metinlerinde ekin +A şekli iyelik ekli kelimeler ve sonu ḡ ile biten isimlere ve bazı yer adlarına geldiği ayrıca ünlü ile biten isimlere +yA şeklinde eklendiği görülmektedir (Gabain 2000: 63). MM'de ikili

kullanımların yanı sıra özellikle tek sesli kelimelere yönelme ekinin +A şeklinde geldiğini görmekteyiz. Bu, Oğuz ve Kıpçak Türkçesi özelliğidir.

biz+e “bize” 106/1 üç+e “üçe” 225/2 yüz+e “yüze” 53/4 sin+e “mezara” 64/4 til-ge (264/1) ~ til-e (34/2)

➤ **t>d Değişmesi**

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde kelime başındaki t- sesinin MM’de geçen telür- fiilinde tonsuz şekli yerine delür- şeklinde olan ve Oğuz Türkçesi özelliği olan *delür-* şekli kullanılmıştır (Aktan, 2012: 3).

➤ **U Fiilden İsim Yapma Ekinin Yuvarlak Şeklinin Kullanılması**

Fiillerden isim, sıfat, zarf ve edatlar türeten işlek bir ektir. Ekin, MM’de yuvarlak şekli kullanılmıştır. Ekin yuvarlak şeklinin tercih edilmesi ve düz şeklinin kullanılmaması MM’nin Oğuzca ses unsuru özelliği taşıdığını göstermektedir. MM’de düzlük yuvarlaklık uyumunu bozan eklerin başında gelir ve bu ek, daima yuvarlak şekilde yazılmıştır. Ekin kullanıldığı örnekler şunlardır:

aşın-u “önce, ilk” 91/1 tol-u “dolu” 78/1 yar-u “yön” 99/2 ulaş-u “daima, sürekli” 12/2 kirt-ü-lep “doğrularak” 264/3.

Sonuç

Harezm sahasında yazılan eserlerde de görülen fonolojik sıkıntıların birçoğu MM’de de görülmektedir. Mu’inü-l-Mürîd’i diğer eserlerden ayrı kılan özelliklerin başında Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde sıkça kullanılan kelime şekillerinin, bir yandan iki şeklinin kullanılması diğer yandan da hiç kullanılmamasıdır. Yine Oğuzca ses unsurları özelliklerini MM’de açıkça görmek mümkündür. Dilinin açık ve sade olması yerli ifadeleri bünyesinde barındırması diğer özellikleri arasındadır. MM’de Harezm sahasının birçok yazı dili özelliğini bulabiliriz. Bu, hem eserin fonetiğinde hem de şekil yapısında etkili olmuştur. Özellikle ses bilgisi bölümünde Oğuzca ses unsurları oldukça fazladır. Eserde tonlu ünsüzlerin yanı sıra tonsuz ünsüzlerin de sıkça kullanıldığını görmekteyiz. Eserde bazı kelimelerin t-’li şekillerinin yanı sıra d-’li şekillerinin de çokçayer alması eserin Oğuz Türkçesi etkisinde kaldığını göstermektedir. Yine Eski Türkçedeki kelime başındaki /b/’lerin Karahanlı ve Harezm Sahasında /w/’lere dönüşmüş şekli eserimizin birkaç kelimesinde /v/’ye dönüşmüş veya düşmüş şekildedir. Yine bu bölgede yaşayan Oğuz Türklerinin ağız özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bunların dışında MM’de hem morfolojik hem de fonetik olarak Oğuz ve Kıpçak unsurlarını görebiliriz. Biz, eserde belirgin olarak görülen özellikleri sıralamaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- AKTAN Bilal, (2012), “Mu’inü-l-Mürîd’de Oğuzca Ses Ve Şekil Özellikleri”, *DPUJSS*, S. 32, Nisan. Kütahya.
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, (2006), *Şeyh Şeref Hâce, Mu’inü-l-Mürîd*, Beşir Kitabevi, İstanbul.
- AYAN, Hüseyin; vd (1995), “*Ali Şîr Nevâyî, Mecâlisü’n-Nefâis*”, Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Arş. Enst. Yay nu 2, Erzurum, s. 6.
- A.N. Samoyloviç, (1928), “Kistorii literaturnago sredneziatsko-turetskogo yazıka”, Leningrad, s.21
- ARGUNŞAH Mustafa; vd (2010), *Karahanlı Harezmce Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ATA, Aysu (2002), *Harezm-Altın Ordu Türkçesi* (yay.: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul.
- ECKMANN, János (2003), *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yay., Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GABAIN, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- KAÇALIN, Mustafa vd. (2011), *XI.-XIII Yüzyıllar Türk Dili*, Eskişehir.
- Osman Fikri Sertkaya, (2006), Ali Fehmi Karamanlioğlu, *Şeyh Şeref Hâce, Mu’inü-l-Mürîd*, Beşir Kitabevi, İstanbul.
- TEKİN, Talat (1998), *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg Yay., İstanbul.

TOGAN, Zeki Velidi (1928). "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, II, 1926, İstanbul.

TOPARLI, Recep; ARGUNŞAH, Mustafa (2008), *Mu'inü'l-Mürid*, TDK Yay., Ankara.

**TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE TEMEL DİL BECERİLERİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE
NASREDDİN HOCA FIKRALARININ ÖNEMİ****THE IMPORTANCE OF NASRETTIN HODJA'S JOKES FOR DEVELOPING BASIC
LANGUAGE SKILLS IN THE PROCESS OF TEACHING TURKISH**

Altınşas KURMANALI ÇAKIROĞLU Doç.Dr.

Süleyman Demirel Üniversitesi, Kaskelen, Kazakhstan
altynshash777@hotmail.com

Tuncay BAYSARI

Süleyman Demirel Üniversitesi, Kaskelen, Kazakhstan
tuncaybaysari@hotmail.com

Resume:

The article deals with the importance of using Nasrettin Hodja's jokes in teaching Turkish and also for developing basic language skills such as reading, listening, speaking and writing skills in the process of teaching Turkish as a Foreign Language. The author also offers the examples of Nasrettin Hodja's jokes, which she used for developing students' basic language skills in Turkish classes.

Резюме

Мақалада түрік тілін шетел тілі ретінде оқытуда оқылым, тыңдалым, тілдесім және жазылым дағдыларын дамыту барысында Қожанасыр анекдоттарын пайдаланудың тиімділігі туралы баяндалады. Сонымен қатар, шетел тілі ретінде түрік тілі дәрістерінде студенттердің тыңдалым, оқылым, жазылым және тілдесім дағдыларын дамыту барысында зерттеу нысаны ретінде пайдаланылған Қожанасыр анекдоттарының үлгілері беріледі.

Küreselleşen dünyada uluslararası, ticari ve kültürel ilişkiler, çeşitli bilimsel ve teknolojik buluşlar, ülkeler arasındaki sınırları kaldırmış ve iletişim aracılığıyla büyük mesafeler katedilmiştir. Bütün bu ilişkilerin yürütülmesinde dil en önemli etkidir, çünkü insanlar arasında iletişimin kurulmasını sağlayan en önemli unsur, hiç kuşkusuz adına dil dediğimiz sihirli varlıktır. Dil, dört temel beceri olarak kabul edilen dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin işlevsel bütünlüğünden oluşmaktadır. Yabancı dil öğretimi de, bir dili kullanmak için gerekli olan bu dört temel dil beceriyi kazandırma sürecidir. Temel dil becerileri, adeta zincirin birbirine geçmiş halkaları gibidirler. Birini diğerinden tamamen koparıp alamazsınız. Dinleme olmadan okuma, okuma olmadan anlama, anlama olmadan yazma olamayacaktır. Dinlemeyen, okumayan, bir birikim kazanamayan manayı inci gibi dizen bir konuşma sarf edemeyecektir. Bu temel beceriler bütünü birer parçası gibidirler. Modern yabancı dil öğretiminde bu becerilerin bir bütün olarak ele alınıp kavratılması, birinin diğerine tercih edilmemesi anlayışı ağırlık kazanmaktadır. Özellikle günümüzde baş döndürücü bir hızla gelişen kitle iletişim ve ulaşım araçları insanlar arasındaki ilişkileri hem bireysel hem de toplumsal düzeyde etkileyerek yabancı dil öğretiminde böyle bir anlayışın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin temel hedefi de öğrencilerin temel dil becerilerini etkili bir şekilde kullanmalarını sağlamaktır. Öğrencilerin söz konusu dil becerilerini geliştirmesinde Türk toplumunun en önemli kültürel ürünlerden biri olan fıkralara, özellikle Nasrettin Hoca fıkralarına başvurmak mümkündür.

Fıkralar, dilin en iyi kullanıldığı ve kültür birikiminin en iyi yansıtıldığı sözlü anlatılardır. Fıkra, aynı zamanda insanların, hayatlarında bir tebessümle binlerce yıllık derslere vakıf olabilmelerini sağlama sanatıdır.

Boratav, fıkraları şu şekilde tanımlamaktadır: Fıkra, hikaye çekirdeğinin hayattan alınmış bir vaka tam bir fikrin teşkil ettiği kısa ve yoğun anlatımlı beşeri kusurlarla içtimai ve gündelik hayatta ortaya çıkan kötü ve gülünç hadiseleri, çarpıklıkları, zıddiyetleri, eski ve yeni arasındaki çatışmaları sağduyuya dayalı ince bir mizah, hikmetli bir söz, kesin bir istihza yoluyla yansıtan; umumiyetle bir fıkra tipi ne bağlı olarak nesir diliyle oluşturulmuş, sözlü edebiyatın müstakil şekillerinden ibaret, yaygın epik dram türündeki hikayelerden her birine verilen isimdir [1, 85].

Elçin'e göre, "Umumiyetle gerçek hayat hadiselerinden hareketle mühim bir "hisse" kapmayı hedefleyen ve temelinde az çok nükte mizah, tenkid ve hiciv unsuru bulunan sözlü kısa mensur hikayelere "fıkra" adı verilir [2, s.5].

Fıkralar, bir toplumun dehasını gösteren en önemli kültürel ürünlerden biridir. Fıkralarda sosyal yapıya ait temel motifleri ve değerleri görmek mümkündür. Sosyal yaşamın sözlü ve yazılı kuralları, fıkralarda ironik bir şekilde yerini bulmuştur. Fıkralarda sosyal yapıya ve değerlere ilişkin dikkat çekici veriler, doğrudan örneklerden hareketle verilir.

Türk halk fıkra geleneğinde Nasreddin Hoca fıkraları önemli bir yere sahiptir. Nasreddin Hoca fıkraları Türk milletin Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar bütün bu coğrafyanın toprağına, insanına, kültürüne sahip olduğu gibi gülümsemesine de sahip olduğunu dosta düşmana haykıran gür bir sestir. Nasreddin Hoca fıkraları, hayatı ve insanî ilişkileri yansıtan mesajlarla toplumun her kesimine uygulanabilecek bir eğitim aracıdır. Bu araç, sosyal değerlerin verilmesinde etkin bir şekilde kullanılabilir. Özellikle sevgi, saygı, hoşgörü, hak ve hukuk, doğruluk, aile bağları, komşuluk ilişkileri vs. [3, s.583].

Nasreddin Hoca fıkraları, bu özellikleriyle hayatı ve insanî ilişkileri yansıtan mesajlarla toplumun her kesimine uygulanabilecek bir eğitim aracıdır. Nasreddin Hoca'nın fıkralarında amaç sadece güldürmek değil, gülerken düşündürmektir. Bu ince nokta fıkraların değerlendirilmesinde hareket noktasıdır. Hikâyelerindeki alaylı bir söylemin aksine o, nükteli sözleriyle insanların hatalarını fark etmesini ve bu hatalardan ders çıkartmalarını ister.

Yazılı ve sözlü ürünler, bir milletin edebiyat tarihi için olduğu kadar kültür ve değerler tarihi için de önemlidir. Bu ürünlerin tamamı dilin ve kültürün taşıyıcısıdır. Nasreddin Hoca fıkraları bu yönüyle kültür hayatımızda oldukça önemli bir yere sahiptir" [4, s. 313].

Fıkralar, yabancı dil öğretimindeki dört temel beceri olan dinleme-anlama, konuşma, okuma ve yazma becerilerine ek olarak, alt becerilerin sözcük ve dil bilgisinin kazanılmasında önemli katkı sağlar. Bunların gerçekleşebilmesi için de, fıkralarda geçen kelimeler, kelime grupları, kalıp ifadeler ve cümle yapıları üzerinde yoğunlaşmak gerekmektedir. Bu yoğunlaşma faaliyetini gerçekleştiren öğrenciler fıkraların mizahî atmosferinden zevk alacak ve Türkçeyi zevkle öğrenecektir. Türkçe öğrenen birisi Nasreddin Hoca fıkralarını her zaman sempati ve ilgiyle dinleyecektir. Nasreddin Hoca fıkralarının diğer önemli bir özelliği de dil ve üsluptur. Fıkraların dili konuşma dilidir. Dolayısıyla, halkın konuşma dilinin bütün özelliklerini onun fıkralarında bulmak mümkündür.

Yabancı dil öğretiminin esas amaçlarından biri öğrencilerin hedef dilde akıcı bir şekilde konuşmasını sağlamaktır. Nasreddin Hoca'nın hazırcevaplığı ve fıkralarının diyaloglar üzerinde kurulmuş olması öğrencilerin özellikle konuşma becerilerini geliştirme hususunda katkı sağlamakla birlikte, diğer temel dil becerilerin gelişmesinde de önemli rol üstlenmektedir [5, s.100].

Şimdi de yabancı dil olarak Türkçe derslerinde öğrencilerin temel dil becerilerini geliştirmede uyguladığımız etkinliklerden bir kaçını paylaşmak istiyoruz.

Etkinlik 1.

Hoca çıkmış dam aktarmış damda.
Kapı çalmış bir anda.
Eğilmiş bakmış: Bir adam.
Merak etmiş sormuş: Kimi istedin?
Seni Hocam, biraz aşağıya in.
İyi ama ağam işim acele.
Ne söyleyeceksen oradan söyle.
Bir ricam var senden, küçük bir ricam.
Aşağıya insen ne olur, Hocam?

“Herhalde işi mühim. Anlamak gerek.
Bakalım neymiş muradı?” diyerek.
İnmiş kırk bir basamak aşağı.
Açarak kapıyı sormuş adama:
“Söyle ne var? Niçin indirdin beni?”
Adam demiş ki :”Hocam ne olursun,
Allah kazadan beladan korusun.
Sevaptır bir sadaka ver fakirim.”

Bu lafı duyunca deliye dönmüş Hoca.
Ta damdan inişine mi yansın,
Yarıda kalan işine mi yansın?
Ama Hoca bu, kurnaz...
“Hele yukarı gel benimle biraz
Üst tarafını orada söylersin.”
Varınca ikisi de nefes nefese dama,
Hoca dönmüş adama.
Demiş ki: “Allah versin.”

I. Fıkırayı okuyunuz ve soruları cevaplayınız.

1) Fıkıradaki olay kimler arasında geçiyor?

2) Hoca, gelen kişiye ne soruyor?

3) Hoca niçin aşağıya iniyor?

4) Gelen adam Hocadan ne istiyor?

5) Hoca niçin kızıyor?

6) Hoca adama nasıl bir ders veriyor?

II. Aşağıdaki cümlelerin doğru olanını D, yanlış olanını Y olarak işaretleyiniz.

1. Hocaya komşusu gelmiş.	
2. Adamın işi acele imiş.	
3. Hoca adama sadaka vermiş.	
4. Hoca adamı dama çıkarmış.	
5. İkisi nefes nefese dama varmış.	

III. Aşağıdaki boşlukları uygun sözcüklerle tatamlayınız.

1. Hoca _____ (tepeye, dağa, dama) çıkmış.
2. Hocaya _____ (amcası, komşusu, arkadaşı, adamın birisi) gelmiş.
3. Adam Hoca’dan _____ (pırlanta, araba, altın, sadaka) istemiş.
4. Adam _____ (zengin, fakir, paralı, hırsız) imiş.
5. Hoca adamı _____ (geri, aşağıya, yukarıya, karşıya) çağırılmış.

IV. a) Konuşma.

Sadaka hakkında ne biliyorsunuz?

Sadaka kimlere verilmeli, kimlere verilmemeli?

b) Aşağıdaki fikirleri savunarak düşüncenizi belirtin.

1. Grup: Hoca adama yardım etmeliydi, çünkü

2. Grup: Hoca adama yardım etmemeli, çünkü

V. Yazma. Yardımseverlik hakkında düşüncelerinizi yazınız. Aşağıdaki sorulardan hareket ederek kendi fikirlerinizi belirten bir yazı yazınız.

1. Hangi durumlarda insanlara yardım etmeli?
2. Hangi yardım türleri var?
3. Birilerine yardım ettiğiniz durumlar oldu mu?

Etkinlik 2.

NASRETTİN HOCA VE HIRSIZ

Bir gece Nasrettin Hoca'nın evine hırsız girmiş. Hoca, hırsızın eve girdiğini görmüş ve hemen dolaba saklanmış. Hırsız, Nasrettin Hoca'nın evini evirmiş çevirmiş ama çalacak bir şey bulamamış. Sonunda gözüne bir dolap ilişmiş. Belki içinde pahalı şeyler bulurum diye dolabın kapısını açmış ve karşısında Nasrettin Hoca'yı görmüş.

Çok şaşırان hırsız: "Aman hocam, siz burada ne yapıyorsunuz?" diye sormuş.

Hoca: "Evde hiç bir şey olmadığı için utandım ve buraya saklandım" diye cevap vermiş.

I. Fıkraı dinleyiniz ve aşağıdaki soruları cevaplayınız.

1. Evine hırsız girdiğinde Nasrettin Hoca neredeymiş?
2. Nasrettin Hoca nereye saklanmış?
3. Hırsız niçin hiç bir şey çalmamış?
4. Hırsız, dolabı açınca niçin şaşırmış?
5. Hoca, hırsıza ne demiş?

II. Doğruları D, yanlışları Y ile gösteriniz.

1. Bir sabah Nasrettin Hoca'nın evine hırsız girmiş. ()
2. Nasrettin Hoca buzdolabına saklanmış. ()
3. Hırsız, Nasrettin Hoca'nın evinde çalacak bir şey bulamamış. ()
4. Hırsız, karşısında Nasrettin Hoca'yı görünce çok korkmuş. ()
5. Hoca: "Evde hiç bir şey olmadığı için utandım" diye cevap vermiş. ()

Etkinlik 3

Konuşma.

1. Resimde kimleri görüyorsunuz?
2. Orada neler var?
3. Resimde gördüklerinizi kısaca yazınız.

MUM ATEŞİYLE PİŞEN YEMEK

Bir gün Nasreddin Hoca ve arkadaşları iddiaya tutuşmuşlar. Eğer Hoca karanlık ve soğuk gecede, sabaha kadar köy meydanında bekleyebilirse arkadaşları ona güzel bir ziyafet çekecekmiş. Şayet bunu beceremezse o, arkadaşlarına ziyafet çekecek. Kararlaştırılan gün Hoca meydanın ortasında, sabaha kadar tir tir titreyerek beklemiş. Sonra yanına gelenlere:

- Tamam demiş. İddiayı kazandım.
- Ne oldu, ne yaptın? demişler.
- Bekledim sabaha kadar demiş.
- Hayır demişler. Sen uzaktaki bir mum ışığı ile ısınmışsın. İddiayı kaybettin! Ziyafetimizi hazırla.

Hoca çaresiz kabul etmiş. Ziyafet vakti kocaman bir kazanın altına minicik bir mum koymuş.

- Ne yapıyorsun? demişler. Kıs kıs gülerек cevap vermiş Hoca:
- Bir mum sıcakıyla size yemek pişireceğim arkadaşlar. Uzaktaki bir mum ışığıyla ben nasıl ısındıysam, bu kazandaki yemek de öyle pişecek!...

I. Aşağıdaki soruları cevaplayınız.

1. İddiaya tutuşan kimlerdir?
2. İddiayı kaybeden ne yapacaktı?
3. Arkadaşları Hoca'yı nasıl haksız çıkarmış?
4. Hoca yemeği nasıl pişirmiş?

“İddiaya tutuşmak (girmek)” deyiminin anlamı: Görüşünde veya iddiasında haklı çıkacak tarafa bir şey verilmesini kabul eden sözlü anlaşma yapmak.

II. Aşağıdaki kelimeleri eş anlamlarıyla eşleştiriniz.

1. yemek	a. ırak
2. güya	b. şölen
3. ziyafet	c. sanki,sözde
4. cevap	d.aş
5. uzak	e. yanıt

III. Aşağıdaki kelimeleri zıt anlamlarıyla eşleştiriniz.

1.bolluk	a. akşam
2.sabah	b. üst
3.ısınmak	c. çirkin
4.karanlık	d. soğumak
5. güzel	e. kıtlık
6.alt	g. aydınlık

IV. Konuşma. Aşağıdaki fikirleri savunun.

1. **Grup:** Nasreddin Hoca'nın arkadaşlarına gösterdiği davranış doğrudur. Çünkü.....
2. **Grup:** Nasreddin Hoca'nın arkadaşlarına gösterdiği davranış yanlıştır. Çünkü.....

V. Yazma.

1. Yukarıdaki resimlere bakarak bir metin yazın.
2. Metin yazarken konu başlığına uygun bir deymi açıklayın.
3. Metne göre soru ve alıştırmalar hazırlayın.

Fıkralar, özellikle Nasrettin Hoca fıkraları Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde çok önemli bir yere sahiptir. Nasrettin Hoca fıkralarının Türkçe derslerde kullanımı öğrencilerin motivasyonunu arttırmakta ve onların derslere daha aktif katılımlarını sağlamaktadır. Nasrettin Hoca fıkraları Türkçenin en doğal ve yalın ifade biçimlerini yansıtmaktadır. Bu özellikleri ile sözcük ve deyim öğretiminde özel bir konuma sahiptir. Bundan dolayı öğrenciler her fıkarda yeni sözcük ve deyimler öğrenerek sözcük dağarcıklarını geliştirirler. Ayrıca Nasrettin Hoca fıkraları sayesinde öğrenciler Türkçe dil bilgisi kurallarını da fazla efor sarfetmeden ve farkına varmadan öğrenebilirler. Nasreddin Hoca fıkralarının eğitici özelliğinden faydalanarak öğrencilere kendi kimliğini tanıma, insanlık sevgisi, hoşgörü, esneklik, yaratıcı zekâ gibi çağdaş özellikler de kazandırmak mümkündür.

Yabancılar Türkçenin öğretiminde Nasrettin Hoca fıkralarının kullanılması, hem öğrencilerdeki öğrenme isteğini artırmakta hem de telaffuz ve kelime hazinesi açısından öğrenene önemli katkılar sunmaktadır. Önemli olan bu fıkraların, öğrencilerin Türkçedeki söz dağarcığı ve dil bilgisi düzeylerine uygun olarak seçilmesi, sınıf içindeki oyunlaştırarak canlandırma etkinliklerine katkıda bulunması ve kültürümüze açılan birer pencere olarak düşünülmesidir [6, s.5].

Yaptığımız araştırma (uygulama /anket / görüşme) sonucunda fıkraların doğası gereği kısa ve komik olmasından dolayı öğrencilerin fıkraları sıkılmadan dinledikleri, okudukları, anlattıkları ve yazdıkları gözlemlenmiş ve Nasrettin Hoca fıkralarının öğrencilerin temel dil becerilerini geliştirmede çok etkili olduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar:

- ❖ Boratav Pertev Naili. (1992). 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. –İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- ❖ Elçin Şükrü. (2010). *Halk Edebiyatına Giriş*. –Ankara: Akçağ Basım -Yayın.
- ❖ Batur Zeyrek. vd. (2012). Nasreddin Hoca Fıkralarında Değer Yargıları ve Eğitim. – Ankara.

Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer 2012.

- ❖ Özbay Murat (2005). “Türkçe Öğretimi Açısından Nasreddin Hoca Fıkraları”, I. Uluslararası Akşehir Nasreddin Hoca Sempozyumu.

- ❖ Akkaya Ahmet. (2013). “Yabancılar Türkçe Öğretimi Kapsamında Fıkralar: Nasreddin Hoca Fıkraları”. – Ankara: Milli Folklor, Yıl 25, Sayı 100.
- ❖ Barın Erol. (2008). Yabancılar Türkçenin Öğretiminde Nasrettin Hoca Fıkralarının Yeri. Türk Yurdu Dergisi’nin 255. sayısı

**TERCÜMENİN MİLLETLERİN MODERNLEŞMESİNDE OYNADIĞI ROL,
MÜTERCİME DÜŞEN GÖREVLER VE TECRÜBE PAYLAŞIMININ ÖNEMİ**

"ROLE PLAYED IN THE MODERNIZATION OF THE NATION TRANSLATION, MY
INTERPRETER DUTIES AND IMPORTANCE OF EXPERIENCE SHARING"

Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU, Candidate PhD
İstanbul Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
mehmedomer@gmail.com

Özet

Tercüme milletlerin birbirlerinden tecrübe, bilgi, kültür ve teknoloji aktarımında en önemli vasıtalarından biridir. Tercüme milletlerin sosyolojik gelişimini etkileyen en önemli etkidir. Dünya üzerinde bilim ve teknolojiyle alakalı çıkmış kitapların tercüme edilmesi ilmin ve fikrin gelişmesini başka milletlerin tecrübelerinden istifade edilmesini sağlamaktadır. O milletin çağın gerisinde kalmasını engellemektedir. Mütercim dili iyi kullanmasının bilmesinin yanında aynı zamanda sosyoloji, kültür, psikoloji, edebiyat, sosyal psikoloji, müzik gibi birçok alanda bilgi sahibi olmalıdır. Bu bilgi sahibi olma durumu daha çok hangi alanda çeviri yaptığıyla alakalıdır. Osmanlı'da Batı kaynaklı ilk çeviriler 18. yüzyılın sonlarına doğru başlar. Tanzimat'ın ilanını izleyen yıllarda, önce askerlik, hukuk, tarih, fen bilimleri gibi konularda, 1860'lardan itibaren de edebiyat, felsefe, kültür alanlarında artarak devam eder (Semercioğlu, 2010).

Abstarct

Translation from each nation of experience, knowledge, culture and technology transfer is one of the most important means. Translation of the nation is the most important factor influencing the sociological development. Interpretation of the knowledge of languages in addition to good use at the same time sociology, culture, psychology, literature, social psychology, must have knowledge in many fields, such as music. The first translations of western origin in the Ottoman Empire begins towards the end of the 18th century. The movement began in the Ottoman Empire, which is then translated by the Ottoman Empire continued in the Republic of Turkey has continued intensively. In 21th century from English, French, Arabic, German, Kazakh, Spanish, Chinese, Russian, Persian and so on translations are made of language to Turkish language. Translation will examine the role of modernization of the nation, interpreter will evaluate the importance of the task and to share experiences.

Anahtar kelimeler: *Tercüme, sosyoloji, kültür, modernleşme.*

Keywords: *Translation, sociology, culture, modernizati*

GİRİŞ

Meseleyi bir başka dilde anlatmak anlamına gelen tercüme dilimize Arapçadan girmiştir. Tercüme lugat anlamı olarak bir dilden başka bir dile çevirme anlamı taşımaktadır (Türkçe Sözlük, 2005).

Bilgi akışının hızlanmasıyla küçülen dünyamız, bize önceki dönemlere oranla çevirinin önemini daha da hissettirmektedir. Çeviriyi en geniş anlamıyla, farklı dillerden duyguyu, düşüncüyü, kültürü ve istekleri erek dile aktarma olarak tanımlayabiliriz (Zengin, 2013).

Teknoloji alanında son yıllarda yaşanan gelişmeler, ülkemizin teknoloji transferi, ithalat ve dışa açılmada yoğun çabalara girmesiyle özellikle kaliteli çeviriye duyulan ihtiyaç katlanarak artmıştır. Özellikle yeni kavramlar ve terimleri gerektiren, sürekli gelişim içinde olan teknik ve hukuk alanlarında çeviri ihtiyacı gözle görülür bir şekilde artmaktadır. Hızla ve sürekli artan çeviri ihtiyacı, özel ve resmi kurumların bünyelerinde, istihdam ettikleri çevirmenler, serbest çevirmenler, çeviri büroları ve çeviri firmaları tarafından karşılanmaya çalışılmaktadır (Küçükyağcı, Avcı, 2003)

Tercüme bir dilden alınan cümlelerin karşılığını bulup çevrilen dildeki kelimelerle cümle kurmak değildir. Tercüme eserin yazıldığı muhitin, medeniyetin çevrilen dile aktarılmasıdır. Tercüme birçok ilim sahasıyla etkileşim içerisinde.

Çeviribilimin araştırma alanlarından biri olan ve çeviriden sıkça yararlanan filoloji ve yabancı dil eğitimindeki uygulamalardan daha kapsamlı biçimde ele alınması gereken çeviri eğitimi; çeviri eleştirisi, çeviri tarihi ve kuramına oranla daha çok uygulamaya yönelik bir niteliğe sahiptir. Çeviri eğitimi kuramsal bir düzlemde irdelemek ve bir yöntem oluşturabilmek için çeviribilimin diğer araştırma alanlarından yararlanması kaçınılmazdır. Bu aynı zamanda çeviri eğitiminde bilimsel bir yaklaşımın geliştirilmesi için de gereklidir. Ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısında bilimsel anlamda kendi sınırlarını belirlemeye çalışan çeviribilim içerisinde çeviri eğitiminin yeri ve işlevi hala belirsizliğini korumaktadır. Bunun başlıca nedeni, uzun bir süre çeviri edincinin başta yabancı dil olmak üzere filoloji eğitiminde çevirinin dilsel aktarıma odaklanan bir araç konumuna indirgenmesidir (Yücel, 2007).

Mütercim dili iyi kullanmasının bilmesinin yanında aynı zamanda sosyoloji, kültür, psikoloji, edebiyat, sosyal psikoloji, müzik gibi birçok alanda bilgi sahibi olmalıdır. Bu bilgi sahibi olma durumu daha çok hangi alanda çeviri yaptığıyla alakalıdır. Edebiyat sahasından çeviri yapanlar yukarıda zikredilen alanlarda bilgi sahibi olmalıdır. Çünkü edebî eserlerde kültürle alakalı birçok unsur yer almaktadır. Bunları anlaması için mutlaka o kültürel unsurların ana dilinde karşılığını bulmak zorundadır.

Tercüme yani çeviri milletlerin sosyolojik gelişimini etkileyen en önemli etkidir. Dünya üzerinde bilim ve teknolojiyle alakalı çıkmış kitapların tercüme edilmesi ilmin ve fikrin gelişmesini başka milletlerin tecrübelerinden istifade edilmesini sağlamaktadır. O milletin çağın gerisinde kalmasını engellemektedir.

Kaşgarlı Mahmut, Dîvanü Luğâtî't Türk adlı sözlüğünde Araplara Türk dilini öğretmek için Türkçe kelimeleri Arap usullerine göre sıralayıp tercüme etmiştir. Bundan sonra, XIX. yüzyıla kadarki dönemlerde ise; genellikle Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye ve belli bir ölçüde de Türkçeden Arapçaya ve Farsçaya çeviriler yapılmıştır. XVIII-XIX. Yüzyıllarda ise daha çok Batı dillerinden Türkçeye ve belli bir ölçüde de Türkçeden Batı dillerine çeviri söz konusu olmuştur. Gerek Arap-Fars ve Türkçe çeviri çalışmalarının yoğun olduğu dönemlerde, gerekse devam eden Batı dilleri Türkçe (genellikle İngilizce-Türkçe, Fransızca-Türkçe, Almanca-Türkçe ve Rusça-Türkçe vb.) çeviri aşamasında; Türkçenin yabancı dillerden hem dil-kullanım, hem de dil-kültür etkileşimi düzeylerindeki olumlu ve olumsuz bir şekilde etkilenmesi söz konusudur (Musaoğlu, 2003)

Osmanlı'da Batı kaynaklı ilk çeviriler 18. yüzyılın sonlarına doğru başlar. Tanzimat'ın ilanını izleyen yıllarda, önce askerlik, hukuk, tarih, fen bilimleri gibi konularda, 1860'lardan itibaren de edebiyat, felsefe, kültür alanlarında artarak devam eder (Semercioğlu, 2010).

Tercüme işlerini yürütmek amacıyla Mühendishâne hocalarından Bulgarîzâde Yahyâ Nâci Efendi ile oğlu Rûhuddin Mehmed Efendi Bâbîâli'ye getirildi ve Divan Kalemî'nden alınan kâtipler bunların hazırladığı Rumca ve Fransızca yazıları temize çekmekle görevlendirildi. Kısa süren bu deneme de Yahyâ Efendi'nin Fransızca'sının siyasî metinler için yeterli olmadığı anlaşıncı divan ve sadâret kethüdâsı kalemlerinden seçilen kâtipler Yahyâ Efendi'den Rumca ve Fransızca dersleri almaya başladı. Tercüman yetiştirmek için ders verilmeye başlanması ile Tercüme Odası kurulmuş oldu. Yahyâ Efendi'nin ölümü üzerine 14 Temmuz 1824'te bazı Avrupa dillerinden başka Grekçe ve Latince de bilen Başhoca İshak Efendi, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'daki hocalığı yanında tercümanlığa ve Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî kâtiplerinden damadı Halil Esrar Efendi yardımcılığına getirildi. Tercüme Odası bu dönemde biri dil öğrenecek memurların devam ettiği Lisan Odası, diğeri buradan mezun olan mütercimlerin çalıştığı Tercüman Odası şeklinde iki kısımdan meydana geliyordu. Kâtiplerin birbirleriyle Fransızca konuşup pratiklerini ilerletmeleri ve Tercüman Odası'ndan ayrılan bir memurun yerine Lisan Odası'ndan birinin alınması kararlaştırıldı (İslam Ansiklopedisi, 2011).

Osmanlı'da o dönemde başlayan tercüme hareketleri dilimize roman edebî türünün girmesini ve birçok yenilikle buluşmamızı sağladı. Bir insanın ilim hayatında yazdığı eserini tercüme etmek aynı

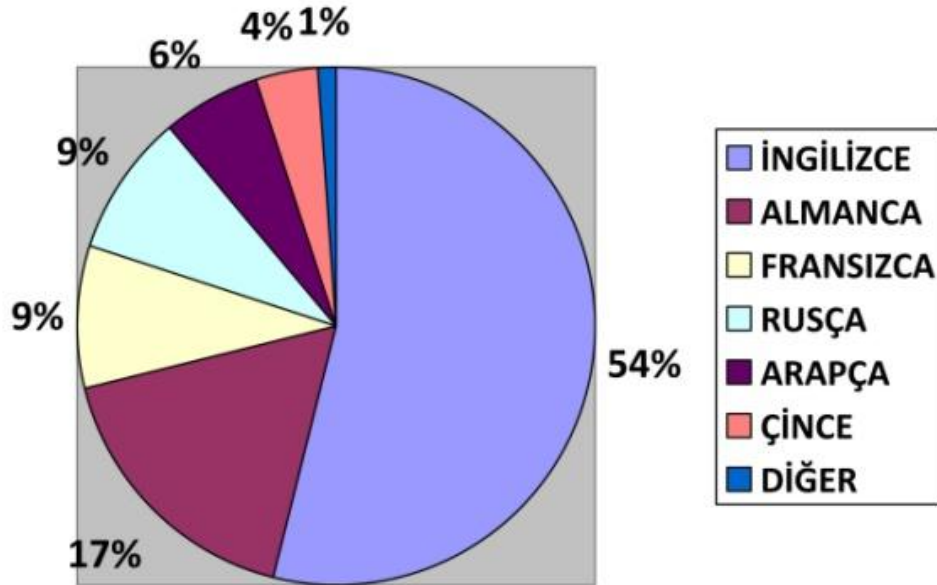
zamanda o tecrübe ve yeniliğe de sahip olmak demektir. Eğer tercüme yapılmazsa o zaman kendi milletimiz içinden o manaya, o yeniliğe birinin ulaşmasını beklemek durumunda kalacağız. Matematik, fizik, sosyal bilimler, edebiyat, sinema, bilgisayar vb. alanlarda bu durumu genişletebiliriz.

Eski Yunan'ın Arapçadan, Farsların Araplardan, Türklerin Arap ve Farsçadan, Rusların Fransızca ve Batı dillerinden yaptığı tercüme o milletlerin kendi gelişimlerine büyük katkı sağlamıştır.

Günümüzde Türkçeye İngilizce, Fransızca, Arapça, Almanca, Kazakça, İspanyolca, Çince, Rusça, Farsça vb. dillerden tercüme yapılmaktadır. Bilgisayar, bilişim, yazılım, tasarım, endüstriyel tasarım, edebiyat, matematik, fizik, tarih kısaca her alanda eserler Türkçeye tercüme edilmektedir. Türkçe bu çeviriler vasıtasıyla o alanlarda ortaya konan eserleri, tecrübeleri elde etmekte ve dünyadaki gelişmelerden kopmamaktadır.

Türkiye'de Başbakanlık'ta görevli uzmanlar tarafından 2011 yılında "Türkiye'de Çevirmenlik Mesleği" adıyla bir araştırma raporu hazırlanmıştır. Bu raporda Türkiye'de çevirmenlikte eğitim yapılan dillerin istatistiksel dağılımları verilmiştir. Üniversiteler fakülteler ve bölümler hepsi ayrı tablolarda gösterilmiştir. Burada yukarıda bahsettiğimiz eserin 15. sayfasında "Türkiye'de Çevirmenlikte Eğitim Yapılan Dillerin Dağılımı" tablosunda önemli bilgilere rastladık. Bu tabloyu aşağıda sizlerle paylaşıyoruz. Sadece analiz tablosunu verdik; diğer bilgilere ulaşmak isteyen akademisyenler kaynakçada verilen künyeden esere ulaşabilirler.

Türkiye'de Çevirmenlikte Eğitim Yapılan Dillerin Dağılımı(%)

Bir yazarın yapıtını çevirerek kendi dilinde yeniden yaratma isteği, çevirmen olan yazarın kaynak dildeki yazara ve kendi okurlarına karşı duyduğu saygının dışavurumu olarak kabul edilebilir. Çevirmen, kaynak metnin okurlarının sahip olduğu okuma deneyimini kendi okurlarına sunarak çevirdiği yazarı yeni okurlarla buluşturmaktadır (Yücel, 2009).

Mütercim ikinci yazardır. Orijinal dildeki eseri kendi dilinde yeniden yazmaktadır. Eserin yazıldığı dili iyi bilmek anlamak tek başına yeterli değildir. En önemlisi mütercimin ana dilinde sanat yapma, dili bütün incelikleriyle kullanma kabiliyetine sahip olmasıdır. Bu yüzden mütercime büyük görev düşmektedir. Mütercim taşıdığı mesuliyetin bilincinde olmalı ve buna göre hareket etmelidir. Hangi dilden tercüme yapılıyorsa o dilin sosyal, kültürel hayatı, sosyal psikolojisi ve eserin ait olduğu milletin tarihi okunmalı öğrenilmelidir. Bunların yapılması eserin içinde tarihe atıflarda, telmihlerde mütercimin doğru anlamasını ve eseri doğru tercüme etmesini kolaylaştıracaktır.

Mütercim çevireceği eseri mutlaka iki üç defa okumalı iyice anlamalı bilmediği kelimelerin altını çizerek anlamlarını bulup eserde sayfa kenarına yazmalıdır. Eseri çevirirken sözlüğe bakmak hayal

dünyasını kısıtlayacağı için tercüme yapılırken sadece eserin içine konsantre olunmalıdır. Hikâye, roman vb. edebî eserlerin içerisinde karakterler vardır. Bu karakterleri mütercim iyi anlamalı tercüme ederken hayal dünyasına mutlaka başvurmalı, eserde geçen çevreyi hayal dünyasında canlandırmalıdır. Bunu yapması kelimelere ana dilinde hayat vermesini, çeviride anlamı güçlendirmesini sağlayacaktır.

Ayrıca eserin orijinal dildeki yazarın üslubu ve eser içindeki vurguları iyi analiz edilmelidir. Bu analizler düzgün olmazsa yine anlamsal bütünlük sağlansa da üslup bütünlüğü sağlanmaz. Eserin terminolojisi de çok büyük önem arz etmektedir. Bilgisayarın, tıbbın, matematiğin bir dili olduğu gibi eserin içindeki kahramanların da dili vardır. Bir doktorun gazeteciyle yaptığı konuşma çevri yapılan dilde uygun bir terminolojiyle, üslupla verilmelidir. Sokak konuşması veya bir edebiyatçının konuşması ile diyalog verilmemeli, o olayın veya konuşmanın geçtiği yer ve duruma göre, şahıslara göre diyalog tercüme edilmelidir. Bunu gerçekleştiren mütercimin eserin ruhunu anladığını söyleyebiliriz.

Tecrübe paylaşımları çok önemlidir. Usta mütercimlerle yapılmış röportajlar, onların varsa yazdığı kitaplar, tercüme sanatıyla ilgili makalelerin okunması da çevirmenin bakış açısını zenginleştirecektir. Ayrıca mümkünse usta mütercimlerle tanışmak ve birebir tercüme üzerine yapılacak sohbetler de çevirmen için ayrıca motivasyon sağlayacaktır.

Mütercim eseri çevirirken birçok problemle karşılaşmaktadır. Eserin içinde karşılaşılan deyim ve atasözlerin, kalıplaşmış ifadelerin o dildeki orijinalliği bozulmadan çevri yapılan dilde anlam bütünlüğünü veren şekilde tercüme edilmesi esastır. Mütercimin araştırmacı bir ruha sahip olması, yaptığı işin hakkını vermesi, vicdani sorumluluk taşıması önem arz etmektedir.

Alman edebiyatından Türkçeye sayısız eser kazandırmış Ahmet Cemal çeviriye başlamasıyla ilgili görüşlerini okuyucularla paylaşmıştır.

Özellikle Almanca öğrendikten sonra, dilimize henüz kazandırılmamış olan önemli yazarların ve eserlerin çokluğu ilgimi çekti. Çeviriye başlamamın, daha doğrusu çeviriye sürekli bir uğraşa döndürmemin en önemli nedeni sanırım bu oldu. (Türk Dili, 1978)

Tercüme eserlerin edebî değerlerine ve estetik yönlerine bakılarak ona bir sanat dense de bir ihtiyacı gidermek gibi bir fonksiyon da yüklendiği için ona bir meslek, bir zanaat olarak da bakmak mümkündür (Gülbüz, 2010).

Mütercim aynı zamanda çeviri işinden para da kazanmaktadır. Bu işi bir meslek olarak yapan çevirmenler de bulunmaktadır. Tercümeyle profesyonel uğraşan çevirmenler yayınevlerine ve resmî kültür kurumlarına projeler üretmekte bu işten para kazanmaktadır. Amatör olarak yapanlarsa para kazanamamakta sadece çevirdikleri eserleri bastırmakla tatmin olmaktadır. Mütercim çeviri işinden para kazanmalı mıdır? Evet kazanmalıdır. Her işin, emeğin bir karşılığı olduğu gibi bu işin de mutlaka bir karşılığı olmalıdır. Kültüre ve sanata önem veren devlet ve milletler mütercimin emeğinin karşılığını fazlasıyla vermektedir. Üçüncü dünya ülkelerinde kültürün ve sanatın hiçbir öneminin olmadığı herkesçe malumdur.

Tecrübe paylaşımı konusuna gelirsek bu mütercimi ilgilendiren, mütercimin kendini geliştirmesi için önemlidir. Mütercim çeviriyle ilgili yayımlanmış makale, sempozyum bildirileri, özel sayıları mutlaka temin etmeli ve okumalıdır. Medyada çıkan usta mütercimlerle yapılmış röportajları okumak da bu alanda mütercime yeni ufuklar kazandırmaktadır. Cengiz Aytmatov, Dostoyevski gibi büyük yazarlarından ilk başlarda tercüme işleriyle uğraştığı, daha sonra kendi eserlerini yazdıkları mütercim için ayrı bir güdülenme oluşturabilir.

Türkiye’de Türk Dil Kurumu Yayınları arasında yayımlanan Türk Dil Dergisi’nin 322. sayısı “Çeviri Sorunları Özel Sayısı” olarak basılmıştır. Bu sayıda Batı ve Doğu edebiyatlarından Türkçeye hangi eserlerin tercüme edildiği alanlarında kendilerini ispat etmiş usta mütercimlerin görüş ve önerileri yer almaktadır. Her mütercimin mutlaka okuması gereken önemli bir sayıdır.

Kısaca Kazak edebiyatından Türkçeye çevrilen birkaç eserden bahsetmek de istiyorum. Son yıllarda Kazak edebiyatından Türkçeye edebî çeviriler arttı. Yard. Doç. Dr. Aşur Özdemir’in “Kazak Edebiyatında Hikâye” adlı çalışmasında Kazak edebiyatından 41 yazarın hikâyeleri yer almaktadır. Ayrıca Hece Yayınları arasında çıkan ve beş mütercimin imzasıyla yayımlanan “Çağdaş Kazak

Öyküsü” adlı eser de bu konuda yapılmış çalışmalardandır. Bu eserleri çoğaltabiliriz. Türkiye’de Kazakçayı iyi bilen Türkologların yetişmesi bu alandaki çalışmaların hız kazanmasındaki en önemli etkindir. Kazak edebiyatından sadece yukarda söylediğimiz iki eser çevrilmedi. Daha onlarca eser çevrildi. Bu konuyla ilgili bildiri ve makaleler hazırlanınca verileri daha rahat görebilme imkanına sahip olacağız.

SONUÇ

Tercümeyle alakalı özel sempozyumların düzenlenmesi, usta mütercimlerle bu işe emek veren diğer mütercimlerin bir araya gelerek tecrübe alışverişinde bulunması önemlidir.

Bildiride tercümenin kültürlerin etkileşiminde, milletlerin modernleşmesinde oynadığı rol, mütercimin eseri tercüme ederken karşılaştığı problemler, tecrübe aktarımı ve çözümler üzerinde durmaya çalıştık. Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın başında başlayan tercüme hareketinin günümüzde çok daha gelişmiş seviyede devam ettiğine şahit olduk. Milletlerin birbirlerinden tecrübe, bilgi, kültür ve teknoloji aktarımında en önemli vasıtalar da biri olduğunu, tercümenin milletlerin sosyolojik gelişimini etkilediğini, modern dünyayı takip etmek için mutlaka tercüme mekteplerinin kurulması gerektiğini belirttik. Bu alanda yapılacak incelemeler ve eleştiriler çevribiliminin gelişmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynaklar:

Editör: Toparlı, R. (2005). Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları. (s.1958.), Ankara.

Semericioğlu, U. (2010). Osmanlı’da İlk Çeviri Eleştirileri. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi. (s. 30.). İzmir.

Yücel, F. (2007). Etkili Bir Çeviri Eğitimi. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. (s.145) Sayı 144. Denizli.

Gülbüz, F. (2010). Tercümenin Bir Başkalaşım Boyutu: Metamorfizme. Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/3 Summer. (p.1453). Turkey.

Cemal, A. (1978). Soruşturma. Türk Dili Çeviri Özel Sayısı. (s.160). Ankara.

Musaoğlu, M. (2003), Türkçede Çeviri ve Aktarma, Bilig Dergisi, (s.4.), Türkistan.

Yücel, F. (2009), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayı: 23, (s.68.), Sakarya.

Küçükyağcı, N., Avcı, B., (2011) Türkiye’de Çevirmenlik Mesleği, Başbakanlık Araştırma Raporu, (s.4-15.), Ankara.

Akyıldız, A. (2011). Tercüme Odası. Türk Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. Cilt: 40, (504 s.)

Zengin, E. (2013). Çeviri Motorlarının Günümüzdeki Rolü. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt :11. Sayı :2. (69 s.)

PHONETIC SHIFT IN KYRGYZ, TURKISH AND MONGOL LANGUAGES

Satılmış BACAK

International Ataturk Alatoo University, Bishkek, KYRGYZSTAN.
biskek2000@hotmail.com, +996 555790249

Resume

Altaic language family in its smaller grouping includes the Turkic, Mongolic, Manchu, Tungusic languages, and in its expanded grouping includes Korean and Japanese languages. As in other language families, the stems in the Altaic Language Family theory is mainly characterized by sound correspondences of the common words. Language elements that are mostly used, like natural phenomena reform the nature, sounds also by the time passes faces changes and transformations. These sound issues and changes are reasonably universal and such progresses are similar in all languages. In language sounds changes that have appeared by some reasons, except some exceptional conditions, have common characteristics, but the further developments of sound changes cannot be exactly predicted. The sound changes between the Turkic and Mongolic languages are parallel. These sound changes happen in the same run-on and share the same characteristics. In the article, we tried to indicate the reasons of sound changes in Turkic and Mongolic languages and provided some examples.

Key words: Altaic Languages theory, Turkic languages, Mongol language and sound shifts

Алтай тил бүлөсүнүн теориясы жалпысынан алганда алтай тилдеринин ортосундагы тыбыштык параллелдердин негизинде калыптанган. “Алтай тилдери ортосундагы бир топ тыбыштык параллелдердин пайдубалы белгилүү алтаисттер Рамстедт, Гомбоц жана Поппе тарабынан түптөлгөн. Алтаистика багытында иш жүргүзгөн бир топ илимпоз бул атагы чыккан кишилер түптөгөн пайдубалдын үстүнө пикирлерин түшүрүп өрчүтүшкөн (Ersoy 2008, 90) ”. “Калган тилдик бүлөлөрдө кездешкен сымал алтай тил бүлөсүндө дагы эне тилдердин белгилерин аныктап чыгуу үчүн салыштырма, тарыхый салыштырма методу колдонулган. Мындай салыштыруу жүргүзгөндө, тыбыштык параллелдер тектештикти аныктоо үчүн эң орчундуу критерий болуп саналат. Себеби ыктымалдык мыйзамы боюнча бар экени ырасталган тыбыштык параллелдер жетиштүү санда мисал табылса, кокустан төп келди сымал шектенүүлөрдү жоюп салат (Tuna 1992, 19)”.

“Тыбыштык кубулуштар” термини кайсы бир тил же наречиенин ичиндеги монемаларды түзгөн фонемалар тыбыштык турпатын алып жатканда, морфемалардын курамында туш болгон жалпы же жеке, туруктуу же убактылуу, индивиддик же коомдук өзгөрүүнү туюндурат. Жалпы тилде байкалган өзгөрүүнүн айрымдары тоолордун акырындап кыйрашына окшойт. Шартка жараша бет алды чыга калат же мезгилдин агымында уланып кете берет. Бат-бат колдонулуп жүргөн тилдик бирдиктер, селдин нугунда жаткан таштар сыяктуу эртерээк кыйрап ураганга дуушар болушат (Gemalmaz 1999, 5)”. Ушул пикирдин негизинде бүткүл тилдерде байкалган, окшош белгилерди камтыган тыбыштык кубулуштарга (өнүгүүлөр), тил тайпаларында жана топторунда учураган фонетикалык айырмачылыктарга, белгилүү тилчи-окумуштуу Эфрасияб Гемалмазга таандык көз карашты жеке пикир жана мисалдар менен бир аз толуктап, төмөнкү 4 пункттун ичинде кыскача аныктап берсе болот:

1. “Табигый өнүгүүлөргө байланыштуу. Табигый өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бир үнсүз башка үнсүзгө, бир үндүү башка үндүүгө айланат (Gemalmaz 1999, 3)”. Төмөндө деталдуу түрдө талдана турган бул тыбыштык кубулуштар (өзгөрүүлөр) глобалдуу көрүнүш болуп саналат, ошондуктан бүт тилдерде ушул сымал өнүгүүлөр жүрөт:

1.1. Жарылма үнсүздөр > жылчыкчыл үнсүздөргө; каткалаң үнсүздөр > жумшак үнсүздөргө; шоокумчул үнсүздөр > уяң үнсүздөргө айланат. Мисалы, кырг. тил ~ тт. дил; кырг. бер ~ тт. вер; кырг. кел ~ тт. гел ж.б. Бул мисалдарда жарылма т, б, к тыбыштар, жылчыкчыл д, в, г тыбыштарга айланган.

1.2. Алдыңкы үнсүздөр > артчыл үнсүздөргө же артчыл үнсүздөр алдыңкы үнсүздөргө айланат (Gemalmaz 1999, 5). Алсак, кырг. кырг. бер ~ тт. вер ж.б. Бул мисалдарда алдыңкы кош эринчил б үнсүздөр, эрин-тишчил в үнсүздөргө өзгөргөн.

2. “Тил бүлөсүнүн мамилесине жана берген артыкчылыгына байланыштуу.” Тил тайпасына (алтай тилдер тобу ж.б.) тиешелүү белгилерге, мамилесине байланыштуу, мисалы, алтай тилдеринин баарында кездешкен үндөштүк бөтөнчө оригиналдуу жана алтай тилдеринин өзгөчө мүнөзүн көрсөтүп турат.

3. Тилдик группалардын мамилесине байланыштуу (түрк жана монгол тилдери сыяктуу тил бүлөсүнө таандык белгилер жана мамилелерге байланыштуу). Мисалы орто монгол тилинен мурунку доорго таандык биринчи даражадагы ы тыбышы орто монгол тилинен баштап, и тыбышына оошкон жана бүгүн бардык учурда монгол тилинде и тыбышы жолугат. Ал эми азыркы монгол тилинде ы тыбышы жок, дегеле монгол тилдеринин баарында көрүнүш ушундай. Айрыкча алтай тил бүлөсүнө кирген мүчөлөрдөн деп таанылган түрк жана монгол тилдери фонетикалык өзгөчөлүктөрү жагынан түрдүү мүнөздөмөгө ээ келишет. Төмөнкү эки мисалда монгол тили р / л тыбышы менен көрсөтүлсө, түрк тили ошол эле мисалда з / ш тыбышы менен көрсөтүлөт.

3.1. Түрк тилдеринде з ~ монгол тилинде р: кырг. өгүз ~ тт. (түркия түрк тили) өкүз “өгүз” < от. (орто түркчө) өкүз (Ersoy 2008, 583) < бт. (байыркы түрк тили) өкүз (Clauson 1993, 223) ~ аз. монг. (азыркы монгол тили) үхер “өгүз, уй тукумунан, уй” (Ersoy 2008, 583) < км. (класик монгол тили) үкер “өгүз” (Ersoy 2008, 583, Poppe 1960, 12, 56, 109, Kačalin, 213, Temir 1955, 10) < ом. (орто монгол тили) хүгер (Clauson 1993, 223), хүкер (Poppe 1960, 12, 56, 109)).

3.2. Түрк тилдеринде ш ~ монгол тилинде л: кырг. тыш ~ тт. дыш “тыш” < от. таш “тыш, тышкары, чет жер; кең түздүк” (Ersoy 2008, 559) < бт. таш “тыш, тышкары” (Gülensoy 1973, 115) ~ аз. монг. тал “түздүк тилке, адыр” (Ersoy 2008, 559) < км. тал-а (Ersoy 2008, 559)).

4. Тилдик топтун ичиндеги говор жана наречиелердин мамилесине байланыштуу. “Наречиелер тыгыз байланышы бар коомдун тилинен жаңы тилдик элемент, түзүлүштөрдү алганда, сөзсүз түрдө бул тилдин фонетикалык жана фонологиялык системасынын таасиринде калат. Чогуу пайдалануудан улам алынган тилдеги же жазуудагы жазылышынын таасири, түркүн саясий жана коомдук себептерден улам бөлөк тил, наречиелердин таасири сыяктуу тышкы факторлордун айынан, татаал карым-катыш натыйжасында келип чыккан сактап калуу, оошуу, элизия, эпентеза үлгүлөрү аркылуу ар кандай мүнөзүн ортого салат (Gemalmaz 1999, 4)”. Ошол себептүү тилдер ылгап тандоонун натыйжасында бөтөнчө мүнөзүн дагы көрсөтүшү мүмкүн. Мисалы, кыргыз тили өз алфавитинде орусча элементтерди (ц, я, ю ж.б.) алып жүрөт. Өзбекче жоон үндүүлөргө басым жасашынан фарсчанын таасири байкалат. Арабчадан алынган сөздөрдө жолуккан, бирок жазууда белгиленбеген түрк тилиндеги э (ä) тыбышы тыгыз байланыштагы тилдердин таасиринен келип чыккан. Ошондой эле түрк тил бүлөсүнө кирген кыргыз жана түрк тилдеринин ортосундагы фонетикалык айырмачылыктар буга эң сонун мисал боло алат: кыргыз тили жарылма (п, ч, б), каткалаң (т, к), шоокумчул (ж) үнсүздөрдү бааласа, түрк тили жылчыкчыл (ф, с, в), жумшак (д, г), уяң (й) үнсүздөрдү тандайт (мис. кырг. тил ~ тт. дил; кырг. бер ~ тт. вер; кырг. кел ~ тт. гел ж.б.).

Фонетикалык кубулуштардын (тыбыштык параллелдер, өнүгүүлөр) себебин аныктоодо таянган теория бул эмгекте талданган кыргыз, түрк жана монгол тилдери ортосундагы бүт тыбыштык кубулуштардын себебин жана өзгөрүү багытын түшүндүрүп берүү дареметине ээ: “Табигый өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бир үнсүз башка үнсүзгө, бир үндүү башка бир үндүүгө айланат:

1. Жарылма үнсүздөр > жылчыкчыл үнсүздөргө; каткалаң үнсүздөр > жумшак үнсүздөргө; шоокумчул үнсүздөр > уяң үнсүздөргө өзгөрөт (Gemalmaz 1999, 5-8).

1.1. Жарылма үнсүздөр > жылчыкчыл үнсүздөргө өзгөрөт (Gemalmaz 1999, 5-8).

1.1.1. Жарылма п, б, м үнсүздөрү > жылчыкчыл ф, в, w үнсүздөрүнө өзгөрөт: алсак, кырг. кабырга ~ тт. кабурга “кабырга” ~ аз. монг. хавирга “кабырга сөөгү, боор, каптал” (Ersoy 2008, 572), хавирга(н) (Сыдыков, 39), хабирга(н) “кабырга, төш, боор, канат, тоо-таш, дөңдөбөнүн кырка бийик жактары” (Tuna 1973-1975, 226) < км. хабирг-а(н) (Ersoy 2008, 572), кабирга (Kaçalın, 211) < ом. кабирка “кабырга, каптал, төш” (Tuna, 226, Gülensoy 1973, 128)). Жарылма б үнсүзү, жылчыкчыл в үнсүзүнө өзгөргөн.

1.1.2. Жарылма т, д, н, ж, ч үнсүздөрү > жылчыкчыл с, ш, з, j, p, л, й үнсүздөргө өзгөрөт: 1. кырг. аяк ~ тт. аяк “бут, аяк; соң, акыры” < бт. адак “аяк” (Ersoy 2008, 482), адак (Porpe 1960, 52, 110, 124) ~ аз. монг. адаг “соң, аяк, уч, чек” (Ersoy 2008, 482) < км. адаг “соң, аяк, уч, чек; бут” (Ersoy 2008, 482, Kaçalın, 208), адаг “соңку, акыры, дарыянын аягы” (Porpe 1960, 52, 110, 124, Temir 1955, 12)). Жарылма д үнсүзү, жылчыкчыл й үнсүзүнө өзгөргөн. 2. кырг. жамак, жама- “жамоо” ~ тт. яма “жамак”, яма- “жамоо” < бт. йеме “дагы, окшош, жана (негизинен “уланган, кошумча”))” (Porpe 1960, 38, 68, 104, Ersoy 2008, 542) ~ аз. монг. неме- “жамоо, кошуу, улоо” (Ersoy 2008, 542) < км. неме- “кошуу, улоо” (Porpe 1960, 38, 68, 104, Ersoy 2008, 542), немери “прим, икрамие” (Porpe 1960, 38, 68, 104) < ом. неме- “улоо, кошуу” (Porpe 1960, 38, 68, 104)). Жарылма н үнсүзү, жылчыкчыл й үнсүзүнө өзгөргөн. 3. кырг. шылтоо ~ кырг. диал. шылтак ~ тт. гов. шылтак “укугу бузулган, ажылдоо” < от. тылдаг “шылтоо” (Tuna, 241-242, Ersoy 2008, 553), тыл “тил” (Tuna, 241-242) < бт. тылтаг “себеп, шылтоо” (Tuna, 241-242, Ersoy 2008, 597), тылда- “себеп болуу, шылтоо болуу” (Tuna, 241-242), тыл “тил, сөз, насаат” (Tuna, 241-242), тылык “сүйлөшүү, кабар берүү, , шылтоо” (Tuna, 241-242), тил (Tuna, 241-242) ~ аз. монг. шалтаг “себеп, шылтоо” (Ersoy 2008, 553, Сыдыков, 67), шалтаан “себеп, түрткү, далил” (Сыдыков, 67), силтаг “себеп, шылтоо, алдатуу” (Tuna, 241-242, Ersoy 2008, 553, 596, 597, Uzun, 1899-1913), силтаган “себеп” (Kaçalın, 212) < ом. силтаг (Ersoy 2008, 553, 596), сылтаг (Ersoy 2008, 597)). Жарылма т үнсүзү, жылчыкчыл ш, с үнсүзүнө өзгөргөн.

1.1.3. Жарылма к, г, н, қ, ğ үнсүздөрү > жылчыкчыл х, х, ғ, й үнсүздөрүнө өзгөрөт: мисалы, кырг. сакал ~ тт. сакал “сакал” < от. сакал (Ersoy 2008, 550, Gülensoy 2011, 19) < бт. сакаал (Clauson 1993, 229) ~ аз. монг. сахал “сакал, машак кылчыгы, майда тамырлар” (Ersoy 2008, 550, Сыдыков, 40) < км. сахал (Ersoy 2008, 550), сахал (Gülensoy 2011, 19, Temir 1955, 7), сакал (Temir 1955, 7) < ом. сағал (Clauson 1993, 229)). Жарылма к үнсүзү монгол тилинде жылчыкчыл х үнсүзүнө өзгөргөн.

1.2. Каткалаң үнсүздөр > жумшак үнсүздөргө айланган (Gemalmaz 1999, 5-8).

1.2.1. Каткалаң п, ф үнсүздөрү > жумшак б, м, в, w үнсүздөргө айланат: кырг. алп ~ тт. алп “алп, баатыр” < от. алп (Ersoy 2008, 486) < бт. алп “баатыр” (Ersoy 2008, 590, Porpe 1960, 121) ~ аз. монг. албан “зор, зордук, кысым, салык түрү” (Ersoy 2008, 486) < км. алба(н) (Ersoy 2008, 486), алба “салык, жалдануу” (Porpe 1960, 121), албан “зор, зордук, кысым, салык” (Gülensoy 1974, 237)). Каткалаң п үнсүз жумшак б үнсүзгө өткөн.

1.2.2. Каткалаң т, ч, с, ш үнсүздөрү > жумшак д, ж, з, j, н, p, л үнсүздөргө өткөн: кырг. теп- ~ тт. деп- “тебүү” < от. теп- “уруу, сабоо, тебүү” (Ersoy 2008, 516, 514) ~ аз. монг. дэвсе- “тепсөө, тебүү, жер тебүү, бут менен жанчуу” (Ersoy 2008, 516, 514) < км. дебсе- (Ersoy 2008, 516, 514, Temir 1955, 8)). Каткалаң т үнсүз жумшак д үнсүзгө айланган.

1.2.3. Каткалаң қ, қ үнсүздөрү > жумшак г, ğ (ğ), ғ (ğ), н, х, х, й үнсүздөргө өтөт: алсак, кырг. булак ~ тт. гов. булак “булак, башат” < бт. булк (Ersoy 2008, 505) ~ аз. монг. булаг “булак, башат” (Ersoy 2008, 505) < км. булаг (Ersoy 2008, 505, Gülensoy 2011, 13) < ом. булаг “башат” (Clauson 1993, 221)). Каткалаң қ үнсүз жумшак г үнсүзгө айланган.

1.3. Шоокумчул үнсүздөр > уяң үнсүздөргө өткөн (Gemalmaz 1999, 5-8).

1.3.1. Шоокумчул п, б, ф, в үнсүздөрү > уяң м, w үнсүздөргө оошкон: кырг. чолпон ~ тт. чолпан “чолпон” ~ тт. гов. чулпан “таңкы жылдыз” < бт. чолпан (Ersoy 2008, 513) ~ аз. монг.

цолмон “чолпон, таңкы жылдыз, Венера” (Ersoy 2008, 513, Сыдыков, 69) < км. чолмун (Ersoy 2008, 513)). Шоокумчул п үнсүз уяң м үнсүзгө оошкон.

1.3.2. Шоокумчул т, д, ч, с, ш, ж, з үнсүздөр > уяң н, р, л, й, j үнсүздөргө өзгөргөн: кырг. аяк ~ тт. аяк “бут, аяк; соң, акыры” < бт. адак “аяк” (Ersoy 2008, 482), адак (Porpe 1960, 52, 110, 124) ~ аз. монг. адаг “соң, аяк, уч, чек” (Ersoy 2008, 482) < км. адаг “соң, аяк, уч, чек; бут” (Ersoy 2008, 482, Kaçalin, 208), адаг “соңку, акыры, дарыянын аягы” (Porpe 1960, 52, 110, 124, Temir 1955, 12)). Шоокумчул д үнсүз уяң й үнсүзгө өткөн.

1.3.3. Шоокумчул к, қ, г, ғ (ğ), ҕ (ğ) үнсүздөрү > уяң х, х, н үнсүздөргө өткөн: кырг. керек ~ тт. герек “керек” < от. керек “керек, абзел, тийиш” (Ersoy 2008, 532) ~ аз. монг. херек “нерсе, зат, буюм, абал, маселе, кеп” (Ersoy 2008, 532, Сыдыков, 64), херек < км. керек (Ersoy 2008, 532, Gülensoy 2011, 16)). Шоокумчул к үнсүз уяң х үнсүзгө айланган.

2. Алдыңкы үнсүздөр > артчыл үнсүздөргө оошкон (Gemalmaz 1999, 5).

2.1. Алдыңкы кош эринчил п, б, м, w > эрин-тишчил ф, в үнсүздөргө өткөн (Gemalmaz 1999, 5): алсак, кырг. бер ~ тт. вер; кырг. тил ~ тт. дил ж.б.

2.2. Алдыңкы т, д, с, з, н, р > артчыл ч, ж, ш, j, л үнсүздөрүнө оошкон (Gemalmaz 1999, 5). Мисалы, кырг. таян- “жөлөнүү”, чыда- ~ тт. даян- “чыдоо, жөлөнүү” < от. тыд- (Tuna, 221-222) < бт. тыда- “чыдоо” (Tuna, 221-222), тыд- “бийлеп алуу, жооп кайтаруу, чыдоо, тыюу” (Porpe 1960, 15, 52, 115, Tuna, 221-222) ~ аз. монг. чида- (Tuna, 221-222, Uzun, 1899-1913), чадах- “жасай алуу, алы жетүү” (Сыдыков, 79) < км. чида- “алы жетүү, жасай билүү, жеңүү” (Porpe 1960, 15, 52, 115) < ом. чида- “алы жетүү, жасай билүү, жеңүү, чыдоо, сабыр кылуу” (Porpe 1960, 15, 52, 115, Tuna, 221-222)). Алдыңкы тил-тиш т үнсүзү артчыл тил-бүйлө д үнсүзүнө өзгөргөн.

2.3. Артчыл үнсүздөр > алдыңкы үнсүздөргө өзгөрөт (Gemalmaz, 5).

Түпчүл х > тил арты қ, ғ (ğ), х үнсүздөр > таңдай алды к, г, ҕ (түркия түрк тилинде ğ), н, й үнсүздөрдү көздөй өзгөрөт. Мисалы, кырг. кут ~ тт. кутлу < от. кут “кут, бакыт, таалай, дөөлөт” (Ersoy 2008, 583, Gülensoy 2011, 5) < бт. кут “шанс, таалай” (Porpe 1960, 18, 39, 50, 100) ~ аз. монг. хутаг “кут, ыйык, мартаба, кадыр, барк” (Ersoy 2008, 583) < км. хутуг “кут, ыйыктык, сый, ак сөөктүк; артыкчылык, бакыт, сүйүнүч; ыйык тутуу” (Ersoy 2008, 583, Gülensoy 2011, 5), кутуғ “бакыт, таалай, ыйык” (Porpe 1960, 18, 39, 50, 100) < ом. кутук “Алланын ыйыктыгы, ыйык” (Porpe 1960, 18, 39, 50, 100)). Артчыл қ үнсүзү түрк тилдеринде орточул к үнсүзүнө, монгол тилинде х үнсүзүнө өткөн.

3. Табигый өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бир үндүү башка үндүүгө айланат (кең > кууш; эрин > ачык, жб: мис. бт. эд+гү > эйӨү > ийОи ~ ийи; бт. таш > дыш ~ дыш) (Gemalmaz 1999, 9).

3.1. Кең а, э, о, ө үндүүлөр > кууш ы, и, у, ү үндүүлөргө оошот: алсак, кырг. катуу ~ тт. каты “катуу” < бт. катыг (Ersoy 2008, 578), қатыг “катуу, бекем” (Porpe 1960, 50), қатығ “катуу, бекем” (Clauson 1993, 229) ~ аз. монг. хатуу “катуу, серт, бекем, күчтүү, бышык” (Ersoy 2008, 578, Сыдыков, 71), хатагу (Сыдыков, 71) < км. хатагу (Ersoy 2008, 578), қатагу “катуу” (Porpe 1960, 50) < ом. қатанғыу “серт, бекем” (Porpe 1960, 50)). Кең а тыбышы кууш ы тыбышына айланган.

3.2. Эрин о, у, ө, ү үндүүлөрү > ачык а, ы, э, и үндүүлөргө өткөн. Мисалы, кырг. катын ~ тт. хатун “катын, айым, байбиче”, кадын “байбиче, катын, аял” < от. катун “катын, аял” (Ersoy 2008, 578) < бт. қатун “аял” (Clauson 1993, 227) ~ аз. монг. хатан “байбиче, каныша, канайым, аял, катын, жубай” (Ersoy 2008, 578, Сыдыков, 36) < км. хатун (Ersoy 2008, 578), хатун (Temir 1955, 7) < ом. ғатун “айым” (Clauson 1993, 227)). Эрин у тыбышы ачык ы тыбышына айланган.

Жогоруда биз талдоого аракет жасаган тыбыштык кубулуштар (өзгөрүүлөр) бардык тилдерде бирдей типте өнүгөт, бир гана түрк тилдеринин өзгөчөлүгү болуп саналбайт. Мындай тыбыштык кубулуштар менен бир уячада камтылган тыбыштардын ич ара оошуусу туюндурулду. “Мындай тыбыштык кубулуштар глобалдуу көрүнүш. Дээрлик бардык

тилдерде окшош өнүгүүлөр кездешет (Gemalmaz 1999, 3)”. Бирок, муну кайрадан эске салуу керек, тыбыштык өзгөрүүлөр көбүнчө бир уячада турган тыбыштар ортосунда жүрөт:

Эрин п, б, м, w, ф, в үнсүздөрү эрин п, б, м, w, ф, в үнсүздөрүнө;

Тишчил т, д, с, з, ч, ж, ш, j, н, л, р үнсүздөр тишчил т, д, с, з, ч, ж, ш, j, н, л, р үнсүздөргө;

Таңдай х, х, к, к, ғ, г, ғ (ğ), ң, й үнсүздөрү таңдай х, х, к, к, ғ, г, ғ (ğ), ң, й үнсүздөрүнө оошот.

Бирок жалгыздап жолуккан учурларда түрдүү уячалар ортосунда которулуу, өзгөрүү жүрүшү мүмкүн.

Түркиялык окумуштуу Э. Гемалмаздын таблицасына таянып, жогоруда кеп кылынган тыбыштык кубулуштардын, фонетикалык өнүгүүлөрдүн багыты тууралуу кыскача мазмунду берүү үчүн төмөнкү таблицаны түздүк.

2.1. Тыбыштардын ачык чыгуу (Aperture) катарына жараша классификациясы:

1.

	5	4	3	2	1	2	3	4	5
+4	Ø үндүү								
+3			а						
+2				э					о ө
+1			ы			и			у ү
Ø	Ø үнсүз/үндүү								
-1	х	х			й				w
-2					л р				
-3				ң	н				м
-4			ғ (ğ)	Ғ (ǵ)	ј	з		в	
-5					ж				
-6					ш ч	с		ф	
-7			ѓ (ǵ)	г		д			б
-8			к	к		т			п
-9	Ø үнсүз								
	222	221		211	122	121		112	111
	22	21			12			11	
	1				1				

Бул

↓

↓

↓

↑

↑

↑

↑

↑

↑

таблицада фонетикалык кубулуштардын (өзгөрүү), тыбыштык өнүгүүнүн табигый багыты оң жактагы жебечелер менен көрсөтүлгөн.

2. Экинчи даражадагы горизонталдык өнүгүү ортону көздөй жылат (Gemalmaz 1999, 5).

111. кош эринчил 112. эрин-тишчил 121. тил-тишчил

122. тил-бүйлөчүл 211. орточул 221. артчыл 222. Түпчүл

Айрыкча жогоруда берилген фактыларга карата кыргыз жана түрк тилдеринин фонетикалык өзгөчөлүктөрү туурасында төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот: кыргыз тили жарылма, каткалаң, шоокумчул (т, п, б, ж, ч, х, к ж.б) үнсүздөрдү тандаса, түрк тили жылчыкчыл, жумшак, уяң (д, ф, в, й, с, х, к ж.б) тыбыштарга баа берет. Эки тилдин ортосундагы айырмачылыкты төмөнкү аныктама эң сонун туюндуруп берет: Табигый өзгөрүүлөрдүн натыйжасында (жарылма (п, ч, б) > жылчыкчыл (ф, с, в), каткалаң (т, х) > жумшак (д, х), шоокумчул (х, ж) > уяң (х, й) ж.б.) үнсүздөргө айланат (Gemalmaz 1999, 8). Эки тилдин өзгөчөлүктөрүнө жараша 1. кыргыз тили жарылма (п, ч, б) > түрк тили жылчыкчыл (ф, с, в) үнсүздөрдү, 2. кыргыз тили каткалаң (т, х) > түрк тили жумшак (д, х) үнсүздөрдү, 3. кыргыз тили шоокумчул (х, ж) > түрк тили уяң (х, й) үнсүздөрдү тандайт. Алсак, кырг. тил ~ тт. дил; кырг. бер ~ тт. вер; кырг. жол ~ тт. йол; кырг. кел ~ тт. гел ж.б. Айрыкча монгол тили туурасында тилчи-окумуштуу Ахмет Демирдин көз карашы көңүл бурууга арзыйт: Түрк тили өнүгүп, өрчүп көркөмдөлгөнү менен, монгол тили бир топ тармакта көөнөлүгүн сактай алган (Temir 1955, 5).

KAYNAKLAR:

- Ersoy, F. (2008). Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara, 745 s.
- Gemalmaz, E. (1999). Türkiyeli Türkçesinde Ses Olayları, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi: Erzurum, Sayı 13, s. 1-21
- Clauson, Sir Gerard (1993). “14. Yüzyıl Moğolcasındaki Türkçe Unsurlar, TDE Araştırmaları Dergisi: İzmir, Sayı 7, s. 215-234
- Tuna, O. N. (1973-1975). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler, Türkiyat Mecmuası: İstanbul, C. 17, s. 209-250
- Tuna O.N. Altay Dilleri Teorisi (Text) / O.N.Tuna // Türk Dünyası El Kitabı, 1992. - C.2. - S.7-58.
- Krueger, J. R. Eski Türkçede Moğolca, (Çev. KAÇALIN, Mustafa S.) Kırgız - Türk Manas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi: Sayı: 6, s. 205-214, Bişkek
- Poppe, N. (1994) Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, (Çev. Zeki Kaymaz), Fatih Ofset, İstanbul 1994, 296 s. (Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen, Teil: 1, Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden, 1960)
- Sıdıkov, S. (1983) Mongolsko-Türkiskiye Yazıkoviye Paralleli. Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR. Institut Yazıkı i Literatırı. –Frunze. 163 s.
- Yudahin, K. K. (1994). Kırgız Sözlüğü, (Çev. Abdullah TAYMAZ) Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara, 808 s.
- Eker, S. (1998). Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara, 541 s.
- Gülensoy, T. (1973). “Moğolların Gizli Tarihi’ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme, Türkoloji Dergisi, Ankara, C. V/1, s. 93-105
- Gülensoy, T. (1974). Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar, Türkoloji Dergisi: Ankara, C. VI, s. 235-259
- Temir A. Türkçe İle Moğolca Arasındaki İlgiler (Text) / A.Temir //Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. - 1955. - C.13. - S.1-2.- Mart - Haziran. S.1-25

KÜLTÜRLER ARASI İLETİŞİM ÇERÇEVESİNDE DİL ÖĞRETİMİ: ÖZELLİKLERİ VE GELECEĞİ TÜRKÇE VE ÇİNCE SÖZDİZİMİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

SYNTACTIC ANALYSIS OF TURKISH AND CHINESE LANGUAGES

Kadriye KURBANCAN

Ataturk Alatau University, Bishkek

kadriye.kurbancan@mail.com Kadriye.kurbanjan@iaau.ed.kg**Özet**

İnsanların birbirleri arasında iletişimi sağlayan en önemli araç bilindiği gibi dildir. Dillerin kendi içerisindeki görev dağılımları dışında başka dillerle de ortak etkileşimleri ve bu etkileşimler doğrultusunda da yeni öğretim tekniklerinin ortaya çıktığı bilinmektedir.

Dünyada öğrenilmesi zor olarak varsayılan dillerden biri olan Çin dili, Çin Halk Cumhuriyeti ve çevresinde yaşayan 1 milyardan fazla kişi tarafından konuşulan binlerce ufak dilin tümüne birden verilen addır. Yani bunları tek bir dil olarak sayılırsa, dünyada en çok kullanıcısı olan dil, Çince'dir.

Günümüzde Çin'in ekonomik olarak üreten bir dev haline gelmesi ve gittikçe dünyanın neredeyse tamamının taleplerine karşılık verebilecek küresel bir güç olarak ortaya çıkması, Çince'ye ve Çin kültürüne olan ilgiyi günümüzde artırmıştır.

Dünyanın büyük toplumsal, siyasal dönüşümler geçirmekte olduğu günümüzde, her bilim dalında olduğu gibi dilbilim alanında da hızlı gelişmeler yaşanmaktadır. Bu paralelde, farklı dillerin birbirleri arasındaki iletişim ve etkileşimleri sonucu, yeni sözcüklerin üretilmesine ve o sözcüklerin farklı dillerde aynı şekilde kullanılmasına yani globalleşmesine sebebiyet vermiştir, bir bakıma farklı ırk, din, kültür gibi toplumun eşsiz yapı taşlarının hem değişmesine hem de birbirleriyle ortak bir iletişim sağlayan altın köprücükler olmasını doğurmuştur. Dolayısıyla farklı diller arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmalar da giderek önem kazanmaya başlamıştır. Ancak dünyanın en zor dilleri arasında olan Türkçe ve Çincenin karşılaştırıldığı çalışmaların sayısı ne yazık ki çok fazla değildir.

Bu makalede Çince ve Türkçe'nin sözdizimsel açıdan farklı ve benzer yönlerinin uygulamalı bir çalışma ile ele alınarak karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu çalışmanın Çince ve Türkçe'yi öğrenmek isteyen öğrencilere yardımcı bir kaynak olmasını umuyorum.

Anahtar sözcükler: Türkçe, Çince, Sözdizimi, Karşılaştırılması.

Sözdizimi ya da [Fransızcadan](#) geçen biçimiyle sentaks, [doğal dillerdeki cümle](#) kurma ilke ve kurallarını inceleyen ve bu dildeki [cümlelerin esnekliğini](#) inceleyen [dil bilimi](#) dalıdır. [Eski Yunanca](#) "birlikte düzenleme, dizme" anlamına gelen sentaks terimi [dilbilimde](#), [doğal dillerde](#) nasıl [cümle](#) oluşturulacağına dair bir kurallar ve prensipler çalışmasıdır. Bir bilim dalına ait olmasına ek olarak "Modern İrlanda Dilinin Sentaksı"nda olduğu gibi, sentaks terimi herhangi bireysel bir dilin cümle yapısına hâkim olan kurallara ve prensiplere de doğrudan ilgili olarak da kullanılır. Sentaks, dilin yatay, yani satır şeklinde dizilen bir sistem olduğunu gösterir. Bu diziliş, sestem, morfemlere, morfemlerden daha büyük öbeklere dilin her seviyesinde mevcuttur. Sentaksın yalnız cümle seviyesini gösteren bir terim olarak kullanılması doğru ama eksik bir kullanımdır.

Sentaks ile ilgili olarak modern araştırmalar dilleri bu tür kurallara göre tanımlamaya çalışırlar. Bu bilimin çatısı altındaki çoğu uzman bütün doğal dillere uygulanacak genel bir kural bulmaya çalışmaktadırlar. Sentaks terimi ayrıca mantık gibi matematiksel sistemlere, yapay biçimli dillere ve bilgisayar programlama dillerinin yapısına hâkim olan kuralları tanımlamada da kullanılır.

Üretimsel dönüşümlü Dilbilim'e göre, dilin temel ve birimi cümledir. cümle kurulurken kullanılan ilkelerin ve inceleyen alan da sözdizimdir. Üretimsel dilbilimin amacı, bir dildeki çekirdek cümlelerin belirlenerek bunlardan doğru cümleler üretmektir. üretimsel dönüşümlü dilbilgisinde cümle Ad Öbeği (AÖ) ve Eylem Öbeği (EÖ) olmak üzere iki bölümde incelenir.

Üretimsel dönüşümlü Dilbilimde iki açıdan incelenirler.

1. Yüzey yapı
2. Derin yapı

Yüzey yapı,cümlelerin anlatım biçimiyle ilgilenir.

Türkçede kelimeler birbirine bağlanırken.son –eklerle desteklenirler.Çince kelimeler arasındaki bu bağlantı eklerle değil kelimelerle sağlanır.

Örneğin;

Annem radyoyu bozdu .

Annem (ad)AÖ { radyo Ad yu(belirtili nesne)AÖ} {boz du(ke) EÖ}

Türkçede,bir kelimenin sonuna pekçok ek getirilebilir. Örneğin:

Amerikalılaştırmadıklarımızdan biri mi?

Amerika adının arkasına eklenen eklerle hem öznesi,hem yüklemi hem nesnesi olan ,içinde isim ve sıfat olan,olumsuz bir özelliktir.Bu durum kelimeler ek almayan ve eklerle çekime girmeyen Çince için söz konusu değildir. Örneğin:

爸爸的朋友刚才送了一件衣服来。 EÖ

爸爸的朋友AÖ (özne) Tamlayan Ad (tamlanan)

刚才 belirteç

送了一件衣服 来Eylem

送了一件 NY 送 Eylem 一件 Nesne (Tamlayan)

衣服 Nesne (Ad) 来 Tümleç

Bazı dillerde sözdizimi yapısı oynak özellikler gösterirken kimi yerleşik sözdizim özellikleri gösterir.Türkçe oynak sözdizimi yapısına sahip bir dildir.Örneği:

İngilizcede Mehmet Ayshayı seviyor cümlesini yalnız Mehmet Loves Aysha şeklinde,söyleyebilirken, Türkçede bu tek cümleye karşılık 6 farklı cümle kurulabilir.

1. Mehmet Aysha'yı seviyor.
2. Mehmet seviyor Aysha'yı.
3. Aysha'yı seviyor Mehmet.
4. Seviyor Aysha'yı Mehmet.
5. Seviyor Mehmet Aysha'yı.
6. Aysha'yı Mehmet seviyor.

Çince de bu cümle aynen İngilizcede olduğu gibi tek bir cümle ile ifade edilebilir.(Mehmet 爱 Aysha ,Mehmet ai Aysha).Çince öğelerin yeri değiştirilmek istendiğinde cümleye başka bir öge eklenir.Türkçede ise bir tümce içerisinde öğelerin yeni değiştirilmek istendiğinde cümleye başka bir öge eklenir.Türkçede ise bir tümce içerisinde buluna öğelerin yerleri herhangi başka bir öge eklenmeksizin değiştirilebilir.

- a. ben okula gittim.
- b. Okula gittim ben
- c. Gittim okula ben.

a. 我去学校了。Wo qu xue xiao le ben okula gittim.

b. 我学校去了。Çince gramer kuralları açısından doğru değildir.

Çince metinlerde sıklıkla rastladığımız hatalar özne ve nesne üzerinde olmuştur.Türkçede eylemin sonuna getirilen kişi ekleriyle kendini gösteren özne Çince ancak öznenin kendisinin cümlede kullanılmasıyla sağlanması anadili Türkçe olan öğrencilerin bu alışkanlıkla Çince yazarken de cümlelerin öznesini eksik kullandıkları görülmüştür. Özneye sıklıkla yapılmış diğer bir hata da özneye ad durum eklerinin getirilmesidir. Türkçede özne iyelik ve çoğul eklerinden başka bir ek almaz.Türkçede çok çeşitli ek vardır. Ad öbekleri yapan tamlamalarda, sıfat tamlamalarında, nesnede, tümleçlerde, etken edilgen yapılarda, eylemliliklerde (ulaç-ortaç-mastar), özne yüklem uyumunda pekçok ek kullanılarak cümle anlamlı bir bütün haline getirilir. Türkçenin bu yapısı elbetteki anadili eklemeli bir dil olmayan Çinliler için anlaşılması çok da kolay olmayan bir yapıdır. Türkçenin son ekli bir dil olduğunu bilen öğrenciler yazdıkları metinlerde pek çok kez

gereksiz ek kullandıkları saptanmıştır. Bu da diller arası olumsuz aktarımın bir sonucudur diyebiliriz.

Kaynaklar:

www.blcup.com

ZHAO JingMing(2007)<Xindao hanyu tonglun>

SHI LiuZhi(1991)<YuYanJiaoXueYuYanJiu>

AKSAN Dogan(1969) <Turkcenin Arastirmalari da Yeni Yollar>TDAY,Belleten.

AYDIN,Ozgur(1993) <Turkcenin Sozdizine iliskin Olumsuz Aktarim Yanlislari>Dil Dergisi II CIH, Ankara : Ankara Universitesi

CHENG Hui Xing (2001)<Xiandai Hanyu >4 Baski Taipei ShuLin Yayınevi

DONG Wu Xing (1998)<Tu Er Qi dong ci zhi yan jiu> Tayvan.Tayvan Ulusal ChengChi Universitesi Dogu Diller Serisi 9 Basın.

TAMAR GÜRCÜ HATUN: GEORGIAN WIFE OF THE SULTAN OF KONYA (FROM THE HISTORY OF GEORGIAN-TURKISH RELATIONSHIPS)**ТАМАРА ГЮРДЖИ-ХАТУНИ: ГРУЗИНСКАЯ ЖЕНА КОНИЙСКОГО СУЛТАНА
(ИЗ ИСТОРИИ ГРУЗИНО-ТУРЕЦКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ)**

Доц. Др. Арина БЕРИДЗЕ

Эрджиесский университет, Кайсери, Турция
arinaberidze@gmail.com (0090) 531 021 75 27**Резюме**

Доклад посвящен судьбе и деятельности Гюрджи-Хатун - легендарной личности, оставившей след как в истории Грузии, так и в истории Турции. Будут проинтерпретированы артефакты культуры, в которых отразились особенности личности и деятельности Гюрджи-Хатун, служащие символами культурного моста между турецким и грузинским народами.

Resume

This article explores the life and activities of Gürcü Hatun – the legendary person which has left a mark in history of Georgia as well as in the history of Turkey. The artefacts of culture, in which the characteristics of Gürcü Hatun's personality and activities are reflected, and which serve as symbols of a cultural bridge between Georgian and Turkish peoples, will be interpreted in the article

Ключевые слова: Гюрджи-Хатун, Сельджукская империя, Грузия, Турция, дирхем, солнце, лев, Мевляна Джалаладдин Руми.

Самый яркий след грузинская царица Гюрджи-Хатун, которую в 13-летнем возрасте выдали замуж за Румийского султана Гиас-эд-Дина (Кайсдина) Кей-Хосров II, оставила в Центральной Анатолии, особенно в таком выдающемся ее городе, как Конья, когда-то бывшем столицей огромной Сельджукской империи.

В то время никто не мог предвидеть, какое будущее ожидало ее под небом Коньи.

На Востоке ее величие затмило имена всех известных до того цариц. Это была единственная царица из рода Багратиони, которая, вступив в борьбу со временем, обратила свою жизнь в бессмертие. Ее уподобляли солнцу, ее именем называли звезды. Внучка Царицы Тамар, самая знаменитая из цариц зарубежья, имя которой победило время.

В 13 веке Багратиони с помощью династических браков породнились с правившей в Малой Азии династией сельджуков. Русудан выдали замуж за правителя Арзурума – сына Тохруз-шаха (по грузинским источникам, Ортуги).

Гюрджи-Хатун – Тамар - была старшей дочерью царицы Русудан, внучкой великой грузинской Царицы Тамар и дочерью правителя Арзурума Могис-эд-дина (Могисэдина), сына Тогруз-шаха. „Сельджукское семя, потомок Давидов» (Ибн Бин).

Как только румийский султан Гиас-эд-Дин (Кайсдин) Кей-Хосров II прослышал о «добродетелях» и «высокородном благородстве» Тамар, он «одарил Русудан щедрыми дарами» и попросил отдать ему в жены ее дочь Тамар, дав обещание, что не потребует чтобы жена «меняла веру христианскую». Русудан дала свое согласие на этот брак и выделила Ацкури в приданое дочери. Это произошло в 1236–1237 гг.

В то время Тамар должно было быть лет 12-13. Отец и муж Гюрджи-Хатун были двоюродными братьями. Жених настолько был очарован «добродетелями» своей невесты, что не только согласился на то, чтобы она оставалась христианкой, но даже увез из Грузии

сопровождавших ее священников. Он назвал жену Гюрджи-Хатун и, ласкательно - Ханде-Хатун (Благолика). Через год после свадьбы, став султаном Империи, он повелел нарезать в Силвасе в честь жены-грузинки новую монету.

В наши дни посвященный Гюрджи-Хатун серебряный дирхем можно увидеть в Анкаре: он хранится в одном из залов Анатолийского музея, где выставлены нумизматические коллекции. Диаметр дирхема 22 мм, вес – 9 г.

Эта монета - свидетельство великой любви: каждая из украшающих ее фигур имеет символическое значение.

По-видимому, Кей-Хосров II желал украсить новую серебряную монету портретом жены, но, поскольку законы ислама запрещают изображение людей, то простая монета превратилась в произведение искусства. На обороте монеты он повелел выбить арабской вязью следующую надпись: «Великий султан мира и благодать веры, Кейхосров Пенукей, по хиджре 638 г.“.

На передней части монеты изображен небесный свод и следующие слова: «Имам силою аллаха достигший победы, эмир правоверных». Под сводом располагаются звезды, среди них – солнце, а под солнцем – лев-победитель. Так солнце оказалось в зодиаке Льва. В то же время дискос небесного тела украшает утонченный женский лик, напоминающий своими чертами облик Гюрджи-Хатун.

Неприемлемое для исламской страны изображение женского лица явилось самым большим новшеством того времени.

Солнце – дочь грузинской царицы Русудан, Лев – ее супруг, Румийский султан Кайхосро. Кей-Хосрови боготворил свою жену, поэтому он и вознес ее на высоту Солнца, которое символично поместил в зодиак Льва. Поскольку в Грузии Лев считался символом влюбленного миджнура, а Солнце имело символическую значимость возлюбленной, то полагают, что изображение Льва на монете было идеей самой царицы. Именно в таком значении мы встречаем эти метафоры в поэме 12 в. Шота Руставели, который, посвящая «Витязя в тигровой шкуре» бабушке Гюрджи-Хатун – Царице Тамар, писал:

«Льву приличны меч и пика, медный щит ему пристал,
Солнца блеск идет царице, чье обличье - алый лал.
Как осмелиться, не знаю, мне излить поток похвал?
Взору в дар Тамар явилась, но хвалы отдарок мал»

(перевод П.А.Петренко)

В Грузии известны геральдические памятники еще дохристианской эпохи, и на монетах, отчеканенных задолго до нашего времени, уже встречается изображение крылатого солнца. Даже сейчас одну из современных грузинских монет, в частности монету достоинством в 5 тетри, украшает изображение золотой фигурки льва, найденной в Алазанской долине в кургане III тысячелетия до н. э. Под ним мы видим цифру «5» и надпись «тетри» («белая»). По краю монеты, по кругу, виден бордюр, направленный в одну сторону. На второй стороне монеты - в центре изображение «борджали» (солярный символ) и дата чеканки - «1993». По краю, по кругу - грузино-английская надпись «Республика Грузия», „REPUBLIC OF GEORGIA“.

Метафорическая связь «солнце / человек» - характерное явление в грузинской поэзии, и, поскольку Солнце переживается поэтом как одушевленное существо, очеловечивается, то оно характеризуется человеческими качествами. В грузинском языке от корня «солнце» образуются идиомы и фразеологизмы. Солнце-человек, солнце-возлюбленная (солнце-любовь).

Как архетипический корень, солнце служит в грузинском языке основой интереснейшего словообразования. С ним связаны имена, названия птиц, цветов, деревень, местностей, гимнов.

Солнце как источник жизни, света и тепла, становится в поэзии означающим для следующих чувств: любовь, радость, счастье. Символические и метафорические значения солнца в грузинской поэзии носят универсальный характер, но кроме этого каждый поэт отличается собственной «солнечной поэтикой», что является интересным предметом исследования при изучении его поэтической индивидуальности.

Для мифологических представлений иберо-кавказских народов характерна персонификация солнца, луны и других небесных светил. В грузинских мифах Луна – мужчина, Солнце – женщина. Жители горного Дагестана придавали изображениям Луны и Солнца девичий и юношеский облик, в мифологии чеченцев и ингушей существует несколько сюжетов, посвященных небесным светилам.

Солнце – источник жизни и энергии. Солнечный силуэт – символ жизни. В соответствии с законами геральдики, Солнце – символ богатства и изобилия. Лев – символ власти, царской власти, первенства, благородства, смелости.

На восточном фасаде храма Светицховели и сейчас можно увидеть изображение бычьей головы, глаза которой обведены тремя концентрическими кругами спирали – символом Солнца и Жизни. Подобное изображение, по-видимому, когда-то украшало стены древнейших языческих храмов, оно встречается и на датированных 8-ым веком до н.э. бронзовых пряжках.

В наше время мало кто, даже из самых лучших нумизматов мира, знает, что изображенное на силваском дирхеме Солнце – дочь царицы Грузии Русудан, а Лев – ее супруг, румийский султан Кайхосро. Отсюда началась история широко распространенной по всему Востоку эмблемы – Солнце и Лев, «Шир и Хошрид». Так новая монета послужила новой нумизматике. Изготовленные в Конийском султанате монеты типа «хуришири» позднее распространились и по другим странам.

Тамар быстро стала пользоваться большим влиянием при дворе султана. Благодаря своей красоте, доброжелательности, доброте и мудрости она вскоре стала всеобщей любимицей.

Первым, что сделала в Конье Тамар, было удешевление хлеба, и базар дешевого хлеба располагался как раз в том самом месте, где теперь проходит носящая ее имя улица. Возможно, улица Гюрджи-Хатун теперь и самая короткая улица в мире, но она носит имя самой великой из тех грузинок, деятельность которых проходила вне пределов Грузии.

Конья того времени была важнейшим культурным центром не только исламского Востока: столица сельджуков являла собой центр духовного образования всей Азии. В маленьких городах под сводами пестрых мечетей и арками мавзолеев подвизались величайшие философы, поэты и ученые того времени.

Сельджуки были достаточно толерантными по отношению к другим народам. Именно поэтому в Конье свободно чувствовали себя занимавшиеся торговлей, строительством и переводческой деятельностью евреи, армяне, персы и грузины. В архитектурном своеобразии города до сих пор ощущается былое культурное многообразие.

Среди множества памятников Коньи ярко выделяется признанная шедевром сельджукской архитектуры Зеленая башня, возведенная Гюрджи-Хатун над гробницей величайшего поэта и мыслителя Джалаледдина Руми. Купол этой башни напоминает очертания куполов грузинских храмов. Это был последний подарок грузинской царицы любимому учителю, обессмертивший его имя и ставший шедевром сельджукской архитектуры.

Храня память величайшего поэта Востока, грузинская царица сберегла для потомков кроме Зеленой башни еще одну реликвию – портрет Мевляна Джалаледдина Руми – единственное изображение поэта, которое, как свидетельствуют сельджукские исторические источники, было создано Аин Мдевли Эвлином по поручению Гюрджи-Хатун.

Величайший поэт и мыслитель, Мевляна, он же Джалаледдин Руми, родился в городе Балх, но обосновался в столице Румийского султаната, и именно здесь, в Конье, основал

знаменитое медресе и суфийский орден, который и в наше время объединяет сотни дервишей из разных стран. Основой поэзии, философии и мировоззрения дервишей-суфиев послужили книги Мевляна и его учение. В истории человечества он был и остается основателем одного из самых неагрессивных и либеральных орденов, членами которого были не только мусульмане. Благодаря Мевляна, Конья привлекала религиозных людей со всего мира. Поскольку в безопасности здесь чувствовали себя не только мусульмане, Конья стала культурным и научным центром для всех стран того времени.

Гюрджи-Хатун, «Правительница мира», как называли ее сельджуки, также стала ученицей Мевляна и мюридом. Этот великий мыслитель Востока был первым, кто признал равноправие женщин и мужчин. В одном из своих посланий он писал о царице Тамар: милостивая и великодушная, чуждая сомнительной деятельности, истинная раба Божия, гордость женщин, благородная и смиренная, провидица, сеятельница добра.

Гегель в своей «Эстетике» многократно ссылается на Джалаледдина Руми, а в «Философии духа» называет его «прекрасным» и «возвышенным».

Гете также относился к этому гениальному поэту Востока с огромным уважением.

Значимым нам представляется тот факт, что за шесть веков до этих великих мыслителей царица Тамар также почувствовала и признала гениальность и величие Джалаледдина Руми: она избрала его своим духовным отцом и другом, покровительствовала его семье и последователям.

Адресатом двух из сохранившихся писем Джалаледдина Руми специалисты признают Гюрджи-Хатун. Эта переписка явственно свидетельствует о той духовной близости и дружбе, которая связывала этих людей.

Факты дружбы Мевляна и Гюрджи-Хатун приведены и в написанной в 1318-58 гг. Ахмедом Афляки книге житий «Жизнеописания познавших» (перевод с турецкого Тахсин Язидж). В частности, со слов жены Мевляна, «Царица эпохи, госпожа мира, супруга султана, друг последователей Мевляна, Гюрджи-Хатун заплатила огромную сумму денег за предметы, связанные со святостью и чудотворством Мевляна - румийскую сорочку и обломок яхонта, в который поэт обратил простой камень». По-царски одарила она жену Мевляна, которая передала царице песок, оставшийся на ногах Учителя после ночного путешествия. Сам Мевляна также часто обращался за помощью к другу. Гюрджи-Хатун выделила в приданное дочери Шейх Салад-эд-Дина 70 000 дирхем. Гюрджи-Хатун была помощником и предводителем последователей Мевляна.

Дружеские отношения и сотрудничество продолжили их потомки. Известно, что дочь Гюрджи-Хатун - Аин-ул-Хайат, на долгий срок пригласила в Эрзурум сына Джалаледдина Руми – поэта Султана Веледа. Одним словом, имена Джалаледдина Руми и Гюрджи-Хатун, урожденной Тамар, соседствуют как звезды одного созвездия. В Эрзуруме и сейчас стоит медресе Чифте минаре (двойной минарет), который возвела Гюрджи-Хатун, обратив в место собраний людей творческих.

2006 год Юнеско объявило годом Джалаледдина Руми. Проф. М. Тодуа откликнулся на этот призыв и перевел с персидского посвященные Гюрджи-Хатун строки поэта: «милосердная и великодушная по своей природе, чуждая сомнительных деяний, гордость Господа и дам – самая среди них смиренная и совестливая, добродетельная и кроткая, провидица, сеятельница блага, досточтимая госпожа – потомок царя царей».

И сейчас на небе вблизи Башни видна звезда, которую открыла турецкий астроном Биби Мунаджиме, давшая ей имя Гюрджи-Хатун.

Вот что писала астролог Биби Мунаджиме (мать известного путешественника и историка, писавшего на персидском языке, Ибн-Биби):

«Именно той ночью жаркого июля, когда Бог пожелал дабы родился мой сын, я впервые увидела на небе Коньи ту белую звезду, которая носит имя нашей царицы. Поскольку султан пожелал, и я всем сердцем желала того же, я дала во славу Гюрджи-Хатун открытой мною звезде ее имя. Ведь царица была первой, кто сказал мне, что, как я о том и

მეტყველებდა, რომ მათი ოჯახიდან უნდა დაიბადებოდა ვაჟი, ანუ ვაჟი უნდა დაიბადებოდა, ანუ ვაჟი უნდა დაიბადებოდა, ანუ ვაჟი უნდა დაიბადებოდა.

სადაც ჩვენს ცნობილმა მკვლევარმა გიორგი კალანდია, უნდა აღვნიშნავთ, რომ რეალურად უფროსი და უფროსი ტამარი ბევრად უფრო. ცხოვრება, ისევე როგორც სიკვდილი, გახდა ლეგენდით. უცნობია, სადა მდებარეობს მათი საფლავი. თურქეთში ამბობენ, რომ გიორგი-ხატუნს არ სჭირდება საფლავი, რადგან ის – ვარსკვლავია.

სადაც ურთიერთობები თურქეთსა და საქართველოს შორის ეს იყო შესანიშნავი პერიოდი, რომელიც მოწოდებულია «გიორგი-ხატუნის ეპოქა».

- 1) Javelidze, E. Kartuli. Sabjota enciklopedia. (ჯაველიძე ე. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 4, გვ. 579-580, თბ., 1979 წელი.)
- 2) **Sakartvelos samefosatvis kartvel bagrationta samefo dinastiis gerbi boris kandelaki jurnali ciskari.** საქართველოს სამეფოსათვის ქართველ ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის გერბი. ბორის კანდელაკის ჟურნალი *ცისკარი* 1970წ. #2, გვ. 106 .
- 3) **Cira Barbakadze. Mzis semantika poeziasi.** ცირა ბარბაქაძე მზის სემანტიკა პოეზიაში <https://semioticsjournal.wordpress.com/page/13/>
- 4) A. Gacerelia. Dedofali tamari gurji xatuni da poeti jalaledin rumi, literaturuli gazeti. ა. გაწერელია, დედოფალი თამარი (გურჯი ხატუნი) და პოეტი ჯალალ-ედ-დინ რუმი, ლიტ-ული გაზეთი, 1960, #41, 42, 43.
- 5) E. Javelidze. Gurji xatunisa da jalaledin rumis urtiertobis istoriidan, ciskari. ე. ჯაველიძე, გურჯი ხატუნისა და ჯალალ-ედ-დინ რუმის ურთიერთობის ისტორიიდან, ცისკარი, 1970, #1
- 6) G. Jafaridze. Sakartvelo da maxlobeli agmosavletis islamuri samkaro. გ. ჯაფარიძე, საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XI I-XIII ს-ის პირველ მესამედში, თბ. 1995 წ.
- 7) G. Jafarize. Bagrationebi da selhukianta sagvareulo, gazeti kartuli eri. გ. ჯაფარიძე, ბაგრატიონები და სელჩუკიანთა საგვარეულო, გაზეთი "ქართველი ერი", ივლისი, #25, თბ. 1993წ.

**YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE KALIP SÖZLERİN KÜLTÜR
AKTARIMINDAKİ ÖNEMİ****CULTURAL IMPORTANCE OF LYRIC IN TEACHING TURKISH
FOR FOREIGNERS**

Zahir TÜKEN, MA student

Süleyman Demirel Üniversitesi, Kaskelen, Kazakistan

zahirtuken@gmail.com +77478929445**ÖZET**

Yıllarca dil bilimcilerin ve halk bilimcilerin yaptığı araştırmalarda dil ile kültürün iç içe olduğu görülmüştür. Dil ve kültür aynı paralelikte gelişir. Dilin zenginliği ve yoksulluğu, o kültürün yoksulluğu ya da zenginliğini gösterir. Yabancı dil öğretimi yapılırken dil ile kültürü aynı potada sağlam temelere dayandırılarak yapılır. Amacımız Kalıp sözlerin sade, anlaşılır ve somut olduğunu ve kültürel öğelerin aktarımındaki önemini anlaşılmasını sağlamak. Günlük hayatımızın her alanında ezberlenmesi kolay ve akılda kalması kolay olan bu söz yapıların kültürel öğelerin hedef dille aktarılmasında son derece önemlidir. Çünkü kalıp sözler, dilde iletişim kolaylığı sağlar. "Bir bölümü sözlüklere girmiş, bir bölümü de sözlüklere alınmayı bekleyen kalıp sözler, yargı bildiren, bir olay, bir durum karşısında ilk anda akla gelen ve "şaşkınlık, kuşku, hayret, güvensizlik, umursamazlık, uyarma, dikkat çekme, karşılama, ağırlama, uğurlama, hatırlama" gibi çeşitli duyguları, söze dönüştüren kısa anlatımlardır." (Zülfikar 2014) Dilin söz varlığını zenginleştirir ve dil kullanıcılarına sözlü ve yazılı iletişimde çok çeşitli anlatım olanakları sağlar. Aksan'a göre; Günlük hayatta farkına varılmadan kullanılan kalıp sözler de dil bünyesinde bulunan kültürel zenginlikler arasında değerlendirilmelidir. Kalıp sözler, kültürler arasındaki farklılıkların en rahat görüleceği dil yapılarıdır. Bu, özellikle yabancı dil öğretimi sırasında fark edilmektedir.

Anahtar sözcükler: yabancı dil öğretimi, kalıp sözler, dil, kültür aktarımı

Dil sosyal bir varlıktır. İnsanın iç dünyası ile dış dünyasını bir birine bağlayan çok önemli bir araçtır. Nesilden nesile aktarıla bilen toplumun çeşitli değer yargılarını yansıtabilen sosyal bir kurumdur. Kültürü koruyan muhafaza eden ve onu gelecek kuşaklara taşıyan en temel varlıktır. Başka bir deyişle dil, milli kültürün ilgi alanına giren varlık dünyasını tıpkı bir ayna gibi yansıtır: o milletin meydana getirdikleri duyup düşündüklerini görüp bildiklerini ve tüm tasavvurlarının aynasıdır." Dil bilimcileri tarafından bir toplumu oluşturan kişilerin düşünce ve duygularının o toplumda ses ve anlam bakımından geçerli ortak öğeler ve kurallardan yararlanarak başkalarına aktarılmasını sağlayan ve gelişmiş bir sistem olarak tanımlanmıştır". (Z. Korkmaz 2005) Bu sistem ve kurallar zamanla geliştirilerek daha kapsamlı çalışmalar sayesinde zamanla toplumların arasındaki iletişim problemleri ortadan kaldırarak ulusların yakınlaşmalarına yardımcı olmuştur. "Dil, düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir" (Aksan 1977: 13). İnsanlar birbirlerine bir takım semboller vasıtasıyla duygularını, düşüncelerini ve ihtiyaçlarını anlatmışlardır. Daha güvenli anlaşma ve iletişim ortamı hazırlamak için dilden çıkan sesleri çeşitli sembolere dönüştürmüş ve bu semboller zamanla gelişerek toplum hayatını kolaylaştırmıştır. Kelimelerin tek başlarına bir anlam ifade etmeyecekleri ve iletişimde çok ciddi erozyonlara neden olacağından çeşitli söz dizimlerin yardımıyla iletişimde meydana gelebilecek sorunların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi sosyal bir varlık olan dil zamanla gelişimini tamamlayarak kendine özgü atasözlerin, deyimlerin, vecizelerin, nüktelerin ve kalıp sözlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dilde tıpkı insanlar gibi fanidir doğar, yaşar, gelişir ve ölür. Dilin daha uzun ömürlü olması zengin bir kültür mozaikinin etkisinde

şekillenmesine bağlıdır .Bir ulusun muasır medeniyetler seviyesine çıkmasında hiç şüphesiz dilin rolü ve yeri büyüktür.

Dil, düşüncenin aynasıdır, kalıbıdır. Fertler de millet de dil ile düşünür. Dil bir milletin düşünce tarzını, düşünce sistemini, felsefesini aksettirir. Her milletin felsefesi dilinin içindedir. Milletin dili ile şekillenen düşüncesi ve dilinde görülen felsefesi ile kültürü oluşur. Dolayısıyla dil kültürün temelidir. Dil kültürün temel dinamiklerindendir.Ulusların uluslararası arenada kendilerini hissettirmeleri ve güçlerini göstermeleri bakımından son derece önemli bir vasıtaadır. Dil düşünce gücüyle doğru orantılıdır.Bir toplum, dilde,düşüncede ne kadar zenginse o kadar güçlü sayılır.Bir birey kendi dilini kendi kültürünü bilme konusunda ne kadar başarılı olur, iyi bilir ve öğrenirse başkalarına aktarma konusunda çok daha etkili olur. Aslında dil insanın olay ve olgulara bakışını ve yorumlamasını sağlayan en önemli bir unsurdur.Ulusların düşünce dünyasında biriktirttikleri sevinçlerine, heyecanlarına, yaşayış biçimlerine ve toplumsal hayata dair bilgi ve birikimlerin dış dünyada yayılmasını sağlar. “Kültür değerleri toplumdan topluma değişir. Bir toplumun sahip olduğu, yarattığı, paylaştığı tüm alışkanlıklar o toplumun kültürüdür” (Güvenç 1997,s. 55). Böylelikle insanın hayatını derinden etkileyen olaylar zamanla nesilden nesile toplumdan topluma aktarıla gelmiştir. Kültürün temel taşları olan bu ürünler hiç şüphesiz dilin gelişmesine yayılmasına en büyük rol oynamış oldular. “Diller, sadece yapıları bakımından değil, kelime kadroları bakımından da birbirlerinden ayrılırlar. Bu ayrılık kültür ve medeniyet farkına delalet eder” (Kaplan 2006,s. 121).

Küreselleşen dünyamızın adeta küçülüp küçük bir köy haline geldiği bu dönemde teknolojik gelişmelere paralel olarak meydana gelen yenilikler toplumların hayatlarını derinden etkilemiştir. Sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda her gün çeşitli bilgi ve beceriler ortaya çıkmaktadır. İnsanın hayatını kolaylaştıran farklı kültürlerle ilişki kurma mecburiyetinde beraberinde getiriyor. Gelişen toplumsal değerlere karşı ayakta durabilmek için dilin çok iyi bir şekilde işlenmesi gerekiyor. Farklı kültür tazikleri karşısında ayakta durabilmek için sistemli çalışmalar yapılmalıdır. Okulda, sokakta, pazarda ve aile bireylerin yaşadığı her alanda dile ve kültüre ait değerlerin derinlenmesine irdenmeli ve teknolojiyle beraber çıkan yeni ürünlere Türkçe adlar geliştirip dilin bozulması ve kültürün yozlaşmasının önüne geçilebilir. Türkçe kelime hazinesine yeni kelimeler kazandırılır. ”Kelime hazinesinin genişliği,kişiye konuşma kolaylığı,akıcılığı ve cesareti sağlar. Bu sebeple,güzel konuşmak için kelime hazinesini geliştirmek gerekir.”(Türkçe Eğt.ve Öğr.Kılavuzu 1986,s.219) Yabancı dil öğretiminde pırlanlı programlı çalışmalar yaparak kültürü ve dili aynı anda işlenip öğretmelidir. Yabancı dil öğretiminde dili kültürden bağımsız, kültürde dilden bağımsız öğretmemiz mümkün değildir. Dil ve kültür birlikte gelişir. Bir dili öğrenen insan aynı zamanda o dilin kültürünü de öğrenmiş olur. “Dil, kültürün temelidir ve bir milletin dille ifade ettiği her şey kültür kavramı içerisine girer (Kaplan, 2012: 142) Bugün dünyada İngilizce öğretimi yapan okulların, dil kurslarının ,sanal okulların ve onlayın dersliklerin tamamında dil vasıtasıyla farkında olmadan kültür aktarımı yapılmaktadır. Kültür ise toplumu oluşturan kişileri, onları bir arada tutan, birbirine bağlayan dil ve haberleşme süreçlerini, sanatlarını, inançlarını, törelerini, hukuk ve yönetim kurumlarını, üretim ve tüketim düzenlerini içine alan ve kişilerin yaşamları boyunca eğitim süreciyle öğrendiklerinin tümüdür (Güvenç, 2002: 14). Kültür bir milletin yaşayış tarzı, maddi ve manevi her şeyini içine alan değerler topluluğudur (Özkan, 2010: 99). Yabancı dil öğretimi ise kültürel ilişkilerin en önemli ögesidir. Kültürlerarası bildirişim, anlaşmayı amaçlayan yabancı dil önyargıları, yanlış anlamaları ortadan kaldırmayı sağlayan yoldur (Pehlivan, 2007: 18). 20.yüzyılın ilk yarısına kadar dünyada dil öğretimi dil bilgisi çeviri yöntemiyle yapıliyordu. Teknolojinin gelişmesiyle mesafelerin kısalması sanal dünyanın insanın ayrılmaz bir parçası haline geldiğinden yabancı dil öğretimi daha çok konuşma, temel söz dizimleri,günlük hayatta, ibadet, iş, eğitim ve ticaret alanlarında kullandığımız kısa sade anlaşılır söz dizeleri olan kalıp sözlerden başlanması pratik anlamda daha somut neticeler almaya vesile olur.

Yabancılar Türkçe öğretiminde yıllarca yapılan çalışmalar bir türlü ihtiyaçları tam olarak karşılayamadı. Kimi zaman teknik ve donanım bakımında kimi zamanda verilen değerin tam olarak

idrak edemeyişinden öğretme sürecinde eksikler gün geçtikçe ihtiyaçlara binaen daha belirgin olmaya başladı. Yabancı dil olarak Türkçe öğretme sürecinde işi sadece gramer konuşma, yazma ve anlama değil, bu süreçte kültürel anlamda yada kültürü dil vasıtasıyla aktarmada Türkçe kalıp sözleri önemli vasıtalar. Her toplumun kimi zaman ve durumlarda kullandığı kendi kültürüne özgü sözleri vardır. Kalıp söz olarak anılan bu sözler belirli şartlar altında, belirli bir durumda, belirli bir bağlam içerisinde kullanım gerektirir. Bağlam, araştırmalarda dil içi ve dil dışı olmak üzere ikiye ayrılır (Vardar 2003: 34, Gökdayı 2008: 102). Vardar’a göre dil içi bağlam, bir dil birimini çevreleyen, ondan önce veya sonra gelen, çoğu durumda söz konusu birimi etkileyip onun anlamını ve değerini belirleyen birim ya da birimler bütünüdür. Dil dışı bağlam ise, bir duruma, konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, kültürel, ruhsal deneyim ve bilgilerine ilişkin verilerin tamamıdır (Vardar, 2003: 34). Bu açıdan bakıldığında kalıp sözlerin daha çok dil dışı bağlamla ilgili olduğu görülmektedir Çünkü bunlar kültürün ortaya çıktığı gerçek yaşamı gösteren kaynaklardır.

Türkçenin kendine ait gelişimi toplumsal, sosyal ve ekonomik hayat koşullarının gölgesinde gelişen söz ve cümle kalıpları, dilin gelişmesine yardımcı olur. H. Zülfikar (2014) “Bir bölümü sözlüklere girmiş, bir bölümü de sözlüklere alınmayı bekleyen kalıp sözler, yargı bildiren, bir olay, bir durum karşısında ilk anda akla gelen ve “şaşkınlık, kuşku, hayret, güvensizlik, umursamazlık, uyarma, dikkat çekme, karşılama, ağırlama, uğurlama, hatır sorma” gibi çeşitli duyguları, söze dönüştüren kısa anlatımlardır. *Hoş geldiniz. Hoş bulduk. Nasılsın? İyiyim. Allaha ısmarladık. Güle güle. Gene bekleriz. Çok yaşa. Affedersiniz. Zararı yok.* Bu örnek kalıp sözler aracılığıyla yukarıda sıraladığımız kavramlar dolaylı olarak zihinlerde yer eder” der. Günlük hayatımızda fakında olamadan sıklıkla kullandığımız söz dizimleri, cümle kalıpları ve söz kalıpları dil öğretiminde son derece önemlidir. Hatırda kalması kolay ve sade olması bakımından daha kalıcı öğrenmeyi gerçekleştirir. Söz kalıpları daha çok yabancı dil öğretiminde fark edilir. Sosyal hayatımızın bir parçası olmuş bu söz dizimleri insani ilişkilerde farklı kültürdeki insanların birbirlerini tanımaları ve iletişime geçmede en az dil bilgisi kadar önemlidir. Kültürün anahtarı kabul edilen bu tür kalıp sözler olmadan, dilin gramerini öğrenmek, o dili tam olarak anlamak ve kullanmak için yeterli değildir. Kültürün yayılmasında çok önemli misyona sahip. Türk kültürüne ait, Türk milletinin kültürünü, sosyal ilişkilerini, davranış biçimlerini değişik durumlarda gösterilmesi gereken tepkileri ve söylenmesi gereken belirli sözleri, hitap şekil ve yollarını gösterir. Örneğin,

Nezaket ifade eden: Bir Türk bir günde pek çok defa yemek hazırlayan birine “*El(ler)in(iz)e sağlık!*”. Yemekten sonra teşekkür etmek için “*Hanımefendinin ellerine sağlık, beyefendinin kesesine bereket!*” “*Geçmişlerinizin canına değsin!*” minnettarlık ifadesini “*Ziyade olsun!*” ya da “*Allah daha çok versin!*”

İyi dilekte bulunmayla ilgili: Tanıdığımız olsun olmasın her hangi bir işi yapan birinin yanında geçerken söylenen “*Kolay gelsin!*” Banyo yapan, duş alan, tıraş olan ya da saç kestiren birine “*Sihhatler olsun!*” yatağa giderken “*Allah rahatlık versin!*” “*Günaydın!*” kalıp sözü “*İyi gün/merhaba*” anlamında Türklerin yemeğin başında ya da sonunda diledikleri “*Afiyet olsun!*” Belli bir süreliğine uzağa giden birinin geride kalan yakınlarına “*Allah kavuştursun*” Uzun zamandır beklenen biri döndüğünde onu bekleyenlere söylenen “*Gözü(n)(üz) aydın olsun!*” Hasta ya da kaza geçiren birine “*Geçmiş olsun!*” Yine aynı şekilde ilaç içen birine “*Şifa olsun Hapşuran birine söylenen “Çok yaşa(yın)!” “Sen (siz) de gör(ün)” Bir işe başlarken “Kolay gelsin!” ya da “Başarılar!” Yeni bir kıyafet alan birine “Güle güle giy(in)!” ya da yeni bir eşya alan birine “Güle güle kullan(ın)!”*

Yolculuğa çıkan birine “*Yolun(uz) açık olsun! Su gibi aksın!*” “*Uğurlar olsun!*”

Özel durum ile ilgili: Evlilik, doğum, ölüm gibi özel durumlarda kullanılan kalıp sözlerden kız isteme “*Allah’ın emri Peygamber’in kavliyle kızınızı oğlumıza istiyoruz!*” Genç nişanlı çiftlere “*Allah tamamına erdirdin!*” Yine aynı şekilde “*Bir yastıkta kocayın!*” Bebek bekleyen bir çiftte “*Hayırlı olsun!*” hayırlı evlat versin Çocuğu olan çiftte “*Analı babalı olsun!*” “*Güle güle büyütün*” “*Doğum günün kutlu olsun!*”

Başağlığı ile ilgili: Vefat eden birinin ardından yakınlarına dilenen “*Başın(ız) sağ olsun!*”
“*Nur içinde yatsın!*”

“*Ruhu şad olsun!*”

Batıl inançla ilgili: Batıl inançla ilgili kalıp sözlerden “*Allah seni/sizi kem gözlerden korusun!*” mutluluğu Şeytan’ın bozulacağından korkulduğu zaman söylenilen “*Şeytan kulağına kurşun!*”

Dini inanç ve kaderle ilgili: Birine hakkını helâl etme durumunda “*Helâl olsun!*” hakkını helâl etmeme durumunda “*Sütüm/hakkım haram olsun!*” Neyin ne zaman olacağı kestirilemediği durumlarda söylenen “*Kısmet!*” “*İnşallah!*” Dini inancın bir göstergesi olan “*Takdiri ilahî!*” “*Emir büyük yerden!*” İnsanın bazen kaderine sitem etmekten kendini alamadığı zamanlarda söylediği “*Kader utansın!*” “*Kaderin gözü kör olsun*” “*Kahpe kader!*” “*Zalim felek!*”

Güzel dilekte bulunmayla ilgili: Doğu kültüründe hayırdüa ifadesi beğenilen bir özelliktir. Örneğin ellerini kullanarak yardım eden birine “*Elleri(n)(iz) dert görmesin!*” güzel bir haber veren birine “*Ağzın(ız) bal yesin!*”. Yine yardım eden birine zenginlik dilenir: “*Tuttuğun(uz) altın olsun*” “*Bir tut, bin bul!*” “*Allah ellin(iz)e ayağın(ız)a kuvvet versin!*” “*Allah senden razı olsun!*” İnanç gereği Allah’a şükretmek için kullanılan “*Allah’a şükürler olsun!*”

Kötü dilekte bulunmakla ilgili: Türk dili beddua ifadeleri bakımından da çok zengindir. “*Gözün çıksın!*” “*Ocağın sönsün!*” “*Allah (seni) kahretsin!*” Timur Ağıldere (2011)

Tebrik etmek için kullanılan Birini onaylamak ya da cesaretlendirmek için kullanılan “*Aferin!*” sözü “*Kutlarım!*” anlamında kullanılır.

Küfür ifade eden :Bir küfür ifadesi olan “*Vay canına!*” kalıp sözü argo kullanımda “Yapılan bir olaydan pişman olmamayı ifade eden “*Oh olsun! Canıma değsin!*” Kendisine kalleşlik ya da nankörlük yapılmış birinin kullandığı “*Yazıklar olsun!*” (Öztürk Kasar, 2009: 172).

Söz verme ile ilgili: Birine söz verme ile ilgili “*Selamın(ız) başım gözüm üstüne!*” “*Sözümüz sağlığa!*” . kalıp sözlerle, dilekler duygu ve düşünceler aktarılır. Bu türden kalıp sözler, dili konuşan milletin kültürünü, sosyal ilişkilerini, davranış biçimlerini değişik durumlarda gösterilmesi gereken tepkileri ve söylenmesi gereken belirli sözleri, hitap şekil ve yollarını gösterir.

Görüldüğü gibi Türkçede pek çok kalıp sözün el, kol, baş, göz, kulak, ayak gibi vücut uzuvlarıyla kullanıldığı görülür. Burdan yola çıkarak Türkçenin somut sade bir dil olduğu söylenebilir. Yapısı gereği kalıp sözlerin sayı ve kişi öğeleri dışında değişmediği gözlemlenmektedir. Ancak ilişki sözleri, atasözü ve deyimler kadar donmuş değildir, bir az daha esnektir (Tor, 2012: 782). Konuşmacı kültür birikimine, söz varlığına, dilin kullanım becerisine ve yaratıcı gücüne göre bu sözlere eklemeler yapabilmektedir. Genel olarak dini inançtan dolayı en çok Allah ile ilgili kalıp sözlere rastlanmaktadır.

Kalıp sözleri öteki kalıplaşmış dil birimlerinden ayıran yapı, işlev, anlam ve bağlam özellikleri olduğu söylenebilir. Bu özelliklerine göre özetlemek gerekirse; yapı bakımından tümce sözcük öbeği ya da tek sözcükten oluşan yapısıyla atasözü, deyim ve ikilemelerden ayrılır. İşlevsel açıdan kalıp sözler doğru iletişim kurmaya yardımcı olur. Çünkü dil kullanımını düzenleyen toplumsal kurallara uygun sözü söyleme olanağı sağlar. İletişim durumu ve bağlama göre kullanıma hazır ifadeler sunar. Ünsal (2013) Böylece dilsel üretim ve anlamlandırma işini kolaylaştırır. Anlam açısından kalıp sözler iletmek istedikleri kavrama göre, iyi dilek, istek, hayırdüa, beddua, minnettarlık, selamlaşma, vedalaşma, batıl inanç, davet, öneri, tehdit, dini inanç, gelenek -görenek, soru -cevap, özür dileme vb. gibi belirli bir grup altında toplanabilir. Bağlam kalıp sözler için en önemli özelliktir. Çünkü bu sözler ancak belirli bir durumda kullanılır. Kalıp sözler toplumun benimsediği ve önceden belirli biçimleriyle bellekte saklı tutulur. Ancak kullanım alanları sınırlıdır.

Sonuç olarak kalıp sözlerin dil öğretiminde ve kültür aktarımında son derece önemli olduğuna, dil öğretimini kültürle aynı potada işlenmesi gerektiğine inanıyoruz. Dil öğretiminde kültürel öğeleri kullanarak daha kalıcı ve kapsamlı bir öğrenme süreci sağlanabilir inancındayız. Dil öğreticilerin kendi kültürleriyle hedef kültürü karşılaştırarak kültürel bir farkındalık seviyesi yakalanacağı inancını taşımaktayız. Kalıp sözlerin, dilin konuşulduğu ülkede bulunma olanağından

yararlanarak, sade ve anlaşılır bir şekilde anlatarak, öğrenciyi tamamıyla kültürün için sokarak, yaşatarak, benzetim ve drama tekniklerini, ders materyali olarak medya ve görsel-işitsel içerikli araç gereçler, bilgisayar teknolojisi ve kültürel öğeleri kullanarak, hedef ve kaynak kültürün öğelerini karşılaştırarak öğretilbileceği inancındayız. Toplumların kendine özgü kültür öğeleri sosyal ve toplumsal gelenek görenek ve folklor özellikleri vardır. Bu öğeler veya kültürel değerler, dil öğretiminde o dilin en kolay yolla iyi işlenmesini ve kullanılmasını sağlar. Konumuzu bu açıdan incelediğimizde Türkçe cümle yapısında ve söz dizimlerinde çeşitli kalıplaşmış ve günlük hayatımızın her alanında karşımıza çıkan, çok rahat bir şekilde zorlanmadan kullandığımız kalıp sözleri yabancı dil öğretiminde vazgeçilmezlerimiz arasına çok rahat bir şekilde yerini alır, sağlıklı ve güzel neticeler eşliğinde hedefe ulaşılır.

KAYNAKÇA

- Aksan, D., (1997), Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Engin Yayınevi.
Aksan, D., (2000), Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Aksoy, Ö. A., (1977), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 3. Dizin ve Kaynakça, Ankara Yayınevi, Türk ve Tarih Kurumu.
Aksoy, Ö. A., (1988), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İstanbul: İnkılâp Kitapevi Yayınları.
GÖKDAYI, H. (2008). Türkçede kalıp sözler. Bilig Dergisi, sayı:44, s. 89-110
GÜNAY, D. (2004). Dil ve iletişim. İstanbul, Multilingual Yayınları.
GÜVENÇ, B. (2002). Kültürün abc'si. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
KAPLAN, Mehmet. (2006). Kültür ve Dil. İstanbul: Dergah Yayınları.
KAPLAN, M. (2008). Kültür ve dil. İstanbul: Dergâh Yayınları. Kıran, A., Kıran, Z., (2006), Dilbilime Giriş, 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara
Kongar, Emre. (2005). Kültür Üzerine. İstanbul: Remzi Kitabevi.
ŞADKAM, Zübeyde (2011). Türkiye Türkçesindeki Kalıp Sözlerin Kazakçaya Çevirilmesinde Karşılaşılan sorunlar, SDU Habarşısı. №2
TÜLİN, Polat (1990). Kültürlerarası Bildirisimde Etkin Bir Süreç: Yabancı Dilde Okuma-Anlama. Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi VII, 69-90.
ZÜLFİKAR, Hamza (2014). Dil öğretiminde Hazır Söz Kalıplarından Yararlanma, UDEK 2014

KORKMAZ, Zeynep (2005) Türk Dili ve Kompozisyon, Ekin yayınları, Ankara

ҚАЗІРГІ ОРЫС ТІЛІН
ЗЕРТТЕУДЕГІ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕР

TOPICAL AREAS OF
RESEARCH
IN CONTEMPORARY
RUSSIAN LANGUAGE

ФОРМАЛЬНО-СТИЛЕВЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ ЖЫРАУ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

FORMAL-STYLISTIC REGULARITY IN POETRY ZHYRAU OF KAZAKHS IN THE PROCESS OF TRASLATION TO RUSSIAN LANGUAGE

Кайрат ЖАНАБАЕВ, к.ф.н., профессор

КазНУ имени Аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
kairatjan@mail.ru; 87023529566

Ключевые слова: поэтика, стиль, качество перевода, творчество жырау.

В истории казахской духовной культуры творчество жырау занимает исключительно важное место. Это один из ведущих представителей древней и средневековой казахской художественной словесности. Имевшие, согласно концепции Е. Турсунова, шаманские истоки, казахские героические певцы в донациональный, или общетюркский, период фольклора и устной литературы были духовными вождями племен, оформляли военные обряды, отправляли культовые церемонии. В период образования первого Казахского государства стали его идеологами и юридическими оформителями.

Жырау – родоначальники классического героического эпоса и замечательных эпических толгау. Главным свидетельством в пользу этого важного положения является наличие такого жизнеспособного жанра в лиро-эпической поэзии героической поэзии, как мактау, или мадактау (мадаһ жыры) – хвалебная песнь, близкая по основным своим функциям к древнегреческому энкомиию. Ода, хвалебная песнь, как отмечает Е. Турсунов, сложенная на погребальной церемонии в честь умершего героя, стала впоследствии основным сюжетным ядром будущей эпической песни, эпоса, воспевающего героя. Отсюда огромное число эпических сказаний: «Алпамыс», «Кобланды батыр», «Ер Таргын», «Ер Едиге», «Ер Саин», «Камбар батыр» и т.д.

Жырау – узловое явление казахской истории и эпической культуры, истоки духовности, нравственности и концентрированное выражение тюркского национального духа. Для действительного уяснения роли героических певцов и их памятников в литературах древности и средневековья следует перейти к историко-типологическому рассмотрению этих явлений. Во многих известных литературах древности мы видим два основных класса певцов: к первому классу мы относим древнегреческих аэдов при царях – басилевсах, а в Индии – магадхов. В казахской устной эпической традиции им соответствуют жырау – героические певцы при ханах и ханских советах, восходящие в своем искусстве прорицания и предсказательства, как и магадхи, к магии и шаманизму.

Второй класс певцов составляют исполнители: рапсоды и акыны, которые выступают то в роли «сшивателей песен», или «комментаторов», то основных распространителей песен, то «толкователей» вещих слов певцов первой группы. Оба класса отличают разный социальный статус и связанные с ним функции: первые пели при дворах и ставках, вторые – в народе. Справедливо заключение Е.Д. Турсунова о том, что акыны всегда участвовали в айтысах (каждый от имени своего рода) и оформляли бытовые и свадебные ритуалы, а жырау если и выступали в народе, то чаще всего от имени ханского совета. Но вместе с тем поэзия жырау зачастую носит критическую оценку действий хана-правителя или его окружения. Надо полагать, что «священная» речь жырау в древности была одноактной, разовой, а «толкователями» священных текстов жырау и первыми «комментаторами», запоминавшими их тексты, были жырышы, также находившиеся в ханской ставке, иногда в роли учеников жырау. Основными же распространителями текстов жырау, благодаря

которым мы знаем тексты и имена героических певцов глубокой древности и средневековья, были акыны – носители демократических начал, творившие в народе и смело выступавшие в трудный час от имени народа.

Как и все представители выделенной нами первой группы певцов (назовем ее «аристократической»), жырау следуют в своем творчестве и в повседневной жизни принципу меритократии – избранности, особому принципу поведения и мироотношения. Они – «элита», посвященные, избранники высшей небесной воли Тенгри. Меритократия – «власть посвященных, власть знающих». Вот почему жырау не общается так просто с народом, как акыны, салы и серэ. «Творческий облик жырау, – пишет известный исследователь М. Магауин, связан с положением, которое они занимают в обществе. Жырау не говорит не по существу, не вмешивается в будничные дела, по мелочам не поднимает голоса. Только в военное время, на великих сборищах и празднествах или в дни больших смут выступает он перед своими собратьями, воздействуя на них силой своего поэтического слова». Отсюда и основные признаки эпического стиля: возвышенность, монументальность, высокая содержательность, строгость стиля. Небывалого расцвета достигла эпическая и лиро-эпическая поэзия жырау в так называемую «среднетюркскую эпоху», в исторический период образования, героической жизни и распада Казахского ханства XV-XVIII вв. Именно в это время творили Асан Кайгы, Казтуган, Доспамбет, Шалкииз, Маргаска, Жиембет, Умбетей, Ахтамберды, Бухар. Процесс эпического творчества в казахском кочевье периода среднетюркской эпохи неизбежно и тесно связан с расцветом эпической поэзии у многих тюркских среднеазиатских народов, где в бурное послемонгольское время возникают обширные героические циклы об Алпамысе, крымских богатырях, Кобланды, Таргыне, Саине, хотя истоки многих из этих дастанов лежат в непроглядной древности. Вполне закономерно, что народы, создавшие эти циклы, также переживали процессы этнополитической и государственной консолидации. Учитывая особенность исторического развития кочевых цивилизаций: гигантскую протяженность его во времени, известную медлительность и даже незавершенность многих социально-экономических и исторических культурно-языковых процессов, связанных всецело со спецификой хозяйствования, мы принимаем положение Н. Конрада о «чистой» форме общественной формации и о ее среднем периоде именно к средневековой поэзии жырау, ибо средний исторический период, или «средняя пора» всегда предполагает ту систему литератур, которая наиболее цельно выражает общественное содержание этой формации в эпоху ее общественной зрелости.

В «среднюю пору» развитие всех элементов системы приходит к гармоническому порядку, достигает целостности, нормы, образца. «Но усматривать ее наиболее показательную форму следует у молодых народов, не знавших рабовладения и шагнувших к феодализму свободными от груза античного наследия, определять специфику системы средневековой литературы следует скорее по литературе французов, немцев, англичан, японцев, арабов, чем по литературе средневековых итальянцев или китайцев», отмечает ученый. Образцовая для средневековья поэзия сложилась у провансальских трубадуров, германских миннезингеров, арабских певцов, испанских хугларов. Именно в «среднюю пору» Зрелого Средневековья в Европе появляются «Песнь о моем Сиде» и «Песнь о Роланде», «Слово о полку Игореве», «Сказание о доме Тайра» и другие памятники Зрелого Средневековья, наиболее цельно отразивших единство и универсальные закономерности различных средневековых обществ. Своеобразную «среднюю пору» мы обнаруживаем у древних тюрков VI-VIII веков, переживших богатую, наиболее содержательную полосу своей

исторической жизни: расцвет тюркских каганатов дал замечательные памятники древнетюркской литературы – орхонские историко-героические поэмы и енисейские эпитафии. Специфика культуры кочевья заключается еще и в том, что все прежние элементы кочевой структуры в процессе поступательного (хотя и чрезвычайно медленного) исторического развития не только не отрицаются, а сохраняются (имеют значение опыта, «священной традиции», знания); иные же, возникающие, либо не играют до поры до времени

существенной роли, либо отмирают, не будучи востребованными. Еще одной важной стороной специфики исторического развития кочевых цивилизаций следует считать способность аккумулировать различные культурные сплавы, отбирая в нужный момент наиболее жизнеспособные и эффективные механизмы для освоения действительности. Например, в XX веке «основной задачей казахской культуры стало освоение мира новых ценностей». М.М. Ауэзов пишет о том, что «литература и искусство были вынуждены пройти длительный и весьма сложный этап овладения новыми жанрами, формами, кругом новых понятий и представлений. Одним из положительных следствий этого периода было то, что казахская культура выработала в себе качество мобильности, умение быстро усваивать главное в содержании других культур, чутко реагировать на перемены». В наиболее решающие периоды истории старые элементы становятся вновь ведущими во всей системе кочевой организации и в соответствии с новыми условиями и требованиями способствуют устойчивости самой системы «по своему образу и подобию». В этом – уникальная особенность кочевой истории и культуры, которая многими учеными прежнего времени определялась как консервативная. С. Акатаев обозначил данное свойство как устойчивость. «Содержание искусства кочевников, будучи социальной практикой, изменяется. Но форма, сохранив свою относительную самостоятельность, проявляет известную внутреннюю устойчивость». Это имеет прямое отношение к истории возникновения, процессов формирования, становления героических певцов и природы их творчества в среднетюркскую эпоху.

Жырау – древнее и неизменное явление кочевья, важнейший элемент управления кочевой организации. В исторический период образования наций, классов и государств духовные вожди преобразовались в главных идеологов и юридических оформителей государственности. Такими предстают Асан Кайгы, Маргаска, Жиембет и Бухар. Такова же и яркая иллюстрация «усовершенствования» кочевой системы в новых исторических условиях, своеобразная модернизация прежних структур управления. Устно-поэтическая традиция казахского кочевья создала своеобразную богатую литературу в свою «среднюю пору», в пору возникновения Казахского государства. Вопросы единства казахских племен, борьба за целостность и неизменность кочевого мира, задачи укрепления сильной власти в руках «справедливых» ханов и «мудрых» биев, установление межплеменных союзов в противовес межфеодалным раздорам и войнам – эти вопросы были основополагающими в творчестве героических певцов. Это был трудный и трагический период жизни национальной истории, три героических века. Жырау были участниками образования Казахского ханства, организаторами борьбы с иноземными захватчиками. Ч. Валиханов писал о том, что «первое десятилетие XVIII века было ужасным временем в истории казахского народа. Джунгары, волжские калмыки, яицкие атаманы и башкирские феодалы с разных сторон громили казахские аулы, угоняли скот и уводили в плен целые семьи. Холодные зимы, гололедица и голод как небесное испытание увеличивали бедствия. Нет сомнения, положение казахского народа в этот период было крайне тяжелым, он переживал бесчисленные муки и страдания». Жырау были свидетелями и участниками исторического вхождения казахских племен в состав Российской империи и активными противниками последовавшей вслед за этим колонизации. Будучи выразителем меритократической морали, жырау воплощал в своем творчестве единство личностного, исторического и эпического сознания, был носителем целостной культуры. Именно на эту «среднюю пору» нации выпадает и расцвет классической кочевой поэзии. В книге «Типология и взаимосвязи литератур древнего мира» П. Гринцер пишет о том, что литература подобного рода создается в суровую эпоху, в науке условно именуемую «героическим веком», ведь понятие «героический век» закрепилось не только за эпохой, породившей «Илиаду» и «Одиссею», но и за типологически родственными эпохами, вызвавшими к жизни эпосы индийцев и германцев, кельтов и славян, тюрков и иных народов. Подобную литературу создали, например, южнославянские народы, находившиеся

в сходных с казахскими певцами исторических условиях. Южнославянский эпос XIV в. отразил многовековую борьбу за независимость против турецких завоевателей.

Сходные исторические судьбы обнаруживаем и в испанском классическом эпосе, отразившем борьбу против арабов, реконкисту и идеи политической централизации. Героический век – историческая почва классического эпоса, который большей частью ориентирован на племенное или национальное единство перед лицом внешнего врага (Е.М. Мелетинский). Итак, сопоставляя героическую эпическую поэзию жырау с классическими эпосами Зрелого Средневековья, обнаружим черты, сближающие их, специфичные для всей системы средневековой литературы, находящейся в своей «средней поре». Каковы же эти черты?

1. Казахская лиро-эпическая поэзия героических певцов XV-XVIII веков проявилась в наиболее сильную пору жизни нации, то есть в момент отчетливой этнополитической консолидации, в период образования Казахского ханства (1465 г.).

2. Героическая поэзия жырау отразила борьбу против иноземных захватчиков, обогатив содержание песен конкретными фактами богатой национальной истории. Певцы среднетюркской эпохи дали яркие портреты реальных исторических героев: Кабанбая, Богембая, Наурызбая и политических деятелей: аз-Жанибека, хана Есима, хана Абылая, бия Толе и других.

3. В связи с героической борьбой во многих эпических памятниках ясно отмечается изменение содержания и значения патриотических мотивов. Впервые в казахской истории на первый план выдвигаются идеи национальные, государственные, постепенно вытеснившие родовые и племенные интересы. Эпические певцы среднетюркской эпохи выступают за единство, за союзы племен, а основной конфликт между ханом и советником-жырау изображают как отношения главного героя – носителя народно-нравственных идеалов и слабого (чаще всего несправедливого) хана-правителя (Асан и аз-Жанибек, Шалкииз и Би Темир, Бухар и хан Аблай и т.д.), которому эпический герой зачастую остается верен, ибо правитель олицетворяет единство казахских племен и силу государства. Верность хану, по мнению жырау, есть верность народу, родной земле, государству.

4. Героическая патриотическая поэзия жырау стала доминирующим стилем, а их величественные толгау – основным жанром всей среднетюркской эпохи. Вся последующая устно-поэтическая традиция широко использовала этот богатейший арсенал. Это был начальный и самый сильный период национальной истории и национальной литературы. Жырау – классическое наследие художественной и этической мысли казахского средневековья, требующее системного и более широкого освещения.

Литература:

1. Турсунов Е.Д. Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. – Астана: ИКФ «Фолиант», 1999, с. 244.
2. Жырау – основной доминирующий тип носителя казахской устно-поэтической традиции в среднетюркскую эпоху, в древности и раннем средневековье ритуальный оформитель боевых обрядов, сопровождающий свое песнопение игрой на кобызе.
3. Магауин М. Поэты Казахстана. М.-Л.: Советский писатель, 1978, с. 7.
4. Термин «среднетюркская эпоха» введен нами из научного аппарата Н.А. Баскакова, применившим ее в системе периодизации истории развития тюркских народов и языков.
5. Конрад Н.И. Введение в «Историю всемирной литературы». М.: 1983, с. 17.
6. Там же.
7. Ауэзов М.М. Эпикада: к проблеме единства миров кочевья и оседлости. Кочевники-Эстетика, Алматы: Сылым, 1993, с. 31.
8. Акатаев С.Особенности культуры кочевья. Кочевники: Эст., А.: Гылым, 1993, с. 30.
9. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XVIII вв. Алма-Ата: Наука, 1971, с. 20.

10. Мелетинский Е.М. Общие черты героического эпоса Зрелого Средневековья // История всемирной литературы, Т. 2.

**ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ
(НА МАТЕРИАЛЕ «ДИВАНУ ЛУГАТ –ИТ ТЮРК» МАХМУТА КАШГАРИ)**

ANCIENT TURKIC BORROWINGS IN MODERN RUSSIAN LANGUAGE (BASED ON THE
MATERIAL OF THE «DIVANU LUGAT-IT TURK» BY MAHMUT KASHGARI)

Дильнара Касимова, к.ф.н., ассоц.профессор РАМ
Старший преподаватель Университета Сулеймана Демиреля, Алматы
+77773150384 E-mail: dilnara_kasymova@mail.ru

Волкан Акдемир, аспирант БГУ им.К.Карасаева
ecengiz@yahoo.com

Резюме

Взаимодействие языков приводит к обогащению лексического фонда. Иногда засоряет его, образуя слова-дуплеты. Взаимодействие тюркских языков с русским имело и положительные стороны. Огромный пласт тюркских заимствований в русском языке сохранил слова и формы, которые в языке-основе успели бесследно исчезнуть. Часть этих слов на современном этапе развития языков составляет активную лексику, другая часть сохранилась как архаизмы, устаревшие слова. Как бы то ни было, в силу определенных обстоятельств тюркизмы вновь возвращаются в язык-донор, теперь уже являя собой вторичные заимствования.

Ключевые слова: языковые контакты, взаимовлияние, русизмы, тюркизмы, заимствования, активная лексика, вторичные заимствования

Введение

Великое произведение Махмуда Кашгари «Дивану лугат-ит тюрк» (Словарь тюркских наречий) вот уже более тысячи лет не перестает волновать умы ученых различных направлений: лингвистов, историков, литературоведов, культурологов, этнологов, фольклористов. Этот список исследователей с годами будет все увеличиваться, поскольку труд включает в себя многообразие сведений о жизни тюрков средневековья, которые могут стать отправной точкой в решении многих современных проблем.

«Дивану лугат-ит тюрк»- это не только словарь тюркских языков, но и первый научный труд по их сравнительному изучению. Эти и другие оценки были высказаны в адрес произведения в 2008 году, который ЮНЕСКО был объявлен годом Махмуда Кашгари и его неопенимого труда. В 2008 году в Пекине, Урумчи и ряде крупных научных центров КНР, а также в Турции, Казахстане, России прошли международные конференции, посвященные тысячелетию со дня рождения великого ученого-энциклопедиста Махмуда Кашгари.

Любой живой язык пополняет, обновляет лексический фонд за счет использования своих внутренних ресурсов, а также привлекает слова-заимствования. Эти процессы взаимовлияния и взаимообогащения не прекращаются, пока существуют живые контакты между народами. Между контактирующими народами происходят различного рода социально-политические, историко-культурные, военные, торгово-экономические отношения, которые не могут не отразиться в их языках.

Обсуждение

В силу территориальной близости, и довольно тесных исторически обоснованных отношений между славянскими и тюркскими народами образовались целые пласты тюркизмов и русизмов в их языках. Иногда эти заимствования не воспринимаются

чужеродными. Языки народов, находящихся под культурным, политическим, военным и тд, влиянием более сильного соседа, теряя или преднамеренно отбрасывая свои исконные слова и формы, в силу их непригодности или неблагозвучия, принимали аналогичные чужие формы и адаптировали их в своих языках.

Так происходили заимствования из персидского или арабского языков: нан, вм. екмек, май вм. яг и др. или же в языке-реципиенте эти заимствования приобретали новое значение, теряя исконные. Такова история заимствования слова Орда. Оно стало активно использоваться с момента появления на исторической арене кочевников-завоевателей. Золотая Орда, Орды завоевателей, увезли девушек в орду. Как видно, этимология слова менялась. Орда – изначально имела значение ханской ставки, дворец. Хотя еще раньше в тюркском языке функционировало значение столица, город: Орду балык, Орду кент.

Словарь «Дивану лугат-ит тюрк» хранит множество слов, которые утеряны в современных тюркских языках. Русский язык как один из контактирующих языков сохраняет в своем фонде эти заимствования, часть которых уже устарела и представляет собой пассивный пласт. Часть заимствований – тюркизмов активно используется.

Слова, типа кафтан, башмак в современном русском языке являются архаизмами, и кажутся исконно русскими. В «Словаре тюркизмов в русском языке» Е.Н. Шиповой кафтан толкуется как верхняя мужская одежда[1].

Автор ссылается на целый ряд исследователей, которые так или иначе трактовали этимологию этого слова, возможные пути и время проникновения в русский язык. Однако, Шипова Е.Н. не упоминает труд Махмуда Кашгари. В 1, 3 томах «Дивана...» слово кафтан толкуется как верхняя одежда : *Eg kaftan yahsindi*[2] (мужчина накинул верхнюю одежду (кафтан)).

Башмак- род низкой обуви, обычно женской или детской. В словаре Е.Н. Шиповой отмечено, что слово пришло в русский язык из татарского. В ссылке на Махмуда Кашгари указано, что слово имеет то же звучание и значение, что и в русском языке[3]. В толковом словаре современного уйгурского языка, изданного в СУАР КНР, слово башмак также имеет значение женской и детской легкой обуви. В современном русском языке слово башмак имеет значение и старой, стоптанной обуви. Функционируют и производные башмачок, башмачник.

Махмуд Кашгари отмечает слово *bahmak* в значении обувь, а также производное *bahmaklandi*, *eg bahmaklandi* – человек приобрел обувь[4].

Утюг- прибор для глажения вещей. Е.Н. Шипова ссылаясь на ряд авторов, в частности, на Дмитриева Н.К.. отмечает тюркское происхождение слова. Еще в 11 в. Махмуд Кашгари трактовал семантику слова утюг как железную пластину, предназначенную для разглаживания одежды в нагретом виде. [5]

В современном уйгурском языке СУАР это слово используется в определенных диалектах в форме *otuk*. Уйгурами постсоветского пространства слово утюг воспринимается как заимствование из русского языка. В разряд активной лексики вместо исконного вошло слово из персидского *дэзмал*, производные *дэзмал салмак* - гладить, *дэзмалсиз* - не глаженое.

Товар – предмет торговли, купли-продажи. Тюркологи отмечают его проникновение в русский язык еще в домонгольский период. За столь долгий срок слово не утратило своего первоначального значения. Развиваясь, оно приобретало все новые производные формы: товарность, товароборот, товарообмен, товарный вид. В «Диване...» слову *tavar* дано определение как живой и не живой предмет торговли.

Махмуд Кашгари отмечал, что огузы использовали это слово несколько в ином написании[6]. В современном уйгурском языке слово товар имеет два значения: *тавар* – предмет торговли и вид шелковой ткани. Наряду с исконными словами *тавар* используется заимствованное *мал*, которое в свою очередь имеет и второе значение – скот, животное.

Носителями уйгурского языка постсоветского ипространства слово товар воспринимается как русизм и, при разговоре на уйгурском языке, предпочтение отдается слову мал. В каз. яз. используется слово тауар [7] в значении предмет купли-продажи.

Кирпич – брусок обожженной глины, употребляется как строительный материал. В словаре Шиповой Е.Н. отмечено, что слово встречается уже в 14в.[8] Оно зафиксировано и в «Диване...» Махмуда Кашгари 11в. В форме *kerpiq – rixig kerpiq* – обожженный кирпич[9]. В толковом словаре уйгурского языка также отмечено слов кирпич. Оно используется наряду с заимствованным словом хиш, который является наиболее употребляемым. Слово кирпич воспринимается не исконной, а «чужой», заимствованной из русского языка лексемой.

Йогурт – кисломолочный продукт. Бывает для взрослых и для детей, сладкий, с фруктовыми добавками, в красочных упаковках. Многими воспринимается как «западный» продукт, а значит и название продукта заимствовано и не является исконным. В словаре Е.Шиповой слово не зафиксировано. В словаре М.Кашгари находим *yogurt koyuldi* –йогурт загустел.[10] В словарях казахского, киргизского, уйгурского языков слово не отмечено. В СУАР КНР есть кисломолочный продукт под названием йогурт, рядом с которым приписано толкование айран. Что также является подтверждением утраты данного слова этими народами.

Штаны – то же, что и брюки, панталоны [11] Шипова Е. приводит и другой пример, ссылаясь на Ю.В. Остудникова, который считал, что слова из тюркского ичтон и штаны независимы друг от друга, не являются заимствованными, указывает на их индоевропейские корни. М.Кашгари в своем труде приводит следующий пример *ixtonlandi – er ixtonlandi* мужчина приобрел штаны. Это слово приводится в различных формах: *iqtonlandi, ixtonlanur, ixtonlanmak*. Написание через *q* позволяет выделить значение ич – тон – где первая часть слова ич выражает внутренний, исподний, а вторая часть тон – одежда, тем самым подчеркивая предназначение данного вида одежды – исподняя, нижняя одежда [12]. В толковом словаре уйгурского языка слово отмечено как заимствованное из русского языка. Иштан, входит в разряд активной лексики, используется наряду с синонимом шим[13].

Тарқап – то же, что и деревянная кровать, род беседки. Встречается в разговорном русском языке, функционирует в среднеазиатском регионе. В словарях современного уйгурского, казахского, узбекского языков слово топчан не зафиксировано. Возможно, оно функционирует в их определенных диалектах. В словаре Шиповой Е.Н. также оно не отмечено.

В «Диване...» М.Кашгари слово трактуется как треножник, похожий на стол. Его используют при сборе винограда[14]. В русском языке слово топчан приобрело значение деревянной кровати, беседки без крыши. В уйгурском языке в этом значении используется заимствованное из арабского айван или пешайван. Слово тапчан, топчан в названных языках используется лишь как заимствование из русского языка.

Шашлык – кушанье из зажаренных кусочков баранины, нанизанных на вертел.[15] В современном уйгурском языке вместо этого слова используется заимствованное из персидского кавап, в каахском кэуап. Слово шашлык воспринимается как заимствование из русского языка. Бытует мнение, что слово образовано от таджикского шаш, которое имеет значение шесть. Однако в словаре тюркизов Шиповой Е.Н. приводятся высказывания и безоговорочные доказательства тюркского происхождения слова шашлык. Все авторы считают, что слово произошло от *six – lik*, где первая часть означает вертел, палка, копье, или мясо на вертеле, на палке. «Слово старое, известное еще со времен Махмуда Кашгарского: *šiš...* почему по-русски шашлык, а не шишлик – не известно» - отмечал Дмитриев[16]. Махмуд Кашгари зафиксировал слово *šiš* и его вариант *six* со значением палка, палочка, а также заметил, что доска, на которой раскладывается лапша для просушки, также называется *six*. *Et šiška takildi* - мясо нанизано на палочки, *et sixka takdurdi* – мясо нанизали на палочки. Сами шашлычные палочки в уйгурском языке называются зик, в узбекском сих, казахском істік следовательно? Слово образовано от шиш -шаш –зик-сик – палочки, вертел и

словообразовательного аффикса – лик, выражающего принадлежность – зиклик – мясо, необходимое нанизать на палочки.

Сейчас это популярное кушанье имеет русское звучание шашлык и производные от него шашлычная, шашлычник и др. В уйгурском языке кавап, кавапчи, кавапдан. Уйгуры постсоветского пространства используют наряду со словом кавап и слово шашлык или его уйгурский вариант шәшлик, а в языке уйгуров СУАР КНР это слово совершенно отсутствует и для уйгуров является чужеродным и непонятным.

Заключение

Таким образом, эти и ряд других слов, зафиксированные еще в 11 веке великим ученым Махмудов Кашкари, в современных тюркских языках, в частности уйгурском, уже не используются и даже не входят в разряд архаизмов. Лишь некоторые из них, такие как башмак, кирпич, штан сохранены в некоторых диалектах.

Русский язык во все времена оказывал влияние на языки соседних народов обогащая, порой нещадно засоряя их. Однако близкое взаимодействие тюркских языков с русским имело и положительные стороны. Одним из таких моментов является заимствование русским языком целого пласта тюркских слов и сохранение их в своем лексическом фонде, не позволяя им бесследно исчезнуть. Со временем произошло обратное заимствование.

На современном этапе своего развития тюркские языки принимают из русского языка исконно тюркские слова как вторичные заимствования. Отдаленность русского языка и русскоязычного населения от уйгуров СУАР КНР не способствует влиянию на уйгурский язык, вследствие чего в уйгурском языке этого региона отсутствуют так называемые вторичные заимствования.

Использованная литература:

- 1.Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке.- Алма-Ата: Наука,1976. - С.173.
- 2.Махмут Кашкари. Тюркий тиллар дивани. – Урумчи: Хәлиқ нәшрияти,1981, т.3,- С.149.
- 3.Шипова Е.Н. -С.72
- 4.Махмут Кашкари. С.609, 399
- 5.Махмут Кашкари.- С. 93.
- 6.Махмут Кашкари.- С. 469.
- 7.Русско-казахский словарь. Алматы:Дайк Пресс, 2995,- С.1011.
- 8.Шипова Е.Н.-С.183
- 9.Махмут Кашкари –С.594.
- 10.Махмут Кашкари –С.263.
- 11.Шипова Е.Н. –С.423.
- 12.Шипова Е.Н.- С.423
- 13.Уйғур тилиниң изаһлиқ луғити. Урумчи: Хәлиқ нәшрияти, 199, -С.1338.
- 14.Махмут Кашкари.- С. 567.
- 15.Шипова Е.Н. С.415.
- 16.Шипова Е.Н. С.415.

**РОЛЬ ИНТОНАЦИИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ
(НА МАТЕРИАЛАХ ГЕНДЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ)**

**THE ROLE OF INTONATION IN RUSSIAN LANGUAGE
(BASED ON GENDER LINGUISTICS)**

Зейне ОРАЗБЕКОВА, к.ф.н., ассоц.профессор РАО

Университет им. Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан

zerainura67@mail.ru

Еркан Женгиз, ассоц.профессор РАО, БГУ им.К.Карасаева, Бишкек, Кыргызстан

erkancengiz@yahoo.com

Ключевые слова: интонация, гендерная лингвистика, взаимовлияние, активная лексика.

В наше время все больше говорится об исчезновении различий между женской и мужской речью, однако, феминистически настроенные люди приветствуют такие изменения, считая, эту разницу неравноправием полов. Тем не менее, нельзя с точностью утверждать, что эти тенденции приведут к стиранию различий между мужской и женской речью. Женщины используют более разнообразные интонационные модели. Для них характерна восклицательная и вопросительная интонация, которая произносится восходящим тоном. Такая интонация воспринимается как более эмоциональная и дружелюбная. У мужчин же, наоборот, отмечена более ровная, нисходящая интонация. Их речь доминантна и звучит более категорично и утверждающе. Такие различия связаны с женской эмоциональностью, а также со скованностью и замкнутостью мужчин. Женщины склонны к более стандартному произношению и, так как их общественный статус ниже и оценивают по внешнему виду и поведению, то женщины отдают предпочтение престижным формам в области грамматики. Р. Лакофф утверждает, что женщины используют больше незаконченных расчлененных вопросов больше из-за своей неуверенности. В большинстве случаев они направлены либо на запрос или подтверждение информации, либо для смягчения вопроса, либо для выражения сочувствия собеседнику. В восточных же странах интонационная модель женской речи однообразна, в то время как тон речи мужчины может варьироваться. Что касается лексики, то особых различий не отмечается. В Европе женщины используют меньше грубых выражений, используют слова с прямым значением. В ряде восточных стран (например, Китай, Япония, а также Казахстан, Киргизия) в языке имеется определенное количество слов и выражений, которые запрещено произносить женщинам. Ввиду этого им приходится заменять табуированную лексику, либо описательными выражениями, либо придумывать новые слова. Мужчины же и на Востоке, и в Европе не следуют правилам стандартного языка, используют новую лексику либо слова в новых значениях. Женская речь в Европе и на Востоке, например, в Китае, многословна, с большим количеством вопросов, слов ответной реакции и вводных слов, которые снимают категоричность высказывания. Мужчины используют более широкий стилистически маркированной лексики (терминологические единицы, сленг, вульгаризмы), что объясняется их большей психологической уверенностью, раскрепощенностью. Женщины значительно чаще мужчин употребляют лексику с семантикой восприятия действительности на уровне чувств и ощущений, что подтверждает распространенный стереотип об их склонности прямо говорить о своих чувствах. Коэффициент использования женщинами восклицательных и эмфатических предложений значительно выше, чем у мужчин, что свидетельствует о большей эмоциональности женщин. В речи женщин старшего поколения в восточных странах сохраняется больше женских слов и частотность их употребления выше. Речь

мужчин старшего поколения не сильно отличается от языка других возрастных групп. Гендерные различия отмечаются и в речи молодого поколения различных стран (студенты, ученики). Их словарный запас обогащается за счет появления новых слов, переосмысления старых лексических единиц, заимствований. Происходит сближение мужской и женской речи молодого поколения в использовании модально-экспрессивных частиц и даже личных местоимений. В восточных странах немаловажным фактором является профессия. Количество работающих женщин возрастает; им приходится использовать на работе язык, считающийся мужским, далее начинают использовать его в простой бытовой речи. В настоящее время гендерные исследования играют значительную роль в различных направлениях гуманитарных наук. Изучение роли полов в развитии культуры, их символического и семиотического выражения в философии, истории, языке, литературе и искусстве помогает увидеть новые аспекты развития социума, глубже проникнуть в суть происходящих процессов. То, что лингвистические гендерные исследования стали занимать все более прочную и самостоятельную позицию, связано в первую очередь с тем, что социальный статус женщин в обществе постепенно изменяется. Начиная с 1970-х годов стали говорить и писать о том, что традиционный мужской порядок и стиль жизни не соответствует социальным условиям. Это явление названо рядом исследователей «кризисом маскулинности». По мнению Т.Г. Поповой [3], термин гендер подчеркивает не столько природную, сколько социокультурную причину меж-половых различий. Гендерная система как таковая отражает ассиметричные оценки и ожидания, адресуемые членам социума в зависимости от их пола. Необходимо отметить, что гендерные различия естественным образом проявляются в речевом поведении человека.

В русле коммуникативного подхода в лингвистике представляется актуальным изучение различных видов коммуникации. При этом «антропоориентированный характер лингвистических исследований на современном этапе ее развития диктует необходимость учета гендерного аспекта коммуникации» [4]. Необходимо подчеркнуть, что в центре внимания гендерных исследований в настоящее время находятся также культурные и социально-психологические факторы, которые обуславливают стереотипные представления о мужских и женских качествах, определяют отношение общества к мужчинам и женщинам, формируют механизмы построения властной системы на основе половариативных различий языка.

В работах, рассматривающих различные аспекты взаимоотношения языка и гендера, А.А. Григорян выделяет следующие направления: 1) различия и общие черты в языковой практике мужчин и женщин; 2) гендерная маркированность и андроцентричность языка [1]. Различия между мужской и женской речью лежат в разных областях языка: в фонетике, фонологии и в лексике. Именно различиям в мужском и женском словарном составе посвящено наибольшее количество лингвистических исследований. По своему объему «женский» словарь относительно меньше, женщина пользуется как бы ядром словаря (устоявшимся слоем лексики), т.е. лексическими единицами с более высокой частотой встречаемости в речи, в то время как мужчина употребляет больше неологизмов, профессионализмов и архаичных форм слов, не будучи в состоянии подыскать им более общеупотребительные слова и выражения. Женщины гораздо чаще, чем мужчины, выступают инициаторами диалогического взаимодействия. Именно им принадлежат первые реплики. Как правило, женщины начинают языковое взаимодействие с этикетных высказываний вводного характера, целью которых является не прямое объявление интенций говорящего, а налаживание эмоционального контакта с собеседником. В подавляющем большинстве случаев первая реплика, произнесенная женщиной, содержит в себе вопрос. Вопросительная интонация на уровне рефлекса побуждает мужчину дать ответ и тем самым автоматически выводит его из состояния внутреннего диалога. Вступая в диалогическое взаимодействие, жен-

щина немедленно сигнализирует о необходимости обрести ориентиры в сложившейся ситуации. В процессе поиска точки опоры она целиком полагается на собеседника. Подобное начало обычно имеет благоприятный исход. Причиной несовпадения семантических полей инициальности является принципиальное различие в изначальных глубинных и редко осознаваемых интенциях вступающих в контакт мужчин и женщин: «Для женщин речь служит средством, позволяющим завести друзей и поддерживать взаимоотношения. Для мужчины «разговаривать» означает «передавать факты» [3]. Язык может рассматриваться как одно из проявлений целенаправленного поведения. Высказывания являются продуктом действий (речевых актов), которые выполняются для того, чтобы оказать определенное воздействие на слушающего. Речевой акт, подобно любым другим действиям, может быть объектом наблюдения слушающего, и на основании его слушающий может сделать вывод о планах говорящего.

Адекватное взаимопонимание коммуникантов обеспечивается тем, что в акте речи реализуется имеющийся в языке ряд закономерных соотношений между интенциями (иллокуциями) и способами их выражения. Соответствие иллокуций и определенных типов синтаксических структур имеет конвенциональный характер и осознается всеми носителями языка и культуры, к которой принадлежит данный язык. Женщины в силу развитости собственной речи не признают элементарных языковых решений и предпочитают искать скрытый подтекст сказанного, даже если он отсутствует. При каждом новом акте диалогического взаимодействия инициатор-женщина настойчиво преследует двойную цель: создать предпосылки для достижения конкретного практического результата и наладить механизм эмоционального обмена. Двусторонний характер направленности на общение затрудняет процесс постановки адекватно сформулированной задачи перед партнером. Инициальные женские реплики обычно представляют собой интегрированный речевой акт. Неточное определение цели предстоящего общения в сочетании с активной внешней позицией может иметь результатом неверное истолкование имеющихся ожиданий говорящего или уклонение партнера от вступления в диалогическое взаимодействие. Кооперативное общение возможно только тогда, когда адресант и адресат пользуются одним и тем же кодом, когда между ними возникает общее знаковое контактное пространство.

Психологами установлено (Пиз А., Пиз Б.), что женщины обладают гораздо более ярко выраженной способностью к эмпатии, чем мужчины [2]. С первых реплик диалога женщины немедленно сигнализируют партнеру о готовности встать на его место и оценить ситуацию с его позиций (но это далеко не всегда означает отказ от своей точки зрения). Формальным признаком процесса идентификации себя с собеседником является местоимение «мы», которое женщины, гораздо чаще мужчин, включают в свои инициальные реплики. Для мужчин само общение является не целью, а средством решения возникающих проблем. Представительниц противоположного пола они редко рассматривают как полноправных партнеров по общению. В самом начале диалога мужчины вводят приемлемую для них схему субординации. В лингвистическом плане позиция единственного субъекта деятельности в сложившейся ситуации определяется через подлежащее, выраженное местоимением «я». Подлежащее «я» чаще всего открывает инициальные реплики мужчин (по нашим наблюдениям, в женских инициальных репликах это местоимение фигурирует приблизительно в два раза реже). Такой выбор вполне соответствует господствующей точке зрения, согласно которой «мужчина не должен быть слабым и зависимым». Лингвистические наблюдения совпадают с гипотезой психологов о том, что концепт «его» женщины имеет менее жесткие и детерминированные границы. Таким образом, в сознании людей существуют своеобразные обыденные концепции, играющие роль системы координат, через призму которой истолковываются и оцениваются отношения мужчин и женщин, их социокультурное своеобразие. Гендерный подход представляет собой дальнейшее развитие антро-поориентированного изучения языка и позволяет точнее учитывать человеческий

фактор в языке. Роль зачина диалога, таким образом, сводится к настройке механизма межличностного взаимодействия. Участие мужчины в оформлении зачина ограничивается четкой формулировкой цели дальнейшего общения. Реализация этой коммуникативной роли обеспечивается нерасчлененным характером зачина и ядра, активным использованием местоимения «I», строгим соответствием между изначальной интенцией и средствами вербального оформления. «Женский» стереотип вступления в диалог предполагает определенные усилия по созданию благоприятного психологического климата. Достижение желаемого эффекта происходит тематическим вычлениением зачина из общей логико-смысловой структуры диалога, варьированием речевых клише, подражанием речи собеседника. Мужской стиль общения свидетельствует о стремлении к социальному доминированию и независимости, женский - к сотрудничеству. Для начала диалогического взаимодействия между мужчиной и женщиной свойственны несовпадение целей вступления в контакт, контрасты характеристик речевого поведения и, как следствие, недостаточное понимание смысловых позиций друг друга. Наличие всех этих признаков в их совокупности дает возможность охарактеризовать первое звено речевой коммуникации как начальный этап межличностного конфликта. Таким образом, гендерный подход представляет собой дальнейшее развитие антропоориентированного изучения языка и позволяет точнее учитывать человеческий фактор в языке. Как продукт социальных отношений и культурной традиции гендер не является лингвистической категорией, однако, язык и речь могут быть проанализированы с точки зрения отражения в них гендерных отношений, путем выявления в них гендерных стереотипов, зафиксированных в сознании носителей языка.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Григорян А.А. Гендерные лингвистические исследования США // Социальная власть языка. Воронеж:, 2001.
2. Пиз А., Пиз Б. Язык взаимоотношений мужчина женщина М, 2002.
3. Попова Т.Г. К вопросу о гендерных исследованиях // Человек говорящий и пишущий: Материалы междунар. конф. (14-16 02 2008 г.). Вып. 2, 2008. М.
4. Попова Т.Г. Языковое сознание как основополагающий фактор общения // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности. XV Междунар. симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации (30 мая -2 июня 2006 г.): Тезисы докладов. М.: РАН, 2006.

**ИНТОНАЦИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЦВЕТА В ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ МАРИНЫ
ЦВЕТАЕВОЙ**

**INTONATION AND INTERPRETATION OF COLOR IN POETICAL LANGUAGE OF
MARINA SVETAeva**

Алма ТУСУПОВА, PhD.

Центрально-Азиатский Университет, Алматы, Казахстан
a.tussupova@mail.ru; 87022136332

Акшайым ЖАЛАЛОВА, PhD докторант
КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
akshaimjalal@mail.ru; 87013529276

Ключевые слова: поэтика, интонация, тембр, семантика, цветообозначение.

Язык и мышление – главные составляющие в межкультурной коммуникации, соответственно у каждого человека есть собственное восприятие окружающей действительности, своя языковая картина мира, которой свойственна индивидуальность и неповторимость. Язык – это своего рода зеркало окружающего мира. Посредником между реальностью и языком является человек, который формулирует свое представление и идеи относительно определенных явлений и предметов.

Различные проявления синкретизма в поэтическом творчестве М.Цветаевой, показывает, что русский язык, развиваясь в направлении аналитического строя, сохраняет в себе и разнообразные возможности синкретического способа представления понятий, интонации и образов. Поэтический язык, создающий экстремальные условия для выявления потенциальных свойств языка, не только способствует выявлению архаического синкретизма, но и порождает новые формы для комплексного представления смысла, принимая модель синкреты за структурную основу построения текста – от тембра слова и словосочетания до целого произведения.

Комплексное значение слова в поэтической речи в отличие от частного и конкретного значения этого слова в обиходной речи неизбежно вызывает языковой сдвиг, интонацию и тембр демонстрирующий грамматическую и семантическую целостность в совокупности частных проявлений и модификаций. Таким образом, актуализация синкретизма, подобно авторской этимологизации, оказывается средством преобразования одного слова в другое – на грамматическом и семантическом уровнях. Как и этимологизация, художественная актуализация синкретизма в произведениях М.Цветаевой показывает стремление автора к абсолютизации смысла слова, но уже не в поиске этимона, а в поиске общей для поэтического языка М.Цветаевой семантики слова, в слиянии смысла слов и грамматических форм. Не случайно поэтому, что синкретичная по природе корневая основа оказывается первой ступенью в градационных рядах, отражающих стремление к Абсолюту, а соединение смысла разноразличных омонимов дано как модель «ангельского» языка – языка Абсолюта. Лексико-семантическое поле в поэзии М.Цветаевой рассматривается с учетом того, что слово в поэтическом тексте функционирует как слово, интонационно и синкретически соединяющие прямые, переносные и символистические значения.

Слова со значением цвета образуют как в русском языке, так и других языках мира, лексико-семантическую группу, в которой набор элементов, их семантика и соотношение исторически изменчивы, что определяется изменчивостью осознанно выделяемых в языке реалий внеязыковой действительности. Результатом семантического развития цветовых слов явилось сосуществование в языке их прямых, переносных и символических значений на разных этапах развития языка, в том числе и в языке современном.

Индивидуально-авторские коннотации цветообозначений у разных писателей почти всегда основаны на объективных свойствах элементов лексической системы – на реализованных в языке или потенциальных свойствах слов со значением цвета. Вместе с тем каждый писатель, поэт, используя общеязыковые значения и отношения слов, создавая собственную картину мира, переосмысливает их тем самым способствует дальнейшему развитию как внутрисистемных отношений между членами данной лексико-семантической группы, так и включению этих элементов во взаимодействие с другими лексико-семантическими группами.

Марина Цветаева часто говорила, что пишет «по слуху», интонационно, однако зрительный образ занимает в ее поэзии весьма значительное место. На это противоречие между авторским самосознанием и результатом творчества поэта впервые обратил внимание Ю.В. Пухначев и убедительно показал, что зрительный образ в произведениях М.Цветаевой динамичен по своей природе и в этом плане сходен с кинематографическим образом.[1,с.25]

У М.Цветаевой есть целые стихотворения, циклы и значительные фрагменты поэм, драматических произведений, построенные на активном использовании слов со значением цвета: «цыганская свадьба», «Бузина», «Отрок», «Душа», «Скифские», «Переулучки», «Георгий», «Автобус», «Ариадна» и др. В большинство таких текстов отражен восприятие конкретно-чувственных образов всеми органами чувств. Например, в поэме «Автобус» впечатление от резкого перемещения из города на природу передается так:

Зелень земли **ударяла в голову**,
Освобождала ее от дум.
Зелень земли **ударяла в голову**,
Переполняла ее – полным!
Переполняла **теплом и щебетом** –
Зелень земли **ударяла в ноздри**
Нюхом – так буйвол не чует трав!
И, упразднив малахит и яхонт:
Каждый росток – животворный шприц
В око: - так сокол не видит пахот!
В ухо: - так узник не слышит птиц!
Зелень земли **ударяла в ноги** –
Бегом – донес до самых врат
Неба
- Зелень земли **ударяла в щеки**
И оборачивалась – зарей! (Изб.,554-555)

Этот текст построен подобно предложению, в котором к одному подлежащему – зелень земли – подбираются разные сказуемые, однородные, но характеризующие субъект с разных сторон. Гиперболическая метафоризация предикатов, характеризующая интенсивность зеленого цвета доводит цветовой признак до того предела, за которым количество переходит в качество: абсолютно и гиперболизировано зеленое, данное в осязательных вплоть до болевых, а также обонятельных, слуховых и двигательных ощущениях, превращается в цвет зари.[2,с.182] Слова со значением цвета в поэзии Марины Цветаевой многочисленны и разнообразны:[3] *черный – 151 раз, белый – 132, красный – 117, синий – 92, зеленый – 51, лазурный, лазоревый – 37, золотой – 25, серебряный – 22, седой – 21, ржавый – 19, розовый – 18, пурпурный – 17, алый – 13, рдяный – 11, кумачовый – 12, румяный – 12, серый – 11, желтый – 8, голубой – 8, червонный – 6, вороной – 6, багровый, багряный – 4, янтарный – 3, сизый – 3, карий – 3, пестрый – 3, радужный – 3, русый – 3, огненный – 3, снеговой – 3, малиновый – 2, льняной – 2, красивый – 2, жаркий – 2, эбеновый – 2, вишневый – 2, индиго – 1, палевый – 1, агатовый – 1, роз маринованный – 1, жемчужный – 1, перламутровый – 1, цвета кофейной гущи – 1, цвета времен – 1, цвета времени и снов – 1, цвета месяца – 1, цвета зари – 1.*

Таким образом, перечень и статистика цветообозначения позволяют сделать некоторые предварительные замечания, имея в виду особенности цветаевского мировосприятия, отраженные в ее поэзии: во-первых, наиболее употребительны у М.Цветаевой слова с основами - *черн-*, -*бел* -, -*красн-*, -*син-*, -*зелен* -, т.е. чаще всего обозначенными оказываются основные ахроматические и хроматические цвета, наиболее традиционно выделяемые человеком. Это тона простые и максимально насыщенные.[2,с.11] Во-вторых, оттенки обозначены в цветаевских текстах почти только у одного красного цвета, но многообразно. Они представлены словами с 16-ю различными корнями: красный, пурпурный, алый, рдяной, ржавый, розовый, кумачовый, румяный, червонный, багровый и багряный, огненный, малиновый, кровавы, жаркий, вишенный, цвета зари – всего встретилось 269 цветообозначений красного в его оттенках. Характерно, что в истории развития мышления красный цвет первым из всех цветов стал противопоставляться черному и белому и осознаваться именно как цвет по абстрактному признаку насыщенности (Колесов, 1983, 11); красный цвет имел амбивалентную символику жизни и смерти еще в первобытных культурах (Тернер,1972; Шерцль,1884); оттенки красного наиболее детально представлены и в современном цветообозначении всех народов как в литературных, так и в диалектах (Пелевина,1962, 149-151). Тема огня и огненная символика очень важны в творчестве Цветаевой, начиная с ее ранних стихов:

Что другим не нужно – несите мне!
Все должно сгореть на моем огне!

...

Птица – Феникс – я, только в огне пою! (И, 135)

Цветаевский культ страсти и очищения нашел свое интонационное и словесное выражение в формах, выработанных мировой культурой. В третьих, непосредственно за группой максимально насыщенных тонов у Цветаевой следует группа *лазурный, лазоревый, золотой, серебряный*, а также *алый* – все эти слова фольклорной стилистической окраски с устойчивой традицией употребления в литературе ХУІІІ-ХХ веков народной культуры и классической литературы. В-четвертых, М.Цветаева активно употребляет прилагательные, качественное значение которых развивалось из относительного: *золотой, серебряный, ржавый, розовый, кумачовый, вороной, янтарный, огненный, снеговой, малиновый, льняной, кровавый, вишенный, агатовый, жемчужный, перламутровый*. Такие прилагательные метафоричны по своей природе и, благодаря мотивированного языка, более способны к выражению связей между явлениями внешнего мира, чем изначально качественные. Следовательно, продуктивная модель этих производных прилагательных, по которой они образуются особенно активно с ХУІІІ века, превращает набор уже существующих в языке цветообозначений в открытый ряд, легко принимающий окказионализмы.

Описательное цветообозначение благодаря цветаевскому максимализму в тексте нередко происходит полное отождествление субъекта и объекта сравнения, что достигается устранением сравнительных союзов и превращением сравнительного оборота в член предложения:

Породила доченьку –
Синие оченьки,
Горлинка – голосом,
Солнышко – волосом (С,51)
Соломонова **пшеница** –
Косы, реки быстрые.
Что же мнится? Что же снится
Дочке бургомистровой? (И,486)

В поэтических произведениях М.Цветаевой слова - цветообозначения активно взаимодействуют друг с другом. Если их взаимодействие рассматривать в контексте всего творчества поэта, все цветообозначения, по-разному интонационно выраженные, образуют

систему противопоставленных элементов. Применительно к художественному тексту понятие системного противопоставления актуально не только в отношении к антонимии, например: черный -белый, но и к перечисленному ряду: красный –синий - зеленый, и синонимам: красный -пурпурный –алый. Все различительные признаки синонимов – стилистические, коннотативные, градационные – определяют лексическую противопоставленность этих синонимов в художественном тексте. Собственно говоря синонимические отношения между ними тоже сохраняются, поскольку они свойственны системе языка. Таким образом, поэтика М.Цветаевой – это прежде всего поэтика предельности. Мировоззренческая предельность М.Цветаевой нашла адекватное выражение в языковой предельности, что способствовало активной реализации языковых понятий. Предельные состояния в момент высшего духовного напряжения диалектичны, т.е. противоречивы. Противоречия находят языковое выражение в потенциальной многозначности корней слова. Этимологические поиски поэта вдут к выявлению и мотивации внутренних противоречий языковыми отношениями. Внутренние противоречия находят адекватное выражение в синкретизме корневой основы, в реализованном языке и потенциальной энантиосемии слов. Преобразование словарной многозначности в синкретическое единство значений слова приводит к пересечению синонимических и антонимических отношений при номинативном, переносном и символическом употреблении слов в системе цветообозначений. Поскольку М.Цветаева создает свою картину мира через языковые связи и отношения, можно сказать, язык произведений поэта-философа М.Цветаевой отражает философию языка в его развитии.

Литература:

- 1.Пухначев Ю.В., 1981.
2. Миронова, 1984. (Зеленый цвет в психологии и медицине характеризуется как физиологически оптимальный, повышающий двигательно-мускульную работоспособность).
- 3.Цветаева М. Избранное, 1965, Сочинения, Т.1 М,1980, Почхуа Р.Г., 1977, с.119-120.

**К ПРОБЛЕМЕ ПРИМЕНЕНИЯ АУТЕНТИЧНОГО ТЕКСТА ИЗ СПЕЦИАЛЬНОЙ
СФЕРЫ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ****THE APPLICATION OF PROFESSIONALLY ORIENTED TEXTS IN RUSSIAN LANGUAGE
TEACHING**

Лейла МИРЗОЕВА, д.ф.н., ассоц.проф.

Наира МИДИЛОВА

Университет им. Сулеймана Демиреля, Алматы, Каскелен, Казахстан,
mirzoeva@list.ru

Как указывает Л.Л. Вохмина, «в современной отечественной методической науке не прослеживается четкой границы между понятиями «оригинальный», «подлинный» и «аутентичный», и не очень ясно, как они соотносятся с понятием «адаптированный» [1, с. 2]

В целом, в методических исследованиях отмечается тенденция относить к числу аутентичных текстов те из них, которые

- 1) Не были подготовлены специально для учебных целей;
- 2) Продуцируются носителями языка.

В условиях декларируемой в Республике Казахстан Концепции трехязычия в плане обучения русскому языку в настоящее время наиболее актуально использование аутентичных текстов из профессиональной сферы. По нашему мнению, применение текстов научных статей из сферы будущей специальности позволит студентам

- освоить терминологический минимум научного подъязыка специальности (а также установить соответствия в рамках казахско-англо-русского трехязычия);
- выработать навыки анализа научного текста из специальной сферы;
- подготовить студентов к написанию научных текстов как в плане содержания, так и в аспекте формата, что влечет за собой выработку определенных стратегий восприятия и построения научного текста вне зависимости от избранного языка научного исследования (как правило, в процессе подготовки магистерской диссертации и написания статей по теме исследования вызывают особые трудности именно мыслительные операции подготовки специального текста, а также приведение его в соответствие с имеющимися стандартами).
- развить социокультурную компетенцию студентов в сфере профессионального общения.

Хотелось бы также обратить внимание на тот факт, что, если в сфере обучения иностранным языкам проблема аутентичного материала ставилась не единожды (в частности, в рамках профессионально направленного подхода к обучению иностранным языкам в неязыковом вузе этому аспекту посвящены работы И.Л. Бим, Н.Д. Гальсковой, А.А.Мильруд, К.А. Митрофановой, Т.С. Серовой, С.Г. Тер-Минасовой), то применительно к обучению русскому языку как второму данная проблема еще недостаточно изучена. Более того, нет даже однозначного подхода к аутентичному тексту как специфичному явлению из сферы РКИ. Как указывают И. Б. Авдеева, Т. В. Васильева, Г. М. Левина, «не существует единого мнения о том, какой текст можно признавать аутентичным в методическом плане, и ведется дискуссия о разных видах аутентичности. Например, некоторые авторы рассматривают аутентичность не как свойство, присущее речевому произведению, а как характеристику учебного процесса, разграничивая понятия «подлинность» и «аутентичность». Подлинными считаются все случаи использования языка в неучебных целях. Аутентичность же создается в учебном процессе, в ходе взаимодействия учащихся с текстом, с преподавателем и друг с другом, заставляя учащихся воспринимать работу над текстом не как упражнение, а как аутентичную коммуникативную деятельность. Таким образом, «учебное» не обязательно означает «неаутентичное»[].

В данной статье приводится пример работы с научным текстом из специальной сферы (на материале текста из сферы инженерии). Отбирая материал, мы опирались на определение аутентичного инженерного текста, предложенное И. Б. Авдеевой, Т. В. Васильевой, Г. М. Левиной, которые предлагают считать аутентичным инженерным текстом «текст, принадлежащий учебно-научному и научно-техническому подстилям и написанный преподавателем-инженером для инженера (или будущего инженера), на «языке посвященных», т. е. в рамках одной социальной группы, имеющей характерные языковые особенности, к которым относятся прежде всего социальные страты. К устной разновидности аутентичного текста можно отнести диалоги и полилоги на профессиональные темы между инженерами, а также магистрантами и аспирантами, которые уже являются дипломированными инженерами. Критерием аутентичности в обоих случаях является моносоциумная коммуникация, базирующаяся на общих знаниях (common knowledge) и проявляющаяся в кодифицированности речи. Таким образом, научно-популярные тексты, которые в традиционных классификациях объединены в одну группу с научно-учебными и научными, применительно к инженерному профилю не являются аутентичными, так как не отвечают условиям моносоциумности коммуникантов и кодифицированности речи» [] .

Так как аудиторное чтение является специфичным видом работы, имеющим жесткие временные рамки, с одной стороны, и сочетающим в себе характеристики различных типов чтения (просмотровое, изучающее, поисковое и пр), а также дающее возможность комбинировать развитие как устной речи студента, так и речи внутренней, то и требования к отбору текстов базировались на всех вышеуказанных характеристиках чтения как вида деятельности. Помимо этого, в случае обучения студентов казахского отделения чтению текстов специального характера на русском языке, следует учитывать и такие факторы, как:

- имеющая место в нашей стране языковая ситуация обусловила преобладание билингвов среди наших студентов, причем это **массовое** казахско-русское, национально-русское двуязычие, т.е. знание и использование двух языков большинством этноса, и, в то же время, это двуязычие дополнительного типа, когда билингв использует второй язык без потери компетенции в родном языке [];

- научный текст в сфере специальности для первокурсников не является привычным языковым явлением, с которым они регулярно имели дело в процессе предшествующего обучения;

- процедура дефинирования понятия путем использования контекста достаточно широко распространена в предшествующей практике обучения русскому языку, но базировалась она на текстах из области художественной речи либо разговорной речи; применительно к текстам научной сферы для наших студентов как объектов обучения она является относительно новой и, следовательно, сложной;

- чтение является репродуктивным видом деятельности, однако продуцирование высказываний зиждется на усвоении информации, которая приходит именно с помощью данного пути; следовательно, в ходе аудиторного чтения необходимо достигнуть оптимального сочетания репродукции и продукции;

- для студентов-первокурсников новые знания сосредоточены не только в сфере содержания, но и в сфере структуры текста: материал научной статьи структурирован иначе, чем, например, материал учебного характера, с чем также связаны сложности в восприятии текста. Следовательно, в наши задачи входит разъяснение специфики каждого структурного элемента текста, а также его роли и места в той сложной системе, какой является научный текст

Нами был избран текст из сферы компьютерной инженерии; для того, чтобы заинтересовать студентов, был осуществлен подбор на тему, близкую их сфере научного творчества – «организация электронного обучения». В целях демонстрации методики работы с аутентичным текстом, приводим его фрагмент:

Система электронного обучения, стандарты, спецификация

В последние годы на Западе получил широкое распространение термин E-learning, означающий процесс обучения в электронной форме через сеть Интернет или Интранет с использованием систем управления обучением. Понятие «электронное обучение» (ЭО) сегодня является расширением термина «дистанционное обучение». ЭО - более широкое понятие, означающее разные формы и способы обучения на основе информационных и коммуникационных технологий (ИКТ).

В настоящее время интерес к электронному обучению неуклонно возрастает. В отечественных вузах разработано большое количество курсов, ориентированных на использование информационно-коммуникационных технологий в обучении.

Целью работы является анализ существующих систем электронного обучения и наиболее распространенных технологий управления электронным обучением. Кроме того, выделены требования к системам организации электронного обучения.

Основной целью данной исследовательской работы является анализ существующих систем электронного обучения и наиболее распространенных технологий управления электронным обучением.

В процессе исследования необходимо решить следующие задачи:

- провести анализ технологий и систем управления электронным обучением; рассмотреть существующие технологии ЭО; выделить требования к системам организации ЭО; проанализировать существующие стандарты и спецификации ЭО; сделать выводы о проделанной работе.

Технологии систем электронного обучения

2.1 Возможные технологии

Эффективность электронного обучения существенно зависит от, используемой в нем технологии. Возможности и характеристики технологии электронного обучения должны обеспечивать максимально возможную эффективность взаимодействия обучаемого и преподавателя в рамках системы ЭО. Сложное в использовании программное обеспечение не только затрудняет восприятие учебного материала, но и вызывает определенное неприятие использования информационных технологий в обучении.

Программное обеспечение для ЭО представлено как простыми статическими HTML страницами, так и сложными системами управления обучением и учебным контентом (Learning Content Management Systems), используемые в корпоративных компьютерных сетях.

Успешное внедрение электронного обучения основывается на правильном выборе программного обеспечения, соответствующего конкретным требованиям. Эти требования определяются потребностями обучаемого, потребностями преподавателя и администратора, который должен контролировать установку, настройку программного обеспечения и результаты обучения.

При выборе программного обеспечения для дистанционного обучения независимо от его уровня необходимо учитывать пять потребительских характеристик:

- надежность в эксплуатации,
- совместимость,
- удобство использования,
- модульность,
- обеспечение доступа.

Каждая из этих характеристик важна для достижения успеха. Важно отметить, что многие из них перекрываются. Однако рассмотрение их по отдельности помогает глубже понять технические требования к системам ДО.

2.2 Авторские программные продукты (Authoring Packages)

Авторские программные продукты представляют собой чаще всего некоторые локальные разработки, направленные на изучение отдельных предметов или разделов дисциплин. Они специально разработаны для преодоления тех затруднений, с которыми

сталкиваются преподаватели при использовании языков программирования. Эти программы обычно позволяют преподавателю самостоятельно разрабатывать учебный контент на основе визуального программирования. Преподаватель должен заботиться только о том, чтобы поместить необходимую информацию в нужное место. Эта информация в виде фрагмента текста, иллюстрации или видеофрагмента помещается на экран с помощью мыши. В качестве примеров можно назвать такие решения, как Dreamweaver фирмы Macromedia или продукты типа TrainerSoft и Lectura. Преподаватель, используя какую-либо технологию (HTML, PowerPoint, TrainerSoft, Lectura) или просто создавая электронный документ разрабатывает учебный контент.

Недостатком таких продуктов является невозможность отслеживать и контролировать во времени процесс обучения и успеваемость большого количества обучаемых. Как правило, они разработаны для создания уроков с немедленной обратной связью с обучаемым, а не для хранения информации об учебном процессе за длительное время. Такие разработки являются незаменимым средством для активизации и интенсификации подачи учебного материала во время аудиторных занятий и для самостоятельной работы студентов. С другой стороны отсутствие обратной связи студентов и преподавателя сильно снижает эффективность их использования.

Работа с таким текстом может быть разделена на следующие этапы:

1. В целях поддержания интереса к чтению, которое на первый взгляд может показаться достаточно рутинной работой, студенческая группа подразделяется на 2-3 команды.
2. Организуется соревнование по «продвинутому» чтению текста; таким образом, преподаватель может одновременно диагностировать уровень подготовки студентов (а при командной работе, несмотря на ее коллективный характер, каждый из студентов имеет возможность высказаться, а преподаватель может отследить «вклад» студента в работу группы).
3. Система заданий включает в себя
 - поиск слов-терминов, обоснование принадлежности их к сфере профессионального общения;
 - использование электронных словарей для поиска дефиниций (навыки работы с электронными словарями также включаются в число компетенций, относящихся к языковой подготовке специалиста);
 - дефинирование с опорой на текст (так, в нашем случае предлагалось дать дефиниции таких терминов и терминосочетаний, как *электронное обучение, дистанционное обучение, учебный контент, визуальное программирование* и пр.

При этом оценивались такие параметры, как скорость поиска информации в тексте (количественный параметр) и точность дефиниций, концептуальное соответствие дефиниции предложенному термину (качественный параметр);

Анализ лексического состава текста представляет собой лишь первый, наиболее простой этап работы. Далее следует:

- выделение элементов, которые позволяют отнести данный текст именно к научному стилю; доказательства принадлежности текста к данной речевой сфере;
- текстовые преобразования (выбирается определенный фрагмент текста, например:

Авторские программные продукты представляют собой чаще всего некоторые локальные разработки, направленные на изучение отдельных предметов или разделов дисциплин. Они специально разработаны для преодоления тех затруднений, с которыми сталкиваются преподаватели при использовании языков программирования. Эти программы обычно позволяют преподавателю самостоятельно разрабатывать учебный контент на основе визуального программирования. Преподаватель должен заботиться только о том, чтобы поместить необходимую информацию в нужное место. Эта информация в виде фрагмента текста, иллюстрации или видеофрагмента помещается на экран с помощью мыши. В качестве примеров можно назвать такие решения, как Dreamweaver фирмы Macromedia или

продукты типа TrainerSoft и Lectura. Преподаватель, используя какую-либо технологию (HTML, PowerPoint, TrainerSoft, Lectura) или просто создавая электронный документ разрабатывает учебный контент); студентам предлагается изложить данный фрагмент своими словами, максимально упрощая его. Задание является одним из самых сложных, т.к. при его выполнении имеет место перекодировка сферы общения (профессиональное / общение с широким кругом лиц); перекодировка стилистических характеристик текста, а также развитие навыков дефинирования.

В качестве завершающего этапа работы с аутентичным текстом научного характера мы предлагаем рассмотрение его стилистико-структурных особенностей. Данная работа также может иметь командный характер (только в случае высокого уровня языковой подготовки студенческой группы). В том случае, если подготовка студентов ниже так называемого «продвинутого» уровня, соревнование команд в данном случае будет менее продуктивным, чем объяснение преподавателя, хотя эвристический потенциал занятия в этом случае будет меньше.

По нашему мнению, высокий потенциал аутентичного текста из сферы специальности должен быть использован как можно шире. Как это было показано выше, комбинирование активных методов в систему поискового и изучающего чтения, широкое использование интерактивных методик позволяет активизировать студентов, а также развить интерес к такому сложному виду деятельности, каким является чтение аутентичных текстов из сферы специальности. Более того, помимо фактора профессионализации языковой подготовки, чтение аутентичных текстов позволяет осуществить тренинг студента, имеющий целью сориентировать его в структуре научного текста и вовлечь в предстоящую ему научную работу.

Литература:

1. L.L.Vochmina. Autentichniy teksty vobucheniya russkomu yaziku kakinostrannomu
2. file:///C:/Users/user/Downloads/%D0%92%D0%BE%D1%85%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%9B.%D0%9B.%20%D0%90%D1%83%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%8B%D0%B5%20%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%8B.pdf
3. Bim I.L. Kontseptsii sobucheniya avtorominostrannomuyaziku (nabaze angliyskogo):
4. Uchebnoye posobiye. Obninsk: Tula, 2001-48s.
5. И. Б. Авдеева, Т. В. Васильева, Г. М. Левина. Рассуждение об аутентичности в методике обучения иностранных учащихся инженерного профиля.
http://www.gramota.ru/biblio/magazines/mrs/28_270

**ВЗАИМОСВЯЗЬ СОЦИАЛЬНЫХ ПОДЪЯЗЫКОВ И ПРОСТОРЕЧИЯ В
РУССКОМ ЯЗЫКЕ**

INTERRELATION OF SOCIAL SUBLANGUAGES WITH POPULAR SPEECH IN RUSSIAN

Карлыгаш ДЕМЕУБЕКОВА, к.ф.н. и.о. доцента

КазНТУ им. К. И. Сатпаева, Алматы, Казахстан
karlik_1971@mail.ru, 87782799761

Язык в своем развитии черпает средства из других разновидностей национального языка – из диалектов, просторечия, жаргонов, но делает это чрезвычайно осторожно. Норма в данном процессе играет роль фильтра: она пропускает в литературное употребление все наиболее выразительное, коммуникативно необходимое и задерживает, отсеивает все случайное, функционально излишнее. Эта селективная и одновременно охранительная функция нормы. Её консерватизм – несомненное благо для литературного языка, поскольку служит связующим звеном между культурами разных поколений и разных слоев общества.

Основное качество речевого потока, вызывающее отход от нормы, – это недостаток времени для поиска нужного языкового средства и для сосредоточенности внимания на соблюдении нормативной формы. Поэтому выбор языкового средства часто оказывается недостаточно точным и эффективным, а форма нарушенной. Основная задача говорящего – выразить определённый смысл, и в речевом потоке явственно действует принцип превалирования смысла над формой. Многие явления объясняются именно им [1, с.63]. Норма занимается постоянным отбором средств из других разновидностей национального языка, охраняя от засорений и излишеств, что благотворно отражается на литературном языке.

С другой стороны, убежденность говорящего, эмоциональный заряд речи требует её живости, доходчивости, которые также способствуют отступлению от кодифицированной нормы, основное качество которой – стандартность, а стандарт и экспрессия – антагонисты. Если анализировать устную речь с позиций нормы, то в условиях формирования текста у слушающего возникают текстовые ожидания, диктуемые его ощущением нормы, которые текстом, сформированным отправителем речи, нередко не оправдываются. Эти ожидания могут касаться употребления слова, его формы, употребление синтаксической конструкции в её определённой форме [2, с.63-64].

Узкий подход исследователей к просторечию как простому набору ошибок и отступлений от литературной нормы не позволяет им признать просторечие как систему. Просторечие, как и разговорная речь и диалекты, имеет норму, однако, в отличие от нормы литературного языка, она более размыта, подвижна, отличается меньшей степенью однозначности. Б.А. Ларин отмечает: «Особо следует заняться и вопросом о путях проникновения просторечия в литературный язык и преобразования литературного языка под сложным и скрещенным влиянием а) просторечия, б) иностранных языков через переводную литературу, в) специальных и профессиональных лексических систем – через обширную ремесленно-промысловую письменность 17 в., а также в связи с ростом городов и возрастающим влиянием ремесленников и рабочих» [7, с.34]. Проникая в речь и становясь привычным средством общения, просторечие влияет на языковую норму, которая изменчива, эволюционна и отражает исторические закономерности развития языка.

Просторечие возникло на основе народной культуры говоров и формировалось в условиях города, поэтому важную роль в формировании просторечия имеют социальные подязыки: арг, жаргоны, сленг. Что понимается под просторечием? Одни учёные под просторечием понимают разновидность общенационального языка, имеющую надколлективный, социально обусловленный характер. Другие определяют просторечие как

стилистическую категорию, заключающую в себе оценку, экспрессивность, эмоциональность. Чтобы представить эту систему и входящие в неё подсистемы, В.В. Химик дает следующий ряд: арг – жаргон – сленг (интержаргон) – просторечие. Эволюция от арг к жаргону, сленгу, а затем к просторечию – сложный и неоднородный процесс [3,с.110]. Остановимся более подробно на значениях данных подязыков и рассмотрим способы их проникновения в литературный язык.

Слово 'арго' произошло от фр. *'argot'* – речь определенных, замкнутых групп, которая создается с целью языкового обособления. Это в основном специальная или своеобразно освоенная общеупотребительная лексика. В арг имеются слова, которые достаточно четко отражают предметы и явления окружающей действительности. Именно поэтому многие арготизмы перешли в просторечие и даже в литературный язык, например: *'доходяга'* – слабый, истощенный человек. Образность арготизмов отличается от образности слова литературного языка. Названия животных и других посторонних предметов могут употребляться для характеристики человека и его действий (*'баклан'* – хулиган, *'газовать'* – пить спиртные напитки). Чтобы проникнуть в литературный язык, арготизм должен часто употребляться в речи, иметь яркую эмоционально-экспрессивную окраску, давать удачную характеристику предмету или явлению и не быть грубым и вульгарным. Например, слова *беспредел* и *крутой*, в арг обозначавшие нарушение воровских законов и обеспеченного человека, сейчас часто встречаются в языке СМИ, художественной литературы в значении «беззаконие», «произвол», «большие возможности». Однако большая часть арготизмов вряд ли станет достоянием литературного языка, т.к. она рассчитана на определенный круг людей и не является стилистически нейтральной, хотя в периоды революционных преобразований арготизмы могут активно проникать в разговорную речь носителей языка. В.В. Стратен писал: «В годы разрухи и голода слова эти хлынули было в невиданном количестве, затем эта волна стабилизировалась и значительно в настоящее время уменьшилась».

Сленг – это набор слов, которые характеризуются особой сферой применения. Например, популярные выражения молодежного сленга: *«все ровно»* (обозначает не ровную поверхность, а то, что все без проблем); *«не вариант»* (что-то не подходит, не устраивает); *«да по-любому»* (заменила вводное слово *конечно*); *«чисто так»* (обозначает *просто*); *«по щегляне»* (в детстве); *«Такие вилы, вообще»* (что-то пошло не так); *Столько бабла* (вместо *денег*); (просит прекратить жаловаться) *Хоре* (сокр. *хорош*) *меня подставлять*; (о внешнем виде) *У меня всё норм* (сокр. *нормально*); и мн. др.

Можно говорить о двух путях вхождения жаргонизмов в общую речь: постепенное усвоение жаргонизма разговорной речью, нейтрализация его во времени, при движении к литературной речи; усвоение слов или выражений из интержаргона, при котором относительная нейтрализация происходит до их выхода в общую речь, экспрессия и маркированность былой принадлежности жаргону в этом случае сохраняется гораздо дольше. 'Жаргон' – от фр. *'jargon'* – речь социальной или профессиональной группы, которая отличается от общеразговорного языка особым составом слов и выражений. Это условный язык, понятный только в определенной среде, в нем много искусственных, иногда условных слов и выражений [3,с.112-113].

На разговорную речь также оказывают влияние различия «связанные с социальным расслоением, многообразием условий жизни людей, неодинаковостью их коммуникативных возможностей и потребностей, общественных и языковых идеалов, степенью образованности и т.д. Эти различия системны и образуют внутринациональные типы разговорной речи» [4,с.413]. Лексика жаргона активно входит в русское просторечие, а отдельные языковые единицы встречаются в СМИ как элемент русской разговорной речи. В настоящее время происходит широкое употребление жаргона торговли. Ее носителями стали люди, различные по социальному составу, уровню образования и профессиональной подготовки. В новый жаргон в основном входят элементы и арготизмы молодежного сленга. Из молодежного сленга пришли, например, такие слова как *аудюха*, *доха* (марки машин); *причиндалы*,

прибамбасы (аксессуары, украшения); *треники* (тренировочные брюки); *полтос* (пятьсот тенге или рублей) и др.; из воровского аргю – *тонна*, *кусок*, *косарь* (тысяча рублей или тенге); *лим* (миллион); *разборки* (выяснение отношений); *тату* (татуировка) и др.; из речи фарцовщиков переключались *капуста* (валюта); *баки, зеленые* (доллары); *рубануть* (купить товар оптом); *навар* (прибыль) и др.

Такое явление как постперестроечный период повлияло на языковую структуру постсоветских государств и привело к активизации неcodифицированной разговорной лексики. Достаточно привести примеры активного употребления у известных слов новых значений: *мочить* – в речи политиков «побеждать соперника»; *крыша* – защита, охрана; *котлета* – толстый набитый бумажник; *лохануться* – стать жертвой обмана; *пофигист* – равнодушный ко всему человек; *совок* – советский человек; и к переосмыслению заимствованной лексики, напр. *спикер*, *ваучер*, *дефолт* и др. [3, с.104]. Русская ментальность по-своему реагирует на наплыв чужеродных «концептов». Она переосмысляет их, утверждая, например, что проблема – это не вопрос, требующий разрешения, а просто «неразрешимый вопрос» (Это твои проблемы!), что комплимент – это просто вранье, и катарсис – не нравственное очищение, а просто «кайф» [5, с.174].

В современную разговорную речь активно проникает компьютерный жаргон. Сфера высоких технологий оказывает непосредственное влияние на повседневную жизнь человека. Сегодня человечество не может обходиться в своей повседневной жизни без сотового телефона, компьютеров и электронных бытовых приборов. Вместе с наукой и производством, связанными с компьютерами, на рынок проникли и виртуальные развлечения – компьютерные игры. Хорошо сделанная игра – сложный организм, требующий от играющего определенного профессионализма. Игры разбиваются по типам, получающим специфические названия, часто требуют много специальных терминов и правил для обозначения различных игровых процессов (особенно обладающие возможностями сети, то есть одновременного участия в игре нескольких человек): *квест*, *стратегическая игра*, *авиасимулятор*, *мультиплеер*, *дезматч*, *автогонка*, *фраг* и т.д. Как и в любом профессиональном «языке» в среде людей, так или иначе связанных с компьютерами, существуют и неофициальные обозначения тех или иных понятий, то, что можно назвать профессиональным «арго» (или жаргоном).

Компьютерный жаргон содержит лексику, отличающуюся разговорной, грубо-фамильярной окраской. В нем, как и в профессиональной лексике программистов, довольно много англицизмов. Однако иноязычные заимствования отнюдь не единственный источник пополнения жаргона компьютерщиков. Здесь возможны различные пути освоения заимствований. На этот процесс может влиять звучание английского слова или его написание. Стилистически нейтральные в английском языке слова в жаргоне российских программистов приобретают функционально обусловленную сниженную стилистическую окраску – грубовато-фамильярную, иронически-пренебрежительную или просто разговорно-непринужденную: *червь* – вирус; *данс* – быстро и без ошибок набирать текст; *вакса* – операционная система VAX, *сивуха* – жаргонное название компьютерной игры "Civilization" – "Цивилизация", *пентюх* – компьютер модификации Pentium (Пентиум), *клава* – клавиатура.

Одним из путей пополнения компьютерного жаргона является заимствование лексики из английского языка. К заимствованиям, грамматически не освоенным русским языком, можно отнести слова: *гамо/вер* – несанкционированная остановка компьютерной программы (от англ. game over конец игры); *смайли* (от англ. smiley) – смешная рожица, представляющая собой последовательность знаков препинания (:-) и др., набранных на клавиатуре компьютера. Создавшаяся ситуация привела к тому, что и иностранные слова стали восприниматься как слова среднего стиля. Такие слова оказываются вне нормы: они ещё не освоены семантически, по заключённому в них смыслу, но стилистически уже определены как литературные слова. Подобных примеров много. Собственно, последние десять лет вся идеология на таких подменах и построена. Иностранное слово среднего стиля лукаво прячет

непотребность понятия, данного в низкостильном заимствовании: *рэкет* – вымогательство, *киллер* – убийца, *аганжированный* – продажный, *маклер* – посредник и т. д. Источники обновления литературной нормы многообразны. Прежде всего, это живая, звучащая речь. Она подвижна, текуча, в ней совсем не редкость то, что не одобряется официальной нормой, – необычное ударение, свежее словцо, которого нет в словарях, синтаксический оборот, не предусмотренный грамматикой. При неоднократном повторении многими людьми новшества могут проникать в литературный обиход и составлять конкуренцию фактам, освященным традицией.

Некоторые слова данной лексической системы заимствованы из жаргонов других профессиональных групп: например, *чайник* (неопытный программист) и *движок* (алгоритм – ядро компьютерной программы) взяты из жаргонов автомобилистов. Жаргонизм *макрушник* (программист, использующий язык программирования «макроассамблер») является лексическим заимствованием из уголовного арго. Многие слова компьютерного жаргона образуются по словообразовательным моделям русского языка. Жаргонизмы *писюк* (персональный компьютер) и *сидюк* (CD диск) встречается суффикс -юк, характерный для просторечия [3, с.114].

Лексика компьютерного жаргона содержит слова с торжественным или предельно близким значением. Можно даже выделить целые синонимические ряды: *компютер-мачка-аппарат-машина*, *повис-затормозил-упал-рухнул-скорчился-потух*. В компьютерном жаргоне можно наблюдать явление омонимии. Например, *тормозить* (плохо, медленно работать – о компьютере) и *тормозить* (убивать время, играя в компьютерные игры). В русской разговорной речи *кликать* (звать кого-либо) и жаргонизм *кликать*, (нажимать на клавиши мыши). В некоторых случаях можно говорить об омонимических отношениях, возникающих между словами из разных жаргонных систем. Например, в интержаргоне слово *глюк* имеет значение «галлюцинация, мираж, видение». А в компьютерном жаргоне *глюк* – непреднамеренная ошибка в программе, дающая непредсказуемый результат. Многие слова из компьютерного жаргона переходят в официальную терминологию. Жаргонизмы существуют не только в устной речи, не только в многочисленных электронных документах, письмах и виртуальных конференциях, их можно встретить и в печати, нередко они попадают в солидных компьютерных изданиях. Классификация В. Быкова в известной степени условна и не отражает всего многообразия межподсистемного лексического взаимодействия, поскольку отправной точкой анализа является интержаргон, который представляет собой вторичную подсистему. Следует иметь в виду, что сама феня – социально-речевой стиль современного русского этноязыка – в лексическом отношении представляет собой конгломерат многочисленных заимствований и новообразований, базирующихся на таких первичных системах как просторечие, стандарт и, реже, территориальный диалект. Однако такое сопоставление дает основание отрицательно оценивать бытовавшее и бытующее мнение о том, что жаргонизмы выходят из активного употребления в самом жаргоне, если становятся известными широкой аудитории.

Одним из источников пополнения просторечия являются диалектизмы. Диалектной (иначе областной) лексикой называют ту часть не общенародной лексики, которая является характерной принадлежностью речи населения какой-либо местности, области, района. Есть слова, употребляемые только жителями определенных областей: *косуля* (соха), *лава* (мостик), *теплина* (костер), *кочет* (петух), *заказ* (лес), *козуля* (земля), *площадь* (кусты), *финаги* (деньги), *берлять* (есть, питаться), *пожаныка* (луг), *журавлиха* (клюква) и др. Понимание и употребление приведенных примеров диалектизмов показывают связь с человека с его профессией, его местом жительства, родом занятий и т.д.. Необходимо более пристально изучать тенденции пополнения языка за счет внелитературной лексики. Процессы взаимодействия протекают как в активной, так и в пассивной форме. При пассивном заимствовании слово переходит из одной подсистемы этноязыка в другую, сохраняя (хотя бы первоначально) прежнее значение. При активном заимствовании, то есть при активном

влиянии заимствующей подсистемы, наблюдается изменение сематической структуры уже на начальном этапе [3, с. 115-118].

Социальные подязыки играют важную роль в формировании просторечия. В отличие от книжной, элитарной, народной культур «третьей культуре» (просторечной) уделялось меньше внимания. Каждое из определений: «городская», «массовая», «популярная», «низкая» раскрывает одну из многочисленных сторон «третьей культуры». Выявление основных, базовых особенностей живой разговорной речи на языковом уровне поможет определить рамки данного явления и его места в системе языка.

Список использованной литературы:

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Наука, 1990. – 269 с.
2. Лаптева О.А. Живая русская речь с телеэкрана: разговорный пласт телевизионной речи в нормативном аспекте. – 6-е изд. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 520 с.
3. Петрова А.Г. Норма русского литературного языка и живая речь носителей русского языка на рубеже веков (XX-XXI вв.): дис. ... канд. филол. наук. – М.: РГБ ОД, 2004. – 214 с.
4. Сиротинина О.Б. Современная разговорная речь и ее особенности. – М., 1974. – 144 с.
5. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М.: Просвещение, 1981. – 208 с.
6. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: учебное пособие. – М.: Логос, 2001. – 304 с.
7. Ларин Б.А. Разговорный язык. Московский Руси/Начальный этап формирования национального языка. ЛГУ, 1961, С.22-34.

ОРЫС СӨЗДЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРІ (МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ)

LEXICAL UNITS OF THE KAZAKH LANGUAGE IN THE RUSSIAN SPEECH

Алия НАСЫРОВА, к.п.н.
МУРАТОВА А., МА

Карагандинский государственный медицинский университет, Караганда, Казахстан
Nasyrova@kgmu.kz

Кілт сөздер: термин, медициналық термин, қазақ тілі терминдері, номинации түрі, номинация жолы, медициналық терминдер жүйесі

Терминдер – өзіндік құрылымдық, семантикалық, деривациялық, функционалдық ерекшеліктері бар тілдің өзгеше категориясы. Аталған ерекшеліктерді ескерусіз термин жасау, басқа тілден терминдер алу, калькалау, терминдерді ұтымды қолдану мүмкін емес. Терминдер адам қызметінің ерекше түрін атап көрсететін болса, біріншіден, ғылыми, кәсіби деңгейлерін анықтайды. Сондықтан терминдер ғылым мен техниканың, кәсіби және өндірістік салалардың, ғылыми таным мен әлем көрінісінің дамуын бейнелейді. Термин тілдің ерекше негізін құрайды, себебі, терминсіз, терминологиялық жүйесіз бірде-бір ғылымның, техникалық, кәсіби, өндірістік саланың дамуы мүмкін емес. Яғни, терминдерде әлем түсінігі жайлы арнайы білім, ұғымдар қамтылған, сонымен қатар, терминдер адамның ойлау қабілетінің, танымының, ақиқат шындықтың бейнеленуі мен көрінісінің ерекше бір түрдегі негізін сипаттайды.

Жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады, кез келген тілдік бірлік термин бола алады. Дегенмен, термин сөздер мен термин бола алмайтын сөздердің арасындағы шекті анықтап, арнайы тілдік бірлікте қандай қасиеттер болуы керектігін анықтау қажет.

Терминдер мен термин түзуші сөздердің бойында төмендегідей белгілер болуы қажет:

- семантикалық бірмағыналылық пен беретін мағынаның нақтылығы;
- мағынаның арнайы немесе мамандыққа негізделуі;
- жүйелілік пен терминдер арасындағы байланыс;
- қолдануда бірыңғайландыру;
- жинақтық мағынаны беруге қабілеттілігі, экспрессивтіліктің, образдылықтың, ауыспалы мағынаның, метафоралық қолданудың болмауы;
- ұқсас дублеттің болмауы (немесе аз мөлшерде болуы) және т.б. [1, 24 б.].

1.2 Қазақ әдеби тілінің бір бөлігі – медициналық терминдер. Медициналық терминдердің құрылымы ерекше, себебі, ғылымның сұранысына сай медицинада интернационалдық терминдер көптеп қолданылады.

Қазақ медициналық терминдері өзінің қалыптасуы мен дамуында өзіндік лексикалық байлығымен және де басқа тілден енген кірме элементтерімен ерекшеленеді. Нақты тілдің даму кезеңінде терминологиялық процесс ағымы мен жағдайына байланысты бұл дерекнаманың өнімділігі мазмұны мен байланысына қарай өзгермелі болып келеді. Қазіргі уақытта қазақтың байырғы лексикасын көптеп қолдану және соның негізінде көптеген жаңа сөздерді жасау ағымы байқалады.

1.2.1 Анатомиялық терминдер. Анатомияның пәндік тұжырымы қазақ тілі иелерінің санасында вербалданған, тілде байырғы лексиканы көрсететін тұрақты тілдік құралдар бар: *дене, омыртқа, сүйек, сіңір, ми, азу тіс, жілік*, т.б. Бұл - нақты мағынаның жан-жақты лексикалық бірлігі. Қазақтар ағза (жануарлардың) құрылымының тамаша білгірлері болған және бола да бермек, бұл - олардың мал шаруашылығымен айналысуы мен көшпенді тұрмыс

көшуімен байланысты. Салыстырмалы түрде алғанда, тілде түбір тұлғада қолданылатын медициналық терминдер аз. Бұлардың қатарына бір кездері жұрнақ арқылы жасалып, тілдің даму үрдісінде құрылымы өзгеріске түскен кейбір ауру атаулары мен соматизмдерді жатқызуға болады. Мысалы: *бас, самай, құлақ, мұрын, ауыз, шаш, сақал*. Көптеген ғалымдардың зерттеуіне сүйенсек, адамның дене мүшелерінің атаулары ең тұрақты әрі лексикалық қордың ең түпкі қабаты болып табылады. Сонымен қатар, бұл лексикалық қабат түркі тілдерінің көпшілігіне ортақ құбылыс болып келеді.

1.3Халықаралық және орыс тілінен енген кірме терминдер. Халықаралық және орыс тілінен енген кірме терминдерден түбір түрінде қолданылатын терминдер қатары артты. Мысал ретінде келесі медициналық терминдерді айтуға болады: *аноплексия, аппликация, вибрион, гиперкинез, гематология, дерматит, катаракта, диафрагма, оптика, офтальмология, анатомия, адемония және т.б.*

Терминдер де басқа жаңа сөздер сияқты жайдан жай пайда болмайды. Сөз жаңа мағынаға ие болады, жаңа қолданыс табады немесе басқа тілден енеді. Шындығында, жаңа сөздер өте сирек пайда болады. Ал қалғандары тілде бар лексемалар негізінде жасалады. Ғалымдардың (А.Қайдар) пікірінше: тілде бар сөздердің негізінде жасалған лексика-семантикалық және аналитикалық қысындар «жаңа қолданыстар» деп аталады [2, 32 б.].

1.4Медициналық терминдердің жасалуында метафораның рөлі. Көптеген ғалымдар терминнің басты қасиеті метафоралық қолданыстың болмауы деп есептегенмен, медициналық терминдердің көбі метафоралық тәсіл арқылы жасалатынын айта кеткен жөн. Мұны қантамырлар жүйесінің атаулары арқылы дәлелдемекпіз. Тамырлардың атауы өзімен тіркескен екінші компонентпен композитивті байланыс құрайды. Мәселен, алғашқы компонент тамырдың когнитивті дифференциялды белгісін көрсетеді: *күретамыр* (күре - негізгі, басты, өзекті), *көктамыр* (көк, көгілдір), *қылтамыр* (қыл - түк) және т.б. Бұл тұста олардың қызметі, түсі, сыртқы бейнесі термин жасауда ескерілген. Орыс тілінің терминдер жүйесінде кейбір клиникалық терминдер грек-латын сөздерімен берілсе, ал қазақ тілінде ауру атаулары халық санасына жақын байырғы сөздермен беріледі. Олар әртүрлі патология мен нормадан ауытқуда болатын ағзаға тән физикалық жағдайлар атауының уәждеуінен болады. Жағдайды сипаттайтын сөздер етістіктен болған зат есімдерден немесе етістіктерден жасалады: ангина (лат.angere - қысу) - *баспа, қыспа* (басу, қысу); холера (грек. Cholera - суағар, денеден сұйықтықтық бөлінуі деген мағынаны береді) – *тышқақ*; тиф (грекше.түтін) сананың көмескіленуі белгісін анықтайды - *сүзек* (сүзе қарау - көзінің астымен қарау); фурункул (лат. Furunculus) – *сыздауық* (сыздау); фурункулез (лат. furunculus +-osis патологиялық процесс) - *шиқан басу* (іріңнің пайда болуы); малярия (лат.Malus – жаман, қатты) - *безгек, қызба* (дірілдеу, қалтырау) және т.б..

Қазақтың тілдік танымында ақпаратты тұжырымдауда когнитивтік белгі ретінде «ағза жағдайы, мүше» терминдері жұмсалады.

Сонымен қатар қазақ терминдердің эквиваленті өзінің ішкі формасы жағынан метафоралы болып келеді [3, 38 б.].

Терминжасаудағы метафоралық атаулардың рөлі көпшілік мақұлдаған дерек болып табылады. Метафоралардың қалыптасуы когнитологияның негізгі мәселелерінің бірі болып қала бермек.

Зерттеушілердің белгілеуінше, ғылыми әдебиеттерде берілген деректер бойынша жаңа метафоралар ұқсастық негізінде көшіру, тасымалдау арқылы жасалады.

1.5Уәжділік – терминнің күрделі сипаттамасы. Ол атау алдындағы процестің міндетті сатысы болып табылады.

Қазіргі уақытта заманауи атау теориясының «атау түрі мен атау тәсілі» терминдері құрастырылып, қабылданды.

Атау түрі – бұл бастапқы атау және қайталама атау. Бастапқы - бұл қазіргі тілдік түсінік бойынша түбір күйінде қолданылған атау (*ірің; жүрек*), ал қайталама – бұл дайын тілдік бірлік негізінде жасалған атау (*сары су; қара су* - глаукома; *жсел шешек*).

1.6 Атауды қабылдау әрі тарату **атау тәсілі** болып табылады. Жаңа сөздерді жасау үшін түрлі тәсілдер қолданылады. Атаудың ең негізгі жемісті тәсілі уәжділік белгінің сөздің тура мағынасы арқылы білдірілуі, яғни атаудың айырым мен уәждеу белгілері термин жасауға негіз болады. Мұны квалификативті терминдер деп атайды. Мысалы, *қылий көз; қан кету; жүрек соғуы* және т.б.

Ауыспалы атау тәсілінде уәжділік түрлі байланыстардың көмегімен ауыспалы түрде беріледі. Мұндай атаулар өзінің табиғи сипатынан ерекшеленіп, метафора мен теңеуге негізделеді. Мысалы, *қаз дене, ақшамсоқырлық* және тағы басқалар.

1.7Бейтарап терминдер. Уәжділік белгісі дәрігер-ғалымдарға ғана белгілі терминдер жеке топты құрайды. Медицина мен оның ғылыми жүйесімен таныс емес тіл иелері үшін бұлар уәждемейді, яғни олардың негізінде арнайы медициналық түсінік беріледі. Мұндай терминдерді бейтарап деп атайды. Бейтарап терминдердің негізгі бөлігін эпонимиялық терминдер құрайды, яғни ғалымдар, дәрігерлер мен науқастардың тегінен жасалған терминдер, мысалы, *Боткин ауруы, Коппек катарактасы, Ван-Гог синдромы, Паркинсон ауруы*.

1.7Халықтық медицинаның атауы – бұл ағза ауруларының жалпы уәжділік белгісіне негізделген табиғи атау нәтижесі. Бұлар шынайы белгілерге негізделеді (тері түсі, мүше түрі, қандайда бір затқа, яғни, жануардың, өсімдіктің мүшелеріне ұқсастығы т.б.).

Бұл уәжділік белгілер негізінде халықтық медицинасында атаудың принциптері қалыптасты, оларды қасиеті мен түрі жағынан келесі топтарға бөлуге болады:

1. Ауруды сезінуге негізделген атау. Олар қандай да бір анатомиялық мүше мен *кесел, ауру, сырқат* сөздерінен тұрады: *өкпе сырқаты, жүрек ауруы, обыр кеселі*. Бұл атаулар кеселдің тектік атауы болып табылады.

2. Бұл тектік атаудың негізінде олардың түрлік белгісі туындайды: *жүрек ауруы, жүректің шанышп ауруы*.

3. Терінің немесе ауруға ұшыраған мүшенің түсі немесе түрінен анық байқалатын ауру атаулары: *сары безгек, қызылша, алапес* және т.б.

4. Басынан өткерген аурудың нәтижесінде болатын нақты физикалық өзгерістер принципі бойынша атау: *іш кебу, іш кету, іш қату, ісу, буын шығу, сусамыр* тағы басқалар.

5. Халықтық медицина терминдерінің арасында ерекше орынды метафоралық мағынадағы атаулар алады. Адам баласы талай ғасырдан бері жануарлармен тығыз байланыста келеді (аң аулады, оларды қолға үйретті, етін, терісін, сүйегін, жүнін өңдеді т.б.). Оған жануарлардың кейбір қылықтары, сондай-ақ жаңа туған нәрестенің бойында болатын кейбір өзгерістерді жануарлардың түріне немесе олардың белгілі бір мүшелеріне ұқсату белгілі болған. Мысалы, *қоян ерін, түйе қарын, қасқыр ауыз* және т.б.

6. Анатомиялық мүшенің нақты бір физикалық жағдаймен байланыстылығының нәтижесінде туған атаулар: *жүрек қыспасы, баспа, қылтамыр*.

7. Анатомиялық мүше қандай да бір етістікпен тіркесіп, медициналық түсінікті беруге жұмсалады: *бас айналу, бас* деген адамның дене мүшесі, *айналу* етістігімен тіркесіп аурудың белгісін білдіреді.

1.8Ғылыми медициналық терминдер. Медицина ғылымының дамуы ғылыми медициналық терминдер мен уәжділік белгінің жаңа түрінің дамуын қалыптастырады.

Ғылыми мақсатқа арналған атау процесінің бұл түрін жасанды атау деп қабылданған.

Ауруды жіктеу, ең алдымен, тектік-түрлік принцип бойынша құрылады. Сонымен бірге мүшенің ерекшелігі көрсететін уәжділік белгі басты рөлге ие. Бір-бірімен байланысты толық мағыналы екі сөздің бірігуінен тіркесті терминдер туындайды. Сөз тіркесін жасауға қатысқан әрбір сөздің басты номинативті мағынасы медициналық түсінікпен байланысты процесс, жағдай, құбылыс, зат атауларын білдіреді.

1.9 Терминдік сөз тіркестер. Қазақ тілінің медициналық терминологиясында екі, үш, төрт немесе бірнеше компоненттен тұратын терминдік сөз тіркестері бар: *өкпе қабынуы, жедел өкпе қабынуы, созылмалы өкпе қабынуы, операциядан кейінгі өкпе қабынуы* және т.б. Осындай сөз тіркестерінен жасалған терминдерді құрамды терминдер деп атаймыз. Өзінің күрделілігіне карамай, мұндай терминжасау тәсілі өте өнімді болып келеді. Құрамды терминдер медициналық түсінікті этимологиялық, анатомиялық, морфолого-клиникалық жағынан жіктеуде маңызды рөлді атқарады. Мысалы,

а) этиологиялық жіктеу, ауруды туғызатын патогендік фактор себебіне бағытталған терминдерде беріледі: *іріңді қабыну, ревматизмдік артрит, туберкулездік бронходенит, вирусты энтерит*;

б) анатомиялық жіктеу: *жоғары тыныс жолдарының қабынуы, жүрек ұстамасы, миға қан құйылу, кабыртқааралық невралгия*;

в) морфолого-клиникалық жіктеу: *құрсақ теміреткі, ашық сынық, жабыспалы плеврит*.

1. Сөйтіп, қазақ тіліндегі медициналық терминдердің жасалуына қандай да бір шындық құбылыспен байланысты келетін уәжділік арқау болады.

2. Халық медицина атауы үшін, яғни, қазақтың байырғы медициналық терминдерінің жасалуында келесі атау тәсілдерін көруге болады: тенеулерді қолдану (қаз дене), нақты бір физикалық жағдайдың анатомиялық атаумен байланыстылығын көрсетуде метафораны қолдану (қоян ерін).

3. Медицинаның ғылыми терминдерін құрауға тектік-түрлік принцип тән.

4. Медициналық терминдер бейтарап болуы мүмкін (Боткин ауруы).

5. Медициналық терминдерді арасында құрамды терминдер маңызды рөл атқарады.

Медициналық терминдер – қазақ әдеби тілі лексикасының бір бөлігі. Ол халық тарихымен, оның материалдық мәдениетімен тығыз байланысты. Бұл салаға қатысты лексика ғасырдан ғасырға толығып, молаяды. Сөз жасаудың байырғы үлгілерін анықтау ерекше назарды қажет ететін ұлттық терминологияның бір проблемасы болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Shamsutdinova R.R. Meditsinskayaterminologiya v tatarskom yazyke. Avtoref... dis. kand.fil.nauk.Kazan', 2001. – 37s.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминдер, орыс тіліндегі терминдердің анықтамалары мен терминдерінің анықтамалары. Алматы: Сөздік-Словар', 2005. - 240 б.
3. Аяпбергенова К. К., Қазақ тіліндегі медициналық терминдерінің анықтамалары. Алматы, 1999. - 115 б.
4. Akhmetov M. Meditsinalyk terminersözдігі. Oryssha-qazaksha-ağylshynsha (40 мыңғажуық, termin). Алматы: Dayk-press, 2009. – 800 б.

СОПОСТАВЛЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С СОМАТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

CORRELATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH SOMATIC COMPONENT IN RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES

Алия Айтпаева, магистр филологии
ст. преп. КарГУ имени Е.А. Букетова
aitpaeva@inbox.ru, 87011824943

Алина Арунова, студентка
КарГУ имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
aitpaeva@inbox.ru, 87011824943

Фразеологический фонд любого языка содержит в себе ярко выраженную специфику культуры, менталитета, национальной психологии этноса, что пробудило интерес к выявлению этой специфики на примере систематизации, описания и сравнительно-сопоставительного анализа казахской и русской соматической фразеологии.

Предпринятый нами сопоставительный анализ казахских и русских ФЕ с соматическим компонентом, как и любое культурологическое исследование, призван служить углублению знакомства с историей, традициями, особенностями жизни сопоставляемых лингвокультурных сообществ, изучению особенностей их национального характера, менталитета, способен прогнозировать атмосферу взаимопонимания, доброжелательности и толерантности в процессе межкультурной коммуникации.

Целью работы является выявление роли ФЕ в отражении тех способов осмысления и оценки явлений окружающей действительности, которыми пользовался носитель данной культурной традиции, познавая мир и взаимодействуя с ним, и которые закреплены во фразеологии казахского и русского языков.

Теоретическая значимость научного проекта заключается в конкретизации общих положений теории языкового сознания, языковой картины мира, теории межкультурного общения, а также в том, что оно позволяет на конкретном материале соматической казахской и русской фразеологии разработать методику описания фразеологизмов и исторически сложившихся особенностей их национальной языковой картины мира.

Практическая ценность исследования определяется возможностью использования работы при составлении лексикографических и фразеологических словарей.

В ходе сплошной выборки из русских и казахских словарей было обнаружено, что в казахском языке устойчивых выражений с соматическим компонентом значительно больше, чем в русском: корпус русских исследуемых фразеологических единиц составляет более 800 единиц, в казахских - более 1000 единиц.

Кроме того, отбор устойчивых выражений с соматическим компонентом из фразеологических словарей русского и казахского языков выявил неоднозначность восприятия частей тела человека и употребления в речи их номинаций. Прежде всего, и состав соматизмов, и их актуализированность в речи в русском и казахском языках неодинаковы.

Интересно отметить, что количество употребляемых в ФЕ лексем - соматизмов (*голова, глаза, рука, шея, зубы ...* и т.д.) и их «сфокусированность» на той или иной части тела в сопоставляемых казахском и русском языках заметно различаются: *бауыр/печень* – 46/2, *алақан/ладонь* – 13/2, *ауыз/рот* – 190/23, *арқа/спина* – 21/9, *бел/поясница* – 55/2, *бас/голова* – 150/119, *көз/глаз* – 170/133. Эти различия в восприятии частей тела обусловлены национально-культурной спецификой уклада жизни, исторического развития, психологии носителей языка.

Группа фразеологических единиц с лексемами *глаз, голова* довольно многочисленна, и с этнической точки зрения является, на наш взгляд очень важной.

В основе образных фразеологизмов лежат мифологемы и архетипы, причём наблюдается явное сходство представлений наших предков об окружающем мире, независимо от языковой среды.

Мифологема-архетип «голова» относится к основному набору архетипов, на основе которых строится концептуальная система на любом естественном языке.

Голова, и в казахской и русской фразеологии, самая главная часть тела человека, во-первых, потому что голова – локум мозга, и он господствует над всем телом. Во-вторых, голова – место ума, памяти и мышления. В-третьих, в голове имеется четыре чувства из пяти (обоняние, вкус, слух, зрение).

Глаза же издавна считались выразителями внутреннего мира человека. Например: рус. яз. *глаза – зеркало души*; каз.яз. *Көзі айтты* – букв.: глаза рассказали;

Таким образом, мифологемы «голова» и «глаза» указывают на личные качества человека и выражают его внутренний мир.

Фразеологические единицы с компонентом *голова/бас* можно классифицировать по следующим тематическим группам:

Таблица №1 «Таблица несоответствий русско-казахских фразеологических единиц»

Тематическая группа	Русские ФЕ	Казахские соответствия	Смысловые аналоги
ХАРАКТЕР, ХАРАКТЕРИСТИКА	<i>Хоть кол на голове теши</i> (об упрямом человеке); <i>Голова седая, да душа молодая</i> <i>Горячая голова</i> (о пылком человеке); <i>Бесталанная голова</i> (о несчастном человеке) <i>Несчастливая головушка</i>	<i>Сөз өтпеу</i> <i>Көңілі қартаймайды</i> <i>Бейбақ бас</i> <i>Басынан құсы кетті</i> – быть несчастным	Голова – Ø (Букв.: Слово не пробирает кого-либо) Голова – Ø (Букв.: душа не стареет) Голова – бас, отпетая = бейбак (несчастливая) Головушка = бас
СОСТОЯНИЕ	<i>Как снег на голову</i> (неожиданно) <i>Голова идет кругом/ Голова пухнет</i> <i>Она лезет в голову</i> <i>Она не укладывается в голову</i> <i>Хоть головой об стенку бейся</i>	<i>Төбесінен жай түскендей болу</i> <i>Ақылы алтыға, ойы онға бөліну/Басы қату/басы қаңғыру</i> <i>Қаперіне алмау (кірмеу, кіріп те шықпау), қаперінде жоқ</i> (не входить в голову, не приходить в голову) <i>Ақылға сыймау</i> <i>Басын тауға да, тасқа да соғу</i>	Голова = төбе (верх, крыша) Голова = ақыл (ум), ой (мысль) Голова = қапер (память) Голова = ақыл (ум) Голова = бас

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СПОСОБНОСТИ РАЗЛИЧНЫЕ ДЕЙСТВИЯ И ОБРАЗ ДЕЙСТВИЯ СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ	Голова на плечах, голова на месте, голова варит (об умном человеке); Голова не на месте Без царя в голове, зеленая голова, курья голова, голова дубовая, голова садовая (о глупом, недалеком человеке)	Басы істейді Басы істемейді Бас десең, құлақ дейді	Голова = бас (Букв.: голова работает) Букв.: голова не работает Букв.: Скажут «голова», а он говорит «ухо»
	Слома голову Голова горит С головой	Бас-аяғына қарамастан – сильно, бурно, стремительно, из всех сил, сломя голову; Басына әңгір таяқ ойнатты – рассердиться; Жеке басын қорғады, басын арашалады – спасти свою шкуру Басымен кірісті –	Голова = бас-аяғы (голова-ноги) Голова = бас Голова = бас
	Стать главой (верховодить, держать верх) Ø Ø Ø	Бас болу Басы жас Басы бос (одиноким, холостяк) Басы екеу (женатый)	Бас = голова, глава Букв.: молодая голова Букв.: голова свободная Букв.: две головы

Материалы исследования показали, что различия в восприятии частей тела могут быть обусловлены национально-культурной спецификой уклада жизни, исторического развития, религиозными верованиями, этнографическими обычаями, традициями и многими другими факторами, часто не поддающимися прямому объяснению. Уникальность казахских ФЕ с соматическим компонентом зачастую во многом определяется специфическими особенностями многовекового скотоводческого уклада жизни казахского этноса, что противопоставлено земледельческому укладу жизни русского этноса.

Отмеченные нами *совпадения* тактик ассоциативного реагирования у русских и казахов можно отнести, на наш взгляд, влиянию самого объекта, восприятию сугубо физических (одинаковых) характеристик; а *несовпадения* чаще всего обусловлены различиями глубинных этнопсихологических установок и спецификой разного коммуникативного опыта – влиянием культуры этноса.

Таким образом, соматический пласт фразеологии является языковой универсалией и присутствует во всех языках т.к. человеку независимо от того, к какой языковой и культурной группе он относится, свою ориентацию в пространстве, свою оценку окружающего мира, свой взгляд на жизнь удобнее соотносить с частями своего тела. Это объясняется тем, что человек

познаёт жизнь через ощущения, возникающие непосредственно через органы чувств человеческого тела.

Состав соматизмов, частота их употребления, их актуальность в использовании в русском и казахском языках не совсем одинаковы. Это объясняется культурой народа.

Изучая фразеологический фонд разных языков можно частично изучить традиции и обычаи, особенности, сходства и различия культур и лингвокультур их носителей. Для этого достаточно понять отношение людей к тем, или иным лексемам, используемым во фразеологических единицах.

Наличие межъязыковых эквивалентов в русском и казахском языках доказывает то, что актуальность фразеологических единиц в них присутствует, а само их смысловое значение и употребляемость в речи схожи. Также можно сделать вывод, что отношение носителей этих двух языков к голове и глазу, как к важным органам, и к фразеологическому обороту, как к единице лингвистики имеют явные сходства.

Исследование ФЕ как формы существования языкового сознания содержит в себе значительный эвристический потенциал: фразеологический фонд любого языка является иллюстрацией *общности* и *различия* в менталитетах представителей разных лингвокультурных сообществ.

Наряду с неизбежно существующей разницей в стереотипах поведения и мировосприятия, характерной для представителей исследуемых этносов, обнаруженные нами элементы общности языкового сознания, на основании которых формируются национальные картины мира, обеспечивают принципиальную возможность нахождения оптимальных способов межкультурного общения на любом уровне и способствуют созданию атмосферы взаимопонимания, толерантности и доброжелательности.

Литература:

1. Гак В.Г. Национально-культурная специфика меронимических фразеологизмов. Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – 387 с.
2. Валиханова Р.Е. Сопоставительное исследование соматизмов казахского и русского языков: Диссер. ...канд. филол. наук. – Алматы, 1995. – 165 с.
3. Эмирова А.М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии. – Самарканд, 1972. – С.26.
4. Габышева Л.Л. Слово в контексте мифопоэтической картины мира (на материале языка и культуры якутов): автореф. докт. филол. наук. – М., 2003. – 42 с.
5. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / Москва, «Смысл», 1999.
6. Ахмеджанова Г.А. Соматический код фразеологической картины мира. / Вестник КазНУ, серия филологическая, 2006, №8-9, с. 37-41.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. /Москва, Академия, 2001.

Словари:

1. Ожегов С.И. Словарь Русского языка/ Москва, «Оникс 21 век», 24 издание, 2004.
2. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. – М: Советская энциклопедия, 1968. – 544с.
3. Ыскаков А.Ы. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. / Алматы, «Ғылым», 1979
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі.А: «Ғылым»,1977.

КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ МЕДИА: ҚАҚТЫҒЫС ПЕН БЕЙБІТШІЛІК

COMMUNICATION AND MASS MEDIA: BETWEEN CONFLICT AND PEACE-BUILDING

**GAZİANTEP'TE "ESNAF"IN SURİYELİ "DUYARLILIĞI":
GAZİANTEP YEREL BASINI ÜZERİNE BİR İNCELEME**

THE TURKISH TRADESMEN'S "SENSITIVITY" TO THE SYRIAN REFUGEES: A
SURVEY OF LOCAL PRESS IN GAZİANTEP CITY

Mesut YÜCEBAŞ, Yrd. Doç. Dr.
Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, TÜRKİYE
mesutyucebas@gantep.edu.tr +90 342 360 10 62

Özet

Gaziantep, savaştan kaçan Suriyelilerin sığındığı şehirlerin başında geliyor. Çalışmada özellikle Suriyelilere ilişkin haberlerin yerel medyada yoğun olduğu dönemler ele alınacak, söz konusu haberler eleştirel söylem analizi yoluyla incelenmeye çalışılacaktır.

Giriş

Gaziantep, savaştan kaçan Suriyelilerin sığındığı şehirlerin başında geliyor. Suriyeli mültecilerin bir kısmı Gaziantep ve çevresindeki kamplarda konaklarken, önemli bir bölümü de şehrin gündelik hayatına karışmış durumda. Gaziantep'te yaşayan (veya yaşamaya çalışan) Suriyeliler zaman zaman kent halkı tarafından tepkiyle de karşılanabiliyor. Suriyeliler ucuz ve geçici emek gücünü oluşturuyor. Orta ve alt sınıf Gaziantep'li için Suriyeliler geçimlerini engelleyen bir unsur olarak algılanabiliyor. Bu durum aynı zamanda Suriyeli mülteciler hakkında üretilmiş dışlayıcı yargıların da kaynağını oluşturabiliyor. Zaman zaman esnaf tarafından da bu tür tepkiler dile getiriliyor.

Esnaf kategorisi, Türkiye'de özellikle muhafazakâr ideolojinin, temel bir toplumsal dayanağı olarak görülmektedir. Muhafazakâr ideolojiler, toplumsal meşruluk düzeyini esnafın beklentileri ile temellendirmektedir. Birey veya sınıf temelli bir toplumsal tahayyülden çok, aile ya da cemaatvâri ilişkileri temel alan muhafazakâr ideoloji için esnafın ekonominin temeli ya da toplumsal ahlaki normların savunucusu olarak görülmektedir. Kuşkusuz ki esnaf bir yandan muhafazakâr iktidarın da yürürlüğe koyduğu neo-liberal ekonomi politikalarının tehdit ettiği bir toplumsal ve ekonomik kategori olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağımsız bir zanaatkarlıktan proletaryaya ya da prekaryaya düşme korkusu, esnafı gün geçtikçe muhafazakârlaştırmaktadır. Ancak esnafı ailenin, cemaatin, mahallenin ve daha ötesinde genel ahlakın koruyucusu olarak tanımlayan bir algının da ideolojik bir söylem olduğunu belirtmek gerekmektedir. Türkiye'de özellikle popüler kültür ve kitle iletişim araçları aracılığıyla üretilen esnafa yönelik kurgu genellikle ahlakın bekçisi, mahallenin koruyucusu ya da "ekonominin bel kemiği esnaf" şeklindedir. Özellikle medya ve merkezi politik elitler, esnafı ekonominin bel kemiği olarak tanımlarken, Türkiye'yi büyük bir "esnaf millet" olarak kurgulamakta ve olası korku ve endişeleri körükleyerek, esnafın ahlakın koruyucusu olarak atayıvermektedir.

Gaziantep yerel basınında da bu tür haberlere ve içeriklere rastlamak mümkün. Özellikle Suriyeli mülteciler konusunda esnafın endişeleri, korkuları ya da tepkileri kamuoyuna bu haberler aracılığı ile taşınmaktadır. Esnaf zaman zaman Suriyelilerin açtığı toplumsal sorunların baş mağduru olarak sunulurken, Suriyeli imgesi de medyada özellikle esnafın korkuları bağlamında ele alınmaktadır. Bu çalışmada da Suriyeli mültecilere ilişkin toplumsal algının ya da dışsallaştırmanın oluşmasında önemli bir rol oynayan esnaf tepkisinin yerel basındaki temsil ediliş biçimlerine odaklanılmaktadır. Çalışmada son bir yılda esnafın Suriyelilere bakış açısını yansıtan haberler de ele alınmıştır. Haberler, Gaziantep'in güçlü yerel basın kuruluşlarından seçilmiş ve sosyolojik bir gözlemlerle analiz edilmeye çalışılmıştır.

Kapitalizm ve Esnaf

Esnaf ve zanaatkarlara yönelik bir tanımlama çabası aynı zamanda bazı zorluklarla yüzleşmek anlamına gelecektir. Kime esnaf veya zanaatkar denilecektir. Çeşitli tanımlama biçimleri zaman

zaman birbirleriyle çeliřmektedir. Hobsbawm'a göre pek çok Avrupa dilinde "artisan" kelimesi veya muadili, yetersiz bir kullanımla, otomatik olarak, bağımsız bir zanaatkâr veya küçük uzman veya bunlardan biri olmayı umut eden herhangi biri gibi bir anlama gelmektedir (Hobsbawm, 1984: 356). Bu yüzeysel tanımlamayı açmak esnaf ve zanaatkârın kapitalizmin gelişim sürecinde yaşadığı dönüşümleri anlamakla gerçekleştirilebilir.

Kapitalizmin doğuşunda zanaatkâr ve küçük girişimcinin ayrıksı bir durumu vardı. 19. yüzyıl sanayi devriminden önce zanaatkârlar ekonominin yeni biçimleri içersinde yaşamlarını devam ettirebiliyorlardı. Örneğin İngiltere'de sanayi devriminin şafağında tüccar girişimcilerin eve iş verme yöntemi ile üretimi arttırarak kârlarını genişletme arzusu, belirli bölgelerde belli bir alana yoğunlaşmış zanaatkârların yaşamını sürdürmelerine sebep oluyordu. Hatta ilk sanayi şehirleri bu tür üretime dayalı küçük pazarlardan doğuyordu (Bkz: Hobsbawm, 1998: 28-29). Ancak bu, aynı zamanda zanaatkârın ücret ile çalışan konumuna dönüştüğü gelişmelerin de başlangıcıydı. Fabrika üretim biçimi geliştikçe zanaatkârların beceri ve birikime dayalı üretim anlayışı da sarsıntıya uğruyordu. Nitekim fabrika tarzı üretim biçimini eski üreticiler ve esnaf tiksindirici buluyordu (Beaud, 2003: 85). Eski üreticiler ve esnaf, endüstriyel kapitalizmden önce (belirli düzey ve oranlarda ama yeterli olmamak kaydıyla kapitalist büyük tüccarlara benzer örnekleri dışarıda tutarsak) katı kurallara tabi loncalarda örgütlenmişlerdi. Loncalar, zanaatkâr ve esnaf için vasıfsız üretime dayalı fabrika modelinden daha farklı düzeyde üyelerini toplumsallaştıran içeriklere sahipti. Bu bağlamda da günümüz esnafını anlamak için esnaflık geleneğinin şekillenmesini sağlayan bu loncaları ayrıntılı bir şekilde ele almak gerekiyor.

Lonca sistemi serbest piyasanın gereklerine uymayan, korumacı ve müdahaleci bir cemaatten oluşuyordu. Bu nedenle örneğin İngiltere'de 18. yüzyılda endüstrinin gelişimi daha çok loncaların etkin olduğu Ortaçağ şehirlerinin dışında geliyordu (Heaton, 1985: 306). Loncalar piyasanın serbestleşmesinden çok üretimin gizliliği ve sırlar ile birlikte gerçekleşmesine dayanan bir sistemdi. Loncalar ilk ortaya çıktığı dönemlerde (Batı'da yaklaşık olarak 10 veya 11. yüzyıldan sonra) yönetimler tarafından da teşvik ediliyor ve korunuyordu. Örneğin Ortaçağ'ın Venedik'inde 11. yüzyılda cam ustaları yönetimin de teşviki ile kentin dışındaki bir adaya toplanmış ve üretim sırlarını başkalarına aktaranlar ölümle cezalandırılmıştır (Heaton, 1985: 131). Loncalar sadece bir mesleğin icra edilmesine dair kuralları belirleyen örgütler oldukları kadar, üretim yani ekonomik faaliyet ile toplumsal ve kültürel deneyimlerin de içice geçmesini sağlayan bir sisteme karşılık geliyordu. Bu sistem aynı faaliyet dalında çalışanların sıklıkla aynı sokak üzerinde veya aynı mahallede çalışmaları, yaşamaları ve satış yapmaları; aynı meyhanede içmeleri aynı kilisede ibadet etmeleri olgusu tarafından güçlendirildiği gibi lonca üyeleri birbirlerine karşı kibar ve arkadaşça davranmak ve birbirlerini sevmek durumundaydılar (Heaton, 1985: 197, 203). Bu bağlamda loncalar aynı zamanda birer dayanışma ağı işlevi görüyordu. Bir endüstrideki tüm çalışanların birleşmesiyle oluşan her endüstriyel lonca özellikle kendi kendini yöneten birliklerdi, iç demokrasiye sahip ve üyelerinin iyi ve kötü zamanlarında sorumluluk sahibiydi. (Wright, 1974: 173). Bu özellikleri ile loncalar kapitalizmin ilk evresinde de varlıklarını sürdürebilmişlerdi (kapitalizmin loncaların etkili olduğu merkezlerin dışında gelişmesinin, sıkı aidiyet kurallarının ya da yeni üretim yöntemlerinin esnaf ve zanaatkârlar için tiksindirici bulunmasının da bunda bir etkisi bulunabilir). Zanaat loncaları üyeleri ile piyasa güçleri arasında arabuluculuk işlevi görür ve daha güçlü tüccarlar ile müzakereleri yürütür; üyelerine finansal destek ve ucuz kredi sağlar; kalite standartlarını belirler ve özellikle yabancı pazarlardaki bilgi asimetrisini azaltmak için fiyatları sabitler ve üyelerini fırsatçı kent elitlerinin sömürsünden korurdu (Epstein, 2008: 155).

Öte yandan sanayi kapitalizminin gelişmesi ve özellikle piyasa koşullarının devreye girmesi ile loncalar ve esnaf örgütleri arkaik yapılar olarak tanımlanmaya başladı. Yeni piyasa koşullarında bu tür kapalı ve malların, üretimin, üretim bilgisinin ve çalışanların serbest dolaşımını engelleyen kurumlara yer yoktu. Hatta piyasalaşma süreçleri ile kimi ölçülerde merkantalist ruhun atomik birimi olan esnaf girişimciliğinin ruhu da sekteye uğramıştı ki Amerika buna dair iyi bir örnekti:

Piyasa devrimi örneğin Amerika'da zanaatkar ve esnafların (artisans) yaşam standartlarına saldırıdan daha fazlasını içeriyordu; aynı zamanda onların Amerika federal cumhuriyetinin

koruyuculuğuna ilişkin tanımlama biçimlerine de yönelik bir saldırıydı. Erken sanayileşme döneminde makineleşmeye yönelik protestolar, kendi dar çıkarlarının, çalışma koşullarındaki düşüşün ve yetersiz gelirlerin sonuçları olmaktan çok cumhuriyetçi değerlere verilen zararı ifade ediyordu (Stott, 1996: 258).

Esnaf ve zanaatkârın kapitalistleşme sürecinde gönüllü veya değil, iki yönelimi bulunuyordu. Birincisi sanayiye özellikle manifaktura katılacak (ki bu kendi hünerini kullanarak başkası tarafından tedarik edilmiş hammaddeyi işlemek anlamına geliyordu ve aslında zanaatkârın önceden beri yaptığı bir işlemdi)³⁵, uzmanlığını ve mesleki vasfını burada kullanacaktı. Bu kişiler daha sonra profesyonel işçileri oluşturması bağlamında ilk, direnişlerin de kaynağını teşkil ediyordu. Bu direnişin kaynağında ücret yetersizlikleri kadar, gittikçe fabrikalaşmaya başlayan ve teknoloji yoğun üretimi arttıran üretim modelinin gittikçe çalışanları makinenin uzantısı olarak konumlandırıyor oluşuydu. Bu nedenle artık, uzmanlık veya ustalık bilgisine gerek duyulmuyor, zanaatkâr veya usta önemini ve ayrıcalığını gittikçe kaybediyordu. Kırlarda yaşayanlar kentlere göç edip geniş proleter havuzunu oluşturdukça da küçük girişimciler proleterleşme tehdidiyle yüz yüze kalıyorlardı. Hatta toplumsal isyanlarda da diğer yoksul kesimlerle birlikte hareket ediyorlardı. (Bkz: Huberman, 2007: 66-82).

İkinci yönelim ise küçük esnafılıkta kalmayı bir şekilde başarmaktı. Esnaf ve zanaatkârlar kapitalizmin küresel boyutunun dışında kaldıkları yer ve oranda özellikli bir konuma sahip olmaya devam ettiler. “Söz gelimi 19. yüzyılda, bira imalatçısı, fırıncı ve şamdan imalatçısı, ulaşım maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle yerel pazarlardaki rekabetten büyük ölçüde korunmuşlardı. Yerel tekel güçleri enerjiden gıda teminine her alanda hakimdi” (Harvey, 2013: 149). Ancak bu yönelim de artık kasaba tarzı kırsal esnaf ve zanaatkârlıktan belli ölçülerde farklılaşıyordu. İlk etapta bunlar da kendilerini her an proleterleşme tehdidi altında hissediyorlardı. Krizler, ekonomik buhranlar veya buna sebep olacak toplumsal ve siyasal gelişmeler endişeleri yükseltmeye yeterliydi. Bu bağlamda da değişimden ziyade itidal ve düzen bu sınıfın yaşam algılayışını belirleyen bir hal almıştı. İkinci olarak kapitalist üretim ilişkileri içersinde taşeron olarak da var olmaları gerekiyordu. Yerliliğin, standartlaşmış olmayanın ya da norm dışının kimi aranan kaynakları için de bu kesim bir ihtiyacı karşılamış oluyordu. Ancak onlar da bunu yaparken artık eski lonca sisteminin dayanışma kültüründen çok, piyasalaşmış ilişkilerle hareket etmek durumundaydılar. Bu nedenle çağın esnafı tedirgin denizlerde gemisini tek başına yürüten kaptanı andırıyordu. Bir anlamıyla da risklere atılan, serüvenci bir küçük girişimciydi kısacası.

Yukarıda biçimlendirmeye çalışılan ikili yön, esnaf ve zanaatkârı politik alana taşıyan girişimler için de bir karmaşıklık oluşturur. Söz konusu ikilik tarih yazımında da olarak karşımıza çıkar.

Lonca veya esnaf örgütlerine ilişkin erken tarih yazımı ikiye ayrılmıştır. Birincisi onları modern öncesi zanaatkârlık ya da arkaik örgütler olarak görürken, ikincisi (lonca sosyalistleri) ekonomik çıkardan çok toplumsal yönleri ile onları övmüştür. Bu erken ayırım, 1920 ve 1930'lardaki Alman Ulusal Sosyalizmi ve İtalyan Faşist Rejiminin esnaf ve zanaatkar örgütlenmelerinden esinlenen korporatist politikaları uyarlamaları ile kuvvetlendirilmiştir (Epstein, 2008: 155).

Ulus devlet oluşum süreçlerinde politik arenada zaman zaman esnaf ve zanaatkâra dayalı mesleki örgütlenmelerini ön plana çıkarmıştır. Solidarist ve korporatist toplum modelleri ve ütopyaları buna örnek gösterilebilir. Organik, sınıfsız ve çatışmasız bir toplum tahayyülü için mesleklerden müteşekkil bir ekonomik ve politik örgütlenmenin temelinde eski üretim biçimlerine ait mesleki dayanışma ve hiyerarşiye dair bir özlem ve olumlamayı hissetmek mümkün görünmektedir.

³⁵ Heaton'a göre ortaçağın zanaatkârlarından bazıları teçhizatlarının bulunduğu yerlerde çalışmış (demirci, değirmenci gibi) diğerleri ise işlerinin yapılması gerektiği yerlere gitmek zorunda kalmışlardır. Örneğin iş peşinde koşan bir dokumacı yeteri kadar yün veya ketenin bulunduğu bir eve gitmek zorundadır. Daha büyük köy ve kasabalarda ise zanaatkârın hammaddeyi kendi alarak dükkanında işlediği ve bir vitrinde bunu sunduğu üretim şekline rastlanır. Perakende zanaat denilen bu işte zanaatkârın çalıştığı yerin ön cephesi artık bir mağaza haline gelmiştir; çalıştığı alanı bir tezgah veya camekanın gerisine almıştır (1985: 129). Bu tipoloji günümüz esnafına daha uygundur.

Hatta lonca sosyalizmi olarak tanımlanan bir politik tahayyül de eski üretim biçimlerini çağrıştıran zanaatkârlığı üniter devletin karşıtı olarak konumlandırmaktadır. Ancak Ellis'e göre lonca sosyalizminin üniter devletin reddi sonunda onların devleti ismini ne olarak kullanırlarsa kullansınlar bir üniterlik olarak görünür: oysa ki bir federal egemen devlettir ya da yüksek derecede federal devlet yönetimidir (Ellis, 1923: 586). Modern kapitalizm eleştirileri için esnaf ve zanaatkâr kategorisi zaman zaman sanatsal bir oluşumun da önünü açabilir³⁶.

Esnaf ve zanaatkârlığın kapitalizmle birlikte ortaya çıkan çalışmayı salt bir işe dönüştüren süreçlere yönelik tepkiyi içerir. Bu bağlamda, kapitalizme yönelik bir teknikizm, yabancılaşma veya küreselleşme eleştirisini içerebileceği gibi muhafazakâr özlemlere de karşılık gelebilir. Özellikle bu bağlamda esnaf ve zanaatkârları sadece pre-modern bir dönemin kalıntısı olarak (reaksiyon ya da bağnaz) kabul eden yaklaşımlar onu tarihin önemli bir konusu olarak gözden çıkarmaktadırlar (Karaömerlioğlu ve Balıkcı, 2013: 184). Bu bağlamda Türkiye'de özellikle esnaf ve zanaatkârların modernleşme süreçlerindeki politik etkileri ve onlara bu bağlamda yüklenen anlamlar ve ideolojik formlar çoğunlukla ele alınmamış görünmektedir.

Türkiye'de Esnaf ve Toplumsal Kurgu

Türkiye'de esnaf, yasal olarak sanayici ve tacir arasında bulunan mesleki bir ara grup olarak tanımlanmaktadır. Örneğin 5362 sayılı Esnaf ve Sanatkârlar Meslek Kuruluşları Kanununun tanımlar başlıklı 3. maddesinde "...ekonomik faaliyetini sermayesi ile birlikte bedenî çalışmasına dayandıran ve kazancı tacir veya sanayici niteliğini kazandırmayacak miktarda olan..." şeklinde tasvir edilmektedir (2005). Ancak bu yapılan iş ve icra edilen mesleğe göre yapılan bir kategorileştirmedir.³⁷ Ayrıca işin niteliğine göre de bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin ustalık gerektirmeyen ufak işletmeler de çoğunlukla bu kategoride yer alır. Bunun dışında esnaf kavramı aynı zamanda Türkiye'de kültürel bir birikimle de tanımlanmalıdır.

Türkiye'de esnaflığın kültürel içeriği çoğunlukla Ahilik'e dayandırılmaktadır (Bkz: Yücel, 2008: 67). Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu'na (TESK) göre ise Ahilik, halkın sanat ve meslek alanında yetişmesini sağlayan, onları ahlâki yönden geliştiren, çalışma yaşamını iyi insan meziyetlerini esas alarak düzenleyen bir örgütlenmedir ve Ahilik, iyi ahlâkın, doğruluğun, kardeşliğin, yardımseverliğin kısacası bütün güzel meziyetlerin birleştiği bir sosyoekonomik düzendir (TESK, Ahilik Kültürü). Bu bakımdan esnaflığın temeline yerleştirilen Ahilik ahlaki ve kültürel bir çerçeve içersine yerleşmektedir. "Ahilik belli bir kademede kalarak yetiştirilen elemanlar arasında çırak, kalfa ve usta hiyerarşisini kurmak ve bu kademelerdeki baba-evlat ilişkisi gibi candan bağlarla bağlamak suretiyle zanaatı sağlam ahlâki ve mesleki temeller üzerine kurmuştur" (Bosnalı, 2004: 41). Ahilik, mesleki normların yanı sıra yardımlaşma ve dayanışma kurumu olarak da betimlenmektedir. Bosnalı'ya göre, daima iyiye ve güzele yönelten, toplumun ekonomik ve sosyal yönden kalkınmasına yardımcı olan orta sandıkları, yararlı iş ve üreticiliğe ulaşılmasında karşılaşılan sosyo-ekonomik sorunları göğüsleyen bir kurumdur (2004: 43). Bu tanımlamalar en azından günümüz esnaf ve zanaatkârlığı için oluşturulan tanımlamalardır ve bu bakımdan da onlardan beklenen toplumsal kabul ve perspektiflerin ne olduğunu betimleme işlevi görmektedirler.

Esnaf ve zanaatkârlık, ayrıca modern öncesi dönemlerde sadece Müslümanlara ait değildir ve hatta daha çok Gayri Müslimler esnaf veya zanaatkârlık işiyle uğraşmaktadır. Öte yandan söz konusu ekonomik ve sosyal yapı 19. yüzyıldan itibaren değişmeye başlamıştır. Özellikle nüfusların büyük göçlere zorlanması, Anadolu'daki etnik yapıyı değiştirince, mesleki iş bölümünü milletler sistemine göre bölüştürmüş olan Osmanlı'nın kurduğu denge dağılmaya başlamış, böylece Türk

³⁶ Hobsbawm'a göre halkın yaşayıp toplandığı ortamın ayrılmaz parçası sayılan sanat idealini içeren Art Noevu İngiltere'deki sanatlar ve zanaatlar hareketinden ilham alıyordu (2014: 126).

³⁷ Türk Dil Kurumu tarafından esnaf kavramı üç içerikle tanımlanıyor. Birincisi "küçük sermaye ve zanaat sahibi"; bu bağlamda esnaf zanaat sahibi olmak ve (veya) zanaat sahibi olan kimse anlamına geliyor. Sözlükte verilen ikinci içerik ise şu şekilde: "Başlıca düşüncesi, mesleğinin bütün inceliklerinden yararlanıp bunları karşısındakinin zararına kullanarak ve meslekte kötü örnek oluşturarak çok para kazanmak olan kimse". Üçüncü içerik ise "kötü yola sapmış kadın"? şeklinde.

girişimci, esnaf ve zanaatkârlar yeni 'fırsat alanları' bulmuşlardır. "...İnsangücü pramidinde yer alan ve dışarı göç edenlerce boşaltılmış olan zanaatkâr mevkileri, şehirlerdeki Türk nüfusun 'fırsat alanı'nı genişletmişti" (Mardin, 1991: 227). Böylece yeni türde bir esnaf tabakası ortaya çıkmıştır. Bu esnaf ve zanaatkârlar, artık çoğunlukla Müslüman'dır ve geleneksel mesleki ve toplumsal niteliklerin taşıyıcısı olduklarını iddia etmelerine rağmen fırsatçılığın, büyüme telaşının ve kişisel ekonomik çıkarlarıyla da hareket edebilmektedirler. Bu bakımdan Ahilik mertebesinin de dışında bir Türk-Müslüman esnaf ile karşı karşıyayızdır. Bu kategorinin aynı zamanda milliyetçi ya da muhafazakâr ideolojinin toplumsallık kurgusunda merkezi bir yer aldığını görmek de mümkün³⁸. Ayrıca Türkiye'de diğer ülkelerdekiyle kıyaslandığında esnaf ve zanaatkârların devlet ve hükümet politikalarını belirlemede etkili olduğu da görülmektedir (Bkz: Karaömerlioğlu ve Balıkçı, 2013: 196).

Türkiye'de özellikle çok partili yaşama geçişle birlikte (özellikle 1950 sonrası) merkez sağın önemli destek kaynaklarından biri esnaflardır. 1950'lerle birlikte gelen Demokrat Parti yönetimi başından beri oldukça fazla derecede esnafın politik potansiyelinin farkındaydı ve onları köylülerden sonra en önemli sınıf, ulusun düzen ve uyumunun koruyucusu olan orta sınıfın bel kemiği olarak tanımlıyordu (Karaömerlioğlu ve Balıkçı, 2013: 185). Türkiye'deki sağın, sınıfsız veya çatışmasız bir toplum kurgusunun kaynağı ve bunun ötesinde kendi ideolojisine dayanak oluşturacak bir toplumsal kategori olarak karşısında bulduğu kaynak esnaflardır. Nitekim sonraki on yıllarda da orta sınıfların artmasını sağlayan gruplardan biri olarak esnaf, muhafazakâr ideolojinin yaygınlaşmasının sorumlusu olarak görünmüş ve Türk politik çehresini düzenlemeye yardım etmiştir (Karaömerlioğlu ve Balıkçı, 2013: 183). Türkiye'de esnafa politik arenada açılan bu rol, daha önce sözü edildiği gibi akademik olarak çok fazla ele alınmamıştır. Özellikle esnaflığın modern kapitalizmle yaşadığı çelişki muhafazakâr ideolojinin kendisine devşirdiği söylemsel arka planı oluşturmuş görünmektedir. Hatta kimi zaman muhafazakâr ideolojinin aktörleri tarafından doğrudan doğruya göreve çağrılmaktadır. Örneğin son yılların muhafazakâr geleneğinin en etkili temsilcisi olarak Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan, esnaflarla ilgili şunları söylemektedir: "Bizim medeniyetimizde, milli ve medeniyet ruhumuzda esnaf ve sanatkar gerektiğinde askerdir, alperendir, gerektiğinde vatanını savunan şehittir, gazidir, kahramandır. Gerektiğinde asayiş tesis eden polistir, gerektiğinde adaleti sağlayan hakimdir" (Gazetevatan, Esnaf Gerektiğinde Askerdir, Polistir! 27 Kasım 2014)³⁹. Erdoğan'ın esnafa yönelik tanımlamaları da genellikle gelenek, kültür ve din vurgusu ile gerçekleşmektedir. Erdoğan'a göre,

"Bizim kültürümüzde, medeniyetimizde esnaf sadece alan, satan, ticaret yapan kişi değildir. Esnaf, semtimizin, mahallemizin, sokağımızın ağabeyidir. Esnaf, manevi değerlerimizin, geleneklerin, kültürün, dilin muhafızıdır. Esnaf, toplumsal dokunun, sosyal dayanışma ve adaletin adeta teminatıdır. En önemlisi de esnaf, güvenilirliğin, emin olma sıfatının, dürüstlüğün simgesidir" (Sabah, Erdoğan Esnaf ve Sanatkarlara Seslendi, 17 Eylül 2014).

Ancak esnafın kendi sorunlara ilişkin tepkileri ise bu ideoloji içersinde çoğunlukla klasik bir tutumla karşılanır⁴⁰.

Esnaf kategorisi muhafazakâr olmak zorunda olmasa da küçük mülkiyeti, küçük adamı temsil etmesi ve büyük girişimlerle gerçekleşen rekabette var olma savaşı veren bakkal amcası olarak nostaljik bir imge ile yüklenmiş ve söz konusu tepkisellik popüler kültürün de yardımı ile

³⁸ Cumhuriyetin kurucu ideologların da böyle bir solidarist toplum kurgusunun kaynağı olarak esnaf kategorisine rastlamak mümkün. Örneğin "Ziya Gökalp meslek ahlâkına ilişkin değerleri Türk tarihi içinde arar. Türklerde 'esnaf' teşkilatlarında ve loncalardaki meslek ahlâkı anlayışlarını hareket noktalarından biri olarak kabul eder" (Sağlam, 2004: 76). Benzer bir argüman Milliyetçi Hareket Partisi'nin 1970'lerdeki programında da mevcuttu: İktidarın altı meslek grubunu kendi görüşleri doğrultusunda korporasyonlar biçiminde örgütleyerek ülkeyi yönetmesi amaçlanmaktaydı (Ağaoğulları, 1998: 219).

³⁹ Bu açıklamalardan kısa bir süre, sonra İstanbul Kadıköy'de bir esnaf, camına kartopu isabet etmesi üzerine Nuh Köklü isimli bir gazeteciyi bıçaklayarak öldürdü (Cumhuriyet, Erdoğan'ın Esnafı, 18 Şubat 2015).

⁴⁰ Belediye ile anlaşmazlıkları nedeni ile Gaziantep'te Şahinbey Belediyesi'ne yürüyen esnaf polisin gazlı müdahalesi ile karşılaştı (Aktifhaber, Esnaf Belediye Yürüdü Polis Müdahale Etti, 27 Kasım 2015).

muhafazakâr ideolojinin varlık alanına aktarılmıştır⁴¹. Özellikle ekonomi politikalarında esnaf ve küçük üreticinin tedirginliğinin veya sıkıntılarının sürekli olarak gündemde tutulduğu, ekonominin bel kemiği olarak küçük girişimci fetişizmi ya da kaybolan değerlerin taşıyıcısı olarak esnaf medyanın önemli gündemleri arasında yer almaktadır.

Öte yandan esnaf kategorisi Türkiye'de kapitalizmle yaşanan çelişkinin en fazla popülerleştiği gruptur⁴². Modern kapitalizmin rekabetçi ortamında tutunma çabaları ve aynı zamanda orta sınıfa temsil ediyor olarak, diğer sınıflardan kaybedecek daha fazla şeyinin olması bu grubu muhafazakârlaştıran etkenler arasında yer almaktadır. Esnaf Türkiye'de tedirgin, endişeli ve (her ne olursa ona) tepkilidir. Ancak buna rağmen, esnaf kategorisi de aynı zamanda diğer büyük girişimciler gibi zengin olmak, konumunu yükseltmek arzusu içersindedir. Dolayısıyla tepkiselliğin önemli nedeni ulaşılmak istenenlerden kaynaklanmaktadır. Bunu engelleyen her tür toplumsal, kültürel veya ekonomik sorun ona ait tepkinin kaynağı olabilecektir.

Gaziantep Basınında Esnaf ve Suriyeliler

Esnafın yukarıda ele aldığımız Türkiye'deki algılanışını tahlil etmek için gazete haberleri iyi birer örnek olarak kabul edilebilir. Bu haberlerde esnaf hakkında üretilmiş anlamları teşhis etmek ve yukarıda açıklamaya çalıştığımız algılama biçimlerini doğrulamak mümkündür. Özellikle muhafazakâr ve reaksiyoner esnaf tipolojisinin varlığını taşra kentlerinde hissetmek veya en azından yerel basın aracılığıyla bu yönde bir esnaf algısının üretilmiş olduğunu teşhis etmek olası görünmektedir. Çünkü Türkiye'de taşra aynı zamanda Türk tipi muhafazakâr ideolojinin de kaynağını oluşturmaktadır⁴³. Özellikle yabancı ile karşılaşmaların doruk noktasında olduğu taşra şehirlerinde yer alan haberler, burada üretilen esnaf algısını da açık bir şekilde ortaya koyar niteliktedir. Gaziantep'te son yıllarda yaşanan gelişmeler bu ilişkileri tahlil etmeyi sağlayacak materyaller sunmaktadır. Gaziantep'te önde gelen yerel gazetelerin son bir yıldaki haberlerini mukayese etmek, esnaf, taşra ve muhafazakârlık arasındaki ilişkileri ve esnafın Türkiye'deki yukarıda tanımladığımız algılama biçimlerini örnekleyebilme kapasitesine sahip görünmektedir.

Gaziantep son bir kaç yıldır Suriye'de yaşanan savaşın sonuçlarını yakından yaşayan bir şehir. Savaş neticesinde birçok Suriyeli sığınmacı Gaziantep'te yaşamak zorunda. Bunların bir kısmı kamplarda yaşamlarını devam ettirirken önemli bir bölümü de şehrin yaşamına dahil olmuş durumda. Gaziantep'te halk ile Suriyeliler arasında zaman zaman gerilimler yaşanıyor. Bu gerilimli ilişkiler bazen de başrolü esnaf oynuyor. Dolayısıyla esnafın Suriyeli tedirginliğinin haberlerde özellikle vurgulanmakta olduğunu görmek mümkündür.

⁴¹ Ayrıca muhafazakâr ideolojinin kaynakları arasında yer alan aile birimi de esnaf toplumunun Türkiye'deki yaşayış biçimine karşılık gelmektedir: "Esnaf toplumu bir aile gibi esnaf, usta ve çırağın bir arada yaşadığı ve çalıştığı bir tür ailevi ilişkilerden oluşmaktadır. Bu yüzden, onlar arasındaki ilişkiler toplumsal bir sözleşmeden çok ahlaki değerlerden temellenir ve informeldir. Bu durumdaki sosyal bağlar, ekonomik temelden çok ahlaki değerlerle karakterize edilir. Bu algı, Türk esnafının kültürel muhafazakârlıklarını korurken, ekonomik konulardaki 'ilerici' karakterlerini açıklar (Karaömerlioğlu ve Balıkcı, 2013: 193). Böylece Türkiye'de esnaf, değerler, ahlak ve kültür konusunda muhafazakâr iken bu tutuculuğunu ekonomik alana taşımış değildir.

⁴² Örneğin 2001 yılındaki ekonomik kriz öncesinde şiddetli esnaf protestoları yaşanmış bunlar da medyada geniş yer bulmuştu. Bir esnaf dönemin Başbakan'ı Bülent Ecevit'in önüne yazar kasa atmış, daha sonra da beş bin kadar esnaf, "esnaf bitti" sloganları atarak başbakanlığa yürümek istemişti (*Bianet*, Esnaf Başbakanlık Önünde ve Her Yerde, 05 Nisan 2001).

⁴³ Çiğdem'e göre muhafazakârlık, modern zamanların seküler akideleri olarak değişimden, dönüşümden, yenilikten yani müstakbel bir durumun öncesinden farklılaşmasını sağlayacak bir evrilmeye duyulan korkunun, değişmez bir tözün, tahrif olmamış bir topluluğun, tarihe direnebilmiş bir varoluşun varlığı olarak organik hatta otantik bir toplum ve insan anlayışını zorunlu kılar (2001: 36-37). Tüm bunlar aynı zamanda taşraya yüklenen anlam ve içeriklerle kesişen çağrışımlara sahip.

Örneğin "Esnaf Tedirgin" (Telgraf, 17 Kasım 2014) başlıklı haberde şu ifadeler yer verilmektedir: "Sonunda bunu da gördük... Atatürk Bulvarı üzerinde bulunan Sığınmacılar ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği'ne yardım almak için giden Suriyeliler, dernek binasına alınmayınca duruma tepki göstererek yolu trafiğe kapattı. Olay yerine gelen polis ekipleri, Suriyelileri ara sokağa alarak yolu trafiğe açarken, yardım almak isteyenlerin sayısının fazlalığı nedeniyle binaya alınmadıkları öğrenildi". Haberin sonunda ise "yardım almak isteyenlerin sayılarının her gün arttığını belirten çevre esnafı, durumdan tedirgin olduklarını belirtti" ifadelerine yer verilmektedir. Haberin girişinde "sonunda bunu da gördük" ifadesi, Suriyelilerin herhangi bir tepkilerini dile getiriyor oluşunu marjinalleştirmektedir. Giriş sözcüğü, henüz başlangıçta söz konusu eylemin veya tepkinin haksızlığını, gereksizliğini ve biraz da misafir olarak görülenlerin sınırı aştığına işaret etmektedir.

Esnafların Suriyeli tedirginliği, aynı zamanda yaşam biçimlerine yönelik uyumsuzluktan da kaynaklanmaktadır ki bu uyumsuzluk çoğunlukla kültürel muhafazakâr talepleri yansıtmaktadır. Örneğin Gaziantep yerel basınında yer alan "Vatandaş da Esnaf da Tedirgin" başlıklı bir haberde de böyle bir uyumsuzluğa vurgu yapılmaktadır (Gaziantep27, 29 Mayıs 2014). Haberde söz konusu rahatsızlık şu ifadelerle aktarılmaktadır:

"Atatürk Bulvarı esnafı, iş merkezlerini kiralayan Suriyelilerden rahatsız. Suriyelilerin giyim kuşamlarına dikkat etmeden, pencere önlerinde oturduklarını söyleyen esnaf bundan hem çalışanlarının hem de müşterilerinin rahatsız olduğunu belirtiyor. Bey Mahallesi Muhtarı Şahin Yeşilyurt, 'Suriyelilerin çoğu kayıtsız. Lokantaları var, telefon satış yerleri var, kaçak sigara satıyorlar. Esnaf da vatandaş da rahatsız. 100 liralık ev 700 lira oldu. Durum vahim. Bunlara çözüm bulunmalı. Bir eve 3 kişi geliyor 25 kişi oluyorlar' dedi".

Giyim kuşamlarına dikkat etmeyen Suriyeli imgesi, esnafların kültürel kodlarına yönelik bir uyumsuzluğu ima eder görünmektedir. Bu şekilde pencere önünde oturuyor olmak aynı zamanda esnafların ve ona ait dili aktaran gazetenin Suriyelilerin kendi hallerine ait görünürlüğüne dair tahammüllerinin sınırını göstermektedir. Suriyelilerin tanımlanmamış olmaları veya kayıt altına alınmamışlıkları da "bunlar" zamiri ile hitap edilmelerini doğuracaktır. Ayrıca Suriyelilerin yaptıkları işlerin sıralanışında da suçla ilgili bir örnek normal, sıradan insanların yapacağı işlerle bir araya getirilmiştir. "Akşama kadar oturuyorlar" ara başlığından sonra gazetecinin görüştüğü esnaf yayın kuruluşuna göre şunları söylemektedir:

"Suriyelileri misafir olarak kabul ettiklerini, ancak bu arada iş merkezlerine yerleşen ve sabahtan akşama kadar oturan Suriyelilerin kendilerini tedirgin ettiğini belirtiyor. Esnaf, 'Bu kişiler pencere önünde kıyafetleri de uygunsuz şekilde gün boyunca oturuyor. İşyerlerimizde bayan da çalışıyor, öte yandan bayan müşterilerimiz de var. Ne yiyorlar, ne içiyorlar bilmiyoruz. Ellerinde telefon sürekli birileriyle konuşuyorlar. Bunlar kim? Tedirgin olmaya başladık. Birileri bize bu kişilerin güvenli olduğunu söylesin, bizde rahatlayalım' dediler".

Suriyeli tepkilerinde çoğunlukla 'misafir' olarak kabul gören bir mülteci algısının üretildiği görülmektedir. Suriyelileri 'misafir' olarak görmek aynı zamanda Türk toplumunda belirli türde davranış kalıplarına dair beklentilere işaret etmektedir. Misafirden beklenen davranış biçimleri, misafir olunanın koşullarına uymaktır. Burada da anlaşılan esnaf için Suriyeliler misafir kategorisinde değerlendirilmekte ancak bazı kurallara uymadıklarına işaret edilmektedir.

Açıklamalarda öte yandan kadın (metinde bayan) etrafında oluşturulmuş bir namus ve kültür savunusu geliştirilmektedir.

Elbette esnafın tepkisi olarak kurgulanan bu haberlerin ve toplumda yaygınlaşan Suriyeli karışıklığının bir takım sonuçları olacaktı. Bir ev sahibinin Suriyeli kiracısı tarafından bıçaklanması üzerine Gaziantep'te Suriyelilere yönelik bir linç girişimi yaşandı. Bu gösterilerde özellikle Suriyelilere ait dükkânların da tahrip edildiği gazeteler tarafından dile getirildi (Bkz: Telgraf, Bu Kez Ünalı Karıştı, 13 Ağustos 2014). Linç girişimlerine karşı alınan önlemlerden biri de Suriyeli esnafa ait Arapça tabelaların kaldırılmasıydı. "Arapça Tabelalar Kaldırıldı" başlıklı bir haberden öğrenildiğine göre, Büyükşehir Belediyesine bağlı Zabıta Daire Başkanlığı yaptığı çalışma sonucu Arapça yazılı tabelaların Türkçeye çevrilmesi için ilk olarak uyarıda bulunmuş, yapılan uyarılara rağmen kaldırılmayan 85 Arapça tabela kaldırılmıştır (Telgraf, 29 Ağustos 2014). Bu tür haberlerde doğrudan bir esnaf tepkisine dair yansımaları görmek pek mümkün değildir. Ancak tepkilerin Suriyelilerin dükkânlarına yönelik olması ve hatta sorunu giderme yolu olarak Suriyeli esnafa ait tabelaların Türkçeleştirilmesi büyük ölçüde esnafın daha önceki duyarlılığının sonucu olarak okunabilir. Ayrıca olaylardan önce yapılan bir başka haberde de Gaziantep'in bir mahallesinin burada Suriyeliler tarafından açılan dükkânlarla bir Arap şehrine benzediği dile getirilmiştir (Gaziantep Sabah, İnönü Caddesi Halep veya Şam Gibi, 19 Mayıs 2014).

Yine bu karmaşık ortamdan çıkış yolu, esnafın sağduyusu sayesinde gerçekleşecektir. Örneğin emlak odası başkanın bayram için yaptığı açıklamada birlik ve beraberlik vurguları ön plana çıkmaktadır. Habere göre başkan "Kurban Bayramı vesilesiyle birlik ve beraberliğimizi güçlendirerek, ayrımcılık ve kaos çıkartanlara fırsat vermeyelim" demektedir (Gaziantepsabah, Ayrımcılık ve Kaos Çıkartanlara Fırsat Vermeyelim, 01 Ekim 2014). Esnafın Türkiye'de daha önce organik bir toplum tahayyülünün aktörü olarak özellikle muhafazakâr ve milliyetçi ideolojilerde önemli bir yeri olduğu vurgulanmıştı. Esnafın düzensizlik karşısında istikrar ve güvenlik arayışı bu toplumsal tahayyülün uzantısıdır. Burada da benzer bir tema ile karşı karşıyayız. Elbette bunun gerekçelerinden biri de bu tür gösteri ve düzensizliklerden en fazla zararı görenlerin kendilerinin olduğunu düşünmeleridir. Örneğin IŞİD ve Kürt kuvvetleri arasında geçen Kobane çatışmaları sırasında Gaziantep'te yaşanan gösterilerde esnaf yaşadığı zararın telafi edilmesini istemektedir. Üstelik bu dönemde esnaf tarafından yapılan açıklamalarda esnafa ait toplumsal kurguyu açık bir şekilde görmek mümkündür. Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu Genel Başkanı'nın yaptığı açıklamalar şu şekildedir:

"IŞİD'in Kobani'ye saldırmasını bahane edenler, ülkemizin birçok ilinde ve semtinde izinsiz gösteri yaparak, esnaf ve sanatkara zarar vermişlerdir. Esnaf ve sanatkarımızın zararı çok büyüktür. Mağdur edilen esnafımızın yaraları zaman kaybedilmeden sarılacaktır. Müşterek yaşadığımız bu geniş coğrafyanın önemli günlerinin coşkusunu bu tür korsan gösteriler bozamayacaktır. Evine ekmek götürmekten başka amacı olmayan esnafımızın dükkanını kapattırmaya hiç kimsenin hakkı yoktur. Yurdun çeşitli yerlerinde izinsiz yapılan gösterilerde maddi hasarları devletimiz karşılayacaktır" (Gaziantepsabah, Gösterilerde En Büyük Zararı Esnaf Görüyor, 09 Ekim 2014).

Burada konu edilen gösteriler Suriyeliler ile ilgili değildir. Ancak Suriye’de yaşanan bir savaşın uzantısı olarak gerçekleşen olaylara karşı esnafın tutumunu ve perspektifini yansıtıyor olması açısından önemli görünmektedir. “Evine ekmek götüren” esnaf metaforu esnafın saflığını ve ideolojiksizliğini vurgulamaktadır. Bu tür metaforlar esnaf mağduriyetinin altını çiziyor olması açısından da önemlidir. Özellikle bu tür eylem ve gösterilerde başka hasar veya kayıplar değil de esnafın yaşadığı mağduriyetler önemli ölçüde muhafazakâr söylemin ideolojik bagajını oluşturmaktadır. Öte yandan basında esnafın Suriyelilere ilişkin yaklaşımının ender örneklerinden birine de burada yer vermek gerekiyor. Bir habere göre Gaziantep’li fırıncılardan biri Suriyeli ve yoksul insanlar için “muhtaç insanlara ekmek bırak” kampanyası düzenlemiştir. Fırın rafına bırakılan ekmekler Suriyeli ve yoksul insanlar tarafından akşamları alınmaktadır (Telgraf, Fırıncı Esnafından Örnek Davranış, 16 Ocak 2014).

Sonuç

Esnaf ve zanaatkârlar kapitalizmin gelişim süreci içerisinde özellikli bir görünüme sahiptir. Bu süreç içerisinde proleterleşme tehdidi altında kalmış ya da vasıflı işçi konumuna gelmiş olarak yaşanan sorunlar karşısında kapitalist endüstrinin muhalifleri arasında yer alabilmiştir. Öte yandan esnaf ve zanaatkârın eski üretim biçimlerini yansıtan niteliği de her zaman popülerliğini korumuştur. Türkiye’de ise esnaf kategorisi akademik çalışmalarda toplumsal ve politik rolü bağlamında çoğunlukla görmezden gelinmiştir. Türkiye’de esnaf çoğunlukla ekonominin bel kemiği olarak kabul görmüştür. Ayrıca esnaf Türkiye’de muhafazakâr ve dayanışmacı toplum tahayyüllerinin taşıyıcısı olarak politik ve kültürel alana da taşınmıştır. “Ekmek teknesi”nin koruyucusu, “küçük adam”, “geleneğin temsilcisi” olarak muhafazakâr aktörler tarafından da sıklıkla kutsanmıştır.

Esnafa yönelik bu muhafazakâr tema, aynı zamanda, muhafazakâr ideolojinin beşiği olarak kurgulanan veya üretilen taşrada daha da belirginleşmektedir. Taşra şehrinin esnafı, özellikle modernizm ile gelenek arasındaki gerilimli ilişkiyi Batılılaşma ve kendi olarak kalma arasındaki ikililiğe taşıyan bir toplumsal aktör olarak karşımıza çıkar. Taşrada esnaf her an tehdit altındadır. Çünkü ekonomik olarak taşraya taşınan büyük sermaye ile mücadele ederken kaybedecek çok şeyinin olduğunu farkındadır. Bu nedenle toplumsal nizam burada daha bir önem kazanmaktadır. Her farklılık bu nizamı bozacak gelecek kötü günlerin habercisi olabilir. Tam da bu ortamın içerisinde kente gelmiş göçmen nüfuslar tehdidin açık gösterenleri olabilir. Gaziantep’te de savaştan kaçan Suriyelilerin kentte esnaf için oluşturduğu görüntü buna benzemektedir. Ancak bununla ilgili olarak esnaf hakkında bir genellemeye ulaşmamak da gerekir. Çoğunlukla bu genellemeyi tesis eden unsurlar kültürel ve politik alandan yayılmaktadır. Politik ve kültürel alanı besleyen kaynaklar - ki burada taşra basınıdır- bu sürecin oluşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Yerel medyada türetilmiş “esnaf tedirginliği”, kent içerisindeki fısıltı gazetesi aracılığıyla da şişirildikçe, aktarılabilecek bir yer arar hale gelmektedir. Türkiye’deki orta sınıfın toplumsal kabullerinin şekillenmesinde de önemli bir rolü olan esnaf kategorisinin bu kriz anında ürettiği ani tepkisellik toplumsal sorunun gerçek kaynaklarından çok mağdurlara yöneliktir. Ancak düzenin tesisini de yine oluşturacak olan esnafın kendisidir. Bu tür tepkiselliklerinin sonucunu düzelten yine esnafın birlik, kardeşlik duygusunun hayata geçirilmesidir. Çünkü esnaf düzensizlikten memnun değildir. Öte yandan bu düzenin tesisi de devletin sorumluluk alanı içersine dahil edilmiştir. Ancak ne yazık ki(!) esnafın hak arama mücadeleleri de yine aynı devlet tarafından pek hoş karşılanmamaktadır.

Anahtar sözcükler: Suriyeli mülteciler, Türkiye, Esnaf, Gaziantep, Suriye iç savaşı.

Kaynaklar

1. Ağaoğulları, Mehmet Ali (1998). Aşırı Milliyetçi Sağ. Geçiş Sürecinde Türkiye. İrvin Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak (der.) içinde. İstanbul: Belge. 189-236.
2. Beaud, Michel (2003). Kapitalizmin Tarihi. Çev., Fikret Başkaya. Ankara: Dost.

3. Bosnalı, Ömer (2004). “Ahiliğin Üretim ve Tüketim Mekanizmasındaki Yeri ve Günümüze Uyarlanması”. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2(9): 39-46.
4. Çiğdem, Ahmet. (2001) Taşra Epiği. İstanbul: Birikim.
5. Ellis, Ellen Deborah (1923). “Guild Socialism and Pluralism”. The American Political Science Review. 17 (4): 584-596. Retrieved, March 05, 2015, from <http://www.jstor.org/stable/1943758>.
6. Epstein, S. R. (2008). “Craft Guilds in the Pre-Modern Economy: A Discussion”. The Economic History Review. 61 (1): 155-174. Retrieved, March 05, 2015, from <http://www.jstor.org/stable/40057560>.
7. Esnaf ve Sanatkarlar Meslek Kuruluşları Kanununu (2005). <http://www.tesk.org.tr/tr/5362/5362.php>. (Erişim tarihi: 29 Haziran 2013).
8. Harvey, David (2013). Asi Şehirler. Çev., Ayşe Deniz Temiz. İstanbul: Metis.
9. Heaton, Herbert (1985). Avrupa İktisat Tarihi I. Çev., Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş. Ankara: Teori.
10. Hobsbawm, Eric (1984). “Artisan or Labour Aristocrat?”. The Economic History Review. 37 (3): 355-372. Retrieved, March 02, 2015, from <http://www.jstor.org/stable/2597286>.
11. Hobsbawm, Eric (1998). Sanayi ve İmparatorluk. Çev., Abdulllham Ersoy. Ankara: Dost.
12. Hobsbawm, Eric (2014). Parçalanmış Zamanlar 20 Yüzyılda Kültür ve Toplum. Çev., Osman Akınhay. İstanbul: Agorakitaplığı.
13. Huberman, Leo (2007). Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla. Çev., Murat Belge. İstanbul: İletişim.
14. Karaömerlioğlu, M. Asım ve Balıkcı, Emre (2013). “The ‘Forgotten’ People: Turkey’s Artisans in the 1950s”. British Journal of Middle Eastern Studies. 40 (2): 183-204. Retrieved, March 05, 2015, from <http://dx.doi.org/10.1080/13530194.2013.790293>.
15. Mardin, Şerif (1991). “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”. Türk Modernleşmesi içinde. İstanbul: İletişim. 195-298.
16. Sağlam, Serdar (2004). “Ziya Gökalp’te ‘Solidarizm’ ve ‘Milli İktisat’”. Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 1: 67-83.
17. Stott, Richard (1996). “Artisans and Capitalist Development”. Journal of the Early Republic. 16 (2): 257-271. Retrieved, March 02, 2015, from <http://www.jstor.org/stable/3124249>.
18. Türk Dil Kurumu (TDK). <http://www.tdk.gov.tr>. (Erişim Tarihi: 01 Mart 2015).
19. Wright, Anthony W. (1974). “Guild Socialism Revisited”. Journal of Contemporary History. 9 (1): 165-180. Retrieved, March 05, 2015, from <http://www.jstor.org/stable/260274>.
20. Yücel, Fatih (2008). “Kent Esnaf ve Zanaatkarlarının Ekonomik Sorunları, Tehditler ve Çözüm Önerileri – 1”. <http://www.yerelsiyaset.com/pdf/nisan2008/15.pdf> : 67-73. (Erişim Tarihi: 01 Temmuz 2013).

Haberler

21. Arapça Tabelalar Kaldırıldı (29 Ağustos 2014). www.telgraf.net/arapca-tabelalar-kaldirildi-haberi-29942.html.b (Erişim Tarihi: 14 Şubat 2015).
22. Ayrımcılık ve Kaos Çıkartanlara Fırsat Vermeyelim. (01 Ekim 2014). <http://www.gaziantepsabah.com/ayrimcilik-ve-kaos-cikartanlara-firsat-vermeyelim.html>. (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2015).
23. Bu Kez Ünalı Karıştı (13 Ağustos 2014). www.telgraf.net/bu-kez-unaldi-karisti-haberi-29267.html. Erişim Tarihi: 13 Şubat 2015).
24. Erdoğan Esnaf ve Sanatkarlara Seslendi (17 Eylül 2014). <http://www.sabah.com.tr/gundem/2014/09/17/erdogan-esnaf-ve-sanatkarlara-sesleniyor> (Erişim Tarihi: 05 Mart 2015).

25. Erdoğan'ın Esnafı (18 Şubat 2015).
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/216995/Erdogan_in_esnafi.html. (Erişim Tarihi: 06 Mart 2015).
26. Esnaf Başbakanlık Önünde ve Her Yerde (05 Nisan 2001).
<http://www.bianet.org/bianet/toplum/1593-esnaf-basbakanlik-onunde-ve-heryerde>. (Erişim Tarihi: 06 Mart 2015).
27. Esnaf Belediyeye Yürüdü Polis Müdahale Etti (12 Şubat 2015).
<http://www.aktifhaber.com/esnafi-belediyeye-yurudu-polis-mudahale-etti-1121550h.htm>. (Erişim Tarihi: 05 Mart 2015).
28. Esnaf Gerektiğinde Askerdir, Polistir! (27 Kasım 2014).
<http://www.gazetevatan.com/-esnaf-gerektiginde-askerdir-polistir--700932-gundem>. (Erişim Tarihi: 05 Mart 2015).
29. Esnaf Tedirgin (17 Kasım 2014). <http://www.gaziantep27.net/guncel-esnaf-tedirgin-481456.html>. (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2015).
30. Fırıncı Esnafından Örnek Davranış. (01 Ocak 2014). www.telgraf.net/firinci-esnafindan-ornek-davranis--haberi-21142.html. (Erişim Tarihi: 16 Şubat 2015).
31. Gösterilerde En Büyük Zararı Esnaf Görüyor. (09 Ekim 2014).
<http://www.gaziantepsabah.com/gosterilerde-en-buyuk-zarari-esnaf-goruyor.html>. (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2015).
32. İnönü Caddesi Halep veya Şam Gibi (19 Mayıs 2014).
<http://www.gaziantepsabah.com/inonu-caddesi-halep-veya-sam-gibi.html>. (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2015).
33. Vatandaş da Esnaf da Tedirgin (29 Mayıs 2014). www.gaziantep27.net/guncel-vatandas-da-esnaf-da-tedirgin-477341.html. (Erişim Tarihi: 16 Şubat 2015).

MUHAFAKAZÂRLIK, BASTIRMA VE MEDYA; YINE DE BİR POTANSİYEL OLARAK ÇOK-KÜLTÜRLÜLÜK: GAZİANTEP ÖRNEĞİ

CONSERVATISM, REPRESSION AND MEDIA; THE MULTICULTURALISM AS A POTENTIAL YET AGAIN: AN EXAMPLE OF GAZİANTEP CITY

Gökhan GÖKGÖZ, Yrd.Doç.Dr.
Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, TÜRKİYE
gokhangokgoz@gantep.edu.tr, +90 533 340 86 05

Özet

Bu çalışma Gaziantep'te doğan ve burada yaşayan seks işçisi LGBT (Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transseksüel) bireylerle yapılan derinlemesine görüşmeler üzerinden bu bireyler tarafından tekrardan üretilen muhafazakârlık tezahürlerini anlamaya çalışacaktır. Bununla beraber aynı LGBT bireylerinin, Gaziantep yerel yazılı basınında temsiline odaklanacak; basının ilgisi, dili, kurgusu vasıtasıyla bu kez medyanın bu toplumsal-politik denklikteki yeri anlaşılmaya çalışılacaktır.

Giriş

Gaziantep, Türkiye'nin güneydoğusunda yerleşik bir kent. Kurtuluş savaşının sembol kentlerinden biri; resmi tarih yazımına bakılırsa isminin önündeki Gazilik ünvanını da bu savaşta Fransızlara karşı gösterdiği kahramanlığa borçlu. Tarihten gelen ve kentin isminde de kendisini hemen belli eden bu mukaddesat, kentin siyasal ve toplumsal dokusuna sirayet eden muhafazakârlık görünümü ile de sonsuz bir uyum içinde. Muhafazakârlık görünümü; zira toplumsal deneyimin kendisinde karşılığını bulan bir muhafazakârlık değil bu, kentin hızla kapitalistleşmesi sürecinde eskinin ağırlığına, yavaşlığına, tadına, derinliğine yaslanan bir muhafazakârlık değil, çokça söylendiği üzere bir Tanpınar muhafazakârlığı değil örneğin, "...tezhiplerin çiçeklerinde solmaz bir bahar vehmeden, aynaların derinliklerinde geçmiş zamanların ve bilinmeyen iklimlerin insanlarıyla konuşan..." (Tanpınar, 1998: 25) bir muhafazakârlık değil. Aksine ekonominin hızlı değişim sürecinin bir "hız" olarak algılanmamasını, bu hızın korkutuculuğunu öteleyen ve böylece belki de kentin bu değişim sürecindeki yerini "hızlıca" almasını sağlayan bir retorik; bir baklava örneğin ya da bir Antep fıstığı, tarihsel belleğe ilişkin naif, romantik, konforlu ve tabii seçici birer dokunuş. Kentler hiyerarşisinde bir adım öne çıkmaya vesile olacak imaj parçaları, kenti bir cazibe merkezi kılmaya dönük olarak tarihin derinliklerinde varolduğuna inanılan birer kayıp anahtar. Ama en nihayetinde ekonomik anlamda ülkenin en büyük 5. ekonomisi olup da kültürel anlamda bir kitap fuarına ev sahipliği yapamamamın yarattığı uçurumu kapatmaya dönük olarak çalışan bir muhafazakârlık bu; kültürel boşluğu ekonomiden devşirilen güçle, şaşalı bir yaşamla, üzerine hilal işlemeli parlak mobilyalarla, altın rengi komodinlerle doldurmaya çalışan bir görünüm. Oysa adına "tarihsel bellek" denilen bu çekmecelere bakıldığında, bir de Ermeniler var örneğin. Antep'te yaşayan Ermeniler, Hristiyanlığın her mezhebinden toplamda 5 büyük kilisesi ve çok sayıda okulu olan büyük bir cemaat; çoğunlukla tüccar ve dolayısıyla şehrin sermaye sınıfını da ayakta tutuyorlar. En önemlisi 19. yüzyılın sonlarına değin kentin diğer mensubiyetleri ile aralarında hatırı sayılır bir uyum var. Ancak bu çok-kültürlülük, kentin genel havasına, mimarisine, yemeklerine sinmiş bu koku, o tarihsel akış içerisinde bir anda değişiyor, aksine bürünüyor.

Bu çalışmadaki konumuz ne Ermeniler ne de söz konusu tarihsel muhasebeyi yapmak; ama buradan bahis açarak işaret edilebilecek iki şey var: Birincisi, Ermenileri, tarihsel belleğin arka sıralarına iten o hiyerarşi, başka bir yerden bugün tüm "ötekiler" in görünür olmasına engel olan bir örtü olarak çalışıyor; bir başka deyişle, Ermenilerin, egemen kültürel değerler dizgesi karşısındaki tarihsel konumu, bu egemen çerçevenin dışarıda bıraktığı diğer tüm kimlikler ile benzer bir kaderi paylaşıyor. Kimler? Örneğin, Antep'teki biyolojik cinsiyet algılarının kapsamadığı diğer cinsel yönelimler, eşcinseller, trans bireyler. İkincisi, bu tarihten bahis açmak demek, toplumsal belleğin tozlu raflarına bakmayı gerektirse de, ve belki etrafını örümcek ağları bağlamış da olsa, orada var olduğunu bildiğiniz bir potansiyelden bahsetmek demek. Evet, Ermeniler vardı; naif biçimde hep

söylenildiği üzere, bu toprakların asli çocuklarıydılar. Onların varlığı, içinde yaşadığımız toplumsal gerçeklik içinde benzer kaderi paylaşan diğer varoluşlar için bir projeksiyon imkanı yaratabilir. Bir başka deyişle, her ne kadar bastırılmış olsa da, üzerinde yıllardır mevcut o "örtü"nün altında gün yüzü görmediğinden parlaklığını kaybetmiş olsa da, bir "potansiyel" keşfedilmeyi bekliyor. Tüm ötekileri anlamak için, özellikle de konumuz açısından özgül bir önemi olan Antep'teki trans-seks işçilerini görünür kılmak için.

Kuramsal Çerçeveye İlişkin Ana Hatlar

Potansiyel kavramı, Agamben'in de vurgularından birisi. Ona göre toplumsal bir alan içerisinde bireylerin potansiyel-deneyimleri ile onları çevreleyen kurumların potansiyel-kökenleri karşı karşıya gelir. Hangi potansiyelin edime aktarılacağını ise, ikisi arasındaki ilişki-karşılıklık belirler (Agamben, 1999). Bir başka yerden, herhangi bir olgunun, "kendi yokluğunda hüküm sürmeye ve geçersizliğiyle geçerli olmaya işaret eden" bir potansiyeli vardır; gerçekleşmeme potansiyeli (Agamben, 2001: 40). Bu potansiyel, çerçevenin dışında bırakılmaya niyetlenilen herhangi bir olgunun asla tam anlamıyla dışarıda bırakılamayacağını, çerçeve ile ilişkisinin tamamen koparılamayacağını işaret eder. Zira çerçevenin içerisi ile dışarıları arasındaki bir kapı eşliğine bırakılan ve arada sırada göz ucuyla varlığından emin olunan o potansiyelin edimsel ile yeniden eklemlenme gücü her daim vardır. Toplumsal gerçekliğin bitmiş/sonlu bir süreç olmadığına ve bir mücadele alanı olarak yeniden inşasına ilişkin yapılan bu müdahaleye kulak vermek gerek.

Modern hayat içerisinde edimselliğin önceliğine karşın Aristoteles'in potansiyel ile edim arasında kurduğu ilişkiyi takip eden Agamben'e göre de (2001), "potansiyel, hem edimselden önce gelir" (s.59) ancak edimsele dönüşmeme ve/veya olmama potansiyelini de içerir. Kısaca, "her potansiyel, aynı şeyin aynı türden potansiyelsizliğidir" de (s.60). Kritik uğrak, "Potansiyelin edimselliğe dönüşebildiği tek nokta, kendi olmama potansiyelini iptal ettiği andır. Potansiyelsizliği iptal etmek, bu potansiyelsizliği yok etmek değil, tam tersine, bunu gerçekleştirmek, kendisini kendisine vermek için potansiyeli yeniden kendisine bağlamaktır" (s.61). Potansiyel ile egemenlik kavramları birbiriyle ilişkili kavramlardır: "Potansiyel, varlığın kendi kendisini egemen olarak inşa etmesine aracılık eden şeydir" (s.61). Dolayısıyla nerede bir egemenlik ilişkisi varsa, orada kendini gerçekleştiren bir olma kadar, kendini gerçekleştiremeyen olmama/olamama durumu da vardır. Nitekim, Gérard Mairet'in gözlemlediği üzere egemen devlet de, "her iktidarda varolan iki unsurun (...) potansiyel ilkesi ve bunun uygulanma biçiminin yeniden birleştirilmesine dayanan bir potansiyel ideolojisi üzerine inşa ediliyor" (akt. Agamben, 2001: 63). Dolayısıyla mevcut toplumsal iktidar ilişkiler alanında kendini gerçekleştiremeyen ve/veya olamayan her varoluş, potansiyel olarak, potansiyel içinde bir yer kaplamaya, potansiyelin kendini gerçekleştiren tarafıyla aynı anlam ağında yer almaya devam ediyor; ontolojik bir biraradalık bu, zorunlu bir yan yanalık. Gaziantep'teki trans bireyler de öyle; bir potansiyel olarak oradalar.

Devlet, bu potansiyelin hayatla buluşabilmesinin önüne engeller koyan; bunu da bazen şiddet bazen de ideolojik ve mitsel duvarlar örerek yapan temel bir mekanizma. Devlet, kolay ele avuca geliveren bir kavram değil, anlamlandırmak zor. Devlet, nedir? sorusuna yanıt bulabilmek için ne değildir? sorusunun yanıtını aramaktan başlamak gerek belki de: Devlet, halkın beklentilerinin doğrudan karşılık bulduğu bir yer değildir mesela, devlet-halk kavramları çokça sanıldığı gibi özdeş kavramlar değildir bir başka deyişle. Buna karşın devlet, sermayenin çıkarının doğrudan aracısı olan bir yapı da değildir; devlet-sermaye kavramları a priori birbirinin yerine kullanılabilecek, doğrudan birbirinin paraleline tekabül eden yapılar değildir bir başka deyişle. Devlet, önemli; bu önemini de hegemonya yaratma kapasitesinden alır, sermayenin talepleri ile toplumun beklentilerini bir noktada birbirine tutturabilme becerisine sahiptir, o "nokta" kendi kurumsal çıkarlarının da denk düştüğü bir noktadır diğer yandan. Dolayısıyla sermaye ile toplum, devletin bünyesinde temsil edilen bir yapısal uygunluk içerisinde yerlerini alırlar. Bu yapısal uygunluk, farklı alanların bu uzlaşısı, hiç kuşkusuz toplumu birarada tutan kültürel-değerler üzerine de bir uzlaşıdır aynı zamanda; kapitalizm gibi bir ölçek ekonomisi bir kültürel-çoğunluk rejimi üzerinden kendisini yeniden üretir zira.

Poulantzas, bu sebeple devletin kurumsal varlığı ile devletin alanı arasında bir ayrım yapar. Devlet, kendi kurumsal varlığının çok daha ötesine uzanır bir başka deyişle. Devletin alanı, son

kertede devletin iktidarına bükülen bir ideolojinin alanıdır; ancak ilk kertede bu ideolojik ağ içerisindeki mikro-iktidar alanlarına yakından bakmayı gerektirir. Jessop'un, Poulantzas ile Foucault arasındaki gerilimli ilişkiye eşlik eden teorik bir yakınsama olarak tarif ettiği bu durum, toplumsal gerçekliğin makro ve mikro düzeylerini eklemlenmeye dönük bu çaba, devleti bir toplumsal ilişki olarak ele almanın imkanını da yaratır. Bir başka deyişle, "Poulantzas'ın (...) kendi devlet açıklamasını bazı Foucaultcu bakış açılarıyla bütünleştirmeye çalışması..." (Jessop, 2008: 61) ve "Foucault'un (...) devlet gibi makro-fenomenlerle bir toplumsal düzen analizi başlatmaya olan ihtiyacı vurgulaması" (Jessop, 2008: 260) çabalarını birbirine bağlayacak şekilde devlet, toplumsal iktidar ağının merkezi kategorisi olarak kurulmuştur. En nihayetinde devletin ideolojik alanı ve hegemonya inşa kapasitesi ile toplumsal alandaki mikro-iktidar alanları arasında bir diyalektik ilişkiye veya bir karşılıklılık ilişkisine ihtiyaç vardır; "çoğul mikro-iktidar alanları", "devletin alanı" içinde birbirine bağlanır.

Anlaşıldığı üzere devlet, Foucault'un da ilgi odağında yer alır: "Modern devlet'i, bireylerin üstünde, onların ne olduğunu hatta varlıklarını görmezden gelerek gelişmiş bir şey olarak değil; tam tersine bireylerin tek bir koşulla dahil edilebileceği -bu bireyselliğe yeni bir biçim verilmesi ve bir dizi çok spesifik örüntüye tabi kılınması koşuluyla- çok gelişkin bir yapı olarak görmeliyiz" (Foucault, 2000: 66). Anlaşıldığı üzere modern devlet, efendi-köle ilişkisine yaslanan geleneksel iktidar biçimlerinden farklı olarak, bireyselleşmeyi salık verir. Kendi iktidarını yeniden üretecek çerçeveleri tamamlayacak aktif öznelerle ihtiyaç duyar. Modern biyo-iktidar, özneleştirilen bir iktidardır; bireyleri belli bir noktaya sabitlemez, görünürde kimsenin zorunlu bağlılıkları yoktur, ekonomik ve siyasal alan tüm bireylerin erişimine açıktır, öznelerin üzerinde gezinmesini bekleyen geniş toplumsal alanlar bulunur. Sadece toplumsal normlar vardır; bireylerin özneleşmesi ve bu "normalizasyon" sürecinden payına düşeni alması beklenir. "Bu iktidar biçimi bireyi kategorize ederek, bireyselliği ile belirleyerek, kimliği ile bağlayarak, ona hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eder. Bu, bireyleri özne yapan bir iktidar biçimidir" (s.63). Ancak buradaki "özne", tıpkı Agamben'in "potansiyel"i gibi çift yönlü bir anlama sahiptir. "Özne sözcüğünün iki anlamı vardır: Denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tabi olan özne ve vicdan ya da özbilgi yoluyla kendi kimliğine bağlanmış olan özne" (s.63). Foucault'un, "özne"nin epistemolojik statüsüne ilişkin bu felsefi müdahalesi, Fransızcada "sujet" (özne) kelimesinin aynı zamanda "tebaa" yani tabi olan anlamını taşımasının, yani dilsel olanın toplumsal iktidar ilişkilerinin alanına tahvil edilmesinin de bir örneği. Yani öznenin alanı, aynı zamanda söylemsel bir alan. Dildeki temsiller üzerinden taşınan iktidar, bedene yöneliyor; dilin ve bilginin sınırlarını belirleyerek onu (bedeni) bu iktidar oyunun bir parçası haline getirmeye odaklanıyor. Althusser, ideolojinin, insanın özne olarak çağrılması suretiyle işlediğini söyler; burada Foucault'a ilişkin benzer bir vurguyu paylaşır. Farklı teorik pozisyonlara sahip Fransız felsefecilerin, özne'nin iki anlamlılığına ilişkin bu ısrarı boşuna değil. Öznellik/özneleşme, hem toplumsal normların paralelinde bir bakışı, hayata ilişkin yerleşik çerçevelerin kabulünü, toplumsal yapıyla barışık bir ruh halini, toplumsal iktidar alanlarını doğrudan yankılayan bir dili; hem de hayatın doğal akışına karşı beşeri olanın öne çıkarılmasını, toplumsal deneyimden beslenen bir anlam inşasını, en çıplak haliyle insanın görünür olmasını, kendisine sunulandan farklı bir dünya kurgusunu içeriyor ise eğer, demek ki oyun devam ediyor. Özne'nin anlamı henüz sabitlenmiş ve kapanmış değil. Özne, potansiyel olarak orada; tarihsel rolünü oynamayı bekliyor. Dolayısıyla öznenin bu iki düzeyi, yani iktidar ve özgürlük birbirini dışlamıyor; birinin olduğu yerde diğeri potansiyel olarak var. Bu bakış, Poulantzas'ın işaret ettiği devletin alanının içine Foucault'un yerleştirdiği "dispositif"lere farklı bir şekilde görmemizi sağlar. Dispositifler, devletin bu ideolojik ağı içerisindeki birer uğrak, birer düğüm noktası, birer mikro-iktidar alanı; okul, aile, cinsiyet, ordu, bürokrasi vb. kurumsal biçimlere de bürünebilen birer strateji. Ama strateji, öngörülebilir eylemleri olduğu kadar, karşı stratejileri de potansiyel olarak içerir. Bu potansiyelin edimle buluşması yeni bir tarih yazımını da beraberinde getirir; bu yeni tarih, toplumsal cinsiyet hususunda da yeni bir tasavvuru, erkeklik ideolojisinin ve eril dilin yapısökümü uğratılmasını da yine potansiyel olarak içerir.

Tarih... Osmanlı padişahları, seferlere yarılarında bir vakanüvist götürürlermiş. Bugün ecdada ilişkin bir tarihsel malumatımız varsa, bundan onların payı büyük. Ancak bu tarih, seçilmişlerin, yüce padişahın, cesur yürekli askerlerin, "kahramanlar"ın, daha en başından hangi niteliklerle sarıp sarmalanacağı belli olan bir tarih aynı zamanda; anlam hep aynı, tarihsel anlar hep biricik, aktörlerin zaten emsali yok. Bu kahramanlık mertebesine yükselme ihtimali olmayanlar, kadınlar örneğin, bu anlatı çerçevesinin dışında; adına resmi tarih diyoruz bu sebeple. Braudel, "...anlatıya sadık kalan, anlatının esiri olan geleneksel tarih, hafızaları, tarihler, kahraman adları, büyük insanların yaptıkları ve ettikleriyle doldurmaktan hiçbir rahatsızlık duymamaktadır" der (1996: 15). Aynı tarih yaklaşımı, insanlık (human) tarihini de, erkeğin öyküsü olarak okur. Modern kapitalizme şeklini veren ve Aydınlanmanın tüm yüce ideallerinin kendisine dönmesine, kendi varoluşsal zeminini çekip almasına neden olan ilerlemeci ruh, lineer bir tarih anlayışını da beraberinde getirmiş; bu tarih anlayışının ulaşmayı arzuladığı homojenlik, birlik vb. temalar erkeğin toplumsal kimliğinde temsil edilmiştir. Bu temsiliyet önemli, zira insanın toplumsal kimliği tarihsel bir akış içerisinde şekillenir; bir çocuk örneğin, bu akış içerisinde büyür ve toplumsallaşır. Dolayısıyla tarihsel bir anlatı içerisinde öne çıkarılan temalar, bir sonraki adımda o çocuğun o tarihsel anlatıya bağlanmasının imkanını yaratır; erkeğin öyküsü, farklı bedenler içerisinde geçerek kendisini sürekli yeniden üretir. Öteki kimlikleri de kapsayan alternatif bir tarih için, "tarihsel anlatılara toplumsal cinsiyet verilmesi" gerektiğini söyler Şeyla Benhabib (2008). Ancak mevcut anlamları, eril geçmişi, sabit tarih anlatısını tersine çevirerek yeni bir anlatı inşa edilebileceğine işaret eder. Bu tersine çevirme, ideolojik olanın daha evvelden yaptığının tam tersi yönde bir gerçekliğe kapı aralar ve bu noktada tüm kimliklerin, cinsel yönelimlerin dillendirdiği hikayeler, bu yeni gerçekliğin içini doldurur. Bu çalışmanın arzusu da tam olarak budur.

Alan Çalışması

-Burada ne işin var tatlım?

Hayatın ne kadar kötüleştiğini bilecek kadar büyümedin bile.

-Belli ki doktor, siz hiç 13 yaşında bir kız olmamışsınız.

Metodolojik Bir Zorluk Olarak...

Sofia Coppola'nın "The Virgin Suicides" filminden alınan ve bir kız çocuğu ile bir erkek doktor arasında geçen filmin giriş sahnesindeki bu konuşma, çalışmamızın metodolojik sorununu da özetliyor. Zira, Gaziantep'te seks işçiliği yapan trans bireyleri odağına alan bu çalışma, bizatihi bir erkek tarafından yapılmış olması sebebiyle, bu mücadeleyi sekteye uğratacak, leke düşürecek; LGBT bireyleri adına söz söyleme haddini kendinde bularak, onların tarafında görünerek, onların sesini yeniden kısacak gibi görünebilir. Daha tehlikelisi, bir erkek olma sıfatıyla, teorik olarak, kendini onlarla bütünleştirerek, LGBT bireylerinin karşı olduğu, bizatihi mücadele ettiği, kendisini ona karşı kurduğu patriyarkal ve kapitalist cepheyi de birbirine karıştırma potansiyelini içinde barındırıyor olabilir.

Bütün bu erkek ve kadın arasında kurulan toplumsal mekanizmalara, bir de fizyolojik duyarlılık farklarını kattığınızda, toplumsal cinsiyet meselesi üzerinde hamasi laflar üretmek neredeyse kaçınılmaz hale geliyor. Pekala, bu çalışmanın yazarına, tıpkı sözü edilen filmde, püriten bir aile yaşantısının kendisi üzerinde yarattığı baskıyı geriletmek için, mücadele etiği olarak intiharı/ölümü seçen küçük kız ile Hipokrat duyarlılığına sahip, toplumsalın yanında bilimselin de kendisine kurmuş olduğu iktidar mertebesinde son derece rahat görünen erkek doktor arasındaki diyalogda betimlendiği üzere, ne zamandır bu eşitsiz cinsiyet ilişkisinin negatif tarafındasın, emeğin ne zamandır kadınlığının ürünü gibi sorular sorulabilir.

Ancak demokratik bir gelişim sürecinin temel ironisi de burada yatıyor. Zira, kadın sorunu ya da azınlık sorununda görüldüğü üzere, herhangi bir demokratik süreç, bulunulan, içinde doğulmuş konumu –burada cinsellik veya etnik kimlik- aşmakla, bizatihi doğal olarak verili konumları beşeri sıfatımızla dönüştürmekle, içinde yaşadığımız cinsel ya da etnik temelli konumları kırmakla, o kovukları merkeze alarak, o merkezin değerlerini evrensel kılıp herkese giydiren bir anlayışla mücadeleden, kısacası, kendi "özne"liğimizi yeniden üretmekten geçer. Aksi takdirde, etnik milliyetçiliğin ya da cinsiyet temelli hiyerarşinin yolu açılmış ve farklılıklar arasındaki iletişim

süreçlerinin de önü tıkanmış demektir. Dolayısıyla bu çalışma milli ve cinsi temelli belirlenen ilişkilerin yerine iletişim süreçlerinin demokratikleştirilmesini koymakta ve demokrasiyi de eşitlik ve adalet temaları etrafında tanımlamaktadır. Zira, vatandaşlığı yalnızca tüketim özgürlüğü çerçevesinde betimlenen iktisadi bir kategori olmaktan çıkarıp, ona siyasal değerler atfetme, politik bir vizyon yükleme ancak bu şekilde mümkün olabilecektir.

Buradan hareketle, çalışma kapsamında Gaziantep'te yerleşik ve yine bu kent doğumlu (H., B. ve Ş. adlarıyla metin içerisinde gösterilen) üç trans seks işçisiyle Aralık 2014 - Ocak 2015 döneminde derinlemesine görüşmeler yapılmış, onların anlattıkları hikayeler ve ortaya koydukları tecrübe ufku marifetiyle bazı çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz, tesadüfi bir örneklem yoluyla seçilen bu kişilerin, özel olarak Gaziantep'teki tüm trans bireyleri genel olarak da bu coğrafyada aynı hayat çizgisini paylaşan insanların tamamını temsil kabiliyetleri yoktur; kendinde, biricik, özeldirler. Dolayısıyla buradaki veriler genellenemez, genellenmemelidir de zaten; tüm totallikler için yalnızca bir fark olarak değerlendirilmeli, o homojenliklere atılmış bir çentik olarak okunmalı; ötesi değil.

Hikayelerin Dili

H., Gaziantep doğumlu, ailenin tek çocuğu, "Kimliğime gelince bu benim iç dünyam, hislerim, beyinsel yapım, genetik yapım" diyor. Kendi ile arasında bir mesafe var, kendisini sürekli "bu" diye işaret ediyor. Durumun özellikle annesi için zor olduğunu, "tek erkek çocuğunun kadınsal bir görsellikle gezmesini kabullenemediğini" söylüyor. Kadın-sal, gör-sel; toplum-sal gibi mesela, kadın olamamış, kadınlığın çevresinde yaşayan, bir nev'i arafta olma hali, dile sirayet ediyor. Cinsel konumun, yalnızca görsellikle işaretlenmesi diğer yandan, ne oranda imgesel bir dünyada yaşadığımızın, modern dünyanın imgesel bir dünya olduğu yönündeki vurgunun simgesel bir tezahürü. B.'de de devam ediyor bu vurgu, o da yine Gaziantep doğumlu bir başka trans birey: "Kadınsal arzularım olduğu için bu ortama girdim." Dolayısıyla toplumun kendi üzerindeki ağırlığı, dili marifetiyle bizatihi onun bedeni üzerinden vücut buluyor. Beden dedik, ama H.'nin kendisi demiyor; "bünye" diyor: "Kendi bünyemizi satarak paramızı kazanıyoruz". Yine kadın, bayan ile yer değiştirmiş; "Mesela bizim lezbiyen bayan arkadaşlarımız var". B.'de de aynı ve hatta önceki gör-sellik vurgusu ile birleşerek daha da ağırlaşmış halde: "Ben bayan görünümünde olan bir insanım." Ş.'de de aynı dilsel kayma mevcut, üstelik "arzu"yu da dahil ederek: "Bir erkeği, (...) bayan konumunda olup da onunla güzel bir şeyler yaşamayı arzuladım." Oysa ki Lacancı bir zaviyeden bakıldığında, "istek" ile "arzu" aynı şey değil; arzu, daha çok dilsel bir temsilin daha derinlerinde ve belki de ancak bir dil sürçmesi yoluyla ulaşılabilecek bir yerde duruyor. Dolayısıyla buradaki "erkek bedeniyle temas" yönelimi, bir istek; arzu ise, "kadınlığa" işaret etmek için "bayan" kelimesini dillendirmek suretiyle dönülen o yolda karşımıza çıkacak gibi duruyor. Toplumsal cinsiyet meselesinde neden dile bu oranda kritik bir rol yüklendiği burada kendisini gösteriyor. Cinsiyete ilişkin dil üzerinden işleyen çağırma mekanizmaları, cinsiyeti belli biyolojik kalıplar etrafında tanımlama uğraşı, bu kalıpların dışında bir toplumsal deneyim yaşayan insanlar tarafından bile kendi yaşam alanına tahvil edilip tüketiliyor; istemeden de olsa, kendiliğinden. Yine "genelevler"den her bahis açıldığında, kelimenin hemen öncesine "affedersiniz, özür dilerim" cümleleri sıkıştırılıyor; toplumsal algıda genelevler'e biçilen yer, onun yerleştirildiği ahlak kategorileri, ona yönelik toplumsal ayıplama hali, her ne kadar farklı yaşamlara tanıklık marifetiyle bu mekanlarda çalışmanın bir zorunluluk haline gelebildiği somut olarak da bilinse kendisini dil üzerinden görünür kılıyor. "Bir travesti nasıl vergi verir; veremez. Ha, o nerelerde geçerlidir? Affedersiniz, özür dilerim, genelevlerde..."

Vergi, devlete ilişkin bir yükümlülük. Devlet, H.'nin dilinde iki yönlü bir anlama sahip; bazen TC (tece) ama çoğunlukla devletiMİZ. Bu dilsel ayrılığın sınırlarına bakıldığında şöyle bir tespitte bulunmak mümkün gözüküyor: H.'nin tahayyülündeki toplumsal dışlamanın aktörleri aile, toplum, devlet şeklinde sıralanıyor: "Olumsuz yaklaşan ilk başta senin ailen (...) çoğu arkadaşımız aileleri tarafından dışlanıyor. Bence önce aile kabullense, aile kabullendiği zaman çevresine kabullendirir onu (...) ama aile tepki verip dışarıya koyarsa, dışarıdaki insanlar daha çok tepki verir, daha çok dışlamalar (...) devletim de imkan vermiyor (..) Ama biraz imkanlar verse, biraz kabullenilmiş olsa,

başta aile, ondan sonra akraba, ondan sonra çevre, ondan sonra toplum, ondan sonra devlet..." Dolayısıyla trans bireyleri seks işçiliğine zorlayan bir toplumsal çerçeve var ve devlet bu çerçevenin en asli unsuru konumunda. H. de bunun farkında ve bu sebeple devlet eleştirisi, devletin mevcut haliyle kurduğu zorunlu ilişki, olumsuzlayıcı bir dili de beraberinde getiriyor. Haklar konusunda, "TC'yi düşünürsek bu açık, meydanda; eşcinsel hakları yok." Ya da başka bir yerde "Hangi bir seks işçisinin TC'de garantisi var, hangi birinin sosyal sigorta hakları var? Hiçbirinin yok." Ancak diğer yandan devlete getirilen bu eleştiri, onun kökenlerine yönelik ontolojik bir eleştiri değil; dolayısıyla da devletin farklı bir yönelim içine girebileceği inancını da bünyesinde taşıyor. Bu potansiyel inanç devreye girdiğinde, devletin kapsayıcılığını arttıracasına, yumuşak kollarını onlar için de açacağına ilişkin bir umut düşünceye hakim olmaya başladığında dil de aynı yöne doğru bükülüyor ve devletiMİZ vurgusu ön plana çıkıyor. Bu olumlu vurgu ön plana çıktığında, bu "romantik" ilişkiyi destekleyecek biçimde ses tonuna da daha yumuşak bir havanın sürekli olarak hakim olduğunu da belirtmek gerek. "...Devletimiz. Peki düşkünler yurdumuz var, sığınma evlerimiz var; niye bir travestiye bu imkan verilmiyor? Bizim de yaşlı arkadaşlarımız var. Hiç mülkiyeti olmayan arkadaşlarımız var. Niye onlara da bir imkan verilmiyor? (...) İşte devletimiz biraz imkanlar verse..."

B.'nin tasavvurunda da devlete ilişkin benzer bir izleği görmek mümkün; belki biraz da genişlemiş bir biçimde, yanına din ve vatan vurgularını alarak. Muhafazakâr bir kentte, bu muhafazakârlığın görünmez kıldığı toplumsal cinsiyetin de kendi içinde bu muhafazakârlıkla temas halinde olduğunu ve zaman zaman bu muhafazakâr muhayyileden alıntılar yaptığını söylemek mümkün gibi gözüküyor. Bir başka deyişle, Agamben'in potansiyel kavramını buraya uygularsak, Gaziantep'te muhafazakârlık bir potansiyel olarak var; muhafazakâr olan ya da böyleymiş gibi görünen kadar, muhafazakâr olmayı ya da ilk planda böyle görünmeyi de eş zamanlı içeriyor. Daha kestirme bir cümle ifade edecek olursak, muhafazakâr cinsiyet normlarının alternatifi yine muhafazakâr bir çerçevede aranıp, oradan çekilip çıkarılmaya çalışılıyor. Ama parantez içinde, ilkinde göre daha samimi bir muhafazakârlık bu. Zira B. şöyle söylüyor: Gaziantep'te "...dört duvar arasında her şeyi yaşıyorlar. Dışarı çıkınca ise, 'haa, bakar mısın travestiye ya da topa, ipneye; yani böyle kelimeler (...) kendi duygularını dört duvar arasında yaşıyorlar, dışarı çıkınca önyargılı davranıyorlar." Bunun nedenini ise, "doğu kültüründe (...) yargılanacaklarını bildiklerinden (...) bastırılmış duygularla" hareket etmeleri olarak ifade ediyor. Yani bu kültürel alanda soluk alıp veren insanların, biyolojik kalıpların dışarıda bıraktığı cinsel yönelimler konusunda toplum tarafından "kabul edilmiş" bir "bilgi"ye sahip oldukları, özel alanda olmasa da kamusal alandaki davranışlarını bu bilgi çerçevesine uygun bir şekle büründürdüklerini söylemek mümkün; özel alanın sahiçiliği, kamusal alana hakim bir yapaylıkla yer değiştiriyor, söz sırası toplumsal normlara geçiyor. Foucault'un "normalizasyon" olarak işaret ettiği süreç, tam da bu noktada çalışıyor. B.'nin dilinde "keşke ya normal bir erkek olsaydım, ya da normal bir kadın olsaydım" şeklinde yakıcı bir kıyafete bürünen bir süreç bu, normalizasyon. Ya da Ş.'nin "Benim duygum belli bir yaştan sonra gidecek diye bir şey yok; ya da düzeleceğim diye bir şey yok" diyerek, geri planda kendisine rağmen düzelmesi gereken bir "yamuk"luğa işaret etmek zorunda bırakan bir durum bu, normalizasyon.

Ş. de farklı bir yerden de olsa, B. ile benzer bir örneği ifade ediyor. Özellikle cinsel bir ilişki esasında bir araya geldiği erkeklerin, ilişki öncesi ve sonrasında farklı bir tavra büründüğünü belirtiyor: "Aaa, ben seni bayan sanmıştım." B.'nin kelimeleriyle erkeklerin bu "çift karakterliliği" Gaziantep'e ilişkin bir vakıa, ama aynı zamanda muhafazakârlığın domine ettiği bir toplumsal iktidar alanına bükülen bir vakıa... B., bu iktidar alanı ile kendisi arasındaki ilişkiyi/çelişkiyi bir yandan sorunsallaştırırken, diğer yandan bu çelişkiyi aşmak adına yine bu alandan tahvil ettiği kavramlara başvuruyor. Örneğin bir vesile ile hakkında dava açıldığında, mahkemede hakim ile girdiği diyalogu anlatırken, sürekli olarak "Hakim BEY" demek suretiyle, hakim in iktidar alanına sürekli bir atıfla konuyu değerlendiriyor: "Mahkemeye çıktığımda, Hakim Bey'in karşısına geçtiğimde..." ve yine "Hakim Bey de buna onay vermişti." Devletin eril dilinin söze döküldüğü mecralardan birisi olarak mahkemeler ve bu sözün içinden geçtiği beden in sahibi Hakim BEY, bir

anda çözümün bir parçası haline geliyor, sorun ile çözüm bu noktada yer değiştiriyor; ideolojik bir mistifikasyon. Diğer yandan bu, bir toplumsal itibar arayışının mukabili olarak da düşünülebilir; toplumsal iktidar ilişkilerinin negatif tarafında yer alanlar için özellikle güçlü bir arzu bu, diğer yandan ancak karşı tarafta yer alanın iktidarını kabul etmek suretiyle ulaşılabilecek bir "tanınma" hali. Lacan'ın, Hegel'i bir adım daha öteye taşıyarak söylediği üzere, "tanınma arzusu". Hegel, "özbilinç (...) ancak tanınan bir şey olarak vardır" der (2010: 178); Lacan için ise (2006), tanınmanın gerçekleşebilmesi için ihtiyaç duyulan fark, ancak aynılık dahilinde olursa kabul edilir. Yani, tanınmayı arzulayan özne, tanınmayı gerekli kılan gösterenler zincirine, bu kez aksi yönden, kendiliğinden bağlanır. Ş.'nin belirttiği üzere, "Şu anda bu haldeyim ve toplumda bana hanımefendi deniliyor (...) bu benim hoşuma gidiyor." Bey ile Hanım-Efendi aynı yönlü iki kavram; aynı sembolik düzene ilişkin iki atf.

Bir adım daha attığımızda, aynı toplumsal iktidar alanına bükülen başka bir kavram setiyle karşılaşırız; "vatan" ve "toprak": "Ben bu topraklarda doğmuş büyümüş bir insanım. İnsan kendi vatanında mutludur her zaman." Aynı topraklarda ötekileştirilmiş olmanın, B.'nin kendi kelimeleriyle "varken yok görünmenin" ve mümkün olduğunda toplumsal cinsiyetin tanındığı farklı coğrafyalara gitme arzusunun harmanlandığı bir diyalektik bu. Üstelik kendisini temsil eden bir siyasi parti olup olmadığı sorusuna, görünürde bir parti var ancak "onun da azınlıklar konusunda başka amaçları vardır" tespitiyle iyice girift hale gelen bir diyalektik. Son bir adım attığımızda bu kez, dile sinmiş "din"sel motiflerle karşılaşırız. Daha iyi bir gelecek umuduna mihmandarlık yapan cümleler, sürekli olarak "İnşallah", "Helal", "Allah", "Yaradan" kelimelerini özellikle içeriyor: "Yaradan bile hesap sormamışken, kalkıp da insanoğlunun böyle hüküm kurması çok yoruyor", "Allah'ın izniyle kendi işyerimi kuracağım", "Bir insanın (...) helaliyle ekmek parasını kazanması onu daha mutlu eder", "İnşallah olur." Anlaşıldığı üzere, Gaziantep özelinde trans bireyleri dışarıda bırakan toplumsal çerçeve ile trans bireylerin bağlanmayı arzu ettikleri toplumsal çerçeve, aslında büyük oranda aynı çerçeve; temsilleri, kavramları, anlatısı ve çerçeveye ilişkin ideolojik anlam büyük oranda aynı; nereden bakarsanız bakın, muhafazakâr. En nihayetinde devlet, vatan, din temsilleri yan yana dizilmiş bir halde, bu çerçevenin ve bu çerçeve temelinde inşa edilen hegemonyanın temel unsurları olarak görünüyor.

"Devlet" ile -özellikle devletle- kurulan bu çift yönlü ilişki, seks işçilerinin sınıfsal bilinci konusunda bir tespitte bulunmayı da mümkün kılabilir. H., görüşmenin bir yerinde "...eşcinseller ayrı bir sınıf olarak değerlendiriliyor" diyor. Buradaki "sınıf"ın, başka ülkelerde eşcinsellere tanınan birtakım liberal haklardan mahrum olmak anlamını taşıdığı açık. Sınıfa ilişkin negatif özgürlük çerçevesinde yapılan bir işaret, yaşanan toplumsal gerçekliğin, somut deneyimin izini taşıyor; bu farkındalık önemli. Pozitif açıdan ise, yani H.'nin kendisinin sınıfsal konumu ve bu konumun içini dolduran değerler noktası ise önceki kadar berrak değil. Seks işçiliğini, emeğin neresine konumlandırıyorsunuz? sorusunu örneğin, başka bir soruyla, "nasıl yani?" diyerek yanıtlıyor. Soruyu açmak için, toplumsal algıda seks işçiliğinin bir emek biçimi olarak görülmediği söylendiği ise, "ama aslında en büyük emeği biz veriyoruz" diyor. Ve devam ediyor: "Neden? (...) Karılarının tatmin edemediği heteroları biz tatmin ediyoruz, aslında en büyük emeği biz veriyoruz." Ş. ise, görüşme esnasında bir yerde geçen "beden işçisi" ifadesini "seks işçisi" olarak düzeltiyor: "Seks işçisi demek gerekiyor." Ancak bu ifadenin, sınıfsal bir tavırdan ziyade, seks yapan ve bundan kazanç sağlayan diğer toplumsal aktörlerle trans bireyler arasındaki farka ilişkin bir vurgu olduğu görüşmenin ilerleyen safhalarında anlaşılıyor. Nitekim, Ş.'nin kendisini sekse zorlayan toplumsal etkenleri anlatırken dile dökülen "Toplumumuzda trans çalışan hiçbir işçimiz yok, hiçbir esnafımız yok; ben şu an seks işçiliği yapmasam ne yapacağım?" ifadesi, "işçi" ile "trans birey" arasındaki o görünmeyen fay hattını bir miktar görünür hale getiriyor. Anlaşıldığı üzere, seks işçiliğine ilişkin toplumsal çerçeveler içinde büyütülen anlam, bireysel algıda da devam ediyor. Emek, farklı toplumsal pratikleri bir araya getiren sınıfsal bir bağ olarak değil; bu pratiklerin her birinin yalnızca kendisi olarak tanımlanıyor.

Haberin Dili

Haber, kendi ayakları üzerinde duran, kendi ontolojik kabullerini kendisi içerisinde bulunduran bir alan değil. Liberal-çoğulcu yaklaşım, her ne kadar toplumun farklı eğilimlerinin, farklı seslerinin yükseltilmesinde basına aktif bir rol düştüğü kabulüne yaslanırsa da, bunun böyle olmadığını; haber dilinin, toplumsal alanda dolaşımda olan ve yukarıda da sıklıkla ifade edilen toplumsal iktidar alanlarına bükülen dil ile yapısal bir uygunluk içerisinde olduğunu biliyoruz. Bu dil, belli çerçeveler inşa eder, toplumsal gerçekliği belli biçimlerde kurgular ve bu kurgunun okuyucular tarafından bu haliyle alınılmasını, deneyimin alanına tahvil edilmesini arzular. Egemen-kültürel değerlerin yeniden üretilmesi, haber üretim pratikleri ile okuyucu arasındaki bu karşılıklılığa yaslanarak gerçekleşir. Bu vurguları, Gaziantep özelinde, trans seks işçilerine ilişkin haberler söz konusu olduğunda da yinelemek mümkün görünüyor.

Genel bir bakışla, trans bireyler, ancak öldürüldükleri takdirde yerel basın kuruluşları açısından haber değeri taşıyorlar. Bu durumda dahi, olay yerinden kendi haber materyallerini derlemek yerine, çoğunlukla ajanslardan akan metin ve fotoğrafları kullanıyorlar. Bu metinlerde içerilen uzman görüşleri, polis tutanaklarından yapılan alıntılar, adli kaynaklar, trans bireylere ilişkin halihazırda toplumsal alanda dolaşımda olan bir söylemin haber metinlerine sızması ile nihayetleniyor. Yerel basından, onun haber değerlerinden ve belki de kısmen haber üretimine ilişkin nesnel kısıtlardan kaynaklanan bu temsiliyet sorunu, Gaziantep'te yerleşik LGBT örgütleri (örneğin, ZeugMadi LGBT) tarafından iki şekilde aşılmaya çalışıyor; ya ulusal etkinliği olan alternatif haber medyası veya konuya ilişkin ulusal çaptaki örgütlerin enformasyon kanalları aracılığıyla (örneğin, Bianet, Evrensel, Yeşil Gazete, Kaos GL Haber Portalı, Pembe Hayat), ya da uluslararası medya mecralarını enforme etmek suretiyle (örneğin, Huffingtonpost, Advocate, EdgeMediaNetwork). Bu örnekler, kişisel blogları da dahil etmek suretiyle çoğaltılabilir. Ancak en nihayetinde bu ulusal ve uluslararası medya mecralarında, alternatif haber alanlarında dahi, Gaziantep söz konusu olduğunda trans bireyler ile ölüm arasında kurulan tuhaf bir denklik var. Sanki ölüm, buradaki tüm varoluşlara şeklini veren temel zemin; aradan çıkardığınızda varlık ile yokluk arasındaki sınırın daha bulanıklaşacağı, kesintisiz tüm haberlerde görünür olan temel bir ilişki momentisi sanki, başka türlü bir tasavvur imkanı yok. Ş., "Biz toplumda üstü örtük kalmışız" demişti; sanırım haklı.

Sonuç

Gaziantep, muhafazakâr bir kent; tarihinden gelen mukaddes ve milli değerleri, ekonomik büyüme retoriği içerisinde eritebilmiş bir kent diğer yandan. Türkiye'nin güneydoğusunda bir kent sonra; Kürt meselesi, Suriye meselesi, Mülteciler ve Göç temaları etrafındaki her bahsin kavşağında. Tarihsel belleğinde, Ermeni cemaati ile kırılğan bir ilişkiyi barındıran bir kent aynı zamanda; kısa bir kent gezisinde bile sürekli olarak temas edeceğimiz bir doku bu. Çok-kültürlü yani; en azından potansiyel olarak öyle. Potansiyel kavramı, görünen kadar görünmeyeni de kapsıyor; görünmeyenler, trans seks işçileri örneğin. En nihayetinde Gaziantep için, muhafazakârlık bir potansiyel olarak kurulmuş durumda; trans bireyleri dışarıda bırakan cinsiyet normları da, aynı trans bireylerin yaşamla kurdukları toplumsal cinsiyet bağları da bu potansiyel-muhafazakârlık tarafından dolayım lanıyor.

Anahtar Sözcükler: Gaziantep, Medya, Muhafazakarlık, Cinsellik, Cinsiyet, Beden

Kaynakça:

1. Poulantzas, Nicos (2004), *Devlet, İktidar ve Sosyalizm*, çev.Turhan Ilgaz, Ankara: Epos Yayınları.
2. Foucault, Michel (2000), *Özne ve İktidar*, çev.I.Ergüden ve O.Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
3. Agamben, Giorgio (2001), *Kutsal İnsan; Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çev.İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yay.
4. Agamben, Giorgio (1999), "On Potentiality." in *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. translated by D.H.Roazen (ed.) California: Stanford University Press, sf. 177-184.
5. Hegel, G.W.F. (2010), *Tinin Görüngübilimi*, çev.Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi

6. Lacan, Jacques (2006), *Écrits*, transl.Bruce Fink, New York and London:W.W.Norton.
7. Tanpınar, Ahmet H. (1998), *Mahur Beste*, İstanbul: Dergah Yayınları.
8. Jessop, Bob (2008), *Devlet Teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, çev.Ahmet Özcan, Ankara: Epos Yayınları.
9. Benhabib, Seyla vd. (2008), *Çatışan Feminizmler*, çev.F.Evren Sezer, İstanbul: Metis Yayınları.
10. Braudel, Fernand (1996), *Uygarlıkların Grameri*, çev.M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.
11. Joannidis, Chris (2013), *Tefekkür Yakınlıkları*, Melis T. Sivri (ed.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
12. Althusser, Louis (1991), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev.Y. Alp ve M. Özışık. İstanbul: İletişim Yayınları.
13. *Küçük Ermeni Ansiklopedisi* (1990), I. Cilt, Yerevan.
14. Freud, Sigmund (2000), *Bir Yanılsamanın Geleceği*, çev.Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları.

MEDYANIN PROPAGANDA YOLUYLA TARİH YAZIMINA ETKİSİ: THE TIMES GAZETESİNİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNDA ERMENİ MESELESİ YARATMA ÇABASI

THE EFFECT OF THE MEDIA ON WRITING HISTORY THROUGH PROPAGANDA:
THE STRUGGLE OF THE NEWSPAPER THE TIMES TO CREATE AN ARMENIAN ISSUE

Dilara USLU, Dr.
Sakarya Üniversitesi, SAKARYA/TÜRKİYE,
duslu@sakarya.edu.tr

Özet

Bu çalışmada Osmanlı millet sistemi içinde yer alan Ermenilerin İngiliz dış politikası ekseninde nasıl yönlendirildiği üzerinde durulacaktır. Çalışmamızın ana noktası da gazetelerin tarih yazımına etkisi bağlamında The Times'ın "Ermeni Meselesi" yaratma konusuna etkisidir.

GİRİŞ

Tarih yazımında belki de en önemli ve kapsamlı soru: "tarih ne içindir?"... Bu soruya verilen cevap tarih yazımına bakış açısını açıkça ortaya koyacaktır. Collingwood'un (2013: 43-44) buna cevabı tarihin insanın kendine ilişkin bilgisi için olduğudur. Ona göre; "kendinizi bilmeniz ne yapabileceğinizi bilmeniz" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla tarihin değeri insanın ne yaptığını, böylece de insanın ne olduğunu öğretmesinden geçmektedir. Diğer taraftan tarih yazımında birçok materyal kullanılmakla birlikte arşiv belgeleri ve süreli yayınlar en önemlileri arasında yer almaktadır. Birinci elden kaynaklar içerisindeki süreli yayınlar özellikle kitle iletişim araçlarının sınırlı olduğu zamanlarda oldukça etkili materyaller olarak karşımıza çıkmaktadır. Süreli yayınlar o dönemin kamuoyuna olayların nasıl sunulduğuna dair önemli ölçüde fikir vermektedir. Tarihçiler tarafından kaynak eser olarak kullanılan 15. Yüzyılın seyahatnameleri, coğrafya eserleri ne ise medya ürünleri de üretildiği zamandan belirli bir vakit geçtikten sonra bu tür kaynaklara dönüşürler (Kanat, 2012: 117). Söz konusu eserlere bakışımızda objektiflik ne kadar önemliyse medya ürünleri için de bu durum geçerlidir. Medyanın tarih yazımına etkisi meselesine gelince gazetelerin propaganda aracı olarak kullanılması durumu ortaya çıkmaktadır. Bu durumun en yoğun yaşandığı dönemler savaş dönemleridir ki propagandanın en etkili kullanımı Birinci Dünya Savaşı süresince gerçekleşmiştir.

Birinci Dünya Savaşı ekonomik ve askeri harp yanında propaganda harbinin de ilk defa gün yüzüne çıktığı savaş olmuştur. Savaş içerisinde kamuoyunu kontrol etmek, silahlı kuvvetlerin moralini yüksek tutmak, düşmanın maneviyatını kırmak, tarafsız ülkelerin tarafsız konumlarını devam ettirmek veya bu devletleri kendi saflarında savaşa intikal ettirmek için propaganda faaliyetlerine girişilmiştir. Bu amaçla düşmanın zulüm ve vahşetlerini gösteren efsaneler söylenmiş, düşman ordularının saflarına uçaklarla kâğıtlar atılmıştır (Mutlu, 2003:124; Berkes, 1942: 62-63).

Birinci Dünya Savaşı, basın gücünü ortaya çıkarmıştır. En fazla sayıda okur kitlesi savaş dönemlerinde kendisini göstermektedir. Bu durum ilk olarak Birinci Dünya Savaşı'nda varlığını hissettirmektedir. Hükümetler ise bu gücün farkına vararak, bir yandan bundan faydalanmak ve bu sayede başarıya ulaşmak isterlerken, diğer yandan basını sıkı bir gözetim altında tutmayı amaçlamışlardır. İngiliz Hükümeti de 28 Ağustos 1914'te Krallığı Koruma Kanunu çıkartarak gazeteleri hükümetin görüşlerini bildirmekten ibaret kurumlar haline getirmiştir (Özbay, 2014: 103-105). Bu dönemde gazeteler adeta krallığın sözcüsü olarak kullanılmıştır.

The Times, İngiltere'nin propaganda amacıyla medyayı nasıl kullandığının en bariz örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Birinci Dünya Savaşı propagandanın etkisinin yoğun bir şekilde kullanıldığı savaş olarak göze çarpmaktadır. Bu durum medyanın tarih yazımına etkisini anlamamızda bize yardımcı olacaktır. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'de başbakanlık ile basın arasında çok yönlü bir ilişki kurulmasına karar verilmiştir. Çünkü savaş sırasında ülkenin çıkarları için toplumun hareketlenmesi gerekliydi. Bu amaçla hükümet, kamuoyunu ayakta tutacak ve

canlılığını koruyacak bir takım tedbirler almaya başlamıştır. Ona en büyük katkıyı basından başkası sağlayamazdı. 1918 yılında hükümet-basın ilişkisinin en bariz örneklerinden biri *The Times* başta olmak üzere İngiltere'nin yedi büyük gazetesinin sahibi olan Lord Northcliffe'in çalışmalarıdır. Düşman ve propaganda bölümüne hazırlamış olduğu raporlarla bu kurumu savaşta kamuoyunun nasıl yönlendirileceği ile ilgili çalışan bir kurum haline getirmiştir. Bu amaçla kullanılan en başta gelen basın organı günlük gazeteler olmuştur. Bunlar içerisinde de *The Times* gazetesinin propaganda açısından değeri İngiltere için tartışmasız ilk sırada gelmektedir. Bunun nedeni; hem gazetenin okuyucu kitlesinin yüksek gelirli ve daha çok muhafazakar görüşteki kesimin oluşturması hem de o dönemde gazetenin sahibi olan Lord Northcliffe'in İngiltere'nin düşman ve tarafsız ülkelere karşı propagandasından sorumlu kişilerden biri olmasıdır (Kırkpınar, 2004: 29 ve 46). Lord Northcliffe, 1908'de *The Times*'ı satın alarak teknik yönden modernize etmeye çalışırken gazeteye emperyalist bir hava vermiştir (Özbay, 2014: 95).

1.1. Birinci Dünya Savaşı Sonunda Propagandanın Medya Yoluyla Kullanımında İngiltere

Birinci Dünya Savaşı, dünya savaşlarının ilki olarak oldukça kanlı olaylara sahne olmakla beraber yaklaşık yirmi milyon insanın ölümüne veya kayıp olmasına neden olmuştur. Bu savaş dört yıl gibi uzun bir sürece yayılmış ve savaşan devletlerin hem kendi halkları üzerinde -özellikle de basın yoluyla- politikalarını empoze ederek bir kamuoyu oluşturmak hem de karşı bloktaki devletler ve onların halkları üzerinde uygulamış oldukları propagandanın en yoğun yaşandığı ilk savaş olarak tarihe geçmiştir. Bu savaştan sonra savaşı kazanmak için göğüs göğüse çarpışmanın yanı sıra propagandanın da en az onun kadar önemli olduğu kabul edilmiştir.

Savaşın daha başlangıcında her iki bloktaki devletler savaşı diğerinin başlattığını söyleyerek bundan mesul olduğunu ispat etmeye çalışmış, kendilerinin ise adalet uğruna savaştıklarını, amaçlarının esir edilmiş milletleri kurtarmak olduğunu ve hatta Tanrı'nın da yanlarında olduğunu iddia etmişlerdir. Bütün bunların yanı sıra düşmanı suçlayan ve savaşı mazur gösteren suç listeleri hazırlatarak broşürler ya da gazeteler vasıtasıyla bunların halka duyurulması da savaş içerisindeki önemli propaganda oyunlarından birisi olmuştur (Mutlu, 2003: 126-127).

İngiliz propagandasının ise en önemli bölümünü tarafsız ülkeler özellikle de Amerika'nın kendi grubu içerisinde savaşa çekilmesi oluşturmaktaydı. İngiltere, savaşa girmeme düşüncesinde olan Amerikan kamuoyunun İngilizler yanında savaşa girmesini sağlamak için 1914'ten 1917'ye kadar geçen süre içerisinde her yola başvurarak bunu gerçekleştirmeyi başarmıştır. İngiltere, daha harbin başlangıcında Hariciye Nazırlığı'ndaki bir kısım insanlardan oluşturulan bir grubu propaganda işiyle uğraşmakla görevlendirmiştir. "Wellington House" adı verilen bu propaganda dairesinde İngiliz propagandasını destekleyen çeşitli kitaplar, makaleler, broşürler, fotoğraflar, karikatürler yayınlanmıştır. Bu büronun yayınları arasında 37 tane Türklerle ilgili kitapçık ve broşür vardır. Bunlar Ermeniler ve Wellington House çalışanlarının eserlerinden oluşmaktaydı. Wellington House Yayınları genellikle İngiltere'de Hodder & Stoughton yayınevinde, Amerika'da ise bir kısım hisselerine yine bu yayınevinin sahip olduğu Doran yayınevi tarafından basılıyordu. Doran yayınevinin sahibi ise İngiliz *The Times* gazetesinin sahibi Lord Northcliffe ile dirsek teması içindeydi (McCarthy, 2001, 28-29).

İngiltere'de günlük çıkan gazeteler içerisindeki *The Times* gazetesi, İngiliz propaganda teşkilatlarıyla basının ilişkisini anlatmada önemli bir yapıtaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü 1908'de *The Times*'ı satın alan Northcliffe, 1918'in Mart ayına gelindiğinde "Crewe House" adı verilen "Wellington House" benzeri bir propaganda teşkilatının başına getirilmiş, savaşın son yılı itibarıyla İngiliz propaganda taarruzunu hazırlayıp uygulayan kişi olmuştur (Berkas, 1942: 74-75). Northcliffe'in İngiltere'nin propaganda alanındaki zaferini sağlayan harp propagandası tarihine

getirdiği önemli yenilikleri olmuştur. Bunlardan birisi, propaganda ile siyaseti elbirliği içinde olmak durumuna getirmesidir. Northcliffe'in yapmış olduğu diğer bir yenilik ise bundan sonra düşman aleyhine iftiralar ortaya atmak, onun zalimliğini iddia etmek gibi usullerin terk edilmesi yanında tarihe, kanunlara, beşeriyete, dine müracaat eden propagandanın ortadan kaldırılmasıdır. Propaganda ona göre, olayları kullanan ve bunu kullanırken düşmanın manevî veya siyasî alandaki zayıf noktalarını keşfedecek ve bu zayıflığı arttıracak haberlerle oynanan bir manevra olmalıydı. Polonyalılar, Romenler, Hırvatlar, Slovaklar, Çekler, Ermeniler üzerindeki politikasında onları isyana teşvik etmiştir. Bununla beraber savaş İngilizler lehinde sonuçlanırsa İngiliz Hükümeti'nin onların bağımsızlığını sağlayacağına dair haberleri cephede savaşan bütün bu milletlere ait askerin kulağına eriştirecek her türlü vasıtayı kullanarak yaymıştır. Alman askerlerine ise "Kaybedilecek bir muharebe uğruna dövüştürülen Junker esirleri" diye başlayan ve açıklıktan kırılan Alman askerlerine müttefiklerin memleketlerinde yağ, bal aktığını bu yüzden Alman esirlerinin şişmanladıklarını belirten beyannameler atılmıştır (Berkeş, 1942: 77-78). Görüldüğü gibi Northcliffe her haberi, her malumatı kendi lehine çevirerek bir propaganda aracı olarak kullanmasını iyi bilmiştir. İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki politikasının en önemli ayağını oluşturan Ermeniler üzerindeki propagandayı yürüten *The Times* gazetesinin başında da işte bu düşüncelere sahip birinin olması İngiltere'yi başarıya götüren en önemli noktalardan biri olmuştur.

1.2. The Times Gazetesi ve Ermeni Meselesine Propagandist Bakışı

Ermenilerin 1918 yılı içerisindeki durumları her zaman olduğu gibi "Büyük Güçlerin" çıkarları doğrultusunda gelişme göstermektedir. Ermeniler üzerindeki Türk zulmü ile ilgili haberlere yer verilmesi savaş sırasında İngiliz siyasetinin yönlendiricilerinden biri olan ve aynı zamanda *The Times* gazetesinin sahipliğini üstlenmiş Lord Northcliffe'in işidir. İngiltere'nin savaş sırasındaki amaçları ülkenin propagandasını şekillendiren en önemli kişilerden birinin sahip olduğu silahla gerçekleştirilebilirdi. Bu silah *The Times* gazetesinden başkası değildi.

Ermeni kartını kullanmak İngiltere için sadece Ermenileri yanına çekmek değil aynı zamanda ABD'nin İtilaf devletleri safında savaşa girmesini sağlamak demektir. Amerika, *The Times* aracılığıyla Ermeniler ile ilgili olayların içerisine çekilmektedir. Atina'dan alınan bilgiye dayanarak Kafkaslar'da Türklerin ilerleyişi ile Hristiyanların toptan katliamının genişlediği; Ermenilerin, Rumların ve hatta Amerikalı misyonerlerin öldürüldüğü ifade edilmektedir (*The Times*, 29 Nisan 1918.). Buna benzer haberler *The Times*'ın Amerika'ya yönelik İngiliz diplomasisinin üzerinde durduğu "zavallı Ermenilerin korunması" hususu ile ilgili yaptığı haberlerin ne ilk ne de sonuncusu olmuştur. Çünkü; İngiltere için Birinci Dünya Savaşı'nda kazanılması gereken en önemli devlet ABD idi.

Türk karşıtı propaganda, Wellington House'daki İngiliz Propaganda Ofisi ve Amerikan misyonerlerinin işbirliği sonucu sağlanmış ve Ermeni ayaklanmaları, Amerikan kiliselerinde "Hristiyan Ermenilerin zalim Müslüman Türklerce katledildikleri" biçiminde ülkenin kamuoyuna yansıtılmıştır. Türk karşıtı İngiliz propaganda malzemeleri *The New York Times* başta olmak üzere bütün Amerikan gazetelerine gönderilmiştir. Savaş yıllarında İngiliz *The Times* gazetesinin Türklerin "acımasız bir ezici", "vicdansız bir zorba", "gerçek bir barbar" ve "tüm dünyayı yakıp yıkmış" kişiler olduklarına ilişkin yayınladığı bir makale ABD'deki 32.000 kişiye gönderilmiştir (Mazıcı, 2005: 74-75). Buna örnek haberlerden biri; Ermenilerin tarifi imkansız eziyetlere boyun eğdiğini, çocukların soyulduğunu ve bu şekilde denize fırlatıldığını, yaşlı kadın ve erkeklere işkence edildiğini, sakat bırakıldıklarını, bütün genç kadın ve kızların ise Türklere teslim edilmek zorunda bırakıldıklarını bildirmektedir (*The Times*, 18 Mart 1918.). Türklerin yaptığı iddia edilen Ermeni katliamları ile ilgili haberler, *The Times*'ın özellikle yer verdiği konular arasında yerini almıştır. Bu haberlerin çoğunun kaynağını, Ermeni Bilgi Bürosu'nun bizzat kendisi ya da Amsterdam'dan gelen haberlerin bu büro tarafından gazeteye gönderilmesi teşkil etmiştir. Bunun yanı sıra Ermeni mültecilere yardım hususunda ABD'nin ilgisi sıcak tutulmak istenmektedir. Yakın Doğu'daki savaşın Ermeni ve Suriyeli hastaları doyurmak için Başkan Wilson'dan bağış yapması için yardım istendiği ortaya konmaktadır. 400.000 öksüzünde içinde bulunduğu 4.000.000 hastanın

kış boyunca hayatta kalabilmesi için 6.000.000 pound gerektiği ifade edilmektedir (*The Times*, 13 Aralık 1918). Bu şekildeki haberler *The Times*'in konuyu sıcak tutma çalışmalarının bir göstergesi olmuştur. Ayrıca dünya kamuoyunun vicdanına seslenmekle beraber yardımsever Amerikalı politikacıların da savaş sonrasında kendi kabuğuna çekilme siyasetini engelleme çabası olarak da karşımıza çıkmaktadır.

İngiltere, Türklerin yaptığını iddia ettiği Ermeni katliamlarına *The Times* gazetesinde ne kadar yer veriyorsa aynı şekilde Türkler tarafından zorla göç ettirilmiş Ermenilerin zor durumda olduklarını söyleyerek *The Times* aracılığıyla Ermeni mültecilere yardım toplamaya çalışmıştır. Ermeni meselesini kendisine dava olarak seçmiş olan İngiltere, bununla uğraşması için İngiliz Ermeni Komitesi'ni kurmuştur. Bu komitenin başkanı aynı zamanda Lordlar kamarası üyesi olan Aneurin Williams'tır. Ayrıca komitede Viscount Bryce, Gladstone ve Lord Robert Cecil gibi tanınmış İngiliz siyasetçiler, Londra Piskoposu ve Cantenbury Başpiskoposu gibi din adamları, Profesör G. P. Gooch ve Arnold Toynbee gibi bilim adamları bulunmaktadır (Atnur, 2005: 195). Bryce'e göre "Türk Hükümeti son bin beş yüz yıldır insanlığa bu derecede etkisi bulunanların en kötüsüdür. Türkler, ele geçirdikleri yerleri harap eden bir soyguncular çetesinden başka bir şey değildir" (McCarthy, 2001: 30). Yine İngiliz devlet adamlarından Lloyd George, Ermenilerin özgürlükleri için savaşan, amaçlarını gerçekleştirmek için kararlarında tereddüt etmeyen kişiler olduğundan bahsetmektedir. Zulme, felaketlere, bilimsel baskılara rağmen Ermenistan'ın dünyadan adalet istediğini belirtmektedir. Mr. Lloyd George'un konuşmasının sonunda Türkiye'nin yönetiminden sorumlu kişilerin sorumlulukları konusunda çok düşüncesiz olduklarını söylemesi (*The Times*, 12 Eylül 1918) oldukça dikkat çekicidir. Bu ifadeler, İngiliz politikasını yürüten devlet adamlarının meseleye bakış açılarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu politikanın sesi olan *The Times* aynı zamanda yerel yöneticiler ile de dirsek teması içindeydi. Londra Belediye Başkanı aynı zamanda bölgesindeki Ermeni Mülteci Fonu'nun başkanlığını yapmaktaydı. Ermeni ve Asurlu insanları adına görüşmeler yapılmasını önerdiğine ve kiliselerde yardım amaçlı bağışlar toplanmasını rica ettiğine dair haber göze çarpmaktadır (*The Times*, 11 Ocak 1918). Bu haberden yaklaşık beş ay sonra Londra Belediye Başkanı'nın Ermeni Mültecileri Fonu adına acı çeken Ermenilerin kurtuluşu için İngilizlerin yaptığı para bağışlarına en içten teşekkürlerini sunduğunu (*The Times*, 25 Mayıs 1918) ifade eden bu kısa haber dahi *The Times* tarafından okuyuculara iletilmekte gecikilmemiştir. Yine buna benzer bir haberde, Ermenilere bağış için Toronto'da düzenlenen Etiket Günü'nden 2.400 pound gelir elde edildiğinden bahsedilmektedir (*The Times*, 18 Mayıs 1918).

23 Ocak'ta ise Ermeni Mülteci Fonu Komitesi'nin Tiflis'teki şubelerinden aldığı telgrafta; yiyecek kaynaklarının tükenmesi nedeniyle mültecilerin durumunun kritik olduğu, eğer Komite aylık 90.000 ruble -günümüz karşılığı 3.000 pound- güvence verirse, 7.000 kişiyi doyurmayı umdukları ifade edilmektedir. Ermeni Mülteci Fonu'nun buna karşılık bu ek sorumluluğu üç aylığına üstlendiğini ve halktan da yardım etmelerinin isteneceğini ortaya koymaktadır (*The Times*, 23 Ocak 1918., *The Times*, 13 Aralık 1918).

Ermeni Mültecileri Fonu'nun çalışmalarına sıkça yer vermeye çalışan *The Times* gazetesi, toplanması gereken yardım miktarlarından bahsederek verilecek bir peninin bile bir kişinin hayatını kurtarmakta ne kadar önemli olduğuna dair haberler yapmaktadır. Londra Piskoposu ise bu vahşiliği yapanların cezalandırılması, Türklerin bu dünyada herhangi birisini yönetmesine asla izin verilmemesi gerektiği, yok edilmiş, baskıya maruz kalmış insanlar olan Ermenilere yardım etmelerinin görevleri olduklarını belirtmektedir (*The Times*, 5 Aralık 1918). İngiltere'nin Türkler tarafından yapıldığını iddia ettiği Ermeni katliamlarını bütün dünyaya duyurma ve sonrasında gelen Ermeni mültecilere yardım toplama çalışmaları *The Times* aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (Bkz., Uslu, 2006).

SONUÇ

Geçmişten günümüze etkisi artarak gelen en önemli silahlardan biri medya olmuştur. Günümüzde kamuoyunu yönlendirmede dikkate değer bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Propagandanın en önemli aracı şüphesiz ki gazete ve dergilerdir. Londra'daki önemli gazetelerden *The Times* gazetesi incelendiğinde zaman zaman değişiklik olsa da genel itibariyle İngiliz politikalarının sesi olduğu görülmektedir. Gazetede İngiltere'nin dış politikada güttüğü amaçlar ekseninde yazılar olmakla beraber aynı zamanda dünyada o zaman dilimi içerisinde gerçekleşen olaylara İngiliz halkının ilgisini çekerek bir kamuoyu oluşturma çabası söz konusudur. Birinci Dünya Savaşı ise bu durumun başlangıç noktasını teşkil etmekte, medyanın tarih yazımına etkisini ortaya koymak hususunda en bariz örnekleri sunmaktadır. İngiltere'de 1785'den beri yayın hayatına devam eden *The Times* gazetesi bu örneklerin başında gelmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerine bakıldığında *The Times* gazetesinin Ermeni Meselesine yaklaşımı ve bu meselenin canlı tutulması hususundaki çabası oldukça dikkate değerdir. *The Times* gazetesi medyanın tarih yazımına etkisi hususunda oldukça önemli bir örnek olmaktadır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı süresince İngiliz propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Gazete, İngiliz bakış açısından olayları değerlendirerek Ermeni Meselesinin oluşumunda "mazlum Hristiyan Ermeniler Türkler tarafından zalimce öldürülüyorlar" algısını yerleştirmeye yönelik bir yayın stratejisi izlediği görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde bu ve buna benzer ifadeler oldukça fazla sayıda haberde *The Times*'da yerini almaktadır. İngiltere'nin politikalarının adeta sözcüsü gibi davranan bu gazetenin Ermenilere bakış açısı ve onlarla ilgili haberlere yaklaşımı gazeteciliğin tarafsızlığı ilkesinden uzak kaldığının göstergesi olmuştur.

The Times gazetesi incelendiğinde zaman zaman değişiklik olsa da genel itibariyle İngiliz politikalarının sesi olduğu görülmektedir. Gazetede İngiltere'nin dış politikada güttüğü amaçlar ekseninde yazıların yanı sıra, dünyada o zaman dilimi içerisinde gerçekleşen olaylara İngiliz halkının ilgisini çekerek bir kamuoyu oluşturma çabası söz konusudur. Özellikle 1908'de Lord Northcliffe'in gazeteyi satın almasıyla *The Times* yeni bir sürecin eşiğine gelmiş, hükümet ile basının birlikte hareket ederek kamuyounu yönlendirmesinde en önemli araç konumuna yükselmiştir. Bu dönemde İngiltere'nin emperyalist düşünceleri Lord Northcliffe'in zekasıyla birleşerek özellikle Ermeni meselesinde etkili propaganda faaliyetleri gerçekleştirildiği görülmektedir.

Anahtar sözcükler: Propaganda, *The Times*, Ermeni Meselesi, Basının etkisi.

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar

1. *The Times*, 11 Ocak 1918.
2. *The Times*, 23 Ocak 1918.
3. *The Times*, 18 Mart 1918.
4. *The Times*, 29 Nisan 1918.
5. *The Times*, 18 Mayıs 1918.
6. *The Times*, 25 Mayıs 1918.
7. *The Times*, 12 Eylül 1918.
8. *The Times*, 5 Aralık 1918.
9. *The Times*, 13 Aralık 1918.

2. Ararştırma Eserleri

10. ATNUR, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2005.
11. BERKES, Niyazi, *Propaganda Nedir?*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1942.
12. COLLINGWOOD, R. G., *Tarih Tasarımı*, çev: Kurtuluş Dinçer, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2013.
13. KANAT, Cüneyt, *Tarihin Medya İle İmtihanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.

14. KIRKPINAR, Kenan, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919-1922)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004.
15. MAZICI, Nurşen, *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005.
16. MCCARTHY, Justin, *"I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu"*, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
17. MUTLU, Mustafa, *Vietnam'dan Körfez'e Savaşlarda Kamuoyu Oluşumu*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul, 2003.
18. ÖZBAY, Cahit, *Dünyada ve Osmanlı'da Basının Gelişimi*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 20.

2011 ЖАҢАӨЗЕН ОҚИҒАСЫ: ҚАЗАҚ ТІЛДІ БАҚ КӨЗІМЕН

JANAOZEN EVENTS IN 2011: THE KAZAKH-LANGUAGE MASS-MEDIA VIEW POINT

Есенгүл КӨПҚЫЗЫ, Ф.ғ.к.,
Сүлейман Демирел университеті, Қаскелең қ., Алматы, Қазақстан
yessengul.kap@sdu.edu.kz +7 777 705 57 99

Жанар ПОЛАТОВА, студент
Сүлейман Демирел университеті, Қаскелең қ., Алматы, Қазақстан

Резюме

Бұл зерттеу Қазақстандағы екі түрлі идеологиялық бағыт ұстанатын қазақтілді газеттер мен қазақстандық контент www.abai.kz сайтымен американдық www.azattyq.org сайттарында 2011 жылғы Жаңаөзен тақырыбының қалай көрініс тапқандығына контент және дискурс анализ жасауға арналды. Негізгі мақсат мемлекеттік және жекеменшік ақпарат құралымен, қазақстандық ақпарат тарату мен шетелдік контенттің өзгешелігін сараптау.

Кіріспе

Бұл зерттеу Қазақстандағы екі түрлі идеологиялық бағыт ұстанатын қазақтілді газеттер мен қазақстандық контент www.abai.kz сайтымен американдық www.azattyq.org сайттарында 2011 жылғы Жаңаөзен тақырыбының қалай көрініс тапқандығына контент және дискурс анализ жасауға арналды. Біз нысанаға алып отырған екі газеттің біреуі мемлекеттік – «Егемен Қазақстан» газеті, мемлекеттік тапсырыстар қабылдайды. Екіншісі – жекеменшік «Жас Алаш» газеті. Ол мемлекеттен қаржыландырылмайды.

Ал қазақстандық www.abai.kz сайты өзге мемлекеттік ақпарат құралдарымен салыстырғанда, әжептәуір еркін контент тарататындығымен ерекшеленеді. www.abai.kz сайты 2009 жылдан бері ақпарат таратып келеді. Және zero.kz-тегі рейтингі бойынша алғашқы жүздікке табан тірейді (2015 жылғы рейтинг бойынша).

Ал Америка тарапынан қаржыландырылатын Radiofree Europe/Radio Liberty радиосының қазақ редакциясының веб-сайты www.azattyq.org сайты бұл оқиғаға қатысты контентін қандай көзқарас тұрғысынан дайындауы мүмкін? Осы мақсатпен, төрт бірдей ақпарат құралы тандалып алынды. Негізгі мақсат мемлекеттік және жекеменшік ақпарат құралымен, қазақстандық ақпарат тарату мен шетелдік контенттің өзгешелігін сараптау.

Зерттеуде контент анализ әдісі қолданылды. Сондай-ақ, жекелеген мәтіндерге дискурс анализ да жасалды. 2011 жылдың желтоқсан айында Қазақстанның батысы Жаңаөзен қаласында болған еңбек дауының ақыры қарулы қақтығысқа ұласқан болатын. Қақтығыс салдарынан, 15-тей адам қаза тауып, жүзге жуық адам түрлі жарақат алды, қақтығысқа кінәлі біраз адам түрмеге жабылды. Алайда, қоғам «Жаңаөзен шындығының» ашылғанына күмәнді. Сол себепті де, оқиғаға баға берудегі объективтілік пен субъективтілікті таразылау мақсатында, осы зерттеуді қолға алып отырмыз. Аталған газеттер мен сайттарда 2011 жылдың 16 желтоқсанынан 31 желтоқсанына дейінгі аралықта, Жаңаөзен оқиғасына қатысты жазылған мақалалар назарға алынды және мәтіндік тұрғыдан сарапталынды.

Зерттеу нәтижелері көрсетіп бергеніндей, мемлекеттік «Егемен Қазақстан» газеті «басбұзарлар, бұзақылар» деген терминді жиі қолданса, «Жас Алаш» газеті «Еңбек дауы», «мұнайшылар көтерілісі» деген терминге жүгінеді. Ал, www.abai.kz сайтында оқиғаға баға беруде «Мұнайшылар, бейбақтар, Оралмандар, бүлікшілер, бас бұзар, Адайлар» деген терминдер кездессе, www.azattyq.org сайтында «Мұнайшылар, ереуілшілер, тәртіпсіздік» деген сөздермен шектелген. Сондай-ақ, контент анализге

жүгіне отырып, біз аталған ақпарат құралдарының спикерлерін де сарапқа салдық. Жағдайды сараптаған сарапшылардың қай топтың өкілдері екенін анықтауға тырыстық. Сондай-ақ, контент анализ арқылы мақалалардың сипатын айқындауға тырыстық. Ол үшін жағымды, жағымсыз және бейтарап жазылған мақалаларды анықтауды мақсат еттік.

Басы

Қазақстандағы БАҚ тілі немесе сипаты, мақалаларының құрылымы арнайы зерттеу нысанына тұрғысынан қарастырылып көрген жоқ. Бұған дейінгі зерттеулердің көбі – социологиялық және тілдік, ұлттық бірегейлік, толеранттық бағытында болып келді де, әлеуметтік факторларға қатысты зерттеулер саусақпен санарлық деуге болады. Сондықтан Қазақстанда 2011 жылы 16 желтоқсанда орын алған ірі әлеуметтік қақтығыс тақырыбының БАҚ-тарда қалай көрініс тапқанын зерделеуді жөн көріп отырмыз. Қазақстанның батысындағы мұнайшылардың Қазақстанның тәуелсіздік мейрамы күні алаңда ереуілге шығып, соңы ірі қақтығысқа ұласқаны, қақтығыс салдарынан 15 адамның бақилық болғаны және жүзге жуық адамның зардап шеккені бүкіл әлемді елеңдеткені анық. Ал оны біздің отандық, соның ішінде қазақтілді ақпарат құралдары қалай сипаттады, оқырманға мәселені қалай жеткізуге тырысты? Мәселені осы жағынан қарастырып көрдік. Қазақстанның ірі мұнай компанияларының басым көпшілігі Батыс Қазақстанда орналасқан. Солардың бірі Қазақстанның ұлттық мұнай компаниясы – ҚазМұнайГаз. Ереуілге шыққан мұнайшылар осы ҚазМұнайГаздың еншілес компаниясы «ӨзенМұнайГаз» компаниясының жұмысшылары.

Зерттеудің мақсаты:

Ғылыми мақаланың мақсаты – еңбек шиеленісінің мемлекеттік және тәуелсіз ақпарат құралдарындағы көрінісін сипаттау.

- Біріншіден, Қазақстандағы қазақтілді ақпарат құралдары зерттеу объектісі ретінде алынған жоқ
- Екіншіден, журналистік контент анализ жасалынған жоқ. Бұған дейін, әлеуметтік зерттеу институты қазақ сайттарына контент анализ жасады. Алайда ол әлеуметтік зерттеу нысанына айналды. Әрі жалпылама.
- Үшіншіден, Жаңаөзен тақырыбының БАҚ-тардағы көрінісіне талдау жасалды. Алайда, ол орыстілді ақпарат құралдарының материалдарына сүйенді.
- Әлемдік, қауымдастық Қазақстандағы БАҚ жағдайын орыстілді БАҚ арқылы таниды. Ал қазақтілді қауымның үнін көп жағдайда біле бермейді.
- Сол себепті де біз бұл зерттеуді қолға алып отырмыз.

Аталған оқиғаға қалай сипат берілгенін айқындау мақсатында зерттеуде қазақ қоғамына танымал екі түрлі идеологиялық бағыт ұстанатын қазақтілді газеттер мен қазақстандық контент www.abai.kz сайтымен американдық www.azattyq.org сайттары таңдалып алынды. Мақалалар 2011 жылдың 16 желтоқсанынан 31 желтоқсанына дейінгі аралықты қамтиды.

Зерттеу сауалдары:

RQ1: Оқиғаның басты кейіпкерлері (ереуілшілері, мұнай компаниялары, менеджмент және үкімет адамдары) газеттерде қалай сипатталады?

RQ2: Мұнайшылар ереуілінің себебі ретінде қандай факторлар сипатталған?

RQ3: Ереуілді сипаттау барысында мемлекеттік басылым мен тәуелсіз ақпарат құралына ортақ ұқсас жағдайлар мен өзгешеліктер неде?

RQ4: Ереуілді сипаттау барысында қазақстандық контент пен шетелдік веб-сайтқа ортақ ұқсас жағдайлар мен өзгешеліктер неде?

Зерттеудің әдіснамасы:

Зерттеу жүргізу барысында гуманитарлық ғылымдар саласында тым танымал екі түрлі зерттеу әдіснамасын қолдануды жөн көріп отырмыз. Оның бірі – тым ертеден қолданылып келе жатқан контент анализ, екіншісі – дискурс анализ. Зерттеу барысында сандық және сапалық көрсеткіштерге де көбірек назар аударылды.

Контент анализ дегеніміз (ағылшын тілінде контент – мазмұн деген мағынаны білдіреді) – мазмұндық талдау, қоғамдық ғылымдар саласын зерттеуде қолданылатын стандартты методика. Оның зерттеу объектісі ретінде мәтіндік мазмұн массивтері мен коммуникативті корреспонденцияның өнімдері алынады. Ресейлік зерттеу дәстүрінде контент-анализ мәтіндер мен мәтіндік массивтерді сандық тұрғыдан айқындайды. Контент-анализдің пәлсапалық маңызы мәтіндік материалдың көп түрлілігінен мәтін мазмұнының абстракт моделіне қарай ойысуы. О.Т. Манаевтың айқындауынша, контент-анализ – құжаттардағы әртүрлі фактілер мен тенденцияларды өлшеу және айқындау мақсатында жасалатын сапалы-сандық талдау. Оның айтуынша, контент-анализдің ерекшелігі – құжаттарды әлеуметтік контексте алып қарастырады. Ол газеттердің саяси бағытын айқындау мақсатында зерттеудің негізгі әдісі ретінде қолданылуы, өзге әдістермен қатар қолданылуы (мәселен, БАҚ қалыптасу тиімділігін зерттеуде), көмекші немесе бақылаушы тәсіл ретінде (мәселен, ашық сауалнамаларға берілген жауаптарды классификациялаған кезде) мүмкін. **Контент-анализ ең әуелі XX ғасырдың 30-жылдарында Америкада әлеуметтік ғылымдарда қолданыла бастаған. Алғашында бұл әдіс журналистика мен әдебиеттану ғылымында қолданылды. Контент-анализдің негізгі процедурасын америкалық әлеуметтанушылар Х. Лассуэлл мен Б. Берелсон жасап шығарған болатын. Контент-анализ әдісінің негізгі мақсаты – зерттеліп отырған объектінің мазмұнының белгілі бір жекелеген бөліктерін нысанаға алып, алынған мәліметтердің квантификациялауға негізделеді.**

И. Дмитриевтің пайымына сүйенсек, қазіргі таңда контент-анализдің негізгі процедураларына:

1. Контент-анализдің мағыналық бірліктерінің айқындалуы. Олар:

- А) жекелеген терминдерде көрініс тапқан түсініктер;
- Б) радиобағдарламаларда, мақалаларда, мәтіндер бөлігінде, бүтін абзацтарда көрініс тапқан тақырыптар;
- В) адамдардың аттары, фамилиялары;
- Г) оқиғалар, деректер, т.б.

Контент-анализдің бірліктері мазмұнға, мақсат пен міндетке және нақты зерттеудің гипотезіне орай айқындалады.

2. Сараптаманың бірліктерімен сай келмеуі мүмкін есептік бірліктерінің айқындалуы. Бірінші жағдайда процедура айқындалған мағыналық бірліктің қайталануының жиілігіне сүйенсе, екінші жағдайда зерттеуші сараптап отырған материалының негізінде және сарабдал санаға сүйене отырып, есептеудің бірліктерін өзі алға тартады. Олар:

- А) мәтіндердің ұзақтығы;
- Б) мағыналық бірліктермен толтырылған мәтін көлемі;
- В) жолдардың саны (абзацтар, белгілер, мәтіндер бағаны);
- Г) радио және ТВ-ден берілген трансляцияның ұзақтығы;
- Д) аудио және бейнежазбалар таспасының метражы;
- Е) белгілі бір мазмұнға арналған суреттер саны

Біз бұл зерттеуде контент-анализбен қатар жекелеген мәтіндерге дискурс анализ да жасалды. Дискурс-анализдің басты мақсаты кешенді социолінгвистикалық әдіс арқылы дискурсты айқындау. Джонатан Поттер дискурс-анализде «негізгі назар

қоршаған орта мен қоғамның дискурста жасалған ішкі психологиялық жағдайларына аударылатынын» айтады.

Дискурс – маңыз беру. Дискурс – бұл әлемнің бейнесін әртүрлі тәсілдермен жасауда маңызды рөл ойнайды. Біздің әртүрлі мәселе жайындағы цитаталарымыз, біздің сөздеріміз, әлденені сипаттауымыз, басқа адамдарға белгілі деңгейде әсер етеді. Сол арқылы біз айналамыздағылардың қабылдауы мен түсінігіне ықпал етеміз, сөйтіп біздің шынайы өміріміз бен өзгелердің, әлеуметтік әлемнің санасында көрініс табуына (дискурс жасауға) ықпал етеміз. Дискурс-анализдің бастауы – гуманитарлық білімнің әртүрлі саласына қатысты (әлеуметтік психология, лингвистика, социология, философия). Қорыта айтқанда, дискурс-анализ – мәтіндердің құрылымдық-семиотикалық зерттеуі және оның тыңдаушыға/оқушыға тигізер әсерін айқындау. Мәтіннің жасырын мәні зерттеледі.

Зерттеу нәтижесі:

БАҚ сипаты

Мерзімді баспасөз

БАҚ атауы	Егемен Қазақстан	Жас Алаш
Аудиториясы	Жалпыұлттық республикалық	Республикалық
Мерзімділігі	Аптасына 5 рет	Аптасына 2 рет
Таралымы, аудиториясы (бар болса)	170017	67363
Көлемі (бет саны)	10-30бет аралығында	6-8бет
Меншік иесі (мемлекеттік, жекеменшік)	«Егемен Қазақстан» республикалық газеті» акционерлік қоғамы	«Жас Алаш» ЖШС

Онлайн басылым

БАҚ атауы	Abai.kz	Azattyq.org
Аудиториясы	Жалпыұлттық республикалық	халықаралық
Мерзімділігі	Күн сайын жаңаланады	Күн сайын жаңаланады
Таралымы, аудиториясы (бар болса)	Zero.kz рейтингісі бойынша 117 орында, күніне 3000 адам кіреді	«Азаттық» сайтында сайт рейтингісі туралы ақпарат жоқ.
Меншік иесі (мемлекеттік, жекеменшік)	«Абай ақпарат» қазақ интернет кеңістігін дамыту қоры	Азат Еуропа/Азаттық радиосы

«Егемен Қазақстан» және «Жас Алаш» газеттері бойынша:

Аталған аралықта Жаңаөзен оқиғасы тақырыбында жарық көрген мақалалар мен ақпараттардың барлығы назарға алынды. Барлығы – 106 мақала, оның – 76-сы «Егемен Қазақстан» газетінде, 30-ы – «Жас Алаш» газетінде жарық көрген. Яғни, «Жас Алаш» газетінде «Егемен Қазақстанмен» салыстырғанда үш есеге жуық аз мақала басылған. Бір қызығы, «Егемен Қазақстан» газетінде мұнайшылардың Жаңаөзен оқиғасына дейінгі мұнайшылар ереуілдеткен жеті айда жарық көрген мақалалар саны әлдеқайда аз. Бұл ретте ескеретін жағдай «Жас Алаш» газетінің мерзімділігі «Егемен Қазақстанмен» салыстырғанда әлдеқайда аз. Аптасына – екі рет. «Егемен Қазақстан» газеті – аптасына бес рет жарық көреді. «Егемен Қазақстан» газеті оқиғаның алғашқы күнінен-ақ әртүрлі әлеуметтік топтар өкілдерінен хаттар ұйымдастырғандығы байқалады. Олар: ғалымдар, академиктер, жазушылар, қоғам қайраткерлері, т.т. Мақала авторларының көбі – болған оқиғаға мұнайшыларды кінәлайды, олардың мақалаларында оқиғаға өкінушілік, қоғамға басу айтушылық, ақылгөйсү басым.

Ал «Жас Алаш» газетінде керісінше мұнайшылардың әрекетін жағымды етіп сипаттау басым.

Жарияланымдар сипаты

Бұл ретте біз жарияланымдар сипатын төмендегі критерийлерге сүйене отырып жасадық.

Баға беруде қойылатын негізгі талаптар

Жағымды:

- Өлденені не әлдекімді жағымды қабылдауды қалыптастыратын жалпы ниет

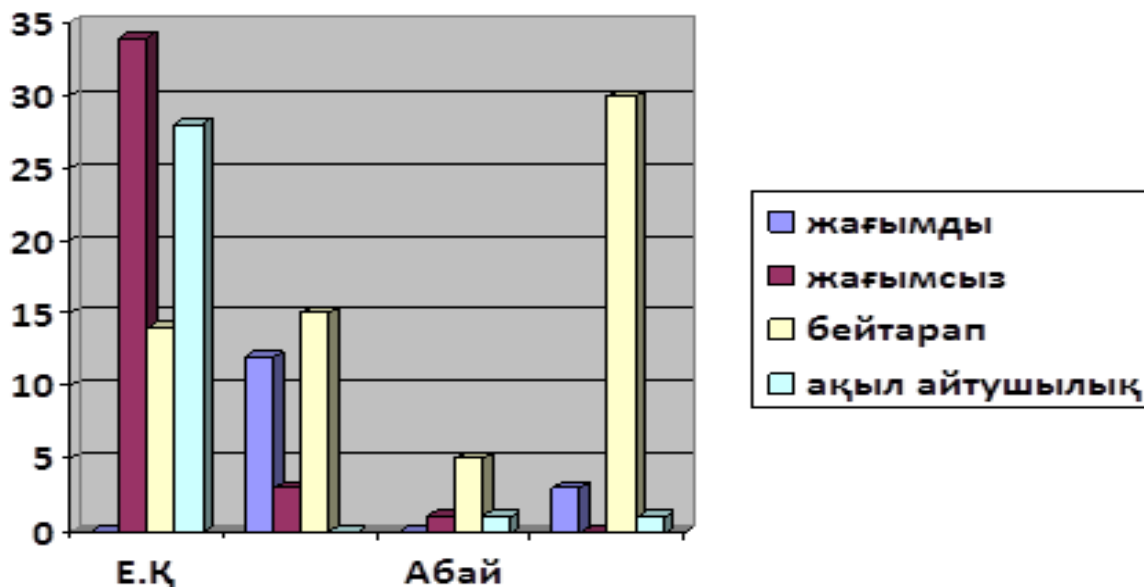
Бейтарап:

- Этикаға сай, алауыздық тудырмайтын лексиканы қолдану
- Объективті сараптамалық баға беру

Жағымсыз:

- Субъективті баға беру
- Өлденені не әлдекімді жағымсыз қабылдауды қалыптастыратын жалпы ниет
- Ирония немесе сарказм секілді әдіс-тәсілдерді қолдану
- Алауыздық, шеттету тудыратын сипаттағы сөздер
- Ксенофобия сезімін тудыратын, күш көрсетуге, зорлық-зомбылыққа, ұлтаралық, нәсілшілдік және тағы басқа қақтығыстарға шақыратын сөздер
- Өлденені немесе әлдекімді мақсатты түрде төмендету

Біздің көздеп отырған нысанамыз Жаңаөзендегі 2011 жылғы – желтоқсан оқиғасы болғандықтан, газеттер немесе онлайн басылымдар әлеуметтік шиеленіске қандай көзқарас тұрғысынан баға берді. Жағымды – бұл Жаңаөзен оқиғасын жағымды етіп сипатталған жағдайда қарастырылды. Жағымсыз – керісінше, Жаңаөзен оқиғасын жағымсыз тұрғыдан сипаттау, бейтарап, ешкімге де, ештеңеге де баға бермеу, тек оқиғаға қатысушылар, сарапшылар арқылы оқиғаны баяндау. Сондай-ақ, оқиғаны жағымсыз тұрғыдан сипаттай отырып, жұртшылыққа ақыл берген, мақалаларды да жеке қамтуға тырыстық.

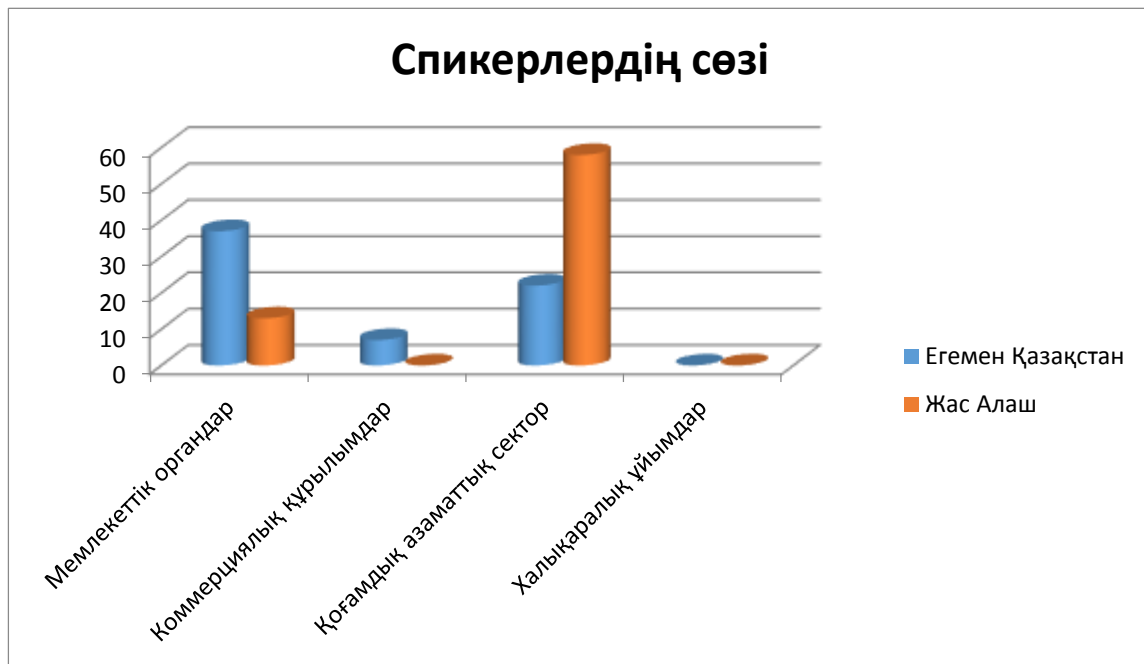
Диаграммаға сүйенер болсақ, «Егемен Қазақстан» газеті бойынша, жағымды сипаттағы мақалалар жоқ, жағымсыз – 35, ақыл айтушылық – 27, бейтарап – 1.

«Жас Алаш» газетінде – жағымды – 15, жағымсыз – 3, ақыл айтушылық – 1, бейтарап – 13.

«Жас Алаш» газетіндегі мақалаларда жағымсыз мақалалар жоқтың қасы. Газет толығымен ереулідеген жұмысшыларды жақтайды. Ақыл айтушылық әділетсіз билікке қарсы жазылған. «Егемен Қазақстан» газетіндегі ақыл айтушылыққа қарама – қайшы.

Біз арнайы түрде екі газеттегі спикерлерді салыстырдық әрі олардың қандай топ өкілдерінен екендігін анықтадық. Мәселен, «Егемен Қазақстан» газетінде 68 спикер кездесе, «Жас Алаш» газетінде 71 спикер кездеседі, біз авторларды да қоса есептедік. Олардың арасында «Егемен Қазақстан» газетінде мемлекеттік органдар өкілдері – 37-ге жетсе, «Жас Алаш» газетінде ол біршама аз – 13. Керісінше, қоғамдық-азаматтық сектор – «Жас Алашта» – 58, «Егемен Қазақстанда» – 22.

Диаграмма - 1

Кестеден көріп отырғандарыңыздай, оқиғаға баға беру екі түрлі сипатта өрбиді. «Жас Алаш» газеті объективті түрде баға беруді мақсат тұтса, «Егемен Қазақстан» газеті мұнайшыларды кінәлайды және оларды жағымсыз түрде сипаттайды. Журналист тарапынан тікелей баға беру, тұжырым жасау басым. Дейтұрғанмен, «Жас Алаш» газетінде де журналистік этикаға қайшы, жарияланымдар ұшырасып қалады. Мәселен, «Жас Алаш» газетінің 2011 жылғы 27 желтоқсандағы санында Кенже Шыңғысбектің «Жанды ауыртқан Жаңаөзен» оқиғасы атты мақала жарық көрді. Мақаланың аты айтып тұрғандай, бірден мақала субъективті көзқараста, мұнайшылар ереуілін ақтау, оған қарсы оқ атқандарды даттау мақсатында жазылып отыр. Мақаланың бірнеше тақырыпшаларға жіктелген. Мәселен, «Жан түршіктірер жағдай», «Оқиға алдын-ала ұйымдастырылған ба?», «Халыққа қарсы оқ атуға кім рұқсат берді?», «Төтенше жағдай... Төтенше тонау», «Ертісбаев Мәсімовті сынға алды», «Құлыбаев пен Көшербаев креслоларымен қоштасты», «Жаңаөзен оқиғасы сайлауға да әсер етеді», яғни алғашқы тақырыпшадан өзгелері хабарлама сипатында жазылған. Ал алғашқысы бірден оқиғаға баға беруді көздейді. Иә, тақырыбы да, тараудың ішкі мазмұны да журналистің тек біржақты сипаттамасымен, оқиғаға өз пікірін таңуымен жазылып отыр. Сондай-ақ, тарау барысында жеке басқа тиісушілік, этикаға қайшы келетін мысалдар молдап кездеседі. Мәселен, сол жылдары ЮНЕСКО-дағы Қазақстанның өкілі қызметін атқарған Олжас Сүлейменов туралы журналист: «ЮНЕСКО-дағы Қазақстанның өкілі, кешегі күнге дейін көпшілік «арқалы ақынымыз» деп көкке көтеріп келіп, бірақ соңғы кездері ұлтымызға қарсы пікірлері үшін қасықтап жиналған абыройы шөміштеп төгілген Олжас Сүлейменов. Орысша ойлайтын ақынды көпшілік орыс тілінде «Алжас» деп атап жүр еді, сөйтсек Алжасымыз алжасып, бір «0»-ді артық қосып жіберген екен, артынан кешірім сұраған болды» деген сөйлемдер кездеседі. Біріншіден, журналист Олжас Сүлейменовтің жеке басының абыройы мен беделі туралы сөз қозғамауы керек. Оған өзге жұрт, оқырман баға берсін. Екіншіден, «алжасу» деген ұғымның қазақ тілінде кез келген адамның намысына тиіп, жеке басын қорлайтындығын этимологтар түгілі, қарапайым қазақтар да біледі. Демек, мақалада сарабдал сараптама жоқ. Көбіне көп эмоция басым. Ал жалпы оқиғаның неден өрістегенін, жанжалдың тууына не себеп болғанын автор тағы да сараптамайды, өз тарапынан тұжырым жасайды. Билікті біржақты сынайды «Бірақ, Желтоқсан оқиғасында да, 1989 жылғы жаңаөзен

оқиғасында да халыққа қарсы оқ атылған жоқ. Ал, өз билігіміз өзімізге тигенде, өз халқымызға қарсы оқ аттық». Бірақ, мұндай тұжырымдарды айту үшін журналист әуелі бұлтартпас дәлелдер мен дәйектерді көлденең тартуы керек. Егер ондай дәлел, дәйектері болмаса, сарапшыларға сөз беруі тиіс. Екінші тарауда журналист «Оқиға алдын-ала ұйымдастырылған ба?» деген сауал тастайды. Автор бұл тарауда «Жас Алаш» газетінде бұған дейін жарияланған бір ақпаратты көлденең тарта отырып, биліктің бұл ақпаратты көзге ілмеуінен оқиғаның осылай дамуына мүдделі болуы мүмкін деген болжам жасайды. Ал үшінші тараудың интригасы тым басым. «Халыққа қарсы оқ атуға кім рұқсат берді?» деген сауалға жауап іздеген автор бұл жолы да өз бетінше түйін жасап, тұжырым айтудан аулақ. Оқ атушылардың кім екенін анықтау үшін интернеттегі жазбаға сүйенгенін және биліктің осыған қатысты ресми мәлімдемесінің таразыға салғанын айтады. Яғни бұл тарауларда автор журналиске қойылар талаптарды мейлінше сақтауға тырысқан.

Жалпы, мақаланы контенттік тұрғыдан талдай отырып, журналистік талапқа сай емес біраз пікірлердің куәсі болдық. Мақала соңында автор оқиғаға атқарушы биліктің кінәлі екендігін шегелеп айтады. «Демек, бұл жерде оқиғаның алдын ала алмаған Үкіметті кінәлауға толық негіз бар» делінген онда. Дәл осындай бір жақты сарынмен жазылған, «Егемен Қазақстан» газетінің бір мақаласын талдап көрейік.

«ЕҚ» газетіндегі мақалалар биліктің бұл оқиғаға мүлдем қатысы жоқ, әлдебіреулердің арандатуымен болды деген идеяны ұстанған. Әрі әр санында елді, халықты, Жаңаөзен тұрғындарын елдікке, татулыққа үндеген ұрандар мен лауазымды, белгілі тұлғалардың ақыл айту хаттарын ұйымдастырып отырған.

Газетте жаңаөзендіктерге ағалық ақылын айтып, бірлікке үндеген, бұл оқиғаны арандатушылық деп бағалайтындар саны елуден асады. Қоғам және мәдениет қайраткері, Қазақстанның халық әртісі Асанәлі Әшімовтің «Ел татулығына енжар қарауға болмайды!» атты мақаласы жарияланған: «Маңғыстау маңы маған жақсы таныс. Қашанда жауапкершілікті жоғары сезінген аймақ. Татулығымен, еңбекқорлығымен ерекшеленіп, географиялық жағынан да, әлеуметтік жағынан да алдыңғы қатардан көрініп жүрген елді-мекен. Бірақ, Жаңаөзеннен түсірілген бейнетаспаны көріп, өте күйінішті әсерде қалдым. Мұндай күйрету, қирату, бүлдіру сияқты әрекеттерге ештеңеге жаны ашымайтындар ғана бара алса керек. Өз қолыңмен жасалған ғажайып ел игілігін өзіңнің бүлдіруің ешқашан және ешкім де кешірмейтін күнә әрі өкініші бітпейтін қасірет.

Бұл оқиғаның мерекеге сәйкес келуіне, менің ойымша, өзге күштердің ықпалы бар сияқты. Жастар солақай күштің құрбанына айналып отыр. Мұндай жағдайда жастарға айтатын орынды сөз табылуы керек. Олардың өмірі әлі алда, сондықтан арандатушылыққа бой алдырмай, өз-өздеріне берік болғаны дұрыс. Мұндай ақылшыларға еліңнің де, жеріңнің де, тіпті өзіңнің де құның көк тиын. Оларға арам ойын іске асырса болғаны. «Ашу – дұшпан, ақыл – дос» – деген данагөй бабаларымыз. Өз жерің мен өз еліңе және халқыңа шынымен жаның ашыса, оның көгеріп-көркеюіне үлес қос. Ашуға емес, ақылға бейім тұр, ақылдың айтқанын істе. Сонда бәрі де түзеледі. Ел татулығына ешқашан енжар қарауға болмайды!» делінген осы бір шағын үзіндінің өзінен атақты актердің мәселенің, еңбек дауының түйінін шешілмеген әлеуметтік проблемалардан іздемей, сыртқы бір арандатушы күштерге сілтеуі де ойландырады. Яғни, «Егемен Қазақстан» газеті мақалаларының сипатынан-ақ, ақпаратты объективті түрде таратуы тиіс. БАҚ-тың миссиясынан әлдеқайда өзге бағытқа бет алғанын аңғару қиын емес. «Егемен Қазақстанның» оқиғаны сипаттаудағы миссиясы – үгіт, насихатқа қарай бұрылғанын аңғарамыз.

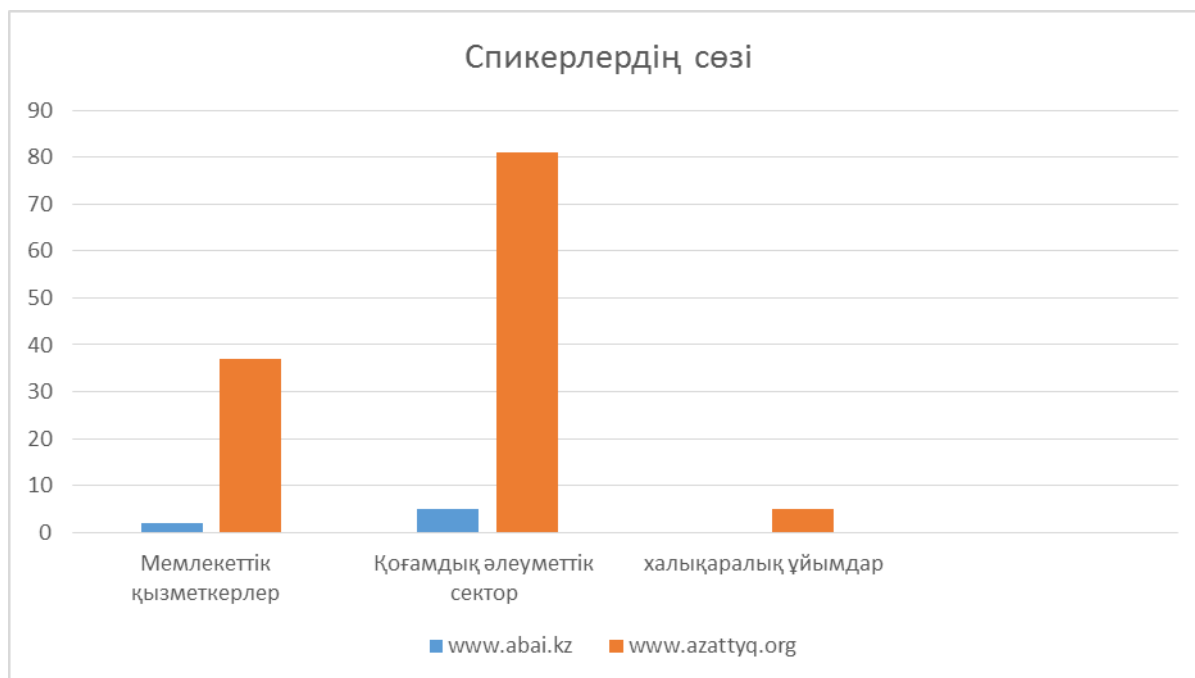
www.abai.kz және www.azattyq.org сайттары бойынша:

2011 жылдың желтоқсан айының 16-31-і күндері «Азаттық» радиосының веб-сайты мен «Абай» сайтында барлығы 38 мақала жарияланған. Оның – 31-і www.azattyq.org сайтында, 7-уі www.abai.kz сайтында жарық көрген. Яғни, «Азаттық» радиосында жарияланған мақалалардың саны «Абай» сайтындағы мақалалардан 4 есеге дейін артық.

Сонымен, www.abai.kz және www.azattyq.org сайттарына мәтіндік және дискурстық талдау жасай отырып, ондағы кездесетін бағалаулар мен спикерлердің қамтылуын төмендегідей сипаттауға болады:

www.abai.kz те, www.azattyq.org сайты да мәселені бейтарап тұрғыдан қарастыруды жөн деп тапқан. Ақыл айтушылық «Абай» сайтында кездеседі, алайда, бұл ақыл айтушылық билікті жақтайтындардың қарапайым көпшілікке қарата айтқан ақылы емес, әдебиет қайраткерінің билікке қарата айтқан ақылы. Демек, «Абай» сайты «Жаңаөзен» оқиғасын барынша объективті тұрғыдан сипаттауға немесе еңбек дауының биліктің қырсыздығынан болғандығын дәлелдеуге тырысады. «Азаттық» радиосының сайтындағы мақалалардың барлығы дерлік бейтарап тұрғыдан, тараптардың жан-жақты сараптамасынан кейін эфирге шығып отырған. Мақалаларда спикерлерді мейлінше мол қамту көзделеді.

Сол себепті де, біз нысанаға алған 4 басылымның ішінде спикерлері аса көп (86) онлайн басылым да осы – «Азаттық» сайты болып отыр.

Дискурс анализ

Сондай-ақ, газет журналистерінің де оқиғаға баға берудегі қолданған лексикаларына дискурс анализ жасалды. Мәселен, «Жаңаөзен оқиғасын» сипаттаудағы «Егемен Қазақстан» газеті мен «Жас Алаш» газетінде қолданылатын лексикондар:

Кесте - 1

Егемен Қазақстан	Жас Алаш
Жаңаөзенде орын алған тәртіпсіздік,	Жаңаөзендегі оқиға,

«саяси мәдениетсіздік»	Жаңаөзендегі қанды оқиға, еңбек жанжалы,
көрінісі, тосын оқиға, басбұзар топ,	жаңаөзендіктер, Маңғыстау мұнайшылары,
жат пиғылды адамдар,	мұнайшылар,
басбұзарлық, содырлар, сотқарлар,	ереуілшілер,
күнәһарлар,	

Кестеден көріп отырғандарыңыздай, «ЕҚ» газеті ереуілге шыққан мұнайшыларды біржақты кінәлауды мақсат етеді. Олар – еңбек дауын басқаша сипатта, арандатушылық мақсатта, сыртқы күштердің әсерінен орын алған оқиғаға теңейді. Сондай-ақ, жекелеген мақалаларда жаңаөзендік мұнайшылардың алып отырған жалақысын аса жоғары деңгейде көрсететін де жағдайлар кездеседі. Алайда, мұнайшылар бұл мәліметтермен келіспейді.

Мұнайшылар ереуілін бағалау тұрғысынан «Абай» сайты мен «Азаттық» сайтында белгілі бір ұқсастықты байқаймыз. Ол мұнайшылардың ереуіліне жағымды баға беру. Бұл тұрғыдан «Азаттық» сайтының мақалаларының 99 пайызы бейтарап пікір ұстанғанымен, сарапшыларының дені оқиғаға билікті кінәлі деп табады. «ЕҚ» газетінде оқиға үшін билік тарапын сынайтын бірде-бір мақала немесе сарапшы кездеспесе, «Жас Алашта» керісінше оқиғаны биліктен көріп, биліктің ит терісін басына қаптайтын жағдайлар жиі орын алған. Ал «Абай» сайтындағы 7 мақаладан еңбек дауын жағымды сипаттауға деген талпынысты анық көреміз. «Азаттық» сайты таразының екі басын тең ұстап, екі жақтың да сарапшыларын тартады. Сонымен, екі сайттың мұнайшыларға берген бағасына назар аударып көрелік.

► **Abai.kz**

1) Мұнайшылар – мұнайшылар, бейбақтар, Оралмандар, бүлікшілер, бас бұзар Адайлар, ереуілшілер, маңғыстаулықтар

2) Жаңаөзен оқиғасы – оқиға, асқынған ауру, өліара көрініс

► **Azattyq.org**

Мұнайшылар – мұнайшылар, ереуілшілер

Жаңаөзен оқиғасы – оқиға, тәртіпсіздік, Жаңаөзендегі қақтығыс

«Абай» сайтында – ереуілшілерді «оралмандар» және «Адайлар» деп баға беру талпынысы байқалады. Әрине, бұл екі баға беруде ащы сарказммен айтылып отырғанын аңғару қиын емес. Біріншіден, «оралмандар» - алыс-жақын шетелдерден көшіп келген этникалық қазақтар. Оқиғаға оралмандары кінәлау үрдісі шенеуніктер тарапынан басталды. Бұл олардың арықарайғы құқықтық-нормативтік мәселелеріне кері әсеріне тигізді. Екіншіден, Жаңаөзендегі ірі рудың аты – Адай. Оқиғаға рулық сипат беруге талпынушылық та, елдегі еңбек қақтығысын объективті түрде бағалай алмаудың салдары.

Сол секілді газеттердің ұстанған бағытын оқиғаны суреттеген журналистердің сарапшыларға қойған сауалдарынан да аңғару қиын емес. Мәселен, «Егемен Қазақстан» газетінде *Қорғанбек Аманжолдың* «Ол жолғы оқиғадан бұл жолғы бүлік басқа» мақаласында Құрметті ардагер, мемлекет және қоғам қайраткері Мақтай Сағдиевке қойған сұрағында тілші «Ал енді Жаңаөзендегі жүгенсіздіктер жөнінде не айтасыз?» деген. Бұл жерде көзге бірден екі бірдей бағалау ұшырасады. Бірінші, мақаланың тақырыбының өзі еңбек жанжалын «бүлікке» теңейді. Екіншіден, сауалдың өзінде «жүгенсіздік» деген сөзді қолдану арқылы өз тарапынан баға беруге талпынушылық байқалады.

«Жас Алаш» газетіндегі Болат Әбілев: «Билік өз халқына автоматтың қарауылы арқылы қарауға дағдыланып барады» атты мақалада Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясының төрағасы Болат Әбілевпен әңгімелескен Меруерт Хусаинова «Маңғыстаудағы еңбек жанжалының түйіні тарқатыла ма? Әлде шиеленісе бере ме?» деген сауал қояды. Яғни, бұл ретте де журналистің немесе газеттің көзқарасының бейтараптылығы айқын көрініп тұр.

Демек, біз нысанаға алған зерттеу объектілеріндегі мақалалардың сипаты да, ұстанған бағыты да әртүрлі болғанын, сөйтіп Қазақстандағы ірі еңбек дауының жергілікті БАҚ-тардағы әр түрлі сипаты арқылы толыққанды объективті ақпарат алудың қиын екендігін аңғаруға болады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, екі түрлі идеологиялық бағыттағы екі газет Жаңаөзен оқиғасына екі түрлі сипат береді, екі түрлі бағалайды. «Егемен Қазақстан» газеті мұнайшылар ереуілін бас бұзарлардың, бұзақы топтың іс-әрекеті деп бағаласа, «Жас Алаш» газеті мұнайшылар ереуілі, жұмысшы топ, Жаңаөзен қаласындағы қанды оқиға деп баға береді.

Ал www.abai.kz пен www.azattyq.org сайттарында жағдай өзгеше екі сайт та Жаңаөзен қаласындағы оқиғаға билікті кінәлі етіп көрсетеді. Алайда, Абай сайты бұл пікірін ашықтан ашық білдірсе, Азаттық спикерлер арқылы беріп отырған.

Кілттік сөздер: Қазақстан, Жаңаөзен, контент анализ, сыни дискурстық анализ (CDA), ақпарат, медиа.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Bol'shoj psihologicheskij slovar'. Pod obshh. red. B.G. Meshherjakova, V.P. Zinchenko. Moskva, 2004.
2. Metodologicheskie i metodicheskie problemy kontent-analiza. Vyp. 1-2. M., 1973;
3. Metody analiza dokumentov v sociologicheskix issledovaniyah. M., 1985;
4. Sociologicheskaja jenciklopedija. Pod obshh. red. A.N. Danilova. Minsk, 2003.
5. Dridze T.M. Tekstovaja dejatel'nost' v strukture social'noj kommunikacii. M., 1984;
6. Metodologicheskie i metodicheskie problemy kontent-analiza. Vyp. 1-2. M., 1973;
7. Metody analiza dokumentov v sociologicheskix issledovaniyah. M., 1985;
8. +Jeffektivnost' sredstv massovoj informacii. M., 1986.
9. Sociologicheskaja jenciklopedija. Pod obshh. red. A.N. Danilova. Minsk, 2003.
10. Metodologicheskie i metodicheskie problemy kontent-analiza. Vyp. 1-2. M., 1973;
11. Metody analiza dokumentov v sociologicheskix issledovaniyah. M., 1985;
12. Jeffektivnost' sredstv massovoj informacii. M., 1989;
13. Bejlinson L.S. Funkcii institucional'nogo diskursa // Vestnik Irkutskogo lingvisticheskogo universiteta. №3., 2009. – S. 142-147.
14. Borisova I. N. Russkij razgovornyj dialog. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural'skogo universiteta, 2001.
15. Dem'jankov V.Z. Teorija prototipov v semantike i pragmatike jazyka. http://www.infolex.ru/Prot.html#_Toc32159109.
16. Karasik V.I. Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs. – M.: Gnozis., 2004.
17. Makarov M. L. Osnovy teorii diskursa. – M.: Gnozis, 2003.
18. Zhas Alash gazetі, 2011 jil, 17-31 jeltoqsan
19. Egemen Kazakhstan gazetі, 2011 jil, 17-31 jeltoqsan
20. www.abai.kz
21. www.azattyq.org

VII International Conference Building Cultural Bridges

ДІНИ СЕНІМ-НАНЫМ ТАҚЫРЫБЫ ЖӘНЕ БАСПАСӨЗ БЕЙТАРАПТЫЛЫҒЫ

THE THEME OF RELIGIOUS BELIEF AND INDEPENDENCE OF THE PRESS

Айша ТҰРМАҒАНБЕТОВА, магистр

Заң газетінің Қазақстан Республикасы парламентіндегі тілшісі,
Астана, Қазақстан

aisha65@inbox.ru +7 717 250 22 90

Резюме

Қазақстанда діни экстремизм кең арнада көрініс таба қоймаған құбылыс, алайда түптің түбінде, конфессиялық тұрақсыздық үрдісі бізде де төбе көрсетпесіне кепілдік жоқ. Қазақстан БАҚ ұжымдары еліміздің түпкі мақсаты діни мемлекет құру еместігін негізге ала отырып, экономиканың жетістіктері мен адам шығармашылығының еркіндігіне негізделген демократиялық және азаматтық қоғам болып табылатынын басшылыққа алуға тиіс.

Қазір ақпараттың жаһандық тасқыны дәуірлеп тұрған заман. Ақпарат тарату құралдары барынша жетілдіріліп, қамтитын аумағы артып, тіпті адам баласының оны қорыту мүмкіндігінен де анағұрлым асып кеткен тұста, қауіп-қатердің жаңа түрлері де пайда болды. Әр құбылысқа сын көзбен қарап, терең зерделеп, себеп-салдарларын екшеу қажеттілігі туып отыр.

Алайда, адамдардың дені бір қалыпты ойлаудың ықпалынан шыға алмайтыны да белгілі. Бүгінгі ақпарат алу мүмкіндіктер кеңейіп, жан-жақты көрініс табуы адамдарды білімді ете түсті. Соған қарамастан мейлінше салғырттық, әсершіл, және пафостық шеңберде ойлауға бейімділік те баршылық.

Барлық халықтар үшін дін - жаулаудың тәсілі мен тәпсірі емес, жан сақтаудың амалы болған. Түрлі себептерге байланысты мемлекеттік немесе ұлттық тұтастық идеясы дағдарысқа ұшыраған шақта елдің қоғамдық және саяси өмірінің сахнасына бүкіл рухани идеяға ұйытқы болып дін шығады. Көп жағдайда сенімнің біртұтастығы тарихтың тар жол, тайғақ кешулерінде халық тағдырына араша түседі.

Алайда, кейбір жағдайларда, мемлекет рөлі баяу да басыңқы болғанда өмірдің барлық саласында діннің күш алуы сайқымазақтық сипат алып қана қоймайды, сонымен бірге қауіп-қатер төндіруі ықтимал. Мұның өзі адамзат үшін де қатерлі. Мәселен, мұндай жағдай жалаң дінді жамылғы еткен ауыздықсыз агрессия кезінде көрініс табуы, діни фанатизмге ұрындыруы мүмкін.

Әлемнің көптеген бөліктерінде, әсіресе, Еуразияның азиялық бөлігінде діни экстремизмнің, «псевдодіндердің» күшейе түсуі, әрқилы себептерге орай туындауы мүмкін болатын салдары тұрғысынан да, әрі ескерту саясаты мен ауыздықтау әрекеттерінің нұсқаулары тұрғысынан да, бұл құбылысқа бізді ыждағатпен қарауға мәжбүр етеді.

Қазақстанда діни экстремизм кең арнада көрініс таба қоймаған құбылыс, алайда түптің түбінде, конфессиялық тұрақсыздық үрдісі бізде де төбе көрсетпесіне кепілдік жоқ. Ондай қауіптің ықтималдылығы белгілі дәрежеде бар деген күмәннің бұлты сейілген жоқ. Демек, бірнеше ұлтты және алуан түрлі конфессиялы қоғамымызда конфессиялық экстремизмнің пайда болу мүмкіндігіне үстірт қарауға тіпті де болмайды. Оған әсіресе БАҚ ұжымдары айырықша жауапкершілікпен қарағаны абзал.

Жалпы, қазіргі экстремистік ұйымдар тарапынан төнген қауіп-қатер олардың қоғам өмірінде болуымен шектеледі деп есептеуге болмайды. Олардың қару-жарағы қаншалықты сақадай сай болса да, іс жүзіне асырмақ болып отырған идея мен идеологияға қарағанда олардың қара көрсетіп жүргенінен келетін қауіп анағұрлым аз.

Конфессиялық қауіпсіздік деген кең мағынасында - мемлекеттік кепілдіктер мен халықтардың және ұлттардың рухани әлеуметін қорғаудың, сондай - ақ діни сенім

еркіндігіне қауіп төндірушілік пен дінаралық келісімге бір мезгілде қарсы тұрушылық әрекеттерінің жүйесі.

Біріншіден, Құдайға құлшылық ету және белгілі бір діндердің ережелеріне сәйкес ырым-жораларды сақтау үшін, ұлтына қарамастан, Қазақстанның әрбір азаматының діни толық еркіндігі мен бостандығын алдағы уақытта да қамтамасыз ету үшін мемлекеттің кепілдігі мен қолдауы қажет.

Екіншіден, Қазақстан зайырлы мемлекет ретінде конфессияаралық қақтығыстарға қарсы әрекет ететін шаралар қолдануы керек.

Үшіншіден, мемлекет ұлттық қауіпсіздікке, қазақстандық азаматтардың өмірі мен сау-саламаттылығына қатер төндіретін діни экстремизмнің кез келген көрінісімен мақсатты түрде және нәтижелікпен күрес жүргізіп, оны жүзеге асырады.

Жалпы, Қазақстан формалды тұрғыда ғана зайырлы мемлекет деген ой тумаса керек, шынымен іс жүзінде Қазақстан халқының төл табиғаты мен рухы, сана - сезімі дінге деген тарихи кең мағынада қалыптасқан.

Сондықтан, Қазақстан БАҚ ұжымдары еліміздің түпкі мақсаты діни мемлекет құру еместігін негізге ала отырып, экономиканың жетістіктері мен адам шығармашылығының еркіндігіне негізделген демократиялық және азаматтық қоғам болып табылатынын басшылыққа алуға тиіс.

Сондай-ақ, Қазақстандағы діни экстремизм қауіп жай ғана ықтималдылық еместігі тағы бар. Негізгі қауіп ең алдымен, шырқы бұзылған сырттың әсерінен болуы және ондай қауіпті нақты тұлға танытып, экстремизм элементтері қазірдің өзінде бой көрсетіп отырған төңірегіміздегі аймақтарынан бастау алуы бек мүмкін.

Оның кейбір элементтерін Қазақстан батыс өңірлеріндегі кейбір оқиғадан аңғардық та. Айталық, ұлттық қауіпсіздік мекемесінде болған жарылыс, түрмеден қашқан қылмыскерлердің сақшылармен арадағы болған атыстары, өздерін құрбан етулері т.с.с.

Қазақстан демографиялық және мәдени тұрғыдан Еуропа мен Азияны қосады. Осы себептен, ол Еуразиялық өркениеттің бір бөлігі болып саналады. Бұл орайда Еуразиялық кеңістікте екі ірі әлемдік діндердің шекарасы өтетіндігін ұмытпайық. Бұл екі ірі этнос: тұрандық және славяндық діни ұстанымды көрсететін ислам және христиан діні. Қазақстанның қазіргі кезгі дамуының табиғи жолы оның түркі-ислам әлеміне қадам басуы секілді болып көрінеді. Алайда, біздің шығыс көршілерімізге қарағанда елімізде тек мұсылман мәдениеті түрлерінің басым болуы мүмкін емес.

Қазақстан тәуелсіздікке кол жеткізген шақта қиын-қыстау кезеңге тап болды. Коммунистік идеологияның құлдырауы нәтижесінде пайда болған идеологиялық кеңістікті діни идеялар толтыруға ұмтылды. Діни қайта өрлеу кезінде елімізде түрлі жаңа конфессиялар қаулап, қоғамға өз әсерін тигізе бастады.

Жалпы, Қазақстандағы дәстүрлі діндер өздерінің жаңадан пайда болған жақтастарына басымдық көрсетпейді, өйткені олардың пікірінше діни сенім таңдауын әр адам өзі үшін жасайды. Ал, дәстүрлі емес ағымдар мен деноминацияларға келсек, олардың басым көпшілігі дүниетанымдық кеңістікті өздерінің «жеремет» идеологияларымен толтырып, белсенді психологиялық шабуыл арқылы отандастарымызды қатарларына тартуға тырысып келеді. Елде ежелден-ақ сіңіскен Ислам дінінің тамырына балта шаппақ болып, өздерінің «жаңа діндерін» орнатпақ әрекеттенеді. Олар тіптен түрлі клубтар, мәдени-спорттық, сауықтыру орталықтары ретінде ашылып, бостандықтың тонын айнылдырды.

«Мұндай деноминациялардың басым бөлігі протестанттық бағытты ұстанатын секталар. Олар Қазақстан азаматтарын, оның ішінде қаракөз қазақ бауырларымызды тура жолдан тайдырып, саналарын улауда. Мұндай әсердің ең негізгі нысаны жастар, студенттер, содан кейінгі қатарда БАҚ қызметкерлері, саяси тұлғалар, студенттік жатақханалардың шаруашылық жұмыскерлері. Жастардың тоталитарлы культтардың шырмауына түсуінің алғышарттары мынадай: отбасындағы жанжалдар мен реніштерден туындаған күйзелістер, өтпелі кезеңдегі психологиялық ахуал, болашақ өмір алдындағы үрей мен күдік, айналадағы

ортамен қарым-қатынастағы мәселелер, өз елінің тарихын, дінін, рухани мұрасын толық білмеуден туатын тәрбиенің осалдығы, Ислам діні туралы білімнің таяздығы» [1,19].

Қазақстанда мектеп мешіт, шіркеулерден бөлек болғанымен, сектадан аулақ деу әбестік. Ең сорақысы жастар үшін басқа дінге өтетін белгілі бір ошағының бірі университет болып отырғаны ойландырады. Қазіргі таңда бұл құбылысқа дәлел болатын айғақтар өте көп. Оқу орындарында, мәдениет сарайында, кинотеатрларда батыс миссионерлерінің, гурулардың уағыздары өткендігі, арнайы дүкендерде сектанттық әдебиеттің таратылуы, шет тілдерді үйрету мақсатымен миссионерлердің шақыртылуы секілді жайлар ресми түрде де тіркелген.

«Секталардағы жастар өмірге, отбасы құндылығына деген қызығушылықты жоғалтып, Отанға деген патриоттық сезімнен жұрдай болады. Осының өзі, бізді қатты алаңдатуы тиіс. Осы себептен де бұл мәселе бүгінгі таңда аса өзекті проблемаға айналып отыр» [2].

Елде әрекет етіп жүрген секталардың пайда болуын, олардың идеологиясын, мақсатын қарастыруға ұмтылыс жасайтын ұйымдар мен діни мекемелердің жұмыстарын жандандыру, нақты бағыт белгілеп қоғам тарапынан бақылау жасаудың қажеттілігі өмір талабы деп білеміз.

Көп конфессионалдылықтың шынайы көрініске айналуы қоғамнан нақты қадамдарды талап етумен қатар Қазақстандағы конфессияаралық келісімге де баса назар аударуды қажеттілікке айналдыруда. Көптеген деноминациялардың бір территорияда бейбіт өмір сүруі үшін мұқият жасалған саясат қажет. Мұндай саясатты ел Президенті мен Парламент тарапынан жасалып отырғаны құптарлықтай жағдай. Біздің елімізде айтарлықтай ірі конфессияаралық қақтығыстар орын алмағанының өзі артықшылығымыз. Әрине, бұл орайда бізде барлығы тыныш деп ұзын арқау, кең тұсауға салвнуға болмайды. Өйткені, жерімізде секталардың болуының өзі, олардың және еш әрекетсіз қарап отырмайтындығы қауіп төндіреді. Сондықтан болашақта халқымыз, оның ішінде билік басындағылар жаңа діни бірлестіктердің әрекеттерін заңды түрде қатаң бақылауға алып, ғылыми негізі мықты конфессионалды саясат жүргізуі тиіс.

Мысалы, көптеген секталар коммерциялық ұйым жамылғы астында әрекет етеді, енді бірілері күмән туғызбайтын бейтарап атаулармен аталып, қайырымдылық қор ретінде қызмет көрсетеді. Осының барлығы бірлестіктерді заңдық тіркеуден өткізу кезінде қатаң қадағалап, Жарғыларындағы әрбір көрсетілімдері мұқият қарауды талап етеді.

Ал, қоғамдық-саяси өмірде өзінің алға қойған мақсаттарын тек қызметтер жүйесінің негізінде ғана орындай алатын ерекшелігімен қатар әлеуметтік пікірді адам факторы арқылы қалыптастыратын БАҚ саласының бұл орайда бейтараптылығы өте маңызды.

Сөз бостандығы аясында қызмет атқаратын БАҚ жүйесінің айқын мақсаттарының бірі – азаматтардың қоғамдық позицияларын анықтау, діни, мәдени, саяси өмірдің түрлі көріністері аясында өзара түсіністік пен тату қарым-қатынасты қалыптастыру болса, онда көп ұлттар диаспорасы, түрлі дін ұстанатын Қазақстан үшін оның маңыздылығы тіпті зор. «БАҚ-қа деген жауапкершілік ұлттың және мемлекеттің бүгіні мен болашағына деген жауапкершілігі» болса керек [3, 88 б].

БАҚ жүйесінде мінсіз қызмет атқаратын, оның функцияларын орындай алатын білікті мамандар қоғамдағы әр көрініске байыпты, бейтарап қарауға тиіс. Автордың жеке көзқарасы, әлде бір дінге деген төзімсіздігі мақала, бағдарламаларында алға шығарылмауы қажет. «Журналистика саласындағы бейтараптылық дегеніміздің өзі біршама күрделі әрі көп қырлы ұғым» [4, с. 124].

Сондықтан, аталмыш мәселе осы тақырыпта күн тәртібіне қойылып отыр. Қазіргі таңда әлемдік медиа жүйесі жаһанданумен қатар демократиялану, сол арқылы қоғамдық, рухани, әлеуметтік, саяси қызмет нормаларын, стандарттарын теңестіру мақсатты көздеп, еларалық өркениеттік қарым-қатынастың өрістеуіне, өзара ықпалдастықтың артуына, құндылықтардың сақталуына және оның күшейе түсуіне мүдделі болып отырғандығымен ерекшеленеді.

Ақпарат дәуірі аталған ХХІ ғасырда электрондық медиа қарапайым көрініске айналды, азаматтық журналистика әлеуметтік өмірге дендеп енді. Осының өзі-ақ, БАҚ қызметкерлерінің жауапкершілігі мен бейтараптылығын арттыруға, белгілі бір оқиға, деректер арқылы діни алауыздық пен өшпенділіктің туындап кетпеуін талап етіп отыр.

Қоғамдағы ірі өзгерістердің нәтижесінде журналистер үшін бұрын-соңды болмаған жаңа мүмкіндіктер ашылумен бірге қиындықтар да ұшырасып отыр. Жалпы шығармашылық жұмысқа қатаң шектеу де, ереже де жүрмейді және сапалы туынды дәл осылай жасалады дейтіндей даяр рецепт де еш қайда жоқ. Осылайша стандарт пен норма азайған сайын шығармашылық іске ар-ұждан мен адамгершілік қағидалары маңызды міндет атқарады. Қоғамда демократиялық реформалар шынайы түрде жасалып, ол жаңарған сайын баспасөздің дербестігі артады және мұндайда тың игі істердің әр элементінің өзі механикалық тәсілмен асығыс шешім қабылдауды көтермейді.

Бүгінгі таңдағы ақпарат жинау, өңдеу, тарату қызметіндегі ғылыми-техникалық прогрестердің өзі моральдық тұрғыдан үйлестірілетін психологиялық, ар-ұждандық ерекше жағдайды қалыптастырып отыр. Компьютерлік технология мерзімді баспасөз қызметіндегі көп ауыртпалықтарды жойып, өндірісті жеделдетті, оған қойылатын бақылау да азайды. Нәтижесінде, туындының сапасы журналистің кәсіби жауапкершілігімен, адамгершілігімен байланысты айқындалатын бақылау механизмі қалыптасты. Жаһандану кезеңінде белгілі бір адамның кәсіби этиканы бұзып, қателікке ұрынуының зардабын бүкіл адамзат тартатын күрделі жағдай туып отыр.

Себебі, «баспасөз өмір айнасы» болғандықтан елдегі демократиялық ахуалдың қандай деңгейде көрініс табуына қарай оның бейтараптылығының дәрежесі айқындалады. Оның алдағы бағыттары да өзге қоғамдық институттардың, азаматтардың қоғамдық белсенділігімен тікелей сабақтаса отырып көрініс табады деп білеміз.

Кілттік сөздер: дін, наным-сенім, бостандық, Қазақстан, медиа

Әдебиеттер:

1. Amirgazin S.T. Din jane jauapkershilik. Astana. Foliant. – 2002. – 196. (Әмірғазин С.Т. Дін және жауапкершілік. Астана: Фолиант, - 2002. -196).
2. Baihanova G. Dini 'retremism: qalai tusinip jurmiz? //Ruhaniyat. – 2005. – 3 mausym. (Байханова, Г. Діни экстремизм: қалай түсініп жүрміз? //Руханият. - 2005. - 3 маусым).
3. Seidimbek A. BAQ: etnos, madeniet jane dastur ugymdary. // Qazaq baspasozı jahandanu dauirinde. – Astana. 2005. – 88 b. (Сейдімбек А. БАҚ: этнос, мәдениет және дәстүр ұғымдары. //Қазақ баспасөзі жаһандану дәуірінде. – Астана, - 2005. – 88 б).
4. Nurtazina R.A. Obrazovatel'naya politika Kazakstan v uslovyah globalizatsii. Almaty. NYTS Gylym. 2004. S.124 (Нуртазина Р.А. Образовательная политика Республики Казахстан в условиях глобализации. – Алматы: НИЦ «Ғылым», - 2004. – С. 124).

**“АҚПАРАТТЫҚ СОҒЫС” ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МАСС-МЕДИА
ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ РӨЛІ**

THE ROLE OF THE MEDIA IN THE CONTEXT OF THE “INFORMATION WAR”

Қуандық ШАМАХАЙҰЛЫ, Қауым. Проф.
Тұран-Астана университеті, Астана, Қазақстан,
kuandyk_shamahai@mail.ru +7 717 250 22 90

Резюме

Бүгінгі күнімізді бейбіт заман ретінде сипаттағанымызбен, шын мәнінде дүниежүзілік үшінші соғыс дүбірінен тысқары қалып отырған жоқпыз. Әлемнің астаң-кестеңін шығаруға қабілетті аса ұтқыр саналатын ықпалы зор бір аспектімен санаспауға болмайды. Оның атауы – “ақпараттық соғыс”.

Ақпараттық соғыс бүгін ғана аяқ астынан пайда болған дүние емес. XX ғасырдың екінші жартысында басталған коммунистік тәртіпті ұстанғандар мен либералдық көзқарасты негізге алған елдер болып екіге қажарылған жүйеаралық «қырғи-қабақ» соғыс 1991 жылы либералдықтардың жеңісімен аяқталған еді.

Аталмыш текетірес шын мәнінде, нағыз ақпараттық соғыс болғанын ерекше атап айтқан ләзім. Ақпараттық соғысты салыстырамалы түрде ғана аяқталды дегеніміз болмаса, негізі, қазір де жалғасып жатыр. Социалистік лагерь 60 жылға жуық өмір сүргенде «СССР» тарабы өзін батыс әлеміне жағымды жағынан таныта алмады. Себебі, кеңестік-социалистік үгіт-насихат машинасының қызмет тәсілі тым қарабайыр әрі анайы еді. Олар көбінесе, өз азаматтарының «миын тазалауға» тырысып, бар өнерлерін соған салды. Соның салдарынан болса керек, фашизмді жеңуге Кеңес одағының басты рөл атқарғанын өздеріненен өзге елдердің көбісіне айтарлықтай сендіре де алған жоқ. Айталық, англо-саксондық әлемде дүниежүзілік екінші соғыстың жеңімпазы ретінде АҚШ пен Ұлы Британия ғана танылады.

Кеңес одағына бүйректері бұрған елдердің өзі социалистік насихатқа аса қатты иланғандары шамалы. Мысалы, АҚШ пен Еуропаның бірқатар елдерінде 1940-шы жылдардың соңында американдық билік өрістеткен коммунизмге қарсы тегеуірінді әрекеттерге Кеңес одағы іс жүзінде қарсы қоятындай ештеңесі болмай дәрменсіздік танытты. Оның сыртында Кеңес одағын жақтаушы болып келген Франция, Италия, Грекия үкіметі тарапынан да қолдау таба алмай социалистік лагерь оқшауланды.

«Америка даусы», Азат Еуропа» радиостанцияларының ақпараттарына тосқауыл қою үшін толқын ыдыратқыш құрылғылар орнатып, «хабар тұншықтыру» әрекеттері коммунистік әлемде ядролық қару тасымалдайтын зымыраннан да артық рөл атқарғандығы туралы әңгіме қазіргі күні тарихқа айналды. Ол тұста Кеңес одағы бастаған коммунистік жүйе баспасөзді идеологиялық үгіт-насихаттың басты құралына айналдырып айырықша дамытуға күш салса, батыстықтар радиостанцияларын алға шығарды. Кеңес одағы бір ғана журналдың айлық таралымын 12 миллион данаға жеткізсе, Батыс әлемі оған қарсы радиостанциялар арқылы толассыз шабуылдап жатты.

Сол тұстағы телевизиялық «secam» жүйесі коммунистік әлемге, ал, «ntsecam» жүйесі батыстықтарға тиесілі болды. Осы себептен, Батыс елдерінен әкелінген теледидардың жүйесін ауыстырмаса немесе арнайы адаптры болмаса оны Қазақстанда немесе Болгарияда көру тіпті де мүмкін емес еді. Радионың қысқа толқындық «FM» түрі батыстық стандарт, орта және ұзын толқындағы «LM», «WM» - коммунистік жүйенікі болып қалыптасқан болатын.

Бәрімізге мәлім «VEF» транзисторы қысқа толқынды ұстамайтын. Радионың толқындары, телевизияның жүйесіне дейін екі тарапқа бөлінуі – қырғи-қабақ соғыстың елеулі бір салдары болатын. Бұл нені көрсетеді?

Әрине, бұл екі түрлі әлемде андысумен өткен елдердің әрбірі өз азаматтарының санасын келесі жақтың ақпаратымен «уландырмау» үшін табиғат жаратқан толқынның өзін меншіктеп алудан туған тарихи шындық еді.

«Насихат» (пропаганда) - ішкі-сыртқы саяси үгіт, «жері насихат» (контрпропаганда), «манипуляция» немесе ақпараттық адастырушылық, «ақ», «қара», «сұрғылт» насихаттар және «экспансия» немесе ақпараттық өктемдік деген терминдер пайда болды. Осылайша, адам санасы мен рухани жан дүниесін «инженерлендіру» арқылы үгіт-насихаттың өзі ғылым ретінде алға шығып, қаптаған эксперименттер, зерттеулер жасалды. Қысқасы, айналып келгенде, қырғи-қабақ соғыстың да ең басты құралы – **ақпарат** болды.

Екі жүйе арасында ғана мұндай арпалыс өрбумен шектеле қойған жоқ. Бір жүйеде бола тұра көршілес елдердің өзі әрқайсы бір бірінің мәдени ықпалының экспансиясынан азаматтарын, ұлтын қорғаудың қамымен жанталасты. Айталық, Франция өз азаматтарының әсіре американдануынан сақтанып, ұлттық телевизиясын «mesecam» жүйесіне ауыстырса, Солтүстік Корея Жапонияның ақпараттық ықпалынан қорғану үшін «ntsc 4.43» деген тележүйені ішкі көрсетілімдеріне қолданған. Мақсаты, тек сырттан келетін ақпаратты жабуды ғана көздеді.

Жалпы, белгілі бір мемлекет ұлттық ерекшелігі мен болмысын, мүддесін, ішкі саясатын қорғау үшін ең алдымен ақпараттық сақтыққа көшетіндігін осыдан аңғаруға болады. Қарапайым түрде бейнелеп айтсақ, ақпараттан тұратын бұршақты жаңбырдың аңғал жұрттың тас төбесін ойып кетуінен қорғап, қалқан жасаған іспетті әрекет.

Қазіргі таңда да біз талқылап отырған соғыстың басты қару-жарағы – ақпарат екендігі әркімге түсінікті. Өз ықпалын арттырып, әлемді аузына қаратқысы келген кез келген империя ақпарат құралдарын пайдалана отырып, сыртқы насихатқа аса ден қояды. Шығыстағы көршіміз Қытай елі бұрын да, қазір де өздерінің «мәдениет арқылы достасу» саясатынан айныған жоқ, ақпараттық экспансиясымен айналасының үрейін ұшырумен келеді. Ежелден өздерін әлемнің орталығы («жүң-го ван-суй») санайтын оларда қазір Конфуцийдің орнын телевизия мен кино басқан.

Бүгінгі таңда Қытайдың орталық телевизиясы 13 арна арқылы ішкі ақпараттарын бірнеше тілде таратады. Олар Шыңжаңға арнаған 13-ші арнасын ұйғырша емес, тәулік бойы қазақ тілінде таратып отыр. Оның себебі не? Әрине, онысы, бір оқпен екі қоян атудың амалы. Орта Азиядағы түркі тілді ұлттармен бірге Қазақстанға осы телебағдарламаның таратылуына кең мүмкіндік бар.

Тағы бір жақын көршісі Монғолияға да олар ақпараттық ықпалын арттыруға барын салып жатыр. Жалпы, Қытайдың өз ішінде де Ішкі Монғолия деп аталатын ірі өңірі бар. Ондағы Хөх қаласында барлық телеарна қытайша сайрап тұрады. Ал, сыртқы Монғолияға арналған «Одон» (жұлдыз) деп аталатын телеарна тәулік бойы монғол тілінде хабар таратып жатыр.

Мұндай үрдістен Батыс Еуропа елдері де шет қалып жатқан жоқ. ВВС – Ұлы Британия мемлекеті тарапынан қаржыландырылатын телекомпания. Сондықтан, Британ елінің сыртқы насихаты мен ықпалын арттыруды көздейтін құралы екендігі айдан анық. Сол секілді «Дойче Велле» де Германияның сыртқы насихатының басты құралы. Ал, ішкі жағдайында олардың ешбірі шетел бағдарламаларымен өз көрермендерін бас-көзсіз төпелеп отырған жоқ.

Соңғы жылдардағы мәліметке жүгінсек, елімізде іс жүзінде 2697 БАҚ жұмысын жүргізіп отырған көрінеді. Ондағы қазақтілді БАҚ үлесі жалпы санының небары 19,1%-ын құрайды, орыстілді – 33,4%, қазақ және орыс тілдеріндегісі 35%, 12,5% – қазақ, орыс және басқа да тілдерде екен.

Барлық 2427 баспадан 1619 газет есептеледі, оның ішінде мемлекеттік – 328, және 1291-і – мемлекеттік емес. Қазақ тілінде басылатын – 437 газет, орыс және басқа тілдерде – 587, қазақша және орысша – 479, қазақ, орыс және басқа тілдерде – 116.

Журналдардың жалпы саны – 808, 172 журнал – мемлекеттік, 636 – мемлекеттік емес. Шығарылатын журналдардың жалпы саны орыс тілінде – 304, қазақ және орыс тілдерінде – 237, қазақ, орыс және басқа тілдерде – 162, қазақ тілінде – 105.

Елде 259 электрондық БАҚ әрекет етеді, оның ішіндегі – 52 (мемлекеттік – 11, мемлекеттік емес – 41, эфирге қазақ және орыс тілдерінде шығады), радиокөпманиялар – 49 (мемлекеттік – 5, мемлекеттік емес – 44, эфирге қазақ және орыс тілдерінде шығады), кабельді телевизия операторлары – 152, спутниктік хабар тарату операторлары – 6 (мемлекеттік – 1, мемлекеттік емес – 5). Ақпараттық агенттіктердің жалпы саны – 11, оның 10-ы мемлекеттік емес, біреуі мемлекеттік [1].

Қазіргі қазақ көрермендері мен тыңдармандардың тұтынып ақпараттарының көп бөлігі шетелдік көздерден алынып отыр. Олар ID TV кабелдік жүйесіне тапсырыс беріп, қалаған бағдарламасын көріп, жат мәдениет экспансиясын еш бөгетсіз қабылдай алады. Ақпарат құралдарының өзге түрлеріне де бізде еш тосқауыл жасалмайды. Кабелдік телевизия жүйелеріне кімнің иелік ететіні, оған жасалатын бақылау бар ма, ол жағы әзірше беймәлім. Әр отбасы ай сайын кімге не үшін төлемақы ұсынып отырғанын білуге негізі қақылы. Бірақ, Қазақстанда көп жағдайда «коммерциялық құпия» деген желеумен ауызды жауып тастау қатты етек жайған.

Мұхиттың арғы жағындағы бір қала көшесінде болған жарылыс, Қытайдағы жер дүмпуі, арал маңындағы елдерде болған цунами өзіміз тұратын көшенің маңында болған жол көлік аптынан бетер бізді қатты дүрліктіреді. Қазақстан азаматтары ел ішіндегі қоғам қайраткерлері мен саясаткерлерден гөрі көрші Ресейдегі саяси тұлғаларды бес қолдың саласындай жетік біледі. Сыртқы ақпараттың ықпалы бүгінгі күні ел азаматтарының санасын әбден тұмшалап алған. Ішінара улап та жатыр. Жастарымыздың алды Сирияға барып, соғысқа қатысып жүрген жайлары бар. Осылайша, біз азаматтарымыздың санасын еш сүзгісіз қалдырып, ақпараттық тасқын мен алапат дауылдың алдында еш қорғансыз қалдырдық.

Идеологиялық қырғи қабақ соғыс аяқталғанда жеңіліс тауып, либерализмге мойынсынғандардың жуан ортасында біз де бармыз. Бірақ, одан сабақ алып, ақпараттық соғысқа төтеп беруге тырысып жатқанымыз шамалы. Қырғи қабақ соғыс аяқталғанымен айналаымызда ақпараттық экспансия, неокolonизм үшін тайталас толастамақ тұрмақ барған сайын өршіп барады. Кезінде әлемді дүр сілкіндірген Шыңғыс хан Тэмүжин айтқан «Көңілін аулап, жанын жауласаң, тәні қайда барар» деген сөзі дәл қазіргі ақпараттық соғысты меңзеп тұрғандай көрінеді [2,157х].

Қазіргі таңда қазақтың санасын жаулап иелік етуге фашизм, либерализм, неокomмунизм, панисламизм бәрі мүдделі. Біз де өз кезегімізде жылт еткеннің бәрін шеттен іздейміз, «біреудің қаңсығын таңсық» көреміз. Шеттен ағылып келіп жатқан ақпараттық, жарнамалық насихатты ешбір сүзгісіз қабылдайтынымыз да сондықтан.

Сонымен қатар баспасөз бостандығын өз мүддесіне лайықтауды көздейтін күштер БАҚ дербестігін барынша шектеп, оны олигархиялық топтарға, саяси-қаржылық компанияларға телміртіп қоюға ынталы.

Қазір Қазақстанда Ресей тарапынан ағылып жатқан медиа өнімдер ақпараттық танымнан бұрын ықпал ету үгіт-насихаттық сипаты басым болып жатыр. Технологияның қарыштап дамуының нәтижесінде адамзат тарихында алмасқан барлық ақпаратқа тең келетін мәліметті соңғы бес жылдың ішінде алып үлгерген екенбіз. Егер ақпарат кереғар мазмұндағы насихат сипаттағы қалпында «құлақтан кіріп, бойды алған» болса, өзіндік ойсыз, құндылықтан ада, көзқарасы тиянақсыз мәңгүрттікке айналдыруға бұл ақпарат молынан жетеді.

Ол үшін ең алдымен, ақпарат саласындағы шетел инвестициясына бақылау жасаумен қатар жат діни ағымдарды, түрлі азық-түлік өнімдерін насихаттайтын түрлі жобалардың да астарына терең үңілуге тура келеді. Ресейлік, қытайлық, американдық, өзбекстандық және өзге де кімдікі екені беймәлім телевизия арналарының таралуына, ағылшын, орыс, қытай, герман тілдерінде бағдарлама тарататын радио станцияларды да

назардан тыс қалдыруға болмайды. Бүгінгі күні олар хабарларын шеттен таратса, ертеңгі күні ел ішіне еніп те қызметін жүргізе бастауы ғажап емес. Бұл – *біріншіден*.

Ал, *екіншіден*, сыртқы ақпарат экспансиясы мен насихатынан тыс ішкі манипуляция, ақпараттық адастырушылық, жалған ақпарат тарату, азғана топтың мүддесіне қызмет ететін БАҚ атаулы болмауын, мейлінше, көптің ортақ меншігі басымдық беретін нысан ретінде ұйымдастырылғаны абзал. Қалталы топтардың бәрі баспасөзбен бірге оның ақпаратын да қоса иемденетін, бұқараның қандай ақпарат алуын шешетін, журналистерді айтқанына көндіріп, айдағанымен жүргізетін, қоғамдық пікірге әлімжеттік жасауға тырысушылықты аластаудың мәні ұлттық мүддені қорғауда жатыр.

Баспасөз саласын либералдандыру, сөз бостандығын қамтамасыз етудің маңызы айтарлықтай. Бірақ, бұл дегеніміз аталмыш құндылықты желеу етіп, өз мақсатын өзгеге зорлықпен таңу емес. Ақпарат құралы қожайындікі болғанымен баспасөз еркіндігі әрдайым халықтікі болып қала береді. Анығына келгенде, ақпарат таратуға қолданылатын техникалық құралдар, ғимарат, кеңселерді меншіктеуге болады, ал, ақпараттың дәл өзін және оның тарайтын әуе толқынына ешкім иелік етпеуі керек.

Аталмыш ара жікті ажыратып, үйлестіру үшін елдегі барлық ақпараттық құралдар акционерлік қоғам түрінде ұйымдастырылғаны дұрыс болмақ. Шетелдік насихат тұрпатындағы бағдарламалар мен жарияланымдардың ақпараттарына қойылатын бақылауды күшейткеніміз болмаса, ел ішінде тарайтын ақпараттарға мейлінше еркіндік берілгені жөн. Бастысы, ақпарат ағынын азғана топтың емес, қоғамның бақылауына беру, ашық жариялылықты баспасөз арқылы кеңінен өрістеткен абзал. Ақпарат саласында «жаман үйдің қонағы билейдіге» жол бермеу керек.

Интернет арқылы зорлық-зомбылықты, діни ағымдардың лаңкестік фанатизмін, нәпсіқұмарлық пен жеңіл жүрістілікті насихаттайтын сайт, порталдарын бұғаттап жабу – ақпарат қабылдау бостандығын шектеу емес, керісінше, ақпараттық қауіптің алдын алу болмақ. Халықтың санасы мен миы – қоқыс төгетін алаң емес. Сондықтан, ұлттық мүдде тұрғысынан келгенде, оған міндетті түрде мықты сүзгі қажет. Коммерциялық телеарналар жастардың санасына кері әсер ететін, моралдық азғындыққа ұшырататын бағдарлама дайындап көрсетуден өздері де әрдайым бас тартуға тиіс. Сонымен қатар түрлі қоғамдық және көркемдік кеңестер құрылып, ақыл қосып отырса, нұр үстіне нұр.

Оқ атпай отарлайтын «ақпараттық соғыстың» осынау мылтықсыз майданында ұлтымыздың санасын зақымдамай аман сау алып қала алсақ қана жеңіске жетеміз. Ол үшін алға шабуылдап кетпесек те, шегінбей қорғана отырып, ұлтымыздың санасын зиянды ақпараттардан сақтап қалғанымыз абзал.

«Ақпарат құралдарын қаржыландыруға кедергі жасалмаса да, ұлттық ақпараттық саясаттың қағидаларына сай және журналистердің кәсіби этикасының нормалары бұл жерде қаперге алынуға тиіс. Мұның өзі айта берді, ақпарат құралы тәуелсіздігінің, оның шығармашылық бостандығының басты өлшемі болатын маңызды көрсеткіш» [3,326].

Медиабизнес саласындағы шешімін күткен мәселелер де назардан тыс қалмауы қажет. БАҚ рухани құндылық жасайтын нысан. Осы себептен оның туындыларының нәтижесі мен бизнес саласындағы табысы екеуінің арасында бір-бірін жоққа шығаратын сәттер кей жағдайда кездеседі. «Айтылған сөз атылған оқ» демекші БАҚ арқылы дүйім жұртқа тарап кеткен қатені түзетіп үлгермей жатып, ол өзінің залалын тигізіп кетуі әбден ықтимал. Оның сыртында жарнама рыногындағы ықпал мен аудитория ортасындағы рейтинг мәселесі де жеке бір тақырыпқа жүк болатын күрделі проблема.

Бұлардан не туындайды, дегенге келсек, ақпарат құралдары саласындағы кәсіпкерлердің этика кодексін жасау қажет. Оған тек БАҚ өкілдері ғана емес, оның өнімдерін жасайтын барлық құрылымдар қамтылуға тиіс деп есептейміз.

Кино көрсетілімдер, бейне-аудио таспалар, клиптер, жарнама роликтері мен көше плакаттары, сауда маркалары және тауар этикеткаларына БАҚ арқылы насихатталып халыққа жететіндіктен бәріне масс-медиа жауапты болып шығатыны тағы белгілі.

Бүгінде зорлық-зомбылықты, үрей-қорқынышты бейнелеген фильмдер үшін де көрермендер телеарналарды кінәлайды. Ал, негізі осы сала бойынша коммерциямен айналысатын кәсіпкерлерді әлеуметтік этиканы, жастар тәрбиесін ойлайтын, ұлтымыздың дәстүрімен санасуға мәжбүрлейтін механизм керек. Мұндай қадам еркін ақпаратқа тұсау болмайды, қайта оған деген жауапкершілікті арттыра түседі.

Кілттік сөздер: Ақпараттық соғыс, қырғиқабақ соғыс, насихат, ақпараттық жүйелер, медиа

Пайдаланылған әдебиеттер:

Qazaqia. №6. – 2015j. – 11 aqpan.(Қазақия. №6. – 2015ж. – 11 ақпан).
Mongolin nuts tovchoo. – UHG. – UB. 1990. – 157 h (Монголын нууц товчоо. – УХГ. – УБ: 1990. – 157 х).
Shamakhayuly K. Azat oidyn ainasy. – Almaty. 2008. – 32 v. (Шамахайұлы Қ. Азат ойдың айнасы. – Алматы: 2008. – 32 б).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ЭТНОСАРАЛЫҚ
ТОЛЕРАНТТЫҚ
ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ
КЕЛІСІМ МОДЕЛІ

THE KAZAKHSTAN
MODEL OF
INTERETHNIC,
TOLERANT AND SOCIAL
HARMONY

МЕЖЭТНИЧЕСКОЕ СОГЛАСИЕ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

INTERETHNIC CONSENT: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Жанылжан ДЖУНУСОВА,
доктор политических наук, профессор
Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Астана, Казахстан
zhanylzhana@mail.ru +77015994252

Резюме

Целью статьи является сравнительный анализ казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия Нурсултана Назарбаева и программы создания единой нации премьер-министра Малайзии Махатхира бин Мохамеда.

Resume

The purpose of article is the comparative analysis of the Nursultan Nazarbayev model of interethnic tolerance and public consent in Kazakhstan and the Mahathir bin Mohamad program of creation of the united Malaysian nation.

Ключевые слова: межэтническое согласие, толерантность, общество, единая нация

Казахстанская модель межэтнического согласия и толерантности имеет много общего с опытом решения проблемы межэтнических отношений в других полиэтнических государствах. Это подчеркивает ее общечеловеческий характер, соответствие основным трендам всемирного процесса модернизации и реалистичность осуществления. Целью статьи является сравнительный анализ важнейших составляющих казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия Нурсултана Назарбаева и программы создания единой нации премьер-министра Малайзии Махатхира бин Мохамеда (1981 - 2003 гг.). Выявление общего и особенного в обеих моделях, изучение позитивного и негативного опыта позволят определить устойчивость общекзахстанской идентичности.

Среди стран региона Юго-Восточной Азии Малайзия отличается особой напряженностью межэтнических отношений. К моменту провозглашения суверенитета в 1957 г. постоянное население страны представляли три замкнутые этнические общности (малайская, китайская и индийская), каждая со своей самобытной культурой и традиционными ценностями. Разделенность общества по расовому признаку стала серьезным препятствием на пути к интеграции этнических групп. Значительно усложняло проблему межэтнических отношений и соотношение численности коренного и пришлого населения, которое практически является равным (малайцы - всего 48% населения, китайцы - 32%, индийцы - 8,5%). После обретения страной независимости одной из главных задач правительства стала интеграция малайской, китайской и индийской этнических общин.

Наибольшая заслуга в деле национально-государственного строительства принадлежит четвертому премьер-министру Малайзии Махатхиру бин Мохамеду. В период его правления (1981 - 2003 гг.) Малайзия превратилась в экономически сильное государство, отличающееся от своих соседей по ЮВА относительной внутривнутриполитической стабильностью и отсутствием этноконфессиональных потрясений и столкновений на этой почве.

На период с 1991 по 2020 г. стратегия экономической и национальной политики Малайзии основывается на "Концепции 2020", согласно которой страна должна

превратиться к окончанию сроков ее реализации в мощное всесторонне развитое государство. Основной задачей этой программы является достижение сбалансированного развития экономики с целью создания единой нации, направленность на справедливое распределение благ среди всех слоев населения независимо от этнической принадлежности.

28 февраля 1991 г. премьер-министр Махатхир Мохамад обнародовал девять главных целей, определенных "Концепцией 2020", к которым должна стремиться Малайзия для дальнейшего ускорения процесса национальной интеграции. Одной из главнейших оставалась задача построения единого малазийского общества, характерными чертами которого должны стать справедливое распределение национальных богатств между всеми входящими в его состав этническими группами и получение ими равных прав и возможностей для достижения общей цели -экономического прогресса и процветания. (Mahathir bin Mohamad, 1970)

Позиции правительства Махатхира Мохамата в области образования и языковой политики существенно отличались от курса предыдущих политических лидеров. С 1957 г. лидеры Малайзии предпринимали активные действия по приспособлению малайского языка к реалиям новой жизни, повышению его роли во всех важнейших сферах жизни общества и постепенной замене им английского языка там, где было возможно. Английский язык, пришедший в Малайзию вместе с колониализмом, был возведен в ранг второго официального языка, изучению которого также придавалось немалое значение.

В рамках реализации "Концепции 2020" Махатхир Мохамад подчеркивает, что "знание английского языка имеет огромное значение для малайзийцев, если мы хотим освоить новые научные дисциплины, приобрести высокие профессиональные навыки, пользоваться себе во благо Интернетом и информатикой ради достижения прогресса".

Государственным вузам была предоставлена возможность самим определять объем преподавания ряда учебных дисциплин на английском языке. В частности, это касалось таких предметов, как информатика, юриспруденция, медицина.

Поднимая значение английского языка как второго основного языка общения, параллельно малазийские власти пытались расширить и усовершенствовать использование малайского (малазийского) языка. Так, в седьмом пятилетнем плане развития страны (1996 - 2000) выделено, что стимулирование знаний английского языка никаким образом не подорвет статус или значимость малазийского языка в качестве государственного.

Охвативший регион в 1997 - 1998 гг. тяжелейший финансовый кризис привел к замедлению экономического развития Малайзии, отбросив страну, по мнению Махатхира Мохамата, на пятнадцать лет назад. Премьер-министр решительно отказался от предложения МВФ и Всемирного банка "взять малазийскую экономику на поруки". Изучив опыт по выходу из кризиса таких стран, как КНР, Чили и Словения, правительство Махатхира Мохамата выработало свою собственную программу, благодаря которой Малайзии удалось не только избежать тяжелейших последствий кризиса, но даже повысить свой экономический потенциал в достижении скорейшей финансовой стабилизации (Mahathir bin Mohammad, 1970).

Таким образом, благодаря гибкой и умелой политике своего лидера, Малайзии удалось выйти из опасного положения и избежать при этом полного экономического краха, как предрекали ей многие западные специалисты и ученые.

Положительный опыт Малайзии в решении проблемы межэтнических отношений посредством всеобъемлющей модернизации общества имеет много **общего** с казахстанским.

1. «Концепция 2020» определяет, что реальное национальное единство может быть достигнуто лишь в условиях демократического равенства. Таким образом, во главу угла был поставлен принцип демократизма. В ходе демократизации должны быть постепенно сняты ограничения демократии, существующие в современном малазийском обществе, в

том числе - «особые права» малайцев. По концепции Махатхира Мохамеда подлинное национальное единство возможно лишь при условии, когда граждане любой национальности ощущают себя в первую очередь именно малайзийцами, а сами малайцы, соответственно, лишь равными среди равных (Mahathir bin Mohammad, 1996).

Приверженность демократии была провозглашена Республикой Казахстан с первых дней независимости. Основой государственной идеологии является Конституция 1995 года. В соответствии с ней Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его права и свободы. основополагающими принципами деятельности РК являются: общественное согласие и политическая стабильность; экономическое развитие на благо всего народа; казахстанский патриотизм; решение наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами.

Этнополитика государства была направлена на обеспечение равенства всех граждан. Модель межэтнической толерантности и общественного согласия Казахстана стала его брендом в ближнем и дальнем зарубежье. Однако на новом этапе на первый план выходят задачи укрепления роли казахского народа в процессе национального единства.

Казахский народ выступает как мощное историческое ядро национально-государственной общности для всех этнических, социальных групп Казахстана. Казахский мир исторически никогда не был узко моноэтническим и монокультурным. «Мы никогда не развивались в стороне от мирового цивилизационного процесса. Более того - наши предки сами формировали этот мировой процесс! Со всеми этническими группами, живущими в Казахстане, мы - в масштабах Евразии - насчитываем не один век совместного проживания. Современные казахи, следуя традициям предков, должны показать пример единства, толерантности и патриотизма» (Назарбаев, 2013)

«Все мы являемся казахстанцами, имеющими равные права и равные возможности. Не будет и не должно быть никаких преференций никаким этносам, права и обязанности у всех одинаковы.

И здесь особая ответственность лежит на нас, казахах. Мы должны понимать, что эпоха мононациональных государств канула в Лету. Казахстан – это наша земля. Это земля, которая испокон веков принадлежала нашим предкам. Земля, которая будет принадлежать нашим потомкам. Мы должны быть настоящими хозяевами своей земли – гостеприимными, радушными, щедрыми, терпимыми» (Назарбаев, 2012-а)

2. Стратегической целью "Концепции 2020" является дальнейшее ускорение процесса национальной интеграции различных по своей культурной и духовной сущности этнических групп, проживающих на территории Малайзии. Впервые в истории страны ее лидер поставил перед обществом цель построения единой нации, за свою принадлежность к которой любой малайзиец мог бы испытывать чувство национальной гордости и преданности делу построения прогрессивного и процветающего государства, в котором нет места этнической и конфессиональной межобщинной розни.

Аналогичную задачу призвана выполнить «Стратегия «Казахстан-2050».

Политическое проектирование казахстанского патриотизма началось с обретением независимости в 1991 г. Свое стратегическое видение национальной истории Глава государства изложил в книге «В потоке истории» (1999 г.).

Определяя новый казахстанский патриотизм как, прежде всего, гордость за страну и ее достижения, Глава государства подчеркивает, что на новом этапе состоявшегося государства такого понимания уже недостаточно. «К 2050 году нам надо построить такую политическую систему, при которой наши дети и внуки должны предпочесть жизнь на родине, потому что им здесь гораздо лучше, чем на чужбине. Каждый гражданин нашей страны должен обрести чувство хозяина на своей земле».

«Новый казахстанский патриотизм – основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества. ...Надо воспитывать в себе и наших детях новый казахстанский патриотизм. Это, прежде всего, гордость за страну и ее достижения.

...Всеказахстанская идентичность должна стать стержнем исторического сознания нашего народа».

3. Сознвая важность приобщения малайзийцев к современным достижениям мировой науки и техники, с конца 80-х годов правительство Махатхира Мохамеда начинает проводить мероприятия, направленные на более активное использование английского языка малайзийскими гражданами.

Поднимая роль английского языка как второго основного языка общения, параллельно малайзийские власти пытались расширить и усовершенствовать использование малайского (малайзийского) языка.

В «Стратегии «Казахстан-2050» подчеркивается, что «ответственная языковая политика является одним из главных консолидирующих факторов казахской нации. В настоящее время мы принимаем активные меры по созданию условий для того, чтобы наши дети наряду с казахским активно изучали русский и английский языки. Трёхязычие должно поощряться на государственном уровне».

При этом особо выделяется: «Казахский язык – это наш духовный стержень. Наша задача – развивать его, активно используя во всех сферах. Мы должны оставить в наследство нашим потомкам современный язык, в котором к опыту многих поколений наших предков был бы гармонично добавлен и наш заметный след. К 2025 году 95% казахстанцев должны владеть казахским языком» (Назарбаев, 2012-б).

4. Тяжелейший финансовый кризис 1997 - 1998 гг., охвативший всю Юго-Восточную Азию, привел к замедлению экономического развития Малайзии. Новая антикризисная программа по выходу из создавшейся ситуации позволила Малайзии в короткие сроки добиться восстановления своего макроэкономического потенциала после серьезных кризисных потрясений. Уже к середине 1999 г. страна практически полностью восстановила свои силы и продолжила курс на дальнейшую реализацию принятой в 1991 г. программы по превращению страны в мощное индустриально развитое государство.

К 2020 году Малайзия должна войти в круг государств, обладающих развитой передовой экономикой. Принципиальной особенностью нового подхода следует считать перенос центра тяжести с сельскохозяйственного производства и добывающих отраслей на выпуск информационной техники и другой продукции электронной промышленности. Фабрично-заводская индустрия уже обеспечивает стране получение около 1/3 экспортных поступлений. Отвечая велению времени, Малайзия приступила к выполнению программы по охране окружающей среды и сбережению природных ресурсов для будущих поколений.

В 2007-2009 года Казахстан также приобрел опыт успешных антикризисных мер. С учетом прогнозов развития мировой экономики на 2014 год и следующие два года в сторону понижения Президент Н.А.Назарбаев объявил о Новой Экономической Политике Казахстана «Нұрлы Жол». Это глобальный шаг страны на пути в число 30 самых развитых стран мира.

Новая Экономическая политика «Нұрлы Жол» как двигатель роста экономики на ближайшие годы направлена на повышение занятости и рост доходов всего полиэтнического населения страны. «Только за счёт строительства дорог будут созданы новые 200 тысяч рабочих мест. «Нұрлы жол» произведёт мультипликативный эффект и на другие отрасли экономики. Улучшится социальная инфраструктура, новые и современные школы и больницы будут оказывать высококачественные услуги». В итоге это отразится на благосостоянии и качестве жизни каждого казахстанца, независимо от этнической принадлежности.

«Впереди – большая и ответственная работа, отмечал Президент. - Чтобы пройти глобальный экзамен на зрелость, мы должны быть сплоченными. Мы должны крепить доверие между всеми казахстанцами! Быть толерантными друг к другу! Это ключи к будущему Казахстана. Межэтническое согласие - это живительный кислород. Мы должны

сами беречь наше единство и межнациональное согласие. Извне, никто и никогда не придет делать это за нас» (Назарбаев, 2014-а)

5. Социально-экономический аспект является одним из центральных в концепции национальной политики Махатхира Мохаммада. В результате экономических реформ должно быть достигнуто окончательное выравнивание социально-экономического статуса национальных общин Малайзии. Именно это направление было положено в основу Новой политики развития, конкретизирующей положения «Концепции 2020». Стремлением привить малазийскому обществу "новую трудовую этику", правительство надеялось коренным образом изменить складывавшийся столетиями традиционный менталитет малайцев с их созерцательным мировосприятием и уступчивостью, отсутствием деловой хватки и практичности, стремилось повысить уровень их деловой активности, научить большей дисциплинированности и стремлению к постоянному совершенствованию своих рабочих навыков.

Президент Н.А.Назарбаев также призывает избавляться от наследия советского прошлого – иждивенчества. Только в этом случае казахстанское общество сможет преодолеть инерцию патернализма. Серьезным барьером на пути социальной модернизации является такое распространенное явление, как социальный инфантилизм. В его основе – извращенная мотивация к труду, «навязанная» в переходный начальный период «дикого капитализма» 90-х годов. Это возвело в абсолют неверные формулы достижения благополучия – «меньше работать – больше получать», «делать деньги из воздуха» и т. п.

Цель и смысл социальной модернизации состоит в том, чтобы подготовить общество к жизни в условиях новой индустриально-инновационной экономики, основанной на реальном производительном труде (Назарбаев, 2012-б)

6. Важное значение имели меры государства по обеспечению доступа малайским предпринимателям к необходимым источникам информации и выхода на мировой рынок. К концу тысячелетия планировалось добиться значительного сокращения разницы в экономическом развитии, как между отдельными штатами, так и между урбанизированными и сельскими районами страны.

Новая Экономическая политика «Нұрлы Жол» предусматривает продолжение работы по поддержке малого и среднего бизнеса как драйвера экономического роста и деловой активности в целом. Даже в сложное для экономики время решено выделить 100 миллиардов тенге на льготное кредитование малого и среднего бизнеса, а также крупного предпринимательства. «На сегодня полностью освоены 100 миллиардов тенге из Нацфонда, направленные на поддержку и кредитование МСБ. Это позволило создать 4,5 тысячи рабочих мест. Спрос на эти средства превысил предложение на 23 миллиарда тенге. Созданы беспрецедентные условия кредитования бизнеса всего под 6 процентов на 10 лет. Таких условий у нас в стране ранее не было. Следует продолжить работу увеличению доли МСБ до 50 процентов ВВП к 2050 году» (Назарбаев, 2012-а.)

7. "Концепция 2020" Махатхира Мохаммада предусматривала реформирование системы образования, целью которой было обеспечение страны квалифицированными рабочими кадрами и повышение качественного уровня людских ресурсов, улучшение подготовки специалистов мирового класса, которые могли бы свободно конкурировать на международном рынке труда.

Стратегия «Казахстан - 2050» подчеркивает, что «наш путь в будущее связан с созданием новых возможностей для раскрытия потенциала казахстанцев. Развитая страна в XXI веке – это активные, образованные и здоровые граждане». Для этого необходимы уникальные качественные образовательные системы, что требует улучшения качества всех звеньев национального образования. Необходимы современные программы и методики обучения, квалифицированные кадры. В среднем образовании надо подтягивать общеобразовательные школы к уровню преподавания в Назарбаев-Интеллектуальных

школах. Выпускники школ должны знать казахский, русский и английский языки. Результатом обучения школьников должно стать овладение ими навыками критического мышления, самостоятельного поиска и глубокого анализа информации. Необходимо планомерно приступать к постепенному переходу ведущих университетов к академической и управленческой автономии (Назарбаев, 2014-б)

Новый XXI век принес новые проблемы. Регулирование отношений между тремя основными этническими общинами (малайской, китайской и индийской) остается главной задачей национальной политики малазийских правящих кругов. Обострение или нормализация этих отношений оказывают воздействие на ход развития государства в целом и на его внешнюю политику.

Казахстан также стоит перед вызовами нового тысячелетия. От устойчивости общекзахстанской идентичности, вобравшей в себя ментальность современных казахстанцев, этническую, религиозную, либерально-демократическую составляющие, во многом зависит вхождение страны в топ-30 держав мира.

Сравнение различных моделей межэтнического взаимодействия дает возможность ознакомиться с общечеловеческими ценностями, использовать этот опыт в процессе реформирования казахстанского общества. Творческое, с учетом специфики страны, использование этого метода особенно актуально в условиях дальнейшей модернизации и демократизации страны.

Литература

1. Mahathir bin Mohamad. The Malay Dilemma. Singapore, 1970.
2. Dr. Mahathir bin Mohamad. The Malaysian system of government. Kuala-Lumpur, 1995// Foreign Affairs Malaysia. Vol.29 No3, September 1996)
3. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева на XX сессии Ассамблеи народа Казахстана 24 апреля 2013г.// <http://www.assembly.kz/news/3/26/>
4. «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». Послание Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана. 14 декабря 2012г. // <http://www.akorda.kz>
5. «Нұрлы жол – путь в будущее». Послание Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана. 11 ноября 2014г.
6. Н.А.Назарбаев. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда//«Казахстанская правда», 10 июля 2012 г.
7. «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». Послание Главы государства Н. Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 // <http://www.akorda.kz>.

**THE METODOLOGICAL ASPECTS OF SCIENTIFIC-THEORETICAL DISCOURSE
FORMATION OF KAZAKHSTAN MODEL OF INTER-ETHNIC TOLERANCE AND
PUBLIC AGREEMENT**

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО
ДИСКУРСА КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ И
ОБЩЕСТВЕННОГО СОГЛАСИЯ**

Мухтарбек ШАЙКЕМЕЛЕВ, доктор философских наук

Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан
mukash2424@gmail.com +7 (727) 272 59 10

Резюме

В статье рассматривается современное состояние казахстанского научно-теоретического дискурса межэтнической сферы задач по изучению опыта локальных этнокультурных объединений. На основе анализа и оценки эффективности проводимых исследований мультикультурной политики в Республике Казахстан, автором предлагаются научно-практические рекомендации по формированию единых подходов в применении методологии научных исследований в данной сфере.

Resume

The article discusses the current state of Kazakhstani scientific-theoretical discourse of inter-ethnic sphere and issues on studying of experience of local ethno-cultural associations. Based on the analysis and evaluation of efficiency of ongoing researches on multicultural policy in the Republic of Kazakhstan, the author offers scientific and practical recommendations for a construction of common approaches to the application of the methodology of scientific research in this area.

Ключевые слова: Ассамблея народа Казахстана, казахстанская модель, мультикультурализм, методология, межэтническая толерантность

Изучение методологических аспектов казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия предполагает проведение углубленных научных исследований по нескольким направлениям данной проблематики: 1) современное теоретико-методологическое состояние сферы межэтнического взаимодействия в РК; 2) изучение процессов институционализации опыта локальных этнокультурных объединений (ЭКО) Ассамблеи народа Казахстана (АНК); 3) исследование прикладных аспектов и технологий предотвращения и разрешения межэтнических конфликтов.

Изучение межэтнических отношений – это изучение группового поведения и группового взаимодействия. Групповое взаимодействие предполагает конкуренцию социальных групп за обладание ресурсами - социальным и символическим капиталом. Отношения конкуренции предполагают неминуемый конфликт, который разрешается в пользу противостояния, симбиоза или сотрудничества. В случае с использованием этничности в конкуренции-конфликте социальных групп, в процесс включается этнокультурный компонент.

Методологический аппарат казахстанского дискурса в анализе межэтнических отношений базируется на конгломерате методов марксистских и неомарксистских социологических теорий и примордиалистского объяснения (теорий) этничности. (Voropoy..., 2015). Хотя в казахстанском дискурсе присутствуют и редкие случаи последовательного проведения конструктивистской методологии в анализе этнополитической сферы (Kadyrzhanov, 2014).

Эклектичность методологической базы, особенно ярко проявляется в теоретическом споре последователей гумилевской теории этноса и его последовательных оппонентов – школы Ю.В. Бромлея, идущем еще с советского периода. Существующее положение дел связано не только с отставанием отечественных конкретно-научных методик исследований в данной сфере. Одна из важнейших причин – отсутствие целостной научно-теоретической методологии, институциональных границ предмета, в пределах которого можно было бы проводить теоретико-эмпирические исследования, дающие материал для анализа и выработки рекомендаций в формате казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия.

Одним из следствий общеметодологических затруднений в сфере этнополитических исследований становятся проблемы конвенционального характера – смешения понятий нации и этноса, межэтнического и межнационального, гражданского и этнического. Научно-теоретический дискурс межэтнической проблематики пока характеризуется, как правило, пространными рассуждениями о соотношении этнического, национального и гражданского компонентов в национальной идее (Shaikemelev, 2014). Для науки, неважно – зарубежной или отечественной, интересны, в первую очередь, конкретные апробированные методики и политические технологии, опыт реализации отдельных положений казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия в сфере миграции, образования, культурной и социальной политики.

Несмотря на видимый успех практической политики государства реализующей принципы казахстанской модели в национальном строительстве, теоретические аспекты диалога национальных меньшинств и государства, технологии и методология повседневной работы казахстанских ЭКО изучены недостаточно и пока слабо присутствуют в научном дискурсе. Казахстанская наука находится в самом начале процесса научно-теоретического осмысления моделей межкультурного взаимодействия и институционального оформления надэтнического коммуникационного пространства публичной политики (Imperativy..., 2012).

Необходимо отметить, что мировой научно-теоретический дискурс изучения этнокультурных установок и их взаимодействий в мультикультурных обществах имеет не такую длительную историю. Поле конкретных политологических и этносоциологических исследований мультикультурных моделей появилось в конце 60-х гг. XX века и проводились преимущественно в полиэтнических США (Horowitz, 1985) и Канаде (Berry, 1977). В России такого рода исследования, по понятным причинам начали активно развиваться только в последние двадцать лет (Drobizheva, 1996).

Центральным в международном научном дискурсе исследований межэтнического взаимодействия становится понятие этничности и связанных с ней функциональных особенностей этносоциальных систем. Западные авторы далеко не столь категоричны в своем определении этничности и, как правило, стоят на конструктивистских позициях считая, что этничность является «одной из...» и не главной идентификацией человека в иерархической системе идентичностей. Не играет существенной роли и глубина межкультурных различий, когда, по мнению Г. Шлее, совсем незначительные культурные различия могут вызвать межэтнический конфликт. Огромное значение приобретает изучение взаимосвязи идентификационного выбора и межэтнических конфликтов (Shlee, 2004).

«Ключевой вопрос, который в настоящее время в острой форме поднимается многими обществами, - это сосуществование вопреки фундаментальной политизации» (Zenghaas...2007). Политизация культурных различий ведет к появлению конфликтных ситуаций. В Казахстане казалось бы не существует базы для такого рода конфликтов, так как государство проводит последовательную политику по деполитизации этничности. Тем не менее, в РК существует масса этнических сообществ различного уровня культурной и религиозной гетерогенности. К тому же для Казахстана традиционно остается весьма

значимой роль внешних факторов и их влияния на казахстанскую модель межэтнической толерантности и общественного согласия.

Феномен казахстанской модели межэтнического согласия прошел свой первый период, когда государством ставилась задача по восстановлению и сохранению стабильности уровня общественного согласия наработанного предыдущими десятилетиями. В настоящий момент формируется новая традиция, которая развивается в процессе активного и постоянного взаимодействия всех социальных и этнических групп. Это традиция нового казахстанского патриотизма. Новая традиция – это единство идеалов, которые формируются не только на основе исторической памяти о совместно пережитом, но и на основе единой устремленности в будущее, осознания единства общей судьбы и гордости за свою страну. Такой общенациональной идеей, призванной сохранить и приумножить ценности единого народа Казахстана, должна стать идеология «Мәңгілік Ел».

Президент Н.А. Назарбаев, как известно, поручил Администрации Президента, Правительству, Ассамблее народа Казахстана организовать разработку и принятие Патриотического акта «Мәңгілік Ел». Разработка этого важнейшего документа должна сформулировать стратегическое видение перспектив развития межэтнических отношений в Казахстане и концептуальные основания системы их общественного и политического регулирования в ближайшей и отдаленной перспективе.

Бесспорно, что обеспечения научно-обоснованного качества и репрезентативности исследований межэтнических процессов, можно добиться на пути их нормативного прогнозирования – установления возможных направлений достижения оптимального состояния межэтнического процесса на основе ясной методологии формирования консолидирующих социально-политических идеалов, норм и целей. Такие ориентиры в Казахстане определены в «Стратегии - 2050» (Poslanie..., 2013). Тем не менее, в контексте очерченных Президентом Н.А. Назарбаевым задач пока не разработаны и не озвучены локальные теоретические модели, которые отражали бы объективную динамику развития межэтнических отношений в Казахстане, как и в целом национальной идеи «Мәңгілік Ел», провозглашенной основополагающим курсом этнонациональной политики казахстанского государства.

На наш взгляд, современным исследованиям казахстанской межэтнической сферы необходим синтетический подход соединяющий в единый симбиоз элементы примордиалистской понятийной среды в которой существует казахская идентичность и конструктивистского подхода, присущего западной методологии этнополитических исследований. На самом деле, изучение опыта межэтнического взаимодействия предполагает изучение форм этнической организации. У казахов – это традиционная этносоциальная (родовая) организация, которая очень близка к данному типу социальных связей многих тюркских народов – турков, узбеков, туркмен и, особенно, кыргызов, башкиров и ногайцев. Но у казахов этносоциальная организация обусловлена культурно-исторической памятью об особой кочевой системе этносоциальных отношений, базирующаяся на исключительно примордиалистских связях. Ментальные архетипы казахской культуры, также, играют определяющее значение в анализе соотношения ключевых понятий межэтнического дискурса – этнической и гражданской идентичностей.

Соотношение этнической и гражданской идентичностей становится в казахстанском дискурсе одной из ключевых характеристик определяющих процесс нациестроительства. Очень близок и полезен в данном контексте опыт российских исследователей. Так, например, Л.М. Дробижева для характеристики процессов соотношения этнической и гражданской идентичности вводит термин государственная идентичность, которая является промежуточным (синтетическим, симбиотическим) вариантом осуществления политики перехода от этнической к гражданской идентичностям (Drobizheva, 2013). На сегодняшний день, всего государства постсоветского пространства, с той или иной долей успешности, осуществляют работу в направлении конструирования гражданской нации

объединенной едиными идеалами. Казахстанский патриотизм становится ключевой идеологемой, превратившейся в установку с регулятивными функциями преследующими главную цель – неуклонный рост гражданского сектора, формирование на его основе общеказакстанской идентичности.

Отправной точкой поиска и нахождения интегрирующих принципов, могущих объединить казахстанское население в политическую нацию может быть компромисс по поводу некой «конечной» истины как регулятивной идеи, необходимой для осуществления консолидирующих задач нациестроительства. Для казахстанцев такой «неоспоримой» истиной, еще на заре независимости, стала главная ценность казахстанского общества – отечественная модель межэтнической толерантности и общественного согласия, базирующаяся на системообразующем понятии общеказакстанской идентичности.

О задачах по национальной консолидации, формировании общеказакстанской идентичности говорится во всех программных статьях и обращениях к народу Президента Н.А. Назарбаева. Но проблемы реальной идеологической фрагментированности общества оставляют пространство для произвольных толкований механизмов достижения всеказахстанской идентичности в процессе ее эволюции к национальной модели. Структурные механизмы, обеспечивающие кросскультурную и межконфессиональную коммуникацию, генерируются в сфере надэтнических и надконфессиональных взаимодействий. В отсутствие или искусственном форсировании этих механизмов возможны лишь разнообразные формы симуляции диалогического общения. К примеру, изучение феномена жузовских и родовых иерархий крайне осложнено двойственностью восприятия этнокультурного наследия в контексте особой ответственности лежащей на казахах как гарантах межэтнической стабильности и интеграторах общеказакстанской идентичности (Poslanie..., 2013).

В Казахстане происходит формирование новой идентичности, которая призвана закрепить осязаемые успехи казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия. Вней противопоставление Запада и Востока снимается за счет появления новых гибридных социокультурных форм сотрудничества, реализующихся через толерантность и взаимный диалог культур казахстанских этносов. Актуализируется необходимость развития омбинированных форм межкультурного взаимодействия, изобретение новых традиций, работающих на сближение и интеграцию объединяющих ценностей этнических групп РК.

Одной из действенных форм диалога культур, становится создание межэтнических объединений, цементирующих сознательно и системно конструируемое надэтническое социокультурное пространство. Думается, что при благоприятных условиях процесс формирования общеказакстанской идентичности может занять жизнь нескольких поколений казахстанцев. Необходимые благоприятные условия – это единство социально-политических идеалов в многообразии культур и религиозных воззрений, доверие между основными этническими группами, которое возможно выработать только на основании формирующейся гражданской нации.

Государство в процессе национального строительства, главным актором процесса формирования гражданской нации видит Ассамблею народа Казахстана. Актуализирующиеся процессы политизации феномена этнокультурной идентичности пока еще во многом определяют специфику национально-государственного строительства в постсоветских республиках, в том числе и в Казахстане. Процессы политизации этнокультурных процессов, на острие которых находится языковая проблематика, во многом определяют содержание казахстанской внутриполитической жизни. Для недопущения разрушительных центробежных тенденций, могущих поставить под сомнение прочность казахстанской модели межэтнического взаимодействия, необходима реальная деполитизация этносферы и перенесение всех межэтнических вопросов в социокультурное поле их разрешения. И здесь незаменимым институтом,

нейтрализующим противоречия, генерирующим новейший опыт и дающим продуктивную площадку для гражданского межэтнического диалога, становится Ассамблея народа Казахстана.

Ассамблея народа Казахстана ставит перед собой следующие основные цели и задачи: укрепление независимости, защита прав и свобод человека, интересов всех казахстанцев независимо от этнической и конфессиональной принадлежности, переход на качественно новый уровень диалога и взаимодействия всех казахстанских этнических групп, отвечающий современным цивилизованным требованиям и высоконравственным духовным стандартам, присущим духовности сформировавшейся на казахстанской земле.

С учетом важности своей роли в обществе Ассамблея участвует в реализации государственной национальной политики. При этом новые цели и задачи Ассамблеи определяются в соответствии со стратегическими приоритетами государства в области внутренней и внешней политики, в русле общей стратегии государства по всемерному укреплению гражданского общества и постепенному вовлечению его членов в процесс выработки государственной политики. В Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана до 2020 года представлена программа деятельности по совершенствованию политики в сфере межэтнических отношений в Казахстане (Concept of development of APK, 2013). Надежность и предсказуемость политики государства в межэтнической и межконфессиональной сфере позволяет с уверенностью говорить об особой, развивающейся модели казахстанского межэтнического взаимодействия.

Главная заслуга АНК в том, что благодаря ее работе в стране сложился позитивный морально-психологический и политический климат. Деятельность Ассамблеи, как гаранта межэтнического единства и социально-политической стабильности явилась одной из главных предпосылок ключевых достижений Казахстана во внутривнутриполитической сфере и на международной арене.

Более пяти лет назад во всех регионах страны были созданы республиканский Научно-экспертный совет АНК и региональные Научно-экспертные группы АНК. Все эти научно-аналитические структуры занимаются изучением практического опыта АНК, введения его в научный оборот и распространения в международной научно-публицистической среде (Vorposy..., 2015). Одной из текущих и долгосрочных задач научно-экспертных групп является формирование банка данных по научно-исследовательским проектам в сфере межэтнических и межконфессиональных отношений РК, осуществляемых учеными страны. Главная цель – осуществление прогнозирования развития этноконфессиональной сферы и формирование научно-практических рекомендаций на основе полученных от различных исполнителей и организаций результатов научно-теоретических, социологических исследований межэтнических отношений и их комплексной экспертной оценки; научно-экспертная работа по формированию единых подходов в применении методологического инструментария, создания единого научно-аналитического и научно-практического дискурса исследований в межэтнической сфере, активизация исследований в интернет-пространстве, изучение реальных технологий отечественных этнокультурных объединений.

Несмотря на стабильность межэтнических отношений в РК, существуют отдельные индикаторы межэтнической напряженности, которые беспокоят казахстанских ученых, и которые исследуются. Данные, полученные в ходе многочисленных социологических и политологических исследований, свидетельствуют о том, что серьезных, глубинных противоречий в казахстанском пространстве межэтнического взаимодействия не существует. Эти проблемы, как правило, носят не межэтнический характер, а обусловлены социально-экономическими факторами. Тем не менее, нерешенные социально-экономические проблемы могут, при определенных условиях перейти в протестно-деструктивные, конфликтные формы. Особенно, когда есть внешние или внутренние игроки, которые путем провоцирования конфликтов решают свои внутривнутриполитические, геополитические и геоэкономические задачи. Поэтому так

актуально выявление и изучение, как наиболее важных позитивных компонентов казахстанской модели межэтнического взаимодействия, так и потенциально опасных сценариев межэтнического напряжения и возможных конфликтов.

На практике, в случае возникновения каких-либо проблем или противоречий, они решаются выработанными в недрах АНК методами и технологиями. В основе этих технологий лежит межэтническая толерантность и традиции компромиссного мышления, которые базируются, прежде всего, на казахской толерантности и технологиях компромиссного мышления, присущего кочевой культуре казахов, выработанной столетиями взаимодействия различных культурных и религиозных традиций в евразийском пространстве. Казахские этносы восприняли данные исторические технологии толерантности и компромиссного мышления и живут с ясным пониманием необходимости постоянного межэтнического диалога.

АНК и, в целом, модель межэтнических отношений базируется на той базовой ментальности, которую создает культурно-историческое наследие казахского народа, на толерантности, которую казахский этнос унаследовал от своих предков. Терпимость к чужим верованиями, иным культурным особенностям, другим языкам, искренний интерес ко всему новому, способность и стремление жить в мире со своими соседями, умение договариваться – все это и обуславливает уникальность казахстанской модели, становится ее методологическим и технологическим фундаментом. Именно эти черты лежат в основе идеологии, на основании которой строится общеказахстанская идентичность.

Казахстанская идентичность на основе гражданской нации – курс Президента РК Н.А. Назарбаева. Тем не менее, идея казахстанской нации, вызывает отторжение у казахских националистов, что отражает неопределенность общественной позиции по вопросам: 1) что реально понимают казахстанские граждане под нацией – гражданскую или этнокультурную общность; 2) какое в Казахстане государство – а) национальное государство казахской нации, где остальные нацменьшинства, диаспоры; б) многонациональное государство, где казахский этнос государствообразующий, а остальные этнические группы признают этот статус; в) национальное государство казахстанской нации, где все этносы обладают абсолютно равными правами и обязанностями и не разделяются по каким-либо критериям в процессе нациестроительства. Государство склоняется к синтезу двух подходов, в котором понятие гражданской нации сопряжено с признанием казахского этноса – государствообразующим. Таким образом, в Казахстане мы имеем дело с моделью в которой государственно-гражданская (переходная модель) модель нациестроительства формируется «сверху».

Все большую значимость приобретает качество научно-теоретического дискурса и количество самих исследований по комплексу проблем миграции и интеграции внутренних (граждан РК) и внешних мигрантов (казахских этнических репатриантов, иностранных рабочих -гастарбайтеров). Ни одна из влиятельных политических сил не может позволить себе сегодня обойти стороной такую ключевую тему, как значение иммиграции для обеспечения национального развития. Приоритеты и оптимальные пути регулирования иммиграции и интеграции мигрантов – предмет острой дискуссии в высших эшелонах власти и оппозиции во всех без исключения развитых странах. Особое значение вопросы миграции приобретают в контексте Программы «Нурлыжол», и связанным с ней раскрытием транзитного потенциала РК, подготовке государства к возможному скачкообразному увеличению количества иностранных рабочих, иммигрантов, беженцев из центрально- и переднеазиатского регионов.

Неопределенность ценностных и духовных ориентиров принимающих сообществ, к которым относится Казахстан с его наиболее благоприятной экономической и социальной ситуацией в Центральной Азии оказывается значительным барьером на пути к налаживанию взаимодействия с инокультурными группами. В современном мире общечеловеческие ценности не являются достаточно прочным фундаментом для

социокультурного и гражданского сплочения национального сообщества. Наступление информационного общества меняет не только привычные духовные скрепы и ориентиры, но и целостные социокультурные механизмы поддержания идентичности. Отличительными чертами индивидуальных и групповых идентичностей становятся мобильность, аморфность и амбивалентность. Разрушаются привычные традиционные связи. В такой обстановке неопределенности проблематичным становится интеграция не только инокультурных, но и отечественных субэтнических и субкультурных групп.

Преодоление социального и этнокультурного отчуждения становится необходимым условием для налаживания диалога культур, религий и традиций. Такой диалог предполагает взаимодействие как на межличностном уровне, так и на уровне структур гражданского общества и государства.

Различные общины отличают разные религиозные практики, нормы бытового поведения, степень открытости по отношению к принимающему сообществу и готовности взаимодействовать с ним. Поэтому так актуально изучение стратегий межкультурного взаимодействия, которые включают в себя изучение стратегий аккультурации как доминирующих так и недоминирующих этнических групп; изучение типологии аккультурационных установок соответствующих типам поведения, степени владения государственным языком и их взаимосвязи со стратегиями аккультурации.

На сегодняшний день от государства существует запрос на разработку конкретных сценариев в межэтнической сфере и индикаторов оценки эффективности проводимой мультикультурной политики – экономике, социальной сфере, здравоохранении и образовании. В контексте обсуждаемых задач по созданию условий для взаимодействия государства, науки и образования нами предлагаются следующие научно-практические шаги по их реализации:

1. Научно-экспертная работа в межэтнической сфере должна включать формирование единых подходов в применении инструментария научных исследований, создания единого научно-аналитического и научно-теоретического дискурса исследуемой области;

2. Формирование банка данных по научно-исследовательским проектам в целях координации процессов изучения сферы межэтнических и межконфессиональных отношений в РК;

3. Необходимость привлечения магистрантов и докторантов ВУЗов к исследованиям деятельности ЭКО в виде организации процесса написания магистерских и докторских диссертаций, презентации результатов исследований, имеющих выход на повседневную этнокультурную и социально-политическую практику в РК;

4. Научно-экспертный совет (НЭС АНК) и региональные Научно-экспертные группы (НЭГ АНК) должны стать продуктивными диалоговыми и научно-исследовательскими площадками, в формате которых возможно осуществление междисциплинарного синтеза, использование практического опыта ЭКО в создании благоприятных условий функционирования научно-образовательного процесса в контексте межэтнического дискурса.

5. В будущих научных проектах, в контексте задач по дальнейшему изучению сферы межэтнического взаимодействия, в рамках междисциплинарных научно-теоретических и социологических исследований необходимо определять границы межэтнического и социального напряжения по отдельным регионам страны; выявлять маркеры и критерии толерантности не только в межэтническом срезе, но и в отношении новых социально-стратификационных групп (этнические репатрианты, внутренние и внешние мигранты, аутсайдерские субэтнические группы), которые являются потенциальными носителями интолеранности.

Литература:

1. Berry J.W., Kalin R., Taylor D. (1977). Multiculturalism and ethnic attitudes in Canada, Ottawa: Supply and Services Canada.
2. Drobizheva L.M. (2013). Ethnicity in social and political space of Russian Federation. Experience of 20 years. [Etnichnost' v social'no - politicheskom prostranstve Rossiyskoy Federacii. Opyt 20 let.], Novyi Chronograph, Moscow.
3. Drobizheva L.M., Aklaev A.R., Koroteeva V.V., Soldatova G.U. (1996). Democratization and Images of Nationalism in Russian Federation in 90th. [Demokratizacija i obrazy nacionalizma v Rossijskoy Federacii 90-h gg.], Moscow.
4. Horowitz D.L. (1985). Ethnic groups in conflict, Berkley, Los Angeles, London.
5. Imperatives of state ethnical policy of the Republic of Kazakhstan. Analytical materials and methodical recommendations for state bodies. [Imperativy gosudarstvennoy etnopolitiki Respubliki Kazakhstan. Analiticheskie materialy i metodicheskie rekomendacii dlja gosudarstvennyh organov] (2012). Astana.
6. Kadyrzhanov R.K. (2014). Ethnocultural symbolism and national identity of Kazakhstan [Entoculturnyi simbolizm i natsional'naya identichnost' Kazakhstana], IPhPRSCMESRK, Almaty, 168 p.
7. Message of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of Nation N.A.Nazarbayev for the people of Kazakhstan “Strategy “Kazakhstan-2050”: new political course of established state” [Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan - Lideranacii N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana “Strategiya “Kazahstan-2050”: novyi politicheskii kurs sostoyavshegosya gosudarstva”] (2013). JURIST, Almaty, 48 p.
8. On approval of the Concept of development of the Assembly of Peoples of Kazakhstan till 2020 [Ob utverzhdenii Konceptsi razvitiya Assamblei naroda Kazahstana do 2020 goda] (2013). Available on: <http://www.akorda.kz/ru/page/page_213666> [29th May, 2015].
9. Questions of methodology of Kazakhstani model of interethnic unity and agreement. Proceedings of III city scientific and practical conference of scientific-expert group of APK of Almaty [Voprosy metodologii kazahstanskoy modeli mezhetnicheskogo edinstva i soglasiya. Materialy III gorodskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii Nauchno-ekspertnoy gruppy ANK g. Almaty] (2015). IPhPRSCMESRK, Almaty, pp. 33-34.
10. Questions of methodology of Kazakhstani model of interethnic unity and agreement. Proceedings of III city scientific and practical conference of scientific-expert group of APK of Almaty [Voprosy metodologii kazahstanskoy modeli mezhetnicheskogo edinstva i soglasiya. Materialy III gorodskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii Nauchno-ekspertnoy gruppy ANK g. Almaty] (2015). IPhPRSCMESRK, Almaty.
11. Schlee G. (2004). Conflict management: theory and practice [Upravlenie konfliktami: teoriya i praktika], Programma Sotrudnichestva ES I Rossii (Tasis), Moscow, pp.11-12.
12. Shaikemelev M.S. (2014). “Notions of multiculturalism and tolerance in Kazakhstani social and political discourse” [“Ponyatiya mul'tikul'turalizma i tolerantnosti v kazahstanskom obschestvenno-politicheskom diskurse”], *Izvestiya NAN RK*, no. 6, pp.118–124.
13. Zenghaas D. (2007). To the civilizational form of conflict: constructive pacifism as a leading notion in conflict transformation [K civilizacionnoy forme konflikta: konstruktivnyi pacifism kak vedushhee ponyatie v transformacii konfliktov]: Ethopolitical conflict: ways of transformation: handbook of Berghof Center [Etnopoliticheskii konflikt: puti transformacii: nastol'naya kniga Berghofskogo centra] (p. 39), Moscow: Nauka.

**ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО
ПЕДАГОГА**
FORMATION OF ETHNOCULTURAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Надежда ЯЧИНА, к.п.н.
Анвар ХУЗИАХМЕТОВ, д.п.н., проф.

Казанский (Приволжский) федеральный университет, г. Казань, Республика Татарстан
nadegda_777@mail.ru, +79673611276
hanvar9999@mail.ru, +7(953) 496 8059

Резюме

В статье обосновывается необходимость наличия этнокультурной компетенции у будущих педагогов в современных условиях полиэтнического образовательного пространства. Проанализированы понятия этнокультурная компетентность личности и толерантность, представлены методы формирования толерантной личности.

Resume

The article explains the need for ethno-cultural competence of future teachers in modern conditions multiethnic educational space. Analyzed the concept of ethno-cultural competence of the individual and tolerance are shown methods of forming a tolerant person

Ключевые слова: этнокультурная компетентность, толерантность, виды толерантности, методы формирования толерантности, функции и уровни толерантности, профессиональная подготовка.

В современных условиях многонационального российского государства проблема формирования этнокультурной компетентности будущих педагогов становится все более актуальной. Миграционные процессы, которые с каждым годом проявляются все в большей степени, характерны и для Республики Татарстан.

С древнейших времен на территории современного Татарстана проживали люди различного этнического происхождения, различных верований. Одно из крупных государств Восточной Европы – Волжско-Камская Булгария, созданная в конце IX – начале X в., объединяла в своем составе как тюрко-язычные, так и финно-угорские народы: марийцев, мордву, удмуртов. Длительный исторический путь, совместно пройденный татарами, чувашами, финно-угорскими народами, их связи, взаимодействие их культур, искусства, традиций, обычаев явились предпосылкой к последующей истории этих народов, их дружбы и взаимопонимания.

Сегодняшний Татарстан представляет собой универсальный регион, где мирно сосуществуют народы различных национальностей. По данным Всероссийской переписи населения 2010 года представители свыше 173 национальностей проживают на территории республики, в том числе 8 национальностей, численность населения которых превышала 10 тысяч человек: татары, русские, чуваша, удмурты, мордва, марийцы, украинцы и башкиры. Среди народов, населяющих Татарстан, преобладающие по численности населения - татары (более 2 млн. чел. или 53,2% от общей численности населения республики). На втором месте русские - более 1,5 млн. чел. или 39,7%, на третьем - чуваша (116,2 тыс. чел. или 3,1%) [1].

Поэтому будущий педагог должен быть готов воспринять идею многокультурности и уважительного отношения ко всем этническим единицам и их культурам. Он должен воспитать толерантную личность, а чтобы воспитать такую личность - должен обладать достаточной этнокультурной компетентностью. Задача вуза подготовить такого педагога,

который бы хорошо знал и понимал историю и культуру разных народов, уважительно относился независимо от их этнической и религиозной принадлежности.

Проанализировав работы (Б.Т. Лихачева, Н.Г. Арзамасцева, М.Л. Воловикова, Л.Б. Зубарева) в контексте этнокультурной компетентности, Поштарева Т.В. дифференцировала этнокультурную компетентность по следующим субкомпетентностям: 1) культурная (адекватное знание и понимание ценностей, особенностей для той или иной этнической культуры и их представителей); 2) коммуникативная (механизмы, приемы и стратегии, необходимые для обеспечения эффективности межкультурного понимания и взаимодействия); 3) социальная (знания и представления о последствиях межкультурных контактов, языковая (владение родным, государственным и иностранными языками)[2].

В настоящее время в Республике Татарстан уделяется огромное внимание формированию коммуникативной компетенции обучающихся. Студенты, школьники изучают наряду с родным языком, татарским, русский и английский языки. Поиск эффективных форм и методов формирования коммуникативной компетенции является важным направлением при обучении.

Коммуникативная компетенция включает знание необходимых языков, способов взаимодействия с окружающими людьми и событиями, навыки работы в группе, владение различными социальными ролями в коллективе. Основными источниками приобретения коммуникативной компетентности являются: соционормативный опыт народной культуры; знание языков общения, используемых народной культурой; опыт межличностного общения в неформальной [форме] сфере; опыт восприятия искусства. Соционормативный опыт – это основа когнитивного компонента коммуникативной компетентности личности как субъекта общения. Вместе с тем реальное бытование различных форм общения, которые чаще всего опираются на соционормативный конгломерат (произвольная смесь норм общения, заимствованных из разных национальных культур, вводит личность в состояние когнитивного диссонанса). А это рождает противоречие между знанием норм общения в разных формах общения и тем способом, который предлагает ситуация конкретного взаимодействия. Диссонанс – источник индивидуально-психологического торможения активности личности в общении. Личность выключается из поля общения. Возникает поле внутреннего психологического напряжения. А это создаёт барьеры на пути человеческого взаимопонимания.

В.П. Зелеева отмечает, что в социуме имеет место диалогический кризис: неумение слушать кого-то кроме себя, нежелание понимать позицию другого человека [3].

Преподаватель университета меняет сам подход к процессу обучения и отношение к студенту. В образовательном процессе студент является центральной фигурой. Главным приоритетом становится деятельность познания, самостоятельное приобретение знаний и умение применить их на практике. Преподаватель стремится воспитать свободную личность, сделать студента центром внимания в образовательном процессе, предоставить студенту возможность активной познавательной деятельности через творчество, через самостоятельную целесообразную деятельность.

Образовательный процесс университета представляет собой целостную многоуровневую систему, в которой взаимодействие субъектов, реализуемое, в том числе, и в практико-ориентированных технологиях, выполняет связующую роль между субъектами образовательного процесса. В этой системе социальная сторона предопределяет прогнозируемый результат, психологическая – обеспечивает оптимальные условия достижения цели, а педагогическая (технологическая) организует соответствующие пути и средства эффективного и результативного достижения поставленных целей и задач.

Практико-ориентированные технологии взаимодействия субъектов образовательного процесса представляют собой развиваемую, развивающую и развивающуюся систему непосредственно и опосредованно контактирующих субъектов образовательного процесса. Основу практико-ориентированных технологий составляет

создание преподавателем условий, в которых студент имеет возможность выявить и реализовать свой интерес к познанию, освоить различные формы (индивидуальную и совместную) учебной деятельности, сделать познание привычной и осознаваемой потребностью, необходимой для самоактуализации, саморазвития, оптимальной адаптации в обществе. При этом процесс познавательного взаимодействия должен быть осмыслен как осознанная сонаправленность усилий субъектов в образовательном процессе.

К практико-ориентированным субъект-субъектным технологиям относится интерактивное обучение, или способ познания, основанный на полилоговых формах взаимодействия участников образовательного процесса, сочетающий варианты индивидуальной и групповой работы, призванный одновременно решать учебно-познавательные, коммуникативно-развивающие, социально-ориентационные задачи образовательного процесса [4].

О.А. Голубкова, А.Ю. Прилепо классифицируют интерактивные методы обучения на основе коммуникативных функций, разделяя на три группы: дискуссионные методы (диалог, групповая дискуссия, разбор и анализ жизненных ситуаций); игровые методы (дидактические игры, творческие игры, в том числе деловые, ролевые, организационно-деятельностные игры, контригры); психологическая группа интерактивных методов (сензитивный и коммуникативный тренинг, эмпатия [5]).

Активно внедряются в учебный процесс тренинги, так как являются наиболее эффективной формой обучения студентов. Тренинг – это один из сравнительно новых методов интерактивного обучения. Различные ситуации, возникающие в группах тренинга, являясь учебными и в этом смысле условными, игровыми, для обучаемого выступают как вполне реальные ситуации, в которых надо действовать со всей ответственностью за результат действия. Чувство ответственности здесь особое: не только перед самим собой, но и перед партнерами по группе, так как успешность действия каждого – это залог успеха деятельности всей группы. А чтобы успешно работать в группе, будущий педагог должен быть толерантен.

Изучению проблем толерантности посвящено немало исследований, общая суть которых сводится к необходимости воспитания и принятия различий между людьми. Изучению вопроса формирования толерантности в образовательной среде посвятили свои труды такие ученые как Б.Л. Вульфсон, А.Н. Джуринский, Т.З. Мухутдинова, А.Н. Хузиахметов; зарубежные ученые: О. Анвайер, Р. Гольц и ДЖ. Бенкс.

В ходе исследования мы пришли к выводу, что формирование этнокультурной компетентности неразрывно связано с воспитанием этнической толерантности, так как именно она является инструментом, механизмом достижения межэтнического взаимодействия и взаимопонимания. Так что же такое толерантность? В краткой философской энциклопедии это слово латинского происхождения “tolerantia” – терпение – терпимость к иному рода взглядам, нравам, привычкам. Толерантность способна к установлению и поддержанию общения с людьми. Слово “толeрантность” имеет почти одинаковый смысл в различных языках: в английском – готовность быть терпимым; во французском – отношение, когда человек думает и действует иначе, чем ты сам; в китайском – быть по отношению к другим великолепным; в арабском – милосердие, терпение, сострадание; в русском – умение принять другого таким, какой он есть [6].

Степанов П.В. в своем исследовании разделяет мнение тех исследователей, которые считают, что толерантность не зависит напрямую от знаний обычаев, традиций, быта, представителей иных культур (В.А. Тишков, К.Э. Эплайа). Решение проблемы толерантности не в знании культур, а в преодолении эгоцентристских установок в их отношении. Работа будущего педагога должна быть ориентирована, в первую очередь, не на информационно-познавательную сферу ребенка, а на мотивационно-ценностную: необходима организация его диалога с культурой, сверстниками, педагогами, в котором он изучает себя и других, определяет свои симпатии и антипатии, приходит к

определенным выводам (В.В. Макаев, З.А. Малькова, Л.Л. Супрунова), необходима рефлексия непосредственных чувств ребят относительно проблем [7].

В Республике Татарстан имеется огромный культурный потенциал для формирования этнокультурной компетенции как студентов, так и школьников. Здесь работают более 100 национально-культурных центров (в Набережных Челнах – Дом дружбы народов РТ «Родник»), в клубных учреждениях созданы десятки музейных комнат, где пропагандируются культура, обряды, быт народов Татарстана.

В республике действуют 1172 татарские, 121 чувашская, 45 удмуртских, 22 марийские, 4 мордовские школы. Символами единства и мирного сосуществования различных религий стали воссозданная мусульманская мечеть Кул Шариф и возрожденный православный Благовещенский собор. Практико-ориентированный подход в обучении в вузе стал ведущим. Благодаря этому студенты имеют возможность часто общаться со школьниками.

Вопросам религиозного образования также уделяется большое внимание. В РТ действуют такие религиозно-образовательные учреждения, как Казанская духовная семинария, филиал Московского православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета в г. Набережные Челны, Российский исламский университет, Казанские высшие мусульманские медресе («Мухаммадия» и имени 1000-летия принятия ислама).

Огромный воспитательный потенциал содержит татарское устное народное творчество, которое отражает духовно-нравственные идеалы татарского народа, и является общей педагогикой для всех народов.

Так, народные песни, этот жанр – самое дорогое, самое бесценное наследие, поскольку на нем воспитывались сотни поколений людей. Они и в будущем не устареют, наоборот, пополнятся новыми народными песнями, так как необходимы в деле воспитания молодежи.

Ещё Г. Тукай писал: «Народные песни – это самое дорогое, самое ценное, что мы унаследовали от наших предков. ... народные песни – это вечно живое, чистое и прозрачное зеркало души народа» [8].

Пословицы и поговорки татарского народа также являются одной из эффективных составляющих народной педагогики: («Свет земли – солнце, свет человека – знания»). У татарского народа много выражений, в которых отражено значение знаний в жизни человека. Татары отличаются своими высокими моральными качествами, милосердием, трудолюбием. Советы народа таковы:

- Если душу очистишь знаниями и благодеяниями, добьешься поставленной цели; если душу запачкаешь невежеством и злодеяниями, будешь опозорен.
- Устремленный к золоту – пропал, устремленный к знаниям – нашел свою дорогу.
- Живи по справедливости – будет тебе хорошо, овладевай знаниями – душа будет светла.
- В наследство ребенку оставляй не богатство, а славное имя, секреты полезной профессии.

Еще Д.С. Лихачев называл народную педагогику и искусство «пищей», на которой человек растет и впитывает все, что можно назвать искусством жизни [9].

Таким образом, формирование этнокультурной компетентности как высшей степени готовности к решению профессиональных задач в многонациональной среде, мы связываем с необходимостью формирования коммуникативной компетенции. Из рассмотренного следует, что профессиональная подготовка будущего педагога будет наиболее эффективной, если органически сочетать и включать в этот процесс индивидуальные, национальные, общероссийские и мировые культурно-образовательные потребности и интересы. При этом важно привлечь студентов к изучению фундаментальных аспектов этнической жизни народов региона, её воспитательных традиций и обычаев, языковых особенностей и культуры Республики Татарстан [10].

Литература

1. Ofitsialny Tatarstan <http://tatarstan.ru>
2. Poshtareva TV Formation of ethnocultural competence of students in a multi-ethnic educational environment. Abstract. diss. on competition uch. step. Ph.D. Vladikavkaz-2009.
3. Zeleeva VPOsobennosti manifestations of dialogic teaching crisis communications / Modern concepts and technologies of assured quality in higher education: Sat. Articles participants of the International Scientific and Practical Conference, 26-28 June 2014), under the scientific. Ed. VI Andreev -Kazan: Publishing House of Kazan University, 2014-s.84-88
4. Yachina N.P. Trebovaniya to graduate pedagogical department CFI in the aspect of practice-orientirovannnoy training of future teachers. "Education and self-development", scientific, educational and psychological journal. 2013, №4, Kazan 2013. S.205-210
5. Kuryshcheva IV Classification of interactive teaching methods in the context of self-realization of students. Proceedings of the Russian gov't. ped Univ. Vypusk 112/2009
6. Pushkareva EV Methods of formation of tolerance. <http://do.gendocs.ru/docs/index-1883425>
7. Stepanov PV Pedagogical conditions of formation of tolerance at schoolboys-teenagers. Abstract. diss. Ph.D. 2002. <http://www.childpsy.ru/dissertations/id/19753.php>
8. .Gabdulla fatness. Selected Prose. - Kazan, Tatarstan. Vol. ed., 1992. - S.14-15. (Translated by M. Rafikova)
9. Lihachev DS Culture time Russia Andrei Rublev and Epiphanius the Wise / M, L., Univ AN SSSR, 1962.-170 with
10. Mukhutdinova TZ, Yachina NP The quality of education will be higher if the teacher - a spiritual person. "Bulletin" Kazan Technological University. Federal scientific peer-reviewed journal. Issue №7- Kazan Univ of KSTU, 2014 S. 388-390

**SOME PREREQUISITES IN DEVELOPING THE INNOVATIVE POTENTIAL OF
CIVIL SERVANTES IN THE PSYCHOLOGICAL TRAINING**

**НЕКОТОРЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА
ЛИЧНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ
ТРЕНИНГЕ**

Марта АБДЫКАЛИКОВА, кандидат психологических наук, доцент

Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, кафедра
"социально-управленческих технологий", Астана, Республика Казахстан

marta_nd@mail.ru

Резюме

В данной статье предпринята попытка обоснования о необходимости развития инновационного потенциала личности государственных служащих. По результатам исследования определены основные критерии компетентности личности государственного служащего среднего звена, являющиеся основными детерминантами развития инновационного потенциала.

Resume

This article attempts to justify the necessity of developing the innovative individual capacity of civil servants. The study identified the main criteria of individual competence of the middle civil servants, which are the main determinants in developing innovation capacity.

Ключевые слова: инновационный потенциал, критерии оценки, профессиональное поведение, интерактивные имитационные игры, ролевые игры

В современном Казахстане XXI века все больше место занимает проблема оптимизации управления в различных сферах экономической, социальной и политической жизни. Это обусловлено необходимостью создания команды государственных служащих нового поколения. Современная ситуация развития гражданского общества продуцирует формирование особого класса профессионалов - политиков - управленцев, для которых политическая государственная деятельность превращается в профессию. Необходимо подчеркнуть, что государственная деятельность является социальной по своей природе. Функциональным назначением ее выступает регуляция отношений, оптимизация управления этими отношениями на различных уровнях общества. Предметом государственной службы как профессиональной деятельности являются проблемы жизнедеятельности людей, наличие властных полномочий и их осуществление.

От работников, претендующих на успешную профессиональную карьеру, требуется, прежде всего, обладание не конкретным ограниченным набором навыков, а владение умениями, к важнейшим из которых относятся: способность адаптироваться к часто меняющимся условиям организационной сферы и эффективное использование инновационного потенциала на практике.

Таким образом, учитывая тот факт что, успешность деятельности государственных служащих определяется уровнем развития инновационного потенциала и уровнем компетентности, позволяющей эффективно управлять стратегией собственного профессионального поведения, моделировать саморазвитие и выстраивать конструктивное взаимодействие с людьми и организациями, на начальном этапе исследования была определена достаточно представительная выборка, а затем внутри группы были выделены более или менее успешные специалисты...» (Sidorenko E.V., 2003). Во-первых, были определены критерии понятия «успешность». Используя метод

«компетентных судей» выработали следующие критерии: исполнительность с внешними показателями – качественная работа, исполнение заданий в срок; креативность, показателями, которого являются количество новых выдвинутых идей и решений, активность участия в разработке новых проектов; профессионализм – эрудиция, высокий уровень профессиональных умений и навыков; направленность – стремление быть профессионалом своего дела; внимательное отношение к людям, отношение к себе, самокритичность, уверенность в себе как профессионале; корпоративность поведения, внешние показатели которого – позиционирование в рабочих отношениях, как «игрок команды» и как «менеджер». Следует подчеркнуть, что результаты выявленных показателей применялись с целью определения уровня инновационного потенциала личности государственного служащего.

Для изучения особенности личности успешных и неуспешных госслужащих с последующим воссозданием их психологических портретов применялся личностный опросник 16PF Р.Кеттелла (Sixteen Personality Factor Questionnaire). Эта методика использовалась еще Р.Кеттеллом, Г.Эбером и М.Тацуокой, для формирования по выявленным достоверным различиям «группового профиля» или «усредненного портрета» (Cattell R.B., Eber H.W., Tatsuoka, M.M., 1970; Cattell H.E.P., Mead A.D., 2008).

В исследовании полученные фактические данные подверглись факторному анализу методом главных компонент и вращением – varimax (нормализация по Кайзеру) с целью получения ортогональных независимых факторов. Таким образом, процедура факторного анализа подверглись матрице исходных данных в обеих группах. При применении данной методики мы получили следующие шкалы (по успешным государственным служащим): «Самодостаточность», «Интеллигентность», «Ответственность» «Самостоятельность». «Порядочность», «Активность».

Каковы ведущие категориальные понятия, описывающие образ и особенности делового взаимодействия неуспешных госслужащих? В отличие от успешных их факторная матрица представлена меньшим числом факторов что свидетельствует о том, что неуспешные госслужащие менее рефлексивны. Самый мощный первый фактор, под названием «Забота о себе» был образован следующими шкалами: «Подозрительность», «Проницательность», «Радикализм», «Мягкосердечность, нежность». «Доминантность». Именно у неуспешных госслужащих в факторной матрице совершенно отсутствует шкала «Сверх-Я» или «Совестливость».

Это холодное расчетливое поведение, которое может включать и интриги, если они приносят личные выгоды. Они стремятся быть информированными во всем, что происходит, анализировать самостоятельно новую информацию, открыты новым идеям, не любят «грубую» работу и им нравится все «утонченное». Будучи не уверенными, не верят в свои силы, не рискуют и пассивны.

Первые две шкалы оценивают неуспешных госслужащих как людей с выраженным эгоистическим благоразумием. Интеллект и хорошая обучаемость сочетаются у них со скрытостью, холодностью и заботой о себе, эгоизмом. Этот фактор назван «Эгоистическое благоразумие».

Третий фактор образовали шкалы: «Фрустрированность», «Напряженность», «Мечтательность», «Гипотимия», «Склонность к чувству вины», «Самостоятельность», «Сила Я» Этот фактор назван «Пассивность».

В соответствии с содержанием и весовыми нагрузками входящих шкал этот фактор описывает защитные формы взаимодействия неуспешных, выработанных для снижения внутреннего напряжения и избегание внешнего давления социальных требований.

Данный фактор обнаруживает паттерн поведения во фрустрирующих ситуациях, где неуспешные действуют по принципу «авось пронесет и так», поскольку они стремятся жить по собственным установленным правилам, игнорируя социальные условности, авторитеты и агрессивно, с конфликтами, отстаивая свои права на это. Однако на происходящее вокруг смотрят реалистично, не скрывая от самих себя своих недостатков,

но не изменяя себя и приобретая нечувствительность к замечаниям, упрекам. Он назван «Агрессивная самозащита».

В пятый фактор вошли шкалы: «Интеллект», «Самоконтроль» и «Самостоятельность». Этот фактор описывает неуспешных госслужащих как людей, умственные усилия которых направлены на то, чтобы «казаться, а не быть». Они обладают хорошей обучаемостью, интеллектуальны и в первую очередь заботятся о своей репутации и имидже, но избирательно. По содержанию доминирующих шкал он назван «Социальная ловкость, хитрость».

На основании сравнительного анализа полученных факторов можно сказать, что успешные госслужащие отличаются от неуспешных наличием внутренней определенности, самодостаточности, которые проявляются в эмоциональной зрелости, способности целеустремленно осуществлять планы независимо от внешних обстоятельств и настроения, быть не внушаемым. Успешные госслужащие берут на себя ответственность, самостоятельны и не нуждаются в одобрении. Их поведение искреннее, соответствует внутренним убеждениям, для них важно «быть, а не казаться». Данные показатели поведения и проявляются в ситуациях, в которых требуется принятия креативных решений. В то время как поведение неуспешных расчетливо выстроено и мотивировано личными выгодами или конъюнктурными соображениями. Успешные – это зрелые личности, проявляющие все признаки сформированности мировоззрения: «устойчивость позиций, ориентация на собственные ценности» и «надситуативное поведение». Успешных отличает порядочность, совесть (эта шкала совсем отсутствует в матрице неуспешных). На них можно положиться: они ответственны принципиально, не нуждаются во внешнем контроле и добиваются высоких результатов «не за страх, а за совесть». Это надежные сотрудники, воплощающие в деятельности «обязательность, пунктуальность, исполнительность», т.е. ответственность. В кризисных и экстремальных условиях они идут навстречу проблемам, даже сопряженных с риском, они ищут возможности для получения результатов. Неуспешные ищут причины, по которым можно эти проблемы не решать, прибегают к защитному поведению («авось пронесет»), агрессивно отстаивают свои права, игнорируют замечания и упреки коллег.

Успешные госслужащие хорошо контактируют с внешней реальностью и смело смотрят на факты. Они инициативны и самостоятельны в мышлении, поиске решения, принятии ответственности за исход. Их внутренняя напряженность и фрустрированность – это следствие неудовлетворенных потребностей, связанных с высокой требовательностью к себе и своим результатам. В отличие от них, неуспешные отрицают всякий риск из-за возможной угрозы своей безопасности, избегают любых усилий, т.к. эмоционально неустойчивы и поэтому не способны довести дело до конца. В тоже время склонны к избеганию от применения новшеств в своей работе, предпочитая не эффективные и не оправданные пути решения проблем. Внутренняя напряженность неуспешных госслужащих, обусловленная нереализованными желаниями разряжается пассивно. Таким образом, успешные справляются с тревожностью, обращаясь к проблеме и преодолевая препятствия, а неуспешные – используя бессознательную самозащиту, отрицают проблемы двояким образом. Они или не принимают всерьез проблему (игнорируют), или уходят в фантазии, мечты. Это причины, по которым у первых происходит личностный рост и саморазвитие, а у вторых – нет.

Успешные в силу эмоциональной устойчивости и активной деятельности оптимистичны, бодрые, уверенные в своих силах и дружелюбны с коллегами. Неуспешные, не реализовавшие свои потребности и желания в силу известных причин, являются примером обученной беспомощности: не делают из лени и страхов, а когда хотят, то уже не могут из-за отсутствия «опыта ошибок».

Таким образом, в результате первого этапа исследования были установлены ряд принципиальных различий в психологических «портретах» государственных служащих, которые нуждаются в прохождении тренинга личностного роста

По результатам исследования мы предполагаем, успешность личности зависит от уровня сформированности инновационного потенциала личности государственных служащих. Само понятие "инновационная личность" ввел Эрнест Таген (1963). Он исходил из предположения, что существуют различные "личностные синдромы", полярность которых отражает типичные признаки, характеризующие для традиционного общества и общества современного. В первом это - авторитарная личность, во-втором - прямо противоположная ей во всех отношениях инновациях (Ushakov D.V., Karnyshev A.D., 2009). Исходя из данного высказывания можно утверждать, что для государственных служащих нового формата необходимо развивать именно инновационный потенциал и движущей силой современного общества являются государственные служащие, которые обладают потенцией преобразовывать свои возможности в действительность. Возможно внутренняя напряженность и фрустрированность успешных государственных служащих, которые были выявлены ранее являются одним из основных условия сформированности инновационного потенциала.

Исходя от идеи о необходимости развития инновационного потенциала личности мы пришли к выводу, что необходимо разработать психологический тренинг. А в основу концепции тренинга по развитию инновационных потенциалов личности можно применить идею Э. Брукинга о циклическом характере инновационного процесса, который состоит из восьми этапов и охватывает четыре фазы, каждая из которых играет важную роль в инновационном процессе. В фазе генерирования, или зарождения идеи, с помощью которой запускается инновационное колесо, изначально присутствует творческий потенциал субъекта, который в процессе своей актуализации это самое инновационное колесо запускает, приводит в движение. Вторая фаза, содержит как творческий потенциал, так и инновационный потенциал. Третья фаза инновационного колеса связана с оптимизацией, т. е. выбором лучшего варианта решения проблемы, наиболее перспективного способа достижения поставленной задачи, и связанна с абстрактным мышлением. Последняя фаза инновационного процесса — исполнение. Оно завершает цикл инновации и также имеет двойственный характер, так как креативность исполнения связана с мыслительной деятельностью субъекта труда.

Главным условием успешного осуществления стратегии инновационного прорыва является формирование инновационного потенциала личности. Осуществление инновационного прорыва затрудняется тем, что инновационные потенциалы отдельно взятой личности формируются индивидуально, в своих временных рамках и условиях в зависимости от индивидуально-типологических особенностей. Карнышев А.Д. предлагает модель инновационных потенциалов личности и группы из взаимопроникнутых окружностей.

Данный инновационный тренинг должен быть построен на представлении о том, что мыслительные процессы должны получить свободу самовыражения, а участники не просто свободно и радостно мыслить, а главное - не бояться трудностей, ошибок и что – то делать «не так». Построение процесса самого тренинга мыслится нами в рамках инновационного метода, автором которого являлся В.С. Дудченко. Методически тренинг опирается на идеи В.С. Дудченко (инновационный метод), Е. Сидоренко (структура тренинга), Панфиловой А.П.(интерактивные технологии), А.Д. Карнышева (положения и экспериментальное определение составляющих инновационных потенциалов личности и группы). Как отмечают авторы, инновационный тренинг должен сочетать в себе свободу творчества и спонтанность с систематичностью, которая позволила бы структурировать полученный опыт и использовать его в дальнейшем.

Мы предположили, что психологический тренинг, спроектированный с учетом специфики требований к инновационной деятельности, может оказать существенное позитивное влияние на инновационные потенциалы его участников, а также есть возможность коррекции поведения личности в процессе принятия решения проблем. При создании соответствующих условия участники тренинга научаются брать на себя

ответственность, инициировать новые идеи предлагая реальные и адекватные пути решения.

Следует отметить, что выбор методов и техник тренинга должен был оказать влияние на проявление и развитие инновационного потенциала личности участников. Занятия должны показать, что государственные служащие готовы выдвигать креативные идеи, обсуждать модели, участвовать в дискуссии, когда ставится задача планирования, поиска ресурсов и внедрения конкретной инновации в практику.

В заключение хотелось бы добавить, что работа по созданию моделей тренинга инновационных потенциалов личности продолжается. Нами запланированы тренинги с различными группами государственных служащих, например с группой, в котором интегрированы успешные и неуспешные государственные служащие.

Литература

1. Sidorenko E.V.(2003). Metody matematicheskoi obrabotki v psikhologii. (349s). Sankt-Peterburg: RACH.
- 2.Cattell, R.B., Eber, H.W., & Tatsuoka, M.M. (1970). Handbook for the Sixteen Personality Factor Questionnaire (16PF). Champaign, IL: Institute for Personality and Ability Testing, Inc., Champaign IL.
- 3.Cattell, H.E.P. and Mead, A.D. (2008). The 16PF Questionnaire. In G.J. Boyle, Matthews, G. & Saklofske, D.H. (Eds), The Sage Handbook of Personality Theory and Testing: Vol. 2, Personality Measurement and Testing., Sage Publishing, Los Angeles.
- 4 Ushakov D.V., Karnyshev A.D. (2009). Kompetentsii, kreativnost i predpriimchivost kak osnovy innovatsionnykh potentsialov lichnosti i gruppy // Ekonomicheskaya psikhologiya: Aktualnye issledovaniya i innovatsionnye tendentsii: materialy desyatoi yubileinoi mezhdunar. nauchno - prakticheskoi konferentsii/ pod redatsii doktora psikhologicheskikh nauk, professora A.D. Karnysheva. (s.378-393). Irkutsk: BGUEP.

PROBLEMS OF EVERYDAY LIFE FROM THE POINT OF VIEW OF CIVIL SOCIETY (ON THE BASIS OF THE EXPERIENCE OF STUDENTS LIFE AT SDU)

**ПРОБЛЕМЫ ПОВСЕДНЕВНОСТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
(НА ОПЫТЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ ЖИЗНИ СДУ)**

Ильяс АЙТИМБЕТ, профессор
Лейла КАСЫМОВА, к.социол.н., доцент

Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Каскелен, Казахстан
iliyas.aitimbet@sdu.edu.kz
leyla.kasymova@sdu.edu.kz

Резюме

На данном этапе демократизации казахстанского общества особую актуальность приобретает формирование и развитие в студенческой среде гражданского общества, решающего не политические, а социальные проблемы их повседневной жизнедеятельности.

Resume

At this stage of democratization of Kazakhstan's society especially important to the formation and development among students of civil society, not the decisive political and social problems of their daily life.

Ключевые слова: демократизация, общество, студенческая среда, самоорганизация

Гражданское общество является одним из краеугольных основ развитых демократических государств. Можно однозначно утверждать, что там, где нет гражданского общества, не может быть в принципе и подлинно развитого демократического правового государства. Поэтому, необходимо вкратце остановиться на его сущностных характеристиках и опыте его реального функционирования. Такая необходимость вытекает и из внутренней логики нашего подхода - рассмотреть повседневность через призму гражданского общества.

Гражданское общество по своему происхождению предшествует государству, о чем еще в «Философии права» подчеркивал Гегель. По сути, исходная основа гражданского общества есть базовое свойство человека - самоорганизовываться. «Однако, хотя самоорганизация является важным источником социального порядка, она может стать реальностью только при определенных условиях и не является универсальной формулой для достижения координации в человеческих группах» - пишет известный американский философ Ф.Фукуяма [1, с.259].

Далее Ф.Фукуяма, проводя исторический экскурс, делает следующий вывод: «М.Вебер утверждал, что рациональная иерархическая власть в форме бюрократии является квинтэссенцией современности. Однако вместо этого в конце XX века мы наблюдаем, как бюрократическая иерархия приходит в упадок и политике, и в экономике, а ее место занимают менее официальные самоорганизующиеся формы взаимодействия.

Централизованные авторитарные корпорации терпят неудачи по тем же причинам, что и централизованные и авторитарные государства,- они не справляются с информационными потребностями стремительно усложняющегося мира, в котором живут.

...Решением проблемы координации сильно децентрализованных организаций является сеть - форма спонтанного порядка, который возникает в результате действий децентрализованных агентов, а не создается какой-либо централизованной властью.

Сеть – это группа индивидуальных агентов, которые разделяют неформальные нормы и ценности, помимо тех, которые необходимы для обычных рыночных операций» [1, с.270, 273].

В сетевой организации власть преобразуется таким способом, который позволяет существовать самоорганизации и самоуправлению. Конечно, самоорганизация и самоуправление не представляют панацею от всех проблем, но в нашем случае их роль на данном этапе развития казахстанского общества является весьма существенной. К тому же необходимо иметь в виду тот факт, что в советском государстве, в том числе и Казахстане, в свое время «...сталинизм и террор раздробили советское общество, разорвали горизонтальные связи между людьми и разрушили все остатки социального доверия» [1, с.306].

США, являясь олицетворением развитых государств, на правительственном уровне всячески поощряет развитие гражданского общества. Еще в XIX веке Алексис де Токвиль отметил следующее: «Как только несколько человек в Соединенных Штатах приходят к какой-то идее, которую они хотят продвинуть, они начинают искать друг друга, и как только им удастся наладить контакты между собой, они объединяются. Начиная с этого момента они уже не одиночки, а заметная сила, деятельность которой служит примером для других и слова которой будут услышаны» [2].

Эта традиция в форме самоорганизации переселенцев берет начало отсчета задолго до появления на свет самого правительства Соединенных Штатов. В настоящее время в США существуют около 1,5 млн. общественных организаций. Эти добровольные союзы людей помогают утвердить индивидуальную свободу, поддерживая при этом устойчивый общественный порядок.

Гражданское общество - это объединение граждан для решения какой-либо социальной проблемы или удовлетворение насущной потребности. И хотя движение к общей цели начинают незнакомые друг к другу люди, они часто оказываются из одной местности, одной церкви, профсоюза, делового партнерства или молодежной группы. Они взаимодействуют друг с другом, ведут переговоры, разрешают разногласия, борются за общее дело и пытаются убедить общество и правительство в своей правоте - и все это без какого-либо контроля со стороны государства. Таким образом, гражданское общество через активную деятельность граждан воспитывает их единство и солидарность.

Многие общественные организации в Америке предоставляют социальные услуги и гуманитарную помощь американским гражданам. Например, в XIX веке американский промышленник Эндрю Карнеги основал «Фонд для открытия публичных библиотек» по всей территории США. Через сто лет Билл Гейтс основал «Фонд Гейтса» с целью оснащения тысячи публичных библиотек компьютерами и доступом к Интернету, что сделало современные интернет-технологии доступными для миллионов американцев.

Существуют общественные организации, занимающиеся экспертным анализом и исследованиями по основным вопросам государственной политики, по защите прав человека, по осуществлению контроля над действиями властей и т.д. Общественные организации способны влиять на политику путем формирования общественной дискуссии по интересующим вопросам [3].

Остановимся на положении дел с гражданским обществом в Казахстане. А.Жапаров в статье «Особенности гражданского общества в Казахстане» отмечает пассивность и нежелание гражданского общества в управлении государством и перечисляет их причины. Во-первых, в том, что исполнительные органы обладают большими полномочиями и фактически в иерархии стоят выше, чем представительные органы; во-вторых, попытка гражданского общества высказать альтернативное мнение, отличное от мнения власти, воспринимается ею, как попытка посягательства на саму власть; в-третьих, они обусловлены инерционностью мышления и ментальным типом общества, доставшимся от Советского Союза - «все решается наверху и от нас ничего не зависит»; в-четвертых, разнородностью гражданского общества в его этнической

структуре и разобщенности казахов, как государствообразующей нации, и определенной отстраненностью и аполитичностью неказахской части населения. [4].

Для активизации гражданского общества он предлагает: 1) Превращение президентской формы правления в президентско- парламентскую или парламентскую; 2) Снижение проходного барьера для политических партий и допуск к выборам; 3) Выборность акимов всех уровней; 4) Изменение мнения власти рассматривать гражданское общество как оппозицию» [4].

Другие авторы также делают выводы о многочисленных существенных проблемах, мешающих становлению гражданского общества в Казахстане. Так, д.и.н. Л.С.Ахметова в статье «Гражданское общество Казахстана: взгляд профессионала» отмечает нищенское положение НПО и семейную их направленность [5]. В объемном «Обзоре состояния неправительственного сектора в Казахстане и перспективы развития» подчеркивается несоответствие законодательной базы динамике развития третьего сектора, несовершенство существующей системы государственного финансирования НПО, отсутствие в системе национальных счетов (статистика) механизма учета вклада НПО в ВВП [6].

Мы в своем исследовании обращаемся к неполитической деятельности гражданского общества и его самостоятельной, самоорганизующейся формы в повседневной студенческой жизни.

Повседневность определяется как один из процессов жизнедеятельности человека, обнаруживающийся в привычных общеизвестных ситуациях и характеризующийся нерелексивностью, отсутствием личностной вовлеченности в ситуации, типологическим восприятием участников взаимодействия и мотивов их участия. Это область социальной реальности, целостный социокультурный жизненный мир, представляющий «естественным», самоочевидным условием жизни человека. Понятие повседневности рассматривают на следующих противопоставлениях: будни – досуг, праздник; общедоступные формы деятельности – высшие специализированные формы деятельности; жизненная рутина – моменты психического напряжения; действительность – идеал [7].

Постановка задачи исследовать проблемы повседневности через призму гражданского общества осуществляется впервые на опыте конкретного высшего учебного заведения. Университет имени Сулеймана Демиреля своеобразное учебное заведение, характеризующийся своей демократичностью менеджмента, взаимоотношений администрации, профессорско-преподавательского состава, студентов.

Здесь функционирует около 30 кружков разных направлений, нацеленных на раскрытие и формирование всесторонней гуманистической личности, поддерживаемой и направляемой администрацией вуза через механизмы студенческих организаций. Наше исследование посвящено деятельности самоорганизованных студенческих организаций. Эти организации формируются из осознания необходимости решения каких-то остро насущных проблем, после разрешения которых эти организованные самостоятельные группы распадаются. Им присущи следующие черты: во-первых, они носят временный характер; во-вторых, у них нет постоянного управленческого ядра; в-третьих, они находятся в орбите повседневности, т.е. их проблемы носят рутинный, нерелексивный характер. Следовательно, рассматриваемые нами случаи из повседневной жизни студентов и являются подлинным проявлением действия гражданского общества в его чистом виде.

Рассмотрим конкретные случаи проявления акта гражданской организованности. Первый случай носит условное название «Автобусная остановка». Суть проблемы заключается в следующем. Кампус университета расположен в чистом поле, вокруг нет никаких строений. Следовательно, на автобусной остановке кампуса садятся на автобус и выходят из него только люди, имеющие отношение к университету, т.е. студенты, ППС, сотрудники. Однако маршрутные автобусы никогда не останавливаются на положенном месте и нарушают дорожно-транспортные правила, что приводило неоднократно к ДТП.

Интерфакс-Казахстан сообщает, что руководство Комитета дорожной полиции привело статистику ДТП за 10 лет (с 2012 по 2012). За этот период в ДТП погибло 32000 человек, а еще 160 тысяч получили травмы различной тяжести. Этот показатель вдвое больше, чем вся советская 40-я армия потеряла за девять лет войны в Афганистане (15 051 погибших, 53 753 раненых, 417 пропавших без вести). В 2013 году в результате ДТП погибли более 3 тысячи человек, 29 тысяч получили различные ранения. [8].

Тем не менее, озвучивание этих удручающих трагических цифр никак не повлияло на положение на остановке в СДУ. Ведь в конкретном нарушении виноваты были все его участники: водитель микроавтобуса и его кондуктор, пассажиры (студенты, преподаватели, сотрудники СДУ) и дорожная полиция, администрация университета, на глазах которой изо дня в день происходили эти нарушения. На наш взгляд, вся проблема заключалась в традиции и привычке, сложившейся еще с советских времен. Тоталитарная система тотально превратила своих граждан в послушное безмолвное средство, служащее и беспрекословно выполняющее его волю.

Человек не представлял самоценность, и к тому же он так же не осознавал себя человеком, личностью. И поэтому в любых условиях, везде он беспрекословно выполнял функцию средства, а не цели. И водитель видел в пассажирах только «100 тенге», а не людей, и сами пассажиры соглашались с этим, о чем свидетельствовали их безвольные поступки на нарушения со стороны водителя. Пассажиры, освоив роли, сами требовали от водителя, чтобы он останавливался в неполюженном, но удобном с их точки зрения, местах. Один из активных участников недавнего гражданского движения за установление правопорядка на остановке признался, что уже, когда удалось в трудной длительной борьбе навести порядок с остановкой, он сам в один из дождливых дней попросил водителя остановиться в неполюженном месте, на что водитель ответил отказом. Это он рассказал мне, стыдясь при этом за свой поступок. Это подтверждает силу и живучесть традиции. Изменение поведения водителя, видимо, связано не столько с изменением его сознания, сколько страхом оплатить большой штраф, так как там систематически фотографировали подобные нарушения.

Гражданское движение за установление правопорядка на остановке длилось около десяти месяцев. На наш взгляд, причина этого кроется в перевернутости нашего сознания, где повседневность определялась не только как второстепенное, но и как не заслуживающего не только обсуждения, но и упоминания. «Так должно быть и положено так» примерно так можно определить отношение к повседневности у людей. У небольшой группы энтузиастов, которые призывали студентов бойкотировать маршрутки, если они останавливались не на полюженном месте ничего не выходило. Студенты, сотрудники, ППС продолжали садиться на автобусы, там, где было удобно водителям. В большинство случаев такое нарушение устраивало и пассажиров СДУ, так как маршрутки останавливались близко прямо у ворот университета. А то, что при этом создавались аварийные ситуации, как для пешеходов, так и для автомобилистов, заезжающих или же выезжающих из университета, это, ни тех и не других не волновало.

Перелом произошел после того, как в СДУ, на базе научно-исследовательской лаборатории «Социологического анализа и прогноза» был проведен «Круглый стол» с участием ППС деканата факультета правовых и социо-гуманитарных наук, представителей акимата Карасайского района, представителей ГАИ района, автопарка и студентов 2-го курса данного факультета. Все стороны пришли к единому мнению о необходимости совместными усилиями установить правопорядок на автобусной остановке. Материалы Круглого стола были опубликованы в газете «Казахстан-Заман» от 24 декабря 2014 года.

В настоящее время маршрутки останавливаются в полюженном месте, и все стороны очень довольны одержанной ими, прежде всего, над самими собою победой. Но этот опыт показал и то, насколько трудно и болезненно проходит осознание и изменения сознания и повседневной привычки.

Также студенты провели самостоятельно социологическое исследование проблем общежития, особенностей социализации студентов в университете. По итогам этих исследований были приняты предложения студентов, которые были озвучены на конференциях, учебно-методических советах. Активное, самостоятельное включение студентов в проблемы повседневности через изучение тех или иных дисциплин поможет студентам понять важность собственного участия в решении проблем повседневности, вселит веру в возможность влияния их мнения на администрацию всех уровней. Это, в свою очередь, позволит повысить уровень гражданского самосознания молодежи.

На данном этапе демократизации казахстанского общества особую актуальность приобретает формирование и развитие в студенческой среде гражданского общества, решающего не политические, а социальные проблемы их повседневной жизнедеятельности. Однако, малочисленен сам опыт, а также исследования, посвященные анализу данного феномена. Созданные и функционирующие в формате административных рамок, студенческие организации по существу являются завуалированными способами видения студенческих проблем самой администрацией вуза. Поэтому, несмотря на официальную статистику о многочисленных организациях, решающих социальные проблемы студенчества, реальных, добровольно самоорганизующих студенческих общностей и ассоциаций, не так много. В конечном счете, именно отсутствие опыта по формированию гражданского общества в студенческой среде является одним из главных факторов, тормозящих создание гражданского общества в постсоветских государствах, в том числе и в Казахстане.

Социальная проблема заключается, с одной стороны, в необходимости расширения формата существующих студенческих организаций до подлинно самоорганизующих, самоуправляемых, с другой стороны, формирование инновационных добровольных студенческих гражданских обществ и ассоциаций, способных решать социальные проблемы повседневности студентов.

Литература

1. F. Fukuiama. Veliki razryv. M. 2008.
2. Tokvil A. de. Demokratya v Amerike. M., 2000.
3. Macfol M. Grashdanckoe obshestvo v Amerike// http://www.ng.ru/ideas/2013-04-29/1_us_society.html
4. Shaparov A. «Osobennosti grashdansкого obshestva v Kazahstane»// https://zonakz.net/blogs/user/anatolij_zhaparov/20888.html
5. Axmetova L.S. «Grashdansкого obshestva Kazahstana: vzglyad professionala» // http://unesco-kaznu.ucoz.kz/news/grazhdanskoe_obshestvo_kazahstana_vzgljad_professional/2010-11-17-132
6. «Obzor sostoyanya nepravitelstvennogo sektora v Kazahstana i perspektivy razvitiya» // <http://pravo.zakon.kz/154623-obzor-sostojaniya-nepravitelstvennogo.html>.
7. Povsednevnost // <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
8. Statistika DTP // https://www.interfax.kz/?lang=rus&int_id=quotings_of_the_day&news_id=6589

**SOCIAL SPHERE OF TURKIC SPEAKING STATES: POSSIBILITIES OF
COOPERATION AND INTEGRATION**

**СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ:
ВОЗМОЖНОСТИ СОТРУДНИЧЕСТВА И ИНТЕГРАЦИИ**

Ильяс АЙТИМБЕТ, профессор
Лейла КАСЫМОВА, к.социол.н., доцент

Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Каскелен, Казахстан
iliyas.aitimbet@sdu.edu.kz
leyla.kasymova@sdu.edu.kz

Резюме

В задачи данной статьи входит анализ состояния социальной сферы стран – участниц ССТГ (Совет сотрудничества тюркоязычных государств -Азербайджанская Республика, Республика Казахстан, Кыргызская Республика и Турецкая Республика) с целью определения приоритетных аспектов будущего сотрудничества государств в этом направлении.

Resume

The focal point of this article is analyzing the social sphere situations of the states-participants of CCTS (Cooperation Council of Turkic Speaking States: Azerbaijan, Republic of Kazakhstan, Republic of Kyrgyzstan, and Republic of Turkey). The main purpose is to define priority aspects of future cooperation of the states in this direction.

Ключевые слова: социальная сфера, тюркоязычные государства, приоритетные аспекты, сотрудничество государств

В Нахичеванском соглашении о создании Совета сотрудничества тюркоязычных государств (ССТГ), отмечено, что одной из задач сотрудничества является «социальное развитие в регионе ... посредством совместных действий на основе равноправного партнерства в целях неуклонного повышения уровня и улучшения условий жизни народов Сторон...» [1, 2]

Забота о благе народа – центральная идея, характерная черта тюркской идеологии, где духовно-нравственная основа едина для всего человечества безотносительно национальности, этничности, гражданственности (именно этим привлекательна тюркская духовность).

Мы хотели бы проанализировать состояние социальной сферы стран –участниц ССТГ (Азербайджанская Республика, Республика Казахстан, Кыргызская Республика и Турецкая Республика) с целью определения приоритетных аспектов будущего сотрудничества государств в этом направлении. Анализ осуществлен на основе национальной статистики и аналитических таблиц, подготовленных для «Доклада о человеческом развитии 2014 Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН).

Наиболее общим показателем, позволяющим сравнить экономическое положение и ресурсные возможности стран в развитии социальной сферы, является ВВП. В таблице 1. ВВП приведен согласно подсчётам Всемирного банка (ВБ), в скобках – по подсчетам Международного валютного фонда (МВФ). Страны расположены в соответствии с

величиной валового внутреннего продукта (ВВП) на 2013 год⁴⁴ Долларовые оценки ВВП получены при помощи пересчёта по паритету покупательной способности (ППС).

Таблица 1. Динамика валового внутреннего продукта стран (ППС)

Список стран по ВВП (ППС) в млрд. долл.

Ранг На 2013	Страна	<u>ВБ (МВФ)</u>			ПРООН	
		2011	2012	2013	2012	Ранг
1	 Турция	1315 (1067)	1346 (1109)	1422 (1444)	1 344,3	1
2	 Казахстан	344 (215)	367 (230)	395 (247)	361,1	2
3	 Азербайджан	145 (92,1)	150 (92,1)	161 (102,8)	147,7	3
4	 Узбекистан	129	143	156	140,1	4
5	 Туркменистан	(42,9)	(48,5)	(54,2)	64,5	5
6	 Таджикистан	17,3 (16,1)	18,9 (17,6)	20,6 (19,1)	18,6	6
7	 Киргизстан	16,1 (13,0)	16,4 (13,1)	18,4 (14,7)	16,0	7

Как видно из таблицы 1, ВВП (ППС) Турции в 4-5 раз превышает ВВП Казахстана и в 7 раз ВВП Киргизии, что свидетельствует о том, что Турция имеет экономические преимущества, по сравнению с другими тюркоязычными странами региона. Во всех странах отмечается положительная динамика ВВП (ППС) как свидетельство стабильности в экономическом развитии региона.

Более конкретным показателем возможностей ресурсного обеспечения социальной сферы государств является доход на душу населения. Доход на душу населения — показатель экономического благосостояния страны, измеряющий среднестатистический доход, получаемый отдельно взятым лицом в стране за год.⁴⁵

Таблица 2. Доход на душу населения за 2012 г.

	Страна	ВВП (ППС) на душу населения , долларов
1	 Турция	18 167

⁴⁴ ВВП — стоимость всех конечных товаров и услуг, произведённых в стране за один год

⁴⁵ Вычисляется из национального дохода, поделенного на численность населения. Для межстрановых сравнений доход на душу населения пересчитывается в единую валюту, чаще всего ей является доллар США. Так как при этом должным образом не учитывается различная покупательная способность в разных странах, предпочтительным является пересчёт на паритет покупательной способности.

2	 Казахстан	21 506
3	 Азербайджан	15 888
4	 Узбекистан	12 460
5	 Туркменистан	4 705
6	 Таджикистан	2 847
7	 Киргизстан	2 320
	В мире	13 599

Таким образом, три страны, входящие в ССТГ, имеют среднедушевой доход, превышающий средние мировые показатели. Самые высокие доходы на душу населения в перечне стран имеет Казахстан, самые низкие – Таджикистан (не вошел в состав ССТС) и Киргизия (входит в состав ССТГ).

Слабой стороной дохода на душу населения как показателя благосостояния населения страны является неучёт диспропорций распределения доходов и уже имеющихся накоплений и [капитала](#) населения.

Для того, чтобы оценить степень неравенства в доходах, используются различные коэффициенты, в частности, показывающие, во сколько раз средние доходы 10% (или 20% - квинтильное соотношение) наиболее богатых людей превышают средние доходы такого же количества наиболее бедных людей в стране. Коэффициент Джини: мера отклонения распределения доходов между отдельными лицами или домохозяйств в стране от абсолютного равенства, где значение 0 представляет абсолютное равенство, а значение 100 - абсолютное неравенство. В Докладе о человеческом развитии 2014 (ПРООН) для международного сравнения степени неравенства в доходах населения различных стран используется коэффициент Пальма. Он рассчитывается как отношение доли валового национального дохода (ВНД), получаемой 10% наиболее богатых слоев населения к доле ВВП, которую получают 40% наиболее бедных. Коэффициент Пальма основан на работе Пальма (2011), который обнаружил, что на доходы среднего класса почти всегда приходится около половины ВНД и другая половина делится между 10% самых богатых и 40% самых бедных.

Таблица 3 . Income inequality - Неравенство доходов 2003-2012 (рассчитано для ПРООН)

Ранг	Страна	Quintile ratio Квинтильное отношение	Palma ratio отношение Пальма	Gini coefficient коэффициента Джини
(1)	Turkey	8,3	1,9	40,0
(6)	Kazakhstan	4,2	1,1	29,0
(3-4)	Azerbaijan	5,3	1,4	33,7
	Turkmenistan	.-.-	..	..
(2)	Uzbekistan	6,2	1,6	36,7
(3-4)	Kyrgyzstan	5,4	1,3	33,4

(5)	Tajikistan	4,7	1,2	30,8

Таким образом, измерения неравенства в доходах, полученные с помощью различных индексов, свидетельствуют о том, что наибольшее неравенство в доходах населения в последние годы отмечалось в Турции, а наименьшее – в Казахстане.

В Докладе о Человеческом развитии 2014 для межстранового сравнения уровня распространения бедности используется комплексный показатель – Индекс многомерной бедности. Он основывается на множество демографических, экономических, медико-биологических, социальных показателей (включая показатели недостаточности питания, недостатка ресурсов для приготовления пищи, и другие лишения и риски), полученных из различных исследований домашних хозяйств, которые позволяют зафиксировать ограничения и лишения, с которыми сталкивается населения в трех измерениях: здравоохранения, образования и уровня жизни.

Индексы многомерной бедности по выбранным для исследования странам, а также доля населения, имеющего ежедневный доход ниже международной черты бедности (1,25 доллара) представлены в таблице 4.

Таблица 4. Индекс многомерной бедности. (Table 6: Multidimensional Poverty Index)

Страна		% населения, живущий ниже Черты бедности	
		Ниже международной черты бедности (1,25 доллара США в день)	Ниже национальной черты бедности
		2002-2012	2002-2012
1	Kazakhstan	0,11	3,8
2	Kyrgyzstan	5,03	38
3	Tajikistan	6,56	46,7

Более полное представление о состоянии социальной сферы государства и ее основных компонент в обобщенном виде дает Индекс развития человеческого потенциала⁴⁶.

Индекса развития человеческого потенциала (ИРЧП) - Human Development Index (HDI) - комбинированный показатель, который состоит из индексов продолжительности жизни, индекса образования и индекса доходов населения. Он разделяет страны мира по четырем основным уровням развития: очень высокий уровень развития человеческого потенциала (ИЧР выше....), высокий уровень (ИЧР от...до....), средний уровень (ИЧР от...до....).

⁴⁶ Human Development Index - *Индекс развития человеческого потенциала* в странах и регионах мира составляется Программой развития Организации Объединенных Наций (ПРООН) и используется в рамках специальной серии докладов ООН о развитии человека. Индекс был разработан пакистанским экономистом Махбубом уль-Хаком и индийским экономистом Амартьей Сеном в 1990 году. Ежегодно индекс рассчитывается экспертами Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН) совместно с группой независимых международных экспертов, использующими в своей работе, наряду с аналитическими разработками, статистические данные национальных институтов и международных организаций.

Первый доклад с оценкой экономического и социального прогресса стран мира ПРООН опубликовал в 1990-м году. В нем было сформулирована основная идея и понятие человеческого развития: "Развитие человека является процессом расширения спектра выбора. Наиболее важные элементы выбора - жить долгой и здоровой жизнью, получить образование и иметь достойный уровень жизни. Дополнительные элементы выбора включают в себя политическую свободу, гарантированные права человека и самоуважение".

ИЧР измеряет достижения страны по трем основным направлениям: с точки зрения состояния здоровья, получения образования и фактического дохода ее граждан - для каждого оцениваются свои индексы:

1. Индекс ожидаемой продолжительности жизни: здоровье и долголетие, измеряемые показателем средней ожидаемой продолжительности жизни при рождении.
2. Индекс образования: доступ к образованию, измеряемый средней ожидаемой продолжительностью обучения детей школьного возраста и средней продолжительностью обучения взрослого населения.
3. Индекс валового национального дохода: достойный уровень жизни, измеряемый величиной валового национального дохода (ВНД) на душу населения в долларах США по паритету покупательной способности (ППС).

В 2010 году семейство индикаторов, которые измеряют ИЧР, было расширено, а сам Индекс подвергся существенной корректировке. В дополнение к используемому ИЧР, который является сводным показателем, опирающимся на среднестрановые статистические данные и не учитывает степень расслоения населения, внутри страны, были введены три новых индикатора: Индекс человеческого развития, скорректированный с учетом социально-экономического неравенства (ИЧРН), Индекс гендерного неравенства (ИГН) и Индекс многомерной бедности (ИМБ).

Таблица 5. Индекс развития человеческого потенциала и его компоненты.

HDI rank		Human Development Index (HDI)	Life expectancy at birth	Mean years of schooling	Expected years of schooling	Gross national income (GNI) per capita	Change in rank
		Value	(years)	(years)	(years)	(2011 PPP \$)	
		2013	2013	2012	2012	2013	2012-2013
Высокий уровень							
69	Turkey	0,759	75,3	7,6	14,4	18 391	0
70	Kazakhstan	0,757	66,5	10,4	15	19 441	0
76	Azerbaijan	0,747	70,8	11,2	11,8	15 725	-1
Средний уровень							
103	Turkmenistan	0,698	65,5	9,9	12,6	11 533	1
116	Uzbekistan	0,661	68,2	10	11,5	5 227	0
125	Kyrgyzstan	0,628	67,5	9,3	12,5	3 021	1

133	Tajikistan	0,607	67,2	9,9	11,2	2 424	1
	World	0,702	70,8	7,7	12,2	13 723	—

Три страны ССТС (Турция, Казахстан и Азербайджан) находятся в группе стран с высоким уровнем ИРЧП, еще одна (Киргизия) - со средним. Казахстан занимает 70-е место в рейтинге ИЧП

Наиболее слабым звеном в человеческом развитии (ИЧР) Казахстана является ожидаемая продолжительность жизни. Средняя продолжительность жизни в Казахстане выше, чем в Азербайджане, Узбекистане и Таджикистане, но она меньше, чем в Турции (на 5,6 года), и чем в Кыргызстане (на 1,5 года). Мужчины в Казахстане живут на почти на 11 лет меньше, чем женщины.

Таблица 6. Средняя продолжительность жизни .

<u>Место</u>	<u>Страна</u>	<u>Средняя продолжительность жизни, лет</u>	<u>муж.</u>	<u>жен.</u>
80	Турция	72.95	70.4	75.5
117	Киргизия	68.9	64.8	73
124	Казахстан	67.35	61.9	72.8
127	Азербайджан	66.3	61.9	70.7
133	Узбекистан	65.1	61.6	68.6
135	Таджикистан	64.7	61.6	67.8

Со времен опубликования первого глобального Доклада о развитии человека большинство стран показали значительные успехи в человеческом развитии. Прибавка в индексе объясняется, преимущественно, достижениями в области развития системы здравоохранения и увеличения продолжительности жизни. Но с другой стороны, углубился разрыв в доходах населения и неравенство в сфере образования, развитие некоторых стран было замедлено в результате войн, стихийных и антропогенных катастроф и кризисов.

Таблица 7. Динамика ИЧР (Human Development Index trends) 1980-2013

		Human Development Index (HDI)							HDI rank			
		Value							Change			
HDI rank		1980	1990	2000	2005	2008	2010	2012	2008 - 2013	1980 - 1990	1990 - 2000	2000-2013

69	Turkey	0,49 6	0,57 6	0,65 3	0,68 7	0,71 0	0,73 8	69	16	1,50	1,27	1,16
70	Kazakhstan	..	0,68 6	0,67 9	0,73 4	0,74 4	0,74 7	70	-1	..	- 0,09	0,84
76	Azerbaijan	..	..	0,63 9	0,68 6	0,72 4	0,74 3	75	4	..	..	1,21
103	Turkmenistan	..	..	..	..	..	0,68 7	104	..	..	..	..
116	Uzbekistan	..	..	..	0,62 6	0,64 3	0,64 8	116	2	..	..	..
125	Kyrgyzstan	..	0,60 7	0,58 6	0,60 5	0,61 7	0,61 4	126	-2	..	- 0,34	0,52
133	Tajikistan	..	0,61 0	0,52 9	0,57 2	0,59 1	0,59 6	134	-2	..	- 1,42	1,07
	World	0,55 9	0,59 7	0,63 9	0,66 7	0,68 5	0,69 3	—	—	0,66	0,67	0,73

В 2013-м году, по сравнению с 2012-м годом ИЧР уменьшился только в Азербайджане. В Казахстане, Турции и Узбекистане он остался неизменным, а в Туркмении, Киргизстане и Таджикистане – увеличился. Последнее десятилетие демонстрирует положительную динамику роста ИЧР во всех тюркоязычных странах.

Несмотря на поступательный рост ИЧР, люди во всем мире сталкиваются с различными проявлениями уязвимости и небезопасности. Этому способствуют экономические потрясения и потрясения, связанные со здоровьем, стихийные бедствия, ухудшение экологии, изменение климата, конфликты и гражданские волнения. Есть группы населения, которые изначально уязвимы. К ним относятся дети, бедняки, лица, занятые в неформальном секторе экономики, мигранты, пожилые, сельские жители, молодежь. Уязвимости способствуют низкая социальная сплоченность, социальные институты, глухие к нуждам населения, и плохое государственное управление.

Таблица 8. Личная безопасность Уязвимые группы населения.(12)

	Employment to population ratio (ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ)	Youth unemployment (МОЛОДЕЖНАЯ БЕЗРАБОТИЦА)	Unemployment rate(ОБЩИЙ УРОВЕНЬ БЕЗРАБОТИЦЫ)	Share of working poor (Доля работающих бедных)
	(% aged 25 and above)	(% aged 15-24)	(% aged 15 years and older)	(% of total employment)
Country	2012	2008-2012	2004-2013	2003-2010
Turkey	48,5	17,5		6,4
Kazakhstan	75,2	3,9	5,8	1,1
Azerbaijan	73,0	14,2	5,2	6,1
Turkmenistan	62,1	..	4,0	..

Uzbekistan	62,6	..	0,4	66,5
Kyrgyzstan	70,7	..	8,4	25,5
Tajikistan	71,1	16,7	11,5	48,3
World	65,4	..	7,5	..

ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Занятость населения: Процент работающего населения в возрасте 25 лет и старше.

Уровень безработицы среди молодежи: в процентах от численности рабочей силы - население в возрасте 15-24 лет, которое не находится в оплачиваемой занятости или по найму, но ищет оплачиваемую работу или самозанятость.

Уровень безработицы: Процент населения в возрасте 15 лет и старше, не имеющего оплачиваемой занятости или по работы по найму, но ищущего оплачиваемую работу или занятость и предпринимающего шаги, чтобы ее получить.

Доля работающих бедных: Трудозанятое население, живущие менее чем на 2 доллара в день - выражается в процентах от работающих лиц в возрасте 15 лет и старше

Как видно из таблицы, наиболее высокий уровень трудовой занятости в последнее десятилетие был в Казахстане (75,2%), Азербайджане (73%), Таджикистане (71,1%) и Киргизстане (70,7%), а самый низкий среди рассматриваемых стран - в Турции. В Турции отмечается и самый высокий уровень безработицы (17,5%). Также высокий уровень безработицы в Таджикистане и Азербайджане. Самая низкая безработица в этот период была в Казахстане.

Наиболее высокий процент работающих бедных (бедных среди тех, кто работает) был в Узбекистане (66,5% от трудозанятых) и в Таджикистане (48,3%), что обусловлено состоянием экономики этих стран

На фоне относительно благополучного положения Казахстана (практически по всем статистическим показателям) возникает закономерный вопрос, почему именно в этой стране в 2003-2009 годах наблюдался самый высокий процент самоубийств – 43 среди мужчин и 9,4 среди женщин на 100 000 населения. Этот тренд сохранился и до настоящего времени.

Доля работающих бедных в Казахстане, по международной статистике составляет 1,1% от всех работающих. Но дело в том, что принятый для межстрановых сравнений показатель бедности в 1,25 доллара в день фиксирует лишь крайнюю бедность в ее усредненном виде и не дает представления об истинных масштабах бедности в отдельных группах населения. Так, по данным Госкомстата Казахстана, в 2011-м году доля населения с доходами ниже национального прожиточного уровня составляла 13%. И помимо безработных, сюда попадали еще 7,4 % работающих граждан.

Согласно переписи населения 2009 г. сельские жители в Казахстане составляют 46% населения страны. Уровень жизни сельского населения в 2-3 ниже, чем среднего по стране. Высокий уровень безработицы и низкая заработная плата являются причинами напряженности на селе и миграции молодых сельских жителей в город. В городе они переживают сложный период социальной адаптации и продолжают оставаться одной из наиболее уязвимых социальных групп. Экономические трудности, разрыв привычных социальных связей, потеря или отсутствие духовно-нравственной опоры, anomия и социальная исключенность и вызывает всплеск противоправных действий и рост суицидов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Vandergaag M. The Resource Generator: social capital quantification with concrete items / M. Vandergaag, T. Snijders // Social Networks. – 2005. – Vol. 27, Issue 1. – P. 1-29.
2. Kemelbaeva S.S. Nekotorye aspekty otdachi ot obrazovanya v Kazachstane. Elektronnyi istochnik - <http://www.be5.biz/ekonomika1/r2010/00267.htm>

3. Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovanya respubliki Kazachstan na 2011-2020 gody. Elektronnyi istochnik.
4. Salimshanova B.B., Hasenova S.M., Kuanyshbaev A.T. Sozialnaya politika: problem formirovaniya i realizazii v Respubliki Kazachstan // Evraziiskoe soobchestvo. 4(80), 2012. C. 10-13
5. Doklad o chelovecheskom razvitii 2014. Elektronnui resurs.
6. Yanchuk E.T., Voronova T.E. Potenzialnye ugrosy konfliktov v razvityi sovremennogo Kazachstana //Evraziiskoe soobchestvo. 4(80), 2012. C. 67 – 69
7. Predvaritelnye dannye za 2010 god// Statisticheskii sbornik - Astana-2011.-250 c.

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ

KAZAKHSTAN'S MODEL FOR REGULATION OF INTERETHNIC RELATIONS

Жеңісбек ТӨЛЕН, Ph.D.

Сүлейман Демирел Университеті, Алматы, Қаскелен, Қазақстан
tolen.zh.kz@gmail.com, +7 707 7703868

Резюме

Мақалада полиэтносты қазақстан қоғамында этносаралық қатынастардың дамуы мен оны реттеудің тетіктері көрсетіледі. Мемлекетте азаматтық қоғамды дамыту және азаматтардың бойында толеранттылық пен өзара түсіністік мәдениетін қалыптастыру, Қазақстандағы этносаралық қатынастарды реттеудің басты жолы болып табылатындығы аталады. Қазақстандағы саяси тұрақтылықтың орнауы тікелей мемлекетте қалыптасып отырған этносаралық келісімнің қазақстандық моделіне байланысты қарастырылады.

Resume

The article considers development of interethnic relations and the mechanisms of its regulations in multinational Kazakhstan society. The main ways of settlement of interethnic relations in Kazakhstan is the development of civil society and the formation of the culture of tolerance and mutual understanding among citizens. The formation of political stability in Kazakhstan is related with the establishment of the Kazakh model of interethnic harmony

Кілт сөздер: этносаралық қатынастар, азаматтық қоғам, саяси тұрақтылық, қоғамдық келісім

Қазақстан Республикасы өз дамуында әлеуметтік және экономикалық күйзеліске ұшырамай, бейбітшілікті және ынтымақтастықты сақтап қала алды. Елімізде этносаралық ынтымақтастықтың, мәдениеттер және конфессиялар келісімінің өзіндік үлгісі қалыптасты.

Этносаралық ынтымақтастықпен қатар әлеуметтік келісімнің беріктілігі мемлекеттің осы саладағы саясатына байланысты. Республикада этностық немесе діни тиістілігіне қарамастан, әр азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін құқықтық база құрылған. Мемлекетте діни немесе этностық жағынан қысым көрсететін бір де бір заң жоқ. Дәстүрлі және либералды құндылықтарды үйлестіру жолымен, мемлекеттік құрылыстың негізіне, азаматтық тиістілігіне байланысты ұлттық бірдейлік принципі орнатылған.

Әлемдік тәжірибені және демократияның негізгі құндылықтарын ескеретін осы қолайлы бағыт, этносаралық ынтымақтастықтың жоғары дәрежесін қамтамасыз етті.

Саяси партиялардың азаматтық бейбітшілік пен этносаралық ынтымақтастықты күшейтудегі үлесі зор. Бұл, біріншіден, этносаралық қатынастар саласындағы демократиялық негіздерін қолдайтын «Нұр Отан» партиясы.

Алайда, этносаралық ынтымақтастық шешуші деңгейде конфессиялар, үкіметтік емес ұйымдар және кәсіподақтар тәрізді азаматтық қоғамның құрылымдарына байланысты. Азаматтық қоғамның даму барысында әлеуметтік келісім орнатылады.

Қоғамдағы келісімнің жоғары дәрежесін бағалай отырып, күнделікті жалпы сана-сезімде және идеологиялық салада пайда болатын нақты мәселелерді қадағалап отыру жөн. Әрине, этностар арасында құндылықтар жүйесінде және құндылық ұстанымдарында айырмашылықтар бар.

Әлеуметтік-экономикалық, саяси және тарихи-мәдени салаларында шарасыз пайда болатын мәселелерді шешудегі мемлекеттік органдардың, азаматтық қоғам құрылымдарының әрекеттері қаншалықты тиімді, партиялық жүйе қаншалықты жетілген?

Әлеуметтік келісімге, әсіресе әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысы жағдайында, мемлекеттің тиімді әлеуметтік-экономикалық саясаты мүмкіндік жасайды. Әлеуметтік ой-пікірлердің талдауы, Елбасының дағдарысқа қарсы бастамалары, этностық тиістілігіне қарамастан тұрғындардың көпшілігінде қолдау тапқанын көрсеткен. Осылайша, этносаралық ынтымақтастық төмендеген, керісінше, оның нығайта түскенін айтуға болады.

Алайда, қоғам ішінде негізгі құндылықтар жөнінде, ең бастысы, экономикалық және әлеуметтік дамудың бағыттарына қатысты келіспеушіліктер бар.

Оппозицияның әлеуметтік-экономикалық дамудың біртұтас концепциясы жоқ екендігіне қарамастан, оның үкімет бағытын сынауы орынды әрі ақталған.

Осыған орай, атқарушы биліктің экономикалық және әлеуметтік даму стратегиясын жүзеге асыру барысына кейбір өзгертулерді енгізу қажет. Басқару жүйесін жетілдіру, қоғамдағы бірлікті және этносаралық ынтымақтастықты нығайтуға мүмкіндік жасайды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы тәрізді азаматтық қоғамның бірден-бір институты, этносаралық қарым-қатынастардың мәдениетін тәрбиелеуге, әртүрлі этностық мүдделерді ұштастыруға мүмкіндік жасайды. Әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс жағдайында, Ассамблеяның қоғамдағы бейбітшілік пен келісімді сақтап қалуға мүмкіндігі мол.

Президенттің Жолдауын талқылап, Қазақстан халқы Ассамблеясының хатшылығы «Болашақ үшін бірігу» атты құжатты қабылдады. Азаматтарды этностық тиістілігіне қарамастан біріктіру, Ассамблеяның басты міндеттері қатарында. Біздің ойымызша, азаматтық қоғамның осындай беделді институты, қоғамды дағдарыстан шығару міндетін шешуге ықпал келтіретін әрекеттердің нақты жоспарын өңдеп, қабылдауы қажет [1].

Алайда, мемлекеттегі этносаралық қатынастардың жағдайын дәріптеудің қажеті жоқ. Этностар арасындағы қарым-қатынастар - әр мемлекеттің күрделі де бірыңғай емес мәселелердің бірі болып табылады. Қазақстанда этносаралық ынтымақтастықтың бірден-бір үлгісінің қалыптасқанына қарамастан, ғылыми талдауды және мемлекет саясатында ескеруді талап ететін мәселелер бар.

Тұрмыстық сана-сезімде, сондай-ақ идеологиялық дәрежеде пайда болатын империялық ой-пікірдің және этноцентризмнің айқындалуы, бірлікке және этносаралық ынтымақтастыққа қарама-қайшы келетін нақты факторлар болып табылады. Біріншіде ол нақты білінбейді, алайда оны екіншіде байқауға болады. Бір-біріне қарама-қайшы келетін осы екі ағымның өкілдері, өз позицияларын дәлелдеу үшін теоретикалық талқылау қажет.

Этноцентризмнің байқалуын (қандай этносқа тән болса да) дұрыс бағалау жөн. Өйткені, тұрмыстық дәрежеде пайда болып, дау-жанжалдар жалпы этносаралық қақтығыстарға әкеліп соғуы мүмкін. Осы жағдайды дұрыс бағалап, мемлекеттік органдардың және азаматтық қоғам институттарының құралдарын қолдана отырып, бұл мәселені шешу жолдарын іздестіру қажет. Бұл мәселені жасырмай шешу керек.

Көптеген сарапшылар, біздің елімізде этностық бірдейліктің азаматтық бірдейліктен үстемдігі мол, этностық тиістілігіне қарай бөліну айқын көрінеді деп санайды. Осыған кейбір анықтамаларды енгізе кетсек.

Біріншіден, этностық бірдейлік, белгілі кездерде рулық бірдейлік болып қабылданады. **Екіншіден**, этностық сипаты жағынан бөліну, әлеуметтік-экономикалық бөлінуден басым емес. Осылайша, мигранттардың 28,9%, кетудің басты себебі ретінде әлеуметтік-экономикалық жағдайдың төмендеуін атаған және тек 18,7%, ұлтаралық қатынастардың нашарланғанын айтқан.

Этносаралық қатынастардағы көптеген үрдістер жасырынды түрде өтуіне қарамастан, этностық бәсекелестік, әсіресе, мәдени-тіл саласында айқын белгіленген. Бұл қарама-қайшылықтар орыс элитасының орыс тіліне мемлекеттік лауазымын беруде айқындалады, ал қазақ элитасы осыны болдырмауға ұмтылады. Бейбітшілік және мәдениеттілік

формасында өтіп жатқан бұл тартыста, орыс этносының өз лауазымын көтеруге талаптануын, ал қазақ элитасының мемлекетті құрушы этнос ретінде қазақтардың монополиясын сақтап қалуын байқауға болады. Орыс элитасының осы бағытын орыс тілін қолданатындар қолдайды, сондай-ақ қазақтар – тұрғылықты этностың урбандалған бөлігі.

ҚР Конституциясында бекітілген орыс тілінің ресми қатынастарда қолданылатын тіл мәртебесі қолайлы шешім болып көрінеді. Осымен қатар, тіл саласындағы кейбір мәселелер барабар шешімдерді талап етеді. Олардың қатарында, біріншіден, іс-қағаздарды мемлекеттік тілде жүргізу мәселесі.

Мемлекеттік жүйедегі этностардың өкілеттілігі мәселесі тиімді реттеуді талап етеді. Мемлекеттік басқару органдарында барлық этностар көрсетілмеген, бұл салада бір этностың басымдылығы айқын көрінеді. Ресей саясаттанушысы А. Куртовтың пікірі бойынша, 130 ұлт тұрақталған республикада, этностардың басым бөлігі мемлекеттік-саяси өмірден тыс қалады [2].

Республикада тұрақталған 130 ұлттың ішінде, тек 64 ұлттың өкілдері мемлекеттік аппаратта қызмет етеді [3].

Соңғы кездерде, этностардың мемлекеттік билік құрылымдарындағы өкілеттілігі мәселесінде кейбір өзгерістер байқалады. Бұл, біріншіден, Мәжіліске Қазақстан халқы Ассамблеясы ұсынған депутаттары үшін квоталарды енгізу. Бұл Парламенттегі этностардың өкілеттілігі мәселесін шешуге бағытталған қадам. Алайда, респонденттердің пікірі бойынша, тұтас көрініс маңызды өзгерістерге ұшыраған жоқ.

Социологиялық зерттеудің нәтижесі бойынша, респонденттердің 65,1% бөлек ұлттардың (этностық топтардың) биліктегі өкілеттілігін бағалай отырып, қазақ ұлтының үстемділігін және беделін белгілеген, сондай-ақ, орыс ұлтының өкілеттілігін жоғары бағалаған - 48,9%. Басқа ұлт өкілдеріне келетін болсақ, респонденттердің пікірі бойынша, олардың өкілеттілігі төмен, бұл, көбінесе, шешен ұлтына қатысты (көрсетілмеген -25,3%).

Қозыбаев И.М. сарапшының пікірі бойынша, кадрлік саясаттағы қиғаштануларды, этностық топтардың тығыз тұрғылықты аудандарында жою керек, мемлекеттік тілді толығымен меңгерген этностық топтардың өкілдерін мемлекеттік қызмет жүйесіндегі жоғары қызмет орындарына ұсынуды тәжірибелеу, сондай-ақ, кадрлік қорларды қалыптастыруда ескеру қажет. Оның пікірі бойынша, саяси партияларға да осындай жұмыстар жүргізу керек. Сенімділіктің жоғары дәрежесін ескере отырып, сараптаушының ойынша, берілген ұсыныстарды іске асыру механизмін жасақтау қажет.

Жалпы Қазақстан халқының дініне, діліне, тіліне қарамай іштей біртұтас қоғамдық құрылым болуға топтасуы (консолидация) үрдісінің табысты болуы, оның болашағы – дүниетанымдағы құндылықтар векторының және оның бағдарының ұтымды таңдалуына, өрбуіне байланысты екені зерттеушілер тарапынан айтылады.

Қазақстанда этникалық қайшылықтарды шешуге бағытталған тұрақты әрі онды үрдіс жүріп жатыр және сонымен қатар біріккен құндылықтар жүйесімен топтасқан қазақстан халқы деген тарихи қауымдастықтың қалыптасу белгілері көрініс береді. Кейбір саясаттанушылар «қазақстан халқы» деген терминді естігенде өзін теориялық жағынан банкротқа ұшыраған **«кеңес халқы»** деген ұғымды еске алады. Айта кететін нәрсе: **«Қазақстан халқы»** тіптен басқа теориялық концептіге сүйенеді. Егер «кеңес халқы» жалпының жеке-дараны басып, жаншуымен, ассимиляциялауымен қалыптасса, онда **«Қазақстан халқы»**, керісінше, жеке-дара мәдениеттердің, яғни ұлттық әлем бейнелерінің дамуы мен көркейінің негізіндегі біртұтастық пен бірлік деп қабылданады...» [4] деген маманның сөздерінен еліміздегі қазіргі кезеңдегі әлеуметтік шындығында елдік бірліктің, ұлтаралық ынтымақтастықтың маңызды екені ойды аңғаруға болады. Дегенмен, осы жерде **«Қазақстандық ұлт»** емес Қазақстанда бір ғана ұлт – қазақ ұлты бар екенін баса айту керек. Ал қалғандары (аз санды болсын, көп санды болсын) этникалық топтар болып табылады, басқаша тілмен айтқанда этникалық диаспоралар. Ал олардың унитарлық мемлекетте толыққанды тарихи субъект болуға мүмкіндіктері шектеулі және тарихи қисынға арқа сүйейтін болсақ, онда оларда негізінен этникалық болмыс этникалық

өзіндік сананың мәселерімен, этномәдени жәдігерлердің жүйесімен айналысуға қауқарлы болып келеді. Сондықтан қазақтардың қоғамдағы үдерістерді басқаруға, яғни билікке ұмтылысы соншама белсенді болып келуінің сыры осында жатыр деуге болады.

Қазақстандық гуманитарлық саланың зерттеушісі В.Д.Курганская өзінің жүргізген нақты социологиялық зерттеулеріне сүйене отырып Қазақстандағы ұлтаралық қатынастарды жетілдірудің жолы еліміздегі әртүрлі этнос өкілдерінің мемлекеттік билікте көбірек тартылуымен байланыстырады. Елімізде көші-қон мәселесіне, әсіресе орыс тілді азаматтардың өздерінің тарихи Отандарына оралуларына қазақтардың билік құрылымдарында басымдық танытуы және қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде өзінің функциясын кеңейтуі тікелей әсер ететінін тұжырымдайды [5]. Бұл жерде айта кететін жәйт: орыс тілді азаматтардың құқықтары елімізде ешқандай шектелмейтіндігіне көптеген дәйектемелер келтіруге болар еді. Бұқаралық ақпарат құралдары бойынша, барлық деңгейдегі оқу орындары мен қызмет көрсету салаларында орыс тілінде тұлғалық паш етілуге ешқандай шектеулер қойылмаған, керісінше, барынша жағдайлар жасалынғаны белгілі.

References:

1. N.A. Nazarbayev. Strategy «Kazakhstan-2030» in action: ten years of success. Report at the conference dedicated to the 10th anniversary of the «Strategy Kazakhstan-2030». Astana, 12.10.2007.
2. A. Kurtov. The problems of interethnic relations in Kazakhstan.
3. Panorama 11.08.2006y.
4. A.N. Nysanbaev. The evolution of social consciousness and the formation of a new system of values in the context of ensuring and strengthening the independence // The philosophy of independent Kazakhstan. Astana: Audarma, 2006.–544p.
5. V.D. Kurganskaia. On the issue of interethnic integration in Kazakhstan //Germany-Central Asia - Dialogue of Cultures: History, Present and Prospects. Almaty, 2002.-288p.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІРІ ТОПОНИМИКАЛЫҚ АТАУЛАР ТАРИХЫ

HISTORY OF BIG PLACE NAMES IN KAZAKHSTAN

Гульнара БОРИБАЕВА, PhD докторант

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
kasymgulnar@mail.ru, +77784224565

Резюме

Бұл мақалада Қазақстанның топонимика жүйесінің зерттелу жайы, сонымен қатар белгілі тілдің сөзжасамдық құралдары мен модельдері қарастырылған.

Resume

The article deals with the study of toponyms of Kazakhstan, as well as models and means of word formation of certain languages.

Кілт сөздер: ономастика, топонимика, жалқы есім, халықтық этимология

Топонимдер – құрамына кез келген табиғи немесе адамзат тарапынан жасалған жер бетінің объектілерін қамтыған жалқы есімдер тобы болып табылады. Топонимдер гидроним, ороним, ареноним, ойконим, дромоним, спелеоним, урбаноним, дримоним және т.с.с. түрлерге бөлінеді. Кез келген топоним белгілі бір географиялық аумақ атауы қызметін атқарады. Ол номинация ғана болып қоймай, сол нысанға байланысты бірқатар ақпараттар иесі. Мұндай ақпараттар ол нысанның тарихын, географиялық орналасу жағдайын, жер байлығына байланысты ақпараттарды қамтуы немесе белгілі бір тұлға есімі болуы әбден мүмкін. Осы секілді нысандардың атауларын зерттеу тек географияның ғана емес, тарих саласының ғана емес, тіл білімінің, соның ішінде ономастиканың тікелей зерттеу нысанына айналады [1].

Еліміздің географиялық немесе топонимикалық атаулары бір емес, бірнеше ғалымдардың іргелі зерттеулеріне себепкер болды. Атап айтар болсақ, Қонқашпаев Ғ.Қ., Әбдірахманов А., Жанұзақов Т., Попова В.Н., Қойшыбаев Е., Сұлтаняев О.А., Керімбаев Е.А., Қожанов М., Мадиева Г.Б., Рысберген Қ.Қ., Махпиров В.У. және т.б. ғалымдардың ономастика, соның ішіндегі топонимика саласын өз зерттеулерінің нысаны ете білді.

Топонимикалық атауларға тек географиялық орналасуы ғана емес, бірнеше жүз жылдықтарды басынан өткерген атауда сол жердегі тарих, яғни кімдер басқарды, кімдер жаулап алды, олардың мәдениеті қандай болды, өзгелерге қандай қасиеттерімен белгілі болды деген өзекті мәселелерді өз бойында сақтайды. Көрші тұрған елдердің де мұндай атауларға өз әсерін тигізбей қоймасы анық.

Қазақстан аумағындағы ірі топонимикалық атаулар – әкімшілік-аумақтық бөлініс бойынша 14 облыстың атауларының тарихы әрбір азамат үшін маңызды. Себебі, топонимикалық атаулар сол өңірдің тарихы мен мәдениетін, географиялық орналасуы мен табиғатын қоса сипаттайды.

Мәселен, еліміздің бұрынғы астанасы Алматы қаласының атауына байланысты тарих не дейді, ғылым не дейді, халық не дейді деген үштік негізінде қарастырылды. Тарихқа жүгінсек, Алматының 1979 жылы табылған ескі тиындарына сәйкес, XIII ғасырдың соңғы ширегінде – Алмату/Almatu деп көрсетілген. Ғылыми еңбектерде Алматы атауын жемістің бір түрі алмамен байланыстырып, «алмалы өңір» дегенді білдіреді деп жазылған. Ал халық этимологиясына сәйкес, бұл атау Алма есімді атамен байланыстырылады. Алма

деген ата алманы будандастыру арқылы алманың бірнеше сорттарын ойлап тапқан және жергілікті тұрғындарды арасан суымен емдеген, емдік қасиеті бар кісі деп сипатталады [2].

Қазіргі таңда ғимараттары аспанмен астасқан Астана қаласының бұрынғы атауы Ақмола топонимикасы – аңыздарға толы атау. Аңыз бойынша топонимнің қойылуы себебіне байланысты бір-біріне ұқсамайтын 5-тен астам тарихи аңыздар, болжаулар кездеседі. Барлық жазылған аңыздар желісі *ақ мола*, *ақ мешіт*, *ақ молда*, *ақ күмбез* атаулары аясында өрбіген.

Дегенмен ғылыми тұрғыда Т. Жанұзақ Ақмоланың бірінші сыңары «ақ» - қасиетті, адал, таза мағынасын береді, ал «мола» - орысша *мавзолей*, қазақша *күмбез* деп аударылады дейді [3].

Ақмола атауына ұқсас Қазақстан жерінде кездесетін топонимикалық атаулар саны жетіп артылады, мәселен, *Ақтау*, *Ақтөбе*, *Ақсу*, *Ақсай*, *Ақтас*, *Ақбұлақ*, *Ақжар*, *Аққұм*, *Аққыр*, *Ақмұрын*, *Ақөткел*, *Ақсуат*, *Ақтоғай*, *Ақтұз*, *Ақтерек*, *Ақтассай*, *Ақтұқыл*, *Ақшал*, *Ақкемпір*, *Ақтікен*, *Ақтұма*, *Ақтүбек*, *Ақоба*, *Ақсоғым*, *Аққұдық*, *Аққозы*, *Аққолқа*, *Ақкөл*, *Ақөлмек*, *Ақжайық*, *Ақкөбік және т.с.с.*

Ақтау мен Ақтөбе топонимикаларының да алғашқы сыңарлары түр-түсті білдіретін сын есім «ақ»-пен байланысты.

Ақтау

Ақтөбе

Қазақстан топонимикалық атауларының ішінде отарлау саясатының әсерінен орысша немесе орыс нұскасында айтылатын атаулар да бар. Олар *Петропавл*, *Павлодар*, *Өскемен*, *Семей* топонимдері.

Петропавл – барлық деректерде дерлік әулие Петр мен Павлға байланысты берілген топонимге жатқызылады. Тарихи деректер бұл өңірдің алғашқыда Қызылжар аталғандығын алға тартады. Қазақстан жеріндегі әрбір атау өзінің тарихы мен табиғатына тікелей байланыста ғана қойылатынын ескерсек, бұл өңірдің бұрынғы атауы Қызылжар болуға әбден лайық деп есептейміз.

Павлодар атауы «Сібір комитетінің сұрауы бойынша, II Александрдың жарлығымен оның жас баласы Павелға сый ретінде 1860 жылы желтоқсанда берілді» [4]. Бұл өңірді ежелде Қимақтар мекендеген және *Қимақия* деп аталған. Ал бекініс ретінде салынғанда Коряков станицасы ретінде бекітілген. Бұл ойконимнің *Павлодар-Коряков-Қимақ* деген атаулардан өзге *Кереку* атауы кездеседі. Бірақ *Кереку* атауы – шешімін таппаған даулы атаудың бірі, ғалымдардың бір бөлігі бұл атауды «*Коряков*» атауының қазақ тілінде бейімделіп айтылуы десе, бірқатар ғалымдар бұл атау «*Кереге жар*» топонимінің өзгеріске ұшыраған түрі деп таниды.

Өскемен және *Семей* топонимдері орыс тіліндегі *Усть-Каменогорск* және *Семипалатинск* атауларының қазақ тіліне бейімделген бір түрі 4-791. «*Устье каменных*

гор» - «Тасты тау іргесі» ретінде аударылады. Дегенмен орыс тіліндегі нұсқасын сақтап қалған және тілдік тұрғыда бейімделіп айтылған – *Өскемен* атауы ресми құжаттарда да күнделікті қолданыста та пайдаланылады. Осы топонимика секілді Семей қаласы да өз атауын «Семь палат» - «Жеті шатыр»-дан алған. Тарихи деректерде бұл өңір алғашқыда «Доржынкит» аталды деп те көрсетіледі, ал Ресей деректерінде «Тас мешіт» деген атауы кездеседі. Жыл өткен сайын тарих та тереңдей түседі. Бұрынғы келтірілген барлық ғылыми тұжырымдар, соңғы кездері әр түрлі ғылыми немесе субъективті пікірлер мен аңыздар тарапынан мүлдем басқа арнаға тоғысып та жатыр. Мәселен, ақын-сазгер Құсмілия Нұрқасым өзінің «Көне Семей – Ежелгі түркі қаласы» атты мақаласында Семей қаласының атауына байланысты былай деп көрсетеді: «Семей» деген сөз күні бүгінге дейін көбіне «Семипалатинскийның» қазақшаланған транскрипциясы ретінде түсіндіріліп келеді. (Усть-Каменогорскіні Өскемен деген сияқты).

Ал, Шыңғыс қаған Орта Ертіске келген он үшінші ғасырдың алғашқы ширегінде бұл шаһар ертістің бойында еңсесі биік жеті зиадатханасы бар қайнаған сауда орталығы деп білуіміз керек. Шыңғыс қағанның құрметіне «Найманкүре» «Шыңғыстау» атанса, сол кезде Семейтау бар. Қаладан бар-жоғы 50 шақырым жерде тұрған таудың атауын қалаға жақындастырғымыз келмейтіні өкінішті-ақ. Қайсыбір түркі дүниесін зерттеушілердің сөзіне қарағанда «семей» сөзі көне түркі тілінде «зиадат ететін, құлшылық ұратын мекен» дегенді білдірсе керек [5].

Бұл жоғарыда көрсетілген атаулар әлі де зерттеуді және этимологиясын ғылыми тұрғыда дәлелдеуді қажет етеді. Осы секілді даулы атаулардың бірі – Шамалған мен Қаскелең атаулары. Халық пікірінше, бұл топонимдер де қазақ атауына сай емес деп танылады. Дегенмен, тарихқа жаңа бетбұрыс, жаңа толқын алып келген Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлының «Түп-тұқианнан өзіме шейін» атты еңбегінде бұл атаулардың қалмақ ханы Шамал хан мен қалмақ батыры Қаскөленге қатысты қойылмағаны айтылады: Шамалған – «...Арын деген атамыздың үш баласы болған: Шом, Қалған, Қалман. ...Қалманның екі інісі керісінше тауға шықпай өткен адамдар болыпты. Олар егінішілікпен айналысып, дала жайлап, қыстаған. Олардың тұрған жері де бүгінге дейін екеуінің атымен Шомқалған аталады» - бұл жазылған деректер арқылы Шомқалған жері географиялық орналасуы жағынан Үш қоңырдың төменгі жағында орналасқан. Сол кітаптағы дерек бойынша Үш қоңыр атауы да жоғарыда аталған Қалманның ұлы – Қоңыр және немересі – Үштің атымен аталған екен [6].

Ал Қаскелең топониміне берілген түсініктеме бойынша, бұл еңбекте мынадай дерек бар: «Қаскөлен таудың басынан қасқайып тік түсетін болғандықтан Қаскөлен атанған» 6-220. Бұл жерде Қаскөленді өзен атауы ретінде береді, өзенге байланысты өңірге де осы атау берілген. Ал Қаскөлен деген қалмақ батыры өз есімін аталған өзен бойында туғандықтан алған екен.

Қазақстан жерінде әлі де сыры ашылмаған тарихи жер-су атаулар көп. Ол бір ғана ескерткіштерге байланысты ашылмайды, ол тіл, әдебиет, мәдениет, географиялық, этнографиялық және т.б. салалар тоғысында зерттелсе ғана өзіндік сырын береді. Әр елде сақталған деректер қорын да ескеру құнды мәліметтерге жолықтырмақ. «Жеріңнің аты – еліңнің хаты» деп бекер айтылмаған. Себебі, топонимикалық атаулардың сырын аша отырып, тарих бетін толықтырамыз анық.

Әдебиеттер

1. Madiyeva G., Sapashev O., Alimhan A., Biyarov B., Smailova A. Toponymic space in East Kazakhstan – Ust'-Kamenogorsk: "Reklamnyi Daidjest", 2008. 208 p.

2. Zhanuzak T. The base of the historical names of toponymy – Almaty: “Sozdik-Slovar” ZHSHS, 2010. – 356 p.
3. Zhanuzak T. Toponymic names (etymological reference). – Almaty: “Oner”, 2011. – 496 p.
4. Name of the area - a letter people. Encyclopedic reference. Almaty: “Aruna Ltd.” ZhShS, 2006. – 808 p.
5. Nurqassym Q. Historic Semey – Old Turk City //Qazaq uni, Almaty. 1 tamyz 2014. <http://www.qazaquni.kz>
6. Tauasruly Kazybek bek. From ancestors to themselves. Almaty: “Zhalyn”, 1993. – 199 b.

**SIGNIFICANCE OF IDEA "MANGILIK EL" IN
STRENGTHENING INTERETHNIC CONSENT IN KAZAKHSTAN**

**«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ
ТАТУЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ**

Камшат САЙЫН, магистр,

ҚР Президентінің жанындағы "Қоғамдық келісім" РММ,
этносаралық қатынастар саласын талдау және мониторинг қызметінің аға сарапшысы
Астана қаласы, Қазақстан
k.sain@mail.ru +77051911259

Резюме

Мақала «Мәңгілік Ел» идеясының мәнін этносаралық қатынастар тарапынан талқылайды. Автор «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыруда Ассамблея жұмысына ерекше көңіл бөлді.

Resume

The article considers the essence of idea "Mäñgilik El" through the prism of interethnic relations. Author paid a special attention to the activity of the Assembly in the implementation of the idea of "Mäñgilik El".

Кілт сөздер: этносаралық қатынастар, Ассамблея, халық мұраты, мәңгілік ел

Ұлттық идея - халық мұраты. Біз үшін болашағымызға бағдар етіп ұлтты ұйыстыра ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол - Мәңгілік Ел идеясы.

«Мәңгілік Ел» идеясын Елбасы бірінші рет 2013 жылдың 14 желтоқсанында Тәуелсіздік күннің салтанатты отырысында – «Бірінші жетістік, біздің қасиетті – Мәңгілік Ел. Он төрт мың шақырымнан аса шекарамыз біздің Отанның тұтастық көрсеткіші. Ол көрші елдермен тату көршіліктің шекарасы болды.» - деген еді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты халыққа жолдауында «Президент Әкімшілігіне, Үкіметке, Қазақстан халқы Ассамблеясына «Қазақстан-2050» жалпыұлттық қозғалысымен бірлесіп, «Мәңгілік Ел» патриоттық актісін әзірлеп, қабылдауды ұйымдастыруды тапсырамын» деген болатын. [1] Бүгін қоғамда «Мәңгілік Ел» идеясы аясында біркелкі тұжырымдама қалыптаспады. Бұл «Мәңгілік Ел» идеясының өте терең философиялық, тарихи мәні бар екендігіне дәлел. Қазақстандықтарды алаңдатқан идея expertтік қауымның назарынан да тыс қалар емес. Нақты акт әзір болғанша біз пайымдауымызды жариялауға құқылы деп ойлаймыз.

Қазіргі таңда «Мәңгілік ел» идея шеңберінде көптеген қарама-қайшы ойлар туындап жатыр.

Барша пікірлерді жалпыласақ «Мәңгілік Ел» ол:

Толеранттық пен татулық көзі. Түрлі этнос өкілдерін біріктіретін діңгек. Әсіресе, тәуелсіздік заманында өскен жастарды тоғыстыруда орны ерекше идея;

Елбасы айтқан «Ең дамыған мемлекеттердің 30-на ену...»- стратегиялық мақсатын жүзеге астыратын алаң; [1]

«Мәңгілік Ел» дәрежесіндегі Қазақстанда:

Өр этнос өкілі өз дінін, дәстүрін, мәдениетін, тілін сақтап қалады. Жасанды ұғымдармен халықты ассимиляциялау деген болмайды;

Әр ұлт өкілі қоғамдық өмірде құқығы мен міндеттері тең болады. Қазіргі Қазақстан Үкіметінің этносаралық саласындағы саясаты Н.Назарбаевтың этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісім идеясын орталық дінгек ретінде ретінде алып отыр.

«Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін, этносаралық қатынастарды республикалық деңгейде реттеуде Қазақстан халқы Ассамблеясының ықпалы зор.

Елбасы Ассамблеяны халықтың саяси-әлеуметтік заңдықтарына сәйкес, мақсат мүддесін ескеріп 1995 жылғы 1 наурызда ҚР Президенті жанындағы консультативтік-кеңес органы ретінде Қазақстан Республикасының Жарлығына сәйкес Қазақстан Республикасының Ассамблеясы құрылды [2, 4 б.].

Қазіргі таңда Ассамблея конституциялық статуска ие. Ассамблеядан 21 депутат Мәслихатта этносаралық келісім принциптерін республикалық деңгейде қамтамасыз етеді. Өзге ұлт өкілдері Қазақстан халқы Ассамблеясының маңайына топтасып, өзінің салт-дәстүрі мен мәдениетін дамытуда. Бүгінде қоғамдық институтқа республика бойынша 962 этномәдени орталық мүше. Облыс аймақтарда 6 «Достық үй» қызмет көрсетеді, қалған аймақтарда 2015 жылдың соңына дейін 5 ашылуы жоспарда. [2, 198 б.]

Тәуелсіздікпен бірге есейіп келе жатқан Ассамблеяның қызметі еліміз үшін үлкен мән-мағынаға ие.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясының I сессиясында ұлттық мәселенің шешімін этностар арасындағы татулық пен сенімді нығайту арқылы табуға болатынын, біздің басты бағытымыз ымыраға келтіретін жолдарды іздестіру және біріктіретін бастамаларды нығайту арқылы барлық ұлттық топтарды дамыту ісіне негізделуге тиіс екенін атап көрсетті. [2, 15 б.]

Елбасы биылғы жылды Ассамблея жылы деп жариялады. Ассамблея жылы шеңберінде 15 республикалық жобалар бастау алды. Олардың ішінде халықты тоғыстыруға шынайы әсер етуші жобалар: [3, 21 б.]

1. Н.Назарбаевтың этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісіне арналған үздік ғылыми сайысы

2. Ұлы Отан соғысы Жеңісіне арналған «Тарихтан тағылым - өткенге тағзым!» республикалық жобасы

3. «Мың бала» республикалық мәдени-ағарту мега-жобасы Былтырғы сауалнаманың нәтижесі бойынша 87,5% қазақстандық мемлекеттік тілді меңгеру қажеттілігін мойындайды. Ассамблея мемлекеттің қазақ тілін меңгеруге арналған «Тілдарын», «Мың бала» жобаларын жүзеге асыруда:

- 427 135 этностар жастарыны қазақ тілін меңгерген.

- 38 мың өзге ұлт өкілдері оқытылды. [2, 198 б.]

- «Менің Қазақстаным» фестиваліне Республика бойынша 386 әртүрлі этнос өкілдері қатысты

4. «ҚХА - 20 ізгі іс» нышаны «Тайқазан» әлеуметтік қайырымдылық акциясы

Акция шеңберінде: 1652 елді мекен қамтылды, 2514 іс-шара өтті, 620 382 адам қатысты, көрсетілген көмек сомасы 2 млрд. теңгеден асады. [4, 9 б.].

«Мәңгілік ел» идеясы шеңберінде қазақстандықтарды шоғырландыру үшін тілдің ортақ болуы өте маңызды. Елбасы өз сөздерінде жиі қазақ тілінің біріктіруші фактор ретінде ерекше бағалайды. «Қазақстан-2050» стратегиясы 2025 жылы 95% қазақстандық мемлекеттік тілде сөйлейтін болады деген жоспар бар.

Аталған Ассамблеяның жобалары аясында халық бірігіп игі істерге бер бұрады. ҚХА жылы нақты іс-әрекеттерге жылы.

Ойлап қарасаңыз біздің елде «Мәңгілік ел» болуға потенциал үлкен. Тәуелсіздікке дейін Қазақстанда 130 астам этностар өмір сүрді. Қазір де 130 аса этностар бір-бірімен үйлесімді өмір сүруде. Осы көрсеткіш этностардың қазақ жерінде бейбіт өмір сүріп жатқанына нақты дәлел!

Ата-бабаларымыздың арманы Мәңгілік Ел құру болған. Біз баршамыз біріге Қазақстанды гүлдендіру үшін Елбасының ұлттық «Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асыруға атсалысуымыз керек.

Әдебиет тізімі:

1. Qazaqstan Respwblıkasınıñ Prezıdenti – Elbası N.Ä. Nazarbaevtiñ Qazaqstan xalqına Joldawı «Qazaqstan-2050» strategıyası qalıptasqan memlekettiñ jaña sayası bağıtı». 2012 j., <http://www.inform.kz/kaz/article/2518877> [elektrondy aqparat kozi].
2. Nursultan Nazarbaev: Beıbitshilik zhane qoғamdyq kelisim ideyası/E.L.Toғzhanov, A.A.Abdakimov, N.P.Kalashnikova, V.G.Kochenov, S.V.Seleverstov, A.M. Ali, N.Zh. Shaımerdenova, Ğ.Toleğul. – Astana: «Zhasyıl Orda», 2014. – 282 b.
3. Qoғamdyq kelisim zharshysy. – 2015. №1. – Bet.20-21. [elektrondy aqparat kozi].
4. Taiqazan kundeligi: izgi is isteuge asyğyñyzdar//Qoғamdyq kelisim zharshysy. – 2015. №3. – Bet.8-9. [elektrondy aqparat kozi].

МӘДЕНИЕТТЕР
ТОҒЫСЫНДАҒЫ
КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ
ЖҮЙЕСІНІҢ
ӘДІСНАМАЛЫҚ
НЕГІЗДЕРІ

METHODOLOGICAL
BASES OF
MULTILINGUAL
EDUCATIONAL SYSTEM

HOW CAN LINGUISTS CONTRIBUTE TO BUILDING CULTURAL BRIDGES?

МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ЛИНГВИСТЕРДІҢ ҮЛЕСІ

Aneta Pavlenko, Ph.D.

Department of Teaching and Learning, College of Education, Temple University,
Philadelphia, PA 19122, USA

E-mail: aneta.pavlenko@temple.edu

Резюме.

В многоязычных сообществах вопросы выбора языка часто имеют политическую и экономическую подоплеку и могут вести к затяжным конфликтам. В статье обсуждаются методы, с помощью которых лингвисты изучают причины языковых конфликтов, изолируют стереотипы, которые связывают коммуникативный стиль и личность, и затем помогают формировать более прогрессивную языковую политику, критическое отношение к мифам о языке, и готовность к межкультурному общению.

Resume

In multilingual contexts, questions of language choice are often linked to political and economic issues and may lead to prolonged conflicts. The purpose of the article is to discuss methodological approaches linguists use to study the sources of language conflicts, isolate stereotypes that link communicative styles and personality judgments, and help articulate more progressive language policies, critical attitudes towards language myths, and readiness for intercultural communication.

In multilingual contexts, many political, economic, and educational decisions involve language choice: Should the country have more than one official language? How many languages should be used in the educational system? Which ones? How should we teach them? Should languages be regulated in the public sphere, in the workplace and the media? Fraught with political tensions, such decisions, by definition, are predicated on our knowledge about language as a social and psychological phenomenon but the transmission of knowledge from linguists to decision-makers is often faulty and decisions are made at times on the basis of language myths and ideologies, rather than up-to-date research findings. Neither party is exclusively to blame for this miscommunication: while politicians may prefer the findings and opinions that suit their own agendas, researchers do not always communicate their findings clearly, nor do they always agree on the implications of research findings for the real world.

The purpose of this paper is to highlight some of the best practices in the field, with the focus on the contributions made by linguists towards bridging cultures in the intercultural dialog. I dedicate it to the memory of three linguists who had worked tirelessly to improve intercultural communication and, as a result, made the world a better place: Joshua Fishman (1926-2015), the founding father of the sociology of language, language activist and supporter of minority languages; John Gumperz (1922-2013), the founding father of interactional sociolinguistics and the study of cross-cultural communication, and Abdykadyr Orusbaev (1937-2009), a prominent Kyrgyz linguist and active supporter of bilingualism and multilingualism. I was truly fortunate to have met all three and their work and ideas continue to inspire my thinking about the role of linguistics in the larger world and my practice as a teacher and researcher. In what follows, I will discuss four key areas where linguists make particularly valuable contributions towards intercultural dialog: (1) research on multilingualism and intercultural communication, (2) bilingual education and foreign language teaching, (3) language policy-making and (4) engagement with the media.

The first area is research on communication between speakers with different linguistic, ethnic, or cultural backgrounds. This research allows us to identify the sources of miscommunication and

to single out stereotypes that need to be dismantled in order for communication to be successful. The foundational study in this area of research was carried out by John Gumperz and described in his book *Discourse Strategies* (1982). In the mid-1970s, Gumperz was on sabbatical in England and was called to help resolve the conflict at the Heathrow Airport between English baggage handlers and a group of Indian and Pakistani women hired to work as servers in the employee cafeteria. The supervisor of the cafeteria and the cargo handlers complained that the servers were surly and rude, while the servers felt that they were being discriminated against.

Having observed their interactions, Gumperz realized that relatively few words were exchanged and conflicting interpretations were triggered by the intonation and the manner in which these words were pronounced. For instance, when cargo handlers ordered meat, they were asked if they wanted gravy to go with it. English women who had previously worked behind the counter asked the question with a rising intonation *Gravy?* ↗, perceived as a friendly question 'Would you like some gravy?' In contrast, Indian and Pakistani women followed the conventions of the Indian variety of English and asked the same question with a falling intonation, *Gravy.* ↘. This question was perceived by the baggage handlers as a rude statement along the lines of 'This is gravy. Take it or leave it.'

Gumperz made both parties listen to the recordings and then asked them to paraphrase their sentences. At first the Indian women did not see any difference in the statements about gravy with different types of intonation. When they learned about the additional meanings attached to the falling intonation in this context, they began to understand the negative reactions they have been getting all along which until then seemed incomprehensible. At the same time, their supervisor learned that in the Indian variety of English falling intonation is a normal way of asking questions. Importantly, instead of teaching the servers how to say things differently, Gumperz raised their awareness of interpretive differences, providing all airport workers with an important strategy for diagnosing difficulties in interethnic communication.

An equally important study was conducted by Benjamin Bailey (1997) who examined communication between Korean storekeepers and African-American customers in Los Angeles, California. The study was conducted in the aftermath of the 1992 Los Angeles riots, which began after a group of policemen, who beat up an African-American man, Rodney King, was acquitted by court. The riots began the day of the verdict and went on for several days, eventually resulting in more than 50 deaths. Part of the violence was directed towards the Korean merchant community because some African-Americans felt that Korean storekeepers disrespected them, while making a living in their communities. And as Korean-owned stores were looted and burned, Koreans too gained a reason to feel discriminated against. To understand the sources of this friction, Bailey videotaped interactions in 6 Korean-owned liquor stores. The cameras were in plain view but attracted no attention because the stores – subject to frequent robbery attempts – already had multiple security cameras. Then, Bailey divided the conversational corpus into two groups, Korean-Korean interactions and Korean-African-American ones.

The analysis of Korean-Korean service encounters revealed that the clerks and the customers shared the same expectation of social restraint – their short, socially minimal interactions were satisfactory to both parties. In contrast, African-Americans expected socially extended conversations and friendly small talk. The lack of such small talk and a seeming avoidance of involvement on the part of the Korean storekeepers were perceived by them as the disdain and arrogance of racism. Korean storekeepers, on the other hand, perceived extended conversations as a sign of selfishness, interpersonal imposition or poor breeding on the part of the customers. Bailey (1997) also found that even when Korean storekeepers wanted to, they did not always know how to engage in small talk. Many of them were adult immigrants from Korea and their limited English proficiency made small talk and light-hearted jokes quite challenging.

This finding takes us to the second area, where language specialists have made important contributions towards the intercultural dialog – the teaching of foreign and second languages. Contrary to expectations, successful intercultural communication has not always been at the heart of language teaching. Traditional grammar-translation methods did not view small talk or

communicative assumptions as an important area of instruction. Later, they were replaced by communicative approaches, yet these approaches too rarely considered the sources of interethnic miscommunication. Only with the advent of critical pedagogy, in the past two decades, did the issues of power, race, identity and the intercultural dialog come to the foreground of foreign language teaching. The goal of critical pedagogy is to empower the students, to raise students' awareness of language and power relations, and to provide them with the skills they need to participate productively in the linguistic marketplace. To empower their students, teachers need appropriate teacher training, which is why critical pedagogy books and activities go beyond specific methods and techniques to focus on ways in which we can foster intercultural communication and respond to the needs of specific groups of students, whose attitudes may be in conflict and whose values may challenge our own (e.g., Benesch, 2012; Morgan, 1998).

An extraordinary example of such critical approach to education is the Oasis of Peace, a bilingual Hebrew-Arabic school, founded by father Bruno Hussar (1911-1996) in an Israeli-Palestinian village Neve Shalom/Wahat Al-Salam. The purpose of the Oasis of Peace is to enable Jewish and Arab children to study together in an integrated bilingual, binational, and bicultural setting, where they can learn each other's languages and become familiar with each other's religious and cultural traditions (Feuerverger, 2001). The school also offers conflict resolutions programs, where Arab and Jewish participants from all over the country can talk about their lives and feelings, explore their fears and attitudes, confront stereotypes and misunderstandings, and change their perceptions and views of each other. The conflict resolution approach adopted by the school recognizes the asymmetry in the relationship between the two groups and the subordinate position of Israeli Arabs and their language and allows participants to work together on devising strategies for positive change. According to the school's website, since 1979, more than 60,000 Jews and Palestinians have taken part in the workshops conducted by the Oasis of Peace. The outcome was summarized by one Palestinian participant: "For me, until now, I knew Israelis only as soldiers at checkpoints or soldiers in armored vehicles. Now I know them as people with whom I can eat, talk, have coffee and work... this changes everything for me." (<http://wasns.org>). The integrated model pioneered by the Oasis of Peace has now been adopted in other countries where multilingual education is seen as a way to promote intercultural dialog, tolerance, and peace.

Such schools, however, are only a harbinger of change – to move towards greater multilingualism and tolerance, change also needs to take place at the top, which takes us to the third domain where language experts and politicians can make a difference, namely language policy. In today's globalized world, several governments lead the way in promoting multilingual policies, including the government of Kazakhstan. The inclusive nature of Kazakh language policies has been recognized by international experts: in a book on language politics in Central Asia, Landau and Kellner-Heinkele (2012) state that "the [Kazakh] government's policies have prevented language conflict in an ethnic situation potentially more volatile than in the other five states" (p. 116). This comment takes us to the first years of Kazakh independence when the government, headed by president Nazarbayev, faced the challenging task of creating a nation-state identity and national cohesion in a country where Kazakhs constituted less than 40% of the population, where more people had competence in Russian than in Kazakh, and where Kazakh language had to be standardized before taking on the full range of functions of a state language.

Recognizing the complexity of the situation, president Nazarbayev declared in 1993 that he was against overly rapid kazakhization. To preserve political and economic stability of the multiethnic and multilingual country, the government adopted a gradual approach and transitional measures, upgrading the status of Russian from the language of interethnic communication (Law on Language of 1989) to the official language (1995 Constitution). In 1996, the government put forth an official Conception for Language Policy in the Republic of Kazakhstan that proposed short-term and long-term objectives, based on the findings of sociolinguistic research. In 1997, this conception gave rise to the new Law on Languages, where Article 6 declared that the government is responsible for fostering conditions for acquisition and

development of all languages of the peoples of Kazakhstan and Article 16 confirmed that all Kazakh citizens have the right to use their mother tongue and to choose the language of education and general communication. In 1998 this law was followed by the Government Program for the functioning and development of languages, which stressed the importance of harmonizing interethnic relations in Kazakhstan. In 2007, president Nazarbayev articulated a Trilingual Project that required Kazakh education to foster competence in Kazakh, Russian and the global lingua franca English. This goal informed the new version of the state program for functioning and development of languages published in 2010 (for detailed discussions of Kazakh language policies, see Landau & Kellner-Heinkele, 2012; Smagulova, 2008).

In the past two decades, Kazakh language policies resulted in several accomplishments, ranging from the preservation of peace, noted by Landau & Kellner-Heinkele (2012), to standardization of Kazakh, expansion of its functions and increases in Kazakh competence. At the same time, language policies rarely satisfy all interested parties and Kazakh policies are not an exception: Russophones may be alarmed and concerned by the same instances of kazakhization that Kazakh advocates criticize as inefficient and slow. Such critiques, however, confirm, rather than challenge, the inclusive nature of Kazakh language policies, because the trademark of a good policy is a compromise that does not fully satisfy any single party.

In a recent interview, a prominent expert on language policies, William Fierman (2015), also described Kazakh policies as moderate and reminded his readers that multilingualism is an additive phenomenon and acquisition of competence in another language does not have to threaten those acquired previously. He also pointed out that more could be done in support of the Kazakh language through the media. One example of such promotion of Kazakh through social media has been recently set by three young men, ethnic Russians with competence in Kazakh, who began posting short humorous videoclips that teach Kazakh words and phrases on Instagram (Nur.kz, 2015).

The interview and the clips are among the many examples of ways in which language experts and activists promote language awareness through the media. Another excellent example of such engagement is offered by K. David Harrison, a linguist who works on documentation and preservation of endangered languages around the world and who carried his own fieldwork on endangered languages in Siberia, Mongolia, Paraguay, Chile, Papua New Guinea, and India. In 2007, Harrison published a book about this work for the general audience, *When languages die*, and in 2008, he followed with a documentary film *The Linguists*. There are also many other linguists who recently took to the media, such as François Grosjean, co-host of the popular *Psychology Today* blog *Life as a bilingual*, or Ingrid Piller, creator of the popular website *Language on the move*. Together, these linguists, committed to social justice and a pluralist vision of the world, dismantle walls that separate us from the others and build bridges that enable us to engage in productive intercultural communication.

Keywords: multilingualism, language policy, language teaching, bilingual education

References

1. Bailey, B. (1997) Communication of respect in interethnic service encounters. *Language in Society*, 26, 327-356.
2. Benesch, S. (2012) *Considering emotions in critical English language teaching: Theories and praxis*. New York/London: Routledge.
3. Feuerverger, G. (2001) *Oasis of dreams: Teaching and learning peace in a Jewish-Palestinian village in Israel*. New York/London: Routledge.
4. Fierman, W. (2015) Уильям Фиерман: Языковая политика в Казахстане умеренная [William Fierman: Language policy in Kazakhstan is moderate]. Interview with

- JuliaTen, June 26, 2015. Accessed at http://liter.kz/ru/interview/show/10167-uilyam_fierman_yazykovaya_politika_v_kazahstane_umerennaya_
5. Gumperz, J. (1982) *Discourse strategies*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
 6. Harrison, D. (2007) *When languages die: The extinction of the world's languages and the erosion of human knowledge*. Oxford, UK: Oxford University Press.
 7. Landau, J. & B. Kellner-Heinkele (2012) *Language politics in contemporary Central Asia: National and ethnic identity and the Soviet legacy*. London/New York: I.B. Tauris.
 8. Morgan, B. (1998) *The ESL classroom: Teaching, critical practice, and community development*. Toronto: University of Toronto Press.
 9. Nur.kz (2015) Трое казахстанцев учат казахскому языку за 15 секунд [Three Kazakh citizens teach Kazakh in 15 seconds]. Accessed at <http://www.nur.kz/news/sport-nur/830885-troe-kazakhstancsev-uchat-kazakhskomuyu-yaz.html>
 10. Smagulova, J. (2008) Language policies of kazakhization and their influence on language attitudes and use. In Pavlenko, A. (ed.) *Multilingualism in post-Soviet countries*. Bristol, UK: Multilingual Matters, p. 166-201.

СТУДЕНТТІҢ ЖАЗЫЛЫМ ІСКЕРЛІГІН ЖАЗБА ЖҰМЫСТАР АРҚЫЛЫ
ДАМУЫ

THE DEVELOPMENT OF THE WRITING SKILLS OF STUDENTS BY MEANS
OF WRITTEN ASSIGNMENTS

Дидарай УТЕНОВА, п.ғ.магистрі
КИМЭП, Алматы, Қазақстан
didarai@kimep.kz

Резюме

Мақалада тілді үйренудегі жазылымның орны ерекшеленеді. Жазба жұмыстары арқылы студенттердің жазылым іскерлігін дамыту жолдары беріледі.

Resume

This article identifies the role of writing skills in language learning process. Writing assignments help to develop students' writing skills

Кілт сөздер: жазылым әрекеті; тілдік дағды; жазба жаттығулар; қызығушылық ояту; әдіс-тәсілдер

Тіл деген күдіретті дүние міндетті түрде оқу мен жазу арқылы меңгеріледі. Бірақ тілдің потенциалының үлкен бөлігі жазуда жатыр. Сондықтан да жазумен үлкен мақсаттарды ұштастырған жөн деп білеміз. Қазіргі таңға дейін оқуға аса мән беріліп келген еді. Бірақ, жазумен құнарландырылмаған оқу жалықтырады, ал адам интеллектісін үлкен ақпараттан алыстатады, яғни тұлғаның тек тілдік тұрғыдан емес, басқа психологиялық дамуы мен өзін-өзі дамытуына кері ықпалын тигізеді.

Жазу дегеніміз көптеген уақыт бойына ескі әдіс ретінде қолданыстан шектеп, еленбегені шындық. Соңғы кездері шет тілін оқытуда жазылым әдісінің рөлі артып келеді, кейбір жағдайларда жазылым шет тілін үйрену тиімділігін арттыруда деп айтылып жүр. Қазіргі заманауи құрылғылардың дамыған кезеңінде қарым-қатынаста жазылымның маңызы байқалып отыр, сондықтан оны ескермесе болмайды. Мысалы, электронды пошта, интернет, агент т.б.

Қазақ тілін орыс топтарына оқыту әдістемесінде жазылым тек қана оқыту құралы емес, күн артқан сайын қазақ тілін оқытудағы басты ұстаным, мақсат болып отыр.

Қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне үйретуді қалыптастыру мен ойды орынды жеткізу амалдарының өнімдісі жазылым болып табылады. Жазылым біздің ойларымыздың, ассоциацияларымыздың фиксациясы болып табылады деп атақты орыс әдіскері В.Н.Филатов та айтқан. [1, 314 б.].

Өз кезегінде Р.П.Мильруд тіл үйретуде жазылымға көбірек көңіл бөлінуі керек, себебі біз жазылымнан бұрын басқа сөйлеу әрекеттеріне көбірек көңіл бөліп кетеміз, сондықтан жазылым артта қалып отырады деген [2, 5 б.] еді.

Студенттерді жазылымға үйрету кезінде ең алдымен ойлауды дамыту керек. Көптеген уақыт бойына қазақ тілін үйретуде жазылымнан бұрын оқылымыға көп көңіл бөлініп келді, жазылым екінші сатыда болғаны рас. Жазылым сөйлеу әрекетінің басқа түрлерін дамытуға арналған құрал ретінде қабылданды, ол тіл үйренушілерге бағдарламадағы тілдік материалды жақсы меңгеруге және сөйлеу әрекеттері мен дағдыларын қалыптастыруды бақылау құралы іспетті болды.

Бірақ, соңғы кездері қазақ тілін орыс аудиториясына үйретуде жазылымның рөлі маңызды бола бастады. Себебі, тілдік дағдылар мен әрекеттер сөйлеу әрекеті кезінде жүзеге асады. Ал, сөйлеу кезінде тілдің аз ғана бөлігі қолданысқа енеді екен. Осыған қарағанда тілдің негізгі бөлігі, басты күші жазылымда болып отыр.

Қазіргі таңда жазылымның маңызы өте жоғары екенін ешкім жоққа шығармасы анық.

Біз шет қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне үйретуде ұтымды шығу үшін жазбаша сөйлеудің шеберлігі мен иірімдерін үйретуіміз керек деп білеміз. Жазбаша фиксация тіл үйренушілерге ауызша сөйлеу тілін кемшіліксіз үйреніп, тілдің графикалық жүйесін тиімді меңгеруге көмектеседі. Бұл тіл үйренуде жазылымға көңіл бөліну керектігінің қажеттілігін түсіндіреді.

Жазу – жазбаша сөйлеудің техникалық бөлігі. Жазбаша сөйлеу сөйлеу әрекетінің айтылыммен қатар өнімді (экспрессивті) түрі және арнайы бір мазмұнды беруде графикалық белгілермен беріледі.

Жазу тек есте сақтау үшін ғана керек емес шығар деген пікірге тоқтағаннан кейін студенттерден «Ауызша өз ойыңызды жеткізген оңай ма, жоқ, әлде жазбаша ма?» деп сұрадым. Олар бірауыздан «Әрине, ауызша!» деп жауап қатты. Бұдан кейін тағы да бір сұрақ қойдым: «Біз әр сабақта 5-10 минут болса да жазамыз және де сіздердің сабаққа қатысуыңыз, түсінік дәрежеңіз сол жазбаларыңыз бойынша бағаланады, бұдан басқа сіздер семестрлік жоба дайындап, оны қорғауларыңыз қажет, кейінірек емтихандарда билет сұрақтарына жазбаша жауап бересіз. Басқаша сөзбен айтқанда, біздің сабақтарымыздың денін жазба жұмыстары құрайды. Неліктен деп ойлайсыздар?» Бұл сұрақтарға жауап беруге студенттер әбден қиналды, ол заңды да.

Осы мәселеге тоқталып, жауап беруге тырысып көрейін. Біздің ауызша айтайын деп тұрған мәлімет пен ақпараттарымыздың 30% ғана сөзбен, вербалды түрде жеткізіліп, қалған 70% ишарат, мимика, интонация арқылы беріледі деп тұжырымдайды ғалымдар. Сөйлегенде қолымызды да кетеміз жан-жаққа сермеп, бет-әлпетімізден де ішкі сезімдеріміз мен көңіл-күйімізді байқауға болады, дауыс ырғағы да көп жәйттерді аңғартады. Сонымен қатар ауызша сөйлегенде біз толымсыз сөйлемдерді қолданамыз, сөзімізде эллипстер мен инверсиялар жиі кездесіп, қыстырма сөздер де басым болады. Әсіресе кейбіреуімізде әдет болып, орынсыз қолданатын «*жаңағы*», «*яғни*» сияқты сөздерді жиі естімейміз бе? Мұның бәрін ауызша сөйлегенде қолдануға мүмкін, мүмкін олар әбес те емес шығар, өйткені мұнда басты мақсат ақпаратты жеткізу.

Ал жазба ишарат, мимика мен интонацияның қолданысын қажет етпейді. Жазу ойлар мен пікірлерімізді, дәлел мен тұжырымдырымызды тек сөзбен, сөзбен болғанда толымды, дұрыс құрылған сөйлемдерді тізбектеу арқылы жеткізуді талап етеді. Жазғанда ойланамыз, ойымызды қалайша дәйекті және ұтымды жеткіземіз деп қиналамыз, дәл және орынды сөздерді іздестіріп, оларды сөйлем құрамына қиюластырамыз. Бұл әрине оңай әрекет емес.

Сондықтан да болар, жоғарыда келтіргендей әр сабақта студенттерге «Ал енді жазайық!» дегенде, олардың мәз-мәйрам болмайтындығы. Жазу үшін ой керек, ой болғанда өзіндік түсінік қажет. Ал осы күнге шейін ойлауға дағдыланбаған, өз пікірі жоқ студент үшін жазу әрине бас қатырар әрекет. Өйткені мүмкін бұған дейін одан ешкім де өзіндік түсінікті қажет етпеген де шығар.

Бәріміз білетіндей жазу оқумен тығыз байланысты. Олардың негізінде бір ғана графикалық тіл жүйесі жатыр. Жазуда ойды графикалық символдардың көмегімен шифрлау, оқуда – осы шифрды шешу немесе кодты шешу жүзеге асады. Егер де жазуға және жазба сөйлеуге үйретудің мақсаты дұрыс анықталса, басқа тілді үйретудегі жазудың рөлін ескерсек, өз мақсатымызға сай жаттығуларды пайдалана білсек, бұл жаттығуларды оқытуды нақты қажетті кезеңінде қолдана білсек, осылардың негізінде ауызша сөйлеутілі бай болады және логикалық жақтан жақсара түсері сөзсіз.

Жазу тіл үйренуде грамматикалық меңгеруді игеру кезінде жай ғана көшіріп жазудан шығармашылық шешімді қажет ететін тапсырмаларға дейін, есте сақтау үшін қажетті жағдайды жасайды. Білім алушылар жазуға сүйенбесе, лексикалық және грамматикалық материалды есінде сақтауы қиындай береді. Жазбаша түрде орындалатын барлық тілдік және шартты-сөйлеу жаттығуларын орындату жазбаша сөйлеу

жұмыстарына жатады. Жазбаша мазмұндамалар, шығармалар, шығармашылық диктанттар, берілген тақырыпқа хабарлама жазу үшін жоспар мен тезистер құру, жеке немесе іскерлік хат жазу, яғни берілген жағдайларға қарай хат жазу – осылардың бәрі де коммуникативті жазба сөйлеуге жатады.

Басқа сөзбен айтқанда – бұл сөйлеу тәжірибиесінің аралас және зерттелген тақырыбы бойынша жазбаша сөйлеу жаттығулары. Жазылым өз ойынды жазбаша түрде жеткізудің амалы ретінде түсіндірілетін шығармашылық коммуникативті әрекет ретінде қарастырылады. Ол үшін орфографиялық және жазу амалдарын, сөзбен айтылатын ойды композициялық тұрғыдан әдемі үйлестіре біліп, жазбаша түрде жазу, сонымен қатар лексикалық және грамматикалық бірліктерді орнымен қолдана білуді меңгеру қажет.

Жазбаша сөйлеуге үйрету көптеген айтылым жаттығуларының басын құрайды: жазбаша хабарлама құрауға үйрететін сөйлеу жаттығулары, оқу, тыңдау мен ауызша қатынас процестерімен орайластырылған жазылым-айтылым жаттығулары.

- Орыс тілшісі Е.А.Маслыко [3] қағаз бетіндегі мәтінмен жұмыс істеу үшін жазылым жаттығуларын орындау барысында басқа жаттығулардан бөлек мына ерекшеліктер қамтылады деп төмендегілерді көрсеткен болатын:
 - мәтіннен қосалқы сөздер мен сөйлемдерді шығарып тастап, көшіріп жазу;
 - шынайы немесе ойыңыздағы адресатқа хат-хабарлама құрау, жазу;
 - тақырып немесе бір мәселе бойынша мәтіндерді саралау, ауызша айтылымның жоспар-конспектісін әзірлеу.

Тіл үйренудегі оқу кезінде (қарау, танысу, оқу) Е.А.Маслыконың ойынша төмендегідей жазба жаттығулар үйренушілердің қызығушылығын тудырады екен:

- мәтіннен қажетті ақпаратты табыңыз және жазып алыңыз;
- шет тіліндегі әр түрлі дереккөздерін пайдаланып, тақырып немесе мәселе бойынша жазбаша шолу жасаңыз;
- арнайы журнал (жинақ) мақалалары бойынша аннотация құраңыз;
- мақалаға ұқсас (құрылымына сәйкес) арнайы журналға материал дайындаңыз;
- әдебиетті (мәтінді) оқу барысында бұдан ары қарайғы материалмен жұмыс істеу үшін жазбаша ескертпелер жазып отырыңыз.

Байқауымызша, жазылым жаттығуларының ішінде осы типті жаттығуларды студенттерге орындатып, байқап көрген де дұрыс болады.

Оқытушы тіл үйренуде жазылымға басымдылық бергісі келсе, студенттерге шет тілін тыңдау арқылы (аудирлеу) естігенде жазбалар жасатып отыруына болады:

- 1) алдын-ала берілген жоспарға (кілт сөздер негізінде) сәйкес аудиомәтіннің мазмұнын қысқаша құрау;
- 2) аудиомәтінді тыңдау барысында басты тірек сигналдарды жазып отыру;
- 3) берілген коммуникативтік жағдайға (тапсырма) сәйкес аудиомәтіннен ақпаратты бөліп алып, оны жазу.

Студенттің жазылым іскерлігін дамыту барысында еркін диктантты да пайдалануға болады. Бұл жағдайда оқытушы аудиомәтінді абзац бойынша оқиды, студенттер есте қалғандарын жазып отырады, тапсырманы орындау жеңіл болу үшін алдын-ала жоспар немесе кілт сөздер беріліп қойылады.

Жазба сөйлеуді қабылдау кезінде студенттер шынайы немесе қиялындағы әңгімелескен адамымен талқылау сұрақтарын дайындайды, бұл – тезистер, карточкалардағы жазба лекцияларды таңдайды, кодограмма, арнайы тақырып (мәселе) немесе жағдай бойынша ауызша хабарлама үшін кестелер құрайды.

Жазба сөйлеу тәжірибесі қағаз бетіндегі мәтін немесе аудиомәтінді есте сақтауға алмастыру, жоспар бойынша немесе арнайы бір сұрақ немесе белгілі мәселені шешу бойынша жазбаша ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Тақырып бойынша сабақтар

топтамасы үйге мазмұндама берумен аяқталады (өзіндік диктант – мәтіннің толықтай немесе бір бөлігін жазбаша баяндап беру).

Шет тілінде жазба түрде өз ойыңды жеткізуді сатылап және үнемі жүргізіп отыру керек. Бұл мәселені шешу үшін бірнеше өнімді жаттығулар қатары бар. Мысалы, неміс әдіскері Герхард Нейнер [4] ұсынған әдістер қарапайымнан қиынға қарай құрылған, репродукциядан өз ойың мен ұстанымыңды көрсете аласың. Барлық жаттығулар жазбаша орындалады. Біздіңше төмендегідей тапсырмалар қызушылық тудырады сөзсіз:

- әңгіменің басы мен аяғын толықтырыңыз;
- жеке «бағыттаушы» репликалар бойынша диалог құру;
- мәтін түрін өзгертіңіз (хабарламаны диалогқа, диалогты сипаттауға айналдырыңыз);
- әр түрлі мәтіндер мен диалогтарда жағдайды сипаттаңыз;
- мәтіндік және көрнекілік ақпараттың арасындағы айырмашылықты түсіндіріңіз;
- хатқа хат жазып, телефон сөйлесулеріне сөйлесумен жауап беріңіз және т.б.;
- белгілі нәтижеге жеткізетін кілт сөздерді алдын-ала табыңыз және т.б.

Шығармашылық жазба жұмыстары үшін Г.Нейнердің айтуынша ақпараттық сипаттағы іскерлік мәтіндерді пайдалануға болады. Студенттердің алдына жеке сипаттағы сұрақтар қойылады, мысалы: Алынған ақпарат мен үшін қандай мәнге ие? Менің әлемім шетелдегі менің замандастарымнан несімен ерекшеленеді? Неліктен мұндай айырмашылықтар байқалды?

Қазіргі таңдағы неміс әдістемесінде шет тіліндегі жазылым мен жазбаша сөйлесуге үйрету әдістемесі бойынша «креативті хат» кең қанат жайды. «Креативті хат» астарына әр түрлі қиындық дәрежесіндегі, формасы мен мазмұны бойынша әр қилы, көбіне ойын сипатындағы жаттығулар енеді. «Креативті хат» әдісін қолдана отырып, әдіскерлер өз алдарына нақты төмендегідей сұрақтар қояды: хатты қашан жазу керек, қаншалықты көлемде жазу керек және қандай мақсатпен? Хат қандай рахатқа бөлейді және кімді? және т.б.

Бұл жаттығулардың ерекшелігі – олардың бәрі де міндетті түрде жазба түрде жүргізіледі, мазмұны жағынан шығармашылық немесе жартылай шығармашылық сипатта болады, студенттер үшін қызықты және тартымды, оқытушы үшін де дәл солай. Танымал ақындардың өлеңдері, монологтар пайдаланылып, топ болып қызықты оқиғалар жазады, жасанды тұлғалар атына хаттар жазылады. Креативті хат жазуды еңгізе бастағанда маңызды **үш шартты** ұмытпау керек: **оқыту мақсаты, оқыту шарттары және оқыту бақылау амалдары.**

Қазіргі таңда Ресей мектептерінде шет тілін үйрету барысына көп көңіл бөлініп отыр. Жалпы орта білім беретін мектептердің өзінде 6 сыныптан бастап оқушылар шығармашылық жазба жұмыстарының біразын орындайды екен, мысалы, хат жазу, анкета толтыру. Олар жиі орындалады және бір-бірінен негіз алып, ұқсас болып келеді.

Хат жазу – жаттығудың өте тиімді, әмбебап сипатты түрі. Хат жазуға үйрету үшін алдымен бірнеше сөйлеу жаттығулары арқылы бастау керек. Алғашқы сатыда хатта пайдаланылатын клишелер, сөйлеу формулаларын есте сақтау үшін жаттығулар, адресатқа хатпен хабарласу үлгілері, алғыс білдіру амалдары, хатты алғандығын растау, тезірек жауап алуға үміт т.б. ұсынылады. Бұдан ары, хат мәтіндерін қарау, әр түрлі хат сызбаларын анықтау, жеке фразаларды, тірек ойларды, кілт сөздерді айқындау қажет. Студенттер хат мәтіндеріне талдау жасайды, олардың авторларына мінездеме береді, хат сипатын (жеке, отбасылық, іскерлік, мәселелі; алғыс, құттықтау, шақыру үшін жазылған хаттар) анықтайды, стиль мен сипаты әр түрлі хаттардағы ойлардың берілу, бір ойдан екінші ойға алмасу құралдарына талдау жүргізеді.

Екінші сатыда – студенттерге фраза үлгілері мен кілт сөздерді пайдалана отырып, хаттың жоспарын жазуды ұсынуға болады. Хабарласу үлгілері және басқа клишелер хаттың мазмұны, құрылым мен стиліне сәйкесуі керек.

Жұмыстың келесі сатысында студенттерге ұйымдаса отырып хат жазу ұсынылады, бұдан соң берілген жағдайлар бойынша тақырыптық хаттар, әр түрлі (жеке, отбасылық, іскерлік) тақырыптағы хаттар, адресаттың ұсынысы мен өтінішіне жауап-хат, нақты бір адресатқа сұрағы бойынша жауап-хат немесе басшылық сипаттағы хаттар жазылуы тиіс. Мүмкін әр түрлі адресатқа әр түрлі мақсатпен хат жазу керек болар, бірақ барлық хаттар мазмұны бір немесе бір ғана хабарлама мәтінге өзгерістер жүргізу арқылы жазылады. Адресатқа қойылатын сұрақтарды өндеп, олардың хаттағы орнын анықтау керек.

Соңғы сатыда қазіргі заману технология дамыған сатыда электронды поштаны пайдаланып, ұжымдық немесе жеке жазылым жүргізуге болады. Студенттер бір-біріне хат жазып, өздерін тексеріп көреді. Осы арқылы, ауыздан шыққан сөзді жазуға, оның ішінде жеке және іскерлік хаттарды жазуға, сауалнамалар толтыруға, қысқаша өмірбаян жазуға, оқуға, жұмысқа қабылдауға өтініш жазуға үйрену т.б. – осылардың бәрі де хат жазуды үйренудің негізгі мақсаттары.

Осыларға қайдан уақыт табуға болады? Қарап тұрса көптеген тапсырма сияқты. Бұндай ой туындаса, Е.И.Пассовтың ойынша үй тапсырмасы деген қосымша туралы естен шығармаған жөн, бұл кезде мақсатқа тәуелсіз түрде студент барлық жұмыстарды жазбаша орындауы керек, сөздерді жазудан бастап, мазмұн айту және тақырып бойынша хабарлама беруден аяқтағанда, бәрін жазбаша орындауы тиіс [5].

Студент сабаққа дайындалғанда айтар ойының бәрін де алдымен жазбаша жазып алуы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Методика обучения иностранным языкам в начальной и средней общеобразовательной школе / под ред. В.Н. Филатова- Ростов н/Д., 2004.- С. 314-326.
 2. Мильруд, Р.П. Методика обучения иноязычной письменной речи / Р.П. Мильруд // Иностранные языки в школе- 1997.- №2. С. 5-11.
 3. Маслыко Е.А. Настольная книга преподавателя иностранного языка. – Минск, Издательство "Высшая школа", 2004.
 4. Neuner G. Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts. – Kassel, 1992. Перевод М.Ю.Гайнутдиновой.
- Пассов Е.И. Беседы об уроке иностранного языка. – СПб., 1991

THE STUDY ON INSTRUMENTAL VALUE OF LANGUAGE PROFICIENCY IN
KAZAKHSTAN: THE IMPACT OF LANGUAGE ACQUISITION ON JOB
OPPORTUNITIES

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІ МЕҢГЕРУДІҢ ЗЕРТТЕУДЕГІ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ: ТІЛ
МЕҢГЕРУДІҢ БОЛАШАК МАМАНДЫҚ ПЕН КІРІС КӨЗДЕРІНЕ ӘСЕРІ.

Aliya KUZHABEKOVA, Assistant Professor
Mariyam KAMEDENOVA, MA student in Multilingual Education

Graduate School of Education, Nazarbayev University, Astana
aliya.kuzhabekova@nu.edu.kz, 8777 026 76 74
mariyam.kamedenova@nu.edu.kz, 87053300900

Resume

The study investigates the relationship between language use and income level in Kazakhstan. The results of the study demonstrate the instrumental importance of the Kazakh and Russian languages.

Резюме

Бұл зерттеу жұмыс Астанадағы қатысушылардың жалақы деңгейі мен тіл қолданыстары қатынасын зерттейді. Бұл жұмыс Қазақ және Орыс тілдерінің қолданыстағы құндылықтарын көрсетеді.

Key words: language proficiency, language acquisition, language policy, linguistic ability

Introduction

Since early years of independence, Kazakhstan has been implementing the language policy of trilingualism, which views three languages, Kazakh, Russian, and English, as a basis of societal cohesion and economic development (Law on languages, 1997). Each of the languages has a role to play in the trilingual arrangement. Kazakh should be considered as a language of national identity, given the fact that Kazakhstan is the only country, where the majority of ethnic Kazakhs live and given the historic origins of the ethnicity in Kazakhstan. Russian should be treated as a language of interethnic communication given the legacy of the Soviet Union, where Russian was the state language and the majority of the population, including the citizens of modern Kazakhstan, spoke Russian. English should operate as an international language, providing access for the country to the global market and community (“The development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020”, 2010).

The challenge of the language policy implementation in Kazakhstan is that different groups of population have a different level of knowledge of each of the languages and it is difficult to bring all of the population to the same knowledge of all the three. Meanwhile, prior research shows that in multilingual societies, the extent of knowledge of languages, which are acknowledged as key languages by the language policy, is frequently associated with different economic opportunities and socio-economic differentiation.

Casale & Posel (2011) explored the effect of languages on earnings in South Africa, with the dominant languages of the economy being English and Afrikaans. South Africa is the epitome of a developing country, which proclaimed the “language democratization” in 1966 and granted an official and equal status to nine African languages in addition to English and Afrikaans. Casale and Posel’s analysis showed that men who have high proficiency in the English language benefit and earn up to 90% more than those who do not. At the same time, the authors found the positive and significant relationship between the Afrikaans and the English

language as supportive factors in increasing salary amount within the context of multilingualism in South Africa. The authors claim that the high proficiency in one of the languages in addition to the English language knowledge guarantees better financial opportunities, as well as good employment possibilities.

According to a survey reported in Forbes Insights (2010), the minority language speakers are more likely to face socio-economic inequality in comparison to the dominant language speakers. The authors show the example of Canada, where Anglophone males were more privileged than Francophone males. The discrepancy of the income of these two ethnic groups was 35%. Thus, it is obvious that the language plays a significant role in individuals' economic welfare. The knowledge of two and more languages provides new opportunities for people and increases income level as well. Linguistic skills are considered to be an enormous contribution to the competitiveness in the labor market. The author clarifies that the serious shortage of people with bilingual skills leads to the higher status of bilinguals, as well as caused discrimination of mono-linguals in situations when the high value languages, such as English, French or German were obligatory languages at the workplace. Bilinguals have a wider range of better paid employment opportunities as it was mentioned in "Forbes insights". It was stressed that the spread in the usage of English among all employees marginalizes the potential monolingual staff to compete the same way in our globalized environment. A study reported in Forbes Insights (2010) found out that a high proficiency in a dominant language advance the potential of workers. The lack of language skills compromise productivity and management skills. The survey shows that 93% of expatriate managers are more successful when they possess the knowledge and skills in two languages.

Sandford (2002) argues that language deficiency is the most important determinant of the earning gap between the speakers of the English language. The author claims that immigrants with poor performance in language acquisition earn significantly less than those with high language proficiency. The discrepancy between these two groups can be demonstrated with the following number: the immigrants with limited language knowledge earn 53% of what the US natives earn.

At the same time, Dustmann & Fabbri (2000) stress, that language acquisition influences employment probability, while a lack of the English fluency leads to income losses of immigrants. The authors suggest that a higher language proficiency is strongly correlated with better employment opportunities and with higher earnings. So, language proficiency is one of the most important determinants of economic successes in the UK and the earning losses people face are largely due to the insufficient language knowledge.

Despite the fact that population of Kazakhstan differs in the extent of knowledge of the three languages defined as key languages by the language policy of trilingualism, there is a lack of studies on the relationship between economic opportunities and language abilities and use. The purpose of the study is to explore the relationship between linguistic abilities and language use on the one hand and occupational and earning profile of individuals on the other hand. The literature review shows that there is a strong need to investigate the relationship between language use and occupations people hold, as well as income they earn.

To achieve the purpose, the study will answer the following research questions

- 1) What is the relationship between linguistics abilities and income level of individuals?
- 2) What is the relationship between linguistic abilities and individuals' occupational profile?

Methods

The study used a quantitative cross-sectional survey design to answer the research questions. According to Creswell (2010), the cross-sectional study can examine currently occurring behavioral practices across various groups of population. In this case we analyze

linguistic practices of the adults with school age children and we determine how their linguistic practices are related to the occupational status and the income level of individuals in Kazakhstan.

While the ideal target population of the study is all working age population in Kazakhstan, our sample was representative of only working age individuals with school age children, which represent the most economically active population in the country. Due to a small scale of the research project, it was infeasible to conduct a random sample or a multi-stage sampling of the whole population in Kazakhstan, so we used a carefully-created purposeful sample for our study. Specifically, we identified one school in the city of Astana, which attracted diverse student populations. The school was located between the left bank of the Esil River, which is believed to be the home of more affluent residents, and the right bank of the river, which houses less affluent residents. The school was mixed-language instruction, with about half of the students being instructed in Kazakh and half of the students being instructed in Russian. The school was purposefully selected in such a way that it is located in the area of the city, which attracts long-term residents of the city, as well as new immigrants. In addition to that, the school would service population living in multi-storied housing and those living in nearby single-storied housing, where less affluent populations reside.

Within the school we surveyed parents of students from two first-grade classes. We intentionally selected first-grade classes because in upper grades the likelihood of more affluent parents selecting more affluent, specialized (magnet) schools for their children's attendance was higher. Meanwhile, many parents still prefer to send their children to the nearest elementary schools regardless of their income level. Both parents (if they were present) were surveyed for each of the students. If a child came from a single parent family, then only the available parent completed the survey.

The survey contained the following types of questions: (1) self-identification of ethnicity (2) self-identification of the main language of communication (3) self-identification of the income level, (4) self-reported occupation; and (5) self-identification of the level of education. Most of the response items were structured with pre-defined answers provided for participants to choose from.

The data was analyzed using descriptive statistics with the help of the Excel statistics package. The following variables were considered: occupational status and earnings potential, income level, level of education, and types of language use.

Results:

1.1.

Sample characteristics

The survey was sent to 101 participants. The sample overrepresented ethnically Kazakh population (88 individuals or 87%), which can be explained by the fact that being the government home, Astana in general is more attractive for ethnic Kazakh immigrants and the new districts of the city, where school was located attracted predominantly Kazakh immigrants from other cities. There were 8 Russians (7,9%) and 4 representatives of other ethnicities (3.96%). The sample was relatively balanced in terms of gender. Fifty six participants were females (55%) and 43 participants were males (42%). Non response rate was 3%.

Table 1 provides information about distribution of the respondents in the sample along gender lines, levels of education and languages of instruction. This table illustrates clearly the extent to which the participants attained their education in terms of medium of instruction.

Most of the respondents came from the Russian medium-instruction educational institutions at all levels of education. The vast majority or 47(56%) of participants graduated from Russian schools and were likely to get their higher education in the Russian medium of instruction (74%) compared to those, who graduated from Kazakh medium groups at universities (26%). Considering technical and vocational education the percentage of respondents, who received their education in Russian is 66%, as opposed to 34% for Kazakh. For the last category of participants, who have completed postgraduate education, the percentage of those, who completed the level of education in Russian was similar to those, who completed their education in Kazakh.

Table 1 Distribution of the highest attained level of education in terms of ethnicity

	School		College		University-undergraduate		University-postgraduate	
	Number	Percent	Number	Percent	Number	Percent	Number	Percent
Kazakh	37	44	10	34	15	26	3	50
Russian	47	56	19	66	42	74	3	50
Total	84	100	29	100	57	100	6	100

Table 2 Distribution of the highest attained level of education in terms of gender

	School		College		University-undergraduate		University-postgraduate	
	Number	Percent	Number	Percent	Number	Percent	Number	Percent
Female	46	56	13	59	30	54	3	60
Male	36	44	9	41	26	46	2	40
Total	82	100	22	100	56	100	5	100

Figure 1 summarizes the information about language use patterns in the sample. The majority 40, 81% of participants use the Russian language as the most frequent tool of communication. The remaining pool of respondents is split equally into two groups, covering 29.59% of the total sample each. One of the groups speaks Kazakh more frequently than other languages. The other speaks both Kazakh and Russian equally. To sum up, this pie chart shows the preference of the participants in the choice of language.

Figure 1. Distribution of the participants in terms of language use

The main conclusion about the quality of the sample is that it does not sufficiently represent the Russian population, as well as other ethnicities of Kazakhstan. Hence the findings of the study are more about the ethnically Kazakh population than about the whole population of Kazakhstan. In addition to that, they could be generalized to the population of Kazakhstan to the extent to which Astana is representative of the whole country population.

1.2

Results pertaining to Research question 1

What is the relationship between linguistics abilities and the income level of individuals?

The participants represented a diverse set in terms of level of income. They were asked to choose a range, into which their income fell. Table 2 summarizes their answers to the questions, as well as shows the distribution of respondents in terms of gender and ethnicity. Considering the first column, which represents participants who earn less than 50.000 tenge, it is clear that monolingual Kazakh speakers are overrepresented in this group comprising 70%; whereas the

speakers of both languages represent only 10% in the income group. Another striking feature is that the largest population represented in the last column, which shows earners of a very high income, is predominantly Russian language speakers, whereas none of the respondents speaking exclusively Kazakh get 200.000 and more.

Table 3. The distribution of income level shaped by language use

	Below 50,000 KZT		50,000-99,999 KZT		100,000 – 199,999 KZT		200,000 and more KZT	
	Number	Percent	Number	Percent	Number	Percent	Number	Percent
Kazakh	7	70	11	40,7	15	40,5	0	0
Russian	2	20	2	7,4	13	35,1	10	71,4
Both	1	10	14	51,9	9	24,3	4	28,6
Total	10	100	27	100,0	37	100,0	14	100,0

The following table demonstrates that income level is quite unequally distributed among the participants in terms of gender. Overall, it can be seen that the income level of male participants is higher than the income of the females. In terms of percentages females are more represented than males in the first two income levels, i.e. below 50,000 and 50,000 to 99,999 tenge. Males are more represented than females in income levels above 100,000 tenge.

Table 4. Distribution of income level of participants in terms of gender and language use

	Below 50,000 KZT		50,000-99,999 KZT		100,000 – 199,999 KZT		200,000 and more KZT		Total	
	Num ber	Perce nt	Num ber	Percent	Numb er	Percent	Num ber	Perce nt	Num ber	Percent
Female	5	9,8	19	37,3	20	39,2	7	13,7	51	100
Male	3	7,2	9	21,4	21	50	9	21,4	42	100
Total	8	8,6	28	30,1	41	44,1	16	17,2	93	100

1.3. Results pertaining to Research question 2

What is the relationship between linguistic abilities and the occupational profile?

The following table describes the type of occupations the participant have and their linguistic ability and use. It shows that the majority of respondents work as lower service workers. The vast majority of the workers is represented by monolingual Kazakh speakers - 53% whereas the Russian speakers in the group comprise only 26%. Speakers of both languages accounted for 21% in the group. Similar distribution is observed among lower-level service workers. The majority of representatives in the group are exclusive Kazakh speakers (53%). One more striking feature of this analysis is the distribution of participants in the group of unemployment. About 6 (86%) of unemployed are monolingual Kazakhs. Russian speakers make up only 14% of unemployed, whereas none of the both languages speakers belong to the unemployed group.

The vast majority of office workers (47%) use both of the languages in communication; whereas Russian speakers comprise 33% and Kazakh-speakers - 20% of individuals in this group. A similar pattern is observed for intellectual jobs representatives, such as researchers, managers, and professionals. There are more speakers of both Russian and Kazakh languages among representatives of these occupations.

Table 5. The relationship between language usage and occupation

	Kazakh		Russian		Both		Total	
	N	P	N	P	N	P	N	Perc

	umber	ercent	umber	ercent	umber	ercent	umber	ent
Manual worker	2	76	1	33	0	0	3	3
Employer	4	33	5	24	3	52	1	14
Lower level service worker	10	35	5	62	4	12	9	22
Professionalized worker	1	02	2	04	2	04	5	6
Office worker	3	02	5	33	7	74	1	17
Manager	2	04	0	0	3	06	5	6
Policemen	1	52	2	05	1	52	4	5
Self-employed	1	52	2	05	1	52	4	5
Researcher	0	0	1	33	2	76	3	3
Director	0	0	0	0	1	00	1	1
Other	3	03	2	02	5	05	1	11
Unemployed	6	68	1	41	0	0	7	8
Total	33	83	62	03	92	33	88	100

Discussion & Conclusion

The analysis above represents the results of the study about the relationship between the income level/occupation and language use in Kazakhstan. The results of the study show that monolingual Kazakh language speakers tend to get the lowest salary and are more likely to be unemployed or work as lower service workers, whereas Russian speakers tend to be more privileged group in terms of salary and bilingual individuals tend to be employed in white-collar occupations. The study demonstrates that income level of male participants is higher than the income of the female respondents. Our results confirm that bilingual representatives of the sample are more socio-economically stable compared to representatives of other groups. Results pertaining to the second research question reveal that, language use and job positions seem to be related.

The findings of this study support the study provided by Casale & Posel (2011) in the settings of multilingualism of the South Africa as it stresses that additive bilingualism is a beneficial component for people in improving the socio-economic status and the revenue level. The study demonstrates that professional acquisition of languages broadens the abilities of people who reside in the multilingual and multicultural settings. The inquiry is of high importance for language policy makers in Kazakhstan as the economic validity of languages and its impact on the employment chances are demonstrated.

The study has several limitations: the vast majority of respondents are the representatives of the Kazakh ethnicity, which limits the possibility for making generalization for non-Kazakh ethnic groups. In addition to that, the findings should be generalized with caution to areas other

than Astana. Further research is needed to find out the discrepancy between the respondents of different ethnic groups and for residents of other areas of Kazakhstan

References:

- Casale, D., & Posel, D. (2011). English language proficiency and earnings in a developing country: The case of South Africa. *The Journal of Socio-Economics*, 40(4), 385-393.
- Creswell, J. W. (2013). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approach. Sage Publications, Incorporated.
- Creswell, J.W. (2014). Educational research: Planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research (4th edition). Pearson education Limited.
- Dustmann, C., & Fabbri, F. (2000). Language proficiency and labour market performance of immigrants in the UK.
- Forbes Insights (2010), "Reducing the Impact of language BarriersKazakhstan. The Ministry of Education and Science (1997). "Law of the Republic of Kazakhstan on Languages" Retrieved April 21, from <<http://www.edu.gov.kz/en>>
- Kazakhstan. The Ministry of Education and Science (2010). "The development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020" Astana: the Ministry of Education and Science. Retrieved April 22, from <<http://www.edu.gov.kz/en>>
- Sandford, J. (2002). English Language Proficiency and the Earnings of Mexican Immigrants. *Illinois Wesleyan University: Senior Honors Project*.

WHAT TEACHERS SAY ABOUT TRILINGUAL EDUCATION POLICY: VOICES FROM THE CLASSROOM

МУҒАЛІМДЕРДІҢ ҮШ ТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ САЯСАТЫ ТУРАЛЫ ПІКІРІ:
СЫНЫПТАРДАҒЫ ЖАҒДАЙ

Assel KAMBATYROVA, MA in Education

*Junior Researcher, Research Institute, Nazarbayev University Graduate School of
Education*

53 Kabanbay Batyr ave., Astana 010000, Kazakhstan

akambatyrova@nu.edu.kz, +7 7172 709363

Resume

The paper discusses challenges of implementation policy of the trilingual education reform in Kazakhstan and presents voices of the key stakeholders, who are directly involved in the implementation process. The analysis of the data suggests a gap between the policy rhetoric of the “Trinity of Languages” and the realities of trilingual education.

Резюме

Мақала Қазақстандағы үш тілді білім беру реформасын іске асыру мәселелерін зерттеп, оны іске асыру үдерісіне тікелей қатысатын басты жауапты тұлғалардың пікірлерін талдайды. Талдау “Үш тұғырлы тіл” саясатының мәні мен үш тілді білім беруді іске асыру саясаты арасында кемістіктің барын дәлелдейді.

Keywords: Kazakhstan, trilingual education, schools, teachers

Introduction

In 2007 in order to meet the demands of an increasingly globalized world the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev initiated the project called “Trinity of Languages” (Akorda, 2007). The idea of the trinity of languages was first sounded by the President in 2004. In October 2006 at the XII session of the Assembly of the Kazakhstani peoples, the Head of State reiterated that the knowledge of at least three languages is important for the future of our children (Mazhitayeva *et al.*, 2012). The “Trinity of Languages” is seen as an indicator of the competitiveness of the country, where citizens, speaking several languages fluently, will be competitive individuals both domestically and abroad.

The project has identified short-term development of languages in Kazakhstan. Significant changes in the programme of development of languages, language learning in schools and universities have been introduced. In 2007 the Ministry of Education and Sciences designated 33 schools to serve as pilot sites for providing instruction through medium of Kazakh, Russian and English languages. In these schools Mathematics and one or two subjects from Natural Sciences were to be taught through English, beginning in Grade 7. In Russian-medium schools the Kazakh language and literature and the History of Kazakhstan were to be taught through Kazakh (MES, 2010). According to the State Programme for Education Development for 2011-2020 (2010), the number of schools providing education in three languages will be increased from 33 to 700, and the proportion of teachers who teach Sciences and Mathematics in English in 2015 will reach 10% and in 2020 will increase to 15%.

Thinking globally, one might claim that it is really advanced and feasible project aimed at developing the education system and promoting trilingualism that will subsequently contribute to successful integration of Kazakhstan into the global world. Whereas one might argue that

without attainment of the real bilingualism we have proceeded with the implementation of trilingualism. I think to some extent it is a very ambitious project since there are many unsolved problems related to implementation of the trilingual education at pilot schools. Tastanbekova (2010) argues that there is an obvious gap between ideas of “Trinity of Languages” policy and realities of multilingual education that results from a shortage of teachers with multilingual abilities and severe conditions of teaching foreign languages in rural areas of Kazakhstan. I argue that legal provisions are more ambitious than the implementations efforts.

On the basis of secondary data, collected within the framework of the collaborative research project with the University of Cambridge in 2013, I will try to explore challenges experienced by trilingual pilot schools and presents voices of the key stakeholders, who are directly involved in the implementation process. The point is, in Kazakhstan the top-down approach to education policy making to a great extent excludes teachers from decision-making process. Most reforms are initiated and expected to be implemented within a short time without conducting feasibility study and proper preparation. Hence, teachers then face enormous challenges while conducting those centrally defined reforms.

The next section examines the relevant literature in the areas of trilingual and multilingual education studies. The aim of this section is to provide a background for this study, to help clarify the research problems, and to identify the theoretical and methodological framework adopted for the study.

Multilingual education studies

Trilingual policies can be found in many other countries such as Switzerland, Belgium, Luxembourg, Canada, Hong Kong, India and many others. For instance, Luxembourg is usually considered as a good example of multilingual education. Luxembourgish is the language of instruction in the first years of primary school and then German is introduced, first as a subject and then as a language of instruction. French is introduced in primary school as a subject and it is used as an additional language of instruction in secondary school. Luxembourgish is replaced by German and French as school languages but remains very active at the oral level. English is also taught as an additional language (Cenoz and Gorter, 2012, p.304). Vez (2009) argues that success in multilingual education is ultimately determined by many factors, curricular as well as extra-curricular, some of which may be beyond the control of programme designers. He offers to address this issue by posing a question: what are the limits to the acquisition of three or more languages when there is no or little support for the non-native languages outside the school? For instance, China is implementing bilingual education by introducing national minority languages as a medium of instruction and still faces many challenges: educational materials in national minority languages are not sufficiently available, especially in sciences; speakers of minority languages are not fluent in the majority language and do have limited access to broader occupational opportunities (Heyneman and Todoric-Bebic, 2000).

The trilingual education policy has not featured much in kazakhstani and foreign literature. I think it will be more studied by the local and foreign researchers in perspective. Fierman (2008) expresses concern about the premature nature of the introduction of the project “Trinity of Languages” generally evaluating the idea as correct, but emphasizing the necessity of according Kazakh the more essential role, especially in cities, since Kazakh language is low in demand as a state language. One of the passionate proponents of the Kazakh language, Yeldessov (2012) argues that there is still no good adapted literature in English for Kazakh-medium schools, English-Kazakh dictionaries, Kazakh literary texts in English.

The literature review demonstrates that there are many issues around the trilingual and multilingual education policy as within the scope of foreign context so in the framework of Kazakhstani context. It suggests that the process of implementation of trilingual/multilingual education policy in many countries was uneven that resulted from the lack of educational materials, shortage of staff and poor knowledge of the native or majority language that in turn

affected the effectiveness of the multilingual education. Based on these issues I have guided the research process and clarified and focused the related research questions.

The key stakeholders' voices

This section draws on data from case studies conducted within the framework of a research project on Internationalisation and reform of secondary schooling in Kazakhstan carried out in collaboration between the University of Cambridge Faculty of Education and Nazarbayev University Graduate School of Education in 2013. The case studies were based on six schools in three different regions of Kazakhstan. Given the ethical considerations, the regions will be referenced as Location A, Location B and Location C. They are based on interviews with local and regional government officials, with people who are in charge of teacher pre- and in-service training institutions, and with principals and their deputies, teachers and students in six schools (three rural and three urban). The interviews focused on perceptions of educational reforms including in the area of trilingual education. The extensive case study reports were reviewed to understand how educational reform was perceived at the local level. A sub-component of the studies examined the coherence between the government goal of achieving high degrees of trilingualism among the population and the preparedness of schools, teacher training institutions, and local and regional government to support the achievement of that goal.

Perceptions of trilingual education

Educators and officials in all three regions were aware of the government's trilingual policy. Overall, respondents had different reactions towards trilingual education but most of them did not oppose this policy and expressed quite positive opinions.

The vice-principal for upbringing was quite positive about the reform:

DH: We have the President's trilingual policy. First, the Kazakh language is the state language and every citizen is obliged to know this language. Second, the language of international communication is Russian. And English is an instrument to reach the world level. It is an international language. I support the English language, because Kazakhstan has to reach the international arena. The languages lead us to the international arena. We will begin to teach English from first grade starting in 2014 (Vice-principal for upbringing, School F, Location C case study).

Officials welcomed trilingual education as well that was underpinned by an opportunity of learning English from the first grade.

Our country is developing well, and therefore we have to observe programs of other countries. Knowledge of languages, not only of the state language and Russian, but also the development of international, English language is the primary task. On the basis, there is an opportunity to develop the subject of English from kindergarten, and Kazakh, Russian and English - from grade 1 (Head of Department in Pedagogical Institute, Location A case study).

The majority of respondents characterised the government reform as logical, important, necessary and/or needed. The senior administrative staff and teachers expressed quite positive opinions about trilingual policy and the possibility of implementing it at school. According to the opinions of most respondents trilingualism opens up big opportunities for young people to study abroad and get a good education. Besides, they associate it with an opportunity for Kazakhstan to enter the international arena and the key to success in the modern world. They welcomed introducing English from the elementary classes reasoning it that pupils are quick to learn in elementary grades than in senior grades. But it should be noted that the majority of respondents who advocated the trilingual education were not from that pilot trilingual schools. Their optimistic and enthusiastic attitude may be related to that fact that their schools have not been assigned yet to carry out this reform and they are unaware of all that difficulties connected with implementation.

Shortage of personnel

Apart from the positive aspects of developing trilingual education the majority of respondents acknowledged the problems connected with the shortage of teachers with multilingual abilities that impedes learning English as a foreign language not to speak of teaching sciences in English. Many respondents were concerned about launching the teaching of subjects through English without sufficient qualified staff and professional development.

Several respondents also expressed concern for the shortage of teachers able to teach subjects through medium of English.

The main problem is the personnel. All subjects providing general education, except foreign languages, should be taught by a person who knows a foreign language fluently. Only 4% of our teachers in Kazakhstan are able to teach in foreign languages. This matter is being reviewed on the national level. An experiment is organised by republican authorities at school No.42 of Pavlodar. History of Kazakhstan is taught in a foreign language there. Mathematics and biology are taught in English at school No. 14. In fact, this all depends on the pedagogue and his logic, thus this is the main problem (Deputy Director of Education Department, Location A case study).

One of the officials stressed the necessity of preparation of multilingual teachers as the priority issue to be addressed.

Nowadays, we have multilingual education, so it is clear that we must prepare multilingual teachers. For today we have a compilation, I am a teacher of biology and I barely speak English, so I combine it. Imagine that in the classroom, there are 2 teachers, one English teacher and the second a biology teacher, who will teach the class? It will be funny. So, in this case it is the same, if we want to have this prospect, it would be necessary to prepare multilingual teachers - teachers with the knowledge of English language. For example, I study physics, I am a teacher of physics, I can teach the subject in English, as for biology, I should teach it in English too, etc (Official of Oblast Education Department, Location A case study).

The voices of the key stakeholders suggest that the main issue in the light of the new reform is preparation of teachers with multilingual abilities. All the respondents both from the trilingual schools and mainstream schools unanimously stressed on the necessity of preparing multilingual teachers. According to the opinion of respondents the main obstacle to the successful implementation of the trilingual education is a lack of science teachers with the knowledge of English. The teachers of Physics, Chemistry, Math, and Biology cannot teach them through medium of English whereas English teachers are unable to teach sciences in English.

The vice-principal of one of the pilot trilingual schools commented on that how they resolved this problem on their own:

We have started working in this project with absolute absence of textbooks and qualified stuff. We had one teacher with two diplomas in pedagogy: English language and Biology, so that is why we have begun from Biology. We have proceeded from the staff. And further we have found Chemistry teacher, Physics teacher and etc. Properly speaking, we have hired first teachers according to the principle: teacher of English language has mother who is both Biology and Physics teacher (we were in her classroom today, as you remember her name is Lena, and her mother works in the opposite classroom). Therefore, her first degree is teacher of English language and the second is in Physics. It wasn't her dream to become a teacher of Physics, but we asked her to try and she liked this subject. Happy end (Vice-principal, School G, Location C case study).

The comment above proves that the trilingual schools face huge difficulties in terms of recruiting multilingual teachers and have to resolve this issue on their own. One of the ways is to encourage English teachers to study part-time Physics, Chemistry, Biology and Mathematics as a second university degree in order to be able to teach sciences in English.

But one respondent sounded quite critical regarding this issue:

Suppose we teach biology in English, but the teacher is not a biology teacher, but a teacher of English. After teaching English, he was teaching biology. All this is a whole huge problem. Therefore, lack of the deep knowledge of the subject exists. We have a shortage of

personnel that could fully teach English subjects. Before introducing these innovations, we first need to train personnel. So, personally I am against doing it right now, because children receive incomplete and inappropriate knowledge (Teacher on up-bringing, School G, Location C case study).

This criticism suggests that obtaining second teaching degree is not a solution of the problem. Moreover it might exacerbate the problem since those English teachers, who have a second degree in Sciences, are not sufficiently trained and do not possess that background knowledge to be imparted to students as required. I suppose this could ultimately have a negative impact on student learning.

Resources

The following section looks at the answers given in response to the question of availability and quality of resources in the light of implementing trilingual education. The responses can be seen below:

Next problem is lack of resources. We do not have enough textbooks and classes (Deputy Director of Education Department, Location A case study).

As we said before, elementary grades started to study in English. But we don't have enough didactic materials, for example, we don't have Kazakh-English dictionaries and textbooks (Teacher, School B, Location A, focus group, case study).

Absence of appropriate resources is another problem that both mainstream and trilingual schools face today. The concerns of Tastanbekova (2010) and Yeldessov (2012) about the lack of teaching resources necessary for delivering lessons in the light of a new reform are proved by the foregoing comments of teachers, school administrators and officials.

Deputy Director of In-service teacher training institution expressed her concern about the standards of the foreign teaching materials.

The issue of textbooks also stood out very seriously. Also there are questions about the standards of these books, because they were all Euro standards, and we have a different standard, they do not fit into our system (Deputy Director of In-service teacher training institution, Location C case study).

Indeed, some schools as a solution of the problem have to use foreign textbooks that have been developed according to the standards of that country where they are used as teaching materials. As a rule, different standards, programmes and language cause difficulties since they do not fit into Kazakhstani system.

The Unified National Testing (UNT)

UNT is another acute problem schools face in terms of implementing trilingual education. UNT is a standardized assessment system that integrates the final assessment of school graduates and entrance examination to university. At this stage UNT is one of the biggest challenges for school in terms of implementing trilingual education. The point is, in the light of the new reform science instruction has to be in English, but the UNT is in Russian or Kazakh. The extract below indicates that the principal of one trilingual school is quite concerned about this fact and raises this and other problems at different meetings:

You know, every year, there are two-three meetings at which I always speak. I always raise the problems of UNT, problems of teachers and textbooks. They always give us textbooks from Turkey, Cambridge and etc. for comparison, however, their standards do not comply with our standards. Therefore, we translate our Russian textbook into English, which is also not right. There are many such problems that I raise. So, last year, we had the first tri-lingual program graduates, in 2012. They studied chemistry in English and we were lucky, because not all of them chose to write chemistry exam. Mathematics and other UNT test, they wrote in their own language. Again, not all of them chose chemistry. Now, this year, grade ten students are studying mathematics in English, but they will have to write it during UNT in Russian, which means that

they will have to translate the problems before solving them. It is a big problem (Principal, School G, Location C case study).

In order to avoid the problems related to possible failure of passing one of the UNT components students are provided with additional lessons in the languages of the exams.

Yes, in their own language. It is maintained, because after graduation, children have UNT [Unified National Test, National after-school testing exams] in their own language. I would like to explain a little more...I will be talking about two courses. First one is reading course. In our case it is called "Learning Reading of Scientific and Popular Literature", however, it is a course about the development of the critical thinking.... What was a concern? Our children cannot speak, cannot speak spontaneous speeches [inaudible, 4:27], they cannot retell in scientific level, for example, they cannot retell an elementary movie (Vice-principal, School G, Location C case study) (Principal, School G, Location C case study).

Alongside with science subjects that are taught in English, students of Russian classes study the History of Kazakhstan in Kazakh. But now due to UNT they have to close up such classes.

Also, one of our projects for the grade nine, for example we had History of Kazakhstan in Kazakh language, which we have to close up now, because there is UNT in a couple of years, which will be in Russian. Of course all the UNT questions will be in Russian, so we just have to take such actions (Principal, School G, Location C case study).

The comments above illustrate that schools have to resolve this UNT related situation on their own again. In order to prepare students for the UNT, which is either in Kazakh or Russian, students who have been taught Science mostly through English are also provided with additional science lessons in the language of the UNT. They do this not only for the good of their students but for the benefit of the school as well. UNT indicators affect the ranking of school, local authority, and education department. The schools are compared and evaluated on the basis of UNT results. The local authority puts pressure on the education department, it in its turn puts pressure on schools, schools' principals push teachers, and teachers put pressure on children. However, it is not fair in relation to students who are overloaded with subjects and have to spend long hours in school thus having less time for extracurricular activities and rest. Such a tight schedule and tough load make both teachers and students feel stressed.

Conclusion

Overall, the data suggest that there might be a big gap between the ideas of the "Trinity of Languages" policy and the realities of trilingual education. Schools are not sufficiently provided with tools and receive insufficient support from regional or national authorities and institutions in terms of professional development, mentoring and access to learning materials. However, they struggle against these difficulties through their own efforts to fulfil the tasks assigned from above.

Besides, most of the respondents have insufficient knowledge about other countries' experiences in implementing trilingual education. The knowledge about the world experiences would be helpful in terms of anticipating the possible challenges in order to sufficiently and properly invest money and time in implementation policy. In addition, most of the respondents associate the trilingual education only with the knowledge of the English language as if the basic aim of the trilingual policy is to achieve fluency only in English language whereas the necessity of learning the Kazakh and Russian languages was mentioned in passing. It means that the majority of the key stakeholders have a vague idea about the genuine goals of the trilingual policy.

The research suggests that the "Trinity of Languages" project is a necessary strategy at a time of globalization since it is aimed at the development of internationally competitive human resources. However, as Tastanbekova (2010) argues, the goal of multilingual education policy must not be limited to suiting the state's economical and geopolitical interests, but also be extended to the education of individuals and the development of society with competency in two

or more languages in accordance with the socio-cultural demands for communication and cognitive skills (p.5).

References

1. Akorda (2007) *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы “Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан” [Address of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "New Kazakhstan in the new world"]* Retrieved from http://www.akorda.kz/kz/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-28-fevralya-2007-g_1343986887
2. Cenoz, J. & Gorter, D. (2012) *Language policy in education: additional languages*. In B. Spolsky (Ed), *The Cambridge handbook of language policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Fierman, W. (2008) *The idea of the trinity of languages in Kazakhstan is correct and will promote the development of the country - a view of the American scholar*. Information portal “Zakon. kz”. Retrieved from <http://www.zakon.kz/111622-ideja-triedinstva-jazykov-v-kazakhstane.html>
4. Heyneman, S.T. & Todoric-Bebic, S. (2000) A renewed sense for the purposes of schooling: the challenges of education and social cohesion in Asia, Africa, Latin America, Europe and Central Asia. *UNESCO Prospects*, 30 (2), 145-166.
5. Mazhitayeva, S., Smagulova, G. & Tuleuova, B. (2012) Multilingual education as one of priority directions of educational system development in the Republic of Kazakhstan. *European Researcher*, 33 (11-1), 1864-1867.
6. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan [MES] (2010) *Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [The state programme for educational development for 2011-2020]*. Retrieved from http://www.akorda.kz/kz/category/gos_programmi_razvitiya
7. Tastanbekova, K. (2010) *Multilingual education policy of Kazakhstan. What makes “Trinity of Kazakh-Russian-English languages” policy contradictory to current situation in language education?* In: XIV WCCES “Education, Politics of Dominance, Suppressed and Disappearing Languages” Language and Policy Implementation IV, 2010, Istanbul, Turkey. Retrieved from http://www.academia.edu/248785/Multilingual_Education_policy_in_Kazakhstan_what_makes_policy_Trinity_of_Languages_contradictory_to_current_situation_in_language_education
8. Vez, M.J. (2009) Multilingual Education in Europe: Policy Developments. *Porta Linguarum*, 12, 7-24.
9. Yeldessov, D. (2012) Pljusy i minusy «triedinstva jazykov» [Pros and cons of “Trinity of Languages”]. *Republican public-political weekly newspaper “Kazakh Uni”*. Retrieved from <http://www.qazaquni.kz/?p=13986>

**HISTORICAL HERITAGE OF THE REPUBLIC OF TATARSTAN IN THE
CULTURAL SOCIALIZATION OF STUDENTS OF THE PEDAGOGICAL
DEPARTMENT IN A MULTI-ETHNIC SPACE UNIVERSITY**

**ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН В КУЛЬТУРНОЙ
СОЦИАЛИЗАЦИИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ В
ПОЛИЭТНИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ ВУЗА**

Рашида ГАБДРАХМАНОВА, кандидат педагогических наук, доцент

*Федеральное государственное автономное учреждение высшего профессионального
образования "Казанский (Приволжский) федеральный университет", Казань, Россия*
rashgabdra@mail.ru, +79172476028

Резюме

*Молодежь играет важную роль в различных социально-экономических и
общественно-политических процессах многонационального государства. Изучение
культурно-исторического наследия народов, проживающих на территории Республики
Татарстан, способствует их успешной культурной социализации.*

Resume

*The youth plays an important role in various socio-economic and socio-political processes
of the multinational state. The study of cultural and historical heritage of the peoples living on
the territory of the Republic of Tatarstan, contributes to their successful cultural socialization.*

Ключевые слова: студент, педагогическое отделение, культура, культурная социализация, исторические памятники.

Молодежь составляет существенную часть социума, а значит, она играет важную роль в различных социально-экономических и общественно-политических процессах. Молодежь - это социальная группа с характерными для нее возрастными, социально-психологическими свойствами и социальными ценностями. Многонациональному государству и обществу нужна активная молодежь, способная к созидательной деятельности в полиэтническом пространстве. Особенно сегодня, когда стремительно внедряются новые технологии в различных областях производства. Вместе с тем, молодежь наиболее незащищена и подвержена различным радикальным и экстремистским идеям. В связи с этим становится важной задача формирования физически, морально развитого индивида, осуществляющего свою деятельность в интересах своего государства. Одним из возможных путей решения данной задачи становится приобщение молодежи в культуре своего народа и культуре народа, проживающего рядом, и ее успешная культурная социализация.

Общепринятые для российской действительности границы понятия «молодежь» определены в интервале от 15 до 29 лет. Естественно, целостный процесс культурной социализации молодежи можно условно разграничить на определенные временные этапы: подростки до 18 лет; работающая молодежь 25–29 лет; а также многочисленная группа учащейся (студенческой) молодежи 18–24 лет. На этот возраст приходятся главные социальные события в жизни человека: выбор профессии и получение профессионального образования.

В самом общем определении социализация есть процесс и результат социального формирования детей и молодежи, включение их в социальные отношения (Gabbrakhmanova, (2012); Husiakhmetov, (2014)). В самом широком смысле понятие социализации трактуется как процесс и результат социального развития человека.

Социализация — процесс взаимодействия индивида с социальной средой, в ходе которого происходит усвоение им социальных ролей, ценностей, норм, правил и образцов поведения. Сущность процесса социализации заключается в том, что человек постепенно усваивает социальный опыт и использует его для адаптации к социуму.

Общетеоретические и методологические проблемы культурной антропологии, различные аспекты форм социализации молодежи, культурные подходы отражены в исследованиях: С.В. Алешенок, Р. Бернса, Т.Н. Горяевой, В.Е. Давидовича, Д.П. Дербенева, Г.В. Драча, М.В. Заковоротной, Е.В. Золотухиной-Аболиной, И.М. Ильинского, А.М. Караева, А.С. Кармина, А.И. Ковалевой, И.С. Кона, С.А. Левиковой, А.В. Лубского, В.Т. Лисовского, В.А. Лукова, Э.А. Орловой, Т.Е. Петровой, Б.А. Ручкина, З.Х. Саралиевой, Е.Г. Слуцкого, П.К. Смирнова, Е.С. Топилиной, Ж.Т. Тощенко, В.И. Чупруновой и др.

В процессе социализации студенты находятся под воздействием, прежде всего, внешней среды, объективирующей формирование у них таких социальных качеств, которые соответствовали бы данному обществу, его социально-политической системе, духовному облику, традициям.

Анализ социальных практик современного студенчества показал, что основные стилизации связаны с доступностью и характером использования культурных ресурсов. Молодежь формируется в окружающем ее визуальном поле посредством Интернета, глянцевого журнала, телевидения и т.д., которые выступают в качестве наиболее актуальных институциональных факторов формирования стилизации жизни молодого поколения в глобализационных условиях общества.

Существует множество определений культуры, число которых постоянно растет. Так, в 1952 г. американские культурологи А. Крёбер и К. Клакхон, систематизируя известные им определения культуры, насчитали 164 определения. В 1970-е гг. число определений достигло 300, в 1990-е гг. превысило 500. В настоящее время их насчитывается около 1000, что не удивительно, так как культурой является все, созданное человеком, весь человеческий мир.

В обыденном сознании понятие «культура» в основном ассоциируется с произведениями литературы и искусства, театрами, музеями, архивами — всем тем, что находится в ведении министерства культуры (или аналогичного учреждения) в любой стране. Поэтому данным термином обозначают формы и продукты интеллектуальной и художественной деятельности, всю область духовной культуры.

Человек не может существовать без культуры, вне культуры, т.к. он является создателем культуры. Человек находится в атмосфере культуры, соответственно каждую минуту своей жизни соприкасается с культурой вокруг себя.

В современной культуре сформировалась следующая точка зрения на образование: это бинарное явление, процесс введения человека в культуру и результат овладения им всеобщего знания. То есть образование предполагает овладение не только основ наук, но и основных элементов культуры. Концепция «гуманистического образования» утверждает, что дальнейший прогресс в развитии общества будет зависеть от того, насколько молодое поколение овладело ценностями культуры. Гуманизация образования выражается в увеличении доли гуманитарных дисциплин, усилении гуманитарного содержания естественных и теоретических дисциплин и т.д. Гуманистическая составляющая — один из самых базовых аспектов системы современного высшего профессионального образования, тогда как гуманизация — основополагающий принцип, фундаментальное начало всего процесса, всех уровней и элементов. Таким образом, одним из важнейших направлений развития высшего и послевузовского профессионального образования в университете (в том числе российской высшей школы) становится гуманизация образования.

Социальный заказ современного общества — формирование человека, ориентированного на высшие духовные и гуманистические ценности — находится в

зависимости от гуманистического характера социализационного процесса и, прежде всего, гуманизации образования, как целенаправленного процесса. Традиционно считается, что транслирование гуманистических идеалов через систему высшей школы предназначено для поворота технократического профильного образования к целостной картине мира, миру культуры, гуманистическому системному мышлению, диалогическому взаимодействию как форме сотрудничества. В рамках системы это обуславливает культурную социализацию, материалом для которой служит содержание учебных дисциплин особого блока. Именно общегуманитарные учебные дисциплины в программе российского университета составляют фундамент культурной идентификации индивидуума. С точки зрения социологии культуры общегуманитарные дисциплины максимизируют культурное пространство взаимодействующих индивидов. Насыщение пространства напрямую коррелирует с нормативной идентификацией как с необходимым условием его (пространства) поддержанием.

Высшее учебное заведение влияет на процесс культурной социализации студентов и направляет его. Высшее учебное заведение использует большое количество учебников, в которых явно и неявно утверждается, что образование ведет к интеллигентности, хорошей работе и денежному успеху. Работа высшего учебного заведения направлена не только на профессиональную подготовку студентов, которая заключается в овладении специализированными трудовыми знаниями, навыками, в приобщении к соответствующей профессиональной культуре, но и на приобретение студентами новых социокультурных знаний и навыков, интерпретация своего нового статуса и нового опыта. Вторичная социализация студентов вузов (в возрасте от 18 до 24 лет) характеризуется использованием навыков учения как средства получения лично и социально значимых результатов, в том числе для более широкого освоения культуры. В этот период изменения в поведении человека происходят за счет самостоятельного выбора новых знаний и навыков для освоения, а также за счет применения к нему отрицательных санкций со стороны высшего учебного заведения, в котором он обучается.

Именно высшие учебные заведения становятся проводниками социокультурных идей, формируют подлинную интеллигенцию. Высшее образование дает способность к интерпретационной деятельности — пониманию смысловой и оценочной информации в конкретной социальной ситуации. Уровень образования не только отражается на образе мышления, поведении каждого человека, он превращает ценности культуры, нравственности и предметов изучения в содержательную основу образования и жизнедеятельности.

Необходимо также отметить, что огромное количество внешних факторов влияет на культурную социализацию студентов в период обучения в вузе: экономические (Сложное материально - финансовым положением студента и его семьи.), политические (Отношение государства, отдельных чиновников к историческому наследию страны, республики.), социальные, моральные и культурные. Но помимо внешних факторов, на процесс культурной социализации студентов оказывают влияние индивидуально-личностные факторы (характер, воспитание).

Культурная социализация студенческой молодежи может иметь выраженную региональную специфику, т.к. в полиэтническом образовательном пространстве вуза процесс культурной социализации студентов специально организованный целенаправленный процесс. Культурное пространство, в котором находятся студенты в период обучения в вузе, создавалось в регионе, в котором расположен этот вуз. Преподаватели вуза в полной мере используют в работе по культурной социализации студентов культурное богатство Республики Татарстан.

Татарстан является одной из самых многонациональных территорий России, где существуют культуры разных народов, которые составляют единое культурное пространство Татарстана. По данным Всероссийской переписи населения 2010 года представители свыше 173 национальностей проживают на территории республики, в том

числе 8 национальностей, численность населения которых превышала 10 тысяч человек: татары, русские, чувашы, удмурты, мордва, марийцы, украинцы и башкиры. "Нации подобны птицам, срывающимся при сильном ветре со своих насиженных мест и взмывающим высоко в небо, блистая своим искусством и своей силой; стоит подуть ветру прогресса, как они, всколыхнувшись, собираются вместе, и каждый представитель нации высказывается о наболевшем. Подобно взмывшим в небо птицам, они являют миру силу ума, таланта и величие своего духа." – писал великий татарский поэт Габдулла Тукай.

В образовательных организациях высшего образования, находящихся на территории Республики Татарстан, проходят обучение по программам высшего образования около 180 тыс. человек. Очень много иностранных граждан выбирают для получения высшего образования образовательные учреждения Казани. В одном только КФУ учатся около 4 000 иностранных студентов, аспирантов, молодых ученых, приехавших на стажировку. Представители того или иного этноса бережно относятся к своей культуре, языку, традициям, истории своего народа. Все представители разных национальностей обмениваются между собой культурой. Полиэтническое образовательное пространство вуза представляет собой духовно насыщенную атмосферу личностных контактов, обуславливающих кругозор, стиль мышления и поведения включенных в нее субъектов и стимулирующую в них потребность приобщения к общенациональным и общечеловеческим ценностям.

В таком вузе как КФУ, где состав студентов и состав преподавателей многонационален, важное значение имеет этнокультурное просвещение студентов (знакомство не только со своей культурой, но и с культурой других народов России, народов мира), которое будет способствовать культурной социализации.

Культурная социализация — это двусторонний процесс передачи обществом и освоения индивидом в течение всей его жизни и особенно в молодом возрасте через посредство социализационных институтов (языка как средства коммуникации, игровой деятельности, образования, СМИ) культурных ценностей, реалий и идеалов культуры, выработки культурных потребностей и интересов, установок, жизненных ориентаций, этнокультурной самоидентификации, организации досуга, художественных предпочтений — в итоге: формирования культурных картин мира, — позволяющий индивиду функционировать в пространстве культуры данного общества.

Образовательное пространство КФУ является полиэтническим и пространство города Казани является полиэтническим. Уникальность Казани заключается, прежде всего, в том, что здесь на протяжении вот уже более 450-ти лет в мире и согласии сосуществуют христианство и ислам, церкви строят рядом с мечетями, а люди различных национальностей и конфессий дружны друг с другом. Это мирное сосуществование само является большой и дорогой ценностью. Для представителей разных конфессий руководство Татарстана старается создать благоприятные условия. В столице Татарстана насчитывается 25 православных храмов и 4 монастыря, 21 мечеть, есть также католический костел, лютеранская церковь и синагога.

Преподаватели кафедры методологии обучения и воспитания Института психологии и образования Казанского федерального университета под руководством заведующего кафедрой, доктора педагогических наук, профессора Хузиахметова А.Н. особое внимание в своей работе со студентами уделяют процессу культурной социализации студентов педагогического отделения (Husiakhmetov, (2014)). Студенты педагогических отделений — будущие учителя, которые будут участвовать в формировании подрастающего поколения. Преподаватели планомерно в период обучения студентов в вузе (с 1 курса по 5 курс) знакомят их с культурным наследием народов Республики Татарстан. У каждого народа, проживающего на территории Республики Татарстан, богатое историческое прошлое. Столица Республики Татарстан богата музеями, театрами, памятниками, выставочными залами. В Казани регулярно проходят фестивали кино, театра. Традицией в республике является проведение юбилейных вечеров деятелей культуры и искусства. Так как

университет находится в столице республики, есть уникальная возможность, которой преподаватели пользуются в полной мере, знакомиться не только с творчеством известных писателей, музыкантов, артистов, художников, но и организовывать встречи студентов с ними. Личное общение студентов с талантливыми людьми республики имеет огромное воспитательное значение.

В Казани много известных театров, с репертуаром которых студенты успевают познакомиться за пять лет обучения в вузе. Не остаются без внимания и спектакли из репертуара театров, приезжающих на гастроли в Казань. Через произведение, поставленное на сцене театра, студенты знакомятся с культурой народов, населяющих нашу многонациональную страну.

В городах, поселках, селах и в большинстве образовательных учреждениях республики есть музеи. Многие из них уникальны. Например, в Арском педагогическом колледже работает единственный в России музей «Алифба». Среди экспонатов музея представлены 300 азбук на 54 языках мира. В Казанской гимназии №2 имени Ш. Марджани педагогический коллектив создал сразу три музея. Один из них посвящен великому татарскому просветителю Ш.Марджани. У каждого народа есть личности талантливые во всем, внесшие неоценимый вклад в развитие тех отраслей, в которых работают. Богослов, философ, историк, археолог, просветитель - это о Ш.Марджани. Другой музей – «Эхо XX века» - это портреты художников, поэтов, писателей, со многими из которых был знаком художник Мансур Рахимов, третий - музей шамаиль. В этой же гимназии создали картинную галерею Баки Урманче, литературную гостиную А.С. Пушкина.

В самом КФУ есть музеи, имеющие международный статус: Археологический музей, Ботанический музей, Геологический музей им.А.А.Штукенберга, Зоологический музей им.Э.А.Эверсмана, Музей истории Казанского университета, Музей Казанской химической школы, Музей-лаборатория Е.К.Завойского, Этнографический музей и др.

В других вузах Казани тоже есть интересные музеи. Такое количество музеев в одной республике может быть одним из показателей того, как народ бережно относится к своей культуре.

Преподавателями регулярно организовывается выезды студентов в Булгары, Свияжск, Кырлай.

В Булгарах расположен Болгарский государственный историко-архитектурный музей-заповедник. Болгарское городище – музей под открытым небом, музей археологии, памятников архитектуры XIII – XIV вв. На территории Булгар есть уникальный «Музей хлеба». В музее представлена экспозиция, рассказывающая о развитии сельского хозяйства в регионе. В состав «Музея хлеба» входят: основная экспозиция, усадьба мельника, ветряная и водяная мельницы, дом чая, кузница, открытая экспозиция сельскохозяйственной техники. Настоящие поля, настоящее хозяйство мельника (мельницы, дом, хозяйственные постройки, разные домашние животные, которых можно покормить). Посетитель может лично поучаствовать в процессе создания хлеба. В Булгарах хранится самый большой в мире, украшенный драгоценными камнями, Коран. Недавно в Булгарах построили белокаменную мечеть небывалой красоты. Белая мечеть (Ак мэчет) — современное здание, которое поражает геометрическими орнаментами, резным декором, изысканностью интерьеров, общей стилистикой. Два минарета мечети высотой в 46.5 м, которые, по предложению Первого Президента Татарстана М. Ш. Шаймиева, выполнены в стиле минаретов мечети Пророка, находящейся в знаменитом месте паломничества мусульман мира Медине, обрамляют основное здание святыни, увенчанное куполом диаметром 10 м и высотой 17 м по внутреннему обмеру и украшенное традиционными декоративными элементами. Белый цвет мечети олицетворяет мир и чистоту.

Свияжск с его древнейшими архитектурными сооружениями русских зодчих XVI в. является замечательным памятником русской старины в Республике Татарстан. "Город на

острове", застывший в прошлых веках: без промышленности, без автомобилей, без современных домов. На острове с XVI в. сохранился уникальный и единственный памятник деревянного зодчества Поволжья – Троицкая церковь. Есть и другие известные достопримечательности: Свято-Успенский Богородицкий монастырь, Собор Успения Пресвятой Богородицы, Колокольня Никольской церкви, Иоанно-Предтеченское подворье, Сергиевская церковь, Собор Богоматери Всех Скорбящих Радости, Церковь Константина и Елены и др.

В селе Кырлай расположен музей Г.Тукая. От поездки в село Кырлай ожидаешь не только посещение музея, но и возможной встречи с поющими курами, Шурале, о которых с такой трогательной нежностью и так убедительно писал в своих произведениях Г.Тукай. Габдулла Тукай (тат. Габдулла Тукай, Gabdulla Tuqay, паспортное имя Габдулла Мухамедгарифович Тукаев) — выдающийся татарский народный поэт, литературный критик, публицист и переводчик. Тукай - из тех художников слова, которые открывали новые горизонты и новые перспективы перед национальной литературой. В его многогранном творческом наследии содержатся непреходящие художественно-эстетические ценности. Он признан великим народным поэтом не только за передовые идейные мотивы, но и за его исторический вклад в художественное развитие всей тюркоязычной литературы.

Посещая музеи республики в сознании современного образованного человека каждый экспонат становится неотъемлемой частью культурного наследия многонациональной республики, которое все пополняется.

Часть свободного времени от учебы студенты оказываются в культурном пространстве. Студент погружается в него, приспосабливается к окружающей культурной действительности, приобщается к культуре республики. Знакомство с культурой, изучение истории и традиций определенного народа помогает понять сложившиеся в современное время нормы, правила поведения представителей этого народа.

Литература:

1. Gabdrakhmanova, R.G., Egereva S. F.(2012). Polyprofessional approach to antinarcotic education for young people as a factor of individual development. Education and self-development, No 4 (pp. 126-131). Kazan/Russia
2. Gabdrakhmanova, R.G., Yarullin, I. F. (2012). The technology of social engineering in the formation of civic responsibility students. Education and self-development, No 33 (pp. 124-129). Kazan/Russia
3. Gabdrakhmanova, R.G., Husiakhmetov A.N.(2014). The job of a lecturer in cultural socialization of students. Theoretical and applied questions of education and science (pp. 39-40). Tambov/Russia
4. Gabdrakhmanova R.G. and others (2011) Educational workshop professional preparation of future teachers. The training guide. (160 p.)/ Kazan/Russia
5. Reys V.F., Vosko A. (2010) Experimental study of the role of tourism as a leisure activity students in cultural socialization. Scientific problems of humanitarian studies. No 2. (pp. 11-13)/ Moscow/Russia
6. Rusanov, A. G. (2008) Cultural identification of students and problems of higher education. Higher education for the twenty-first century. No 11. (pp. 24-26)/ Moscow/Russia.
7. Husiakhmetov, A.N., Gabdrakhmanova, R.G. (2011). Socialization of student: problems, searches, solutions. The training guide. (274 p.). Kazan/Russia

THE EFFECT OF MENTORING IN BILINGUAL MATHEMATICS CLASSES

ЕКІ ТІЛДЕ БІЛІМ БЕРЕТІН МАТЕМАТИКА СЫНЫПТАРЫНДА ТӘЛІМГЕРЛІК
ӘСЕРІ

Selim GUVERCIN, PhD

Aida NURYMBETOVA

Suleyman Demirel University, Almaty, KAZAKHSTAN

selim.guvercin@sdu.edu.kz , +77017880017
aida.nurymbetova@gmail.com, +77757021556

Resume

*This work is about how to mentor novice teachers, what guidelines mentor should give.
Effect of “five factor modeling” in mentoring pre-service teachers.*

Резюме

Бұл жұмыс жаңа бастаушы мұғалімді қалай тәлімдеу, тәлімгер қандай кеңестер беру керек туралы. «Бес фактор бойынша моделдеу» жүйесінің тәлімгерлік барысында жаңа бастаушы мұғалімге әсері.

Keywords: mentoring, bilingual class, pre-service teacher, five factor modelling

Introduction

Mentoring novice teachers is an important strategy for training bilingual/bicultural education. The support a beginning teacher gets from an experienced teacher helps her/him feel confident and competent. Teachers prepared to work with the language minority population, who feel confident and competent to do so, are the scarcest among all teacher groups.

Additionally, due to the increase in the number of schools leading to the formation of two or more languages raised additional quality demands on these teachers. While teacher education program efforts to prepare teachers who understand and can knowledgeably work with language are improving, they are far from meeting the need for an increasing number of teachers.

Thus, there is a need for immediate solutions such as the mentoring process.

Mentoring programs allow for the placement of experienced teachers in leadership roles where they can help policy makers, communities, and administrators rethink what schools and education should look like and assist new teachers as they enter the profession. Through such programs, both veteran and novice teachers play a role in the process of changing schools to better prepare students for the future. The following sections include a definition of mentoring, and the identification of salient issues regarding mentoring implementation.

What is mentoring?

Mentoring is usually an intense, dyadic relationship in which the mentor furthers the professional and personal development of the protégé by providing information, assistance, support and guidance. Levinson et al., (1978) define a mentor as "a teacher, sponsor, counselor, developer of skills and intellect, host, guide, and exemplar" (Merriam, 1983, p. 162).

In education circles, designations such as master teacher, peer teacher, support teacher, helping teacher, or teacher consultant are commonly used. Levinson et al. add to the definition of mentor a critical and unique function: "to support and facilitate the realization of the Dream", thereby enabling the one being mentored, the protégé, to achieve his/her vision.

Mentoring occurs any time someone seeks to learn from someone else who has experience in the topic for learning. This means that anyone – pre-service, novice or experienced teachers –

can have mentors. However, mentoring in teaching is especially important for new teachers during their induction year (induction is the process of joining a profession; in education it is typically the first year of teaching).

Barry Sweeny defines mentoring during induction as follows: “Mentoring during induction is a complex and developmental process which mentors use to support and guide their protégé through the necessary early career transitions which are part of learning how to be an effective, reflective educator and career-long learner” (2001).

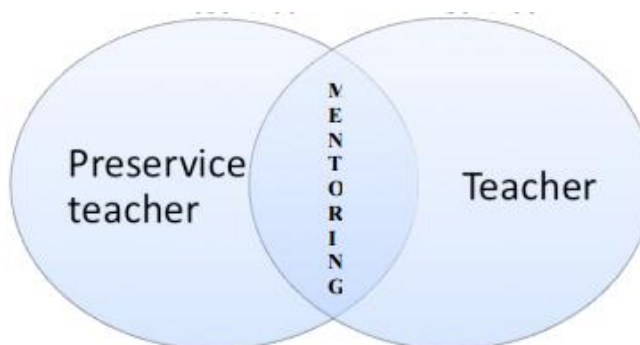

Fig.1-Interaction between mentor and mentee

What should mentor do to help mentee?

Hudson’s (2004) five factor model of mentoring provides a framework for analyzing mentors’ personal attributes and mentoring practices. The five factor model identifies five categories of mentoring practices which were derived from the mentoring research literature. The five factors are: Personal Attributes, System Requirements, Pedagogical Knowledge, Modeling From Informal Proceedings 30-3 (BSRLM) available at bsrlm.org.uk © the author - 32 and Feedback. The model suggests that mentors need to exhibit personal attributes that enable them to support mentees by instilling positive attitudes and confidence in them, be encouraging, friendly, take keen interest in the work of the mentee and be able to listen attentively to the problems that the mentee may face during their school based training (Hudson 2004).

Hudson (2004) also argues that mentors need to articulate System Requirements, that is, school and national policies and curriculum documents, so that pre-service teachers can plan quality lessons and implement curriculum requirements and policies. Furthermore, Hudson (2004) appears to suggest that mentors must have good pedagogical knowledge and practices not only for teaching in their own classroom, but also in educating the mentee in both the subject content knowledge as well as the pedagogical practices. Mentoring practices associated with Pedagogical Knowledge can “focus on planning, timetabling, preparation, implementation, classroom management strategies, teaching strategies, [mathematics] teaching knowledge, questioning skills, problem solving strategies and assessment techniques in [secondary mathematics] education context” (Hudson 2004). Effective modeling involves the mentor displaying enthusiasm for teaching the subject. It involves the mentor using effective hands-on activities, good classroom management strategies and having good rapport with students.

Feedback is an essential element in the mentoring process (Hudson 2004). Feedback may involve pedagogical discourse prior to and after the delivery of a lesson. The provision of constructive feedback has the potential to instill confidence in the mentee and requires the mentor to employ the personal attributes and characteristics that support the mentee’s emotional and psychological wellbeing.

Hudson's Five Factor Model for mentoring

The mentoring model developed by Hudson and further elaborated on by Hudson, Scamp and Brooks delineates five factors for effective mentoring in elementary science: personal attributes, system requirements, pedagogical knowledge, modeling and feedback. Embedded

within the model is the notion of educative mentoring which is “mentoring that helps novices learn to teach and develop skills and dispositions in order to continue learning in and from their practice”. This is the only model within the literature to define practices specific to elementary science in order for mentors to positively impact novice learning and development. It helps to provide structure for what good mentoring practices look like and became the foundational ideas within the present study’s conceptual framework.

Hudson's Five Factor Model for mentoring aims at advancing pre-service teachers' pedagogical practices. The mentor's Personal Attributes can aid towards instilling positive attitudes and confidence in the mentee. The mentor's Personal Attributes can also help the mentee to reflect on teaching. A mentor needs to highlight System Requirements, which in its simplest form includes the aims (standards/outcomes), policies and curriculum (teacher's program). Most important to the mentoring process is the mentor's Pedagogical Knowledge, from planning and preparation through to teaching strategies and classroom management, and on to assessment and viewpoints for teaching. This Pedagogical Knowledge can be Modelled by the mentor, particularly displaying effective teaching practices, classroom management strategies and relationship building within the classroom. Finally, Feedback on the mentee's lesson plans, and oral and written feedback after observing the mentee teach, can assist in reflecting on practices

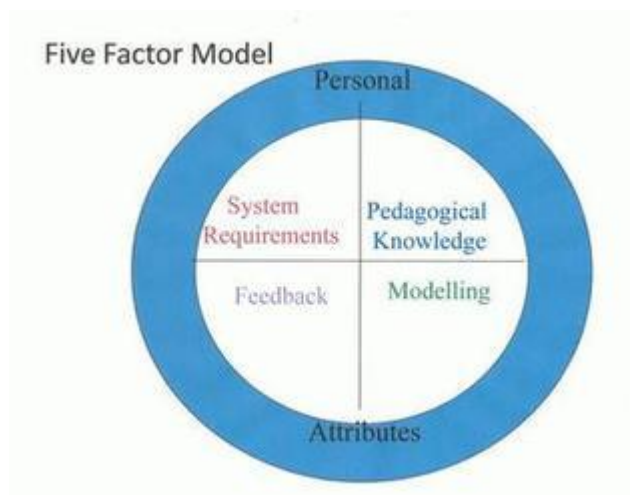

Fig.2-Five factor model by Hudson

Personal Attributes

Supportive – constructive, active listening, open & friendly, available & non-judgment, discussion, sharing-extra photocopies, availability of resources, know of role, how we construct feedback, attentive, flexible, be your own person/teaching style, introducing to staff, including in staff gatherings, making themselves available, friendly approach, open to questions, warm & welcoming, openness, sharing self with student & develop relationship, positive feedback, willing to listen, encourage, positive attitude, realistic, sharing, flexible, trusting, allow time to speak, provide resources & ideas, gently lead, compromise, inclusive in class, desk space, positive attitude “you can do it”,

Instill confidence – promote repeating of good lessons to another grade/s, be positive on proven activity, patience, encourage, feedback, phrasing words, share responsibility, communicate, praise, team teach, smile, relax & enjoy, encourage & start with good points.

Systems Requirements

- Locate where curriculum documents are
- Give copies of year level planning
- Locate useful resources
- Data collection/analysis your process

- Lesson plan format/model
- If possible, arrange for preservice teacher to attend planning meeting
- Explain school planning/individual planning process
- Essential learning
- Copy of unit plan (weekly & daily timetables)
- Adjustments for individual students
- Share and discuss in context

Pedagogical knowledge

Pedagogical knowledge is a key to successful teaching. Effective mentoring for teaching encompasses articulation about pedagogy which requires timetabling, preparation, teaching strategies, and classroom management towards implementing practice and, other aspects such as, developing questioning skills, assisting in problem solving and providing information and guidance for assessment. Such mentoring necessitates clear expectations about teaching practices as well as providing viewpoints about teaching.

Modeling

Another key feature of effective mentoring is the modeling of teaching practices. Modeling provides the mentee with a reference point and an immersion of practice. Modeling includes the mentor's enthusiasm as a teacher to present desirable teaching traits. Importantly, the teacher-student relationship is central to teaching and demonstrating a positive rapport with students can show the mentee how these behaviors can facilitate learning. The mentor also needs to model appropriate classroom language suitable for student learning, teaching (if not what to do, what not to do), effective teaching, classroom management, hands-on lessons, and well-designed lessons.

Feedback

It is within the area of feedback that reflection on practice is brought to the fore. First, the mentor's reviewing of lesson plans enables a dialogue of refining lesson content and strategies before teaching. Second, oral feedback provides an immediate response to the mentee's teaching, while written feedback formalizes the feedback and gives the mentee further opportunities to reflect in order to improve practice. Finally, it is the evaluation (guided self-reflection) of the mentee's teaching that aims to produce more effective practices.

Survey from pre-service teachers in bilingual schools

We have made a questioner for pre-service teachers in bilingual schools. As a result of these survey pre-service teachers agreed that the most of mentors give needed guidelines. They help and support them in their first steps to their career as a teacher. Teach them how to make lesson, how to pass topics so that students will be interested in topic, teach different kinds of methodology in working with students, what kind of extra work must be done to help weak students. And 82% of teachers agreed that if their mentors worked using "Five factor modeling", the result of their mentoring would be much more better. As a solution for these problem I think some guidelines for mentor should be prepared. These guidelines must be based on "Five factor modeling by Hudson". Result of these survey was pleasing, effect of "five factor modeling" on pre-service teachers is very good.

Conclusion

The results discussed above indicate that, overwhelmingly, mentors have personal attributes and mentoring practices for effective teaching of mathematics. However, there are specific areas that need further professional development to ensure that variation in the quality of mentoring in partnership schools is minimized. Clearly, for the mentors, an urgent action in the form of training is needed to develop mentors' practices in relation to an overt discussion of the national curriculum and school policies, training of pre-service teachers in content knowledge and assessment. Moreover, the review of lesson plans prior to their live delivery is essential in

order to avoid the negative impact that inappropriate lessons may have on students especially. Mathematics mentors will therefore benefit from an overt training program that ensures that practices are as good as those related to the provision of feedback after lesson observation.

Literature:

1. C.A.Mullen, Mentorship primer, New York: Peter Lang Publishing, Inc., 2005, p.32
2. S.Feiman-Nemser, Helping novices learn to teach // Journal of Teacher Education, 52, 2001, p.29
3. Maria E. Torres-Guzman; A. Lin Goodwin, Mentoring bilingual teachers // Occasional Papers in Bilingual Education, Number 12, 1995.
4. A.Hargreaves, M.Fullan, Mentoring in the new millennium // Theory into practice. 39(1), 2000, p.52
5. P.Norman, S.Feiman-Nemser, Mind activity in teaching and mentoring // Teaching and Teacher Education, 21, 2005, p.694
6. S.Feiman-Nemser, Helping novices learn to teach // Journal of Teacher Education, 52, 2001, p.29
7. C.A.Mullen, Mentorship primer, New York: Peter Lang Publishing, Inc., 2005, p.38

**PREPARATION OF TEACHERS FOR MULTILINGUAL SCHOOLS ON THE
BASIS OF CAMBRIDGE SYSTEM OF EDUCATION**

**МҰҒАЛІМДЕРДІ КӨПТІЛДІ МЕКТЕПТЕРДЕ БІЛІМ БЕРУДЕ КЕМБРИДЖ
БАҒДАРЛАМАСЫ АРҚЫЛЫ ДАЙЫНДАУ**

Davran GAIPOV, Assist. Prof., Candidate of Science in Pedagogy
Ararylm ADIL, MA student

Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan
davran.gaipov@sdu.edu.kz +77017126626

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan
ararylm.adil@gmail.com +77013951848

Resume

This paper investigates the issues of teacher training programs and centers in Kazakhstan. As the main research purposes the work being done about teacher training process is declared and how the system of education of Kazakhstan is ready to switch to trilingualism is anticipated. The analysis made on achieved data will be useful both for further researches and policymakers.

Резюме

Мақала мұғалімдерді даярлайтын орталықтар мен программаларды зерттейді. Зерттеудің басты мақсаттары мұғалімдерді даярлау барысындағы жұмыстарды анықтау және Қазақстан мемлекетінің үштілді білім жүйесіне қанишалықты дайын екені туралы болжам жасау. Зерттеу нәтижелері зерттеушілер мен тіл саясатын әзірлеуге жауапты тұлғаларға зор көмегі тиеді.

Key words: trilingualism, multilingualism, teacher preparation, training centers

INTRODUCTION

Kazakhstan is a multiethnic country with more than 130 ethnicities. However, no nation's language is restricted or prohibited to learn, which is proved by support of the government that allows learning and teaching those languages in all social minorities.

One of the most important aspects occurring in the Kazakhstani society of economic and social modernization is language policy. The President, Nursultan Nazarbayev, pays much attention to this part of the state policy and implemented a unique project initiated - the trinity of languages, which obviously deserves the most careful study and analysis. In today's multilingual and multicultural world, the issue of conjugacy of languages, search for effective and sustainable programs in the field of languages for the consolidation companies are as topical as never. The purpose of the idea of "Trinity of languages" is to create a world-class education system where learners will be prepared for university- level study in English and ultimately help Kazakhstan compete internationally. Each of three languages has its own function, where Kazakh must be accepted as a state language, Russian as a language of international communication and English as a language of successful integration into global economics. The issue of languages does not seem to be problematic, but as the polyglot Dmitriy Petrov stated: "Language is not that scary, but the way it is taught is". So, main responsibility is on teachers and educators, where teacher development is a serious issue.

This paper investigates the issues of teacher training programs and centers in Kazakhstan and privileges of having been trained at those centers. As the main research issue the work being done about teacher training process is declared. Besides that to what

extent Kazakhstan is ready to switch to trilingual educational system is to be identified with the help of research.

Education System in Kazakhstan

Kazakhstan is trying to gain top quality education going through step by step modernization of its education system to satisfy the demand for innovation in a knowledge-based economy. In our case, educational reform of Kazakhstan can achieve fast and far-reaching results since we are a young country.

In 2011 Kazakhstan began implementing a strategic ten-year programme to overcome the whole education system both in terms of structure and teaching. By joining the Bologna process in 2011, Kazakhstan demonstrated that it was ready and interested in furthering cooperation in global perspectives.

Nazarbayev University, which was founded in 2010, is playing a leading role in the process of innovative educational system. It is introducing and adapting the best available international experience to the curriculum and its research in energy, life sciences and educational policies is already at a high level. Kazakhstan's entry into the international education community as a fully-fledged partner has brought about major changes in our higher education system.

There is being adopted a new model to train the next generation of academic staff. The new PhD programme should produce qualitatively new young academics whose skills will allow them to develop sought after knowledge and integrate into the global academic community. Kazakhstan is also gaining invaluable practical experience by co-operating with top international universities through the international 'Bolashak' scholarship programme. Many 'Bolashak' graduates are at leading positions both in the state and private sectors. At present Kazakhstan is investing considerable financial resources in research. With support from the state, the overall amount of resources directed to research has rapidly grown over the past two years.

As a result of the reforms underway, the Ministry of Education is strengthening the structure of Kazakhstan's education system, and starting new areas of activity as well as introducing cutting edge technologies. All these innovations are directed towards enhancing the quality of education in Kazakhstan and bringing it closer to global standards.

Trilingualism

Language policy in Kazakhstan is Kazakhstan's integration path into the world community. Today there is a Trilingualism policy being implemented into Kazakhstani system, which is aimed at the development of Kazakh, Russian and English languages in Kazakhstan. Figure 1 below illustrates the trilingualism policy of Kazakhstan, where Kazakh as a state language takes much priority, whereas as parts of an engine it can not operate without English and Russian languages.

Figure 1. Trilingualism

Kazakhstan has developed the Concept of development of foreign language education, which from the standpoint of a new methodological approach defines the objectives and content of foreign language education in accordance with international standards.

Discussions about Multilingualism

As the King of the Franks, Charlemagne (742/7 – 814), quoted: ‘To have another language is to possess a second soul.’ This quotation perfectly shows the importance of learning foreign languages. If somebody knows any foreign language, it means that he is aware of culture, traditions, and manners of that language. When a person knows more than three languages he is said to be multilingual. Multilingualism is the natural potential available to every normal human being rather than an unusual exception: “Given the appropriate environment, two languages are as normal as two lungs” (Cook 2002:23). Moreover, according to a study in Luxembourg, multilingualism reduces the risk of early onset of memory problems, and Alzheimer's disease. Dr. Magali Perquin and her team at the CRP (Centre Public de Recherche - Public Research Centre) in health in Luxembourg took a look at 230 subjects of both genders, with an average age of 73 years. What they have in particular is that each of them are at least bilingual, with some speaking up to seven languages. "We've observed that mastering or having mastered at least two languages through one's life has a protective effect on the memory of seniors", explained the author. She also found that trilinguals were three times less exposed to memory problems than bilinguals. Quadrilinguals - up to five times less [19].

Kazakh – Turkish High Schools as Experienced Multilingual Schools

KATEV International Foundation contributes to the development of culture and education in all corners of Kazakhstan, and it is a golden bridge of friendship and understanding between Kazakhstan and Turkey. KATEV International Foundation manages 28 Kazakh-Turkish high schools, Suleyman Demirel University, Zhambyl Economic College in Taraz, Shakhlan elementary schools, and NurOrda international school.

Today Kazakh-Turkish high schools have gained trust of the people and are appreciated by the government. Kazakh-Turkish high schools rate high in our country and abroad. One of the main aims of Kazakh – Turkish High Schools’ policy is to become a significant institution which provides its students with top quality education and breeding. What makes Kazakh – Turkish High Schools significant is their quadrilingual system of education, which enhances students with Kazakh, English, Russian, and Turkish languages. Besides that Kazakh – Turkish High Schools take seriously breeding of students. It is proved by constant cooperation of teachers, students, and students’ parents. It is believed that when there is a strong relationship between the agents of education, it helps and encourages students to learn and develop. Language learning is high priority at Kazakh – Turkish High Schools, they are taught using contemporary methods and modern technology. Social Science subjects are taught in Kazakh and Russian depending on the first language of a student from primary school, and Science subjects are taught in English, and Turkish language is taught as a supplementary language, which makes Kazakh – Turkish High Schools different. Each of four languages has its own role in the policy of Kazakh – Turkish High Schools. Kazakh language is accepted as a state language, and even more as a native language of the citizens. Kazakh as a native language is aimed at teaching love to the motherland, patriotism, breeding of the following generation following traditions and culture of Kazakh nation. English is taught as a tool of political, economic, educational, and technology interrelation. Most of the people try to translate materials of foreign literature, whereas Kazakh – Turkish High Schools’ policy is aimed at providing students with top quality English, so that there will be no need to translate materials, but understand and comprehend them directly.

Kazakh President Nursultan Nazarbayev has praised Turkish schools operating in his country, saying these schools have been making a significant contribution to the development of the Central Asian country. The secret of the lyceums’ popularity could be summed up as rational planning and efficient academic curricula, proper care of the students. They have gained firm foothold in education displaying high standards of their graduates’ training. Our schools could assimilate their experience.

Teachers’ Development. Teacher – training Centers

Having graduated from universities, teachers can refresh their knowledge and skills at teacher-training centers, which provide varieties of courses to get qualified. There are several special-oriented centers, which deal with training teachers. They are “Centre of Excellence”, “Orleu” Institute of Professional Development, British Council, and KATEV International Foundation.

Centre of Excellence

In accordance with the order of the Head of State on May 24, 2011 the Government of the Republic of Kazakhstan approved the conceptual approaches on developing the training system and professional development of Kazakhstani teachers and ordered to establish Center of Excellence in cooperation with foreign partners to develop multilevel in-service training programmes for the pedagogic staff of the Republic of Kazakhstan using the best international experience and pedagogical practice [24]. This project provides the organization of teacher training schools at a special training program conforming to the best international practices. In this context, the partners AEO "NIS" are experts at the University of Cambridge.

According to the results of joint research there has been developed a three-tier training program for teachers of secondary schools. Each level is a single training program, providing classroom training for 2 months and remotely (online) for 1 month. In the future, the experience that teachers gain at the Center of Excellence will be broadcasted for the secondary schools.

Centers of Excellence act as an alternative to the existing system of teacher training

institutions. They combine a system of training and certification at the same time. There are three-month training courses for teachers of secondary schools. Depending on the qualification category of teachers, courses are divided into three levels. So, for teachers of the highest category are first-level courses, the first category - the second level, the second category of teachers or without a category - third level, respectively. Education in the form of training is conducted both in person and in the form of distance. First, second, and third levels are named as Advanced, Intermediate, and Basic levels respectively, as it is illustrated in the figure 2 below.

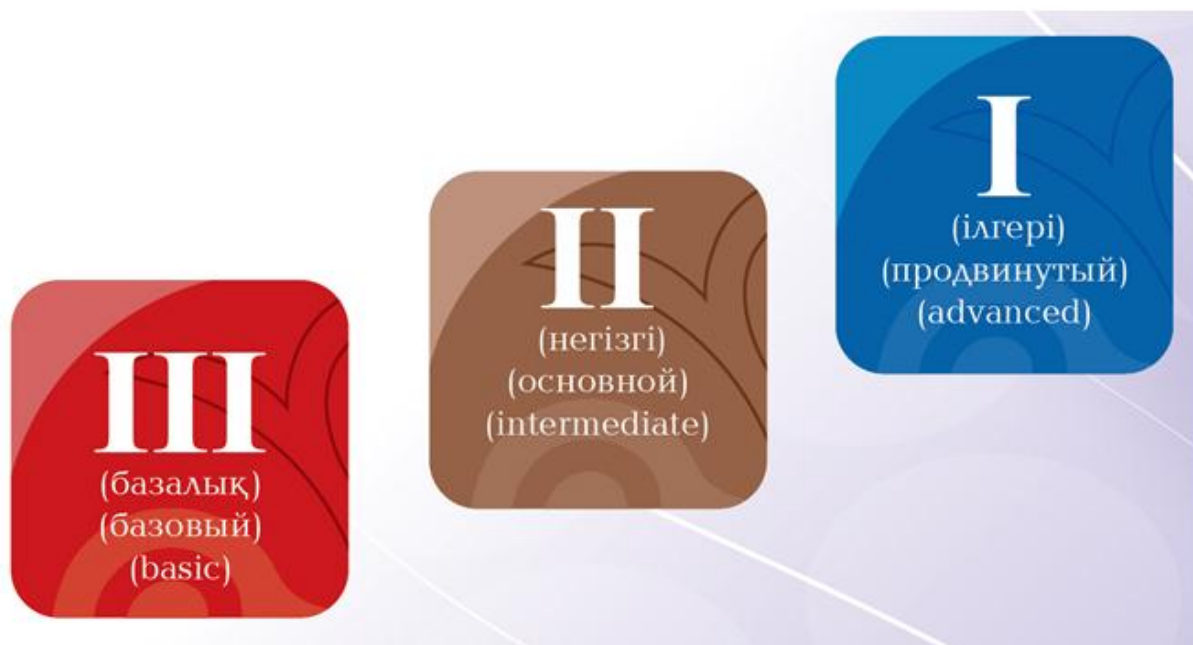

Figure 2. Centre of Excellence. Study groups (ibid.)
“Orleu” Institute of Professional Development

Institute of Professional Development “Orleu” (or further Centre of Professional Development - CPD) has been established by the Government of Kazakhstan to consolidate and coordinate the national in-service training system for teachers and other educational staff at school, college and university levels. Orleu encompasses the network of regional in-service teacher training institutions across Kazakhstan. Mission of NCPD “Orleu” is a systematic professional development of pedagogical staff to improve their professional category acquiring latest approaches and methods, or in other words it is refreshing teaching skills.

The main purpose of the system of professional development is to improve the professional level of the heads of educational organizations, teachers of preschool institutions, schools, organizations, technical and vocational education, higher education, additional education organizations, managers and employees of offices and departments of education regional, city and district levels, managers and employees of regional, Astana and Almaty IPD, district, city and regional methodical study. However, analysis of training institutes shows that during the 10 of the last 15 years to 2011 training system has not been reformed. Naturally, over the years accumulated a number of problems requiring urgent solutions to the current period of the modernization of the training.

British Council

British Council in Kazakhstan facilitates organizing IELTS exams, supplies learners and teachers with online sources of materials, provides with opportunity to study in the United Kingdom. Moreover, British Council supports some organizations related to education. One of them is NCPD “Orleu”. What makes British Council different in terms

of facilitating teachers' job is supplying teachers with ready online materials, which are really helpful during teaching process.

KATEV Teacher – training Approach

There are regularly organized roundtables and seminars for the teachers of Kazakh-Turkish High Schools by KATEV International Foundation. Seminars are attended by both young professionals and experienced teachers of Kazakh – Turkish High Schools. These seminars are organized every year. Experienced teachers share teaching experience with their young colleagues, give important tips. Regularly, representatives of foreign countries are invited to conduct seminars on the needed topics that are decided by officials of KATEV International Foundation. Furthermore, before the beginning of a school year all teachers take tests on English, those whose subjects are taught in English, and their branch subjects (Mathematics, Physics, etc.). Having passed the exams, teachers are invited to seminars depending on their scores: those who get high marks are responsible for conducting seminars for lower teachers. That is similar to coaching system at the Center of Excellence.

Language School at Suleyman Demirel University

Language School at Suleyman Demirel University has been providing the opportunity to receive high-quality, full-fledged, modern education for 15 years. Teaching English at Language School is based on the communicative approach in order to plunge into the atmosphere of a foreign language.

This year, Language School at Suleyman Demirel University tried for the first time teaching Science subject teachers English language for KATEV International Foundation. During the first semester teachers were taught General English. Besides General English Courses they had separate courses of Reading, Writing, Speaking and Listening. Having completed mentioned above courses students were divided into other forms of groups according to their branches, i.e. Physics teachers formed one group of study, teachers of Chemistry formed another group of learners, etc., which would enhance them learning special terms related to their branch subjects only.

METHODOLOGY OF THE WORK AND METHODS OF RESEARCH

Research methods in education are divided into three main types: quantitative, qualitative and mixed methods. In the process of this research mixed type was used.

The population for this study are teachers who have already been trained at teacher – training centers and representatives of those centers. Besides that, there are some independent experts who are currently at positions of lecturers and professors. They are Prof. William Fierman and Yusuf Yaylaci a senior lecture, MA. Sampling of the thesis was chosen according to the reliance on them, as far as these people are direct representatives and source of information. The data for current study was got from the centers' officials, teachers who have been trained and independent professors and lecturers. However, it was not easy to contact center officials, because of that there were tried different ways of getting at least some information.

Data Collection Instruments

In the current research data instruments were questionnaires and interviews . Some interviews were taken face –to – face, whereas some were not. They were taken on the phone, because of confidentiality of the centers and some were required to respond via e-mails. Taking into consideration language competences of the participants, some of the participants were interviewed and questioned in Russian. So, interview and questionnaire questions were translated into Russian.

Data Collection Instruments:

Questionnaire:

- Questionnaire for centers
- Questionnaire for teachers who have been trained

Interview:

- Larissa Borisovna from NCPD “Orleu”
- Assel Gabitovna, Deputy Director of the Head Office of Center of Excellence in Astana
- Yusuf Yaylaci, MA, Suleyman Demirel University, former teacher – trainer
- William Fierman, Professor, retired from Indiana University

In the following part, detailed analysis of the questions will be given.

Validity and Reliability

The research questions and questionnaires of the research are valid because it was designed under control of the diploma supervisor and the researcher’s interests. Moreover, the researcher and the supervisor of the diploma project have discussed all the weak points and possible outcomes. This research is designed with hope to have some contribution into the development of Trilingual System of Education in prosperous perspectives in Kazakhstan.

Scope and Limitations

Doing this research the researcher has come up with a lot of obstacles on its way. Firstly, it was hard to get in touch with the representatives of teacher – training centers. Later on, it was somehow difficult to get needed information concerning statistics, as it was explained to be confidential information. Moreover, some centers required online interviews, i.e. e-mails. Having sent the questionnaires it needed waiting for almost several weeks to get needed information. As far as Multilingual System of Education is quite new, it had some pitfalls in getting needed information.

RESULTS

Findings of the research were not expectable. First, it was aimed to find statistics of the current progress of teacher – training centers and predict future outcomes. However, all centers said that that was confidential information and they could not reveal that kind of information, even if that was needed for research.

Later on it was found out that teachers not depending on their experience, age, and professional category were all trained at teacher – training centers.

As it is illustrated in the pie chart below (Figure 6.) Language School at SDU trains mostly young teachers, whereas Centre of Excellence and NCPD “Orleu” have less amount of young teachers being trained at.

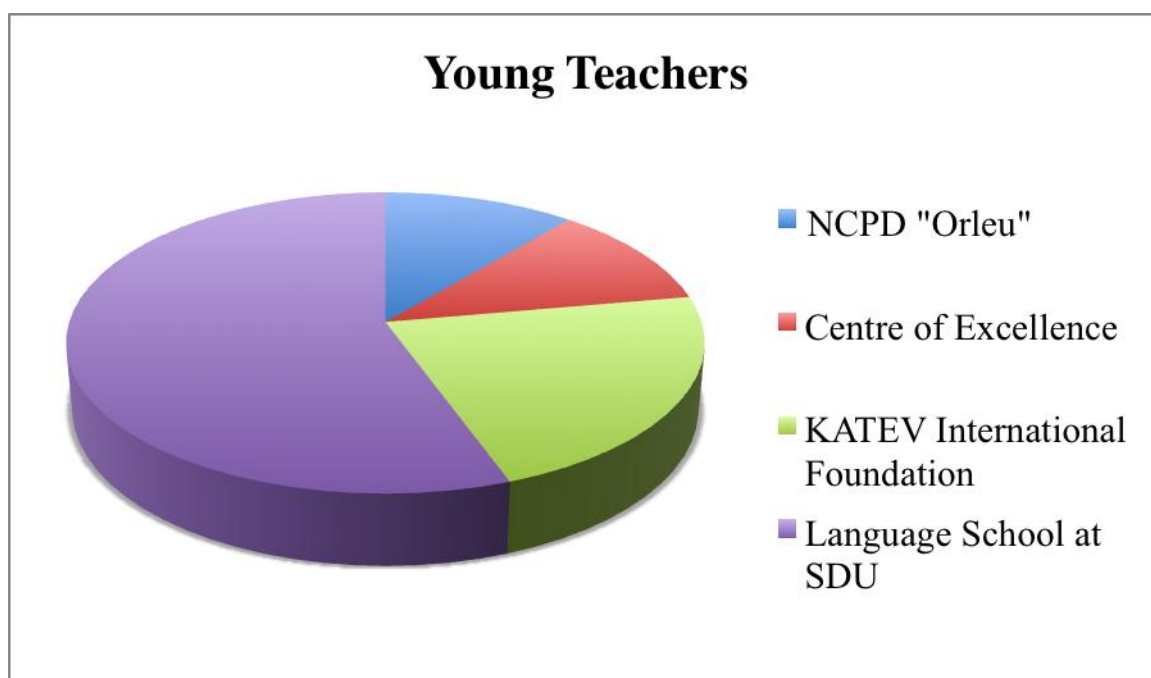

Figure 6. Young Teachers at Teacher – training Centers

In the chart below quite experienced teachers study at the Centre of Excellence, KATEV International Foundation and NCPD “Orleu” respectively. However, Language School at SDU has not enrolled quite experienced teachers yet.

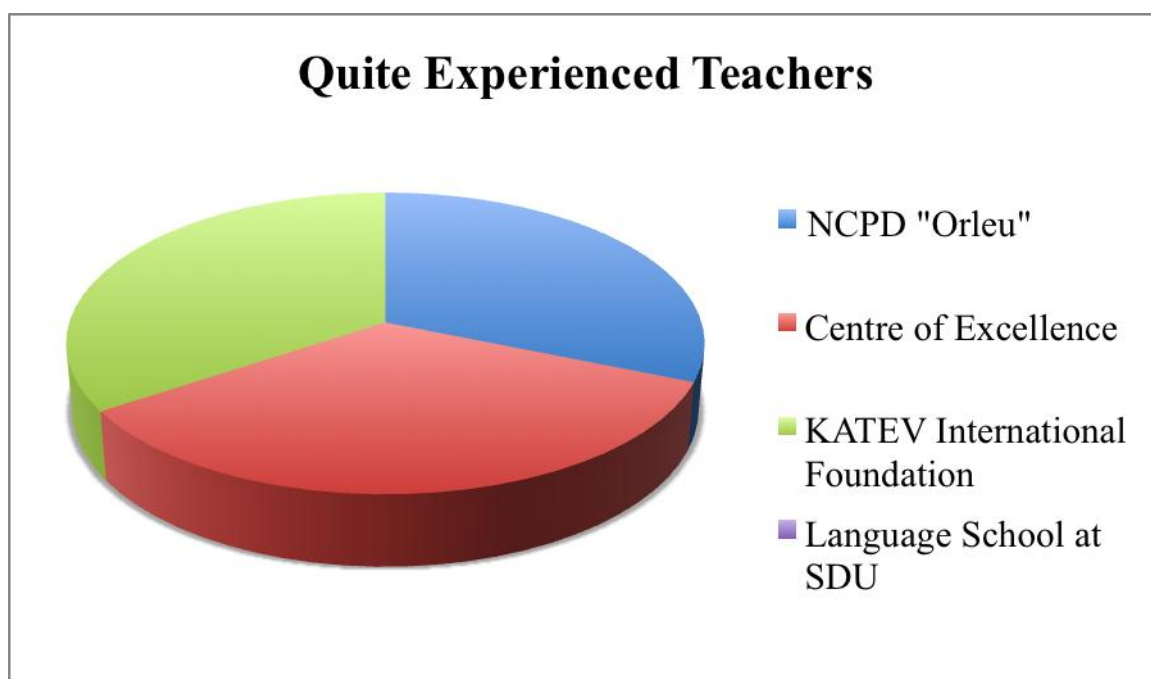

Figure 7. Quite Experienced Teachers at Teacher – training Centers

Figure 8 below clearly reveals that NCPD “Orleu” has the most amount of experienced teachers in comparison to other centers of professional development.

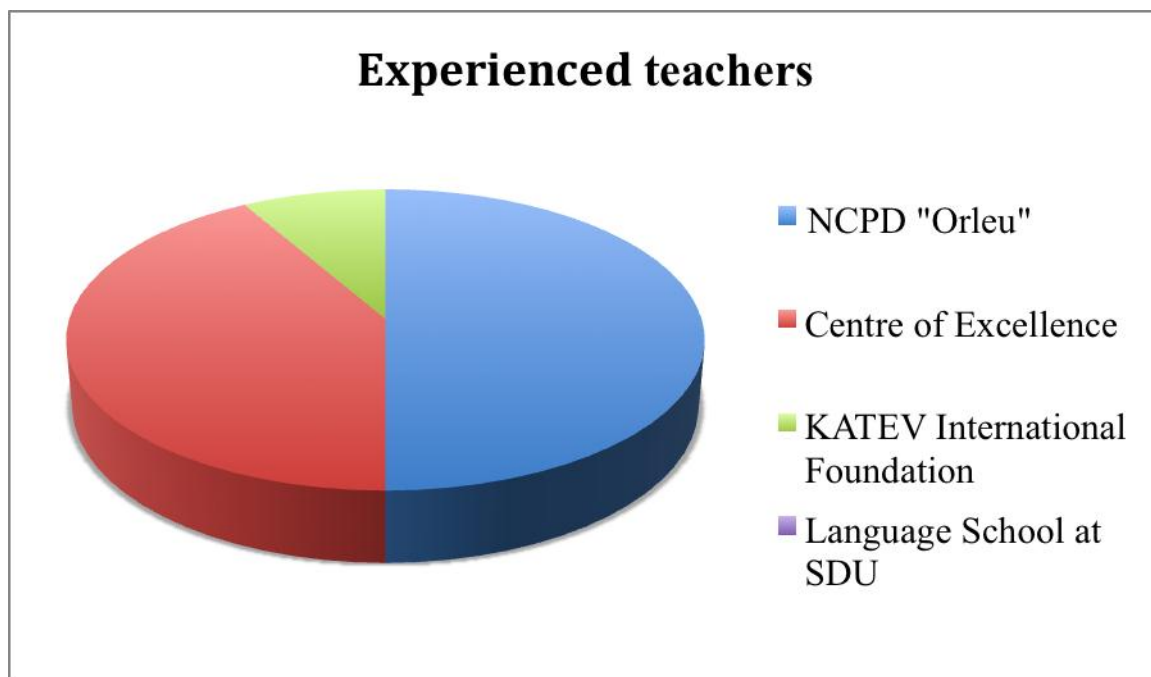

Figure 8. Experienced Teachers at Teacher – training Centers

Furthermore, it was found out that all teachers are able to and allowed to get qualified at teacher – training centres, here is to mention professional categories of teachers and subjects they teach.

Moreover, it was discovered that at NCPD “Orleu” all teachers have to get qualified every 5 years, whereas at the Center of Excellence it is not obligatory. But at KATEV International foundation being trained and examined is also mandatory. Language School at SDU has prepared for the first time young science subject teachers for Kazakh – Turkish High Schools, which is believed to be successful.

Having completed the questionnaire session it was found out that teachers who are trained at the Center of Excellence have privilege in terms of increasing their salary. As it is illustrated in the chart below (Figure 9.) those teachers, who complete the first level, which is Advanced level, gain 100% of their salary plus to their previous one. Those who complete the Intermediate level get 70% plus to their salary, and the Basic level completers get 30% plus to their salary, which is motivating teachers to get trained at.

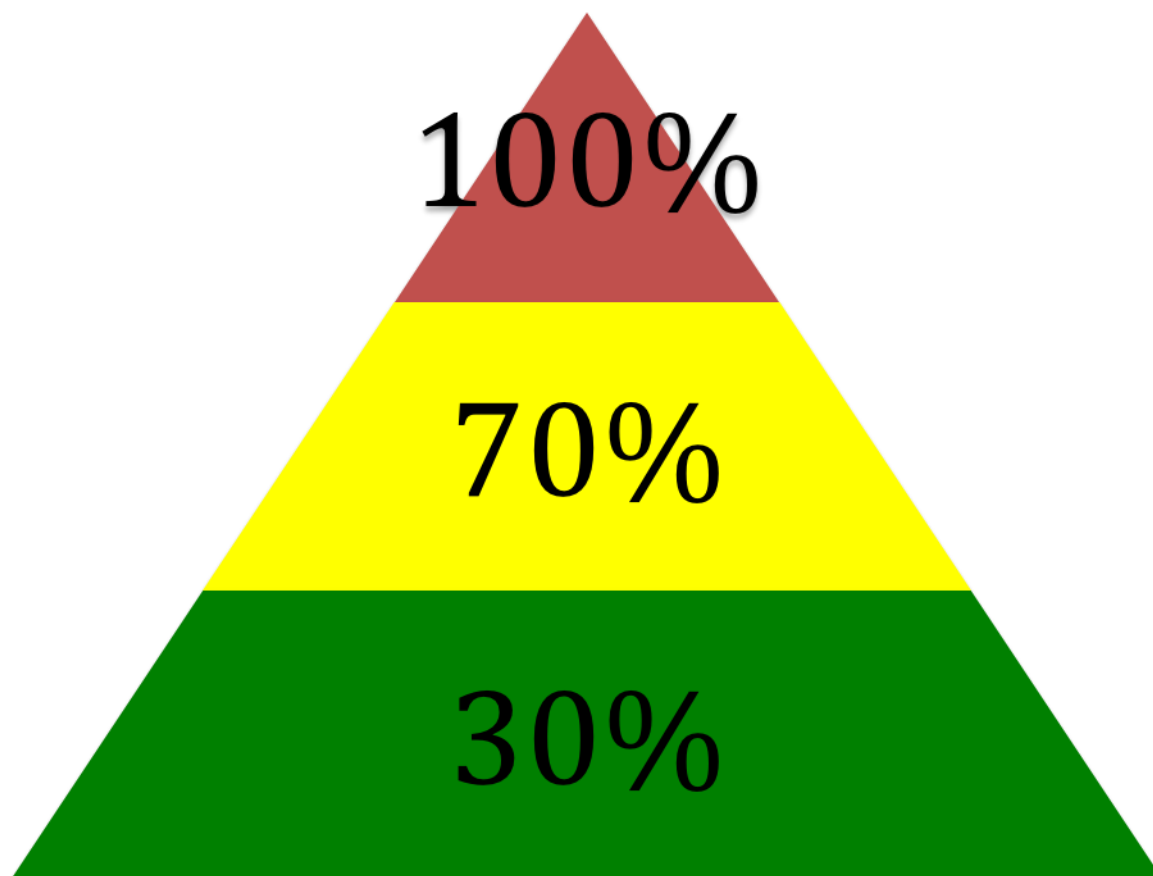

Figure 9. Salary Priority

DISCUSSION

Competence is a combination of knowledge, skills and abilities that allow the subject to adapt to changing conditions. In fact, competence is the ability to operate and survive in certain conditions. However, without knowledge there cannot be any competence, but the knowledge is not yet competence, moreover, without knowledge competence may not occur.

The modern concept of competence includes, in addition to knowledge and skills, and even a number of personal characteristics such as social, emotional, motivational, volitional, which are responsible for successful activity in modern society, are sustainable development and prosperity of society as a whole and individual success.

It is obvious that the essence of the integration of science and education is to build sustainable relationships between scientific and educational activities, primarily on the basis of project financing, management, promotion and interaction. Science education enriches new knowledge, developing new, innovative methods of teaching and education is a source of feeding young science personnel. Solution of many problems of the development of scientific and educational activities depends on their effective interaction.

Main objectives of the present stage of integration of science and education in the Republic of Kazakhstan, in my opinion, should be training for science and high technology, encouraging research at leading universities, academic effort and concentration of university research in the priority areas. Serious problem for the current education system is the lack of scientific training of teachers due to poor participation in research projects.

This raises the question of demand for young professionals. Currently, most universities in Kazakhstan turned into a kind of "diploma mills" that produce specialists, excluding demand for some occupations in the labor market. As a result, the situation is

exacerbated by a sufficiently high level of unemployment among people with higher education, employment or not their specialty, acquired in college.

In accordance with the educational standards for the four-year bachelor's degree should receive basic training in the chosen field and practice to master the core technology in the direction of training to get practical experience and at the same time be prepared to continue their education doing MA or MBA. Achieving these goals is realistic. To prepare a top qualified engineer within four years is not possible. However, our state nowadays requires its employees to get trained time after time, get qualified and regularly learning new things, being open – minded to challenges.

So far, we have talked about the importance of competence and teacher – training centres. In my personal opinion, the key to success of Kazakhstan as a prosperous country with its well – educated generation is the formula below illustrated in Figure 10.

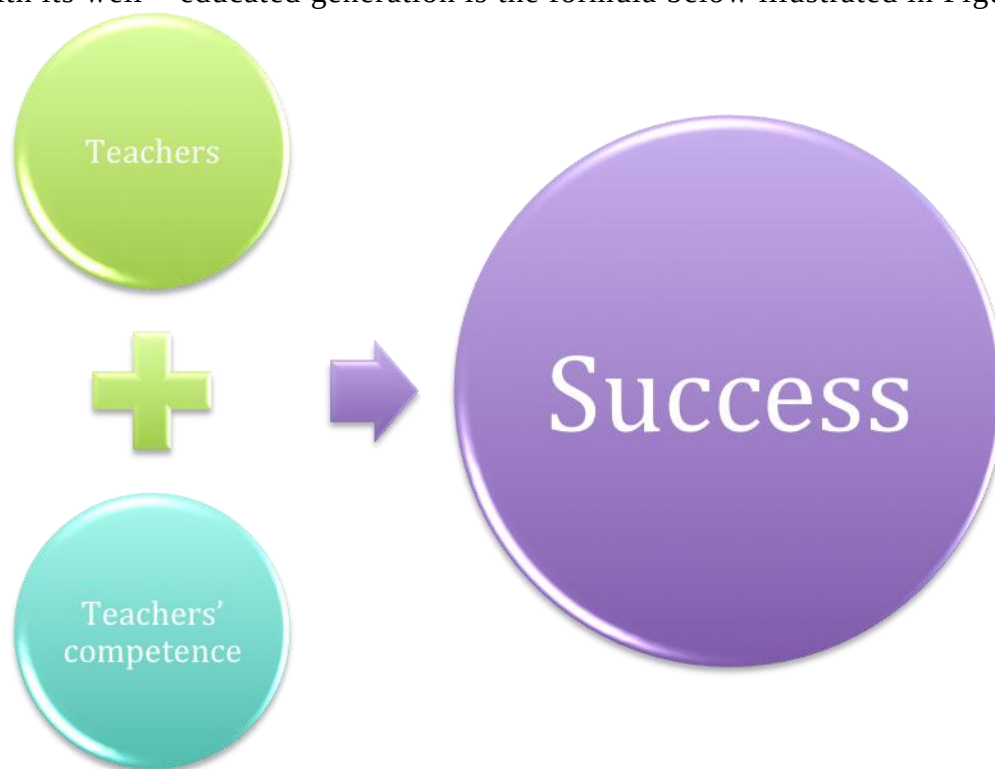

Figure 10. Key to Success

As we have discussed before, knowledge and competence are different things. Everybody can become a teacher, but not everybody can become a competent teacher, which is a key of successful Kazakhstan on the way of its integration to top fifty countries of the world.

Done research led the young researcher to the idea of implementing a new teacher – training center at our university. Having had a year experience at preparing teachers of science subjects for Kazakh – Turkish High Schools totally accepted as multilingual schools, I believe that our graduates are able to complete their jobs successfully.

From the literature review part we learnt that centers of professional development like NCPD “Orleu” and Center of Excellence, which are leading teacher – training centers, are supported by Cambridge Educational System. Let us analyze the impact of Cambridge Educational System to trilingualism policy of the Republic of Kazakhstan.

The long-term aim of the cooperation of Cambridge Educational System and Trilingualism policy of Kazakhstan is to launch a new curriculum with three languages of instruction (Kazakh, Russian and English). At the heart of the project is a collaborative approach to the development of the new curriculum. Cambridge is working on this with

curriculum developers in Kazakhstan and is supplying course plans for teachers to support the introduction of the curriculum into the schools. A programme of teacher training is carried out by local and international teacher trainers working together.

The Center of Excellence trains its teachers mostly in psychological way, here I mean using psychology methods and tricks to make their students competent and motivated to learn. Those things are all taught at SDU and can easily be enhanced as a part of new challenging program for teachers of multilingual schools. From the economical point of view it will help Kazakhstan to decrease the rate of unemployed people. That is mentioned, because most of the graduates of our specialty do not want to become traditional teachers and stay unemployed or get other jobs not related to our field of study.

CONCLUSION

The continuity of multilingual education makes important the idea of succession not only in the content- cognitive but also in the process-technological aspects. Process of changes in higher education of Kazakhstan will not happen in a minute. It needs time, facilities, governmental and international support. But the fact is that it has already begun and gaining momentum. The rapid economic development, political stability, national unity of all nations and nationalities of Kazakhstan will facilitate the process of Kazakhstan's integration into the world educational community.

If you want your children to respect you, you must respect them first. The education you give them will affect their future as well as your own. If we want to see our children taking lessons of well – educated teachers and gaining more and more, we should first start with training teachers ourselves. An educated person is respected everywhere, so, why not gain respect of others and priority of being in top 50 countries of the world showing ourselves as a well – educated nation.

LIST OF THE BIBLIOGRAPHIC REFERENCES:

[1] "WEEKLY REVIEW: Kazakhstan Reforms Its Education System, Relaxes Administrative Barriers for Business." *Kazinform*. Web. 4 Mar. 2014. <<http://www.inform.kz/eng/article/2489275>>.

[2] ГОНЧАРОВА, Анна. "Полиглот Дмитрий Петров: не так страшен язык, как его преподают." *«Экспресс К» — ежедневная общественно-политическая республиканская газета.*, 3 Dec. 2011. Web. 1 Dec. 2013. <http://www.express-k.kz/show_article.php?art_id=61097>.

[3] Zhetpisbayeva, Bakhytgul, Laylya Syrymbetova, and Zhanar Shaikhyzada. "The Conceptual Model of Continuous Multilingual Education." *Middle-East Journal of Scientific Research*. © IDOSI Publications, 2013 12323rd ser. 10.5829 (2013): 1503-507. 17 Oct. 2013. <ISSN 1990-9233>.

[4] Zhaynagul Beisenova and Saltanat Meiramova. "LANGUAGE EDUCATION IN THE ASPECT OF PREPARING STUDENTS FOR PROFESSIONAL CAREER." *European Scientific Journal* 9.28 (2013): 227-237. Oct. 2013. <e - ISSN 1857- 7431>.

[5] Pak, Natalya. "Integration of the Republic of Kazakhstan into Global Educational Scenario: From Reforms in Education to Quality Assurance Enhancement and World Ranking Participation." *Global Management Journal*. Global Management Journal, 9 Dec. 2010. Web. 11 Apr. 2014. <<http://globalmj.eu/2010/12/09/integration-of-the-republic-of-kazakhstan-into-global-educational-scenario-from-reforms-in-education-to-quality-assurance-enhancement-and-world-ranking-participation/>>.

[6] "Address by the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan, January 27, 2012." *Official Site of the President of the*

Republic of Kazakhstan -. Web. 25 Apr. 2014. <http://www.akorda.kz/en/page/address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-to-the-people-of-kazakhstan-27-01-2012_1341926486#page>.

[7] "Казахстан - 2030." *ОФИЦИАЛЬНЫЙ САЙТ Президента Республики Казахстан*. Web. 24 Apr. 2014. <http://www.akorda.kz/ru/page/kazakhstan-2030_1336650228#page>.

[8] Nazarbayev, Nursultan. "Decree of the President of Republic of Kazakhstan No.110 Dated June 29, 2011. The State Program for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan." *OFFICIAL SITE OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN*. Web. 5 Jan. 2014. <http%3A%2F%2Fwww.akorda.kz%2Fen%2Fpage%2Fpage_the-strategy-for-development-of-the-republic-of-kazakhstan_1344248416%23page>.

[9] "О Казахстане." *Национальная Комиссия Республики Казахстан по делам ЮНЕСКО*. Web. 3 Dec. 2013. <http://www.natcom.unesco.kz/rus/about/about_kz.html>.

[10] Zhumagulov, Bakytzhan. "EDUCATIONAL REFORM IN KAZAKHSTAN." *Education News*. EducationViews.org, 30 July 2012. Web. 15 Nov. 2013. <<http://www.educationviews.org/educational-reform-in-kazakhstan/>>.

[11] "Bolashak: Kazakhstan's Education System." *Embassy of the Republic of Kazakhstan*. Web. 10 Dec. 2013. <<http://www.kazakhembus.com/page/bolashak-kazakhstans-education-system>>.

[12] "The Education System in Kazakhstan." *StudyLands. International School Search*. Web. 11 Dec. 2013. <<http://www.studylands.com/guide/KZ-education.htm>>

[13] "Kazakhstan - Educational System-overview." *Education Encyclopedia - StateUniversity.com*. Web. 12 Feb. 2014. <<http://education.stateuniversity.com/pages/761/Kazakhstan-EDUCATIONAL-SYSTEM-OVERVIEW.html>>.

[14] "School Education in Kazakhstan Must Be Trilingual – President Nazarbayev." *Embassy of the Republic of Kazakhstan*. Web. 5 Sept. 2013. <http%3A%2F%2Fwww.kazakhembus.com%2Farchived_article%2Fschool-education-in-kazakhstan-must-be-trilingual-%E2%80%93-president-nazarbayev>.

[15] Tuymebayev Zh.. (2009). *The Aims of Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the Way to the Bologna Process*. Speech of Minister of Education & Science of the Republic of Kazakhstan at al-Farabi Kazakh National University, February 5. Retrieved November 28, 2009, from http://www.edu.gov.kz/fileadmin/user_upload/2009_god/files/Speech_of_Minister_of_Education_and_Science_of_the_Republic_of_Kazakhstan_dokladZh.doc

[16] Key direction in Kazakhstan's foreign policy – development of relations with EU. Retrieved May 9, 2010, from <http://www.inform.kz/eng/article/2257286>

[17] Law of the Republic of Kazakhstan 'On Education'(in the Russian language). (1999). Retrieved December 20, 2008, from http://www.edu.gov.kz/ru/normativno_pravovye_dokumenty/zakon_obrazovani/

[18] "The Benefits of Multilingualism." *Multilingual Living RSS*. Web. 5 Jan. 2014. <<http://www.multilingualliving.com/2010/05/01/the-benefits-of-multilingualism/>>.

[19] "Page F30: Not Just Bilingualism, but Trilingualism and above Help Battle Memory Loss Even More." *Page F30*. 15 Mar. 2011. Web. 10 Feb. 2014. <<http://www.pagef30.com/2011/03/not-just-bilingualism-but-trilingualism.html>>.

[20] "School Education in Kazakhstan Must Be Trilingual – President Nazarbayev." *Embassy of the Republic of Kazakhstan*. Web. 3 Oct. 2013. <http%3A%2F%2Fwww.kazakhembus.com%2Farchived_article%2Fschool-education-in-kazakhstan-must-be-trilingual-%E2%80%93-president-nazarbayev>.

- [21] "Kazakhstan Joined Bologna Process at Sitting of Bologna Ministerial Forum." *KAZINFORM International News Agency*. 11 Mar. 2011. Web. 5 Mar. 2014. <<http://inform.kz/eng/article/2247114>>.
- [22] "Bologna Process Principles Integrated into Education System of Kazakhstan." *World DIDAC Astana*. 29 Nov. 2011. Web. 5 Mar. 2014. <<http%3A%2F%2Fwww.worlddidac-astana.com%2Fpress%2Fpress-releases%2Fbologna-process-principles-integrated-education-system-kazakhstan>>.
- [23] МУХАМЕТКАЛИЕВ, Тасболат. "Болонский процесс в Казахстане: объективный взгляд." *РЕФОРМА. СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ* 1.81 (2011): 20-24. *obrazovanie.kz*. 2011. Web. 19 Mar. 2014. <http://www.obrazovanie.kz/pdf/2011_1/20-24.pdf>.
- [24] Информационная служба ZAKON.KZ. *В Казахстане создан Центр педагогического мастерства. Информационная служба ZAKON.KZ*. 13 Feb. 2012. Web. 12 Jan. 2014. <<http://www.zakon.kz/kazakhstan/4473198-v-kazakhstane-sozdan-centr.html>>.
- [25] Wilson, Elaine, Fay Turner, Assel Sharimova, and Simon Brownhill. "Reform at Scale: Teacher Development in Kazakhstan." Thesis. University of Cambridge, UK; Centre of Excellence, Astana, Kazakhstan, 1-18. Web. 14 Apr. 2014. <<http://www.educ.cam.ac.uk/people/staff/wilson/TeacherEducationReform-in-Kazakhstan29082013.pdf>>.
- [26] *CENTRE OF EXCELLENCE*. Web. 4 Oct. 2013. <<http%3A%2F%2Fcpm.kz%2Findex.php%3Flang%3Den>>.
- [27] Искаков Ж.М. Трехязычие в Казахстане: миф или реальность <<http://www.kspi.kz/rus/component/content/article/29-institute/vestnik-kgpi/1972-кросскультурное-и-полиязычное-образование-в-современном-мире>>
- [28] William P. Rivers, Factors Influencing Language Choice among Undergraduates in Kazakhstan, 2003, <academia.edu>
- [29] Juldysz Smagulova, On the Likelihood of Language Conflict in Kazakhstan, 2003, <academia.edu>
- [30] Kuzhabekova, Aliya S. "Past, Present and Future of Language Policy in Kazakhstan." Thesis. University of North Dakota, 2003. Print.
- [31] Cenoz, Jasone, and Fred Genesee. *Beyond Bilingualism: Multilingualism and Multilingual Education*. Clevedon: Multilingual Matters, 1998. Print.
- [32] Fierman, William. "Language Vitality and Paths to Revival: Contrasting Cases of Azerbaijani and Kazakh." *International Journal of the Sociology of Language* 2009.198 (2009): 75-104.
- [33] Cenoz, Jasone. "THE INFLUENCE OF BILINGUALISM ON MULTILINGUAL ACQUISITION: SOME DATA FROM THE BASQUE COUNTRY." *Academia.edu*. University of the Basque Country, Web. 3 Sept. 2014.
- [34] Fierman, William(2009)'Identity, Symbolism, and the Politics of Language in Central Asia',*Europe-Asia Studies*,61:7,1207 — 1228
- [35] Fierman, William. "KAZAKH LANGUAGE AND PROSPECTS FOR ITS ROLE IN KAZAKH "GROUPNESS"*. " *Ab Imperio* 2005.2 (2005): 393-423. [Http://mason.gmu.edu/~cenasia/Fierman.pdf](http://mason.gmu.edu/~cenasia/Fierman.pdf). Web. 4 Oct. 2013. <<http://mason.gmu.edu/~cenasia/Fierman.pdf>>.
- [36] Fierman, William. "Language and Identity in Kazakhstan: Formulations in Policy Documents 1987–1997." *Communist and Post-Communist Studies* 31.2 (1998): 171-86. [Http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0967067X98000051](http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0967067X98000051). Web. 5 Nov. 2013.
- [37] Tastanbekova, Kuanysh. "Multilingual Education Policy in Kazakhstan: What Makes Policy "Trinity of Languages" Contradictory to Current Situation in Language Education?" (2010): n. pag. *Academia.edu*. <https://www.academia.edu/248785/Multilingual_Education_policy_in_Kazakhstan_what>

_makes_policy_Trinity_of_Languages_contradictory_to_current_situation_in_language_education>.

[38] Baldauf Jr, Richard B.(2006) 'Rearticulating the Case for Micro Language Planning in a Language Ecology Context', *Current Issues in Language Planning*, 7: 2, 147 — 170

[39] DOĞANAKSOY, IPEK. *THE ROLE OF LANGUAGE IN THE FORMATION OF KAZAKH NATIONAL IDENTITY*. Thesis. MIDDLE EAST TECHNICAL UNIVERSITY, 2008. Ankara: MIDDLE EAST TECHNICAL U, 2008. Print.

[40] Zharkynbekova, Sholpan. "Integration Processes in Kazakhstan and Their Influence on the Process of Language Planning." Eurasian National University, Kazakhstan.

[41] Kulzhanova, Ainur. "LANGUAGE POLICY OF KAZAKHSTAN: AN ANALYSIS." Thesis. Central European University Department of Public Policy, 2012. Print.

[42] Burmistrova V. PhD, Main features of the project "The trinity of the languages" and its implementation in Kazakhstan, *Karaganda State Medical University, Kazakhstan*

[43] Marquardt, Kyle L. *Language and Sovereignty: A Comparative Analysis of Language Policy in Tatarstan and Kazakhstan, 1991-2010*. Thesis. UCLA Asia Institute, 2013. Los Angeles: UCLA Program on Central Asia, 2013.

[44] Pavlenko, Aneta. "Multilingualism in Post-Soviet Countries: Language Revival, Language Removal, and Sociolinguistic Theory." *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 11.3-4 (2008): 275-314.

[45] Fierman, William. "Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools." *Russian Review* 65.1 (2006): 98-116.

[46] BYRAM, Michael, *Languages and Identities*, University of Durham, United Kingdom, 2006.

[47] "NCPD Orleu." *NCPD Orleu*. <http://www.orleu-edu.kz/Index_eng>.

[48] *CENTRE OF EXCELLENCE*. <cpm.kz>.

[49] *British Council | Kazakhstan*. <<http://www.britishcouncil.kz/>>.

[50] KATEV ҚАЗАҚ-ТҮПІК ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ. <<http://www.katev.kz/>>.

[51] Zimanov, Salyk. "Kazakh-Turkish High Schools. Valuable Experience." *Республиканская газета Казахстанская правда*. 17 Sept. 2003. <http://newsite.kazpravda.kz/eng/society/kazakhturkish_high_schools_valuable_experience.html>.

[52] "Nazarbayev Hails Turkish Schools in His Country." *Today's Zaman, Your Gateway to Turkish Daily News*. 01 Sept. 2011. <<http://www.todayzaman.com/news-255479-nazarbayev-hails-turkish-schools-in-his-country.html>>.

[53] Жетписбаева, Б., and О. Аринова. "От идеи «Триединство языков» Н.А.Назарбаева до полиязычного образования в Казахстане." *Вестник КпГУ* 4 (2012) <<http://articlekz.com/node/1411>>.

[54] Жумабекова, Г. "Интеграция науки и образования в Казахстане." (2011)

[55] Жумағалиева, Д. "Повышение квалификации педагогов с учетом компетентностно- ориентированного содержания образования." *Вестник КпГУ* (2012)

[56] Игибаева, А. "Проблемы периодизации, этапы становления и развития образовательной системы Казахстана." (2009)

[57] Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // *Казахстанская правда*. — № 33(25278). — 2007.

[58] Erkebulanov, Erbolat. "Trinity of Languages in Kazakhstan: Dreams and Reality." Interview by Anvar Raimov. *CENTRAL ASIA ONLINE*. 2008.

GREETINGS AND ADDRESS TERMS OF CENTRAL ASIAN UNIVERSITY STUDENTS USED IN EMAILS TO THEIR ENGLISH LECTURERS

ОРТА АЗИЯ УНИВЕРСИТЕТІ СТУДЕНТТЕРІНІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІ
МҰҒАЛІМДЕРІНЕ ЭЛЕКТРОНДЫ ПОШТА АРҚЫЛЫ СӘЛЕМДЕСУІ МЕН
ХАБАРЛАСУЫ

Dinara KARIMOVA, MEd, MA in FL

KIMEP University, Almaty, Kazakhstan
karimova@kimep.kz +7 747 461 2565

Resume

This study explored Central Asian, mainly Kazakhstani, university students' greetings and address terms used in written correspondence with an English language lecturer. The findings indicated that the general address tone was semi-formal with the frequent use of the lecturer's first name and a typical greeting "Hello"; the use of power-politeness and formal vocatives was employed mainly by male students; students in academic English courses used more address terms and greetings than learners at the foundation level; and 28 out of 30 participants followed the avoidance strategy and used zero greetings and address terms in their emails to the lecturer.

Key words: greetings, address terms, students, emails, Central Asia

Introduction

In interaction, besides sharing thoughts and factual information, people consciously or unconsciously reveal their cultural, social and other identities, define and negotiate their relationships and show the level of friendliness or formality they wish to establish with their interlocutors. Terms or forms of address include and reflect all these different functions of language as different choices of addressing people express feelings and attitudes as well as the nature of relationship between the interlocutors (Formentelli, 2009). One of the specific domains of address is the address strategies and behaviors used by university faculty and students who teach and study in English throughout the world. This topic has been explored in the British higher education institutions (Bargiela et al., 2002; Dickey, 1997; Formentelli, 2009) and within American academic settings (Brown & Ford, 1961; Murray, 2002; Yang, 2010). The use of address terms in some academic settings seem to be changing over time. For instance, in early 2000s, Murray (2002) found that American English speakers tend to abandon the power dimension and formal distance forms and demonstrate more intimacy and familiarity in interactions, in other words, they favor the solidarity dimension in the power-and-solidarity model of the address phenomenon. While conducting his research at a British university, Formentelli (2009) came across a conclusion that many British students often employed formal vocatives (title + surname and honorifics) towards their lecturers. Still the question of how to properly address lecturers in English in oral interactions and written correspondence concerns not only researchers, but many students themselves. It is now widely discussed by both native and non-native English speaking students on different online forums including *Thestudentroom.co.uk*, *Forumwordreference.com* and others.

To date, only a limited number of studies have explored how students for whom English is a second language address their English teachers. For example, Levy (n. d.) draws ESL participants' attention to the necessity to teach an appropriate address register in an academic setting because such phrases like "Yo, Dude" is perhaps fine for the dormitories, but not the classroom. However, there is almost no available research on the usage of address strategies by English learning students in Central Asia, particularly, in Kazakhstan. Besides, there is limited research examining the differences, if any, in address terms and greetings used by female and

male undergraduate ESL learners in written correspondence with their faculty. In addition, it is difficult to find educational literature comparing the address terms and greetings selected by ESL students who study at various levels of English language courses. So, the purpose of this study is thus to explore the written practice of greetings and address among Central Asian students who study at a Western-type university in Kazakhstan in relation to the power-and-solidarity model and the widely accepted norms of address in academia, where English is the main language of instruction and learning. There are four research questions to be explored in the study. The first one is, “What kind of greetings and address forms are used by foundation and academic English students in written correspondence with their lecturers?” The second one is, “What level of formality expressed in greetings and address terms is observed in this correspondence?” The third one is “Does gender as a social factor influence the students’ choices of greetings and address forms?” And the last question is “Does the duration of learning English by university students influence the students’ choices of greetings and address forms”

Methodology

I used an ethnographic method in order to conduct this research and to capture social meanings and ordinary academic activities of Central Asian students during their normal correspondence with the lecturer at an English-based university. I decided to focus on the observation of the out-of-class participant correspondence with the English language lecturer because of immediate availability of necessary data.

Context. To minimize any possible risk to the site, I used acronyms instead of the true name of the institution and its official course titles. So, the research project was implemented at the University, which is an urban, independent, Western-type institution located in Almaty, Kazakhstan. All degree programs are taught in English by both local Kazakhstani, whose native language often is either Kazakh or Russian, and foreign faculty from different countries. Thus, it is crucial for the students to be fluent users of English, too, in order to successfully study in language, general and core subjects. Having been admitted to the University, undergraduate students should take either foundation or academic English courses depending on their level of proficiency.

Participants. The targeted group was all students at the University taking academic and foundation English classes with the focus on those learners who took classes from me during the last two academic years. The participants include 13 male and 17 female students, of whom 18 participants took an academic reading and writing English class (thereafter ARW) and 12 studied at a second-level foundation English course (thereafter FE). Most of the participants in both courses are Kazakhstani residents with only two male students coming from Uzbekistan and Tajikistan. In addition, being an English language lecturer for whom English is a second language, I took part in the study because I decided to use a convenience sampling approach and collect already available, yet original data from my students. So, for the study investigation and analysis purposes, I used emails of my undergraduate students, who studied in one of my foundation or academic English courses in 2013. In the classroom, at both foundation and academic level, I usually ask the students to address me, preferably, by my first name *Dinara* in order to establish more solidarity and friendliness between the learners and me.

Tools. The data was collected from 196 electronic messages received from the students studying in the academic reading and writing as well as the foundation English courses. The messages were not sorted; I included both messages with text and blank emails (just with an attached task). As for the instrument, I tested the data according to the four main address strategies generally employed in the academic settings in the English-speaking countries. These strategies include title + last name (TLN), first name (FN), honorific (HON) and avoidance (Formentelli, 2009). In addition, university members use the word *Dear* + title + last name, *Dear* + first and last names and *Dear* + honorific + last name to indicate more formality or *Dear* + first

name or *Hello* + first name to emphasize less formality in academic English written correspondence (Lee, 2008).

Study Results: Academic Reading and Writing Course Students

I collected and explored 117 emails from 11 ARW female students and 46 emails from six ARW male students. Table one illustrates three main address strategies used by the ARW female students in their emails to me: first name (FN), *Dear* + first name (DFN) and avoidance (AVO), or zero explicit address form. The two common address strategies found in the ARW male students' messages were first name (FN) and avoidance (AVO), or zero explicit address form. Both female and male participants also use first + last name (FLN), honorific + first name (HFN) and *Dear* + first and last names (DFLN). However, there were some differences in the address terms in these two groups. Female students occasionally chose *Dear* + title (DT), and *Dear* + honorific + first name (DHFN), whereas male learners opted for honorific + last name (HLN), *Dear* + honorific + last name (DHLN) or even first + patronymic name (FPN).

Table 1

ARW Female Students Address Strategies and Greetings: Frequency and Examples

FN	FLN	HF	DF	DFN	DT	AVO
	N	LN				
4 students (36 %)	2 students (18 %)	2 students (18 %)	1 student (9%)	4 students (36 %)	1 student (9%)	11 students (100%)
Hello Dinara!	Good evening Dinara Karimova,	Miss Dinara,	Dear Dinara Karimova,	Dear Dinara,	Good Morning Dear Teacher	None

ARW Male Students Address Strategies and Greetings: Frequency and Examples

FN	FLN	HF	DFL	HLN	FPN	DH	AV
	N	N	N			LN	O
2 students (33 %)	1 student (16 %)	1 student (16 %)	2 students (33%)	1 student (16%)	1 student (16%)	1 student (16 %)	5 students (83 %)
Good morning Dinara!	Hello, Dina ra Kari mova.	Добрый день Ms. Dinara,	Dear Dinara Karimova,	Good evening, Miss Karimova,	Здрав ст-уйте Динара Камидовна)	Dear Ms. Karimova,	No ne

One of the most communicative ARW female students used the most number of formal greetings and address terms such "Good morning!", "Dear Dinara Karimova" and others; however, her four messages were typed in capital, which is not a normal practice in an English academic setting. Another such a frequent writer used quite informal greetings with occasional address terms, for example, "Hello Dinara!", "hello!", "hi!" and others. So, based on the results, the most common greeting was "Hello" followed by "Good evening". The most typical address form was "Dinara"; the other address forms were "Miss Dinara" and "Dear" used with "Dinara" or

“Dinara Karimova”. Also, all female ARW students in some or most of their messages avoided to greet and address their lecturer at all.

As for the male ARW students, during the course period, six out of seven male students corresponded with their lecturer. Only one student always included some greeting and address form in all his emails, whereas five other students employed the avoidance strategy in either some or all of their messages. The most communicative student included various semi-formal and informal greetings and address terms (in both English and Russian) in his messages such as “Hello, Ms Dinara.”, “Good evening, miss Karimova.”, “Здравствуйте, Ms. Dinara :)” and others. Another student used the most formal greetings and address terms such as “Dear Ms. Karimova” and “Dear Dinara Karimova.” The review of the results indicated that the most common greetings among male ARW learners were “Hello” and “Good evening”. The most typical address form was “Dinara Karimova”, mainly used with “Dear”; another common address form was “Dinara”. Surprisingly, one male student mixed the English and Russian languages to create his special greetings and address terms including “Здравствуйте Динара Камидовна)”, “Здравствуйте, Ms. Dinara :)” and “Добрый день Ms. Dinara,”.

Study Results: Foundation English Course Students

Second, I received 33 emails including 18 sent by six female learners and 15 emails by six male students. One female and one male student never sent any electronic messages to their lecturer; they communicated with the teacher just verbally and submitted the tasks only in the hard copy. Actually, the students were asked to print and bring their tasks to every class so that they can share, peer review and edit, if necessary, their work before submitting it to the instructor. Also, most FE students preferred to stay after class to ask a question, clarify a task or inform the teacher about something related to the coursework. Another reason might be that the students studying at a lower-level foundation English course were not yet comfortable with writing in English and perhaps making some grammatical or lexical errors. For some students, who had just finished their high schools with the language of instruction being either Russian or Kazakh and who studied and used English only during their English lessons, this was their first course conducted just in English, for others – the second one. As a result, the frequency of electronic correspondence is not remarkable.

According to the data shown in table two, both FE female (83%) and male (100%) students used the avoidance address strategy (AVO) more than any other in most of their electronic messages. The other address choices were dissimilar. For example, female participants addressed me by first name (FN) or first + last name (FLN) or used a neutral pronoun you (P). Only one male student FEM1 demonstrated the use of other address forms including Dear + title (DT), Dear + title + first + last names (DTFLN) and Dear + first + last name (DFLN).

Table 2

FE Female Students Address Strategies: Frequency and Examples

FN	FLN	P	AVO
2 students (33%)	1 student (16%)	2 students (33%)	5 students (83%)
Good afternoon, Dinara!	Dinara karimova	Hello, can you send me...?	None

FE Male Students Address Strategies: Frequency and Examples

DT	DTFLN	DFLN	AVO
1 student (16%)	1 student (16%)	1 student (16%)	6 students (100%)

Dear teacher	dear our teacher Dinara Karimova	Dear Dinara Karimova	None

Only FE female participant has turned out to be the most communicative student, who used the most number of formal greetings including “Good afternoon,” and “Good evening,”; this student addressed me by first my name “Dinara”. Two learners chose to use the pronoun “you” in addressing their instructor. Besides, although the majority of female students used some kind of a greeting or an address term in their emails, they also sent messages without any greeting and/or address term. In addition, two female students sent blank messages without any text at all. Overall, the most frequent greeting and address term were “Good evening” and “Dinara”. The most communicative student was actually the only male learner who used a formal address form such as “Dear Dinara Karimova”. However, this and other address forms used by this student were included when he posed some questions or requests to the teacher; he also avoided any messages at all when he submitted a written task. The other male learners avoided to use any greeting and address form in their rare messages, which often came blank, but with an attached task.

Discussion

Overall, the general greeting and address tone of both ARW and FE male and female students is semi-formal, which is expressed by using the greeting “Hello”, the lecturer’s FN, lower-case letters and smile symbols. Indeed, only a few male and female ARW and FE participants employed power-politeness and used formal vocatives indicating distance with the lecturer because of her occupational status in the institutional hierarchy. Furthermore, some students personalized their greetings and/or address terms, perhaps, to differentiate their linguistic choices and express their sympathy towards the teacher. One reason of the overall tendency to use semi-formal greetings and address forms might be that the lecturer herself tries to create a more informal and learner-friendly atmosphere in the classroom that emphasizes learner-centeredness, more “horizontal” and open-minded relationships between the students and lecturer when all participants are invited to share personal opinions, agreements and disagreements and give and accept peer and instructor criticism. Some evidence that students react to this can be found in the greetings and address forms themselves that are written in the semi-formal or informal style from the linguistic perspective. Although most female ARW learners addressed the lecturer quite formally *Dear Dinara* (36% of participants) and *Dinara* (36% of participants), overall they used more informal greetings, address terms, smile symbols and lower-case format than the male ARW students. However, the male ARW participants demonstrated a little bit more formality in addressing the lecturer rather than female ARW students. For example, one third of them used such address forms as *Dear Dinara Karimova*. Furthermore, none of the participants who included some greeting and address term chose an informal style in writing often expressed by lower-case letters, smile symbols and other signs.

As for foundation English students, it is difficult to interpret the results of the male students because only one person included quite formal address terms, but the rest avoided both greetings and address terms at all. The female FE students were more outspoken in their messages and generally used semi-formal to formal greetings and address forms. It seems that gender does affect the students’ choices of greetings and address forms, which, to some extent, indicate the general tone of writing as well as social and academic relationships of the female and male learners towards their English lecturers. One possible explanation of such results might be that female students choose a bit more informal style of communicating with the lecturer because the lecturer herself is a young woman. Perhaps, it seems easier for the female learners to

establish more solidarity and rapport with the close-age person of the same gender who herself promotes friendliness, open-mindedness and informality in and outside the classroom.

Although most of the ARW and quite a few FE students used some kind of greeting and address term in their messages, all but two of them followed the avoidance strategy and used zero greetings and address forms. This happened mainly when the students sent primarily blank messages with an attached written task, for example, a paragraph, draft version of an essay, article critique or another piece of work. A reasonable explanation to why the students avoid greetings and address terms is that they deliberately omit them and decide not to commit themselves to any interpersonal expressions. Another account might be given to that some students did not know how to properly address the lecturer in emails. On the one hand, since there is a hierarchical distinction between the social status of student and lecturer in academia, many students believe they need to be formal and polite towards faculty. On the other hand, since the lecturer asked to call her first name, welcomes friendliness and informality in class and did not mention any preferences in greetings and address terms in electronic interaction, the students might be confused with how they can maintain a proper balance between being too formal or, on the contrary, too informal in written correspondence.

The length of studying in English at the University appears to play a role in the participants' use of English electronic correspondence. Actually, most of the AWR student participants either had finished some foundation English courses before joining the academic course or showed excellent English proficiency when entering the University and thus were exempt from taking foundation courses. All in all, the ARW female and male participants used various greetings and address forms more frequently than the FE learners. Indeed, for the majority of the FE participants this second-level foundation course was either the first or the second course at the University; the students were careful with communicating with the faculty and demonstrating their English skills in and out of the classroom as they were still learning about the University's academic culture, exploring appropriate behaviors and gaining confidence in demonstrating their English skills verbally and in writing. The FE participants possibly were still in the transition stage from high school experiences where all educational processes were based on Central Asian policies and procedures rather to the Western academic standards.

Teaching implications and further research

One teaching implication is that Central Asian university students studying in English, which often is their second or foreign language, need to be introduced formal greetings and address terms appropriate for English academic settings so that they can communicate with their lecturers with confidence and avoid or minimize potential for confusion and discomfort. Besides, sharing lecturers' preferences for address in oral interaction and written correspondence in the classroom will help students determine the level of formality or solidarity expected from them by their faculty. In turn, lecturers will be quite pleased to receive emails with proper greetings and address. Such clarity and understanding will help to build better rapport between students and lecturers, especially if they are from different cultural backgrounds with dissimilar norms of greetings and address. Another surprising implication is that it seems necessary to explain that sending blank messages or messages without any greeting and/or address term is not considered polite and appropriate in many academic cultures including those where English is its main language of communication. Indeed, understanding and following the polite norms of behavior and interaction by both students and faculty will help them maintain a healthy student–teacher relationship.

In further research it will be interesting to check whether students will start using more formal or appropriate greetings and address terms for an English academic culture after they have been introduced such greetings and address forms. In addition, such a future study can explore whether these students would still use some informal ways of greeting and addressing their English lecturers to show more solidarity between them and their faculty members. Besides,

even though the focus of the study was only on the written correspondence, it will be interesting to make in-class observations of the students' use of greetings and address forms in future research to see any correlation between the level of formality/informality expressed in the verbal and written usages of the English language.

References

- Bargiela, F., Boz, C., Gokzadze, L., Hamza, A., Mills, S., & Rukhadze, N. (2002). Ethnocentrism, politeness and naming strategies. In *Working papers on the web*. Retrieved from <http://extra.shu.ac.uk/wpw/politeness/bargiela.htm>
- Brown, R., & Ford, M. (1961). Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62, 375-385.
- Dickey, E. (1997). Forms of address and terms of reference. *Journal of Linguistics*, 33(2), 255-274.
- Formentelli, M. (2009). Address strategies in a British academic setting. *Pragmatics*, 19(2), 179-196.
- Lee, M. (2008). A short guide to email etiquette at university. Retrieved from http://www.cs.bham.ac.uk/~mgl/guides/email_etiquette.html
- Levy, S. (n. d.). Don't address the teacher as "Yo, dude": Teaching register. Retrieved from <http://busyteacher.org/9199-how-to-teach-register-esl-classroom.html>
- Murray, T. E. (2002). A new look at address in American English: The rules have changed. *Names*, 50(1), 43-61. Retrieved from <http://www.maneyonline.com/doi/abs/10.1179/nam.2002.50.1.43>
- Yang, X. (2010). Address forms of English: Rules and variations. *Journal of Language Teaching and Research*, 1(5), 743-745. doi: 10.4304/jltr.1.5.743-745

ON MULTICULTURAL PERSONALITY DEVELOPMENT

О РАЗВИТИИ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ

Madina ASHIRIMBETOVA, MA, senior lecturer

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, Kazakhstan
madina.ashirimbetova@sdu.edu.kz, +7 (707) 439 37 86

Resume

Modern education system requires innovational teaching methods application. And this fact bears necessity of multicultural approaches to foreign language teaching as well.

The author of the article provides an overview of literature on conditions and aspects of multicultural personality and multicultural upbringing in Kazakhstani context.

Резюме

Современная система образования требует применения инновационных методов обучения. И это обуславливает необходимость поликультурного подхода к преподаванию иностранного языка.

Автором статьи предлагается краткий обзор литературы по условиям и аспектам развития поликультурной личности и поликультурного воспитания в казахстанском контексте.

Keywords: multicultural personality development, aspects, levels, multicultural education.

Modern globalized world of education requires multi-faceted approach to language studies. In this extent the concepts like multicultural upbringing, sociocultural competence, culturological approach gain popularity. Kazakhstan with its multicultural ethnic and geographical environment and bilingualism enriched by the heritage of the two cultures represents good grounds for the apprehension of a foreign language.

According to the concept of ethnocultural education (Nazarbayev, 1997) in Kazakhstan multicultural personality is an individual oriented to other cultures via their own cultures. The qualities of multicultural personalities are the following:

- Intelligent linguistic conscience (knowledge of mother-tongue, state and foreign languages);
- Cohesive worldview (formed cohesive concept of the interrelations between the world, the society, and the culture);
- Intelligent historical conscience (knowledge of myths, symbols, images);
- Intelligent geographical conscience (country studies and geographical aspects of the multicultural personality development)
- Intelligent artistic and aesthetic conscience (adaptation to cultural variety of the world through the greatest masterpieces in different spheres).

In this regard Dzhurinskiy (2002) proposes the principles of modern multicultural education:

- 1. The principle of multiple languages. Lingua-social and cultural basis of Kazakh identity is linguistic competence, provides the formation of a person knowing multiple languages (Kazakh, Russian, and English). Methodically reasonable balance of teaching and learning languages is an essential component of multicultural education, expanding individual perception on the world.
- 2. The principle of continuity. Transmission from one generation to the national culture, openness to interaction with other cultures and modern civilized development of the nation.

Transmission of ethnic cultural information in the education system is subjected to the general logic of the development of modern national culture, understood as a mechanism of adaptation of civil society to the changing conditions of life.

- 3. The principle of differentiation and diversity. The more complex internal structure of the society is, the more heterogeneous its ethnic composition is, the more multi-dimensional and asymmetrical its culture – the greater the chance of survival, the more it is stable and viable. That diversity, contradictions and heterogeneity of the modern world and make it a balanced one.

- 4. The principle of creativity. Basic life-sustaining resource in modern society becomes the man himself with his ability to self-development and creative transformation of information. Therefore, one of the most important tools of modernization, forming Kazakh civic identity, multicultural education is capable to prepare a person to self-realization in a dynamic social environment of information culture.

- 5. The principle of cultural integrity. Understanding of culture as the essential foundation of education requires the formation and development of generic skills and competences, including the development of learners' current cultural norms and the adoption of valid samples activity and behavior. Cultural practices, combining the results of all kinds of educational activities, including the experience of communication and group interaction with peers and adults, can become a reliable foundation of civic identity.

- 6. The principle of stereoscopic picture of the world. Formation of Kazakh civil identity is intended to include the required content of ethno-cultural education in state educational standards. In this peculiar idea of the modern culture of visual and mental perspective requires movement from the present to the past and future.

- 7. The principle of variability. Strategies and techniques of multicultural education must conform to local circumstances and objectives of civic identity formation of Kazakhstan. Multivariate combination in single educational space Kazakhstan interests of the individual and ethno-cultural groups with the public and the public interest requires the rejection of uniformity and harmonization.

- 8. Principle of ethical relevance. Multicultural education has a significant moral and ethical potential, because it creates a universal basis for the education and cultivation of personal, cultural, and national dignity of every citizen of Kazakhstan. Spiritual and moral values and achievements of all cultures, of all ethnic and ethno-religious groups acquire educational relevance, that is, receive public sanction and state recognition.

- 9. Furthermore, moral and ethical unity and spiritual and moral integrity of the multicultural foundations of education avoids the risk of a split personality, avoidance of the danger of opposing ethnic and cultural identity and civil rights.

Culture-generating system of foreign language education, modeled in the form of level of foreign language teaching, based on the principles already proved their national educational system, the basic principles of international educational systems, as well as on the functioning of the forecast model in the changing socio-economic conditions. Kunanbayeva et al. (2006) proposed that these principles are:

1. The principle of continuity of foreign language education, which corresponds to the modern needs of the individual and society, suggesting a common conceptual approaches to implementation of a harmonized content and technology at all levels of foreign language education.

2. The principle of communicative intercultural development provides students the ability to intercultural foreign language communication.

3. Principle of problematical and interactive educational process through the decision of specific problems with reliance on a range of knowledge and skills obtained in different subject areas, as the ability to participate in brainstorming and joint decision-making.

4. Personal and individual orientation of the learning process expressed through the content of education, forms of its organization and variability growth.

5. Fundamental principle of foreign language education involves arming students with deep and comprehensive knowledge, which constitute the necessary basis for the development of excellence and provide mobility of the individual in dynamically changing conditions of life.

6. The principle of international standard of training objectives realized through adequate maintenance and technology, as well as objective international assessment standards.

7. Principle of creative, cognitive activity using a foreign language reflected in the organization of intercultural exchange, joint international projects, correspondence, etc.

8. Reflexive self-regulation principle interpreted as the ability to understand the self and the environment. Trainees acquired new experience organically included in the learning process and monitored; carried conscious reflection and self-reflection is not only a teacher but also by students.

9. Principle of flexibility and adaptability to changes in the socio-economic life, in professional activities, the ability to live in a multicultural world.

10. The principle of professionalization, involving the use of a foreign language for professional purposes.

Continuing the topic, researchers from Karagandy, Pecherskih and Berkutova (2012), define the levels of development of multicultural personality as the following:

- Advanced, characterized by empathy, conflict-resistibility, ability to apply adequate means in solution of issues of interaction with representatives of different cultures;

- Average, characterized by incomplete development of all the components of multicultural personality. The levels of empathy, tolerance, and conflict-resistibility are insufficient;

- Basic, characterized by low level of development of the components of multicultural personality, low level of conflict-resistibility, empathy and tolerance, judgment of people based on self-perception.

Thus, present overview provides several perspectives of Kazakhstani researchers and proposes that modern educators should strive for providing their students with the opportunities for the higher levels of multicultural education mastery via different sources, exercises, curricular and extra-curricular activities, etc.

References

L.N. Dzhurinskiy. Polikulturnoye vospitaniye: suschnost I perspektivy razvitiya // Pedagogika. – 2002. – №10.

S.S. Kunanbayeva, M.K. Karmysova, A.M. Ivanova, T.D. Arenova, B.S. Zhumagulova, T.D. Kuznetsova, S.K. Abdygapparova. Kontseptsiya razvitiya inoyazychnogo obrazovaniya Respubliki Kazahstan. – Almaty: Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan, 2006. – 20 p.

T. Ph. Pecherskih, N. A. Berkutova. Rol yazykovoi kartini mira v vospitanii polikulturnoi lichnosti. Available at:
http://www.sociosphera.com/publication/conference/2012/145/rol_yazykovoj_kartiny_mira_v_vospitanii_polikulturnoj_lichnosti/

Rasporyazheniye Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 15 iyulya 1997 goda № 3058 «O Kontseptsii etnokulturnogo obrazovaniya v Respublike Kazahstan»

MULTILINGUAL EDUCATION MODEL: CHALLENGES THAT KAZAKHSTANI STUDENTS FACE

КӨП ТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ҚАЗАҚСТАН СТУДЕНТЕРІНІҢ КЕЗДЕСЕТІН МӨСЕЛЕЛЕРІ

Dariga BAKTYGEREYEVA, MA

Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan

dariga.baktygereyeva@sdu.edu.kz 8(727) 2552613

Resume

The number of educational institutions that follow multilingual system is increasing all the time in our country. In Kazakhstan, such trends are clearly noticeable, since students here are supposed to study one international language aside from two official ones. Proficiency in languages is considered to be an asset by employers, due to the changes that are happening in the modern world.

Резюме

Қазақстанда көп тілді қолданушы білім беру мекемелерінің саны күн сайын артып келеді. Бұл қажеттілік әлемдік еңбек ұйымдарының көптілдікке сұранысынан туындаған болатын.

Әлем халықтарының өркеніетке бет бұрған шағында жұмыс берушілер шетел тілін білушілерге басымдық береді.

Origins of Multiculturalism and Education policy in Asian countries

Multilingual education flourishes in multicultural society. As a matter of course, origins of it can be traced back in history. Many countries practice multilingual education with different levels of achievement. By comparing countries and their experience in multilingual education system, the author will try to examine them and identify conditions and methods for successful multilingual education.

Sometimes, linguistic situation in a country can be explained by its international history. Multiple [ethnicities](#) and cultures are found throughout the islands in Cambodia. They witnessed [successive waves](#) of [Austronesian peoples](#).^[13] Exchanges with Chinese, [Malay](#), [Indian](#), and [Islamic](#) states occurred. People of Cambodia speak more than 20 languages. But, the medium of instruction at all levels is the national language, Khmer. As you can see, national minority languages are poorly represented there. Recently, some of them have been introduced as the medium of instruction in pilot projects in the eastern highlands. These projects provide bilingual education in both formal and non-formal systems of education for adults as well as children. The draft of the education law of 2003 gives ethnic minorities the right to instruction in their mother tongue. However, the law has not yet been approved.

There is constant dispute regarding the number of languages versus dialects or varieties in India. The 1961 census lists 1,652 languages, while the 1991 census lists only 114. The Ethnologue lists about 430. Presently, 22 languages are listed in the 8th Schedule of the Constitution, with Hindi listed as the official language, and English the associate official language.

Several articles in the Constitution of India concern language. Of note is Article 350-A, which says that “it shall be the endeavour of every state and of every local authority within the state to provide adequate facilities for instruction in the mother-tongue at the primary stage of education to children belonging to linguistic minority groups”.

A complicated “three-language formula” was proposed by the Central Advisory Board of Education in 1957 and was fully endorsed by the chief ministers of the states in 1961. It covered

the teaching of three national languages at different grades. Other than in a few states such as Orissa and Maharashtra, the formula was violated more often than it was adhered to.

In the National Curriculum Framework For School Education, which is issued by NCERT every five years, it is stated that the mother tongue should be the medium of instruction “at all stages of school education”. The Framework acts only as advice, not as legislation.

Education normally takes place in local, regional or official languages. It is considered prestigious to have English as the medium of instruction. Political discussions are therefore focused on the choice between major Indian languages and English rather than on use of the mother tongue. Several states with high proportions of so-called tribal people have made attempts to use tribal languages in education. This has been reasonably successful in the states of Assam and Nagaland. Attempts in Rajasthan, Orissa and Andhra Pradesh experienced difficulties during the implementation stage, but new attempts are currently being undertaken.

People’s Republic of China is a historically fragmented country and has more than 200 languages spoken in there. Mandarin Chinese is the official language. There are laws and policies supporting the use of ethnic minority languages as medium of instruction in minority areas. However, such policies are not implemented everywhere, and they apply only to the 55 designated national minorities. There is a lot of variation in the use of local languages in education, depending on geo - graphical area and ethno-linguistic group. Some half a dozen local languages are used as medium of instruction from primary school through high school. In these cases, Mandarin is taught as a second language. However, the most common bilingual programs using local language in China are those which start with the students’ mother tongue, but transfer to Mandarin fairly quickly. In many minority areas, local languages are taught as a subject at different levels of education.

As one can see, historical events and intercultural interaction forms multilingual societies. In the course of nature, some languages lose their speakers and become extinct. Others lose or fear losing their official or national status.

A clear example of that are post-Soviet countries. The medium of instruction in the USSR at all levels was Russian. Although, native languages still were taught in such countries as Kazakhstan, Tajikistan or Ukraine and etc., Russian language was the dominant one. From then onwards, the situation has slightly brightened, but there is still plenty room for improvement.

Tajik is the state language of Tajikistan, while Russian is the language used for inter-ethnic communication. All ethnic groups have the right to speak their mother tongues. Tajik and Russian are used in the mass media. Most schools use Tajik and Russian as mediums of instruction. However, there some schools for ethnic minorities that use Uzbek, Kazakh, Turkmen and others. Seventy-three percent of secondary school students receive their education in Tajik, but for 24 percent of secondary school students, Uzbek is the medium of instruction, 2 percent in Russian, and others are educated in Kyrgyz, Kazakh and Turkmen schools.

Uzbekistan is a multiethnic and multilingual country with more than 100 languages. Based on the provisions of the Constitution of Uzbekistan, equal legal status, rights, freedoms and opportunities are guaranteed regardless of sex, race, ethnic origin, language, religion, social background, convictions, personal or social status (Article 18). The education of children from ethnic and linguistic minorities is an important policy issue. So far, the government has maintained its political commitment to provide basic education in the seven national languages, including Uzbek. At present, over 10 percent of schools in Uzbekistan provide instruction in the languages of ethnic minorities (Russian, Kazakh, Tajik, Karakalpak, Turkmen, and Kyrgyz), accounting for about 15 percent of the total enrolment in basic education.

In Kazakhstan, 48 percent of the population are Kazakhs and 34 percent are Russians; in addition, there are over 120 nationalities. Among them, there are over 800,000 Ukrainians, 500,000 Germans, 400,000 Uzbeks, and more than 300,000 Tatars. Kazakh is the state language and Russian is the official language (which is used alongside the state language). There are 3,647 (45%) general secondary schools with Kazakh as language of instruction, 2,122 (26%) with Russian, and 2069 (25%) with both Kazakh and Russian. The other 4 percent of secondary

schools are “national-type” schools with Ukrainian, Uighur, Tajik, and Uzbek as the medium of instruction.

Benefits of multilingual education and challenges it causes

Then main objective of this paper is to compare multilingual education in countries around the world and in Kazakhstan, in particular, and find sensible solutions to this challenge. Multilingual education clearly has its advantages and disadvantages. Knowledge of two and more languages is clearly substantial for an individual that wants to be successful on the local and international scales. It is also beneficial in terms of personal development and gives you access to multiple languages and cultures. However, the main disadvantage of the system is a possible extinction of minority and even national languages.

[Endangered Languages Catalogue \(ELCat\)](#) estimates lead to the prospects of the death of 50-90% of the world's languages by the end of the century. Another claim that has been made very frequently when talking about language endangerment is that one language goes extinct every two weeks. Moreover, we now know that since 1960 we have lost as many as 28 entire language *families*. This is even more devastating from the viewpoint of linguistic diversity. Even though the statistics says that there are there are 45% and 25% of general secondary schools that teach in Kazakh and in Kazakh and Russian, respectively, there is still a possibility that must be taken into account. With less young people speaking Kazakh and it becoming less popular, we need to take measures.

Since gaining independence the government has enacted various laws to support the national language. However, these actions haven't been as efficient as one would hope them to be. Another indicator shows that more than 120 nationalities live on the territory of Kazakhstan, but little percentage of them speaks Kazakh.

Many members of minority or even dominant language communities face significant challenges when they try to get a good quality education: absence of appropriate study materials, children are disinterested in studying due to the lack of understanding and interest and etc. Textbooks and lessons focus on the language and culture of the dominant group. If the learners are unfamiliar with that culture, as many are, it is very difficult for them to understand the concepts that are being communicated.

Solution, to a great extent, lies in educators. They are not only teachers, but carry out duties of counselors, mentors and supporters. Of course, we cannot influence politics or economics, but we can inspire students, help them overcome obstacles and make them take an interest in a language.

The author suggests applying Mother tongue-based programs that will enable learners to begin their education in the language they know best. The role of educator is to excite curiosity of native and non-native speakers. Education begins with what the learners already know, building on the language and culture, knowledge and experience that they bring with them when they start school. Learners should gradually gain confidence in using the new (official) language, before it becomes the only language for teaching academic subjects.

Intergovernmental dialogue on integration and education of national minorities in Central Asia has been held in Almaty in december 2014. A training course was held on multilingual education "Multilingual and multicultural education for integration: issues of professional development and training of teachers" as part of the dialogue. The course was held under the Central Asia Education Program of the OSCE High Commissioner on National Minorities.

During the event the OSCE High Commissioner on National Minorities Astrid Thors and the Chairperson of the Board of JSC "National Center for Professional Development “Orleu” Gulnas Akhmetova signed a memorandum of cooperation in development of multicultural and multilingual education in Kazakhstan.

The author believes that this event highlighted an importance of the issue and will lead to positive changes in the field of multilingual education.

Conclusion

The author strongly believes that this problem requires immediate solutions. Even though that the government over the years has been implementing various language programs and there has been slight improvement in the situation, the problems demand more profound and comprehensive measures.

Kazakhstan is a fast-growing economy and globalization plays a significant role in its development. Young professionals have to keep abreast of the times and multilingualism is a key factor in gaining success. As the world is being highly involved in the process of globalization, current generation tries to keep pace with modern tendencies on the global market. But loss of language means loss of everything that is connected with it: traditions, customs and culture and it is essential for us not to forget our roots and save our national language for future generations. The education is most successful when children are given the opportunity to learn in the language they know best—their mother tongue.

References:

- Krauss, Michael E. 1992. The World's Languages in Crisis. *Language* 68(1): 4-10.
- Crystal, David. 2000. *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Genoz J. and Genesee F. 1997. *Beyond Bilingualism: Multilingualism and Multilingual Education*. Multilingual Matters Ltd.
- Tucker G.R. 1997. Some thoughts concerning innovative language program. *Journal on Multilingual and Multicultural Education* 17, 315-20.
- Advocacy kit for promoting multilingual education: Including the excluded. 2007. UNESCO Asia and Pacific Regional Bureau for Education.
- De Haan, M, and E Elbers. 2009. "From research to practice. What the study of multiethnic classrooms has to offer". In *Social interactions in multicultural settings*, ed. César M, Kumpulainen K, 171–202. Rotterdam: Sense.
- Goodman, AE. 2009. Language learning and study abroad: the path to global citizenship. *Mod Lang J* 93: 607–627.
- The Thomas and Collier 1997 national study: Thomas, W.P. & Collier, V.P. (1997). *School effectiveness for language minority students*. Washington, DC: National Clearinghouse for English Language Acquisition Resource Collection Series, No. 9, December, 1997 (96 pp.).
- House, J, and J Rehbein. 2004. What is 'multilingual communication'? In *Multilingual communication*, ed. House J, Rehbein J, 89–102. Amsterdam: Benjamins.
- Cummins, J. 2000. *Bilingual Children's Mother Tongue: Why is it Important for Education?* <http://www.iteachilearn.com/cummins/mother.htm> (Accessed on 17 November 2006)
- Delpit, L. D. and Kemelfield, G. 1985. *An Evaluation of the Viles Tok Ples Skul Scheme in the North Solomons Province*. ERU Report No. 51. Waigani, Papua New Guinea, University of Papua New Guinea.
- Department of Education. 1991. *Education Sector Review*. Waigani, Papua New Guinea, Department of Education.
- Jhingran, D. 2005. *Language Disadvantage. The Learning Challenge in Primary Education*. New Delhi: A. P. H. Publishing.
- Malone, D. 2004. *The in-between people*. Dallas, United States, SIL International.
- Malone, S. 2004. *Manual for Developing Literacy and Adult Education Programmes in Minority Language Communities*. Bangkok, UNESCO.
- Malone, S. 2005. *Planning community-based education programs in minority language communities. Resource manual for mother tongue speakers of minority languages engaged in planning and implementing education programs in their own communities*. www.nurotan.kz

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

TECHNOLOGY ASSISTED LEARNING

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕОТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

USING VIDEO TECHNOLOGIES IN ELT

Данара РАЙХАНОВА, Магистр Университета имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

danara.rayhanova@sdu.edu.kz, +77070491235

Хейрия ДЕЛОВАРОВА, Магистр Университета имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

kheiriya.delovarova@sdu.edu.kz, +77073396093

Resume

There are a lot of advantages of using films, videos and cartoons at the lesson. Videos bring native speakers into the classroom, motivate students to learn, observe differences and similarities between the lives. The authors give lots of tasks that can be given while the lesson.

Резюме

Использование видео технологий в процессе обучения иностранному языку имеет огромное количество преимуществ. Оно дает учащимся наглядное представление о жизни, традициях, языковых реалиях изучаемого языка, является очень важным приемом повышения качества знаний обучаемых и стимулирует их применять свои знания на практике. В статье авторы предлагают серию интересных и эффективных видов заданий и приемов при использовании видео на уроке.

Ключевые слова: Видео технология, визуальные источники, видео ролик, видео урок

В процессе обучения иностранному языку используются аудиовизуальные и аудитивные источники информации. К аудиовизуальным источникам относятся: всевозможная изобразительная наглядность (картины, слайды, презентации др.), сопровождаемая рассказом учителя, озвученные диалогами, кинофильмы, видеоролики, телепередачи и речь учителя. (в соответствии с рисунком 1) К аудитивным источникам относятся аудиозаписи, CD записи и радиопередачи (в соответствии с рисунком 2).

Gerbard J.G. предлагает следующую классификацию [2, с.51]:

- Аудиовизуальные материалы – телевизионная реклама, художественные и документальные фильмы, телешоу, мультфильмы, клипы, новости и т.д.
- Аудиоматериалы – аудиокниги, песни, реклама и передачи по радио и т.д.

Преподаватель может предложить своим студентам или же сам воспользоваться данными ресурсами онлайн радиопередач: BBC World Service (BBC) <http://www.bbc.co.uk>,

Voice of America (VOA) www.voanews.com/wm/live/newsnow.asx.

Так же ниже даны несколько вебсайтов, где можно найти аудиокниги:

- Learnoutloud (www.learnoutloud.com/Home);
- Gutenberg (www.gutenberg.org/wiki/Main_Page);
- Jazz Chants (www.onestopenglish.com/section.asp?docid=146250).

«Рисунок 1» Аудиовизуальные источники информации

«Рисунок 2» Аудитивные источники информации

Главное отличие аудиовизуальных средств от аудитивных средств является наличие зрительной опоры в аудиовизуальных источниках. Из психологии известно, что чем больше анализаторов участвуют в приеме информации, тем успешнее выполняется деятельность. Если добавить к этому, что зрительный канал пропускает в секунду в 6 с лишним раз больше информации, чем слуховой, то становится ясно, что воспринимать речь от аудиовизуальных источников намного легче, чем от аудитивных. Для установления градации трудностей аудиовизуальных источников необходимо определить, как влияют разные типы зрительной опоры на аудирование.

«Рисунок 3» Градация трудностей аудиовизуальных источников

Очень важно дать учащимся наглядное представление о жизни, традициях, языковых реалиях обучаемого языка. Для решения этой важной проблемы необходимо использование современных технологий. Несмотря на определенный прогресс (использование Internet, различных программ и т. д.), одной из трудностей первого года обучения иностранному языку у многих учащихся является языковой барьер, который необходимо преодолевать для общения с носителями языка и использования навыков разговорной речи вне класса. Современные технологии позволяют нам расширить рамки урока и приводят к необходимости использования новых форм обучения. Одной из таких форм является видео урок. Особенности использования видео на уроках английского языка:

1. Можно отметить, что внедрение видео в процесс обучения иностранным языкам помогает решить многие задачи. Видео служит сильным стимулом к изучению иностранных языков. Обучаемые получают возможность применить и расширить свои знания на незнакомом аутентичном материале. Когда обучаемые осознают, что они в состоянии понимать иноязычную аутентичную речь, у них повышается самооценка и мотивация к изучению предмета.

2. Использование видео на уроках английского языка позволяет учащимся развить языковую догадку и расширить кругозор. У них появляется возможность узнать об истории, традициях, обычаях людей страны изучаемого языка. При работе над видеофрагментом задействованы все четыре вида коммуникативной деятельности:

- аудирование
- говорение
- чтение и письмо

3. Также использование видеоматериалов на уроках повышает активность учащихся. В работе с видео учащиеся получают огромное количество разнообразной информации, которая очень помогает при последующей работе на послесмотровом этапе, следовательно, видео поддержка создает условия для самостоятельной работы

4. Важно отметить, что использование видео является очень важным приемом повышения качества знаний обучаемых и стимулирует их применять свои знания на практике.

Критерии отбора видеоматериала:

- наблюдение должно быть организовано таким образом, чтобы все учащиеся могли хорошо видеть демонстрируемый видеоматериал;

- необходимо четко выделять главное, существенное;
- наглядность должна использоваться в меру и показывать ее следует постепенно и только в соответствующий момент урока;
- демонстрируемый видеоматериал должен быть точно согласован с изучаемым учебным материалом, соответствовать изучаемой теме;
- детально продумывать пояснения, даваемые в ходе демонстрации видеоматериала;
- применяемый видеоматериал должен соответствовать уровню знаний учащихся.[1, с. 14-19].

Применение видео-технологий очень эффективно как при формировании речевой деятельности, о чем говорить, и коммуникативной культуры учащихся, как говорить, учитывая этикет, культурную специфику языка. Использование видео технологий дает студентам большие возможности для изучения языка, так как соединяют несколько компонентов, например аудирование и зрительное восприятие, которое обеспечивает контекст, т.е. студент не только воспринимает на слух материал, но и видит выражение лиц говорящих, мимику, жесты. Как известно, зрительное восприятие гораздо эффективнее, что доказано психологией и другими науками. Также студенты имеют возможность погрузиться в ситуацию знакомства с традициями взаимоотношений и культур стран изучаемого языка, научиться использовать язык в контексте культуры, традиций и обычаев. Другим немаловажным достоинством применения видео-технологий является возможность развития творческого потенциала учащихся, в частности развитие воображения и прогнозирования ситуаций на основе реальных жизненных ситуаций и событий, используя аутентичный материал. Это означает, что на основе видеоматериалов учащиеся слышат и изучают живую речь носителей языка. А самое главное для преподавателя, при использовании видеоматериалов учитель имеет возможность предлагать учащимся различные задания, разнообразить урок, заинтересовать учащихся, что приведет к мотивированию и осознанному эффективному освоению языка.

Давайте более подробно поговорим о видах деятельности, которые каждый преподаватель может применять на основе просмотренного видео из нашего опыта. Начнем с начального этапа, где особенно эффективными являются мультипликации. Их использование позволяет развивать речевую активность школьников.

Мультипликация дает возможность в простой наглядной форме донести информацию до учащихся. Важно, что интерес к мультфильмам не ослабевает при многократных просмотрах. Это помогает

поддерживать внимание к повторению учебного материала и обеспечивает эффективность восприятия.

Достоинствами мультипликационных видеофильмов являются их:

- информативная насыщенность
- концентрация языковых средств
- эмоциональное воздействие на обучаемых и др.

Эффективность использования видеофильмов зависит от эффективной организации занятий. На английском языке есть большое количество мультфильмов, которые нацелены на обучение языку. К примеру “Go-Go: Advantages with English”, “Chu-Chu TV: Nursery Rhymes”, “Team Umi-Zumi”, и другие.

1. Повторение лексики на основе пройденного материала

С этой целью видео эффективно, если оно основано на пройденном материале и содержит пройденный лексический материал. К примеру, если изучали Travelling, то можно показать сцену в аэропорту или в гостинице, если Food, то подойдет сцена в ресторане и т.д. В качестве задания учебная группа делится ее на подгруппы или пары, каждая из которых получает свое задание. Задания не обязательно должны быть разными. Они могут дублироваться для нескольких групп или пар. Учащиеся смотрят видео, где представлены разные животные (профессии, цвета, люди, совершающие различные

действия). Затем обсуждают в группах (парах) увиденное. При необходимости они могут пользоваться словарем или обращаться за помощью к учителю. Потом учащиеся отвечают на вопросы. Учитель заранее предупреждает, что они посмотрят видео еще раз и должны будут проверить, насколько правильно группа выполнила свое задание. Затем все смотрят отрывок второй раз и проверяют правильность ответов.

2. Обучения пониманию речи на слух

Можно сказать, что использование видео для обучения аудированию имеет свои положительные и отрицательные стороны. С одной стороны, видеозапись, по сравнению с аудиозаписью, носит более

эмоциональный характер – ученики не только слышат, но и видят говорящих, их мимику и жесты, а также получают информацию о контексте происходящего — месте действия, возрасте участников и пр.

С другой стороны — все эти факторы отвлекают ученика от собственно речи, и он может увлечься происходящим на экране, вместо того, чтобы сосредоточиться на аудировании. Поэтому, особенно на начальном этапе, ученики перед просмотром должны получить четкое задание, на выполнении которого они должны будут сосредоточиться.

Задание:

- 1) Учитель выбирает фрагмент из фильма длиной 1-2 минуты, который состоит из четко проговариваемых реплик, простых по форме и содержанию.
- 2) Выписывает каждую реплику на отдельную карточку, пометив, какому персонажу она принадлежит.
- 3) Разбивает класс на несколько групп и каждой группе дает полный комплект карточек, содержащих диалог.
- 4) Группа должна посмотреть отрывок не заглядывая в карточки, а затем поставить реплики в том порядке, как они встречались в записи.
- 5) После этого нужно посмотреть отрывок повторно, проверяя правильность порядка реплик. При необходимости нужно делать паузы.

3. Предсказания.

Учитель готовит видеофрагмент из спектакля, фильма или телепередачи, из которого можно понять, как дальше будут развиваться события или смотрят весь фильм. Учащиеся создают продолжение сценария или предсказывают какие события могли предшествовать или следовать просмотренному фильму.

4. Проектная работа, исследование

Просмотром видеоматериалов можно завершать цикл уроков по какой-либо теме или проблеме. Учащиеся заранее получают задание для изучения конкретного материала. Это помогает подготовить их к просмотру видео. Работа с видеосюжетом далее открывает перспективы понимания данной темы, содержит элемент новизны. Проектная работа — это исследование и какая-то новизна, внесенная в пройденную тематику. К примеру, наши студенты просмотрев несколько фильмов на тематику время («Time» с Джастином Тимберлейком и «Дом у озера» с Киано Ривз), сняли свой фильм, в котором показали свое понимание и восприятие времени.

Эффективность использования видеофильма при обучении речи зависит не только от точного определения его места в системе обучения, но и от того, насколько рационально организована структура видео занятия, как согласованы учебные возможности видеофильма с задачами обучения.

Список использованных источников:

1. Kryakhtunova O.V. Metodikarabotysvideomaterialamivinostrannoiauditoria // Metodicheskoe posobie dlya prepodavatelei russkogo yazyka podgotovitel'nogo fakulteta, - Astrahan, 2011
2. Gebhard J.G. Teaching English as a Foreign Language: A Teacher Self-Development and Methodology Guide. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996
3. Barmenkova O. I. Videozanyatiya v sisteme obucheniya inostrannym yazykamy v shkole. – 1999. №3. S. 20-25
4. Stempleski S. Video in the ESL classroom: Making the most of the movies // ESL Magazine, March/April, 2000. p. 10-12
5. Ilchenko E. Ispolzovanie video zapisinaurokah angliskogo yazyka // Pervoe Sentyabrya, Angliskiy yazyk №9, 2003

THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CRITICAL THINKING ABILITIES AT ENGLISH LESSONS

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУЫН ДАМУЫ

Айгул НИЯЗОВА, п.ғ.к., доцент
Айшабибі ЗАКАРИЕВА. 4 курс студенті

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
aisha_0101@mail.ru, +7 (778) 685 4090

Резюме

Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту ағылшын тілі сабақтарында әр кезеңге сәйкес критерийлері мен көрсеткіштері, сондай-ақ, арнайы мазмұндық және құрылымдық моделі қалыптастырылады. Сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың өзіндік жаңа стратегиялары мен әдістеріне тәжірибе жүзінде жаңа жаттығулар жүйесі беріледі.

Resume

The development of students' critical thinking abilities at English lessons provides and obtains appropriate criteria and characteristics, also peculiar semantic and structural model of critical thinking. In this paper there is given the system of new methodological exercises based on strategies and methods of critical thinking formation.

Кілттік сөздер: инновациялық технология, сыни тұрғыдан ойлау, рефлексия, аналитикалық ойлау, стратегия, әдістеме, құрылымдық модель.

XXI ғасырдағы ақпараттық және постақпараттық қоғамда сыни ойлауды қалыптастыру табысты өмір үшін дайындаудың базалық формасының бірі болып табылады. Бүгінгі таңда бұл үрдіс білім жүйесіндегі өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Мектеп оқушыларында сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың маңыздылығы мен өзектілігі қазіргі заманғы қоғамның әлемдік деңгейде тез дамуында болып отыр.

Оқыту нысаны мен әдістерін жаңарту елдегі жалпы білім беретін мектептердің тәжірибесін тарату және баланың оқуға қызығушылығын тудыратын қазіргі заманғы білім беру технологияларын пайдалану есебінен қамтамасыз етілуде. Білім беру нәтижелеріне табысты қол жеткізуді, алған білімін оқу және практикалық қызметте пайдалана алуын қамтамасыз ететін логикалық, конструктивті және сыни тұрғыда ойлау негіздерін қалыптастыру үшін оқытудың тиімді нысандары мен әдістерін сабақ үдерісінде қолдану мүмкіндіктері меңгертілуде.

Сыни ойлау туралы теориялардың пайда болуы ең алғаш XIX ғасырдың аяғында А.Биненің зерттеулерінде, сондай – ақ, шетел ғалымдары Д.Халперн, Д.Кластердің еңбектерінде бастау алды. Ресей елдеріне С.Заир-Бек, И.Загашев, П.Блонский еңбектері арқылы бұл бағдарлама 1997 жылы енгізілді (Zagashev, Zayir-Bek, 2003). Ал, Қазақстан Республикасына бұл жоба С.Мирсеитованың, А.Рысбаева, Б.Тұрғанбаева, А.Мыңбаева, З.Садвакасова, А.Алимованың зерттеу жұмыстары арқылы 1998 жылы қазақ-орыс мектептерінде жүргізіле басталды. Бұл арқылы сыни тұрғыдан ойлау бағдарламасы - әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі (Mirseyitova, 2011). Сыни тұрғыдан ойлау технологиясының түп негізі Ж.Пиаже мен Л.С.Выготскийдың психологиялық зерттеулерінен негіз алса, бұл технологияны тәжірибе

жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С. Мередит, Чарльз Тэмпл (Still, Meredith, Temple, Walter, 2000). Сондай-ақ, сыни тұрғыдан ойлау негіздері мен стратегияларының қолдану ерекшеліктері Дж.Дьюи, А.Тягло, Т.С.Воропай, С.Тулмин, С.Мирсеитова, С.Бахишева, тағы да басқалары шетелдік және отандық ғалымдар мен практиктердің еңбегінде кеңінен көрініс тапқан. Ал, ойлау қабілетінің орта мектепте оқыту мен тәрбие процесінде дамуын зерттеу мәселесі В.В.Давыдов, Ш.А.Амонашвили, Л.В.Занков еңбектерінде қарастырылады.

Р.Пауло, Д.Вуд, Д.Кластер, А.Браус және Д.Халперн еңбектерін зерттей отырып, жалпы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауының нақты анықтамасына келіп тоқталдық. Сыни тұрғыдан ойлау дегеніміз – белгілі бір мәселе туралы бар идеяларды жинақтап оларды қайта ой елегінен өткізу және шешім қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс. Бұнда тек қана алынған ақпаратты жинақтаумен ғана шектелмейді, сондай-ақ, оны белсенді ой елегінен өткізіп, тәжірибеде қолдану маңызды рөл атқарады (Cluster, 2005; Halpern, 2000; Paul, 1987).

Сыни тұрғыдан ойлау – мұғалімнің бағыттауымен оқушының өз бетімен білімді игеруге, бір-бірімен қатынас жасауға тәрбиелейді. Ойлау да оқу, жазу, тыңдау, сөйлеу сияқты іс-әрекет болып анықталады. Ол – белсенді тұжырымдалған, күрделі шынайы ойды айтатын құбылыс.

Бұл технологияның басты ерекшелігі оқушы оқу үрдісінің негізін өзі құрастырады және ұйымдастырады. Сондай-ақ шынайы әрі нақты мақсаттар қоя отырып, оқушылар өз ойларының даму процесін өздері бағыттап қадағалап отырады, бір ұйғарымға келіп, ақырғы нәтижесіне тоқтай алады (Bustrom, 1999).

Бұл зерттеу жұмысында, тұлға теориясына сүйене отырып, мектеп оқушыларының ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыру моделін жетілдіру басты мақсаттардың бірі болып отыр. Бұл мәселені зерттеудегі келесі маңызды аспектілердің бірі бұл – сыни тұрғыдан ойлаудың негізгі критерийлерінің көрсеткіштерін анықтау, яғни ағылшын тілі сабағында қарама-қайшылықтарды табу, мәселелерді тұжырымдау мен олардың шешу жолдарын айқындау. Осы мақсатта, ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастырудың критерийлерін үш деңгейге бөлуді жөн көрдік. Олар төменгі, ортаңғы және жоғары деңгейлер. Нәтижесінде біз ұсынған сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру моделінің әр компоненті әр түрлі критерийлермен және көрсеткіштермен сипатталады.

Кесте 1 – Ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастырудың критерийлері мен көрсеткіштері

Критерийлері	Компоненттері			
	Уәждемелік	Танымдық	Мінез-құлықтық	Эмоциялық
Қарама-қайшылықтарды табу	Ақпаратты бағалау мақсаттарының бар болуы және қарама-қайшылықтарды табу	Қарама-қайшылықтардың мазмұнын білу және түсіну	Қарама-қайшы көзқарастар қалыптастыру, олардың жағымды әрі жағымсыз жақтарын анықтау және салыстыру	Қарама-қайшылықтарды анықтаудағы эмоциялық қанағаттану қабілеттілігі
Мәселелерді тұжырымдау	Мәселені ұғынудағы құнды нұсқаулардың болуы	Мәселенің мазмұнын білу және түсіну	Мәселені тұжырымдау қабілеті және оны жан-жақты зерттеу	Мәселені тұжырымдаудағы жағымды эмоциялардың болуы
Мәселелерді	Мәселені	Мәселелердің	Мәселе	Мәселенің

шешу	шешудегі мүмкін болатын шешімдерді іздеу және табу нұсқауларының болуы	мүмкін болатын шешімдерін білу, түсіну және оларды талдау	шешімдерін зерделеу, саналы түрде меңгеру, тиімді шешімдерді дәлелді түрде таңдау	шешімін табудан, таңдауды дәлелдеуден жағымды эмоцияның болуы

Педагог-практиктердің іс-әрекеттерінің тиімділігіне қатысты сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастырудың жалпы моделі ойлап табылса, төмендегі модель тәжірибеде жүзеге асырылып, құрылымдық модель түрінде жүйеленді. Моделдің әр сатысына сәйкесті ағылшын тілі сабақтарында оқу әрекетінің мазмұны мен мұғалімнің әдістемесі анықталады.

Кесте 2 – Сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың құрылымдық моделі

Сатылары	Іс-әрекеттері	Әдістері
I саты	Сыни тұрғыдан ойлау деңгейінің диагностикасы	•) Сауалнамалау •) Тестілеу •) Бақылау
II саты	Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру деңгейін саралау	
III саты	Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру материалдарының мазмұнын бағалау	•)Түрлі деңгейлі материалдарды дайындау; •)Іріктелінген материалдарда қарама-қайшылық пен мәселелердің болуы; •)Тақырыпты тұжырымдау.
IV саты	Оқу және оқудан тыс сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру әдістемесін қолдану	• Мазмұнға сай әрекет құру: ой шақыру, мазмұнын ажырату, ой-толғаныс; • Ойлау әрекетін қалыптастыру: анализ, синтез, жалпылау; • Қарама-қайшылықтарды іздеуге үйрету және мәселелерді тұжырымдау; • Мәселенің мүмкін болатын шешімін айқындау және тәжірибе жүзеге асыру, бағалау; • Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру жолдары: жеке, жұптық, топтық, ұжымдық, өздік жұмыстар, өзара оқу, кооперативтік оқу, семинар, конференция; • Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастырудың әдіс-тәсілдері: интерактивті әдіс, дебат, дискуссия, мәтінмен жұмыс, презентация.
V саты	Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру нәтижесінің диагностикасы	1) Сауалнамалау 2) Тестілеу 3) Бақылау

Бұл құрылымдық модель ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды дамыту процесінің әр саты бойынша жүзеге асырылуында өте маңызды рөл атқарып, педагогикалық тәжірибе барысында өз тиімділігін дәлелдеді.

Оқытылған материалға деген танымдық қызығушылықты арттыру үшін тақырыпты оқытудағы әдіс-тәсілдердің, инновациялық технологиялардың орны ерекше. Сондықтан әрбір мұғалім сабақтың мақсатын қоядан бастап тақырыпты түсіндірудің әдіс-тәсілдерін жақсылап ойластыруы қажет. Мұғалімнің осы шығармашылық әрекеті арқылы ағылшын тілі сабақтарында оқушының сыни ойлау қабілеттерінің қалыптасуына септігін тигізеді (Bakhareva, 2003).

Қазіргі кезде ағылшын тілін оқытуда қолданылатын сандаған әдіс-тәсілдер оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін қалыптастыруға бағытталған. Бұл технология әдістерін сабақта қолдану өте қолайлы, қоғамдық маңызы мен мәні зор идеяларды игеруге болатын нақты әдістер мен тәсілдер болып есептелінеді. М.Жұмабаевтың сөзімен алатын болсақ: «Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр, сондықтан басқыштап іс істеу керек. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс әсер ететіндей, оқушының оқуға, білімге деген ынта-ықыласы, құштарлығы болуы керек» (Zharykbayev, Kaliyev, 1995).

Сонымен, сыни тұрғыдан ойлау технологиясын біз бұл тарапта 3 кезеңге бөліп қарастырамыз: ой шақырту, мағынаны ажырату, ой-толғаныс.

Ой шақырту сатысында, оқушылардың бұрынғы білімдерінің негізінде, алдағы меңгерілетін тақырыпта олардың қызығушылықтарын ояту қызметі негізгі рөл атқарады. Оқушыларға осы уақытта жаңа тақырып аясында бұрын білетін білімін еске түсіруге мүмкіндік беру қажет. Мысалы, оқушылар “What ways of ... do you know? What kinds of ... do you know?” секілді сұрақтарға жазбаша немесе ауызша түрде жұпта немесе топта бөлісіп, мұғалімнің қадағалауымен тапсырмаларды орындауы қажет. Бұл сатының негізгі функциялары:

- уәждемелеу (жаңа тақырыппен жұмыс істеуде, мақсаттарын жүзеге асыруда қызығушылықтарын ояту);
- ақпараттандыру (бұрынғы білімді жаңа біліммен толықтыру);
- rovvaybranbdni (ei relepuicir giripkervey akvace) (Paul, 1987) /

Ой шақырту сатысында көптеген әдіс-тәсілдер қолданылады, олар: «Концептуалды дөңгелек», «Блум таксономиясы», «Топтау», «Ойлан/жұптас/талқыла», «Семантикалық карта» және т.б. әдістер бұл сатының алдыңғы қатарлы стратегиялары болып табылады. Мысалы, ағылшын тілі сабақтарында 6 – сынып оқушыларына жүргізген тәжірибе жұмысы барысында грамматикалық тақырып “Verbs” ашуда «Концептуалды дөңгелек» әдісін оқушылардың меңгерілгелі отырған тақырыпқа дайындау мақсатында қолданған тиімді болды. Яғни, оқушылар белгілі бір етістік аясында, сол етістікке қатысты мағыналас етістіктерді топтастыру қажет. Ол төмендегідей түрде жүзеге асырылды:

Exercise №1. Complete the chart finding out synonyms to the verb “Like”.

Келесі, ой шақырту сатысында білім алуға деген оқушылардың қызығушылығын оятатын әдістердің бірі «Топтау» әдісі. Бұл әдіс оқушылардың бұрынғы білімін бір жүйеге келтіруде тиімділігін іс-жүзінде дәлелдеді. 7 сыныпта өткізілген “The nature of Almaty” деген тақырыпта оқушылар Алматы және оның табиғаты туралы қандай білімді білетіндерін топтастыру қажет. Бұл жаттығу жұмысы былай орындалды:

Exercise №2. What do we know about the nature of Almaty? What information can you give?

Келесі кезең, мағынаны ажырату сатысын ағылшын тілі сабақтарында мұғалім оқушылардың белсенділігін, ой шақырту фазасында пайда болған ынтасы мен қызығушылығын қолдай отырып, жаңа білімді меңгертеді. Яғни, оқушылар оқу барысы мен оның мақсатын ұйымдастырады, бұрынғы білімін жаңа біліммен толықтырады, өздеріне беймәлім сұрақтарға жауап таба алады, ой шақырту сатысында пайда болған мәселелерді шеше алады. Мағынаны ажырату сатысында оқушылар:

- жаңа ақпаратпен қарым-қатынас жасайды;
 - осы ақпаратты қалыптасқан білім мен тәжірибеге сүйене отырып салыстырады;
 - анық емес ақпараттарды қосымша зерттеп, сұрақтар қояды;
 - пайда болған қиындықтар мен сұрақтарға шешім іздеуге талпынады;
 - жаңа ақпаратта қандай аспектілер қызық және неге екенін анықтайды;
 - естіген немесе оқыған ақпаратты талдауға, талқыға салуға дайын болады;
- Мұғалім, бұл сатыда:
- жаңа ақпаратты анық, түсінікті етіп мазмұндаудың бірден-бір өзегі;
 - мәтінмен жұмыс істеу барысында оқушыларды белсендіруші;

- мәтінді талдауға қажетті жаңа әдіс-тәсілдерді қолдануды ұсынушы.
Бұл сатыда мәтінді оқытуға жеткілікті уақыт бөліну қажет. Оқушылар екінші рет мәтінді оқу арқылы оны жаңа этапта талдайды, көптеген жаңа беймәлім сұрақтарға шешімін табады (Bakhareva, 2003).

Бұл кезеңнің функцияларына:

- ақпараттық (тақырып бойынша жаңа ақпаратты алу);
- жүйелік (алынған ақпаратты білім категориясына байланысты топтау);
- уәждемелік (меңгеріліп отырған тақырып бойынша қызығушылықты ояту) жатады.

Мағынаны ажырату кезеңін іске асыру үшін сыни тұрғыдан ойлау арқылы тіл меңгертуде бірнеше әдіс-тәсілдер бар: «Инсерт», «Б-Б-Ү кестесі», «Жигсо», «РАФТ», «Кубизм» тағы да басқалары сонымен қатар сұрақ қоя білуді үйрету, өзара оқыту, топпен, жұппен жұмыс түрлерін өткізу жағдайлары қарастырылған. Ағылшын тілі сабақтарында жаңа білімді меңгеруде оқушыларды сыни ойлауға жетелеу негізгі мақсаттардың жүзеге асырылуы болып табылады. Мәселен, 7 сыныпқа өткізілген “What do we know about the history of the USA?” тақырыпты ала отырып, сыныпты 4 топқа бөліп, әр топқа әр түрлі мәтіндер беріледі. Сол мәтін бойынша оқушылар «Инсерт» әдісін қолдану арқылы келесідей тапсырманы орындаулары қажет.

Exercise №3. Complete the chart and answer the following questions:

V – I know	- I don't know	+ - It is new for me	-? - It is surprised
America is a big, independent country. There are fifty states in the USA.	The history of Thanksgiving Day. Where came term. Native Americans.	Three most dramatic experiences in the nation's history.	People passed the difficult periods to have their own independence.

Соңғы кезең, ой-толғаныс сатысы (рефлексия) - бұл ұғым қазақ тіліне “reflection” деген латын сөзінен кіріктірілген. Тура мағынасы «терең және зерделі ойлау нәтижесінде идея мен пікірлердің пайда болуы» және «кері байланыс», «қайтару», «өзін-өзі бағалау және өзін-өзі тексеру», «өзара түсіністік пен өзара әрекеттестік» текті ұғымдар рефлексия сөзінің мағыналас түсініктері ретінде қолданылады. Ой-толғаныс сатысы - оқушылардың бұрынғы білім мен соның негізіндегі көріністерге қатысты жаңа біліммен ұштастыруды, сондай-ақ білім категорияларын (түрлі деңгейдегі түсініктерді, ережелер мен заңдылықтарды, нақты фактілерді) жүйелендіруге негізделген. Бұл сатының өзіне тән қызметтері бар, олар:

- коммуникативтік (жаңа ақпарат жайлы пікір алмасу);
- ақпараттық (жаңа білімді меңгеру);
- уәждемелік (ақпарат аясын кеңейту, қосымша ресурстарға сүйену);
- бағалау (жаңа ақпаратты бұрынғы біліммен салыстыра отырып, өзіндік жаңа идеялар тудырып, нақты соңғы пікірге тоқтау, процесті бағалау).

Сонымен, бұл сатыда оқушы алған білімін пайдалана отырып шешім қабылдайды, топпен бөлініп берілген тапсырмалары болса, орындайды, өздері дәлелдейді, көрсетеді, бағалайды немесе «Эссе жазу», «Синквейн», «Бононың 6 қалпағы», «Топтау тергеу», тағы да басқалары тәсілдерін пайдаланады. Қазіргі оқыту үрдісінде оң әсерін көрсетіп жүрген әдістердің бірі - «топқа бөліп шығармашылық тапсырмалар беру» (Bakhareva, 2003).

Бұл сатыны, тәжірибе жүзінде ұсынатын болсақ, 10-11 сыныптарда сабақты тек қана мәтіндермен ғана өткізіп қана қоймай, оқушыларды сергіту мақсатында, оған қоса аналитикалық ойлауға жетелеу үшін ағылшын анекдоттарына негізделген мәтіндерді осы рефлексия сатысында ұсынуды шештік. Яғни, оқушыларға топта ағылшын анекдот мәтіндерін беріп, келесідей тапсырмалар орындалуы тиіс: 1) оқушылар мәтінді 2-3 қайтара оқып шығуы қажет; 2) анекдот мәтінді оқып болған соң оны зерделеп, саралап,

бұл мәтін төңірегінде пайда болған сұрақтарға жауап іздеуі қажет; 3) алынған жаңа ақпаратты бекіту үшін оқушылар «Ақылдың 6 қалпағы» әдісі арқылы жаттығу жұмысын орындайды. Мұғалім тарапынан тиісті бағыттар беріледі.

Ақылдың алты қалпағы әдісі – Эдвард де Бононың әзірлеген әдістемесі, ол әр түрлі шешімдердің ішінен ойдың бір мәселе төңірегінде шоғырландыруына мүмкіндік беретін қатарласып ойлау үдерісі болып табылады. Мұнда алты түрлі қалпақ алты түрлі ұйғарым пікірге әкеліп, өз қызметтеріне сай жұмыс істейді [39].

Ақ қалпақ – белгілі немесе қажетті ақпаратқа назар аудару үшін пайдаланылады;

Сары қалпақ – айқындылық пен өмірге сеніммен қарауды бейнелейді. Бұл қалпақты киіп оқушылар идеяның жағымды жақтарын зерделейді және өз назарларын, күш-жігерлерін, оның жетістіктері мен жақсылықтарын іздеуге жұмсалады;

Қара қалпақ – бұл «әзәзілдің қорғаушысы» немесе белгілі бір ақпараттағы жағымсыз нәрселерді сипаттайды;

Қызыл қалпақ – сезімді, болжамды және ішкі түйсікті білдіреді;

Жасыл қалпақ – креативтілікке, мүмкіндіктерге, баламаға және жаңа идеяларға бағытталады;

Көк қалпақ – ойлау үдерісін басқару үшін қолданылады. Бұл бақылаушы тетік, ол барлық қалпақтардың талаптарының дұрыс орындалып жатқанына кепілдік бере алады. ()

Exercise №4. Read the anecdote and answer the questions. Discuss the questions in groups.

Hats	Questions	Students' answers
White hat	Who is the main character in the text? Give some facts and arguments to this anecdote	Defoe was sixty years old in 1718. He had a full and interesting life. He travelled a lot. He wrote many books and pamphlets. He was a journalist. He met one sailor. This sailor was alone on an island. His name was Alexander Selkirk.
Yellow hat	What is the positive side of the story? What are the advantages of the story?	Sailor stayed alone, but alive on an island. He made everything for his comfort. He had a happy chance to come back to London by ship. His adventures on the island became popular. Everybody talked about Selkirk.
Black hat	What is the negative side of the story? What are the disadvantages of the story?	Selkirk had a quarell with his officer. He had been put ashore on the island. His adventures about his experiences on the island were read and forgotten by people. Few years later anyone remembered him.
Red hat	Give your own opinions and express your feelings (like or dislike)	Due to Defoe's great talent, Selkirk had been remembered again. The book was a great success. But people wronged Selkirk.
Green hat	What would you add to this story? What do you want to change in this story?	Defoe captured his imagination and wrote a story about Selkirk. Defoe created his hero. His name was Robinson Crusoe on a storyline.
Blue hat	Collect all information and make conclusion	No matter what Defoe made Selkirk famous again. Through him he became popular among the English literature. Because his book was read, enjoyed by everybody and almost all people began to believe this story.

Мақаламызды қорытындылай келе, сыни тұрғыдан ойлау технологиясының әдістері мен стратегияларын пайдалану оқытудың әртүрлі формаларын қолдана отырып, оқушылардың бір-бірін тыңдай білуге, өз ойларын анық жеткізуге, өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруді, ізденіске баулып, естіп, көріп, білгенін түйіндеп, пайдалана білуге үйретуді көздейді.

Сын тұрғысынан ойлау - бұл кез-келген мазмұнды сынау емес, оны зерттеу, бақылау, талдау, әртүрлі стратегиялар арқылы өзінің ойлау негіздерін сыни тұрғыда дамыту. Жаңа технологияның арқасында оқушының белсенділігі артып, жан-жақты талдауға, ойын ашық айтуға, оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауға үйренеді. Осындай жұмыстардың нәтижесінде бүгінгі күн талабына сай сауатты, білімді оқушылар тәрбиелеуге болады. Ол үшін мұғалім көп ізденіп, көп оқып, ізденіс үстінде болу керек.

Әдебиеттер:

- Bakhareva S. (2003) The development of critical thinking trough reading and writing // Moscow, Novosibirsk. –pp.87-95.
- Bustrom R. (1999) The development of reading and writing critical thinking // Moscow. –pp. 98-106.
- Cluster D. (2005) Critical thinking and innovational prospects of literacy // Moscow. –p.110.
- Halpern D. (2000) Critical thinking psychology // Moscow, Pedagogika-Press. –pp.78-77.
- Mirseyitova S. (2011) Teaching methods of Critical Thinking // Karagandy, Kazakhstan. – pp.8-19.
- Paul R.W. (1987) Critical thinking and the critical person // Thinking: Report on research. Hillsdale (N.Y). –p.12.
- Still J., Meredith K.S., Temple Ch., Walter S. (2000) The theory of Critical Thinking // Almaty, Kazakhstan. –pp.46-57.
- Zagashev I.O., Zayir-Bek S.I. (2003) Critical thinking technology: development methods // Alliance-Delta // -pp.20-26.
- Zharykbayev K.B., Kaliyev S.K. (1995) The ontology of pedagogical discourse // Almaty, Kazakhstan: Rauan. –pp.209-213.

HOW ENGLISH LANGUAGE TEACHERS USE COMPUTER TECHNOLOGY IN KAZAKHSTAN: FINDINGS FROM THE SURVEY

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ОҚЫТУШЫЛАРЫ КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚАЛАЙ ҚОЛДАНАДЫ: САУАЛНАМА НӘТИЖЕСІ

Sulushash KERIMKULOVA, PhD

Nazarbayev University, Graduate School of Education, Associate Professor, Astana, Kazakhstan
skerimkulova@nu.edu.kz, + 77759999167

Resume

The study reports on the findings from the survey on the use of computer technology by EFL teachers. Though they suggest little amount of pedagogic use of technologies, it can be implied that those who use it more for administrative purposes are more likely to transfer these skills to a more wider and effective use of computers for instruction being provided with the support and relevant trainings.

Резюме

Бұл зерттеу ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытатын мұғалімдердің компьютерлік технологияларды қолдануы туралы сауалнаманың нәтижелерін көрсетеді. Мұғалімдер технологияларды педагогикалық мақсаттарда аз қолданатындықтарына қарамастан, оны әкімшілік мақсаттарда қолданатындар, тиісті қолдаумен дайындық болса, бұндағы олардың компьютерлерді оқыту процесінде көбірек және тиімдірек қолдануға бағытталды деп болжауға болады.

Keywords: computer, technology, pedagogic use, administrative use, English language teachers.

1. Introduction

The capability and usage of computer technology in education, especially in foreign language education, expanded rapidly during the last decades. The global adoption of technology into foreign language instruction has often been based on the potential of the new technological tools which has been widely recognized. Numerous studies report on the capability of computer technology in enhancing language teaching and learning (Chapelle, 2003; Ghasemi *et al*, 2011; Pennington, 1996; Salabery, 2005; Stepp-Greany, 2002; Warschauer and Healey, 1998; Zhao, 2005).

Recognizing the role of computer technologies the government of Kazakhstan reveals growing commitment to its integration in education by adopting a number of official documents and taking different initiatives which have brought about significant increases in the amount of computer technology and Internet access in our education system (MES, 1997, 2001, 2005, 2007, 2010).

But despite numerous IT integration policy documents and initiatives in Kazakhstan, as well as expenditures for computer and Internet accessibility, major questions remain about the actual use of technology in language classrooms. The previous research shows that it cannot be assumed that the placement of computer technology in classrooms equals effective use for teaching and learning and that there are various factors that play a part in effective integration of computer technology into educational system with teachers as the most critical factor and significant part of educational process of change. That is why more information is needed as to how and why teachers are using technology. This study intends to partially address this gap by presenting the results of the survey on current use of technology by the English language teachers in Kazakhstan.

2. The context for the research

Since the independence that Kazakhstan gained in 1991 its education system has undergone a number of reforms aiming at creation of such a model of education that will meet the national goals and match international standards. Recognizing the challenge of the “information age”, the government adopted a number of official documents starting from 1997 when the first document “The State Programme of Informatization of Secondary Education” was approved by the decree of the President of RK (MES, 1997). Among other documents that ascertain the degree of official endorsement for the use of computer technology in education in Kazakhstan the following worth mentioning: “The Conception of IT Implementation in the System of Education in Kazakhstan for the years 2002-2004” (MES, 2001); “The State Programme for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for the years 2005-2010” (MES, 2005), The State Programme of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011- 2020 (MES, 2010).

These documents reflected the importance and potential benefits of ICT integration in education, laid foundations for IT integration, defined main goals and objectives, ways and mechanisms of IT integration into all levels of education in Kazakhstan. As stated in the State Programme (MES, 2005), realization of it “will provide the increase in the level of quality of education by the integration of ICT into educational process and making managerial decisions on the basis of true data collected from monitoring and analyses of the state of education” (p.31).

In accordance with the adopted policy documents significant progress is being reported in integration of technology into education, in provision of Internet access to schools, in development of educational digital resources, e-learning, in professional training of teachers and especially in the amount of computer technology going into our secondary schools for the development of the required infrastructure (MES, 2010; MES, 2005; Kaskatayeva, 2014; Kenzhebayev, 2014; Nurgaliyeva, 2010, 2012; Sapargaliyev, 2012).

But despite numerous IT integration policy documents and initiatives in Kazakhstan, as well as vast expenditures for computer and Internet accessibility, major questions remain about the actual use of technology by teachers. Can it be assumed that the placement of ICT in Kazakhstani classrooms equals effective integration for teaching and learning?

Previous research shows that educational change cannot simply be attained by placing computers in schools. As researchers state, technology, on its own, is not enough to improve language learning: there are many other factors that play role in technology integration into educational system (Becker, 2000; Hativa, 1995; Pelgrum, 2001; Walker, 1994; Zhao, 2005). Among various factors teachers are considered as “the most critical factor and a significant part of the educational process of change. As Hativa (1995) notes, they are “the most crucial decision makers” when it concerns the adoption and use of technology at schools. That’s why they must understand how to use technology and believe that it can enhance teaching and learning.

To date, little is known about actual practices of computer technology use in Kazakhstani classrooms, in foreign language classrooms in particular. As is in the case with many other countries the implementation of technology in foreign language instruction in Kazakhstan seems to have been of limited success because it is not being guided by research. As Ehrmann (1999) states, in today’s world it is important to get information that helps us to see what we are doing, fix problems and document achievements. Technology changes quickly and unpredictably. Lacking data, teachers and administrators make big investments of time and money with their eyes closed. Most administrators in Kazakhstan assume that if teachers get this hardware and software, they automatically and quickly change their teaching tactics and course materials to take advantage of it. No information is gathered regarding teachers’ actual use of new technologies, their beliefs about it and interaction with different factors influencing its integration.

So the purpose of this study was to investigate the current use of computer technology by EFL teachers in Kazakhstan, taking into account not only the use of computers for pedagogical purposes, but also administrative ones, which is frequently overlooked use of

technology. Pedagogical use of computers is defined in this study as the use of computers during teaching, by either the teacher or the students, while administrative tasks are defined as behind-the-scenes computer use or any use of computers that occurs outside of teaching the course.

3. Methodology

The research employs quantitative approach with a cross-sectional survey design as the main strategy of inquiry and analysis of data by means of descriptive statistics.

3.1 Survey

A survey has been conducted to investigate EFL teachers' use of computers in Kazakhstan and their self-reported beliefs of computer technology. A questionnaire was chosen as the main method of data collection for our study. It was developed following the recommendations of Brown (2001) and Dornyei (2003). There are three sections in the questionnaire: Section A: Type and frequency of computer use; Section B: Beliefs about the use of computer technology in the classroom; and Section C: Demographics. This paper presents the analysis of the first section of the survey that addresses the research question "How do English language teachers in Kazakhstan use computer technology"? This question takes into account not only the use of computers for pedagogical, but also for administrative purposes, which is frequently overlooked use of technology.

3.2 Population and sample

The population of interest for this research is comprised of English language teachers who are members of a professional National Association of Teachers of English of Kazakhstan (NATEK). The survey questionnaire was distributed at one of the NATEK conferences among its 120 members. They represented 19 NATEK branches from 5 regions of Kazakhstan and came from diverse settings: public/private, rural/urban, secondary schools/universities. The total sample was 66 English teachers and the total response rate was 55%. Results from the Demographics section of the questionnaire showed that the sample consists of 86.4% females and 13.6% males and mostly represented by experienced teachers with 39.4% having sixteen or more years of teaching experience and 27.3% with 11-15 year experience. The sample is almost equally represented by secondary school (51.5%) and university (48.5%) teachers. The majority of respondents (81.8%) teach in schools/ universities located in urban areas with the remaining 18.2% teaching in rural areas.

4. Use of computer technology: findings and discussion

The research question was answered through responses to the first section of the questionnaire "Type and frequency of computer use". This section presents the findings and discussion for each item on this part of the instrument and is organized by sub-sections that correspond to the survey instrument. The first section of the survey examined how English teachers use computer technology both pedagogically and administratively. There were seven questions in this section.

Three questions addressed whether or not teachers use computers for pedagogic reasons. The first question reported in Table 1, asked participants to describe technologies that they use while teaching. This question was weighted on a scale from one being "No lessons" to four being "10 + lessons".

Table 1. Computers used while teaching: lessons per course

Type of technology tasks	N	No lessons %	1 to 2 lessons %	3 to 9 lessons %	10+ lessons %
Microsoft Word skills (e.g. English dictionary, spell-check, tables, etc.)	66	15.2	22.7	42.4	19.7
CD-ROMs	66	31.8	28.8	22.7	16.7
The Internet	66	42.4	28.8	15.2	13.6
Presentation software (e.g. Power Point)	66	7.6	16.6	50.0	25.8
Show digital video with a computer	62	25.8	43.5	21.0	9.7

Spreadsheets or database programs (e.g. Excel)	60	66.7	20.0	10.0	3.3
Digital images (e.g. web images, scanners, digital cameras, etc.)	60	55.0	28.3	10.0	6.7
Interactive board	64	21.9	23.4	35.9	18.8
Newest ICT tools (e.g. Wikis, blogs, Web 2.0, etc.)	64	68.8	18.8	9.3	3.1

As seen in Table 1, Presentation software (e.g. Power Point) was the technology most used by teachers with overall more than 92% using it for at least one lesson during a course and 25.8.1% reporting 10 or more lessons. 19.7% of teachers reported using Microsoft Word during class in more than ten lessons. Teachers moderately use 3 to 9 lessons, digital video (21%) and CD-ROMs (22.7%). Practically all of these technologies except for digital video, are minimally used, 1 to 2 lessons, by some teachers. Many teachers reported "no lessons" for the use of the newest ICT tools (68.8%), spreadsheets (66.7%) or digital images (55%).

Table 2 represents the responses to the second question regarding the number of lessons that students are assigned to use a particular computer technology. Similar to the first question, this one was also weighed on a scale from 1 being "No lessons" to 4 being "10 + lessons".

Table 2. Students assigned to use computer: lessons per course

Type of technology tasks	N	No lessons %	1 to 2 lessons %	3 to 9 lessons %	10+ lessons %
Microsoft Word	66	13.6	42.4	25.8	18.2
CD-ROMs	66	36.4	30.3	21.2	12.1
The Internet	66	13.6	37.9	33.3	15.2
Presentation software (e.g. Power Point)	66	15.2	27.3	42.4	15.2
E-mail	64	53.1	21.9	14.1	10.9
Digital video	62	37.1	38.7	16.1	8.1
Spreadsheets or database programs (e.g. Excel)	60	78.3	11.7	6.7	3.3
Digital images	60	51.7	23.3	20.0	5.0
Interactive board	64	23.4	29.7	29.7	17.2
Newest ICT tools	64	89.1	7.8	3.1	0

The teachers reported that more than any other technology students are assigned to use is MS Word with 18.2% of teachers reporting 10 or more lessons during a course. Teachers assign 3 to 9 lessons for students to use the Presentation software (42.4 %) and Interactive board (29.7%). Students are occasionally, 1 to 2 lessons, assigned to use CD-ROMs (30.3 %), digital images (23.3. %) and e-mail (21.9%). About 86% of teachers assign the Internet, Presentation software and Microsoft Word at least one lesson a course. Teachers rarely assign to work with newest ICT tools or spreadsheet databases with around 80 % of teachers reporting "no lessons" for either technology.

The first two questions suggest that teachers use computers themselves and that students are assigned to use computers occasionally. The next question, reported in Table 3, examines which language skills are focused on when teachers are using specific computer technologies. When answering these question teachers could select any or all language skills that applied to each technology.

Table 3. Skills focused on when using computer technologies

Type of technology tasks	N	Grammar	Vocabulary	Speaking	Writing	Listening	Reading	Culture

		%	%	%	%	%	%	%
Microsoft Word	56	46.4	53.6	17.9	71.4	7.1	28.6	23.2
CD-ROMs	45	62.2	71.1	28.9	15.6	66.7	22.2	40.0
The Internet	38	55.3	57.9	18.4	31.6	44.7	63.2	78.9
Presentation software	60	46.7	50.0	38.3	30.0	20.0	28.3	58.3
E-mail	33	21.2	21.2	3.0	69.7	0	36.4	24.2
Digital Video	50	16.0	32.0	38.0	16.0	54.0	12.0	26.0
Spreadsheets	26	46.2	53.8	11.5	23.1	7.7	23.1	30.8
Digital images	33	18.2	42.4	36.4	24.2	21.2	18.2	60.6

There were eight computer technologies surveyed. Presentation software, like Power Point, was reported as mostly used by teachers with 60 out of 66. Microsoft Word was the second most used technology with 56 of 66 teachers. The majority of them use it for writing (71.4%), for vocabulary (53.6%) and grammar (46.4%). The least used were spreadsheets with only 26 teachers reporting their use. CD-ROMs were reported as used in some capacity by 45 of 66 teachers with 71.1% using them for vocabulary, 66.7% for listening and 62.2 % for grammar. The Internet is used by 38 of 66 teachers. The overwhelming majority of them, 78.9%, use it for culture. A large percentage of them use the Internet with a focus on reading skills. E-mail and digital images both were reported by 33 teachers. More than three quarters of them, 69.7%, use e-mail to develop writing skills. As for digital images the majority, 60.6% of teachers report using them for culture. Finally, 54% of those teachers who use digital video report using it to emphasize listening skills.

Three other questions addressed whether or not teachers use computers for administrative purposes. The first of them was weighted on a scale from 1 to 4 with one being "Do not use" and four being "Almost Daily". As seen in Table 4, there were quite a few administrative tasks that were performed regularly.

Table 4. Use of computers for administrative purposes

Type of technology tasks	N	Do not use	Occasionally	Weekly	Almost Daily
Record or calculate grades	66	24.2	47.0	22.7	6.1
Take attendance	64	43.8	35.9	12.5	7.8
Make handouts for students	66	7.6	30.3	36.3	25.8
Correspond with parents	66	57.6	28.8	10.6	3.0
Write lesson plans or notes	66	9.1	33.3	27.3	30.3
Incorporate digital cameras or scanners when preparing for class	62	38.7	33.9	17.7	9.7
Exchange computer files with a colleague	65	23.1	44.6	23.1	9.2
Post student assignments on the Internet	62	55.4	20.2	17.9	6.5
Build an electronic teaching portfolio	66	51.5	15.2	10.6	22.7
Look for teaching resources	66	7.6	19.7	40.9	31.8
Submit work-related forms (e.g. personal absences, at-risk student info, etc.)	66	18.2	43.9	30.3	7.6

The most frequently, weekly or almost daily, used tasks are making handouts for students (total 72.4%), writing lesson plan or notes (total 62.1%), looking for teaching resources (total 57.6%). It is necessary to note that these three tasks are not only the most frequently used, but are also used to some extent by the majority of the respondents (more than 90%). Less often computers are used for recording or calculating grades, exchanging computer files with colleagues, incorporating digital cameras. A large percentage of teachers (43.9%) submit work related forms "occasionally", although the majority of them (81.8%) report that they submit forms during the year to some extent. Finally, an overwhelming 57.6% practically do not correspond with parents, 55.4% do not post students' assignments on the Internet and another 51.5 % do

not build an electronic teaching portfolio. Taking attendance is another unpopular task with 43.8% of teachers not using it.

The second question addressing administrative use of computers asked respondents the number of hours a week that they spend for these purposes. This question was weighted on a scale from 1 to 6 with 1 being "less than 1 hour" and 6 being "more than 10 hours". As seen in Table 5, teachers use computers for administrative needs on average 3-5 hours a week and only 10.6% of teachers reported using them more than 10 hours a week.

Table 5. Hours per week spent for administrative use of computers

Number of hours	Frequency	(%)
Less than 1 hour	8	12.1
1 to 2 hours	15	22.7
3 to 5 hours	20	30.3
6 to 8 hours	14	21.3
9 to 10 hours	2	3.0
More than 10 hours	7	10.6
Total	66	100.0

The third question, examining required or voluntary nature of this usage asked teachers which of the administrative activities are required by their schools to do with computers. As seen in Table 6, there are not so many tasks that are required by a majority of schools. The largest percentage, 45.5% of teachers, reported that they are required to submit work -related forms such as individual reports, personal absences, at-risk student information, etc. Nearly a quarter of them are required to calculate or record grades with a computer. Only 12.1% of respondents are required take attendance and very few teachers are required to post students' assignments on the Internet and correspond with parents (6.1%) and to build an electronic teaching portfolio (7.5%).

Table 6. Computer tasks required by schools/ universities

Tasks	Frequency	(%)
Calculate grades	15	22.7
Build an electronic teaching portfolio	5	7.5
Take attendance	8	12.1
Correspond with parents	4	6.1
Post students' assignments on the Internet	4	6.1
Submit work-related forms	30	45.5
Total	66	100.0

The final question in section one asked teachers to report whether they use computer technology more for pedagogical or administrative purposes. More than half of teachers, 59.1%, reported that they use computers more for administrative needs, while 31.4% use technology more for pedagogic than administrative purposes. 6 % failed to answer this question. This finding suggests that computers have become to a certain extent tools that help teachers to do the tasks connected with their everyday activities, such making handouts for students, writing lesson plans or notes and looking for teaching resources.

It should be noted that there is certain correlation between the reported administrative use of computers by teachers and the requirements of their schools. Very few schools are reported to require correspondence with parents, posting students' assignments on the Internet and building electronic teaching portfolio. This leads to these tasks not being used by the majority of teachers. At the same time, for example, such task as submitting work-related forms required by 45.5% of schools suggests correspondingly its use by the majority of teachers. Such requirements support exposure to a computer. This finding suggests that the more computer technology is required for use by schools, the more teachers will tend to use it. If such

requirements are in place, access to computers should be provided by schools.

Findings from this study show that teachers have such an access, but only to a certain extent. So, the issue of insufficient access to computers may be a factor hindering the process of instructional use of computer in the classroom. On the other side, an overwhelming majority of teachers (86.4 %) report having a computer at home with the majority of them using their computers daily. Much more exposure to computers at home than at schools may be one of the factors explaining more administrative use of computers than pedagogical ones.

The findings do not reveal much of pedagogic uses of computer technology, with the mainly used Presentation software and Microsoft Word programs. Not surprisingly that practically the same computer technologies that teachers use themselves, they also most frequently assign to students. The lack of pedagogical use of computers implies the necessity to provide necessary support and relevant and sufficient trainings to teachers.

Though the findings suggest that the amount of pedagogic use is not very large with many technologies not used or used minimally, it can be implied that those teachers who use it more for administrative purposes are more likely to transfer these skills to a more wider and effective use of computers for instruction. As Cuban (2001) states, “as the infrastructure and teachers’ beliefs about teaching and learning evolve, more and more teachers will change their practices and become serious users of computers” (p.179).

5. Conclusion

The findings suggest that computer technology is gradually being adopted in schools and universities in Kazakhstan as seen through teachers’ administrative, pedagogic and home use of computers. Even though the research results do not reveal much of the pedagogic use of computers, it can be implied that those teachers who use it more for administrative purposes are more likely to transfer these skills to a more wider and effective use of computers for instruction. Schools and universities need to support administrative use as well as pedagogic use of computers and provide sufficient and relevant training to teachers to assure this transfer.

References

1. Becker, H. J. (2000). Findings from the teaching, learning, and computing survey: Is Larry Cuban right? University of California, Irvine Becker. Retrieved from <http://epaa.asu.edu/ojs/article/view/442/565>
2. Brown, J. D. (2001). Using surveys in language programs. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Chapelle, C. A. (2003). English language learning and technology. John Benjamin Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
4. Cuban, L. (2001). Oversold and underused: Computers in the classroom. Cambridge: Harvard University Press.
5. Dornyei, Z. (2003). Questionnaires in second language research: Construction, administration, and processing. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
6. Ehrmann, C. (1999). Flashlight evaluation handbook, flashlight project. Retrieved from: <http://www.ctl.wsu.edu/CTLSilhouette/mode/author/flashlight/EvaluationHandbook>
7. Hativa, N. (1995). Technology and the classroom teacher. In Anderson, L. (Ed.). International encyclopedia of teaching and teacher education. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Ghasemi, B., Hashemi, M., Bardine, S.H. (2011). The capabilities of computers for language learning. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 28, pp.58 – 62, doi: 10.1016/j.sbspro.2011.11.012
9. Kaskatayeva, B.R. (2014). Informatization of education in the Republic of Kazakhstan: Current status and future prospects. Global Journal for Research Analysis, 3(4), (pp.1-4).
10. Kazakhstan. The Ministry of Education and Science (1997). The State programme of informatization of secondary education. Retrieved from <http://www.edu.gov.kz/en>
11. Kazakhstan. The Ministry of Education and Science (2001). The concept of informatization of education system. Retrieved from <http://www.edu.gov.kz/en>

12. Kazakhstan. The Ministry of Education and Science (2005). The state programme of education development for 2005-2010. Retrieved from <http://www.edu.gov.kz/en>
13. Kazakhstan. The Ministry of Education and Science (2010). The state programme of education development for 2011- 2020. Retrieved from <http://www.edu.gov.kz/en>
14. Kenzhebayev, G.K., Dalayeva, T.T. (2014). E-Learning in the system of the pedagogical education in Kazakhstan. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 152, pp.179 – 183.
15. Nurgaliyeva, G.K. (2010). The use of ICT in higher education of the Republic of Kazakhstan: current status, problems and perspectives of development. Retrieved from <http://www.nci.kz/ru/content/primeneniye-ikt-v-vysshem-obrazovanii-respubliki-kazahstan-tekushchee-sostoyaniye-problemy-i>
16. Nurgaliyeva, G.K. (2012). Model of Kazakhstan e-Learning System. Retrieved from <http://www.nci.kz/en/content/e-learning>.
17. Pelgrum, W. J. (2001). Obstacles to the integration of ICT in education: results from a worldwide Educational assessment. *Computers & Education*, 37, pp. 163–178.
18. Pennington, M.C. (1996). The power of the computer in language education. In: Pennington, M.C. (Ed.). *The power of CALL*. Houston, TX: Athelstan.
19. Salaberry, M.R. (2005). The use of technology for second language learning and teaching: a retrospective. In: Zhao, Y. (Ed). *Research in technology and second language education developments and directions*. USA: Information Age Publishing Inc., pp.61-93.
20. Sapargaliyev, D.(2012). E-Learning in Kazakhstan: Stages of Formation and Prospects for Development. *International Journal of Advanced Corporate Learning*, 5(4). Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3991/ijac.v5i4.2210>
21. Stepp-Greany, J. (2002). Student perceptions on language learning in a technological environment: implications for the new millennium. *Language Learning & Technology*, 6 (1), (pp. 165-180).
22. Warschauer, M., & Healey, D. (1998). Computers and language learning: An overview. *Language Teaching*, 31 (pp. 57-71).
23. Zhao, Y. (2005). Recent developments in technology and language learning: A literature review and meta-analysis. *CALICO Journal*, 21(1), pp. 7-27.

**УЧЕБНОЕ ТЕЛЕВИДЕНИЕ РК: КОНТЕНТ КАК СРЕДСТВО
ФОРМИРОВАНИЯ ГАРМОНИЧНОЙ ЛИЧНОСТИ****EDUCATIONAL TELEVISION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: CONTENT
AS A MEANS OF FORMING A HARMONIOUS PERSONALITY**

Роза БАРКИБАЕВА, доцент, кандидат филологических наук

КазНТУ им. К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

kainigulasia@mail.ru, +7(775)6333561

Резюме

В статье говорится об одном из наиболее востребованных аудиторией медийных каналов РК. Рассматривается контент учебного телевидения, его соответствие сегодняшнему дню.

Ключевые слова: информационные технологии, учебное телевидение, контент, мультимедийные ресурсы.

В современном обществе происходят активные трансформационные процессы, которые захватывают экономическую, политическую, социальную сферы и решительно изменяют условия жизни людей. Эти трансформации переходят и в сферу образования, которая в последние десятилетия существенно преобразилась под влиянием ряда факторов, и не в последнюю очередь — фактора становления глобальных систем коммуникации.

Сегодня наиболее востребованным медийным каналом в образовательной сфере Казахстана является телевидение и интернет. «Читающее поколение» уступило место молодежи, которая предпочитает однонаправленным, «плоскостным» формам сообщений (только звук или только текстовая информация), образовательный контент с комплексным мультимедийным воздействием на органы чувств (использование цветовых гамм, музыкальное сопровождение, мультимедиа и т.д.). Доказательством этому может послужить тот факт, что 91% опрошенных - (с целью изучения потребностей пользовательской аудитории нами было проведено анкетирование среди студентов КазНТУ им. К.И. Сатпаева) - выразили полную удовлетворенность тем, как экранная культура телевидения и Интернет способствует усвоению образовательной информации. При этом телевидение как транслятор формального и неформального образования на сегодня является одним из эффективных средств обучения, по праву занявшей свою нишу в образовательной среде.

Между тем образовательная тематика всегда присутствовала в телевизионном эфире. В период советской системы образования учебное телевидение велось на Всесоюзном канале Центрального телевидения. Кроме этого, в вузах функционировали учебно-телевизионные центры. В отдельных школах работали школьные телевизионные технические центры. В Казахстане на сегодняшний день также имеется определенный опыт реализации образовательной функции в соответствии с потребностями общества. Так, с 2002 года в Казахстане работал инициативный проект «Спутниковый канал дистанционного обучения (СКДО)». Инициаторами создания СКДО являлись Республиканский научно-методический центр информатизации образования (РЦИО) и АО «КАТЕЛКО (провайдер). Запуск СКДО являлся продолжением проекта по дистанционному обучению сельских школьников, реализованным РЦИО и институтом ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании (ИИТО ЮНЕСКО).

СКДО был организован по принципу работы обычного спутникового телевизионного канала, который доносит до зрителя учебную информацию, а обратная связь осуществляется путем асимметричного доступа к ресурсам и возможностям Интернет. К проекту были подключены 1500 школ из 7 областей республики. Однако, в силу

финансовых затруднений с кадровым составом, а также значительными трудностями в приобретении специального оборудования и развитии производственных площадей. СКДО не состоялось как национальное и учебное телевидение, Однако опыт функционирования этой организации позволил определить концептуальную содержательную основу пилотного и общенационального проекта создания и развития учебного телевидения в Республике Казахстан. Так в стране была разработана Концепция создания и развития учебного телевидения. Авторами данного документа явились МОН РК, МКИ РК и АО РТРК «Казахстан». Далее, а именно с февраля 2008 года началась реализация идей Концепции, которая отразилась в трансляции учебных программ по предметам средней школы. Первоначально выпуск программ "Учебного телевидения" осуществлялся на базе телеканала "Казахстан". Через год в рамках программы внедрения цифрового телевидения в республике был создан отдельный образовательный канал «Білім», торжественное открытие которого состоялось 9 сентября 2009 года наряду с открытием «Назарбаев» университета. Таким образом, можно констатировать, что включение медиа в образовательную систему РК начало свой отсчет и, надо полагать, уже необратимый. «В условиях глобализации казахстанская система образования будет функционировать как часть единого мирового информационно-образовательного пространства. Будут осуществляться максимальный учет международного опыта в области информатизации образования», - говорится в Программном документе «Стратегия. Казахстан - 2020». [«Стратегический план РК 2010;4]. На сегодняшний день можно констатировать, что ТВ, с одной стороны, информируют общество о том, что происходит в системе образования, а с другой – сама непосредственно включается в образовательные процессы, порой выступая и как средство обучения. Причем, если первый аспект должным образом был подробно исследован рядом теоретиков, особенно в области журналистики, то второй аспект – включение медиа, а именно учебного ТВ в образовательные процессы на современном этапе, к тому же на региональном, отечественном уровне – практически обойден их вниманием.

Целевая установка медиа на сегодня – отказ от односторонних способов коммуникации в пользу интерактивных, подразумевающих выполнение журналистом роли навигатора в информационно-образовательном пространстве. Хочется заметить, что в нашем случае роль такого «навигатора» будет принадлежать и педагогу. Об этом в Стратегии 2020 говорится: «Деятельность педагогических кадров всех уровней образования будет ориентирована на освоение закономерностей и принципов медиapedагогики. Педагогическая поддержка инфраструктуры будет осуществляться педагогами всех уровней образования и зависит от овладения ими методикой использования сетевых технологий, компьютерных измерительных систем, Интернет-ресурсов, интерактивной среды проектирования и интерактивных учебных фильмов».

Основоположник учебного телевидения В.В. Егоров считает, что «научно-популярные передачи отличаются своим особым предметом, так как предметом научно-популярных передач являются знания в области науки, техники, искусства» [Егоров В.В.2008;1]. Анализ сегодняшнего состояния телеэфира показывает, что образовательное вещание присутствует пока не совсем должным образом. Но оно есть и, как показали исследования, на данном этапе телевещание в большей степени реализуется в сфере неформального образования, когда выходящая в эфир программа предлагает аудитории новые знания в той или иной области, т.е. она опосредованно ее обучает. Среди приоритетных направлений телевидения, по опросам аудитории в пределах заданной исследованием выборки, можно выделить программы следующей тематики: новостные, молодежные, музыкальные, экологические. Так, по мнению реципиентов, ведущие позиции на нынешнем этапе занимают образовательные каналы типа «Дискавери», «НейшнлДжеографик» и т.п, то есть набор большей частью документальных, видовых, а порой и игровых фильмов, формальным образом связанных с той или иной наукой. Среди программ, которые демонстрировались ранее, были отмечены проекты Первого канала «Гении и злодеи» –

цикл портретов выдающихся деятелей мировой науки и культуры, созданный телекомпанией «Цивилизация»; программа «Непутевые заметки» Дмитрия Крылова, представляющая географическую и этнографическую области знания; программа «Хочу знать» с Михаилом Ширвиндтом и др. На казахстанском же канале Проекты: «Лидер XXI века», «Интеллектуальные олимпиады», «Дорогая редакция» и «Английский в действии». На образовательном канале «Білім» отмечены игровые формы уроков, к примеру, «Физика Эдисона», «Қазақша тамаша» и др. Следует заметить, что, к сожалению, последние примеры привели лишь несколько опрошенных, и то учителя, что говорит о том, что канал еще не столь популярен в молодежной среде, по сравнению с зарубежными образовательными каналами. Однако, следует учесть, что казахстанский канал только начал свою деятельность. Между тем заморские каналы не теряют своей популярности. В чем же причина? Безусловно, качество съемок предлагаемой ими продукции. Помимо этого, как отмечает американский социолог Д. Робертс, каналы «Дискавери», «НэйшнлДжеографик» и т.п., продукцию которых специалисты относят к жанрам познавательно-развлекательным или научно-популярным производят так называемый «эффект усиления». Проще говоря, ТВ может либо сообщать нам новые знания (чему соответствует термин учебное ТВ), либо усилить впечатления от знаний уже имеющихся. Как пишут в статье «Концепция регионального учебного телевидения» Л. Зазнобина, Е. Бондаренко, А. Журина, в настоящее время концептуальным считается полный или частичный отказ от эффектов изменения в пользу эффектов усиления. Дело в том, что воздействие телепрограмм на массовое сознание абсолютно непредсказуемо и далеко не всегда благотворно. И может принести больше вреда, чем пользы. Например, пару месяцев назад по одному вполне уважаемому телеканалу транслировался документальный фильм о древней Индии. В нем в качестве курьеза упомянули шарлатанскую (и давным-давно разоблаченную) теорию, что город Мохенджо-Даро уничтожил ядерный взрыв. И несколько людей (с высшим образованием) позднее сообщили в своих блогах, что сделано научное открытие, — оказывается, древнеиндийскую цивилизацию разбомбили пришельцы — об этом мол, только что рассказали по телевидению. Увы, даже относительно высококачественные фильмы английского или российского производства содержат россыпи подобных перлов. Такова природа ТВ. Оно апеллирует не к разуму, а к чувствам массового зрителя. А чувства легче всего усваивают броское, сенсационное. Между тем, сетка вещания каналов, позиционирующих себя как образовательные, желают лучшего. К примеру, программа передач на 11.09.12: 09.03 «Веселый урок, 09.10 «Новости отовсюду»; 09.45 «Образование для всех», 10.15 «Будьте здоровы!», 10.45 «На женской половине», 11.15 «Школа здоровья», 11.45 «Объять необъятное», 12.40 «Заглянем в словарь», 12.45 «Зеркало жизни», 13.40 «Мастер-класс!», 14.25 «Имена», 14.55 «Волочаевские дни», фильм о войне. 16.38 «Странствия по свету. Лондон». Бросается в глаза бессистемность и разнородность. Меньшую часть программ можно определить как учебные, чуть большую — как «научно-популярную». Есть передачи, чей жанр вообще вряд ли имеет отношение к образованию. Есть даже художественный фильм, снятый в советскую эпоху. Он изображает гражданскую войну с позиций прямо противоположных концепции нынешних учебников истории.

По мнению гендиректора Первого канала (Россия) Константина Эрнста проблема современного телевидения заключается в следующем: «Современное телевидение очень много чего не дает телезрителю, потому что сдвинулся тектонический слой, огромный культурный слой, меняется эпоха. Изменения настолько глобальные, что в целом ТВ пока не предлагает своей аудитории того контента, который удовлетворял бы ее. Сегодня следует подумать о контенте, о его обновлении с позиции современной эпохи», — передает РИА «НОВОСТИ» со ссылкой на телеканал «Дождь». Москва, 2013. [РИА «НОВОСТИ» Москва 2013; 3].

Слова первого руководителя популярного в Казахстане телеканала полностью перекликаются с целями и задачами, проводимого нами исследования, в котором идет речь

образовательном контенте. Несмотря на значительное число работ, в которых изучались возможности и принципы применения информационно-коммуникационных технологий в различных видах образования (В.П. Беспалько, Ю.С. Брановский, В.В. Годин, С.Л. Лобачев, С.И. Макаров, Ю.Б. Рубин, В.А. Стародубцев, Б.Ю. Щербаков и др.), проблема реализации контентного потенциала учебного телевидения и его способности как образовательного ресурса влиять на процесс непрерывного образования не являлась предметом внимания исследователей. Так, до настоящего времени отсутствует детальное изучение и теоретическое осмысление образовательного контента, претерпевающего существенные изменения в современной медийной среде по сравнению с историческим прошлым. Так Президент страны Нурсултан Назарбаев, подвергая критике содержание ряда государственных телеканалов, - (в том числе и образовательных), - на расширенном заседании правительства заметил следующее: «Вот «Білім» и «Мәдениет» - точно один канал в моем понятии. Смотришь эти каналы, контента никакого нет, он полностью отсутствует. Впечатление, что из пальца высасывают: часами показывают животный мир, какие-то исторические фильмы ...». «А между тем задача СМИ - ... нести знания людям по современной экономике, по своевременной политике, по современной истории. Показывать то, что учит, то, что воспитывает», - заключил президент. (АСТАНА, 11 октября 2013г. [ИА Новости-Казахстан.2013; 2]. Министр культуры и информации республики МухтарКул-Мухаммед, также заметил, что на каналах есть проблемы и с контентом, и с языковым балансом. Образовательные, просветительские каналы с высоким научным, художественным контентом сегодня необходимы. (Астана.ИА «Новости — Казахстан» 2013).

Таким образом, на сегодня учебное телевидение Казахстана оказывается одним из наиболее востребованных аудиторией медийных каналов. С включением его в просветительскую деятельность чрезвычайно важными становятся вопросы, связанные с контентом. Так, требует своего рассмотрения потенциал образовательных ресурсов учебного телевидения РК, его соответствие сегодняшнему дню, так как контент учебного телевидения можно рассматривать как средство формирования у обучаемых стремления к постоянному образованию, повышению престижа получения знаний и как средство формирования гармоничной личности.

Литература

1. Егоров В.В. Рождение отечественной телепублицистики. XX век. - М., 2008. - С. 37.
2. ИА Новости-Казахстан. – АСТАНА. 11 октября 2013г.
3. РИА «НОВОСТИ» - Москва..2013 г.
4. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2020 года (Утвержден Указом Президента РК от 1 февраля 2010 года № 922)

DID YOU READ MY NEW POST?: IMPROVING AUTONOMY, ENGLISH, AND ENGAGEMENT THROUGH CLASS BLOGS

ОҚУ БЛОГТАРЫ АРҚЫЛЫ ДЕРБЕСТІКТІ, АҒЫЛШЫН ТІЛІ ЖАТЫҚТЫҒЫН ЖӘНЕ БЕЛСЕНДІЛІКТІ ЖЕТІЛДІРУ

David Philip MONTGOMERY, Med

Nazarbayev University, Astana, KAZAKHSTAN

philip.montgomery@nu.edu.kz +7 7172 70 94 45

Resume

This paper explores the potential of using blogs in the Academic English classroom, especially in an international foreign language setting. The main topics covered include 1) the broad shifts in pedagogy toward student autonomy and engagement; 2) the specific improvements to English writing fluency; 3) the hurdles students and instructors face in participating in open, online communication; and 4) the practical steps needed to set up and implement a class blog.

Резюме

Бұл баяндама "Академиялық ағылшын тілі" пәнін оқу барысында, әсіресе халықаралық шет тілді ортада, блогтарды пайдалану мүмкіндігін талқылайды. Мұнда келесі маңызды тақырыптар қарастырылады: 1) педагогиканы оқушы дербестігі мен белсенділігіне қарай ілгерілеу; 2) Ағылшын тілінде жазу жатықтығының нақты жетілдірулері; 3) оқушылар мен мұғалімдердің ашық және интерактивті режимде байланысуға қатысуында кездесетін қиыншылықтар; and 4) оқу блогын ұйымдастыру мен оны пайдалануға арналған практикалық қадамдары.

Key words: blogs, academic English, English classroom, international foreign language setting, pedagogy, autonomy, engagement

1. Introduction

Broad changes in pedagogy over the last half century reflect a fundamental shift in the relationships between students, teachers and the learning process. Teachers have long been the center of the classroom in which almost all student interaction was mediated through them (Kalantzis & Cope, 2010). This traditional learning environment is characterized by quiet, obedient students writing notes from a chalkboard and occasionally answering questions from the teacher. The twentieth century gave rise to alternative teaching methods that challenged this status quo, including Montessori and other independent schools (Varden, 2003). These new classrooms are much more student-centered, focusing on group and pair work with lots of student-student interaction. Students are thought to be generating knowledge and understanding (Scardamalia & Bereiter, 2006), as opposed to simply receiving it from their instructors.

In the same vein, information technology (IT), especially the widespread availability of the internet in schools and homes, has similarly shifted the culture of worldwide media and the exchange of ideas. Like modern student-centered classrooms, internet media culture is no longer centered on a few big network conglomerations, but rather is decentralized and participatory. The rise of so-called “web 2.0” mirrors an emphasis on the user as producer and generator of content rather than simply consumer (Alexander, 2006).

This paper aims to unpack some of the potential benefits and risks of incorporating IT into the foreign language English for Academic Purposes (EAP) classroom, namely teaching writing through the use of blogs. While a full-scale quantitative analysis of this topic has not been conducted here (see Churchill, 2009 for one), the insights below extend from the use of blogs in a variety of EAP classrooms, from secondary to university levels. These experiences highlight

substantial gains in engagement and writing fluency, significant challenges in navigating the fraught landscape of online writing, and the practical steps of starting and managing a successful classroom blog.

2. Experienced gains

In the ideal academic setting, students come to class eager to learn, full of questions and energy. The ideal foreign language learner approaches with vigor the task of learning to write clearly, concisely and confidently. Every day is rewarding. Every student is immersed in learning. It is no surprise that few, if any, teachers have seen an ideal classroom or student. In a typical EAP classroom, when it comes to teaching writing, instructors rely on textual examples, practice essays, and error correction, repeated for each new unit ad infinitum. These classrooms can still demonstrate student-centered teaching through careful and creative planning (Douglas, 2014). Online writing environments, such as blogs, however, create the necessity for natural and authentic communication between students and teachers, as well as among the students themselves.

Within the first few days of blogging, student motivation and engagement is the first to change. Perhaps it is simply the change of environment that jars students into action. In the traditional EAP classroom, essay topics are often chosen by the instructor, along with a list of requirements for the number of words, paragraphs or references needed. Students write and may self-revise, or even peer edit, and then submit the paper to the instructor. The ideas, grammar, argument, syntax, and so on are assessed and the student receives feedback on the writing. Most often the papers are never discussed orally and very little real communication of ideas occurs. One fundamental difference of the blog is that all writing is posted online in a public forum whose sole purpose is to give open access to the ideas presented within. This public forum, where anyone can read, comment on and discuss a student's ideas, puts considerable pressure on students to do their best work in order to communicate their ideas clearly, concisely and in an interesting way.

A long history of literature supports the need for authenticity in communicative activities in teaching foreign languages (Savignon, 1987; Mulling, 2007). On a blog, students are reading each other's work and leaving comments which form a natural dialogue about topics the students care about. Classroom blogs where students are given loose guidelines about the topic and format can be a successful tool to engage students both in and out of the classroom. Due to the static nature of a blog and our nearly ubiquitous access to the internet, students report being drawn back repeatedly, often several times a day, to check for new comments on their work. In class, several students greet each other or the instructor asking, "Did you read my new post?" This approach supports a "deep constructivist" view of teaching that students today should be encouraged to find ways of integrating themselves into a society that values continuously creating and expanding knowledge (Scardmalia & Bereiter, 2002). Learning is a social endeavor, a fact which the EAP classroom often ignores, and which blogs help reinforce.

Over time, the fluency of student writing naturally improves. There is, however, an important distinction in the type of progress that is noticed compared to typical paper-based essay writing. Good academic writing is not the same thing as fluency in a foreign language. Many language learning students develop a style of writing comparable to that of a government manual from the nineteenth century rather than a clear and natural style. This stems in part from the types of texts students read and the vocabulary they learn. A vocabulary test of one group of university students revealed a significant gap in mid-range vocabulary (Coxhead, 2006). Not surprisingly, students score well in the lower level vocabulary sections—the 2,000-word level such as *coffee*, *blame*, *elect*; and the 3,000-word level such as *atmosphere*, *resolve*, *slender*. They also do quite well in the high level "Academic Vocabulary" (between 5,000 and 10,000-word level)—words like *accumulation*, *prelude* and *explicit*. However, in the middle range—5,000-word level like *switch*, *contemplate* and *adequate*—students scored rather low. A blog encourages students to read and write more on an understandable level of English, effectively narrowing this middle vocabulary gap and developing a more natural or "native" writing style.

3. Difficulties in navigation

In some cases, classroom blogs present substantial obstacles to students. These include issues of student responsibilities, personal confidence, style issues and controversial topics. Each of these is a natural adjustment that needs to be overcome in the process of navigating a new learning environment.

Developing student autonomy is one difficult task for teachers. Students, especially at the university level, should be working largely independently as self-reflective critical thinkers. Although our ideal student mentioned above requires no external motivation or inspiration, the average EAP student may need a push. In a classroom blog, students can be required to publish short essays or posts on topics of their choosing. This task places the onus of responsibility for the writing, from start to finish, on the student. This is a key example of the shift from teacher-centered to student-centered learning and of web 1.0 to web 2.0. The student is the author, editor, producer and publisher of his or her own work. The teacher, in turn, plays a supporting, guiding role.

Many students will have difficulty in choosing topics and publishing their work online, as it most likely throws the student out of their comfort zone. Self-doubt and hesitation to present one's writing in a public forum are natural reactions to a new and initially frightening challenge. This risk, however, can easily be mitigated by the encouragement of the instructor, along with example posts from other similar blogs, and clear guidelines that the activity is to develop fluency, not necessarily accuracy.

In this shift from in-class to online writing, style issues of formality, slang, and citations are likely to arise. Initially, student writing may resemble an online chatroom or social media profile page, with students opening their writing with personal greetings—"Hi guys =)"—and a highly subjective tone—"I really hope you like this piece." This seemingly disastrous turn of events in an EAP classroom is in reality an opportunity for an intentional discussion on the issues of genre, bias, style, voice and purpose of writing. These topics, while essential to any EAP classroom, are difficult to teach using contrived scenarios and assignments, but much less so when produced in this organic fashion.

Finally, in the same way that student autonomy leads inevitably to the issue of appropriate style, it raises the issue of appropriate content. Blogs are a useful platform for broaching the subjects of current events and controversial topics. Issues along the lines of religion, violence, sex and drugs may enter into this informational space as students search for topics of interest to write about. An unfortunate response to this is censorship, either by the teacher, the school/university, or even the internet provider or the government. As Burbules and Callister (1999) saliently argue,

"Such censorship is antithetical to the sorts of educational and democratic ideals society holds for schools. How can students learn to discern, discriminate, synthesize, or evaluate? How can they learn to make good choices, social and intellectual, if the choices are made for them by restricting the information they can and cannot see? Censorship in a technical environment does not just remove information, it unpredictably prevents access to other information. Moreover, and at a deeper level, the development of skills of discernment, judgment, criticality, and so forth require that one encounter and deal with materials that is unpleasant, misleading, offensive, and so forth. It is through engagements with such material that one can become more resistant to them: by making a choice that it is unworthy or immoral." (p. 111)

Only by allowing students to grapple with difficult topics will the EAP classroom produce critically aware students who can respectfully and productively set aside, or better yet confront and address, personal and cultural biases that cloud so much of the international information sphere. Admittedly, this is easier said than done, as any teacher or blogger resisting institutional or governmental censorship can attest.

4. A short "how-to"

In practical terms, blogs require little technological know-how, due to the low barriers to access characteristic of web 2.0 platforms. Large blogging websites are almost always free, and a class

blog can be set up in a matter of minutes with an email address. Wordpress.com, Blogspot.com and Edublogs.org are just a few of the most popular platforms. After logging in and setting up the appearance and design, all that is needed is to invite students via email to create accounts so that they can publish content on the blog. The teacher is most often the administrator who can edit or delete any post, and the students are authors who can only add and edit their own writing, plus comment on the writings of other users. In more advanced blogs, some users can be given “editor” status in which they must approve new posts before they are published.

Issues of privacy and identity may be of concern to younger students, but can be solved by applying closed settings to the blog. In this case, a blog can be password protected so that only the students have access to it. Another possible solution is the creation of anonymous usernames. While the teacher may still need to know who is who for grading and managing the interactions on the blog, any outside reader would not know who the author is. In addition to privacy concerns, students may feel greater confidence in writing behind an assumed name.

5. Conclusion

EAP students can make considerable gains in fluency, autonomy and engagement through the use of classroom blogs. However, these advantages are not guaranteed, as student attitude and confidence, teacher expectations of style and content, as well as institutional or governmental censorship can all cause a class blog to fail. Any instructor approaching the subject of class writing blogs or any other IT available today should do so with a clear plan, healthy skepticism and an open mind.

References

1. Alexander, B. (2006). Web 2.0: A new wave of innovation for teaching and learning? *EDUCAUSE Review*, 41(2), 32–44.
2. Burbules, N. & Callister, Jr., T. (1999). The risky promises and promising risks of new information technologies for education. *Bulletin of Science, Technology & Society*. 19(2), 105-112.
3. Churchill, D. (2009). Educational applications of Web 2.0: Using blogs to support teaching and learning. *British Journal Of Educational Technology*, 40(1), 179-183.
doi:10.1111/j.1467-8535.2008.00865.x
4. Coxhead, A. (2006). *Essentials of teaching academic vocabulary*. Boston: Thomson Heinle. 152-163.
5. Douglas, S. R. & Kim, M. (2014) Task-based Language Teaching and English for Academic Purposes: An investigation into instructor perceptions and practice in the Canadian context. *TESL Canada Journal*, 31(8), 1-22. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1052107.pdf>
6. Kalantzis, M. & Cope, B. (2010) The teacher as designer, Pedagogy in the new media age. *E-Learning and Digital Media* 7(3), 200-222. <http://dx.doi.org/10.2304/elea.2010.7.3.200>
7. Mulling, S. S. (1997). *Getting them to talk: Communicative activities for the ESOL classroom*. [Teaching guide]. ED409731.
8. Savignon, S. J. (1987). Communicative language teaching. *Theory into Practice*, 26(4), 235-242.
9. Scardamalia, M., & Bereiter, C. (2002). Knowledge building. In James W. Guthrie. (Ed.) *Encyclopedia of Education*. Vol. 4. 2nd ed., pp. 1370-1373. New York: Macmillan Reference.

10. Scardamalia, M., & Bereiter, C. (2006). Knowledge building: Theory, pedagogy, and technology. In K. Sawyer (Ed.), *Cambridge Handbook of the Learning Sciences*, pp. 97-118. New York: Cambridge University Press. Available from http://ikit.org/fulltext/2006_KBTheory.pdf
11. Vardin, P. A. (2003). Montessori and Gardner's theory of multiple intelligences. *Montessori Life*, 15(1), 40-43.

ENHANCING THE USAGE OF LEXICAL CONVENTIONAL SEQUENCES AMONG ESL STUDENTS THROUGH BLOGGING

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚИТЫН СТУДЕНТТЕРДІҢ ДӘСТҮРЛІ
ЛЕКСИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫН БЛОГ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ

Chirailym BURGEGULOVA, MA

International House School 'Inter-Press', Almaty, Kazakhstan

shyrailym.burgegulova@gmail.com

Resume

This research studies the potential use of blogging activities in enhancing English as a second language (ESL) acquisition and mastery of LCSs. The findings reveal that the repetition and revision of the LCSs through various genres of authentic materials in different contexts led students to a cognitive acquisition that resulted in an entrenchment process via written and spoken ways.

Резюме

Бұл зерттеу жұмысы блог тапсырмаларының ағылшын тілін екінші шет тілі ретінде игерілуіндегі және дәстүрлі лексикалық байланыстардың жетілдіруіндегі қолданылуын зерттейді. Қорытындылай келе, дәстүрлі лексикалық байланыстарды түпнұсқадағы әр түрлі жанрдағы материалдар арқылы қайталау студенттердің тілді когнитивті түрде жазбаша және ауызша игеруге алып келді.

Key words: formulaic language (FL), English as a second language (ESL), web-blogging, usage-based theory of language acquisition (UBT).

Introduction

There is a consensus among second language acquisition (SLA) scholars that the formulaic sequences have scaffolding functions in building communicative and native-like competence for non-native learners (Sinclair, 1991; Nation, 1994). For instance the research done in the field of corpus linguistics has ascertained that much frequent sequences of words, diversely called formulaic sequences are not only noticeable in the text and speech, but also functionally crucial for communication (Simpson-Flash & Ellis, 2010). Moreover, Sinclair (1991) estimates that half of authentic material is composed of idioms and pre-constructed phrases, a construct of formulaic language.

Consistent with various definitions for formulaicity of language, around 40 terms have been utilized. Some of the constructs of formulaic language are *collocations* such as *once upon a time* and *to feel free*; *idioms* such as *be a piece of cake* and *be fed up with*; *proverbs* such as *a stitch in time saves nine*; *chunks* such as *at the end of the day*; *multiword expressions* such as *kick the bucket* and *go ahead*, and so on (Eskildsen, 2009; Wray, 2000; Schmitt, 2004). The nature of formulaic language has been studied in various fields with diverse approaches, from early childhood acquisition (e.g. **Wray & Namba, 2003**) on two Japanese-English kids, up to advanced second language and native speakers' frequency usage and its effect on reading speed and psycholinguistic aspects studied by Ellis, Simpson-Vlach and Maynard (2008). Another recent research direction is on the formulaic scaffolds on Alzheimer's disease and communication with people who have dementia (Brewer, 2005; Wray, 2010, 2011a). These researchers believe that these formulaic sequences play the unique role in human's cognitive acquisition of language and its integrality in communication.

To date, however, there are few studies to investigate learning formulaic language (FL) using new Internet-based social networking technologies such as blogs or wikis. This study will fill in

the gaps by investigating the integration of the formulaic language into the classroom-based realia with the help of blogging technology.

Theoretical Background

To set this study in its proper framework, it is necessary to examine fundamental concepts related to formulaic language (FL) in second language acquisition (SLA). This is to enable better understanding of the approaches used in the study of formulaic sequences. It is also essential to review research directly relevant to lexical approach in SLA and involved theories such as Usage-based theory of language acquisition (UBT). This section will first present the importance of FL in the area of SLA followed by theoretical framework of the study. Following this there will be a section discussing design-based research characteristics which are linked to the present paper. Finally it will discuss the potential use of blogging in learning lexical conventional sequences (LCSs), which is the main focus of this study.

2.1 The importance of Formulaic Language (FL) in the field of second language acquisition (SLA)

While the precise definition of formulaic language (FL) is still debated among linguists, it seems that the majority agree that FL is chunks of language that are memorized and acquired as wholes and not produced or analysable by the grammar (e.g. Wray & Perkins 2000; Wray 2002; Wood 2002; Butler 2003; Schmitt & Carter 2004; Van Lancker-Sidtis & Rallon 2004; Read & Nation 2004; Bardovi-Harlig 2006).

The formulaic language (FL) covers over 40 terms referring to its idiomatic tightness and immutable word strings, such as *by and large*, *by the way*, *in short supply*, *make up your mind*, which are both semantically transparent and syntactically disordered (Pawley & Syder, 1983). There are three (3) types of FL often referred to in the literature: Lexical/referential, Grammatical, and Discursive (Erman & Warren, 2000). The first type, lexical/referential is often referred to as idioms, proverbs and other conventionalized (popularized, rooted) phrases in language vocabulary like *take your time*, *feel free*, *go ahead*. The second type which is the grammatical language is used mainly in grammatical constructions and also in quantifying/determining phrases such as *if I were you*, *plenty of*, *dozens of*, *the majority of*; while the third one is discursive which categorized as connecting and managing speech function. Example of these are *as a matter of fact*, *on other hand*, and *moreover*. This study will focus only on lexical conventional sequences (LCSs) because it was found to be the hardest type of FL to be mastered by English as Second language (ESL) learners and moreover this type is mostly flexible for changes depending on different contexts and cultural backgrounds (Forsberg, 2010). There is a consensus between linguists of the importance of FL in both writing and speaking activities (Wray, 2002; Dufon, 1995; DeCock et al., 1998). It is noted in written and spoken corpora that learners use FL more frequently than single words. Non-native as well as native speakers rely on prefabricated phrases like *wanna* for *want to*, *gimme* for *give me*, *gonna* for *going to*, and uses them frequently then other new constructed phrases (Brazil, 1995; Leech, 2000). However, many teachers are either unaware of this or lack training on how to utilize formulaic language to enhance learners' acquisition of the targeted language (Zyzik, 2011). In addition teaching and learning FL especially idiomatic expressions and slangs or collocations are among the most challenging aspects of learning English among ESL learners. Consequently teachers either focus on memorizing the translations of idioms rather than to building understanding of how and when these idioms are to be used, or resort to feeding learners with learning and practicing on English grammars especially on its rules and applications (Richards & Rodgers, 2001).

Additionally, there are studies suggesting that the formulaic sequences play an important role in building communicative and native-like competence in the second language acquisition (Ellis, 2005; Eskildsen, 2009; Wray, 2000, 2009; Schmitt, 2004). Ellis, Simpson-Vlach and Maynard

(2008) at the University of Michigan are among the language scholars who are attempting to create a formula to teach FL in educational settings. They propose a pragmatic linkage between formulaic sequences and usage-based theory (UBT) of language acquisition (Tomasello, 2001), theory that emphasizes the frequency of multi-word strings that is formulaic sequences where three steps are main for acquisition: experiencing the language, frequency/repetition and entrenchment. This study is guided by the usage based theory (UBT) of language acquisition which will be discussed in the next section of this chapter.

2.2 Theoretical framework: Usage-based theory (UBT) of language acquisition

The process of language acquisition according to Usage based theory (UBT) is subject to empirical assessment, item-based and aimed towards increased cognitive schematicity, going from formulas via low-range prototypes to fully abstract formations (e.g. Dabrowska, 2000; Tomasello, 2003; Dabrowska & Lieven, 2005). In a number of studies the usage-based learning theory refers to usage-based linguistics (UBL) trajectory of learning (Eskildsen, 2009; Mellow, 2006). The three main steps of UBL represent a trajectory from morphemes to full utterances and from fixed, possibly distinctive, certain formulas to abstract schematic patterns (Langacker, 1987) UBT of language acquisition has three main steps: experiencing the language, frequency in the input and entrenchment (see Figure 1). The first step enables learners to experience the new language pattern and following the next step learners practice it frequently in different contexts and finally it results the entrenchment process where they will be able to produce the learnt language patterns in written and spoken forms.

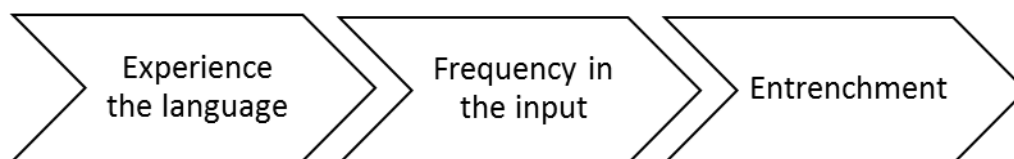

Figure 2.1: Usage based theory of language acquisition

The theory focuses on specific social events in which people acquire and practice language, shortly experience the language. For instance, human beings learn and use many relatively fixed, item-based linguistic expressions such as *How-ya-doin?*, *I simply amazed*, *Don't you mind if I ...*, and *Could you please ...* - which are memorized and produced as single units. Besides, people also operate with some highly abstract linguistic constructions such as, *What's X doing Y?* As in *What's that fly doing in my soup?* It has its own distinctive linguistic form and communicative function (Kay & Fillmore, 1999). The transaction between item-based into abstract construction is explained by the thought complexity. This means that when a student acquired the item, it will be entrenched into his long term memory and will be used in many other different contexts. For example, for the phrase *go ahead*, the item is *go*. Once the student has mastered the item (*go*) and phrase (*go ahead*), he will then able to produce, in writing and speaking, abstract construction of the items and phrases such as *go on*, *go forth*, *go along*, *go astray*, *go back*, *go bananas*, etc. (Tomasello, 2000). The UBT theory of language acquisition mainly focuses on language construction and its frequency in communicative contexts, whereas the grammar is derived only after the acquiring it to that extend where the learner will be able to construct abstract constructions and entrench the language into long term memory. Moreover, the theory considers the roles of attention, memory and learning in the process of acquisition (Tomasello, 2000). Along with that, it mirrors cognitive-functional linguistics, which emphasize central processing that language structure emerges from the language use. This theory is very

pragmatic for the present study, where the concepts of repetition and frequency will be used to enhance students' ability to use lexical conventional sequences (LCS). What is unique for this study is the use of blogging to support the learning processes.

Methodology

This study employs qualitative phenomenological study design strategy to better understand participants' experience using blogging to enhance the practice of lexical conventional sequences (LCSs). To be more precise identification of two types of phenomenological research design took place: Hermeneutic (interpretation of one's experience) or Transcendental (fresh experience, focus on participants' description) Phenomenology. After looking at the phenomenon nature through literature review Hermeneutic type was chosen to liberate our interpretations of the participant's experiences. Before commencing data collection process the current study interpretation discusses to the phenomena in two ways, which is named as *epoche*, bracketing research expectations and bias (Polkinghorne, 1989). These are the key interpretation of the phenomena: (1) Edmodo blogging might be an effective tool in enhancing the LCSs especially for teenagers, because they are aware of the internet social blogging and networking more than adults and (2) students might experience new way of doing homework in positive way however it might take time to get them started because it's going to be different than they get used to the traditional book-based homework.

3.1 Data collection

The overall duration of the data collection process took eight weeks (from January 29 to March 19, 2013). The first two weeks spent on need analyses and introduction of the blogging for the students and teacher. 3rd and 4th weeks were the beginning of the blogging usage by the students. In 5th and 6th weeks students' performance was seen in blogging activities and their unit test results. Following two weeks were committed to collect the data for summarising the phenomena process, these include conducting interview, awarding certificates, and allocating payment installation (see Table 3.2).

Table 3.2: Data collection procedure

1-2 WEEKS	3-4 WEEKS	5-6 WEEKS	7-8 WEEKS
Needs assessment Introduction of the blogging	Blogging usage by the students	Blogging assignments Unit progress tests	Awarding certificates and payment Summative interview

3.2 Data analysis method

Data analysis proceeded through systematic and rigorous six (6) steps of analyzing prevalently used in qualitative data (Rubin & Rubin, 1995; Creswell, 2000). This helped to be more arranged with the diverse collected data. First step was *organizing* - ordering by its category. The data was classified into interview protocols, observation field notes and documents (hard/soft). Following the categorization, data was ranked according to time of collection, that is the beginning (need assessment) and the end (summative evaluation) of the data collection process.

Table 3.4: Data analysis steps

Organizing	The data was classified into interview protocols, observation field notes and documents (hard/soft)
Transcribing	18 interviews were transcribed manually from video and audio tape recordings
Generalizing	Overall general themes emerged as following (1) The types of instructional activities conducted via blogging, (2) Convenience, (3)

	Teenage laziness, (4) Translation, definition, understanding and memorization
Open coding	Data was comparing and continually asking questions about what is and is not understood (332 codes)
Axial coding	Data is pieced together in new ways after open coding allowing connections between categories (332 codes emerged into 100 codes), 4 main categories with subcategories
Selective coding	Process of identifying and choosing the core category, systematically connecting it to other categories. 4 themes emerged

Results and Discussion

The finding's conclusions are elaborately visualized in the following Table 4.1 in accordance with the UBT of language learning process:

Table 4.1: Findings illustration through the Usage-Based Theory process

<i>Experience the language</i>	<i>Frequency of input</i>	<i>Entrenchment</i>
LCSS are introduced through student-centered activities: mingling, pairs work, crosswords, taboo games	Blogging platform was the motivational tool for completing homework Convenient for viewing posts, downloading information and using mobile applications Students started using LCSS in their speech	Generally, most of the students enlarged vocabulary Unit progress tests

Experience the language

The first step, *experience the language*, was successfully implemented by a professional English teacher named Kate (pseudonym) through student-centered activities. Looking at the three observational field notes it is clear how the teacher introduced new LCSS through students-centered classroom activities that led to peer-assisted learning (PAL). According to a majority of scholars in the field of language acquisition methods, PAL is seen as a self-directed learning method for students (Cantillon & Glynn, 2008). This might help students to be more self-autonomous in acquiring LCSS outside of the class as well.

Frequency of input

The second step is *frequency of input*. Edmodo is seen here as a platform to extend the learning practice of frequent usage outside of the class. The main contributors to extended learning of LCSS are various types of instructional activities conducted via blogging and the convenience of using Edmodo blogging outside of the classroom. These are essential factors to consider in adapting and designing Edmodo class blogging for learning LCSS. These factors are primarily matched and made additions to previous literature that discuss perceptions of community, comments, presentational style of blog content, overarching factors related to the technological context and the pedagogical context of the course (Kerawalla, Minocha, Kirkup & Conole, 2009).

The types of instructional activities conducted via blogging

From observation field note 1, it is clearly seen that approximately 70% of the presented vocabulary was new for the students that therefore required more practice. Eventually blogging activities helped students, enhancing LCS usage by their completion of assignments such as filling the gaps, matching definitions, watching videos, extracting LCSS and writing a personality description of someone they know very well by using LCSS. These assignments carried a novelty

for most of the students. It was very engaging for the students to use blogging instead of traditional workbooks for their homework. As expressed here:

I think blogging is some kind of unusual for students in Kazakhstan because we study mostly with books. My opinion is, it's a very good way to study something new because as I said it's unusual way or situation to learn... (Assel, summative evaluation interview).

The findings reveal that the repetition and revision of the LCSs through various genres of authentic materials such as movies, newspaper articles, formal and informal journal articles in different contexts led students to a cognitive acquisition that resulted in an entrenchment process via written and spoken ways. As two of the students have precisely outlined here for example:

We can revise it in order to remember it (Madina) Or *Yes, it was interesting for me to memorize it more because as we use idioms and collocation more we understand them more* (Alexander, summative evaluation interview).

Based on observations and interviews with Kate, the classroom teacher, it is true that in a normal classroom setting there is lack of time to practice vocabulary with the distraction of using course book materials that partially emphasizes grammar (Folse, 2004; Zyzik, 2011):

Kate: *Absolutely, yeah, I think it would be helpful for them cause especially, you know I think very often books concentrate on words more than expressions more than chunks.*

Interviewer: *Do you feel this is enough time to students to revise the vocabulary in the class only so that they can remember it and make an output orally and as a written? Do you think it's always enough time to do it?*

Kate: *No, it's not enough and actually I have to increase the amount of time to practice those words* (Kate, summative evaluation interview).

This study proposes class blogging as one solution to enhance the usage of LCSs outside of the classroom. The usage of LCSs is enhanced by implementing blogging as a platform to start and complete homework assignments related to material in the course book. All the assignments were in concordance with literature that suggests that more than half of the authentic materials consist of pre-fabricated phrases and that in learning language we have to use different genres for these materials (Wiktorsson, 2003). Strong students who are the most active and have the highest unit test results were required to engage with some vocabulary that they previously knew or learned in a classroom. However, these students did not complain about the repetition of LCSs. On the contrary, frequent usage of LCSs did not lead to monotony. Instead, frequent usage was useful for practicing LCSs in different contexts and genres that helped students to acquire usage deeply referred to earlier as the entrenchment process (Tomasselo, 2001). These activities included online vocabulary games and video assignments. In an exceptional case one of the students pointed out that he spent his free time engaged in blogging activities:

Nowadays we just don't know how to spend our free time so the internet blogging was quite engaging for us because it's new for me and I spent my free time reasonably (Timur, summative evaluation interview).

This student's statement obviously shows an enthusiasm and motivation to use web blogging not only as a platform for completing homework assignments but also as a tool that engaged his attention and efforts during free time.

Convenience

Convenience factor is discussed in two directions: Edmodo blogging features and mobility. Features of Edmodo include easy downloading and viewing posts in a chronological way without obstructions such as advertisements or payment for usage. For instance, two students who were very active favored the convenience of using Edmodo blogging. These students used Edmodo blogging within only one internet program, so that they did not have to open particular documents by suing Microsoft Word or play song with Microsoft Media Player or any other program to view the Edmodo blogging attachments. Additionally, students were more focused on Edmodo blogging assignments without obstructions such as advertisements or extra payment registrations that usually appear in many profit-oriented web-sites.

Mobility was obviously another convenience for student use of blogging. Mobility allowed students to blog and view posts from anywhere. Instead of carrying heavy books with them, some students mentioned the free app Edmodo as a convenient way of doing homework wherever they are located. Lastly, Internet access helped students to be comfortable with keeping in touch through their personal email addresses that would receive updates of blogging activities.

Entrenchment

The third and final step was the *entrenchment* process. Although this process usually takes a longer time, notes were taken about evidences of the entrenchment process through written and speech outputs. Fruitful test results for unit 1 and 2 progress and blogging assignment 2 and 3 are evidences for good written production. As for the speech output, the teacher clearly emphasizes student progress here:

I'm happy with their current level of vocabulary. They are convincingly showing in the speech that they are upper-intermediate with which I'm really happy (Kate, summative evaluation interview).

Conclusion

Summarizing all the data findings, the conclusions are: (a) The Usage-Based theory of language acquisition does work effectively in acquiring lexical conventional sequences; (b) Class blogging has a scaffolding role in practicing lexical conventional sequences outside of the classroom; (c) Initial problems with lack of time in the physical classroom might be solved by using class blogging multi-media assignments to enhance the usage of LCSs among ESL teenage students. Overall, the module itself affected students in a positive way, particularly in terms of increasing the usage of LCSs in their speech and in improving test results with an overall enthusiastic attitude generated by blogging as a platform for completing homework.

Essential contributors in adapting and developing of class blogging in learning lexical conventional sequences are: (a) types of instructional activities conducted via blogging; (b) convenience of using blogs. The primary obstacles to implementing class blogging in learning lexical conventional sequences are: (a) teenage laziness, (b) translation, understanding and memorization of LCSs. These obstacles give ideas and directions for future studies to apply possible solutions mentioned in this study.

References

1. Bardovi-Harlig, K. (2006). On the role of formulas in the acquisition of L2 pragmatics. *Pragmatics and Language Learning* (Vol. 11, pp. 1-28). University of Hawai'i at Manoa: National Foreign Language Resource Centre.
2. Brazil, D. (1995). *Grammar of speech*. Oxford, England: Oxford University Press.
3. Brewer, J.P. (2005). Carousel conversation: aspects of family roles and topic shift in Alzheimer's talk. In B. H. Davis (Ed.), *Alzheimer talk, text and context: enhancing communication* (pp. 87-101). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
4. Butler, C. S. (2003). Multi-word sequences and their relevance for recent models of functional grammar. *Functions of Language* (10/2), 179-208.
5. Creswell, J.W. (2006). *Qualitative inquiry and research design: choosing among five approaches*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
6. Dabrowska, E. (2000). From formula to schema: the acquisition of English questions. *Cognitive Linguistics*, 11(1-2), 83-102.
7. Dabrowska, E. & Lieven, E. (2005). Towards a lexically specific grammar of children's question constructions. *Cognitive Linguistics*, 16(3), 437-474.
8. DeCock, S., Granger, S., Leech, G. & McEnergy, T. (1998). An automated approach to the phrasicon of EFL learners. In S. Granger (Ed.), *Learning English on computer* (pp. 67-79). London, New York: Addison Wesley Longman.

9. Dufon, M.A. (1995). The acquisition of gambits by classroom foreign learners of Indonesian. In M. Alves (Ed.), *Papers from the 3rd annual meeting of the South-Eastern Asian Linguistics Society* (pp. 27-42). Arizona: Arizona State University.
10. Ellis, N. C., Simpson-Vlach, R., & Maynard, C. (2008). Formulaic language in native and second language speakers: psycholinguistics, corpus linguistics, and TESOL. *TESOL Quarterly*, 42(3), 375-396. doi: 10.1002/j.1545-7249.2008.tb00137.x
11. Erman, B. & Warren, B. (2000). The idiom principle and the open choice principle. *Text*, 20(1), 29–62.
12. Eskildsen, S. W. (2009). Constructing another language - usage-based linguistics in second language acquisition. *Applied Linguistics*, 30(3), 335-357.
13. Folse, K.S. (2004). *Vocabulary myths: applying second language research to classroom teaching*. Michigan: University of Michigan Press.
14. Forsberg, F. (2010). Using conventional sequences in L2 French 1. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching (IRAL)*, 48(1), 25-51.
15. Glynn LG, Mac Farlane A, Kelly M, Cantillon P. (2006) 'Helping Each Other To Learn - A Process Evaluation of Peer Assisted Learning'. *Bmc Medical Education*, 6.
16. Kay, P. & Fillmore, C. J. (1999). Grammatical constructions and linguistic generalizations: the what's x doing y? construction. *Language*, 75 (1), 1-33.
17. Kerawalla, L., Minocha, S., Kirkup, G. & Conole, G. (2009). An empirically grounded framework to guide blogging in higher education. *Journal of Computer Assisted Learning*, 25, 31–42. doi: 10.1111/j.13652729.2008.00286.
18. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of cognitive grammar* (Vol. 1). Stanford: Stanford University Press.
19. Leech, G. (2000). Grammars of Spoken English: New Outcomes of Corpus-Oriented Research. *Language Learning*, 50 (4), 675-724. doi: 10.1111/0023-8333.00143
20. Mellow, J. D. (2006). The emergence of second language syntax: a case study of the acquisition of relative clauses. *Applied Linguistics*, 27(4), 645–670.
21. Pawley, A. & Syder, F. (1983). Two puzzles for linguistic theory: native like selection and native like fluency. In J. C. Richards & R. W. Schmidt (Eds.), *Language and Communication*. London: Longman.
22. Polkinghorne, D. E. (1989). Phenomenological research methods. In R. S. Valle & S. Halling (Eds.), *Existential-phenomenological perspectives in psychology* (pp. 41–60). New York: Plenum.
23. Read, J. & P. Nation. (2004). Measurement of formulaic sequences. In N. Schmitt (Ed.), *Formulaic Sequences*. Amsterdam: John Benjamins.
24. Rubin, J.H. & S.J. Rubin. (1995). *Qualitative interviewing, the art of hearing data*. Thousand Oaks California: Sage Publications
25. Schmitt, N. (2004). *Formulaic sequences: acquisition, processing, and use*. Amsterdam: John Benjamins.
26. Schmitt, N. & R. Carter. (2004). Formulaic sequences in action: an introduction. In N. Schmitt (Ed.), *Formulaic Sequences*. Amsterdam: John Benjamins.
27. Simpson-Vlach, R., & Ellis, N. C. (2010). An Academic Formulas List (AFL). *Applied Linguistics*, 31(4), 487-512. doi: 10.1093/applin/amp058
28. Sinclair, J. (1991). *Corpus, concordance, collocation*. Oxford: Oxford University Press.
29. Tomasello, M. (2001). First steps toward a usage-based theory of language acquisition. *Cognitive Linguistics*, 11(1-2), 61-82.
30. Van Lancker-Sidtis, D. & Rallon, G. (2004). Tracking the incidence of formulaic expressions in everyday speech: methods for classification and verification. *Language and Communication*, 24, 207-240.
31. Wiktorsson, M. (2003). *Learning idiomaticity: a corpus-based study of idiomatic expressions in learners' written production* (Vol. 105). Lund, Sweden: Lund University.

32. Wood, D. (2002). Formulaic language in acquisition and production: implications for teaching. *TESL Canada Journal*, 20(1), 1-15.
33. Wray, A. (2002). *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
34. Wray, A. (2010). We've had a wonderful, wonderful thing: formulaic interaction when an expert has dementia. *Dementia: The International Journal of Social Research and Practice*, 9 (4), 517-534.
35. Wray, A. (2011). Formulaic language as a barrier to effective communication with people with Alzheimer's disease. *Canadian Modern Languages Review*, 67 (4), 429-458.
36. Wray, A., & Perkins, M. (2000). The functions of formulaic language: an integrated model. *Language & Communication*, 20 (1), 1-28.
37. Wray, A. & Namba, K. (2003). Formulaic language in a Japanese-English bilingual child: a practical approach to data analysis. *Japanese Journal for Multilingualism and Multiculturalism*, 9 (1), 24-51.
38. Zyzik, E. (2011). Second language idiom learning: the effects of lexical knowledge and pedagogical sequencing. *Language Teaching Research*, 15 (4), 413-433.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО
ПРОЦЕССА В РОССИИ И КАЗАХСТАНЕ

MODERN TECHNOLOGIES OF EDUCATIONAL PROCESS` ORGANIZATION IN
RUSSIA AND KAZAKHSTAN

Дамежан ШАКЕРОВА

«Общеобразовательная средняя школа №3 имени Ю.А.Гагарина» учитель казахского
языка,
г. Шемонаиха Казахстан
d4ara@mail.ru

Резюме

В данном докладе рассматривается глобализация проблем о внедрении инновационных технологий в образовательный процесс. В послании народу лидеры двух государств обратились о модернизации образования с целью улучшения социально-экономического развития страны. В статье ставится задача о внедрении современных технологий в образовательных учреждениях. Для улучшения работы и развитие системы образования является разработка и внедрение в учебный процесс различных видов современных педагогических технологий. Автор указывает поэтапное внедрение пилотных инноваций в общеобразовательных школах. Министерством образования Республики Казахстан разработана программа усовершенствования педагогических кадров. Перед учителями была поставлена задача, обучить учащегося, умеющего работать в коллективе, самостоятельно приобретать знания, критически мыслить, раскрывать способности своей личности. Педагоги выбирали эффективные на их взгляд формы, методы, инновации в обучении.

Ключевые слова: инновационные технологии; новые подходы; методы обучения; модернизация; Конструктивистский метод обучения.

1. Введение.

Знание. Дать знание. Жизнь каждого педагога состоит в повседневном поиске новшеств в учении и быть готовым к изменениям.

Требование мирового рынка отражается на профессиональном образовании. Задача образовательных учреждений выпустить, умеющего самостоятельно мыслить, самостоятельно находить пути решения проблем, коммуникабельную, мобильную, динамичную личность. Государство, которое намерено идти в ногу с международными процессами, понимает, что образование является важным фактором социально-экономического развития страны. Главной задачей образования является развитие активно познавательных способностей учащегося. Современные требования заставляют отходить от традиционного обучения, т.е. от преподавания, к познанию, так как через познание приходят ученики к пониманию. В связи с этим для улучшения работы и развитие системы образования является разработка и внедрение в учебный процесс различных видов современных педагогических технологий.

До сегодняшнего дня не все школы работали по инновационным технологиям, которые бы использовались каждый день. Понимая проблему, в 2012 году онлайн трансляции президент Республики Казахстан обратился к народу с посланием об образовании и трудоустройстве. В Послании Президент отметил о модернизации образования.

В ходе модернизации системы образования нам важно осуществить следующие меры:

1) Внедрять в процессы обучения современные методики и технологии. Сегодня на основе международных стандартов успешно работает Назарбаев Университет и

Интеллектуальные школы, развивается сеть передовых учреждений профессионально-технического образования, надо распространять их опыт на всю систему Казахстанского образования, подтягивать их уровень.

2) Повысить качества педагогического состава. Нужно усилить стандарты базового педагогического образования, требования к повышению квалификации преподавателей школ и вузов. В каждом регионе должны действовать интегрированные центры повышения квалификации педагогов.

3) Создать независимую систему подтверждения квалификации. Государство не должно одновременно предоставлять образовательные услуги и оценивать их качество. В текущем году создадут ряд независимых центров подтверждения квалификации на базе отраслевых ассоциаций в одной-двух сферах. 4) Следует расширять доступность образования для молодежи, через механизмы

государственного (частного) партнерства, субсидирование проезда и проживание молодежи из сельской местности и малообеспеченных семей, развитие сети общежитий. Важный вопрос - обеспечение возможности для работающей молодежи

получать специальное образование без отрыва от работы. 5) Правительство должно разработать 5-летний национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников. Образование должно давать не только знание, но и умение их использовать в процессе социальной адаптации. 6) Важно усилить воспитательный компонент в процессе обучения, патриотизм, нормы, морали, нравственности, межнациональное согласие, законопослушание, толерантность - эти ценности должны прививаться во всех учебных заведениях, независимо от форм собственности. [Poslanie prezidenta ob obrazovanii i trudoustrojstve, 2014g]

2. Основная часть.

2.1 Современные технологии организации образовательного процесса в России и Казахстане.

В 2012 году весной в Казахстане стартовали курсы повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан по уровневым программам. Педагогам была предоставлена возможность внедрить педагогические инновационные подходы. Перед учителями была поставлена задача, обучить учащегося умеющего работать в коллективе, самостоятельно приобретать знания, самостоятельно критически мыслить, раскрывать способности учащегося. Педагоги выбирали эффективный на их взгляд формы, методы инновации в обучении.

В России этому вопросу также уделяется огромное значение. "Прежде всего, образование должно быть доступным для наших граждан, а его качество - соответствовать лучшим отечественным и международным образцам. Это абсолютная база", - сказал В.В.Путин. [Putin ob obrazovanii v RF. 20.09.2014g.]

В Казахстане и в России поставлена цель выучить высококвалифицированную, умеющую быстро адаптироваться в жизненных ситуациях, самообразованную, мобильную личность востребованную на мировом рынке труда. Образовательный процесс должен, построен так, чтоб вовлечь учащегося в активно познавательный процесс, а не овладение знаниями. Для формирования инновационных способностей (свыше данных характеристик) необходимо, создать благоприятные условия для введения новшества, школа должна разработать план нововведений, где работники образовательного учреждения гибко адаптируются.

При введении новшеств меняется государственный стандарт, учебный план, который соответствует новому поколению. В Январе 2013 казахстанским школам предоставлен новый учебный план утвержденным Министерством образования.

Общеобразовательная школа должна быть всегда готова к нововведениям в образовании. Школа перестает развиваться, когда нет новизны, исследовательской работы.

В нашей школе прошли курсы повышения квалификации педагогических работников по уровневым программам- 15 педагогов. В школе действует сетевое сообщество, коучинги для улучшения образовательного процесса, обсуждаются исследовательские работы педагогов. Педагог рефлексирова на коучинге свою педагогическую деятельность каждого урока решает проблемы. Данный вид работы дает возможность углубленно рассмотреть проблему и найти оптимальные решения проблем, целенаправленно адекватно подходить к изменениям учебно-воспитательного процесса для эффективности обучения.

В современные педагогические технологии включена методика работы коллективного способа обучения, которая построена на развитии самореализации учащегося.

Использование инновации в образовании влечет за собой изменение всего учебно – воспитательного процесса в школе.

При эффективном использовании современных технологий в школе, надо четко представлять понятие современные технологии, для успешного образовательного процесса. В педагогике понятие «педагогические технологии», «технологии» различные. Педагогическая технология (от др.-греч. τέχνη — искусство, мастерство, умение; λόγος — слово, учение) — специальный набор форм, методов, способов, приёмов обучения и воспитательных средств, системно используемых в образовательном процессе на основе декларируемых психолого-педагогических установок, приводящий всегда к достижению прогнозируемого образовательного результата с допустимой нормой отклонения [Pedagogičeskaja tehnologija.20.09.2014g.]

Отсюда следует, что технология тесно связана с образовательным процессом ее средствами, формами, методами, структурами, деятельностью которого является учитель-ученик. Вчитываясь в определение, педагог понимает смысл трактовки что? Как? Почему? Например: ставишь образовательную цель -почему? Какую форму обучение выбираешь- что? Как ты это будешь применять, т.е. организация учебного процесса- как? Соответственно с участием учителя самого наблюдателя, который дает самооценку своей профессиональной деятельности в образовательном процессе.

Ролью технологии в образовательном процессе является умение сделать учебный процесс управляемым.

Современные педагогические технологии Почему мы их выбираем?

- Достижение цели возможно предусмотренными стандартом образования и учебным планом
- Педагог может увидеть творческую способность каждого ученика
- Индивидуализация учебного процесса
- Возможность реализации ученика, как личности, раскрытие способностей
- Умение рефлексировать в педагогической деятельности
- Доверительные отношения между учителем и учеником
- Развитие критического мышления.

Задачами педагогической технологии являются:

- 1.отработка глубины и прочности знаний, закрепления умений и навыков в различных областях деятельности;
- 2.отработка и закрепление социально ценных форм и привычек поведения;
- 3.обучение действиям с технологическим инструментарием;
- 4.развитие навыков технологического мышления;

5.воспитание привычки чёткого следования требованиям технологической дисциплины в организации учебных задач и общественно полезного труда. [Sovremennye teorii i tehnologii, ih obuslovlennost' harakterom pedagogicheskikh zadach, 19.09.2014g.]

Знания, приобретенные традиционным методом обучения, не усваиваются прочно учениками, и не используется в жизненных ситуациях, так как они основаны и транслируются готовыми знаниями. Конструктивистский метод обучения развивает необходимости предмета, понимание, использование, как на уроке, так и вне урока (школы).

Конструктивистский метод обучения требует от учителя, чтоб он основывался в большей мере не на материал, а на учеников. Например: разрабатывая план урока, ставит перед учащимися ситуационную задачу, направляя и развивая их знания и навыки по изучаемой теме. Учащиеся корректируют свое понимание, учатся доказывать и убеждать свой выбор. Учитель в ходе урока наблюдает, как усваивается тема каждым учеником и как она воспроизводится, с каким учеником необходимо работать дополнительно с целью улучшения понимания.

Педагогические технологии по своему происхождению гуманитарны. Одна из технологий используется некоторыми образовательными учреждениями России – гуманитарная технология. Данная технология обеспечивается путем диалога ученик-ученик, ученик-учитель. Использование на уроках диалогического метода обучения помогает выработать у учащихся умение слушать, понимать друг друга.

Гуманитарная технология обеспечивается путем открытости между субъектами, отсутствие авторитарности. Открытость между субъектами обеспечиваются при помощи совместных действий, в выборе алгоритма решения задач и т.д.

Сравнивая гуманитарную технологию с конструктивистским методом обучения можно сделать вывод, что они имеют одну форму обучения- диалог. Принцип единый-открытость, логика.

Сложно выбрать ту или иную технологию в образовательном процессе. Для эффективного обучения школа должна выбрать одну технологию, по которой будут работать все преподаватели. Итак, рассмотрим две современные педагогические технологии которыми пользуемся на уроке .

Под проблемным обучением понимается такая организация учебного занятия, которая создается учителем проблемная ситуация и активная самостоятельная деятельность учащихся по их разрешению. Проблемную ситуацию можно создать на любом этапе урока [Selevko G.K. ,1998]. Данная технология является поисковым и исследовательским методом обучения, где учащиеся самостоятельно творчески подходит к решению проблем. Педагог, продумывая приемы проблемных ситуаций, сталкивает противоречия практической деятельности; учитель подводит учащихся к противоречию и предлагает им самим найти способ его разрешения; на поставленную задачу, найти несколько путей решения задачи; ученики анализируют, сравнивают, делают выводы[Selevko G.K. ,1998].

Под коллективным способом обучения понимается такая его организация, при которой обучение осуществляется путем общения в динамических парах, когда каждый учит каждого.

Принципы:

- 1.Завершенности, или ориентации на высшие конечные результаты;
- 2.Непрерывной и безотлагательной передачи полученных знаний друг другу;
- 3.Сотрудничества и взаимопомощи между учениками;
- 4.Разнообразие тем и заданий
- 5.разноуровневости участников
- 6.Обучения по способностям индивида;
- 7.Педагогизация деятельности каждого участника. [Selevko G.K. ,1998].

Новые подходы организации образовательного процесса характеризуется тем, что на занятиях образовательных учреждений широко применяются коллективная

познавательная деятельность. Групповая форма обучения требует временного деления класса на группы для совместного решения задач. Учениками предлагается обсудить задачу, найти пути ее решения, реализовать их на практике, защитить свой выбор [Programma kursov povysheniya kvalifikacii pedagogov obshheobrazovatel'nyh shkol RK, 2012]. Данные формы обучения вовлекают всех учащихся, дает возможность раскрыть свои способности, нет скучающего ученика.

Методическая система направлена на то : Как учить? Зачем учить? Чему учить?

Технология обучения помогает ответить на вопрос: Как учить результативно?

Применение современных технологии в своей практике коллективного способа обучения: работа в малых, групповых работ помогает выработать в детях взаимообучение, самообучение по средствам диалога. Основываясь, на модель обучения Выготского предполагается, что знания приобретаются в результате вовлечения ученика в диалог. Роль учителя в поддержке социальной вовлеченности в процессе обучения является решающей для развития обучения ученика [Programma kursov povysheniya kvalifikacii pedagogov obshheobrazovatel'nyh shkol RK, 2012]. Например: на уроке по теме: «Спортивные кружки» учащихся 3 класса разделила на 3 группы по четыре учащихся : 1 группа- футболисты; 2 группа- волейболисты; 3 группа- хоккеисты, перед каждой группой лежал текст было задание составить на казахском

языке кластер по тексту своей группы, т.е. у первой группы был текст про футболистов и т.д. Перед детьми учителем была поставлена проблема составить кластер по тексту, дополнить к тексту материал из различных информационных источников. Участники групп со своим кластером и текстом перешли в другие группы, при помощи других информационных материалов (ноутбуков, планшетов) собрали как можно больше информации по своей теме. Вернувшись в свои группы, ребята объяснили не только свою тему, но темы других двух групп. За урок они узнали не только про один вид спорта, ознакомились с каждым видом спорта и победителями данного вида спорта.

3. Заключение.

В 2012 году на первичном этапе работы по современным технологиям анкетирование в пятом классе показало, что мотивация у учащихся - низкая. Проработав два года по инновационным педагогическим технологиям в шестых, седьмых классах результат анкетирования мотивации учебной деятельности показалось среднее. Анкетирование среди родителей показало, что дети самостоятельно делают регулярно домашнее задание, у детей есть желание учиться для себя.

Мониторинг качества знаний в 2012 году пятом классе-46%, в 2013 году шестом классе-53%, в 2014 году седьмом классе-58%. Участия в областных олимпиадах «Айналайын» Кравцова Карина-3 класс, участие в районных конкурсах «Жаркын болашақ» Рахманова М.7 кл.-3 место; Воронова А.7 кл.-2 место; Дмитрук А. 7 кл.-2 место. Научный проект 7 кл.- 3 место.

Результаты применения педагогических технологии показали: учащиеся понимают значение текста; могут выделить главную мысль текста; объяснить, в чем сходство и различие предметов; выстроить алгоритм решения задач.

Использование современных педагогических технологий помогают учащимся самовыражаться, т.е. если один силен в науке, а другой в творчестве, что помогает саморазвиваться.

Работая в авторитарном режиме, не видим ученика, в какой части он развит и что он предпочитает. Современная технология дает возможность не только увидеть способность, раскрыть, развивать, а так же знание возрастных и индивидуальных особенностей, владение методикой работы с детьми, а так же помогают учителю успешно проводить уроки, чтоб изученное у детей оставалось в памяти не на короткое время, а на длительное.

Учитель руководит неповторимым, ни с чем несравнимым по своей сложности и красоте процессом становления человеческой личности. Исследование педагогической работы показало, что педагогическая технология организация, управление и контроль процесса обучения взаимосвязаны. Для достижения эффективности результата необходимо учитывать развитие личностных свойств в процессе усвоения знаний, умений, навыков.

Литература:

1. Poslanie prezidenta ob obrazovanii i trudoustrojstve. <http://www.testent.ru/>
2. Putin ob obrazovanii v RF. Tezisy, vyskazannye na Gossovete(20.09.2014g.): **obrazovanie dolzhno byt' dostupnym i kachestvennym**. http://www.e1.ru/news/spool/news_id-268662-section_id-15.html
3. Pedagogicheskaja tehnologija. <https://ru.wikipedia.org/wiki> (20.09.2014g.)
4. Sovremennye teorii i tehnologii, ih obuslovlennost' harakterom pedagogicheskikh zadach. Vidy pedagogicheskikh zadach, ih proektirovanie i reshenie(19.09.2014g.). <http://rudocs.exdat.com>
5. Selevko G.K. Sovremennye obrazovatel'nye tehnologii (1998). M.:Narodnoe obrazovanie, Zub A. T. Upravlenie organizacionnymi krizisami (2003). M.: Universitetskij gumanitarnyj licej.
- 6.Programma kursov povyshenija kvalifikacii pedagogov obshheobrazovatel'nyh shkol RK//Rukovodstvo dlja uchitelja. Tretij bazovyj uroven' (2012):Novye podhody v prepodavanii i obuchenii.(s. 148-163)

**ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНТОВ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

**IMPROVEMENT STUDENTS QUALITY OF KNOWLEDGE BY USING
INFORMATION TECHNOLOGIES**

Санжарбек ЭРДОЛАТОВ

Международный университет Ататюрк – Алатоо, Бишкек, Кыргызстан
sanjar.erdolatov@iaau.edu.kg, +996555770960

Резюме

В этой статье показана важность информационных технологий в целях повышения качества образования учащихся студентов технических вузов. Цель этой статьи заключается в том что в процессе глобализации качество технического специалиста может быть улучшено с помощью использованием информационных технологий.

Resume

In this article shown the importance of information technologies in order to improve quality of the knowledge of the students of technical university students. The purpose of this article is in quality of the technical specialist can be improved by using the information technologies.

Ключевые слова: Образование, Мудл, информационная технология, информатика

В настоящее время, повышение качества образования, подготовка специалистов соответствующих требованиям нового общества и проблемы воспитания имеет острый характер. Для решения данных проблем было принято достаточно много документов со стороны государства. В принятой « Концепции развития высшего профессионального образования до 2017 года» от июня 2007 года было ясно отмечено, что система высшего профессионального образования сможет стать движущей силой экономического развития государства.

В связи с этим после окончания высших учебных заведений невозможность некоторых студентов с техническим направлением занять свое место в жизни, обеспечиться работой, показывает, что необходимо повысить их образование, знания другими словами качество образования и восстановить компетентность, так как высшие квалифицированные технические специалисты оказывают большое влияние на развитие нашей страны.

Действия в этих направлениях, то есть способы повышения качества образования с использованием информационных технологий студентов с техническим направлением широко начались исследоваться в высших учебных заведениях Кыргызстана. К примеру: перешедшие на использование электронные средства обучения (электронное средство обучения Мудл - Object-Oriented Dynamic Learning Environment- Модульный Объект - Среда Ориентального Динамического Изучения) в Академии Финансов, в Международном инновационном технологическом университете, в Кыргызском национальном университете, в Кыргызском экономическом университете и в Юридической академии. Для развития качества образования студентов с техническим направлением, использование средств информационных технологий таких как «Средство Объектив» и «электронное средство обучения Мудл» весьма актуальна и важна в условии реформирования высшего профессионального образования Кыргызстана.

Образование в высших учебных заведениях Кыргызстана берет данное направление, так как, информационные технологии (Интернет, технология Веб, электронное средство обучения Мудл, электронные книги обучения, интерактивные доски, проекторы, технологии мультимедиа и.д.) способствуют изменению общих образовательных действий студентов. Использование компьютерных информационных технологий создает условие повышению качества образования студентов с техническим направлением. Для решение таких вопросов в высших учебных заведениях, основанной классический метод - только прямые отношения между преподавателем и студентом во время занятий не развивает положение обучения. С использованием информационных технологий необходимо перейти на направление восстановления опытов, навык, знаний и образования студентов с техническим направлением.

Вопросы о повышении качества образования студентов с техническим направлением в высших учебных заведениях продолжает рассматриваться как объект исследования ученых. При условиях использования новых информационных технологий А.Д.Ибраев защитил кандидатскую диссертацию в результате исследования на тему «Дидактические основы развития индивидуальных работ студентов». Наряду с механизмом развития индивидуальной работы на вопросы основания дидактических возможностей информационных технологий с научной стороны была посвящена докторская диссертация Г.Д.Панковой.

Повышение качества образования студентов с техническим направлением в высших учебных заведениях не ограничивается одной возможностью электронных комплекс обучения. Определенный в исследовании выбор индивидуального метода образования, информационные взаимосвязи не только ограничиваются электронными комплексами обучения, но и осуществляет традиционный урок посредством Веб технологий, электронного средства обучения Мудл, технологий мультимедиа. Исследование этих обстоятельств- можно считать как действие разрешения вопроса поставленный в заключении диссертации. Вследствие чего при использовании информационных технологий, повышение качества образования студентов с техническим направлением в высших учебных заведениях дополниться новым содержанием, обретет особый смысл:

- В первых, студенты с техническим направлением в Высших учебных заведениях ознакомятся с новыми источниками информации, у них появится навык уметь находить информацию по направлениям преподавателя и пользоваться ими.

- Во вторых, изменяться методы исследования поставленных вопросов, через интернет и электронное средство обучения Мудл получение разных видов совет и предложений, навыки соответственно их анализировать с целью, увеличивается возможность исследования адресов.

- В третьих, появляется электронная связь информации между студентом и преподавателем; преподаватель отправит студентам нужную информацию с помощью средства электронного обучения Мудл, поможет с вопросами по предмете, студент сможет получить много советов учителя по положению соискания, отправит результаты посредством электронного средства обучения Мудл.

В исследовании опытов в высших учебных заведениях Кыргызстана было определено отсутствие полных условий для повышения качества образования студентов с техническим направлением.

Было наблюденно, что пользование студентами информационных технологий не было в достаточном уровне принято во внимание преподавателей, и дело продолжает оставаться таковым. Кроме того, разные уровни образования, понятия об информационных технологиях студентов первого курса; отсутствие раннего владения приемами работы с компьютером значительно у многих студентов; отсутствие их опыта работы с программными оборудованиями; из-за незнания студентов информационных

технологий, вынуждение организовывать дополнительные действия для обучения элементарных компьютерных команд были определены.

В сегодняшнее время можем уверенно сказать, что мы превратились в главное средство непрерывного обучения компьютера. Человек, обладающий знаниями использовать компьютер сможет обновить программные обеспечения и поднять свой профессиональный уровень в углубленном усвоении. При использовании компьютерных технологий быстрая и качественная разработка информации считается самой важной частью деятельности специалиста. В настоящее время высшие учебные заведения обеспечены в достаточном количестве компьютерами, на его основании создано условие использования компьютерных технологий в учебном процессе. Однако, тем временем, эти действия создали новые проблемы преподавателям. Преподаватели теперь не должны ограничиваться одним знанием пользования компьютера, но должны иметь подходящую методику с использованием информационных технологий.

Основное преимущество компьютерных технологий - его обеспечение возможности создать динамическую модель деятельности познания и создать возможность рефлексивное управление на его основе. По мнению Б.Атаева, если компьютерная технология используется в качестве средства обучения, создается следующие технические возможности:

Направление студентов к ясному пространству знания;

- Направление к информационным технологиям;
- Направление к компьютеризацию знаний;

В исследовании положение использования информационных технологий в процессе обучения заинтересована и взять под контроль недостатки. Поставлена цель усвоить главные теоретические понятия курса информатики студентам с техническим направлением, повысить качество образования студентов с техническим направлением.

В заключении наблюден один из недостатков курса информатики в обучении, невозможность обеспечения на одном уровне технических средств, предоставленные студентам для связи интернет.

Использование компьютерных технологий в образовании тесно связан с развитием педагогической, информационной и телекоммуникационной технологии. В научных и методических трудах В.П.Беспалько, О.К.Филатова, Ф.Янушкевича, Л.Б.Фоменко, Н.В.Вознесенской поставлены серьёзные проблемы по дидактическим основам обучения информационных коммуникационных технологий и их использования в высших учебных заведениях. В процессе обучения важным достижением по использованию информационных технологий считается явление мультимедийных технологий в 80-х годах. Были сопоставлены текстовые, звуковые, видеоинформационные и анимационные поддержки. Можно сказать что, одним из последних исследований в этом направлении является кандидатская диссертация У.У.Бейшеналиевой на тему «Педагогические условия повышения информационной компетентности студентов на основе технологий мультимедиа». Автор подчеркивает необходимость расширения возможностей использования технологий мультимедиа в учебных заведениях и улучшения подготовленности преподавателя к пользованию технологий мультимедиа. А так же согласно исследователю требуется более углублённое исследование теоретических и фактических материалов по проблеме восстановления информационной компетентности студентов с техническим направлением, так как, существуют много направлений информационных технологий и они расширяются с каждым днем.

В настоящее время в процессе глобализации, научного прогресса в соответствии требованиям современности потребуются неустанный труд. Труд граждан Кыргызстана громадный. Можно сказать о качественной образовании, знании, навыков, практике, саморазвитии в процессе обучения и привычки их использования в жизни.

В результате исследования в нашей научной работе и намеченные действия в достижении цели, направлены для соответствия требованиям времени. По проблемам

развития качества знаний студентов с техническим направлением при использовании инновационными технологиями используя возможности информационной технологии, пришли к следующим выводам:

Информирование системы образования считается непрерывным процессом и проведен анализ по некоторым деятельности и основным направлениям. Процесс создающее условие для удовлетворения потребности личности в получении необходимой информации называется информированием общества. Опираясь научным исследованиям иностранных и Кыргызских ученых даны определения качеству знания.

В процессе анкетирования и разговоре преподавателями и студентами в использовании в практике информационной технологии в процессе обучения, было определено нехватки практических навыков и теоретических знаний. Использование информационной технологии в высших технических учебных заведениях республики не соответствует к сегодняшним требованиям времени и это проблема вынуждает исследовать новые методы. По этой причине необходимо умножить и расширять возможности использования в высших технических учебных заведениях информационную технологию. Были уточнены проблемы использования информационной технологии в процессе обучения и проведен анализ научным исследованиям.

Проблемы направлений по реализации деятельности создания педагогических условий как обучать, познавать, использовать с использованием информационной технологии в развитии качества знаний студентов с техническим направлением, занимает значительное место в научных исследованиях. Подготовка преподавателя занимает значительное место при применении навыков как один из компонентов условий организации процесса обучения. Необходимо углубить механизмы этого процесса. Информационная технология, используемая как средства обучения преподавателем имеет важное значение. Информационная технология определена как важное средство при организации самостоятельных работ студентов с техническими направлениями. Определены методические условия комплексного введения эффективности обучения и использования информационной технологии в развитии качества знаний студентов с техническими направлениями. Определены теоретические основы для каждого по своему направлению и проверены практические результаты с экспериментом.

Использованы программные средства, используемые на мировом масштабе и проведен анализ каждому по возможности. Кроме того, в связи с использованием силабусов, перехода от предметов к компьютерной графике, алгоритму и программированию и др. Силабусы поставлены в средства электронного обучения, проведен анализ использования в практике. В результате доказано, что при использовании информационной технологии в практической деятельности и необходимо достичь навыков в полном управлении.

Необходимо отметить по проблемам развития качества знаний студентов с техническими направлениями теоретические и фактические материалы должны дальше глубже изучаться реализация деятельности по направлениям познания, использования и создал важное место в научной исследовании. Потому что, существуют много направлений информационных технологий, день за днем каждое направление углубляется. Можно стать мастером каждого направления информационных технологий но, для того чтобы усвоить все направления у студентов с техническим направлением требуются следующие действия:

- Самоусовершенствование студентов с техническим направлением после окончания высших учебных заведений
- Интерес к информационным технологиям;
- Навык индивидуального набирания знаний;
- Соответствие с практикой

- Использование полученного образования в жизни.

Литература

1. Velihov E.P. Novaia informatsionnaya tehnologiya v shkole. // informatika i obrazovanie. (Велихов Е.П. Новая информационная технология в школе. // Информатика и образование. 1986.-№1.-С.18-22.)
2. Ershov. A.P. Informatika: predmet i ponyatie. // Kibernetika. Stanovlenie informatiki. (Ершов А.П. Информатика: предмет и понятие. // Кибернетика. Становление информатики.- Москва: Наука, 1986. -116 с.)
3. Kim V.L. Sovershenstvovanie samostoyatelnoy raboty studentov na baze ispolzovaniya informatsionnih tehnologiy v protsesse obucheniya. (Ким, В.Л. Совершенствование самостоятельной работы студентов на базе использования информационных технологий в процессе обучения [Текст] / В.Л. Ким, Г.Д. Панкова // Европейский диалог: Информационно-аналитический журнал. – Бишкек: КНУ им. Ж. Баласагына, 2004.-№1. –С.13-19.)
4. Mambetakunov E.M/ Pedagogikanyn negizderi. Jogorku okuu jaylarinin studentteri uchun okuu kuraly. (Мамбетакунов, Э.М. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э.М. Мамбетакунов, Т.М. Сияев // Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы.- Бишкек: Педагогика, 2008. -304б.)
5. Oruskulov T.R Informatika bazalik kurs. Орускулов Т.Р. Касымалиев М.К. Информатика. Базалык курс.-Бишкек:КББА, 2003. 351 б.

БИЗНЕС ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ
МӘДЕНИЕТ
МӘСЕЛЕЛЕРІ

CULTURAL ISSUES IN
BUSINESS AND
ECONOMIC RESEARCH

ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТТЕР ДОСТАСТЫҒЫ: ЕРКІН САУДА АЙМАҒЫН ҚҰРУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES: FEATURES OF CREATION OF FREE TRADE AREAS

Гульнар ТУЛЕШОВА., Э.ғ.к., доцент

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған, ҚАЗАҚСТАН
Tuleshova_04@mail.ru, 87029762312

Резюме

Мақалада мемлекеттердің аймақтық және әлемдік экономикалық жүйеге кірігуі өндіруші және қайта өндіруші өнеркәсіп тауарларының ірі нарығының қалыптасуына, терең деңгейлі өңделген өнімді жоғары нормалы қосылған құнмен алуға мүмкіндік беретіні, үшінші елдер нарығына шығуға, өндірісте, сыртқы саудада құрылымдық өзгерістер енгізуге, жаңа үдемелі технологиялар мен ең жаңа деген техникаға өтуге жол ашатыны жайлы жазылған.

Resume

The article reveals states, regional and global economic integration of the system manufacturer and re-manufacturer of industrial products the formation of a large market, a deep level of processed products with high added value normal that the opportunity to enter the markets of third countries, industry, foreign trade, structural changes to the new advances in technology and the introduction of new technology is a unique opportunity to pass.

Кілт сөздер: аймақтық және әлемдік экономикалық жүйе, қайта өндіруші өнеркәсіп, жаңа үдемелі технология, құрылымдық өзгерістер

XXI ғасырдың басында жаһандану жаңа заманның көрінісі ретінде тереңдеген экономикалық, саяси тәуелсіздікпен және мемлекеттердің бір біріне ықпалымен, шекара тартылғанымен, халықаралық интеграцияның кеңеюімен, аймақтық интеграциялық бірлестіктерді көрумен, өзара іс әрекеттерге жаңа нарықтық механизмдерді қосумен және осы үрдістерге әлемдік масштабтағы құралдарды қолданумен сипатталады. Интеграциялық үдерістердің шетелдік тәжірибелері, әлемде әртүрлі елдер мүдделерінің тоғысуына, географиялық, дәстүрлік жақындықтары, экономикалық даму деңгейлері және т.б. сипаттағы ұқсастықтарына қарай топтарға бірігудің сан түрлі үлгілерінің бар екендігін куәландырады.

Сыртқы экономикалық байланыс түсінігі елдер арасындағы сауда экономикалық, валюта-қаржылық, өндірістік және ғылыми-техникалық қарымқатынастағы нысандардың, құралдар мен әдістердің, мемлекеттік бағдарламалардың жиынтығы деп қарастырылады. Сыртқы экономикалық байланыс экономика және саясат, сауда және өндіріс, ғылыми зерттеу және қаржы-несие операцияларымен сабақтасып жатыр және сондықтан келесі бағыттар мен нысандарды қамтиды: сыртқы сауда, халықаралық өндірістік, инвестициялық, ғылыми-техникалық, қаржы-несиелік қарым-қатынастар, экономикалық және техникалық көмек көрсету.

Сыртқы экономикалық байланысты дамытудың негізгі факторлары географиялық жағдай, табиғи ресурстардағы айырмашылық - пайдалы қазбалар қоры, ауа райы, топырақтың құнарлылығы және тағы басқалар болып табылады. Өнімді шығару көлемін көбейту, жаңа салалар мен өндіріс түрлерінің пайда болуы отын, шикізат және материалдардың әр түріне сұранымның бірден өсуіне әкеліп соғады. Бірақта кейбір елдерде шикізаттың көптеген түрлерін алу мүмкіндігі табиғи ресурстармен шектеледі.

Сондықтан да ірі көлемде өнімді өндіруді меңгерген елдер шикізаты мол елдерден қорларды алуды көздейді

ТМД елдерінің тарихи, географиялық, саяси және экономикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ, сынаққа толысқан шетелдік бай тәжірибені ескере отырып, бірегей экономикалық аймақ үлгісі қалыптасты. Іскерлік ынтымақтастықтағы экономикалық қажеттілік келесі басымдылықтарға ие болды: Қазақстан Республикасы мен ТМД мемлекеттерінің өзара қарым-қатынасын айқындайтын, географиялық жағдайы, Қазақстан мен ТМД мемлекеттерін достық, ынтымақтастық, экономикалық, мәдени және тағы басқа қарым-қатынастар байланыстырады.

ТМД мемлекеттерінің бірегей аймақ құруының негізгі факторларына өндірістік шоғырландыру мен қор алмасуды, келісілген мемлекетаралық экономикалық саясатты қамтамасыз ететін ұлттық экономикалардың түрлі деңгейде, түрлі формада өзара әрекеттесуі болып табылады. Нәтижесінде ұйымдастырушылық құрылымдар, еңбек бөлінісі, тауармен қызмет көрсетулер, қор мен жұмыс күшінің кең мемлекетаралық бірігуі жүзеге асырылады. Бұл үрдіс мемлекетаралық органдардың реттеу нысанына айналған интеграцияланған елдердің экономикаларының алмасуына себепкер болады.

ТМД – бұл ұйымдық ықпалдасу форматының және механизмдерінің икемділігімен сипатталатын аймақтық мемлекетаралық ұйым, сондай-ақ мемлекетаралық қатынастардың барлық сферасында өзара ықпалдастық білдіретін ұйым ретінен де белгілі. Достастық елдердің негізгі мақсаты – әрбір оның қатысушысының тиімді экономикалық дамуын қамтамасыз ететін мүдделі мемлекеттердің интеграцияланған экономикалық және саяси ұйымдастырылуын ұзақ мерзімге қалыптастыру болып табылады.

Мемлекеттердің аймақтық және әлемдік экономикалық жүйеге кірігуі өндіруші және қайта өндіруші өнеркәсіп тауарларының ірі нарығының қалыптасуына, терең деңгейлі өңделген өнімді жоғары нормалы қосылған құнмен алуға мүмкіндік береді. Бұл үшінші елдер нарығына шығуға, өндірісте, сыртқы саудада құрылымдық өзгерістер енгізуге, жаңа үдемелі технологиялар мен ең жаңа деген техникаға өтуге жол ашады.

ТМД қатысушы елдер де энергетика, көлік саласында ықпалдастықты, ауылшаруашылығы өнімдерінің ортақ нарығын қалыптастыруды, кәсіпорындар арасында өндірістік кооперациялық байланыстарды орнатуды, техникалық қайта қаруландыру, инновациялық технологиялар бойынша мемлекетаралық бағдарламалардың әзірлемелерін, қаржылық-өндірістік топтарды, трансұлттық компанияларды, бірлескен кәсіпорындарды құруды, қатысушы мемлекеттердің ұлттық нарығында тауарлар мен қызметтерді дамыту үшін ақпараттық-маркетингтік желілерді қалыптастыруды, төлем-есептік қатынастардың тиімді механизмін құруды қамтамасыз етуде [1].

ТМД-ғы әрбір мемлекет оның ұлттық мүддесіне сай келетін интеграциялық үдерістер мен бағыттарға қатыса алады. Экономикалық интеграцияның экономикалық салада нақты мазмұны ең алдымен, салалық ынтымақтастықта көрініс тапқан, онда 39 әртүрлі мемлекетаралық органдар құрылып, әрекет етуде. Соңғы жылдары ТМД-да экономикалық ынтымақтастық саласында бірқатар маңызды құжаттар дайындалып, қабылданды. Осылайша, ТМД өкіметтерінің басшыларының Кеңесі 2008 жылдың қарашасында 2020 жылға дейінгі мерзімге арналған ТМД-ң экономикалық даму Стратегиясын бекіткен болатын, ал 2009 жылдың мамыр айында – стратегияны жүзеге асыру бойынша іс-шаралар жоспарын бекітті. 2020 жылға дейінгі мерзімге арналған көлік саласында ТМД мемлекеттерінің ынтымақтастығының басым бағыттары, энергетика саласында ТМД мемлекеттерінің ынтымақтастығының концепциясы, азық-түлік қауіпсіздігін күшейту бойынша бірлескен іс-шаралар Кешені бекітілді.

Ортақ экономикалық кеңістіктің болуы бәсекеге қабілеттіліктің маңызды факторы болып табылады, ол нарық бизнес үшін жаңа экономикалық мүмкіндіктер туғызады: жаңа жобалар, жұмыс орындары, экономикалық өсу нүктелері. Өспелі жаһандану жағдайындағы қазақстандық экономикаға да белсендірек әлемдік және аймақтық экономикалық жүйелерге интеграциялануы қажет. Ұлттық компанияларға және отандық кәсіпорындарға

өндіретін өнімдерінің бәсекеге қабілетілігін, экспорт пен импорт көлемін үнемі арттырып тұруы керек[2].

Сауда, соның ішінде және халықаралық болып табылады, көрнекі түрде айтқанда, екі жолмен жүргізілетін қозғалысты айтамыз. Импорттық – бұл елдің ішкі импортқа еркін айналысқа түсетін импорттық тауарға салынатын баж салықтары. Ұлттық өндірушілерді шетел бәсекелестігінен қорғау үшін барлық мемлекеттермен пайдаланатын кең таралған форма. Экспорттық – экспорттық тауарларға салынатын баждар. Олар өте сирек қолданылады, өйткені олар әлемдік нарықтағы тауар құнын қымбаттатады. Сондай-ақ ол, мемлекет тауарларының сыртқа әкетілуін шектеуге ұмтылған кезде де қолданылады. Айталық, импортқа салынатын салықты төмендетсе, екінші мемлекеттің экспорттық табыстарын қысқартады, бұл бірінші елден импорттаушы тауарлар мүмкіндігінің азайтуына әкелтіреді. Ақырында, бірінші ел экспорттаушы елдің шаруашылығынан қол үзеді. Сондықтан тауарға бағасы көтеріліп, мемлекеттік нарықта бәсекелік қабілетінен қағылады, өнім өндірісіне кедергі жасап, шығынның ұлғаюына әкеп соқтырады. Экспортты шығарушы ел, кіргізген баждарынан экспорттың көлемінің қысқартады, оған қарамастан валютных түсімдері азаяды, өз елінің кезегінде керекті өнімдерін импорттау мүмкіндігін қысқартады.

Үкімет импорттық тарифті енгізе отырып, отандық кәсіпорындардың ереже бойынша, негізгі мақсаттары мен жұмыстың орындалуын қадағалайды, импорттаға сәйкес бәсекеге қабілетті тауарларды жасайды. Ал, экспорттық салада осы мақсаттың түйіні - еңбекпен қамту деңгейінің қысқартылуына әкеп соқтырады. Бұл ретте тариф деңгейінде импорттаудың маңызы, тауарлардың экспорттауын шектейді, еңбекпен қамту деңгейін төмендетіп, бәсекелестік ортада алға жылжуға жол жабады. Сонымен бірге импорттауға бәсекелестігі артқан сайын, шығындары ұлғайған сайын, осы салада істеп жүрген көптеген қызметкерлер еңбек ақыны жоғарлатуын сұрайды. Мұндай кикілжін жағдайға бармау үшін осы салаға еңбекақыны көбейтеді, ал бұл көптеген шығынның ұшырауына әкеп соғады және елде жасалынып отырған тауардың бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді. Ал ақырында, тарифтік кіріспе айрықша халықаралық сауданың және халықаралық экономиканың тұрақтылығының арасында бүтіндікте үңгиді, яғни бір тараптық тәртіпке. Ал, тарифтік жүйеден қатер шеккен серіктестер дұрыс ережелік жауап алу үшін, осы үдерістер нәтижесіненекі арада түсініспеушілік пайда болып, "сауда соғыстарына" дейін әкеледі [3].

ТМД мемлекеттерінің сыртқы экономикалық қызметтерін жүзеге асырудың тиімділігін арттырудағы маңызды фактор - қатысушы-мемлекеттердің өнеркәсіптік және әлеуметтік артықшылықтарын жүзеге асыруға, өзара тиімді сауданы дамытуға, ортақ тауарлар және қаржы нарықтарын қалыптастыруға бағытталған, әртүрлі типтегі трансұлттық корпорациялар (ТҰК) мен мемлекетаралық қаржылық-өнеркәсіптік топтарды (ҚӨТ) қалыптастыру болып табылады [4].

Кез-келген мемлекет, тауарды шығарар алдында - шет елдер тауарынан артықшылықты мен кемшіліктерін салыстырады, дүниежүзіне тауардың таралуы мен көлемін анықтайды. Барлық елдерде тауар өндірісі бірдей, бұл жерде, нақты тауардың дүниежүзінде алдыңғы орынға ие болуы үшін, өндірісінің альтернативті шығындарын есептеу керек. Демек сонда ғана, әлемде сыртқы сауданың ең көп көлеміне ие болады. Кез-келген шектеулер - дүниежүзілік өндіріс өнімінің көлемін төмендетуге алып келіп, ақырында сауданың әлеуетті пайда табуына кедергі жасайды. Теорияның барлығы шектеулерсіз саудаға бет бұрады. Кеден салымы жоқ жағдайда елдер өзара саудадан пайданы көп табады. Мемлекеттің сыртқы сауда саясаты, еркін сауданы шектейді, осы әрекетпен адамдардың тұрмыстық деңгейіне әсер етеді, адамдардың тұтыну деңгейін төмендетеді.

ТМД осы жылдары еркін сауда аймағын құру бойынша үлкен жұмыс атқарған болатын. Еркін сауда аймағын құру туралы Келісімшартты (1994 жылдың сәуір айы), кейіннен Келісімшартқа өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы Хаттаманы (1999

жылдың сәуір айы) қабылдағанда, бекітілген келісімшарттарды (100-ден астам) бірыңғайлау мен еркін сауданың көпжақты тәртібін енгізу ұйғарылған болатын. Бұл жағдайда барлық баждар мен салықтар және еркін сауда аймағының қатысушыларына қатысты тауарларды әкелу мен сырқа шығару бойынша сандық шектеулер алып тасталмақ болатын. Бірақ еркін сауданың көпжақты тәртібі толықтай енгізілмеді. Ресеймен қоса, бірқатар мемлекеттер қабылданған құжаттарды бекітпеді. Екі жақ бұл тәртіптен алынып тастаулардың ортақ тізіміне келісе алмады, 2012 жылдың 1 қаңтарына дейін тарифтік шектеулерді, ұйғарғандай, алып тастамады. Мемлекеттердің өзара қарым-қатынасында еркін сауда аймағы құру туралы Келісімнің (1992-1994жж.) нормалары да, екіжақты келісімшарттар да қосарласа жүзеге асырылады.

Достастықтағы экономикалық жадайдың өзгеруін, сондай-ақ бірқатар мемлекеттердің (1998 ж. Қырғызстан, 2001 ж. Молдова, 2003 ж. Армения, 2008 ж. Украина) ДСҰ-ға кіруін ескеріп, мемлекетаралық сауда қатынастарының құқықтық базасын жетілдіру қажет болды. Ресей 2008 жылы еркін сауда аймағы туралы келісімшарттың жаңа жобасын ұсынып, оған, ұзақ әрі конструктивті келіссөздер жүргізгеннен кейін, 2011 жылдың 18 қазанында Санкт-Петербург қаласында Достастық құрамындағы мемлекеттердің өкімет басшылары қолдарын қойған болатын. Бұл келісімшартта әлемдік сауданың нормалары мен құқықтарына сәйкес, барлық сауда саясатының маңызды сұрақтары қарастырылған болатын.

Келісімшарт көптеген екіжақты келісімдерді алмастырып, ТМД-дағы өзара саудаласуды басқаруды әлдеқайда жеңілдетпек. Сонымен қатар, бұл келісімшарт үшінші мемлекеттердің қосылу мүмкіндігін қарастырады. Келісімшартта құқықтық базаның кемшіліктері жойылып, сауда саясатының құралдары жетілдірілген (сауданы қорғау бойынша шараларды қолдану; субсидиялаудың құқықтары; техникалық, санитарлық және фитосанитарлық реттеу шараларын қолдану; кедендік басқару).

Бүгінгі таңда ТМД-ның сауда-экономикалық қатынастары 1990 жылдардың бірінші жартысында бекітілген еркін сауда туралы екі жақты келісімшартпен реттеліп отыр. Бұл келісімшарттар өзара саудаласудағы кедендік баждарды, салықтарды алып тастауға бағытталған. Бірақ олар ұқсас мәселелерді шешудің жолдарын, құқықтар мен міндеттемелерді қарастырады. Өзара саудаласуда ҚҚС-ның кемсітпелі мөлшерлемелері, акциздер, мемлекеттің біржақты тәртіппен енгізілген техникалық кедергілері сияқты шектеулі құралдар қолданылады.

Қазіргі кезде кедендік баждар, салықтар түріндегі тарифтік шектеулер мен олардың мерзімдерін өзгерту - импортта ТМД-ның сыртқы экономикалық қызметінің Тауарлық номенклатурасының 15 позициясы бойынша және экспортта 9 позиция бойынша (11 мың тауарлық номенклатураның позициялары ішінен) екіжақты хаттамамен бекітілген. Импортқа қатысты тарифтік шектеулер акциздік тауарларды (алкоголді және алкогольсіз ішімдіктер, темекі және қант), ал экспортқа қатысты - тамақ және алкогольді өнімдерін қамтиды.

Импорттық баждар салынатын алынып тастаулар санын минимумға шығару және оларға эквивалентті қосымша салықтарды алып тастау ұсынылып отыр. Экспорттық баждарды қазіргі деңгейде белгілеп, олардың саны мен мөлшерлемелерінің шамасын болашақта арттырмау көзделіп отыр.

Тарифтік емес саудалық шектеулер ТМД-ның сыртқы экономикалық қызметінің Тауарлық номенклатурасының 114 позициясын қамтиды. Негізінен бұл ТМД-ның қатысушылары, яғни, барлық мемлекеттер пайдаланатын өзара саудаласудағы шектеулер болып табылады. Достастық мемлекеттерінің өзара саудаласудағы шектеулер көлемі Солтүстік америкалық еркін сауда ассоциациясы (НАФТА), Солтүстік Конустың Ортақ нарығы (МЕРКОСУР) сияқты аймақтық экономикалық ұйымдарына қарағанда әлдеқайда аз. Сонымен қоса, ТМД-ның еркін сауда аймағын ары қарай жетілдіру оңайға соқпады [5].

Экспорттық баждарды қазіргі деңгейде белгілеп, олардың саны мен мөлшерлемелерінің шамасын болашақта арттырмау көзделіп отыр. Сондай-ақ алып

тастауларды болдырмаудың нақты мерзімдері белгіленген. Достастық құрамындағы мемлекеттердің пікірінше, еркін сауда туралы жаңа Келісімшарт, іс-әрекет етіп келе жатқан сауда тәртібін нашарлатпау керек. Сонымен қатар, минералды-шикізаттық тауарлар мен оларды қайта өңдеу тауарларына салынатын экспорттық баждарға қатысты сұрақтар әлі де болса, өз шешімін табуда. Сонымен қатар, достастық құрамындағы мемлекеттердің пікірінше, еркін сауда туралы жаңа Келісімшарт, іс-әрекет етіп келе жатқан сауда тәртібін нашарлатпау керек. Сонымен қатар, минералды-шикізаттық тауарлар мен оларды қайта өңдеу тауарларына салынатын экспорттық баждарға қатысты сұрақтар әлі де болса, өз шешімін табуда.

Беларусь, Қазақстан және Ресей қатысатын Кедендік одақтың қалыптасуымен байланысты кедендік одаққа кірмейтін Достастықтың басқа мемлекеттері үшін еркін сауда аймағы туралы Келісімшартқа қол қойғанда, жеке позициялар бойынша сауда тәртібі нашарлауда, мысалы Беларусиядан ағашты, Қазақстаннан мұнай өнімдерін жеткізу бойынша және т.б. Нәтижесінде еркін сауда аймағы туралы келісімге Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Ресей, Тәжікстан және Украина қол қойып, келісіммен қызмет жасауда.

Достастықтың көптеген мемлекеттерінің экономикаларының аграрлы-шикізаттық құрылымы, машина жасау өндірістеріндегі өнімдердің бәсекеге қабілетінің төмендігі, өндірістік кооперацияның төмен деңгейі Достастық мемлекеттерінің халықаралық еңбек бөлінісіне енуі, олардың сырқы саудалық байланыстар мен сауда көлеміндегі бағдарларды анықтады. Экспорттың шикізаттық бағытталуы ТМД мемлекеттерінің өзара саудаласу деңгейінің қысқаруына әкеледі: оның үлесі, 1995 жылы 34,0%, 2000 жылы – 28,0%, 2005 жылы – 22,5%, 2010 жылы – 21,8% құрады (ЕО мемлекеттерінде бұл көрсеткіш 60%-дан жоғары).

ТМД қатысушылары энергетика, көлік саласында ықпалдастықты, ауыл шаруашылығы өнімдерінің ортақ нарығын қалыптастыруды, кәсіпорындар арасында өндірістік кооперациялық байланыстарды орнатуды, техникалық қайта қаруландыру, инновациялық технологиялар бойынша мемлекетаралық бағдарламалардың әзірлемелерін, қаржылық-өндірістік топтарды, трансұлттық компанияларды, бірлескен кәсіпорындарды құруды, қатысушы мемлекеттердің ұлттық нарығында тауарлар мен қызметтерді дамыту үшін ақпараттық-маркетингтік желілерді қалыптастыруды, төлем-есептік қатынастардың тиімді механизмдерін құруда.

ТМД-ғы әрбір мемлекет оның ұлттық мүддесіне сай келетін интеграциялық үдерістер мен бағыттарға қатыса алады. Экономикалық интеграцияның экономикалық салада нақты мазмұны ең алдымен, салалық ынтымақтастықта көрініс тапқан, онда 39 әртүрлі мемлекетаралық органдар құрылып, әрекет етуде.

ТМД-ның электроэнергетикалық кеңесікелісілген энергетикалық саясат жүргізуде, ТМД мемлекеттерінің энергетикалық қауіпсіздігін қолдау мен саланың техникалық дамуына бағытталған іс-шаралар кешенін іске асыруда. Олардың тұрақты әрі сенімді энергоқамтылуын қамтамасыз ету үшін қазіргі таңда ТМД мемлекеттерінің, сондай-ақ Латвия, Литва, эстония және Моңғолияның электроэнергетикалық жүйелерінің қосарласқан жұмысы ұйымдастырылған.

Көлік саласында, теміржол көлігі бойынша Кеңестің, ТМД мемлекеттерінің үлестірушілік көліктік кеңесінің, өкіметаралық жолшыларының кеңесі мен мемлекеталарық авиациялық комитеттің ұйғаруымен, көлік саласында біріккен бағдарламаларды жүзеге асырудың құқықтық механизмдері құрылған. Кедендік органдар мен көліктік әкімшіліктің әрекеттестігінің типтік технологиялары әзірленіп, қолданылады. Жыл сайынғы тарифтік конференцияларда жүктерді тасымалдау саласында ТМД мемлекеттерінің темір жолдарының Тарифтік саясаты белгіленеді. Теміржол көлігі бойынша Кеңестің мүшелері ретінде ТМД-ның барлық мемлекеттері ғана емес, сондай-ақ Балтық, Болгария және Монғолия мемлекеттері бола алады.

ТМД мемлекеттерінің аграрлық салада әрекеттесуі үш бағытта жүргізіліп келеді: агроөнеркәсіптік кешен, мал дәрігерлігі және тұқым шаруашылығы. Оны агроөнеркәсіп кешенінің сұрақтары бойынша Өкіметаралық кеңес, мал дәрігерлігі саласында әрекеттесу бойынша Өкіметаралық кеңс және тұқым шаруашылығының сұрақтары бойынша Өкіметаралық үйлестірушілік кеңес жүзеге асырады.

Достастықтың қатысушылары әскери ынтымақтастық, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қылмыспен және қатысушы-мемлекеттердің территориясындағы қылмыстың басқа түрлерімен күресу саласында өзара ықпалдастықты үйлестіреді. Мүдделік танытқан мемлекеттер әскери-техникалық қамсыздандыру, авиацияның ұшуын қадағалау, әскери кадрларды даярлау саласында, әскери және шекаралық ынтымақтастықтың басқа да бағыттары бойынша өзара ықпалдастықта.

Есірткі заттарының, психотропты заттардың заңсыз тасымалдануымен, халықаралық терроризммен күрес саласында мемлекеттердің өзара ықпалдасы бағдарламалары қабылданған. Заңсыз миграциямен күресу, қылмыстық табыстарды және терроризмді қаржыландыруды заңдастыру бойынша келісілген іс-шаралар жүргізіліп отыр. Террористік сипатта қылмыс жасаған тұлғаларға байланысты Біріккен ақпараттар банкі құрылуда, Достастық мемлекеттерінің территориясы арқылы заңсыз жеткізілімдер мен транзит каналдарын анықтау мен қылмыстың алдын алу бойынша және радиоактивті заттар мен ядролық материалдардың заңсыз айналымының алдын алу бойынша оперативті-іздігі шараларын жүргізу кезіндегі ықпалдасу шаралары келісілген.

Посткеңестік интеграцияның ерекшеліктері, посткеңестік мемлекеттердің экономикалық интеграциясы, мақсаттар мен міндеттерді түрліше түсіну ТМД-ның бұдан да тиімді әрекет ететін аймақтық ұйымға айналуын күрделендіріп отыр. Қазіргі кезде қатысушы-мемлекеттерге құқықтық нормаларды қатаң сақтауға талап қойылуда. Дегенмен бұл ТМД-да әртүрлі жылдамдықты және әртүрлі деңгейлі интеграцияның қағидаттары жүзеге асырылып отыр. Кез келген мемлекет белгілі бір мәселеге байланысты өзінің мүдделі еместігін туралы жариялай алады, алайда, бұл шешім қабылдауға кедергі деп қарастырылмауда.

Ірі экономика кез келген интеграцияланған ұйымның мәселелерін шешуде неғұрлым белсендірек болады. Әлемдік экономикалық және валюта-қаржылық ұйымдар осы қағиатқа негізделеді. Сондықтан шешімдер қысымсыз, өзара ықпалдастық негізінде қабылдануы керек. Көптеген экономикалық, ішкі саяси және әлеуметтік мәселелердің болу салдарынан ТМД-ның экономикалық саясатының үйлестірушісі қызметін толық атқара алмауда. Алайда, көптеген жылдар бойы Ресей Достастық бойынша серіктестердің экономикасын түрлі формада субсидиялаған, әлемдік бағадан әлдеқайда төмендетілген бағамен оларға энергетикалық шикізаттарын сатқан болатын. Ресейдің пікірінше, бұл кезең аяқталып, нарықтық қатынастарға өту қажеттігі туындады, әсіресе энерготасымалдаушыларға баға белгілеу саласында.

Жаңа экономиканы қалыптастырудың, оның техникалық қайта жабдықтау, өндірілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру міндетін шеше отыра, ТМД мемлекеттері әртүрлі мемлекетаралық кооперациялардың нысандарында, халықаралық еңбек бөлінісіне қатысуда, өзге елдермен ортақ экономикалық кеңістікті құруда ашылған мүмкіндіктерді барынша толық қолдануда. Қорыта айтқанда, Қазақстанға тиімді және мақсатты болуы үшін ұлттық мүдделерді ескере отырып, экономикалық байланыстардың дамуының басымдылықтарын анықтау қажет. Қазақстан үшін бірінші деңгейдегі міндет ішкі нарықтың дамуы, шикізаттық бағыттан өңдеуші секторға қайта бағдарлануы, жоғары технологиялық өнімдердің жоғары үлесімен отандық және бірлескен кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру, өзара тиімді жағдайларда құқықтық базаларды жетілдіру болып табылады. Бұл міндеттер, ұлттық экономиканы біртұтас нарыққа біріктіретін Біртұтас экономикалық кеңістік шегінде интеграциялық үрдістерді ынталандырады.

Экономикалық интеграцияның қарапайым нәтижелеріне қарамастан, ТМД мемлекеттерінің арасында тұрақты және жетілдірілген көпжақты экономикалық байланыстарды қалыптастыру аталған бөгеттерді тез арада жеңуде. Ол үшін үлкен әлеует бар. Достастық өзінің мақсаттылығын дәлелдеді. Бірақ ТМД-ні мемлекеттердің аймақтық экономикалық толық жетілген ұйымы ретінде қалыптастыру үшін, көп уақыт пен жігер қажет болмақ.

Әдебиеттер:

1. Nort D. Instituti, institutsionalnye izmeneniya i funktsionirovaniye ekonomiki: Per. s angl. A.N. Nesterenko. Pred. i naush. Redaktsia B.Z. Milnera. M. Fond ekonomicheskoy knigi «Nashala», 1997. - 180 s.
2. Pirozhkov S. Razvitiye integratsionnykh protsessov v SNG v kontekste globalnykh i regionalnykh izmereniy // Moskva.-Voprosy ekonomiki, 2010.-№11.-S.42-45
3. Sultanova B.K. «Tamozhennyi soyuz Belarusi, Kazakhstana i Rossiya: sostoyaniye, problemy, perspektivy» monografiya Almaty KISI pri prezidente RK, Almaty, 2009
4. Isingar N.K. Tamozhennyi soyuz: dela i plany. - Almaty: OF «BIS», 2011.-216s.
5. E. Vinokurov, A. Libman Trendy regionalnoy integratsii na postsovetском prostranstve: rezultaty kolichestvennogo analiza // Moskva.-Voprosy ekonomiki, №7, 2011.-S.51

SECURITY FEATURES OF THE PENSIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ОСОБЕННОСТИ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Асель ИЗЕКЕНОВА, PhD

Университет имени С. Демиреля, Алматы, КАЗАХСТАН

assel.izekenova@sdu.edu.kz**Резюме**

Пенсионное обеспечение Республики Казахстан базируется на институтах обязательном пенсионном и добровольном личном страховании. Взятые за основу вышеуказанные институты и адаптация пенсионных моделей стран Чили, Великобритании и Швеции позволили в 1998 году реализовать новую пенсионную модель, которую с уверенностью можно назвать казахстанской. В 2013 году пенсионная система была модернизирована с учетом казахстанских реалий.

Ключевые слова: Пенсионное обеспечение, Казахстан, институты социального страхования

Введение

Проведенная пенсионная реформа в 1998 году в Казахстане успешно выполнила задачи, поставленные до ее реализации. Были определены законодательные положения в рамках, которых осуществляли свою деятельность субъекты пенсионного рынка, выстроена совершенно новая накопительная система пенсионного обеспечения.

На протяжении всего периода становления пенсионного обеспечения в Казахстане пенсионное законодательство систематически дополнялось, корректировалось, пока накопленные проблемы не привели к необходимости реформирования пенсионной системы в 2013 году. Основные изменения коснулись пенсионного законодательства и структуры пенсионного рынка (рисунок 1) [1].

Основная часть

В рамках проведенной модернизации пенсионной системы частные накопительные пенсионные фонды были объединены в один единый накопительный пенсионный фонд (ЕНПФ), что способствовало появлению на финансовом рынке крупного институционального инвестора с совокупным уровнем капитализации в 4 трлн. тенге.

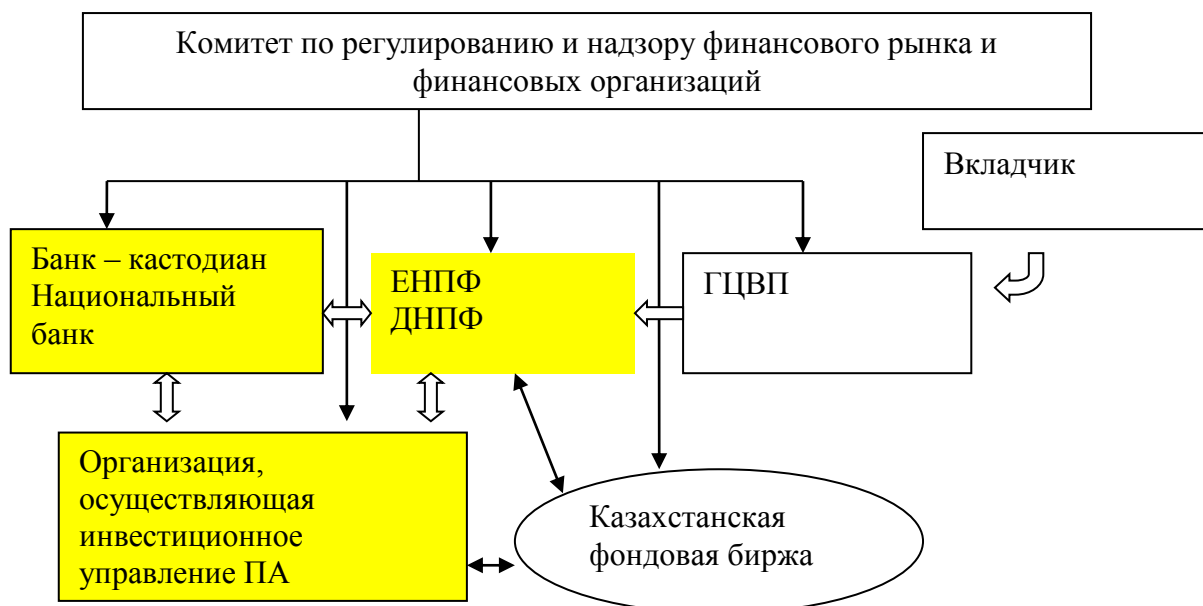

Рисунок 1– Реформированная структура пенсионной системы
Примечание – Составлено на основе источника [1]

Национальный банк выступает в двух важных ролях в качестве банка – депозитария, где хранятся пенсионные накопления граждан и управляющей компании, осуществляющей инвестиционное управление пенсионных активов ЕНПФ. Необходимо отметить, что при реализации программы модернизации была нарушена система независимых элементов, банк - кастодиан и ООИУПА не могут быть аффилированными организациями. Также в накопительную пенсионную систему была добавлена условно – накопительная компонента. Согласно нормативным положениям, работникам, трудящимся на вредных секторах производства, перечень которых определяется уполномоченным органом, работодателем будут перечисляться обязательные профессиональные взносы в размере 5% на индивидуальный пенсионный счет [1, 2].

Введенные изменения в пенсионной системе, предполагают возвращение к принципу «огосударствления», когда основные элементы пенсионного рынка взяты под прямое управление государственных органов. Примечателен тот факт, что данные нововведения не означают, что источников финансирования пенсионного обеспечения граждан будет государство, так как в пенсионной системе сохранены накопительные принципы, с одним немаловажным изменением повышением ответственности работодателя.

Необходимо отметить, что до последнего момента в пенсионном обеспечении граждан (работников) не было прямого участия работодателей. Косвенное участие организаций, происходило посредством перечисления социального налога в государственный бюджет, тем самым обеспечивая финансирование базовых и государственных трудовых пенсий. Но, как было показано ранее, при этом процессе идет нарушение принципа социальной адресности (рисунок 2) [1].

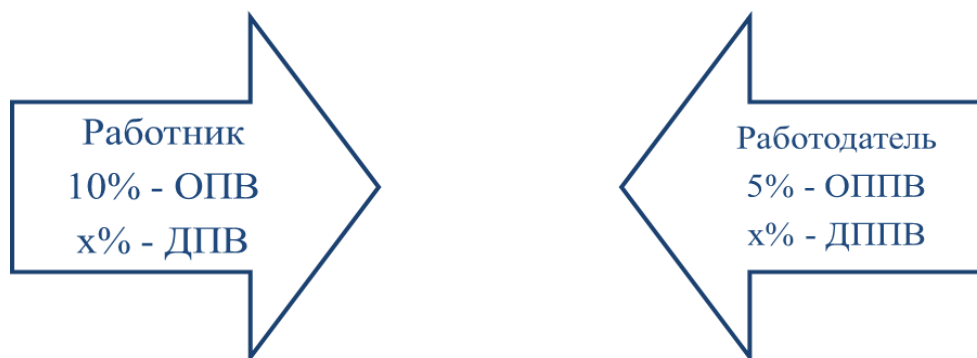

Рисунок 2– Схема пенсионных взносов согласно Закону «О пенсионном обеспечении»

Примечание – Составлено автором на основе источника [1]

Также по новому законодательству предусмотрено поэтапное повышение пенсионного возраста женщин. При этом назначение пенсионных выплат будет производиться по следующей схеме [1]:

- с 1 января 2018 года - по достижении 58,5 лет;
- с 1 января 2019 года - по достижении 59 лет;
- с 1 января 2020 года - по достижении 59,5 лет;
- с 1 января 2021 года - по достижении 60 лет;
- с 1 января 2022 года - по достижении 60,5 лет;
- с 1 января 2023 года - по достижении 61 года;
- с 1 января 2024 года - по достижении 61,5 года;
- с 1 января 2025 года - по достижении 62 лет;
- с 1 января 2026 года - по достижении 62,5 лет;
- с 1 января 2027 года - по достижении 63 лет.

Порог пенсионного возраста мужчин остался неизменным и к 2027 году, мужчины и женщины будут выходить на заслуженный отдых в 63 года [1].

На назначение пенсионных выплат на льготных условиях имеют следующие категории населения: женщины, родившие и воспитавшие до восьмилетнего возраста 5 и более детей по достижении 53 лет и граждане, проживавшие в период с 28.08.1949 по 5.07.1963 года в зоне максимального чрезвычайного радиационного риска не менее 5 лет по достижении [1]:

- Мужчины в 50 лет при 25 – летнем трудовом стаже на 1.01.1998 года;
- Женщины в 45 лет при 20 – летнем трудовом стаже на 1.01. 1998 года.

На досрочное назначение пенсионных выплат за счет ОПВ из ЕНПФ имеют право лица (мужчины в 55 лет, женщины в 50 лет), накопившие достаточную сумму накоплений. Такое же правило действительно для лиц желающих перейти на программу пенсионного аннуитета.

Остальная часть граждан выходит на пенсию на общих основаниях, как показано в нижеследующей таблице 1 [1].

Таблица 1 – Виды пенсионных выплат в Республике Казахстан

Вид пенсии	Источник выплаты	Лица, имеющие право на получение	Условия предоставления	Размер
Государственная базовая пенсия	(ГЦВП)	Все граждане Казахстана по достижении пенсионного возраста	Пенсионные выплаты по возрасту	50% от прожиточного минимума

Государственная пенсия (пенсия по возрасту из солидарной системы)	(ГЦВП)	1. Лица, вышедшие на пенсию до 1 января 1998 года	Женщины стаж не менее 20 лет до 1.01.98 Мужчины стаж не менее 25 лет до 1.01.98	В полном объеме 60% среднемесячного дохода + 1% (за каждый год сверх стажа)
		2. Лица, имеющие трудовой стаж не менее 6 месяцев до 1 января 1998 года	Пропорционально стажу до 1.01.98	В неполном объеме
		3. Военнослужащие, сотрудники специальных государственных органов	Выслуга лет не менее 25 лет	50% от денежного содержания + 2% за каждый год
			Выслуга лет пропорционально отслужившему периоду, но не менее 10 лет	В неполном объеме
Пенсионные выплаты за счет ОПВ	ЕНПФ	1. Лица, достигшие пенсионного возраста	Женщины 58 лет на 2014 с поэтапным повышением Мужчины 63 года	Не менее мин. зарплаты
		2. Мужчины - 55 лет 3. Женщины – 50 лет	При достаточности накоплений	Не менее мин. зарплаты
Пенсионные выплаты за счет ОППВ	ЕНПФ	1. Лица, достигшие 50 летнего возраста и имеющие стаж на вредном производстве не менее 5 лет	Работа на вредном производстве	Не менее мин. зарплаты
Пенсионные выплаты за счет ДНПВ и ДППВ	ЕНПФ ДНПФ	1. Лица, достигшие 50 летнего возраста 2. Инвалиды	При достаточности накоплений	Не менее мин. зарплаты
Примечание – Систематизировано на основе материалов [1]				

Выводы

На основе изучения теоретических и методологических подходов можно заключить, что институт социального страхования свойственен распределительной модели пенсионного обеспечения, тогда как обязательность отчисления пенсионных взносов используется накопительной системе.

Выстраиваемые принципы по регулированию пенсионным обеспечением формируются по степени участия государства.

Реализованная модернизация пенсионного обеспечения в 2013 году определяет будущее направление пенсионной системы Казахстана, как ориентация на личную ответственность гражданина.

Литература:

1. Закон Республики Казахстан. О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан: принят 21 июня 2013 года № 105-V.
2. Официальный сайт Единого накопительного пенсионного фонда [//http://www.enpf.kz/](http://www.enpf.kz/) [Дата обращения 2014/01/29].

MODELLING AND FORECASTING THE EXCHANGE RATE VOLATILITY OF KAZAKHSTANI TENGE AGAINST MAJOR TRADING CURRENCIES

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТЕҢГЕҢІН КУРСЫНЫҢ ВОЛАТИЛЬДІЛІГІН МОДЕЛЬДЕУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ

Alisher TLEUBAYEV, MSc
Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN
alisher.tl@mail.ru, +77077160050

Resume

This paper examines the volatility of Kazakhstani Tenge against five main trading currencies: the US dollar, Euro, Russian Rouble, Ukrainian Hryvnia and Chinese Yuan. I used 4552 daily exchange rate data, obtained from National Bank of Kazakhstan. As a method for modelling volatility I chose the ARCH family, conditional variance models.

Keywords: volatility, forecasting, modeling, exchange rate, ARCH, GARCH, IGARCH, FIGARCH

1. Introduction

Volatility **modeling and forecasting is one of the most important** issues in the financial world. Its importance grew even more during these past two decades gaining the attention of many more academics and practitioners from all around the world. Examining the behavior of financial markets such as stocks, futures, options and being able to make a reasonable forecast of their volatilities is one of the most important concerns of both public and private traders. More accurate forecasts lead to timely purchasing or selling of particular assets, which in turn leads to huge profits. The volatility forecasting is important not only for financial instruments, but it is also vital for commodity prices and currency exchange rates. This is especially true in the world of globalization, when large companies can build their plants, manufacture and sell their products in any corner of the globe. Hence being able to forecast the currency exchange rate of the country a company is conducting business in is a crucial task. Their real profits depend on the fluctuations in the exchange rate, and thus they always try to predict the value of the exchange rate and avoid any kinds of uncertainty.

Volatility forecasting is also an important task in the risk management process. Any kind of uncertainty, whether it is the future values of exchange rates, the future values of financial instruments or commodity prices are treated as a potential risk for the company. And thus, the success of the risk management division of the company directly depends on their ability to accurately forecast the future values of the assets they are working with. Because of its huge importance, one can witness a large and increasing number of studies being done on volatility forecasting throughout the world. These studies give birth to new econometric tools and techniques for modeling and forecasting the volatility of stock exchange indices, currencies and derivative securities.

In their review of 93 articles written on this topic, Poon and Granger (2003) categorize volatility forecasting methods into three main groups. The first group is for making forecasts based on previous standard deviations. It includes the historical average method, the exponential smoothing method and the exponentially weighted moving average method (EWMA).

The second group is an ARCH family of conditional volatility models. It includes the ARCH, GARCH, EGARCH, GJR (TGARCH), QGARCH, RSGARCH, IGARCH, FIGARCH and FIEGARCH models.

The third group is stochastic volatility models. It includes the quasi maximum likelihood estimation (QMLE) and the generalized methods of moments (GMM). Among these three groups the most popular and widely used one is the ARCH family of models.

In this study I am using the most generally accepted six models from the ARCH family which are: ARCH, GARCH, GJR (TGARCH), EGARCH, IGARCH and FIGARCH, to forecast the exchange rate return volatilities of the: US Dollar, Euro, Russian Rouble, Ukrainian Hryvnia and Chinese

Yuan, all against the Kazakhstani Tenge. These five countries are Kazakhstan's main trading partners. Most of Kazakhstan's foreign exchange transactions account for these five currencies.

2. Literature Review

It has become a widely accepted fact among researchers that there is a persistence of volatility in most of the foreign exchange rates. The most recent review on forecasting the volatility in financial markets was done by Poon and Granger (2003), where they conducted a brief review of 93 published papers written on this topic. They classified the volatility forecasting methods of financial data into three main categories. The first one is forecasting based on past standard deviations. This category includes models such as: the exponentially weighted moving average method (EWMA), the exponential smoothing method, the simple moving average method and the historical average method. The second category is the ARCH family of conditional volatility models, which consist of: ARCH, GARCH, EGARCH, GJR (TGARCH), QGARCH, RS-GARCH, IGARCH, FIGARCH, and FIEGARCH models. The third category is stochastic volatility models. The most popular stochastic volatility models are the quasi-maximum likelihood estimation (QMLE) and the generalized methods of moments (GMM). Having classified the volatility forecasting techniques into three categories, it is now important to identify which one shows the best forecasting performance and use that technique in this thesis. The current literature can't give a single true answer for this question. There is no single, best way for predicting the volatility and thus each category has its own pros and cons. One category might perform better for some particular asset types, or for some particular markets, or time horizons, and yet perform worse for others. Thus it is very important that one chooses the category that best suits the data he/she is working with, and applies the model that seems to perform best in his/her particular situation. The brief collection of the most relevant papers written on volatility forecasting would be summarized further. Each paper comes to different conclusions as to which method is best at predicting a particular asset type. However, there are lots of papers which give similar results, one confirming the results of the other.

To start with, there are significant amounts of papers suggesting ARCH models to be superior over other methods for forecasting volatility. In his work Milhoj (1987) applies ARCH models to observe daily deviations of the US Dollar against Special Drawing Rights (SDR). He concludes that ARCH models give a reasonable fit to daily observations of US Dollar against SDR. Bollerslev, Chou and Kroner (1992) reviewed the empirical applications of ARCH models for foreign exchange data. They proved that the ARCH models are very effective tools for modelling and forecasting the exchange rate volatility. In their studies Andersen and Bollerslev (1998) use ARCH and stochastic volatility models to forecast a daily sample of the Deutschmark / US Dollar and Japanese Yen / US Dollar exchange rates. Their findings conclude that both ARCH and stochastic volatility models show good forecasting performance. Of course there are some papers criticizing ARCH models. For example, Bera and Higgins (1993) say that ARCH models can't capture some of the stylized phenomena such as leverage effects, excess kurtosis, or the high degree of nonlinearity. However, recent developments in ARCH models and the introduction of more extended models such as: GARCH, E-GARCH, GJR, IGARCH and FIGARCH take account of the limitations discussed by Bera and Higgins.

As for improved GARCH models, the question remains the same, which model is superior to others? We found that different papers, based on their methodology, reached different conclusions. However, there seem to be four major conclusions which the majority of the researchers agree on. The first group of researchers believes that asymmetric models like EGARCH and GJR (TGARCH), which take into account the leverage effects in time series, perform better in capturing the exchange rate volatility.

The second group of researchers believes that the simple GARCH model is superior over the asymmetric EGARCH and GJR models.

The third group of researchers concludes that overall FIGARCH models are superior over other relatively simple GARCH type models.

Finally, the last group of researchers believes that there is no absolute superior model. They say that according to the methodology chosen for conducting the forecasting, different models show different forecasting performances. To sum up, there are huge amounts of research being done on volatility

forecasting in financial time series. There is no single conclusion that all researchers agreed on regarding which model performs best in predicting volatility. The same model might perform differently for different classes of assets, for different time horizons, for different markets or for different performance measurement tools. However, there seem to be some facts, such as the superiority of a particular model in particular situations, which most of the researchers have agreed on. Based on these works, I decided to use the following models in my thesis: ARCH, GARCH, EGARCH, GJR (TGARCH), IGARCH, and FIGARCH. Because each one of these models, according to the studies of different scholars, have evidence of being superior over others in particular cases.

3. Empirical Analysis

Forecasting performance and measurement

In this section I estimated the out-of-sample forecast for the period from January 1, 2010 to June 19, 2013. I did the forecasting based on the previously estimated ARCH family models. The forecasting accuracy is judged based on two widely used performance measures: root mean squared error (RMSE) and mean absolute error (MAE).

Table 12: Out of sample exchange rate volatility forecasts

Root Mean Squared Error (RMSE)					
	US dollar	Euro	Rouble	Yuan	Hryvnia
ARCH	0.000804	0.005791	0.005364	0.009954	0.001211
GARCH	0.000786	0.005289	0.005522	0.001195	0.001559
EGARCH	0.000791	0.005289	0.005525	0.003264	0.001550
GJR	0.000789	0.005289	0.005522	0.001196	0.001545
IGARCH	0.000812	0.005293	0.005527	0.001255	0.001577
FIGARCH	0.000795	0.005293	0.006151	0.001337	0.001560

Mean Absolute Error (MAE)					
	US dollar	Euro	Rouble	Yuan	Hryvnia
ARCH	0.000488	0.003775	0.003223	0.009882	0.000733
GARCH	0.000487	0.003415	0.003310	0.000729	0.000941
EGARCH	0.000515	0.003408	0.003370	0.003069	0.000908
GJR	0.000510	0.003388	0.003313	0.000744	0.000864
IGARCH	0.000555	0.003418	0.003304	0.000900	0.000987
FIGARCH	0.000518	0.003417	0.004680	0.000980	0.000941

The forecasting performance of different ARCH and GARCH type models is illustrated on table 12. It is clearly seen that, for all cases, the values of root mean squared errors are higher than the values of mean absolute errors.

Let's now start commenting on the performances of various GARCH models.

From the table, it can be clearly seen that, according to both RMSE and MAE criterion US dollar is best forecasted by GARCH model. It is followed by asymmetric GJR and EGARCH models. The long memory IGARCH in this case seems to be the model with the worst forecasting performance.

Euro is best forecasted by asymmetric GJR model, which is followed by EGARCH and GARCH models. The least accurate measure in this case is a simple ARCH model.

In spite of being the worst measure for Euro, ARCH model seems to be the most accurate measure for Rouble, which is followed by GARCH and GJR. The worst forecasting performance in this case accounts for FIGARCH.

GARCH is again a best model for forecasting the volatility of Yuan. It is followed by asymmetric GJR and long memory IGARCH models. The worst one in this case is a simple ARCH model. Hryvnia is best predicted by ARCH model, which is followed by asymmetric GJR and EGARCH models.

If we make an overall conclusion, then it can be said that, the ARCH, GARCH and asymmetric GJR and EGARCH models are the most accurate measures. The Rouble and Hryvnia were best predicted by ARCH, US dollar and Yuan were best predicted by GARCH and the Euro was best predicted by asymmetric GJR model. At this point, I think it is worth to remember that Euro was the only currency, which according to our previous tests showed the evidence of leverage effects. I suppose, this is the main reason why Euro is best forecasted by asymmetric GJR model. The long memory IGARCH and FIGARCH models did not show the best forecasting performance in any one of the five currencies. This might be due to the reason that, according to the previous tests, none of the currencies showed the evidence of unit root. The simple ARCH and GARCH models were successful, mainly because the hypothesis tests on almost all currencies except Euro rejected the existence of leverage effects and unit roots in the return series. ARCH model seems to have an interesting behavior. Whereas it is the best model for Rouble and Hryvnia, it is at the same time the worst model for Euro and Yuan. I think that one of the reasons why ARCH is the worst model for Euro and Yuan might be the fact that the non-negativity constraints in those series are violated. To sum up, according to RMSE and MAE criterion, the volatility of returns of the five currencies examined can be accurately forecasted by ARCH, GARCH and GJR models.

4. Conclusion

The main goal of this thesis is to model and forecast the volatility of Kazakhstani Tenge against US dollar, Euro, Russian Rouble, Ukrainian Hryvnia and Chinese Yuan using the daily exchange rate data. These countries are Kazakhstan's main trading partners and thus most of Kazakhstan's foreign trades are conducted in these five currencies. The main contribution of this study is that up to now and to my knowledge there is no single research conducted on forecasting the exchange rate volatility of Kazakhstani Tenge. The rapidly growing economics, the huge investment potential and constantly increasing foreign investments show that it is of a high importance that the currency of Kazakhstan is researched. Thus, I believe that this study would be a solid ground for future researchers, studying the behavior of Kazakhstani Tenge.

As a methodology, I chose six models from the conditional variance, ARCH family, which are: ARCH, GARCH, GJR (TGARCH), EGARCH, IGARCH and FIGARCH. The totals of 4552 daily observations, starting from January 1, 2001 to June 19, 2013 were used. The main limitation of the study was unavailability of intra-day data for Tenge exchange rates. According to many researchers there is strong evidence that using intra-day data would give more accurate forecasts. However, due to its unavailability, the daily data was used.

The forecasting results were evaluated and compared using the root mean squared error (RMSE) and mean absolute error (MAE) statistical loss functions. According to those two criteria, we can draw the following conclusions on the forecasting performances of six conditional variance models.

The US dollar and Chinese Yen are best forecasted by GARCH model. The Russian Rouble and Ukrainian Hryvnia are best forecasted by ARCH model, and finally Euro is best forecasted by asymmetric GJR model. It is interesting to note that for none of the five currencies long memory IGARCH and FIGARCH models were the best forecast models. One of the reasons for the unsuccessfulness of these models might be that none of the currencies showed the evidence of unit root. The return series of all currencies were stationary.

This study supports two different groups of researchers, which were classified in the previous sections. The ones who believe that GARCH model is superior than relatively complex, extended models and the ones who think that asymmetric models are superior than the relatively simple GARCH models.

Overall, I conclude that, no model is absolutely superior over others. The forecasting performance of any model changes according to the statistical and other properties of the series one is dealing with. Therefore, it is important that, before conducting a forecast, one would use a model which best describes the properties of the data series.

According to the results of my study I can see the following patterns.

The data series that do not have leverage effect and unit root are best forecasted by simple ARCH and GARCH models. The best forecasting performances of these two models for US Dollar, Yuan, Rouble and Hryvnia and the fact that none of these currencies showed the signs of leverage effect or unit root can be a good evidence for that.

The data series which have a leverage effect, on the other hand are best predicted by asymmetric models. The fact that, Euro, which was the only currency that showed the evidence of leverage effect, was best forecasted by GJR and EGARCH models is a good support for that. However, these patterns might not be true in other cases, for other currencies or time horizons.

Bibliography

1. Akgiray, V. (1989) "Conditional Heteroscedasticity in Time Series of Stock Returns: Evidence and Forecasts", *Journal of Business* 62(1), 55-80
2. Andersen, T. and Bollerslev, T. (1998) "Answering the sceptics: Yes, Standard volatility models do provide accurate forecasts", *International Economic Review*, 39(4): 885-905
3. Awartani, M.A. and Corradi, V. (2005) "Predicting the volatility of the S&P500 stock index via GARCH models: the role of asymmetries", *International Journal of Forecasting*, 21: 167-183
4. Baillie, R.T. (1996) "Long memory processes and fractional integration in econometrics", *Journal of Econometrics*, 73: 5-59
5. Balaban, E. (2004) "Comparative forecasting performance of symmetric and asymmetric conditional volatility models of an exchange rate", *Economic Letters*, 83: 99-105
6. Bera, A.K. and Higgins, M.L. (1993) "ARCH models: Properties, Estimation, and Testing", *Journal of Economic surveys*, 7(4): 305-366
7. Bollerslev, T., Chou, R.Y., and Kroner, K.F. (1992) "ARCH modelling in finance", *Journal of Econometrics*, 52: 5-59
8. Bollerslev, T. (1986) "Generalized Autoregressive Conditional Heteroscedasticity", *Journal of Econometrics*, 31: 307-327
9. Brailsford, T.J. and Faff, R.W. (1996) "An Evaluation of Volatility Forecasting Techniques", *Journal of Banking and Finance*, 20: 419-438
10. Brooks, C. (2008) *Introductory Econometrics for Finance*, Cambridge: Cambridge University Press
11. Chortareas, G., Jiang, Y. and Nankervis, J.C. (2011) "Forecasting exchange rate volatility using high-frequency data: Is the euro different?", *International Journal of Forecasting*, 27: 1089-1107
12. Dunis, C.L., Laws, J. and Chauvin, S. (2000) "The use of market data and model combination to improve forecast accuracy", working paper, Liverpool Business School
13. Gokcan, S. (2000) "Forecasting Volatility of Emerging Stock Markets: Linear versus Non-linear GARCH models", *Journal of Forecasting*, 19: 499-504
14. Gujarati, D.N. and Porter, D.C. (2010) *Essentials of Econometrics*, New York: McGraw - Hill/Irwin
15. Hansen, P.R. and Lunde, A. (2005) "A forecast comparison of volatility models: does anything beat a GARCH(1,1)?", *Journal of Applied Econometrics*, 20: 873-889
16. Lee, K.Y. (1991) "Are the GARCH models best in out-of-sample performance?", *Economics Letters*, 37: 305-308
17. Lopez, J.A. (2001) "Evaluating the predictive accuracy of volatility models", *Journal of Forecasting*, 20: 87-109
18. Martens, M. and Zein, J. (2002) "Predicting Financial Volatility: high-frequency time-series forecasts vis-à-vis implied volatility", working paper, *Erasmus University Rotterdam(EUR), Econometric Institute and University of New South Wales, School of Banking and Finance*
19. Martens, M. (2001) "Forecasting daily exchange rate volatility using intraday returns", *Journal of International Money and Finance*, 20: 1-23
20. Milhøj, A. (1987) "A conditional variance model for daily observations of an exchange rate", *Journal of Business and Economic Statistics*, 5: 99-103
21. Pagan, A.R. and Schwert, G.W. (1990) "Alternative Models for Conditional Stock Volatilities", *Journal of Econometrics*, 45: 267-290

22. Poon, S.H. and Granger, C. (2003) "Forecasting financial market volatility: a review", *Journal of Economic Literature*, 41(2): 478-539

SIGNIFICANCE OF CULTURE IN INTERNATIONAL BUSINESS AND ECONOMIC RESEARCH

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БИЗНЕС ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Dana SARSEMBAYEVA, student
University of Greenwich, Kuala Lumpur,
MALAYSIA
dana.sarsembaeva@gmail.com, +77055076227

Aida SARSEMBAYEVA, Doctor PhD
Kazakh National Technical University after K.I. Satpayev, Almaty,
KAZAKHSTAN
aechkax777@mail.ru, +77772837799

Resume

The role of the culture in nowadays international business and economy started to get strong attention and consideration. In this paper the general definition of the culture is provided. Also the current situation and importance of the culture are identified across the business organizations.

Резюме

Халықаралық бизнес және экономика мәдениет рөлі бүгінгі күні үлкен назар мен қарауды алуға кірісті. Бұл зерттеуде мәдениеттің жалпы анықтамасы берілген. Сондай-ақ, мәдениет қазіргі жағдайы мен маңыздылығы бизнес ұйымдардың арқылы анықталды

Key words: culture, international business, economy, cross-cultural management, communication

Introduction and research objective

As the world is witnessing nowadays “globalization”, more and more companies are being run in different places all around the world. This will result in more activities all over the world which result in communication across cultures. Getting more knowledge concerning doing international business has become more vital. It is important to be aware about distinct cultures around the world before starting to do any business in other countries, in order to reduce any ventures of failure. Culture is something that human beings learn and as a result, learning requires communication and communication is a way of coding and decoding language as well as symbols used in that language. It became significant to be knowledgeable about the specifications of different nations’ communication styles, body language, the ways of greeting and dressing in order to have good business relationships with individuals.

International Business Environment

A business is a legally recognized organization designed to provide goods and/or services to consumers. The etymology of "business" relates to the state of being busy either as an individual or society as a whole, doing commercially viable and profitable work. The process of starting up and developing a business is not just an adventure, but also a real challenge. It is essential to create a favourable business environment where a lot of different cultures can operate. Small and medium-sized enterprises (SMEs) make up 99% of businesses. Their small size makes them very sensitive to changes in the industry and environment in which they operate. It is therefore vital for their well-being to be focused on cross-cultural management (Pathak, 2011).

Culture definition

Culture affects all aspects of people's life in the society due to their norms, values, attitudes, and expected patterns of behaviour. And it is always shared by members of a society (Hall, 1976). Gelfand et al. (2007) stated that cultural intelligence can play a role of promising approach and novel construct for thinking about and researching on effectiveness of intercultural encounters. In order to achieve success in interpersonal relationships and negotiations there a lot of cultural factors that should be taken into account (Brett, 2000). Culture, as the collective programming of the mind, distinguishes one group or category of individuals from another (Hofstede, 1993). Culture is an external source that can influence behaviour of workers on daily personal lives which consequently has an effect on every individual's behaviour in the company. This impact of culture on every person brings a change in the culture of the whole corporation (Dong & Liu, 2010).

Most of one's culture is acquired during childhood, before puberty. Humans at an early age have the ability to absorb cultural norms from their cultural surroundings, from parents, siblings, playmates, etc. Therefore, culture helps people to function smoothly within a specific society. There are certain levels at which a culture can work: National level: It is well known that national cultures differ at the level of unconscious values which are acquired during childhood and these national cultures are stable, the afterward changes that occur are practices whereby the underlying values are left untouched; Organizational level: Organizational cultures differ at the level of practices which can be described as superficial and they are to some extent manageable. These organizational cultures differ from one company to the other within the same country; Occupational level: This kind of culture comes between the national and organizational cultures; getting into an occupation such as teaching requires the social values acquired coupled with the practices of the organization; Gender level: Gender differences are recognized within the same culture, there is what can be called a men's culture that differs from a women's culture. Technically, men and women have the ability to perform the same tasks at the workplace, but they have differences when it comes to responding to the symbols used in society. The differences between men and women highly depend on the national culture of the country (Kawar, 2012).

Cultural diversity

Cultural diversity is the variety of human societies or cultures in a specific region, or in the world as a whole. The term is also sometimes used to refer to multiculturalism within an organization. The many separate societies that emerged around the globe differed markedly from each other, and many of these differences persist to this day. As well as the more obvious cultural differences that exist between people, such as language, dress and traditions, there are also significant variations in the way societies organize themselves, in their shared conception of morality, and in the ways they interact with their environment. By analogy with biodiversity, which is thought to be essential to the long-term survival of life on earth, it can be argued that cultural diversity may be vital for the long-term survival of humanity; and that the conservation of indigenous cultures may be as important to humankind as the conservation of species and ecosystems is to life in general. .Cultural diversity is tricky to quantify, but a good indication is thought to be a count of the number of languages spoken in a region or in the world as a whole (Pathak, 2011).

Advantages and disadvantages of cultural diversity

There are number benefits of creating a diverse workforce in the company. With the increase of the number of different cultures in the organization the influence grows on consumers. Hiring people with distinct culture can help the company to tap the niche markets (Mueller, 1998). Also, diversity develops creativity and innovation and brings benefits to the performance. It enhances flexibility and quick response to changes. The company with diversity can easily enter the international arena, can better serve and compete in diverse markets. Hiring a diverse workforce can be challenging but the greater challenge is to retain the diverse workforce.

However, cultural diversity can also cause some issues. It can bring certain difficulties to communication. Workers with different cultures fail to understand each other. Companies that are working in distinct language areas are usually finding it uneasy to communicate with the local

workers as local workers speak different language. Therefore, diversity increases ambiguity, complexity and confusion in the workplace. It also confusing once the company wants to create the procedures, regulations, and policies as the management has to consider each culture. It becomes more difficult for a company once it wants to reach a single agreement (Kundu, 2001).

Cultural Intelligence

In order to live within a specific culture, the individual is supposed to adapt with the differences in that culture. According to Peterson (2004), Cultural Intelligence is the ability to exhibit certain behaviors, including skills and qualities, which are culturally tuned to the attitudes and values of others. Cultural Intelligence covers other areas (Chaney & Martin, 2011) such as: Linguistic Intelligence: It is helpful to learn about the costumers' native language and using international business English can increase effectiveness when communicating with persons of other cultures; Spatial Intelligence: It involves the space used during meetings and introductions; Intrapersonal Intelligence: It involves awareness of one's own cultural style in order to make adjustments to international counterparts.; and Interpersonal Intelligence: It includes the ability to understand other people and their motivations. In simple words, when dealing with people from another culture, one may know something about their language, the space to use while dealing with people, awareness about your culture and how to apply one's cultural behavior with that of the other culture

Managing Cultural Diversity

To manage and control cultural diversity effectively in a global or a domestic multicultural environment, it is significant to identify the differences and learn to use them as the advantage, rather than trying to ignore differences or simply letting differences to bring problems (Adler, 1997). Instead managers should be taught how to respect the differences at work and how to work with them in order to maximize the contribution of each worker (Cascio, 1998). Cross-cultural management focuses on the behaviour of the individuals from distinct culture operating with each other as a group or an organization (Adler, 1983). The significance and benefit of cross-cultural management are in its on-growing cooperation between organizations in distinct countries where the difficulties based on different cultural backgrounds may occur (Kawar, 2012). Cross-cultural management helps to understand the behaviour of individuals in companies all over the world and demonstrates to them how to operate in corporations with workers and customers from different cultures (Adler, 2008). However, there a lot of issues and barriers which occur in organizations with diverse workforce. Adler and Graham (1989) say that "the greater the cultural differences, the more likely barriers to communication and misunderstandings become." In order understand culture better, it is important firstly to understand the conflicts that can arise due to differences among cultures (Kawar, 2012). Hofstede is a sociologist who studied employees working in a multi-national corporation (Reynolds & Valentine, 2011). He described four ways that can help in analyzing and understanding other cultures as follows:

- Individualism vs. Collectivism: In some cultures, the individual is emphasized while in others the group is emphasized.
- Power distance: The culture that believes that organizational power should be distributed unequally.
- Uncertainty avoidance: Hofstede found that some cultures tend to accept change as a challenge while others don't.
- Masculinity vs. Femininity: Hofstede himself tends to reject the terms "masculine" and "feminine". These two terms should be overlooked in order to value other issues which are more important to the organization such as achievement and assertiveness.

Therefore, Hofstede's work is considered indispensable to any study on culture and management. He developed what is called a "dimensional approach to cross-cultural comparisons" (Kawar, 2012).

Conclusion

Due to continuous globalization of the workforce, organizations are more often involving themselves in operating with culturally diverse workers and business partners, which is proven to be rewarding but very challenging experience. The fact that employees from distinct parts of the world and with distinct cultural backgrounds are working and interacting with each other requires knowing and acknowledging the cultural diversities (Dong & Liu, 2010). The aim of this paper is to demonstrate that culture can play a role of a deep-level construct of social values and norms, as well as the construct of organizations and practices. Also culture manifests itself in the domains such as government and economy.

In conclusion, it has been found that cross-cultural differences have an impact on communication among people from different cultures. Since there are many companies that have to operate in different parts of the world, people are exposed to different cultures that they have to absorb and get used to. As a result, many barriers may occur; communication barriers are the result of the differences between two cultures. Such barriers will cause lack of effective communication. Sometimes a certain gesture is understood differently between two cultures. For example, nodding in the American culture means understanding what is being said while in Japan it means listening to what is being said. So, if we understand intercultural communication we can overcome barriers. Although there are differences among cultures, people have the aptitude to adapt with such differences. For example, expatriates whose work requires being exposed to cultures totally different from theirs get adapted to the new culture, they get into the system and they get used to the status quo. This requires having what is called cultural intelligence that helps people overcome the obstacles they face because of the diversity in cultures (Kawar, 2012).

In management, it can be seen that there are many companies that are run outside their countries. For example, Orange for communication and Lafarge for cement are two French companies that have branches in many foreign countries whereby the top management is French and the rest of the employees are locals. It goes without saying, that in such a case, managers get adapted to the new culture and can easily deal with their employees although they belong to a different culture (Kawar, 2012).

References

- Adler, N. (1997), *International Dimensions of Organizational Behaviour*, Cincinnati, Ohio: South-Western College Publishing.
- Adler, N. (2008). *International dimensions of organizational behavior*, 5th Edn., Cincinnati, Ohio: South-Western.
- Adler, N. & Graham, J. (1989), 'Cross-Cultural Interaction: The International Comparison Fallacy?' *Journal of International Business Studies*, Vol. 20 (3), pp. 515-537.
- Cascio, W. (1998), *Managing Human Resources – Productivity, Quality of Work Life, Profits*, Boston: McGraw Hill
- Chaney, L. & Martin, J. (2011), *Intercultural business communication*, 5th Edn., Prentice Hall
- Belshek, J. (2006), 'The influence of culture on the negotiation styles of British students', *Teaching Cultural Heritage: A Course Online*
- Brett, M., Cohen, J. & Moore, D. (2000), 'Negotiation', *Annual Review of Psychology*, Vol. 51
- Dong, K. & Liu, Y. (2010), 'Cross-cultural management in China', *Cross Cultural Management: An International Journal*, Vol. 17 Iss 3 pp. 223 – 243
- Gelfand, M., Erez, M. & Aycan, Z. (2007), 'Institutional environments, staffing strategies, and subsidiary performance', *Journal of Management*, Vol. 33
- Hall, E. (1976), *Beyond Culture*, New York: Anchor Books/Doubleday.
- Hofstede, G. (1993), 'Cultural constraints in management theory', *Academy of Management Executive*, Vol. 7 No. 1, pp. 81-93
- Kawar, T. (2012), 'Cross-cultural Differences in Management', *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 3 No. 6

- Kundu, S. (2001), ‘ Managing cross-cultural diversity a challenge for present and future organizations’, *Delhi Business Review*, Vol. 2, No. 2,
- Leung, K. & Ang, S. (2008), ‘Culture, Organizations, and Institutions: An Integrative Review’, p. 2
- Mueller, K. (1998), *Diversity and the Bottom Line*, Executive Excellence, New Delhi: Sage, p. 7
- Pathak, S. (2011), ‘Managing cultural diversities in internationalization of business’, *International Journal of Enterprise Computing and Business Systems*, Vol. 1
- Peterson, B. (2004), *Cultural intelligence: A guide to working with people from other cultures*, Yarmouth, ME: Intercultural Press
- Reynolds, S. & Valentine, D. (2011), *Guide to Cross-cultural Communication*, 2nd Edn., New Jersey: Prentice Hall

CORPORATE CULTURE IN KAZAKHSTANI COMPANIES: NEW TRENDS AND ISSUES

ҚАЗАҚСТАН КОМПАНИЯЛАРЫНДАҒЫ КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТ:
ЖАҢА БАҒЫТТАР МЕН МӘСЕЛЕЛЕР

Liza RYBINA, MBA,
Alima DOSTIYAROVA, MBA

KIMEP University, Almaty, KAZAKHSTAN
liza@kimep.kz
alima@kimep.kz
+7 727 270 44 40

Resume

This paper is a literature review and a discussion of new trends and current issues of corporate culture, organizational behavior and the implications for Kazakhstani organizations on the base of articles, books and exploratory studies examined in research of corporate culture. But the main problem is that there is no sufficient attention to corporate culture.

Keywords: corporate culture, organizational behavior, companies innovativeness

1. Introduction

There have been a lot of attempts by scientists such as Taylor, Fayol, Weber, and others to understand relationship of employees within organizations, employees' recruitment, training, and motivation since the Industrial Revolution in the eighteenth century (Wren, et al, 2008; Roth, 1998). All these questions relate to organizations and organizational behavior. Thus, "organizational behavior seeks to understand human behavior in organizational context. It examines the ways people cope with problems and opportunities of organizational life" (Ott, et al, 2008, pp.1). According to Robbins et al. (2007), "Organizational behavior is a field of study that investigates the impact that individuals, groups, and structure have on behavior within organizations, for the purpose of applying such knowledge toward improving an organization's effectiveness" (Robbins et al, 2007, pp. 9). So, individuals in organization join into groups, they interact with each other with one main goal to gain the highest profitability in their organization, and compete worthily in the market. Thus, it involves the knowledge and study about people, how people integrate and cooperate in organization and how their behavior affects the organization's output and performance (Robbins, et al., 2007). It is a complex task and it requires a systematic study of all organization's processes. Moreover, the rapid changing time over the past two decades brings new challenges for management within organizations.

2. New trends of organizational behavior

Over the past two decades the world has changed rapidly. New markets, new countries, new opportunities have occurred. Among the main reasons that describe the new time for management and organizations are the following elements: globalization, speed and diversity, innovation search through research and development (R&D), new knowledge, new requirements for time working, industry life cycles, 'new industrial organizations' (Nobre, 2011, Triandis, et al, 2002). As a result, these changes tend to appearance of new forms of organizations, new organizational policies and new organizational behavior.

For example, Nobre (Nobre, 2011) introduces with organizations which follow new policies of work such as 'customer-centric system', which "represent new industrial organizations with high degrees of cognition, intelligence and autonomy, high degrees of agility and flexibility" (Nobre, 2011, pp. 422). such organizations are a customer oriented and their main purpose is 'customer co-creation', which means involving customers in the organizational process through

understanding of customer needs and desires. From my point of view, on one hand, it has a positive effect. Organization will know what products or services the customer needs the most. It makes organizations work more efficiency and safe cost. On the other hand, people within organization work more closely and efficiently in creative and flexible environment. Continuity of such systems for Kazakhstani companies would bring amenities for customers, employees and as well as country' economy. Besides this is a new trend in the field of organizational behavior and it is on the top of research and development, problems of organizational behavior in Kazakhstan are not considered in a proper way. There are only few research articles in this direction (Bashirov, et al, 2005; Ladzina, 2002).

Innovation, companies' innovativeness and innovation performance are other new trends of organizational behavior. Such studies are important because "the invention of new and innovative methods of production and supply has always been crucial to the survival of social groups in a competitive environment" (Inaunen, et al., 2011, pp.2). According to Inaunen (2011), "open innovation models allow fostering collaboration with customers, suppliers and other innovation sources to everyone's benefit" (p.4). Innovations are defined "as new combinations of existing and/or new resources and competences" (Herzog, 2008, Wernerfelt, 1984, Penrose, 1959 in Inaunen, et al, 2011, pp. 5). Following this, "innovation performance measures can be grouped into five different categories: new products, new methods of production, new sources of supply, exploitation of new markets and new ways to organize a business" (Schumpeter, 1934, 1939 in Inaunen, et al, 2011, pp.7). I regard that all these elements describe the efficiency of a company's output.

This topic is interesting because it shows different ways of company's culture and behavior. In this case there have been investigated high competitive companies from developed countries (Germany, Switzerland and Austria). In my opinion, these companies put advanced tasks and their interest now is how to measure innovation performance. Employees in such organizations are highly qualified; they have more complicated tasks and high level of work performance. It is another organizational culture with prosperous perspectives.

Kazakhstani government pays a great attention to innovation. There are some companies that can support and foster innovational processes in a country's organizations. They are National Innovation Fund, Project of commercializing of technologies, Technopark "Alatau" and others. Despite this, Kazakhstani organizations build their work on research and development, innovation performance and its implementation in the old ways and do not try to reorganize their work according to competitive environment. I think that happens because there is a weak interconnection and interconsistency with these "supportive" organizations (I used this word "supportive" in comma, because the main goal of such organizations is to be supportive. But in a real life only a few projects have had a financial support). The majority of organizations, which deal with research on new technologies does not know the exact role and, even, existence of such organizations (from personal interviews with employees of the Center of the Science about the Earth, metallurgy and enrichment; and Institute of high technology).

Nowadays there are other topics of organizational behavior that are popular, because they cover different aspects of organizations, employees' behavior and organizations' daily routine. Among them there is a theme which explores the change-oriented behavior and the impact of manager and top management identification (Fuchs, 2011), which show main implications of leaders and top management for creating admiration for the whole organization and creating such a vision which brings together the beliefs, values and interests of employees (Fuchs, 2011).

Boudreau (2004) lists a set of themes which are the most popular for organizational behavior:

- Organizations as decision making entities
- Searching for a solution
- Improving management science models

- Measuring of organization effectiveness
- Nation culture, cultural differences in business problem solving
- Classifying organizations
- Organization design, structures, coordination and flexibility
- Role of manager
- Individual and organizational learning and knowledge management
- Human resource management and many other topics which discover organizational

behavior, performance, strategy and design in management science (Boudreau, 2004).

Gagne and Deci (2005) describe self-determination theory as a theory of work motivation and show its relevance to theories of organizational behavior, such as goal-setting theory, action regulation theory, Kanfer's task-specific theory, job characteristic theory, theories of needs and motives of Maslow, Herzberg, and Alderfer, which are considered classics in organizational behavior (Gagne, et al., 2005).

Despite rich world research in the field of organizational behavior, investigations in this field in Kazakhstan are very poor. One of the interesting topics of research is corporate culture by Bashirov and Kaigordeev (2005) which is becoming more popular in Kazakhstan.

All big western companies that circulate in Kazakhstan have a sustainable corporate culture; some of them have very long history. Kazakhstani companies realize that well organized management and corporate culture can become a competitive advantage of a company.

But main problem is that there is no sufficient attention to corporate culture. Moreover, if a corporate culture exists, it cannot be formulated in a proper way. As a result employees do not support the style, methods of work and company's values. There is a need to formulate a strong and clear corporate culture for the purpose that every employee knows values, policy and behavior of its company. Even though a company has a corporate culture, there is a need to reconsider it or change, update on time (Bashirov, et al., 2005).

It is important that corporate culture in Kazakhstan has its own specific model. According to authors (Bashirov, et al., 2005), large companies in Kazakhstan may be divided into two categories: traditional which use traditional methods of soviet school of management and western which use western style of management. Recently there have been companies which can be counted as transitional model of management. It means that companies with traditional model try to move to western style of corporate culture (Bashirov, et al., 2005).

Moreover, Kazakhstan is a multinational country. There are several contradictions that have to be considered. They are:

- Contradictions among democratic renovation which are in social, political and economic life;
- Contradiction is due to globalization and development of national favoritism within other people and nationalities within the country;
- Contradiction is due to unstable situation in society and as result, raising the role of national ethos;
- Contradiction is due to corporate culture necessity;
- Contradiction is due to increase of national self-consciousness of Russian and Kazakhs (Ladzina, 2002).

Researchers of corporate culture consider different variants of corporate culture dependence: on one hand, it depends on national identity and culture; on the other hand, corporate identity is a subject to industrial development. Researchers also investigate peculiarities of national management styles and cultures such as Japanese, American, German, Britain and other. Every culture has its own unique characteristics which identify narratives of national thinking and behavior.

Nowadays, in Kazakhstan there are several types of corporate culture. The first one is the type where companies use traditional style of management. They are all post-soviet organizations such as Karagalinskii Elevator, Ulbinski Metallurgy plant, Kaz Chrom, Kaz phosphate, Rahat factory. There are also all government monopolistic companies, national companies, and companies with 100 percent of government content: KazTemirzholy (train industry), Kazakhtelecom, KEGOK (energy sector), Kazatomprom.

The second type of companies are foreign and international companies, their branches and representative offices are opened in Kazakhstan. They are Philip Morris, Gallagher KZ, TengizShevroil, Parker Drilling Company, Petro KZ.

In companies of the traditional corporate culture there is an evidence of using methods and techniques that were used in USSR. Corporate behavior of such companies is on the same level, style of management is authoritarian. The system of tariffing is on the base of common system, motivation methods are not used. The value of company, ethics are on the base of soviet traditions. There are not any code of ethics and behavior, dress codes. Integrated symbols are formally presented (Bashirov, et al., 2005).

The second type of companies uses modern system of corporate culture. But this type of corporate culture is not originally created in Kazakhstan; it was transformed from other cultures and countries. For example, Tengizshevroil uses corporate culture from parent enterprise Chevron Corporation (USA). The culture of such companies is stable and is transformed to Kazakhstani companies with consideration of cultural peculiarities. The style of management is usually mixed authoritarian with democratic. The value, mission, ethics and behavior are integrated. There are also codes of corporate culture and behavior, Dress Codes and other attributes such as attitude to clients, customers, suppliers (Bashirov, et al., 2005).

Especially issue is employees' treatment. According to recent research by the local journal Continent, employees from big companies are satisfied with treatment at work (Bashirov, et al., 2005). These companies - Tengizshevroil, AGIP, British Gas, Price Water House, Deloitte Kazakhstan, Ernst & Young, and Phillip Morris Kazakhstan - showed modern system of motivation, high level of compensation system, progressive corporate culture, and friendly attitude towards employees. For example, one employee from AGIP was surprised that there are special staffs – coffee ladies, who are responsible for coffee and tea during the day. Having such staff saves time, and makes the work more efficient through this comfort as employees do not need to leave their workplaces (Bashirov, et al., 2005).

Phillip Morris KZ has a slogan that employees have to advance their skills together with corporation. New employees have orientation trainings in one of the European offices, and all other employees have their regular sessions of professional development in the main office – in Switzerland. Annual expenses for these training cost \$10bln (Bashirov, et al., 2005).

Nowadays, conservative companies understand that globalization and working in a competitive environment make it impossible to work using out-of-date methods of management. There is a need for fundamental changes. So, all traditional Kazakhstani companies have faced with the challenges to remove old system and reconsider corporate culture. There have to be changes in strategy, HR, organizational culture, style of management, compensation and motivation systems. As a result company will work more efficiently, the image of a company will raise and profitability will grow.

To my mind, changes in conservative companies are impossible, because the main staff in such companies is employees who are older than fifty-sixty years. They have inherited the Soviet

system mentality and it takes time to bring them over to modern view. But for what to waste time if these employees are going to be retired soon? The changes and propaganda have to be done among young people who are the future of a country. These changes are coming from schools and universities and, of course, there have to be strong leaders who will lead the organization and who understand new requirements and needs.

3. Conclusion

Organizational behavior is an alive and interesting topic which covers different aspects of modern organization. The most actual topics of investigation in organizational behavior are innovation and innovation performance, motivation, trainings, leadership and others.

Despite the strong and regular attention by world researches and scientists to the field of Organizational behavior, this theme is underdeveloped in Kazakhstan. Moreover, corporate culture in Kazakhstan has its own specific model. Along with traditional way of development of corporate culture there is an existence of companies that use modern system of corporate culture. There are some differences, problems and challenges. At the same time a need to start changes is inevitable since new conditions of business environment require it soon.

4. References

1. Bashirov, M., Kaigorodcev, A. (2005). Korporativnaya Kultura Organizacii kak Component Management na Predpriyatii. Vestnik KASU, Vol. 4.
2. Barkema, H., Baum, J., Mannix, E. (2002). Management Challenges in a new time. *Academy of Management Journals*, Vol. 48, pp. 916-930.
3. Boudreau, J. (2004). Organizational Behavior, Strategy, Performance and Design in "Management Science". *Management Science*, Vol. 50, No 11 (Nov., 2004), pp. 149-63-1476.
4. Fuchs, S. (2011). The Impact of Manager and Top Management Identification on the Relationship between Perceived Justice and Change-Oriented Behavior. *Leadership & Organization Development Journal*. Vol. 32, No 6, 2011
5. Gagne, M., Deci, E. (2005). Self-Determination Theory and Work Motivation. *Journal of Organizational Behavior*. No 26, pp. 331-362
6. Hannan, T. (2005). Identities, Genres, and Organizational Forms. *Organization Science*, Vol. 16, pp. 474-490.
7. Inaunen, M., Schenker-Wicki, A. (2011). The Impact of Outside-in Open Innovation on Innovation Performance. *European Journal of Innovation Management*. Vol. 14. Iss: 4. Emerald Group Publishing Limited.
8. Ladzina, N. (2002). Vliyanie Nacionalnoi Psihologii na Vzaimodeistvie I Povedenie Ludei v Organizacii (na Materialash Izucheniya Kazakhov I Russkih v Respublike Kazakhstan): Dissertaciya. ... d-ra psihologicheskikh nayk: 19.00.05: Moscow, 2002. RGB OD, 71:02-19/38-2.
9. Nobre, F. (2011). Core Competencies of New Industrial Organization. *Journal of Manufacturing Technology Management*. Vol. 22, No 4, 2011, pp. 422-443.
10. Ott, S., Parkers, S., Simpson, R. (2008). Classic Readings in Organizational Behavior. Fourth Edition. 2008. Wadsworth

11. Robbins, S., Judge, T. (2007). Organizational Behavior. Twelve Edition. Pearson
12. Triandis, H., Suh, E., M. (2002). Cultural Influences on Personality. Annual Reviews, 53-133-60.

CULTURAL AND HERITAGE TOURISM: BUILDING BRIDGES BETWEEN PEOPLE FROM DIFFERENT CULTURES

МӘДЕНИЕТТІ ЖӘНЕ МҰРАНЫҢ ТУРИЗМІ; ҚҰРЫЛЫСТЫҚ КӨПІРЛЕР
АДАМДАРДЫҢ АРАСЫНДА ТҮРЛІ ДАҚЫЛДАРДАН

Liza RYBINA, MBA. Assist. Prof.
Alima DOSTIYAROVA, MBA

KIMEP University, Almaty, KAZAKHSTAN
liza@kimep.kz
alima@kimep.kz
+7 727 270 44 40

International tourism has been growing significantly from about 25 million travelers in 1950 to 935 million in 2010, and expected 1.6 billion in 2020 (UNWTO, 2009). Starting from 1970's, tourism industry experts start understanding that some people travel specifically to gain a deeper understanding of the culture or heritage of a destination. In 1990's international cultural tourism has developed into mass market strategy with 35 - 70 % of travelers being cultural tourists. More and more destinations have begun promoting their cultural and heritage assets. Cultural and heritage tourism overlap to a great extent that the content is the same, but the context is different. Cultural tourism often refers to individuals' visiting living cultures, contemporary art and music, and other elements of the modern culture, while heritage tourism can be defined as people visiting heritage places or viewing historical resources. Blended together cultural heritage tourism "encompasses built patrimony, living styles, ancient artifacts and modern art and culture" (Timothy, 2011, p. 6).

The literature (Ashworth & Tunbridge, 2000; Chhabra, 2008; Timothy, 2011; Timothy & Boyd, 2003) outlines the major trends affecting cultural and heritage tourism today, such as growing demand for cultural tourism, increasing competition, growing demand for authenticity, ethical consumption and volunteering, heritage economics, multiculturalism, and others. The trend for cultural and heritage tourism is growing as more and more travelers are interested in the past and culture of the others. Thus, managing social contact between tourists and hosts of different cultural backgrounds is becoming a critical task for the success of cultural and heritage tourism.

Social contact can occur in multitude of difference situations and be multitude of different experiences. Social contact can be defined as "personal association taking place under certain circumstances; or to the interaction which covers a wide range of behaviors from observation of members of the other group without any communication to prolonged intimate association" (Cook & Sellitz, 1955, p. 52). In simple words, social contact refers to encounter with other people. In tourism, social contact with tourists can be: Tourist – Host, Tourist – Tourist; Tourist – Potential Tourist, and Tourist – Provider of tourism products and services (Reisinger & Turner, 2003). In considering socio-cultural impact of tourism, the contact tourist-host plays a major role. Tourists come from another country and are responsible for change in the host society by 'demonstrating' their differences in terms of language, culture, and affluence. Hosts, nationals of the visited country, deliver the tourism experience at the destination and are exposed to the tourists through working and living at the destination. The encounter or 'contact' between tourists and hosts occur when the two groups meet with contrasts of behavior and expectations which trigger long-term changes in both societies. There is a continuum of intercultural encounters depending on the degree of cultural differences and similarities between tourists and hosts with similar cultural backgrounds on the one extreme and large and incompatible differences on the other. Intercultural contact is when interaction takes place between tourist and

host from two different cultures, while cross-cultural contact is when interaction occurs between tourists and hosts from more than two cultural groups.

The researches identified positive and negative outcomes of the contact between individuals from different cultures. Thus, some argue that social contact between people from different cultures leads to better understanding and attitudes, respect, tolerance, mutual appreciation, improves social interactions between people (e.g. Bochner, 1982). It also reduces ethnic stereotypes, prejudices, and racial tension, contributing to cultural enrichment and learning about other cultures (e.g. Robinson & Preston, 1976). Whereas other studies on intercultural and cross-cultural social contact indicate negative attitudes, prejudices, hostility, suspicion, tension, conflict, disharmonies, and even violent attacks (e.g. Feather, 1980; Tajfel, 1969). In the tourism context, it was argued that the tourist-host contact is the most superficial form of cultural encounter (Hofstede, 1997), however the contact and knowledge of each other culture is important element in tourism. The social contact between tourists and hosts leads to better attitudes, understanding, cultural enrichment, and learning about others (Bochner, 1982). When tourists are respectful and showing interest in local culture, hosts have the pride of their culture and socialize more with tourists. However, when tourists and hosts come from very different cultures, there might be conflict of values. Often tourists would encounter situations unfamiliar to them, thus they do not know how to behave appropriately. The main challenges in cross-cultural interactions are verbal and non-verbal interpersonal communications and social behavior (Reisinger, 2009). The difficulties in verbal communications come from different languages and overall verbal skills. The difficulties in non-verbal communication come from differences in non-verbal skills such as body language and facial expressions, spatial zones. The challenges in social behavior come from differences in social rules such as greeting, thanking, etiquette. All those difficulties can be reduced or even eliminated when both tourists and hosts are familiar of the differences and try to understand them.

The figure below presents a model of social interaction in a cross-cultural context (Reisinger, 2009).

The three different cultures A, B and C are represented by three distinct shapes and colors. Culture A is more similar to culture B, whereas Culture C is less similar to culture A and culture B. The inner forms within each culture A, B, and C represent the individual who is ‘traveling’ between the three cultures and is affected by each culture.

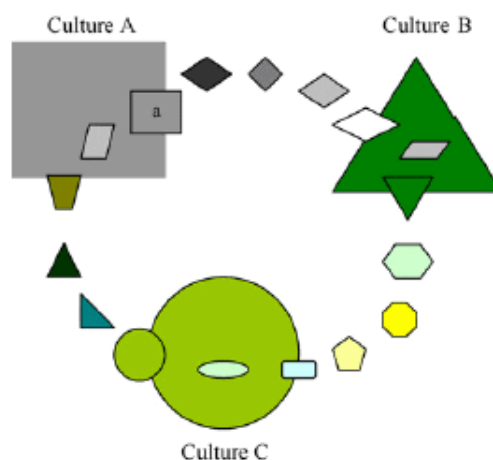

Figure 1. The Cross-Cultural Interaction Model. (Reisinger, 2009).

The impact of three cultures on an individual is shown by the differing shapes and colors of the individual. Initially the shape and color of the dominant culture A and the individual are the

same, but the shape and color of the individual change as he visits other cultures. When the person from culture A comes to culture B, his behavior is shaped because of the impact of a culturally different society B to the degree of dissimilarity of cultures A and B. In the same manner, when the person from culture B reaches culture C, his behavior changes as well because of the influence of a culturally different society C. The degree of the cultural influence on individuals is a function of the dissimilarity of cultures. Often the cultural impact occurs due to demonstration effect. In tourism demonstration effect can be defined as “local residents adapting their styles and manners of visiting tourists” (Reisinger, 2009, p. 77). The other source of cultural impact is enculturation as a process of learning about accepted norms and values how to behave in the culture in which a person lives (Segall et al, 1990). In heritage and cultural tourism, cultural adaptation occurs in both ways. Tourists are to adapt to local cultures and hosts are to adapt some elements to tourist culture to meet the tourists’ need. The process of adaptation depends on the intensity of contact and duration of stay. As tourist come and go, the impact of local cultures on tourists is relatively weak, while local people are exposed to continuous flow of incoming tourist and the degree of the influence can vary by time. The Doxey Index of Irritation Model (1975) describes the stages of how host people change their attitudes and behavior to tourists over time. Thus, when tourists just start visiting the destination, hosts greet them with initial euphoria, but over time as the impacts of an evolving tourism industry in their area become more pronounced, hosts’ attitudes pass through a sequence of reactions from apathy, irritation and eventually to antagonism. Hosts’ perceptions change with experience.

Based on the review of the literature on the social contact, cultural change and heritage tourism presented above, a set of recommendations can be drawn in regard to bridging cultures in heritage and cultural tourism. First of all, all parties involved in the delivery of tourism services are to be aware of the possible positive and negative impacts of tourism on both tourists and especially local cultures. The bigger distance between cultures, the greater degree of the impact. That is why learning and understanding of each others cultures is vital for successful heritage and cultural tourism. On the other hand effective management of tourism destinations is important to control the flow of tourists and their impacts. Overcrowding harms both tangible heritage assets and deteriorates local cultures. While tourism and globalization lead to cultural homogenization, the local cultures are to be maintained from inside to protect the global cultural richness and authenticity. With the new developments in heritage and cultural tourism, nations have more opportunities for positive social contact and bridging cultures across countries.

References.

1. Ashworth, G., & Tunbridge, J. (2000). *The Tourism-historic City*. Amsterdam: Pergamon.
2. Bochner, S. (1982). *Cultures in Contact: Studies in Cross-Cultural Interaction*. Oxford, New York: Pergamon Press.
3. Chhabra, D. (2008). *Sustainable Marketing of Cultural and Heritage Tourism*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
4. Cook, S., & Sellitz, C. (1955). Some factors which influence attitudinal outcomes of personal contact. *International Sociological Bulletin*, 7, 51-58.
5. Doxey, G.V. (1975) A causation theory of visitor-resident irritants: Methodology and research inferences. In *Travel and Tourism Research Associations Sixth Annual Conference Proceedings* (pp. 195–98). San Diego, September.
6. Feather, N. T. (1980). The study of values. *Journal of Asia-Pacific and World Perspectives*, 3, 3-13.
7. Hofstede, G. (1997). *Cultures and Organizations. Software of the Mind*. New York: McGraw-Hill International.
8. Reisinger, Y. (2009). *International Tourism: Cultures and Behaviors*. Oxford: Elsevier.

9. Reisinger, Y., & Turner, L. W. (2003). *Cross-Cultural Behavior in Tourism: Concepts and Analysis*. Oxford: Elsevier.
10. Robinson, J., & Preston, J. (1976). Equal status contact and modification of racial prejudice: reexamination of the contact hypothesis. *Social Forces*, 54, 911-924.
11. Segall, M., Dasen, P., Berry, J., & Poortinga, Y. (1990). *Human Behavior in Global Perspective: An Introduction to Cross-Cultural Psychology*. New York: Pergamon Press.
12. Tajfel, R. (1969). Social and cultural factors in perception. In Lindzey, G. and Aronson, E. (eds) *The Handbook of Social Psychology*. Reading, MA: Addison-Wesley Publishing.
13. Timothy, D. (2011). *Cultural and Heritage Tourism: An Introduction*. New York: Chanel View Publications.
14. Timothy, D., & Boyd, S. (2003). *Heritage Tourism*. New York: Prentice Hall.
15. UNWTO (2009). *Tourism 2020 Vision*. Madrid: World Tourism Organization.

**SOCIO-ECONOMIC RESEARCH AS THE OBJECT OF THE REAL ESTATE
MARKET**

**ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІК НАРЫҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ**

А. АЙМЕН, э.ғ.д., проф.

М.Х.Дулати атындағы ТарМУ «Технология және ақпараттық жүйелер» институты,
Тараз, Қазақстан

Салтанат БЕКТҮРҒАНОВА

Сулейман Демирель атындағы университет, Алматы, Қазақстан

bektyr_01@mail.ru

87789211035

Резюме

Бұл мақалада Қазақстанның әлемнің бәсекеге барыныша қабілетті әрі серпінді дамып келе жатқан мемлекеттерінің қатарына қосылып, әлеуметтік бағдарланған қоғам, ел халқының барлық топтары тұрмысының жоғары сапасы мен алдыңғы қатарлы әлеуметтік стандарттарын қамтамасыз ететін қоғам құрудың басымдықтарының бірі жылжымайтын мүлік нарығын дамыту болып табылатындығы қарастырылған.

Resume

This research examines the role of market of housing business in social economy is a main indicator for Kazakhstan as a way of success for achieving global competitiveness between fastly developing countries of the world, sustainable in social aspects of planning, high quality in the standard of living in all types of groups of the society, and structuring a society that is leading in social standard of living.

Кілт сөздер: әлеуметтік стандарт, халық тұрмысы, нарықтық айналым, мүлік нарықтары, жылжымайтын мүлік, жылжымайтын мүлік нарығы, жылжымайтын мүлікті басқару

Жылжымайтын мүлік зор әлеуметтік-экономикалық маңызы бар және нарықтық айналым спецификасы бар басқарудың спецификалық объектісі ретінде Қазақстан Республикасының экономикасында, елімізде нарықтық қатынастардың қалыптасып, өндірістік қорларға жеке меншіктің қалыптасқан және осымен қоса жылжымайтын мүлік нарығының пайда болған сәтінен бастап пайда болды және дамып келеді. Осы кезеңде бірнеше жаңа экономикалық түсініктер мен құбылыстар пайда болады. Олардың ішінде «жылжымайтын мүлік» және «жылжымайтын мүлік нарығы» түсініктері. Жылжымайтын мүлік меншік қатынастарына байланысты белгілі бір қоғамдық қатынастарды көрсетеді, ал жылжымайтын мүлік нарығы меншік құқығының формалары мен түрлерінің трансформациясын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының жылжымайтын мүлік нарығының қалыптасуының тәжірибесі экономикасы дамыған мемлекеттерге тән тенденциялардың нақты дәлелі, атап айтқанда:

- жылжымайтын мүлік ұлттық байлықтың негізін құрайды;
- жылжымайтын мүлік нарығы мемлекеттің экономикалық өсуінің себептерінің бірі;
- жылжымайтын мүлік адам мен қоғамның өмір сүруінің базалық негізі бола отырып нарықтық айналымның, меншіктің және басқарудың ерекше объектісі болып табылады[1];

Жылжымайтын мүлік нарығының дамуының қазіргі кезеңінде олардың бірі ретінде жылжымайтын мүлікті жасау, пайдалану, дамыту және айналым процесстерінің жоғары тиімділігі мен бірегейлігін қамтамасыз ететін және жылжымайтын мүліктің иелері мен тұтынушыларының іс-әрекетінің рентабелділігін арттыруға бағытталған жылжымайтын мүлікті басқарудың интеграцияланған жүйесін құрудың мәселесі болып табылады.

Шетелдік экономистер нарықты «бағалар механизмдері арқылы сатып алушылар мен сатушыларды қосатын экономикалық функция» ретінде анықтайды, ал жылжымайтын мүлік нарығын «жерді пайдаланудың әртүрлі бәсекелес нұсқалары арасында бос аумақ бөлінетін және бағалар белгіленетін, жылжымайтын мүлікке меншік деген құқық және оған байланысты мүдделер басқа біреуге ауысатын механизмдердің белгілі бір жиынтығы» ретінде анықтайды [2].

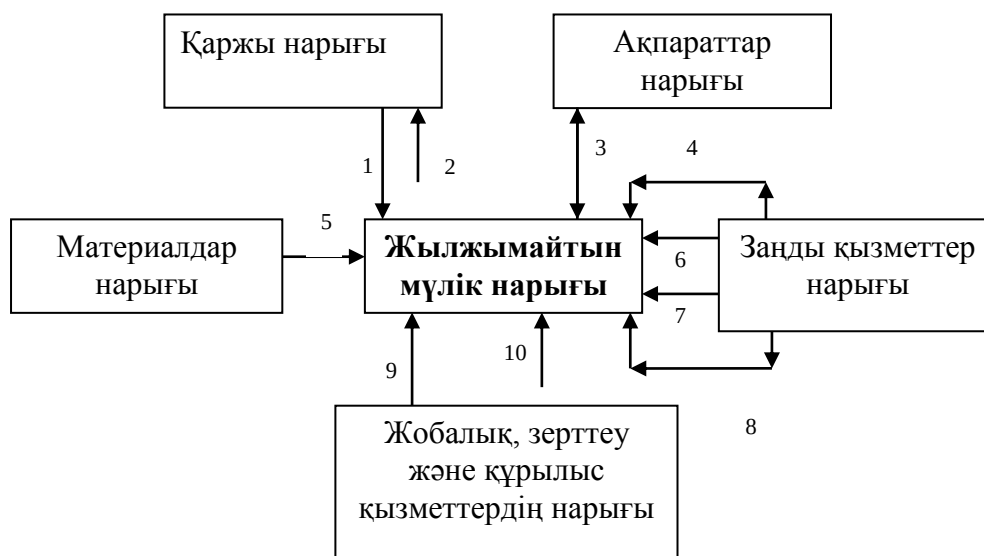
Экономикалық әдебиеттерде жылжымайтын мүлік нарығын анықтаудың үш негізгі тәсілін бөліп көрсетуге болады. Жылжымайтын мүлік нарығы – бұл:

1. «жылжымайтын мүлікпен болған келісімдер жиынтығы, жылжымайтын мүлікпен болатын келісімдерге қатысты ақпараттар ағыны, сондай-ақ нарықтық қатынастар билік құрған жағдайдағы жылжымайтын мүлікті басқару және қаржыландыруды дамыту бойынша операциялар»[3].

2. «түрлі жылжымайтын мүліктерді сатып алу–сату бойынша іс-әрекет»; мұнда, әр нақты нарықтың ерекше сипаттарын ескере отырып, «жылжымайтын мүлік нарығының» бар болуы туралы сөз қозғау көзделіп отыр, негізінен «стратификацияланған, яғни сегменттелген және персонификацияланған» жылжымайтын мүлік нарығының, бұның нәтижесінде «жылжымайтын мүлік нарығын туралы ақпарат жеткілікті түрде шынайы емес және инвесторларға көп кешігіп түседі» [4].

3. «жылжымайтын объектіге және жылжымайтын мүлікпен операциялар жасау барысында пайда болатын экономикалық қатынастар жүйесіне капитал салу сферасы», олар «инвесторлар арасында жылжымайтын мүлікті сатып алу–сату, ипотека, жылжымайтын объектілерді трастаға, арендаға, жалға беру кезінде пайда болады» [5].

Жылжымайтын мүлік нарығының негізгі ерекшелігі болып, мұнда ұлттық нарықтың басқа сегменттермен салыстырғанда (тауарлық, қаржылық және басқа) келісім-шарттың объектілерінің қозғалысы болмайды, ал бұл объектілерге деген құқық оларға деген төлем жүргізілгеннен кейін жүзеге асырылады. Бұл жылжымайтын мүлікпен болатын операциялар үшін және заңдарды және басқа да регламенттермен нормаларды мүлтіксіз сақтау үшін зор мәнге ие, келісім-шарттың екі тарапының да мүдделерін құқықтық қорғау, жылжымайтын мүлік нарығына маманданған жоғары білікті заңгерлерді операцияларды жүргізуге қатыстыру қажеттілігін анықтайды. Жылжымайтын мүлік нарығы қаржы нарығымен (ең алдымен несиелер нарығымен) және заңдық қызметтер нарығымен және нарықтың басқа да сегменттерімен тығыз байланысты (сурет 4).

Ескерту: Сызба автордың зерттеуі бойынша құрастырылған

1. Жылжымайтын мүлікпен болатын операцияларды қаржыландыру;
2. Қайтарылымдықты қамтамасыз ету- ипотека, закладная;
3. Сұраныс, ұсыныс, жасалынған келісім- шарт, меншік иесінің қаржылық жағдайы туралы ақпараттар;
4. Жылжымайтын мүлікке құқықты және онымен келісімдер мемлекеттік тіркеу;
5. Материалдар, жабдықтар және конструкциялар және т.б.
6. Жылжымайтын мүлікпен болатын келісім- шарттарды заңгерлік қызмет көрсету;
7. Келісім- шарттарды нотариалдық бекіту;
8. Жылжымайтын мүлікпен болатын келісім- шарттар бойынша соттағы іс-әрекеттер;
9. Жылжымайтын мүлік объектілерінің құрылысы, реконструкциясы және эксплуатациясына қажетті жобалар, зерттеулер, геодезиялық және басқа да құжаттар.
10. Жылжымайтын мүлік объектілерін жасау, жөндеу эксплуатация және дамыту бойынша құрылыс-құрастыру және басқа да жұмыстар.

Сурет 1- Жылжымайтын мүлік нарығының нарықтың басқа да сегменттерімен өзара байланысы.

Қаржы нарығымен байланысы жылжымайтын мүлік объектілерінің қымбаттылығына негізделген және сәйкесінше келісімдер жасау кезінде үлкен сомалы ақшалардың жүруі орын алады, оларды өз кезегінде келісімдер үшін бизнестегі айналымнан алу немесе жинақтау қиын және жиі мақсатты емес болып шығады. Одан басқа, жылжымайтын мүлікті кепілдікке қою (ипотека) несиелердің қайтарылымдылығының ең сенімді қамсыздығы болып табылады, ол өз кезегінде жылжымайтын мүлікті ипотекалық қаржыландыру жүйесінің дамуы және қызмет етуіне негіз болып табылады. Заңдық қызметтер нарығымен байланысы, жылжымайтын мүлікпен келісімдер бойынша және құқықтар мен келісімдерді мемлекеттік тіркеу бойынша құжаттарды нотариалдық растауды талап ететін заңнамамен анықталады, кейбір жағдайларда меншік құқығын сот тәртібінде қарастыру және жылжымайтын мүлік объектілерін сот және соттық атқарушылар арқылы ашық саудаларда сатуға байланысты анықталады.

Жылжымайтын мүлік нарығының берілген негізгі спецификасы жоғарыда келтірілген анықтауыштарда көрініс тапқан жоқ. Жүргізілген зерттеулер көрсеткендей,

жылжымайтын мүлік нарығын нақты экономикалық қатынастар жүйесі және жылжымайтын мүлікті сатып алушылар, сатушылар және меншік құқықтарының, басқа да заттық құқықтардың және нарықтық қатынастар субъектілерінің экономикалық мүдделерін көрсетіп тұратын және еңбек өнімдерін алмастыруды қамтамасыз ететін келісім бойынша төлем қаражаттарының қозғалысы бойынша саудалық делдалдар арасындағы байланыстар ретінде анықтау керектігін түсінеміз.

Жылжымайтын мүлік нарығының жағдайы қоғамның экономикалық әл-ауқатын дәл түрде көрсетеді. Жылжымайтын мүлік нарығының бар болуы туралы, сатып алуды қалайтын және сатуды қалайтын адамдардың арасында нарыққа өз еркімен қойылатын мүлікті нарықтық баға бойынша сатып алу және сату бойынша жалпыға бірдей келісім болған жағдайда ғана сөз қозғауға болады.

Жылжымайтын мүлік нарығының дамуы айтарлықтай дәрежеде көптеген экономикалық, саяси, әлеуметтік, құқықтық және басқа да факторларға байланысты. Экономикалық факторларға: халықтың, кәсіпорындардың және ұйымдардың табыс деңгейі және олардың дифференциясы, қаржы нарығының және банктік қызмет көрсетудің даму деңгейі, инфляция, пайыздық мөлшерлеме, кәсіпкерлік белсенділік, құрылыс материалдарының бағасы, коммуналдық қызметтер және т.б. жатады. Саяси факторларға – саяси курстың және елдегі қоғамдық дамудың, азаматтық қоғам және нарықтық қытанастар қалыптасуының курсының тұрақтылығы, елдің әлемдік экономикаға ену бағыты жатады. Әлеуметтік факторларға – демографиялық үрдістер, халықтың білім деңгейі, қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер жатады. Құқықтық факторларға – заңнамамен анықталатын меншік құқықтары және жылжымайтын мүлікке басқа да заттық құқықтар, оларды қолдану ережелері мен шарттары, олармен операция жүргізу, жылжымайтын мүлікпен операцияларды және құқық бұзушылықты реттеу формалары мен әдістері жатады [6].

Жылжымайтын мүлік нарығы функционалдық арналымдығы және географиялық факторлар (немесе орналасу жері бойынша) бойынша, сапалы сипаттамалар, баға, инвестициялық ынталандыру бойынша, меншік құқығы типтері және т.с.с. бойынша сегменттелуі мүмкін.

Жылжымайтын мүлікті басқару мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде зор маңызға ие болып келеді, бұл туралы ел экономикасында жылжымайтын мүлік рөлінің өскендігі куәлік береді. Жылжымайтын мүлікті басқарудың әлі күнге дейін оңтайлы жүйесі құрылмағандығын атап өткен жөн, сондықтан жылжымайтын мүлік құнын бағалаудың, оның иелерінің табыстарын анықтаудың ғылыми негізделген тәсілдері мен әдістері ел басқару жүйесінің қажетті элементі болып табылады. Мүліктік қатынастарды қажетті деңгейде бақылаудың жоқтығы, салықтық базаны мүліктен түскен табыстардың есебінен қалыптастыру өзекті мәселеге айналып барады. Бұл проблеманы шешу үшін құқықтық, ұйымдық және экономикалық аспектілерді анықтаудың жаңа тәсілдері мен құралдары қажет.

Қорытындылай келгенде:

1. Жылжымайтын мүлікті басқарудың заманауи жүйесінің спецификасын, оның жағдайын, даму үрдістері мен бағыттарын зерттеуді, жылжымайтын мүлікті елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының қазіргі этапында басқарудың, жылжымайтын мүлік жүйесінің тиімділігін артыруды қамтамасыз ететін жүйелер мен әдістерді іздеу және әзірлеудің қажеттілігін анықтайды.

2. Жылжымайтын мүлік нарығының қазіргі кезеңдегі дамуына байланысты жоғарыда келтірілген мәселелердің жеткіліксіз зерттелінуі және оның өзектілігі жылжымайтын мүлікті жасау, пайдалану, дамыту және айналым процесстерінің жоғары тиімділігі мен бірегейлігін қамтамасыз ететін және жылжымайтын мүліктің иелері мен тұтынушыларының іс-әрекетінің рентабелділігін арттыруға бағытталған жылжымайтын мүлікті басқарудың интеграцияланған жүйесін құруға қажеттілік туындады.

Әдебиеттер:

1. Дияров С.К. Управление недвижимости
2. Организации оценки и налогообложения недвижимости / под ред. Дж.К. Эккерта ; пер. с англ. -М: РОО, Старинтер, 2012. - С. 415.
3. Тэпман Л,Н. Оценка недвижимости: учебное пособие для вузов /Л.Н. Гэпман /под ред. проф. В. А. Швандара. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. - С.716.
4. Ушаков Е.П. Организация и моделирование массовой оценки недвижимости в имущественном налогообложении
5. Экономика и управление неживимостью: Учебник для вузов / Под общей редакцией П.Г. Грабова. Смоленск: Смолин Плюс, М.: 1999.
6. Ушаков Е.П. Организация и моделирование массовой оценки недвижимости в имущественном налогообложении. - М.: ЦЭМИ Российской академии наук, 2010. - С.

**KAZAKHSTAN ON THE WAY OF THE “DEVELOPMENTAL STATE”
FORMATION**

**КАЗАХСТАНА НА ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ «РАЗВИВАЮЩЕГО
ГОСУДАРСТВА»**

Зарема АХМАДИЕВА, Master of Science

Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Каскелен, КАЗАХСТАН
zarema.akhmadiyeva@sdu.edu.kz, +77012880585

Резюме

В этой статье была исследована меняющаяся со временем роль государства в экономическом развитии Казахстана. В малоразвитых странах экономическое развитие в основном заканчивалось провалом. Причинами провала как правило были несостоятельность рынка, а также политическая и экономическая коррупция.

Ключевые слова: «развивающее государство», теория общественного выбора, коррупция, Казахстан.

Введение

Изменения, произошедшие в последние 50 лет, стали причиной бурных споров об экономической роли государства. В результате попыток экономического развития, успехов и провалов этих попыток, финансовых кризисов, глобализации и технологического развития роль государства изменилась. Если после Второй мировой войны до 80-х годов государство имело все условия для того, чтобы быть влиятельным в процессе экономического развития; то после 80-х вместе изменившимися экономическими и политическими условиями роль государства ослабла и его сила в управлении развитием уменьшилась. В 1950-60-х годах юго-восточные страны, которые в экономической литературе называют «азиатские тигры», показали феноменальное развитие, в котором главную роль сыграло государство. Вследствие такого подхода им было присвоено звание «развивающего государства».

«Развивающее государство» - это модель государства, работающая ради благосостояния общества. Такое государство вместе с поддержкой макроэкономического баланса обеспечивает необходимые социальные блага и услуги, а также берет на себя прямую ответственность за увеличение инвестиционных ресурсов. Такие страны как Южная Корея, Тайвань и Япония являются яркими примерами «развивающего государства». Теория общественного выбора, сформировавшаяся в 50-60-х гг. XX века имеет противоположное мнение о государстве. Согласно этой теории индивидуумы, из которых состоит государство, принимают решения нацеленные только на собственную выгоду, что в свою очередь является причиной коррупции во всей стране.

Казахстан обрел независимость в 1991 году и имеет статус развивающейся или транзитной экономики. Бывшая до этого периода плановая экономика Казахстана в настоящее время развивается в рамках капиталистической системы. Вопрос о том, является ли этот переходный процесс успешным - спорный. Целью этого исследования является ответ на поставленный вопрос.

Обзор литературы

Роль государства как института, появившегося в результате общественного образа жизни людей, издавна была предметом споров экономистов и социологов. Танзи утверждает, что роль государства частично или полностью зависит от исторических изменений. Многие промышленно развитые страны, исходя из опыта Великой Депрессии, войн, угрозы

коммунизма и политики бывших правительств, возлагают на государство определенную экономическую роль. Неразвитые страны в свою очередь зависят от колонизаторов, которые возлагают на правительство функции по своему усмотрению. Также на экономическую роль государства влияют такие факторы как: 1) социальные отношения, порожденные культурными и религиозными традициями; 2) уровень вмешательства государства в экономику; 3) уровень экономической открытости; 4) технологическое развитие; 5) качество административного управления, от которого зависит эффективность государственного вмешательства в экономику.

Джонсон, впервые описавший модель «развивающего государства», взял за основу Японию с её «чудесным» экономическим расцветом. Понятие «развивающее государство» (“developmental state”) опирается на предполагаемую роль государства в содействии структурного перехода от примитивного/аграрного к современному/промышленному обществу. Такое государство должно играть роль реорганизатора национальной экономической системы для того, чтобы обеспечить долгосрочное промышленное развитие экономики. То есть «развивающее государство» ставит своей основной целью развитие и использует эффективные инструменты для того, чтобы достичь эту цель. Эти инструменты включают в себя развивающие государственные организации, использование новых возможностей для производства и предпринимательства, объединение коммуникационных сетей между чиновниками и гражданами. Одним из свойств успешного «развивающего государства» является способность перенести экономический рост больше на государственный сектор.

В литературе «развивающее государство» рассматривается с двух сторон: идеологической и структурной. С идеологической точки зрения функцией такого государства является обеспечение экономического развития, нацеленное на высокопроцентные сбережения и индустриальную рационализацию. Структурная сторона подразумевает эффективную и разумную реализацию экономической политики. Так в странах Восточной Азии чиновники вмешались в экономику, используя комбинацию ценовой политики и непосредственных инструментов, что создало подходящую промышленную структуру. Одним из ключевых факторов экономического развития стало использование стратегии перспективных отраслей (infant industry argument), в которой государство берет под свое покровительство зарождающийся производственный сектор и защищает его от иностранной конкуренции, пока оно не станет достаточно сильным.

Что касается самой модели, различают несколько свойств «развивающего государства»:

- Относительная независимость
- Компетентная бюрократия
- Эффективное управление негосударственными экономическими интересами
- Государственная легитимность
- Социальная элита, нацеленная на развитие
- Подчиняемое гражданское общество

На первых шагах развития, когда частный сектор не в состоянии самостоятельно эффективно расти, государство должно стимулировать этот процесс. Однако это не означает, что «развивающее государство» синоним авторитарного режима, хотя они и были таковыми на ранней стадии.

Как дополнение стоит сказать, что «развивающее государство» уделяет большое внимание квалифицированной рабочей силе, экономическому планированию, реализации экономического роста за счет внутренних финансов. Наглядными примерами этой модели являются такие страны как Япония, Южная Корея, Сингапур, Гонконг и Тайвань, в которых начиная с 1960-х годов начался небывалый экономический рост, продолжающийся долгий период.

Но взявшие на себя разные роли государственные институты в развивающихся странах остались безуспешными в своих попытках добиться экономического развития. Самым

главным препятствием на пути к развитию стала коррупция и собственные интересы чиновников, что и является основной темой теории общественного выбора.

Основоположником этой теории является Джеймс Макгилл Бьюкенен (James McGill Buchanan), который в 1986 г. был удостоен Нобелевской премией по экономике за исследование договорных и конституционных основ теории принятия экономических и политических решений. Долгое время при рассмотрении вопроса о роли государства в экономике считалось, что перенос деятельности из частного сектора в государственный предполагает замену мотива личной выгоды на мотив общественного интереса. Дж. Бьюкенен же считает, что все люди, независимо от того, являются ли они частными лицами или государственными служащими, принимают решения и действуют, исходя из рационального преследования личной выгоды. В случае когда личные интересы противостоят интересам общества, человек как правило отдает приоритет личным интересам. Депутаты и официальные лица, входящие в правительство, не являются исключением из этого правила. Стремление к личной выгоде общественных деятелей в теории общественного выбора можно считать такой же гипотезой, как представление о рациональном поведении потребителей в экономической теории.

Как было сказано выше, для того, чтобы осуществить экономический рост «развивающее государство» должно вмешиваться в экономику, а для этого необходимо иметь сильный государственный институт. Если государство слабое, то оно не сможет противостоять коррупции, следовательно не сможет эффективно использовать экономические инструменты. Таким образом, так же как и экономический анализ основывается на теории о несостоятельности рынка (market failure), в концепции общественного выбора несостоятельным является государство (government failure). В теории общественного выбора государство не играет роль развивающего, работающего на благо общества института, а состоит из агентов (партии, избиратели, бюрократы и группы интересов), ищущих собственную выгоду. Эти агенты отвечают за распределение ресурсов и используют свои права в личных целях, что приводит к коррупции.

Коррупция делится на два вида: политическая и административная. Политическая коррупция возникает в среде политических институтов государства, оказывая крайне негативное воздействие на их функционирование и представляя собой угрозу не только эффективному развитию политической системы, но и национальной безопасности страны. Политическая коррупция способствует замещению общественных интересов частными, что приводит к пропасти между политической властью и обществом, кризису институционального доверия граждан и снижению легитимности власти. Административная коррупция (захват бизнеса) относится к намеренному внесению искажений в процесс предписанного исполнения существующих законов, правил и регулирующих положений с целью предоставления преимуществ как государственным, так и негосударственным акторам в результате незаконного и непрозрачного обеспечения личных выгод государственным служащим. В целом коррупция противодействует демократическому развитию и экономическому прогрессу, а также подрывает моральные основания общества, способствуя социальному и духовному кризису.

Коррупция негативно влияет на распределение доходов, что приводит к еще большему обеднению неимущих слоев населения. Она приводит к росту транзакционных издержек в долгосрочном периоде, что приводит к снижению эффективности национальной экономики, в частности, из-за уменьшения объемов инвестиций и темпов роста ВВП. Тем временем как государственные расходы растут, государственные доходы уменьшаются, увеличивая дефицит государственного бюджета. Все эти негативные последствия являются огромным препятствием на пути экономического развития. При сравнении индекса восприятия коррупции и индекса

человеческого развития хорошо видно степень отрицательного влияния коррупции на развитие страны.

Индекс восприятия коррупции (Corruption Perceptions Index, CPI) публикуется международной неправительственной организацией Transparency International (TI), начиная с 1995 года. Он ранжирует страны согласно восприятию степени распространенности коррупции в государственном секторе. Число баллов, полученное страной/территорией, отражает уровень восприятия коррупции в государственном секторе по шкале от 0 до 100, где 0 означает очень высокий уровень коррупции в государственном секторе, а 100 – крайне низкий. Индекс человеческого развития (Human Development Index, HDI) представляет собой интегральный показатель из трех индикаторов, характеризующих развитие человека: долголетие; доступность образования; материальное благосостояние. Эти три индикатора стандартизируются в виде числовых значений от 0 до 1, среднее геометрическое которых представляет собой совокупный показатель HDI в диапазоне от 0 до 1, где 0 низкий уровень развития, а 1 – высокий.

Таблица 1. Рейтинг стран согласно индексу восприятия коррупции (2014), индекс человеческого развития (2014) и ВВП на душу населения (2013).

Рейтинг стран согласно индексу восприятия коррупции	Страна	Индекс восприятия коррупции 2014	Индекс человеческого развития 2014	ВВП на душу населения 2013, \$
1	Дания	92	0.900	58,300
2	Новая Зеландия	91	0.910	40,600
3	Финляндия	89	0.879	49,200
4	Швеция	87	0.898	57,200
5	Норвегия	86	0.944	101,400
126	Казахстан	29	0.757	12,700
171	Южный Судан	15	неизвестно	1,000
172	Афганистан	12	0.468	700
173	Судан	11	0.473	1,500
174	Северная Корея	8	неизвестно	1,200
174	Сомали	8	неизвестно	600

Источник: www.transparency.org, <http://hdr.undp.org/>, www.cia.gov.

В таблице 1 приведены данные пяти первых лидирующих и пяти последних стран согласно CPI, а также HDI и ВВП на душу населения этих стран, а также данные Казахстана. В таблице ясно просматривается связь между коррупцией и экономическим развитием стран. Самые «чистые» от коррупции страны Дания, Новая Зеландия, Финляндия, Швеция и Норвегия одновременно входят в группу стран с очень высоким HDI и имеют самые высокие ВВП на душу населения. Самые

коррупцированные страны одновременно имеют низкий уровень человеческого развития и довольно низкий ВВП на душу населения.

В малоразвитых странах государственная эффективность ослаблена неквалифицированной рабочей силой, низкой мотивацией и коррупцией. Из-за отсутствия экономических возможностей люди воспринимают работу в государственном секторе как средство обогащения. Коррупция снижает эффективность государственных инвестиций, доходы от налогов, что приводит к падению необходимого объема средств для финансирования государственных расходов.

В обязанности государства входит учреждение необходимых институтов и обеспечение их качественного функционирования. Если у «развивающегося государства» получается выполнять эту обязанность, то в большинстве случаев коррупцированное государство остается безуспешным. К какому типу относится Казахстан и какую роль играет государство в нем?

Анализ роли Казахстана в экономическом развитии

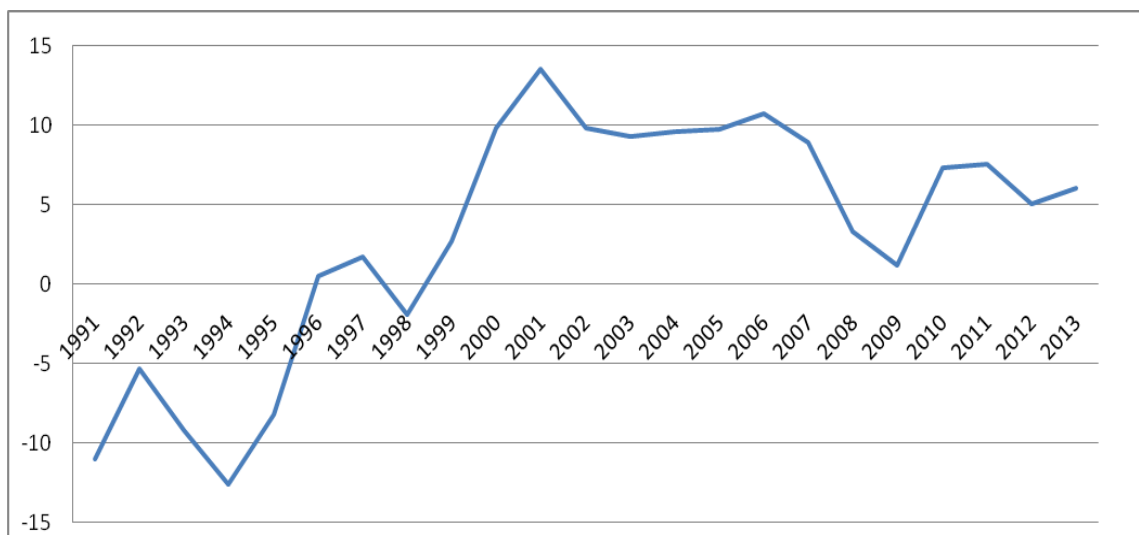
После развала Советского Союза Казахстан вошел в новую эпоху развития. Переход от плановой экономики к рыночной оказался достаточно болезненным и сопровождался множеством трудностей. Однако благодаря реформам механизм рыночной экономики удалось установить. В целом модель экономического развития Казахстана можно поделить на 3 периода: 1992-1994, 1995-1999, 2000-2006.

Первый этап был периодом развала плановой экономики и началом больших изменений. Чтобы перейти к либеральной экономике была создана законодательная и правовая база для реализации рыночной реформы и ряда других программ. В 1993 году была проведена денежная реформа, в результате которой страна перешла на национальную валюту Тенге. В этот период начались процесс приватизации и антимонопольная борьба, а также разработана бюджетная система.

В 1995-1999 годах была налажена банковская система, подготовлены условия для иностранных инвестиций, макроэкономической стабилизации и увеличения промышленного производства. В этот период была либерализована система внешней торговли, все тарифы и квоты отменены. Одним из важных событий второго этапа стало принятие Стратегии развития «Казахстан – 2030» и определение основных долгосрочных приоритетов и целей развития страны на пути построения новой модели экономического развития. Данная стратегия была нацелена на обеспечение экономической безопасности страны через эффективное использование уже имеющейся топливно-энергетической базы, создание новой современной транспортной и телекоммуникационной инфраструктуры, модернизацию и создание новых производств в обрабатывающей промышленности.

Третий этап является периодом оживления экономики, быстрого роста и благосостояния. В результате проведенных реформ международное доверие к Казахстану стремительно возросло, что привело в 2001 к максимальному темпу роста ВВП. Как показано на Графике 1, в этот период рост ВВП был в среднем около 10%.

График 1. Ежегодный рост ВВП Казахстана (%)

Источник: данные Всемирного Банка, www.data.worldbank.org

Следует отметить также последний четвертый этап с 2007 года до наших дней. В этот период экономика Казахстана подверглась негативному влиянию мирового экономического кризиса. Первая волна нестабильности на мировом финансовом рынке в августе 2007 года, явившаяся следствием кризисной ситуации на ипотечном рынке США, привела к закрытию внешних рынков заемного капитала. Резкое сокращение внешних заимствований и дефицит ликвидности ограничили объемы кредитования банками таких секторов экономики как строительный рынок и сферы торговли. Вследствие высокой зависимости экономики от этих секторов наблюдается замедление роста в целом.

Несмотря на динамичный подъем страны, не удалось избежать такого негативного проявления социально-экономического развития как коррупция. Согласно данным «Transparency International» (TI), в 2014 году Казахстан занял 126 место из 174 стран по индексу восприятия коррупции (см. Таблицу 1) По официальным данным, масштабы теневой экономики в Казахстане составляют не менее 20% ВВП, а по оценкам отдельных экспертов, этот показатель доходит до 40%.

Некоторые экономисты видят корни коррупции в «проклятье ресурсов», при котором присутствует взаимосвязь между природными ресурсами и уровнем коррупции. Казахстанская элита больше заинтересована в получении коррупционной ренты, чем в развитии страны. Государство периодически выделяет средства на всевозможные программы, в том числе на борьбу с коррупцией, которые проводятся неэффективно из-за низкого уровня прозрачности. По мнению исследовательского центра «Сандж», коррупция в Казахстане присутствует на всех уровнях власти и во всех секторах страны. По мнению населения, опрошенного в семи областях Казахстана, наиболее коррумпированными, наряду с правоохранительными органами, являются сотрудники таможенной и налоговой сфер.

Очевидно, что коррупция оказывает негативное действие на экономическое развитие и эффективность государства. Однако следует отметить, что проблема коррупции существует во всех постсоветских странах и берет свое начало с советской бюрократической системы конца 80-х годов. Если сравнить Казахстан с другими странами Средней Азии, он находится на лидирующей позиции. Здесь действует много программ и стратегий по борьбе с коррупцией. В Казахстане, в отличие от других транзитных стран, не происходило «цветных» революций, в существующих условиях

правительство старается смягчить влияние мирового кризиса и сохранить стабильность.

С первых дней проведения рыночных реформ, создание благоприятного инвестиционного климата в стране, стало одним из главных приоритетов экономической политики. Это является одним из самых важных факторов для сохранении стабильных притоков иностранных инвестиций в экономику страны. Динамичное развитие экономики Казахстана за годы независимости позволило качественно повысить уровень жизни населения.

Подводя итоги и подсчитав все плюсы и минусы роли государства в Казахстане, можно предположить, что страна находится ближе к модели «развивающему государству», несмотря на высокий уровень коррупции. Многие из свойств этой модели присущи казахстанскому государству. Политическая стабильность является хорошим доказательством легитимности государства, а также национального единства, учитывая многонациональность страны. Казахстан является одним из самых крупных поставщиков нефти в Европу, США и Китай.

Несмотря на то, что стране еще далеко до «Азиатских тигров», Казахстан стремительно развивается и в этом большую роль играет государственный институт. Заняв лидирующее место по экономическому развитию среди постсоветских стран, Казахстан продолжает претворять в жизнь долгосрочные направленные на развитие экономики планы.

Список литературы

UNDP Kazakhstan, Sange Research Centre, **Perceptions of Corruption in Kazakhstan By Parliamentarians, Public Officials, Private Business and Civil Society**, Almaty, 2003.

Tanzi, Vito; **The Changing Role of the State in the Economy: A Historical Perspective**, IMF Working Paper, September 1997.

Johnson, Chalmers, **MITI and the Japanese Miracle**, Stanford, Stanford University Press, 1982.

Amiya Kumar Bagchi, “The Past and the future of the Developmental state”, “Festschrift for Immanuel Wallerstein Part I” **Journal of World Systems Research**, Volume XI. Number 2. Summer/Fall 2000, p. 398.

Thandika Mkandawire, **Thinking About Developmental States in Africa**, http://www.unu.edu/hq/academic/Pg_area4/Mkandawire.html

M.Mustafa Erdoğan, Thankom Arun, **Developmental States and Industrialisation: An Evaluation of Indian and Turkish Experiences**, 2001 International Conference of the Global Business and Technology Association, Conrad Hotel, Istanbul, 11–15 July 2001.

Leftwich, A. (2000), **Developmental States: bringing politics back in, Democracy and the developmental state: Democratic practices and developmental capacity**, States of Development, Cambridge: Polity Press. pp. 152-196.

Нуреев, Р. М. **Теория общественного выбора. Курс лекций**, учеб. пособие для вузов, изд. дом ГУ ВШЭ, 2005.

Lackol M. **Tax rates with Corruption: Labour-market Effects**, Discussion papers MT-DP, 2006, N4, pp. 1-40.

Послание Президента страны народу Казахстана 1997 года «**Казахстан – 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев**».

<http://www.transparency.org>

<http://hdr.undp.org/>

<http://www.cia.gov>

THE CONCEPT OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT AND ITS PERFORMANCE IN ORGANIZATIONS

ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ БАСҚАРУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ
ҰЙЫМДАРДА ЖҰМЫС ІСТЕУІ

Askhat KURMANGALI, MSc student

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN

Resume

This article aims to analyze the concept of human resource management in organization. Radical economic conversion, dynamic innovation processes in all spheres of economic and industrial activities, as well as exacerbation of market competition and globalization of the Kazakhstani economy cause a deep interest in the national science and management practices in the world experience of activation of human factor aimed to achieve the efficiency and competitiveness of organizations

Key words: Human resource, organization, employee.

Introduction

In the conditions of market economy development, special importance attaches to the problems associated with the use of human resources. Therefore, new requirements for the management of human resources arise. Western companies that put strategic goal not only to survive in an increasingly competition, but also be stable, developing, constantly turn to the analysis of the key factors of business success. Key success factors are characterized by variability. They may be different in different industries, in different areas and at different times. At the same time, there are factors that are very important at certain time.

Contemporary theory and practice of human resources in developed countries point increasing emphasis on factors such as customer orientation, diversification of production, qualitative product, creative philosophy, greatly streamlined processes, continuous improvement of organizational structures, use of new technologies and others. The analysis shows that all these factors are directly related to the effective use of human resources. Only creative and enterprising employees with high qualification, professionalism, ability to innovate and competence can solve today's problems of competitive economic development.

Currently, the organizations are competing in the labor market for highly skilled professionals, for more efficient use of employees' potential. In this market companies solve their strategic objectives of sustainable development in the future.

Background

After the economic crisis of 1970s in enterprises of USA, Western Europe and Japan were escalated tension between bureaucratic control and acceleration of scientific and technical progress. During this period review of the basic principles of traditional technocratic management was intensified, which in the 1980s ended with the formation of the scientific concept of human resource management, management practices that enriched progressive methods, technologies, employee management in a complicated innovative environment.

Flexible forms of labor utilization, continuous improvement of the quality of human resources, new approaches to the organization and promotion of labor, access to cultural and ethical factors of productivity and quality of working life were set as priorities.

Today, regardless of national and industry sector, most successful corporations have common characteristics. They provide guaranteed employment, promising the rise in career, internal development staff instead of hiring global campaigns. They create a very broad

opportunities to participate in economic decisions. They see their employees not as hired individuals, but as members of the general corporate network, developing a system of shared values. Based on the critical importance of long-term, welfare corporations and their leaders show a real commitment to the business instead of chasing only financial results.

In general, the trend of human resource management is global in nature and reflects the search for the leading companies in the creation of high-performance systems, implementing creative and productive potential. Fundamental theoretical position of the new concept is the recognition of the economic value and social value of human resources development.

The concrete implementation tool of technocratic management was proposed by school of scientific management, the founder of which is F. Taylor. Taylor's concept considered that work is primarily an individual activity, and therefore the impact of the team on employee is destructive and makes the worker less productive. The employees were considered as means of achieving organizational goals, somehow like machines, equipments and raw materials. Therefore, at this stage, a system of personnel management, in which instead of a person as an individual is considered only its function - labor, is measured by the cost of working time.

Since 1950-60 years, arises a new concept of human resource management. The introduction of new technology required a fundamental restructuring of the organization and management of work: complicated mechanism of motivation to the reorientation of its creativity, skills development; a system of continuing professional education; developing social partnership, the role of organizational culture; were reviewed the principles of employment with an emphasis on flexibility and individual forms of employment. Under these conditions, human resource management system covers a wide range of managerial problems: selection and professional adaptation of new employees, the development of social programs, and involvement of employees in the management of the company.

Performance Management

This system controls the task results in a decentralized organization management (corporate profit centers). Tasks are delegated to working groups and determined outcome. This system has various stages, the steps of measuring results and stages of controlling results. Targets are monitored on the basis of their comparison with the results.

Performance management not only controls, but involves thinking process and behavior of the organization. The authors of this concept Santalaynen, Voutilainen, Nissinen, Porenne believe that the key to the success of corporate strategies is the desire of employees to achieve certain results. Therefore, the management focuses on the motivation of human resources to ensure cooperation between all members of the workforce, employee development, and continuous enrichment work.

Thus, performance management can be defined as a process aimed at achieving the objectives and results, in which:

- Using the planning process is determined in different time intervals of the aspiration of the organization and its members (in other words, the requirements for the results and expected results);
- Persistent implementation of plans is supported by a conscious daily management of the affairs, people and the environment;
- Performance is evaluated for decision-making, leading to follow-up activities

Motivational management

This model is based on the study of the needs, interests, attitudes, personal goals of employees, as well as the ability to integrate motivation with production requirements and goals of the enterprise. Personnel policy at this model focuses on the development of human resources, strengthening the moral and psychological climate for social programs.

Korotkov defines management as a motivational “type of control in which priority is given to the motivation of business conduct, activities, relations of administration and strict control”, that is to create conditions in the interest of the final results.

Motivational management is the construction of a control system based on the priorities of motivation, based on the selection of effective motivational model. The management science has developed various motivational models, which found widespread application in developed countries ‘successful firms. The most traditional among them are:

- Rational motivational model, based on the use of financial incentives, that is, by rewarding or penalties for performance;
- Motivational model of self-realization, the essence of which is to stimulate the internal motivation of human possibilities of self-expression, creativity in work, recognition of merit, greater independence and responsibility, career prospects and professional growth;
- Motivational model of participation (complicity) through the development of cooperation, partnership and participation in the management, ownership, empowerment.

Framework management

This model assumes that employees can make their own decisions within the pre-established limits (framework). Frames can be set according the importance of the process, its unpredictability, rules which cannot be violated. Technology of management framework involves following steps: defining the job, getting the job by employee, creation of an adequate information system, defining the boundaries of independence and methods of intervention by head.

Framework management provides initiative for the development, responsibility and self-employment of workers, increases the level of organization and communication in the organization, promotes job satisfaction and develops corporate leadership style.

Management based on delegation

Delegation of powers has long been used in the management, implying transmission of subordinate functions assigned directly behind his head, that is a translation tasks to a lower level. Management based on delegation of powers and responsibility, is fundamentally different from foregoing. This management model is often called Bad Harzburg model (founder is Professor R. Hohn, who worked in the German town Bad Harzburg), the essence of which is the merger of three actions:

- Clear formulation of the problem,
- Clear definition of the scope of decision-making,
- Sharply delineate responsibilities for the acts and results.

In its conception this model is aimed at changing the behavior of employees through "leadership in unity with the employees." Development of this model was motivated by the conviction that the traditional authoritarian management style is no longer corresponds to a democratic social system, in particular the requirements and abilities of modern and highly skilled employees think independently. Harzburg model has been designed to enhance the unrealized potential of employees and create thinking and acting as entrepreneurs employees from simple performers. Harzburg model is based on the following principles:

- Production decisions should be taken at those levels at which there is a need for them and where they are implemented;
- Production decisions should be made not by separate senior and middle managers in the job hierarchy;

- Instead of separate orders for each employee there should be given clearly delineated field of activities in which employees can make their own decisions,
- Responsibility should not focus only to top management, it often has to be delegated to departments and employees who deal with these problems;
- Allocation of tasks should follow not a top-down, but a bottom-up basis, to transfer to a higher level only those decisions that cannot be adequately taken at a lower level;
- Principles of relations between managers and employees should be clearly defined and decorated in a special document of the enterprise, and adherence to these principles must be mandatory for all.

The main advantage of Harzburg model of human resource management is the development of staff initiative, independence and motivation to work, which generally increases the efficiency of the organization and its competitive advantages.

Participatory management

This model is based on the premise that if an employee is involved in the affairs of the company, involved in the management and gets satisfaction from this, he becomes more interested and works more productive. Participatory management can be implemented on the basis of the following assumptions:

- Employees have the right to make their own decisions about planning their work, the rhythm of work, technology, problem solving, etc. ;
- Guide attracts workers to training and decision-making on the use of resources, form of payment, work schedule, etc. ; - employees are granted with the right to control the quality of products and to establish responsibility for the final result;
- Employees are involved in innovative and entrepreneurial activities with various forms of compensation.

In terms of methodology of human resource management employees, being as objects of control are converted into the subject of management that solves the problem of self-development organization. On the basis of self-controlling an employee can realize his needs for self-expression, recognition and complicity, and the company will achieve high productivity and product quality.

Entrepreneurial management

The essence of this concept is used in development of entrepreneurial activities within the organization, which can be represented as a community of entrepreneurs, innovators and creators.

The main thing that distinguishes the entrepreneurial organization is an entrepreneurial philosophy that permeates the entire control system, including human resources management system. The spirit of creativity, constant search for new opportunities, collective self-study, partnership and trust encourages employees to self-realization, innovation and collaboration within their own organization. Feature of entrepreneurship is to focus on democratic rather than coercive control mechanism for the integration of business initiatives with the plans of corporate strategies.

Conclusion

In modern science and practice of management, as evidenced in above analysis, there is a constant process of improvement, renovation and the search for new approaches, concepts and ideas in the field of human resource management as a key strategic resource of business organizations. The management model is chosen according to the type of business, corporate strategy and culture, organizational environment. Model that successfully operates in one organization may not be effective for another, since it was not possible to integrate the

management system in the organization. With all the variety of the world's approaches to managing people in organizations, the differences in the means and methods of their implementation, the fundamental principle of the modern concept of human resource management can be formulated: the main thing is the recognition of human resources as a decisive factor in the efficiency and competitiveness of the organization as a key resource of its having economic usefulness and social value.

References:

- 1 Taylor. -1911, pp.13-29, 95
- 2 Zaffron, Logan, Steve, David . -2009. Performance Management: The Three Laws of Performance: Rewriting the Future of Your Organization and Your Life, 1st ed.
- 3 Korotkov, The concept of management, 2nd edition. – 2004.
- 4 Mohsen Bel Hadj Amor. //International Civil Service Commission. -2001
- 5 Dieter Brandes, Nils Brandes, The ALDI Way to Retail Success. p. 80-85
- 6 Barle, Phil. website: Participatory Management module: Methods to Increase Staff Input in Organizational Decision Making.- 2009.
- 7 While Luthan, Guion, R. M., (2011) Assessment, measurement, and prediction for personnel decisions. London: Taylor and Francis.
- 8 Pfeffer, J., (1998), Six Dangerous Myths about Pay, Harvard Business Review, May/June, Reprint No 98309
- 9 Hitt, Bierman, Shimizu, & Kochhar, 2001; Wright, Smart & McMahan, 1995, Finkelstein & Hambrick, 1996
- 10 Bravendam Research Incorporated, 2002.
- 11 Huselid, 1995; Batt, 2002; Arthur 1994. Stahl, G., Björkman, I., Farndale, E., Morris, S. S., Paauwe, J., Stiles, P., and Wright, P., (2012) Six principles of effective global talent management. Sloan Management Review, 53(2), 25-42.
- 12 McClean, E., and Collins, C. J., (2011) High-commitment HR practices, employee effort, and firm performance: Investigating the effects of HR practices across employee groups within professional services firms. Human Resource Management, 50(3), 341-363.
- 13 United Nations Expert Meeting on Human Resources Development. `Changing Perspectives on Human Resources Development
- 14 Lievens, F., and Sackett, P. R., (2012) The validity of interpersonal skills assessment via situational judgment tests for predicting academic success and job performance. Journal of Applied Psychology, 97(2), 460-468.
- 15 Wright, Gardnern, Moynihan & Allen, 2005
- 16 Huselid, Hall, D., Pilbeam, S., and Corbridge, M., (2013) Contemporary themes in strategic people management: a case-based approach. London: Palgrave Macmillan.

EURASIAN ECONOMIC UNION: PROSPECTS FOR BUILDING ECONOMIC AND
MONETARY UNIONЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАРЖЫ
ОДАҒЫН ҚҰРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ПЕРСПЕКТИВТЕР

Baurzhan MUKHAMEJAN, MSc student

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN

baurzhan.mukhamejan@turkuaz.kz, +77017401030**Resume**

This article considers main provisions of the Contract about EaEU. Also author conducts objective and systematic assessment of the advantages and disadvantages of this regional integration. Objective and systematic assessment includes geopolitical prerequisites for regional integration, methodological and ethical aspects of the integration process. Prospects for building monetary union within EaEU were also considered in this article.

Keywords: EaEU, Integration, Economic Union

International practice shows that any interstate association experiences various stages in its development, and is complemented by new forms of cooperation.

On February 26, 1999 the Republic of Belarus, the Russian Federation the Republic of Kazakhstan, the Republic of Tajikistan and the Kyrgyz Republic signed the Treaty on the Customs Union and Common Economic Space. In this agreement without a specific time frame the following stages of integration were defined: first stage — the full-scale implementation of the free trade regime, second stage — creation of the Customs Union, and at the third stage — the establishment of the Common Economic Space (CES).

Treaty on the Establishment of Eurasian Economic Community (EEC) was signed in 2000, functioning of Customs Union have started since 2010, and starting from 2012, Kazakhstan, Russia and Belarus have moved to the third stage of the integration - the Common Economic Space.

According to the President Nazarbayev N.A., today, globalization and regionalization are the main trends of the XXI century. Therefore, Kazakhstan, in accordance with the Strategy “Kazakhstan-2050”, will develop and strengthen the Customs Union, the Common Economic Space and Eurasian economic union.

Eurasian economic community (EurAsEC) was formed by the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan, the Republic of Belarus, the Kyrgyz Republic and the Republic of Tajikistan on October 10, 2000 (Treaty came into effect on May 30 2001). On October 7, 2005 it was decided between the member countries that Uzbekistan would join.

Freedom of movement without visa requirements has been implemented among the members. A Common Economic Space for the community was launched on 1 January 2010.

At the EurAsEC summit meeting which took place in Sochi it was decided to establish the Customs of three states (Belarus, Kazakhstan and Russia) within the Eurasian Economic Community on August 16, 2006. On July 1, 2011 the Customs Union became fully operational.

On October 10, 2014 an agreement on the termination of the Eurasian Economic Community was signed in Minsk. From 1 January 2015 in connection with the launch of the Eurasian Economic Union the EurAsEC was terminated - and all its institutions were transferred to the Eurasian Union. Large legal framework, the Interparliamentary Assembly, EurAsEC court were turned into institutions of the Eurasian Economic Union. The Eurasian Economic Union effectively replaces the community, membership negotiations with Tajikistan are still ongoing. All other EAEC members have joined the new union, or are in the process of

doing so.

The Customs Union of Belarus, Kazakhstan and the Russian Federation began its work on January 1, 2010. Issues of customs tariff and non-tariff regulation, customs administration, technical regulation, application of sanitary, veterinary and sanitary measures, conducting statistics of mutual trade, establishing trade regimes with third countries, the use of special protective and anti-dumping measures are within its competence (on the interstate level).

Within the framework of the Customs Union:

- import duties in mutual trade of the countries - members of the CU were abolished;
- a single customs tariff and non-tariff regulation in trade with third countries was implemented;
- use of a single standard of one test and unified certificate in the field of technical regulation were carried out;
- coordinated policy in the field of technical regulation, application of sanitary, veterinary and sanitary measures in being conducted;
- almost all types of state control are abolished at the internal borders of countries - members of the Customs Union;

due to the creation of an extensive common market of goods, the investment attractiveness of countries - members of the Customs Union is significantly.

On November 18, 2011 in Moscow Heads of States signed a declaration on Eurasian economic integration, the Treaty on the Eurasian Economic Commission (EEC), and approved the Regulations of the EEC. The declaration marks the transition to the next after the Customs Union stage of the integration cooperation - the Common Economic Space. The paper focuses on deepening cooperation, especially in economy and proclaims the intention to establish after January 1, 2015 the Eurasian Economic Union.

EEC is permanent supranational regulatory body of the. It has the status of a supranational governing body, subordinate to the Supreme Eurasian Economic Council. The Commission's decisions are binding on the territory of the EaEU, Customs Union and the CES participants.

The main task of the Eurasian Economic Commission is to ensure conditions of functioning and development of the Eurasian Economic Union, the Customs Union and the Common Economic Space, proposals for integration within these associations.

Common Economic Space started its work on 1 January 2012. Apart of freedom of movement of goods, the purpose of the CES is to ensure the free movement of capital, services and labor. Conducting coordinated macroeconomic policies based on common principles and rules of competition and regulation of natural monopolies, unified approach to the implementation of public procurement and support of industry and agriculture is stipulated within the framework of the CES.

Treaty on the **Eurasian Economic Union** was signed by the Heads of the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation on 29 May 2014 in Astana and came into force on 1 January 2015. Armenia officially joined the EAEU on 2 January 2015. Kyrgyzstan will officially join the EaEU on 29 May 2015.

The Treaty contains of 118 articles (institutional part) and 33 applications (functional part) and is aimed at ensuring the free movement of goods, services, capital and labor in the common customs territory of the Customs Union.

This union has the potential to transform economic relations in the region with a combined GDP of almost 3 trillion USD and a market of 170 million people.

Course on Eurasian economic integration is one of the key areas of modern Kazakhstan's foreign policy. At the same time the fact that the leaders of Belarus, Kazakhstan and Russia take a single position on the creation of the economic integration organization in Eurasian space is important. Therefore, the primary task is unconditional mutual respect for national sovereignty of states, members of the integration process. Accordingly, creation of a unified border service, passport and visa systems, the introduction of a common currency, the establishment of a

supranational parliament, etc. are not on the agenda. This strategic objective involves the implementation of the four economic freedoms - free movement of goods, services, capital and labor including the systematic elimination of the remaining barriers.

Speaking to students at Moscow State University on 28 April 2014, the president of Kazakhstan Nazarbayev said that the Eurasian Economic Union has nothing to do with the Soviet Union and not its “reincarnation.”

The fact that on the initiative of Kazakhstan items such as common citizenship, the overall border security, visa policy questions were excluded from the EaEU treaty proves the exclusive economic promise of a new stage of integration. It was also decided not to create a single currency.

At the 3rd meeting of the Supreme Eurasian Economic Council in Moscow on December 24, 2013, the President of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev has emphasized the inadmissibility of politicization of the Union being created, saying that we are forming economic union, in which the political sovereignty of states is sturdy and unshakable. Moreover, economic integrations develop in order to strengthen the national statehood, to make it more sustainable through sustainable economy.

Despite the relatively short time the ongoing integration, the process becomes deeper and bigger at each new stage. The first “Federal Ministry” ECE Board shall have the rights to make decisions that will be binding on the authorities of participating countries.

Improved terms of trade, which occurred after the start of the Customs Union, immediately reflected in the performance of foreign trade. By the end of 2011 and the first half of 2012 there was a decrease of the relative size of the deficit in bilateral trade between Kazakhstan and Russia with 43.5% relative to the turnover in 2009 to 37% in 2011. In addition to the increasing volume of trade, important result of economic integration has been in improving the structure of trade between the countries of the Customs Union. It is known that in the export of Kazakhstan and Russia dominate hydrocarbons and other raw materials (in foreign trade turnover they make up 70 - 80%). In mutual trade of the three countries raw products represent only 40% while up to 20% are machinery and equipment, 12% - for food products.

Thus, despite skepticism from opponents of the Eurasian integration and simply bystanders, the integration processes in the Eurasian space are gaining high momentum. Of course, only insufficient time has passed to make the first assessment of the effectiveness of already established institutions of new regional association.

The Eurasian Economic Union is a very special regional association in the world due to a number of factors.

Firstly, because it is formed within a certain historical patterns, namely the alternation of two successive geopolitical forms of organization of the Eurasian space and unified system of countries. Eurasian space periodically brought together and disintegrated the Scythians, Huns, Khazars, Mongols, Slavs, Soviet Communists. The geopolitical transformations have always been very significant in the world economic system.

Second, the region is characterized by unique combination of natural, geographic, demographic and economic conditions. Rich resources and economic potential of the Eurasian space are important factors in the development of not only the region, but also the entire global economy.

Third, unique Eurasian culture, which incorporates the rich cultural heritage of Slavic, Turkic and numerous other European and Asian ethnic groups living in the Eurasian space has provided a great influence on the development of world civilization.

Considering Eurasia as a separate region, there is a fairly high potential natural solidarity of the people living in the region due to the fact that they live together for centuries, as well as ethno-cultural, economic and migration interaction.

The President of the Republic of Kazakhstan NA Nazarbayev in his article “Eurasian Union: from the idea to the history of the future”, which was published in the newspaper “Izvestia” in the fall of last year, praised the creation of Eurasian Economic Union as an

integration breakthrough that creates a real opportunity to bring Kazakhstan to a new development level.

In this regard, the creation of the EEU, is considered as a first step towards the development of Kazakhstan as a major regional association with a powerful scientific and technological production and resource potential, which is able to compete with the US, EU and China. Naturally, the process of regional integration cannot be spontaneous, it must be conscious and controlled process aimed at achieving long-term socio-economic goals and the realization of geopolitical interests, which are common to the countries - participants of the regional associations.

An important aspect is also becoming an objective and systematic assessment of the advantages and disadvantages of regional integration, the rejection of a purely pragmatic approach: which country will receive some benefit, and which will lose. Objectively, system evaluation should include geopolitical prerequisites for regional integration, methodological and ethical aspects of the integration processes, lack of attention to which can significantly distort the course of the current integration processes, reduce the effect of interaction between our countries.

It is obvious that the formation of the Eurasian Economic Union will require a lot of work to address the legal, institutional, technical, organizational and procedural issues in a number of related fields. In this regard, the key is the correct sequence of steps, especially given the compressed time frame.

According to experts, the process of formation of the Eurasian Economic Union applies the concept of two stages. In the first stage Member State may rely on an agreement on the model of NAFTA, where there is no centralized supranational institutions or independent regulatory bodies, and then, in the second stage can proceed to the integration project of the EU.

Accordingly, this approach involves two levels of integration: the first - without single market, single currency, common economic policy, and the second - the full coordination of economic policies of federal structure.

To date, the aggregate GDP of members of the Union is about 2.6 trillion USD. Internal customs barriers are removed, markets of goods, capital, services and labor are combined.

From 2015 will begin a gradual unification of energy, transport, financial and economic systems, will lay the foundation for the introduction of the single currency. “ In the future, - said Nursultan Nazarbayev, who is considered as a pioneer of the idea of Eurasian integration, - integrational effects in terms of the total GDP of the three countries could reach about 900 billion in 2030”.

During the talks in Astana the most pressing issues of bilateral economic relations between Russia and Kazakhstan have been resolved. It was alcohol and tobacco, between Russia and Belarus – oil taxes. All parties at the signing of the Treaty understood that the total economic benefit of combining will block the loss of markets.

The parties agreed that by 2019 will be formed common electricity market, and by 2025 - oil and gas. In such market are set common harmonized rules that reflect the agreed principles that include non-discriminatory access to the pipe, the market prices for oil, oil products and gas. 2025 - is not just a milestone that all expect while doing nothing. In 2016, the presidents of the EaEU should approve the concept of the common markets of gas, oil and petroleum products.

By 2025, the integration of financial markets expected to be completed. By 1 January 2016, national governments must work out of harmonization scheme of sectoral legislation. By the end of 2017 must be set the general requirements for the issuance and revocation of banking, brokerage and insurance licenses with their mutual recognition after 2020. The unification of all supervisory requirements for banks, insurance companies and brokerage houses hope to complete by the end of 2019.

With regard to the introduction of the single currency, the issue is not worth. According to the press service of the Eurasian Economic Commission, the level of economic integration that now exists on the economic and financial markets shows that the introduction of a unified national currency in the space of the Eurasian Economic Union in 2025 premises did not yet

exist.

Any union limits the sovereignty, especially monetary union, which by virtue of its legal nature is the highest stage of development of integration association. One of the main objectives of the Union is to create conditions for the transition to monetary union.

Monetary Union is the highest form of economic integration, and on the way to it firstly must be concerted macroeconomics actions, to solve the problems of the member countries of the EAEC coordinated monetary policy in 2020 to form the conditions of functioning of the single market in financial services. In particular, on the agenda are issues of mutual convertibility of the Member States of the Union, which will reduce the costs of conversion by eliminating the intermediary of currencies - the dollar and the euro.

In 2004, President of Belarus Alexander Lukashenko proposed to introduce a common currency for the Union State. The second time the same idea was expressed by First Deputy Prime Minister Igor Shuvalov in March 2010, but this time for three countries: Belarus, Kazakhstan, Russia (the founders of the Customs Union). As the name to the newly created currency ply "Eurasia" or "Eurasian ruble." The name "Eurasia" was proposed in 2004 by President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev.

In the article "Eurasian Economic Union - the path to monetary union", S.K. Ergobek (Ph.D.) and K.J. Altaeva (PhD) offer expert community as next project in the structure of EMU within the Eurasian Economic Union. They divided it into five stages, the sequence of which, in their opinion, should not be violated.

Stage 1. Formation of unified infrastructure monetary market of the Eurasian Economic Union.

This is preparatory step and the main priority in its framework is the creation of a single financial infrastructure and Monetary Union market. The central banks of the Eurasian Economic Union should create conditions for the transition of free floating of their currencies or to move into a binding exchange rates to one of the currencies. Another important priority is the creation of a single labor market of the Eurasian Economic Union.

Stage 2. Develop regulations governing in the EEU.

The structure of EEU consists of a multi-faceted process that must involve all key actors. These should include representatives of the legislative and executive authorities, business and academic community of the Eurasian Economic Union. Thus, the Union must prepare draft decisions on such sensitive to governance issues such as architecture and institutional framework of EEU, the harmonization of national legislation. Harmonization of "convergence criteria", including the amount of inflation, budget deficit and public debt, monetary stability, independence of central banks; the creation of a mechanism to monitor compliance.

Step 3. Construction of infrastructure EEU.

This step should not be long, and should include:

- Payments Union with the creation of a single payment system and real-time calculations conducted in national currencies;
- the introduction of narrow corridors currency exchange involved in the project;
- coordination of the activities of regulators of financial markets, including the collection and analysis of statistical data on the state of the financial markets;
- implementation of stress testing practices based on scenario analysis;
- harmonization of macroeconomic and social policies.

Step 4. Introduction of a single currency in cashless transactions.

The inauguration of the Central Bank of the Eurasian Economic Union, passing the powers of central banks of the Member States should be created:

- held rigidly fixed exchange rates states - members of EEU;
- decided to establish a single currency of the Eurasian Economic Union.

These solutions should be supplemented to create economic government of the Eurasian Economic Union with wide supranational powers, development and implementation of fiscal transfers for convergence of socio-economic indicators of the Member States.

The main political and economic effect of this stage is the introduction of a single currency in cashless transactions while maintaining access to the markets of the Member States of cash issued by the central banks in the framework of a single monetary policy union.

Step 5. Introduction of the single currency into circulation.

This step must complete the construction of EMU. Introduction into circulation of the single currency union will enable the region to take shape as one of the key factor in the global political and economic system. For several months, national currencies should be exchanged to the new currency, and without restrictions on the volume and timing, this currency must establish itself on the world market of foreign exchange transactions.

The current model of the EU, Economic and Monetary Union reserves the Member States the right to conduct its own tax policy, as well as a number of other levers of market processes.

Serving as a lender of last resort and crisis management, a central bank should be able to use their own resources to achieve agreed by the parties of the integration process goals.

In the countries of CIS, including a trio of the Customs Union (Russia, Belarus, Kazakhstan), there is no symmetry of their economic institutions, but apparently growing interdependence. For stable existing of EEU, these states need to ensure in practice the freedom of movement of all economic factors, the freedom of market pricing and reduce the state's influence, to establish symmetric propagation mechanisms of external shocks in EEU.

Specialists report that there is no need for the introduction of the single currency of the Eurasian Economic Union. The theme of the single currency causes negative attitude of the population of the three countries. Russia has raised the issue of the introduction of the currency, but the problem of the single currency for the Eurasian Economic Union on the agenda and it is not worth even discussing, so journalists and publicists can speak, but at a serious level. He believes, it is impractical in the near future even raise this issue. He claims that for 23 years economics were alienated from each other. Some time is needed to every citizen of Kazakhstan in order to feel a positive effect of the EaEU. When people of Kazakhstan, Russia and Belarus feel that EAEU is good, when they notice the need to move to a single currency, the question can be raised. The European Union now is a big debate, and some want to abandon the single currency, because one economy, such as Germany is doing well, and the economy, for example, of Italy is not very good. Now is not the time to talk about the single currency, now we need to bring up the Eurasian Economic Union, where attention should be focused only on economic issues. There has to be no speculation as it can undermine the political sovereignty.

He noted that now all attention should be focused on economic issues, in order to avoid rumors about the loss of the political sovereignty.

It is also obvious that talking about long-term prospects of the Eurasian Economic Union and its influence on the formation of global economic trends requires a qualitative transformation and modernization of the economies of the EEU. Therefore, the main problem of the current stage of development of the Eurasian Economic Union is to overcome the problems caused by peculiarities of post-Soviet economic policy and the conjuncture of the world market, and the creation of a single modernized and innovative space.

For the EEU possession of rich natural resources and at the same time the presence of backward base for their processing has identified the formation of appropriate structural policies aimed at priority development of the commodity sector to the detriment of other sectors of the economy. In the current situation within the EEU member countries having the same problem, have the most realistic prospects to take advantage of existing expertise, especially in the development of the CIS market. In addition, in EEU countries, particularly in Russia and Kazakhstan, it is realistic to develop new technologies for high-quality participation in the global energy and food markets.

That is, our country should make full use of all its competitive advantages, and it is not only rich in natural resources, the value of which the world community has been steadily increasing, but also the transit transport and communications capacity; growth in domestic demand in EEU; presence of competitive industries; preserved complementary manufacturing of

communication (such as the power system), as well as the overall strategic program development and management of the EEU.

The rapidly changing situation in the global economy, a growing awareness of the need for joint action on the modernization and innovative development, as well as accelerating the development of the CES of Kazakhstan, Russia and Belarus require us to create a more compact agenda of priority actions with access to concrete results. This should be referred to the basic contours of the CES and the future Eurasian Economic Union as an integration group, the stages of its creation, defined relationships with external partners. This is the main problem.

Only through the development of integration processes in the CIS and Eurasia as a whole, the addition of natural, technological, intellectual, human resources, extensive industrial cooperation, sharing of transport communications and, finally, integration of markets in post-Soviet states will be able to take its rightful place in the global economy. Only through integration countries can provide into the world economy, while respecting the technological, operational and organizational structures of national economies and avoiding the risk of instability.

Conclusion

The main task of the Eurasian Economic Commission is to ensure conditions of functioning and development of the Eurasian Economic Union, the Customs Union and the Common Economic Space, proposals for integration within these associations. The purpose of the CES is to ensure the free movement of capital, services and labor. Conducting coordinated macroeconomic policies based on common principles and rules of competition and regulation of natural monopolies, unified approach to the implementation of public procurement and support of industry and agriculture is stipulated within the framework of the CES.

Treaty on the Eurasian Economic Union which was signed by the Heads of the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation is aimed at ensuring the free movement of goods, services, capital and labor in the common customs territory of the Customs Union. This union has the potential to transform economic relations in the region.

The leaders of Belarus, Kazakhstan and Russia take a single position on the creation of the economic integration organization in Eurasian space. Only through integration countries can provide into the world economy, while respecting the technological, operational and organizational structures of national economies and avoiding the risk of instability.

References

1 Eurasian Economic Union: from idea to implementation (for the 20th anniversary of the speech of President of Kazakhstan N.A.

2 Eurasian Economic Union: from idea to implementation (for the 20th anniversary of the speech of President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at Moscow State University). Materials of the International Conference (Almaty, March 18, 2014) /Ed. Sultanov B.K. - Almaty: KISR under the President of the Republic of Kazakhstan, 2014 - p.71

3 Eurasian Economic Union // <http://ru.wikipedia.org>

4 Eurasian Economic Union: a view from Kazakhstan <http://www.zakon.kz/4628475-evrazijskijj-jekonomicheskijj-sojuz.html>

5 Eurasian Economic Union: from idea to implementation (for the 20th anniversary of the speech of President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at Moscow State University). Materials of the International Conference (Almaty, March 18, 2014) /Ed. B.K. Sultanov. - Almaty: KISR under the President of the Republic of Kazakhstan, 2014 - p.65

6 Kazakhstan and the modern world: collected articles, speeches and interviews /Sultanov B.K., Muzaparova L.M. - Almaty: KISR under the President of the Republic of Kazakhstan, 2013 - p.268-281

7 Nazarbayev at Moscow State University). Materials of the International Conference (Almaty, March 18, 2014) /Ed. Sultanov B.K. – Almaty: KISR under the President of the Republic of Kazakhstan, 2014 - p.45

8 Nursultan Nazarbayev's Eurasian Doctrine / Ed .: A.N. Nysanbaev, V.Y. Dunayev /. - Almaty, 2010. - p.13

WHAT KIND OF COST SHOULD BE PAID THE EMPLOYEE IN THE ORGANIZATION AS A GOOD CITIZEN?

КӘСІПОРЫН ІШІНДЕ ЖАҚСЫ АЗАМАТ БОЛУ ІШІН ЖҰМЫСКЕР НЕНДЕЙ
ЖАНКЕШТІ МІНЕЗ ҚҰЛЫҚ КӨРСЕТУ КЕРЕК?

Elvira SEITINBETOVA

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN

elvira@turkuaz.kz, +77017127726

Resume

This paper analyzes the interrelationship between the Organization Citizenship Behavior (OCB) and Career Outcomes. The management of organizations requires more from their staffs than the completion of task assignment. On the other hand, the personnel demonstrate the willingness to contribute efforts to the corporate system and the profitability of the organization. These two factors are strongly interrelated.

Резюме

Бұл жұмыс Ұйымдық Азаматтық Мінез-Құлық (ОСВ) мен мансапта жоғарылау арасындағы өзара қарым қатынасты талдайды. Кәсіпорындар өз қызметкерлерінен тек қана берілген жұмысты атқаруын емес, сонымен қатар басқа талаптарды да орындауын күтеді. Сонымен қатар, қызметкерлер де ұйымдық жүйеге және де кәсіпорынның жетістігіне өз үлесін қосуды ерікті түрде қалайтын болды. Осы екі фактор бірбірімен өте тығыз байланысты.

Keyword: OCB, career outcomes, job satisfaction, organization, effectiveness

Introduction

Along with the trends of globalization and fast technological progress, competition between organizations has intensified. Such intensity of the competition leads the organizations to improving themselves in every of aspect of their activities. The managers considered that the staff`s work performances are directly linked to the organization`s performance. This performance should be shown in- and extra-role behaviors, it means that the employees do not just complete their required tasks; they join to help and promote the success of the organization by participating whole life of the organization besides of work hours.

Researchers all over the world are still fertilizing the area of OCB which is a relatively new concept in performance analysis but it represents a very old human conduct of voluntary action and mutual aid with no request for pay or formal rewards in return. The concept was first introduced in the mid-1980s by Dennis Organ and theory on in this area has expanded rapidly in the following years.

According to Organ [2], the definition of OCB is "individual behavior that is discretionary, not directly or explicitly recognized by the formal reward system, and that in the aggregate promotes the effective functioning of the organization". Organ also noted that defining OCB as behaviors that are not formally rewarded is equally too broad, as few "in-role" behaviors actually guarantee a formal reward. Organ then proceeded to define what he meant by discretionary, as the behavior that is not an enforceable requirement of the role or the job description, that is, the clearly specifiable terms of the person`s employment contract with the organization. Discretionary behavior being rather a matter of choice, its omission is not necessarily recognized and rewarded by the organization. OCB links performance and job satisfaction in a meaningful way, [4][5] so that in this research work author is going to write more about this link of OCB which is performance, job satisfaction that influences career outcome and OCB.

OCB is one from two parts of organizational performance that helps organization to increase their effectiveness. Another part of organizational performance is organizational commitment which is defined as a psychological state that keeps the individual in the organization. This definition only indicates a forceful binding of an individual to an organization and may be as a result of some contractual bindings [6]. But OCB is all about the informal behaviors of employees so that employees are treated as key players to increase the effectiveness and productivity of an organization. This means OCB is behaviors that have positive impact on the organizations productivity. Employers' attitude and behavior affects the performance of an organization.

According to Organ [7] OCB reflects the employee's willingness in job above the job specification. OCB also has observed in sense of "extra role behavior" when employee has finished his/her work beyond his job specification then we consider it OCB. Employee takes extra role in job besides his/her responsibility. Extra role behaviors enhance organizational effectiveness [8]. For high performance, there is need of individual constructive or corporate behavior for organizational survival and compete to with global world. High performance in job satisfaction increases the effectiveness of an organization; OCB helps organization to achieve their goals. Organizations demand such behavior from the employees which increases its performance [9]. High performance in job satisfaction not only leads to effectiveness of an organization but also toward to OCB.

Basic Dimensions of OCB

Empirical research on the dimensions of OCB has generated somewhat conflicting results. A few researchers have been successful in identifying four categories of OCB [12], but some analytic evidence suggests a two-factor structure as:

- 1) Benefits to the organization in general, such as volunteering to serve on committees,
- 2) Benefits directed at individuals within the organization, such as altruism and interpersonal helping.

More recently, Skarlicki and Latham [3] examined OCB in a university setting; their data also supported a two-factor structure, (organizational and interpersonal) could be referred as OCB. One's motives for engaging in OCB may affect the relationship between citizenship behavior and well-being. People perform citizenship behaviors for disparate reasons, with the same activity serving different psychological functions for different individuals. But some scientists identified three classes of motives for OCB. Two are relatively altruistic: organizational concern (OC) or respect for organization and a sense of pride and commitment to it; and prosocial values (PV), the desire to help others and be accepted by them. In contrast, impression management (IM) motives are egoistic. They involve a desire to be perceived as friendly or helpful in order to obtain specific benefits.

But by the first founder of organizational citizenship behavior Organ and his colleagues [3], this part of topic is described in 1983 as having two basic dimensions—altruism and generalized compliance. So, they examined altruism as helping behavior directed at specific individuals. When individuals have specific problems, need assistance, or seek help, altruistic people go the extra mile in assisting them. The other class of citizenship behavior is generalized as compliance, which is a more impersonal conscientiousness: doing things "right and proper" for their own sake rather than for any specific person. Organizational participants' behavior far surpasses any enforceable minimum standards; workers willingly go far beyond stated expectations. But after five years Organ in 1988 highlighted five specific dimensions of discretionary behavior and explained how each helps to improve efficiency in the organization.

Altruism

There is profound between OCB and altruism, it is commonly referred to as the helping behavior of an employee, towards its fellow employees. According to Todd (2003) altruism is generally interpreted to reflect the willingness of an employee to help a coworker. Every employee feels themselves as the part of the organization, and helping to coworker is recognized as a voluntary duty besides of their work. Because they think that they are citizens of the organization. It is

needed voluntary behaviors where employee provides assistance to another individual to complete his or her task, to guide them to accomplish difficult tasks. Doing this, they think that the organization, as overall, will be well functioning.

Consciousness

The employee never forgets to be a part of a system. It means even nobody is watching, this employee will follow the organizational rules and procedures, knows that it must be done. Theoretically, it is an important predictor of the workplace behaviors. This affects the job performance too.

Civic Virtue

Every good citizen, an employee, is ready to attendance in a meeting to express his/her opinion, ideas which might directly influence operating efficiency. If employees identify strongly with the organization, one would expect them to exert effort to improve their productivity, resulting in improved efficiency [3]. Employees are realizing the fact that not only the office work but the other routine matters/works can play a role in the betterment of the organization and consequently, for the employees themselves.

Courtesy

This dimension refers to the gestures that help others to prevent interpersonal problems from occurring. It influences positively to the crisis management, whereby the employees make a since effort to avoid creating some problems among coworkers. The members of the organization encourage each other when they are demoralized about their professional development. It reduces well the intergroup conflicts in the company.

Sportsmanship

It refers to avoid complaining unnecessarily about the difficulties faced in the workplace, being more positive and tolerant towards problems in the work. The employee demonstrates warmly behavior tolerating the irritations that are an unavoidable part of every organizational setting.

ANTECEDENTS OF OCB

A closer look at researches conducted on OCB reveals that much of scholar attention concerned antecedents of OCB. Examples of these antecedents examined by researchers include job attitudes, job cognitions, positive effects and moods. The common aspect of all these studies is the argument that citizenships stem from an individual's discretionary desire to help others or the organization. This consensus is rooted in two motivational bases proposed by Organ which are job satisfaction and happy worker position. In this research author has taken three antecedents, such as job satisfaction, personality, good syndrome of good soldier [8].

As a matter of fact, OCB has aim to protect the organization against destructive and undesirable behaviors which prevent the organization's healthy operations, improve their abilities to compete with others, and increases their performance and productivity by organizing effective coordination. The antecedents and dimensions are serving to the survival of the organization. The lack of some of them causes to decreasing of the level of OCB. For example; if the employees have low job satisfaction (JS) there may be many negative effects on both employees and the organization such as turnover rate and lower commitment.

Job Satisfaction

In terms of hard competition, the organizations need to keep their employees and provide them more opportunity to work there more and more years; because there is exact meaning that a satisfied employee will tend to perform more and better than the dissatisfied one, which ultimately enhances the effectiveness and competitiveness of the organization. Bernard observed that the employee when he/she is satisfied from their job, they are welcome to show extra- role behaviors (beyond a formal task) that enhance organizational effectiveness. So many researchers were studied this part of OCB. Locke defined JS as a "pleasurable or positive emotional state resulting from the appraisal of one's job or job experiences".

Job satisfaction refers to an employee's overall sense of well-being at work. From this point of view, there is stated that if an employee is satisfied from her/his job, this employee may be more

likely to share this satisfied moment with the colleagues by helping them through his/her citizenship behaviors.

Unfortunately, it is very difficult to define job satisfaction; it depends on tangible and intangible elements. There is no as such exact definition of job satisfaction defined by the researchers that what job satisfaction is. It varies from person to person on the base of individual nature and job related activities. Different researchers have differently contributed their efforts in defining the job satisfaction. Such as, Hoppock [9] defined job satisfaction that an employee is satisfies with his job on the one the bases which are combination of them psychological, physiological and environmental conditions. But Vroom [10] defines job satisfaction from another respective that role of employee in the workplace. The work role for individual on the present job is effective not only for workplace but also for an employee. In simple terms, job satisfaction explains what makes people want to come to work.

Good Soldier

The "good soldier" syndrome is traditionally defined as extra-role behavior which serves to advance the purposes of the organization [1]. However, these behaviors may be ethical or unethical, likely more ethical. Implicit in the definition of OCB is some role of personal ethics: indeed, the various measures of OCB contain many items that are ethically based.

In other words, it can be named "More ethical" individuals were perceived to be more productive in the organization. They contribute more efforts to the everyday activity of the company because they feel that they are a part of the organizational system. The prosperity of the company means a good career outcome of themselves.

Identification of individual behaviors among those comprising the OCB phenomenon that contribute the greatest to individual productivity suggests a time difference in the results of good soldier behaviors.

The relationship between citizenship behaviors and the image of a good organizational citizen is moderated by observer attributions of motive; the relationship will be weaker when observers view citizenship behaviors as motivated by impression-management concerns.

Personality

The "satisfaction causes performance" hypothesis was defended for a long time, even though empirical evidence did not support the hypothesis. It seems to be justifiable to claim that positive job attitudes and job satisfaction may lead to positive behavior in the job as there are many examples in every-day-life supporting this assumption. For example, people perform better in things they enjoy, than in others they do not like as much. Thus one naturally tends to assume that someone who likes his/her job will perform well in it, and the other way around. "Therefore, it would seem to make sense that the greater the overall job satisfaction the more productive and the better the performance of the individual." [8].

Personality is a description of the individual's self-image that influences a person's behavior uniquely and dynamically, it is because the behavior may change through the process of learning or through experience, education, and so on.

Conclusion

Companies want and need employees who will do those things that aren't in any job description. The evidence indicates that those companies that have such employees have become good profitability in business world. OCB have often been conceptualized as inherently socially desirable behaviors. Employers are not responsible only for recruiting, training, and paying their employees, but also achieving the satisfaction of employees from management system of the organization by organizing friendship atmosphere. Managers take different approaches for updating management system and by improving productivity for achieving effective OCB resulting it with career outcome of employees as a proof of good citizenship in organizational behavior. So, employers are faced with the task of reducing stress in the workplace to the minimum which is the negative factor of the OCB and career outcome. Creating programs and policies that develop satisfaction of management system of employees and serve to motivate

employees takes time and money to create. When the employer finds the benefits of job satisfaction and motivation in the workplace for improving productivity of employees, though, the investment employee related policies can be justified. Often people stay in jobs because they like the company, their workmates. So, the key of effective OCB is a career outcome which is an explanation of high productivity and motivation with a condition of boosting team environment in the workplace and reducing work-related stress to the minimum. As the leader they should have responsibility to provide the environment that enables team members to feel challenged and engaged by their work.

So as defined by Organ earlier (1988), OCB reflects a “good soldier syndrome” which is necessary for the prosperity and good activating of every organization. It means doing job good, making big efforts beyond formal work requirements on the one hand, he/she contributes dynamic to the organization on the other. Obviously, extra role behaviors of the employees will positively impact to competitiveness and profitability of the organization. Otherwise, doing formal work requirements is just to sustain the activity of the company, but extra efforts of employees will make important contributions to its effective operation.

Successful organizations need employees with long period experience who will do more than their usual job duties and provide good performance that is beyond expectations. In short, in order to that goal, fill full employees job satisfaction, understand their expectations form work, and create suitable work environments are most thing in management reality. These things are directly influenced to the effectiveness of the organization.

References:

1. Organ, D.W. O.C.B. : The Good Soldier Syndrome. Lexington Books: Lexington, MA, 1988.
2. Organ, D.W. The motivational basis of organizational citizenship behavior. Research in Organizational Behavior 1990.
3. Organ D.W, The Motivational basis of Organizational Citizenship Behavior in Staw,B.M and Cummings, L.L(Eds), Research in Organizational Behavior, 1990, Vol 12, pp.43-72
4. R.H Moorman, Relationship Between organization Justice and Organization Citizenship Behaviours: Do fairness perceptions Influence Employee Citizenship, Journal of Applied Psychology, 1991, 76, pp. 845-55
5. Allen, N. J., & Meyer, J. P.. The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization. Journal of Occupational Psychology, 1990, 63(1), 1-18.
6. Podsakoff, P. M., Mackenzie, S. B., Paine, J. B. & Bachrach, D. G. Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research. Journal of Management, 2000, 26, pp.513-563
7. Neihoff, B. & Yen, H. Organizational Citizenship Behavior and Organizational Effectiveness: Finding Relationship in Taiwanese Banks. Journal of Applied Social Psychology, 2000, Vol.34, No.8 pp.1617-1637.
8. Organ, D.W. & Lingl A., Personality, satisfaction and organizational citizenship behavior, Journal of Social Psychology, 135, pp.339-350.
9. Hoppock, R. (1935). Job satisfaction. New York: Harper and Brothers.
10. Vroom, V. H. (1964). Work and motivation. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

DEVELOPMENT OF MARKETING RESEARCH IN KAZAKHSTAN

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАРКЕТИНГ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ӨРКЕНДЕУІ

Emrah ATA, candidate for master degree

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN
emrah@turkuaz.kz +7701787 3260

Resume

This article analyzes the development of marketing research in Kazakhstan. The relevance of this work is characterized by the increasing role of marketing research by domestic enterprises for successful business.

Резюме

Бұл мақала Қазақстандағы маркетингтік зерттеулер дамуын талдайды. Бұл жұмыстың өзектілігі табысты бизнес үшін отандық кәсіпорындарда маркетингтік зерттеулер рөлі артуында.

Key words: Market, Marketing Research, Kazakhstan, business, development

The process of formation and development of market relations in the Republic of Kazakhstan is accompanied by increased competition between business entities, constantly changing external and internal marketing environment that requires improvement of business and marketing activities for the creation, distribution and consumption of goods and services. Therefore, interest in marketing as a philosophy and tools business increased significantly. As it was required by the needs of the country out of the economic crisis and achieve high rates of economic growth. Because marketing, as evidenced by the world practice is a key element of any business development tool of the modern market that creates and provides a framework of equilibrium and stable relations between all market participants.

Currently, Kazakhstan has developed and implemented industrial and innovation policy, set targets to achieve sustainable economic and social progress, the development of various sectors of the economy, its infrastructure, increase real incomes and outlined reforms in governance, science, education, health and other industries and fields. Their implementation will depend on the development of the theory and practice of marketing activities at all levels of the hierarchy of market economy, which necessitates the development of marketing in our country. For the first time the term "marketing" in Kazakhstan began to be used in the early 90s. In 1992, the schools started teaching the course "Principles of Marketing", and in 1994 was carried out the first issue of marketing specialists. To bring together marketing professionals and experts working in the field of marketing and formation of marketing culture in Kazakhstan in 2000 created a public association "Kazakhstan Association of Marketing."

In 2002, for the first time in Kazakhstan with "Department of Small Business Almaty City was created" Expert Council on marketing. "This is all evidence of the growing interest of entrepreneurs, NGOs and international organizations, the media and the public to marketing.

Now there are significant changes: most companies are not only in its structure the marketing department, but business leaders have come to realize how important it is marketing in an increasingly competitive environment. To begin to approach marketing as a strategic direction in the development of business, and, therefore, the status of the marketer and the level of its objectives increases.

In modern conditions increasing competition to identify business prospects intensively conducted market research. If in the first half of the 90s professional marketing research in Kazakhstan were carried out only by western, mostly - multinational companies and local

research firm trust usually only work in the fields, the situation has now changed dramatically. Economic growth has caused a significant increase in the needs of local businesses in marketing research. According to some estimates, the turnover of market research for the last 5 years has increased by 5-6 times. Kazakhstan has formed its own marketing research industry. Kazakh companies have mastered almost the entire spectrum of modern research techniques and technologies.

In 2002, the leading research companies in the country have united in Kazakhstan Association of Professional pollsters and market (KAPPM). In KAPPM united almost all Kazakhstani marketing research companies that have experience at the level of modern professional standards and have achieved international recognition. This - the Agency for Social and Marketing Research BRIEF, Business Information Center, sociological and marketing research BISAM Central Asia, Center for the Study of Public Opinion (CBOS), the research team Central Asia project, a research company Market Consult, Institute for Comparative Social Research CESSI-Kazakhstan. It should be noted that the leading research companies in Kazakhstan gained its image, have become well recognized among domestic and foreign business.

The ratio of domestic and foreign orders in the aggregate portfolio of research organizations in Kazakhstan today is about 70:30. It's almost at the level of countries with developed market economies (80:20). At the same time, foreign clients usually communicate with Kazakh researchers without intermediaries and charge them the full project cycle, from development tools (and sometimes, and from diagnosis to be Research) to provide the customer with the analytical report and recommendations. Due to the saturation of the Kazakhstan market of various goods increased relevance of product positioning, brand names. To determine the value of trademarks since 2006 conducted an annual listing of Kazakhstan brands. Drafting listing Kazakhstan brands is based on the valuation of intangible assets of the company by a single method VR BV & A (Brand Valuation & Analysis). In Kazakhstan marketing a lot of attention paid to the development of marketing communications. Relatively rapidly growing advertising market in Kazakhstan. Because, according to the news agency "Kazakhstan Today", the growth of the advertising market is 30-35% annually. Its volume in 2006 amounted to 651 million dollars, Which is 37% more than in 2005 (474 million dollars). Advertisers preferred destination is the television advertising. TV advertising is attractive and among those for whom it is intended, as evidenced by the results of a survey of the population in the 19 largest cities of Kazakhstan, conducted by research company «Alvin Market» (among other means of advertising TV spots marked on the 1 place, 44.6%).

Over the past 15 years, PR market has formed. In 2001, a non-profit organization - the National Association of Public Relations (NASO) of the Republic of Kazakhstan. NASO founders were: Company "Actis Systems Asia" agency "BRIEF Central Asia", The Press Club, the National Press Club and communicative management agency "Renaissance". NASO mission is the formation and development of Kazakhstan progressive professional and competent PR-services market and technology.

According to ESOMAR (ESOMAR - international association of sociologists and marketers have developed a series of standards for the research industry, these standards are guided all the major players in the market), the global volume of market research in 2007-2008 estimated at \$ 32.5 billion. In 2009, under the impact of the crisis has been a significant drop in the market. According to research firm Alvin Market, the trend decline in revenues on research market in 2009 did not pass: expert estimated reduction of at least 15%. The main reasons for declining revenues in the market are the following: reduction of budgets on the customer market research, out of the number of active customers of the company from the financial and real estate sectors.

The global market leader, providing nearly 2/3 of its volume, are 5 countries: USA, UK, Germany, France and Japan. The highest level of annual expenditure on research per capita was

recorded in Western Europe (United Kingdom - \$ 68, Sweden - \$ 53, France - \$ 49, Germany - \$ 41). In Russia, the level of annual expenditures is only \$ 2.

Unfortunately, in Kazakhstan is not conducted such statistics. When calculating the volume of the Kazakhstan market to take the same rate as in Russia (although it will be for Kazakhstan is very overpriced), we can say that the maximum amount of research the market for less than \$ 27-32 million.

In the first half of the 90s of the last century a professional marketing research in Kazakhstan was carried out only by western, mostly - multinationals. Local research firm trust usually only field work. Customers of fairly extensive and serious sociological studies were mainly international organizations, USAID, the World Bank, the International Foundation for Election Systems, etc. However, among the Kazakhstani research companies there were those who were dissatisfied with the role of "eternal field workers." They learned, sought to integrate into the international research community, learn modern research techniques. They searched and found sources of self-development. And the situation has changed. Leading that showed true professionalism, Kazakhstani research companies are increasingly receiving orders for full cycle of studies. In the market of marketing research services there was a certain specialization. At the turn of the XXI century was perhaps the most important change. Economic growth has caused a significant increase in the needs of local businesses in marketing research.

Currently, Kazakhstan has developed and implemented industrial and innovation policy, set targets to achieve sustainable economic and social progress, the development of various sectors of the economy, its infrastructure, increase real incomes and outlined reforms in governance, science, education, health and other industries and fields. Their implementation will depend on the development of the theory and practice of marketing activities at all levels of the hierarchy of market economy, which necessitates the development of marketing in our country. Today in Kazakhstan there is a number of the most common areas of marketing research. Most common types of marketing research in Kazakhstan, as well as companies which carry out their presented in the following table.

Table 1. Common types of marketing research in Kazakhstan

Type of Research	Companies providing marketing research	The results of studies
Study of consumer behavior. Research of the markets and competitive environment.	BISAM CentralAsia, Brief, Comcon-2 Eurasia, Expert Consult, Research group "Central Asian project."	Development of marketing strategy, assessment of the possibilities of the company, the selection of target markets, consumer preferences.
Research and monitoring in the field of all types of media, measuring the effectiveness of advertising, audience	«Gallup Media Asia», Comcon-2 Eurasia, BISAM Central Asia, Information and Analytical Center "Prognoz"	Develop a plan and strategy for the campaign. Knowledge of media ratings. The choice of effective advertising vehicles. Determination of the effectiveness of advertising investments.
Product research, brand positioning, packaging testing, brand building, test marketing	BISAM Central Asia, Brief, IGM, Comcon-2 Eurasia, Expert Consult Centre "Al-Kuat"	Product positioning and brand assessment of conformity of the goods consumer preferences, the development of

		assortment policy, strategy, marketing and product distribution.
Research of retail trade and distribution system	BISAM Central Asia, Brief, Amer-Nielsen	Determination of the place of the market position of competitors, sales forecasting, distribution efficiency
Characteristics and market development trends	BISAM Central Asia, Brief, Comcon-2 Eurasia	Determining the degree of monopolization of the market, market share, competitive strategies.
Investment consulting and marketing, business plan, franchise schemes.	IGM, Expert Consult	The possibility of expanding the old business or creation of a attractive investments

In modern conditions increasing competition to identify business prospects intensively conducted market research. If in the first half of the 90s professional marketing research in Kazakhstan were carried out only by western, mostly - multinational companies and local research firm trust usually only work in the fields, now the situation has changed dramatically. Economic growth has caused a significant increase in the needs of local businesses in marketing research.

Kazakhstan has formed its own marketing research industry. In 2002, the leading research companies in the country have united in Kazakhstan Association of Professional pollsters and market (KAPPM). In KAPPM united almost all Kazakhstani marketing research companies that have experience at the level of modern professional standards and have achieved international recognition. This - the Agency for Social and Marketing Research BRIEF, Business Information Center, sociological and marketing research BISAM Central Asia, Center for the Study of Public Opinion (CBOS), the research team Central Asia project, a research company Market Consult, Institute for Comparative Social Research CESSI-Kazakhstan. It should be noted that the leading research companies in Kazakhstan gained its image, have become well recognized among domestic and foreign business.

Foreign companies have already established practice of bringing to research in Kazakhstan local research companies. This has the following advantages:

- The possibility of adapting research tools to local conditions (allowing for the country's national culture and mentality prevailing socio-economic situation);
- Lower cost of the study with a high quality of work (as local research companies have experience with international organizations and foreign companies to international standards);
- Orientation in local conditions (legislation, taxation, etc).

According to the data, the volume of the Kazakhstan market research ranges from 15 to 20 million USD per year. This is annual average research company in the United States or Western Europe. Officially registered in Kazakhstan about 170 companies, but only 15-20 of them are engaged in conducting qualitative research really. For example, the volume of the Russian research market is estimated by experts at 300-330 million USD, which is more than 20 times than Kazakhstani. Another factor is the difficulty in technology research. The number of experts involved in the process of research: project managers, researchers, processors, interviewers. And this is a rather complex production that requires constant monitoring, attention, and the need to comply with international standards of work. Although in terms of our

market is small, but the quality of service is mature. Most of the clients in market research are foreign FMCG-companies. In Kazakhstan, the average cost of the study is about \$ 1 per person per year. In Russia - \$ 2. All UK spared with the figure of \$ 15 per person. These statistics indicate that the market for Marketing and Social Research after a brief slowdown in 2011, in early 2012, is actively up warding.

Official size of the market research in 2012 was about 9.6 million USD. Size of the market increased by more than 3.7 times as compared to the 1st quarter of 2011. It should be borne in mind that there is also a "shadow" segment of this market, which is not considered official statistics (according to the calculations, the share is about 20-25% of the size of the market). However, about 65-70% of the market is concentrated in Almaty, about 15-20% in the capital.

During the years of market development Kazakh researchers have successfully mastered the advanced international experience, advanced technology research. A network of retail trade market is actively developing. The most popular in Almaty is the network GROS, which provides a third of all sales network of enterprises. Summary measures of the network of sale are as follows:

- The number of customers per day - 12,077 people;
- The average bill – 18 USD;
- Turnover per day - 226000. USD.

Kazakhstan Association of marketing and consulting firm «Market Consult Group» conducted a survey of a number of specialists in Almaty companies in order to study the level of marketing. As it turned out from the study, the most significant challenges for enterprises Almaty were: general problem of increased competition (46.4% of respondents); the problem of expanding the volume of the market (39.3%); the need to improve the quality of products (32.1%).

In addition to external industry experts said domestic problems: the formation of the image of the brand, product, company (50% of respondents); development of new products, expansion or improvement of customer service and sales forecasting (market size) (39.3% and 32.1%, respectively); creation of marketing information systems in the company and monitoring of sales (10.7%).

But in spite of these problems, due to the changes taking place in the Kazakhstan market integration processes going on strategic and operational planning. The strategic objectives articulated in the long term, broken down into operational, focused on the short term. Achieving operational objectives, Kazakh enterprises step by step go to the planned strategic goals, using the experience and achievements of the world's leading companies in the field of marketing.

The most popular studies, according to Director of Alvin Market Natalia Ospanova, in the world and in Kazakhstan are the quantitative research (personal interviews, telephone interviews, retail audit and telemetry, online-research and so on). These types of studies is spent up to 80% of client budgets. Qualitative research (focus groups, depth interviews, etc.) Occupy a much smaller share of the costs of clients on marketing research. Recently, however, the role of qualitative research increases. There are cases when the results of such studies are based strategic decisions of companies (in the choice of new market segments, launching new products, etc.)

Also gaining weight online-research. Especially noticeable increase in this type of research in those countries where Internet penetration rate has exceeded 70%. Unfortunately, in Kazakhstan online-research while an isolated case. However, given that in 2010 Kazakhstan crossed the bar at 20% level of connectedness (according to specialized research company «ICT-Marketing»), can be expected to optimistic forecasts for significant development of the Internet - research in the country.

Alvin Market experts say the increasing growth of customers' interest in research to study the quality of service. As a rule, such projects are carried out using the method Mystery Shopping (Mystery Shopping - «mystery shopping" method test (test) purchases). For

customers, this project is one of the most transparent, where it can directly see the quality of their work with clients. The results of such studies often provide the basis for the development of various incentive programs, measures to optimize business processes, training programs for staff.

The main customers of the company Alvin Market market research full-cycle remains the largest companies of Kazakhstan. In the segment of medium-sized business market research budgets during the crisis in the majority of cases were "frozen" and only now seeing them gradually and cautiously "defrost". SME numerically large, but often their budget is not enough for a full-fledged project. Therefore, their interest in marketing research is limited to the purchase of inexpensive box reports and official statistics. During the last period almost completely dropped a number of segments to be ordered before actively marketing research. For example, the construction and real estate.

The total volume decrease of market research experts estimate at least 15%. Size reduction varies greatly by segment, and to a large extent affected the trend of economy segment medium-sized businesses.

According to Natalia Ospanova, in the near future the market of marketing research can affect the following trends:

- Increase customer requirements to the results of marketing research. Firstly, their practical significance. Becomes an important cost efficiencies going on marketing research. As a result, an increasing number of labor-intensive and "piece" projects, involving not only market research but also the subsequent advice on the use of research results in the client's activity. Second, to increase the requirements to the form of reports: a growing demand for more tangible results of marketing research.
- The continuing changes in the structure of budgets for various types of market research: enhancing the role of qualitative research (especially with the use of projective and ethnographic methods), the gradual flow of the polls in offline online, the growing role of Mystery Shopping and complexity of methods of the study (more emphasis on supporting audio and video).
- Centralization of decision-making about the most large-scale research projects. A number of projects received the status of global, conducted in a number of countries with a common methodology. In such cases, Kazakhstani research companies perform only the work "Polevnikov."
- Increase in the number of small consulting companies - "boutiques", sharpened by the decision of individual research tasks (qualitative research, telephone interviews, etc.), or to a particular industry (pharmacy, telecommunications, etc.). Large companies are willing to trust projects "boutique" research firms, significant savings and in-depth special tasks, under which sharpened attracted researchers.
- Diversification of business research companies. The portfolio of research companies appear related services to conduct trainings and seminars on business planning and others.

According to a senior consultant consulting company J'son & Partners Alexander Kislitsyna, marketing research the most popular among the largest suppliers of consumer electronic devices and new services, as well as monitoring the penetration of the most popular broadband (wired and wireless) and mobile services. Question regarding changes to the budget of customers for marketing research, Kislitysn Alexander commented: "The budget of the customers changed slightly, by 10-15% upwards. But in the next 2-3 years is expected to increase by 30-40% each year, as the role of marketing research as a basic tool for the majority of large and medium-sized companies will increase. At the same time the leading role will be played by highly specialized research in the interests of the major suppliers of consumer electronics, mobile communications and digital content for delivery to the user via the Internet channels. And the focus will be on digital marketing."

Literature:

1. Alexander Kislitsyna, J'son & Partners, 2013.
2. C. McDaniel, Marketing Research, in: G. Roger (Ed.), John Wiley & Sons, Inc., 2012.
3. Luo, Yan, Using Internet Data Collection in Marketing Research, International Business Research, China, 2009, pp. 196-202.
4. Kotler, Philip, Marketing Management Millenium Edition, Pearson Custom Publishing, 2000.
5. Zikmund, W. G., Essentials of Marketing Research, in: Babin, B. J. (Eds.), Cengage Learning, 2010.
6. E.C. Kenneth, K.E. James, Essentials of Marketing Research: Putting Research Into Practice, SAGE Publicaions, 2014.
7. Graeff, T. R., Marketing Research For Managerial Decision Making, Kendall Hunt Publishers, 2010.
8. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>
9. Brief economic indicators http://www.buyusainfo.net/docs/x_9126975.pdf
10. "Kazakhstan Association of Marketing."2014
11. BISAM Central Asia
12. news agency "Kazakhstan Today"
- 13.
14. Kazakhstan Association of marketing and consulting firm "Market Consult Group's survey"
15. Natalia Ospanova. Alvin Market. Research types.
16. Маркетинг товаров и услуг, 2007, №1-4

COMPETITIVENESS AND INNOVATION POTENTIAL OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN

БИЗНЕСТІ ДАМУҒЫ АНАЛИЗІ ЖӘНЕ ҚО ЕЛДЕРІНІҢ ІШІНДЕ ФМСІ
СЕКТОРЫНДАҒЫ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР

Feyyaz NAL

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN feyyaz.nal@turkuaz.kz,
+7701 768 33 33

Resume

The article analyzes the competitiveness and innovation potential of Kazakhstan's economy based on global indices of various international organizations. Author shows country's achievements and weaknesses in these areas.

Key words: Kazakhstan, innovation, competitiveness, economy.

Introduction

One of the strategic goals set by the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, was the country's entry into the 50 most competitive countries with favorable business climate, which allows to attract significant foreign investment in non-primary sector of the economy. In a strategic plan of development of Kazakhstan until 2020 priority actions that create conditions for post-crisis development of the country, focused on improving the business and investment climate.

According to the Global Competitiveness Report of the *World Economic Forum* in 2013-2014, Kazakhstan took the **50th** place in the ranking of the most competitive countries in the world with an average score of 4.4, stably holding the results of the previous year. *Global Competitiveness Index* of the World Economic Forum ranks the countries in terms of competitiveness of their economies, estimating 12 performance indicators. Kazakhstan is in the group of countries with higher levels of development, in which the major role played by factors of efficiency and innovative development.

Among the CIS countries Kazakhstan in the ranking is in second place after Azerbaijan (38th place). Russia ranks 53 rd place, Georgia - 69th, Ukraine - 76th, Moldova - 82nd, Armenia - 85th, Tajikistan - 91st, Kyrgyz Republic - 108th place.

Improvement of Kazakhstan's positions was observed in group performance factors (48, 5). So little progress has been made on the factor of development of the financial market (98; 5) Market efficiency of goods and services (54; 2) and market size (52, 2). In addition, Kazakhstan has improved its rating in competitiveness of companies (91, 3). It should be noted that worsening position of the republic by 8 points to a factor of higher education and training (62, -8) compared to last year. There have also been the weakening of the macroeconomic environment on the factors (27, -4), and technological readiness (61, -4).

Significant progress on such indicators as the basis for competitive advantage (84; 34), availability of venture capital (47; 25), favoritism in decisions by state officials (53; 24) and time required to start a business (62 + 20) should also be noted. The most significant deterioration observed in the cost of agricultural policy (57, -17). Kazakhstan also significantly lost ground on

indicators such as exports, as a percentage of GDP (68, -16), the prevalence of trade barriers (63, -15), irregular payments and bribes (80, -15) and protecting investors (22 - 12).

All countries participating in the rating are allocated to stages of economic development. The criterion for allocation of an indicator is the level of GDP per capita. However, to determine the stage of development of the countries with high dependence on mineral resources, including Kazakhstan, the second criterion is applied, which measures the degree of dependence of the country on the main factors. This criterion is identified by share of exports of raw materials in total exports (goods and services) for the last five years. Countries in which the share of resource exports in total exports is 70% or more, belong to the first category of development (stage development factor).

In 2014-2015 Kazakhstan has located from stage 2 (effective development stage) to stage 3 (innovative development stage). Gradually given greater share of those components that play an increasingly important role in the competitiveness of the country as the economy develops. Components are grouped into three sub-indices, each of which plays a role at a certain stage of economic development: subindex "basic requirements" - 37.7%, subindex "Factors efficiency" - 50,0%, subindex "Factors innovation and complexity" - 12.3%. Competitive advantages of Kazakhstan, according to experts remain labor market efficiency (15th, in 2013 - 15) and the macroeconomic environment (27th, in 2013 - 23).

The weakest position of Kazakhstan demonstrates to factors such as health and primary education (96th, in 2013 - 97), financial market development (98th, in 2013 - 103), the competitiveness of companies (91st, in 2013 - 94) and innovation (85th, in 2013 - 84).

For the rest of the six factors of competitiveness of Kazakhstan: Institutions -57th (in 2013 - 55), the infrastructure - 62 (in 2013 - 62), higher education and vocational training - 62 (in 2013 - 54), goods market efficiency - 54 (in 2013 - 56), technological readiness - 61 (in 2013 - 57) and the size of the market - 52 (in 2013 - 54).

The most dramatic jump occurred on the following parameters: the nature of competitive advantage (84 place against 118 in 2013), the availability of venture capital (47th vs. 72), favoritism in decisions of government officials (53 seats against 77), the number of days to start a business (62 place against 82), the ease of getting credit (43 place against 61), infant mortality (81 seats against 98), the efficiency of taxation for investment (37 th to 54), the quality of port infrastructure (123 vs. 135 place).

Sharp deterioration marked by such indicators as informal payments and bribes (80 place against 65 in 2013), inflation (107 place against 93), the coverage of secondary education (42 to 29 place), transparency of decisions (40 th to 29), the value trade barriers (63 vs. 48 place), FDI and technology transfer (107th versus 93), government procurement of high-tech goods (74th vs. 58).

In today's competitive environment should be taken into account not only macro-economic factors, but also the quality of the workforce and its ability to innovate practically. High level of education is an important engine of the national economy, which (among other factors) should be widely used in the process of transition of the domestic economy to an innovative way and improve its competitiveness.

According to experts of JSC "Economic Research Institute" the most important factors in the growth of competitiveness of Kazakhstan are the increase in the share of private sector in GDP and job creation, innovation, development of policies to support competition in the market,

improvement of the institutional system, productivity growth, attracting domestic investment, expansion of domestic and foreign markets.

The overall average score of Kazakhstan is 4.41 (4.4 in 2013), allowing to stay in the country ranking between Italy (49th) and Costa Rica (51st). The study is based on processing publicly available data and the results of a survey of 14 thousand CEOs in 144 countries.

Three of the most competitive countries in this ranking have undergone minor changes. Thus, the United States changed to 3rd position of Finland. First and second place is still occupied by Switzerland (1) and Singapore (2nd). [Table 1] Russia ranked 53rd place (64th in last year's ranking).

Table 1 – Top countries according to Global Competitiveness Index, 2014.

Countries	2014-2015	2013-2014	Change
Switzerland	1	1	-
Singapore	2	2	-
United States	3	5	+2
Finland	4	3	-1
Germany	5	4	-1
Japan	6	9	+3
Hong Kong	7	7	-
Netherlands	8	8	-
UK	9	10	+1
Sweden	10	6	-4

Among the CIS countries Azerbaijan continues to occupy the leading position (38th). Next in the ranking is Kazakhstan (50th place), Russia (53 place), Ukraine (76th place), Moldova (82 place), Armenia (85 place), Tajikistan (91) and Kyrgyzstan (108th place).

Table 2 shows Kazakhstan's position in the Global Competitiveness Index in 2014-2015.

Table 2- Kazakhstan's position in the Global Competitiveness Index 2014-2015

	2014-2015 (among 144 countries)	2013-2014 (among 148 countries)	Dynamics
Global Competitiveness Index	50	50	-
Institutes	57	55	▼ 2
Infrastructure	62	62	-
Macroeconomic environment	27	23	▼ 4
Higher education and training	62	54	▼ 8
Goods market efficiency	54	56	▲ 2
Labor market efficiency	15	15	-
Development of the financial market	98	103	▲ 5
technological readiness	61	57	▼ 4
size of a market	52	54	▲ 2
Factors of innovation and complexity	89	87	▼ 2
Competitiveness of companies	91	94	▲ 3
Innovations	85	84	▼ 1

A slight loss of positions by 2 points for term "institution" is the result of the deterioration of indicators reflecting the informal payments and bribes (80 place positions -15), wastefulness of government spending (40, -9), burdensome administrative regulation (63, -9) transparency of decision-making in the public sector (40, -11), protecting investors (22, -12). The positive dynamics is observed in terms of: unreasonable expenditure of budgetary funds (4 positions), favoritism in decisions of government officials (24), corporate ethics (8), to protect the interests of minority shareholders (5).

In terms of the term "infrastructure" strong changes have occurred, which in turn did not affect the position of the country on this factor. Despite the low position in the ranking, there is improvement in the quality of port infrastructure (123, 12), but the value of this indicator did not

change (2.7 points in 2014 and in 2013). Kazakhstan is among the top five leaders in the number of mobile subscribers - 180.5 per 100 people. (4th place).

The deterioration of positions term "Macroeconomic environment" affected rising inflation in 2013 - 5.8% compared to 5.1% in 2012 (107, -14). It should be noted increase in the country's credit rating from 57.0 to 60.4, which led to an improvement in position on this indicator (48, 5).

The term "Higher education and training" measures the coverage of secondary and higher education, quality of education and training. Sharp deterioration in positions of this factor on 8 products due to lower secondary school enrollment from 101.9% to 97.7% (42, -13). Despite the fact that the values have not changed in terms of: staff development (-6 products), Internet access in schools (-4 position), there is a decrease of their position, which is associated with an improvement in the values of other countries. Slightly improved respondents' opinions about the quality of the education system with 3.4 points to 3.6 points (76, 12).

By term "goods market efficiency" low growth occurred positions, although in this factor are observed as sharp jumps and downs indicators. For example, respondents noted increase in the intensity of competition (111, 9), a decrease of monopolization of the market (68, 10), a beneficial effect of taxes on work and investment (37, 17), more than improved regulation, encourage foreign direct investment (78, 13), increasing the company's orientation to the consumer (65, 15). Also reduce the number of days to start a business from 19 to 12 significantly affected the performance ratings (62, 20). Nevertheless, the marked increase in respondents encumbrance of Agrarian Policy (57, -17) and increasing trade barriers (63, -15), as well as a statistical indicator associated with the required number of procedures to start a business (57, -10) adversely affected the term and do not give a significant leap up.

The term "Labor Market Efficiency" is the competitive advantage of Kazakhstan, in the dynamics of a few years there has been an annual improvement of positions - from 21 places in the ranking in 2010 to 15 places in the ranking in 2014. Respondents believe that taxes are not strongly suppress the incentive to work (43, 13), the country has significant potential to attract talent (37, 4), and the system of wage setting is flexible (20, 4). However, respondents noted that the wages of senior companies are not strongly dependent on the results of work (16, -7).

Significant growth occurred on the term "development of the financial market." To a large extent increasing factor achieved by increasing the availability of venture capital (47, 25), increase the availability of business to loans (43, 18), more than facilitate the receipt of funds in the stock market (87, 13). However, there is a negative influence and performance. For example, respondents noted a decrease reliability of banks (108, -8) and low competition among providers of financial services, which accordingly affects the high costs of financial services (65, -5).

Another term for which there is a decrease of positions is the "Technological readiness" (61, -4). According to representatives of the business community in the country is low availability of advanced technologies (93, -5), low activity of companies on technology import (90, -12) and foreign direct investment are not the main source of new technologies (107, -14). Positive trend is the number of subscribers of broadband networks - from 9.7 to 11.6 per 100 persons (58, 5).

The term "market size" has 4 indicators, which are calculated on the basis of statistical data. Market size affects performance because large markets allow companies to economies of scale. According to the rating of the current year the index of the size of the domestic market, which is calculated as the sum of GDP and the cost of imported goods and services, less the value of exported goods and services on a scale from 1 to 7 (best value) was 4.0 points and 52 place (+3 position). A slight decrease in the size indicated by the index of the external market, calculated as the value of exported goods and services, from 5.1 points to 4.9 points (49, -5). According to the data the WEF, the share of exports in GDP in 2013 was 39.6%, lower than the previous year (49.4%), and therefore, the position of this indicator fell by 16 points (68th place).

The term "Competitiveness of Companies" is on slightly lower level, despite the increase by 3 points (91 seats). This factor, a significant breakthrough was made in terms of competitive advantage. Thus, respondents note that competitive advantage in international markets are unique products and production processes, rather than the low cost of labor or natural resources, which in turn has raised this figure from 118 to 84 seats (34 positions). Respondents also noted a better distribution of cluster development (116, 10), increased control measures international distribution and marketing of domestic companies (91, 10). At the same time there is a decrease of conformity of production processes modern level (72, -9) and the decline in the quality of suppliers (108, -6).

The term "Innovation", which had a positive trend over several years, in the ranking this year lost 1 position. Respondents noted that public procurement policies significantly promotes innovation (74, -16), weak cooperation between business and universities in the field of research and development (88, -9). Despite the low position in the ranking on the availability of scientists and engineers has been a significant increase in positions 15 points - from 98 to 83 seats. On 9 products improved situation in the country on the activity of companies to invest in R & D (68th place).

The most problematic factors for doing business in Kazakhstan respondents said corruption (16.7%), access to financing (14.6%), inefficient government bureaucracy (8.0%), the tax regime (7.8%). It should be noted that in comparison with the results of last year, the percentage of respondents who indicate low-skilled workers as the most problematic aspects of doing business has declined significantly - 6.8% (in 2013 - 13.3%). [Figure 1]

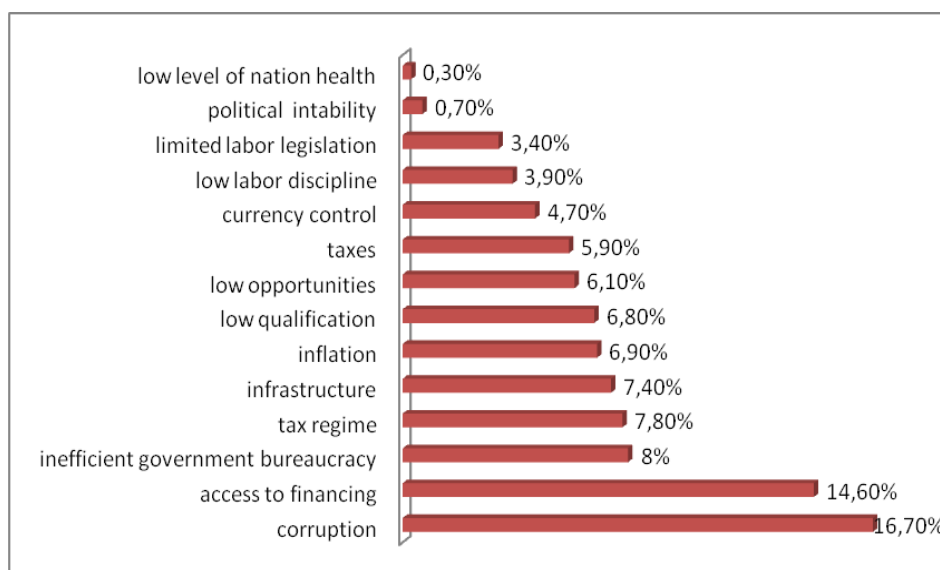

Figure 1- Problematic factors for doing business in Kazakhstan

In today's competitive environment should be taken into account not only macro-economic factors, but also the quality of the workforce and its ability to innovate practically. High level of education is an important engine of the national economy, which (among other factors) should be widely used in the process of transition of the domestic economy to an innovative way and improve its competitiveness.

According to experts of JSC "Economic Research Institute" the most important factors in the growth of competitiveness of Kazakhstan are the increase in the share of private sector in GDP

and job creation, innovation, development of policies to support competition in the market, improvement of the institutional system, productivity growth, attracting FDI and domestic investment, expansion of domestic and foreign markets.

International Innovation Index is calculated in US by the method of the Boston Consulting Group (BCG). BCG index includes six sub-indices:

1. Fiscal Policy;
2. Other policies (education policy, trade policy, regulatory policy in the field of intellectual property, immigration policy, the policy in the field of infra-structure);
3. Innovative environment (public education, quality of the workforce, quality of infrastructure, business environment);
4. R & D results (R & D investment, publications and knowledge transfer, etc.);
5. Business performance (high-tech exports, labor productivity);
6. The impact of innovation on society.

The focus of the BCG model focuses on cash flow organization, which is either sent to conduct operations in a particular business area or arising from such operations.

It is believed that the level of income or expense cash is in a very strong function of the growth of the market and the relative share of the organization in this market. The growth rate of business organizations determines the pace at which the organization will use cash flows.

In the model BCG major commercial objectives of the organization are assumed growth rate of weight and profit. In this set of valid strategic decisions as to how to achieve these goals, limited to four options:

1. Increasing the share of business organization in the market.
2. The struggle to preserve the share of business organization in the market
3. Maximum use of the organization's business position in the market.
4. Exemption from this type of business.

International business school INSEAD, Cornell University, and the World Intellectual Property Organization (WIPO) presented an analytical report “Global Innovation Index 2014”, in which Kazakhstan in terms of innovation has taken 84 place among the 142 countries of the world.

The study carried out in 2007 and currently represents the most comprehensive set of indicators of innovation development in different countries of the world. In 2014, the study covers 143 countries, which together produce 99.5% of world GDP and are home to 95% of the world population.

The Global Innovation Index is composed of 80 different variables that characterize in detail the innovative development of countries at different levels of economic development. The study's authors believe that the success of the economy is linked, as to the presence of the innovative capacity and the conditions for its implementation. Therefore, the index is calculated as a weighted sum of the scores of the two groups of indicators:

- The resources and conditions for innovation (Innovation Input);
- Achieved practical results of the innovation (Innovation Output).

The most innovative countries are Switzerland, the UK and Sweden.

According to the survey in 2014 the Republic of Kazakhstan took 79th place, improving the position by 5 points compared to last year. According to the regional classification of countries in Central and South Asia, Kazakhstan is ranked 2, while between India (76th place) and Bhutan (86th place). The position of Kazakhstan in 2014 is as follows:

Table 3 - The position of Kazakhstan in 2014

	Kazakhstan's state (among 143 countries)	Dynamics	Value indicators	Dynamics
Overall Rating	79	/+5	32,7	/+0,8
Innovative costs	69	0	41,1	/+0,4
Innovative results	101	/+5	24,4	/-0,3
Indicator of efficiency	126	/+8	0,6	/+0,1

Kazakhstan takes 7th place among CIS countries [Table 4] after Moldova, Russia, Belarus, Ukraine, Armenia, Georgia.

Table 4 - The Global Innovation Index 2014 among CIS countries

Rating	Country	Index
43	Moldova	40,7
49	Russia	39,1
58	Belarus	37,1
63	Ukraine	36,3
65	Armenia	36,1
74	Georgia	34,5
79	Kazakhstan	32,8
101	Azerbaijan	29,6
112	Kyrgyzstan	27,8
128	Uzbekistan	25,2
137	Tadjikistan	23,7

When comparing the overall performance of the global index of innovation and the level of GDP per capita in the report are three groups of countries:

- The first group of "innovators leaders" includes countries with high-income countries such as Switzerland, the Scandinavian countries, Singapore, Britain, the Netherlands, Hong Kong, Ireland, the United States, Luxembourg, Canada, New Zealand, Germany, Malta, Israel, Estonia, Belgium, South Korea, France, Japan, Slovenia, Czech Republic and Hungary. These countries have successfully built an innovative ecosystem in which the investment in human capital thrive in fertile and stable innovation infrastructure, which creates favorable conditions for the improvement of knowledge, technology and development creativity.
- The second group of "innovators - students" includes countries with middle-income countries such as Latvia, Malaysia, China, Montenegro, Serbia, Moldova, Jordan, Ukraine, India, Mongolia, Armenia, Georgia, Namibia, Vietnam, Swaziland, Paraguay Ghana and Senegal. From low-income group includes Kenya and Zimbabwe. This group of middle and low income countries show growth of innovative achievements as a result of improving the institutional framework, training the workforce, improving innovation infrastructure, deep integration with global financial and other markets and the development of the business community.
- The third group of "laggards" includes countries characterized by weakness of their innovation systems. This group can be found in both high and middle-income countries.

According to the regional classification of countries in Central and South Asia Kazakhstan took second place, while between India (76th place) and Bhutan (86th). Individual indicators of the Global Innovation Index Republic also showed a positive trend: increased

innovation results (101st place) and performance indicators (126th, +8), and innovation costs remained at the 69th place.

Development of a national system of innovation and support in Kazakhstan in its formative stages, thus explaining the lag behind the leading countries of the world. In the release notes that while in the world there is no specific model of innovative development of the economy, strictly following which the country must come to the socio-economic well-being, but the fundamental factors of economic development is human capital, competitive business infrastructure base and an effective institutional environment that will help achieve practical results in the field of technology and innovation.

In addition, Kazakhstan should strive to improve the efficiency index of innovation, as it shows the country in which innovative ideas are translated into better practical results.

Conclusion

According to the Global Competitiveness Report of the World Economic Forum in 2013-2014, Kazakhstan took the 50th place in the ranking of the most competitive countries in the world. Kazakhstan has located from stage 2 (effective development stage) to stage 3 (innovative development stage). Gradually given greater share of those components that play an increasingly important role in the competitiveness of the country as the economy develops. The most problematic factors for doing business in Kazakhstan respondents said corruption, access to financing, inefficient government bureaucracy, the tax regime.

The most important factors in the growth of competitiveness of Kazakhstan are the increase in the share of private sector in GDP and job creation, innovation, development of policies to support competition in the market, improvement of the institutional system, productivity growth, attracting FDI and domestic investment, expansion of domestic and foreign markets.

In “Global Innovation Index 2014”, Kazakhstan in terms of innovation has taken 84 place among the 142 countries of the world. Thus, despite the fact that because of number of indicators, our country cannot significantly move up in the global ranking, Kazakhstan still has every chance to enter into the global technological elite in the next two decades. Forcing innovation activity will allow Kazakhstan to apply the powerful intellectual potential to change the raw material orientation of the economy and accelerate socio-economic development as a whole.

Reference:

1. The Global Competitiveness Report 2013-2014: Full Data Edition, Switzerland. The World Economic Forum
2. Cornell University, INSEAD, and WIPO (2013): The Global Innovation Index 2013: The Local Dynamics of Innovation, Geneva, Ithaca, and Fontainebleau, p. 487
3. <http://gtmarket.ru/ratings/global-innovation-index>

THE ROLE OF LOGISTIC INDUSTRY IN INNOVATIVE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN**ЛОГИСТИКА ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ОЙНАЙТЫН РӨЛІ**

Gokhan SARI

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN
gokhan.sari @turkuaz.kz, +77018011279**Resume**

The paper analyses the role of logistic industry in innovative development of Kazakhstan. Demand for logistics services is constantly increasing. This is due to increased production of goods and services, the number of enterprises, the steady increase in the consumer sector of the national economy and trading volumes.

The work paper characterizes the modern state and problems of logistic services in the Republic of Kazakhstan and its role in development of Kazakhstan, as well as prospects of development and ways to improve this sector.

Key words: Logistics, Kazakhstan, economic, transport, innovative development.

Introduction

In the economic system of any country transport plays an important role - it is one of the basic sectors, which forms the infrastructure of the economy and provides the interconnection of all its elements. The level of development of the transport system of the state is one of the most important features of technological progress of the country and its civilization.

It is believed that the twenty-first century will be the century of logistics. For this view there is a good reason, as many perceive the structure of logistics as a “panacea” to solve many problems. Perhaps this is too much exaggeration of the role of logistics, but still speaks of the importance of the role of logistics in the economy.

Logistics is a catalyst for industrial development, and its improvement is essential for any country. This process is the pillar upon which to build interstate integration. And Kazakhstan, an active supporter of various integration processes, has an important advantage its geopolitical and economic resources, allows to successfully implement transit potential as the best option land transport links with Europe, Asian countries.

Concept of Logistics

Professor Pavellek and staff of the National Council of US on Materials Management distribution, defining the essence of logistics, focus on the managerial aspects. Logistics, in their opinion, is planning, management and control of the flow of material production and the corresponding information flow, entering the company, processed there and leaving the enterprise.

Many experts studying this area, including French, prefer the economic side of logistics and interpret it as “... a set of different activities in order to obtain the required number of products at a set time and in the prescribed place where there is a specific need of these products with lowest cost”.

Some definitions of logistics reflect both managerial and economic aspects. The most typical in this respect characteristic of logistics, given by professor Pfolem, which links together the planning and control of movement of material assets to reduce the cost of their travel and information support.

Other definitions of logistics emphasize its operational and financial aspects. The logistics interpretation comes from the calculation time of the transaction partners and activities related to the movement and storage of raw materials, semi-finished and finished products in economic circulation after payment of money to the supplier until it receives money for the delivery of the final product to the consumer.

Role of logistics in the innovative development of Kazakhstan

In today's economy of developed countries, logistics is an effective tool in the management of a group of companies, industries, regions and the state in order to optimize flows of goods and reduce the cost of production and sales.

To survive in these circumstances, the company has to adjust its proposal to the required standard of customer required high quality of service, competent staff, first-class facilities with the most modern equipment, convenience throughout.

It should be noted that in today's global environment, logistics plays a key role in the industrial development of the countries. In some countries, the government first had focused on the development of logistics as a major factor stimulating industrial development. In Kazakhstan, this tool can also bring significant economic effect for industrial jerk:

Firstly, it stimulates logistic service of existing and new businesses. This could include acceleration, simplification and reduction in price of domestic traffic at supplying raw material production, delivery of finished goods to the consumer, transportation over long distances in remote areas;

Secondly, it is national expert services, ie logistics, stimulating the involvement of transit through the territory of Kazakhstan;

Thirdly, logistics, promoting investment processes in the economy, ie. . Externalities of logistics, when the foreign partner decides to realization of investment projects in Kazakhstan due to advanced logistics system.

Kazakhstan's economy, which is located in the center of the Eurasian continent between capacious and dynamically developing markets of Europe, East and South-East Asia, largely depends on the efficient use of potentially high transit capacity of the state. Thus, according to area of the republic among the top ten countries in the world, occupying about 2% of the entire globe, 6.1% in Asia.

Currently, the state of the transport and logistics industry in the country cannot be called brilliant. The index of efficiency of logistics systems of the World Bank in 2012 LPI Kazakhstan occupies 86th place. Forecast by the year 2020 to 40th place. LPI is the index of the World Bank, considering the ease of implementation of the supply of goods and the state of trade logistics and trade at the national level. The indicator measures the efficiency of deliveries in international trade.

Today Kazakhstan is the leader among the CIS countries in economic, as well as in the industrial and logistics sector. Every year, consumer markets get stronger and gathering pace, which gives the possibility of further expansion of the companies, access to the world market and as well is of interest to manufacturers. Today's consumers' demand in logistics market ranges, as companies want to minimize their problems with the shipping and prefer logistics operator took over these concerns.

The main priority of Kazakhstan's development today is the development of industrial zones in the territory of which the producers could locate their facilities and fully enjoy a number of advantages.

Kazakhstani firms build market relations, and for their effective functioning needed clarity cooperation of all flows of goods, information linkage of internal and external environment, the rational distribution of goods, interaction of management logistics, transportation, planning flows of raw and finished goods inventory, work in process and final products from its production to its consumption. Thus, logistics solves the problems of development and implementation of integrated management of material and information flows in

the production, transport in the distribution of goods and services for the timely and full satisfaction of the demand in the market.

In-depth knowledge of the market and the ability to skillfully use modern tools of influence on the evolving situation on it are particularly important in a market economy. Business success is not achieved, without knowing the subtleties of condition and prospects of the market; it's most important segments, needs and demands of consumers are within the target market.

In the leading countries with advanced economies, about 93% of the time of the movement of goods from the primary sources of raw materials to the final consumer falls on its movement through the channels and storage. So, the production has only 2% of the total time, transportation - about 5%. In addition, over 20% of GDP in developed economies includes product distribution. Expenditures for the costs of maintaining stocks of raw materials, semi-finished and finished products are about 44%, warehousing and freight forwarding - 16%, long-distance transportation and technology - 23 and 9% , cost of providing the marketing of finished products is 8% .

Logistic systems contribute to the development of integrated functions to coordinate all communications flow processes, with which the company is dealing with the interaction of its internal and external environment. This function is related to the general management and marketing, combines them and creates a common goal. The study of this function also seems to be very relevant, and thus addressed the issue of marketing logistics, which is becoming a key factor in the company's success in the struggle for competitive advantage.

The urgency of the problems of logistics for Kazakhstan in the transition to a market economy is particularly acute. Logistics Development in Kazakhstan requires broad visibility of methods and forms among entrepreneurs and scientists, especially in such a favorable introduction to the principles of the logistics sector, such as transport, which is one of the most important components of the infrastructure of the national economy.

The scope of application of logistics is very extensive in public administration, in various sectors of the economy, in the military sphere. At the present stage it began to form a new logistics system management of economic processes. It is an integral part of the market mechanism and created for the implementation and coordination of interests of all participants in the business and social activities through the most efficient use of material, financial, information and other public resources.

State support for logistic systems should be one of the forms of state regulation of the economy, which is coordinating the economic interests of enterprises and participants of logistic units, the promotion of mutually beneficial relations between them. This requires the creation of new or conversion of existing principles of government, society and business - structures in order to achieve the main objective of logistics - the final results reducing total costs and gaining competitive advantage by streamlining, optimizing economic processes with a high degree of coordination.

In the transport sector the program envisages the development and strengthening of transport links between Kazakhstan and the EU, the creation of conditions for the provision of transport and logistics services for the free movement of passengers, cargo and vehicles on the basis of the unity of the transport infrastructure and processes. We must learn from the experience of European countries in the organization of transport and logistics services.

Experts predict that in 2020 the total volume of transit traffic can reach 40 million. tons. Already transit brings to the economy of Kazakhstan about 500 million USD. According to experts, this is just the beginning. Volumes of freight flows in the direction of China-Europe-Asia grow, so speedy implementation of transit capacity will allow Kazakhstan to minimize the negative effects of the global economic crisis on the economy. The experts emphasize the relevance of the early establishment and adoption of the Law on transit and the importance of the country's modern logistics centers.

In this regard, the Government of Kazakhstan takes a number of problems, which are reflected in policy documents. For example, in the Transport Strategy tasked to forming the optimal transport infrastructure using the principles of logistics, creation of multimodal transport corridors, a network of terminals and logistic centers providing technological interaction between all modes of transport in the organization and implementation of passenger and cargo traffic on the basis of the modified model on the East-West and North-South cooperation; development of the market for transport services.

The implementation of the Transport Strategy and Territorial Development Strategy of Kazakhstan involves the creation of large commercial and logistics hubs, focused on the Central Asian market and providing favorable conditions for the world's producers sell their products in the region, the formation of transport and logistics hubs, focused on customer service the entire Central Asian region.

To create favorable conditions for the development of transit potential of the country and the revival of the Silk Road, passing through the territory of Kazakhstan, is necessary to form a modern logistics infrastructure in key transit points.

The success of transit, including transport and logistics centers in Kazakhstan due to the initial involvement in the project of world transport structures, shippers of China, South-East Asia, Europe, and Russia.

Improvements in Logistic industry

The plans of the Ministry of Transport include the creation of logistics centers, which will be linked to the strategy of development of the transport sector, transport hubs, near the megacities, at the intersection of roads and railways.

Another thing that affects the development of the sphere of the warehouse building is state support for business. Thus, a number of logistics projects will be developed through public-private partnership. This applies, for example, the development of international sea port of Aktau. Aktau seaport is defined as a strategic port controller in the structure of a single transport and logistics system of Central Asian transport-industrial corridor.

The most active development of the Logistics Center in the suburbs of Almaty, where it is planned to create a basic unit of all of logistics of Kazakhstan with a unified system of transport units, warehouses and reception centers, distribution and transshipment of goods. Logistics centers will also develop in the major airports of Kazakhstan. It is desirable to have a road and rail access roads, conveniently located in relation to the city. System needs a systematic approach to the construction of the planned network and multimodality (association of road, rail, water and air transport).

However, this is only the beginning, and in future, we should expect to see in Kazakhstan entire complex combining both storage space for various purposes, as well as the capabilities of all existing routes. Currently in this area we are working on the implementation of the Strategy “3A” - a concept combining into a single system three major transport hubs in Kazakhstan – Astana, Almaty and Aktobe. Individually transport hub covers its part of the republic. Aktobe - West, Almaty South East, and Astana - North. Creating a powerful modern industrial and logistics facilities at these sites in order to improve the quality and dynamics of the turnover in the country, the company “High Tech Logistic” plans to develop a unified logistics network. The emergence of high-quality logistics network that will cover the entire country, will strengthen the status of Kazakhstan as a bridge between Europe and Asia.

In general, the market of transport and logistics services in Kazakhstan today is insufficiently developed. Creating a high-performance network transport and logistics centers is an independent industry breakthrough project.

The Government of Kazakhstan, based on the orders of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, has launched a new project to diversify Kazakhstan's economy through the development of clusters. The emergence of CALM (Central Asian

Logistics Management) due to the establishment and development of the pilot cluster “Transport Logistics”.

The company's services for the first time in Kazakhstan will allow the client to receive a complete package of logistics services, as only it can actually reduce costs and shorten the path to consumer goods. For customers it is important that the goods received, processed, stored and distributed at the request of these goods. This should be a single, integrated system that will keep track of the passage of goods throughout the supply chain. Working with CALM will help the client gain a competitive advantage and strengthen its position in the market.

The main directions of development of the transport system are set out in the State Program.

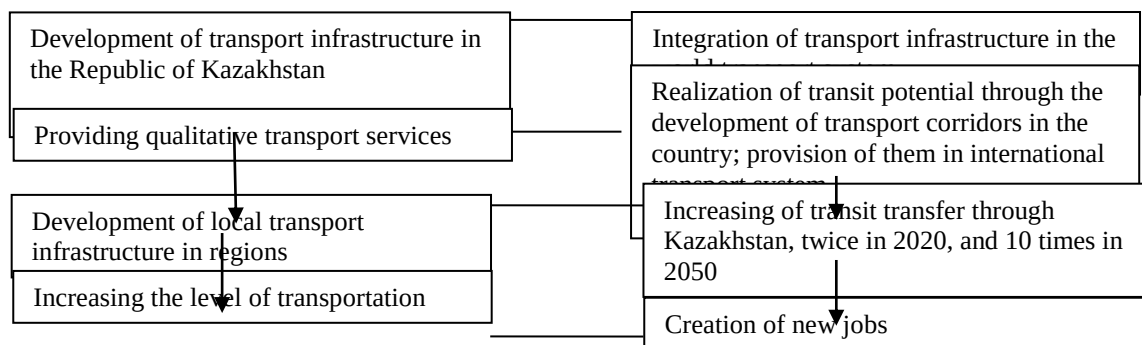

Figure 1 - State program of developing and integration of transport system due to 2020.

There is a need to establish an effective integrated platform that can meet the needs of modern transport and logistics industry in Kazakhstan, which requires openness, international recognition, operational awareness, quick solution of current problems, system strategic issues, access to specialized information analysis, training of qualified specialists, attracting foreign investors the market and improving the logistic climate as a whole. The Republic of Kazakhstan conducted systematic work to improve the quality of transport services. This is primarily reducing transport time, reducing the cost of transportation, optimization of tariffs, cargo safety and, most importantly, the development of qualitative human resource capacity, which aims to ensure the proper functioning of the entire logistics system.

Outside of Kazakhstan there are also formed network of transport and logistics systems, consolidation centers and distribution centers, and transit traffic. Within the framework of the Common Economic Space, one of the key projects is the creation of an integrated transport and logistics companies, whose activities will be to provide the railway administrations of Kazakhstan, Russia and Belarus using integrated services based on the principles of "one window", a single technology, quality standards and price policy and, as a consequence, to coordinate the development of technological parameters of terminal infrastructure corridors. Transport and logistics complex could become one of the drivers of economic growth. The overall effect of the gross value added of the program of development of transport and logistics system for the period up to 2020 will amount to \$ 15 billion, the average effect on GDP growth will be at the level of 1%. To this end, the development of infrastructure will be attracted about 5 trillion tenge.

Conclusion

Demand for logistics services is constantly increasing, and logistic systems contribute to the development of integrated functions to coordinate all communications flow processes, with which the company is dealing with the interaction of its internal and external environment. Transport and logistics complex could become one of the drivers of economic growth. The implementation of the Transport Strategy and Territorial Development Strategy of Kazakhstan involves the creation of large commercial and logistics hubs, focused on the Central Asian market and providing favorable conditions for the world's producers sell their products in the region, the formation of transport and logistics hubs, focused on customer service the entire

Central Asian region. To create favorable conditions for the development of transit potential of the country and the revival of the Silk Road, passing through the territory of Kazakhstan, is necessary to form a modern logistics infrastructure in key transit points.

References:

- 1 Ermakov V. Kazakhstan in the modern world. Almaty. – 2007. 2nd ed. p.21-53.
- 2 Pavellek, Johnsn, Contemporary Logistics. - 2005. Tata Pvt. 3rd edition.- p.381.
- 3 Development and integration of transport and logistics system of Kazakhstan in the global transport system // www.kao-a.kz/ru/news.
- 4 kazlogistics.kz
- 5 Ermakov V. Kazakhstan in the modern world. Almaty. – 2007.
- 6 Urkimbaev, A new era of logistics development in Kazakhstan. - 2012.
- 7 exclusive.kz
- 8 Kazakov, Logistics // Novyi Mir. – 2012. -№ 3. – p. 53-62.
- 9 Nazarbayev N.A. State program of developing and integration of transport system due to 2020. Approved 06.08.2014.
- 10 Kettebekov, soyuzway.com, 2012.

THE USE OF ENTERPRISE RESOURCE PLANNING SYSTEMS IN TRADE AND DISTRIBUTION BUSINESS

САУДА ЖӘНЕ ҮЛЕСТІРУ БИЗНЕСТЕ КӘСІПОРЫН РЕСУРСТАРЫН ЖОСПАРЛАУ ЖҮЙЕЛЕРІН ПАЙДАЛАҢУ

Mehmet ATASAYAN, MSc student

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN

mehmet.atasayan@turkuaz.kz, +77015166666

Resume

This paper analyzes the problems of selecting Enterprise Resource Planning System for trade and distribution business. This paper's results include the following: selection of ERP-solutions is an extremely difficult and complex task that requires a serious examination of the organization and to articulate the requirements for enterprise information system.

Резюме

Бұл мақала және үлестіру бизнесте Кәсіпорын Ресурстарын Жоспарлау жүйесін таңдау проблемаларын талдайды. Бұл жұмыстың нәтижелері ERP-шешімдерін таңдау ұйымның елеулі сараптама қажеттілігі және кәсіпорын ақпараттық жүйесіне қойылатын талаптарды тұжырымдау үшін өте қиын және күрделі міндет болып табылады.

Key words: ERP, selection, trade, distribution, enterprise, software.

Successful business development managers increasingly need to organize the order. The larger the company, the harder it becomes to keep track of all business processes. Companies grow and develop, but the methods of control do not have time for their development. Many large companies have urgent task of improving the efficiency of business processes, reducing costs, optimizing the supply, providing timely management and financial reporting, quality control, and repair. Common practice for solving such problems is to install an ERP system. It's hard to say what should be the scope of the company to begin to consider the need for ERP system. It all depends on the number and complexity of the operations of business - processes. It also depends on how much information to be processed and kept in operational availability. ERP system is one of the fastest growing segments of business computing today (Luo, 2004) and ERPs are one of the most significant business software investments being made in this era (Summer, 2004).

The ERP system is focused on the solution of various economic, financial, industrial, commercial, technological and other problems. The ERP system has many advantages and big portion of today's respected companies use it. But still sometimes there are failures or the system is not efficient and does not justify its cost. One of these reasons is the human factor. The strategies on ERP adoption must address cultural differences and localized strategies (Liang, 2004). The implementation in developing countries face specific difficulties over and above those found in industrialized countries (Kamhawi, 2007) because of difference in sophistication of IT use and cultural and social context.

Specificity of the trade and distribution business: key issues and challenges. Trading companies are companies which work with various products and sell them to consumer or another business. They buy a specialized scope of products, arrange a stock, and deliver these products to end-user (Business Dictionary, 2014).

When speaking about the distribution, it is necessary to keep in mind process consisting not only of the interaction between the parties entered into a distribution agreement itself, but also the interaction of the distributor with counterparties. Consolidation of retail leads to the fact that the

market share of retail chains - hypermarkets and supermarkets - enormously increasing as a consequence of increasing pressure on distributors and manufacturers. Retail network structures now require effective logistics, marketable product and low prices. As a rule, it is possible to direct, directly at retail, bypassing a distribution unit. Therefore, manufacturers seek to maximize control over the entire value chain, organize their branches in the regions and build their own distribution channels and promote their product without resorting to the services of distributors. The share of the latter increasingly have only the storage, processing and delivery of products in retail outlets (Grace, 2010).

Thus, Barro (2008) identified the following current trends that have emerged in the market:

- Companies engaged in wholesale and distribution, gradually expand the list of the functions performed. In addition to the basic functions - the purchase, transport, storage of goods, they are increasingly starting to implement additional functions (provision of after-sales service, consulting clients, etc.) There is a growing distributors of "full function". The number of wholesalers that resells small consignments, on the contrary, decreases.
- Manufacturers are beginning to develop its own distribution channels, reducing the length of the "chain" of supplies to the end user and trying to reduce the number of intermediaries in the chain.
- Company ensuring the quality of the supply by controlling the whole process of supply receive a significant competitive advantage. The function of coordination processes in the supply chain is becoming increasingly important.

An increasing number of companies engaged in wholesale trade, which has their own warehouses, wholesalers, transport, offices and equipment. They make up a significant competition to companies engaged in distribution activities without appropriate infrastructure.

So, it is obvious that the distribution business is complex and multifaceted. One of its distinguishing features is a complicated pricing. Typically, the distribution companies have to operate multiple discount systems for groups of customers, product groups, batch sizes, methods of payment, which must also take into account the current marketing campaigns, cross-discounts, the required level of service, etc. There should be a clear distinction between the authority to adjust the discount, so that they could only do officials.

In the area of distribution personalized approach to clients is very important - this is one of the conditions for successful business development. For example, at one time for a client rapid delivery may be more attractive, in the other - the lowest possible price. Personal attention (counseling, after-sales service and so on.), as practice shows, well worth it, and the customer is willing to pay for it. Aspects upon which the customer relationships build, can be very different: from the database of addresses, phone numbers, contact persons, ending with a history of sales, purchases, contracts, etc.

Frazier (1997) reported that to manage geographically dispersed distribution effectively, companies need a clear built and debugged system of delivery of the goods, a sufficient number of well-functioning distribution centers, tools for precise planning of distribution and demand forecasting, the ability to exercise tight control of costly parts, etc.

Kotler (2009) claim that distribution is the process of making a product available for consumption by a business user, using direct or indirect means with intermediaries.

The problems of selecting ERP-solutions. Selection of ERP-solutions is an extremely difficult and complex task that requires a serious examination of the organization and to articulate the requirements for enterprise information system (Davenport, 1998).

For the ERP system to meet the need of the organization's system, it requires to be evaluated in terms of its functionality and modules relating to the organization objects. ERP encompasses all common functional areas of a business. Typical set of business functions supported by classic ERP system is summarized below based on Cornelison (2000):

- Business planning includes the mission of the organization and the strategies needed to accomplish it.
- Organization performance measurement systems help the organization to identify how well they are doing, to improve and control the organizational processes.
- Decision support helps in the controlling of the internal and external process, which may include optimization, simulation, quantitative and qualitative modeling approaches.
- Sales and marketing include analysis and forecast of the product demand in the business plan.
- Manufacturing includes the functions like inventory management, capacity planning, material resource planning.
- Finance and accounting include accounts payable and receivable, payroll, product costing, general ledger, asset management information systems.
- Human resources include a list of employees, their status within the organization and other information related to them.
- Purchasing includes a supplier, product sourcing, in-bound logistics and materials management systems, and these systems can arrange direct linkage to the external process.
- Logistics help to the outbound logistics management of the organization with control to external customers or other divisions of the same organization such as storehouses. These systems provide linkage to the downstream external process.
- After-sales service is meant. Information related to service parts inventory, like locations, product reliability and other performance measures would be required in this system.

Sarkis and Sundarraj (2000) consolidate the almost all factors mentioned above into single conceptual model. The control factors of the internal process are placed over the different internal process factors. The various internal supply chain factors are composed of the remaining.

Coach (2007) states that companies select ERP system based on three main considerations:

a) Pooling of financial data

When the manager wants to get an idea about the general state of affairs in the company, he can get a lot of versions, and they are all true. Each division maintains its accounting, everyone has an opinion on the contribution to the common cause, and not always easy to understand - marketing costs are sufficient or excessive pay off or not. Using an ERP system easy to handle the data, because the data are united and all units use the same system.

b) Standardization of production processes

Manufacturing companies, especially those with many divisions, geographically remote, located in different countries and on different continents, are aware that individual departments can use different accounting methods, different computer systems, so that the ends do not always agree with the ends. United multicurrency system allows to reduce staff and standardize accounting processes. The development of Internet provides easy access to data from anywhere, the most remote places. In addition, when the production of the final product is split on the production of components in different places, it is equally important to ensure technical compatibility of methods of control, timeliness of shipments of raw materials, intermediates, components.

c) Standardization of information in the frame

ERP system successfully solves the problem of combining data on staff in various departments - personnel recruitment, growth prospects, retraining, etc. With the system facilitates the communication with each employee. In fact, ERP systems are a kind of computer representation of ways of doing business by different companies. Every industry has its own characteristics, so system designers to orient their application in various fields, where their ability to be manifested as possible. That's why consumers from the relevant industries require developers to best fit their needs.

Often happens that companies refuse to ERP system implementation projects when they discover that the program does not support some of the most important business processes. From this perspective, there are two possible ways of further action. First - change the business process so that it matches the application. This is the way of heavy and long-term changes in the business, which, however, often give the company a number of competitive advantages and a good shake staff. The second way - to make changes to the program. Software companies ERP systems will gladly help to change the standard modules as necessary, so that the system is fully consistent with the specifics of business.

The reality is that for one distributor short delivery times can be a strategic goal for another working standards is. it depends on the specifics of a particular market. Nevertheless, there are two fundamental problems relevant for each distribution company that seeks to be the best in its segment:

Finding new opportunities for continuous improvement of supply chains: If the distributor solves the problems of planning and distribution faster, cheaper and more reliable than it can do on your own suppliers and customers, it increases the margin of all participants in the supply chain and provides value to them;

Expand the range of post-sales service: It is not a secret that the profitability of the distribution in its pure form is becoming less attractive. Distributors must use their knowledge of the market to create new competitive advantages on service and maintenance.

Targeted selection of ERP-system lies in the fact to secure benefits of the company. Careful selection of the most suitable for the enterprise system is very important, since the introduction of such a system has a very beneficial effect on the overall level of efficiency and cross-functional collaboration across the enterprise. The company must choose ERP-system, based on pre-defined, predetermined and agreed criteria evaluation systems. The selection process must take place in accordance with the organizational principles and policies of the company until a final decision.

First of all needs and opportunities should be considered. The choice of software for the automation of business is very important decision and should take it only after a series of preparatory activities. Large enterprises with a complex structure, interested in increase of their efficiency, investment attractiveness and implementation cost of several million dollars and the cost of ownership of 3-5% of annual turnover is acceptable for them, should choose the big Western-made software package (Buntova, 2007). The process of selecting ERP-system is now often organized as follows. Based on the business development strategy, there are formulated requirements for selected system. Existing and future business processes to be automated, allowing determining the requirements for functionality. Staff and geography accommodation units allow to formulate the requirements for scalability (Coach, 2007).

Due to the fact that the ERP-system is chosen for at least several years, the cost of its acquisition and implementation is always very important for the company, and the share of unsuccessful implementation projects is still high, a slight increase in cost in the selection process will positively affect the final result. Starting with the common understanding, ERP-systems are needed primarily to large enterprises and holdings with a complex structure to manage financial flows and the availability of production (Davenport, 1998).

Selection of an ERP system. The organizations that want to install ERP system need to know if the selected software is designed to work in various regions and countries. A great selection will allow organization to be able to manage its different operating units with real-time and accurate information. ERP software purchasing is risky and costly process. Therefore, it is very important to make its installation and using successful for an organization. The right selection should be made, and the selected ERP package must be used efficiently (Baki and Cakar, 2005). Moreover, Tanner (2004) argues that right selection of ERP is vital to minimize financial risks and uncertainties which may occur in the organization's structure.

If there was made a poor choice, it can badly affect the entire organization. This points the need for performing right levels of research while choosing the software, and introducing it to the

organization (Neves, 2004). Godla, Bingi and Sharma (2003) note that ERPs could be used as a “common language” between business units and departments of organization. In addition, Baki (2005) assert that selected ERP solution has to support decision-making also. Mabert (2005) argue that if correct ERP solution has been selected, it may be a great decision support instrument that will provide competitive advantage.

Nelson (2001) stress that while choosing the software package, organization should take into account budget, timing and goals that will shape the whole project. Choosing correct ERP system that best suits the organization information processes and needs is very important. Because wrong software won’t fit the organization’s strategic goals.

Baki (2005) recommends the importance of selection criteria while selecting the software package. Functionality, cost, technical aspect, service and support, system reliability, vision, compatibility with other systems should be taken into account.

Most of ERP implementations fail while achieving corporate goals (Nemec and Frey, 1999). According to Pastor (2003), usual life cycle of ERP system has six stages: (1) adoption decision, (2) acquisition, (3) implementation, (4) use and maintenance, (5) evolution and (6) retirement.

Conducting an analysis of requirement in the early stage of the software installation and thoroughly viewing number of software solutions may result in a system that can fit better the requirements and needs of users. Blasis (2002) assert that software projects in the sphere of IT often fail, and ERP installation do not escape this. However, ERP systems implementations do not fail mainly for technical reasons.

To overcome failures and inconsistencies of system, Aladwani (2001) recommends to management of an organization to study the needs of the users and the potential resistance’s causes among them.

Ho and Tai (2004) state that experts and scholars have proposed some explanations of the *implementation failure*. They included: lack of support from upper management, poor resources, lack of promotion, poor integration of strategies of an organization, incorrect choice of tactics.

Factors affecting the implementation process. The factors which are specific to the implementation success of ERP include understanding the organizational cultural change, re-engineering the processes of business, and using business analysts. Bancroft and Seip (2004) provide these important factors for ERP implementation success: support from management, the presence of a champion, good communication with stakeholders, effective project management.

Conclusion

There was researched critical factors for initial ERP installation as well as ongoing ERP implementation success, and identified these factors: project management; monitoring and evaluation of performance; ERP teamwork; effective communication; change management programs and organization culture; support from the management; business plan and good vision; re-engineering of business process with minimum customization; software development; appropriate business and IT systems of legacy.

Implementing ERP systems may be straightforward while organizations are structured simply and operate few locations. But when organizations are geographically dispersed and structurally complex, installation of the ERP has difficult managerial and technical choices. We can see massive organizational effects of ERP systems, nevertheless neither practitioners, nor scholars have yet produced a path of understanding the significance of organization’s integration. An important element of the ERP learning consists of determining the routines for basic business processes. While choosing the software package, organization should take into account budget, timing and goals that will shape the whole project. Choosing correct ERP system that best suits the organization information processes and needs is very important. Because wrong software won’t fit the organization’s strategic goals.

Literature:

1. Fitzgerald, B., Agerfalk, P.J., Slaughter, S. (2009). "Flexible and distributed information systems development: the state of the art and research challenges"; *Information Systems Research*, p.319–329.
2. Bogerd, P., Akkermans, H.A., Van-Wassenhove, L., Yucesanc, E., (2003). "The impact of the ERP on supply chain management"; "European Journal of the Operational Research", p.283–302.
3. Al-Mudimigh, (2007). The role and impact of business process management in enterprise systems implementation. *Business Process Management Journal*, p.867-875
4. Bienstock, C.-C, Sherrell, D., (2008). An expanded model of logistics service quality: Incorporating logistics information technology. p 207-222.
5. Botta-Genoulaz, V., Grabot, B, Millet, P.A., (2005). A survey on the recent research literature on ERP systems in Industry.
6. Bradley, J, (2008). Management based critical success factors in the implementation of Enterprise Resource Planning systems; *International Journal of Accounting Information Systems*, p. 176-202.
7. Chien, S., (2007). Investigating the success of ERP systems: Case studies in three Taiwanese high-tech industries. *Computers in Industry*, p. 783–793
8. Davenport, (1998), Problems of selecting ERP systems.
9. Koh, S., Rajkumar, D., (2008). ERP II: The benefits, involvement and impediments of collaborative information sharing; *International Journal of Production Economics*, p. 245-268.
10. Online Business Dictionnary, (2014).
11. Summer, (2004), ERP: The benefits of Enterprise Resource Planning
12. Sun, Overend,(2005). Achievement assessment for enterprise resource planning system implementations based on critical success factors ; *International Journal of Production Economics*, p. 189-203.
13. Tchokogue, Bareil, Duguay, (2005). The key lessons from the implementation of an ERP. *International Journal of Production Economics*.
14. Zhang, Lee, Huang, Zhang, Huang, (2005). A framework of ERP systems implementation success in China: An empirical study.p. 56-80.

SME IS AN ENGINE IN KAZAKHSTAN'S DEVELOPING ECONOMY

**ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС САЛАСЫНЫҢ, ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ЖЕТЕКШІ РӨЛІ**

Mujdat GULER, MSc student

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN
mguler@turkuaz.kz, +77019333880

Resume

At Kazakhstan's present state of development, small and medium enterprises (SMEs) are becoming a major factor in improving the country's competitiveness in international trade. The development of entrepreneurship in the SME sector contributes to increased employment, increased volumes and a qualitative improvement in domestic production. By the end of 2013, in only Astana, the volume of production in SMEs exceeded \$5.4 billion. Government programs have helped support entrepreneurs in the young country, but there is more to be done to support this crucial economic force.

Резюме

Қазақстан дамуының бүгінгі кезеңінде шағын және орта бизнес (ШОБ) халықаралық саудада елдің бәсеке қабілетін арттырудағы жетекші факторға айналууда. ШОБ секторында кәсіпкерліктің дамуы жұмыспен қамтуды арттыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ отандық өнімнің мөлшері мен сапасын арттырады. 2013 жылдың соңына қарай тек Астана бойынша ШОБ өндіріс көлемі \$5,4 млрд. асқан. Мемлекеттік бағдарламалар жас елдегі кәсіпкерлерге қолдау көрсетуге көмектесті, алайда экономиканың осы маңызды факторын қолдау үшін алдағы кезеңде әлі де көптеген жұмыстарды орындау қажет.

Key words: SME, entrepreneurship, government, economy, Kazakhstan

Definition and characteristics of SME in Kazakhstan

It is widely recognized that at all levels of development of small and medium-sized Enterprises (SME) have significant role to play in economic development in general and in industrial development in particular. SMEs form the backbone of the private sector, make up over 90 percent of enterprises in the world and account for 50 to 60 percent of employment. At this point the significance of legal structure of the country is playing important role. Because successful development of SMEs sector is strongly related with the appropriateness of the policy, legal and regulatory environment in which they operate. This sector needs big support from the government. Many obstacles facing SMEs are exactly related to all overall environment. Policies that are not directly aimed at SMEs often nevertheless have an impact on them and can put them at a disadvantage, making it difficult for them to gain access to the human, technological and financial resources needed to upgrade levels of quality and productivity.

This sector is rapidly developing in Kazakhstan and of course the Government provides many supports to the business people to get their place in this field. For starting business is needed financial, taxation and regulatory supports from the Government at the beginning.

SME is very important key engine in economy of Kazakhstan. As Kazakhstan is the world's largest landlocked country with abundance of resources and very small population of just 17 million educated and skilled people. About 60-70% of the Kazakhstani economy are oil, gas and

mineral based while agriculture industry's share in GDP is just 5% of the country. Due to rich petroleum and mineral resources Kazakhstan successfully attracted over US\$40b investment since 1993. But SME sector was not well developed until 2013. In 2013, the President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbaev, finally switched the gears and make SMEs the driver of the economy. In the meeting of Council of Businessmen and Entrepreneurs they discussed the challenges and opportunities for SME sector under the management of the President. It was disclosed that SME sector accounts for approximately 28% of the labour market with 17.8 shares in GDP growth. But this sector has share around 11-15% in GDP growth in Kazakhstan now. Of course many projects has been started to promote SME and many international organizations, like EBRD are also working closely with Kazakh government to support non-oil sectors and to offer more for the public private partnerships. some of them opened small advisory offices in small towns, and focuses on agriculture, textile, micro financing, and medical equipment.

Kazakhstan's National Statistics Agency considers any company with less than 50 employees a small business and companies with between 50 and 250 people to be medium-sized. The development of the SME sector continues against the background of a gradual stabilization of the economic situation in Kazakhstan on one hand and the increasing influence of external economic factors on the other.

The dynamism of the SME sector and its exposure to changes in the business environment means risk can be high, even for enterprises that generally function well, and the survival rate of new companies is low. A number of problems related to SME development in Kazakhstan emerged over the early years of independence, when the country was forming its sovereign economy, and remain unresolved to this day.

To help rectify these problems, the state has come to play an active role in managing SMEs. From 2009 – 2011, the government conducted several large-scale programs aimed at developing small and medium-sized businesses, and the development of SMEs is at the core of the country's current Kazakhstan 2050 Strategy, which holds improving quality of life in Kazakhstan as one of its main goals. During his most recent state-of-the nation address, President Nursultan Nazarbayev announced that Kazakhstan needs to bring the SME contribution to GDP up to 50 percent by 2050.

He always emphasizes the importance of the development of small and medium sized enterprises (SMEs) and Kazakhstan has implemented many initiatives and schemes to support SMEs in the country. That's why, the President's office is a very strong focusing on getting employment generation in SME activities. For that they have crafted incentive measures for attracting and embedding FDI, including:

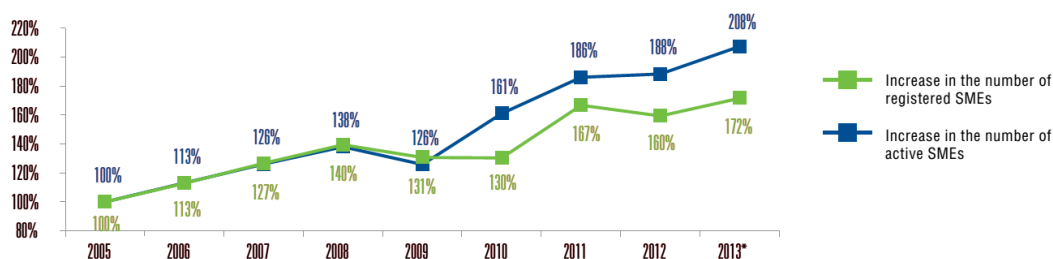
- Supporting network/institutional capacity;
- Organizing supply chains in clusters and generate critical mass to engage more effectively with FDI.

It is very important to emphasize here that the drive engine in this sector is coming by Kazakhstani woman. Women's role in the new economy will promote the partnership between state and business in order to improve the welfare of citizens, as woman are making a significant contribution to the development of social modernization of society by their active participation in economic life of the country.

Analysis of SME sector in Kazakhstan

According to this figure SME is developing quickly in country, but there is difference between registered and active SME in the economy and this difference is improving by the time. Dynamics of changes in the number of registered and active SMEs remained positive in 2013. Therefore, starting from 2010, SME sector has been expanding at the background of the overall economic growth recovery. On the whole, over the last 9 years, the number of registered SMEs increased by 108% and the number of active entities – by 72%.

Figure-1 Registered and Active SME growth dynamics in Kazakhstan 2005-2013

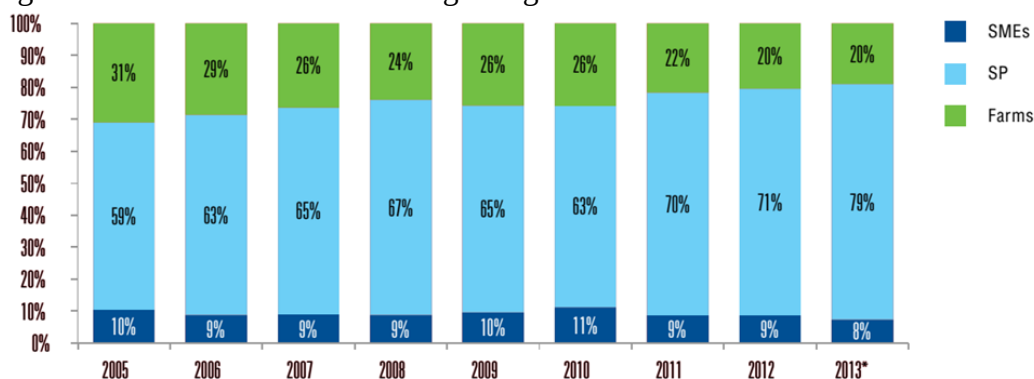

Note: Drawn up based on the data of the RK Statistics Agency (www.stat.gov.kz)
*2013 data is based on the latest information currently available

In absolute terms, the number of SMEs registered by the end of 2013 increased by 799 thousand entities comparing to the number of SMEs in 2005, while the number of active SMEs increased by 364 thousand entities. At that, share of active SMEs in the total number of registered SMEs, dynamics of which remained positive till the end of 2009, first increased from 68% to 71% but later on reduced to 55% in 2010. In accordance with the updated information as of the end of 2013, share of active SMEs in the number of registered SMEs was 58%. So, generally, we can analyze that SME sector is developing positively, despite, some types of the challenges in SME sector and crisis that is impacting the economic development of the country.

There are some legal entities in business organization, like sole proprietorship, SME, and farms. So, according to statistics of 2014 years 1st January, entities conducting business activity without forming a legal entity (unincorporated entities) – sole proprietors, which number was 637,7 thousand or 79% of the total number of active SMEs, predominate in the active SMEs breakdown by the legal forms of organization. Number of farms was 164,4 thousand or 20%, while the number of legal SMEs was 69,4 thousand or 8% of the total number of active SMEs.

Figure-2 SME breakdown according to legal form

Note: Drawn up based on the data of the RK Statistics Agency (www.stat.gov.kz)

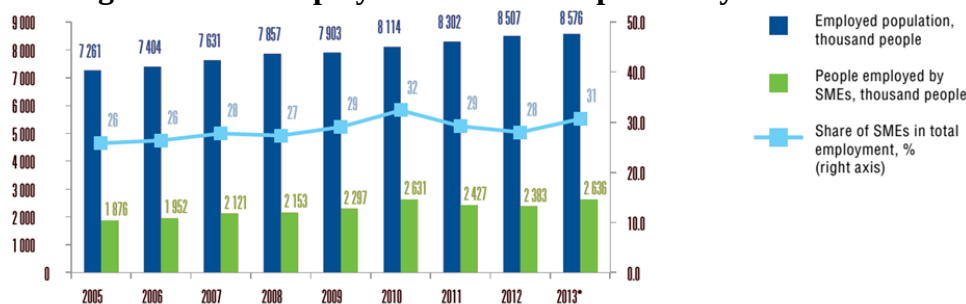
According to this figure, majority of development is shown in sole proprietorship, which is improved from 59% in 2005 years to 79% in 2013 years. Farms has declined its development by 2%, like, 10% in 2005 years and 8% in 2013 years. SMEs also has yield decline in 9 years period of time, which is 31% in 2005 years and 20% in 2013 years. So, totally dominant legal form of SME is sole proprietorship in Kazakhstan.

One of the main functions of SME sector in the economy of Kazakhstan is solving the problem of employment by creating work places. Share of the country's population employed by SMEs made up 31% of the total number of those involved in economic activity in 2013. Dynamics of the given parameter generally looked up over the period of 2005 through 2013: share of population employed by SMEs increased by 5 percentage points comparing to the same parameter of 2005.

In absolute terms, over the period of 9 years, the created work places of SME sector in the country's economy is developing positively, which is in 2005 years 1876 and in 2013 year it is 2636. If analyze the whole economy generally there is no so big problem of unemployment,

number of employed population's dynamics is positive, in 2005 year 7261 and in 2013 year it is 8576.

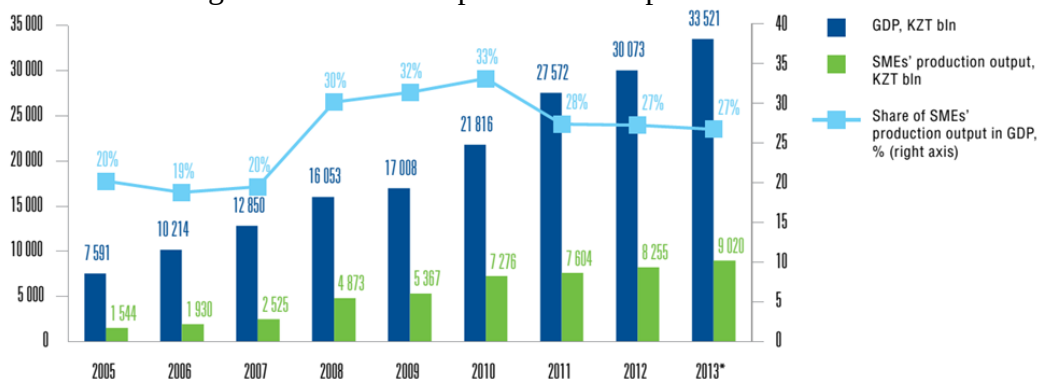
Figure-3 SME employment in RK comparatively with total active population

Note: Drawn up based on the data of the RK Statistics Agency (www.stat.gov.kz)
*2013 data is based on the latest information currently available

The next important function of SME sector in the economy is production output. Expansive growth of the production output happened in 2008 (almost two times as much comparing to the previous year output). That was due to changes in the free enterprise legislation: new criteria of middle-size enterprises identification were introduced resulting in inclusion into that category of a number of businesses previously referred to the large-scale category. So, large enterprises mean large output.

Figure-4 SME sector production output with total GDP of Kazakhstan

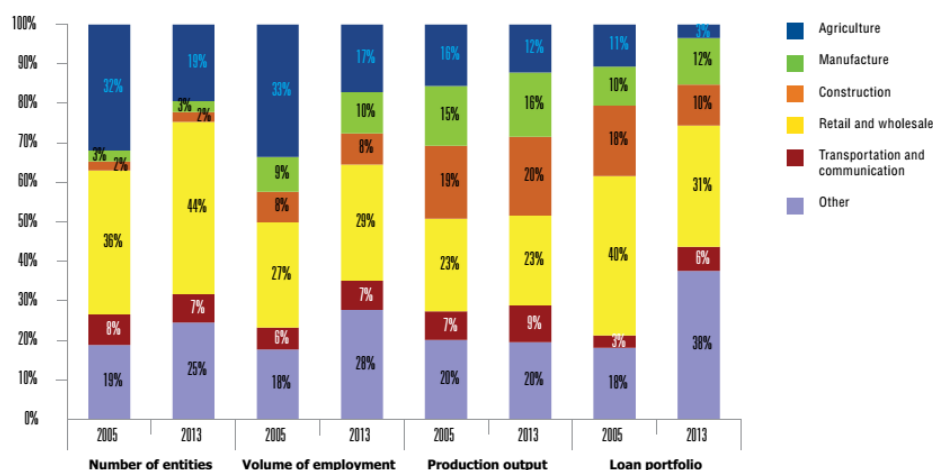

Note: Drawn up based on the data of the RK Statistics Agency (www.stat.gov.kz)
*2013 data is based on the currently available information

Over the last three years, Kazakhstan GDP in real terms has been growing steadily. Thus, in 2011, GDP amounted to KZT 27,572 billion resulting from 7.5% increase. In 2012, GDP increased by 5%, which allowed for achieving the level of KZT 30,073 billion. In 2013, GDP increased by 6% and amounted to KZT 33,521 billion. SME production output in 2013 is estimated to be at the level of KZT 9,020 billion, which makes 27% share of the total GDP. Real increase in the SMEs' production output was 3.3% in 2013. Generally SME's share of production output on GDP of Kazakhstan is positive and between 19%-27%.

Breakdown of SMEs by the sectors of economy is an important indicator of quality of active development of entrepreneurship sector and economy on the whole. Industrial enterprises involved, first of all, in manufacturing industry, ensure diversified development of the national economy.

Figure-5 SME macroeconomic diversification of Kazakhstan

Note: 1. Loan portfolio data is given based on the information about loans to small enterprises.
2. Drawn up based on the data of the RK Statistics Agency (www.stat.gov.kz) and the RK National Bank (www.nationalbank.kz).

Most active SMEs of Kazakhstan carry out its activity in the sphere of retail & wholesale (44%) and in agriculture (19%). At that, comparing to the data of 2005, share of SMEs in the total number of entities involved in retail & wholesale increased by 8%, while in agriculture it reduced by 13%. 7% of active SMEs carry out its activity in the sphere of transportation and communication, 2% – in construction and 3% in industrial sector. Shares of the active SMEs in these three segments of economy remained practically unchanged comparing to 2005. Breakdown of the number of people employed by SMEs by sectors of economy characterizes the role of SMEs in solution of social tasks of ensuring employment of population. The given parameter depends substantially on the number of active SMEs in some sectors of economy or others, which explains the similar proportions in the breakdown by economy sectors – increase in the number of active SMEs solves the employment problem in pro rata manner. Dynamics in the number of people employed by SMEs also tends to reduction as regards share of people involved in the sphere of agriculture in 2013 – reduction by 16% comparing to that parameter of 2005. At that, number of people working for SMEs involved in the spheres of manufacture, transportation and communication increased by 1%, while for those involved in retail & wholesale it increased by 2%.

Analysis of SMEs' production output breakdown by the sectors of economy confirms a positive role of SMEs operating in manufacturing sector. Only 3% of active SMEs carry out its activity in the sphere of manufacture. Production output of these SMEs makes 16% of the total production output of all SMEs. The situation with construction sphere is similar: 2% of active SMEs account for 20% of the total production output of all SMEs. At that, by the end of 2013, share of production output accounted for the SME entities operating in manufacturing activity and construction increased by 1% comparing to 2005. Retail & wholesale SMEs, which make the largest share of the total number of SMEs (44%), accounts for only 23% of the total production output of all SMEs. The situation is similar for the SMEs involved in agriculture that, while making 19% of the total number of SMEs, account only for 12% of the total production output of all SMEs involved in all sectors of economy. SMEs involved in transportation and communication solve the economic task of ensuring GDP growth by means of increase in production output approximately pro rata its number: while making 7% of the total number of SMEs, this sector SMEs account for 9% of the production output of all SMEs involved in all sectors of economy.

Loan portfolio of SME explains public supports for this sector. According to figure, it is worthy of mentioning that the private enterprise entities involved in agriculture, while making 19% of the total number of active SMEs with 17% of employment of total population and 12% of production output of total GDP attracted only 3% of all loans extended by STBs. Construction was the sector attractive for STB lending in 2013: while making 2% of the total number of active SMEs, construction enterprises attracted 10% of all STB extended loans. This resulted from the revival and gradual restoration of the real-estate market. Urbanization of population has increased

demand for this industry, generally in big cities of the country. SMEs involved in retail & wholesale account for the largest share of the STB loans – while making 44% of all SMEs, such entities received 31% of the total number of loans extended by STBs. This trend remains the characteristic feature of the national economy for seven years already.

Finally, as a result of research, we can strongly explain that it is important to develop SME sector to achieve prosperity in economic growth of the country. In our economy this sphere is found as a source of work places and production output, even if, it is secondary driver of economic growth.

References

1. Yelden Sarybay, Small Business: A Driving Force in Kazakhstan's Developing Economy
2. Market research, information, analysis, statistics
3. Statistics agency of RK (www.stat.gov.kz)
4. National Bank of RK (www.nationalbank.kz)
5. JSC "Entrepreneurship Development Fund" Damu. (www.damu.kz or info@fund.kz)
6. Small and Medium sized Enterprises in Economic Development: the UNIDO Experience, Dr. Sarwar Hobohm, (http://www.sesrtcic.org/jecd/jecd_articles/ART00100101-2.pdf)

**PECULARITIES OF ADAPTATION OF INTERNATIONAL ADVERTISING
COMMUNICATION IN CONTEMPORARY CONDITIONS IN KAZAKHSTANI
MARKET**

**ҚАЗАҚСТАН НАРЫҒЫНДА ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРНАМА
БАЙЛАНЫС БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Savas CAGILCI, MSc student

Suleyman Demirel University, Almaty, Kaskelen, KAZAKHSTAN
savas@turkuaz.kz, +77017842253

Resume

The article analyzes the nature and characteristics of the international advertising concept, considering the adaptation of advertising communication as a process. Were characterized advertising activities, which are used by foreign companies in Kazakhstani market.

Резюме

Мақала процесс ретінде жарнамалық байланыс бейімдеуді ескере отырып, халықаралық жарнама тұжырымдамасының сипаттамаларын талдайды. Қазақстан нарығында шетелдік компаниялар пайдаланатын жарнама қызметі сипатталған.

Key words: Promotion, adaptation, advertising, international advertising communication, position, foreign companies.

Introduction

Intensive growth rate of advertising segment of economy has attracted the attention of economists, marketing specialists, investors. This is due to the growth of the commodity market, which is a causal relationship between economic relations with the advertising market. . So the meaning of their promotional activities is to adopt such tactical decisions that would efficiently and optimally solve the problems of demand management, and to ensure the highest level of efficiency solutions of marketing goals within the allocated advertising budget.

In a market economy for the success of its subjects are particularly important in-depth knowledge of the market and the ability to skillfully use modern tools of influence on the evolving situation on it. With proper organization of advertisement it is very effective and contributes to the smooth implementation of the fast production.

If the firm is developing a strategy to advertising campaign, it avoids a lot of mistakes in its implementation and makes such advertising, which is aimed at consumers more precisely than thoughtless and senseless promotions that are sometimes just harm the company. Foreign experience has shown how important the development of the advertising company is, because it stimulates sales and creates an image of the company.

Concept of Advertising

Rowley (1998) defines advertising as “any paid form of promotion of ideas and non-personal presentation, and services or products by any identified sponsor”.

Advertising is also described as a form of marketing communication which is commonly used to persuade an audience (potential customers) to take or continue some action, often with respect to a commercial offering or political or ideological support (Collins English Dictionary).

Zeiffert (2010) had written that “Advertising is a form of the provision of spiritual influence. Advertising seeks to achieve its goals by means of actions aimed at voluntary perception, self-achievement and further cultivation of its proposed goals”. Perception should be voluntary. This is true not only for achieving the goal itself - purchase of any product or selecting a particular party - but also for further recommendations that Zeiffert calls “further culturing”.

Krieg-Sigman (1995) presents four conditions that all advertising activities must conform to. They are: (1) consistency, (2) honesty, (3) simplicity and (4) the selection of media/methods which fit the project. The tools or channels of advertising have been categorized in different ways, and sometimes within the framework of the promotional mix.

Peculiarities of adaptation of international advertising communication in modern conditions

Intensive growth rate of advertising segment of economy has attracted the attention of economists, marketing specialists, investors. This is due to the growth of the commodity market, which is a causal relationship between economic relations with the advertising market. So the meaning of their promotional activities is to adopt such tactical decisions that would efficiently and optimally solve the problems of demand management, and to ensure the highest level of efficiency solutions of marketing goals within the allocated advertising budget.

In general, the theoretical and methodological framework of promotional activities in the world market conditions are sufficiently developed, but activities in Kazakhstan conditions differ from the global environment, and requires a special consideration.

Certainly theoretical and practical experience in foreign advertising contains a lot of useful things that can be recycled and used creatively in Kazakhstan. But significant differences in national characteristics, methods of conducting business advertising, deficiency of the advertising budget from domestic producers to compete with global brands require a special approach to the problems of management of advertising activities. So, this paper characterizes advertising activities, which are used in Kazakhstani market.

In this case, the company should approach this issue from the perspective of an integrated approach that includes an analysis of the situation on the international market, the study of existing marketing communications companies competing, planning and budgeting advertising campaigns, development of advertising appeal, the choice of media advertising, organizing the implementation of advertising in the media, coordination and control over the advertising activity, receiving feedback.

In terms of expansion and differentiation of markets, when the form is submitted and inform the target audience for the product is crucial, actively develop international communication. Those enterprises that operate not only within their own countries, but also have access to international markets, faced with the need to develop its own advertising campaign, because advertising is one of the most important and effective means of communication in the modern marketing. In this case, the company should approach this issue from the perspective of an integrated approach that includes an analysis of the situation on the international market, the study of existing marketing communications companies competing, planning and budgeting advertising campaigns, development of advertising appeal, the choice of media advertising, organizing the implementation of advertising in the media, coordination and control over the advertising activity, receiving feedback.

For the time being marketing is increasingly acquiring the features of micromarketing, that is there is individualization of customers, focus on the individual, rather than a set of consumers, which has some similar features and characteristics. Consequently, special value gets development and implementation of culturally adapted the concept of advertising. Study, understanding and awareness of the characteristics of the consumers that are accessed by the company, provides a strategic competitive advantages that will provide him stability and confidence in the functioning of the international scale.

Despite the existence of various concepts, we can say that at the present time the theoretical issues of international advertising worked poorly. Moreover, it has not yet found an exhaustive answer to the question of what are the specific characteristics of international advertising compared with advertising in local markets.

It is known that the concept of "international marketing communications" is related to the communicative activities of international companies in foreign markets, the aim of which is to make the export product known and attractive to foreign consumers.

As for the fixed assets of international marketing communications, they are in essence no different from the means of communication in the domestic market and consist of five main elements:

- International advertising;
- Sales promotion;
- PR;
- Personal selling;
- Direct marketing.

These five basic tools form a complex called "communication mix". Elements of the main communication tools present in the structure of specific tools and techniques, as participation in fairs and exhibitions, organization of presentations, the conclusion of sponsorship agreements, the formation of corporate identity.

International promotional activities can be defined as the process of communication as a process of organization of sales in foreign markets, as the economic and social process, aimed at promoting products or services that can ensure the creation of foreign consumer a higher customer value, and thus providing a higher standard of its life.

This means that the appearance and the intensive development of international advertising, along with the truth "advertising" factors have contributed to the causes of global economic problems.

The most important of them, in my opinion, are:

- Increase in the production and globalization of markets, which allows companies to standardize international advertising strategies;
- Reduce the cost of packaging and labeling of products, due to the standard approach to the creation of packaging with the information printed in different languages;
- The emergence of a global segment of consumers who place a homogeneous demand for well-known international brands;
- Interpenetration of different cultures, the introduction of a common cultural standards;
- Accelerated development of the global media.

The most pressing problem of international advertising in modern conditions is a choice between the strategies of standardization or adaptation.

Many global companies pursue a strategy of standardization, using the same product name, same design advertisements, the same slogan.

Advertising Standards Strategy aims to:

- Create an international image of the goods;
- Reduce the cost of development and production of advertising;
- Accelerate simultaneous access to the markets of different countries;
- Avoid confusing messages in the case of overlapping media and movement of consumers from one country to another;
- Increase the effectiveness of advertising exposure, since the benefits of a product or service ("promise" of advertising) are equally perceived in any country, and are supported by an identical positioning ("advertising conformism").

Currently particularly evident trend towards convergence of tastes and inclinations of consumers, given the proliferation of "mass culture", for which there are no borders. In this context, first of all, we should talk about such an audience as young people. They are most exposed to global cultural influences which are expressed in a fashion to music, clothes, food, sports and games. Despite the fact that they often belong to different religions. As a rule, they travel abroad a lot, learn foreign languages. If all this is taken into account, it is not surprising that the spread in many countries advertising intended for this category of consumers, apply common approaches.

It can also be found that there is a common approach to advertising of certain categories of products for women and men. This indicates that, although there are significant differences, consumers around the world are becoming more similar to each other, and advertising agencies carefully monitor and control these trends, taking into account it, when developing their advertising campaigns.

The basis for the greater homogeneity of preferences of consumers in different countries in recent years has become a manifestation of the growing popularity in the world of the individual brands. These brands are acknowledged as a symbol of modern life.

Examples include Coca-Cola drinks, Pepsi-Cola, Wrangler jeans and Levi'S, Marlboro cigarettes and Winston, Japanese, American and European cars. Moreover, if a trademark is global, consumers trust it more, since it is believed that it is a product of high technology and high quality.

Despite all the differences, in almost every country you can find a group of consumers that will be common to many countries (Seifullaeva, 2006).

Programming and implementation of international advertising concept may occur in two ways:

- 1) the involvement of local advertising agency (internal management of the agency);
- 2) management of all international promotional activities through advertising agency of the country of origin of the company (external agency).

The first of the above alternatives can create conditions for cultural adaptation, as local specialists have greater competence and knowledge about the features of the market. They can provide objective close to the relevant market data. This allows to create a treatment that is the most complete to meet this goal. In general, it is noted that such agencies are more flexible and creative, as well as innovative thinking. We should take into account the fact that some countries (Canada, Australia, Venezuela) have laws that prohibit advertising, created outside of these countries (Saveleva, 2008).

Should be considered that the activities of the international advertising space may encounter a number of problems, including:

- Advertising ca not reach the target audience;
- Advertising reached its target audience, however, was not necessarily perceived;
- Advertising message was received correctly, but did not lead to the desired action on the part of the target audience;
- Advertising message seen not as an advertiser count on it. There are also a number of potential threats to the enterprise by the language restrictions, the difference in the perception and evaluation of events, different accents and styles of behavior, values and beliefs, cultural differences, etc.

An important position in the implementation of international advertising becomes the use of foreign languages. This is due to such factors that have been detected by researchers:

- 1) The product is perceived more expensive and exclusive, if used vintage name if produce the same product, but under the local name most likely a product will be less popular;
- 2) Some products are associated with certain countries of origin (for example, French cheeses and wines, Swiss chocolate and clocks, scotch, Indian tea, etc.);
- 3) Conscious use of language elements can make an impression on the individual consumer groups (young people, innovators, status of people).

In many cases, the text in a foreign language is used only for the understanding of the idea, the concept of advertising communication. The advertising message is modified depending on the target audience of that to which it is directed. There is a not a literal translation, and meaningful expressions close. These expressions allow to take into account local components, that is the traditional national and social characteristics.

Language plays a very important role in the communication process. It avoids directly, linguistic, cultural and ethnic barriers. Specialists tend to predict a linguistic and ethnic reaction ordinary consumer advertising. Therefore, the translator of advertising appeal should equally be a linguist, psychologist and advertising (Vitushko).

Becomes important understanding of specialists who work in the field of international communications, national culture of those groups of people to which directed advertising appeal. National culture is a set of features, characteristics and traits that are manifested in different aspects of advertising, namely: visual, semantic, conceptual, role. Representatives of one culture share common knowledge and understanding of history, look at its place among the many peoples and countries. Such indicators form perception context with which the advertising appeal reaches its destination. This is to some extent the coding information appropriately, which achieves its goal when decoded and understood by man.

Conclusion

Thus, adaptation of advertising communication is a complicated process that covers different areas of knowledge. Effectiveness of advertising appeal, which shall be sent to the consumer of another country than the country of origin of goods is determined by the best translation of the advertising message, taking into account national peculiarities of the target audience, understanding attitude towards advertising. Also, a large share of success lies in the product, the company, a brand that is offered. Consequently, the development and implementation of an advertising campaign is accompanied by significant risks and challenges. However, the effect that they bring, calculated on an international scale and gives a firm a competitive advantage in a saturated competitive environment.

Literature:

15. Ademola, Owolabi. "Effects of Gender-Role Orientation, Sex of Advert Presenter and Product Type on Advertising Effectiveness". European Journal of Scientific Research. - 2005. 35 (4): p. 437–543.
16. Global marketing Management, 2004, p.8-13
17. Grigoryeva, Monitoring advertising activities in Kazakhstan, //Vestnik Kazgu, 1998, № 8
18. Matt Haig. Brand failures: the truth about the 100 biggest branding mistakes of all time. - Kogan Page Publishers, 2005, p. 208,219, 256-266.
19. Marketing in a new world: Saveleva. – Znaniya, 2008. – 420c. – ISBN 978-966 346-349-0.p.352
20. Poletaeva. Adoption of advertising messages [electronic resource] // http://www.marketing.spb.ru/lib-around/socio/txt_adaptation.htm
21. Seifullaeva. Concept of international advertising //Marketing abroad. – 2006. – № 6.
22. Splendora, "Review of Vestergaard and Schröder, The Language of Advertising in Language in Society,p. 449
23. Vitushko. The language of advertisement: [electronic resource] <http://www.lingvotech.com/perevodreklami>

АУТСОРСИНГ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД ВЕДЕНИЯ БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННЫХ КОМПАНИЯХ КАЗАХСТАНА

Жулдуз САХИЕВА, Магистрант
Гулнар АБДУЛИНА, PhD, доцент

НЭУ им. Т.Рыскулова, Алматы, Казахстан
zhulduz.alm@gmail.com, 87078321015

Резюме

В статье рассмотрены особенности обоснования целесообразности внедрения аутсорсинга в современных компаниях Казахстана.

Аутсорсинг как новая концепция построения бизнеса формирует принципиально новый взгляд на будущее не только отдельных фирм, но и предпринимательства в целом. Успех менеджмента состоит в постоянном совершенствовании компании, гибкости и адаптивности, предпринимательской инициативе и компетенции.

На основе анализа общего состояния современных организации определены преимущества аутсорсинга для казахстанских компаний:

- возможность компании сконцентрироваться на основном бизнесе и при этом передать все вспомогательные бизнес-процессы сторонним организациям;
- снижение издержек, поскольку те же бизнес-процессы обходятся дешевле сторонним организациям, взявшим их на аутсорсинг, чем для тех компаний, у которых данные процессы являются вспомогательными;
- повышение качества - как следствие того, что бизнес-процессы, которые компания передает на аутсорсинг, являются основными для той компании, которая их на аутсорсинг берет, и от качества предоставляемых услуг напрямую зависит выживаемость аутсорсера. Соответственно, такие компании концентрируют все свои усилия именно на основных для себя бизнес-процессах.

Аутсорсинг наиболее привлекателен для компаний, работающих в сфере розничного бизнеса, для которых свойственна высокая маркетинговая активность (программы лояльности), относительно невысокие требования к компетенции персонала, стандартизированные процессы сервиса и невысокие требования к информационным системам и степени их интеграции.

Как один из важных аргументов этой современной тенденции управления кадрами в статье рассмотрено Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана: Стратегия «Казахстан-2050», где особо отмечены следующие моменты в сфере кадровой политики: ключевым условием успеха новой экономической политики должно быть подкреплено за кадрами. Для этого мы должны: во-первых, совершенствовать управленческий ресурс, резервы которого у нас есть. Необходимо внедрять современные инструменты менеджмента и принципы корпоративного управления. Во-вторых, одновременно с этим нам следует извлекать пользу из международного разделения труда, в частности привлекать внешний кадровый ресурс для реализации некоторых задач нашего нового курса через программы аутсорсинга. Мы должны также привлекать лучших иностранных специалистов на открытом рынке и приглашать их работать к нам в страну.

Использование управленческих кадров с обширным международным опытом и знаниями даст двойной эффект: мы не только модернизируем менеджмент нашего производства, но и обучим наши отечественные кадры. Это – новая для нас практика.

Ключевые слова: аутсорсинг, аутсорсер, аутсорсинговый контакт-центр, тенденции, бизнес-организации, внешний кадровый ресурс, управленческий ресурс, модернизация менеджмента, экономический прагматизм, конкурентоспособность, адаптивность, предпринимательская инициатива, компетенция.

В современном мире компании сталкиваются с беспрецедентным давлением со стороны рынка. Выживают и добиваются успеха лишь те организации, которые ведут бизнес наиболее эффективным способом, добиваясь снижения операционных издержек при сохранении высокого качества товаров и услуг. Одной из наиболее современных и успешных бизнес-моделей, позволяющих добиться реальных конкурентных преимуществ, является аутсорсинг, так как аутсорсинг является практической реализацией принципа разделения труда и кооперации [1].

Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев в своем ежегодном «Послании Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаеву Народу Казахстана» Стратегия «Казахстан-2050» особо отметил следующие моменты: «Раздел: Новый политический курс состоявшегося государства. А сейчас я хотел бы дать свое видение основных направлений Стратегии "Казахстан-2050" (в сфере кадровой политики). **Экономическая политика нового курса - всеобъемлющий экономический прагматизм на принципах прибыльности, возврата от инвестиций и конкурентоспособности**

Новая кадровая политика:

Ключевое условие успеха новой экономической политики должно быть подкреплено **кадрами**. Для этого мы должны:

- Совершенствовать **управленческий ресурс**, и резервы для этого у нас есть. Необходимо внедрять современные инструменты менеджмента и принципы корпоративного управления в государственном секторе.
- Одновременно с этим нам следует извлекать пользу из международного разделения труда, в частности привлекать **внешний кадровый ресурс** для реализации некоторых задач нашего нового курса через программы **аутсорсинга**. Мы должны также привлекать **лучших иностранных специалистов** на открытом рынке и приглашать их работать к нам в страну.

Использование управленческих кадров с обширным международным опытом и знаниями даст **двойной эффект**: мы не только модернизируем менеджмент нашего производства, но и обучим наши отечественные кадры. Это – **новая для нас практика**» [2].

Аутсорсинг (outsourcing) дословно переводится с английского языка «внешние ресурсы». Основу данного управленческого метода составляет именно привлечение внешних ресурсов. Определений аутсорсинга довольно много, но суть проста — это передача внешней организации ряда непрофильных функций, необходимых для полноценного функционирования бизнеса. Отличием аутсорсинга является то, что заказчик ставит перед аутсорсером конечные цели, а методы, средства и пути достижения этих целей зависят исключительно от исполнителя. При этом на аутсорсера возлагается и вся ответственность за получение требуемых результатов, что всегда четко прописано в договоре [1].

Аутсорсинг (Outsourcing) - поиск ресурсов во внешней среде организации. Организационное решение о передаче на договорной основе непрофильных функций (процессов, направлений деятельности) сторонним организациям, которые обладают соответствующими техническими и/или управленческими знаниями и средствами в какой-либо области [3].

Аутсорсинг — продукт современных тенденций развития «мировой экономики, противоположных тенденциям монополизации. Это методология адаптации управления организацией к условиям рынка, позволяющая быстро входить в

новый бизнес, используя все имеющиеся возможности внешней среды, а в отдельных случаях и ресурсы конкурентов» [4].

Аутсорсинг как новая концепция построения бизнеса формирует принципиально новый взгляд на будущее не только отдельных фирм, но и предпринимательства в целом. Успех менеджмента состоит в постоянном совершенствовании компании, гибкости и адаптивности, предпринимательской инициативе и компетенции. Конкуренция на открытом рынке, где определяющую роль играют уже не только соотношение цены и качества продукции, а и возможности наилучшего удовлетворения потребностей клиентов, спектр предоставляемых сопутствующих услуг, сокращение времени выхода на рынок новых товаров, обладание интеллектуальной собственностью и другие преимущества компании, заставляет менеджеров использовать новые концепции управления, которые охватывают такие понятия, как всеобщий менеджмент качества (total quality management, TQM), реинжиниринг бизнес-процессов (business process reengineering, BPR), построение рациональных «тонких» структур управления (lean management), «стройное производство» (lean production), управление человеческими ресурсами (human resources management), сокращение (downsizing) и децентрализация (decentralization) [4].

На сегодняшний день в мировой практике существует несколько видов аутсорсинга (Рис 1)

Рис. 1. Виды аутсорсинга

Все современные концепции менеджмента, в конечном счете, направлены на повышение эффективности и конкурентоспособности организации. По мнению Дж.Б.Хейвуда, руководство компаний, по крайней мере крупных, традиционно использует в рамках одного проекта, направленного на повышение эффективности, три элемента [5].

- а) применение современных методов управления;
- б) внедрение информационных технологий;
- в) привлечение консультантов по вопросам управления.

Современные методы управления основаны на последовательном использовании всех доступных методов и приемов, предлагаемых концепциями TQM и BPR. При этом TQM преследует цели улучшения существующих технологических процессов, BPR требует от

компания пересмотра и такой реорганизации функций, которая привела бы их в соответствие с требованиями клиентов. Применение новых информационных технологий, в том числе систем планирования ресурсов и управления предприятием (enterprise resource planning, ERP), обеспечивает снижение издержек обслуживания бизнес-процессов. Преобразования, которым подвергается компания в процессе внедрения доступных инструментов повышения эффективности и конкурентоспособности, осуществляются в рамках отдельных проектов, для разработки и реализации которых приглашаются квалифицированные специалисты. Мнение специалистов-консультантов чрезвычайно важно для компании еще и потому, что профессиональный «взгляд со стороны» позволяет выявить реальные потребности клиентов компании [6].

По мнению Роберта Монзки (Robert M. Monczka) из Мичиганского университета, существует семь перспективных тенденций, влияющих на стратегию введения аутсорсинга (табл. 1).

Процессы экономической глобализации, затронувшие все без исключения национальные экономики, во многом определяют решение проблемы «производить или покупать?» в отношении выбора источника поставок. При правильном использовании международные, или глобальные, источники поставок (international sourcing, или global sourcing) становятся мощным оружием в конкурентной борьбе.

Таблица 1. Тенденции, влияющие на стратегию введения аутсорсинга

№ п/п	Тенденция	Стратегия
1	Глобализация	Интеграция стратегии обеспечения/обслуживания клиента Совместное с ключевыми поставщиками поддержание конкурентоспособности в вопросах качества, стоимости, доставки, времени и т. д. Модификация структуры/каналов снабженческой базы
2	Информационные технологии	Глобальная стратегическая цепь Связь с важными поставщиками с помощью электронных средств связи
3	Учет требований внешнего клиента	Интеграция базы снабжения в цепь снабжения внешнего клиента
4	Технология процесса / производства	Союзы стратегических поставщиков с ведущими в отрасли поставщиками технологий
5	Возрастание сложности работы	Необходимость создания обширной базы обеспечения/стратегий поиска источника и точных критериев оценки эффективности относительно стратегических целей
6	Юридические вопросы / защита окружающей среды	Решение вопросов защиты окружающей среды наряду с вопросами снабжения
7	Пересмотр / модификация	Пересмотр внешних процессов Модификация устаревших моделей использования внешних источников снабжения

Примечание. Использованы данные работы [7].

Уже сейчас некоторые функции, такие как транспортные, таможенные, рекламные, бухгалтерские в большом объеме передаются на аутсорсинг. Но все же аутсорсинг еще довольно слабо развит, либо существует в плоскости отдельных программистов или системных администраторов, обслуживающих небольшие компании, которые не могут позволить себе содержание в штате таких специалистов.

Как нам кажется, для того, чтобы аутсорсинг получил в Казахстане развитие среди средних и крупных компаний, необходимо: обеспечить присутствие достаточного количества компаний, способных качественно и в полном объеме выполнять бизнес-процессы заказчиков; проводить активную разъяснительную деятельность среди потенциальных клиентов [3].

Определенный интерес представляет изучение эволюции современной организации, называемой переходом от модели OEM (original equipment manufacturer — производитель продукции собственной марки) к модели VBO (vehicle brand owner — владелец торговой марки или бренда).

В сфере производства высокотехнологичной продукции традиционно реализуется цепочка: ODM (original design manufacturer — разработчик изделия и/или дизайна) — OEM (original equipment manufacturer — производитель изделия, имеющий торговую марку или бренд) — CEM (contract equipment manufacturer — контрактный производитель, производящий изделие под торговой маркой заказчика OEM) [4].

Технологически замкнутая компания (или холдинг), построенная с использованием традиционных моделей и концепций менеджмента, ориентирована на «рынок производителя». В свою очередь, VBO-компания нацелена на «рынок потребителя» и целиком специализируется на управлении продажами, разработке новых продуктов, управлении ноу-хау и инновациями, развитии интеллектуального капитала. Производство же построено на основе размещения заказов у внешних организаций, т.е. на основе производственного аутсорсинга (Рис 2. Модель эволюции современной организации).

Главные принципы аутсорсинга:

- «оставляю себе только то, что могу делать лучше других, передаю внешнему исполнителю то, что он делает лучше других»;
- сделать организацию более конкурентоспособной путем сохранения фокуса на ключевой компетенции;
- достичь снижения себестоимости и эффективности;
- получить доступа к специальным ресурсам или возможностям;
- простимулировать предпринимательство в небольших организациях [1]

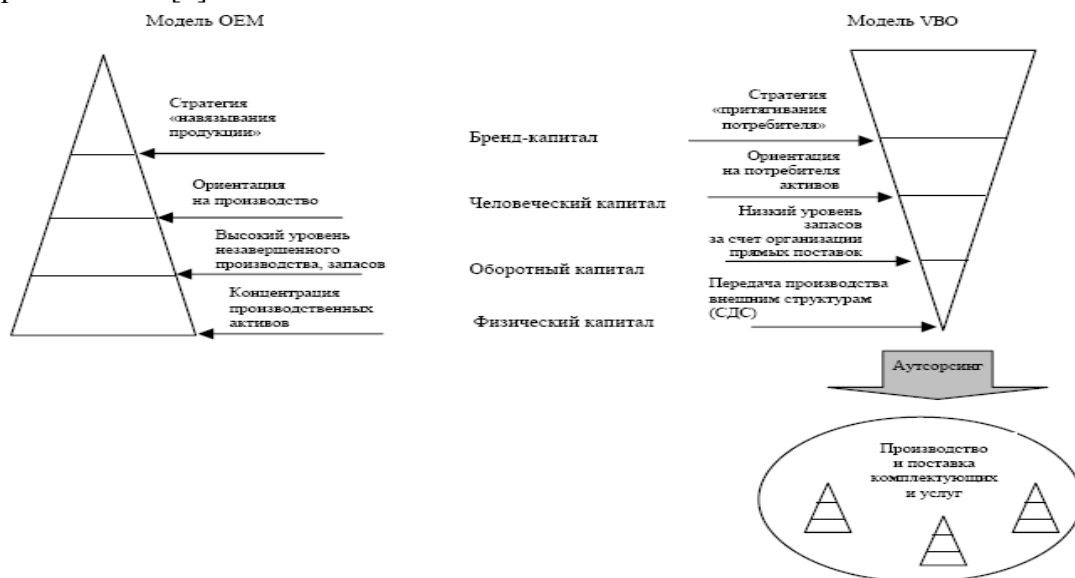

Рисунок. Модель эволюции современной организации (данные работы [1; 56])

Аутсорсинг как эффективный способ ведения бизнеса для казахстанских компаний дает такие очевидные преимущества, как:

- возможность компании сконцентрироваться на основном бизнесе и при этом передать все вспомогательные бизнес-процессы сторонним организациям;

- снижение издержек (т.к. имеет место *economy of scale*, т.е. экономия за счет масштабов), поскольку те же бизнес-процессы обходятся дешевле сторонним организациям, взявшим их на аутсорсинг, чем для тех компаний, у которых данные процессы являются вспомогательными (хотя в некоторых случаях расходы для клиента могут остаться на том же уровне или даже вырасти);
- повышение качества - как следствие того, что бизнес-процессы, которые компания передает на аутсорсинг, являются основными для той компании, которая их на аутсорсинг берет, и от качества предоставляемых услуг напрямую зависит выживаемость аутсорсера. Соответственно, такие компании концентрируют все свои усилия именно на основных для себя бизнес-процессах.

Аутсорсинг хорош, когда маркетинговая активность компании стабильно очень высока, компания регулярно проводит рекламные и маркетинговые кампании, неотъемлемой составляющей которых являются горячие линии, опросы, актуализация баз данных, продажи по телефону, то есть функции, в качестве и эффективности исполнения которых равных аутсорсинговому контакту нет.

Аутсорсинг наиболее привлекателен для компаний, работающих в сфере розничного бизнеса, для которых свойственна высокая маркетинговая активность (программы лояльности), относительно невысокие требования к компетенции персонала, стандартизированные процессы сервиса и невысокие требования к информационным системам и степени их интеграции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Г.Я.Кокушева. Развитие аутсорсинга и его внедрение на предприятиях Казахстана. Вестник КарГУ, Караганда, 2010г.
2. «Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана» Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства. Астана. Акorda 2012г
3. Решение Совета глав правительств СНГ "О Межгосударственной программе инновационного сотрудничества государств-участников СНГ на период до 2020 года" Принято в г. Санкт-Петербурге, Россия, 18.10.2011г.
4. Аникин Б.А., Рудая И.Л. Аутсорсинг и аутстаффинг: высокие технологии менеджмента: Учебное пособие. — М.: ИНФРА-М, 2009г.
5. Хейвуд Дж.Б. Аутсорсинг: в поисках конкурентных преимуществ: Перевод с англ. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2002г.
6. В.И.Герасимчук. Аутсорсинг и современные концепции менеджмента. Вестник КарГУ 2012г.
7. Monczha R.M. Purchasing 2000: Building the Infrastructure. NAPM Annual international Purchasing and Materials Managements Conference Proceedings, 1994.

ПОСТ-КЕҢЕСТІК
ОРТА АЗИЯНЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

CONTEMPORARY
ISSUES
OF POST-COMMUNIST
CENTRAL ASIA

DISAPPOINTMENTS AND OPPORTUNITIES IN KAZAKHSTAN-TURKEY CULTURAL RELATIONS

ҚАЗАҚСТАН-ТҮРКИЯ МӘДЕНИ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ТҮҢІЛҮДЕН ЖӘНЕ МҮМКІНДІКТЕР

Serdar YILMAZ, PhD Candidate

Istanbul Arel University, Department of International Relations, Istanbul, Turkey
serdaryilmaz@arel.edu.tr, +902128256700-1177

Resume

The aim of this study is to evaluate and reveal the disappointments and opportunities for the development of major projects set forth in the cultural relations between Kazakhstan and Turkey. This study will only be focusing on the disappointments and the opportunities by considering The Turkish Model, Great Student Project, Hodja Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh

Резюме

*Осы зерттеудің мақсаты Қазақстан мен Түркия арасындағы мәдени қарым-қатынастардағы баяндалған ірі жобаларды дамыту үшін көңіл қалдыратын мен мүмкіндіктерін бағалау және ашып көрсету болып табылады. Бұл зерттеу тек түрік моделі, Ұлы Студенттік жобасы Қожа Ахмет Ясауи халықаралық қазақ-түрік университеті және ТРТ Әуездің телеарнаһы қарау арқылы ТҮҢІЛҮДЕН мен мүмкіндіктері туралы фокустау болады.
University and TRT Avaz TV channel.*

Key Words: Kazakhstan, Turkey, Cultural Relations, Disappointments, Opportunities

1) Introduction

Even though a 24-year period, the time passed since Turkey's recognition of the independence of Kazakhstan (December 16, 1991), is not a long duration for the world history, it is a significant period of time for a state like Kazakhstan that is young and sovereign and that wishes to demonstrate its identity in both domestic and foreign policy and that wishes to be recognised. Kazakhstan has experienced serious problems in national structuring, gaining an international legal status for the demarcation of the borders, stating the long-term strategies as a new and independent state, in determining the economic structure and the security concept of the country, in holding together the ethnic diversity in the country in peace, in determining national interests and in observing social and class balance. It is located in a region where it is squeezed between Russia's grizzly bear and China's dragon and which is the focal point of America's conflicts. Therefore, Kazakhstan has been forced to pursue a stable foreign policy in order to protect the security of its borders and its independence. The understanding called multi vectoral in the literature has been in place as a necessity of this location.

2) Aims and Method

In the first period when independence was gained and there was a complex process, Turkey's importance for Kazakhstan was not always the same and it progressed at different levels in different periods. With the end of the bipolar world order, the unipolar world system encouraged the new worldwide order that adopted the free-market economy, changed military and economic balances, and encouraged participatory democracy and put emphasis on cultural values. Rather than addressing the cultural relations between the two countries in the broadest sense, the study will focus on the disappointments experienced in these relations and the resulting opportunities; the Turkish Model, the Great Student Project, Hodja Ahmet Yesevi Kazakh-Turkish University and TRT Avaz TV Channel. In this sense, the scope of the research has been kept narrow, the

emphasis has been put on the books, articles, internet articles written in Turkish and English and the interviews held during the field study the author carried out in Kazakhstan from March to July in 2014. The hypothesis of the study is as follows: Most of the projects carried out by Turkey in order to develop the cultural relations between Turkey and Kazakhstan have not yielded the desired results.

3) Theoretical Framework

It can be stated that there are many theoretical approaches such as realist, liberal and constructivist theories to explain the relations between foreign policy and culture. This study is based on the utilitarian liberal approach and according to this theory, the foreign policy of a country is determined by the civic actors who are able to set priorities for their interests rather than the structure of the international system. However, the utilitarian liberal approach contrary to other liberal IR-theories, gives the priority to the actors and to the link between their interests. In this theory, the rational actors do try to maximize their benefits in order to realise their aims and they choose the best options which enable them to get most benefits with minimum loss. The most important benefits and interests for all actors are directed at guaranteeing their right to live. This refers in reality to the material benefits that are realised by increasing salaries or extending authority in decision-making processes. Therefore all societal actors are driven by two devices of benefits that are power and plenty (Freund & Rittberger, 2001: 69-72). After Kazakhstan became independent, the ruling elites of the country embarked on demonstrating that different cultures and different ideas can live together in peace. In this sense, especially Nazarbayev has always advocated the importance of revealing the two countries' common culture and establishing cultural links between Kazakhstan and Turkey (<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/10/20101005-1-1.pdf>).

4) The Turkish Model

Relations between the two states showed great improvement as a result of the mutual visits of the heads of state. While the Turks living in other countries were not on the agenda in Turkey before the dissolution of the Soviet Union, with the independence, it was claimed by Nazarbayev that the 21st century would be the century of the Turks and a Turkish world stretching from the Adriatic to the Great Wall of China was being highlighted. Kazakhstan was content with the support of Turkey with which Kazakhstan shared a cultural and historical past and it declared that it looked to Turkey in order to bring together the people under a common denominator (Bal, 2001: 24). Turkey found support from people living in Turkey with the emphasis on Turkishness. This was supported by the Western world, and especially by the USA.

In the USA's point of view, the power vacuum emerged with the dissolution of the Soviet Union could be bridged by a country like Turkey that is Sunni Muslim but also secular, democratic and pro-Western. The problem was what kind of a model would be used and there were two different models: Turkish and Iranian models. The Western powers favoured the Turkish model. For example, in 1990, Graham Fuller stated that a Turkish Peoples Union will be born in a way in Central Asia and Azerbaijan. He argued that Turkey would play a crucial role in that development. The then-president of the America, George Bush, showed Turkey as a secular and democratic state for the countries in the region (Bal, 2000: 206). In 1992, the Secretary General of the NATO, Manfred Wörner, specified that they attached importance to Turkey as they did not want the Islamic fundamentalists to get stronger in the region (Raşid, 1996: 246). Visiting the region after former USSR countries became independence, US Secretary of State James Baker expressed that the regional countries had to take example of the secular Turkey in their internal and external strategies to be formed (Hunter, 1996: 157-159).

For example, İslam Kerimov, the president of Uzbekistan with which the relations are strained today, stated that there were a lot his country would learn from Turkey and Kyrgyzstan President Askar Akayev expressed that Turkey was guiding the Central Asian republics and Nazarbayev stated that the 21st century would be the century of the Turks and thus, they expressed their initial support to this model (Demir, 2003: 171). According to Satpayev (2001: 113-126), these

states did not even show any reaction in terms of their own political and economic interests in the international arena when Turkey supported the idea of the great Turkism stretching from the Adriatic to the Great Wall of China.

The late president of Turkey, TurgutÖzal, paid utmost importance to the Turkish model discourse and on this occasion, there emerged an axis expansion in Turkish foreign policy. It was strongly emphasized that Turkey was a bridge between the West and East, the relations to be established with the Turkic states would provide advantages in relations with the European Union (EU) and the USA and for this reason, Turkey would play a key role for the important actors intending to come to the region thanks to its historical, linguistic, religious and cultural kinship. There emerged a new market for Turkey in terms of an economic point of view, Turkish businessmen were the first to go the region and especially the foreign investors could come to the region and established companies under the leadership of the Turkish entrepreneurs (Yılmaz, 2014: 28-40). So, with the Turkish model, Turkey would evaluate the fact that the region was rich in gas and oil and maybe through this model, it would be able to deliver the regional energy resources to the Western markets.

Then what was the reason for this model to fall off the agenda two years after its introduction? What is the reason of the disappointment that is the subject of this study?

The Turkish model was providing a state model based on a secular system, adopting the liberal democracy and free market economy. However, why the leaders of these countries adopted centralist and authoritarian management approaches and turning their authorities into a determining position contrary to this model have not been understood by Turkey. Rather than identifying the dynamics and structural characteristics of the region, Turkey tried to have its own values adopted in an unplanned manner. Turkey assumed that the historical connections, linguistic and cultural proximity would offer advantages and in parallel with this, it would be the determining force of the region.

With the dissolution of the USSR, the overly optimistic approach of the Turkish statesmen spread to the bureaucracy and as a result, no specific policy towards the region was produced. Not taking into account the sensitivities of the region, the statesmen at the helm of the Turkish foreign policy turned a blind eye to the potential options for the region just relying on the political and emotional discourses. Reflecting the Turkish model as a political discourse just like a domestic issue rather than presenting it as a state model had an adverse impact on the Central Asian Turkish states. The perception of the Turkish model as a new custodian and Turkey's failure to express that it saw the countries in the region as equal and equivalent partners rather than being a custodian were criticized by especially Kerimov and Nazarbayev (Yılmaz, 1996: 165-166). For example, issue of Turkish union, which started to be talked about in that period, is told by Ahmet Dağduran as follows and this anecdote is an evidence that the Turkish statesmen did not take into account the sensitivities of the region (Yılmaz, 2014).

“When Özal offered to establish a Turkish Union at a meeting, all the leaders responded by saying “OK, Let's establish it!”. But Nazarbayev raised objection to this. Özal asked why you did not want it. Nazarbayev said that: “We are not a completely independent country now; we do not have a currency of our own. We depend on other countries to sell our oil and we are now weak. We do not have banking, insurance, government ministries and municipal systems. We must establish them first. If the Turkish Union was established today, it would be born dead. We must discuss this after we get stronger.”

5) The Great Student Project

Up until the process of the independence of Kazakhstan, Turkey was careful to carry out all the relations with this country over Moscow (central) but it gradually started to direct its focus from the central to Kazakhstan. And the culture ministers of both countries came together in Almaty in October 1992 and they signed a range of agreements not only on culture but also on education, transportation and tourism (Head Council of Education and Morality, 1993). As a requirement of

these agreements, Great Student Project was initiated in order to establish a brotherhood bridge and ensure cultural unity by teaching Turkish and the Turkish culture. It was not limited to Kazakhstan; it was for all the Turkic states that gained their independence in that period.

Essentially thought as an education policy, this project played a key role in the development of the cultural relations between the two countries. According to Türk (2014:137) the main objectives of the great student project: To develop the existing relations between the Turkic world and Turkey and establish an eternal friendship bridge. To bring up a new generation that is friendly towards Turkey and to increase the cultural relations through this young generation. To meet the need for trained manpower to expand the Turkish education.

The Great Student Project remained to be called with the same name between 1992 and 2012 and it was attached to the Department Turks Abroad and Related Communities in the aftermath of 2012 and it was renamed as Türkiye Scholarships. While the undergraduate students were paid 195 TL, the graduate students 220 TL in 2009, significant improvements were made and it was increased to 550 TL for the undergraduate students, 800 TL for the graduate students, 1.100 TL for doctorate students and 2.000 TL for researchers (<http://www.turkiyeburslari.gov.tr/index.php/tr/turkiye-burslari/burs-olanaklari>). Initially thought for the Turkic states, the program was later broadened to cover the Balkans, Middle East and Africa. When it was first started in 1992-1993, 10.000 scholarships were given including 7.000 for higher education and 3.000 for the secondary education. 23.000 students were paid scholarship as of the end of 2012 but 5.019 of these students were able to graduate. By 2008, the number of graduates increased to 7.300. As of the end of 2012, more than 43.000 students took the scholarship but the number of graduates remained 10.500 in total (Türk, 2014: 135-140).

As of the end of 2013, the number of Kazakh students who benefited from this project and got educated in Turkey is 518 and up to now, a total of 1.050 Kazakh students have been graduated (www.meb.gov.tr/bakan-avci-kazakistanin-ankara-buyukelcisi-tuymebayevi-kabul-etti/haber/6494). That's to say, the rate of graduation is lower for the Kazakh students. As can be seen, one fourth of the students could graduate between 1992 and 2012. Students living adjustment problems to the country and the education system, their failure to overcome these problems due to the insufficient level of language and the inadequacy of the scholarship fee can be shown as the leading causes. A number of committees were established within the Turkish Higher Education Council in order to ensure the sustainability and quality of the project in Turkey. One of the reasons of the disappointments, the subject of this paper, is that the "committee could not maintain the relation with the graduated students", which is one of the duties of the committee (HEC, 2000: 125). Yıldırım (Interview: 2014) expresses the disappointment as such:

"We held an alumni meeting for the students educated in Turkey in the residence of our Ambassador last year. What is wrong with this? For example, the Russians collect the people educated in Moscow and carryout such things. We tried to do the same thing. We (YunusEmre Turkish Cultural Centre) carried out the meeting and about 250 graduates turned up but we spoke to at least one thousand people. Most of them stated they were not graduated. They asked why we asked them these questions and most of the graduates did not even say they graduated from universities in Turkey. They do not have any problem if they work at the private sector but if they work at a public institution, they shun away. As a matter of fact, we believe that these are the people we can establish connections but they hold back. The fact they are graduated from the Turkish universities, and they shun away from disclosing this is not Turkey's problem; however, it impacts the foreign policy of Kazakhstan towards Turkey."

The best way to use the students graduated from Turkey is that Turkey has to prepare such teaching materials for Central Asian students so that when they return to their countries they will

be willing to introduce themselves to the Turkish official in the region. Not only teaching Turkish but also teaching Turkey must be realized strategically.

6) Ahmet Yesevi Turkish-Kazakh International University

In order to develop the city of Turkistan in Kazakhstan, its foundation was laid on June 6, 1991 and as the Turkistan State University, it was turned into a university owned by both of the states with the "Cooperation Agreement in the Fields of Education, Science, Culture and Sports." It gained its current name with a new agreement on the October 31st of the same year. The objective of the establishment of the university is to revive Turkistan, an ancient science and culture centre, and to establish a strong bridge shaping the future of scientific and cultural relations among the Turkish states and communities. As required by its Regulations, the rector is appointed by Kazakhstan and the deputy rector by Turkey. It has 11 faculties, one college, 2 Centres and 6 Research Institutes. The Rectorate is in Kazakhstan and the Presidency the Board of Trustees is in Ankara. About 10 thousand students are educated in the Ahmet Yesevi University, 4,600 of them from Turkey and 1,000 from the Turkic states and communities other than Kazakhstan and more than 900 academic staff work at the university (Ayu Katalog, 2014: 6-16).

Even though the existence of this university is related to the education between the two countries, judging from the broader framework, it can be thought that it serves a lot to the development of the cultural relations.

The fact that the Turkish and Kazakh students educated at this university learn the language and culture of both of the countries and convey them to the people around them and take on significant positions in ruling their countries is quite effective in the development of the cultural relations. Acting on the idea that the cooperation between the two countries will bring friendship and fraternity between the peoples, a large segment of the community that acts on the pure nationalistic feelings does not raise any criticism as regards the current status of the university, geographical conditions and the investments (webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/10/28/363659.asp). I wonder to what degree this university fulfils its obligations as stated by Atatürk: "we must trace back our roots and we must be integrated in our history interrupted by the events." Such questions are not asked: Is it really an international university? Does it address the whole of Kazakhstan? As a matter of fact, most of the students come from the villages of the city of Turkistan; the number of international students is low and thus, the level and efficiency of the school is low (<http://akademikperspektif.com/2014/12/23/kazakistan-turkiye-iliskilerinin-egitim-kultur-ve-diplomatik-acidan-gelisimi-1991-2014/>). The city and the university had experienced many deficiencies until 2000s and the region of Turkistan was underdeveloped. With the new millennium, the infrastructural works were attached importance and both of the city and the university started to develop as it was understood that the university was crucial for the development.

In addition, there is a duality in the management of the university. The order of importance changes as the rector is a Kazakh and the deputy is a Turkish. The management is directly appointed by Turkey just like the Manas University. As the university is in the city of Turkistan, there are not many students from such big cities as Almaty and Astana. Ahmet Yesevi University must open campuses in Almaty and Astana. It must open a Faculty of Management Sciences and Economics in the city of Astana where there is the Kazakh administrative structuring and a Faculty of Medicine and Engineering in Almaty where there is a great number of students.

7) TRT AVAZ TV Channel

With the dissolution of the Soviet Union and the advent of the independence of the states constituting the Turkic world, Turkey established some TV channels under the leadership of the state-owned Turkish Radio and TV Corporation (TRT) in order to develop the communication and the cultural relations with the countries in the region. The first attempt was the TRT INT for the Turkish workers living in Europe. However, due to the low quality of the broadcasting and

the programs only in the standard Turkish used in Turkey, the channel could not address large segments and TRT Türk channel was established in its place in 2009. And in 1993, TRT Avrasya channel started to broadcast programs towards both Central Asia and the Caucasus (Türk, 2014: 161). Addressing 27 countries, 13 autonomous republics and nearly 250 million people, TRT Avaz channel started to broadcast on March 21, 2009. With the programs especially in Azerbaijani, Kazakh, Kirghiz, Uzbek and Turkmen, the channel would present something common to the Turkic peoples of Central Asia (TRT Annual Report, 2013).

TRT Avaz is a cleverly thought-out project that started with the attempts and budgets of Turkey; broadcasts extensive historical, cultural and educational programs; broadcasting educational documentaries at the quality of films, brings the Turkic world through various contests (Türkvizyon). But the biggest problem is that it does not address the whole Turkic world. It was established in order to ensure a union in language and thought under a common denominator and that's why Avaz, meaning voice, was chosen as its name. This channel can reach a limited number of people in the region to which it wishes to address through special antennas and broadcasting. Under these circumstances, there is a perception that the channel is broadcasting for the people living in Turkey and it is promoting the Turkish culture to the people living in Turkey. For example, if the people living in Kazakhstan do not watch such programs as "Atayurttan Anayurda" (From Fatherland to Motherland), "Turandakiler", "Atamekan" (Fatherland) and "Türk Dünyasından İzler" (Traces of the Turkish World) that tell the stories starting from Kazakhstan and stretching to Turkey. If people are not aware of the existence of such a TV channel, that means there is a great disappointment here.

While the inaugural ceremony of the TRT Avaz was being held, the then President Abdullah Gül (www.tccb.gov.tr/haberler/170/47824/cumhurbaskani-gul-trt-avaz-avaz-avaz-butun-turk-dunyasina-seslenecek.htm) expressed that: "TRT Avaz will address the Turkic world in a loud way." However, as far as the observations are concerned, this channel addresses the people in Turkey in a loud way. I lived with both the Kazakh and the Ahıska people living here during my field study I carried out in Kazakhstan. Neither the Kazakh nor the Ahıska Turks are aware of the existence of the TRT Avaz TV. During 4 months I stayed in Almaty, I did not ever and never see a program of the TRT Avaz TV. People have to buy a satellite; otherwise, they have no chance to watch the channel. I did not come across any piece of news regarding the TRT Avaz in the newspapers of Egemen Kazakhstan, Jas Alaş and the Astana Times I looked into for my study. It is obvious that there is a promotion and recognition problems out there.

8) Conclusion

Language, religion, history and cultural ties between Kazakhstan and Turkey lay the foundation of an emotional involvement between the peoples. It is a must to cooperate in the legal basis on the existing relations as the emotionality option is out of question between the states. In order to develop the cultural relations, as stated by Ahmet Alyaz (<http://akademikperspektif.com/2014/11/22/katiad-ve-kazakistanin-turkiye-politikasi/>), we are now required to attach attention to public diplomacy rather than the state diplomacy. The more we achieve to bring closer our peoples and introduce them to each other, the faster we will be." The Turkish Model could not be implemented due to such reasons as the sensitivities of the region were not adequately taken into account, the bureaucrats of the Turkish republic pursued very ambitious policies towards Kazakhstan after their independence and the personnel working in the region were not experienced and competent enough. Even though Turkey did something good to carry out the Great Student Project, it failed to get the desired results. It cannot still carry out a systematic work as regards the communication with the scholarship holders who were educated in Turkey and then returned to their countries. What I mean by the system is an efficient monitoring and evaluation mechanism. It is a mystery that on which platform the results obtained as a result of such a project have been discussed.

How much Hodja Ahmet Yesevi University is known and preferred in the region and at the international platform, the segment that it addresses and the claim that the location of the university impacts the development of the university are the issues that need to be discussed.

While discussing whether or not Yunus Emre Turkish Cultural Centre reflects its real potential, it would probably be advisable that this institution establish an expert team for the projects to realize the objectives through a new structuring and it be supported financially and morally not only by Turkey but also by Kazakhstan. As to TRT Avaz TV channel, it is a well-thought project established in a view to bringing closer the Turkic world and Turkey. However, the most crucial problem is that the channel cannot address the Turkic world and therefore, leads to disappointment with its current status.

References

1. Bal İdris (2000). Turkey's Relations with The West and Turkic Republic: The Rise and Fall of the "Turkish Model", Aldershot, England, Ashgate.
2. Bal İdris (2001). Türk Cumhuriyetlerinde Milletleşme Süreci ve İç ve Dış Politikaya Etkisi, Avrasya Etüdları, Sayı: 20 (ÖZEL), 21-36, S. 24.
3. Demir F. Ali (2003). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sonrası Türkiye ile Orta Asya Arasındaki İlişkiler ve Bu Konuda Etkili Olan Faktörler, Stratejik Araştırmalar Dergisi, YIL: 1, SAYI: 2, Eylül, ss.161-178.
4. Freund Corinna and Rittberger Volker (2001). Utilitarian-Liberal Foreign Policy Theory, (ed.) Volker Rittberger, German Foreign Policy since Unification. Theories and Case Studies, Manchester New York, Manchester University Press, pp. 69-72.
5. Hunter Shireen (1996). Central Asia Since Independence, The Washington Papers, No. 168, Westport, Praeger, s. 157-159.
6. Landau M. Jacob(1999). Pantürkizm, (çev), Mesut Akın, Sarmal Yayınları.
7. Raşid Ahmet (1996). Orta Asya'nın Dirilişi, (Çev), Osman Deniztekin, Cep Kitapları, İstanbul, s. 246.
8. Sagadayev Arthur (1994). Great Power Ideology and the Muslim Nations of CIS, (Ed) Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union: Domestic and International Dynamics, Mohiaddin Mesbahi, University Press of Florida, Florida, s. 242.
9. Satpayev Dosım, Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Dinamiği, Avrasya Dosyası Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt 7, Sayı 4, Kış 2001-2002. S. 115. ss. 113-126.
10. Türk Fahri (2014). Türk Kültür Dış Politikası, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne.
11. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler, 1990-1992. (1993). T.C., M.E.B., Talim ve terbiye Kurulu Başkanlığı, Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Daire başkanlığı Dairesi Yayınları, Yayın No.I/1, Birinci Kitap, Ankara.
12. Yılmaz Hakan (1996). Turkey and Central Asia: challenges and change, Central Asian Survey, C:15, No:12, Haziran, ss.165-166.
13. YÖK (2000), Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarından Türkiye'de Öğrenim Görmek İsteyen Burslu Öğrenciler için Klavuz, Ankara, YÖK, Mart, s.125.

Electronic Sources

14. Astana, Yunus Emre Türk Kültür Merkezi, Müdür İbrahim Yıldırım ile Yapılan Mülakat, 24.05.2014
15. Bakan Avcı, Kazakistan'ın Ankara Büyükelçisi Tüymebayev'i Kabul Etti, 13.11.2013, <http://www.meb.gov.tr/bakan-avci-kazakistanin-ankara-buyukelcisi-tuymebayevi-kabul-etti/haber/6494>, Erişim Tarihi 03.01.2015.
16. Büyük Öğrenci Projesi, 6. Geleneksel Mezuniyet Töreni, 24.04.2009, <http://www.meb.gov.tr/buyuk-ogrenci-projesi/haber/3504>, Erişim tarihi 04.01.2015.
17. TRT, 2013 Faaliyet Raporu, <http://medya.trt.net.tr/medya7/dosya/2014/09/11/d6e3f1c9-8432-44cf-9b2d-fc3881c369d5.pdf>, Erişim Tarihi 08.01.2015
18. Cumhurbaşkanı Gül, "TRT Avaz, Avaz Avaz Bütün Türk Dünyasına Seslenecek" 21.03.2009, <http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/47824/cumhurbaskani-gul-trt-avaz-avaz-avaz-butun-turk-dunyasina-seslenecek.html> Erişim Tarihi 08.01.2015

19. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Katalog, s. 6-16, http://www.yesevi.edu.tr/static/tanitim/univ_tanitim_br_eylul_2013.pdf Erişim Tarihi 25.12.2014
20. TİKA, <http://www.tika.gov.tr/tr>
21. TÜRKSOY, http://www.turksoy.org.tr/en/turksoy/about_us
22. Türkiye Bursları, Burs Olanakları, <http://www.turkiyeburslari.gov.tr/index.php/tr/turkiye-burslari/burs-olanaklari>, Erişim Tarihi 05.01.2015.
23. Türkiye Cumhuriyeti ve Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık Anlaşması, 22.10.2009, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/10/20101005-1-1.pdf>, Access Date, 01.03.2015.
24. Vakıf üniversitelerine yardım düşürüldü, 28.10.2003 <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/10/28/363659.asp> Erişim Tarihi
25. Yılmaz Serdar, Türk Halkları Medeniyet Vakfı Başkanı Prof. Dr. Ahmet Dağduran ile Kazakistan'ın Türkiye Politikası konulu mülakat, Akademik Perspektif, Yayın Tarihi, 18 Eylül 2014, <http://akademikperspektif.com/2014/09/18/kazakistanin-turkiye-politikasi-ozel-roportaj/> Erişim Tarihi, 01.08.2015
26. Yılmaz Serdar, Ahmet Alyaz ile KATİAD ve Kazakistan'ın Türkiye Politikası Konulu Mülakat, Akademik Perspektif, Yayın Tarihi, 22 Kasım 2014, <http://akademikperspektif.com/2014/11/22/katiad-ve-kazakistanin-turkiye-politikasi/> Erişim tarihi 07.01.2015
27. Yılmaz Serdar, "Economy Comes First" Initiating Turkish-Kazakh Relations, Who Undertook the responsibility?, International Journal Turkic Studies Review, Vol:1, Number:1, 2014, 28-40.
28. Yılmaz Serdar, Prof. Dr. Sabri Hizmetli ile Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Eğitim, Kültür ve Diplomatik Açıdan Gelişimi: 1991-2014 konulu mülakat, Akademik Perspektif, Yayın Tarihi, 23 Aralık 2014, <http://akademikperspektif.com/2014/12/23/kazakistan-turkiye-iliskilerinin-egitim-kultur-ve-diplomatik-acidan-gelisimi-1991-2014/> Erişim Tarihi 07.01.2015
29. YUNUS EMRE VAKFI KANUNU, 5/5/2007, http://mevzuat.meb.gov.tr/html/26526_0.html Erişim Tarihi 08.01.2015

KAZAKHSTAN IN THE SYSTEM OF REGIONAL SECURITY: PARADIGM OF CHOICE

АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН: ТАҢДАУ ПАРАДИГМАСЫ

Mukhit B. ASSANBAYEV, PhD, Assistant Professor

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Almaty, Kazakhstan
assanbayev.mukhit@sdu.edu.kz + 77073113927

Askar K. NURSHA, PhD

Foundation of the First President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
aknursha@gmail.com ++77019629369

Resume

Kazakhstan as other Central Asian states is facing up against the need of making a geopolitical choice. And the range of choice for future development is gradually becoming narrow. In this context, the main issue for country is how to get out of this paradigm of choice, because models of regional development which were proposed by external actors do not fully respond to objectives of national interests and security.

Резюме

Аймақтық қауіпсіздік саласында орын алып отырған өзекті саяси үдерістердің халықаралық қатынастар жүйесіне, соның ішінде Орталық Азия мемлекеттері және әсіресе Қазақстанның сыртқы саясатына әсері жылдан жылға күшеюде. Осыған орай бұл мақалада Қазақстанның сыртқы саясатына сараптама жасалған.

Like most of the Central Asian states Kazakhstan caught in a situation of geopolitical choices. The country is in search of a decision-making strategy that would determine its further development. However one can state that the range of choices is becoming narrower. In this context the main issue for the country is the issue of how to get out of this paradigm of multiple choices. The models and concepts of statehood and regional development which have been proposed by external actors do not fully correspond to the national interests and security of Kazakhstan itself.

It is generally agreed that since independence in 1991, Kazakhstan has been pursuing a multi-vector foreign policy for the sake of maintaining the balance of power in Central Asia. However, this was not an obstacle to signing the Treaty on Collective Security in 1992 and then to its extension in 1999. Eventually Kazakhstan has become a co-founder of the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and the Collective Rapid Deployment Forces (CRDF). Despite the proclamation of a multi-vector foreign policy Kazakhstan became a participant of the emerging military-political bloc, despite a skeptical attitude towards CSTO.

One can say that a multi-vector policy is not an exclusive choice of Kazakhstan. It is possible that nearly every third country in the world to some extent maintains a multi-vector foreign policy. But, apparently, due to frequent use of the term "multi-vector foreign policy", it became a little worn out for Kazakh diplomacy. In the second half of the 2000s, the Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan has started using this term reluctantly often replacing it with the phrase "pragmatic policy". Although these words are just synonyms of each other. From the second half of the 2000s some Pro-Russian experts in Kazakhstan started raising the question of the necessity to determine priorities and vectors of Kazakh Foreign Policy in order to select one or more privileged partners.

Debates over the deployment of US and NATO bases in Central Asia during that period and the issues of intensification of cooperation between the countries of The Shanghai Cooperation Organization (SCO) have intensified the voices calling for the necessity to determine a privileged partner for Kazakhstan.

Generally, since independence Kazakhstan has pursued a multivector course of foreign policy. However, this did not prevent country from signing the 1992 Collective Security Treaty Organization (CSTO), also it did not prevent it from extending it in 1999, and eventually becoming a co-founder of the Collective Rapid Deployment Forces (CRDF). In other words, the multivector course was not an obstacle for the country to become full participant in this emerging military-political bloc, despite the world's skeptical attitude towards CSTO.

Today, most countries tilt in favor of a multivector policy. It seems as though every third country in the world claims that in one form or another it is pursuing a multivector course. However, the bias towards the military and political rapprochement with Russia, and the simultaneous frequent use of the term "multi-vector" in Kazakhstan's diplomacy is confusing the concept. Approximately, since the second half of the 2000s, the Kazakh Foreign Ministry has begun to use this term reluctantly, often replacing it with the words like "pragmatic policy" (although these words are not antonyms, they complement each other). The Concept of Kazakhstan's foreign policy for 2014-2020 has openly stated that "Taking into account the realities, modern foreign policy of the Republic of Kazakhstan requires modernization and promotion of national interests on the basis of principles of "pragmatism" (Foreign Policy Concept of Kazakhstan on 2014-2020 years, 2014).

At the same time, from the second half of the 2000s a number of Kazakhstani experts with pro-Russian orientation started to raise the question that the foreign vectors must be determined and prioritized, selecting one or more most preferred partners. This pushed the discussion around the placement of the US and NATO bases in Central Asia, as well as strengthening cooperation among the Shanghai Cooperation Organization (SCO) members. At every opportunity, the pro-Russian experts that position themselves as Kazakhstani, did not miss the opportunity to expose criticism towards the US and NATO presence in Central Asia.

The global economic crisis which has shaken the world economy shifted the focus of foreign policy of a number of states. In these new circumstances, discussions concerning "multi-vector" policy of Kazakhstan were shifted to the backburner. Moreover, the rise to power of the Obama administration in the US also contributed much, softening the overall geopolitical background in world politics and in Central Asia, since his policies seem directed more at peace than war.

Discussions about whether to continue a multi-vector Kazakhstan foreign policy are once again intensified amid increasing regional threats and challenges. Among them is the US withdrawal of troops from Afghanistan. Moreover, the increasing probability of civil war in Afghanistan, as well as the likelihood of the Taliban returning to power make the political elites of Central Asian countries nervous, and force them to define more clearly their interactions with the extra-regional powers and start seeking their place in the system of global geopolitics.

Since the second half of 2011 we can observe the acceleration of centripetal tendencies within the CSTO. The application of possible withdrawal of the consensus principle from the decision-making practice in the organization was forwarded on the session of the CSTO in December 2011 about placing the military bases of extra-regional powers in the territory of the CSTO countries only with the consent of partners within the organization, expanding the range of activities of the CSTO. If Kazakhstan confirmed its reliance on the CSTO in ensuring regional security, the decision of Uzbekistan, suspending its participation in the CSTO, can be traced as an element of geopolitical choice in the current situation. Since the withdrawal of US troops and International Security Assistance Force (International Security Assistance Force, the NATO-led international military contingent operating in Afghanistan since 2001) continued for some time, the countries of Central Asia had enough time to adapt to the changing military and political situation in the region.

Another factor that also influenced foreign policy is the factor of the so-called color revolutions that took place in the post-Soviet space in the mid-2000s. This wave of revolutions led to the change of governments in a number of former Soviet republics. The change of authorities, carried out by mass unrest in Georgia, Ukraine and Kyrgyzstan can be considered the first serious challenge to the political regimes in Central Asia, where the current authorities have not been replaced since the collapse of the USSR. In our case, the effect of these events on the development of Kazakhstan's foreign policy is very interesting. In the midst of the color revolutions in Georgia, Ukraine and Kyrgyzstan, the Kazakh authorities were concerned about the possibility of extrapolation of mass unrest on the Kazakh soil. In many ways, Russia's explicit frustration and harsh criticism towards the change of power in Georgia in 2003, in Ukraine in 2004, 2014, in Kyrgyzstan in 2005, 2010 years contributed much to it. Condemnation and criticism from Russia gave a lot of reasons for the occurrence of negative information and analytical publications to criticize the policies of the West in the post-Soviet space. All this had an impact on the foreign policy of Kazakhstan. Information warfare and Moscow's harsh criticism of "color revolutions" gave Kazakhstan reason to doubt the necessity of deepening cooperation with the political institutions of Western countries, giving rise to a new wave of discussions about the need for conducting a multi-vector foreign policy in the future.

However, with the next wave of democratization, which the "Arab Spring" is becoming, the question of democratization in Central Asia and the security regime has risen sharply on the agenda again. The overthrow of several authoritarian regimes in the Middle East, the situation in Syria, and the threat of military conflict around Iran – all this highlights the approach of the instability zone to Central Asia. On the other hand, there appears a real threat of losing power for Central Asian political elites. Support of the "Arab Spring" by Western countries and the league of Arab State has frightened the local political elite with the prospect of forced democratization and intervention in internal affairs of states by outside forces.

With the dominance of the Russian mass media in the media of Kazakhstan, as well as in other countries of Central Asia, there often began to appear quite negative information and analytical publications aimed at demonizing the West's policy in the Middle East and the former Soviet Union. These publications have become powerful factors of pressure on public opinion in Kazakhstan. And all of these information materials were presented in the context of the policy of human rights and democracy of the West on the scale of North Africa, The Middle East and the former Soviet Union. Thus the public opinion of Kazakhstan and other Central Asian countries, in this regard, is that the development of democratization processes is one of the priorities in the policy of the Western countries and international intergovernmental organizations.

Meanwhile, the US policy on spreading democracy is enshrined in the law of that country adopted by the US Congress in 2007, the Law "On the promotion of democracy." This path is followed by the European Union (EU), which adopted The Strategic Framework on Human Rights and democracy in 2012. It should be noted that American law and the appropriate European strategic framework contains an action plan and provides mechanisms for the implementation of tasks in the field of democracy promotion. In particular, the EU decided to set up the Foundation for Democracy. In their turn, the US Congress is considering canceling the bill of the Jackson-Vanik amendment in respect to Russia, and is ready to adopt the provisions of the bill including the so-called "Magnitsky list" with sanctions against Russian individuals and officials who have admitted human rights violations. The possibility is not to be excluded, that the adoption of this bill will be a model and will be applied in respect to other post-Soviet countries where human rights are violated.

In our case, we are talking about the fact that the choice of models for political development and the degree of openness of society is of great importance for Kazakhstan. Political leadership of the country is aware that it needs to continue moving towards the modernization of the political system, strengthening political institutions and the development of civil society. Multiplier effect will quickly show, not only Kazakhstan, but also other Central Asian countries will possibly synchronize these processes.

Another factor that invariably influences the paradigm of Kazakhstan's foreign policy choice - is the rise of China as a global economy and an influential player in Central Asia. There are many positive examples of cooperation between China's relations with Kazakhstan and Central Asian countries. China is willing to act responsibly as an international donor for overcoming the effects of the international financial crisis and to provide large-scale investments for the Central Asian economies and infrastructure projects. There is a reciprocal interest in the countries of the region to develop relations with Beijing. In particular, Kazakhstan and Turkmenistan, with the largest hydrocarbon reserves are the most interested. Like other countries in Central Asia, Kazakhstan and Turkmenistan until recently suffered from geopolitical isolation. Both countries have been preoccupied with finding new pathways to foreign markets, which became the main task of their foreign policy. In other words, any new project to diversify the supply of raw materials brings Kazakhstan and Turkmenistan to China to a much greater extent than the other Central Asian states. Both states are equally interested in the establishment of new pipelines that could reduce their transport dependence on Russia. In this regard, China is positioning itself as the guarantor of achieving these goals for Kazakhstan and Turkmenistan. (Mukhit B. Assanbayev, 2014)

Accordingly, the process of strengthening China's regional positions in Kazakhstan and Central Asia in general is ongoing. It cannot continue without disturbing Russia. In recent years, expert-level representatives of Russia, as well as pro-Russian experts in the countries of Central Asia quite openly have expressed concern about China's policies and often stir up the situation. The emphasis is made on the fact that China in the future can seriously replace Russian positions and thereby undermine the demographic, political and economic viability of the region. In this regard, an interesting discussion is awaiting us in the framework of the SCO and other integration associations, as well as the prospect of intensified competition between Russia and China in the region.

China's growth provides new opportunities for the economy of Kazakhstan, which should be skillfully arranged, as well as security risks which must be properly managed. The prospects of Kazakhstan acceding to the WTO and trading by the rules established in the organization makes us think about the upcoming influx of Chinese products and the competitiveness of domestic producers. Another obstacle that can have an impact on the external policy of Kazakhstan in the future - the existence of different regional integration models in Central Asia. Many of these models reflect the search for forms of interaction with each other and foreign countries.

In the 1990s, countries in the region promoted the project of Central Asian integration. Its vision of integration processes was presented to the United States in the form of the "Greater Central Asia" and its reissue of a "New Silk Road". Russia, with the active participation of Kazakhstan and Belarus is implementing various projects of post-Soviet Integration: from the Commonwealth of Independent States to the Eurasian Economic Community, Customs Union (CU) and the Eurasian Economic Union (EEU), supplementing their efforts in the field of military integration in the framework of the CSTO. Central Asian countries are actively cooperating with Russia and China in the framework of the SCO.

The paradigm of geopolitical choice has an impact on countries in choosing integration forms and in the level of interaction in the framework of integration associations. And there are certain consistent patterns.

Kazakhstan believes that the military-political control, political and economic risks will be easier to manage if it coordinates its policy with Russia within the framework of the CSTO and deepening Eurasian economic integration. "Judging by the statements of the government as a whole and the leadership of Kazakhstan, Astana will not give up multi-vectoredness. The search for a new reasonable balance in relations with foreign partners is being conducted. Especially, Kazakhstan is offered various projects and initiatives by China, the US, the EU, and they resonate in Kazakhstan. This suggests that foreign policy activities of Astana are not limited within EEU" (Askar Nursha, 2014).

Unlike Kazakhstan, Uzbekistan considers its participation in the post-Soviet integration associations burdensome, binding its hands in dialogue with the West and China, and in

particular, with the Afghan factor. Kyrgyzstan is a member of the WTO and CU, and today is forcing entry into the EEC, despite the claims by the authorities of the need of step-by-step exploration of the possible benefits and risks. Tajikistan has no common border with the countries of the Customs Union and EEC and is economically more dependent on Uzbekistan, suffering because of the lack of transport communications development in the region and in fact is subject to isolation because of strained relations with Uzbekistan.

It should be recognized that any measures taken in the security field without the participation of Uzbekistan in the framework of the CSTO will be piecemeal. The postponed effect of risks and threats will manifest with new force in the future. In this regard, Kazakhstan should build economic, military and political relations with the countries of Central Asia, within a framework that is independent from the agenda of regional integration processes and which will be on a non-bloc basis.

In connection with the emergence of the CU to new level of integration within the EEU, the customs that as a matter of fact separate post-Soviet countries from each other, and also Uzbekistan's decision to suspend participation in the CSTO forms the number of boundaries between integration associations that has been laid in the middle of Central Asia between Kazakhstan and its southern neighbors: Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan, which is not conducive to the development of friendly relations between Central Asian countries, exacerbating existing, and forming new, fault lines in Central Asia.

Thus, the dividing lines in the region contradict the interests of Kazakhstan. This raises the question of a policy of making a Central Asia engaged in Eurasian integration, or to reduce the problematic barriers by easing the integration of external borders. In that direction Kazakhstan is logically boosting entry into the WTO as one of the solutions to overcome these barriers through the WTO mechanisms.

In general, the development of integration processes brings us back to the discussion of the importance of multi-vector foreign policy and privileged foreign partners. Deepening Eurasian integration - is a serious claim on the behalf of Russia on subjectivity in world politics, which inevitably will meet serious opposition from competing projects and world actors. Having become part of the Eurasian integration process, Kazakhstan should be prepared to share with Russia international pressure, which will be directed toward the EEC and the CSTO. General supranational structure - is the level of allied relations. It is essentially withdrawal from multi-vectoredness and Russia aspires to become a more than privileged partner of Kazakhstan.

Conclusion

Kazakhstan in the near future will not only narrow its geopolitical choices, but also its opportunities for diplomatic maneuvering will lessen, too. This became particularly evident after the annexation of the Crimea by Russia in 2014 and the outbreak of war in the south-east of Ukraine, which radically and permanently changed the post-Soviet space. The war in Ukraine was a logical completion of the process of breaking up of the Soviet legacy as issues between Russia and Georgia, Ukraine, Moldova, Azerbaijan led to long-term conflicts. And today we are witnessing not only the beginning of integration between Ukraine, Georgia, Moldova and Azerbaijan into Euro-Atlantic Alliances and structures, but also actively changing the geopolitical configuration across Eurasia for many years ahead. Although "Kazakhstan does not fully support Russia in its policy towards the new political leadership in Ukraine, particularly on the issue of entrance of CSTO peacekeeping forces in Ukraine" (Dmitry Frank, 2014), Kazakhstan exposes itself to new risks and challenges in a heightening confrontation between Russia and the West.

It should be recognized that in case of the continued isolation of Russia, Russia's sanctions imposed by Western countries in the medium term will be felt far more disruptively than now. Moreover, the negative effects will be borne by the closest partners of Russia in the EEU - Kazakhstan and Belarus.

Key words: *Kazakhstan, foreign policy, regional security, geopolitics, integrationists processes, China, Russia, USA, EU, CSTO.*

Literature:

1. Foreign Policy Concept of Kazakhstan for 2014-2020. April 25, 2014. The official website of the Kazakh MFA. <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/kontseptsiya-vneshnoj???politiki-rk-na-2014-2020-gg>.
2. Mukhit B. Assanbayev. Geopolitics of Turkmenistan and Kazakhstan in the Caspian Region. - P. 144 // in Carlo Frappi and Azad Garibov's edition "Caspian Sea - the Chess Board". Milan: Egea, 2014. - p. 242.
3. AskarNursha. About modernized multi-vector. July 8, 2014. <http://sayasat.org/tribune/955-o-modjernizirovannoj-mnogovektornosti???afganskom-uzle-postnazarbaevskoj-vneshnej-politike>.
4. Dmitry Frank: "Kazakhstan has clearly defined its strategic partner. This - Russia!". December 8, 2014. International Information and discussion online portal.

MAIN AREAS OF ORIENTAL STUDIES DEVELOPMENT
IN POST-COMMUNIST KAZAKHSTAN

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ В
ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКИЙ ПЕРИОД
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Ернар УЖКЕНОВ, к.и.н.
Анастасия КИМ, к.филол.н.

Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай-хана, г. Алматы, Республика Казахстан

e81g@mail.ru, + 87017258099
kimas84@list.ru, + 87714426484

Резюме:

Основной причиной написания данной статьи явились методологические метания – что же кроется под названием «современное востоковедение»? Что должен изучать современный востоковед? Именно эти размышления послужили поводом к более детальному изучению концепта «востоковедение».

Resume:

The article is devoted to the main areas of oriental studies development in post-communist Kazakhstan. The authors tried to find answer to main question of the article: What does mean a modern orientalism?

Сфера высшего образования в Казахстане переживает нелегкие времена, поскольку изменился контент образования. Зачастую, в интернете можно увидеть различные мнения на этот счет, попытки анализа ситуации, поиск путей выхода из кризисного состояния науки и образования и т.д. Гуманитарная наука со времени краха коммунистической идеологии находится в стагнации, а решения, принимаемые государственными органами, зачастую оказывают дополнительное негативное влияние. Хотя каждый предлагает свое собственное мнение в качестве наиболее адекватного, условно, все мнения можно разбить на 2 позиции: сохранить фундаментальную подготовку будущего специалиста (бакалавра), принятую в советское время, либо внедрить в практику ВУЗа использование специальных программ, содержание которых должно быть гибким, конъюнктурным и соответствовать рыночному спросу. Общее состояние системы образования можно описать следующим образом: чиновники пытаются внедрить общемировые стандарты, а научное и академическое сообщество яростно пытается сохранить то немного, что сохранилось от научного наследия советской школы. Двойственность состояния науки и образования дополняется отсутствием преемственности между поколениями. На сегодня, к большому сожалению, отсутствует в науке в массовом порядке поколение 30- и 40-летних. Общая низкая оценка труда работников науки и образования, также не способствует притоку молодых кадров в эту среду. Страдания образовательной среды дополняется жестким контролем со стороны профильного министерства, постоянным бумаготворчеством и постоянным комиссионным проверкам, на что профессорско-преподавательский состав отвечает полным непониманием нужд министерства, его планов и задач. Более того, со стороны ППС ВУЗа отсутствует уверенность, что все эти отчеты действительно нужны чиновникам.

Таким образом, отсутствие четкой стратегии и планов, регулирующих дальнейшее развития, как науки, так и образования со стороны министерства порождает лишь дополнительные проблемы. На сегодня, контент образования, в разрезе специальности,

определяется типовым учебным планом специальности, типовыми программами рабочими учебными планами и программами. Все специальности входят в свою очередь в классификатор, который на сегодня является морально устаревшим, поскольку не учитывает те самые изменения в приоритетах в сфере образования, которые диктуются самим министерством образования и науки.

Классическим примером концентрации этих самых проблем является специальность 5В020900–«Востоковедение». Некогда одна из самых элитарных наук в гуманитарной среде, сегодня находится в глубочайшем кризисе. Причиной тому послужил крах прежней системы образования, где у каждого специалиста на уровне государства был определен свой фронт работы. При всех недостатках советской системы образования, в силу определенной идеологической зашоренности, надо признать фундаментальность и качество подготовки будущего специалиста. На сегодня в РК нет единого определения контента образовательной программы востоковеда, поскольку есть концептуальные различия между западной (европейской) и советской школами. Во всем мире отсутствует сама специальность, поскольку понятие востоковедение, благодаря труду Э.Саида, в Европе было заменено на культурологическое ориентализм. В более широком определении, можно считать востоковедом любого человека, хорошо знающего восточный язык, поскольку эти языки являются уникальными, впитавшим в себя традиции, обычаи и культуру определенного этноса, страны или региона. В то время когда развитие западного ориентализма представлялось в плане определенной страны/региона, развитие советского востоковедения шло в разрезе отраслей, скажем история или культура определенного периода. В качестве примера можно указать этапность развития арабистики в советский период, когда официальный атеизм не позволял проводить фундаментальные исследования истоков мусульманской культуры. В период охлаждения китайско-советских отношений, изучение китайской культуры и истории также проходило под особым надзором. В принципе, в советский период, востоковедению был придан изрядный политический импульс. Так, во время кризиса политической системы в Афганистане, в СССР получило дальнейшее развитие пуштунология, в период боевых действий на Ближнем Востоке – арабистика и т.д. Таким образом, идеологическая направленность востоковедения оказалась невостребованной в современный период. В связи с этим должен был измениться и контент образовательной программы данной специальности. Какие же изменения произошли? Отвечая на этот вопрос, мы должны учитывать следующие факторы:

1. востоковедение из стана элитарных наук, из специальности не для всех, перешло в стан специальностей с упором на количество абитуриентов, т.е. стало просто одной из специальностей, имеющих спрос, во многом из ореола бывшей элитарности;
2. востоковедение лишилось государственной поддержки, т.е. государство перестало воспринимать востоковедение как инструмент подготовки будущих научных кадров, дипломатических работников, работников силовых структур;
3. приоритет в изучении восточных языков получают языки стран наиболее активных в инвестиционных проектах на территории Казахстана, т.е. китайский и корейский языки;
4. рост имиджа арабского языка во многом обусловлен религиозной ситуацией в РК, в тоже время практически находятся на грани исчезновения такие направления классического востоковедения как египтология, ассириология, шумерология и т.д.
5. В «прединфарктном» состоянии на сегодня находятся иранистика, японоведение, индология.

Те громадные сдвиги, которые произошли в востоковедении после краха СССР, к сожалению так и не стали объектом изучения и анализа, как со стороны чиновников, так и со стороны научной среды. В идеале, в авангарде развития востоковедения как науки, должен был бы находиться Институт Востоковедения имени Р.Б. Суйлеменова при МОН

РК, в обязанности которого бы входило определение контента востоковедения, однако до недавнего времени задачи Института Востоковедения были определены исследованиями по программе «Культурное наследие». Переход на проектную форму оплаты работы, также негативно сказался на кадровом потенциале этого профильного научного учреждения. Сказалась и сравнительно малая заработная плата, в результате чего многие кадры перетекали из академической в образовательную среду.

Таким образом, ВУЗы, готовящие специалистов – востоковедов, оказались в абсолютно новом для себя положении. Они самостоятельно вынуждены определять содержание образовательной программы, базы практик и предполагаемые места трудоустройства студентов. Учитывая постоянно изменяющуюся востребованность выпускников на рынке труда, ВУЗы вынуждены были изменять образовательные программы из блока компонента по выбору, чуть ли не каждый год. Стремительно меняющаяся геополитическая ситуация также не способствовала стабильности ОП по специальности Востоковедение. Так, изменения на политической карте Ближнего Востока (крах политической системы и арабская весна в Тунисе, Ливии, Египте, гражданская война в Сирии, де-юре распад Ирака), привело к существенной коррекции содержания учебных дисциплин, посвященных изучению международных отношений на Востоке.

Здесь надо отметить, что сфера международных отношений долгое время являлась одной из приоритетных в области подготовки востоковедов. Корни понимания востоковедения как аспекта международных отношений лежат опять-таки в советском прошлом. На данный момент, главным в подготовке востоковедов была признана хорошая филологическая подготовка, что связано с возросшей экономической активностью восточных инвесторов. Ключевую роль в этом изменении сыграло появление рабочих мест с хорошей заработной платой, которое и привлекло потенциальных абитуриентов именно на восточные языки. В то же время сохраняется в качестве направлений обучения, упор на изучение истории и культуры страны изучаемого языка. Ярким примером для более целостной картины обучения специалистов - востоковедов выступает подготовка корееведов.

Анализ ОП по специальности «5В021000 – Иностранная филология» и результаты мониторинга рынка труда

Специальность «Иностранная филология: корейский язык» была открыта в КазУМОиМЯ в 1998 году. До 2010 года реализация образовательной программы по специальности «Иностранная филология» осуществлялась в соответствии с ГОСО 3.08.380-2006. Обучение по Типовому учебному плану данной специальности, разработанному КазУМОиМЯ, и утвержденному Министерством образования и науки РК, способствовало формированию научного мировоззрения; получению полноценного профессионального образования в области филологии; овладению гуманитарной культурой; овладению теоретическими основами изучаемых языков и литературы, устной и письменной формами изучаемых иностранных языков в их различных жанрах и стилях.

Сфера профессиональной деятельности выпускника специальности «Иностранная филология» согласно ГОСО 3.08.380-2006 определялась следующим образом: бакалавр-филолог может «осуществлять свою профессиональную деятельность в сфере филологического образования в качестве преподавателя иностранных языков и литературы в средних профильных и профессиональных, послесредних профессиональных учебных заведениях гуманитарного направления. Также бакалавр-филолог может работать в научных организациях соответствующего профиля в качестве филолога – исследователя младшего звена».

С 2010 года в связи с усилением ориентации образовательной сферы на потребности рынка труда образовательная программа претерпела значительные изменения. Были введены экспериментальные дополнительные программы «Эксперт в области современного копирайтинга» и «Специалист по международным связям в сфере бизнеса со знанием двух иностранных языков». Первая программа включала в себя следующие

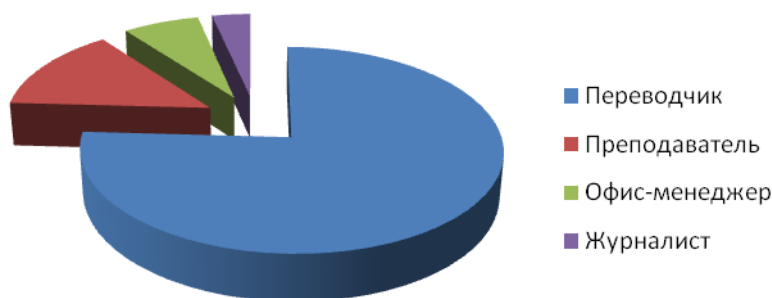
дисциплины: Язык СМИ (копирайтинга), психолингвистические основы копирайтинга, Языковая технология брендообразования, Практикум по копирайтингу. Вторая программа была сформирована из следующих дисциплин: Основы деловой коммуникации в сфере бизнеса, Этика делового общения, Культура бизнеса изучаемого языка, Страноведение, Деловая переписка и практикум по переводу деловой документации.

Благодаря новым дополнительным программам, сфера будущей профессиональной деятельности бакалавра-филолога расширилась, и теперь выпускники имеют возможность работать в качестве редакторов и литсотрудников в редакциях газет, журналов, радио и телевидения, издательствах; а также специалистами в сфере межкультурной коммуникации (туристические, рекламные агентства).

Однако, проводя постоянный мониторинг рынка труда, было выявлено, что нет большой потребности в специалистах со знанием корейского языка в сфере СМИ, поэтому обучение по программе «Эксперт в области современного копирайтинга» заканчивается в 2015 году.

Также, результаты изучения спроса работодателей с сентября 2014 года по март 2015 года на специалистов со знанием корейского языка показывает, что большинству компаний требуются, прежде всего, устные и письменные переводчики, и лишь небольшому количеству компаний требуются офис-менеджеры со знанием делопроизводства и хорошими навыками устной и письменной деловой коммуникации. Преподаватели корейского языка требуются лишь в частные центры по изучению иностранных языков. Для проведения мониторинга рынка труда была осуществлена выборка вакансий, имеющихся в базах данных таких крупных агентств, как HeadHunterKazakhstan, Market.Kz, VipJobKZ и других.

Вакансии с корейским языком

К сожалению, в Казахстане практически нет школ, в которых бы изучался корейский язык. Поэтому большой потребности в преподавателях корейского языка и литературы в средних профильных и профессиональных, послесредних профессиональных учебных заведениях гуманитарного направления не существует.

Учитывая спрос работодателей, выпускники по специальности «Иностранная филология» трудоустраиваются в основном на должность референта-переводчика. Кроме того, производственную практику на 4 курсе студенты проходят так же в качестве референтов-переводчиков. Опрос работодателей, принимающих студентов корейского отделения на производственную практику в качестве специалистов письменной и устной деловой коммуникации, показал, что, несмотря на то, что наши студенты на высоком уровне владеют иностранным языком, они не владеют техникой письменного и устного перевода в достаточной степени и не имеют хороших знаний терминологии в различных сферах. Это объясняется тем, что в рабочем учебном плане не предусмотрено дисциплин по теории и практике устного и письменного перевода, а также недостаточно часов, выделяемых на изучение специального иностранного языка. Наряду с описанной выше

проблемой, выпускники, вернувшиеся в наш университет на должность преподавателя после окончания магистратуры, отмечают нехватку глубоких знаний в сфере политики, экономики, истории, религии и культуры Кореи. Это связано с тем, что в РУПе всего один предмет в 3 кредита («Страноведение») посвящен изучению данных аспектов. Согласитесь, сложно представить себе преподавателя корейского языка, плохо владеющего информацией о стране изучаемого языка.

Опрос студентов на предмет удовлетворенности образовательной программой по специальности «Иностранная филология»

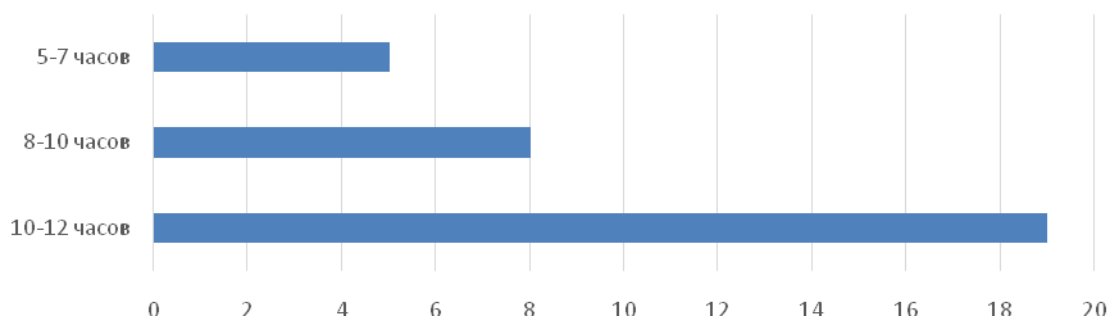
В своей образовательной деятельности мы ориентируемся не только на работодателя, его потребности и запросы, но, прежде всего, мы учитываем мнение и предложения нашего главного клиента образовательных услуг – студента. В первом полугодии 2014-2015 учебного года нами был проведен опрос среди студентов 3-4 курсов. Всего в опросе приняли участие 40 студентов. Целью данного опроса было:

- выявить, удовлетворен ли студент количеством часов в настоящее время по корейскому языку (достаточно ли часов для овладения языком на высоком уровне);
- определить, считает ли студент, что все дисциплины, которые он изучает, необходимы ему для будущей профессиональной деятельности;
- определить, какие дисциплины, по мнению студентов, необходимо включить в образовательную программу.

Проведенный опрос показал следующие результаты.

На первый вопрос анкеты о том, достаточно ли часов корейского языка предусмотрено в неделю, из 40 человек 32 студента ответили, что часов по корейскому языку в настоящее время крайне мало и недостаточно для того, чтобы овладеть им на хорошем уровне. По их мнению, количество часов должно быть следующим:

Количество часов корейского языка в неделю, предлагаемое студентами

Как видно из диаграммы, по мнению большинства студентов, количество часов в неделю должно быть не меньше 10-12 часов. Однако на сегодняшний день количество часов по корейскому языку, учитывая только практические занятия в активном режиме, не превышают 5 часов в неделю.

Курс/семестр	Количество контактных часов согласно РУП на 2014-2015 уч.год
1/1	5 ч.
1/2	5 ч.
2/3	5 ч.
2/4	5 ч.
3/5	4 ч.
3/6	4 ч.

4/7	3 ч.

Конечно, помимо практических занятий, выделяется небольшое количество часов на самостоятельную работу под руководством преподавателя, но такие занятия носят консультативный и проверочный характер.

Такое сравнительно небольшое количество часов было определено в результате ориентации на европейские языки. Абитуриенты, поступающие на английский, французский, немецкий языки, в большинстве своем владеют иностранным языком на уровне A2 в соответствии с европейской системой владения языком. Поэтому обучение на первом курсе начинается уже с уровня B1. Обучаясь европейским языкам на специальности «Иностранная филология», выпускник к концу 7 семестра овладевает уровнем C2 (уровень владения в совершенстве), а на корейском отделении студент заканчивает с уровнем владения C1 (уровень профессионального владения). Причина несоответствия кроется в том, что абитуриенты, поступающие на корейское отделение, приходят с нулевыми знаниями языка. Поэтому овладение каждым уровнем занимает больше времени, чем на европейских языках. Так, на 1 курсе проходит обучение уровням A1 (уровень выживания) и A2 (предпороговый уровень), весь 2 курс занимает обучение уровню B1 (пороговый уровень), на 3 курсе – B2 (пороговый продвинутый уровень), и один семестр 4 курса посвящен овладению уровня C1. Таким образом, отсутствие базовых знаний и маленькое количество часов не позволяет студенту освоить язык на уровне владения в совершенстве, что негативно сказывается на его дальнейшей профессиональной деятельности.

Ответы студентов, полученные на второй вопрос о том, считают ли студенты, что все дисциплины, которые они изучают, необходимы для будущей профессиональной деятельности, выявили, что из 40 студентов недовольны в разной степени образовательной программой 36 студентов, что составляет 90%. Мнения студентов отражены в следующей диаграмме.

Как мы видим, наибольшее количество негативных голосов набрали дисциплины «Теория дискурса», «Когнитивная лингвистика», «Методика преподавания иностранного языка». Сравнительно небольшое количество голосов набрали курсы «Основы лингвистики текста», «Древняя литература», «Лингвокультурология», «Методика преподавания литературы». На наше удивление только «Философия» получила негативную оценку из блока обязательных общеобразовательных дисциплин, который включает в себя 11 дисциплин. Попробуем разобраться, чем вызвано недовольство студентов данными дисциплинами.

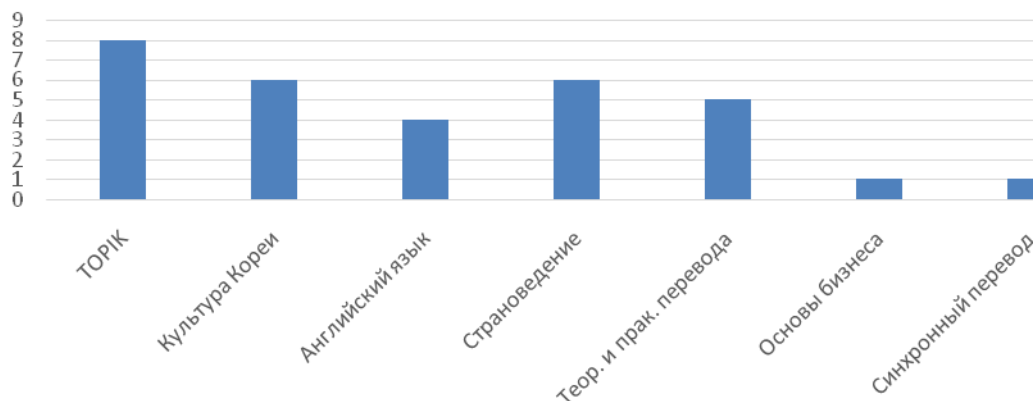
Дисциплины «Теория дискурса» и «Когнитивная лингвистика» преподаются поточно на родном языке, и носят больше теоретический характер, чем прикладной. Несомненно, эти дисциплины очень важны в процессе подготовки высококвалифицированных филологов, но на наш взгляд, они должны читаться с упором на изучаемый иностранный язык. Т.е. на занятиях студенты должны большую часть времени посвятить анализу различных типов дискурса на корейском языке: политический дискурс, интернет-дискурс, рекламный дискурс и др.; и изучению проблем соотношения корейского языка и мышления корейского народа: как осуществляются процессы восприятия, категоризации, классификации и осмысления мира, как происходит накопление знаний, какие системы обеспечивают различные виды деятельности с информацией у носителей корейского языка.

«Методика преподавания ИЯ» и «Методика преподавания литературы» не могут быть исключены из учебного процесса, так как будущий бакалавр-филолог готовится в первую очередь как преподаватель иностранного языка и литературы. Но если по европейским языкам и существует необходимость в таких специалистах, то с корейским языком практически нет. В связи с этим, студенты, которые не видят перспектив трудоустройства как преподаватели корейского языка, считают эти дисциплины не востребуемыми. На наш взгляд, было бы уместным вести занятия по этим дисциплинам на изучаемом языке с опорой на приемы и различные методы преподавания, учитывающие специфику корейского языка и корейской литературы.

Не востребуемость многих дисциплин, указанных в анкетах, определяется еще и тем, что содержательная составляющая занятий не удовлетворяет потребности студентов. Возможно, стоит больше внимания уделить формированию практических навыков, чем теоретических.

На последний вопрос анкеты, который звучал следующим образом: «Считаете ли вы, что в программу обучения необходимо включить другие дисциплины, которые будут необходимы вам для будущей профессиональной деятельности?», 15 студентов из 40 ответили положительно и внесли свои предложения, которые отражены на следующей диаграмме.

Дисциплины, которые по мнению студентов необходимо включить в ОП

В приведенной диаграмме видно, что студенты испытывают нехватку занятий по подготовке к квалификационному экзамену на знание корейского языка (ТОPIK). Сдача данного экзамена является обязательной для студентов корейского отделения, так как по результатам тестирования выдается международный сертификат, подтверждающий уровень владения корейским языком, и открывающий дополнительные возможности, к примеру, для поступления в магистратуру Южной Кореи наличие данного сертификата является обязательным условием.

Различают шесть уровней владения корейским языком, которые можно соотнести с уровнями владения иностранным языком по европейской системе: 1 уровень = A1, 2 уровень = A2, ... 6 уровень = C2. В идеале, по окончании университета студент должен владеть 6 уровнем ТОPIK, однако с 1998 года до настоящего времени среди студентов корейского отделения КазУМОиМЯ только единицам удалось достичь 5 уровня. Как уже отмечалось выше, причина таких плохих результатов кроется, прежде всего, в значительном сокращении часов на изучение корейского языка на всех курсах. Несмотря на то, что дополнительные занятия по подготовке к ТОPIK проводятся со студентами в течение нескольких недель до сдачи экзамена, это не дает видимого результата, так как студенты не успевают освоить всю необходимую лексику и грамматику в ходе основного обучения.

Также согласно мнениям студентов, в программу обучения необходимо включить часы по Культуре Кореи, Страноведению. Разумеется, в РУПе есть предмет «Страноведение», который предусматривает комплексное изучение страны изучаемого языка, в том числе и культуры, однако 3 кредита, выделенные на этот курс, не позволяют заложить достаточно хорошую систему углубленных знаний об этапах исторического развития, социальной действительности, экономике, политике и культуре страны изучаемого языка.

Еще одно важное предложение со стороны студентов заключается в том, что необходимо ввести в учебную программу дисциплину «Теория и практика перевода». С данным предложением нельзя не согласиться, так как существует большой спрос именно на устных и письменных переводчиков со знанием корейского языка. Конечно, в таком случае, целесообразно поступать на специальность «Переводческое дело», однако цена на обучение по данной специальности значительно выше, поэтому многие выбирают

специальность «Иностранная филология» с тем расчетом, что, освоив хорошо корейский язык, смогут работать переводчиками. Но уже на производственной практике студенты сталкиваются с проблемой нехватки знаний различных методов устного и письменного перевода.

Предложения по улучшению ОП по специальности «Иностранная филология»

В данном разделе мы попробуем подвести некоторые итоги проведенного исследования и дать свои предложения для улучшения подготовки бакалавров-филологов со знанием корейского языка.

Итоги:

- 1) Настоящая образовательная программа по специальности «Иностранная филология» ориентирована больше на подготовку преподавателей иностранного языка и литературы, что делает выпускников с корейским языком менее востребованными, учитывая результаты мониторинга рынка труда.
- 2) Ежегодный опрос работодателей выявил их неудовлетворенность сформированными навыками у студентов корейского отделения в сфере устного и письменного перевода.
- 3) Мониторинг трудоустройства наших выпускников указывает на несоответствие формируемых компетенций тем квалификационным требованиям, которые предъявляет работодатель к нашим выпускникам.
- 4) Опрос студентов на предмет их удовлетворенности образовательной программой позволил выявить, что 80% студентов не согласны с количеством часов, выделяемых на изучение корейского языка; 90% считают, что не все дисциплины способствуют формированию нужных им компетенций для будущей профессиональной деятельности; 37,5% обучающихся высказались за включение в учебный процесс таких дисциплин, как «Теория и практика перевода корейского языка», «Страноведение», «Подготовка к ТОPIK».

Для совершенствования образовательной программы мы предлагаем следующие возможные решения:

- 1) Увеличить часы на изучение корейского языка на каждом курсе в соответствии со следующей таблицей:

Курс/семестр	Количество часов (вместе с часами СРСП), предлагаемых на 2015-2016 уч.год
1/1	10,5 ч.
1/2	10,5 ч.
2/3	10,5 ч.
2/4	10,5 ч.
3/5	7,5 ч.
3/6	7,5 ч.
4/7	7,5 ч.

- 2) Изучение дисциплины «Страноведение» сделать сроком на один год, увеличив кредиты с 3 до 6;
- 3) Ввести в образовательную программу курс «Теория и практика устного и письменного перевода корейского языка» (возможно в рамках блока ДВО – дополнительные виды обучения);
- 4) Дисциплины «Теория дискурса и его типология», «Когнитивная лингвистика», «Лингвистика текста», «Теория и практика межкультурной коммуникации»,

«Социолингвистика», входящие в матричную программу «Когнитивная лингвистика», должны преподаваться с акцентом на специфику корейского языка и культуры. Для этого необходимо, чтобы преподаватели корейского языка взяли на себя полную или частичную (семинарские занятия и СРСП) ответственность за обучение студентов данным курсам;

- 5) Дисциплина «Методика преподавания иностранного языка» также должна вестись на изучаемом языке с учетом специфики корейского языка.

Заключение

Высшее учебное заведение все больше приобретает статус бизнес-структуры, имеющей своего клиента-потребителя (работодатель и абитуриент), и выпускающей свой продукт – специалиста в той или иной сфере труда. Для того, чтобы выпустить хороший востребованный продукт, необходимо до начала его создания учесть мнения потребителей данного продукта. Поэтому образовательная программа должна быть динамичной и максимально отвечать потребностям рынка труда и запросам студентов. Для этого нужно, во-первых, наладить реальную взаимовыгодную кооперацию ВУЗа с работодателями, во-вторых, позволить студентам формировать свою индивидуальную траекторию обучения, т.е. когда студент сам выбирает, какие предметы ему нужны для будущей работы. Второе условие требует со стороны министерства образования дать полную академическую свободу ВУЗу при формировании Рабочего учебного плана по специальности.

Мы уверены, что предложенные нами решения позволят готовить более квалифицированных, востребованных и конкурентоспособных востоковедов с высоким уровнем владения восточного языка.

Литература:

1. БСЭ. М., СЭ, 1969-1976 гг.
2. Турсон А. 2011., Отношение к "другому" как зеркало самосознания. Иран-наме 2011 №04 (20), г.Алматы, РК.
3. Васильев Л.С. «История Востока Т.1»: Высшая школа; Москва; 1998
4. «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». www.akorda.kz/ru/page/page_kazakhstan-respublikasynyn-prezidentti-%E2%80%93-elbasy-n-a-nazarbaevty-n. (Дата обращения: 07.03.2015).
5. Стратегический план Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2014 – 2018 годы. http://edu.gov.kz/sites/default/files/strateg_plan_2014-2018.pdf. (Дата обращения: 07.03.2015).
6. Дуйсенова Т. К. Разработка профессиональных стандартов – веление времени. <http://strategy2050.kz/ru/news/2342>. (Дата обращения: 07.03.2015).

SINGAPORE AS A ROLE MODEL FOR MODERNIZATION OF CENTRAL ASIAN STATES (KAZAKHSTAN CASE)

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІН ЖАНҒЫРТУ ЖОЛЫНДА СИНГАПУРДЫҢ ҮЛГІ БОЛУЫ (ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫ)

Meirat OMAROV, Candidate of political sciences.

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Meirat.omarov@nu.edu.kz, +77017285153

Resume

Singapore is the best example of successful modernization nowadays, however not everything can be blindly copied from it. This island – country is the role model for many developing and even highly developed countries that try to learn how to best govern the city – state.

Резюме

Мақалада автор Орталық Азия елдерін жанғырту жолында Сингапурдың даму ерекшеліктерінің тәжірибесін зерттеуге көңіл аударады. Бұл аралдық мемлекеттің үлгісі көптеген мәселелерді шешуде өзінің оң септігін тигізетіндігі сөзсіз.

Keywords: modernization, infrastructure, developing country, anti-corruption strategy, public policy

The formula of Singaporean success lays in the effective learning and efficient adoption the best practices of economics, public policy and state governing.

Singapore as a nation became independent from Malaysia on 9 August in 1965 (Zakaria, F., & Yew, L. K., 1994) and has developed during the last 50 years. It was a poor colony of the British Empire that lacked natural resources. Today, the city-state of 5.4 million people is one the wealthiest nations in the world and it is wealthier per capita than the United States and Germany. The country's GDP has risen more than tenfold from \$4,756 in 1980 to \$52,179 in 2014. Last year, the IMF named Singapore the easiest country in the world to do business and second place in competitiveness.

Yet it is not a long history for a country, nevertheless it fulfilled all the urgent necessities like provision of security, surrounded by the potentially hostile environment, having built the effective professional army; it has grown into the global hub of the financial and sea routes, successfully turning its weak points of geographical location into the strong ones, having developed the most professional and efficient banking system in the South-East Asia and one of the worlds biggest sea ports and so on.

Our nation is eager to jump from third world to first as well like Singapore. Kazakhstan has its own strong qualities that should be exploited wisely: the geographical location in the heart of the Eurasian continent and the vast territory allow our Republic to be a transit bridge between EU and South-Eastern Asia, which is rapidly developing and becoming the center of influence replacing Europe in strategic importance, to facilitate the economic activity and bring prosperity to the nation. It is necessary to build up the highways and railways constructing infrastructure along the routes such campings, motels, some manufactures producing for export across Eurasia on the former Silk Road. Kazakh city of Almaty can be a hub, and even a smart city due to its talented people and relatively qualified cadres, using its diverse infrastructure, touristic facilities and location near the Russian, Chinese, Kyrgyz and Uzbek borders which can facilitate trade, flow of investments, labor and technologies across continent.

Active involvement of Singapore in interstate relations in South-East Asia (Kivimäki, 2014) and its efficient diplomatic activity among the potential offenders of its territorial and social integrity also can be the role model to follow up. Despite the fact that Kazakhstan itself

conducts rather active multivector diplomacy it is not yet efficient because of the difficult geopolitical situation in the neighborhood and the growing vulnerability to the external threats. Russian president Vladimir Putin in his speech said that Kazakhstan does not have an experience of the real state and hinted that its northern parts can be expropriated. The Singaporean diplomats advise to bring all the global powers to provide security in the region of Central Asia and strongly recommend attracting investors from the leading states of the world and transnational companies, so that they would protect their interests in Kazakhstan from the potential aggressors. Our nation has to remember our glorious past and build our prosperous future having in mind the great empires of the steppe and its unique culture. Kazakhstan has to develop economically and militarily because of its vulnerability to the threats from the global and regional powers just as Singapore was 50 years ago but still vulnerable. Kazakhstan like Singapore should build strong qualified army in order to deter the great powers from invasion.

At its core, the Singaporean success is based on social policies and principles. Singaporean education system and public housing program are the foundations on which the nation is built.

The housing development program of Singapore and HDB's (Housing Development Bureau) activity and the most wonderful fact is that over 80% of population is provided by the public housing are deeply impressing phenomena. Unlike Singapore, Kazakhstan has vast territories, however our government failed to provide all citizens with affordable housing using the State program "Affordable housing", because of allocation of subsidies for housing from the budget. Similar agency to HDB has to set up a plan of providing Kazakhstani citizens with the as many low-cost housing units as possible, creating Central provident fund, which will provide compulsory comprehensive savings plan for working Kazakhstani citizens to fund their retirement, healthcare, and housing needs. The government of Singapore pursues not only the goal of providing every citizen of Singapore with an apartment but also it pursues the aim of construction the national concord and understanding between the main ethnic groups: Chinese, Malay and Indian settling them tutti frutty in order to make them socialize with each other, and thus construction a nation with new Singaporean identity (Donald Low, 2014).

This country has developed the public education system with meritocratic selection into secondary schools and other educational institutions with deep cultural influence (Sharpe, L., & Gopinathan, S., 2002).

It is based on the Confucian model which respectively rests on several grounds as for example: a) strong nation-state shaping structure, funding and priorities; b) tertiary education based on Confucian ethics and family payments; c) strict and one-time examination system that enables to select the best candidates on meritocratic base; d) heavy public investments in research and the world class universities as for instance the National University of Singapore (Marginson, S., 2011).

It is the oldest higher learning institute in Singapore Founded in 1905, also the largest university in the country in terms of student enrolment and curriculum offered. It was ranked the 100–150th university based on academic performance by the Academic Ranking of World University, whereas NUS is ranked as best university in Asia by QS University Rankings in 2014; which is based heavily on anonymous surveys on universities reputation.

NUS began its entrepreneurial education endeavours in the 1980s, with the setting up of the Centre for Management of Innovation and Technopreneurship in 1988. In 2001, this was renamed the NUS Entrepreneurship Centre (NEC), and became a division of NUS Enterprise. NEC is currently headed by Professor Wong Poh Kam and its activities are organised into 4 areas, including a business incubator, experiential education, entrepreneurship development, and entrepreneurship research.

The positive lesson can be obtained from the Singaporean educational system, which is a unified system with Universities combined together with scientific centers and it is to be aimed to facilitate the industry of Kazakhstan. We have to be five steps ahead of our neighbors in order to survive. The innovation - industrial development of Kazakhstan is the "corner stone" of its

further success as a nation who is eager to join 30 most developed countries of the world. It is better not to like Singapore we have to develop chemical industry based on the best education in the region since RK is resources abundant. Among the priorities of the national education system should include: the need for competitiveness, to teach people exactly the skills that are needed to define precisely the sector of the economy, which will play a key role in the near future. According to our program of forced industrial – innovational development, we have to change the study curriculum to the education of CEOs, managers, chemical, electronic engineers, from lawyers, economists and diplomats.

One of the crucial problems that Kazakhstan faces nowadays is corruption as a way of life and that is why it is relevant to learn from Singapore the least corrupt country in Asia and third corrupt state in the world.

Corruption is one of the most dangerous and harmful phenomena afflicting mankind. The scientific interest of many scholars around the world dealing with the issues of public policy is the corruption as a phenomenon, since it can hamper the economic growth of any country but usually it is related to developing or transition economies with weak public institutions, indifferent civil societies, imperfect legislations and archaic traditions. It is believed that corruption destroys markets and wellbeing, moreover it negatively influences on society by eroding trust in leaders, public institutions and business structures.

Kazakhstan is the rapidly developing economy that faces the so-called corrupt practices and it strives to join the 30 most developed countries in the world, that is why it is crucially important to curb the corrupt activities on all levels and it engenders high scientific interest for Kazakhstani researchers for the adoption of foreign experience in anti-corruption fight and in particular the Singaporean one.

The most commonly used concise and broad enough to include most forms the definition of corruption used by the World Bank and the IMF is, “the abuse of public office for private gains,” relates corruption to the behavior of a public official, who may be the object or the subject of corruption (World Bank).

Corruption was a way of life in the city-state of Singapore before it gained independence. In 1959 The Party of People’s Actions headed the government and established the Independent Commission Against Corruption to minimize its level in a country. Later the PAP adopted the anti-corruption strategy in 1960 and gave more power to the Corrupt Practices Investigation bureau. The government of Singapore being aware of the seriousness of the problem started the campaign against corruption with Singapore civil service by promoting meritocracy and improving the utilization of human capital (Quah, J. S., 1994).

The strong anti-corruption refrain was heard again and again, including this statement made in 1979 by then PM Lee Kuan Yew, which best explains the need for a corruption-free Singapore as that moment key leaders were less than incorruptible, less than stern in demanding high standards, from that moment the structure of administrative integrity will weaken, and eventually crumble. Singapore can survive only if Ministers and senior officers are incorruptible and efficient. Only when we uphold the integrity of the administration can the economy work in a way which enables Singaporeans to clearly see the nexus between hard work and high rewards.

According to the head of Corruption Practices Investigation Bureau (CPIB) Koh Teck Hin the success of the Singaporean fight against corruption is grounded on four pillars: a) Effective Anti Corruption Acts (or laws); b) Effective Anti Corruption Agency; c) Effective Adjudication (or punishment); d) Efficient Government Administration.

Effective laws provide the basis for the fight against corruption. The law must define corruption offences and their punishments and the powers of enforcement against it. As society and the environment changes all the time, it is necessary to review the law periodically to ensure that it is up to date.

Having tough laws is no guarantee that there is effective enforcement. If there are tough laws but lax enforcement, corruption will still flourish because the corrupted escape detection and investigation. The situation will be like having a good battle plan but poor troops.

Sure detection and strict enforcement of laws, no matter how effective, must however be complemented by effective adjudication. Detection, prosecution and subsequent court conviction have specific deterrence on offenders. This also has a general deterrence on the like-minded. Aided by the tough laws, the judiciary successfully created a regime of punishment that is deterrent enough to hammer home, loud and clear, the message that corruption does not pay.

Alongside the statutory measures dealing with corrupt offenders, a proactive approach to curb corruption was adopted in the Government. With the full support of Parliament and the Heads of Government departments, strict rules and regulations have been formulated to govern the conduct of public officers.

There is a common perception of Asian nations as inherently corrupt because of the cultural peculiarities and it is not possible to curb corruption by any means. Chinese people were always counted as corrupt and the Westerners considered corruption in Chinese speaking countries as «greasing the wheel» of the economy. However Singapore proved that it is not the culture as the main source of corrupt behavior, but the mindset can be changed from the sense of overindulgence to the “cop in mind”. So, the Kazakhstani government and the anti-corruption agency have to bear in mind the idea of changing the mentality of all the strata of Kazakhstani citizens. Fight against corruption should be conducted on the regular basis along with the strict measures against the public officials, so that no one can escape from the conviction of corruption even for example, the prime-minister, as it is happening now in Kazakhstan, the former prime minister - former defense minister is being charged of organizing the criminal gang. Nowadays Kazakhstan holds the 142nd place in the CPI ranking (Transparency International 2014) and that is why we have much work to do to improve the situation. Corruption in Kazakhstan slows down the entire economic activity; hinders the economic growth by the increasing the cost of output goods and services, averts FDIs. All the good reforms are undermined by corruption, and it is important at least to diminish corruption in the public sector with the strong emphasis on the investigation and prosecution of corruption cases, inculcating values through trainings and publicity. Like in Singapore the Anti-corruption agency has to be responsible to the prime minister and parliament or president in order not to fear of acts of revenge from the convicted persons. Of course, it is not an easy task because of the clannish system of government and many other obstacles, but the “journey of thousand miles starts with a single step.

Singapore has many things to follow up in public policy and nation-building, but, of course, not everything can be just copied, but on the contrary Kazakhstan has to use its own strengths to grow up into the developed state and our Republic in its turn can be the role model for other Central Asian states in making an effective and efficient public policy transforming our region into one of prosperous and developed places in the world.

Literature:

1. Zakaria, F., & Yew, L. K. (1994). Culture is destiny: A conversation with Lee Kuan Yew. *Foreign Affairs*, 109-126.
2. <https://www.thefinancialist.com/inside-singapores-success-qa-with-finance-minister-shanmugaratnam/>
3. Kivimäki, T. (2014). *The Long Peace of East Asia*. Ashgate Publishing, Ltd..
4. Donald Low. Fiscal management of Singapore https://ivle.nus.edu.sg/lms/public/view_moduleoutline.aspx?CourseID=EAB9D736-8297-4622-A777-6D81639A0BC1&ClickFrom=StuViewBtn
5. Sharpe, L., & Gopinathan, S. (2002). After effectiveness: new directions in the Singapore school system?. *Journal of Education Policy*, 17(2), 151-166.
6. Marginson, S. (2011). Higher education in East Asia and Singapore: Rise of the Confucian model. *Higher Education*, 61(5), 587-611.
7. Quah, J. S. (1994). Controlling corruption in city-states: A comparative study of Hong Kong and Singapore. *Crime, Law and Social Change*, 22(4), 391-414.

IMPACT OF FED POLICIES ON FRONTIER MARKETS: EVIDENCE FROM CENTRAL ASIA

“ФЭД” САЯСАТЫНЫҢ ДАМУШЫ ЕЛДЕРГЕ ЫҚПАЛЫ: ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЫСАЛЫНДА

Berik SABDENALIYEV, PhD student

University of International Business, Almaty city, KAZAKHSTAN

berik_sabden@mail.yahoo.com, +77019006094

Resume

This study aims to evaluate the role of Central Asia frontier markets as an alternative investment opportunity for investors and spillover effects by global macroeconomic factors over these markets.

Резюме

Осы зерттеудің мақсаты соңғы әлемдік дағдарыс ықпалынан шыққан Орталық Азия экономикаларының баламалы салым көздері ретінде қарастыру. Сонымен қатар, аталмыш нарықтарда инвестициялық тартымдылығының “ФЭД” саясаты тарапынан әсер алуын есептеу болып табылады.

Kew words: Central Asia, Kazakhstan, VaR, FED policy, Global Financial Crisis.

1) Introduction

This study aims to evaluate the role of Central Asia frontier markets as an alternative investment opportunity for investors and spillover effects by global macroeconomic factors over these markets. Since Central Asia frontier markets are at their early stages of growth and capitalization, they may provide convenient investment opportunities. That is why interest on these markets is developing remarkably.

Although frontier economies are less developed than emerging economies, several frontier market economies have managed to grow their GDP above 5% over the last 10 years. But to the contrary, there are possibilities of risks associated with Central Asia frontier markets including political instability, social unrest, and widespread corruption. Despite their obvious risks, frontier markets also offer investors the advantages of above average return driven by portfolio diversification.

On the positive side, Central Asia Frontier Markets are dynamic and generally possess favorable demographics and long term growth prospects. Demographics are one the strongest driving forces behind the these markets investment opportunity. While most developed and emerging markets move in sync with one another, frontier markets have lower degrees of correlation with them. Our analyses are intended to shed more light on the behavior of Central Asia frontier markets after the hit of the global financial crisis.

We attempt to explore the impact of FED policies over frontier markets after the global financial crisis in its Great Recession phase now. Since the countries appearing in the list of frontier markets are heterogenous, the impact of Fed policies on these markets shall be pervasive. We will start with diagnosing the return and volatility of these markets with daily data of MSCI indices from the beginning of 2011 to 2015. Then we investigate the interaction between the US and Frontier markets. Primarily, we will test for the existence of the spillover effect in GARCH framework with several specifications.

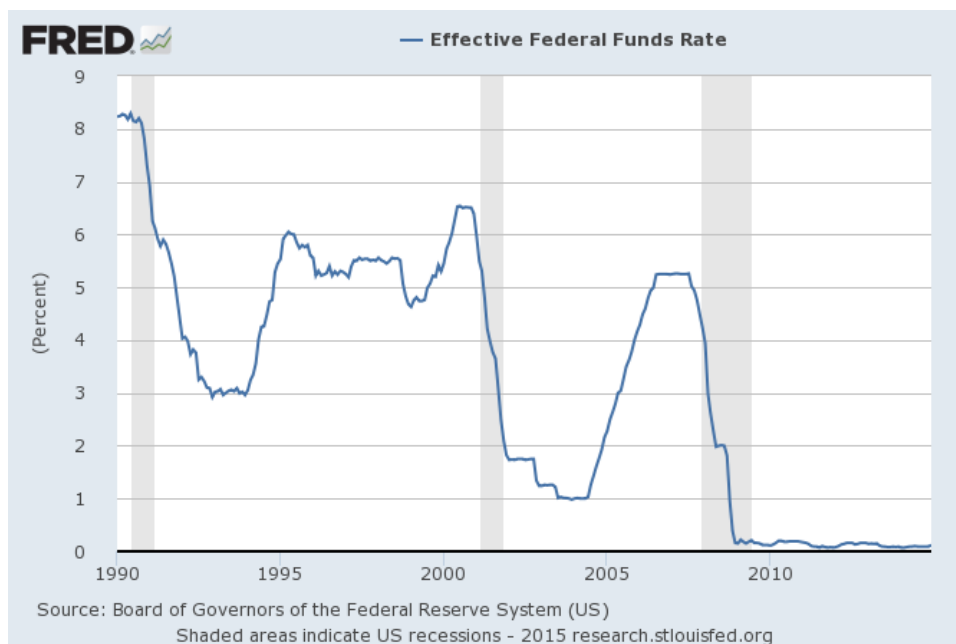
We will include frontier market countries in addition to numerous MSCI FM indices in our study. Besides, we will test for the existence and direction of Granger causality between these markets. This paper focuses on following issues: 1) *stock performance of frontier markets*

evolves over time; 2) alternative investment opportunities in frontier markets; 3) spillover effects by US FED policy over volatility of index of Central Asia frontier markets.

2) FED policy and Global Financial Crisis

A catalyst for this particular crisis was Alan Greenspan's policy of promoting US growth by keeping US interest rates low. After the Russian crisis in 1998 US treasury rates were also brought down, but as the market recovered interest rates were raised to prevent inflation increasing. During the technology crash in 2001 and 2002 US interest rates were brought down to about 1%, which encouraged increased consumption and promoted US exports, and thus revived the US economy. After the recovery started Greenspan did not raise interest rates quickly enough. There were no fears of inflation. Yet, every time interest rates are held too low for too long, it creates a bubble. This time the bubble was caused by an 'easy credit' environment, culminating in the 'credit crunch' which marked the beginning of the 2008 financial crisis. Low interest rates created an incentive for banks, hedge funds and other investors to hunt for riskier assets that offered higher returns. They also made it profitable for such outfits to borrow and use the extra cash to amplify their investments, on the assumption that the returns would exceed the cost of borrowing. The low volatility of the Great Moderation increased the temptation to "leverage" in this way. If short-term interest rates are low but unstable, investors will hesitate before leveraging their bets. But if rates appear stable, investors will take the risk of borrowing in the money markets to buy longer-dated, higher-yielding securities.

Figure 1: Effective Federal Funds Rate

The main factor underlying this financial crisis is the intrinsic instability in the banking system resulting from the lack of unified and intelligent principles for the accounting, regulation, and risk management of financial institutions. These principles have evolved separately in each framework, each without sufficient regard for the other two disciplines. In relation to the underlying securities markets and in relation to world gross domestic product (GDP) the volume of financial derivatives traded is huge. At the end of 2007 the total notional outstanding on bond issues was about \$80 trillion and the value of company stocks was about \$40 trillion. Relatively few stock and bond holders hedge their positions because securities are often held by investors that hope to make a profit over the long term. Thus the notional size of the derivatives market required for investors to hedge is a small fraction of \$120 trillion. Many companies involved with importing and exporting goods hedge their exposures to exchange rate fluctuations, and to rising interest rates. The size of these exposures is related to the value of all goods produced in the world economy. World GDP was about \$75 trillion in 2007, so corporate hedging activities should amount to some small fraction of this. Thus the two hedging activities should result in a

derivatives market with notional size being just a small fraction of \$200 trillion. However, the total notional size of derivatives markets in 2007 was about \$600 trillion.

While financial markets in emerging markets have deepened over the last decade, they have done so unevenly. Through the promotion of better price discovery, deeper capital markets can prevent prices from overshooting and reduce the price impact of capital flows. Alternatively, a limited capacity to absorb new flows in less developed economies coupled with a tendency to trade on short-term sentiment can cause excessive currency appreciation and unsustainable credit expansion, undermining financial stability. In light of the link between financial deepening and financial stability, highlighted in the IMF Global Financial Stability Report (2014a), less developed economies are potentially more susceptible to a disorderly adjustment should global monetary conditions tighten

2) Review of Central Asia Economy

Central Asia includes all eight countries in the post-Soviet region to the south of Russia (from Georgia to Kyrgyzstan). Across the region, the depreciation of the national currencies will trigger inflation, while low oil prices will negatively affect the budget in several countries that rely on the windfalls from hydrocarbon exports. A boon for the rest of energy-dependent Asia, falling oil prices can be a curse for Central Asia.

Central Asian countries are an interesting choice for this study for three major reasons. First, the characteristic features of the Central Asian countries economy before, during and after the Global Financial Crisis (GFC) have attracted significant interest. Second, the unprecedented growth of the managed funds sector in these markets present a case for investigating better avenues for international diversification. The economy of Central Asia slowed but did not plummet into a depression. The strength of the CA economy provides a motivation to look for alternative diversification strategies. Since frontier markets are the latest addition to the asset class, the benefits for potential investors from frontier market diversification is a relevant issue to address. Finally, international diversification benefits are determined by the differences in the economic structures of the investor's economy and the foreign market, and the differences among the foreign markets. As CA are small developed markets and resource economies, the benefits for potential investor may be different from investors in other larger developed markets.

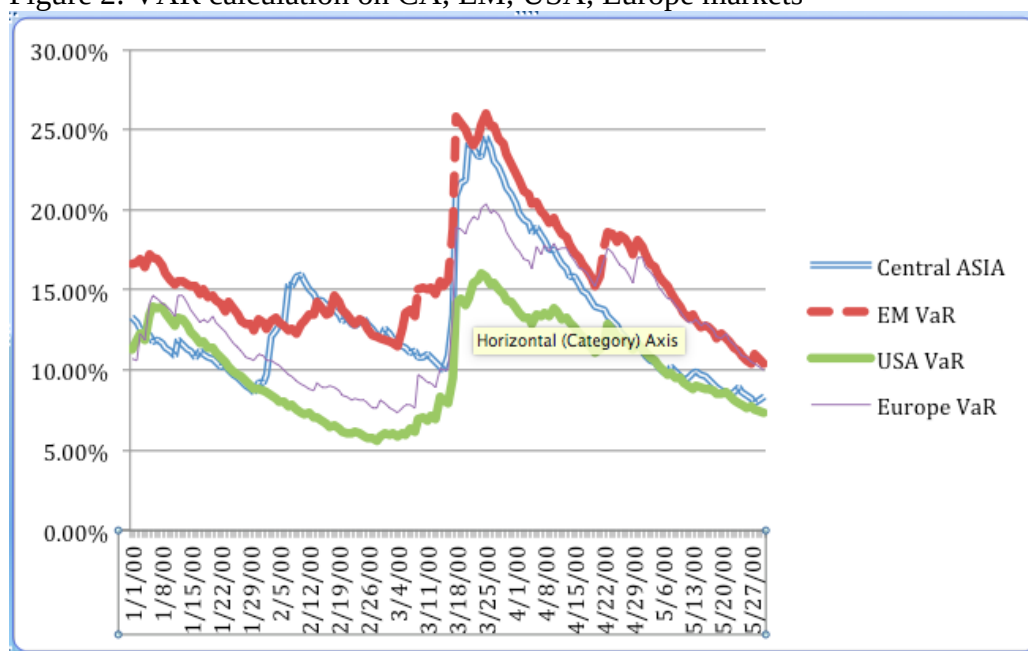
Nowadays, frontier countries account for 21.6% of the world's population, 6% of its nominal GDP, but only 3.1% of world capitalization, for which there are still a huge potential investment rooms for international investors in frontier markets. In 2010, the MSCI Frontier Market Index provided 32.4% return. During the last one decade, frontier economies have grown at an average annual rate of 5.1%, whereas the U.S. economy has only a growth rate of 1.8% annually.² The possible reasons for why a large number of foreign funds are invested directly into frontier markets may be due to their dramatically increasing GDP growth rates, young and growing populations, a boom in trade and investment, technological catch-up potential, rapid penetration of mobile communications, abundant natural resources, and a growing middle class. Therefore, frontier markets are developing in ways that deserve international attention due to their potential growing for production, consumption, and investment.

Frontier markets are attracting increased attention from investors and researchers. These markets, which are less developed than emerging markets, have "low integration with the world market, and thereby offer significant diversification benefits." However, frontier markets are relatively illiquid. Marshall et al. (2012a) show spreads are, on average; over two and a half times larger in frontier markets than in the U.S. Correctly measuring and accounting for liquidity is clearly an important issue in frontier market research.

With increasing correlations between equity markets, it is getting difficult to reduce the risk with international diversification. A recent study on the financial crisis of 2007-2009 by Bekaert shows that the crisis spread aggressively across countries around the world, resulting in significantly higher correlations. Despite such contagion, there are some markets, such as frontier markets, that exhibit lower correlation with the developed markets. The differences between economic structures in developed markets and less developed markets provide

motivation for considering less developed markets for diversification benefits. Since frontier markets are the least developed of the investible markets.

Figure 2: VAR calculation on CA, EM, USA, Europe markets

Source: Calculated by author.

Analyzing the GDP growth rate we determined that the relationship between GDP growth rate and Value-at-Risk is negative. According to the graph of VaR and GDP growth we defined that when GDP growth increases the VaR declines and vice-versa. In the VaR graph US VaR, Europe VaR, EM VaR and CA VaR are declined between 2002 and 2004 while in GDP growth graph there was increase in GDP growth rate. Between 2004 and 2005 the VaR of CA markets are increased while in the same periods the GDP growth rate of FM markets contrary increased. The sharp increase in VaR of all four markets was between 2008-2009 in the period of financial crisis. In the GDP growth rate was rapidly decreased.

3) Time for a New Economic Model

Over the past two decades, the CA countries have laid the foundations for a modern financial system, allowing financial intermediation in the region to improve considerably. Notwithstanding this progress, the financial system remains underdeveloped compared with those in many emerging markets.

High dollarization is still a serious concern in the region, and can only be reduced with greater macroeconomic stability, sound monetary and exchange rate policies, and supportive prudential measures. Other pressing issues vary across countries but often include the resolution of nonperforming loans (NPLs), curbing consumer lending, and curtailing directed lending. Progress in dealing with these issues has been mixed. Enforcing NPL ceilings, increasing financing and coverage of the problem loan fund in Kazakhstan, stronger enforcement of provisioning rules in Kazakhstan and Tajikistan, and stricter requirements for the accurate classification of NPLs in Azerbaijan and Kazakhstan are still needed. Azerbaijan and Kazakhstan have put in place measures to curb strong growth in consumer lending, but progress in controlling and reducing directed lending in Azerbaijan and Turkmenistan has been slow.

To ensure resilience and financial stability as markets develop and financial access expands, it is important for CA countries to strengthen prudential regulation and supervision, and enhance corporate governance and risk management. Specifically, the region's underdeveloped banking sector requires stronger regulatory frameworks, faster progress in restructuring state-

owned banks, and measures to improve financial access, strengthen competition, and boost credit markets

The CA countries are in need of a new economic model that can deliver sustainable, inclusive, more diversified, and less volatile growth. Bolder structural reforms, in several areas, are required to overcome the long-lasting impediments that are preventing the region from moving toward a new economic model and achieving its potential.

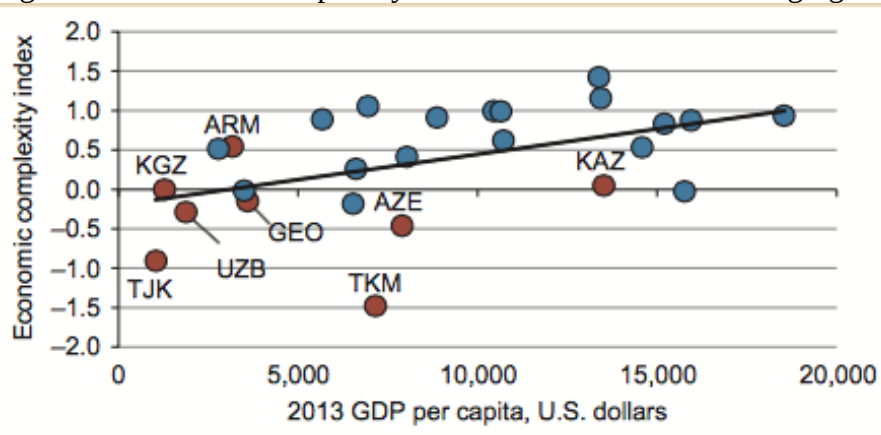
For productivity to make a larger contribution to growth, bold reforms are necessary to develop worker talent, competitiveness of the business environment (especially governance, regulatory quality, and the rule of law), and labor market efficiency. CA countries also need to speed up structural reforms in areas such as governance, business climate, education, the financial sector, and informality, to create an environment conducive to private sector-led growth. Although economic growth in the region has been strong over the past decade, employment has not kept pace, suggesting an urgent need to improve frameworks for economic decision making and to increase focus on the inclusiveness of growth.

Broader institutional reforms will not only promote inclusiveness, but will also help release constraints on the implementation of other structural reforms.

Creating a diverse and dynamic non-oil tradable sector is another priority for the region. Recent studies show that further exports diversification will require better infrastructure and legal frameworks, technological upgrades, and measures to address market imperfections (Figure 3). Countries can start by promoting linkages and diversification in the industries where they enjoy a comparative advantage.

Balanced regional and multilateral trade integration initiatives can also help diversify economies and improve medium-term growth prospects. Recent efforts in these areas are welcome, including the accession of Kazakhstan to the World Trade

Figure 3: Economic Complexity Index Central Asia and Emerging Markets

Source: Economic Complexity index

Organization, expected by year-end, and Georgia's harmonization with the European Union with the signing of the recent Deep and Comprehensive Free Trade Agreement. Progress on the Eurasian Economic Union (EEU) also offers prospects for enhanced trade and financial flows, with Armenia and the Kyrgyz Republic expected to join Belarus, Kazakhstan, and Russia in the future. Although the EEU will provide member countries with access to large regional markets and, potentially, additional project financing from Russia, important challenges exist, including higher common tariffs in the EEU than exist now in Armenia and the Kyrgyz Republic. Negotiations will be required to avoid conflict with Armenia's World Trade Organization obligations, and, in the case of the Kyrgyz Republic, to slow tariff increases. The impact on medium-term growth will depend on the trade creation and diversion that would result from a high common external tariff, as well as on how the EEU rules and regulations on the mobility of goods, capital, and labor will be implemented.

Conclusion

Now that the world is increasingly connected with global capital flows, the frontier markets have become an integral part of the world's economy and can therefore no longer be ignored by investors. The frontier of investment markets is dynamic. As countries grow and mature, they evolve along different risk-return trajectories while other, newer countries emerge to take their place at the frontier. The phenomenon of globalization has resulted in a broad and deep pool of investable markets, while at the same time the tendency toward convergence of stock market performance has lessened the potential diversification benefits available from investing in broadly defined developed or emerging market exposures. Even if the Central Asia markets are at their early developing stages, these markets still promising potential high and stable economic growth due to their recent economical, political, legal interventions. Kazakhstan strengthened its authority by engaging in the process of integration with its strong neighbours. All the reforms carried out by Central Asia countries show that these markets are moving in the right way.

Literature:

1. Федеральный резервный банк США (англ. *выражение взят из книги*: Allison J.A. The Financial Crisis and the Free Market Cure. – McGraw Hill, 2013. - 20 p.).
2. Bekaert, G., Ehrmann, M., Fratzscher, M. and Mehl, A.J. (2011), "Global crises and equity market contagion", Working Paper No. 17121, National Bureau of Economic Research, Berlin.
3. Berger, D., Pukthuanthong, K., Yang, J., 2011. International diversification with frontier markets. Journal of Financial Economics 101, 227–242.
4. Marshall, B.R., Nguyen, N.H., Visaltanachoti, N., 2012a. Frontier Market Transaction Costs and Diversification. SSRN WorkingPaper, <http://ssrn.com/abstract=1942592>
5. Speidell, L. S. (2011). Frontier market equity investment: Finding the winners of the future Frontier Market Asset Management. Research Foundation of CFA Institute.
6. Cherif, R., and F. Hasanov, 2014, "Soaring of the Gulf Falcons: Diversification in the GCC Oil Exporters in Seven Propositions," IMF Working Paper 14/177 (Washington: International Monetary Fund).

HOW TO OVERCOME THE NEGATIVE LEGACY OF THE SOVIET PERIOD IN
CENTRAL ASIA IN NON-MATERIAL SPHERES

МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС САЛАЛАРДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ КЕҢЕСТІК
КЕЗЕҢНІҢ ЖАҒЫМСЫЗ МҰРАСЫН ҚАЛАЙ ЖЕҢУГЕ БОЛАДЫ

Galym ZHUSSIPBEK, PhD
Darkhan ORYNBASSAROV, MA

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Almaty, Kazakhstan
Darkhan82@gmail.com +705 717 81 78

Резюме

Мақалада Орталық Азия елдеріндегі Кеңес Одағынан қалған кері ықпалдары қарастырылып зерттелген. Және сол ықпалдан шығу жолдары қарастырылған.

Resume

The whole Central Asian states still facing the negative legacy of the Soviet period in non-material spheres. On the whole, the bulk of the problems experiencing by Central Asian societies can be named the implications of being “post-totalitarian”.

Key words: post-totalitarian, exclusivist identity, Soviet legacy, Central Asia, the rule of law, governmentality

Introduction

Almost all Muslim-majority countries have problems concerning the rule of law, ethics and governmentality. An interesting research which ranks comparatively all countries (203 countries) according to the “Islamic values” (respect for human rights, rule of law, good governance, economic and social justice, access to education, absence of corruption), which in essence overlap with universal values, shows that the most self-declared Islamic countries like Saudi Arabia, Iran, Pakistan occupy very low positions in the list (they are not even ranked among the top one hundred), while almost all developed Western countries occupy the highest positions, and Israel (one of the target-countries of radical Islamists) is ranked higher than all Muslim countries, except two, Malaysia and Kuwait (Rehman; Askari, 31-37). All Central Asian countries are relatively low ranked in this research, nonetheless, the more pluralist, market-oriented and more amicable to core liberal values country in the region, Kazakhstan, is ranked as the highest in its region. This shows us the direct nexus between the rule of law, ethics, quality of governmentality and pluralism, acceptance of core liberal values by society and elites.

From the very outset, the debates about negative Soviet legacy in Central Asia have been focused on the issues of conventional security, particularly the emergence of religious radicalism, political extremism and terrorism. However, it seems that in Central Asian context the “creeping radicalism” and “terrorism” have become wastebasket names for all conventional threats and fears. A kind of security- obsessed assessments, specifically terrorism and radicalism-obsessed turned out to be not only stereotypic but moreover misleading since they prevent us from understanding the real problems of the region (Lewis, p.125). However, this paper contends that the main problems of Central Asia caused by negative legacy of Soviet system and they must be searched for in ‘non-material’ aspects. The most serious destruction can be done at the level of consciousness and mind-sets, basically the most complicated is to change the human perceptions and styles of reasoning. The seriousness of Soviet period’s destruction can be seen in its success in transforming the world views, perceptions of self and others, in short identities of the Central Asian people. Soviet system destroyed or at least considerably diluted the value system and traditional ethic code of Central Asians, upon which almost all principles of personal and social life were built. The main factor behind the inter-communal, inter-ethnic and

intra-communal conflicts and cleavages, the problems of governmentality is the transformation of traditional value system, ethic code and inclusive perceptions of oneself and the neighboring communities, and concomitant emergence of exclusivist national identities, local clanism, legal relativism and everyday's materialism.

On the other hand, Soviet legacy in the region can be seen as legal relativism and criminalization syndrome which seriously impede development of the rule of law. Seriously diluted Central Asian value system and erosion of traditional ethic code led to erosion of work ethics and knowledge-making (idleness, plagiarism, lack of creativity),

Finally, all problems emerged within society gave a result of problematic governmentality, characterized by low accountability, over- bureaucracy, irresponsible officials and emergence of the notion "the state is cow". This paper tries to shed light on above-mentioned problems and offer some ways of solving the problems.

Analysis of main problems

On the whole the paper asserts that there is a primacy of psychological and sociological factors behind the bulk of the problems experiencing by post-Soviet countries. Therefore the main fundamental reason behind the main problems of Central Asia in 'non-material' aspects lies in the nature of post-totalitarian society. Post-totalitarian is a more accurate and explanatory depiction of post-Soviet countries. The concept "Soviet" bears as a rule a negative connotation in the Western countries, academia, whereas in a number of post-Soviet countries and societies this concept in opposite can have positive meaning (as a result of neo-Gramscian style successful indoctrination of communist ideas into the hearts and minds of the last generations of Soviet people), which imply "rule of law, internationalism, accountability of elites (in accordance with Communist Party's perception and directives), orderliness, high morality, dignity" and so on (Zhussipbek, 2015)

To better understand the processes happening in the post-Soviet countries and the reasons of their successes or failures, in the first place psychological and sociological peculiarities of these societies have to be taken into account. Sociological and psychological fabric of all Soviet societies has been heavily transformed by seventy years long totalitarian system. As a result after the collapse of Soviet system in early 1990s "paradoxical" situation concerning the mind-sets and consciousness emerged, on the one hand the values imposed by the Soviet regime became redundant (e.g. Soviet sense of "the rule of law", "accountability"), on the other hand the centuries- old traditional values had been erased and discarded by Soviet regime more earlier, however the liberal values adopted by liberal and democratic societies were relatively distant although somehow attractive. We contend that the main reasons behind the problems in the relations between CA states and within their societies which indisputably influence security in a negative sense ensue from the tendency of establishing *exclusivist* and exclusionary identities (whether exclusivist of secular-nationalistic/ tribal/ clannish or of religious/ secular character) and consequent difficulties of creating civic nationalism and soft secularism. As the ways in which people form perceptions of others and themselves constitute one of the leading root causes of conflict we argue that inter-communal conflicts erupted in the region in recent times, primarily the civil war in Tajikistan, series of violent clashes in Fergana region of Uzbekistan and South Kyrgyzstan were all generated by *exclusivist* identities. In other words the violence against neighboring brethrens was a byproduct of building exclusivist identities in the region (Zhussipbek, 129-147)

One of the best examples of sociological peculiarities of post-totalitarian states is "*legal relativism*", the phenomenon which can be depicted as underdeveloped sense "rule of law" (legal consciousness) coupled with the underdevelopment of institutions when a person prefers solving his/ her problems through 'own network' or 'telephone law'.

In all post-totalitarian societies the political and economic development is seriously inhibited by criminalization syndrome. Criminalization triggers anti-liberal attitudes in many post-Soviet societies, when the anti-liberal state apparatus is seen as sole protector against criminal groups. The persistence of post- Soviet criminal subculture (a derivative of infamous

Soviet criminal subculture) in some segments of post-Soviet societies plays a role in the persistence of *legal relativism*, basically because post-Soviet criminal subculture negates the rule of law and development of legal consciousness, denies the development of liberties and freedoms of individual.

In the post-Soviet area the general criminalization shot up in the 1990's during the period of dissolution of old system and transition to new one characterized by disorder, lack of opportunities, absence or weak institutions, social and cultural disorientation. Only in Russia active gang membership was estimated at less than one hundred thousand people. According to the official data organized crime controlled as much as forty percent of the goods and services by 1993 (Handelman, pp. 83-84). The repercussions of the criminalization of 1990 is still felt in many post-Soviet countries. This paper contends that similar to the reasons of legal relativism, under-development of core liberal value ideas which are rooted in the society, the primary reasons of the emergence of "personalistic regimes" should be sought for not in the constitutional or legal structure of the state but in society and people's perceptions (Trenin), basically "the people deserve their rulers".

The corruption in post-Soviet states and in general in the states-in-transition besides political reasons has more deeply-rooted sociological and psychological reasons. In the most of post-Soviet states the political culture of "state thought" is not yet developed. Moreover the notions of "the rule of law", "serving the state, the nation" are to some extent alien to the so-called "ruling elites" or "state officials" of the newly established states. Although during the Soviet time these notions were quite well-established, later with the beginning of the "zastoy" period and perestroika, they started to be eroded and the notion of "the state is cow" became popular with the state officials and public. As a result the state is downgraded to the status of "ownerless property" or "a shop in abeyance" the goods in which have to be taken away to the maximum level as it can be possible. It is not rare to observe in these states the degrading attitude of the state officials felt towards own societies, the attitude down-grading the common people to the level of mere "herd or flock". That is one of the primary reasons of low accountability of the official before the citizens, which may be more explanatory than the nature of political regime per se, because the officials in some authoritarian regimes of non-post-Soviet character may be really accountable to own citizens, e.g. Singapore. (Zhussipbek, 2015, p.12)

The main reason of difficulties in developing good governmentality also lies in the nature of post-totalitarian society. The stereotypic views defending authoritarianism, even justifying the necessity of 'iron fist' in running country impede development of good governmentality. This kind of improper understandings about governmentality have become popular in some Central Asian countries where pervaded information and analytics about liberal values, democracy are strongly felt and where on the one hand oligarchic types of economy have been 'institutionalized' and on the other hand education system and academia are seriously crippled by the legacy of totalitarian past, for example the intellectual elites because of lack of communication and prevailing stereotypes cannot directly benefit from the global academic environment. Consequently even a little criticism of the incumbent regimes on behalf of good governmentality can be interpreted very negatively, even can be regarded as a support given to the 'foes of nation'.

Surely, good governmentality by no means can be transplanted in a society by either being exported or imposed from outside through for example launching special democratization programs or promoting the 'chosen people' as contenders for the political power or the worst through the direct military operation. In these cases only the labels or the names of leaders are to be changed but not the essence and very underpinning of these countries, since they are rooted deeply in society. The situation unfolding in some countries of the former Eastern Bloc and the Middle East is an eloquent result of this misperception, where in one country after military operation a tyrant leader was overthrown but afterwards the people promoting "exclusivist sectarian identities" started alienating and crashing their own "others". In other countries the society became deeply divided along ethnic, regional or tribal lines and divisive rhetoric was

used overwhelmingly instead of promoting an inclusive liberal (in essence) discourse leading to the forming of inclusive national identity, embracing all people regardless of their origin, life-styles and views.

All in all the persistence of above-mentioned negative phenomena shows us, in general, the necessity of changing styles of reasoning, mind-sets and perceptions, and specifically, the nurturing of core liberal values.

Findings and Recommendations

This paper is premised on the belief that the individual is much more important than the state, and if the individual prospers the state and society will prosper. The perennial qualities of a good person, such as possessing courage, the sense of justice, generosity, kindness, can develop to their fullest only in a fully responsible individual who is free to act and choose (Thompson).

On the whole, the nature of post-totalitarian society is the root cause of the problems experiencing by Central Asian societies which can be discarded only through implementing a serious and systemic program of changing perceptions, thinking styles and ideals. There is urgent need in Central Asian countries to develop a system of education, knowledge-and-science – making, arts, and finally governmentality which would lay the foundations of developing core liberal values, such as the rule of law, division of power, respect for individual freedoms, acceptance of ideational pluralism, as well anti-majoritarian protection of citizens. Liberal outlook is indispensable to find durable solutions to almost all problems and difficulties of post-Soviet societies. The major problems of the region cannot be solved without recourse to liberal ideas, it is a long process. Central Asian states have to introduce new policies. Yet the outcome will depend on a complex composition of factors that states can or can not control down the road. Through development of liberal ideas the notion “the state is cow”, post-Soviet “legal relativism” and criminalization syndrome will retreat and inevitably vanish, and in place of all them the notion stipulating ‘absolute primacy of individual’, ‘the rule of law’, accountable and transparent government will develop.

Truly there is a nexus between development of liberalism and rise of competitiveness of a country. The development of liberal ideas will inevitably lead to the “overhaul” of oligarchic economic systems, what is indispensable for diversification of economy. Without diversification of economy both countries cannot get rid of “lopsided economic structure” based on primacy of extraction sector that was inherited from Soviet period and became solidified in the course of “reforms”. The characteristics of post-totalitarian society can and should be changed by specially organized *education*. Particularly those liberal values which elevated to the level of “universal” must always be promoted at the individual level and also at societal level by properly organized educational programs. The structural reforms of educational sector with the aim to make it human-oriented; promotion of human rights education in entire society (from special courses in universities, military and police academies to driving courses with the aim to inculcate the respect and honor for human life and dignity); reappraisal of academic and school information in the direction of promoting pluralism and tolerance; increasing awareness about liberal ideas, the necessity of civic nationalism and passive secularism among intelligentsia (who is a key driving force of getting liberal ideas naturalized by a society or in opposite torn away) are expected to be done (Zhussipbek, p.18) To succeed in establishing truly *world- quality education*, the over - bureaucratized and marginalized system of higher education of Central Asian countries, where talented people rarely wish to work, must be reformed. Since this kind of system specifically impedes the development of social sciences which are sine quo non of transforming society “from within”. Even the Kazakhstan’s system of higher education, the most ambitious in economy and education country of Central Asian region, became bogged down in bureaucracy. (Zhussipbek, p.18)

On the whole concerning the opinions contending about the civilizational underpinnings (rooted in the traditional Muslim cultural context) of “antipathy” to liberal ideas, it may, however, be accurate to assert that the world- views of Central Asian people, particularly of a

majority of intellectual and political elites reflect neither the ‘traditional Central Asian world view’, nor the contemporary human rights-based liberal Western perceptions, they rather reflect a world view which is a derivative of Soviet modernist discourse. However, this paper claims that civilizational underpinnings of the modern Central Asian societies, particularly Kazakhstani and Kyrgyzstani societies do not block the development of core liberal values, rather in opposite civilizational underpinnings may encourage the development of these values. Especially Kazakhstan and Kyrgyzstan have come back after the collapse of totalitarian system to its natural path of developing liberal values which had been seriously interrupted by Bolshevik Revolution.

Conclusion

It should not be forgotten that the people of Central Asian countries want, in essence, the same things as people in other parts of the world, to have a freedom of choice, safe and dignified life and accountable governments. The problems befell post-Soviet societies cannot be solved solely by a bunch of political and economic reforms, since humans have hearts and minds which can be changed gradually through profoundly reformed education, providing the people with proper information systematically, adopting official policies honoring and dignifying citizens. The properly understood liberal ideas can help to get rid of the phenomenon of “faceless human beings” and “faceless uniformity” which are the legacy of totalitarian past. All post-totalitarian countries need scholarly information to support and solidify democratic gains and to further these gains with the aim to build a model of state which is more suitable with contemporary norms of protection human rights. The nature of post-totalitarian society is gradually vanishing. Nevertheless this process is inhibited by [on the one hand] a lack of proper information about liberal values and [on the other hand] by serious misunderstandings about liberalism resultant of the “hijacking” of liberal values. In the end post-Soviet Central Asian people have to build a society of individuals trying to be something but not the individuals to get something.

References:

- Lewis, David, “Understanding the Authoritarian State: Neopatrimonialism in Central Asia”, *Brown Journal of World Affairs*, 2012, Vol. XIX, Issue 1, p.10
- Handelman, Stephan, 1994. “The Russian ‘Mafiya’”, *Foreign Affairs*, Vol.73, No 2
- Rehman, S.; H.Askari. 2010. “How Islamic are Islamic Countries”, *Global Economy Journal*, Vol.10, issue 2
- Trenin, Dmitriy. “The reasons of preserving personalistic regime should be searched for in society”, *Polis*, No 2, part 8, <http://www.politstudies.ru/extratext/lm/flm008.htm#29dt>
- Thompson, Dorothy. “Liberalism and Morality” in Laura Grey, **Liberalism and Morality**, Sunday, October 05, 2008, <http://littlehoppingbird.blogspot.com/2008/10/liberalism-and-morality.html>
- Zhussipbek, Galym. “Disenchantment with Liberalism in Post-Soviet Countries”, *Rethink Paper* 20, January 2015, Washington, DC, USA
- Zhussipbek, Galym, “Exclusivist Identities in Central Asia: Implications for Regional Cooperation and Stability, Nationalisms and Identity Construction in Central Asia: Dimensions, Dynamics, and Directions, Mariya Omelicheva (ed), Rowman & Littlefield Publishing Group, Maryland, 2014, pp. 129-147

INTER-ETHNIC AND ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION IN POST-COMMUNIST
UZBEKISTAN AND KAZAKH DIASPORA

МЕЖЭТНИЧЕСКАЯ И ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В
ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОМ УЗБЕКИСТАНЕ И КАЗАХСКАЯ ДИАСПОРА

Еркин БАЙДАРОВ, кандидат философских наук, доцент

Университет им. Сулеймана Демиреля, Каскелен, Алматы, Казахстан
erkin_u.68@mail.ru +77776959781

Резюме

Узбекистан является единственной страной центральноазиатского региона, которая граничит со всеми остальными государствами Центральной Азии. Большинство представителей этих этносов проживают в приграничных районах Узбекистана.

Resume

The article is devoted to inter-ethnic and ethno-demographic situation in post-communist Uzbekistan. The main goal within article is Kazakh Diaspora living in modern Uzbekistan.

Ключевые слова: Узбекистан, национальная политика, этническая диаспора, Центральная Азия, этнические казахи, миграция

В Узбекистане, где около 20% населения являются представителями не титульной нации, стабильность в межнациональных отношениях имеет определяющее значение в обеспечении общественной безопасности. В условиях независимого Узбекистана это является одним из главных факторов социально-политического развития страны, способствуя укреплению гражданского мира, межнационального согласия, стабильности и взаимопонимания в обществе.

Межэтническая и этнодемографическая ситуация в посткоммунистическом Узбекистане. По состоянию на 1 января 2014 года как сообщает пресс-служба Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике, численность постоянного населения республики, по предварительным данным, составила 30488,6 тыс. человек и увеличилась в январе-декабре 2013 года на 495,1 тыс. человек или на 1,7% (Численность постоянного населения Узбекистана, 2014). По числу жителей Узбекистан занимает третье место среди стран СНГ, после Российской Федерации и Украины.

Основную массу населения составляют узбеки (свыше 80 %), доля которых в общей численности населения систематически увеличивается. Свыше 10 % – представители других народов Центральной Азии (4,5 % – таджики, 2,5 % – казахи, 2 % – каракалпаки, 1 % – киргизы, а также туркмены и другие.). Одним из крупнейших этнических меньшинств остаются русские (3 %) (Этнический атлас Узбекистана, 2002).

Согласно данным на 2000 год наиболее крупными национальными меньшинствами страны были: русские (1 млн. 199 тыс. чел.), таджики (1 млн. 166 тыс. чел.), казахи (990 тыс. чел.), каракалпаки (504 тыс.), татары (324 тыс.), киргизы (232 тыс.), корейцы (164 тыс.), туркмены (152 тыс.) и др. (Этнический атлас Узбекистана, 2002)⁴⁷.

⁴⁷ В период после 1989 года в Узбекистане официальной переписи населения не проводилось, поэтому данные об этническом составе населения страны являются лишь оценками. Данные о численности населения фиксируются государственными органами ЗАГС, а также Государственным центром персонализации при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Национальная принадлежность указывается на основании свидетельства о рождении (национальность родителей) в соответствующей графе паспорта при его выдаче. В период с 21 по 30 апреля 2011 года в Узбекистане планировалось проведение выборочного обследования 10 % населения (всего в 1196 населённых пунктах

Являясь многонациональной республикой, где мирно проживают представители 130 национальностей, руководство Узбекистана уделяет большое внимание национальной политике, направленной на создание атмосферы межнационального и межконфессионального согласия в стране. Для удовлетворения их культурных запросов – развития языка, национальных культур, традиций созданы около 150 национальных культурных центров (НКЦ), работу которых координирует Республиканский интернациональный культурный центр (РИКЦ), оказывающий им как организационную, так и методическую помощь ⁴⁸.

Доказательством признания большой роли национальных культурных центров в сохранении в стране обстановки мира и гражданского согласия является то, что многие их активисты имеют государственные награды. Высокого звания «Герой Узбекистана» («Узбекистон Кахрамони») удостоены представители таджикской, казахской, русской, украинской, корейской и др. диаспор.

Активная деятельность названных центров убедительно доказывает, что сегодня без них практически невозможно успешное решение задач по совершенствованию межнациональных отношений, усилению интернационального воспитания, укреплению дружбы и взаимопонимания между народами.

Большую роль в формировании межнационального согласия в Узбекистане играют телевидение и радио, ведущие свои передачи на десяти языках (узбекском, каракалпакском, казахском, киргизском, таджикском, туркменском языках, а также на русском, татарском, уйгурском и азербайджанском). Газеты и журналы издаются на восьми языках (узбекском, каракалпакском, русском, английском, казахском, киргизском, таджикском и туркменском).

Такая многокрасочность этнической и культурной палитры Узбекистана обеспечивает культурный плюрализм, подключённость к «культурным полям» других суперэтнических систем – например, мусульманская и тюркская суперэтническая система. В то же время, этнокультурные связи народов Узбекистана не ограничиваются «культурными полями» СНГ, ислама и тюркского мира. Если через русскую и русскоязычную культуру обеспечивается связь и обмен со славянством, то через славян, армян, грузин, греков и т.д. есть связь с широкой христианской суперэтнической культурной системой (православной, католической, протестантской, григорианской и т.д.). Через западные этнические группы (немцы, поляки и др.) есть связь с культурой Европы, а через группы восточного происхождения – связь с Ближним (европейские евреи, среднеазиатские евреи, арабы) и Дальним Востоком (корейцы) (Назаров, 2010: 311).

Традиционно важным и самым крупным после узбеков этносом республики являются – **таджики** (4,5%), населяющие более менее компактно области своих традиционных центров – т.е. гг. Самарканда и Бухары, которые после разделения Средней Азии остались за границами Таджикской ССР.

Сегодня эти центры многими экспертами обозначаются как возможные очаги конфликтов. При этом следует отметить, что среди руководящих самаркандско-бухарских элит существует много таджиков, на которых опирается президент И.А. Каримов.

во всех районах и городах Узбекистана), исходя из предварительной оценки численности населения были изготовлены 3,13 млн двуязычных (узбекско-русских) анкет опроса. Подведение итогов обследования были запланировано на 1 июля 2011 года, однако итоги обследования так опубликованы и не были.

⁴⁸ Из около 150 национальных культурных центров, 14 из них имеют статус республиканских, отделения которых действуют во многих регионах: Республиканский азербайджанский национальный культурный центр, Ассоциация корейских культурных центров Узбекистана, Армянский национальный культурный центр Узбекистана; Еврейский национальный культурный центр Узбекистана, Казахский культурный центр Узбекистана, Кыргызский национальный культурный центр Узбекистана, Культурный центр немцев Узбекистана «Wiedergeburt», Польский общественно-культурный центр «Светлица Польска», Русский культурный центр Узбекистана, Таджикский национальный культурный центр, Республиканский турецкий национальный культурный центр, Республиканский туркменский культурный центр, Уйгурский национальный культурный центр, Республиканский украинский национальный культурный центр.

Таджикам разрешено использовать свой язык, учиться в таджикских школах. Так, согласно показателям Министерства народного образования Республики Узбекистан за 2012-2013 учебный год в стране насчитывалось 256 школ с таджикским языком обучения (Основные показатели, 2012 – 2013 учебный год).

Несмотря на то, что в какой-то степени в исторических и культурных центрах компактного проживания таджиков произошло стирание идентичности таджиков в языковом и культурном измерении, тем не менее, сегодня наблюдается повышение правового и политического сознания таджиков Узбекистана, что говорит о возрождении их национального самосознания.

Достаточным влиянием в стране по-прежнему пользуется **русские** (3%), из которых происходят многие влиятельные лица в предпринимательской сфере. Русские также составляют большую часть интеллигенции Узбекистана, и официальный Ташкент хорошо осознает, что без их поддержки и контактов ему не обойтись.

После массовой эмиграции 1990-х гг., число русских в стране существенно сократилось. При этом наиболее значительная концентрация населения продолжает сохраняться в столице.

Русский язык являясь родным языком русского населения республики, выступает в качестве второго языка для большей части жителей Узбекистана вне зависимости от национальности: им владеет большая часть узбеков, казахов, киргизов и таджиков в городах республики. В сельской местности знание русского значительно слабее. На территории республики сохранилась и продолжает действовать сеть государственных учебных заведений на русском языке.

Сегодня в Узбекистане, согласно данным за 2012-2013 гг. функционирует около 850 школ с русским языком обучения, где обучаются около 400000 человек (Основные показатели, 2012 – 2013 учебный год). С 1 ноября 2012 года по приказу Министерства юстиции республики русский язык вновь разрешили использовать при оформлении документов в органах ЗАГС (Узбекским ЗАГСам разрешили использовать русский язык, 2012).

В то же время положение русских и русскоязычных граждан Узбекистана, по мнению самих русских и русскоязычных, стремительно ухудшаются и подвергаются сильному давлению.

Так, например, в беседе с корреспондентом Информационного агентства «Росбалта» жительница Ташкента Валентина, категорически отказавшаяся называть свою фамилию, заявила, что: «Уже двадцать лет в Узбекистане идет масштабное и очень жесткое вытеснение русских из всех сфер жизни» (Русские в Узбекистане, 2013).

По мнению эксперта по региону Айбека Султангазиева: «Симпатия или антипатия к России и русским в Узбекистане зависят от курса внешней политики Ташкента. В годы потепления отношений между странами симпатии усиливаются со стороны власти. Но враждебность к русским присутствует с самых первых лет независимости. Период нахождения территории Узбекистана в составе Российской империи, а затем и СССР преподносится тенденциозно и рассматривается в официальной идеологии как период колонизации» (Русские в Узбекистане, 2013).

Тем не менее, среди простых узбеков, особенно заставших советское время, отношение и к русским и к русскому языку вполне лояльное и уважительное. Другое дело, что за время независимости уже подросло поколение, твердо усвоившее правило – русские это «колонизаторы».

На западе Узбекистана, далеко от центра, находятся **каракалпаки** (2%), влияние которых на политической сцене практически незаметно. Центр их не очень трогает и они не очень представлены в центре. Республика Каракалпакстан провозглашена автономной со своими управленческими структурами. Однако после недавнего присоединения к России Крыма в СМИ появились сообщения о том, что в ближайшее время Ташкент может столкнуться с проблемой сепаратизма и, что, ряд общественных движений

Каракалпакии – «Алга Каракалпакстан» («Вперёд, Каракалпакия»), заявили о начале борьбы за независимость. В самом Ташкенте подобные призывы называют провокацией, поддержанной из-за границы (Сепаратистский вызов Ташкенту, 2013).

Казахская диаспора Узбекистана

Одним из крупных автохтонных народов страны являются **казахи** (2,5%), представляя собой самую крупную в СНГ казахскую диаспору, деля 1-2-ое место в мире с казахской диаспорой в КНР. Однако, репатриация на историческую родину не могла не оказать заметного влияния на численность казахской этнической группы Узбекистана, соответственно сузив и репродуктивную базу казахской общины, что соответственно сократило и сам валовой естественный прирост. Так, по данным переписи 2009 года в Казахстане проживало 288 839 казахов, переселившихся из Узбекистана в период 1999 – 2009 годов (что составило 74 % всех казахов, прибывших на постоянное место жительства из всех стран СНГ и 48 % всех казахов, переселившихся в Казахстан из-за границы) [14]. Включая уже умерших репатриантов в период 1999 – 2009 годов, суммарно за этот период в Казахстан выехало около 300 тысяч казахов Узбекистана. Аналогичным образом численность казахов-репатриантов из Узбекистана в предыдущее десятилетие (1989 – 1999) составила 70 тысяч человек. В период 2009 – 2011 гг. число репатриантов-казахов из Узбекистана составило (по данным миграционного учёта) 81 тысячу человек, а с поправкой на неучтённую миграцию составила свыше 100 тысяч человек. В целом, в период с 1991 по – 2011 гг. общий объём репатриации узбекских казахов в Казахстан составил около 500 тысяч человек (Созидательный потенциал казахской диаспоры, 2013: 313)]

Вместе с тем, встречающиеся в прессе неофициальные оценки, согласно которым численность казахов в Узбекистане может насчитывать 1,5 – 2 миллиона человек, фактически исходят из того, что значительная часть, если не большинство, казахов Узбекистана официальной статистикой не учитываются.

С 1989 года в Узбекистане функционирует Казахский национальный культурный центр (Ташкент). Его основная цель – сохранить язык, традиции, обычаи своего народа и духовную культуру предков. При культурном центре на бесплатной основе действует школа, в которой проводится изучение казахского языка и литературы, истории и этногенеза казахов Центральной Азии. Кроме этого обучают игре на домбре, резьбе по дереву, живописи и др.

В Ташкенте помимо Казахского культурного центра, работает также и Казахский драматический театр, который по праву считается очагом казахской культуры в Узбекистане. Помимо этого действуют национальные, фольклорные, молодёжные и эстрадные ансамбли. Выходит в свет республиканская государственная газета на казахском языке «Нурлы жол», республиканское радио и телевидение регулярно транслируют такие передачи, как «Замандас», «Дидар» и «Достық». На Ташкент, Ташкентскую, Сырдарьинскую, Джизакскую области регулярно ведётся трансляция программ Казахского телевидения и радиовещания на казахском языке.

В ряде ВУЗов и техникумах республики (как, например, Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами, Каракалпакский государственный университет им. Бердаха), прием вступительных экзаменов и преподавание для казахской молодежи проводится на родном языке, для чего созданы кафедры казахского языка и литературы.

В то же время существует и ряд проблем, связанных с сокращением численности школ, с казахским языком обучения. На сегодняшний день в Узбекистане существует около 420 школ, где обучение ведётся на казахском языке (Основные показатели, 2012 –

2013 учебный год)⁴⁹. Из них более 200 – моноязычные казахские школы, остальные – смешанные. Не хватает учебников на родном языке. Дополнительные трудности в получении образования создает и то, что в 1996 году общеобразовательные учреждения Узбекистана перешли на латинскую графику.

Около 60% диаспоры – жители сельской местности. Они выращивают хлопок и рис, успешно занимаются животноводством, в том числе разведением каракулевых пород овец. Горожане, в основном, работают в образовании, здравоохранении, бытовом обслуживании и в других отраслях нематериальной сферы (Тукумов, 2000: 214-215).

По данным посольства Республики Казахстан, в Узбекистане, среди казахского населения республики, главным образом, молодежи и женщин, сохраняется очень высокая безработица, в первую очередь среди людей со средним образованием, ее уровень 50-60 %. Реальные доходы – самые низкие в СНГ. Плохо организовано бытовое обслуживание населения, много проблем в сфере медицины, не все сельские населенные пункты обеспечены питьевой водой и природным газом.

Весьма низко по сравнению с титульной нацией представительство этнических казахов в государственных органах власти. Даже в очень густонаселенных казахами регионах республики – Каракалпакстане, Ташкентской, Навоийской областях число руководителей – представителей диаспоры в последние годы заметно сократилась. Их освобождают с руководящих постов, высокооплачиваемых или престижных должностей. Казахская диаспора воспринимает происходящее как ущемление своих социальных, политических прав, а такие действия властей могут привести к социальной напряженности в республике, особенно в местах компактного проживания казахов. Косвенным подтверждением этого служит увеличение числа межэтнических конфликтов на бытовом уровне.

Как отмечает узбекский политолог Баходир Сафоев, «между казахами и узбеками исторически существует определенная напряженность, которая еще в советские времена выражалась в том, что имела место быть определенная конкуренция за лидерство в Средней Азии. <...> После краха СССР, казавшийся более экономически развитым и успешным Узбекистан начал быстро сдавать свои позиции. Начался затяжной экономический кризис, сегодня узбеки массово работают в Казахстане и есть ощущение некоей исторической несправедливости, поэтому определенное напряжение имеет место быть. Другое дело, что нельзя говорить о наличии в Узбекистане масштабного национализма против казахского этнического меньшинства, так как в целом в стране подобные проблемы в основном решены, люди слишком загружены текущими проблемами и элементарным выживанием, поэтому иное их редко тревожит» (Как живут в Узбекистане этнические казахи, 2013).

Об определенном пороке, существующем в отношениях этнических казахов и узбеков в соседнем государстве, говорит конфликт на национальной почве, произошедший в начале 2012 года в городе Чирчик, неподалеку от столицы страны – города Ташкента. Конфликт мог иметь самые печальные последствия.

Одной из причин конфликта представителей двух народов, традиционно соседствующих друг с другом, стала оскорбительная для казахов песня, распространенная в Интернете и записанная на мобильные телефоны. Остудить межнациональные страсти удалось путем оперативных действий правоохранительных органов, принявших быстрые и соответствующие меры.

Общие проблемы и низкий уровень жизни, а также сложности межнационального характера часто становятся поводом для казахов Узбекистана о принятии решения о возвращении на историческую Родину.

⁴⁹ К моменту распада СССР в Узбекистане было свыше 700 школ с казахским языком обучения – Е.Б.

Однако, объективная картина социального бытия в Узбекистане, свидетельствует, что значительное число этнических казахов, живут в таких же сложных условиях, что и все население. Казахи в Узбекистане так же, как и представители других национальностей, в том числе и титульной, страдают от коррупции и низкого уровня жизни. Если бытовой национализм и имеет место, то в незначительных масштабах.

Поэтому снижение социального статуса казахской диаспоры, ухудшение ее материального положения, отсутствие гарантированных прав во многих сферах жизнедеятельности нельзя рассматривать как дискриминацию только лишь казахского населения республики.

В условиях кризисной социально-экономической ситуации внутри Узбекистана казахская диаспора является дополнительным человеческим ресурсом Казахстана. Поэтому, в современных условиях интеграции и глобализации казахская диаспора может стать важной составляющей внешнеполитической и внешнеэкономической политики РК. Учитывая удельный вес проживающих за границей казахов, которые составляют почти треть населения Казахстана, диаспора является весомым социальным ресурсом независимого государства. В то же время, следует отметить, что этнические казахи прекрасно интегрированы в узбекском социуме.

Плюсы и минусы казахстанско-узбекистанских отношений: риски для Казахстана

Протяженность государственной границы Казахстана со своими главными соседями по суше составляет 13 300,9 км, в том числе с Россией – 7 500 км (51,96%), Узбекистаном – 2 331 км (21,05%), Китаем – 1 781,3 км (14,93%), Кыргызстаном – 1 241,8 км (9,08%) и Туркменистаном – 426,8 км (2,98%) (Вардомский, 2009). Эти данные лишний раз свидетельствуют о том, что Республика Узбекистан играет важную роль в архитектуре политических отношений в регионе.

Казахстанско-узбекистанские взаимоотношения на сегодняшний день относятся к числу стабильных. В новейшей истории случаев крупных столкновений между казахами и узбеками на национальной почве не было. В то же время, *казахская диаспора*, сегодня используются, прежде всего, как рычаг давления Узбекистана на Казахстан.

Для Казахстана главной стратегической целью сегодня является, прежде всего, сохранение внутривнутриполитической стабильности в Узбекистане. В среднесрочном плане Астана должна была заинтересована в том, чтобы не допустить чрезмерного усиления влияния Узбекистана на другие государства Центральной Азии. В то же время объективно, что Узбекистан остается естественным союзником Казахстана в ситуации возникновения угрозы доминирования в Центральной Азии какой-либо одной внешней силы.

Двадцать лет назад в мае 1995 года на открытии дней культуры Узбекистана в Казахстане Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов сказал: «Сегодня независимость, и стабильность Казахстана – это независимость и стабильность Узбекистана» (Каримов, 1995: 95-96). Этот фактор близости объективно обусловлен не только длиной узбекско-казахстанской границы, но и приграничной торговлей и существующими родственными взаимосвязями. В вопросе о «близости» немаловажно обратить внимание и на долю узбекского этноса в национальном составе Казахстана. Согласно статистическим данным населения Казахстана, в этническом составе узбеки занимают вторую позицию после русских, составляя при этом 3% населения.

Политическую близость стран характеризует существующая двусторонняя договорно-правовая база, а также активность официальных лиц. Договорно-правовая база с Узбекистаном включает более 100 документов (Договор о вечной дружбе и др.).

Одновременно, важным фактором двусторонних отношений являются официальные визиты на высоком политическом уровне, которые подкрепляются достижением конкретных результатов.

Важным событием в политической жизни Центральной Азии стал в частности, официальный визит Ислама Каримова в Астану в сентябре 2012 г.⁵⁰ и ответный официальный визит Президента РК Нурсултана Назарбаева в Ташкент 13-14 июня 2013 г.

Главным итогом июньской встречи 2013 г. стало подписание Договора о стратегическом партнерстве между Республикой Казахстан и Республикой Узбекистан, что знаменует собой новый этап двустороннего сотрудничества.

Подписание этого документа – это факт, который может иметь большое значение в плане стабильности и процветания всей Центральной Азии, что было отмечено в выступлениях президентов двух стран. Договор направлен на совершенствование договорно-правовой базы между двумя государствами, а также ориентирован на придание нового импульса двухстороннему сотрудничеству в политической, торгово-экономической, транспортно-коммуникационной, водно-энергетической, экологической, культурно-гуманитарной, военно-технической и других областях. Также согласно договору стороны оказывают совместную поддержку и взаимную помощь в вопросах предотвращения угроз их независимости, суверенитету, территориальной целостности.

В договоре предусмотрены нормы, определяющие порядок вступления в силу, порядок внесения изменений и дополнений, а также нормы, определяющие порядок регулирования спорных вопросов, связанных с применением и толкованием основных положений договора. Например, была подтверждена единая согласованная позиция в отношении развития справедливой системы водопользования в регионе. Сближение двух стран и заключение стратегически важного документа должно способствовать развитию более эффективного, согласованного взаимодействия двух крупных в экономическом и политическом плане государств региона. Более того данный тандем может существенно определить дальнейшее развитие Центральной Азии и обеспечение ее безопасности.

Оба государства объединяют традиционные культурные, религиозные и человеческие связи. Однако торгово-экономические отношения до последнего времени находились на огорчительно низком уровне. За 2013 г. объем товарооборота между Узбекистаном и Казахстаном составил всего лишь 3,2 млрд. долл. США. Но благодаря встречам на высшем уровне руководителей обоих государств показатели пошли в рост. Так, по словам Чрезвычайного и Полномочного посла РК в Узбекистане Б. Жексембина, только за 9 месяцев 2014 г. товарооборот составил 3,1 млрд. долл. США, что на 25,7 % выше показателей за аналогичный период 2013 г. (Жексембин, 2014).

Если говорить о проблемах и сложностях во взаимоотношениях обоих государств, то они начали проявляться еще с конца 1990-х - начала 2000-х гг. Если в начале 90-х гг. Узбекистан во многом опережал Казахстан в экономическом развитии и выступал с идеей «Туркестан – наш общий дом», то с конца 90-х гг. прошлого века Казахстан вышел вперед и очень сильно оторвался в экономическом развитии, как от Узбекистана, так и от других своих соседей по региону.

Согласно «Докладу ООН о человеческом развитии – 2014: Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости» только Казахстан находится в списке стран с высоким уровнем развития. В 2013 году Казахстан занял 70 место, в то время как Узбекистан, входит в список стран, со средним уровнем развития человеческого потенциала занимая – 116 место (Human Development Report 2014).

Одной из главных причин такого поворота событий стало то, что в экономике Узбекистана был сделан упор на формирование модели государственного капитализма, которая вскоре эволюционировала в экономику кланового типа. Во внутренней же политике сложился режим личной власти президента Ислама Каримова.

⁵⁰ Кроме этого, 24-25 ноября 2014 г. состоялся официальный, «незапланированный» визит Президента И. Каримова в Астану, фактически ознаменовав собой новую эпоху в казахстанско-узбекских отношениях – Е.Б.

В то же время следует отметить и такие объективные причины, как гражданская война в Таджикистане начала-середины 90-х гг., активизация Исламского движения Узбекистана, приход к власти движения «Талибан» в Афганистане, что во многом повлияло на социально-экономическое развитие Узбекистана. Итогом этого, стало то, что большая часть ВВП Узбекистана уходила на укрепление южных границ и покупку современного вооружения для узбекской армии.

Узбекистан по-прежнему остается закрытым государством и обществом. Возможно, именно этот имидж «несвободы» в какой-то степени и мешает отношениям между Казахстаном и Узбекистаном.

Тормозом для двусторонних экономических связей двух стран служит, прежде всего, отсутствие свободной конвертации узбекского сума. Из страны, где долгое время существуют «параллельные» курсы обмена валюты, затруднен вывоз капитала. Тем не менее, казахстанский бизнес как-то пытается приспособиться к этим обстоятельствам. Естественно, что данное явление не может не оказывать негативного влияния на развитие торгово-экономического сотрудничества бизнес сообществ обоих государств. «Правила игры» должны быть понятны всем заинтересованным участникам этого процесса.

Это, впрочем, не мешает сотрудничеству. К примеру, в Казахстане в различных сферах экономики сегодня работает 617 совместных с узбекской стороной предприятий, в Узбекистане количество компаний с казахстанским участием достигло 209 (Жексембин, 2014).

Также много барьеров при прохождении границы, недостаточно прозрачны внутригосударственные правила и инструкции нашего соседа.

В то же время на сопредельных с Казахстаном территориях, в том числе, и с Узбекистаном, сегодня отмечается высокая эколого-демографическая напряженность. Так, например, наблюдается превышение демографического потенциала приграничных территорий Узбекистана над приграничной территорией РК в 2,8 раза (Абен, 2013: 60). Высокие темпы прироста населения в государствах центральноазиатского региона при остром дефиците непосредственно жизнеобеспечивающих ресурсов создают избыток трудовых квалифицированных ресурсов. В этих условиях могут возникать самые разнообразные причины, порождающие и провоцирующие конфликты. Ими, например, могут оказаться:

- закулисное деструктивное вмешательство различных внешних сил, заинтересованных в дестабилизации социально-политической и социально-экономической ситуации на межнациональной и межэтнической основе;
- нездоровая обстановка на потребительском рынке, обострение социально-экономических проблем, резкое снижение жизненного уровня населения и др.

Южная приграничная зона Казахстана отличается от других регионов наличием значительной доли выходцев из сопредельных государств в этническом составе населения и относительной отсталостью от среднереспубликанского уровня экономического развития. Эти факторы несут угрозу возникновения конфликтов в большей степени на национальной и религиозной почве (Абен, 2013: 61).

В плане улучшения сложившейся ситуации в регионе важную роль может сыграть коммуникационный потенциал южного пограничья, обеспечивающий необходимые трансграничные связи между населением приграничных районов. Так, одним из актуальнейших сторон сотрудничества, из которых обе республики мы могли бы извлечь обоюдную пользу, является развитие автомобильного и железнодорожного транспорта. К сожалению, эта сфера хоть и развивается, но без должной динамики. Мы не должны не забывать, что полноценное сообщение между приграничными районами Южного Казахстана и Узбекистана является важнейшим условием, как для полноценного экономического развития соответствующих республик, так и для снижения потенциала этнической конфликтности.

Разрушительные последствия ломки ценностных ориентации не могли не вызвать соответствующих изменений в сознании и поведении людей, в том числе пробуждения миграционных настроений у титульных этносов Центральной Азии. Эти настроения стали естественной реакцией на некомфортную жизненную среду. Специфика миграционной ситуации в республиках Центральной Азии обусловлена как сложностью его этнической мозаики, так и углубляющимся различием в статусе и реальном положении представителей различных национальностей, проекцией прошлых несправедливостей и нынешнего социального кризиса на область межэтнических отношений. В то же время для всех государств посткоммунистической Центральной Азии характерен сегодня быстрый прирост населения. Государства региона отличаются также относительно большим количеством рождений, существенным превышением числа рождений над числом смертей и низким медианным возрастом⁵¹.

Высокий уровень безработицы стал причиной того, что на сегодняшний день в Республике Узбекистан сложились два основных потока трудовой эмиграции: *Россия*⁵² и *Казахстан*. Причем, если поток узбекских трудовых мигрантов в Россию велик по абсолютным цифрам, то приток мигрантов в Казахстан выше по относительному показателю (на 1000 человек населения). Казахстан стал страной, принимающей мигрантов, благодаря относительно высокому в региональном масштабе ВВП на душу населения, более низкому уровню безработицы и бедности. Росту миграционного потока в Казахстан также способствуют территориальная близость, достаточно емкий казахстанский рынок труда, растущая потребность экономики Казахстана в дополнительной рабочей силе, а также более высокий уровень оплаты труда. В частности, по официальным оценкам, примерное количество трудовых мигрантов из Узбекистана только в Южном Казахстане составляет свыше 200 тысяч человек.

Основными сферами приложения труда нелегальных мигрантов из Узбекистана в Казахстане становятся, помимо традиционной торговли на рынках, строительство (в основном на частных объектах) и сельское хозяйство (выращивание, сбор хлопка, овощей и пр.). К примеру, ежегодно на территории Сарыагашского района ЮКО с апреля по ноябрь работают граждане Узбекистана (в основном этнические узбеки), арендуя поливные земли. На арендуемой земле площадью в 12-15 тысяч гектаров работают около 7-10 тысяч человек, из которых около 4 тысяч – граждане Узбекистана (Линевич, 2014).

Следует отметить, что трудовая эмиграция играет существенную роль в сохранении межэтнической стабильности в Узбекистане, так как отвлекает сознание представителей титульной нации от поиска «внутренних» врагов их бедственного положения.

⁵¹ Частичным исключением является Казахстан, для которого характерен самый высокий медианный возраст – более 29 лет. К исключениям можно отнести и Узбекистан, где самая низкая рождаемость в регионе и, соответственно, естественный прирост населения. Однако в Казахстане имеет место серьезный региональный дисбаланс: демографический взрыв наблюдается в отдельных регионах на юге, где проживает наиболее исламизированное и наименее русифицированное население

⁵² По данным Центробанка России за 2013 г. узбекскими мигрантами из России в Узбекистан было переведено 6,67 млрд долл., средняя сумма перевода составила 403 долл. // См.: *Беляков Е.* За год гастарбайтеры вывезли из России триллион долларов // <http://www.kp.ru/daily/26226/3108897/>.

Несмотря на то, что узбекские мигранты в России перевели на свою Родину около 6,70 млрд долл. президент Узбекистана И. Каримов в своем интервью в ходе визита в Джизакскую область 19 июня 2013 г. назвал своих сограждан, трудящихся на заработках в России, «лентяями». Глава государства отметил, что мигранты «позорят всех нас». На следующий день, в телепрограмме, показанной в эфире главного телеканала Национальной телекомпании Узбекистана И. Каримов пояснил, почему называет узбекских гастарбайтеров, подметающих улицы в России, «лентяями»: «Я считаю лентяями тех, кто едет в Москву и подметает там улицы. Чувствуешь отвращение, что узбеки едут туда за куском хлеба. В Узбекистане никто не умирает от голода... Узбекский народ отличается от других честью и достоинством ... Я называю таких лентяями, потому что, желая заработать большие деньги, они едут туда и позорят всех нас» // См.: И. Каримов назвал узбекских трудовых мигрантов в России «лентяями» // <http://www.centrasia.ru/news.php?st=1372061100>, 24 июня 2013 г.

В то же время масштабное присутствие в Казахстане трудовых мигрантов из Узбекистана включает в себе множественность социально-экономических и политических вызовов, которые могут иметь резко негативные последствия для населения и государственного устройства, как в стране-доноре, так и в стране-реципиенте.

Согласно исследованиям, в ближайшие годы в странах СНГ, будет нарастать безработица среди молодежи, которая вольется на рынок труда, не имея реальной возможности найти работу, тем более подходящую. Поэтому не исключены вспышки конфликтов между местным населением и трудовыми мигрантами из Узбекистана на почве складывающейся отчужденности и недоброжелательности, отсутствия гибкого законодательства, которое бы достаточно полно регулировало взаимоотношения между работодателем и наемным работником. Вместе с тем предоставление коренным жителям социальных привилегий не стимулирует их на повышение своего профессионального уровня, в результате чего соответствующая дистанция между ними и трудовыми мигрантами будет сохраняться.

Социально-экономическая ситуация в посткоммунистическом Узбекистане

В чем же причина крайне низкого уровня жизни в посткоммунистическом Узбекистане? Очевидно, что проблема деиндустриализации страны остро дает о себе знать, так как новые заводы на территории республики практически не строят, а построенные еще в советское время с каждым годом приходят все в больший упадок. Более того, практически отсутствуют какие – либо перспективные проекты по развитию экономики страны.

Тем не менее, в Докладе Президента И. Каримова 16 января 2015 года на заседании Кабинета Министров, посвященное итогам социально-экономического развития страны в 2014 году и важнейшим приоритетам экономической программы на 2015 год отмечено, что, несмотря на негативное воздействие продолжающегося глобального финансово-экономического кризиса, замедление темпов роста мировой экономики и усугубление процессов стагнации и рецессии во многих странах мира, в Узбекистане в результате целенаправленной и системной реализации важнейших приоритетов экономической программы на 2014 год достигнуты стабильно высокие темпы развития экономики и ведущих ее отраслей.

Согласно Докладу, по итогам 2014 года валовой внутренний продукт (ВВП) страны вырос на 8,1 процента⁵³ (в 2013 г. – 8 %), объемы производства промышленной продукции – на 8,3 процента, сельскохозяйственного производства — на 6,9 процента, капитального строительства – на 10,9 процента, розничного товарооборота – на 14,3 процента. Около 70 процентов произведенной продукции составили готовые товары с высокой добавленной стоимостью.

Уровень инфляции составил 6,1 процента, что значительно ниже прогнозных параметров. Государственный бюджет исполнен с профицитом 0,2 процента к ВВП при уменьшении налогового бремени с 20,5 до 20,0 процента к ВВП и снижении ставки налога на прибыль с 9 до 8 процентов.

В результате реализации продуманной активной инвестиционной политики по масштабной модернизации, техническому и технологическому обновлению производства, социальной, дорожно-транспортной и коммуникационной инфраструктуры объем инвестирования в экономику возрос на 10,9 процента и составил в эквиваленте 14,6 млрд. долл. США. При этом свыше 21,2 процента всех капитальных вложений составили иностранные инвестиции и кредиты, из которых три четверти—прямые иностранные инвестиции. Свыше 73 процентов всех инвестиций направлено на производственное строительство. В ведущих отраслях экономики введены в эксплуатацию 154 крупных

⁵³ Стоит отметить, что согласно прогнозу, опубликованному в докладе Всемирного банка (ВБ) «Глобальные экономические перспективы», в 2014 году экономика Узбекистана должна была вырасти на 7% // См.: <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/entry1008196629.html>

объекта общей стоимостью 4,2 млрд. долл. США, оснащенные современным высокотехнологичным оборудованием.

Продолжена реализация мер по поддержке и стимулированию отечественных производителей-экспортеров, повышению конкурентоспособности их продукции и освоению новых рынков сбыта. В результате внешнеторговый баланс определился с положительным сальдо в размере 180 млн. долл. США, а золотовалютные резервы возросли на 1,6 млрд. долл. США (Об итогах социально-экономического развития Узбекистана в 2014 году).

Осуществлены системные меры по улучшению деловой среды и созданию еще более благоприятных условий для развития малого бизнеса и частного предпринимательства, включая внедрение принципа «одно окно» при создании бизнеса, максимальное упрощение механизма предоставления субъектами малого бизнеса статистической и налоговой отчетности, значительное расширение для частных предпринимателей доступа к сырьевым ресурсам. В результате доля малого бизнеса в ВВП выросла за период с 2000 года с 31 до 56 %, а в промышленном производстве – с 12,9 до 31,1 %.

Доля услуг в структуре ВВП увеличилась с 53 до 54 %. При этом в числе высокотехнологичных услуг наиболее интенсивно развиваются услуги связи и информатизации, которые за последние пять лет возросли в 3,3 раза, а за истекший год – на 24,5 %.

Динамичное и сбалансированное развитие экономики создало прочную базу для последовательного повышения уровня и качества жизни населения. Заработная плата работников бюджетных организаций, пенсии и стипендии возросли за прошлый год на 23,2 %. Реальные доходы в расчете на душу населения увеличились на 10,2 %. В 2014 году создано около 1 миллиона рабочих мест, из них 60 % – в сельской местности, трудоустроено свыше 600000 выпускников образовательных учреждений (Об итогах социально-экономического развития Узбекистана в 2014 году).

В своем докладе Президент страны детально и всесторонне проанализировал имеющиеся нерешенные проблемы и подробно остановился на программных задачах по выполнению важнейших приоритетов и направлений социально-экономического развития страны на 2015 год. Перед правительством, министерствами, ведомствами, хозяйственными объединениями и хокимиятами всех уровней поставлены задачи по принятию необходимых мер, направленных на дальнейшее сохранение высоких темпов экономического роста, расширение структурных преобразований в экономике, модернизацию и активную диверсификацию ведущих отраслей промышленности, углубление локализации производства, развитие дорожно-транспортной и инженерно-коммуникационной инфраструктуры. Определены организационные меры по дальнейшему сокращению государственного присутствия в экономике до стратегически и экономически обоснованных размеров, коренному изменению принципов и подходов в системе корпоративного управления, устранению всех преград и ограничений, предоставлению полной свободы на пути развития частной собственности и частного предпринимательства, а также созданию необходимых условий для обеспечения занятости населения, роста уровня и качества его жизни.

Особое внимание обращено на обеспечение реализации программных мер по достижению намеченных на этот год целей и задач, определенных в связи с объявлением его Годом внимания и заботы о старшем поколении, включая меры по оказанию должного внимания и всесторонней поддержки людям старшего поколения, прежде всего ветеранам войны и трудового фронта 1941–1945 годов, повышению уровня и качества их медицинского и социального обслуживания, обеспечению нуждающихся вспомогательными и техническими средствами реабилитации, поднятию на качественно новый уровень системы организации жизнедеятельности и досуга пожилых людей (Об итогах социально-экономического развития Узбекистана в 2014 году).

Заклучение

Национальный вопрос в Узбекистане отражен в его основном законе – Конституции. В 18-й статье определено: «В Республике Узбекистан все граждане имеют равные права и свободы независимо от их пола, национальности, расы, языка, религии, социального происхождения, вероисповедания, личности и социального статуса, все равноправны перед законом» (Узбекистон Республикасининг Конституцияси, 2010: 9). В связи с этим, как было показано выше, политика Узбекистана в области межэтнических отношений главным образом направлена на развитие этнической самобытности всех граждан республики без ущерба общественным интеграционным процессам, и вместе с тем, не допущения превращения мощных процессов национального становления в националистические по своему характеру и содержанию. Соответственно государственная политика Узбекистана, где полное согласие, понимание и взаимное уважение представителей различных национальных этнических и конфессиональных групп есть фактор стабильности и гражданского мира не только в Узбекистане, но и во всем центральноазиатском регионе.

В качестве заключения, можно сделать следующие выводы и дать следующие рекомендации:

1. В области межэтнических и этнодемографических отношений как в Узбекистане, так и в Центральной Азии в целом, существуют потенциальные факторы риска и угроз, способные дестабилизировать социально-политическую ситуацию с непредсказуемыми (может быть, трагическими) для всех народов последствиями. Объективную почву для возникновения таких конфликтных ситуаций в регионе создают последствия национально-колониальной политики, которую проводили Российская империя и Советский Союз, оставившие после себя «детонатор», способный привести к взрыву на межэтнической основе при усилении энтропийно-бифуркационных процессов в регионе. Например, продолжающиеся время от времени пограничные конфликты между Кыргызстаном и Таджикистаном.

2. Как показывает практика, конфликтные ситуации возникают не сами по себе, и их инициаторами выступают чаще всего не национальные или этнические группы. Они лишь вовлекаются в эти процессы и, как правило, используются в качестве средства для реализации амбициозных, имперских, волюнтаристских и других устремлений определенных кругов (третьих стран, внешних сил и т.д.). Поэтому в такой тонкой и деликатной сфере как межэтнические отношения весьма трудно и сложно определить границы и рамки пространства, в пределах которых сохраняется состояние гармонии и стабильности. Проблемы таких взаимоотношений имеют важнейшее стратегическое значение и требуют особого внимания при развитии межгосударственных отношений и при реализации этнической политики как в Республике Казахстан, так и в Республике Узбекистан.

3. Последние события в мире свидетельствуют, что особое внимание РК следует уделять переселению соотечественников на историческую Родину. Недавнее отделение Крыма от Украины и присоединение к России, наглядно показывают, что нечто подобное может произойти и с северными областями Казахстана. Как показывают многочисленные исследования, для обеспечения безопасности страны от возможности появления межэтнических конфликтов и сепаратистских тенденций, численность коренного населения страны должно составлять не менее 75%. Поэтому обеспечение независимости РК будет зависеть во многом от соотношения титульной нации и многочисленных диаспор, от роста численности казахского населения страны в общей доле граждан. Эту задачу могут решить, в том числе и казахские репатрианты-переселенцы из Узбекистана, которым по мере возможности необходимо оказывать помощь. Все расходы, понесенные на переселение казахов, оправдают себя, так как страна сможет получить как экономические, так и культурные, спортивные и др. дивиденды.

4. Необходимо интенсифицировать научные исследования в центрально-азиатском регионе, и в частности в Узбекистане, путем увеличения финансирования исследований по изучению различных аспектов современного развития межэтнических отношений в государствах региона. При этом следует отметить, что пришло время для проведения комплексного изучения истории и современного развития этнических казахов и их роли в социально-политической, в социально-экономической и духовно-образовательной жизни стран Центральной Азии.

5. Для того чтоб контролировать напряженность и возможные конфликтные ситуации с Узбекистаном, энергично реагировать на любые вызовы и угрозы, грозящие региональной безопасности, Республике Казахстан следует уделять особое внимание организации и проведению научно-исследовательских и текущих работ среди казахской диаспоры Узбекистана. В связи с этим, есть необходимость рассмотреть на межгосударственном уровне возможность открытия *Узбекско-казахского университета* в Ташкенте и *Казахско-узбекского университета* в Шымкенте (с созданием на их базе Центров по изучению межэтнических и межконфессиональных отношений, а также этнодемографической ситуации в РУз), что могло бы содействовать более глубокому социокультурному сотрудничеству между странами.

6. Учитывая наметившуюся устойчивую тенденцию к росту нелегальной миграции из Узбекистана и других стран Центральной Азии, необходим четкий, осмысленный, восторонне проработанный подход к решению данной проблемы. Нынешняя миграционная политика РК, способствующая переводу работы мигрантов в правовое поле, является шагом в правильном направлении. При этом следует направить миграционные процессы в цивилизационное русло, просчитав при этом все плюсы и минусы. Для этого было бы рационально провести крупное исследование влияния миграции из Узбекистана и других стран региона на демографию Казахстана и продолжить совершенствование внешней миграционной политики. Это потребует обновление законодательной базы и некоторых институциональных ограничений.

Литература:

1. Абен А.С. Проблемы развития приграничных территорий Казахстана // Казахстан-Спектр. – 2013. – №4. – С. 49-64.
2. Беляков Е. За год гастарбайтеры вывезли из России триллион долларов // <http://www.kp.ru/daily/26226/3108897/>
3. Вардомский Л.Б. Российское порубежье в условиях глобализации. – М.: Либроком, 2009. – 216 с.
4. Жексембин Б. Қазақстан – Өзбекстан: ортақ мұрат жолында // Егемен Қазақстан. – 2014. – 22 қараша.
5. И. Каримов назвал узбекских трудовых мигрантов в России «лентяями» // <http://www.centrasia.ru/news.php?st=1372061100>, 24 июня 2013 г.
6. Как живут в Узбекистане этнические казахи? // <http://news.nur.kz/282060.html>
7. Каримов И.А. Родина священна для каждого. – Ташкент: «Узбекистон», 1995. – Т. 3.
8. Линевич А. Мигрантодатели и получатели // Central Asia Monitor. – 2014. – 21-27 февраля.
9. Назаров Р., Юнусова Д., Алиева В. Взаимодействие этнического, регионального и глобального в традиционных культурах народов Центральной Азии // Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии. Материалы Международной конференции, Самарканд, 7-8 сентября 2009 г. – Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMI-ASIA, 2010. - 332 с. - С. 309-313.
10. Об итогах социально-экономического развития Узбекистана в 2014 году и важнейших приоритетах экономической программы на 2015год // <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=5514#more-5514>

11. Основные показатели / 2012 - 2013 учебный год //
<http://uzedu.uz/rus/info/pokazateli/>
 Русские в Узбекистане: хуже некуда //
<http://www.rosbalt.ru/exussr/2013/04/01/1112454.html>
12. Сепаратистский вызов Ташкенту. Газета «Правда» о возможности пророссийских протестов в Узбекистане // <http://kprf.ru/international/ussr/133483.htm>
13. Созидательный потенциал казахской диаспоры: история и современность: Материалы Республиканской научно-практической конференции (г. Алматы, 31 октября 2013 г.). – Алматы: Всемирная ассоциация казахов, 2013. – 180 с.
14. *Тукумов Е.* Казахи Узбекистана // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – №6.
15. Узбекским ЗАГСам разрешили использовать русский язык //
<http://lenta.ru/news/2012/11/01/language/>
16. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2010.
17. Численность постоянного населения Узбекистана приближается к 30,5 млн. человек // Информационное агентство Uzbekistan Today /
<http://www.ut.uz/obshchestvo/chislennosty-postoyannogo-naseleniya-uzbekistana-priblizhaetsya-k-305-mln.-chelovek>
18. Этнический атлас Узбекистана. – Ташкент: «Открытое общество» – Фонд содействия – Узбекистан, 2002. – 452 с.
19. Human Development Report 2014 Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. – New York: Published for the United Nations Development Programme (UNDP). – 226 p.

POLICY OF SETTLEMENT OF WATER RESOURCES IN CENTRAL ASIA

ПОЛИТИКА УРЕГУЛИРОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ
В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Бахыт ЖУСИПОВ, кандидат политических наук, доцент

*Старший преподаватель кафедры международных отношений Университета им.
Сулеймана Демиреля, ул. Аблай-хана 1/1, Каскелен, 040900, Алматы,
Республика Казахстан
+77017937448*

Резюме

Не секрет, что в XXI веке не золото, не нефть, а именно вода приобретает роль главного стратегического ресурса. Обеспечение потребностей в ней является необходимым условием экономического развития любого государства в странах Центральной Азии.

Resume

The article is devoted to issues of water scarcity in Central Asia. Therefore the main problem in Central Asia is the policy of settlement of water resources among the regional states.

Ключевые слова: нехватка воды, регулирование вопросов воды, водные войны, международное право, Центральная Азия, Кыргызстан, Таджикистан, Казахстан, Узбекистан.

Не секрет, что в XXI веке не золото, не нефть, а именно вода приобретает роль главного стратегического ресурса. Обеспечение потребностей в ней является необходимым условием экономического развития любого государства. По данным ученых, на поверхности земли вода составляет почти полтора миллиарда кубических километров. Из этого количества почти 93,93% воды сосредоточено в океанах и морях; 4,42% представляют воды, находящиеся на суше, и 1,65% воды сковано в ледниках. Вода – фактор социального развития. Уровень и качество жизни возможно оценивать по степени обеспеченности населения физиологически полноценной питьевой водой. По данным доклада, подготовленного Всемирным экономическим форумом, только в Африке от 75 до 230 млн. человек к 2020 г. будут страдать от нехватки воды. А территории, пригодные для развития сельского хозяйства, за этот же период сократятся на 50% (Global Risks 2009).

Особенности гидрографической сети и режима водных объектов Казахстана необходимо рассматривать на фоне Центральной Азии в целом. При первом знакомстве с гидрографической сетью Центральной Азии поражает неравномерное ее распределение по площади. На обширных центрально-азиатских равнинах (около 70%), водотоки встречаются единицами. Выходя на равнины, реки теряют свои воды на орошение, инфильтрацию, испарение и, постепенно иссякая, и часто кончаются слепыми устьями. Пригодные для использования гидоресурсы страны в два раза превышают всю сегодняшнюю выработку электроэнергии в Центральной Азии (130,5 млрд. кВт/ч в год) и составляют 56% общего потребления первичных энергоресурсов в регионе, включая уголь, нефть и газ (149,4 млн т у. т. в год) (Организация Объединенных Наций. Специальная Программа ООН для экономик Центральной Азии «СПЕКА». Исследование «Рациональное и эффективное использование энергетических ресурсов в Центральной Азии». – М., 2002. С. 68). Отсюда следует, что Центральная Азия в гидрографическом отношении представляет собой замкнутый, бессточный бассейн, изолированный от океанов и морей, расположенный в глубине материка Евразии.

По подсчетам специалистов показывают, что горы Центральной Азии, получая в среднем 575 мм атмосферных осадков в год, испаряет 374 мм, а остальные 201 мм отдают в виде стока рекам. Равнинная область, получая из атмосферы и путем стока из гор 297 мм, полностью испаряет эту влагу в атмосферу.

Наиболее крупным по площади и водоносности бассейном является бассейн Амударьи, только водосборная (горная) часть которого занимает площадь 227000 кв.км. С водосбора Амударьи в среднем ежегодно в равнинные пространства стекает 79 куб. км воды, что составляет половину всего стока, образующегося в пределах горной области Центральной Азии. Из 79 куб. км воды в пределах Узбекистана формируется около 6 куб. км, или 8% общего стока рек бассейна Амударьи. Водосборная площадь бассейна Сырдарьи охватывает территорию в 150000 кв.км и образует сток, равный 38 куб. км. Из него около 4 куб. км (10%) формируется в пределах Республики Узбекистан. Подавляющее большинство рек Узбекистана имеет истоки, расположенные за пределами республики. Исключение представляют реки бассейна Кашкадарьи, большая часть рек бассейна Сурханадарьи, Пскема, Ангrena и несколько более мелких рек (*Узбекская ССР. Экономико-географические очерки. –Ташкент, 1963. С. 73*).

Сама проблема совместного использования трансграничных рек достаточно широко проявилось в XX веке, когда создание водохранилищ, а также строительство отводных каналов и других гидротехнических сооружений обрели планетарный характер. Значительная часть этой инфраструктуры создана на 300 крупных реках, протекающих по территориям двух и более стран, в результате чего возросла озабоченность государств, расположенных в нижних частях течения рек, поскольку сооружение подобных объектов стало приводить к уменьшению количества, воды, достигающей территорий «низовых» стран или моря, а также влиять на состояние экосистем вдоль всего речного русла. Некоторые наиболее заметные экологические катастрофы связаны с отказом государств от сотрудничества (или его запоздалым осуществлением) в сфере трансграничных вод. Один из самых характерных примеров такой ситуации представляет собой озеро Чад. Площадь его зеркала ныне составляет лишь 10% от таковой 40 лет назад.

Страны центрально-азиатского региона объединены водными резервами рек Сырдарья и Амударья, а также сетью гидротехнических сооружений, включающей плотины, каналы и водохранилища. В современных условиях система эти ресурсов приобретает для государств региона новый качественный контекст, который определяется следующими факторами (*Гусева Л.Ю. Проблема использования водных ресурсов в Центральной Азии // ANALYTIC – Аналитическое обозрение. 2000. № 1. С. 55*). Во-первых, возникновение дефицита воды в любой из стран Центральной Азии воспринимается в качестве прямой угрозы национальным интересам и безопасности; во-вторых, оптимизация работы речных систем, на эксплуатацию которых претендуют одновременно две отрасли экономики (ирригация и энергетика), в случае их принадлежности к разным государствам представляется трудноразрешимой задачей; в-третьих, перспективы интеграции в Центральной Азии во многом зависят от того, насколько успешно и рационально страны региона сумеют решить вопросы использования водных и энергетических ресурсов. Особенность гидрографической сети центрально-азиатского региона – крайне неравномерное распределение ее водных объектов.

В период глобализации, техногенных и экологических катастроф, вселенского потепления, истощения топливных ресурсов, загрязненности водоемов, таяния ледников страны, обладающие большими запасами пресной воды, автоматически выводятся в число водных держав. Таких в мире не насчитывается и десятка, в их числе – Кыргызстан и Таджикистан. Пятое место в мире, более 50% запасов воды Центральной Азии, – сокровища Кыргызстана. Восьмое место в мире занимают таджикские запасы. А это уже стратегическое сырье и национальное богатство этих государств.

Неравномерность распределения водных ресурсов Центральной Азии обуславливает конфликт интересов ключевых поставщиков воды (Таджикистан и Кыргызстан) и ее

основных потребителей (Узбекистан, Казахстан и Туркменистан). Экономический ущерб от нерешенности данной проблемы несут все страны региона. По данным ПРООН, из-за неэффективного управления водными ресурсами центрально-азиатские государства теряют до 1,7 млрд. долларов ежегодно. В странах Центральной Азии орошаются миллионы гектаров земли, в том числе в Кыргызстане – 1100 тысяч гектаров. Для стабильного обеспечения водой орошаемых земель центрально-азиатских государств в советское время на нашей территории были построены девять крупных межреспубликанских водохранилищ и другие ирригационные сооружения, в них ежегодно накапливается свыше 34 миллиардов кубов воды, из которых Кыргызстан потребляет только 9 миллиардов кубов. В Кыргызстане почти нет таких природных энергетических ресурсов, как газ и нефть. Но зато наделил богатейшими пресноводными ресурсами, 85% территории занимают мощные горные хребты, где за счет таяния ледников и снега формируется сток около 30 тысяч водотоков разной величины, общий сток пресных вод республики составляет около 50% всех пресноводных ресурсов Центральной Азии, а общий сток только поверхностных водных источников превышает 51 миллиард кубометров воды. До 20% этого стока использует сам Кыргызстан, а остальные объемы потребляют соседние государства. В советские годы было взаимовыгодное межреспубликанское экономическое сотрудничество. Осенью и зимой Кыргызстан прекращал выработку электроэнергии на Токтогульском гидроэнергетическом узле, наполнял водохранилище и накопленную воду в вегетационный период подавал Узбекистану и Казахстану. Как пишет Т.Усубалиев: «Взамен за накопленную воду Кыргызстан получал через Госплан Союза узбекистанские и казахстанские газ, мазут и уголь. Такое экономическое взаимоотношение обеспечивало соседние государства оросительной водой, а население Кыргызстана – светом и теплом в зимний период» (Безбородова О. *Хозяин воды – хозяин жизни* // Слово Кыргызстана. 22 июня 2007).

Одной из отраслей, использующих ресурсы речного стока без изъятия воды из источников, является гидроэнергетика. В республике насчитывается 35 действующих больших и малых водохранилищ и около 200 бассейнов суточного декадного регулирования. Полезный объем водохранилищ составляет 15,2 км. куб., что позволяет увеличить устойчивую часть водных ресурсов до 69% (Безбородова О. *Хозяин воды – хозяин жизни* // Слово Кыргызстана. 22 июня 2007).

Кыргызстан богат гидроэнергетическими ресурсами. Потенциальные энергетические ресурсы его рек оцениваются в 162 млрд. кВт. час в год. По своим гидроэнергетическим ресурсам Кыргызстан занимает пятое место в мире, может соперничать с прославленной стремительными реками Норвегией.

Кыргызстан богат запасами водных ресурсов, которые характеризуются следующими величинами: 51,2 км³ полного речного стока, 13 км³ потенциальных запасов подземных вод, 1745 км³ озерной воды и 650 км³ ледники, осадки составляют 104 км³, валовое увлажнение территории – 73,1 км³, испарение - 52,8 км³. Устойчивый процесс уменьшения площади оледенения, обуславливает изменение водности поверхностного стока. По прогнозам, площади оледенения в Кыргызской Республике к 2025 г. сократятся в среднем на 30-40%, что приведет к уменьшению водности на 25-35%. В среднем на 1 км² площади Кыргызстана приходится 258 тыс. м³ воды в год, а по СНГ на 1 км² площади - 212 тыс.м³. Среди государств СНГ наиболее обеспечены водными ресурсами Грузия - 769 тыс.м³, Таджикистан - 358 тыс.м³. Таким образом, Кыргызстан относится к республикам, наиболее обеспеченным ресурсами речного стока. Несмотря на это, следует еще раз отметить их неравномерное распределение по территории. Так, более обеспеченной является Джалал-Абадская область, где на 1 км² в среднем приходится 351 тыс.м³ речного стока, в Нарынской и Таласской областях сосредоточено, соответственно, 282 и 246 тыс.м³. По Иссык-Кульской области на 1 км² приходится 244 тыс. м³ речного стока, а если взять отдельно Иссык-Кульскую котловину, где практически проживает все население

области, ресурсы речного стока составляют всего 102 тыс.м³. Надо отметить также Чуйскую долину и Ошскую область, где сосредоточено 62% населения республики, а суммарная величина ресурсов речного стока составляет лишь 26%. Если рассмотреть распределение ресурсов на душу населения, то выделяется Нарынская область - 65,7 тыс.м³ в год, Джалал-Абадская - 14,3 тыс.м³ в год, в Иссык - Кульской - 24,3 тыс.м³ в год, в экономически развитых районах Чуйской долины и Ошской области - соответственно, 2,9 и 6,6 тыс.м³ в год (*Чодураев Т.М., Молдошев К.О. Охрана и рациональное использование водных ресурсов Кыргызстана С. 19.*). Отсюда следует, охрана водных ресурсов осуществляется преимущественно путем надстройки к использованию водных ресурсов механизма запретов и ограничений, которые нередко оказываются в противоречии с интересами развития экономики, но главное - не являются вполне эффективными для защиты вод от загрязнений. Конечно, некоторые из запретов и ограничений целесообразны, но не они должны быть основой.

В настоящее время для Республики Кыргызстан требуется завершение сооружения начатых еще в советское время строительства двух Камбаратинских ГЭС мощностью свыше 2 миллионов кВт с годовой выработкой в 6 миллиардов кВт. ч. вслед за этим следует приступить к строительству на этой же реке Нарын каскадов Верхненарынских, Суусамырококомеренских, гидроэлектростанций общей мощностью еще свыше 6 млн. кВт. ч. ТЭО установлено, что при строительстве указанных гидроэлектростанций не будут затоплены ни населенные пункты, ни сельскохозяйственные угодья.

Другая полноводная река Сарыджаз, формирующаяся на территории Кыргызстана со средним многолетним годовым стоком 5 миллиардов кубометров, пока не используется в нашем народном хозяйстве и полностью уходит за пределы страны. Надо бы отметить, что выработка гидроэлектростанциями на реках Кыргызстана более 40 млрд. кВт.ч. электроэнергии. «Токтогульское водохранилище, - пишет Г. Жалкаубаев, - выполняет уже не ирригационные, а функции гидроузла, регулирующего всего лишь сток Сырдарьи. Проще говоря, его основной функции гидроузла, регулирующего всего лишь сток Сырдарьи. Проще говоря, его основной функцией стал сбор весенне-летних паводковых вод Нарына, что защищает прибрежные территории наших друзей от разрушительных наводнений, которые до строительства водохранилища ежегодно причиняли Узбекистану и Казахстану огромный материальный ущерб, заставляя их тратить материальные, финансовые, трудовые ресурсы на противопаводковые мероприятия» (*Жалкаубаев Г. Гидроэнергетические ресурсы Центральной Евразии // Слово Кыргызстан. 22 января. 2004 г.*).

29 июня 2001 года депутаты Жогоргу Кенеш (Парламента Кыргызстана) проголосовали за принятие Закона «О межгосударственном использовании водных объектов, водных ресурсов и водохозяйственных сооружений Кыргызской Республики». В этом документе отмечалось, что водные ресурсы являются национальным богатством республики. Кыргызстан объявляется собственником всех водных ресурсов в пределах границ республики. Согласно статье 3-е принятого Закона, вводилось платность водопользования в международных отношениях.

В связи с принятием Кыргызстаном вышеупомянутого Закона, в Кабинете Министров Республики Узбекистан состоялся брифинг для узбекских и зарубежных журналистов, аккредитованных в Узбекистане. На этом брифинге Премьер-Министр Узбекистана. У. Султанов заявил, что Узбекистан считает требование платности за водные ресурсы несостоятельным и что демарш Кыргызской Республики – это попытка выдать внутренние экономические неудачи за внешние факторы. На брифинге было также отмечено, что кыргызские авторы Законы обошли стороной международное водное право и что межгосударственные отношения в части совместного использования трансграничных рек во всем мире строятся на соглашениях по разумному водоотделению не нарушающему естественных стоков трансграничных рек.

Закон Кыргызстана, вводящий плату за воду, затронул и экономические интересы Казахстана. Президент Казахстана Н.А. Назарбаев по время своего визита в Кыргызскую Республику негативно отозвался о стремлении депутатов продавать водные ресурсы. С осуждением позиций Кыргызстана выступило и Правительство Казахстана. Несовершенное и незавершенное вододеление (введение платы за воду) в регионе с высокой рождаемостью и дефицитом водо-земельных ресурсов на фоне возможного ужесточения климата – это наиболее вероятная причина возникновения конфликтов в регионе. Водная проблема стала существенным дестабилизирующим фактором. И это при том, что, по мнению политологов Конфликтологического Центра (Алматы, Республика Казахстан), уже имеется достаточно много потенциальных очагов напряженности между государствами Центральной Азии (*Холики А., Рахимов Н.Т. Водные ресурсы – источник конфликтов в Центральной Азии // Казахстан-Спектр. 2003. № 2. С. 58*).

Как подчеркнул Г.Жалкубаев: «Но хотелось бы верить, что политическое руководство наших стран способно обеспечить в дальнейшем бесконфликтное использование межгосударственных водных ресурсов собственными усилиями. Оптимизм вызывает Договор о союзнических отношениях между Кыргызской Республикой и Республикой Казахстан, заключенный в декабре 2003 года. Стороны обязались осуществлять «согласованные действие в области рационального и взаимовыгодного использования водных объектов, водно-энергетических ресурсов и водохозяйственных сооружений в соответствии с международными договорами» (*Жалкубаев Г. Гидроэнергетические ресурсы Центральной Евразии // Слово Кыргызстан. 22 января. 2004г.*).

Дело за реализацией этих положений. «Конституционные права Кыргызской Республики нарушены, - как пишет известный киргизский политики У.Т. Усубалиев, - подписанным министрами водного хозяйства центрально-азиатских государств от 18 февраля 1992 года в Алма-Ате Соглашением между Республикой Казахстан, Республикой Кыргызстан, Республикой Таджикистан, Республикой Узбекистан и Республикой Туркменистан о сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраной всех водных ресурсов региона. В статье 1 этого Соглашения записано: «Признавая общность и единство водных ресурсов региона, стороны обладают одинаковыми правами на пользование и ответственность за обеспечение их рационального использования и охрану». Скажем прямо, эта статья в руках соседних государств является козырной картой, открывающей им неограниченные неконституционные права для контролирования всех водных ресурсов Кыргызской Республики вплоть до мельчайших притоков рек, ледников и озер, дальнейшего их безвозмездного использования в своих интересах» (*Усубалиев Т.У. Вода – дороже золота. Водные ресурсы Кыргызстана – это его национальное богатство. – Бишкек: Шам, 1998. С. 9*).

По инициативе ООН 2003-й год объявлен годом пресной воды. Это связано с огромной ее важностью для всего человечества, ведь вода – основа жизни на земле. А в Таджикистане вода является еще и основой энергетики, которая создана буквально на глазах одного поколения. Еще живы люди, видевшие в 1936 году пуск первой промышленной электростанции – Варзобской ГЭС-1 мощностью 17,15 МВт. А в 1980-е годы в республике развернулось строительство новых крупных ГЭС – Рогунской, мощностью 3600 МВт, двух Сакгудиских, общей мощностью 870 МВт, Нижнекафирниганской, мощностью 100 МВт и начаты подготовительные работы для возведения Шуробской ГЭС, мощностью 900 МВт. Последняя крупная станция – Байпазинская, мощностью 600 МВт. Она введена в строй в 1986 году. К тому времени в республике уже действовала Нурекская ГЭС с самой высокой в мире (300 м) земляной плотиной и водохранилищем объемом 10,5 км³. К 1990-м годам общая мощность таджикской энергосистемы достигла 4,4 млн. кВт – такова она и сегодня. Отметим, что за все это время введены в строй всего лишь две небольшие ТЭЦ: Душанбинская, мощностью 196 МВт и Яванская, мощностью 120 МВт, причем строительство других

тепловых электростанций в обозримой перспективе не предусматривается (*Петров Г. Гидроэнергетические ресурсы Таджикистана // Центральная Азия и Кавказ. 2003. № 3. С. 178*).

Именно последняя величина и определяет потенциальные гидроэнергетические ресурсы республики. По их общим запасам она занимает второе место в СНГ, после России, и восьмое в мире, после Китая, России, США, Бразилии, Заира, Индии и Канады; по запасам на душу населения – 87,8 тыс. кВт/ч на человека в год – второе место в мире, после Исландии; по запасам на единицу территории – 3,62 млн. кВт ч/км² в год – первое. Другими словами, в Таджикистане сосредоточены почти 4% мирового гидроэнергетического потенциала, а общая величина его потенциальных запасов составляет 527,06 млрд. кВт/ч в год при среднегодовой мощности 60,167 млн. кВт. Из них, как минимум, 50%, то есть не менее 260 млрд. кВт/ч в год технически возможны и экономически эффективны для освоения уже при современном уровне техники.

Высокая прибыль гидроэнергетики определяет инвестиционную политику таджикской энергосистемы. Есть реальная возможность развивать ее за счет собственных средств. Например, для завершения строительства Сангтудинской ГЭС-1 требуется 350 млн. долл., для пуска первой очереди Рогунской – 450 млн, а для полного завершения ее строительства – 1200 млн. долл. При этом за счет налогов существенно пополнится государственный бюджет. Соответствующие расчеты, сделанные для периода 15 лет, показывают, что уже при простом воспроизводстве (без строительства новых ГЭС) и тарифе в один цент/кВт/ч прибыль энергосистемы составит 756 млн. долл., в госказну поступят налоги – 504 млн., то есть общая прибыль государства будет равна 1260 млн. долл. Уже при такой ситуации за счет прибыли энергосистемы возможно строительство первой очереди Рогунской ГЭС. Но при реализации этого проекта прибыль для государства несколько снижается (до 999 млн. долл.) (*Петров Г. Гидроэнергетические ресурсы Таджикистана // Центральная Азия и Кавказ. 2003. № 3. С. 181*).

В результате всего этого резервы, запасы прочности и надежности всех сооружений водно-энергетического комплекса Центральной Азии постепенно снижались, многие из них уже исчерпаны. Серьезные недоработки в этой сфере проявляются и на уровне межгосударственных связей между республиками региона, в частности относительно совместного использования водно-энергетических ресурсов.

Таким образом, первоочередные задачи гидроэнергетики республики таковы: ее финансовые оздоровление, укрепление технической базы, модернизация и реконструкция сооружений и оборудования, дальнейшее развитие и укрепление контактов с другими странами, прежде всего соседними. Только после этого могут быть реализованы все ее огромные потенциальные возможности на благо как самого Таджикистана, так и всей Центральной Азии.

Узбекистану принадлежит около 50% установленной Объединенной энергосистемы Центральной Азии. Общая установленная мощность электроэнергетического сектора республики составляет 11264 МВт. В стране действует 9 тепловых электростанций совокупной установленной мощностью 9844 МВт (87,4%) и 28 гидроэлектростанций, совокупная установленная мощность которых составляет 1420 МВт (12,6%). Основу энергоресурсов составляют углеводороды: природный газ и нефть. За счет газа обеспечивается более 80% общего энергопотребления. По данным института мировых ресурсов, в 2003 году, общее количество выбросов CO₂ по Республике Узбекистан составлял 121044, 6 тыс. тонн в год. При этом, более 80 % (по данным Узгидромета) выбросов приходилось на долю энергетического сектора (*Ходжаев М. Чистая энергия природы. // Экологический вестник. 2006. №11. С. 20*).

Как видно, ущерб, наносимый атмосфере значительный. Необходимость широкого вовлечения в энергобаланс возобновляемых источников энергии, одновременно являющихся экологически чистыми, является очевидным и с точки зрения снижения техногенного воздействия на окружающую природную среду. Как пишет В.Е.Чуба:

«располагаемые водные ресурсы по отдельным основным бассейнам рек, показано, что структура естественных водных ресурсов Республики Узбекистан состоит из собственных – 287 куб.км/с (9,038 куб.км/год), поступающих 2523 куб.м/с (79,474 куб.км/год) и выходящих за ее пределы – 2523 куб.м/с (34,063 куб.км/год)» (*Чуба В.Е. Изменение климата и его влияние на гидрометеорологические процессы, агроклиматические и водные ресурсы Республики Узбекистан. – Ташкент: НИГМИ, 2007. С. 35).*

«Сегодня в мире отмечается рост дефицита водных ресурсов, и это ставит перед человечеством очень серьезные задачи, - подчеркнул, открывая встречу, член комитета по аграрным, водохозяйственным вопросам и экологии Законодательной палаты Олий Мажлиса Узбекистана Пулат Реймов. – Узбекистан, как страна, расположенная в аридной зоне, естественно, также испытывает дефицит водных ресурсов. Поэтому сегодня необходима скорректированность действий государственных органов, общественных организаций, направленных на решение данных вопросов» (*Ташкентская правда. 21 марта. 2009*). С 2002 года Государственным комитетом по охране природы проведен ряд работ, в результате которых определены водоохранные зоны и прибрежные полосы восьми рек, протекающих по территории страны. В их числе реки Амударья, Сырдарья, Кашкадарья, Сурхандарья, Заравшан, Чирчик, Нарын, Карадарья.

Кыргызстан даже предлагал рассматривать воду как товар и в перспективе взимать за него плату взамен практикуемой на сегодняшний день компенсации от Узбекистана и Казахстана за избыток вырабатываемой электроэнергии. Вот, что пишет по этому поводу Ю.Бутаков: «Напомним, что зимой 2000 года водно-энергетический конфликт Узбекистана и Кыргызстана вполне мог перерасти в вооруженный. Тогда узбекская сторона прекратила подачу газа в Кыргызстан. В ответ Кыргызстан начал сброс воды на Тохтогульском водохранилище, в результате чего часть хлопковых полей Узбекистана была затоплена. Узбекская сторона в непосредственной близости от кыргызско-узбекской границы провела ряд учений по захвату Тохтогульской ГЭС с использованием бронетехники и вертолетов. Кыргызстан, в свою очередь, практически открытым текстом «пояснил», что в случае взрыва плотины, водный поток «сметет с лица земли Ферганскую и Зарафшанскую долины» Узбекистана (*Бутаков Ю. Большое водное перемирие // Курсив. 23 октября 2008.*).

Понятно, что США используют эту ситуацию в своих интересах. Вашингтон в рамках проекта Партнерства по развитию Большой Центральной Азии уже активно участвует в процессе энергетического регулирования в регионе, влияя, таким образом, и на водопользование. Свою лепту в запутывание вопроса специфически китайским способом вносит и Китай.

На данном примере видно, как амбиции руководителей центрально-азиатских государств привели юг Казахстана к энергетическому кризису и создали угрозу экологической катастрофы в узбекской части Ферганской долины, то есть решение Кыргызстана увеличить выработку электроэнергии имело бы непредсказуемые последствия для экономики и экологии не только Узбекистана, но и всего региона. При этом не следует упускать из виду весьма важную особенность Кыргызстана – обилие водных ресурсов. На его территории формируется одна из величайших водных артерий Центральной Азии – Сырдарья, которая обеспечивает водой страны, расположенные по так называемому «нижнему течению» этой реки.

Казахстан в свое время даже соглашался с требованиями Кыргызстана и покупал у него электроэнергию, которую потом приходилось экспортировать в другие регионы. Но на практике выходило, что вода из Кыргызстана все равно не доходила до Казахстана в соответствующих объемах, потому что ее забирал Узбекистан.

На вопрос газеты «Деловая неделя» «Как раньше этот сложный вопрос регулировался?» заместитель председателя Комитета по водным ресурсам Министерства сельского хозяйства РК А. Кеншимов сказал: «в советский период, для республик Средней Азии и Казахстана был установлен ирригационный режим, который

регулировался, как вы понимаете из Центра. Зимой воду накапливали в водохранилищах, а тепло для отопительных систем вырабатывалось на ТЭЦ, куда согласно утвержденной в верхах схеме из других республик поставлялось все необходимое сырье: уголь, газ, мазут, ГСМ и т.д. Ведь вопрос цены и взаиморасчетов в то время не ставился. По этой схеме зимние поставки топлива из соседних республик Кыргызстан и Таджикистан должны были компенсировать в весенне-летний период за счет сброса 94% воды от работающих гидроэлектростанций. На практике выходило, что основная часть вод Сырдарьи – почти 90% - идет сначала в Узбекистан, где она используется для выращивания различных культур, после этого лишь небольшая часть коллекторно-дренажных вод идет в Казахстан» (Кожантаева У. Водное перемирие // Деловая неделя. 25 апреля 2008).

По оценкам специалистов, общий речной сток на территории республики составляет около 100 км³/год, при этом 43% поступает из сопредельных государств – Китая, России, Кыргызстана, Узбекистана. Утвержденные запасы пресных подземных вод на сегодня составляют порядка 16 км³/год. Основные проблемы использования водных ресурсов, свойственные многим государствам, также характерны и для Казахстана. По водообеспеченности Казахстан занимает последнее место среди стран СНГ. Удельная водообеспеченность республики составляет 6,0 тыс. м³ на одного человека в год, для сравнения, в России на одного человека в год приходится 28,5 тыс. м³. (Генина М. *От всемирных конвенций к национальному плану по интегрированному управлению водными ресурсами в Казахстане. Экология устойчивое развитие. № 9. сентябрь, 2005 г.*).

Таким образом, сопоставление водных ресурсов с потребностью экономики Казахстана показывает наличие острого дефицита воды. В засушливые годы уровень водообеспечения составляет 60 %, а по отдельным регионам (Центральный Казахстан) всего 5-10 %. Основными причинами дефицита водных ресурсов являются значительный объем использования стока трансграничных рек сопредельными государствами, а также чрезмерное безвозвратное водопотребление на орошение и потери воды в республике. Государствами Центральной Азии до сих пор не восполнен недостаток правовых документов, регулирующих внутренние и внешние водные отношения, отсутствует общее водное законодательство. Свидетельством тому незначительное количество законов, регулирующих водные отношения. К примеру, в Кыргызстане имеется один основной Закон «О воде», частный Закон по тарифам, а в Казахстане на законодательном уровне принят «Водный кодекс Республики Казахстан». Аналогичная ситуация наблюдается и в других странах региона. Для сравнения: в США около 50 законов регулируют водные отношения. При разработке общего водного законодательства страны должны опираться на международное водное право и в его основе должна лежать идея об Интегрированном управлении водными ресурсами региона (ИУВР). Основная цель ИУВР заключается в устойчивом, а главное в равноправном и справедливом, обеспечении водными ресурсами всех стран центрально-азиатского региона. В данное время самой проблематичной страной в регионе является Туркменистан, так как он не принимает участие в разработке общих водных проектов. Более того, туркменские власти планируют строительство ряда водохранилищ, которые впоследствии могут практически оставить без воды весь Хорезм и Каракалпакстан, при этом они не идут на компромиссы и на контакты с соседними странами (Бердыгулова Г.Е. *Экономико-географические проблемы использования и охраны водных ресурсов трансграничных рек (на примере р. Сырдарьи).* – Алматы: Кайнар, 2002. С. 23).

По предложению стран Центральной Азии (ЦА) на Всемирном саммите по устойчивому развитию (Йоханнесбург, 2002) и на 5-й Европейской конференции министров охраны окружающей среды (Киев, 2003) была принята Центрально-Азиатская инициатива, в которой страны Центральной Азии, на основе согласованных приоритетов, обратились к международному сообществу поддержать их усилия по достижению целей устойчивого развития (УР). Доклад «Оценка региональных рисков в Центральной Азии», подготовленный под эгидой Программы развития ООН (ПРООН), и план действий к нему

вызвали повышенный интерес во многих странах мира и прежде всего в регионе. Тем более, что международные эксперты высказывают свои мнения по таким актуальным проблемам, как водная, энергетическая и продовольственная безопасность в Центральной Азии.

Касаясь использования трансграничных водных ресурсов, авторы доклада подчеркивают, что Таджикистан и Кыргызстан, расположенные в верховьях крупных центрально-азиатских рек, используют по своему усмотрению доставшиеся им после развала Союза гидроэлектростанции. Для решения своих энергетических проблем водохранилища Нурекской и Токтогульской ГЭС, служившие в свое время резервуарами с целью хранения воды для орошения сельскохозяйственных земель, в том числе и в странах, расположенных ниже по течению, активно используются в энергетическом режиме. «...Крупные попуски воды в зимний период (для выработки тепла и электричества в период пика спроса) привели к зимним разливам Сырдарьи, которые наносят ущерб водной инфраструктуре «нижних» соседей, порождая одновременно опасения относительно возникновения дефицита воды для полива в летний сезон вегетации», - отмечается в докладе.

Приводятся данные о том, что в результате перехода с ирригационного на энергетический режим гидросооружений в странах верховья, за последнее десятилетие доля засоленной и заболоченной пахотной земли увеличилась примерно на 25 процентов и сегодня составляет 50 процентов площади орошаемых земель. В результате урожайность в низовьях рек в Узбекистане и Туркменистане снизилась на 20-30 процентов.

Говоря о том, Кыргызстан и Таджикистан в качестве главного условия долгосрочного развития рассматривают возможности увеличения выработки гидроэлектроэнергии, преимущественно посредством строительства или расширения крупных плотин (например, Рогун и Камбарата), эксперты ООН обращают внимание на недостатки выбранной правительствами этих стран стратегии.

По мнению экспертов ООН, «остается еще немало вопросов относительно рентабельности подобных инициатив». Они с большой долей скепсиса относятся к миллиардным проектам, которые могут нанести вред окружающей среде, стать угрозой возможных техногенных и природных катастроф и при этом не решить поставленных задач (*Правда Востока 28 июля 2008*).

Таким образом, логичным представляется, что предотвращение региональных рисков, прежде всего в сфере справедливого и эффективного водопользования, может и должно достигаться на основе совместной работы всех стран региона, при строгом соблюдении положений Международного водного права. В основу должен быть положен принцип «Не навреди соседу», стало быть, не навредишь и себе.

Иными словами, Кыргызстан пытается объявить воду в качестве товара, нарочно пренебрегая международными конвенциями и, собственно, сложившейся мировой практикой многостороннего водопользования.

Экологическая ситуация на огромных территориях Центральной Азии будет определяться судьбой Иле-Балхашского и Арало-Сырдарьинского бассейнов. Экономика в целом и сельское хозяйство республики в ближайшие годы будет развиваться в условиях нехватки водных ресурсов. Дефицит в воде уже характерен для бассейнов Арала, Балхаша, Урала, бессточных речных бассейнов Шу, Таласа, Асы, Сарысу, Тургая, Нуры.

Водными ресурсами Казахстан не богат, и они распределены по его территории неравномерно. Ресурсы речных вод республики в средний по водности год составляют 100,5 км³, из которых только 56,5 км³ формируется на территории страны, остальной объем (44 км³) поступает из Китая (18,9); Узбекистана (14,6); Кыргызстана (3,0); России (7,5). Более 85000 рек и временных водотоков (периодически пересыхающих рек из-за климатических рек из-за климатических условий года) насчитывается в Казахстане, из них 305 длиной до 500 км, 16 – свыше 500 км и 7 – более 1000 км, длина остальных рек до 100 км. Преобладают равнинные реки снегового питания с весенним половодьем. Многие из

них летом пересыхают, частично распадаются на плесы. На юге и востоке страны много горных рек. Основной источник их наполнения – ледники Джунгарского, Заилийского Алатау, Кунгей Алатау и Алтая. Всего в горах Казахстана – 2724 ледника с общей площадью оледенения 2033,3 км². Большая часть рек принадлежит внутренним замкнутым бассейнам Каспийского (реки Урал и Эмба) и Аральского (река Сырдарья) морей, озер Балхаш, Тениз, Шалкар, Карасор. Только реки: Иртыш, Ишим и Тобол доносят свои воды до Карского моря. Самая многоводная и судоходная река Казахстана – Иртыш. Длина ее в пределах республики около 1700 км (общая длина 4248 км). Она же имеет основные запасы гидроресурсов республики. Вторая по величине и третья по длине река – Сырдарья, впадающая в Аральское море. Вторая по величине и третья по длине река – Сырдарья, впадающая в Аральское море. Длина ее в пределах республики 1627 км (общая длина 2212 км). В летнее время ее воды практически полностью разбираются на орошение полей и не достигают Аральского моря. Основная река бассейна Балхаша – Или, общей длиной 1001 км (в пределах Казахстана 815 км). Почти 900 км протекает по территории Казахстана крупнейшая река Евразии Урал (2428 км). В республике свыше 48260 озер общей площадью 45 тыс. км², из них 94% имеют площадь менее 1 км². В основном это дельтовые и пойменные озера. Озер с площадью поверхности больше 100 км² всего 21 (*Вода – это жизнь // Жер ана. 2004. Осень. С. 10*).

Река Иртыш протекает по территории трех государств: Китая Казахстана и России. Сейчас по Черному Иртышу из КНР в Казахстан поступает 5,0 км³ воды в год по сравнению 7,8 м³ (в 1989 году). Предполагается, что после завершения строительства канала из Иртыша до города Карамай в Синьцзян-Уйгурском автономном районе Китая, Казахстан потеряет еще 20% годового стока Иртыша. Проблему этого бассейна можно решить только путем подписания межгосударственных соглашений, в которых будут определены предельные объемы изъятия стока без нанесения взаимного ущерба, а также предусмотрены вопросы предотвращения загрязнения вод.

Продать речную воду, которая испокон веков естественным образом текла в свое русло это бред, плод инфантильной мечты киргизов о «водном эмирате». Напомним, что водные ресурсы Сырдарьи, как и Амударьи, формируются за счет естественного круговорота воды в природе.

Следует согласиться с мнением Б. Таужановым, что «Поразительно, но есть такие люди в Казахстане, называющие себя «экспертами», которые «подыгрывают» властям Кыргызстана. В частности, сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан К.Л. Сыроежкин недавно заявил, что следует вернуться к советской системе ирригации. По его мнению, почему, мол, и не платить «кыргызам и таджикам за воду нашими ресурсами - нефтью»? Интересно было бы узнать у президентского эксперта, до какого времени мы будем платить Кыргызстану за Богом данную воду? Пока нефть не закончиться? Вода – возобновляемый ресурс, а нефть таковым не является. А чем потом расплачиваться-то будем? И, если учесть, что «аппетит приходит во время еды», неизвестно, что взбредет в голову бишкекским чиновникам, почувствуй они запах «водных денег». Не потребуют ли они завтра плату за воздух, которым мы дышим?! К.Л. Сыроежкину, если, конечно, он не работает на Москву, хотелось бы посоветовать думать больше о национальных интересах Казахстана, а не сочувствовать «братьям-кыргызам», которые, как показывает практика, любые попавшие им в руки деньги тут же разворовывают. Плата Кыргызстану за воду – это деньги в песок! В Москве, например, могут думать о том, как «продать трансграничную воду», так как московским «инвесторам», которые вкладывают огромные средства в водно-энергетические проекты в Кыргызстане, необходимо поскорее «вернуть» свои деньги с дивидендами. Да, и потом, в России такой воды хватить всем, если такой «бизнес» удастся обкрутить в подопытном Кыргызстане» (Таужанов Б. Наш мир. 1 сентября 2009).

Ситуация усугубляет и то, что вода в Казахстан идет транзитом через Узбекистан, отношения с которым также оставляют желать лучшего. По соответствующему

межправительственному соглашению оба государства обязались выкупать излишки электроэнергии у Кыргызстана поровну. Однако из-за финансовых и технических трудностей Астана берет ее меньше, чем Ташкент. Пользуясь этим обстоятельством, Узбекистан забирает причитающуюся Казахстану воду (Макушина О., Кашкеева Ж. Течение трансграничных проблем на фоне казахстанских степей // Деловое обозрение «Республика». 8 марта 2001).

Но самый острый момент этой проблемы – в мае 2001 года парламент Кыргызстана принял закон «О межгосударственном использовании водных объектов, водных ресурсов и водохозяйственных сооружений Кыргызской Республики», который предусматривает плату за воду, поступающую из кыргызских водохранилищ в соседние страны. Казахское руководство отрицательно отреагировало на этот закон.

Однако для соседних с Китаем стран подобное решение его чисто внутренних дел оборачивается проблемными ситуациями. Как заявила китайская сторона, для обеспечения водой испытывающего постоянную нехватку в ней района она намерена ежегодно забирать из Иртыша более 450 млн. кубометров воды, а со временем увеличить это число до 1,5 млрд. кубометров (*Темирболат Б. Между Казахстаном и Китаем может начаться конфликт из-за воды // Центральная Азия: политика и экономика, октябрь 2000, № 1. С. 41*).

Между Казахстаном и Китаем до сих пор не подписано соглашение об использовании трансграничных рек. Большинство крупных казахстанских рек берет начало на территории Китая, где их воду забирают синьцзянские ирригационные сооружения. Кроме того, там действуют и строятся новые водохранилища. В вопросе о совместном использовании воды пограничных рек также не все еще обговорено. Игнорируется исторический опыт сотрудничества, не изучена международная практика выхода из схожих ситуаций. Речь идет о судоходстве, о традиционном поливном земледелии, о промышленных предприятиях на берегах рек.

«В Синьцзяне планируется строительство водохранилища на Черном Иртыше, и китайская сторона намеревается забирать один млрд. кубометров воды, что составит 10-11% общего объема воды реки. В любом случае, это меньше 12%, предусматриваемых Хельсинским соглашением. Но никто точно не знает объем водности рек, следовательно, и соотношения его с предполагаемым забором воды. Запланированные совместные работы Института географии Академии наук Казахстана и родственного института Синьцзянской Академии наук из-за отсутствия средств так и остались на бумаге. А эти научные учреждения имеют многолетний опыт сотрудничества в изучении важных проблем двух регионов со сходными природно-географическими и климатическими условиями. В течение семи лет они изучали проблемы ледников, селей, сейсмологии, аридных зон. Значение воды для развития сельского хозяйства в Центральной Азии хорошо известно всем. У всех на памяти трагические последствия обмеления Аральского моря. И проблема трансграничных рек становится питательной почвой для антикитайских настроений», пишет известный ученый К.Хафизова (*Хафизова К. Трансграничные отношения Синьцзян – Казахстан // Центральная Азия и Кавказ. 2000. № 3. С.101*).

Последнее обстоятельство очень важно для Казахстана, так как почти половина общего объема водных ресурсов поступает в республику с территорий соседних стран и почти такое же количество уходит за ее пределы. Вода в республику обычно поступает в недостаточном количестве и имеет плохое качество, так как уже загрязнена промышленными и сельскохозяйственными предприятиями, а также городскими стоками. Например, переброска части вод реки Или на территории Китайской Народной Республики имеет своей целью обеспечить водными ресурсами бурно развивающуюся экономику западного региона страны. В свою очередь река Или обеспечивает 80% притока воды в озеро Балхаш. В экологическом плане обмеление и засоление Балхаша может привести к последствиям, подобным трагедии Аральского моря, так как озеро

Балхаш играет ключевую роль в водно-климатическом балансе всей юго-восточной и центральной части Казахстана.

Транспортировки воды по специально прорытым каналам из районов, не испытывающих недостаток воды, к тем, которые остро в ней нуждаются давно осуществляется в разных странах. Например, Крым значительную часть воды получает по Северо-Крымскому каналу и специально проложенному трубопроводу из Днепра. Огромная засушливая территория Голодной степи Средней Азии была снабжена водой в 1950-х годах специально прорытым каналом из Сырдарьи. Аналогичные проекты были осуществлены в США и других странах. В настоящее время в России и Казахстане остро дискутируется проект переброски северных рек Сибири на юг – в Центральный Казахстан и центрально-азиатский регион.

Еще в 1970-х годах в бывшем СССР активно разрабатывался проект поворота северных рек на юг – переброски части стока Оби в Среднюю Азию. Специалисты Минводхоза, Союзгипроводхоза и еще более 100 институтов рассмотрели более 50 вариантов. Предполагалось отобрать у избыточно полноводной Оби около 6-7% стока. От места впадения Иртыша в Обь возле Ханты-Мансийска планировали построить с 5-7 насосными станциями, который проходил бы по правому берегу р. Тобол, далее Тургайскую седловину к Сырдарье и Амударье. На первом этапе забор воды должен был ежегодно составлять около 27,2 км³. По расчетам, канал Сибирь-Арал (длина 2550 км, ширина 200 м, глубина 16 м) должен был не только решить проблему орошения среднеазиатского региона, но и существенно изменить паводковую ситуацию на сибирских реках. В бассейне Аральского моря 55 млн. га земель пригодны для оросительного земледелия. Регион считается уникальным для выращивания ценных сельскохозяйственных культур: его биоклиматический потенциал в десять раз выше, чем возможности Сибирского региона (*Мерфенин Н.Н. Устойчивое развитие человечества: Учебник. – М.: МГУ, 2006. -624 с. /232-233*). Однако уменьшение стока Оби в Северный Ледовитый океан может привести к изменению толщины льда и изменению климата на обширной территории. Поэтому в результате активного протеста экологов и общественности работы над проектом в 1986 г. были приостановлены.

Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев заявил о необходимости вновь рассмотреть вопрос о повороте сибирских рек. «Еще в свое время, когда шла речь о повороте сибирских рек, не говорили о том, что они будут наполнять мелеющий Арал, речь шла о питьевой воде для всего региона», - сказал президент Казахстана Нурсултан Назарбаев на пресс конференции в Астане, проходящей в рамках государственного визита президента Узбекистана Ислама Каримова в Казахстан.

«Тогда говорили, что это приведет к негативным последствиям, но ничего подобного, даже болота не высохнут», - считает глава Казахстана. В то же время президент отметил, что «вода будет стоить денег», и «надо обдумать этот вопрос со всех сторон».

Новую жизнь идея поворота сибирских рек на юг получила после того, как в конце 2002 года мэр Москвы Юрий Лужков предложил реанимировать проект. Тогда же губернатор Омской области Леонид Полежаев заявил, что предполагаемый объем водотока сибирских рек не поможет решить проблемы среднеазиатских стран. При этом под водой окажется половина северо-западной нечерноземной полосы России (*Проект века // Свобода слова. 7 сентября 2006 г.*).

27 декабря 2003 г. стартовал проект по переброске вод южных рек в реки Северного Китая. Этот грандиозный проект, по которому предусмотрено сооружение трех каналов, которые протянутся на 1300 км через восточные, центральные и западные районы страны. Каналы будут рыть в три этапа: они свяжут четыре самые полноводные реки Китая, в том числе Хуанхэ и Янцзы. В 2010 г. осуществлена первая очередь проекта и пекинцы смогут купаться в водах Янцзы. Осуществление проекта обойдется Китаю в 60 млрд. долларов. При этом понадобится переселить из мест планового затопления почти 400 тысяч человек. К моменту завершения работ на север Китая каждый год будет поступать по 44,8

млрд.м³ воды, что сравнимо с годовым объемом, переносимым Хуанхэ (<http://www.chinaem-bassy.uz/rus/dtxw/t130005.htm>).

Немаловажным политическим условием, от которого зависит результативность решения водных проблем, является установление определенного климата – «климата, способствующего согласию» либо «климата недоверия». Некоторые ученые правильно отмечают, что «в качестве составляющих «климата, способствующего согласию», представляются: прежний исторический опыт, традиции совместного решения спорных вопросов; наличие развитой системы межгосударственных и межправительственных контактов; малое число стран-участниц; стремление хотя бы одного крупного государства к достижению согласия; освоение в регионе взаимодополняющих производств, продукция которых может быть востребована сопредельными государствами; эффективная личная дипломатия первых лиц государств и правительств» (Сарсембеков Т.Т., Кожасов А.Е. *Экономико-географические проблемы использования и охраны водных ресурсов в Центральной Азии.* – Алматы: Атамұра, 2003. С. 256).

Как подчеркнул Президент Н.А. Назарбаев на пресс-конференции по итогам официального визита в Республике Узбекистан: «Мы, лидеры Казахстана и Узбекистана, выступаем за проведение международной экспертизы проектов строительства новых гидроэнергетических сооружений в регионе, в частности, Рогунской ГЭС в Таджикистане, Камбаратинских объектов в Кыргызстане на предмет их экологической и техногенной безопасности, а также по вопросам регулирования стока воды. Казахстану и Узбекистану, являющимся странами нижнего течения рек Сырдарьи и Амударьи, необходимы твердые гарантии нашей экологической, экономической безопасности. Речь идет о водообеспечении миллионов людей. Это объективно» (Официальный визит Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в Республику Узбекистан (16-17 марта 2010г.). – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. -28 с. /20).

Руководство Казахстана и Узбекистана едины во мнении относительно того, что достижение консенсуса по согласованному использованию водно-энергетических ресурсов трансграничных рек отвечает коренным интересам всех стран Центральной Азии и исключает возможность возникновения чрезвычайных ситуаций трансграничного характера.

Основной эффективного решения водно-энергетических ресурсов трансграничных рек являются такие многосторонние документы, как Соглашение о сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраны водных ресурсов межгосударственных источников от 1992 г., Соглашение об использовании водно-энергетических ресурсов бассейна реки Сырдарьи от 1998 г.

Казахстан считает, что использование трансграничных вод и их регулирование должны базироваться на взаимосогласованной основе, признавая необходимость скоординированного режима регулирования водохранилищ, осуществления согласованных попусков, рационального использования водных и топливно-энергетических ресурсов, при этом руководствуясь общепризнанными международными нормами и правилами в соответствии с международно-правовой базой по использованию трансграничных рек и водотоков.

Таким образом, касаясь темы совместного использования водных ресурсов, следует обратить внимание на согласованное и активное участие Казахстана и Узбекистана в решении вопросов, связанных с последствиями Аральского экологического кризиса. Республики приветствуют сотрудничество с мировым сообществом для смягчения негативных последствий данной проблемы.

Литература:

1. Global Risks (2009). A Global Risk Network Report. World Economic Forum. January 2009. P. 22.

2. Организация Объединенных Наций. Специальная Программа ООН для экономик Центральной Азии «СПЕКА». Исследование «Рациональное и эффективное использование энергетических ресурсов в Центральной Азии». –М., 2002. С. 68.
3. Узбекская ССР. Экономико-географические очерки. –Ташкент, 1963. 484 с. /73/.
4. Гусева Л.Ю. Проблема использования водных ресурсов в Центральной Азии // ANALYTIC – Аналитическое обозрение. 2000. № 1. С. 55.
5. Безбородова О. Хозяин воды – хозяин жизни // Слово Кыргызстана. 22 июня 2007.
6. Чодураев Т.М., Молдошев К.О. Охрана и рациональное использование водных ресурсов Кыргызстана С. 19.
7. Жалкубаев Г. Гидроэнергетические ресурсы Центральной Евразии // Слово Кыргызстан. 22 января. 2004г.
8. Холики А., Рахимов Н.Т. Водные ресурсы – источник конфликтов в Центральной Азии // Казахстан-Спектр. 2003. № 2. С. 58.
9. Жалкубаев Г. Гидроэнергетические ресурсы Центральной Евразии // Слово Кыргызстан. 22 января. 2004г.
10. Усубалиев Т.У. Вода – дороже золота. Водные ресурсы Кыргызстана – эта его национальное богатство. – Бишкек: Шам, 1998. С. 9.
11. Петров Г. Гидроэнергетические ресурсы Таджикистана // Центральная Азия и Кавказ. 2003. № 3. С. 178.
12. Там же. С. 181.
13. Ходжаев М. Чистая энергия природы. // Экологический вестник. 2006. №11. С. 20.
14. Чуба В.Е. Изменение климата и его влияние на гидрометеорологические процессы, агроклиматические и водные ресурсы Республики Узбекистан. –Ташкент: НИГМИ, 2007. -132 с. /35/.
15. Ташкентская правда. 21 марта. 2009.
16. Бутаков Ю. Большое водное перемирие // Курсив. 23 октября 2008.)
17. Кожантаева У. Водное перемирие // Деловая неделя. 25 апреля 2008.
18. Генина М. От всемирных конвенций к национальному плану по интегрированному управлению водными ресурсами в Казахстане. Экология устойчивое развитие. № 9. сентябрь, 2005 г.
19. Бердыгулова Г.Е. Экономико-географические проблемы использования и охраны водных ресурсов трансграничных рек (на примере р. Сырдарьи). – Алматы: Кайнар, 2002. С. 23.
20. Правда Востока 28 июля 2008.
21. Вода – это жизнь // Жер ана. 2004. Осень. С. 10.
22. Таужанов Б. Наш мир. 1 сентября 2009.
23. Макушина О., Кашкеева Ж. Течение трансграничных проблем на фоне казахстанских степей // Деловое обозрение «Республика». 8 марта 2001.
24. Темирболат Б. Между Казахстаном и Китаем может начаться конфликт из-за воды // Центральная Азия: политика и экономика, октябрь 2000, № 1. С. 41.
25. Хафизова К. Трансграничные отношения Синьцзян – Казахстан // Центральная Азия и Кавказ. 2000. № 3. С.101.
26. Мерфенин Н.Н. Устойчивое развитие человечества: Учебник. –М.: МГУ, 2006. -624 с. /232-233/.
27. Проект века // Свобода слова. 7 сентября 2006 г.
28. <http://www.chinaem-bassy.uz/rus/dtxw/t130005.htm>
29. Сарсембеков Т.Т., Кожакоев А.Е. Экономико-географические проблемы использования и охраны водных ресурсов в Центральной Азии. –Алматы: Атамура, 2003. С. 256.
30. Официальный визит Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в Республику Узбекистан (16-17 марта 2010г.). –Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. - 28 с. /20/.

ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ETHNOPEDAGOGICAL ISSUES IN A GLOBAL ARENA

STUDENT MENTORSHIP: KAZAKH-BRITISH TECHNICAL UNIVERSITY EXPERIENCE

ЖАҢА ТӘЛІМГЕРЛІК ҮЛГІ: ҚАЗАҚСТАН-БРИТАН ТЕХНИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Aizat B. NURSHATAYEVA, PhD
Moldir K. BAYDILDINOVA, MA

Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan
a.nurshatayeva@kbtu.kz, m.baydildinova@gmail.com, +7 775 381 09 12

Resume

This paper will describe the pilot student mentorship system implemented at Kazakh-British Technical University (KBTU) and discuss the interaction of student mentorship with more traditional teacher mentorship. Administrative and pedagogical implications, limitations and future directions are discussed based on the analysis of the KBTU pilot student mentorship experiment results.

Резюме

Мақалада Қазақстан-Британ техникалық университетінде енгізілген студенттер тәлімгерлігінің жаңа үлгісі сипатталып, студенттер мен дәстүрлі оқытушы-кураторлар тәлімгерлігінің өзара қатынасы сипатталады. ҚБТУ-дағы студенттер тәлімгерлігінің нәтижелерін талдау негізінде жаңа үлгінің ұйымдастырушылық және педагогикалық салдарлары талқыланады.

Keywords: student mentoring, peer-mentoring, undergraduate, student adaptation, Kazakhstan

1. Introduction

There is unanimity among authors who write about student adaptation to university life regarding its challenging nature. Weidman (1989) argues that first year university adaptation contains both a loss experience and an exciting set of new opportunities. Budny, Paul and Bon (2006) grouped first-year students' experiences into three major transition areas: academic, family and personal transitions. To address these transitions higher education institutions offer various support services to help first-year students adapt to university life (Stern, 1966; Chickering, 1981; Weidman and Krus, 1979; Sanchez, Bauer and Paronto, 2006; Tenenbaum et al., 2014).

Mentoring has been used at all levels of the academe for various purposes including to support first-year students' adaptation. Mentoring is typically viewed as an efficient tool for youth development and a deterrent to negative behavior (DuBois & Karcher, 2005). Johnson (2007) argues that mentoring improves students' academic adjustment, retention, and overall success. However, there is research data showing that mentoring programs tend to have a various degrees of efficiency (Jacobi, 1991; Sipe, 2002).

2. KBTU student mentorship model

Kazakh-British Technical University has always offered its first-year students traditional teacher mentorship. Teachers of general education courses who have the closest contact with first-year students were usually appointed as teacher-mentors or "kurators" for groups of 12-20 students. Teacher-mentors compiled sociological profiles of their supervised student groups, organized teambuilding activities and were able to monitor their students' adaptation almost daily since they had contact with them in class. Teacher-mentoring was unobtrusive and was viewed by both mentors and mentees as a part of the teaching and learning during the first year.

This worked well until Kazakhstan joined the Bologna process and started implementing international credits system in higher education (Tasbulatova et al, 2009). There was one major consequence of this shift affecting the efficiency of teacher-mentoring – the notion of a "student group" mutated from a fixed study unit it was in the Soviet educational tradition to a study unit forever changing its size and participants. The number of classroom hours reduced while student independent study load increased. Due to this not so obvious a change it became difficult to appoint teacher-mentors unless they belong to one department – only teachers of the same department collectively had contact with the entire first-year student body. Besides, now a teacher-mentor had regular contact with her supervised students during a few, usually up to three teaching hours per week and only for one semester maximum.

To address the challenges of organizing teacher-mentorship KBTU's General Education Department tried various teacher-mentorship models none of which we felt worked really well. In addition to the challenge of mutating student groups changing in every class and every hour, it was clear that the teacher-mentor model did not motivate both the student and the teacher to go an extra mile and invest effort and time helping the freshmen adapt now that the mentor and mentee had minimum in-class contact. Teacher-mentors complained that it was difficult to contact students. First year students reported that they were intimidated to address their teachers-mentors with questions or problems unless they were in the class their teacher-mentor taught.

In the summer of 2014 KBTU's newly elected Student Government leader Olzhas Shaimerdenov proposed to start a student mentorship program with the slogan "Exams without fails". The idea was to appoint student-mentors among 3rd and 4th year students with high GPAs (3.0+) and active social standing (leaders or members of student organizations, research or sports teams) to help first-year students improve their academic performance. This idea later evolved into student-mentorship model we will focus on in this paper. More than 45 students volunteered, 10 were finally selected after interviews conducted by the KBTU Student Government and KBTU General Education Faculty's Recruitment sector's Head. Each student mentor was assigned all first-year students of his/her major, some large major groups were split between two or more mentors, e.g. Petroleum Engineering students were split between two mentors.

KBTU provided administrative and counseling support to this initiative of the Student Government: an experienced teacher-mentor with excellent track of mentorship was assigned to aid each student-mentor. Dean, Vice-Dean, and managers of the General Education Faculty were always available by email and from 09-00 to 18-00 at the university as advisers to the student-mentors. Moreover student-mentors were provided with all necessary information about their mentees upon request (contacts, attendance info, mid-term/end-of-term/final exam grades, etc.). Student-mentors were also assisted in scheduling their weekly meetings as part of their mentees' official electronic timetables to facilitate student participation. KBTU paid monthly stipends to each student-mentor and a bonus payment was announced in the beginning of the pilot project for the mentor with the best academic results of his/her mentees. The General Education Faculty Dean's office conducted an introductory meeting giving the to-be student-mentors written recommendations on advising their mentees. The General Education faculty's recommendations included advice on pedagogical (various ways they could support their mentees' adaptation to university life, identifying students who could potentially have academic or adaptation difficulties, etc.), ethical (academic integrity policy, interacting with students/parents/other teachers, etc.) and organizational (data collection, reporting, KBTU's internal regulations on mentors' activities, etc.) issues.

3. Role of Student Government in student mentorship

It is important to note that the involvement of the Student Government was vital for the project's success. The idea was initiated by the students and it was important that they felt they owned the project. The ownership transformed into responsibility and motivation to make the project succeed. Students volunteered to participate in all stages without us having to ask for

their help, often students themselves proposed improvements. The Student Government activists helped the General Education Faculty administration to recruit, select and instruct student-mentors. Students publicized the initiative and there was a buzz in the university – the slogan "Exams without fails" was everywhere around the campus and on their social media pages. Student Government was assigned the responsibility to organize all paperwork including arranging the contracts and pay-checks for the student-mentors. The Student Government's Minister of Education monitored the work of students-mentors and collected their plans and reports. The President of the Student Government acted as liaison between student-mentors and university administration if necessary. The activists of the Student Government analyzed results of student-mentors' work together with university administration in the end of the semester.

4. Results

Results of this pilot student mentorship experiment included a lot of positive feedback from freshmen and their parents – we received multiple "thank you" phone calls and emails. First-year students expressed their gratitude and reported better adaptation. Our records also indicated that student-mentors enriched and expanded student life for first-year students – the number of activities aimed at first-year students beat KBTU records for the last decade.

The preliminary analysis of the student-mentors' work shows three main benefits of student-mentors' involvement in comparison with how teacher-mentors carry out their responsibilities.

1. Student-mentors are more efficient at the majority of organizational tasks. For example, informing students took them seconds, whereas it took weeks for teacher-mentors to inform their mentees about this or that important announcement or change. Getting the first-year students to review and sign their Individual Study Plans took a record-breaking one week for the entire first-year student body of KBTU – previously it would take twice as much time.

2. Student-mentors used social media actively (VK, WhatsApp, etc.) and were constantly up-to-date with their mentees' affairs. This allowed student-mentors to be in close contact with their mentees. This made a huge advantage for student-mentors' success compared to ways teacher-mentors used to contact the students.

3. First-year students reported that they were less intimidated to approach student-mentors with their personal problems – they could even disclose personal problems they would never discuss with any other adult, especially teachers.

However our analysis also showed mixed academic performance results – the number of "Fails" was almost the same as every year. We also noticed a dramatic increase in the number of "Fails" for two attestation results lower than 50% required to be admitted to exam. This finding requires more careful research and may be influenced by many other factors other than student-mentorship effect.

It is clear that though the idea of student-mentorship does yield positive results in the form of improved student adaptation, there are four major limitations which should be considered in case this model is to be used in the future. First, we were not able to identify the best mentor because it was hard to choose a method of evaluating the performance of mentees. We couldn't base our judgment solely on the mentees' academic performance since some majors have more scholarships and attract academically more advanced students, some majors simply have fewer students, etc. Other parameters such as number of events organized or student adaptation levels also seemed subjective for deciding who the best mentor is. Second, we noticed that sometimes student-mentors were not physically able to help their mentees – for example during midterms, end-of-terms and final exams mentors themselves were busy studying up. This should be considered before implementing such a model elsewhere in the future, student-mentors should be assisted in designing proactive tools and techniques to deal with such time jams. Third, student-mentors require a lot of mentorship and assistance themselves – they do not have pedagogical training and cannot act efficiently all the time, it takes time and effort to train them. Fourth, this mentorship model requires more resources from the administration in the form of

assistance to student-mentors almost in every step and counseling the student-mentors whereas teacher-mentors usually know what to do and there is almost zero effort and time to be invested in teacher-mentorship on behalf of university administration.

5. Conclusion

The piloted student mentorship model proved to have many positive outcomes in terms of first-year student adaptation. There are certain aspects of mentorship activities where student-mentors show higher efficiency compared to teacher-mentors (more efficient logistics, active use of social media, first-year students feel less intimidated and more open to discuss their problems). There are also certain limitations to student-mentorship such as difficulty of evaluation of mentors' work, need for extensive help and training for mentors, and necessity of proactive time-management for student-mentors to overcome time pressures during midterm, end-of-term and final exams periods.

We plan to conduct two research projects to study the results of this pilot student-mentorship experiment. One research projects will aim at studying student-mentors' accountability, another research project will focus on studying perceptions of student-mentors' efficiency by first-year students and student-mentors themselves. While finalizing these research projects we plan at the same time to revise freshman orientation and support services to ensure keeping best practices from the pilot mentorship project and improving the concept further.

References:

1. Budny, D., Paul, C. and Bon, L. (2006). The impact peer mentoring can have on freshman students. In: 36th ASEE/IEEE Frontiers in Education Conference.
2. Chickering, A. (1981). *The Modern American college*. San Francisco: Jossey-Bass.
3. DuBois, D. L., & Karcher, M. A. (Eds.). (2005). *Handbook of youth mentoring*. Thousand Oaks, CA: Sage.
4. Jacobi, M. (1991). Mentoring and Undergraduate Academic Success: A Literature Review. *Review of Educational Research*, 61(4), pp.505-532.
5. Johnson, W. B. (2007). Student-faculty mentorship outcomes. In T. D. Allen & L. T. Eby (Eds.), *Blackwell handbook of mentoring* (pp. 189–210). Oxford: Blackwell.
6. Sanchez, R., Bauer, T. and Paronto, M. (2006). Peer-Mentoring Freshmen: Implications for Satisfaction, Commitment, and Retention to Graduation. *Academy of Management Learning & Education*, 5(1), pp.25-37.
7. Sipe, C. (2002). Mentoring programs for adolescents: a research summary. *Journal of Adolescent Health*, 31(6), pp.251-260.
8. Stern, G. (1966). Myth and Reality in the American College. *AAUP Bulletin*, 52(4), pp.408-414.
9. Tasbulatova, S., Zakirova, G., Narenova, M., Kenshinbay, T. and Usenbayeva, G. (2009). Reforms of higher education in Kazakhstan and Bologna process: information materials. Almaty: National Tempus office in Kazakhstan.
10. Tenenbaum, L., Anderson, M., Jett, M. and Yourick, D. (2014). An Innovative Near-Peer Mentoring Model for Undergraduate and Secondary Students: STEM Focus. *Innovative Higher Education*, 39(5), pp.375-385.
11. Weidman, J. (1989). Undergraduate Socialization: A Conceptual Approach. *Higher Education: Handbook of Theory and Research*, 5, pp.289-332.
12. Weidman, J. and Krus, D. (1979). Undergraduates' Expectations And Images Of College. *Psychological Reports*, 45(1), pp.131-138.

RELEVANCE OF USING THE CLIL APPROACH IN TEACHING A
PROFESSIONALLY- ORIENTED FOREIGN LANGUAGE

КӘСІБИ БАҒДАРЛАЙ ОТЫРЫП ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА CLIL ӘДІСІН
ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Гүлдана ЖҰМАҒАЛИЕВА, Білім беру саласының магистрі

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы
Астана қ., Қазақстан Республикасы
gul.khan81@mail.ru +7 (7172) 75 33 23

Резюме

Мақалада шет тілін кәсіби бағдарлай отырып оқытудың бірден-бір шешімі ретінде пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдісінің (CLIL) өзектілігі мен қағидаттары және білім алушының мамандығы бойынша құзіреттілігін арттыруға себеп болатын CLIL стратегиялары қарастырылады.

Resume

This article is dedicated to CLIL (Content and Language Integrated learning) as one of the new approaches of teaching a professionally-oriented foreign language, its relevance, principles and strategies.

Кілт сөздер: шет тілін кәсіби бағдарлай отырып оқыту, пән мен тілді кіріктіріп оқыту (CLIL), қағидат, стратегиялар, арнайы мақсатта оқытылатын ағылшын тілі (ESP)

Отандық білім дамуының жаңа кезеңі Қазақстанның Болон декларациясына қосылуынан бастау алды. Нәтижесінде осы салада түбегейлі, жүйелік өзгерістер орын алуда. Қазіргі уақытта қазақстандық білім стандарттары еңбек нарығының талаптарына сай келетін жалпыеуропалық білім стандарттарымен сәйкестендірілуде. Осыған орай, қазақстандық білім берудің негізгі міндеті тек қана білім қорын меңгерту ғана емес, сонымен қатар «құзіреттілікті» арттыру, яғни сол білімді нақты өмір жағдайларында қолдана алуға мүмкіндік беретін, кәсіби дағдылар мен шеберлікті қалыптастыру болып табылады.

Маманды даярлаудағы өзгерген тәсілдер тілдік білімге шеттілдік қатынас құралдарын қалыптастыру міндетін қойды. Алайда мамандықтың ерекшелігін ескермей, сөйлеу ережесін белгілі-бір кәсіби мәнмәтінде оқып, үйренбей, шет тілін күнделікті қатынас деңгейінде ғана меңгеру заманауи еңбек нарығына сәйкес келмейді, халықаралық қарым-қатынас үрдісін қиындатады. Дәстүрлі «кәсіби бағытта» тілді үйрету күткен нәтиже бермей, бітірушілердің кәсіби шеттілдік құзіреттілік деңгейі төменгі деңгейде қалып қояды, ал еңбек нарығында кәсіби қызметке қажетті шеттілдік білімнің қандай да бір көрсеткішін меңгерген мамандар тапшылығы сезіледі.

Бүгінде шет тілінің өзін қолданудан гөрі мамандыққа арналған тілді (ESP) қолдану өзекті болып отыр. Уәждемелік-қозғаушы және бағыттамалық-зерттеу қызметін қалыптастыру барысында, студенттердің кәсіби ойлау ерекшеліктерін ескере отырып, нақты бір қызметтік, ғылыми салаларда және жағдайларда шет тілінде қатынас жасау қабілетін қалыптастыруды көздейтін жоғары оқу орындарының тілдік емес факультеттерінде шет тілін үйретуде кәсіби бағдарлай отырып оқыту ерекше маңыздылыққа ие болып келеді. Ол білім алушылардың кәсіби бағытталған шет тілін меңгеріп қана қоймай, оның жеке тұлғалық қабілеттерінің дамуын, оқып жатқан шеттілдік мемлекет мәдениетімен танысумен қатар, кәсіби және лингвистикалық тұрғыдан білім алуға негізделген арнайы дағдыларды меңгеруін көздейді [8]. Ал шет тіліне кәсіби

мамандығына бағдарлай отырып оқытудың маңызы қосымша кәсіби мамандығына сай білім алу мен жеке тұлғаның кәсіби маңызы бар қасиеттерін қалыптастыру мақсатында арнайы пәндермен ықпалдасуына сайып келеді.

Еуропада тілді болашақ кәсібінің мазмұны немесе тіл бағытынан тыс бірнеше пән арқылы оқыту *CLIL (Content and Language Integrated Learning)* – пәннің мазмұны мен тілді кіріктіре оқыту ретінде танылған. Еуропада 1990-шы жылдардан бастап таралған *CLIL* білім берудің барлық деңгейлерінде студенттерге “пән (мазмұны) шет тілі арқылы оқытылатын білім беру тәсілі” ретінде айқындалды [5]. Жоғары білім алуда тіл мен пәнді кіріктіре оқыту дамып келе жатқан, жаһандандырылған еңбек қызметіндегі қажеттіліктер мен талаптарға сай келетін үрдіс болды. Бүкіл әлем университеттерінде қарқынды енгізіліп жатырған бұл әдісті Қазақстанда да енгізу себептерінің бірі болып табылатын үш тілді дамыту саясаты басқа да экономикалық, саяси және әлеуметтік себептермен бір қатарда.

CLIL-дің теориялық негізі Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы мен *Жақын арадағы даму аймағы* (*Zone of Proximal development (ZPD)*) ұғымына, Джим Кумминстың *BICS/CALP (Basic Interpersonal Communicative Skills)/ (Cognitive/Academic Language Proficiency)* теориясына және америкалық психолог Бенджамин Блум ұсынған танымдық саладағы оқытудың педагогикалық мақсаттарының жіктелуі- Блум таксономиясына негізделеді [3]. *CLIL*-дің негізгі мақсаты студенттердің пән саласына сәйкес алдыңғы алған тәжірибелері мен жеке қызығушылықтарын интеграциялау жолы арқылы оларда *CALP*-ты қалыптастыру. Л.С.Выготскийдің, Джим Кумминстың жұмыстарын және Блумның таксономиясын зерделей отырып, *CALP* құрылымына үш компонентті жатқызуға болады: когнитивті компонент (оқытылып жатқан пән бойынша талдау, синтездеу, бағалау сияқты ойлау қабілетінің жоғарғы деңгейін дамытумен анықталады, ал бұл өз ойын нақты жеткізе алу, алынған нәтижелерді дәлелдеу және талдау, дәлелдер келтіру, пайымдауды жеткізе алу, тұтасты бөліктерге бөле алу және олардың арасындағы өзара қарым-қатынасты анықтау, негізгі және жанама ақпаратты ажырата алу, құбылыстарды бағалау және талдаумен сипатталады); академиялық компонент (терминологиялық минимумды, тілдік бірліктерді білу, анықтама беріп үйрену, графикалық материалдармен жұмыс жасау, лексикалық ақпаратты алу және сақтау, сөздерді меңгеру, оларды қолдану кезінде ойлана отырып сөйлеу үшін еске түсіру) және тілдік компонент.

CLIL терминін 1994 жылы қолданысқа енгізген Дэвид Марш бұл әдіснамалық тәсілді пәндер немесе пәндердің бір бөлігі қосарлы мақсатқа, атап айтқанда пән туралы білім алуға және сонымен бір уақытта шет тілі бойынша білім алуға назар аударылатындығын сипаттап берді [7]. Бұл әдістің педагогикалық және әдіснамалық тұстарымен айналысып келген ғалымдардың пайымдауынша және Финляндия, Норвегия, Польша, Германия, Испания, Италия сияқты Еуропа елдерінде жаппай енгізілген тәжірибе нәтижесі көрсетіп отырғандай, егер *CLIL* тиісті түрде жүзеге асырылса, ол студенттердің тілдік дағдысын және тақырыпты білуін жақсартуға ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар мәдениетаралық білімді игеруді ілгерілетеді деген фактіні алдыңғы қатарға шығарады. Оқытудың алуан түрлі стратегияларын дамытуға және инновациялық оқыту әдістерін қолдануға ықпал ете отырып, пәнмен байланысты оқыту когнитивтік даму мен жалпы шет тілін оқытуды да жеңілдетеді.

CLIL тұжырымдамасында шет тілі сабақтарында оқу материалын оқытылатын пән үшін өзекті болып табылатын проблематикамен толықтыру есебінен бейіндік және кәсіби бағдарланған орта құрып, нақты оқу пәнінің контентіне негізделген тілді оқыту жөніндегі бағдарламалар мен курстарды әзірлеу көзделеді [6]. Бұл ұғымды кейде «шатыр-ұғым» деп те атап, оған кең мәнінен мынадай тұстарды да қосады: халықаралық жобалар, шет елде оқыту, оқытудың модульдік жүйесі, билингвальды оқыту және т.б. Ол оқытудың конструктивистік философиясын көрсетеді, оған сәйкес тілді үйренуді студенттер топтарда бірлесіп жұмыс істеу арқылы орындайды және бұл тұтас білім беру

философиясының көрінісі болып табылады, бұл философия оқыту процесін ықпалдастыруды және оны әртүрлі пәндер мен дағдыларға бөлудің немесе бөлшектеудің болмауын қолдайды [2]. *CLIL* тіл мен пән мазмұнының ықпалдасу тәсілі ретінде пәнаралық жоғары деңгейдегі ықпалдасу үлгісі бола отырып, көбінесе транс-пәндік ықпалдасу элементтерін қамтиды. *CLIL* негізгі төрт қағидаттың ықпалдасуына негізделген: таным, қоғамдастық, коммуникация және мәдениет. Онда хабарлауға (тақырып, мазмұн), ортаға (тіл) және басқалармен әлеуметтік өзара іс-қимыл жасауға назар аударылады. Бұл тәсілді ұстанушыларға сүйенсек, тілдің өзгеруі таным үшін катализатор ретінде әрекет етеді [1].

Осылайша мақаламызды қорытындылай келе, *CLIL* -дің өзге артықшылықтарының арасындағы оның жоғары білім беру үшін ынталандырушы құндылығын есепке ала отырып, *CLIL* –ді тіл мен пәнді кіріктіре оқытудың пәрменді де әлеуетті өнімді стратегиясы ретінде ұсынамыз. Тілдік емес жоғарғы оқу орындарының студенттерінің тіл үйренуге ынтасы болмаған жағдайда да осы тәсіл өздерінің мамандықтары бойынша пәндерді екінші тілде үйрену мүмкіндігі маңызды ынталандырушы фактор болар еді.

«Мемлекеттік басқару» мамандығының студенттерімен «Сыбайлас- жемқорлық» тақырыбы бойынша мамандыққа арналған ағылшын тілі сабағы барысында қолдануға болатын *CLIL* әдісінің стратегияларын ұсынамыз.

“Snake”

Introduction of new vocabulary

Outline	Learners use cards to ask and answer questions to form a ‘loop’
Thinking skills	Remembering , understanding
Language focus	Vocabulary: corruption, bribery, rewards, fraud, facilitation payments, graft, kickbacks, money laundering, petty corruption
Procedure	1. Divide the class into groups of four. They deal out their set of cards. Learners can look at their own cards but not show them to others. 2. One learner starts the game by reading out the definition on the first card and placing their card in the centre of the table 3. The person with the card whose word is defined says the word, and reads aloud the next question, placing the card next to the first card. 4. The game continues until all cards have been placed on the table. The definition on the last card should be the answer to the first card, so that cards make a “snake”.

“Placemat”

Pre- reading motivating task

Outline	Learners write ideas about a topic individually and then compare and combine their ideas
Thinking skills	Combine, compare, contrast
Language focus	Grammar: Passive Voice, Conditional sentences
Procedure	1. Learners sit in groups of four around a table with a large sheet of poster paper between them and one marker pen each. 2. One of the learners makes a “placemat” on their poster paper 3. Each group will be provided their own issue which is related to the main topic: 1) Impact of corruption

	2) Guidening framework to combat corruption 3) Actions taken to reduce corruption 4) Benefits derived from an anticorruption focus. They write these in the middle of their placemats. Each learner then writes as many comments or opinions as they can their own space on the placemat. The learners don't talk to each other at this stage, but work individually. 4. By turning the placemat around the learners read what everyone has written in their own space. 5. Discuss and compare the groups' answers as a whole class, until the class agrees on the ideal answer.

“Graffiti”

For reading (while reading, after-reading), listening and writing skills

Outline	Learners read texts, answer questions on posters and give short presentations.
Thinking skills	Reasoning, giving opinions, evaluating, identifying
Language focus	Grammar: Passive Voice, Conditional sentences Vocabulary: corruption, bribery, rewards, fraud, facilitation payments, graft, kickbacks, money laundering, petty corruption Reading: 1) Cost-effectiveness and cost-benefit analysis of governance and anti-corruption activities (Jesper Johnson. U4 issue . December, 2014 No 10) 2) Methods for learning what work and why in anticorruption (Jesper Johnson, Tina Soreide , U4 issue . August 2013 No 8) 3) Mapping evidence gaps in anti-corruption (Jesper Johnson, Nils Taxell and Dominik Zaum, U4 issue . October 2012 No7) 4) Designing Effective Anticorruption Strategies (World Bank 2000) Writing: answer to the questions on the posters, prepare a presentation
Procedure	1. Make groups of four and give each learner a number from 1 to 4. This is to ensure that every learner participates: they will not know the role for their number until later. 2. Give each group a different article to read. Learners skim through their articles for a few minutes. 3. Learners stand next to a poster in their groups. They read the question and then have three minutes to write their groups' responses on the poster. 4. When the three minutes up, groups move to a different poster and answer the question on that poster. They can also add comments, questions, extra points. 5. Repeat step six times so that every group has answered a question on each poster. 6. Learners should prepare a short presentation

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Coyle D. CLIL – a pedagogical approach from the European perspective / D. Coyle. // Encyclopedia of language and education. Vol.4: Second and foreign language education/Ed. By NELLEKE van Deusen-Scholl and Nancy H. Hornberger. – New York, NY: Springer, 2007. – P. 97-111.

2. Coyle, Do, Hood, Philip, Marsh, David (2010): Content and Language Integrated Learning. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Dale L, Tanner R. (2013) CLIL activities. A resource for subject and language teachers. Cambridge Handbooks for Language Teachers. Series Editor Scott Thornbury. Cambridge University Press
4. Dalton-Puffer, C. (2007). Discourse in content and language integrated learning (CLIL) classrooms. Amsterdam, Philadelphia.
5. Dalton-Puffer, C., Nikula, T., & Smit, U. (2010). Charting policies, premises and research on content and language integrated learning. In C. Dalton-Puffer, T. Nikula, & U. Smit (Eds.), Language use and language learning in CLIL classrooms (pp. 1-19). Amsterdam: John Benjamins
6. Keith Kelly, John Clegg, Lida Schoen <http://factworld.info/clil/café/index.htm>.
7. Mehisto, Peeter, Marsh, David, Frigols Maria Jesús (2008): Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education. Oxford: Macmillan
8. Räisänen, C., & Fortanet-Gómez, I. (2008). The state of ESP teaching and learning in Western European higher education after Bologna. In I. Fortanet-Gómez, & C. Räisänen (Eds.), ESP in European higher education (pp. 11-51). Amsterdam: John Benjamins.

THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CRITICAL THINKING ABILITIES AT ENGLISH LESSONS

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУЫН ДАМУ

Айгул НИЯЗОВА, п.ғ.к., доцент
Айшабибі ЗАКАРИЕВА, 4 курс студенті

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
aisha_0101@mail.ru, +7 (778) 685 4090

Резюме

Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту ағылшын тілі сабақтарында әр кезеңге сәйкес критерийлері мен көрсеткіштері, сондай-ақ, арнайы мазмұндық және құрылымдық моделі қалыптастырылады. Сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың өзіндік жаңа стратегиялары мен әдістеріне тәжірибе жүзінде жаңа жаттығулар жүйесі беріледі.

Resume

The development of students' critical thinking abilities at English lessons provides and obtains appropriate criteria and characteristics, also peculiar semantic and structural model of critical thinking. In this paper there is given the system of new methodological exercises based on strategies and methods of critical thinking formation.

Кілт сөздер: инновациялық технология, сыни тұрғыдан ойлау, рефлексия, аналитикалық ойлау, стратегия, әдістеме, құрылымдық модель.

XXI ғасырдағы ақпараттық және постақпараттық қоғамда сыни ойлауды қалыптастыру табысты өмір үшін дайындаудың базалық формасының бірі болып табылады. Бүгінгі таңда бұл үрдіс білім жүйесіндегі өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Мектеп оқушыларында сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың маңыздылығы мен өзектілігі қазіргі заманғы қоғамның әлемдік деңгейде тез дамуында болып отыр.

Оқыту нысаны мен әдістерін жаңарту елдегі жалпы білім беретін мектептердің тәжірибесін тарату және баланың оқуға қызығушылығын тудыратын қазіргі заманғы білім беру технологияларын пайдалану есебінен қамтамасыз етілуде. Білім беру нәтижелеріне табысты қол жеткізуді, алған білімін оқу және практикалық қызметте пайдалана алуын қамтамасыз ететін логикалық, конструктивті және сыни тұрғыда ойлау негіздерін қалыптастыру үшін оқытудың тиімді нысандары мен әдістерін сабақ үдерісінде қолдану мүмкіндіктері меңгертілуде.

Сыни ойлау туралы теориялардың пайда болуы ең алғаш XIX ғасырдың аяғында А.Биненің зерттеулерінде, сондай – ақ, шетел ғалымдары Д.Халперн, Д.Клустердің еңбектерінде бастау алды. Ресей елдеріне С.Заир-Бек, И.Загашев, П.Блонский еңбектері арқылы бұл бағдарлама 1997 жылы енгізілді (Zagashhev, Zayir-Bek, 2003). Ал, Қазақстан Республикасына бұл жоба С.Мирсейитованың, А.Рысбаева, Б.Тұрғанбаева, А.Мыңбаева, З.Садвакасова, А.Алимованың зерттеу жұмыстары арқылы 1998 жылы қазақ-орыс мектептерінде жүргізіле басталды. Бұл арқылы сыни тұрғыдан ойлау бағдарламасы - әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі (Mirseyitova, 2011). Сыни тұрғыдан ойлау технологиясының түп негізі Ж.Пиже мен Л.С.Выготскийдің психологиялық зерттеулерінен негіз алса, бұл технологияны тәжірибе жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С. Мередит, Чарльз Тэмпл (Still, Meredith, Temple, Walter, 2000). Сондай-ақ, сыни тұрғыдан ойлау негіздері мен стратегияларының

қолдану ерекшеліктері Дж.Дьюи, А.Тягло, Т.С.Воропай, С.Тулмин, С.Мирсеитова, С.Бахишева, тағы да басқалары шетелдік және отандық ғалымдар мен практиктердің еңбегінде кеңінен көрініс тапқан. Ал, ойлау қабілетінің орта мектепте оқыту мен тәрбие процесінде дамуын зерттеу мәселесі В.В.Давыдов, Ш.А.Амонашвили, Л.В.Занков еңбектерінде қарастырылады.

Р.Пауло, Д.Вуд, Д.Кластер, А.Браус және Д.Халперн еңбектерін зерттей отырып, жалпы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауының нақты анықтамасына келіп тоқталдық. Сыни тұрғыдан ойлау дегеніміз – белгілі бір мәселе туралы бар идеяларды жинақтап оларды қайта ой елегінен өткізу және шешім қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс. Бұнда тек қана алынған ақпаратты жинақтаумен ғана шектелмейді, сондай-ақ, оны белсенді ой елегінен өткізіп, тәжірибеде қолдану маңызды рөл атқарады (Cluster, 2005; Halpern, 2000; Paul, 1987).

Сыни тұрғыдан ойлау – мұғалімнің бағыттауымен оқушының өз бетімен білімді игеруге, бір-бірімен қатынас жасауға тәрбиелейді. Ойлау да оқу, жазу, тыңдау, сөйлеу сияқты іс-әрекет болып анықталады. Ол – белсенді тұжырымдалған, күрделі шынайы ойды айтатын құбылыс.

Бұл технологияның басты ерекшелігі оқушы оқу үрдісінің негізін өзі құрастырады және ұйымдастырады. Сондай-ақ шынайы әрі нақты мақсаттар қоя отырып, оқушылар өз ойларының даму процесін өздері бағыттап қадағалап отырады, бір ұйғарымға келіп, ақырғы нәтижесіне тоқтай алады (Bustrom, 1999).

Бұл зерттеу жұмысында, тұлға теориясына сүйене отырып, мектеп оқушыларының ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыру моделін жетілдіру басты мақсаттардың бірі болып отыр. Бұл мәселені зерттеудегі келесі маңызды аспектілердің бірі бұл – сыни тұрғыдан ойлаудың негізгі критерийлерінің көрсеткіштерін анықтау, яғни ағылшын тілі сабағында қарама-қайшылықтарды табу, мәселелерді тұжырымдау мен олардың шешу жолдарын айқындау. Осы мақсатта, ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастырудың критерийлерін үш деңгейге бөлуді жөн көрдік. Олар төменгі, ортаңғы және жоғары деңгейлер. Нәтижесінде біз ұсынған сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру моделінің әр компоненті әр түрлі критерийлермен және көрсеткіштермен сипатталады.

Кесте 1 – Ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастырудың критерийлері мен көрсеткіштері

Критерийлері	Компоненттері			
	Уәждемелік	Танымдық	Мінез-құлықтық	Эмоциялық
Қарама-қайшылықтарды табу	Ақпаратты бағалау мақсаттарының бар болуы және қарама-қайшылықтарды табу	Қарама-қайшылықтардың мазмұнын білу және түсіну	Қарама-қайшы көзқарастар қалыптастыру, олардың жағымды әрі жағымсыз жақтарын анықтау және салыстыру	Қарама-қайшылықтарды анықтаудағы эмоциялық қанағаттану қабілеттілігі
Мәселелерді тұжырымдау	Мәселені ұғынудағы құнды нұсқаулардың болуы	Мәселенің мазмұнын білу және түсіну	Мәселені тұжырымдау қабілеті және оны жан-жақты зерттеу	Мәселені тұжырымдаудағы жағымды эмоциялардың болуы
Мәселелерді шешу	Мәселені шешудегі мүмкін болатын	Мәселелердің мүмкін болатын	Мәселе шешімдерін зерделеу,	Мәселенің шешімін табудан,

	шешімдерді іздеу және табу нұсқауларының болуы	шешімдерін білу, түсіну және оларды талдау	саналы түрде меңгеру, тиімді шешімдерді дәлелді түрде таңдау	таңдауды дәлелдеуден жағымды эмоцияның болуы

Педагог-практиктердің іс-әрекеттерінің тиімділігіне қатысты сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастырудың жалпы моделі ойлап табылса, төмендегі модель тәжірибеде жүзеге асырылып, құрылымдық модель түрінде жүйеленді. Моделдің әр сатысына сәйкесті ағылшын тілі сабақтарында оқу әрекетінің мазмұны мен мұғалімнің әдістемесі анықталады.

Кесте 2 – Сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың құрылымдық моделі

Сатылары	Іс-әрекеттері	Әдістері
I саты	Сыни тұрғыдан ойлау деңгейінің диагностикасы	•) Сауалнамалау •) Тестілеу •) Бақылау
II саты	Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру деңгейін саралау	
III саты	Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру материалдарының мазмұнын бағалау	•)Түрлі деңгейлі материалдарды дайындау; •)Іріктелінген материалдарда қарама-қайшылық пен мәселелердің болуы; •)Тақырыпты тұжырымдау.
IV саты	Оқу және оқудан тыс сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру әдістемесін қолдану	• Мазмұнға сай әрекет құру: ой шақыру, мазмұнын ажырату, ой-толғаныс; • Ойлау әрекетін қалыптастыру: анализ, синтез, жалпылау; • Қарама-қайшылықтарды іздеуге үйрету және мәселелерді тұжырымдау; • Мәселенің мүмкін болатын шешімін айқындау және тәжірибе жүзеге асыру, бағалау; • Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру жолдары: жеке, жұптық, топтық, ұжымдық, өздік жұмыстар, өзара оқу, кооперативтік оқу, семинар, конференция; • Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастырудың әдіс-тәсілдері: интерактивті әдіс, дебат, дискуссия, мәтінмен жұмыс, презентация.
V саты	Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру нәтижесінің диагностикасы	1) Сауалнамалау 2) Тестілеу 3) Бақылау

Бұл құрылымдық модель ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды дамыту процесінің әр саты бойынша жүзеге асырылуында өте маңызды рөл атқарып, педагогикалық тәжірибе барысында өз тиімділігін дәлелдеді.

Оқытылған материалға деген танымдық қызығушылықты арттыру үшін тақырыпты оқытудағы әдіс-тәсілдердің, инновациялық технологиялардың орны ерекше. Сондықтан әрбір мұғалім сабақтың мақсатын қоюдан бастап тақырыпты түсіндірудің әдіс-тәсілдерін жақсылап ойластыруы қажет. Мұғалімнің осы шығармашылық әрекеті арқылы ағылшын тілі сабақтарында оқушының сыни ойлау қабілеттерінің қалыптасуына септігін тигізеді (Bakhareva, 2003).

Қазіргі кезде ағылшын тілін оқытуда қолданылатын сандаған әдіс-тәсілдер оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін қалыптастыруға бағытталған. Бұл

технология әдістерін сабақта қолдану өте қолайлы, қоғамдық маңызы мен мәні зор идеяларды игеруге болатын нақты әдістер мен тәсілдер болып есептелінеді. М.Жұмабаевтың сөзімен алатын болсақ: «Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр, сондықтан басқыштап іс істеу керек. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс әсер ететіндей, оқушының оқуға, білімге деген ынта-ықыласы, құштарлығы болуы керек» (Zharykbaev, Kaliyev, 1995).

Сонымен, сыни тұрғыдан ойлау технологиясын біз бұл тарапта 3 кезеңге бөліп қарастырамыз: ой шақырту, мағынаны ажырату, ой-толғаныс.

Ой шақырту сатысында, оқушылардың бұрынғы білімдерінің негізінде, алдағы меңгерілетін тақырыпта олардың қызығушылықтарын ояту қызметі негізгі рөл атқарады. Оқушыларға осы уақытта жаңа тақырып аясында бұрын білетін білімін еске түсіруге мүмкіндік беру қажет. Мысалы, оқушылар “What ways of ... do you know? What kinds of ... do you know?” секілді сұрақтарға жазбаша немесе ауызша түрде жұпта немесе топта бөлісіп, мұғалімнің қадағалауымен тапсырмаларды орындауы қажет. Бұл сатының негізгі функциялары:

- уәждемелеу (жаңа тақырыппен жұмыс істеуде, мақсаттарын жүзеге асыруда қызығушылықтарын ояту);

- ақпараттандыру (бұрынғы білімді жаңа біліммен толықтыру);

- говveybranbdni (ei relepuicip giripkervey akvace) (Paul, 1987) /

Ой шақырту сатысында көптеген әдіс-тәсілдер қолданылады, олар: «Концептуалды дөңгелек», «Блум таксономиясы», «Топтау», «Ойлан/жұптас/талқыла», «Семантикалық карта» және т.б. әдістер бұл сатының алдыңғы қатарлы стратегиялары болып табылады. Мысалы, ағылшын тілі сабақтарында 6 – сынып оқушыларына жүргізген тәжірибе жұмысы барысында грамматикалық тақырып “Verbs” ашуда «Концептуалды дөңгелек» әдісін оқушылардың меңгерілгелі отырған тақырыпқа дайындау мақсатында қолданған тиімді болды. Яғни, оқушылар белгілі бір етістік аясында, сол етістікке қатысты мағыналас етістіктерді топтастыру қажет. Ол төмендегідей түрде жүзеге асырылды:

Exercise №1. Complete the chart finding out synonyms to the verb “Like”.

Келесі, ой шақырту сатысында білім алуға деген оқушылардың қызығушылығын оятатын әдістердің бірі «Топтау» әдісі. Бұл әдіс оқушылардың бұрынғы білімін бір жүйеге келтіруде тиімділігін іс-жүзінде дәлелдеді. 7 сыныпта өткізілген “The nature of Almaty” деген тақырыпта оқушылар Алматы және оның табиғаты туралы қандай білімді білетіндерін топтастыру қажет. Бұл жаттығу жұмысы былай орындалды:

Exercise №2. What do we know about the nature of Almaty? What information can you give?

Келесі кезең, мағынаны ажырату сатысын ағылшын тілі сабақтарында мұғалім оқушылардың белсенділігін, ой шақырту фазасында пайда болған ынтасы мен қызығушылығын қолдай отырып, жаңа білімді меңгертеді. Яғни, оқушылар оқу барысы мен оның мақсатын ұйымдастырады, бұрынғы білімін жаңа біліммен толықтырады, өздеріне беймәлім сұрақтарға жауап таба алады, ой шақырту сатысында пайда болған мәселелерді шеше алады. Мағынаны ажырату сатысында оқушылар:

- жаңа ақпаратпен қарым-қатынас жасайды;
- осы ақпаратты қалыптасқан білім мен тәжірибеге сүйене отырып салыстырады;
- анық емес ақпараттарды қосымша зерттеп, сұрақтар қояды;
- пайда болған қиындықтар мен сұрақтарға шешім іздеуге талпынады;
- жаңа ақпаратта қандай аспектілер қызық және неге екенін анықтайды;
- естіген немесе оқыған ақпаратты талдауға, талқыға салуға дайын болады;

Мұғалім, бұл сатыда:

- жаңа ақпаратты анық, түсінікті етіп мазмұндаудың бірден-бір өзегі;
- мәтінмен жұмыс істеу барысында оқушыларды белсендіруші;
- мәтінді талдауға қажетті жаңа әдіс-тәсілдерді қолдануды ұсынушы.

Бұл сатыда мәтінді оқытуға жеткілікті уақыт бөліну қажет. Оқушылар екінші рет мәтінді оқу арқылы оны жаңа этапта талдайды, көптеген жаңа беймәлім сұрақтарға шешімін табады (Bakhareva, 2003).

Бұл кезеңнің функцияларына:

- ақпараттық (тақырып бойынша жаңа ақпаратты алу);
- жүйелік (алынған ақпаратты білім категориясына байланысты топтау);
- уәждемелік (меңгеріліп отырған тақырып бойынша қызығушылықты ояту)

жатады.

Мағынаны ажырату кезеңін іске асыру үшін сыни тұрғыдан ойлау арқылы тіл меңгертуде бірнеше әдіс-тәсілдер бар: «Инсерт», «Б-Б-Ү кестесі», «Жигсо», «РАФТ», «Кубизм» тағы да басқалары сонымен қатар сұрақ қоя білуді үйрету, өзара оқыту, топпен, жұппен жұмыс түрлерін өткізу жағдайлары қарастырылған. Ағылшын тілі сабақтарында жаңа білімді меңгеруде оқушыларды сыни ойлауға жетелеу негізгі мақсаттардың жүзеге асырылуы болып табылады. Мәселен, 7 сыныпқа өткізілген “What do we know about the history of the USA?” тақырыпты ала отырып, сыныпты 4 топқа бөліп, әр топқа әр түрлі мәтіндер беріледі. Сол мәтін бойынша оқушылар «Инсерт» әдісін қолдану арқылы келесідей тапсырманы орындаулары қажет.

Exercise №3. Complete the chart and answer the following questions:

V – I know	- I don't know	+ - It is new for me	-? - It is surprised
America is a big, independent country. There are fifty states in the USA.	The history of Thanksgiving Day. Where came term. Native Americans.	Three most dramatic experiences in the nation's history.	People passed the difficult periods to have their own independence.

Соңғы кезең, ой-толғаныс сатысы (рефлексия) - бұл ұғым қазақ тіліне “reflection” деген латын сөзінен кіріктірілген. Тура мағынасы «терең және зерделі ойлау нәтижесінде идея мен пікірлердің пайда болуы» және «кері байланыс», «қайтару», «өзін-өзі бағалау және өзін-өзі тексеру», «өзара түсіністік пен өзара әрекеттестік» текті ұғымдар рефлексия сөзінің мағыналас түсініктері ретінде қолданылады. Ой-толғаныс сатысы - оқушылардың бұрынғы білім мен соның негізіндегі көріністерге қатысты жаңа біліммен ұштастыруды, сондай-ақ білім категорияларын (түрлі деңгейдегі түсініктерді, ережелер мен заңдылықтарды, нақты фактілерді) жүйелендіруге негізделген. Бұл сатының өзіне тән қызметтері бар, олар:

- коммуникативтік (жаңа ақпарат жайлы пікір алмасу);
- ақпараттық (жаңа білімді меңгеру);
- уәждемелік (ақпарат аясын кеңейту, қосымша ресурстарға сүйену);
- бағалау (жаңа ақпаратты бұрынғы біліммен салыстыра отырып, өзіндік жаңа идеялар тудырып, нақты соңғы пікірге тоқтау, процесті бағалау).

Сонымен, бұл сатыда оқушы алған білімін пайдалана отырып шешім қабылдайды, топпен бөлініп берілген тапсырмалары болса, орындайды, өздері дәлелдейді, көрсетеді, бағалайды немесе «Эссе жазу», «Синквейн», «Бононың 6 қалпағы», «Топтау тергеу», тағы да басқалары тәсілдерін пайдаланады. Қазіргі оқыту үрдісінде оң әсерін көрсетіп жүрген әдістердің бірі - «топқа бөліп шығармашылық тапсырмалар беру» (Bakhareva, 2003).

Бұл сатыны, тәжірибе жүзінде ұсынатын болсақ, 10-11 сыныптарда сабақты тек қана мәтіндермен ғана өткізіп қана қоймай, оқушыларды сергіту мақсатында, оған қоса аналитикалық ойлауға жетелеу үшін ағылшын анекдоттарына негізделген мәтіндерді осы рефлексия сатысында ұсынуды шештік. Яғни, оқушыларға топта ағылшын анекдот мәтіндерін беріп, келесідей тапсырмалар орындалуы тиіс: 1) оқушылар мәтінді 2-3 қайтара оқып шығуы қажет; 2) анекдот мәтінді оқып болған соң оны зерделеп, саралап, бұл мәтін төңірегінде пайда болған сұрақтарға жауап іздеуі қажет; 3) алынған жаңа

ақпаратты бекіту үшін оқушылар «Ақылдың 6 қалпағы» әдісі арқылы жаттығу жұмысын орындайды. Мұғалім тарапынан тиісті бағыттар беріледі.

Ақылдың алты қалпағы әдісі – Эдвард де Бононың әзірлеген әдістемесі, ол әр түрлі шешімдердің ішінен ойдың бір мәселе төңірегінде шоғырландыруына мүмкіндік беретін қатарласып ойлау үдерісі болып табылады. Мұнда алты түрлі қалпақ алты түрлі ұйғарым пікірге әкеліп, өз қызметтеріне сай жұмыс істейді [39].

Ақ қалпақ – белгілі немесе қажетті ақпаратқа назар аудару үшін пайдаланылады;

Сары қалпақ – айқындылық пен өмірге сеніммен қарауды бейнелейді. Бұл қалпақты киіп оқушылар идеяның жағымды жақтарын зерделейді және өз назарларын, күш-жігерлерін, оның жетістіктері мен жақсылықтарын іздеуге жұмсалады;

Қара қалпақ – бұл «әзәзілдің қорғаушысы» немесе белгілі бір ақпараттағы жағымсыз нәрселерді сипаттайды;

Қызыл қалпақ – сезімді, болжамды және ішкі түйсікті білдіреді;

Жасыл қалпақ – креативтілікке, мүмкіндіктерге, баламаға және жаңа идеяларға бағытталады;

Көк қалпақ – ойлау үдерісін басқару үшін қолданылады. Бұл бақылаушы тетік, ол барлық қалпақтардың талаптарының дұрыс орындалып жатқанына кепілдік бере алады. ()

Exercise №4. Read the anecdote and answer the questions. Discuss the questions in groups.

Hats	Questions	Students' answers
White hat	Who is the main character in the text? Give some facts and arguments to this anecdote	Defoe was sixty years old in 1718. He had a full and interesting life. He travelled a lot. He wrote many books and pamphlets. He was a journalist. He met one sailor. This sailor was alone on an island. His name was Alexander Selkirk.
Yellow hat	What is the positive side of the story? What are the advantages of the story?	Sailor stayed alone, but alive on an island. He made everything for his comfort. He had a happy chance to come back to London by ship. His adventures on the island became popular. Everybody talked about Selkirk.
Black hat	What is the negative side of the story? What are the disadvantages of the story?	Selkirk had a quarrell with his officer. He had been put ashore on the island. His adventures about his experiences on the island were read and forgotten by people. Few years later anyone remembered him.
Red hat	Give your own opinions and express your feelings (like or dislike)	Due to Defoe's great talent, Selkirk had been remembered again. The book was a great success. But people wronged Selkirk.
Green hat	What would you add to this story? What do you want to change in this story?	Defoe captured his imagination and wrote a story about Selkirk. Defoe created his hero. His name was Robinson Crusoe on a storyline.
Blue hat	Collect all information and make conclusion	No matter what Defoe made Selkirk famous again. Through him he became popular among the English literature. Because his book was read, enjoyed by everybody and almost all people began to believe this story.

Мақаламызды қорытындылай келе, сыни тұрғыдан ойлау технологиясының әдістері мен стратегияларын пайдалану оқытудың әртүрлі формаларын қолдана отырып, оқушылардың бір-бірін тыңдай білуге, өз ойларын анық жеткізуге, өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруді, ізденіске баулып, естіп, көріп, білгенін түйіндеп, пайдалана білуге үйретуді көздейді.

Сын тұрғысынан ойлау - бұл кез-келген мазмұнды сынау емес, оны зерттеу, бақылау, талдау, әртүрлі стратегиялар арқылы өзінің ойлау негіздерін сыни тұрғыда дамыту. Жаңа технологияның арқасында оқушының белсенділігі артып, жан-жақты талдауға, ойын ашық айтуға, оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауға үйренеді. Осындай жұмыстардың нәтижесінде бүгінгі күн талабына сай сауатты, білімді оқушылар тәрбиелеуге болады. Ол үшін мұғалім көп ізденіп, көп оқып, ізденіс үстінде болу керек.

Әдебиеттер:

- Bakhareva S. (2003) The development of critical thinking trough reading and writing // Moscow, Novosibirsk. –pp.87-95.
- Bustrom R. (1999) The development of reading and writing critical thinking // Moscow. –pp. 98-106.
- Cluster D. (2005) Critical thinking and innovational prospects of literacy // Moscow. –p.110.
- Halpern D. (2000) Critical thinking psychology // Moscow, Pedagogika-Press. –pp.78-77.
- Mirseyitova S. (2011) Teaching methods of Critical Thinking // Karagandy, Kazakhstan. – pp.8-19.
- Paul R.W. (1987) Critical thinking and the critical person // Thinking: Report on research. Hillsdale (N.Y). –p.12.
- Still J., Meredith K.S., Temple Ch., Walter S. (2000) The theory of Critical Thinking // Almaty, Kazakhstan. –pp.46-57.
- Zagashev I.O., Zayir-Bek S.I. (2003) Critical thinking technology: development methods // Alliance-Delta // -pp.20-26.
- Zharykbayev K.B., Kaliyev S.K. (1995) The ontology of pedagogical discourse // Almaty, Kazakhstan: Rauan. –pp.209-213.

МАЗМҰНЫ /TABLE OF CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЖАҢА ҮР ДІСТЕР МЕН ДӘСТҮР ЛІ БАҒЫТТАР BASIC DIMENSIONS AND NEW TENDENCIES IN LINGUISTICS

Ахметжанова З. Ключевые имена казахской лингвокультуры: Абай/ Akhmetzhanova Z., Key proper names of the Kazakh language culture: Abai	10
Ахметова С. Термины родства в английском и казахском языках в свете лингвокультурологии Akhmetova S. Terms of relationship in English and Kazakh in the light of linguoculturology	15
Хоффманн Э., Мадиева Г., Акшолокова А. Казахская ономастика: вариативность имен собственных Khoffman E., Madiyeva G., Aksholakova A. Kazakh onomastics: variability of proper names	21
Акимбекова Г. Мемлекеттік тілде ісқағаздарын жүргізді оқытудың технологиялық әдістері Akimbekova G. Technological methods of teaching conducting securities business in the state language	25
Абдиева Ш. Қазақ тілі сабағында студенттердің шығармашылық әрекетін қалыптастыру технологиясы Abdiyeva Sh. Technology of students' creative activity development on the Kazakh language lessons	31
Өтемісова Г. Қазақ тіліндегі көнерген аталымдарды Қытай және Моңғолия қазақтары тілінен экспериментальді зерттеу Otemisova G. The experimental research of obsolete kazakh names in the speech of kazakhs (expatriates) from China and Mongolia	37
Бектемирова С. Қазақ тіліндегі киноморфизмдер Bektemirova S. Kinomorphisms of Kazakh language	41
Айтбаева Н., Исаева Ж. Оқыту құралы ретінде электронды оқулық және интернет жүйесінің маңыздылығы Aitbayeva N., Issayeva Zh. The importance of e-books and the internet as a teaching tool	49
Қарагойшиева Д. Қазақ тіліндегі интонацияны зерттеудегі компьютерлік бағдарламаның тиімділігі Karagoishiyeva D. Effectiveness of computer programme in study of Kazakh intonation Kazakh fairy tales	54
Kuderinova K. The theory of phoneme in kazakh linguistics Кудеринова К., Қазақ тіл біліміндегі фонема теориясы	58
Жолшаева М. Қазіргі жастардың тілдік санасындағы зоонимдердің ассоциациялық құрылымы (эксперимент материалы негізінде) Zholshayeva M. Associative structure of zoonims in the language consciousness of youth (on the basis of the experimental material)	66
Солтаншәріпұлы М. Жұнғо қазақтарының Ахмет Байтұрсынұлы үлгісіндегі дәйекшелі қазақи латын әліппесі	

Sultansharipuly M. Kazakh Latin alphabet of chinese kazakhs in the form of Akhmet Baitursynov	70
Оспанова Б. Жазушы О. Сәрсенбаевтің «тамыр» повесіндегі бейнелеуіш етістіктердің этнолингвистикалық сипаты Ospanova B. Ethnolinguistic character of descriptive verbs in O. Sarsenbayev's novel Roots”	76
Таусоғарова А. Әлем бейнесінің қазақ ертегілерінде концептуалдануы Tausogarova A. Conceptualization of the world's pictures in Kazakh fairy tales	81
Zakirov A., Tashtemirov I. Sociolinguistic processes in modern Kyrgyzstan: monitoring and dynamics of development of language system after gaining independence Закиров А., Таштемиров И. Заманауи қырғызстандағы социоллингвистикалық үдерістер: тәуелсіздік алғаннан кейінгі тіл дамуының монитроингі және динамикасы	89
Құрманәлиева А. Тіл үйретуде әңгімелеу мәтінін үйрету Kurmanaliyeva A. Text story a language on teaches to teach	94
Абнасырова Р. Қазақ тілі сабағында ғаламторды пайдаланудың тиімділігі Abnasyrova R. Using internet effectively in Kazakh language classroom	98
Tulepova S. To the problem of syntactical interference and its types Түлепова С. Синтаксистік интерференция мәселесі және оның түрлері	102
Хасен Б. Зат есім тудырушы «-шы» жұрнағының кейбір алтай тілдеріндегі көрінісі Khassen B. Noun-forming suffix –shi in some Altaic languages	107
Abdrakhynova N. The meaning of the word «Qut» in the Kazakh mentality Абдрахынова Н. Қазақ дүниетанымындағы «құт» сөзінің ұғымдық мағынасы	111
МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, КЕЛЕШЕГІ CONTEMPORARY CULTURAL ISSUES IN LITERARY STUDIES: PAST, PRESENT AND FUTURE	
Yerkinbayev U. Specificity of artistic expression and problems of the study of literature Еркінбаев Ұ. Мәдени таным кеңістігіндегі көркем сөздің спецификалық орны	116
Мухатаева Қ. Инновациялық білім беруде “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” жырын зерттеушілерімен байланыстыра оқыту Mukhatayeva K. Integrating explorers of “Kozy Korpesh Bayan Sulu” ballad to the innovative teaching	123
Kerimbekova B. The methodology of poetic works teaching by means of innovative technologies Керімбекова Б. Поэзиялық шығармаларды инновациялық технологиялар арқылы оқыту әдістемесі	127
Абиыр А. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясы арқылы студенттердің эстетикалық тәрбиесін артыру ерекшеліктері Abiyr A. Properties of inculcating in students a taste for kazakh poetry through aesthetic up bringing during the period of independency	133

- Берікболова П. Оғыз Қаған дастанының тарихи тұрғыдан маңыздылығы
Berikbolova P. The historical value of a poem Oguz Kagan 138
- Aldabergenova A. The development – science of literature is the horizon of people's civilization
Алдабергенова А. Әдебиеттану ғылымының рухани дамуы – халық өркениетінің кемел
көкжиегі 142
- МӘДЕНИАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ АСПЕКТІСІНДЕГІ ҚАЗІРГІ АУДАРМАТАНУ
CONTEMPORARY TOPICAL PROBLEMS OF TRANSLATION STUDIES
- Жумабекова А, Ордабаев Ч. Проблема передачи концептов в межкультурном переводе
(на примере концепта «путешествие» в русском и английском языках)
Zhumabekova A. Ordabayev Ch. Problem of transfer of concepts in intercultural translation
(on the basis of concept of "traveling" in russian and english languages) 146
- Мирзоева Л., Куанышбаева А. К вопросу о воссоздании национального видения мира в
русско-турецком переводе (на материале перевода повести Ч. Айтматова «Лицом к лицу»)
Mirzoyeva L., Kuanishbayeva A. Problems of national world view rendering in course of
russian-turkish translation (on the material of Ch. Aytmatov's novel "face to face" and its turkish
version) 151
- Жумалиева Р. Качественное соответствие компетентностно-профессиональной
подготовки переводчиков социальным приоритетам и потребностям: пути решения
обновленных задач
Zhumaliyeva R. Translators' competent-professional training due to social priorities and
necessities: ways of achieving new tasks 157
- Turumbetova L. Translation as a means of interaction of cultures
Тұрымбетова Л. Аударма ісі мәдениеттер аралық қарым қатынас құралы ретінде 163
- Абдрахимова Г. Основные составляющие переводческой компетенции
Abdrakhimova G. The main components of the translation competence 167
- Бакзайлу К. Лингвокультурологический анализ кыргызского и турецкого политического
дискурса
Bakzailu K. Lingua-cultural analysis of kyrgyz-turkish political discourse 172
- Рсалиева Н. Қазақ ономастикалық атауларын ағылшын тілінде транслитерациялау ережесі
Rsaliyeva N. Theoretical-scholarly basis for transliterating Kazakh onomastic names in the
english language 179
- Buzhumova P. Methodological application of musicological texts at the lessons of translation
Бужумова П. Методические приемы работы с музыковедческими текстами на занятиях по
переводу 192
- Абдилова Г. К проблеме эквивалентности и адекватности переводимого текста (на
материале переводов поэтических произведений махтумкули фраги)
Abdilova G. To the problem of equivalence and adequacy of the translated text (based on the
translations of makhtumkuly fragy poetic works) 200
- Shermatova F. Issues of domestication and foreignization in the translation of the novel "Jamila"
by Chyngyz Aitmatov into English

Шерматова Ф. Проблемы применения переводческих стратегий - одомашнивания и отчуждения в английском переводе повести «Джамила» Ч. Айтматова	205
Küçükmehtetoğlu Ö. Tercümenin milletlerin modernleşmesinde oynadığı rol, mütercime düşen görevler ve tecrübe paylaşımının önemi Kuchukmekhmetoglu O. The role of translation in modernization of nations: duties of interpreters and the importance of sharing experience	210
Ponomareva A. The linguistic aspects of foreignizing translation: Eugene Onegin in English Пономарева А. Евгений Онегин аудармасының лингвистикалық аспектілері: шетелдік ұғымдар	215
Smakova K., Maximova G. Evaluating an elective junior course for translation studies major Suleyman Demirel University: practice of English-Turkish translation Смакова К. Максимова Г. Сулейман Демирел университетіндегі аударма ісі студенттерінің тандау курсы бағалау: ағылшын-түрік аудармасы тәжірибесінен	223
Ageyeva Y. General approaches to creative translation of short stories from English into Russian in terms of American mystery story “the identity club” by Richard Burgin Агеева Е. Әңгімелерді ағылшын-орыс креатив аударудың негізгі тәсілдері: Ричард Бергиннің “identity club” әңгімесі негізінде	227
Kerimkulova B. Проблемы перевода падежей с русского языка на китайский язык Kerimkulova B. Translation issues of grammatical category case from Russian into Chinese	230
Kudaibergenov M. Concepts “home” and “house” as contemporary topical problems of translation studies from Kyrgyz and American lingua-cultural perspectives Құдайбергенов М. Аударма ісінде “home” және “house” концептері қазіргі заманның өзекті мәселесі ретінде: қырғыз және американдық лингвокультурологиялық көзқарас	234
Tuyakbayeva B. The problems of translation in english – kazakh languages pair Туяқбаева Б., Ағылшын аудармаларының мәселелері	242
ТІЛДІ МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС АЯСЫНДА ОҚЫТУ: ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН КЕЛЕШЕГІ TEACHING LANGUAGES FOR INTERCULTURAL COMMUNICATION: PERSPECTIVES AND OPPORTUNITIES	
Kassymova G. Some issues on developing and assessing of future foreign language teachers' intercultural communicative competence Қасымова Г. Болашақ шет тілі оқытушыларының мәдениаралық құзіреттілігін арттыру дағы кейбір мәселелер	247
Tatar B. English medium lecture and intercultural competencies: a practice-based study from South Korea	253
Al-Jarf R. Multicultural children's short stories Ал-Джарф Р. Көп мәдениетті балалардың қысқа әңгімелері	259
Abdramanova S. Perception of colors by turkish learners of english Абдраманова С. Түрік студенттерінің ағылшын тілін үйренуде түр-түстерді қабылдау мәселелері	266

- Grebennikova-Howe Y., Suleimenova Z. A few insights into consciousness-raising instruction in esl/efl classrooms
Гребеннекова-Хоу Е., Сулейменова З. Ағылшын тілі сабақтарында когнитивті оқытуды дамыту 272
- Stojković N. Is English for specific purposes the true lingua franca of today?
Стойкович Н. Лингва франка тәріздес кәсіби ағылшын тілі 277
- Celik S. Promoting students engagement actively in learning process by multiple intelligence instructional strategies
Челик С. Студенттерді оқу процесіне ынталандыру стратегиялары 283
- Argynbayev A., Akhmetzhanova Z. False cognates, false friends and their classification
Арғынбаев А., Ахметжанова З. Жалған когнаттар, аудармашының жалған достары және олардың классификациясы 290
- Akhmedova Y. Films as a tool to enhance listening comprehension in ESL classes
Ахмедова Й. Фильмдер арқылы ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың тыңдап түсіну қабілетін дамыту 299
- Akatova A. Teaching reading for developing interacting
Ақатова А. Қарым– қатынасты дамыту үшін оқытуды үйрету 304
- Абыкеева А. Обучение китайскому языку в целях межкультурной коммуникации: перспективы и возможности
Abykeyeva A. Teaching Chinese language for cross-cultural communications: perspectives and opportunities 310
- Aliyeva A., Doganay Y. The impact of teaching professional oriented English in students' future professional lives
Алиева А., Доғанай Я. Кәсіби бағытталған ағылшын тілін оқытудың студенттердің болашақ өміріне тигізетін әсері 314
- Адилбаева Э. Шетел тілін мәдениетаралық қатысым құралы ретінде оқытудың талаптары мен тиімділігі
Adilbayeva E. The requirements and effectiveness of teaching foreign language as a means of intercultural communication 319
- МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ: ЖЕТІСТІКТЕРІ, ЖАҢА КӨЗҚАР АСТАП**
TURKIC STUDIES IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL DIALOGUE: ACCOMPLISHMENTS AND NEW CONCEPTS
- Koca E., Koca A. Karahanlı dönemi eserlerinde Kur'an ve hadis etkisi üzerine
Koja E., Koja A. Over the impact of Koran and hadith in the works of Karahan period 327
- Koca A., Koca E. Kırgız halk şiirinde din ve Kur'an
Koja A., Koja E. Religion and Koran in kyrgyz folk poetry 337
- Yağbasan M., Demirbağ I., Karabulut A. Türkiye'de etnik yapı bağlamında kültürlerarası etkileşim ve iletişim (doğu ve batı örneklemi ile)

- Yagbassan M., Dmirbag I., Karabulut A. Cross-cultural interaction and communication in Turkey in the context of ethnicity (with eastern and western city samples communication) 352
- Kavuran T., Çetinkaya A. Kültür sosyolojisi bağlamında semboller: koç başı sembolünün günümüz kurumsal kimlik çalışmalarında kullanımı
Kavuran T., Çetinkaya A. Symbols in the context of cultural sociology: the use of 'ram head' symbol in the institutional identity studies 359
- Kartal Güngör T. Kültürlerarası etkileşim bağlamında postmodern edebiyatın yeri ve önemi
Kartal Gungor T. Role and importance of postmodern literature with regards to intercultural interaction 370
- Auelbekova Ş. Kazak ve türk dillerinde yansima sözcüklerin öğretiminde milli oyunları kullanma
Auelbekova Sh. The use of national games' elements when teaching onomatopoeic words in kazakh and turkish languages 377
- Turan A., Gümüş K.S. Türk dünyasında kültür, sosyal dayanışma ve birlik köprüsü olarak ahilik teşkilatı ve bu bağlamda türk devletlerine öneriler
Turan A., Gumush K.S. Ahi community in turkish culture as a bridge of cultural, social cooperation and unity and suggestions to turkish states 383
- Uçar M. Aç bars hikâyesinde bütün, hepsi, tam anlamlarına gelen kelimelerinin eş anlamlılık dizilimi
Uchar M. Synonymy sequence of words that mean 'bütün, hepsi, tam' – (utter, all, full) in the story of 'aç bars' – (hungry leopard) 403
- Kurmanali Çakıroğlu A., Baysarı T. Türkçe derslerinde dil bilgisinin öğretiminde oyunlardan yararlanma
Kurmanali Chakiroglu A., Baysari T. Using games in teaching grammar in turkish classes 410
- Doruk M. Bir harezmi eseri mu'inü'l-mürîd ve eserdeki oğuz-kıpçak unsurları
Doruk M. A Harezmi work mu'inü'l – mürîd and oguz - kipchak elements of the work 416
- Kurmanali Çakıroğlu A., Baysarı T. Türkçe öğretiminde temel dil becerilerinin geliştirilmesinde Nasreddin hoca fıkralarının önemi
Kurmanali Chakiroglu A., Baysari T. The importance of Nasreddin hodja's jokes for developing basic language skills in the process of teaching turkish 422
- Küçükmehtemoğlu Ö. Tercümenin milletlerin modernleşmesinde oynadığı rol, mütercime düşen görevler ve tecrübe paylaşımının önemi
Kuchukmehtemoglu O. Role played in the modernization of the nation translation, my interpreter duties and importance of experience sharing 429
- Bazhak S. Phonetic shift in kyrgyz, turkish and mongol languages 434
- Kurbanjan K. Kültürler arası iletişim çerçevesinde dil öğretimi: özellikleri ve geleceği türkçe ve çince sözdiziminin karşılaştırılması
Kurbanjan K. Syntactic analysis of turkish and chinese languages 440
- Беридзе А. Тамара Гюрджи-Хатуни: грузинская жена конийского султана (из истории грузино-турецких взаимоотношений)

- Beridze A. Tamara Gurdjie Khatuni: Georgian wife of sultan from Konya (from the history of Georgian- Turkish relations) 443
- Tüken Z. Yabancılarla türkçe öğretiminde kalıp sözlerin kültür aktarımındaki önemi
Tuken Z. Cultural importance of lyrics in teaching turkish for foreigners 448
- ҚАЗІРГІ ОРЫС ТІЛІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР
TOPICAL AREAS OF RESEARCH IN CONTEMPORARY RUSSIAN LANGUAGE
- Жанабаев К. Формально-стилевые закономерности казахской поэзии жырау в процессе перевода на русский язык
Znabayev K. Formal-stylistic regularity in poetry zhyrau of Kazakhs in the process of translation to Russian language 454
- Касымова Д. Древнетюркские заимствования в современном русском языке (на материале «Дивану лугат –ит түрк» Махмута Кашгари)
Kassymova D. Ancient Turkic borrowings in modern Russian language (based on the material of the «Divanu lugat-it turk» by Mahmut Kashgari) 459
- Оразбекова З. Роль интонации в русском языке (на материалах гендерной лингвистики)
Orazbekova Z. The role of intonation in russian language (based on gender linguistics) 463
- Тусупова А., Жалалова А. Интонационная интерпретация цвета в поэтическом языке Марины Цветаевой
Tusupova A., Zhalalova A. Intanation interpretation of color in poetical language of Marina Svetaeva 467
- Мирзоева Л., Мидилова Н. К проблеме применения аутентичного текста из специальной сферы в процессе изучения русскому языку
Mirzoyeva L., Midilova N. The application of professionally oriented texts in Russian language teaching 471
- Демеубекова К. Взаимосвязь социальных подязыков и просторечия в русском языке
Demeubekova K. Interrelation of social sublanguages with popular speech in Russian 476
- Насырова А., Муратова А. Лексические единицы казахского языка в русской речи
Nasyrova A., Muratova A. Lexical units of the Kazakh language in the Russian speech 481
- Айтпаева А., Арунова А. Сопоставление фразеологизмов с соматическим компонентом в русском и казахском языках
Aitpayeva A., Arunova A. Correlation of phraseological units with somatic component in Russian and Kazakh language 485
- COMMUNICATION AND MASS MEDIA: BETWEEN CONFLICT AND PEACE-BUILDING
КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ МЕДИА: ҚАҚТЫҒЫС ПЕН БЕЙБІТШІЛІК
- Yücebaş M. Gaziantep'te "esnaf"ın Suriyeli "duyarlılığı": Gaziantep yerel basını üzerine bir inceleme
Yucebas M. The Turkish tradesmen's "sensitivity" to the Syrian refugees: a survey of local press in Gaziantep city 490

- Gökğöz G. Muhafakazârlık, bastırma ve medya; yine de bir potansiyel olarak çokkültürlülük: Gaziantep örneği
Gokgoz G. Conservatism, repression and media; the multiculturalism as a potential yet again: an example of Gaziantep city 501
- Uslu D. Medyanin propaganda yoluyla tarih yazımına etkisi: The Times gazetesinin birinci dünya savaşı sonunda Ermeni meselesi yaratma çabası
Uslu D. The effect of the media on writing history through propaganda: the struggle of the newspaper The Times to create an Armenian issue 510
- Kapkyzy E., Polatova Zh. Janaozen events in 2011: The kazakh-language mass-media view point
Кәпқызы Е., Полатова Ж. 2011 Жаңаөзен оқиғасы: қазақ тілді БАҚ көзімен 516
- Тұрмағанбетова А. Діни сенім-наным тақырыбы және баспасөз бейтараптылығы
Turmaganbetova A. The theme of religious belief and independence of the press 527
- Шамахайұлы Қ. “Ақпараттық соғыс” жағдайындағы масс-медиа құралдарының рөлі
Shamahaiuly K. The role of the media in the context of the “information war” 531
- ҚАЗАҚСТАННИҢЭТНОСАР АЛЫҚ ТОЛЕР АНТТЫҚ ЖӘНЕҚОҒАМДЫҚКЕЛІСІМ
МОДЕЛІ
THE KAZAKHSTANI MODEL OF INTERETHNIC, TOLERANT AND SOCIAL HARMONY
- Джунусова Ж., Межэтническое согласие: международный опыт
Dzhunusova Zh. Interethnic consent: international experience 537
- Шайкемелев М. Методологические аспекты формирования научно-теоретического дискурса казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия
Shaikemelev M. The metodological aspects of scientific-theoretical discourse formation of kazakhstan model of inter-ethnic tolerance and public agreement 543
- Ячина Н., Хузиахметов А. Формирование этнокультурной компетентности будущего педагога
Yachina N., Khuziakhmetov A. Formation of ethnocultural competence of future teachers 551
- Абдыкаликова М. Некоторые предпосылки развития инновационного потенциала личности государственного служащего в психологическом тренинге
Abdykalikova M. Some prerequisites in developing the innovative potential of civil servants in the psychological training 556
- Айтимбет И., Касымова Л. Проблемы повседневности через призму гражданского общества (на опыте студенческой жизни СДУ)
Aitymbet I., Kassymova L. Problems of everyday life from the point of view of civil society (on the basis of the experience of students life at SDU) 561
- Айтимбет И., Касымова Л. Социальная сфера тюркоязычных государств: возможности сотрудничества и интеграции
Aitymbet I., Kassymova L. Social sphere of Turkic speaking states: possibilities of cooperation and integration 566
- Төлен Ж. Этносаралық қатынастарды реттеудің қазақстандық моделі
Төлен Ж. Kazakhstan's Model for Regulation of Interethnic Relations 575

- Борибаева Г. Қазақстандағы ірі топонимикалық атаулар тарихы
Boribayeva G. History of big place names in Kazakhstan 579
- Saiyn K. Significance of idea “Mangilik el” in strengthening interethnic consent in Kazakhstan
Сайын К. “Мәңгілік ел” идеясының қазақстандағы этносаралық татулықты нығайтудағы маңызы 583
- МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ КӨП ТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ
ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ
METHODOLOGICAL BASES OF MULTILINGUAL EDUCATIONAL SYSTEM
- Pavlenko A. How can linguists contribute to building cultural bridges?
Павленко А. Мәдениеттер тоғысындағы лингвистердің үлесі 587
- Utenova D. The development of the writing skills of students by means of written assignments
Утенова Д. Студенттің жазылым іскерлігін жазба жұмыстар арқылы дамыту 592
- Kuzhabekova A., Kamedenova M. The study on instrumental value of language proficiency in Kazakhstan: the impact of language acquisition on job opportunities
Кузабекова А., Камеденова М. Қазақстандағы тілді меңгерудің зерттеудегі маңыздылығы: тілді меңгерудің болашақ мамандық пен кіріс көздеріне әсері 597
- Kambatyrova A. What teachers say about trilingual education policy: voices from the classroom
Қамбатырова А. Мұғалімдердің үш тілді білім беру саясаты туралы пікірі: сыныптардағы жағдай 604
- Габдрахманова Р. Историческое наследие Республики Татарстан в культурной социализации студентов педагогического отделения полиэтническом пространстве вуза
Gabdrakhmanova R. Historical heritage of the republic of Tatarstan in the cultural socialization of students of the pedagogical department in a multi-ethnic space university 611
- Guvercin S., Nurymbetova A. The effect of mentoring in bilingual mathematics classes
Гувержин С., Нұрымбетова А. Екі тілде білім беретін математика сыныптарында тәлімгерлік әсері 617
- Gaipov D., Adil A. Preparation of teachers for multilingual schools on the basis of Cambridge system of education
Гаипов Д., Әділ А. Мұғалімдерді көптілді мектептерде білім беруде Кембридж бағдарламасы арқылы дайындау 622
- Karimova D. Greetings and address terms of central asian university students used in emails to their english lecturers
Каримова Д. Орта азия университеті студенттерінің ағылшын тілі мұғалімдеріне электронды пошта арқылы сәлемдесуі мен хабарласуы 637
- Ashirimbetova M. On multicultural personality development
Аширимбетова М. О развитии поликультурной личности 644
- Baktygereeva D. Multilingual education model: challenges that kazakhstani students face
Бактыгереева Д. Көп тілді білім беру жүйесінде қазақстан студенттерінің кездесетін мәселелері 647

БІЛІМ БЕРУ ДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ДЫҚОЛДАНУ TECHNOLOGY ASSISTED LEARNING

- Райханова Д., Деловарова Х. Использование видео технологии в обучении английскому языку
Raikhanova D., Delovarova Kh. Using video technologies in ELT 652
- Ниязова А., Закариева А. Ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту
Niyazova A., Zakariyeva A. The development of students' critical thinking abilities at english lessons 658
- Kerimkulova S. How English language teachers use computer technology in Kazakhstan: findings from the survey
Керимкулова С. Қазақстандағы ағылшын тілі оқытушылары компьютер технологияларын қалайқолданады: сауалнама нәтижесі 665
- Barkibayeva R. Educational television of the republic of Kazakhstan: content as a means of forming a harmonious personality
Баркибаева Р. Учебное телевидение РК: контент как средство формирования гармоничной личности 673
- Montgomery D. Ph. Did you read my new post?: improving autonomy, English, and engagement through class blogs
Монтгомери Д.Ф. Оқу блогтары арқылы дербестікті, ағылшын тілі жатықтығын және белсенділікті жетілдіру 677
- Burgegulova Ch. Enhancing the usage of lexical conventional sequences among esl students through blogging
Бурегулова Ч. Ағылшын тілін шет тілі ретінде оқитын студенттердің дәстүрлі лексикалық байланыстарын блог арқылы жетілдіру 682
- Shakerova D. Modern technologies of educational process organization in Russia and Kazakhstan
Шакерова Д. Современные технологии организации образовательного процесса в России и Казахстане 691
- Эрдолатов С. Повышение качества образования студентов с помощью использования информационных технологий
Erdolatov S. Improvement students' quality of knowledge by using information technologies 697
- ### БИЗНЕС ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЛЕР ДЕ МӘДЕНИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ CULTURALISSUES IN BUSINESS AND ECONOMIC RESEARCH
- Тулешова Г. Тәуелсіз мемлекеттер достастығы: еркін сауда аймағын құрудағы ерекшеліктері
Tuleshova G. Commonwealth of independent states: features of creation of free trade areas 703
- Изекенова А. Особенности пенсионного обеспечения в Республике Казахстан
Izekenova A. Security features of the pensions in the Republic of Kazakhstan 710

- Tleubayev A. Modelling and forecasting the exchange rate volatility of Kazakhstan tenge against major trading currencies
Тлеубаев А. Қазақстандық теңгенің курсының волатильділігін модельдеу және болжау 715
- Sarsembayeva D., Sarsembayeva A. Significance of culture in international business and economic research
Сәрсембаева Д., Сәрсембаева А. Халықаралық бизнес және экономикалық зерттеу мәдениет маңыздылығы 721
- Dostiayarova A., Rybina L. Corporate culture in Kazakhstani companies: New trends and issues
Достиярова А., Рыбина Л. Қазақстан компанияларындағы корпоративтік мәдениет: жаңа бағыттар мен мәселелер 726
- Dostiayarova A., Rybina L. Cultural and heritage tourism: building bridges between people from different cultures
Достиярова А., Рыбина Л. Мәдениетті және мұраның туризмі; құрылыстық көпірлер адамдардың арасында түрлі дақылдардан 732
- Ayumen A., Bekturganova S. Socio-economic research as the object of the real estate market
Аймен А., Бектұрғанова С. Жылжымайтын мүлік нарығы әлеуметтік-экономикалық зерттеулер объектісі ретінде
Ayumen A., Bekturganova S. Socio-economic research as the object of the real estate market 736
- Akhmadiyeva Z. Kazakhstan on the way of the “developmental state” formation
Ахмадиева З. Қазақстанның даму жолында «развивающегося государства» 741
- Kurmanali A. The concept of human resource management and its performance in organizations
Құрманәлі А. Қызметкерлерді басқару тұжырымдамасы және оның ұйымдарда жұмыс істеуі 748
- Mukhamejan B. Eurasian economic union: prospects for building economic and monetary union
Мұхамеджан Б. Еуразиялық экономикалық одақ: экономикалық және қаржы одағын құру жолындағы перспективтер 753
- Seitinbetova E. What kind of cost should be paid the employee in the organization as a good citizen?
Сейтінбетова Е. Кәсіпорын ішінде жақсы азамат болу үшін жұмыскер нендей жанкешті мінез құлық көрсету керек? 761
- Ata E. Development of marketing research in Kazakhstan
Ата Е. Қазақстандағы маркетинг зерттеу жұмысының өркендеуі 766
- Nal F. Competitiveness and innovation potential of the economy of Kazakhstan
Нал Ф. Бизнесі дамыту анализі және қоғамның ішінде фмсг секторындағы жаңа мүмкіндіктер 773
- Sari G. The role of logistic industry in innovative development of Kazakhstan
Сары Г. Логистика өнеркәсібінің қазақстанның инновациялық дамуындағы ойнайтын рөлі 782
- Atasayan M. The use of enterprise resource planning systems in trade and distribution business
Атасаян М. Сауда және үлестіру бизнесіне кәсіпорын ресурстарын жоспарлау жүйелерін пайдалану 788

- Guler M. SME is an engine in Kazakhstan's developing economy
Гулер М. Шағын және орта бизнес саласының, Қазақстанның экономикалық дамуындағы жетекші рөлі 794
- Cagilci S. Peculiarities of adaptation of international advertising communication in contemporary conditions in Kazakhstan market
Жағылжы С. Қазақстан нарығында қазіргі жағдайда халықаралық жарнама байланыс бейімделуінің ерекшеліктері 800
- Сахиева Ж., Абдулина Г. Аутсорсинг как эффективный метод ведения бизнеса в современных компаниях Казахстана 805
- ПОСТ-КЕҢЕСТІК ОРТА АЗИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
CONTEMPORARY ISSUES OF POST-COMMUNIST CENTRAL ASIA
- Yılmaz S. Disappointments and opportunities in Kazakhstan-Turkey cultural relations
Йылмаз С. Қазақстан-Түркия мәдени қатынастардағы түңілуден және мүмкіндіктер 812
- Assanbayev M., Nursha A. Kazakhstan in the system of regional security: paradigm of choice
Асанбаев М., Нурша А. Аймақтық қауіпсіздік жүйесіндегі Қазақстан: таңдау парадигмасы 820
- Uzhkenov E., Kim A. Main areas of oriental studies development in post-communist Kazakhstan
Ужкенов Е., Ким А. Основные направления развития востоковедения в посткоммунистический период в Республике Казахстан 826
- Omarov M. Singapore as a role model for modernization of Central Asian states (Kazakhstan case)
Омаров М. Орталық Азия елдерінің жаңғырту жолында Сингапурдың үлгі болуы (Қазақстан мысалы) 836
- Сабденалиев Б. “ФЭД” саясатының дамушы елдерге ықпалы: Орталық Азия мысалында
Sabdenaliyev B. Impact of fed policies on frontier markets: evidence from Central Asia 840
- Zhussipbek G., Orynassarov D. How to overcome the negative legacy of the soviet period in Central Asia in non-material spheres?
Жүсіпбек Г. Орынбасаров Д. Материалдық емес салалардағы Орталық Азиядағы кеңестік кезеңнің жағымсыз мұрасын қалай жеңуге болады? 846
- Байдаров Е. Межэтническая и этнодемографическая ситуация в посткоммунистическом Узбекистане и казахская диаспора
Baidarov E. Inter-ethnic and ethno-demographic situation in post-communist Uzbekistan and Kazakh diaspora 851
- Жусипов Б. Политика урегулирования водных ресурсов в Центральной Азии
Zhussipov B. Policy of Settlement of Water Resource in Central Asia 855
- ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ETHNOPEDAGOGICAL ISSUES IN AGLOBAL ARENA
- Nurshatayeva A., Baydildinova M. Student mentoship: Kazakh-British Technical university experience

Нуршатаева А., Байдилдинова М. Жаңа тәлімгерлік үлгі: Қазақстан-Британ техникалық университетінің тәжірибесі 880

Жұмағалиева Г. Шет тілін кәсіби бағдарлай отырып оқытуда CLIL әдісін қолданудың өзектілігі
Zhumagaliyeva G. Relevance of using the CLIL approach in teaching a professionally-oriented foreign language 884

Ниязова А. Закариева А. Ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту
Niyazova A. Zakariyeva A. The development of students' critical thinking abilities at english lessons 889

Ғылыми басылым
«МӨДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ, ӘДЕБИЕТ , А У ДАРМАТАНУ ,
ЖУРНАЛИСТИКА, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БИЗНЕС МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
23-24 сәуір, 2015 жыл

www.icbcb.kz
www.sdu.edu.kz

TEM TOUR
www.temtour.kz

